ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 16/17
•
UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION
VOLUME 19/20

Kyiv
UKRAINIAN WRITER
2012

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 16/17

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 19/20

Київ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2012

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

У вип. 16/17 "Українського археографічного щорічника" опубліковано статті й джерела до історії, що охоплює період від початку XI ст. до наших днів. Публікації вміщено в шести рубриках: "Археографія, джерелознавство", "Картографія, фалеристика", "Історичні статті", "Публікації джерел", "Рецензії, огляди" та "Miscellanea". Пропонуються дослідження про Софійський собор у Києві, Волинське воєводство XVI ст., міжнародну політику в середині XVII ст., запорозьке козацтво тощо. Історіографічні студії стосуються українського літописання та історії Гетьманщини XVIII ст. На окрему увагу заслуговують шевченкознавчі дослідження, нариси про археографічну школу у Києві у XIX ст., діяльність Володимира Леонтовича та ін., а також видання документів з міської історії XVII ст., історії мистецтва XVIII ст. тощо. Широко представлено листування Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Богдана Кентржинського, Ярослава Дашкевича, Юрія Мицика, Всеволода Наулка та ін. Крім того, публікуються мемуарні нариси про діяльність ОУН на Київщині, а також про збереження архіву Івана Крип'якевича його родиною у складні 1970-ті – 1980-ті роки, документальні матеріали Олександра Рибалка і т.д.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.
Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р
Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.
Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 3 від 21 червня 2012 р.)

1

АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Наталія ЧЕРКАСЬКА (*Київ*)

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПРИВАТНОЇ АРХІВІСТИКИ У XVIII СТОЛІТТІ (НА ПРИКЛАДІ АРХІВІВ МАГНАТЕРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Архіви родів, які мешкали на Правобережній Україні і становили політичну еліту Речі Посполитої на регіональному або загальнодержавному рівнях, фрагментарно представлені в Україні у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ), Центральному державному історичному архіві України, м. Львів, відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (далі – ЛННБ), Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Одеської області. У Польщі – в Головному архіві давніх актів, Національній бібліотеці у Варшаві, Державному архіві у Кракові, Державному архіві у Любліні, Бібліотеці Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, Бібліотеці Чарторийських у Кракові, Курницькій бібліотеці тощо; у Білорусі – у Національному історичному архіві Білорусі у Мінську, у Литві – у Державному історичному архіві Литви у Вільнюсі; у Російській Федерації – в Російському державному архіві давніх актів у Москві, відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Петербурзі тощо. Розпорошення архівів магнатерії ускладнює їх дослідження.

У Києві зберігаються документи з архівів таких родів (у дужках – їхнє місце зберігання у XVIII–XIX ст. за тогочасними географічними назвами): Потоцьких (у Кристинополі, Тульчині, Немирові, Печері), Вишневецьких (у Вишнівці), Замойських (у Вишнівці, Берестечку, Городку-Бедриківському), Плятерів (у Домбровиці та Вишнівці), Мнішків (у Дуклі, Ляшках Мурованих, Вишнівці), Тарлів (у Ляшках Мурованих, Тульчині), Браницьких герба "Гриф" (у Білостоку), Сапіг (у Деречині, Білій Церкві), Грохольських (у П'ятничанах, Стрижавці, Червоній) та деяких ін.[1]. За Другої світової війни

---

[1] *Черкаська Н.* Архіви магнатерії Правобережної України: Історія формування, структура, інформаційний потенціал: (Київські зібрання): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2010. – 20 с.; *її ж.* До історії формування збірки магнатських фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943) // Архіви України. – 2002. – № 4/6. – С. 77–120; *її ж.* Джерела ЦДІАК України до історії князівського роду Санґушків // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 7–21; *її ж.* Доля Печерського архіву Потоцьких // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – К., 2005. – Т. 5. – С. 84–108; *її ж.* Документи Браницьких герба "Гриф" з Вишнівця в "магнатських" фондах ЦДІАК України // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 117–131 etc.

загинув фрагмент родового архіву Браницьких герба "Корчак" з Білої Церкви, що зберігався у Київському центральному архіві давніх актів і відділі рукописів Всенародної бібліотеки України (тепер – ІР НБУВ). З фрагменту Білоцерківського архіву вціліли лише вивезені нацистами під час відступу з Києва документи Сапіг, які становлять родовий фонд у ЦДІАК України, правонаступника КЦАДА[2]. Фрагментарно документи архіву Тарновських, що зберігався, за даними О. Барановича[3], у міжвоєнному Києві, представлені нині у родовому фонді ЦДІАК України.

Оскільки з 1921 р. в Україні найкраще збереглися документи майново-правового та господарчо-фінансового характеру (що відклались у результаті адміністративно-господарської діяльності), а також документи особового походження, у радянській історіографії на означення колишніх магнатських і шляхетських архівів усталилися терміни "фамільні", "родинно-майнові", "приватновласницькі" або "поміщицькі" архіви. Насправді таке трактування архівів великих землевласників не відповідає їхній суті. Адже архіви магнатерії Правобережної України містили документи, що характеризували державний лад, судочинство і право; соціальне розшарування, мову населення; економічне становище, суспільно-політичне життя, побут з XIV до початку XX ст.

Хоча початки архівів знаті на українських землях ведуть чи не з XIV ст., проте проблеми приватної архівістики залишаються на маргінесі вітчизняної історичної науки. Термін "приватна архівістика" введено до наукового вжитку польськими вченими (К. Бучек) на означення організації архівів магнатерії Речі Посполитої та здобутків їх вивчення. Метою даного дослідження є виявлення спільних рис і шляхів формування джерельної бази архівів магнатерії Правобережної України у XVIII ст.; розкриття інформаційного потенціалу джерел з історії приватної архівістики.

1. Стан вивчення проблеми. Існує досить велика за обсягом і напрямами дослідження історіографія з проблем вивчення архівів шляхетських і магнатських родів Речі Посполитої. Лише наприкінці XX ст. було здійснено спробу проаналізувати науковий доробок польських істориків у цій царині. Здобутки приватної архівістики у XIX–XX ст. узагальнили Ю. Кус, Б. Ришевський[4]. За формально-змістовим принципом на початку XXI ст. доробок вчених представлено такими групами. Першу з них становлять публікації документів з приватних архівів. До них належать також мемуари та щоденники власників архівів, їхнього оточення. Другу групу утворюють нечисленні

---

[2] *Себта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів і судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату Україна та Генерал-губернаторства Польщі // Архіви України. – 2003. – № 4–6. – С. 184–312.

[3] *Баранович А. И.* К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения. – М., 1956. – Т. V. – С. 148.

[4] *Kus J.* Akta podworskie w archiwum i praktyce badawczej // Archeion. – 1980. – T. 70/71. – S. 65–84; *Ryszewski B.* Archiwa i archiwalia prywatne w archiwistyce polskiej – stan badań i postulaty badawcze // Acta Universitatis Nicolai Copernici: Nauki humanistyczno-społeczne / Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. – 1991. – Z. 236: Historia. Archiwistyka. – № 25. – S. 21–39.

монографії родів, написані як на замовлення представників роду, так і сучасними науковцями, а також біографії окремих представників магнатських родів (у тому числі у "Польському біографічному словнику"). Сюди відносимо праці з генеалогії та геральдики родів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Третя група – праці з історії магнатських резиденцій і архівних та книжкових колекцій у них. Автори здійснили спроби реконструкції складу збірок окремих родів. Четверту групу становить доробок архівістів і істориків, які опрацьовують понятійний апарат, концептуальні підходи. Вони обмежуються характеристикою фрагментів архівів магнатських родів, що надійшли на державне зберігання. П'яту групу, найчисленнішу, становлять узагальнюючі праці з історії Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та України, Білорусі, Литви, що ґрунтуються на документах архівів магнатських родів.

Методичні аспекти дослідження архівів магнатерії в останній третині XX – на початку XXI ст. розглянули історики та архівісти А. Томчак, Т. Зелінська, К. Сита[5]. Велике значення для історії науки мають публікації джерел з приватних архівів Санґушків, Радзивілів[6], Замойських[7] та ін., здійснені упродовж XIX – на початку XX ст. Найперше слід згадати 7-томне видання на зламі XIX–XX ст. документів Славутського архіву Санґушків, здійснене його архівістами та дослідниками Б. Горчаком та З. Люба-Радзимінським[8]. Автори вперше дослідили історію цього князівського роду[9] та його архівів.

---

[5] [*Tomczak A.*] Archiwa wielkiej własności feudalnej // *Robotka H., Ryszewski B., Tomczak A.* Archiwistyka. – Warszawa, 1989. – S. 238–251; *Tomczak A.* Zarys dziejów archiwów polskich. – Toruń, 1982. – 387 s.; *Zielińska T.* Archiwalia prywatne: (Pojęcie, zakres gromadzenia, metody opracowywania) // Archeion. – 1971. – T. 56. – S. 71–78; *eadem.* Archiwa wielkich rodów Rzeczypospolitej dziedzictwem narodów Europy Środkowej i Wschodniej // Archiwista Polski. – Warszawa, 1999. – № 2 (14). – S. 33–40; *Syta K.* Archiwa magnackie od XVI do XVIII w. – możliwości i kierunki badawcze // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. / Pod red. I. Urwanowicza. – Białystok, 2003. – S. 679–691.

[6] Z archiwum Nieborowskiego: stosunki Radziwiłłów z dworem rosyiskim i pruskim w czasie ostatniego rozbioru // Przewodnik Naukowo-Literacki. – 1888. – R. 16. – S. 943–953; Archiwum domu Radziwiłłów: (Listy ks. Mikołaja K. Sierotki – Jana Zamojskiego – Lwa Sapiehy) / Wyd. A. Sokołowski // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1885. – T. VIII. – XXIV, 296 s.

[7] Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. – Warszawa, 1904. – T. 1: 1553–1579 / Wyd. W. Sobieski. – XIII, [1], 530, [1] s.; Warszawa, 1909. – T. 2: 1580–1582 / Wyd. J. Siemieński. – XXXI, [3], 445, [2] s.; Warszawa, 1913. – T. 3: 1582–1584 / Wyd. J. Siemieński. – LX, [1], 568, [1] s.; Warszawa, 1948. – T. 4: 1585–1588 / Wyd. K. Lepszy. – 486 s.

[8] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Pod kierown. Z. L. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. – Lwów, 1886–1910. – T. 1–7.

[9] Sprawa początków rodu Sanguszków / Oprac. Z. Luba-Radzimiński, B. Gorczak i D. Kozicki. – Lwów, 1901. – 348 s.; Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza x. Ratnenskiego / Opr. Z. L. Radzimiński, B. Gorczak. – Lwów, 1906. – T. l. – XI, 535 s.; Lwów, 1911. – T. 2, cz. 1: Linia niesuchojeżska. – 356 s.; Lwów, 1912–1913. – T. 2, cz. 2: Linia niesuchojeżska (dokończenie). – 235 s.; Lwów, 1906. – T. 3: Gałąź koszyrska. – 327 s.

Сумарії архівів Санґушків зафіксував у каталозі рукописів Б. Горчак, архівіст Славутського архіву[10]. Праці Е. Хвалевіка та К. Бучека, які вийшли в 1920-х рр., збагатили історичну науку відомостями про зміст, характер, тогочасний стан архівів, їх власників – Радзивілів, Сапіг, Санґушків, Замойських, Потоцьких, Мнішків, Любомирських, Чарторийських та ін., які мали маєтки й на Правобережній Україні. Значення праці Е. Хвалевіка посилювалось тим, що її друге видання було опубліковане під час роботи Мішаної спеціальної комісії, експертом польської делегації якої він був у 1922 р.[11]. Співробітник Бібліотеки Оссолінеуму у Львові Г. Полячкувна, на підставі порівняльного аналізу відомих на той час інструкцій володільців архівів, запропонувала методику впорядкування та описування документів розпорошених архівів у бібліотеках. Дослідниця вперше звернула увагу на важливість вивчення генеалогічних зв'язків власників для опрацьовування архівів і на брак видань монографій родів[12]. Польські архівісти та історики зіткнулися з проблемою впорядкування та описування документів з приватних архівів лише після Другої світової війни, на початку 1950-х рр. (єдиним винятком був архів Ходкевичів з Млинова у Краківському держархіві з 1919 р.). П. Баньковський запропонував класифікацію архівів магнатерії і шляхти залежно від видів і змісту джерел, що в них переважали – *родинно-господарчі; господарчі архіви* адміністрації маєтків, що не містили родинних паперів; *історичні збірки; специфічні* та *мішані архіви* з домінуванням публічних документів[13]. Значення для архівної справи вцілілих сумаріїв документів приватного архіву спеціально розглянув А. Стебельський[14]. Типологію майново-правових актів у приватних архівах розробила Г. Стебельська[15]. Зміст магнатських фондів ГАДА у Варшаві висвітлили Б. Смоленська і Т. Зелінська[16]. Історію формування та долю архівів окремих родів великих землевласників у Речі Посполитій з XVI до середини XX ст. вивчали Т. Зелінська,

---

[10] *Gorczak B.* Katalog rękopisów archiwum XX. Sanguszków w Sławucie / Ułoż. Bronisław Gorczak. – Sławuta, 1902. – XXX, 488 s.

[11] *Chwalewik E.* Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na Obczyźnie. – Kraków, 1991 (репр. вид.). – T. 1–2; *Buczek K.* Archiwa polskie // Nauka Polska. – Warszawa, 1927. – T. 7. – S. 1–97; Warszawa, 1930. – T. 12. – S. 1–85; *idem.* Z dziejów polskiej archiwistyky prywatnej (Archiwa Czartoryskich) // Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. – Warszawa, 1938. – T. 2. – S. 41–85.

[12] *Polaczkówna H.* Uwagi o porządkowaniu archiwów familijnych // Archeion. – Warszawa, 1939. – T. XVI. – S. 1–20.

[13] *Bańkowski P.* Porządkowanie archiwaliów prywatnych // Ibidem. – 1951. – T. 19/20. – S. 194–216.

[14] *Stebelski A.* Sumariusz jako naukowa pomoc ewidencyjna w archiwum // Ibidem. – 1955. – T. 24. – S. 142–175.

[15] *Stebelska H.* Typy akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich // Ibidem. – 1956. – T. 26. – S. 152–171.

[16] *Smoleńska B., Zielińska T.* Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie: (Archiwa magnackie) // Ibidem. – 1962. – T. 38. – S. 167–197; *ejusdem.* Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie: (Drobne i szczątkowe zespoły i zbiory) // Ibidem. – 1963. – T. 39. – S. 87–108.

Р. Янковський, І. Маршальська[17] та ін. У царині дослідження приватної архівістики XVIII–XIX ст. плідно працюють Р. Янковський[18] і К. Сита, які запровадили до наукового обігу значний комплекс джерел. К. Сита проаналізував, зокрема, сумарії архівів Жевуських, Я. Тарла, Г. Сангушка як джерела з історії їх формування[19]. Його авторству належить монографія, присвячена історії архівів Браницьких герба "Гриф", Любомирських, Чарторийських, Сапіг, Тарновських, Вельопольських і Ординації Замойських у XVIII ст., з огляду на функціонування магнатської канцелярії як "чиновницько-клієнтарного середовища", досі не дослідженого вченими[20].

Науковий доробок українських дослідників XX ст. у царині приватної архівістики з об'єктивних причин скромніший, хоча документи з архівів шляхти широко використовуються вченими. Після 1917 р. до архівів шляхти Речі Посполитої першим звернувся О. Баранович, який врятував фрагмент архіву Жевуських у Старокостянтинові 1917 р. та впорядкував фрагменти Вишнівецького архіву Вишневецьких і Мнішків і архіву Оскерків у другій половині 1920-х рр. у колишньому Київському центральному історичному архіві (далі – КЦІА, тепер – Державний архів Київської області). Він вперше серед українських радянських дослідників у другій половині 1920-х рр. запровадив до наукового вжитку документи Мнішків з Вишнівецького архіву. На значущість уцілілих "інвентарів" (сумаріїв) цього архіву вказував В. Міяковський, завідувач КЦІА, ще у 1925 р.[21]. Інформаційний потенціал таких джерел засвідчує й розвідка О. Барановича "Панське місто за часів Польської держави: (Старий Костянтинів)" (1928). Автор написав її на підставі даних "Сумарію документів до маєтків Старокостянтинівського ключа" з архіву

---

[17] *Zielińska T.* Archiwa Radziwiłłów i ich twórcy // Ibidem. – 1978. – T. 66. – S. 105–129; *eadem.* Archiwum Warszawskie Radziwiłłów // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Informacja o zasobie / Oprac. zbiorowe pod red. T. Zielińskiej. – Warszawa, 1992. – S. 195–203; *eadem.* Zbiory archiwalne Ordynatów Zamoyskich jako skarbnica dokumentów państwowości polskiej // Miscellanea Historico-Archivistica. – 1994. – T. 4. – S. 173–222; *Marszalska J. M.* Biblioteka i archiwum Sanguszków. – Tarnów, 2000. – 203 s.; *Jankowski R.* Dzieje archiwum rodziny Fredrów // Archiwistyka i bibliotekoznawstwo: Prace dedykowane profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu / Red. I. Rdzanek. – Warszawa, 1997. – S. 64–85 etc.

[18] *Jankowski R.* Archiwiści i instrukcje archiwalne napisane dla nich w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu // Archiwista Polski. – 2000. – R. V. – № 2. – S. 43–54; *idem*. Prace inwentaryzacyjne w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu do 1945 r. // Ibidem. – № 3. – S. 43–54.

[19] *Syta K.* Sumariusze Rzewuskich z Podhorzec z XVIII i XIX w. w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie // Ibidem. – Warszawa, 2003. – № 4. – S. 15–30; *idem*. Archiwum Jana Tarły, woiewody sandomierskiego, w świetle rewizji z roku 1761 // Studia o bibliotekach i zbiorach polskich. – Toruń, 1994. – S. 31–53; *idem.* Archiwum kniazia Andrzeja Hrehorowicza Sanguszki kowelskiego z końca XVI wieku // Archiwa – Kancelarie – Zbiory. – Toruń, 2005. – T. 1 / Red. W. Chorążyczewski, R. Degen, K. Syta. – S. 29–44.

[20] *Idem*. Archiwa magnackie w XVIII wieku: studium kultury kancelaryjno-archiwalnej. – Toruń; Inowrocław, 2010. – 312 s. – (Biblioteka "Cuiavia Felix"; nr 1).

[21] *Міяковський В. В.* Центральний архів ім. Антоновича в м. Київі (1922–1925) // Архівна справа. – 1925. – С. 114.

Жевуських, у Старокостянтинові[22]. Власний досвід з опрацювання "магнатських" *фамільних фондів* у КЦІА О. Баранович узагальнив у статті 1956 р.[23]. На цінність архівів магнатерії, зокрема архіву Санґушків, що зберігається нині у краківському державному історичному архіві, для вивчення соціально-економічної історії Великого князівства Литовського та України звернув увагу М. Ковальський, проте зроблені ним висновки не набули розвитку у творчості вченого. Він зазначив важливість сумаріїв магнатських архівів, що зберігаються у колекціях ЛННБ, як історичного джерела[24]. Автором єдиного на сьогодні покажчика архівних документів і праць, де згадуються Мнішки, є В. Ульяновський[25].

На початку 1990-х рр., з виходом у світ праці Н. Яковенко[26], присвяченій витокам і соціальній структурі української еліти, було переглянуто ставлення до ролі шляхти в історії України, відкинуто ідеологічні настанови і політизацію цього питання, притаманні радянській історичній науці. Тоді ж з'явились розвідки українських архівістів стосовно змісту родових фондів магнатерії у державних архівних установах України (Л. Гісцової[27], Л. Сухих[28],

---

[22] *Баранович О. І.* Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів. – К., 1928.

[23] *Його ж.* К изучению магнатских архивов Украины. – С. 146–157.

[24] *Ковальский Н. П.* Документальные источники по истории Великого княжества Литовского XV–XVIII вв. в архиве Сангушек // Материалы межресп. науч. конф. по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР: Источниковедение. – Вильнюс, 1978. – С. 35–41; *його ж.* Документы архива Сангушко как источник по социально-экономической истории Речи Посполитой XV – первой половины XVII в. // Узловые вопросы советского славяноведения: Тез. докл. и сообщ. IX Всесоюз. науч. конф. историков-славистов. – Ужгород, 1982. – С. 243–244; *його ж.* Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60–63; *його ж.* Документальные коллекции Радзиминского и Оссолинского как источник по истории Волыни XV–XVIII вв. // Некоторые пробл. отечеств. историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978. – С. 25–34.

[25] Мнишки: Указатель архивных материалов и библиографии / Сост. В. И. Ульяновский. – К., 1989. – 148 с.

[26] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1994; 2-ге вид., перегл. і виправл. – К., 2008. – 472 с.; іл.

[27] *Гісцова Л.* До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – початку XX ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф.: (Київ, 19–20 листопада 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 101–106; *Hiscowa L.* Tulczyńska Linia Potockich w aktach zespołu Nr 49 Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie // Miscellanea Historico-Archivistica. – Warszawa, 1997. – T. VIII. – S. 99–104; *Hiscowa L., Antonenko I.* Znaczenie archiwaliów Radziwiłłów, prezechowywanych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie, dla rekonstrukcji Archiwum Radziwiłłów // Ibidem. – T. VII. – S. 99–105; *Hiscowa L.* Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie (cz. 1) // Ibidem. – Warszawa, 1998. – T. IX. – S. 127–139.

[28] *Suchich L.* Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie (cz. 2) // Ibidem. – S. 141–150.

Д. Шовкового[29] та деяких ін.). Проте у статтях не зроблено аналізу їхнього походження. Згадуємо лише ті праці, які стосуються розвитку проблеми, що досліджується.

2. Спільні риси формування джерельної бази архівів магнатерії Правобережної України у XVIII ст. У сучасній історичній науці за головну умову посідання магнатського статусу визнано наявність великої земельної власності та політичних впливів, принаймні на регіональному рівні. Дефініція економічного статусу магнатерії коливалась залежно від регіону. Характерними рисами верстви були шлюбні зв'язки з магнатськими або княжими родинами у Великому князівстві Литовському, а також утримування власного надвірного війська. Політичні впливи забезпечувались через систему клієнтели та через сенаторські уряди. Не останню роль відігравав престиж.

Представники магнатських родів, які мешкали на українських землях, були не спостерігачами, а активними учасниками історичних подій. XVIII сторіччя стало періодом не лише дипломатичних баталій, а й головним чином, воєнних лихоліть. Правобережна Україна, що знову увійшла до складу Речі Посполитої 1699 р., на початку XVIII ст. перетворилась на арену битв. Шляхта полонізувалася, вища верства укладала політичні союзи як із промосковською, так і прошведською партіями. Агресивна ворожість щодо Речі Посполитої проявлялась у козацьких і гайдамацьких виступах, Коліївщині.

Відбулася чергова зміна родів, які відігравали історичну роль у Речі Посполитій. Відійшли у вічність останні представники магнатських родів Вишневецьких, Калиновських, Струсів, Сенявських, Браницьких герба "Гриф" та ін. До боротьби за політичні впливи включились представники родин, які лише у той час набули магнатського статусу – Чарторийські, Мнішки, Браницькі герба "Корчак" та ін. То був період змагання за вплив на державну політику між партіями Потоцьких і Радзивілів, з одного боку, та "Фамілією" на чолі з Чарторийськими, з другого. Наприкінці панування Августа III виникла й намагалась вести свою гру "Камарилья" Єжи-Августа Мнішка, надвірного коронного маршалка та великопольського генерала. Боротьба магнатських угруповань за владу призвела до втручання іноземних держав і введення чужинницьких військ, що спричинилося врешті-решт до поділів Речі Посполитої та ліквідації її як держави.

Досліджуючи історію архівів магнатерії Правобережної України, ми дійшли висновку, що процес їх формування збігається з процесом формування земельної власності роду (або родини). Адже документи надходили разом з маєтками через спадкування, укладання шлюбу, обмін, родинні поділи, дарування, купівлю-продаж, королівські надання, оренду. Надходження документів до архівів відбувалось також завдяки колекціонерству власників.

Магнатські роди виступають творцями архівів (архівоутворювачами), що виконували не тільки роль скарбниці родової пам'яті, але насамперед хоронителів історичної пам'яті. З огляду на політичний і публічний, майновий

---

[29] *Szowkowyj D.* Dzieje i zawartość dokumentów z zespołu Potockich przechowywanego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (zespół 49, inw. 1, 2, 3) // Ibidem. – Warszawa, 1997. – T. VIII. – S. 105–111.

статус великих землевласників у Речі Посполитій, до кінця XVIII ст. у архівах утворився величезний джерельний комплекс. Нижчі хронологічні рамки документів подекуди сягали XIII–XIV ст. Проте то були здебільшого копії або нотатки з документів. На українських землях вже у першій третині XVII ст. існували князівські родові архіви (Острозьких у Дубні, Вишневецьких у Вишнівці та Лубнах, Радзивілів у Олиці тощо). У разі згасання князівського роду архіви успадковувались іншими родами і в такий спосіб опинились у складі збірок прийшлої магнатерії Правобережної України (Замойських, Потоцьких, Любомирських та ін.). Так сталося, наприклад, з документами архівів Вишневецьких, згаслих у чоловічій лінії у 1744 р. Їхні архіви були поділені між потомством дочок литовського гетьмана Міхала-Сервація Вишневецького – Анни Огінської та Ельжбети Замойської. Відомі випадки, коли документи згаслих гілок роду потрапляли до "чужих" архівів, а з часом "повертались" до родового архіву, як-от архіви Несухоїзької та Кошерської гілок роду Санґушків[30].

Особливістю формування архівів прийшлої магнатерії на українських землях у XVII–XVIII ст. є спадкування або придбання архівів місцевих князівських родів. У архівах князівських (Острозькі, Радзивіли, Санґушки, Сапіги, Вишневецькі та ін.) і прийшлих магнатських (Потоцькі, Любомирські, Замойські та ін.) родів, які перебували у майнових і матримоніальних стосунках, зберігалися документи, написані староукраїнською або старобілоруською мовами, що свідчило про місцеве походження.

Основною одиницею зберігання у магнатському архіві були *фасцикул* і *пака* (пол. *plik, pakiet)* або *тека*. Опис фасцикула як одиниці зберігання у приватному архіві подає О. Баранович: "У всіх архівах магнатів папери, що складали за змістом одну справу, групувались по в'язках, що мали назву фасцикулів (Fasciculus). Кожен документ даної справи, записаний на папері звичного розміру (довжина аркуша 28-30 см, ширина близько 30 см), складали окремо. Усі документи, незалежно від того, чи складались вони з одного, двох, трьох або більше аркушів, складали однаково: перший раз прикладали нижчий кінець документа до верхнього, робили згин поперек аркуша, і вдруге, прикладаючи перший згин до верху аркуша. Утворювався паралелограм, довга сторона якого дорівнювалась ширині аркуша, а широка – четвертині довжини його" (переклад наш. – *Н. Ч.*)[31]. Фасцикули в магнатських архівах об'єднували документи за предметною ознакою. Подекуди *паки* або *теки* містили однотипні документи (наприклад, інвентарі маєтків Мнішків у Дуклі; листування Плятерів у Воробині та Міхала-Єжи Мнішка у Вишнівці). Траплялося, що документи у фасцикулах чи паках зберігались у шухлядах, які мали тематичні заголовки (наприклад, у Дуклянській бібліотеці Мнішків). Формування одиниць зберігання цілком відповідало нагальним потребам власників, їхнім поточним інтересам і не завжди є зрозумілим або виправданим для дослідників.

---

[30] *Syta K.* Dzieje archiwów książąt Sanguszków // Ibidem. – Warszawa, 2000. – T. XI. – S. 97–110.

[31] *Баранович А. И.* К изучению магнатских архивов Украины. – С. 154.

Розгалуженість магнатських родів і географічна розлогість їхніх маєтків зумовили функціонування у XVIII ст. головних і локальних архівів. *Локальні архіви* поділялись на маєткові (присадибні), економічні та юридичні архіви. Маєткові архіви функціонували у родинах власників. Юридичні та економічні архіви створювалися в управліннях латифундій. Деякі роди, як-от князі Радзивіли герба "Тромби", Сангушки та Чарторийські герба "Погоня Литовська", Вишневецькі герба "Корибут", а також Мнішки власного герба, були власниками архівної мережі в першій третині XVIII ст.

Характерним явищем у розвитку магнатських архівів у XVIII ст. в Речі Посполитій дослідники вважають поширення збірок, які мали характер *центральних* (*головних*) родових (або родинних) архівів і були започатковані у XVII ст.[32]. Магнатські родові/родинні архіви розташовувались у головних резиденціях у спеціально обладнаних у замках або палацах приміщеннях, що охоронялись, подекуди у скарбниці або бібліотеці. Тому в історичній науці наголошується на ролі родини власників і адміністрації маєтків як архівоутворювачів. Були знані в Речі Посполитій головні архіви таких магнатських родів, як Денгофів у Львові, Сенявських у Бережанах, Санґушків у Любартові, Мнішків у Ляшках Мурованих і Дуклі тощо.

Особливістю головного архіву була наявність документів не лише представників роду чи родини власників резиденції, а й документів загальноісторичного значення. Це зумовлювалось не стільки давністю роду, скільки близькістю до великокнязівського або королівського дворів, впливом окремих представників на формування державної політики, посіданням сенаторських урядів, найвищим майновим статусом. Магнатські головні архіви містили історичні матеріали: акти, що стосувались публічного життя держави чи краю й участі в ньому окремих представників роду; документи про набуття та посідання в минулому маєтків; акти про підтвердження знатності роду, його генеалогічні зв'язки та особисті здобутки окремих представників[33].

За відсутності державних архівних установ у Речі Посполитій (за винятком архіву Коронного Скарбу, Коронної Метрики та Литовської Метрики) документи з архівів міністерських і гетьманських урядів зберігались у родових архівах їхніх посідачів. Отож родові архіви (найбільший серед вцілілих – архів Радзивілів) містили, зокрема: документи політичного архіву Великого князівства Литовського у Несвіжі[34]; дипломатичну кореспонденцію коронного гетьмана та канцлера Яна Замойського в архіві Замойської ординації у Замості до середини XIX ст.[35]; дипломатичне листування коронного гетьмана, краківського каштеляна Яна-Клеменса Браницького герба "Гриф"

---

[32] [*Tomczak A.*] Archiwa wielkiej własności feudalnej. – S. 240.

[33] *Zielińska T.* Archiwa wielkich rodów Rzeczypospolitej... – S. 35.

[34] *Ptaszycki S.* Gdzie się przechowały i przechowują obecnie akty unii Litwy z Polską? // Kwartalnik Historyczny. –1902. – T. 16. – S. 588–595; *Jakubowski J.* Archiwum państwowe W. X. Litewskiego i jego losy // Archeion. – 1931. – T. 9. – S. 5–18.

[35] *Zielińska T.* Zbiory archiwalne Ordynatów Zamoyskich... – S. 173–222; див. також прим. 7.

у родовому архіві в Білостоку[36], дипломатичне листування Мнішків, у трьох поколіннях посідачів маршалківського уряду в Короні, у архівах у Дуклі та Вишнівці тощо. Серед документів політичного характеру – конституції, ухвали сеймів, інструкції послам тощо. А. Томчак зауважив, що у середньовічній і ранньомодерній Речі Посполитій "укорінене переконання, що право власності на вироблені акти мають керівники урядів або урядовці канцелярій" (переклад наш. – *Н. Ч.*)[37], спричинило багаторазові упродовж XV–XVIII ст. розпорядження властей щодо вилучення урядових актів з приватних рук. Так, російська імператриця Катерина II наказала О. Суворову відібрати з фамільних паперів польських урядовців документи політичного характеру.

Слід зазначити, що статус головного архіву не був сталим упродовж існування магнатського роду, з часом змінювалося місце його розташування. Траплялося, що місце перебування родової резиденції, а відтак родового архіву, змінювали на свій розсуд власники – як-от за Фелікса-Казимира Потоцького († 1702) резиденцію 1692 р. перенесли з Тартакова до Кристинополя в Белзькому воєводстві (тепер – Червоноград Львівської обл.). Названий на честь дружини, Кристини з дому Любомирських, Кристинопіль упродовж 90 років залишався головною резиденцією тульчинської лінії і місцем розташування головного родового архіву Потоцьких.

Були випадки, коли перевезення головного архіву зумовлювалося зовнішніми чинниками. Архів Замойських герба "Єліта" зберігався з кінця XVI ст. в їхній родовій резиденції Замості в Руському воєводстві. Але Замостя, зважаючи на його стратегічне значення, у XIX ст. перейшло російському уряду з відшкодуванням власникам, а бібліотека та архів Замойської ординації, колекції, родовий архів були перевезені XII замойським ординатом Станіславом-Косткою Замойським (1775–1856) до Варшави, де зберігались у Блакитному палаці Замойських[38].

Через великий обсяг накопичених документів дехто з власників згодом побудував або пристосував для потреб архіву окреме приміщення. Опис такого приміщення в Олицькому замку Радзивілів у Волинському воєводстві надибуємо, наприклад, в інвентарі Олицького замку 1755 р., опублікованому В. Александровичем[39].

Магнатські архіви відрізнялися від архівів середньої шляхти динамічним розвитком складових і великим обсягом[40]. Натомість шляхетські архіви часто поглинались магнатами через купівлю маєтностей.

Магнатські родові архіви значно менше зазнавали розпорошення. Цьому сприяло й створення неподільних родових маєтків – ординацій – польського варіанта майорату. Згідно зі статутом, ординації успадковували за

[36] *Eadem.* Archiwalia dwóch rodów Branickich – herbu Gryf i herbu Korczak // Miscellanea Historico-Archivistica. – Warszawa, 1998. – T. 9. – S. 43.

[37] [*Tomczak A.*] Archiwa wielkiej własności feudalnej. – S. 248.

[38] *Zielińska T.* Archiwum Zamoyskich z dawnej Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej w Warszawie // Zamość i Zamojszczyzna. – Zamość, 1969. – S. 467–474.

[39] *Александрович В.* Інвентар Олицького замку 1755 р. // Вісник Львівського університету. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 323.

[40] *Syta K.* Archiwum Jana Tarły... – S. 31.

старшинством лише по чоловічій лінії, їх не можна було ділити й продавати. Проте через згасання прямих спадкоємців права на ординацію переходили до молодших ліній роду або (в разі відсутності прямих спадкоємців чоловічої статі) – до потомства жінок (родичів "по купелі"). На Правобережній Україні з 1609 до 1654 рр. існувала неподільно Острозька ординація (24 міста і 600 сіл), заснована князем Янушем Острозьким, останнім у роду представником чоловічої статі. Згідно з заповітом, ординацію успадкували князі Заславські – сини його доньки Евфрузини[41]. Документи в архіві ординації стосувались насамперед маєтків, що входили до її складу, а отже, відповідно до статуту не підлягали розпорошенню.

Родинні архіви (скажімо, у XVIII ст. архів Тарлів герба "Топор" у Ополі Люблінському в Люблінському воєводстві) також виконували функцію головного архіву у разі розпорошення родового архіву. На відміну від головних архівів, де перебували документи живих і згаслих ліній роду, родинні архіви належали до однієї з ліній чи гілок роду або до родини господарів маєтку, де містився архів. Родинний архів належить до родового архіву як частка до загального й об'єднував документи не більше трьох поколінь роду та їхніх кревних (наприклад, у XIX ст. співвідношення архівів тульчинської лінії Потоцьких герба "Пилява" у Печері та Тульчині в Подільській губернії). Проте така класифікація має досить умовний характер і справедлива радше для визначення архівного фонду, адже на практиці до родинного архіву потрапляли документи предків колишніх власників маєтків.

У Речі Посполитій при набутті родових статків, їх викупу із застави тощо право близькості, що спиралось на споріднені зв'язки, забезпечувало першість близьким кревним перед далекими родичами і перед чужими. Право близькості не вживалося щодо статків, здобутих шляхом даровизни чи заміни. Звідси тенденція накопичування у шляхетських архівах майнових документів щодо маєтків окремих споріднених осіб і родин[42].

Зміна власника маєтку внаслідок шлюбів, родинних поділів, передачі в оренду або продажу чи купівлі, обміну маєтку призводила до обігу документів, насамперед майново-правових, передачі їх з одного архіву в інший у межах однієї родини або до архіву "чужого" роду. Тому архіви магнатерії становили деінде складний комплекс актів, до якого увійшли фрагменти архівів різного походження.

Особливістю функціонування магнатського господарства були латифундії. Формою їх організації були т. зв. ключі, що об'єднували в єдиний господарчий організм кілька маєтків, найчастіше локалізованих на близькій відстані, керованих єдиним власником, офіціалістом чи економом. У архівах відклались документи особистої канцелярії власника, яка займалася його маєтками тощо[43]. Наявність у магнатських архівах великого комплексу

[41] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – 2-ге вид. – С. 97.

[42] *Stebelska H.* Typy akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich. – S. 154 (прим. 1).

[43] Див. прим. 20.

документів щодо прав і титулів власності та адміністративно-господарської діяльності в маєтках пояснюється розгалуженою системою, яку являли собою магнатські латифундії, на відміну від маєтків середньої шляхти. Архіви, розміщені в латифундіях, висвітлювали діяльність економій – господарських управлінь латифундій, – містили діловодну документацію, фінансові документи, листування економів і генеральних комісарів маєтків із власниками, розпорядження господарів маєтків тощо. Також "юридичні архіви" були організовані при управителях економій. До них надходили неспірні майново-правові акти, а також акти судових процесів. Обидві групи актів супроводжувала кореспонденція з господарських чи майново-правових питань[44]. Документи з архівів магнатських ключів, зокрема з українських земель, описували в головному родовому архіві.

Виникнення у XVIII ст. та подальший розвиток мануфактурного виробництва у магнатських маєтках справили вплив не лише на майновий стан власників, а й на склад і зміст архівів. Відповідна документація щодо розвитку мануфактурного виробництва відкладалась у архівах адміністрацій маєтків і ключів, де діяли мануфактури чи фабрики.

На Правобережній Україні резиденції магнатських родів польського походження як місця зберігання головних архівів розвиваються у XVIII ст., зі згасанням давніх родів і піднесенням інших.

Поширення головних архівів прийшлої магнатерії на Правобережній Україні спостерігаємо наприкінці XVIII ст., коли з поділами Речі Посполитої маєтки опинилися по різні боки державного кордону – на території Російської імперії та Габсбурзької імперії. Так, до Брацлавського воєводства перевезли родинний архів Потоцьких з Кристинополя, який опинився у Габсбурзькій імперії і був переданий С.-Щ. Потоцьким А. Понінському за погашення боргів. У другій половині XVIII ст. у Київському воєводстві утворюють родові або родинні архіви Ходкевичі герба "Косцєша" (Чорнобиль), а також роди, які саме тоді набули магнатського статусу – Браницькі герба "Корчак" (Біла Церква), Жевуські герба "Кшивда" (Чуднів) та ін. У Волинському воєводстві в останні роки існування Речі Посполитої продовжували функціонувати архіви князів Радзивілів (Олика), Мнішків (Вишнівець) і був започаткований архів родини коронного скарбника Адама Понінського (Любар) тощо.

У XVIII ст. за формою переважали дослівні записи документа до актових книг судово-адміністративних установ Речі Посполитої (облята) та виписи (витяги) з актових книг, що фіксували судові декрети, позови до суду, маніфестації возних; пленіпотенції, а також публічноправові та приватноправові акти; видимуси (засвідчені копії). У XIX ст. обляти та виписи з актових книг поступаються місцем виписам з іпотечних і нотаріальних книг. Змінюються також види процесуальних актів. Це зумовлено було перемінами в польському судовому устрої, започаткованими на Чотирилітньому сеймі і оформленими в XIX ст.[45].

---

[44] [*Tomczak A.*] Archiwa wielkiej własności feudalnej. – S. 241.

[45] *Stebelska H.* Typy akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich. – S. 153.

Документи, що різнилися за походженням і характером, а також за видами, слугували для задовольняння практичних потреб власників. Як зазначає дослідник магнатських архівів К. Сита, архіви родів з вищого шляхетського прошарку вирізнялись не тільки великим обсягом, різнорідністю актового матеріалу, але також "з огляду на організацію, функціональність і сферу придатності"[46].

На формування та стан збереженості архівів впливали зовнішні (політична ситуація, війни, пожежі, ґвалтовні наїзди сусідів, родичів) та внутрішні (культурні традиції даного роду, родинні взаємини) об'єктивні чинники. Свідоцтва про втрати документів внаслідок воєнних дій або через пожежі, наїзди родичів та сусідів надибуємо в приватних архівах. На долю архівів великих землевласників у XVIII ст. й особливо у XIX ст. вплинуло колекціонування. Цей вплив був двояким – колекціонування зумовило урізноманітнення документів у архіві за видами та змістом. Проте наприкінці XVIII – упродовж XIX ст., коли зростає інтерес до власної історії і набрали розвитку приватні музеї та бібліотеки, колекціонування спряло розпорошенню архівів великих землевласників.

З ліквідацією Речі Посполитої як держави магнатські архіви втратили поточне значення та набули історичного характеру. У наступні сторіччя до них звертались як до скарбниці родинної та історичної пам'яті не лише власники, а й колекціонери та науковці – історики, архівісти, юристи.

3. Інформаційний потенціал джерел з історії приватної архівістики. Вивчення розвитку приватної архівістики у XVIII ст. ускладнюється через часткову загибель, розпорошення архівів магнатерії і шляхти в наступні століття. Залучення до впорядкування архівів осіб з найближчого оточення власника спостерігаємо з кінця XVI ст. Зі збільшенням обсягу архівів змінювалися вимоги до придворних архівістів.

Джерельну базу приватних архівів магнатерії разом з *родинними*, *майново-правовими*, *фінансово-господарськими* документами становили й документи з історії цих архівів: *сумарії* (реєстри, інвентарі, компендіуми) документів архівів, *інструкції* власників придворним архівістам, *листування* службового характеру, *процесуальні акти* (маніфестації, декрети тощо), *тестаменти*. Названі види джерел містять різної вартості інформацію про склад, структуру, історію формування архіву, соціальний і майновий статус, клієнтарно-патрональні стосунки архівістів і господарів архівів тощо.

Управління маєтками та судові процеси, які точилися десятиліттями, – за спадок, ґрунти, через ґвалтовні наїзди сусідів, збіглих підданих тощо – вимагали забезпечення швидкого доступу до приватного архіву. Описування архіву зазвичай спричинене було винятковими подіями у родині (смерть власника, вступ у володіння, перерозподіл спадку, шлюб тощо), заміною управителя (генерального комісара чи економа) маєтків або зовнішніми чинниками. Відомі випадки, коли архів описувався з ініціативи урядових інстанцій, як це трапилось із родинним архівом сандомирського воєводи Яна Тарла, померлого в січні 1750 р. Нами виявлено *трансакцію* братів Любо-

[46] *Syta K.* Archiwa magnackie... – S. 682.

мирських, племінників і співспадкоємців Я. Тарла, Яна Х. Зелінського, датовану лютим 1750 р. Виникнення документа було зумовлено родинним поділом спадку Яна Тарла, що мав відбутися у травні того року. Джерело містить відомості про стан архіву ("u żodnym nie zostają porzędku") та вказівки братів щодо упорядкування його ("ażeby Archiwum summariuszami y fascykulami pospisywałszy należycie one porzędkiem ułożył") та розшуку документів на підтвердження їхніх прав власності стосовно маєтків у Подільському та Руському воєводствах, на які претендували[47]. Проте укладання генерального сумарію архіву Тарлів відбулось лише 1761 р., під час ревізії, за розпорядженням коронного підскарбія Ф. Жевуського[48].

Упорядковуючи архіви, власники переслідували різні цілі. Відповідно до мети *сумарії* (від латин. *summārium* – "короткий виклад") документів умовно поділяються на *генеральні*, позаяк відбивали структуру архіву в повному обсязі, та *фрагментарні*, часткові, оскільки охоплювали лише частину збірки або були укладені для конкретної термінової справи; їх творення зазвичай мало спорадичний характер.

За умов нищення багатьох документів з приватних архівів, їх розпорошення у ХХ ст. зростає цінність *генеральних сумаріїв* документів магнатських архівів XVI–XVIII ст. як історичного джерела, оскільки вони відтворюють, за термінологією М. Ковальського, "первісний рівень джерельної бази"[49], що сформувалася за часів створення самих джерел.

Багато генеральних сумаріїв архівів магнатерії на сьогодні зберігається у державних архівних установах і бібліотеках Польщі – наприклад, у Варшаві – архіву Браницьких герба "Гриф" у Білостоку[50], у Кракові – архіву Жевуських у Підгірцях[51], у Торуні – архіву Тарлів в Ополі Люблінському[52] тощо, – Литві, Білорусі. В Україні генеральні сумарії магнатських і шляхетських архівів представлені найперше у ЛННБ, колекціях колишнього Оссолінеуму, менше – у Києві. Нами досліджено генеральні сумарії архівів Мнішків у Дуклі та Вишнівці у ЦДІАК України[53].

Сумарії (або *реєстри, компендіуми, інвентарі*) документів архівів магнатських родів відомі історичній науці з XVI ст. Наприклад, 1594 р. було описано архів князів Острозьких[54], а на зламі XVI–XVII ст. – архів представника ковельської лінії Санґушків – князя Андрія Григоровича[55]. Цінність сумаріїв

---

[47] ЦДІАК України. – Ф. 236. – Оп. 1. – Спр. 22.

[48] *Syta K.* Archiwum Jana Tarły... – S. 31–53.

[49] *Ковальський М. П.* Археографічні публікації з питань історії запорозького козацтва XVI–XVII ст. // Південна Україна. – Дніпропетровськ, 1996. – Вип. 2. – С. 167.

[50] *Zielińska T.* Archiwalia dwóch rodów Branickich... – S. 33–45.

[51] *Syta K.* Summariusze Rzewuskich z Podhorzec... – S. 15–30.

[52] *Idem.* Archiwum Jana Tarły... – S. 31–53.

[53] *Черкаська Н.* Архіви магнатерії Правобережної України. – С. 9–11.

[54] Sumariusz spraw y przywileiów domu X. Ostrogskich roku 1594 pisany [oraz] Inwentarz anno 1620 przez rewizorów spisany dla podziału między córkami xcia Alexandra Ostrogskiego // Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – Sygn. 3669/II; *Тесленко І.* Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2006. – 19 с.

[55] *Syta K.* Archiwum kniazia Andrzeja Hrehorowicza Sanguszki... – S. 29–44.

періоду становлення князівських родових архівів полягає в тому, що описані в них документи не дійшли до наших днів. Порівняльний аналіз їх з пізнішими за часом творення сумаріями (наприклад, архівів Санґушків) дає змогу простежити процес формування не лише архівів, а й земельної власності роду.

Магнатські архіви упродовж XVI–XVIII ст. зазнавали інвентаризації та вдосконалення систематизації[56]. Виокремлювали ті документи, які втратили актуальність і перейшли в категорію непотрібного "шпаргалля". Їх не нищили, а зберігали окремо. Таким "шпаргаллям", наприклад, були документи з історії роду Вишневецьких у Вишнівці за господарювання Мнішків.

У XVIII ст., у зв'язку з накопиченням великого обсягу різнорідних за видами та формою архівних документів, функціонуванням латифундій на великому географічному просторі, зміною власників описування магнатських архівів було поширеним явищем.

Об'єднуючи за територіально-господарською приналежністю документи, різні за походженням, видами (*привілеї, універсали, грамоти* королів і князів про надання земельної власності; *інвентарі* маєтків і рухомості, *орендні контракти*, *дарчі*, *боргові розписки*; *позови* до суду, *реляції* та *маніфестації возних* тощо) і формою (обляти, виписи з актових книг, видимуси, екстракти тощо), генеральні сумарії спочатку не фіксували *кореспонденцію* та *політичні акти*. Така систематизація полегшувала власникам пошук документів, оскільки судові процеси часто тяглися десятиліттями.

Зважаючи на розлогість магнатських маєтків на величезній території, зростає роль насамперед *листування з управителями маєтків*. З часом кореспонденція набуває історичного значення. Зберігались епістолярії знаних історичних діячів, королів, царів, візирів, султанів та ін. Адже дипломатичне листування, що його вели окремі представники роду, які посідали міністерські, а також гетьманські уряди, у XVI–XVIII ст. містилось у родовому архіві. Так, гетьманський архів був складовою родового архіву Жевуських герба "Кшивда" у Підгірцях[57]. Серед родових архівів, де кореспонденцію та політичні акти внесено до генерального сумарію, були архіви Мнішків у Дуклі[58].

Укладені запрошеними особами, які мали доступ до документів, генеральні сумарії відбивають шляхи формування та структуру архіву, хронологічні межі, види і зміст найважливіших документів, які в ньому зберігались, одиниці зберігання, топографічні дані (місце розташування архіву в резиденції, кількість шаф або шухляд), іноді містять імена виконавців. Оскільки магнатські латифундії розкидані були на великому географічному просторі, акти, зафіксовані в генеральних сумаріях родових архівів, не мали географічних обмежень. Тому в родових архівах, розташованих на Правобережній Україні, поряд з документами, що характеризували суспільно-політичне, економічне, культурне життя, побут українських земель, зберігалися документи, які походили з території сучасних Білорусі, Литви, Латвії, Польщі, Німеччини, Росії тощо.

---

[56] *Jankowski R.* Prace inwentaryzacyjne w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu do 1945 r. – S. 43–54.

[57] *Syta K.* Sumariusze Rzewuskich z Podhorzec... – S. 16.

[58] ЦДІАК України. – Ф. 250. – Оп. 2. – Спр. 7, 181.

Досить часто, за розпорядженням господарів, архівісти займалися розшукуванням, виявлянням (“кверендою”) документів у Коронній і Литовській метриках, архівах місцевих судово-адміністративних установ або в архівах роду. Результати їхніх пошуків констатують численні розрізнені фрагментарні сумарії документів, що зберігалися власниками. Кверенда провадилась до конкретної судової справи, для підтвердження прав власності, матримоніальних зв’язків, шляхетності роду і відповідала нагальним потребам власників. Документи з історії магнатського або шляхетського роду вийшли на перший план (тобто були долучені до “генеральних” документів, як у Вишнівецькому архіві Мнішків) вже після поділів Речі Посполитої, коли постало питання про доведення шляхетських достоїнств перед чужоземними урядами, в зоні окупації яких опинились маєтки. Прикладом результатів генеалогічних кверенд є *сумарій* документів[59], що зберігався у Вишнівці, підготовлений і засвідчений у Львові Антонієм-Адальбертом Ольшевським 1782 р.

Зазвичай документи магнатського архіву зберігалися разом з колекцією стародруків і книжок. Тому впорядкуванням архіву та бібліотеки займалась одна людина. У XVIII ст., як правило, архів упорядковували “штатні” архівісти з клієнтського кола, фактотуми або пленіпотенти господарів у судових процесах: наприклад, Ян-Юзеф Вітошинський у Авґуста Чарторийського з 1754 р.[60] або родина Ольшевських у Міхала-Єжи Мнішка у 1782–1786 рр.[61]. Їхні клієнтарно-патрональні зв’язки з господарями засвідчували *орендні контракти* на землю в маєтках хлібодавця, *листування* службового характеру, *пленіпотенції* на ведення судових справ тощо. Такого роду документи зберігались, наприклад, у Вишнівці, стосовно родини Ольшевських[62]. Як зауважив О. Баранович, листування Ольшевських становили окремі паки. З джерел дізнаємось про зроблену за сприяння патрона кар’єру довіреними особами, які виконували функції архівістів. Так, Антоній-Адальберт Ольшевський, архівіст Міхала-Єжи Мнішка, – сохачівський ловчий, сяноцький ґродський намісник і на момент складання генерального сумарію Вишнівецького архіву – люблінський ґродський намісник.

Розпорядження щодо архіву містили й *тестаменти* господарів. Аби уникнути опечатування урядом меблів і рухомого майна після її смерті, Ізабелла Браницька залишила розпорядження про охорону палаців у Білостоку, Хорощі та Високому Стоку. Архів доручено було Ксаверію Вільчевському. Він же разом з Поплавським і Ковнацьким мав зібрати всі папери, що залишаться після Браницької, й передати до архіву, а листування спалити. Виконавицею духівниці вона призначила племінницю, дружину Міхала-Єжи Мнішка, Урсулу з Замойських. Документ, датований 3 листопада 1805 р., було укладено в Білостоцькому палаці й засвідчено у прусській регентській

[59] Там само. – Оп. 1. – Спр. 88. – 8 арк.

[60] *Syta K.* Jan Józef Witoszyński – archiwista Sieniawskich i Czartoryskich z XVIII wieku: Przyczynek do dziejów archiwistyki prywatnej okresu staropolskiego // Archiwista Polski. – Warszawa, 2002. – № 2. – S. 23–35.

[61] *Черкаська Н.* Архіви магнатерії Правобережної України. – С. 12.

[62] ЦДІАК України. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 118; Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1220, 1329, 1243, 1317, 1619, 1314.

канцелярії. Засвідчену автентичну копію заповіту було видано 1816 р., на прохання уповноваженого Урсули Мнішкової[63].

Про функціональність, засади впорядкування, топографічні дані магнатських родових архівів, а також про осіб, які виконували функції архівістів при великих землевласниках, дізнаємося також з *кореспонденції* уповноважених осіб, адміністрації маєтків[64].

Проблеми приватної архівістики – впорядкування архівів магнатерії Правобережної України, джерельна база, шляхи її формування – досі залишаються мало вивченими. Формування джерельної бази архівів збігалося з джерелами формування земельної власності – спадкування, укладання шлюбу, купівля-продаж, обмін, дарування. Також надходження документів відбувалося внаслідок колекціонерської діяльності власників. У XVI–XVIII ст. закладались основи архівної справи на українських землях. Тогочасні архівісти впорядковували архіви за предметною ознакою. Предметна ознака розуміється тут як сукупність майново-правових, публічно-урядових, господарчо-фінансових і родинних документів архіву, що виникли в результаті діяльності окремих представників роду та їхніх кревних. Культуру описування архівів підтверджують укладені архівістами *предметні покажчики* до генеральних сумаріїв, що полегшували пошук і доступ до документів.

Черкаська Наталія (Київ). **Джерела з історії приватної архівістики у XVIII столітті: (На прикладі архівів магнатерії Правобережної України)**

У статті досліджуються джерела формування архівів магнатерії Правобережної України у XVIII ст. Розкрито інформаційний потенціал сумаріїв, кореспонденції, заповітів, інструкцій для вивчення історії магнатських архівів у XVIII ст.

Ключові слова: родовий архів, приватна архівістика, магнатерія, князі, інформаційний потенціал.

Черкасская Наталия (Киев). **Источники по истории частной архивистики в XVIII веке: (На примере архивов крупных землевладельцев Правобережной Украины).**

В статье исследуются источники формирования архивов магнатерии Правобережной Украины в XVIII в. Раскрываются информационные возможности реестров архивных документов, корреспонденции, завещаний, инструкций для изучения истории частновладельческих архивов XVIII в.

Ключевые слова: родовой архив, частная архивистика, магнатерия, князья, информационный потенциал.

Nataliia Cherkaska (Kyiv). **Sources on the History of the Study of Private Archives in the Eighteenth Century: (On the Basis of Magnate Archives in Right-Bank Ukraine).**

The author investigates the main types of sources of formation and evolution of magnate archives in the Right-bank Ukraine. The information potential of the registers of the archival documents, correspondence, testaments and instructions for studying of the history of magnate archives in the Right-bank Ukraine in the eighteenth century are examined in the article.

Keywords: family archive, private archivistics, Right-bank Ukraine, magnates, the princes, information potential.

---

[63] Там само. – Ф. 241. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–6зв.

[64] *Jankowski R.* Archiwiści i instrukcje archiwalne... – S. 43–54.

Юлія ГОЛОВКО (*Запоріжжя*)

ПРОЕКТИ ТА ЗАПИСКИ З ФОНДУ ВОРОНЦОВИХ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДАВНІХ АКТІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

Остання чверть XVIII ст. стала визначальним етапом для розвитку південноукраїнської торгівлі: у процесі просування кордонів Російської імперії до Чорного моря відбувалася не тільки трансформація вже налагоджених торгових шляхів та зв'язків півдня, але й формування нової торгової інфраструктури – заснування нових міст та портів, влаштування нових шляхів, створення нової мережі митних та карантинних установ і т. д. Все це супроводжувалося появою численних проектів та записок щодо розвитку південної торгівлі, частина з яких зберігається у сучасному фонді 1261 "Воронцови" Російського державного архіву давніх актів (РДАДА). Даний фонд був сформований з господарських, службових та особистих документів членів роду Воронцових за 1710–1916 рр., у тому числі службових матеріалів Олександра Романовича Воронцова, який у 1773–1794 рр. був президентом Державної Комерц-колегії та членом Комісії про комерцію у 1774–1793 рр. і за посадою займався питаннями чорноморської торгівлі.

Проекти та записки щодо розвитку торгівлі та торгового судноплавства не часто залучаються до наукових досліджень, що, у першу чергу, пов'язане зі специфікою самих джерел – такі документи можуть не мати підписів та датування, зберігатися у вигляді чернеток, копій або додатків до відсутніх документів, або навіть у вигляді частин чи витягів з документів, що значно ускладнює аналіз їхнього змісту та встановлення подальшої долі проектів. Однак проекти та записки з фонду Воронцових використовувалися в окремих дослідженнях, серед яких слід згадати публікацію С. Я. Борового щодо зовнішньоторговельних операцій Франції на Чорному морі в останній третині XVIII – на початку XIX ст.[1]. У статті серед багатьох інших документів характеризуються три записки з фонду Воронцових, які, на думку С. Я. Борового, заслуговують на увагу дослідників, але не були залучені до наукового обігу. Не можемо не погодитися з висновком автора щодо очевидної зацікавленості Франції у підтримці торгівлі через чорноморські порти, адже саме про це свідчить зміст проаналізованих записок[2]. На проекти щодо розвитку

[1] *Боровой С. Я.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XX в. // Французский ежегодник: Статьи и материалы по истории Франции. 1961. – М., 1962. – С. 496–506.

[2] Там само. – С. 498.

чорноморської торгівлі з фонду Воронцових у РДАДА звертала увагу у своїй публікації І. С. Шаркова, хоча сама стаття присвячена більш широкому питанню[3]. Проаналізований у статті проект був виявлений в Науково-історичному архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук, але його авторство (ймовірно, Варфоломій Галера) було встановлене за супровідними документами з фонду Воронцових РДАДА[4]. Дослідниця відзначила, що даний проект користувався неабиякою увагою, про що свідчить наявність виписок з нього. У статті проаналізовані ще два проекти з фонду 1261, які об'єднані в одну справу – "Лист російського міністра в Неаполі О. К. Розумовського М. І. Паніну про торгівлю між Неаполітанським королівством та країнами Західної Європи та про можливі предмети його торгівлі з Росією", саме до листа й додавалися копії записок[5]. Записки належали лорду Джону Френсісу Едуарду Актону та абату Фердинандо Галіані й були датовані 1783 роком. У цілому, записки підкреслювали вигідність російсько-італійської торгівлі, у тому числі через Чорне море, і особливо – за відсутності посередників у особі англійців та голландців[6].

Вочевидь, проекти та записки з фонду Воронцових потребують подальшого ретельного вивчення. Ця розвідка присвячена виявленим у фонді Воронцових РДАДА запискам та проектам, які безпосередньо стосуються розвитку зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. Подібних справ з проектами, записками, доповідями, листами і т. д. у фонді 1261 "Воронцови" було виявлено 18 і датуються вони останньою чвертю XVIII – початком XIX ст.

Серед виявлених у названому фонді проектів та записок на окрему увагу заслуговує складений невідомим купцем документ щодо важливості розвитку чорноморської торгівлі. Сама записка не має датування та підпису, у заголовку справи автора названо "певним купцем" і зазначено дату – після 1774 р., що підтверджується змістом самого документа[7]. Записка має форму роздумів з приводу перспектив розвитку чорноморської торгівлі в умовах дії Кючук-Кайнарджійського мирного договору. Автор записок наголошує на двох обставинах, які можуть сприяти успіху чорноморської торгівлі: по-перше, торгові шляхи через Азовське та Чорне моря значно коротші за північні, що обіцяє зменшення витрат на транспортування російських товарів та збільшення обсягів експорту; по-друге, навігація в Чорному та Середземному морі має практично постійний характер і менше залежить від кліматичних та погодних обставин, що, у свою чергу, дозволить економити витрати на фрахт та інші перевезення[8].

---

[3] *Шаркова И. С.* Русские и итальянские записки об установлении прямых торговых связей между Россией и Италией в последней трети XVIII века: (По материалам Архива Воронцовых) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1976. – Вып. 7. – С. 302–319.

[4] РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 746. – Арк. 1–1 зв.; *Шаркова И. С.* Русские и итальянские записки... – С. 305.

[5] РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 1.

[6] *Шаркова И. С.* Русские и итальянские записки... – С. 314.

[7] РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Спр. 824. – Арк. 1.

[8] Там само. – Арк. 1зв.

Стосовно товарів, експорт яких Чорним морем уявлявся авторові роздумів найбільш перспективним, першою було згадано пшеницю, а також в цілому зерно та борошно. Експорт зерна, на думку купця, мав привести до зростання вартості землі та кількості населення в тих регіонах Російської імперії, з яких воно і буде вивозитися, у тому числі з України та Польщі[9]. Другим перспективним експортним товаром було названо деревину – сосновий та дубовий ліс як для побутових потреб (для бочок), так і для кораблебудування. Решта товарів – юхта, віск, мед, ікра, полотно, хутро, коноплі, канати, залізо – зацікавить голландців та інші "працелюбні народи", які змушені перевозити згадувані товари з північних портів до Середземномор'я, через що вартість цих товарів значно зростала. Розвиток чорноморської торгівлі міг змінити цей напрямок торгівлі і привернути увагу європейських торговців до Чорного моря та збільшити прибутки російського купецтва. Особливо корисним для цього було б узгодження різновидів та властивостей продукції російських металургійних заводів з продукцією шведської металургії[10]. Крім того, важливою статтею російського експорту, з точки зору автора записок, могла б стати сушена риба – за умови належного розвитку цього виробництва та чорноморської торгівлі даний товар міг би скласти гідну конкуренцію аналогічній продукції середземноморських країн[11].

Третя частина записок присвячена заходам для розвитку власне чорноморської торгівлі, і серед першочергових – державна підтримка всіх бажаючих займатися торгівлею в Керчі та Кінбурні, надання різноманітних пільг, контроль за діяльністю портових митниць і т. д. – все це привернуло б увагу не тільки російського, а й іноземного купецтва, у тому числі торгового флоту, що, у свою чергу, зменшило б розмір фрахту в Керчі та Кінбурні[12]. Іншим важливим заходом для розвитку чорноморської торгівлі було названо розвиток російського суднобудування та судноплавства: пропонувалося дозволити вільно будувати торгові судна та підтримувати російських підданих, які бажали служити в торговому флоті. Крім того, розвитку російської чорноморської торгівлі значно сприяло б призначення торгових агентів до найбільших портів Середземномор'я, які б не тільки підтримували на місцях російське купецтво, а й знаходили б нові способи розширення торгівлі та примноження державних прибутків Російської імперії[13].

Більша частина виявлених проектів та записок стосовно розвитку зовнішньої торгівлі у фонді Воронцових датується 1780-ми роками. Так, у справі 1645 міститься доповідь Комісії з комерції імператриці Катерині II стосовно проекту розвитку торгівлі з Туреччиною, поданого російським посланником при Порті Оттоманській О. С. Стахієвим, який обіймав цю посаду в 1776–1781 рр.[14]. Документ – власне, доповідь Комісії – не датований і не має

[9] Там само. – Арк. 2.

[10] Там само. – Арк. 2зв.

[11] Там само. – Арк. 3.

[12] Там само. – Арк. 5.

[13] Там само. – Арк. 6.

[14] *Теплов В*. Русские представители в Царьграде. 1496–1891: Исторический очерк. – СПб., 1891. – С. 72.

підписів, але, судячи з інших матеріалів, проект О. С. Стахієва був створений наприкінці 1779 – на початку 1780 рр., а подальший розгляд проекту в комісії документувався вже липнем 1780 р.[15]. Крім того, зміст самої доповіді дозволяє датувати її 1780 р.[16]. Доповідь Комісії містить не просто переказ проекту посланника О. С. Стахієва, а й коментарі членів Комісії з приводу перспектив та доцільності реалізації тих чи інших пропозицій. Більша частина висловлених посланником пропозицій стосувалася укладання комерційного трактату з Туреччиною, а саме узгодження позицій російської та турецької сторони по кожному окремому пункту з урахуванням змісту чинного російсько-турецького мирного договору, торгових договорів з європейськими країнами та внутрішнього законодавства обох держав[17].

Друга частина доповіді стосується безпосередньо розвитку чорноморської торгівлі та створення належної торгової інфраструктури на півдні України. На розгляд імператриці Комісія з комерції запропонувала 6 пунктів, кожний з яких, на думку членів Комісії, заслуговував окремої уваги і плану дій: 1. Заохочувати іноземців переселятися до Херсона або Таганрога та залучатися до торгівлі в Чорному та Середземному морях. 2. Запровадити в Новоросійській губернії комерційну контору з виборних купців для вирішення суперечок та конфліктів між місцевим купецтвом. 3. Побудувати приміщення для зберігання товарів та запровадити бракування товарів. 4. Збудувати карантинні будинки та лікарні для попередження поширення моровиці. 5. Створити контору для страхування суден, які ходять у Чорному морі. 6. Оголосити Керченський та Єнікальський порти вільними, звільнити привезені з Криму та Кубані товари від мита, якщо їх привезено для місцевого вжитку[18].

Безпосередньо посланник О. С. Стахієв для розвитку чорноморської торгівлі пропонував таке: 1. Туреччина потребувала значної кількості заліза та виробів з нього, а російське залізо значно вигравало в ціні, але програвало у якості та відповідності запитам турецьких покупців, саме тому турки віддавали перевагу дорожчому залізу зі Швеції – О. С. Стахієв підкреслював зацікавленість турецької сторони в отриманні дешевшого російського заліза та залізних виробів і пропонував Берг-колегії та російським металургійним заводам врахувати досвід Швеції та вимоги турків, щоб успішніше конкурувати на цьому ринку. 2. Посланник звертав увагу на численні скарги шкіперів на хабарництво митників у російських чорноморських митницях, а також відзначав негативні наслідки втручання міської влади у справи щодо торгівлі та судноплавства. 3. О. С. Стахієв наполягав на необхідності запровадити в усіх чорноморських портах бракування товарів, особливо конопель, канатів та продовольства задля підтримки довіри до російської торгівлі за кордоном[19].

---

[15] РДАДА. – Ф. 397. – Оп. 1. – Спр. 296. – Арк. 129–136; Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 312. – Арк. 97–109.

[16] Там само. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 1645. – Арк. 2зв.

[17] Там само. – Арк. 15–22.

[18] Там само. – Арк. 23.

[19] Там само. – Арк. 26.

Остання частина доповіді Комісії стосується відповідей на запити іноземного купця, який торгував у Константинополі, щодо організації чорноморської торгівлі російською стороною – інтерес австрійського купця Аренса та його французьких та італійських компаньйонів був викликаний бажанням заснувати власну торгівлю в чорноморських портах Російської імперії. Запити австрійського купця та відповіді Комісії з комерції були оформлені у вигляді таблиці, яка додавалася до самої доповіді. Іноземне купецтво цікавилося таким: 1. Чи можуть іноземні купці мати в російських чорноморських портах своїх комісіонерів і чи будуть вони мати рівні з російськими підданими права у торгівлі. 2. Чи потрібно комісіонерам записуватися у російське підданство або купецтво того міста, де вони будуть мешкати і торгувати. 3. Чи можуть комісіонери, записані у російське купецтво, з часом виїхати на батьківщину. 4. Чи може держава гарантувати комісіонерам вирішення можливих конфліктів та суперечок з торгових питань у відповідності до законодавства так само, як російським підданим. 5. Чи можуть комісіонери іноземних купців торгувати в інших містах і на яких правах. 6. Чи можуть шкіпери іноземної компанії записатися у міщанство російського чорноморського міста, купувати судна і на них ходити під російським прапором, але з іноземною командою. 7. Чи дадуть належні документи для проїзду до чорноморських портів посланців іноземної торгової компанії для з'ясування умов торгівлі. 8. Чи можна на російських суднах вільно і без сплати мита перевозити з Константинополя до Франції та Італії хліб, коноплі, залізо, ікру, шкіри та інші російські товари[20]. Поставлені питання свідчать про зацікавленість іноземного купецтва, у першу чергу, в російських товарах та можливості їх отримувати без посередництва власне російського купецтва.

У фонді Воронцових РДАДА було виявлено недатований переклад листа князя В. А. Кауніц-Рітберга невстановленому адресатові, ймовірно австрійському послу в Санкт-Петербурзі. За змістом самого листа документ можна датувати початком 1780-х рр. (автор згадує "нещодавно запроваджену з Петербурга через Херсон до Константинополя пошту"[21], указ про відкриття якої був виданий 14 квітня 1781 р.[22]). Автор повідомляє про відправлення до Херсона – Дунаєм та Чорним морем – судна з товарами (опис товарів додавався до листа, але не був долучений до перекладу) для з'ясування попиту на австрійські товари та наявні російські товари. Також у листі йдеться про торговельну діяльність такого собі Тота Віллесговена в місті Херсоні та перспективи австрійсько-російської торгівлі в цілому. Згадуваний купець мав намір вирушити зі своїми товарами до Херсона, і В. А. Кауніц-Рітберг пропонував всіляко підтримати Т. Віллесговена в цьому починанні. Особливо рекомендувалося звернути увагу на визначення імпортних вин у російському тарифі, де не розділялися токайське та інші угорські вина, які, як підкреслював

[20] Там само. – Арк. 30–31.

[21] Там само. – Оп. 4. – Спр. 97. – Арк. 1зв.

[22] Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 21. – С. 109–110.

автор листа, принципово різнилися в ціні та якості, відповідно до чого для цих вин мали б бути різні митні ставки. В. А. Кауніц-Рітберг сподівався, що таке положення в російському митному тарифі буде визнано помилковим і розраховував на виправлення ситуації ще до прибуття до Херсона згадуваного австрійського купця Т. Віллесговена із значним вантажем угорського ординарного вина[23].

Ще одна записка, виявлена у фонді Воронцових, також не має власної назви, датування та підпису. Згідно з архівним описом документ датований 1780-ми рр., що в цілому відповідає змісту записки, і найменований згідно із власноручним написом О. Р. Воронцова: "Шмегдерів меморіал про море Чорноморське". Записка написана французькою мовою і містить міркування з приводу розвитку чорноморської торгівлі, а саме херсонської й таганрозької, що дає змогу уточнити датування документа і віднести його до початку 1780-х рр. Також можна припустити, що автором записки був європейський купець – ймовірно австрієць або німець, який планував брати безпосередню участь у розвитку чорноморської торгівлі. Автор записки відзначав переваги Херсонського порту, зокрема перед Таганрозьким та Єнікальським, у торгівлі продовольством з Константинополем, Левантом, Францією та Італією[24]. Серед важливих для експорту з Росії продуктів автор записок називав солону та сушену рибу, ікру, масло, солону баранину та яловичину, а також усі сорти льняної матерії, полотна з конопель, залізо, свічки і т. д. Усе це могло створити цілий новий напрямок торгівлі, оскільки більшість цих товарів мали постійний попит. З іншого боку, збільшення експорту, наприклад, солоного м'яса сприяло б розвиткові скотарства та агрономії.

Автор записки відзначив також перспективи розвитку торгових зв'язків між австрійськими землями та азовсько-чорноморськими портами, оскільки перевезення товарів Дунаєм та Чорним морем не тільки спрощувало саму доставку, а й здешевлювало товари, які поставлялися до внутрішніх губерній Російської імперії сухопутними шляхами через Санкт-Петербург, Данциг, Лейпциг та Братиславу. Більше того, австрійські товари, наприклад, сукна, могли з успіхом замінити аналогічні товари, вироблені в інших європейських країнах, але дорожчі за австрійські, та й доставляти австрійські товари було дешевше[25]. Крім того, автор записки викладав пропозиції щодо ефективної та прибуткової організації торгового судноплавства, що дало б змогу зменшити кількість порожніх рейсів і забезпечити стабільні поставки таких товарів, як цукор, індиго, кошеніль і т. д. Окремо приділялася увага експорту до Росії сінокісних кіс з австрійської Штирії – вони користувалися постійним попитом і завезення їх саме до Херсона та Таганрога дозволило б легше доставляти цей товар до Кавказу та Криму[26]. Крім того, у постійних поставках хутра, воску, шкір з південних губерній Російської імперії була зацікавлена Німеччина: сухопутний шлях цих товарів проходив через Київ, Братиславу

[23] РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 4. – Спр. 97. – Арк. 2.
[24] Там само. – Спр. 834. – Арк. 1–1зв.
[25] Там само. – Арк. 2зв.
[26] Там само. – Арк. 3.

та Лейпциг, а перевезення Дунаєм було б простішим і дешевшим, також сприяло б вивозу мила, свічок, сала, ікри, канатів, вітрильного полотна, ревеню, чаю, вовни і т. п. Розвиток херсонської торгівлі й торгової інфраструктури південного регіону вимагав залучення шанованих за кордоном купців та вкладення значних коштів, у тому числі й через практику передоплати поставки російських товарів[27]. Автор записки наголошує на необхідності залучати до розвитку херсонської торгівлі саме російські кошти, не виключаючи істотної частини і європейського внеску, у тому числі й власного: він планував створення торгового дому разом з російськими купцями, але останні не поспішали долучатися до розвитку чорноморської торгівлі, тому дописувач був змушений змінити свої плани – або повністю припинити торгову діяльність на півдні, або звертатися за наданням державних коштів[28]. На жаль, подальшу долю даної записки простежити за виявленими документами не вдалося.

Наступний документ, виявлений у фонді Воронцових, має назву “Suite des observations relatives au commerce de la ville de Kherson” і не містить ані дати, ані підпису, ані адресування чи звернення (власне, сама справа 936 “Замітки щодо торгівлі міста Херсона” датована другою половиною XVIII ст.) – за змістом заміток їх можна датувати серединою 1780-х рр., а точніше 1784–1785 рр., і тут ми маємо погодитися із датуванням, запропонованим С. Я. Боровим[29]. Зміст документа дозволяє припустити, що його автор скоріше за все перебував на російській службі або мешкав у Російській імперії. У записці він складав звіт про власну подорож до Польщі та спостереження щодо розвитку торгівлі. С. Я. Боровой у згадуваній раніше статті автором даних заміток називав французького купця Антуана[30]. Автор документа звернув увагу на труднощі, які супроводжували доставку польських товарів через російсько-польський митний кордон до Херсона в 1783 р., особливо в порівнянні з умовами торгівлі через Очаків та Галац[31]. У замітках також викладено пропозиції автора щодо розвитку торгового судноплавства та ярмаркової торгівлі на півдні України, експорту кримської солі, необхідної державної допомоги в захисті торгових компаній, транзитної азіатсько-європейської торгівлі через Херсон[32].

Справа 624 з фонду Воронцових є додатком до невідомої реляції 1784 р., який був відокремлений від іншої справи – про це свідчить наявність попередньої пагінації, яка відчутно не збігається з існуючою. Додаток, точніше його копія, має назву “Reflexions sur le commerce exterieur de la Russie” (“Роздуми про зовнішню торгівлю Росії”), яка на другому аркуші документа доповнюється ще поясненням – “або переваги, які може здобути Росія з торгівлі чорноморської, левантійської та середземноморської”[33]. Власної дати

[27] Там само. – Арк. 3зв.
[28] Там само. – Арк. 4зв.
[29] *Боровой С. Я.* Франция и внешнеторговые операции... – С. 498.
[30] Там само. – С. 497.
[31] РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Спр. 936. – Арк. 1.
[32] Там само. – Арк. 1–3.
[33] Там само. – Спр. 624. – Арк. 1.

та підпису документ не має. У цілому документ можна назвати проектом, оскільки містить він не тільки власне опис торгівлі та роздуми з цього приводу, а й пропозиції щодо її поліпшення. У першу чергу звертається увага на переваги чорноморської торгівлі перед торгівлею Північним морем та можливість таким чином замінити товари, які постачали з Америки до Європи. Автор проаналізував торгові договори та стан торгового судноплавства чорноморських і середземноморських країн, розвиток російсько-голландської торгівлі. Значну увагу вже традиційно було приділено Херсонському порту як найбільш перспективному та безпечному для торгівлі з Францією. Для прийому чорноморських товарів найзручнішими були визначені порти Марселя та Тулона, наприклад, для отримання українського тютюну. Для поліпшення середземноморської російсько-французької торгівлі автор "Роздумів" пропонував узгодити одиниці міри та ваги товарів, у першу чергу, зернових та вина, у зв'язку з чим до даного додатку додавалися ще додатки – таблиці з одиницями вимірювання зерна та вина у різних портах Середземного, Чорного й Балтійського портів, курсу російської та французької валюти в різних портах, а також переліки потенційних товарів[34]. Таблиця російських товарів для експорту містила одиниці вимірювання та призначення товарів – для мореплавців чи для продажу; для продажу передбачалися полотна, коноплі, льон, поташ, віск, риб'ячий клей, свинина, шкіри, український тютюн і т. д. Таблиця французьких товарів для вивозу до Балтики та Чорного моря пропонувала вина, сухі фрукти, парфумерію, оцет, цукор, каву, какао, сукна та різні матерії, галантерейні вироби і т. д.[35].

Безпосередній стосунок до розвитку торгівлі має й торгове судноплавство, проекти щодо розвитку якого також представлені у фонді Воронцових. Так, маємо справу 830 "Записка про торгове судноплавство на Чорному морі", яка датована другою половиною 1780-х рр. (С. Я. Боровой датував документ 1787 роком[36]). Сам документ підпису та власного датування не має, так само не містить звернення або зв'язку з якимось іншим документом, хоча наявність старої пагінації, суттєво відмінної від нової, свідчить про колишню приналежність проекту до значно більшої справи. Сам проект називається "Memoire touchant la navigation marchande sur le Mer Noire", і, судячи зі вступної частини документа, він може бути датований другою половиною 1770-х – початком 1780-х років, оскільки мова йде про отримання Російською імперією певних економічних та політичних переваг у результаті вдалого завершення війни з Туреччиною, але, з іншого боку, не згадується Крим як частина імперії, а лише 2 фортеці на території півострова, що відповідає умовам Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. У записці відзначаються перспективи участі у чорноморській торгівлі регіонів Російської імперії, які мали можливості прямого постачання надлишків місцевого виробництва до портів Чорного моря, а саме до Кінбурнських складів, тобто зі Смоленщини, Київщини, Придніпров'я, Воронежа, Білгорода, Бахмута та

[34] Там само. – Арк. 11.
[35] Там само. – Арк. 18–19зв.
[36] *Боровой С. Я.* Франция и внешнеторговые операции... – С. 498.

ін.[37]. Серед потенційних товарів чорноморського експорту знову ж таки згадується пшениця, віск, шкіри, коноплі, український тютюн, відправка яких до Італії, Іспанії, Франції та різних середземноморських і левантійських портів може принести значні прибутки[38]. Окрема увага приділена дніпровському судноплавству: автор "Роздумів" відзначає, що перешкоджають його розвитку не тільки дніпровські пороги, але й ненадійність Кінбурнського порту та сусідство з турецьким Очаковом. Автор аналізує можливості транспортування товарів з Таганрога до Керчі суднами полегшеної конструкції і наводить у приклад галіоти, побудовані під керівництвом віце-адмірала Олексія Наумовича Синявіна (l'amiral Siniavin) (командувач Азовської флотилії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.), причому побудовані вони були "минулого року"[39]. У "Роздумах" розглядаються можливості розвитку Керчі та Єнікале як торгових та портових міст, а також організації їхньої оборони від турків, у тому числі, за допомогою флоту[40].

Один із проектів у фонді Воронцових РДАДА (справа під назвою "Про торгівлю Росії по Чорному та Середземному морях (торгівля з Мальтою, записка підполковника Гарві)") датується згідно з заголовком 1792 роком, хоча через згасання частини тексту єдина виявлена у тексті авторська дата читається лише частково – "15 жовтня 179…". Таким чином було датоване звернення автора до імператриці, яке передує самому тексту проекту. Підпис під зверненням також читається тільки частково: документ був складений у Санкт-Петербурзі і підписав його підполковник Антуан О'Хара[41]. Встановити рік складання проекту здається можливим завдяки виявленню іншої справи, яка безпосередньо стосувалася даного документа. Проект підполковника О'Хара щодо заснування на Мальті факторії для розвитку чорноморської та середземноморської торгівлі розглядався в Державній Комерц-колегії, про що свідчить виявлене у фонді власне Комерц-колегії листування з цього приводу: у січні 1797 р. проект був представлений віце-канцлером князем О. Б. Куракіним на розгляд президента Комерц-колегії П. О. Соймонова, який у свою чергу запропонував проект для розгляду колегії. Документ було відправлено для перекладу, хоча розгляд проекту в Комерц-колегії так і не почався, оскільки віце-канцлер з нез'ясованих причин відізвав даний проект з Комерц-колегії[42]. Вочевидь, документ був складений у жовтні 1796 р. і на початку наступного 1797 р. був представлений на розгляд Комерц-колегії. На жаль, подальша доля даного проекту у справі не висвітлюється.

На початку проекту, у зверненні до імператриці, підполковник О'Хара зазначав, що закінчення російсько-турецької війни відкриває можливості для розвитку російської торгівлі у Середземному морі, й пропонував власні замітки щодо створення російської торгової факторії на Мальті. Проект мав

[37] РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 1зв.
[38] Там само. – Арк. 2.
[39] Там само. – Арк. 4.
[40] Там само. – Арк. 5зв.
[41] Там само. – Оп. 6. – Спр. 1780. – Арк. 1зв.
[42] Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 2–3.

назву "План російської факторії на Мальті для торгівлі Росії та Чорного моря з різними частинами Середземномор'я"[43]. Детальний опис статусу острова Мальти та переваг мальтійської торгівлі говорить про те, що автор проекту скоріше за все мав безпосередній стосунок до самого острова, можливо, належав до Мальтійського ордену. Розташування острова, з точки зору підполковника О'Хара, було важливим як для європейських, так і для левантійських мореплавців та купців, острів мав розвинену портову інфраструктуру, можливості для надання допомоги торгівцям – як військової, так і медичної. Автор проекту розглядав Мальту як центральну точку торгового балансу Середземномор'я і радив російським урядовцям звернути на неї увагу у контексті перспективи розвитку торгівлі між Чорним та Середземним морями. Окремо приверталася увага до системи мальтійських укріплень, які могли гарантувати безпеку у випадку заснування російської торгової факторії. Підполковник наводив значний перелік товарів, які могла б зберігати та перепродувати дана факторія, у тому числі вина, фрукти, горіхи, рибу, кукурудзу, м'ясо, шкіри, хутра, льон і т. д. Практика зберігання товарів створювала б значні переваги для торгової факторії і відкрила б можливість для торгових суден не витрачати на карантин 40 днів, значно швидше повертатися до своїх портів з отриманими на Мальті товарами, тобто встигати зробити ще один або й два рейси. На думку підполковника О'Хара, створення торгової факторії на Мальті сприяло б розвитку торгівлі на Середземному, Чорному та Азовському морях, зміцненню торговельних зв'язків з країнами Сходу, наприклад, Персією.

У фонді Воронцових також зберігається "Проект про примноження на Чорному морі купецьких кораблів та про поширення купецької торгівлі", який не має датування та адресування, але має чітко вказане авторство – "королівський польський надвірний радник Нота Хаймович Ноткін"[44]. Тут маємо доволі рідкісний випадок не просто авторства, а авторства достатньо відомої особи, громадського діяча, який свого часу склав не один такий проект. Завдяки змісту документа та авторству можемо датувати виявлений документ кінцем XVIII – початком XIX ст. (після заснування Одеси та не пізніше 1804 р., коли помер автор проекту). Нота Хаймович Ноткін був могильовським купцем, займався поставками для армії Г. О. Потьомкіна, вів торгівлю в Москві, користувався повагою серед купецтва та у суспільстві в цілому, особливо серед єврейської громади Санкт-Петербурга. У своїх проектах, незалежно від основного їх спрямування, він завжди намагався подолати обмеження прав євреїв, які почалися в Російській імперії з початку 1790-х рр. ("все, що прямо не дозволено євреям, їм забороняється")[45]. Посилення впливу євреїв у внутрішній торгівлі Російської імперії в останній чверті XVIII ст. викликало неабияке занепокоєння, наприклад, московського купецтва, яке активно скаржилося, у тому числі й на автора досліджуваного проекту, і закликало головнокомандувача Москви генерал-аншефа П. Д. Єроп-

[43] Там само. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 1780. – Арк. 2.

[44] Там само. – Спр. 811. – Арк. 1.

[45] ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 23. – С. 287.

кіна вжити радикальних заходів[46]. Скоріше за все саме в таких умовах й виник "Проект про примноження на Чорному морі купецьких кораблів…", який фактично мав сприяти розвитку саме єврейської торгівлі на Чорному морі. Автор проекту акцентував увагу на тому, що обмеження євреїв у торгових справах невигідне, у першу чергу, самій державі, яка втрачає значні прибутки, тому пропонувався варіант створення торгової компанії на Чорному морі в умовах подвійного оподаткування торгової діяльності євреїв. Половину від зібраних з торгуючих євреїв податків пропонувалося використати як капітал для торгової компанії, яка б торгувала місцевими українськими товарами – пшеницею, коноплями, льоном, маслом і т. д. Передбачалося влаштування головної контори в Одесі та призначення двох комісіонерів – одного до Криму для соляної торгівлі і одного до Херсона для координації перевезення товарів Дніпром. У цілому Нота Хаймович Ноткін наголошував виключно на позитивних моментах проекту – прибутки для казни, розвиток купецького флоту, ввезення до Російської імперії золота та срібла, зростання митних прибутків, гарантія від купецького розорення, заселення причорноморських міст купцями і т. д.[47].

Отже, розглянуті проекти та записки, які зберігаються у фонді 1261 "Воронцови" Російського державного архіву давніх актів, були складені в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. і є цікавими, але недостатньо вивченими історичними джерелами з історії зовнішньої торгівлі Південної України. Маючи між собою багато спільного, вони водночас демонструють розмаїття потенційних напрямків розвитку азовсько-чорноморської торгівлі, адже кожний проект передбачав власний спосіб стимулювання зовнішньої торгівлі. Очевидною є зацікавленість західноєвропейського купецтва у налагодженні стабільної чорноморської торгівлі як з точки зору забезпечення збуту власної продукції, так і з погляду отримання доступу до дешевої та якісної сировини, яку постачала Російська імперія та країни Сходу. Автори також враховували значення економічного розвитку прилеглих до Чорного моря регіонів як потенційних постачальників сільськогосподарської продукції на міжнародний ринок і споживачів європейських та азійських товарів. Показовим є факт звернення авторів проектів та записок зі своїми пропозиціями саме до держави, яка в даному випадку розглядалася ними як один з фундаментальних факторів розвитку зовнішньої торгівлі Чорного та Середземного морів; з іншого боку, це свідчить про несамостійність та недостатню ініціативність російського купецтва. Оскільки більшість виявлених проектів датуються 1780-ми рр., то саме Херсон розглядався авторами даних документів як провідне портове й торгове місто півдня, яке не тільки мало очевидні переваги розташування та перспективи розвитку, але й активно підтримувалося державою. Цікавим є наведення в окремих документах аналізу причин досить повільного розвитку зовнішньої торгівлі півдня, і це незважаючи на постійний попит на російську продукцію і сировину та сприятливі зовнішньополітичні й економічні обставини. Нерозвинене

[46] РДАДА. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 335. – Арк. 3зв.

[47] Там само. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 811. – Арк. 1зв.–2.

торговельне судноплавство, невлаштовані шляхи, корупція місцевої адміністрації, недосконалість торгової інфраструктури та законодавства, неготовність російського купецтва активно залучатися до середземноморської торгівлі – все це не просто проглядається в окремих записках та проектах, а інколи й чітко формулюється авторами документів. Безумовно, одна розвідка не може охопити всі проекти та записки, що зберігаються у фонді 1261 "Воронцови" РДАДА, ці матеріали потребують подальшого ретельного дослідження, оскільки є цікавим та достатньо інформативним джерелом з історії зовнішньої торгівлі на півдні України в останній чверті XVIII ст.

Юлія Головко (Запоріжжя). **Проекти та записки з фонду Воронцових Російського державного архіву давніх актів як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII століття.**

У статті розглядаються проекти та записки щодо перспектив розвитку зовнішньої торгівлі Південної України, у першу чергу чорноморського та середземноморського напрямків, в останній чверті XVIII ст. Всі проаналізовані документи пов'язані зі службовою діяльністю президента Комерц-колегії О. Р. Воронцова і зберігаються у фонді Воронцових Російського державного архіву давніх актів. Дані проекти та записки дають змогу виявити не тільки перспективи, але й проблеми розвитку зовнішньої торгівлі півдня України в останній чверті XVIII ст.

Ключові слова: джерело, проект, фонд, зовнішня торгівля, Південна Україна.

Юлия Головко (Запорожье). **Проекты и записки из фонда Воронцовых Российского государственного архива древних актов как источник по истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII века.**

В статье рассматриваются проекты и записки касательно перспектив развития внешней торговли Южной Украины, в первую очередь черноморского и средиземноморского направления, в последней четверти XVIII в. Все проанализированные документы связаны со служебной деятельностью президента Коммерц-коллегии А. Р. Воронцова и хранятся в фонде Воронцовых Российского государственного архива древних актов. Данные проекты и записки позволяют выявить не только перспективы, но и проблемы в развитии внешней торговли юга Украины в последней четверти XVIII в.

Ключевые слова: источник, проект, фонд, внешняя торговля, Южная Украина.

Yuliia Holovko (Zaporizhia). **Projects and Notes from the Vorontsov Collection in the Russian State Archive of Older Documents as a Source on the History of Foreign Commerce in Southern Ukraine in the Last Quarter of the Eighteenth Century.**

The projects and notes about development of foreign commerce in the Southern Ukraine, in paticular, the Black Sea and Mediterranean Sea regions, in the last quarter of the 18th century are considered in the article. All documents are connected with the official activity of the President of the Commerce-college A. R. Voroncov and are preserved in the Voroncovs Collection in the Russian State Archive of Ancient Acts. Present projects and notes allow to reveal not only prospects, but also some problems in the development of the foreign commerce of the Southern Ukraine in the last quarter of the 18th century.

Key words: source, project, fund, foreign commerce, Southern Ukraine.

Валерій СТАРКОВ (*Київ*)

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ У ВИВЧЕННІ ТРАДИЦІЙНОЇ ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ: 40-ві – 50-ті РОКИ XIX СТОЛІТТЯ

Періодизація будь-якого історичного явища є оригінальним процесом і сприяє його дослідженню у розвитку і взаємозв'язках з іншими явищами. Посилаючись на певні критерії періодизації (зв'язок із загальною історичною періодизацією, визначення ключових подій явища, які певним чином впливали на форму і зміст явища в окремих періодах розвитку тощо), важливо правильно визначити саме такі об'єктивні події, які могли би бути відправними пунктами наших періодів. Кожна періодизація певною мірою умовна, але дослідник має зробити цю умовність найменшою.

За часові "маркери" у справі публікації джерел традиційної ігрової культури і, відповідно, її вивчення ми вже визначили кілька важливих, на нашу думку, публікаційних подій. Початком першого періоду ми схильні вважати працю Себастіана Фабіана Кльоновича (1545–1602) "Роксоланія"[1]. У третій частині поеми, що є найбільш давньою (1584) пам'яткою, яка засвідчує прояв зацікавлення польських дослідників Україною, описано обряди і звичаї, пов'язані у галицького селянина з родинами і хрестинами, говориться про дитяче виховання, наводяться описи деяких українських дитячих ігор, зокрема "гри у коней"[2].

На кінець XVIII – початок XIX ст. можемо віднести наступний "маркер" – публікацію поеми І. Котляревського "Енеїда", яка виявила наявність широкого кола народних ігор[3]. Цей період у два століття характеризувався вкрай повільним накопиченням фактів і відсутністю публікацій на ігрову тематику. Проте реєстр ігор, поетично засвідчений І. Котляревським, говорив про те, що розвиток вітчизняної етнографії на той час відставав від літературних досягнень[4].

---

[1] *Klonowicz S.* Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania) / Poemat Sebastyana Klonowicza; przekładał z łacińskiego Władysław Syrokomla. – Wilno, 1851. – 106 s. Український переклад "Роксоланії", здійснений М. Біликом, було опубліковано у збірнику Львівського державного університету ім. Івана Франка, див.: Питання класичної філології. – Львів, 1961. – Вип. 2. – С. 119–156.

[2] *Klonowicz S.* Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania). – Рядки 1446–1804.

[3] Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. – СПб., 1798.

[4] Див. докладніше: *Старков В.* В які ігри грали герої "Енеїди" Івана Котляревського: (До джерел відображення ігрової культури українців) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Т. 19. – С. 291–310.

Період з початку XIX ст. до наступної "вибухової" публікації 1843 р. Костянтина Сементовського "Замечания о праздниках у малороссиян"[5] характеризувався більш активною етнографічно-збирацькою діяльністю, зростанням кількості публікацій. У 1810-ті та 1820-ті рр. – це праці Ігнатія Червінського, Балтазара фон Кампенгаузена, Олексія Левшина, Івана Срезневського, Івана Кулжинського, Адама Червінського (Зоріана Доленґо-Ходаковського); у 1830-ті – праці Йосипа Лозинського, Вадима Пассека, польських дослідників Вацлава Залеського, Казімежа-Владислава Вуйцицького, Жеготи Іґнаци Паулі, Міхала Грабовського[6]. Цей період, початок XIX ст. – початок 40-вих років XIX ст., характеризувався спорадичним накопиченням "ігрових" фактів і побудовою фундаменту джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури українців. В умовах, коли українська етнографія ще не сформувалась як наука, важко було чекати більшого. Публікації безпосередніх описів ігор були відсутні. Поодинокі ігрові сюжети пов'язувались з ігровими елементами родинного або громадського характеру. В уяві дослідників ігри та ігровий елемент громадської та родинної обрядовості в цей час були ще нероздільні[7].

Саме 1843 р. позначився низкою праць про українські свята, в яких значною складовою були ігри та розваги. Розпочав її Костянтин Сементовський статтею у санкт-петербурзькому часописі "Маяк". Праця К. Сементовського привернула до себе увагу насамперед тим, що вона висвітлювала ще мало досліджену тоді народну святкову культуру, і він був першим, хто подав описи ігор, зокрема на Полтавщині. К. Сементовський докладно описує ігри, які він вважав найбільш популярними у молоді: "Король", "Перепелка", "Галка", "Щитка", "Украв рипки, или игра в дурного колеса", "Дробушка", "Ворон". Описано склад гравців, їхні рухи, пісенний супровід. Окрім детально описаних ігор, К. Сементовський згадує і такі: "«хрещик», «гуси», «довга лоза», «гори дуб»" та різні ігри у м'яча: "«в гилку», «в стенку», «в каши», «в свинку», «в горобця», «в городка» и проч.". Згадана стаття "Замечания о праздниках у малороссиян" викликала значний резонанс у дослідників української культури. Згодом у "Маяке" за 1843–1844 рр. були надруковані на цю тему статті І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського та О. Дмитрюкова. Ця низка статей була викликана об'єктивним процесом накопичення знань про святкову культуру українців та осмислення цього накопичення, хоча проходило воно ще досить повільно. Кількість публікацій на святкову та ігрову тематику у 40-ві роки XIX ст. значно зросла, і помітним "поштовхом" до цього були згадані публікації 1843 р.[8].

---

[5] *Сементовский К.* Замечания о праздниках у малороссиян // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 1–45.

[6] Докладніше про це див.: *Старков В.* Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст. // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Т. 22. – С. 135–142.

[7] Там само. – С. 139.

[8] Див. докладніше: *Старков В.*. Джерела вивчення традиційної ігрової культури українців: "публікаційний прорив" Костянтина Сементовського 1843 р. // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Т. 23. – С. 150–156.

Черговий "маркер" нашої періодизації – це 1860–1861 рр. На тлі становлення української етнографії як науки здобутки на етнографічній ниві 1860 р. збагатилися кількома публікаціями про народні ігри і забави і за своїм значенням, у площині переходу на більш високий рівень вивчення ігрової культури, цей рік дуже нагадує 1843 р. Зазначимо, що публікації 1860 р. стосувались як східних, так і західноукраїнських земель. Йосип Лозинський (1807–1889) у "Галагивке"[9] "описав 16 весняних (великодніх) ігор галицько-руської селянської молоді й дітей й подав 5 гральних пісень, з них одна, яка вживається при грі в "кострубоньку"[10]. Каленик Шейковський (1835–1903) у праці "Быт подолян"[11] "описал весенние (великодные) игры галицко-русских крестьянских молодых людей и детей"[12] і докладно розглянув у розділі "О гаивках" 17 весняних ігор, переважно танцювально-пісенних[13]. Того ж року вийшла друком праця Миколи Маркевича (1804–1860) під назвою "Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян" (цю назву надав їй видавець І. Давиденко невдовзі після смерті вченого)[14]. Розділ II "Весна" має два підрозділи: 1. "Веснянки"[15] та 2. "Игры"[16]. Як зазначав Микола Сумцов, в цій праці описані десять та згадані ще три гри[17]. Таким чином, 1860 р. – рік умовного кордону двох важливих етапів у вивченні ігрової культури українців. Цей рубіж, на нашу думку, визначили публікації народних ігор та розваг Й. Лозинського, К. Шейковського, М. Маркевича, А. Свидницького, М. Номиса, опубліковані 1860 та 1861 рр. Вони активізували зусилля збирачів і дослідників народної культури, спрямувавши їх на те, щоб приділяти більше уваги саме ігровій діяльності населення, що й відбувалося у подальшому[18].

Визначивши перші етапи розвитку джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури українців, зосередимось на періоді 1840-х – 1850-х рр. Маючи етапні дати – 1843 та 1860 рр., – розглянемо корпус публікацій "ігрової" тематики в цей час.

---

[9] *Лозинский И.* Галагивка // Зоря Галицька. – 1860. – С. 506–515.

[10] *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору. – К., 1930. – С. 113.

[11] *Шейковский К.* Быт подолян / Изд. К. Шейковского. – К., 1860 [1859]. – Т. 1. – Вып. 1. – VI+71 с.; К., 1860. – Вып. 2. – IV+74 с.

[12] *Сумцов Н. Ф.* Предисловие 1 // Игры крестьянских детей в Купянском уезде / Собр. П. Иванов. – Харьков, 1889. – С. 5.

[13] *Шейковский К.* Быт подолян. – Вып. 1. – С. 1–46.

[14] *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. – К., 1860. – 8+174 с.

[15] Там само. – С. 66–70.

[16] Там само. – С. 70–77.

[17] *Сумцов Н. Ф.* Предисловие 1 // *Иванов П.* Игры крестьянских детей. – Х., 1890. – С. 5–6.

[18] Див. докланіше: *Старков В.* Публікація джерел вивчення ігрової складової календарної обрядовості українців у середині XIX ст.: 1860 та 1861 роки // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: Зб. наук. пр.: Мат-ли міжнар. наук. конф. "Одеські етнографічні читання". – Одеса, 2011. – С. 297–305.

Серед значних публікацій відзначимо працю етнографа та археолога Олександра Терещенка (1848) “Быт русского народа”[19], яка була зустрінута з великим інтересом, як перша значна спроба узагальнення великого етнографічного матеріалу в російській історіографії[20]. Лише пізніше, коли стали виявлятися деякі неточності, недоречності та явні помилки, авторитет праці знизився. Проте вона і до сьогодні є певним джерелом вивчення ігрової культури людності. Сім частин праці містять багато українського матеріалу. В другій частині “Свадьбы” використано український матеріал, у т. ч. і за Бопланом[21]. У третій частині в розділах: II. “Крещение”, III. “Похороны”, IV. “Поминки”, V. “Дмитриевская суббота” наведено паралелі зі звичаїв українських на хрестинах, похоронах і поминках[22]. У п’ятій частині “Простонародные обряды” описано веснянки, святкування Купала в Україні, наведено обрядгру “Похорон опудала”, описано молодіжні гулянки, досвітки й вечорниці, з піснями[23]. У шостій частині “Обрядові свята” присутні ігрові елементи цих свят, як і в сьомій частині “Святки” та “Масниця”.

Нам особливо цікава четверта частина праці О. Терещенка “Игры. Хороводы”, де описані українські, на думку О. Андрієвського (1930 р.), дитячі ігри: “сорока”[24*] (с. 5), “перегонка” (“выпередки”, 9), “горобець” (13–15), “волк и гуси” (15), “гуси” (17), “жмурки” (31), “креймашки” (41), “коза” (45),“выпередки” (48), “м’яч” (51), “скрагли” (64), “скляп” (65), “скопердин” (66), “цурка” (66), “рай” (67), “жгут” (85), “дергач” (89), “король” (90), “кружок” (93), “ворон” (96), “колиска” (122), “муж и жена” (“та через село, через Бондаривну поняв старий молодую жинку”, – с. 181), “Била жинка мужика” (як танцювальна, с. 188), “мак” (298), “галка” (315), “щитка” (316), “горошок” (317), “толо” (317), “украв рипки” (319), “дрібушки” (319). До багатьох ігор наведено відповідні українські народні пісні[25].

Михайло Максимович у “Днях и месяцах украинского крестьянина” (1856)[26], йдучи за календарем, поміж інших явищ описав веснянки, деякі дитячі ігри, великодні звичаї, “обливаний” понеділок, молодіжні складчини з розвагами. Окремий сюжет присвячений дівочим танцювальним іграм, які

---

[19] *Терещенко А*. Быт русского народа: В 7 ч. – СПб., 1848. – Ч. 1: Народность. Жилища. Домоводство. Наряд. Образ жизни. Музыка. – X+507 с.; Ч. 2: Свадьбы. – 618 с.; Ч. 3: Времяисчисление. Крещение. Похороны. Поминки. Дмитриевская суббота. – 130 с.; Ч. 4: Игры. Хороводы. – 334 с.; Ч. 5: Простонародные обряды. – 182 с.; Ч. 6: Обрядные праздники. – 221 с.; Ч. 7: Святки. Масленица. – 348 с.

[20] Див.: *Кавелин К*. [Рец. на:] Терещенко А. Быт русского народа // Современник. – 1848. – Т. 11. – С. 1–49, 85–139; Т. 12. – С. 95–138.

[21] *Терещенко А*. Быт русского народа. – Ч. 2. – С. 11–12.

[22] Там само. – Ч. 3. – С. 87–94, 123–126.

[23] Там само. – Ч. 5. – С. 7, 51–87, 100–101, 151, 154, 159.

[24*] Назви ігор – за оригіналом у О. Терещенка.

[25] *Андрієвський О*. Бібліографія літератури з українського фольклору. – С. 63.

[26] *Максимович М*. Дни и месяцы украинского крестьянина // *Максимович М*. Собр. соч. – К., 1877. – Т. 2. – С. 463–524. Перше видання: *Максимович М*. Дни и месяцы украинского крестьянина // Русская беседа. – 1856. – Кн. I. – С. 61–83; Кн. III. – С. 73–208.

він порівнює з російськими хороводами. Максимович наводить перелік таких дівочих танцювальних ігор тієї частини Київщини, де він мешкав – 1) *кругові*, які водять, зімкнувшись у коло: "мак сеять", "кроп", "перепелка", "заюшка", "ящур", "король", "нелюб", "переборець" та інші і 2) *ключові*, які водять, зімкнувшись в один ("галка", "чечетка", "горобей", "лесаниця", "кривий танець" та інші) або два ключі (як у танцях "просо сеять", "шум"). Досить докладно описані рухи танців і пісенний супровід цих ігор-танців: "перепелка", "мак сеять", "заюшка", "выступец", "галка", "просо сеять", "шум"[27]. Згадано ігри крашанками на Великдень[28], про роль "ігорного дуба" у троїцькій та купальській обрядовості[29]. Описані також ігри в "горю-дуба", "дробушки" та ігровий обряд "Кострубонько"[30].

У матеріалах, виданих відомим дослідником рукописної спадщини М. Максимовича П. Поповим, знаходимо відомості про ігрища купальської ночі та наступного дня – "Івана Купальського – це свято *Сонця*, яке сходячи, *грає та скаче,* за народноукраїнським повір'ям"[31].

У заключній частині видання 2002 р., підготовленого В. Гнатюком за неопублікованими рукописними матеріалами М. Максимовича, знаходимо додаткові відомості про українські народні, в т. ч. і танцювальні, ігри – "плету, плету ліс, ліс" ("лісаниця", "плетениця"), "мак сіяти", "заюшка", "кривий танець", "кріп", "чечітка", "горобей", "дума", "черничка", "квіточка", "хрещик", "піжмурки", "цици-баба", "рибка", "гадило", "в персня", "ящур"[32].

За своєю типологією ця праця належала до популярного тоді різновиду етнографічних досліджень з подаванням описів народних звичаїв і обрядів; такі дослідження в тогочасній літературі отримали назву "Народний календар". Як зазначав П. Попов, автор праці мав намір вмістити опис звичаїв і обрядів, пов'язаних із цілорічним календарним колом. На жаль, М. Максимович не зміг завершити і повністю видати свою працю, опублікувавши лише частину, присвячену весняним місяцям ("Березень", "Квітень", "Травень"). П. Попов 1947 р. опублікував ще одну частину рукопису М. Максимовича ("Червень")[33]. Серед рукописної спадщини М. Максимовича зберігаються підготовчі матеріали і до решти задуманої вченим праці – від "Липня" до "Лютого", але опрацьовані вони набагато гірше "Червня"[34].

Етнографічні публікації, де висвітлюється ігрова культура населення, зустрічаються і в інших різноманітних виданнях цього періоду. У "Чтениях в Московском обществе истории и древностей российских" було надруковано

---

[27] *Максимович М*. Дни и месяцы украинского крестьянина. – С. 475–479.

[28] Там само. – С. 485.

[29] Там само. – С. 506–509.

[30] Там само. – С. 509, 514, 521–523.

[31] *Максимович М*. Дні і місяці українського селянина. – К., 2002. – С. 122.

[32] Там само. – С. 155–162.

[33] *Попов П*. "Дні і місяці українського селянина" М. О. Максимовича (неопублікована частина) // Мистецтво, фольклор, етнографія. – К., 1947. – Т. 1. – С. 207–252.

[34] Від упорядника // *Максимович М*. Дні і місяці українського селянина. – С. 5.

"Этнографический взгляд на Киевскую губернию" Петра Менькова, де згадуються вечорниці, різдвяні святки (1848)[35].

У другій частині праці Миколи Арандаренка "Записки о Полтавской губернии" (1849)[36] є описи звичаїв, обрядів, у т. ч. і весільних, весняних ігор[37].

У сьомій книжці "Народный дневник. Народные праздники и обряды" другого тому своєї праці "Сказания русского народа" (книжки 5–8) Іван Сахаров навів відомості про весняні, поховальні, купальські обряди в Україні[38].

У книзі Опанаса Шафонського (1740–1811) "Черниговского наместничества топографическое описание…", написаній 1786 і виданій 1851 р.[39], у § 13 та 14 присутні короткі описи родинних звичаїв: весілля, народин, поховання, а також громадських звичаїв і свят: гулянь (веснянки, вулиця, вечорниці), великодніх свят, Купала, Зелених свят (Трійці), петрівки, святок (коляда, щедрування та ін.)[40].

У часописі "Весна", який виходив у Львові 1852 р., подано відомості про низку громадських ігор: "Зельман", "сусід", "пташок", "ватажок" та деякі інші[41].

Письменник та етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський (1817–1875), уродженець Полтавщини, у своїх етнографічних працях приділяв увагу святковій та ігровій культурі населення України, зокрема, у праці "Быт малорусского крестьянина", опублікованій у "Вестнике Русского географического общества", зображені вулиця, досвітки, вечорниці, грища, весільні і різдвяні звичаї та обряди[42]. Святкові звичаї та обряди, поводження дівчат і хлопців до весілля згадані і в його праці "Поездка в Южную Россию"[43].

---

[35] *Меньков П*. Этнографический взгляд на Киевскую губернию (1846 г.) // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1848. – № 7. – С. 147–156.

[36] *Арандаренко Н*. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: В 3 ч. – Полтава, 1848. – Ч. 1; 1849. – Ч. 2; 1852. – Ч. 3.

[37] Народные песни. Думы, народные сказки, пословицы, загадки, обряды, обычаи и поверья, гаданье, леченье. Весенние игры. Брачные обряды // Там само. – Ч. 2. – С. 172–239.

[38] *Сахаров И. П.* Сказания русского народа / Собранные И. Сахаровым. – СПб., 1849. – Т. 2. – Кн. VII. – С. 40–41, 70, 80–81.

[39] *Шафонский А*. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено... в Чернигове, 1786 года / Изд. М. Судиенко. – К., 1851. – XXII+697 с.

[40] Там само. – С. 25–34.

[41] Несколько слов о играх общественных // Весна. – Львів, 1852. – С. 43–74.

[42] *Афанасьев-Чужбинский А.* Быт малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии) // Вестник Императорского русского географического общества. – 1855. – Ч. XIII. – Кн. 1. – Отд. 2. – С. 141– 142, 146–148, 153; Этнографический сборник. – СПб., 1858. – Вып. 3. – С. 19–46; Полтавские губернские ведомости. – 1858. – № 34–36.

[43] *Його ж.* Поездка в Южную Россию. – СПб., 1861. – Ч. I: Очерки Днепра. – 265+II с.; Ч. II: Очерки Днестра. – 438+II с.

У петербурзькому часописі “Пантеон” 1855 р. було вміщено перекладену з чеської етнографічну працю галичанина І. Вагилевича (1811–1866) про гуцулів, де між іншим описані гуцульські танці (“коло”, “дробушки”, “коломийка-танок”)[44].

Відомості про українські новорічні і весняні свята були опубліковані у львівському часописі “Семейная библиотека”, який у 1855–1856 рр. видавав С. Шехович[45].

Етнографічні матеріали про Україну з’являлися у “Вестнике Русского географического общества”, який виходив у 1851–1860 рр. У праці про Кам’янець-Подільську губернію священик Никандр Михневич навів між іншим відомості про різдвяні свята, масницю, Купайла, вечорниці[46].

Матеріали про культуру і побут українського народу з’являлись і в “Этнографическом сборнике”, який видавало Російське географічне товариство в Санкт-Петербурзі у 1853–1864 рр. Так, у матеріалах священика Г. Базилевича[47], А. Іваниці[48], І. Морачевича[49] присутні відомості про календарні та весільні обряди.

Не можемо оминути увагою появу в цей час такого видання, як “Губернские ведомости”, яке здійснювалось у межах створення системи провінційної офіційної преси. 1830 р. вийшло “Положение про издание «Губернских ведомостей»” “в виде опыта” у шести губерніях, а 1837 р. “Положение про ведение дел в губернских правлениях”, яке зобов’язувало кожне губернське правління розпочати видання газети, і з січня 1838 р. губернські відомості почали видаватися у 42 губерніях Російської імперії, в т. ч. і в усіх українських. Структура і зміст газети були регламентовані. Газета складалась із офіційної та неофіційної частин. У неофіційній частині дозволялося вміщувати різноманітні матеріали, в т. ч. географічні, історичні, етнографічні тощо. Етнографічні матеріали почали з’являтися в газетах з початку 1840-вих років. Цьому сприяло і заснування 1845 р. Російського географічного товариства, яке своєю головною метою ставило вивчення “рідної землі”. В Україні, зокрема, збільшення публікацій про побут і культуру населення виявилось саме в “Губернських відомостях”, які висвітлювали святкову культуру і обрядовість, насичені ігровими елементами.

---

[44] *Вагилевич И*. Гуцулы, обитатели восточной отрасли Карпатских гор / Пер. с чешского // Пантеон. – 1855. – Т. XII. – Кн. 5. – Отд. III. – Смесь. – С. 17–56.

[45] *П[ассе]к В*. Веснянки // Семейная библиотека. – 1855. – Кн. 1. – С. 174–182; Малорусские святки: 1. Рождественский сочельник. 2. Колядки, или святой вечер. 3. Меланки, богатый вечер, или щедровки. 4. Новый год // Там само. – С. 11–35.

[46] *Михневич Н*. Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Каменец-Подольской губернии // Вестник Императорского русского географического общества. – 1852. – Ч. VI. – Кн. 1. – С. 32–36.

[47] *Базилевич Г*. Местечко Александровка, Черниговской губернии, Сосницкого уезда // Этнографический сборник. – 1853. – Вып. 1. – С. 313–336.

[48] *Иваница А*. Домашний быт малоросса Полтавской губ., Хорольского у. и др. мест Волынской и Черниговской губ. // Там само. – С. 337–374.

[49] Село Кобылья, Волынской губ., Новоградволынского у. // Там само. – С. 294–312.

Великий матеріал про культуру і побут, звичаї та обряди мешканців Чернігівщини у “Черниговских губернских ведомостях” опублікував Судаквіанський (1842)[50], а згодом Т. Леневич (1848), Ол. Шишацький-Ілліч (1853, 1854)[51], А. Корицький (1854)[52]. Т. Леневич широко висвітлив свято Купала, різдвяні та новорічні святки, ворожіння на Андрія, поховальні обряди[53]. Ол. Шишацький-Ілліч докладно описав поміж інших етнографічних особливостей людності родинні та календарні свята і обряди (родини, хрестини, весілля, поховання, Різдво, Новий рік, веснянки, Купало)[54].

У “Киевских губернских ведомостях” з’явились матеріали про ворожіння та ворожильні ігри на Катерину та Андрія (1845–1846)[55], про українське весілля (1848)[56], про землеробські свята (1849)[57], різдвяні і новорічні свята (1850)[58], буття і свята мешканців губернії (1850)[59], побут і обряди Уманщини (1854)[60];

у “Полтавских” – про ворожіння на Андрія (1846)[61], про новорічні свята українців (1847)[62], про великодню обрядовість за Бопланом[63];

---

[50] *Судаквианский А.* Описание степени образования, нравов, обычаев и поверий жителей Черниговской губернии / Сост. Судаквианский А. в 1838 году // Черниговские губернские ведомости. – 1842. – № 35. – С. 698–699; № 36. – С. 715–717; № 37. – С. 730–732; № 39. – С. 762–764; № 40. – С. 775–777; № 41. – С. 787–788; № 42. – С. 800–801; № 43. – С. 813–814.

[51] *Шишацкий-Ильич А.* Святки в м. Олишевке (Козелецкого уезда) // Там само. – 1853. – № 13. – С. 96–104; *його ж.* Местечко Олишевка (Козелецкого уезда, Черниговской губернии) в историческом и этнографическом отношении // Там само. – 1854. – № 21–31; окремий відбиток: Чернигов, 1854. – IV+186 с.

[52] *Корицкий А.* Краткие исторические, статистические и этнографические сведения о м. Любече // Там само. – 1854. – № 37.

[53] *Леневич Т.* Этнографические сведения о Черниговской губернии // Там само. – 1848. – № 14. – С. 88–90; № 15. – С. 94–97; № 16. – С. 98–101; № 17. – С. 102–104; № 18. – С. 110–111; № 19. – С. 119–120.

[54] *Шишацкий-Ильич А.* Местечко Олишевка... (розділ ІІ: Етнографія).

[55] *А. М.* О гаданиях у малороссиян 24 и 30 ноября во дни св. Великомученицы Екатерины и св. Андрея Первозванного // Киевские губернские ведомости. – 1845. – № 47. – С. 390–392; № 52. – С. 427–429; 1846. – № 8. – С. 64–67. Передрук: Херсонские губернские ведомости. – 1846. – № 4, 5, 10.

[56] *Стафиевский М.* Малороссийская свадьба // Киевские губернские ведомости. – 1848. – № 49. – С. 439–443.

[57] Земледельческие праздники // Там само. – 1849. – № 33. – С. 266–267.

[58] *3-ій Я.* Наши рождественские праздники // Там само. – 1850. – № 1. – С. 1–3; Канун Нового года (Меланки) и канун Богоявления (голодная кутья) // Там само. – № 17. – С. 129–131; № 18. – С. 137–139.

[59] *З. Я.* Очерки жизни и нравов жителей нашего края // Там само. – № 3. – С. 17–19; № 4. – С. 25–27.

[60] *Присовский Н.* Этнографические заметки об уманцах // Там само. – 1854. – № 37. – С. 310–312; № 45. – С. 310–312; № 46. – С. 313–315.

[61] Гадания, употребляемые в Малороссии накануне дня св. Андрея // Полтавские губернские ведомости. – 1846. – № 3.

[62] Встреча Нового года в Малороссии у поселян // Там само. – 1843. – № 1. – С. 14.

[63] Малороссийские обычаи в светлую неделю за 200 лет перед сим: (Из Боплана) // Там само. – 1849. – № 14. – С. 153–154.

у "Волынских" – передрук з часопису "Маяк…" про побут мешканців села Дідковиці, в т. ч. і про народні ігри, про свято Коляди (1847)[64], про весільні обряди (1854)[65], про вечорниці, досвітки, "вулицю", весілля мешканців містечка Чуднова на Житомирщині (1860)[66];

у "Херсонских" – про святки (1848)[67], про зустріч весни[68], землеробські свята[69], масницю[70], перше квітня[71], петрівку (усі – 1849)[72], різні звичаї (1850)[73];

у "Воронежских" – про весільні та календарні обряди (1856)[74], "Саратовских" – про гімнастичну гру "горобеєчко" в малоросійських поселеннях Саратовської губернії (1846)[75].

Таким чином, можемо констатувати суттєве зростання кількості публікацій, у яких відображені народні ігри, розваги та ігрові елементи громадської та родинної обрядовості. Поряд із великими публікаціями О. Терещенка та М. Максимовича і значною низкою "ігрових" повідомлень у різноманітних неперіодичних і періодичних виданнях, виділимо публікації у "Губернских ведомостях". Оскільки перша етнографічна програма Російського географічного товариства "Программа для составления местных этнографических описаний" була опублікована 1847 р.[76], а перші ґрунтовні етнографічні розвідки, як наведено вище, з'явились у "Ведомостях" раніше, то це означає, що був громадський запит на такі праці. Кількість поступово переходила у якість, і розвиток етнографічних знань у 40-ві – 50-ті роки XIX ст. та значне зростання кількості публікацій у цей період спричинилися до якісного стрибка у публікації "ігрових" відомостей у 1860–1861 рр. і початку нового етапу розвитку джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури людності України.

---

64 Коляда // Волынские губернские ведомости. – 1847. – № 16. – С. 48–49.

65 Свадебные обряды малорусов // Там само. – 1854. – № 5.

66 *Крушинский А*. Обычаи поселян в окрестностях м. Чуднова, Житомирского уезда // Там само. – 1860. – № 6–13.

67 Святки // Херсонские губернские ведомости. – 1848. – № 52. – С. 488–491.

68 О встрече весны // Там само. – 1849. – № 12. – С. 119–120.

69 Очерк земледельческих праздников // Там само. – № 31. – С. 247–249.

70 Масляница // Там само. – № 6. – С. 73–74.

71 Первое апреля // Там само. – № 14.

72 Петровки // Там само. – № 26. – С. 223–224.

73 История и происхождение некоторых обычаев // Там само. – 1850. – № 7. – С. 29–35.

74 *Снесарев Іоанн*. Обыкновение малороссиян Воронежской губернии, Бирюченского уезда // Воронежские губернские ведомости. – 1856. – № 37–42.

75 *Р.* Горобеичко (гимнаст. игра в малороссийских селениях Саратовской губернии) // Саратовские губернские ведомости. – 1846. – № 18. – С. 125–126.

76 *Боряк О*. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм: (Друга половина XVIII – XX ст.). – К., 1994. – С. 8.

Валерій Старков (Київ). **Періодизація формування джерельної бази у вивченні традиційної ігрової культури людності України: 40-ві – 50-ті роки ХІХ століття.**

У статті розглядається формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України та його особливості у період сорокових – п'ятдесятих років ХІХ ст. Визначені перші часові "маркери" періодизації цього явища.

Ключові слова: традиційна ігрова культура, історичні джерела, джерельна база, періодизація.

Валерий Старков (Киев). **Периодизация формирования источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины: 40-е – 50-е годы ХІХ столетия.**

В статье рассматривается формирование источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины и его особенности в период сороковых – пятидесятых годов ХІХ в. Определены первые временные "маркеры" периодизации этого явления.

Ключевые слова: традиционная игровая культура, исторические источники, источниковедческая база, периодизация.

Valerii Starkov (Kyiv). **Periodizing the Establishment of a Source Base for the Study of the Traditional Play Culture of the Ukrainian Population (1840s–50s).**

The creation of the sources of the traditional play culture of the Ukrainian population in 1840s–50s is considered. The fist stages of the periodization of this problem are determined.

Key words: traditional play culture, historical sources, source base, division into periods.

Лідія СУХИХ, Ольга ВОВК (*Київ*)

РУКОПИСНИЙ ЗБІРНИК Ю. ЩЕРБАЧОВА З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКО-ДАНСЬКИХ ВІДНОСИН У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИЧНОМУ АРХІВІ УКРАЇНИ, м. КИЇВ: ОГЛЯД ФОНДУ

Серед колекцій Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) особливе місце належить т. зв. "Щербачовському збірнику" (таку скорочену назву ф. 1698 мав донедавна[1]). В основу цієї збірки копій документів, виявлених і скопійованих у 80-х роках XIX ст. Ю. Щербачовим, покладено акти, що зберігаються у сховищах м. Копенгагена (Данія). Це насамперед Державний архів (раніше називався Таємний королівський), а також рукописні відділи бібліотек – Великої королівської та університетської. Окремі документи взято з Мекленбург-Шверінського архіву[2]. З аналізу зроблених Ю. Щербачовим у публікаціях посилань випливає, що він працював і в Московському архіві[3]. Ці акти є пам'ятками російсько-данських дипломатичних відносин XIV–XVII ст. (окремі попередні виявлення стосуються початку XVIII ст. – періоду правління Петра I).

Юрій Щербачов народився 24 березня 1851 р. Праправнук Є. О. Щербініна[4]. Закінчив 1872 р. юридичний факультет Московського університету. З

---

[1] У ЦДІАК України завершується робота над удосконаленням опису ф. 1698; пропонованою його назвою є така (її ще остаточно не затверджено): "Щербачовський збірник. Документи з історії Росії XVI–XVIII ст., що зберігаються в архівосховищах Копенгагена (Данія). Збірка копій дипломата і історика Ю. М. Щербачова".

[2] Найповніше відомості про належність зібраних документів до певного архіву відображено у виданні: Датский Архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене. 1326–1690 гг. / Сообщил член-соревнователь Ю. Щербачев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – 1893. – Кн. 1 (164). – Отд. I. – С. I–VIII, 1– 340.

[3] Яскравим прикладом слугує один з документів за 1637 р., що зберігається у ф. 1698: спершу Ю. Щербачов скопіював його в Копенгагені, але через значне пошкодження оригіналу – з великими лакунами. Їх він згодом заповнив, скопіювавши текст (уже червоним чорнилом) за статейним списком, що зберігався у Головному архіві Міністерства закордонних справ у Москві. Див.: ЦДІАК України. – Ф. 1698. – Оп. 1. – Спр. 292; Датский архив. – С. 214, позиция 785.

[4] Є. О. Щербінін (бл. 1720 – 1783) – перший губернатор Слобідсько-Української губернії, утвореної у 1765 р. Перед цим на основі поданих ним як очільником Комісії про слобідські полки (1763) пропозицій Катерина II проголосила "Маніфест про слобідські полки", за яким козацький полково-сотенний устрій на Слобожанщині було ліквідовано й запроваджено губернську адміністративно-територіальну систему.

1873 р. служив у Міністерстві закордонних справ секретарем консульств у різних країнах. Камер-юнкер при імператорському дворі (з жовтня 1876 р.). З 1883 р. секретар, у 1893 р. – перший секретар посольства у Копенгагені. Дійсний статський радник (з квітня 1897 р.), у листопаді 1897 р. його призначено радником посольства в Константинополі. З листопада 1902 р. надзвичайний посланник і повноважний міністр в Афінах; таємний радник з квітня 1908 р. У відставці з 17 травня 1910 р. Дійсний член історико-родовідного товариства у Москві (з 1905 р.) і Московського археологічного товариства (з 1910 р.). Загинув у жовтні 1917 р.[5].

Окремо слід сказати про місце загибелі Ю. Щербачова. У біографічних довідках про нього, взятих з Інтернету (див. посилання 5), вказано, що Ю. Щербачов мав єдину маєтність – хутір в Україні і його вбито саме там – у Катриному Харківської губернії. Дещо іншу інформацію надав директор Центрального історичного архіву в Харкові Є. М. Іванов, який ще до революції тривалий час вивчав приватні поміщицькі архіви Харківщини. Він стверджував, що співробітники Харківського архіву в період громадянської війни 1918–1920 рр. виявили "так званий «Датский архив», що містить у собі 4 великих теки документів щодо дипломатичних відносин Росії з Данією в XVI–XVIII віках, що витяг Щербачов з Копенгагенського королівського архіву (одержано з маєтку Щербачова в Карачівці Харк[івського] повіту)"[6].

Отже, перебування в Копенгагені в якості дипломата Ю. Щербачов використав також для роботи в уже названих данських архівах. При цьому він відзначав: "Занимаясь в осьмидесятых годах прошлого столетия в Копенгагенском Тайном Королевском, ныне Государственном Архиве, я преследовал строго определенную задачу, но порою отвлекался также в сторону и уже без особой последовательности отмечал попадающиеся мне под руку интересные документы"[7].

Починаючи з 1890 р., Ю. Щербачов розгорнув у Росії активну підготовку виявлених документів до видання (сам він називав це виявлення "мой рукописный сборник документов"). Вони викликали серйозний інтерес з боку істориків і видавців. Основний їхній масив опубліковано у трьох виданнях:

---

[5] Родословные: Щербачевы. Колено XIV. http:/ www.mtu-net.ru/sherbach/rodoslov/sherlachev.html; див. також: http:/ www.rusdiplomats.narod.ru/ambassadors/xerbachey-yun.html.

[6] Див. про це: *Иванов Є.* Центральний історичний архів у Харкові (1880–1924 рр.) // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 12; ЦДІАК України. – Ф. 1672. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 33, 34 (у цій справі зберігається рукописний варіант статті Є. М. Іванова). Згідно з відомостями, наданими істориком Андрієм Парамоновим (м. Харків), с. Карачівка і хутір Катеринівка, що входив у дачу цього села, свого часу належали внукові Є. О. Щербініна – М. А. Щербініну. Отже, могли перейти у спадок його доньці Катерині, сином якої у шлюбі з ротмістром М. О. Щербачовим і був Ю. Щербачов. Село Карачівка існувало до 1959 р., коли його було приєднано до смт Покотилівка Харківського р-ну (див.: Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К., 1967. – С. 880).

[7] Из донесений первого датского резидента в Москве (1672–1676 гг.) / Сообщил действительный член Ю. Щербачев // ЧОИДР. – 1917. – Кн. 2 (261). – Отд. II. – С. 32.

1. “Датский архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене. 1326–1690 гг.”. Це найповніший анотований перелік, детальний покажчик практично всіх виявлених Ю. Щербачовим документів у хронологічних межах 1326–1690 рр. До публікації не ввійшли матеріали для історії давньої Росії, що не є власне актами (хронографи, рукописні хроніки тощо), акти, що стосуються тільки Лівонії, Польщі або Фінляндії, але не мають прямого стосунку до Московської держави, а також донесення данських міністрів-резидентів, постійних посланників і комісарів у Москві за 1673–1689 рр. (ці донесення мали стати предметом окремого дослідження). Всього у публікації вміщено 1066 анотацій, з них 1007 – на документи, що входили до рукописного збірника Ю. Щербачова (тобто були скопійовані ним під час перебування в Копенгагені), решта у збірник не входила, бо їх було скопійовано пізніше[8]. До публікації додано покажчики імен і географічних назв. На кожний з виявлених документів Ю. Щербачов надав його археографічну характеристику: вказано місце зберігання акта (детальніше про це див. далі), мову його написання, наявність печаток тощо; наведено посилання на видання, якщо документ було опубліковано раніше, та інші цінні археографічні зауваги.

2. “Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю. Щербачевым”. У виданні опубліковано 187 документів, складених тільки російською мовою, за 1514–1687 рр. (останній, № 188, як виняток, опубліковано двома мовами – російською і німецькою, бо російський текст був “весьма неудобопонятный”[9]). Оригінали цих актів зберігалися в Копенгагенському державному архіві, за винятком одного (опублікованого під № 7), виявленого в Копенгагенській державній бібліотеці. Під час підготовки до видання надані Ю. Щербачовим “тщательно снятые” копії документів було ще раз звірено другим (на час виходу видання – першим) секретарем російської місії в Копенгагені князем І. Кудашевим і настоятелем посольської церкви в Копенгагені протоієреєм М. Волобуєвим[10]. Чи не найбільшу цінність становить публікація у цьому виданні документів за 1514–1606 рр. (і до початку царювання Михайла Федоровича Романова; № 1–95), бо за цей період у Московському архіві збереглася тільки незначна кількість актів у відпусках або копіях. До видання додано детальний покажчик імен, географічних назв і предметів; його склав редактор видання І. Бичков[11].

3. “Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории”[12]. У цьому виданні започатковано публікацію документів з рукописного збірника

---

[8] Датский архив. – С. III.

[9] Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю. Н. Щербачевым / Под ред. И. А. Бычкова // Русская историческая библиотека. – СПб., 1897. – Т. XVI. – С. 951.

[10] Там само. – С. III, зноска № 2.

[11] І. О. Бичков (1858–1944), вчений-археограф і бібліограф, член-кореспондент АН з 1903 р., син О. Ф. Бичкова, відомого російського археографа. У 1881 р. замінив батька на посту хранителя Відділу рукописів Публічної бібліотеки в Петербурзі; брав активну участь у роботі Археографічної комісії.

[12] *Щербачев Ю.* Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории: В 2 вып. – Вып. 1: 1326–1569 гг. // ЧОИДР. – 1915. – Кн. 4 (255). – Отд. II. – С. 1–320.

Ю. Щербачова, написаних іноземними мовами: німецькою (у т. ч. нижньо- і верхньонімецькими діалектами) і данською (цими двома мовами – найбільше), а також латинською і шведською. На початку кожного опублікованого документа є короткий виклад його змісту російською мовою. Всього опубліковано 161 документ.

Про значення наукового доробку Ю. Щербачова. Стосунки Русі з Данією мають початок у XII ст., тоді вони були випадковими й нерегулярними. У подальшому закладалися основи добросусідства, які станом на XVII ст. вже було закріплено дипломатично: формувалися основні принципи російської дипломатії в галузі дипломатичних зв'язків, посольського церемоніалу, дипломатичного представництва. Першим постійним дипломатичним агентом (міністром-резидентом) у Москві став 1672 р. саме представник Данії (Маґнус Ґйо). За всю історію відносини між Росією і Данією було перервано хіба що за "смутного часу" (початок XVII ст.); країни були у стані війни лише двічі – під час Семилітньої (1756–1763) і наполеонівських воєн[13].

Основний комплекс писемних джерел з історії російсько-данських відносин датується 1562–1723 рр., окремі відпуски і копії є, починаючи з 1516 р. (через пожежу в Москві, що сталася 3 травня 1626 р., значна кількість цінних документів загинула). Першу спробу вивчення архівних документів Посольського приказу загалом здійснив М. М. Бантиш-Каменський, який склав опис документів[14], а також (на основі цих та інших актів тодішнього Головного архіву Міністерства закордонних справ у Москві) написав чотиритомний огляд зовнішніх зносин Росії[15].

Набагато краще вивчені й, відповідно, опубліковані (порівняно з публікацією актів з російських архівосховищ) документи стосовно данськоросійських відносин, що зберігаються в архівах Данії. Першим до цієї групи актів з Копенгагенського архіву звернувся німецький археограф А. Бюшинг[16], який у другій половині XVIII ст. опублікував їхній огляд. У середині 80-х років XIX ст. до данських архівів звернувся російський історик Г. В. Форстен[17]; він вивчав виключно документи, написані іноземними

[13] Детальніше про це див.: *Павлов А.* Источники по истории русско-датских отношений в XVII веке // Проблемы источниковедения и историографии: Сб. научных трудов. – Калининград, 1999. – С. 21–29.

[14] Документи про російсько-данські відносини тепер зберігаються у Москві (Російський державний архів давніх актів. – Ф. 53: Сношения России с Данией). Див.: Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель: В 4 т. – М., 1991. – Т. 1.– С. 282–283.

[15] *Бантыш-Каменский Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год): В 4 т. – М., 1894–1902. – Т. 1 (Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания).

[16] *Bushing A. P.* Archiv – Nachrichter von alten Unterhandlungen, welche zwischen dem russischen und danischen Hoffe von 1554 bis 1677 gepflogen vorden // Magazin für die Neue Historie und Geographie. – Halle, 1773. – T. VII. – S. 299–346.

[17] *Форстен Г. В.* Архивные занятия в Париже, Брюсселе, Копенгагене и Стокгольме по истории Скандинавии и Московского государства в XVI и XVII столетиях // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1887. – № 6. – С. 50–75; *його ж.* Акты и письма к истории Балтийского вопроса в XIV–XVII столетиях: В 3 ч. – СПб., 1889–1896; *його ж.* Балтийский вопрос в XIV–XVII столетиях: В 2 ч. – СПб., 1891–1894;

мовами, оминаючи джерела російського походження, що зберігалися в Копенгагені.

Однак основним дослідником документів стосовно російсько-данських відносин, що зберігаються в Данії, став саме Ю. Щербачов. Практично всі виявлені в копенгагенських архівах й опрацьовані ним документи (рукописний збірник), як про це вже йшлося, було опубліковано на достатньо високому науковому рівні.

На початковому етапі підготовки документів до публікації Ю. Щербачов наводив детальні посилання на їхнє місце зберігання та архівний шифр: "в каком отделе, под каким номером и буквою хранится всякий из них"[18]. Однак невдовзі, ще під час завершення підготовки першої публікації документів "Датский архив..." до друку (вийшла 1893 р.), документи відділу Rusland (Rossica, Russice Acta) Копенгагенського архіву, за словами самого дослідника, було повністю перетасовано: їх розклали за новою системою, а деякі передали в інші відділи[19]. Через це посилання, зроблені Ю. Щербачовим під час копіювання документів, втратили значення. Автор, аби не затримувати надовго вихід видання у світ, змушений був відмовитися від точних архівних посилань, в основному обмежившись вказівкою на місце зберігання актів (Копенгагенський архів або одна з бібліотек). Виняток становила порівняно невелика кількість документів, взятих не з Російського відділу Копенгагенського архіву, пошук яких без посилань найбільше б ускладнився.

Доля архіву Ю. Щербачова. Про те, як саме ця збірка потрапила в Харківський архів, уже йшлося. Тут фонду під назвою "Щербачевский сборник (копии материалов датского короля, грамоты, письма и др.)" було присвоєно № 805. Після ліквідації у Харкові філіалу Центрального державного історичного архіву УРСР (остаточно – у 1970 р.) фонд було передано до Києва, де він зберігається дотепер під № 1698.

У 1938 р. складено обліковий опис справ фонду без розкриття змісту документів (заголовки включали тільки дати їх складання, автора й адресата). Початкова кількість справ в описі – 937. Хронологічні межі – 1326–1716 рр., з перервами. У результаті проведення кількох планових перевірок наявності одиниць зберігання було встановлено, що документи 216 справ втрачено, від них залишилися тільки обкладинки, оформлені в переважній більшості Ю. Щербачовим. Абсолютна кількість втрат хронологічно стосується періоду по 1579 р. включно (в межах номерів справ за описом 1–257). Можна

його ж. Датские дипломаты при московском дворе во второй половине XVII века // ЖМНП. – 1904. – № 9. – С. 156–157; № 11. – С. 67–101; № 12. – С. 291–374.

[18] Датский архив. – С. VII.

[19] Ось як описує сучасний стан цього відділу Копенгагенського архіву історик В. Є. Возгрін: "Достаточно упомянуть о том, что огромный фонд «Россия» Датского государственного архива в части, посвященной XVI–XVIII вв., не только сохранился до наших дней без лакун, но и был систематизирован (в годы, когда он только складывался) настолько продумано и логично, что пользование им и теперь не доставляет ни малейших затруднений или неудобств". Див.: *Возгрин В. Е.* Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов // Археографический ежегодник за 1981 год. – М., 1982. – С. 148–151.

припустити, що принаймні частина цих втрачених з фонду копій документів залишилася у видавництвах. У результаті тепер хронологічні межі фонду визначаються 1506–1713 рр., з перервами.

Протягом 2010–2011 рр. проведено науково-технічне вдосконалення опису ф. 1698, під час якого складено детальні заголовки на кожний документ (при цьому було виділено всі можливі моменти, що стосуються історії України). Складено покажчики імен і географічних назв, словник термінів і застарілих слів, передмову до опису, а також перевідну таблицю. Якщо документ було опубліковано, то в описі навпроти кожного заголовка у колонці "Примітки" дано посилання на відповідну публікацію Ю. Щербачова. Основою при складанні заголовків стала перша публікація документів Ю. Щербачова – "Датский архив... – С. I–VIII, 1–340" (як уже йшлося раніше – це складений ним анотований перелік практично всіх виявлених документів за 1326–1690 рр.). На це було дві причини: намагання максимально зберегти доробок Ю. Щербачова, а також труднощі при опрацюванні самих документів, складених німецькою та ін. іноземними мовами. При цьому виявилося, що виклад змісту частини актів у "Датском архиве…" не збігається з усталеним поглядом на окремі історичні факти або ж не підтверджується іншими документами. Наведемо тільки один приклад. Під № 319 в описі вміщено лист королівського фактора в Москві Петра Марселіса до данського королівського канцлера (лист написано німецькою мовою) зі змалюванням загальної ситуації в Московському царстві. В анотації на цей документ, складеній Ю. Щербачовим, є, зокрема, фраза: "Царь приказал, чтобы казаки передали Азов туркам, но вряд-ли они его послушаются". А ось яким є власне "наказ" московського царя Михайла Федоровича. У царській грамоті від 30 квітня 1642 р. Війську Донському про залишення Азова і про посилання на Дон Михайла Засецького сказано: "И как к вам ся наша грамота придет, и вы б атаманы и казаки, все Донское Войско, по сему нашему указу, *город Азов покинули* (курсив наш. – *Л. С., О. В.*), а вышли б есте жить по старым своим местам, чтоб вас бусурманы, пришедши, не побили и наших украинных мест не повоевали". У разі ж невиконання государевого повеління, якщо "из Азова до приходу турских и крымских воинских людей ныне вскоре не выйдете, и которое над вами учинится кровопролитие, и то вам будет самим от себя, и нашего государского жалования и запасов никаких к вам в Азов не пошлют…"[20]. Отже, йшлося не про передання з наказу царя Азова туркам, а про залишення фортеці перед загрозою наступу великого турецького війська (утримання Азова донськими козаками спільно із запорозькими на чолі з отаманом Семеном Забузьким упродовж 1637–1642 рр. відоме в історії як "Азовське сидіння"). Така проблема може виникати і в інших випадках[21].

[20] Датский архив. – С. 220. – № 812; Донские дела. – Кн. 2 // Русская историческая библиотека, издаваемая императорскою Археографическою комиссиею. – СПб., 1906. – Т. 24. – С. 341 (вся грамота на с. 338–342).

[21] З такими фактами архівісти й історики нерідко стикаються при використанні документів з особових фондів (наприклад, листів). У нашому випадку Ю. Щербачов тільки переказав зміст листа Петра Марселіса.

Переважна більшість справ збереглася у тому вигляді, як їх сформував Ю. Щербачов: одна одиниця зберігання вміщує один документ (точніше, копію документа з копенгагенських архівів), вкладений у цупку паперову обкладинку сірого кольору формату 20,7×17. Усі вихідні дані, зокрема дати (їх повторено у лівому верхньому куті обкладинки) й короткі заголовки до кожної справи (на наш погляд, заголовки в переважній більшості написано рукою Ю. Щербачова), він виніс на обкладинку, розмістивши їх на наклеєному прямокутникові з білого паперу. На ньому, а також у лівому нижньому куті кожної обкладинки і на скопійованих документах у скороченому вигляді (як шифр) подано архівні посилання – ті, що існували ще до реорганізації Копенгагенського архіву. З обережністю припускаємо, що Ю. Щербачов розробив якусь проміжну облікову систему: саме до неї й було прив'язано згадані шифри. Папір, на якому Ю. Щербачов копіював документи (33,2×20), неякісний, жовтуватого кольору (можливо, й від часу), ламкий. Так оформлено справи, документи з яких Ю. Щербачов опублікував.

Крім того, у колекції є ще дві групи документів, які відрізняються своїм змістом і, напевне, через це – й оформленням. Перша з них – записи Ю. Щербачова з коротким викладом змісту виявлених ним у Копенгагенському королівському архіві документів, що стосуються діяльності данського резидента в Москві Маґнуса Гйо, на основі повідомлень резидента з Москви у Копенгаген. Цим записам (анотацію на кожний документ вміщено на окремому аркуші) Ю. Щербачов присвоїв номери 684–756. Їх не було вкладено в окремі обкладинки; вони зберігалися в конвертах (ймовірно, заведених у Харківському архіві)[22]. З порівняльного аналізу виписів і публікації Ю. Щербачова "Из донесений датского резидента в Москве (1672–1676 рр.)"[23] напрошується висновок, що автор зробив виписи саме для публікації, а не до свого "рукописного збірника".

Друга група – це виписи, зроблені Ю. Щербачовим в основному з Таємної Реєстратури (Geheime Registr[ant]), Копенгагенський королівський архів. Фактично – це у переважній більшості попереднє виявлення документів, без розкриття їхнього змісту. Виписи, кожному з яких Ю. Щербачов присвоїв окремий номер, теж зберігалися в конвертах[24].

<u>Основний зміст фонду.</u> Основу збірки становлять грамоти: а) якими обмінювалися московські (російські) царі (князі) з королями Данії; б) якими обмінювалися високі урядовці обох країн; є також грамоти московських патріархів. Документи про обмін посольствами, інструкції й накази послам,

---

[22] В удосконаленому опису ф. 1698 з цих документів сформовано три справи: у спр. 587 включено № 684–688 за 1672 р.; у спр. 568 – відповідно № 689–728 за 1673 р.; у спр. 569 – № 734–756 за 1674 р.

[23] Публікацію див.: ЧОИДР. – 1917. – Кн. 2 (261). – Отд. II. – С. 32–42.

[24] В удосконаленому описі їх за роками об'єднано в окремі справи: спр. 570, 1696 р. (№ 838–839); спр. 571, 1697 р. (№ 840–854); спр. 572, 1698–1699 рр. (№ 854–869); спр. 573, 1700 р. (№ 873–877); спр. 574, 1701 р. (№ 878–894); спр. 575, 1713 р. (№ 895–934).

обмін подарунками тощо. Географічно документи стосуються Лівонії, Польщі, Литви, Лапландії, Швеції, Туреччини: йдеться про територіальні претензії, воєнні дії (найбільше це стосується воєн, що їх у XVI–XVII ст. вели Росія, Річ Посполита, Швеція і Туреччина), укладення мирних договорів. Документи про економічні й торговельні російсько-данські зв'язки. Значна частина актів стосується династичних шлюбів, зокрема, герцога Ганса ("королевича Ягана") з царівною Ксенією Борисівною Годуновою (1602–1603 рр.; є також документи про смерть Ганса й повернення 1637 р. його останків на батьківщину), а також графа Вольдемара Християна з царівною Іриною Михайлівною Романовою (1644). Досить яскраві документи стосуються каперства і морського розбою, зокрема царського корсара ("корабленника") Керстена Роде у 70-х роках XVI ст.

Для історії України фонд загалом становить інтерес з точки зору розкриття взаємовідносин європейських країн, найперше російсько-польських і російсько-шведських, а з другої половини XVII ст. – й стосунків з Туреччиною. Це документи про Лівонську війну 1558–1583 рр., про "смутний" час у Московському царстві й Лжедмитрія І та Лжедмитрія ІІ, пов'язаних із Сіверською Україною[25]. Про проголошення в липні 1610 р. польського королевича Владислава царем Московської держави й похід польського війська на Москву 1617–1618 рр.[26], при цьому йшлося про пошуки московським царем підтримки в данського короля (було відмовлено), а також про Деулінське перемир'я 1618 р. й повернення з польського полону патріарха Філарета. Є, зокрема, документи про московсько-польські війни: 1632–1634 рр. і, відповідно, Поляновський мирний договір 1634 р., війну 1654–1667 рр. й Андрусівське перемир'я 1667 р., а також – за 1680–1681 рр. про з'їзд послів від обох сторін в Андрусові для продовження строку перемир'я; укладення "Вічного миру" 1686 р. Документи про московсько-шведські відносини, зокрема про війну 1656–1658 рр. й Валієсарський мирний договір 1658 р. Відомості про те, що шведський король звернувся до "запорожскихъ черкасовъ" – до Василя Золотаренка (Золотаря), підбурюючи їх "отложиться" від царя. Є дані про дипломатичні місії російського державного діяча О. І. Українцева (1641–1708). Кілька документів стосуються піддячих – втікачів з Московської держави Тимофія (Тимошки) Акундінова (самозванця, який видавав себе за Івана Васильовича, сина Василія Шуйського) і Костянтина (Костку) Конюхова; є, зокрема, коротка розповідь про перебування обох втікачів у кінці 1649 – на початку 1650 рр. у гетьмана Богдана Хмельницького в Чигирині.

Події другої половини XVII ст., пов'язані з зіткненням інтересів Речі Посполитої й Туреччини (насамперед війни 1672–1676 і 1683–1699 рр.) й позицією у зв'язку з цим Московського царства, теж відображено в доку-

---

[25] Аби не обтяжувати статтю, тут і далі не наводимо посилань на окремі справи фонду: їх легко знайти за хронологією, а також за покажчиками імен і географічних назв, доданими до опису.

[26] Про участь у поході козацького війська під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в цих документах згадок немає.

ментах фонду. Чи не найбільший інтерес становлять відомості, що безпосередньо стосуються України. Так, про антимосковський виступ гетьмана Івана Брюховецького, боротьбу гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, здобуття об'єднаним українсько-турецько-татарським військом фортеці Кам'янець йдеться у грамоті царя Олексія Михайловича від 11 жовтня 1672 р. до данського короля Християна V. А коротка записка про битву біля р. Ташлик (відбулася 9 червня 1674 р.) між московським і об'єднаним українсько-татарським військом, на думку Ю. Щербачова, є офіційним повідомленням з Посольського приказу данському резидентові у Москві Маґнусу Ґйо, згодом офіційно пересланим у Копенгаген при одному з донесень резидента[27]. У записці відмічено, що козацьке військо очолювали Андрій Дорошенко, Григорій Гамалія і "вся чигиринская старшина".

Інформацію про зміст фонду (насамперед пов'язану з Україною), що розглядалася дотепер, вміщено в опублікованих Ю. Щербачовим документах повністю або в короткому викладі (як анотація). Але є ще група актів, виявлених Ю. Щербачовим, але не використаних ним у публікаціях. Насамперед це стосується документа, вміщеного в описі під № 554. Мова йде про лист данського комісара в Москві Йоганна-Генріха Бутенанта з інформацією про кримський похід московсько-українського війська 1687 р., скинення з гетьманства Івана Самойловича й обрання замість нього Івана Мазепи. Це єдиний документ у фонді, повністю скопійований, але не опублікований Ю. Щербачовим. За нашим припущенням, так сталося через помилку в його датуванні: на копії акта проставлено 1683 р., насправді, як випливає з контексту – це 1687 р. Саме цей документ – його цифрову копію і переклад з німецької мови на українську – подано в Додаткові до статті з відповідними коментарями.

Цікава інформація з документів данських архівів щодо України є у розділі опису ф. 1698, що має назву "Записи Ю. Щербачова з коротким викладом змісту виявлених ним у Копенгагенському архіві документів, що стосуються діяльності данського резидента в Москві Маґнуса Ґйо, – на основі повідомлень резидента з Москви в Копенгаген (1672–1674 рр.)"[28]. Раніше вже було сказано про те, що ці записи (їх подано в описі повністю замість заголовка) Ю. Щербачов використав при написанні своєї розвідки "Из донесений первого датского резидента в Москве (1672–1676 гг.)", однак вміщену в записках інформацію про Україну в ній не використано.

Наводимо витяги з цих записів стосовно України (на початку кожного заголовка, крім номера справи, вказано ще й порядковий номер, присвоєний кожному записові Ю. Щербачовим – це полегшить пошук за описом).

---

[27] Датский архив. – С. 292, позиция № 978.

[28] Маґнус Ґйо був данським міністром-резидентом у Москві упродовж 1672–1674 рр. (саме за цей час і відклалися створені ним документи). У 1674 р. Данії, так само як Польщі й Швеції, було відмовлено у праві мати резидента в Москві. Однак Маґнус Ґйо виїхав у Данію лише 1676 р.

♦ Спр. 568/(699). 1673 р., березня 18. – Про присилання гетьманом [Іваном Самойловичем] двох своїх синів у Москву.

♦ Спр. 568/(709). 1673 р., липня 8. – Про ухвалу перекинути все російське військо за Дніпро й атакувати Петра Дорошенка в разі відмови участі у спільному [антитурецькому] поході.

♦ Спр. 568/(717). 1673 р., вересня 2. – Про зміст переговорів російського канцлера [А. С. Матвєєва] з польським посланником, який прибув до Москви. Повернення Києва, що мало відбутися 1 червня. Тим часом у місті велися значні укріплювальні роботи, що їх здійснювали 3 тис. робітників, введено додатково 8 батальйонів війська.

♦ Спр. 568/(720). 1673 р., жовтня 15. – Інформація з Києва про дії гетьмана [Михайла] Ханенка [Hanninkov].

♦ Спр. 569/(739 і 749). 1674 р., лютого 17 і 1674 р., березня 10. – Про успіхи Ромодановського [йдеться про похід московського війська на чолі з воєводою Г. Г. Ромодановським разом з козацькими полками гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича на Правобережну Україну проти гетьмана Петра Дорошенка]. Див. також спр. 569/(742), від 18 березня 1674 р.

♦ Спр. 569/(745). 1674 р., квітня 4. – "Штука, будто бы сыгранная [Петром] Дорошенкою с [Г. Г.] Ромодановским" [йдеться, ймовірно, про підпорядкування гетьмана Петра Дорошенка з Правобережною Україною турецькому султанові].

♦ Спр. 569/(746). 1674 р., квітень. – "О сдаче Дорошенки" – див. попередні коментарі у квадратних дужках.

♦ Спр. 569/(754). 1674 р. червня 16. – Чутки про перехід козаків на бік польського короля. Про утримання козацької депутації в Москві під арештом [йдеться про посольство від гетьмана Івана Самойловича на чолі з писарем Ніжинського полку Павлом Михайловим, яке доставило в Москву військовополоненого Івана Мазепу].

Рукописний збірник Ю. Щербачова, що зберігається в ЦДІАК України як колекція під № 1698, становить неабиякий інтерес для дослідників, насамперед по темі "Україна та її міжнародне оточення", а також як орієнтир для тих українських істориків і архівістів, які в подальшому працюватимуть над виявленням документів у данських архівах. Колекція є цінним джерелом для вивчення діяльності Ю. Щербачова як археографа, його зв'язків з Україною. Насамкінець зауважимо, що історикам дотепер не було відомо про місце зберігання колекції й загалом про її існування: жодного посилання на цей архівний фонд у публікаціях не виявлено. До статті включено додаток – один з документів колекції (скопійований) і його переклад з німецької мови на українську.

Лідія СУХИХ, Ольга ВОВК

ДОДАТОК

[1687 р.], вересня 17. Москва. – Лист данського комісара в Москві Йоганна-Генріха Бутенанта до де Жессена про повернення на початку вересня командувача московсько-українського війська В. В. Голіцина з Кримського походу 1687 р. та обвинувачення ним у зраді гетьмана Івана Самойловича й обрання замість нього гетьмана Івана Мазепи, а також про деякі умови, затверджені при цьому обранні (Коломацькі статті)[*].

из новых 17 сент. 1683 (?)[**]

A son Exellence[***] mons[r] de Jessen

Moscouu[4*] adj 17 7bre A. 1683[5*]

Monseigneur[6*].

(Prim.?) f. Sidert[7*] mein jungstes vom 30 July bin hochlich erfreuwet mit jhr exell[ence] sehr angenehmes vom selbigen dato, woraus mit sonderlicher hertzens vergnügung ersehen, das mein allergnädigster Könnig und herr an meiner relation von das jenige so hier passiret allergnädigst gefallen hat genommen, welches mir denn gnugsam wirt[8*] antreiben, umb was weiter passiren wirt[9*] allemahl getruewlich zu raportiren ihre mayestaten intresse nach meinem eusserten vermögen zu beobachten am 30ten Julj und 13 Aug. habe weitlaufftig an jhre Königliche Mayestat geschrieben, was in dem feldlager auch sonsten alhier ist vorgefallen, von 8 tagen ist die general feldhern Galitsen hier wiederumb angelanget, hat seine sache gnugsam wissen gut zu machen und ist mit aller ehre und contentement von den beyden Zaarn und die Princessin empfangen worden, hat auch gnugsam beweis durch den abgesetzten hetman // mit eigen handt geschrieben wissen auf zu legen wo durch er gnugsam als ein verrähter kan beschuldiget werden. Selbige ist hier vor bey zu wasser[10*] nach

---

[*] Текст документа німецькою мовою подано максимально наближено до оригіналу, без виправлень і без застосування правил сучасної німецької орфографії та пунктуації через те, що сам документ є копією, знятою наприкінці XIX ст. в копенгагенському архіві з документа XVII ст. (так, наприклад, з великої літери подано лише іменники, що позначають імена власні “Galitsen” чи “Dolgeruky” та деякі географічні назви “Nisna” чи “Assoff”, всі інші іменники (серед них і географічні назви, наприклад, “Schwarzen Meer”) усупереч правилам граматики подано з малої літери; сполучник “і” має в тексті документа дві німецькі форми: сучасну “und” і стародавню “umb”). Літеру “ʒ”, яка в тогочасному написанні могла позначати як “s”, так і “z”, передано відповідно до контексту (після “s” – як “s”, після “t” – як “z”). На всі виправлення, які зустрічаються в тексті і які зроблено червоним чорнилом, подано посилання.

[**] Помітки “из новых” і “17 сент. 1683 (?)” зроблено російською мовою.

[***] Літери “ence” написано поверх інших і частково червоним чорнилом.

[4*] Таке саме слово закреслено трохи нижче.

[5*] Цифру “6” у даті написано поверх іншої (невстановленої) цифри. Напис зроблено червоним чорнилом.

[6*] Ім’я адресата, місце написання листа з датою та звернення написано французькою мовою.

[7*] Літеру “t” написано поверх іншої (невстановленої) літери.

[8*] Слово “wirt” (“wird”) вставлено у спеціально залишений проміжок між словами.

[9*] Слово “wirt” (“wird”) вставлено аналогічно.

[10*] Літеру “w” написано зверху замість “m”, а літеру “r” замість “n”.

Nisna gebracht mit seinem jungsten sohne unter einer starcken conwoy neben einem stolnik und sol alda bis weitere ordre* verharren, der alteste sohn ist bey dem fürst Dolgeruky (so mit 70 tausent mann an denn gräntzen zu ruck gelassen) im arrest. Selbige armade stehet** nach an der Cotakischen gräntzen umb auff selbige ein wachendes auge zu haben weilen etzliche sich vernehmen lassen, das mit den neuen hetman nicht alzuwol content sein, weilen er von ihren forigen freyheit al zu viel abgestanden, und ist wahr genug, das ob wol dem feinden kein abbruch geschehen, sie doch ein grosses ausgerichtt***, das sie die kosaken so haben eingebunden, denn in den principalsten stadten habe sie reusche gouverneurs von vornehmen geschlechte eingelegt, welche von diesem nur von bürgermeister und raht4* sint regieret worden, zwar selbigen bleibt5* wie vor diesem, aber doch mussen sie ihre uhrtheiln von dem gouverneurn approbieren lassen, auch ist der6* neuwe hetman von dem hiesigen so eingebunden, das er ohne jhr zaar[liche] May[estaten] wissen mit keinem auslandischen potentaten oder dessen ministern einige correspondentz mach halten und wo selbige etwa an ihme möchten schreiben, ist er gehalten selbige briefe anhero zu senden und die antwort ein zu richten nach deme es die hiesigen werden gut finden. Ob solches bestant haben mus7* die zeut lehren, nach den beth fahrt, so diesem monate nach Troiska jahrlich wirt gehalten, und die Zaarn mit dem gantzen hoffe bey wohnen, wirt wiederumb anstalt gemacht werden umb kunftiges8* jahr etwas früher auf zu brechen werden9* aber dem Krieg ander10* anfangen wnd trachten durch den donsken cosacken Assoff an schwartzen meer11* zu bemachtigen auch werden die state an dem Dnieper gelegen, von hiesigen attaquiret werden umb die meiste macht von den Tartern dahin zu ziehn und wirt jnmittelst12* doch ein gute armade wiederumb nach Perekop13* gehen umb Krim14* zu ubermeisten, was nun weiter wirt fortgehen werde mit allen fleiss advertiren, von diess mahl bitte dieses alles an jhr Königl[liche] May[estat] zu referiren. Jnmittelss befehle jhr Exell[ence] dem schutze Gottes und bleibe jhr exell. bereitw. diener J. Г.15* Butenandt.

два листа
27/XI 37[16*]

---

* Літери “re” написано зверху замість “er”.

** Літери “st” написано зверху замість “z”.

*** Підкреслення літери “a” і виправлення зверху закреслені.

4* Літеру “h” написано зверху замість буквосполучення “he”.

5* Літеру “t” написано зверху замість “s”.

6* Перед артиклем чоловічого роду “der” закреслено помилково написаний артикль жіночого роду “die”.

7* Літеру “s” написано зверху замість “e”.

8* Літеру “s” написано зверху замість “r”.

9* Літери “r” і “n” написано зверху замість інших літер.

10* Літери “er” написано зверху замість “re”.

11* Літери “er” написано зверху замість “re”.

12* У слові літеру “r” закреслено, а кінцеву літеру “z” виправлено на “t”.

13* У слові закреслено літери “ujs” і замість них написано літери “o” і “p”.

14* Велику літеру “K” написано замість закресленої “X”.

15* Так подано в тексті (замість латинської написано кириличну “Г”). Можливо, це описка, яку було зроблено при копіюванні документа.

16* Під німецьким текстом є відмітка архівіста російською мовою “два листа 27/XI 37”.

Лідія СУХИХ, Ольга ВОВК

ПЕРЕКЛАД

из новых[1] 17 сент. 1683(?)[1]

Його Високості монсеньйору де Жессену[2].

Москва, 17 вересня 1683 року (?)[1]

Монсеньйор.

(Prim.?)[1] [Щодо мого листа], надісланого раніше, 30 липня – Ваша Високість мене дуже потішила: було дуже приємно від датованої тим самим числом [звістки]. Найщирішу радість маю від того, що мій наймилостивіший король і пан отримав наймилостивіше задоволення від викладеного в моїй реляції, чим мене заохочено й надалі віддано повідомляти Його Величності про всі подальші події. Я мав можливість спостерігати події 30 липня й 13 серпня і можу детально описати Його Королівській Величності, що саме відбувалося в польовому таборі[3]. За 8 днів перед тим генерал Голіцин[4] повернувся сюди[5], знаючи напевне, як добре зробити свою справу. Обидва царі та принцеса[6] прийняли його з усіма почестями й похвалами. Він також надав власноруч написаний доказ на усунутого гетьмана[7], // якого [тепер напевне] можна буде обинуватити в зраді. Того [гетьмана] разом з його молодшим сином[8] [ще] раніше відправлено річкою на Нижній[9] [Новгород] під посиленим конвоєм [на чолі] зі стольником і [там] залишено до подальших розпоряджень. Старший син[10] – при князі Долгорукому[11] (який мусив повернутися із 70 тис. людей на кордон) під арештом. Військо ж стоїть на кордоні на Котакішені[12], будучи насторожі через те, що нового гетьмана[13] невідповідно обрано, а також через ті давні вольності[14], які він так завзято обстоював. І справді, достатньо того, що інша[15] [сторона] без жодних втрат багато домоглася, нав'язавши козакам [таке]: в головних містах вони матимуть російських губернаторів[16], вибраних із знатних родів. І які [міста] перед цим мали уряд тільки з бургомістрів і ради, то хоч так само залишається, як перед цим [було], але вони мусять свої рішення погоджувати з губернаторами[17]. Також нового гетьмана обмежено перед місцевими[18] тим, що він не буде без Його Цар[ської] Вел[ичності] навіть намагатися листуватись з будь-яким іноземним можновладцем чи будь-яким міністром. Він [гетьман] цього притримуватиметься і відсилатиме кожного такого листа сюди [в Москву] та відповідно до цього корегуватиме відповіді. Це місцеві // визнали правильним[19].

Через те, що така ситуація потребує часу на вивчення, то після прощі, на яку в цьому місяці, як і щороку, царі з усім двором відбули в Троїцьк[20], буде проведено ще одну підготовку [до походу], і на початку наступного року [вони наважаться] на зламання [миру] або початок нової війни. [Вони] намагатимуться через донських козаків оволодіти Азовом[21] на Чорному морі, а також біля Дніпра збудувати[22] [укріплення], [для чого] буде залучено місцевих. Також, [якщо] більшість татарських сил буде підтягнуто до цього місця, [тоді] сильною армією [росіяни] знову вирушать на Перекоп, щоб подолати Крим та просунутися якнайдалі вперед і переконливо [його] підкорити. І на цей раз прошу [Вас] доповісти все це Його Королівській Величності. Врешті доручаю Вашу Високість дорогоцінному Богові й залишаюся Вашої Високості відданий слуга Й[оганн]-Г[енріх] Бутенант[23].

ЦДІАК України. – Ф. 1698. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 1–2.

КОМЕНТАРІ

1. Помітки "из новых", "Prim.?" і дату "17 сент. 1683 (?)" вписано (чорним чорнилом) уже після копіювання документа, ймовірно, під час підготовки до видання (хоч цей документ не ввійшов до жодної з публікацій Ю. Щербачова). Можемо припустити, що це почерк Ю. Щербачова, який редагував копії, зроблені його помічниками в Копенгагенському архіві, і робив на них спеціальні помітки (у процесі підготовки документів до видання).

Помітка "из новых" може позначати партію копій документів, які було зроблено (або які прибули до Росії) пізніше від основної частини. Напис латинськими літерами "Prim.?" (з латини скорочено "перший (-а, -е)") на лівому широкому полі копійованого документа перед початком тексту було, можливо, застосовано для позначення якихось особливостей, наприклад, початку документа чи цілого блоку документів.

Дату "17 сент. 1683 (?)" вписано пізніше. Тим самим почерком, але червоним чорнилом вписано таку саму дату (французькою мовою) "Moscouu, adj. 17 7bre A. 1683 (?)" – у перекладі "Москва, 17 вересня 1683 року (?)". Дату вписано замість закресленого на початку тексту позначення місця написання листа: "Moskovie" – "Москва" (французькою мовою), перед зверненням "Monseigneur" – "монсеньор". Можемо припустити, що помітку внесли пізніше, вже на переписаний текст і без упевненості щодо її правильності – про це свідчить знак питання в дужках після цифр, що позначають рік (те саме стосується й дати, написаної чорним чорнилом) і виправлення цифри "6" у даті. Цифра "1683" не може бути правильною, виходячи з самого тексту донесення – всі події, описані в листі, відбувалися в 1687 р. Щодо дня і місяця написання листа ("17 вересня"), то вони не викликають сумніву – князь В. В. Голіцин (за свідченнями сучасників) повернувся в Москву з першого Кримського походу саме на початку вересня і тоді ж мав аудієнцію при царському дворі. А свого листа Йоганн-Генріх Бутенант міг написати тільки після того, як дізнався про всі обставини, пов'язані з Кримським походом 1687 р., тобто на початку другої половини вересня.

Червоним чорнилом зроблено також правки в тексті.

2. Жессен (чи Єссен) – невстановлена особа. Ймовірно, данський високопосадовець, який керував діями резидента Й.-Г. Бутенанта в Росії. Звернення написано французькою мовою. Решта тексту – німецькою.

3. Польовий табір – йдеться про табір, який після повернення війська з невдалого походу з Криму було встановлено на річці Коломак.

4. Голіцин Василій Васильович (1643–1714), князь, воєвода, боярин, московський державний діяч, дипломат, міністр, фактичний очільник російського уряду часів регентства царівни Софії Олексіївни. Організував й очолив Кримські походи 1687 та 1689 рр.

5. У Москву.

6. "Обидва царі та принцеса" – цар Іоанн Олексійович (1666–1696) і цар Петро Олексійович (1672–1725), які вдвох посідали царський трон після смерті старшого брата Федора Олексійовича (1661–1682), а також царівна Софія Олексіївна (1657–1704), яка на той час була при них регентшею (1682–1689).

7. "Гетьман" – Іван Самойлович (початок 1630-х – 1690 рр.), гетьман України у 1672–1687 рр. Його за вказівкою князя В. В. Голіцина обвинуватили у зраді (начебто

за його наказом було підпалено степ, і об’єднане військо, зазнавши великих втрат, мусило повернути назад) і, після отримання дозволу з Москви, 23 липня позбавили гетьманства й заарештували разом з молодшим сином Яковом.

8. Яків Самойлович, стародубський полковник, молодший син гетьмана Івана Самойловича. Заарештований і висланий разом з батьком до Нижнього Новгорода, згодом, 1688 р., до Сибіру (в Єнисейськ). Пізніше його перевели в Тобольськ, де він і помер у 1695 р.

9. Після арешту 23 липня 1687 р. гетьмана Івана Самойловича відправили водним шляхом до Орла, а звідти – до Нижнього Новгорода. Пізніше його заслали до Тобольська, де він і помер у1690 р.

10. Григорій Самойлович, чернігівський полковник, старший син гетьмана Івана Самойловича. Наприкінці липня заарештований окольничим Л. Р. Неплюєвим і відправлений до Севська, де, за свідченнями сучасників, у листопаді 1687 р. його (після тортур) страчено. Григорій насправді був середнім сином гетьмана Івана Самойловича, старшим був Семен, але він помер до цих подій, ймовірно в 1685 р. Вони обидва (і Семен, і Григорій) з березня 1673 р. деякий час перебували в Москві, за свідченням сучасника, ніжинського протопопа Симеона Адамовича, як заручники (див.: *Терковский С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив Юго-Западной России. – К., 1872. – Ч. І. – Т. 5: Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694 гг.). – С. 76).

11. Долгорукий Володимир Дмитрович (?–1701), князь, ближній боярин, воєвода, учасник першого Кримського походу 1687 р., очолював Рязанський полк.

12. “Котакішен” – перекручена географічна назва, можливо, річка Коломак, де розміщувався польовий табір козацького війська і де відбулися вибори нового гетьмана.

13. “Новий гетьман” – Іван Мазепа (1639–1709), якого після арешту Івана Самойловича було обрано 25 липня 1687 р. гетьманом на козацькій раді на р. Коломак. У виборах брали участь лише старшина і близько 2 тис. козаків.

14. Новий гетьман Іван Мазепа і козацька старшина намагалися відстояти свої права і привілеї і подавали відповідні пункти. Наприклад, знову було порушено питання про право гетьманів Війська Запорозького на вільне провадження міжнародних дипломатичних зносин, але отримано відмову (прямо в тексті статті 7-ої: “в той статье гетману и всему войску отказать”). Тут і далі Коломацькі статті цитуються за: *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники Малороссийской истории. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 308–319.

15. Російська сторона, тобто представники московського царя.

16. “Губернатори” – воєводи, які згідно з Коломацькими статтями (ст. 2-га) призначалися до п’яти найважливіших українських міст: Києва, Чернігова, Переяслава, Ніжина і Остра.

17. Тезу про присутність воєвод у містах зафіксовано в тексті ст. 2-ої. В коло обов’язків московських воєвод входило “имети начальство над ратными людьми, которые в те городы будут присланы и … судить тех ратных людей”.

18. Ймовірно, йдеться про козацьку спільноту.

19. Коломацькі статті, ст. 7-ма. Московський уряд і на цей раз відкинув намагання української сторони вільно спілкуватися на міжнародному рівні і запровадив жорстку заборону на самостійне дипломатичне листування. Новим для цих (Коломацьких)

статей було те, що наприкінці статей було зазначено: "… и приняли то с радостию" чи "… тот их государской указ приняли и обещали содержать твердо". До цього в жодних статтях таких формулювань не використовували.

20. Троїце-Сергіїв монастир (з 1744 р. – Троїце-Сергієва лавра).

21. Фортеця Азов розташована у гирлі р. Дон. У XV–XVIII ст. була важливою фортифікаційною спорудою, яка контролювала прохід в Азовське море, а звідти – до Чорного моря і за яку між Росією і Туреччиною точилися гострі суперечки й воєнні дії. Остаточно Росія приєднала Азов 1774 р.

22. Коломацькі статті, ст. 20-та. Можливо, йдеться про фортецю Новобогородицьку, споруджену 1688 р. на річці Самарі при впадінні її у Дніпро.

23. Бутенант Йоганн-Генріх (Генріх, Генрік), Розенбуш фон (нім. – Butenant von Rosenbusch), в російських документах – Бутман (Ботвемант) Андрій Іванович, (1634–1702) – данський підданий, з 1679 р. фактор (торговий агент) данського короля Християна V, з 1685 р. – комісар (резидент) у Росії; 1688 р. отримав дворянський титул і прізвище "фон Розенбуш". Описав у своїй реляції повстання стрільців у травні 1682 р. в Москві. Підтримував тісні зв'язки з можновладцями (В. В. Голіциним, А. С. Матвєєвим, Ф. Лефортом). Брав активну участь в організації російського флоту, мав заводи з виробництва заліза в Олонецькому повіті. Залишився в народному епосі російської Півночі під іменем Бутмана Колибановича. Мікрофотокопії деяких донесень комісара Генріха Бутенанта фон Розенбуша (його листи стосовно внутрішнього та зовнішнього становища Росії, 15.09.1679–12.08.1698, 326 аркушів) з Державного архіву Данії у Копенгагені зберігаються з 1970-х рр. у Санкт-Петербурзькій філії Інституту історії РАН (Архив СПбФИРИ РАН. Россия-Б, № 126. Оригінали в Rigsarkivet, Tyske Kancelli, Udenrigske Afdeling, Rusland 40). Докладніше про Генріха Бутенанта див.: *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – М., 1894. – Ч. 1. – С. 233–238; *Миллер В.* Датский комиссар как герой русских былин // Вестник Европы. – 1909. – № 10; *Лавров А. С.* Донесения датского комиссара Генриха Бутенанта о стрелецком восстании 1682 г. // Вспомогательные исторические дисциплины. – СПб. – 2000. – Т. 27; "Склонны к страшному неистовству..." Донесения Генриха Бутенанта фон Розенбуша о стрелецком восстании 1682 года в Москве // Источник: Документы русской истории. – 2003. – № 1 (61); та інші.

Лідія Сухих, Ольга Вовк (Київ). **Рукописний збірник Ю. Щербачова з історії російсько-данських відносин у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ: Огляд фонду.**

У статті йдеться про склад і зміст колекції, що зберігається в ЦДІАК України під № 1698 і включає створену дипломатом та істориком Ю. Щербачовим збірку копій документів з копенгагенських архівів (Данія) стосовно російсько-данських відносин XVI–XVII ст. Охарактеризовано документи, що стосуються історії України. Дотепер колекцію не було включено в науковий обіг.

Ключові слова: російсько-данські відносини, копенгагенські архіви, рукописний збірник Ю. Щербачова, Коломацькі статті 1687 р., Іван Самойлович, Іван Мазепа.

Лидия Сухих, Ольга Вовк (Киев). **Рукописный сборник Ю. Щербачева по истории российско-датских отношений в Центральном государственном историческом архиве Украины, г. Киев: Обзор фонда.**

В статье раскрыты состав и содержание коллекции, хранящейся в ЦГИАК Украины под № 1698 и включающей созданный дипломатом и историком Ю. Щербачевым сборник

копий документов из копенгагенских архивов (Дания) касательно российско-датских отношений XVI–XVII вв. Охарактеризованы документы, относящиеся к истории Украины. Коллекция до сих пор не была включена в научный оборот.

Ключевые слова: российско-датские отношения, копенгагенские архивы, рукописный сборник Ю. Щербачева, Коломакские статьи 1687 г., Иван Самойлович, Иван Мазепа.

Lidiia Sukhykh, Olha Vovk (Kyiv). **Yurii Shcherbachev's Manuscript Collection on the History of Russo-Danish Relations in the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv: A Survey of the Fond.**

The article divulges the composition and contents of collection, that is kept in CSHA, Kyiv (№ 1698). This collection includes the copies of the the documents from the archives in Copenhagen (Denmark) about the relations between Russia and Denmark from the 16th to the 17th centuries, that was generated by diplomat and historian Yu. Shcherbachev. The documents related to Ukrainian history were described in the article and they had not been included to the scholarly circles before.

Key words: Russian-Danish relations, archives in Copenhagen, Yu. Shcherbachev's manuscript collection, Kolomack's articles (1678), Ivan Samoilovych, Ivan Mazepa.

Андрій СТАРОДУБ (*Київ*)

ДОКУМЕНТИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ 1918 РОКУ В АРХІВІ ПОЛЬСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Документи з архівосховища Польської автокефальної православної церкви (Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, (далі – AWMP))[1] вже понад два десятиліття доволі активно вивчаються дослідниками. "Першопрохідцем" систематичних студій в архіві митрополії можна вважати професора Міроcлаву Папєжинську-Турек, автора фундаментальних розвідок з історії українського руху та політики польської держави щодо Православної церкви в 1918–1939 рр.[2]. Протягом 1980-х – початку 2000-х років документи цього архіву запроваджувались до наукового обігу низкою польських[3], російських та білоруських[4] дослідників, а також окремими українськими[5]. Дане архівне зібрання неодноразово потрапляло у фокус уваги тих авторів, які досліджували історію державно-церковних взаємин у міжвоєнній Польщі, національних рухів у Православній церкві, біографії окремих ієрархів та громадських діячів того часу. Попри відносно невеликий обсяг збережених джерел (до того ж, за повідомленням працівників канцелярії Варшавського митрополита, "препарованих" спецслужбами у 1945–1947 рр.), AWMP був і залишається місцем знаходження унікальних матеріалів, зокрема й таких, що лише опосередковано стосуються історії Православної церкви в Польщі.

---

[1] Використовується також інший варіант назви цього архіву: "Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie" (PAM).

[2] *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska Drugiej Rzeczy Pospolitej, 1922–1926. – Kraków, 1979; *її ж.* Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia. 1918–1939. – Warszawa, 1989.

[3] *Żelezniakowicz S.* Z historii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1918–1939) // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. – 1981. – № 4; 1982. – № 1–4; 1983. – № 4; Kościół Prawosławny w Polsce dawniej i dziś / Red. nauk. Lucjan Adamczuk, Antoni Mironowicz. – Warszawa, 1994. – [Cz. 1–2]; *Urban K.* Kościół Prawosławny w Polsce 1945–1970: Rys historyczny. – Kraków, 1997.

[4] *Лабынцев Ю., Щавинская Л.* Белорусско-украинско-русская православная книжность межвоенной Польши: Исследования и публикации. – М., 1999.

[5] *Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944. – К., 2008; *його ж.* Неопублікований декрет митрополита Діонисія (Валединського) від 24 грудня 1941 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 717–722.

Серед іншого, саме у цьому архіві знаходиться збірка документів Всеукраїнського православного церковного Собору 1918 р. До Варшави вона потрапила орієнтовно в 1923 р., після обрання на митрополичу кафедру Діонисія (Валединського) (1876–1960). Преосвященний Діонисій (у 1918 р. – єпископ Кременецький, вікарій Волинської єпархії) був активним учасником цього Собору.

Про те, що до Діонисія потрапила частина архіву Всеукраїнського Собору, стало відомо ще на початку 1920-х рр. Як випливає з листування єпископа з міністром ісповідань Української Народної Республіки Іваном Огієнком, планувалась навіть публікація найважливіших соборних постанов. Огієнко у листі до владики (8 квітня 1921 р.) запропонував допомогу у цій справі. "Знаю, що Ви зібралися друкувати постанови другого (йдеться про другу сесію Собору 1918 року. – *А. С.*) Всеукраїнського Собору. Міністерство з охотою допоможе Вам у цій справі" – писав він[6]. Цей задум не було реалізовано, однак в архіві Міністерства ісповідань УНР в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України збереглися копії окремих постанов ІІ-ї та ІІІ-ї соборних сесій[7], надані єпископом Діонисієм.

Достеменно невідомо, скільки саме документів Собору було вивезено Валединським. У брошурі, виданій з нагоди 10-ї річниці перебування митрополита Діонисія на чолі Православної Церкви в Польщі, стверджувалося, що на початку 1919 р. він покинув Київ "со всеми подлинными актами Всеукраинского Церковного Собора"[8], однак це є явним перебільшенням[9]. На нашу думку, яку спробуємо обґрунтувати нижче, у розпорядженні митрополита була лише незначна частина документів Собору, головним чином – матеріали його останньої, ІІІ-ї сесії (тривала з 18 (31) жовтня по 3 (16) грудня). Найвірогідніше, всі вони (або принаймні левова частка з них) зберігаються тепер в архіві митрополії у течці з діловодною назвою "Всеукраинский церковный Собор" (сиґнатура RVI-6C, приблизно тисяча ненумерованих аркушів)[10].

Варто зауважити, що далеко не всі документи, об'єднані в цій справі, стосуються Собору 1918 р. – приблизно чверть її обсягу складають діловодні

---

[6] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 142. – Арк. 26.

[7] Там само. – Спр. 105. – Арк. 8–24.

[8] *Алексий (Громадский), архиеп.* К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её Блаженнейшего митрополита Дионисия (1923–1933). – Варшава, 1933. – С. 35.

[9] Завищені сподівання стосовно можливого віднайдення у Варшаві архіву Всеукраїнського Собору 1918 р. базувались на припущеннях, зроблених митрополитом Феодосієм (Процюком) (*Феодосий (Процюк), митроп.* Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943). – М., 2004. – С. 58). Втім, у цьому дослідженні чітко вказано, що "першоджерелом" версії, від якого відштовхувався автор, є якраз вищезгадане твердження в брошурі Алексія (Громадського).

[10] Архівні студії в Польщі стали можливими завдяки дослідчій дотації Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Вічний фонд ім. Анни і Никандра Буковських).

матеріали канцелярій інституцій і церковних управлінь 1918 – початку 1919 рр.: Холмського єпархіального управління[11], Собору єпископів всієї України[12], Поліського духовного управління[13].

Певною мірою таке поєднання проливає світло на специфіку формування даної збірки.

По-перше, до неї, насамперед, потрапили документи установ, які очолював, а отже, й *мав необмежений доступ до тих чи інших паперів*, владика Діонисій. Наприклад, оскільки під час Всеукраїнського Собору він головував у комісії з українізації Церкви, то саме її документи найповніше представлені в даній колекції. Подібним чином може бути пояснено походження і більшості інших документів: вони не були відібрані безпосередньо з поточного архіву Собору, а потрапили до Діонисія внаслідок того, що перебували на розгляді в Нараді єпископів при Всеукраїнському Соборі та Соборі єпископів усієї України. Саме з канцелярії останнього їх міг вилучити Валединський.

По-друге, з Києва Преосвященний Діонисій у першу чергу вивіз документацію, *що мала практичне значення персонально для нього*: підтверджувала повноваження, була необхідною для організації управління тощо. З огляду на це, не дивно, що в "евакуйованій" ним частині архіву "непропорційно" багато місця займають листування з приводу участі в роботі Собору представників неукраїнських єпархій, копії звітів Патріархові Тихону (Бєллавіну) та митрополитові Антонію (Храповицькому) про церковне життя на цих територіях, кошториси витрат та штати Поліського духовного управління, журнал реєстрації кореспонденції згаданого управління та ін.

Практичними міркуваннями, вірогідно, керувався Діонисій, зберігаючи акти Всеукраїнського Собору – незважаючи на калейдоскопічну зміну політичної ситуації і проблематичність практичного втілення соборних постанов у життя, де-юре вони не втрачали своєї чинності. Певну цінність ці матеріали становили і в контексті підготовки до скликання Помісного Собору Польської автокефальної церкви[14].

Таким чином, Діонисій (Валединський) вивіз до Польщі лише частину архіву Всеукраїнського Собору 1918 р., причому окремі документи потрапили до нього випадково. Зокрема, зібрання рішень та постанов Всеукраїнського

---

[11] Холмські єпархіальні інституції перебували з 1915 р. в евакуації. Управління єпархією було підпорядковане архієпископу Волинському та Житомирському Євлогію (Георгієвському). Після його арешту 4 (17) грудня 1918 р. ці повноваження перебрав на себе владика Діонисій.

[12] Собор єпископів всієї України – вищий орган управління Православної церкви в Україні (згідно з прийнятим Всеукраїнським Собором тимчасовим "Положенням про вище церковне управління Православної церкви в Україні"). Преосвященний Діонисій очолював Київську контору Собору єпископів з 3 (16) грудня 1918 р. по 14 (27) січня 1919 р.

[13] Єпископ Кременецький Діонисій (Валединський) очолював Поліське духовне управління, що опікувалось церковним життям у приєднаних до Української Держави повітах Могильовської, Мінської та Гродненської єпархій.

[14] Дискусії щодо необхідності скликання такого Собору точилися протягом 1920-х – 1930-х років, однак у підсумку він не був скликаний. Див.: *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością. – S. 162–182.

Собору було частиною звіту для Патріарха, що його мав надіслати митрополит Антоній. І лише екстраординарність ситуації, що склалася після арешту митрополита Київського владою Директорії УНР[15], призвела до того, що вікарний єпископ Волинської єпархії зробив це замість нього та отримав можливість зберегти у себе копію надісланого.

Отже, наскільки можна судити, початкові мотивації владики були достатньо "приземленими", а значна частка умовного соборного "архіву" опинилась в його руках за збігом обставин. І лише з часом, коли з'ясувалося, що документація Собору значною мірою втрачена, ці дії були інтерпретовані як свідомий "порятунок оригінальних актів Всеукраїнського Собору".

Вищесказане, втім, жодним чином не зменшує цінності даного зібрання для досліджень з історії Православної церкви в Українській Державі 1918 р.

Більшість документів збірки "Веукраинский Собор 1918 года" – оригінали, однак в окремих випадках важко достеменно встановити ступінь автентичності. Автору не вдалося отримати дозвіл на копіювання[16], що дало б можливість порівняти їх з тими, які знаходяться в українських та російських архівосховищах[17].

Наявні в архівній справі RVI-6C документи Собору можна розподілити на 5 груп.

І. Правила скликання та проведення Всеукраїнського Собору

У збірці є оригінал "Положення про вибори на Всеукраїнський Собор", що його під час ІІІ-ї сесії розробила Урядова комісія. Документ складався з 90-та параграфів та 2-х прикінцевих статей. У супровідній записці до "Положення", підписаній архієпископом Євлогієм (Георгієвським), роз'яснено засади, якими керувались розробники цього документа. Він мав забезпечити:

"а) полное представительство всех церковных элементов, но без громоздкости, без непосильных расходов на излишне большое представительство;

б) продуктивность трудов, соответствующих высокому достоинству и задачам Священного Поместного Собора и выявлению всех сторон и чаяний церковной жизни".

---

[15] У грудні 1918 р. Директорією УНР було арештовано Київського митрополита Антонія (Храповицького), архієпископа Волинського Євлогія (Георгієвського) та єпископа Чигиринського Никодима (Кроткова). У той же час Київ покинув митрополит Одеський та Херсонський Платон (Рождественський), до якого перейшло головування в Соборі єпископів усієї України. Все це паралізувало вище церковне управління та призвело до нетипової ситуації, коли формальне керівництво було в руках кількох вікарних єпископів. 19 грудня 1918 (1 січня 1919) р. єпископ Діонисій направив спеціальний звіт про ці події Патріархові Тихону (Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 796. – Оп. 445. – Спр. 784. – Арк. 45–49).

[16] За своїм статусом AWMP є приватним архівом, а отже, право доступу до нього та копіювання надає очільник Польської автокефальної православної церкви. Жодними формальними приписами не окреслено перелік приводів, з яких митрополит може відмовити дослідникові.

[17] Спробу реконструкції архіву Собору див.: *Стародуб А.* Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: Огляд джерел. – К., 2010. – С. 3–74.

Унікальним є примірник Статуту Всеукраїнського Собору з цієї збірки. У ньому збереглися рукописні виправлення, які відображають зміни, внесені до тексту на ІІІ-й сесії. Оскільки протокол засідання, на якому було затверджено остаточний текст нової редакції Статуту[18], не зберігся, то цей документ є єдиним джерелом, на підставі якого можливо реконструювати її зміст[19]. Цікавим моментом, що проливає світло на специфіку соборного діловодства під час ІІІ-ї сесії, є те, що виправлення внесені лише в російськомовну версію (початкова редакція Статуту була двомовною). З одного боку, це віддзеркалює ті зміни, що відбулися на Всеукраїнському Соборі після виключення на ІІ-й сесії основних активістів "української" партії[20], з другого – обумовлено персональними змінами у складі Секретаріату Собору (Секретарем Собору в жовтні–грудні 1918 р. був професор-протоієрей Микола Гросу, який недостатньо володів українською).

ІІ. Зібрання постанов та рішень Всеукраїнського Собору

Примірник зібрання рішень та постанов усіх трьох сесій Всеукраїнського Собору, що зберігся у архіві Православної митрополії в Польщі, є однією з двох існуючих копій цього документа. Друга знаходиться у Російському державному історичному архіві, у фонді Святійшого Синоду[21]. Зібрання було підготовлено для ознайомлення Патріарха Тихона та Священного Синоду РПЦ і, ймовірно, мало бути частиною звіту про роботу ІІІ-ї сесії Собору (9 (22) листопада 1918 р.[22] Патріарх у листі до митрополита Антонія попросив надати йому таку інформацію)[23]. Специфіка оформлення документа (обидва машинописні примірники містять численні рукописні виправлення) дає змогу припустити, що це чернетки, а остаточний чистовий варіант надрукувати не встигли.

ІІІ. Документи Наради єпископів при Всеукраїнському Соборі

Наявні два документи.

1. Виписка з рішення Наради від 30 листопада (13 грудня). Єпископи, вислухавши доповіді комісії з українізації Церкви про видання требника

---

[18] Устав Поместного Собора / Устав Країнного Собору. – К., 1918. – 23 с.

[19] Див. публікацію тексту Статуту, що базується на примірникові з даної збірки: *Стародуб А.* Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року. – С. 79–107.

[20] Згідно з постановою Соборної ради від 14 (27) січня 1918 р., підтриманою більшістю соборян на пленарному засіданні 22 червня (5 липня), протоколи мали вестись українською мовою, а рішення Собору фіксуватись українською та російською (ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 26; Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 37–37зв.).

[21] РДІА. – Ф. 796. – Оп. 445. – Спр. 784. – Арк. 75–126зв.

[22] Дати подаються за юліанським та григоріанським календарем, у відповідності до практики, що існувала в діловодстві 1917–1918 рр. Всеукраїнський Собор розглядав "календарне" питання і 6 (19) липня 1918 р. вирішив всі записи "вести за старим та новим стилем, взявши за основу юліанський, а під рискою зазначаючи дату за григоріанським календарем" (ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 37–37зв.).

[23] РДІА. – Оп. 204 (1 отд., 5 стол.). – Спр. 499. – Арк. 25.

Петра Могили та розробки чину вступу до братств, постановили передати це питання на розгляд спеціальної комісії з 3-х Преосвященних.

2. Акт Наради єпископів від 3 (16) грудня, підписаний 14 архієреями. Владики "имели суждение о законопроектах, принятых Всеукраинским церковным Собором в третью сессию, часть коих не могла быть представлена в Совещание епископов в виду затруднительности переписки их, в том числе пересмотренного Собором Устава Всеукраинского церковного Собора".

IV. Матеріали комісій ІІІ-ї сесії Собору

Збереглося 39 документів 9-ти соборних комісій.

Навчальна комісія

1. Проект Статуту Київської духовної академії (чернетка, з правками митрополита Платона (Рождественського)).
2. Проект змін в устрої духовних навчальних закладів (чернетка).

Урядова комісія

1. Журнал засідання Урядової комісії № 7 (5 (18) листопада).
2. Доповідь Урядової комісії з організації управління Білгородського та Рильського вікаріатств (12 (25) листопада).
3. Лист Голови Ради Міністрів Української Держави Сергія Гербеля з повідомленням, що питання про визнання державою "Положення про тимчасове вище церковне Управління православної церкви в Україні" буде розглянуто урядом на одному з наступних засідань (9 листопада (2 грудня)).
4. Доповідь професора Михайла Ясінського "Правовое положение православной церкви в Украине".
5. Доповідь комісії про вище церковне управління щодо опрацювання Положення про скликання Собору (чернетка з правками архієпископа Євлогія (Георгієвського)).
6. Супровідна записка до "Положения о выборах на Всеукраинский Церковный Собор".

Місіонерська комісія

1. Доповідь про Місіонерську Духовну Академію (машинописний текст з підписом митрополита Антонія (Храповицького)).
2. Доповідь про організацію місіонерського видавництва (з проектом богословсько-місіонерського журналу) (машинописний текст з підписом митрополита Антонія (Храповицького)).

Комісія з церковної дисципліни

1. Доповідь священика Віктора Іванова "Об участии женщин в жизни Всеукраинской церкви" (15 (28) листопада).
2. Постанова відділу церковної дисципліни з питання про молитву за самогубців (29 листопада (11 грудня)).
3. Резолюція комісії з церковної дисципліни з питання про змішані шлюби (30 листопада (12 грудня)).

4. Висновок комісії з питання другого шлюбу для вдового духовенства (1 (14) грудня).

Економічна комісія

1. Лист Міністерства ісповідань з повідомленням про відкладення спільного засідання представників міністерства та Економічної комісії Собору з питання штатів (13 (26) листопада).

2. Пояснювальна записка до проекту закону "Про утримання духовенства в Українській Державі", розробленого Міністерством ісповідань (23 листопада (5 грудня)).

3. Лист Міністерства ісповідань з підтвердженням, що міністерство взяло до уваги ухвалений Собором законопроект "Об обеспечении духовенства в Украинской Православной Церкви" (2 (15) грудня).

4. Лист митрополита Антонія (Храповицького) з повідомленням про порядок фінансування діяльності вищих органів управління у грудні 1918 р. (2 (15) грудня).

5. Законопроект "Об обеспечении духовенства в Украинской Православной Церкви".

6. Виписка з протоколу економічної комісії (без дати).

Монастирська комісія

1. Доповідь монастирської комісії Всеукраїнському Собору (1 (14) листопада).

2. Доповідь настоятеля Благовіщенського монастиря Харківської єпархії архімандрита Ігнатія про стан справ у пограбованому більшовиками монастирі (9 (22) листопада).

3. Доповідь архімандрита Тихона (Лященка), прочитана на засіданні комісії 14 (27) листопада.

4. Доповідь монастирської комісії Всеукраїнському Собору (30 листопада (12 грудня)).

5. Доповідь архімандрита Веніаміна (Федченкова) про церковний спів.

Комісія з питань єпархіального управління та парафіяльного життя

1. Журнал засідання комісії № 9 (22 листопада (5 грудня)).

2. Доповідь комісії єпархіального управління і парафіяльного життя Всеукраїнському Собору (24 листопада (7 грудня)).

3. Інструкція вікарним єпископам (24 листопада (7 грудня)).

Комісія з українізації церкви

1. Протокол засідання комісії 15 (28) листопада.

2. Протокол засідання комісії 21 листопада (4 грудня).

3. Протокол засідання комісії 27 листопада (10 грудня).

4. Доповідь комісії про можливість канонізації митрополита Павла (Конюскевича) (27 листопада (10 грудня)).

5. Доповідь протоієрея Миколи Бортовського про українізацію богослужіння (2 (15) грудня).

6–8. Доповіді протоієрея Костянтина Левицького (3 (16) грудня):

– "Чин вступления в братство";

– "О колокольном звоне";

– "О церковном чтении".

9. Зауваження комісії до доповіді священика Григорія Філянського на тему "О церковном искусстве" (3 (16) грудня).

Комісія Особового складу (мандатна)

1. Висновок комісії з питання про представництво на Соборі від Гродненської та Холмської єпархій (20 жовтня (2 листопада)).

2. Доповідь комісії стосовно перевірки повноважень членів Собору (22 жовтня (5 листопада)).

V. Звернення та привітання на адресу Всеукраїнського Собору та заяви його учасників з різних питань

До цієї групи можна зарахувати 20 документів збірки.

Привітання та звернення на адресу Собору

1. "Приветствие Всеукраинскому Собору от Минской Церкви" (12 (25) жовтня). Серед іншого у звернені підкреслюється, що "Минские архиепископы всегда были связаны с Украиной".

2. Повідомлення на адресу Собору щодо відкриття діяльності Собору єпископів всієї України та Вищої церковної Ради (1 (14) грудня).

3. Звернення духовенства Курської єпархії до Всеукраїнського Собору з проханням вирішити проблему виплати утримання духовенству повітів, які увійшли до складу Української Держави.

Звернення з приводу нагородження учасників Собору

1. Звернення 31-го члена Собору про необхідність нагородження архімандрита Веніаміна (Федченкова) "за труды, понесённые на Соборе" (30 листопада (13 грудня)).

2. Звернення 31-го члена Собору про необхідність нагородження архієпископа Катеринославського та Маріупольського Агапіта (Вишневського) хрестом на клобук "за труды, понесённые на Соборе" (30 листопада (13 грудня)).

3. Нагородний список (священиків Гродненської єпархії. Панотці нагороджувались "за их труды на Всеукраинском Соборе" 15 (28) січня 1919 року).

Питання представництва на Соборі та повноважень окремих делегатів

1. Лист єпископа Сумського Митрофана (Абрамова) з повідомленням про те, що ні він, ні єпископ Вовчанський Алексій (Воронов) не можуть при-

бути до Києва, та проханням вважати представником Харківського єпархіального архієрея на Соборі архімандрита Кирила (17 (30) жовтня).

2. Звернення архієпископа Євлогія (Георгієвського) до Соборної Ради з обґрунтуванням необхідності визнання архімандрита Яблочинського монастиря Сергія (Корольова) делегатом від Холмської єпархії (1 (14) листопада).

3. Заява 32-х делегатів про необхідність негайного розгляду на пленарному засіданні їхньої попередньої (від 15 (28) листопада) заяви щодо необхідності забезпечення представництва на Мирній конференції від Української православної церкви (24 листопада (7 грудня)).

4. Заява священика Йосипа Готського з пропозицією “войти в сношение с Буковинским митрополитом и просить его прислать своего представителя на Всеукраинский Собор”, а також запропонувати уніатським єпископам увійти в “братское общение с Православной церковью” та не чинити перепон добровільним наверненням на православ’я в Галичині.

Організаційні питання

1. Заява 30 делегатів про необіхідність створення особливої місіонерської комісії Всеукраїнського Собору (18 (31) жовтня).

2. Прохання делегатів до Секретаріату Собору роздрукувати й роздати постанови І-ї та ІІ-ї сесій Всеукраїнського Собору (20 жовтня (2 листопада)).

3. Заява 31-го делегата з приводу необхідності розгляду питання про канонізацію митрополита Тобольського Павла (Конюскевича) (30 жовтня (12 листопада)).

4. Заява 30-ти делегатів про необхідність “издавать газету на русском литературном языке”, в якій би висвітлювалась діяльність Всеукраїнського Собору (30 жовтня (12 листопада)).

5. Звернення до Соборної Ради єпископів Аполлінарія (Кошевого) та Никодима (Кононова) з обґрунтуванням необхідності організації окремих церковних управлінь на території Білгородського та Рильського вікаріатств Курської єпархії (3 (16) листопада).

6. Виписка з протоколу № 13 засідання Соборної Ради про позачергову заяву професора-протоієрея Федора Титова. Панотець Титов заявив, що прийняття на соборі “Статуту про єпархіальне управління” “повлечёт за собой необходимость принятия других уставов, например – Устава о Епархиальном совете” (20 листопада (3 грудня)).

7. Звернення групи священиків-делегатів Собору (15 підписів) з приводу зміни правопису. Панотці вважали необхідним розгляд питання стосовно того, чи можливе запровадження в Україні нової (за їхнім виразом – “совдеповской”) російської орфографії.

8. Заява групи делегатів про необхідність забезпечення права “участвовать во всех экстренных и очередных епархиальных собраниях”. Автори заяви покликались на те, що подібне право закріплене за делегатами Всеросійського Помісного Собору, а отже, має бути поширене й на учасників Всеукраїнського Собору.

9. Заява 42-х делегатів про необхідність припинення “в виду невозможности решения в кратком времени всех вопросов” роботи III-ї сесії Собору та необхідність, після перерви, скликати IV-ту сесію.

10. Звернення 21-го делегата з приводу необхідності негайного вирішення Собором проблеми повторного шлюбу “одиноких священнослужителей”, оскільки “обстоятельства и дух времени того требуют”.

* * *

Неможливо категорично стверджувати, що вищенаведеними документами вичерпується перелік матеріалів Всеукраїнського православного церковного Собору 1918 р., які потрапили до Польщі у міжвоєнний період. Наприклад, нам не вдалося встановити походження опублікованого Варшавською Синодальною друкарнею у 1930 р.[24] тексту доповіді “О Братствах в Юго-Западной Руси”, що її підготував для виголошення на I-й сесії Собору архієпископ Алексій (Дородніцин). Цього документа у наявній “збірці Діонисія” немає, і, враховуючи її специфіку, найімовірніше, що він до неї ніколи й не належав. Припускаємо, що його було привезено іншою особою, а саме – протопресвітером Павлом Пащевським (1874–1944)[25]. Це означає, що документи Собору можуть бути віднайдені не лише в архіві Польської православної автокефальної церкви. Однак шанси на виявлення збірки, співмірної за обсягом та наявністю унікальних матеріалів зі справою “Всеукраинский православный церковный Собор” з AWMP, вкрай мізерні.

Андрій Стародуб (Київ). **Документи Всеукраїнського православного церковного Собору 1918 року в архіві Польської автокефальної православної церкви.**

Стаття містить огляд документів Всеукраїнського православного церковного Собору 1918 р., що знаходяться в архіві Польської автокефальної православної церкви (Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej). Проаналізовано специфіку формування так званої “збірки митрополита Діонисія (Валединського)” та зроблено висновок щодо перспектив віднайдення в польських архівах джерел з історії даного Собору.

Ключові слова: Православна церква, Всеукраїнський Собор 1918 р., Діонисій (Валединський).

Андрей Стародуб (Киев). **Документы Всеукраинского православного церковного Собора 1918 года в архиве Польской автокефальной православной церкви.**

В статье представлен обзор документов Всеукраинского православного церковного Собора 1918 года, сохранившихся в архиве Польской автокефальной православной церкви (Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej). Анализируется специфика формирования так называемой “коллекции митрополита Дионисия (Валединского)” и сделан

---

[24] О Братствах в Юго-Западной Руси: Доклад архиепископа Алексия (Дородницына) первому Всеукраинскому церковному Собору в Киеве. – Варшава, 1930. – 16 с.

[25] Павло Пащевський був одним з членів тимчасової Всеукраїнської православної церковної Ради, почесним головою якої був владика Алексій (Дородніцин). З 1923 р. отець Павло перебував у юрисдикції Польської автокефальної церкви. Див. про нього: *Борщевич В.* Протопресвітер армії Української Народної Республіки Павло Пащевський // Зб. навч.-метод. мат-лів і наук. статей істор. ф-ту Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – Вип. 15. – С. 60–66.

вывод относительно перспектив дальнейших источниковедческих поисков материалов, касающихся истории упомянутого Собора.

Ключевые слова: Православная церковь, Всеукраинский Собор 1918 г., Дионисий (Валединский).

Andrii Starodub (Kyiv). **Documents of the All-Ukrainian Orthodox Church Council (Sobor) of 1918 in the Archives of the Polish Autocephalous Orthodox Church.**

The article provides an overview of the documents of the Ukrainian Orthodox Church Council (Sobor) in 1918, located in the archives of the Polish Orthodox Church (Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej). The so-called 'collections of the Metropolitan Dionisiy (Valedynsky)' are analyzed. The author concludes that the prospects are good of finding more sources in the Polish archives on the history of the 1918 Sobor.

Key words: Orthodox Church, 1918 All-Ukrainian Church Council (Sobor), Dionisiy (Valedynsky).

Олег ПЕСЧАНИЙ (*Київ*)

ПЕРІОДИКА В АРХІВІ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР У БЕРНІ ЗА 1918–1926 РОКИ

Одним з важливих джерел історичного дослідження є періодичні видання. Особливої уваги вимагає дослідження зарубіжної періодики часів визвольних змагань українського народу 1917–1920-х років. Певні знання для розкриття цієї проблеми може надати вивчення матеріалів та документів архіву Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за 1918–1926 рр.

Ознайомлення з бібліографією по темі показує, що безпосередньо з цього питання досліджень і публікацій не було. Натомість були друковані матеріали про архів надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за 1918–1926 рр.[1]. У першу чергу варто назвати статті В. С. Лозицького про вказаний архів. У них, зокрема, йдеться про основні віхи діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії (Берн) у згаданий період. Особлива увага зосереджена на долі архіву цієї української установи за кордоном та процесі передачі документів архіву до України.

Також про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки у Швейцарії згадується у публікаціях В. Соловйової[2], Д. Вєдєнєєва[3], Д. Будкова[4]. Про висвітлення українського життя в зарубіжній періодиці були так само наукові праці; приміром, на дану тему писав Є. Ф. Годований[5].

Та безпосереднього дослідження про архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії у фондах Центрального державного архіву вищих

---

[1] *Лозицький В. С.* Архів надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за 1918–1926 рр. передано в Україну // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 11–13; *його ж.* Про архів надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні (1918–1926) // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 275–280.

[2] *Соловйова В.* Дипломатична діяльність Української Народної Республіки у листуванні Миколи Василька: (За документами ЦДАВО України) // http://www.archives.gov.ua/Publicat/Researches/MaterialyConfer_07.php (14 липня 2011 р.).

[3] *Вєдєнєєв Д. В.* Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. н. – К., 1994. – 17 с.

[4] *Вєдєнєєв Д. В., Будков Д. В.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917–1923 роках. – К., 2006. – 312 с.

[5] *Годований Є. Ф.* Відгуки у пресі західноєвропейських країн XIX ст. на соціальні процеси й історичне життя в Україні // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2004. – № 2. – С. 10–13.

органів влади України у Києві (далі – ЦДАВО України) взагалі та про висвітлення питань періодичної преси в роботі даної дипломатичної установи зокрема не було.

Дана наукова розвідка направлена на виявлення основних згадок (свідчень) про періодику у тому чи іншому аспекті в документах і матеріалах, що зберігаються у фонді Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії (Берн). Цей фонд міститься у ЦДАВО України за № 4211 – Українська надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії – Берн.

Вивчення фонду 4211 – Українська надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії – Берн — дає змогу отримати певну інформацію з царини роботи дипломатів УНР щодо українських і зарубіжних періодичних видань. Так само ми можемо з’ясувати, яку роль вони у своїй діяльності відводили періодичній пресі. Поміж іншого чіткіше прояснятья форми роботи з пресою та її представниками.

У своїй діяльності уряд УНР приділяв велику увагу роботі з пресою. Від неї у великій мірі залежали поінформованість і ставлення громадськості до цілей, практичних кроків, результатів роботи представників українського національного руху.

Маючи це на увазі, Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки прохало від своїх представництв за кордоном, зокрема й у Швейцарії, для кращої роботи міністерства надсилати йому вичерпний огляд діяльності місії. Особлива зацікавленість проявлялася стосовно пресових видань. Так, у документі від 2 червня 1920 р. зазначалося надсилати:

“4) детальне звідомлення про це, як ставиться до української справи дана преса (преса країни, в якій перебуває українська місія, що надіслала звідомлення. – *О. П.*), в ріжних її політичних напрямках (права і ліва).

5) Точні відомости про те, що конкретного зроблено Вашою Місією досі для приєднання преси та опінії громадянства даної держави на бік української справи…

Крім цього Міністерство Закордонних Справ має честь прохати надсилати йому періодично (2 рази на місяць)…

всі інформаційні видання (окремі брошури та газети), що своїм змістом торкаються української справи взагалі, видання Місії чи її пресового бюра та всякі інформаційні матеріали, що обговорюють українську справу, без огляду на його напрямок і тенденцію”[6].

Однак у ході знайомства з матеріалами архіву Української надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії не вдалося виявити документів, що давали б відповідь на поставлені МЗС УНР питання щодо швейцарської преси. Зате зустрічаються документи, що дають відомості про ставлення європейської, зокрема англійської, преси до української справи.

З повідомлень спеціальної дипломатичної місії УНР у Великобританії, які зберігаються в архіві, ми дізнаємося, що в листопаді 1919 р. англійська

---

[6] ЦДАВО України. – Ф. 4211. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 5, 6.

періодика почала частіше згадувати на сторінках своїх видань українську справу, аніж за півроку до того. Аналізуючи ці публікації, українські дипломати виділили три напрямки у ставленні англійських видавців до українських проблем. Перший – консервативна преса ставилася до української справи цілком вороже. Даний напрямок був представлений такими виданнями, як "Morning Post", "Times", "Daily Chronicle". Дещо лояльніше приймала українців "Daily Telegraph". У цій газеті все частіше вміщувалися дописи і телеграми про Україну.

Другий напрям репрезентували ліберальні і радикальні видання "Daily News", "Westminster Gasette" і "Manchester Guardian", що прихильніше ставилися до України. А тижневик "The Nation" та часопис "New Statesman" цілком визнавали слушність бажань українців.

Третій напрям, представлений робітничим органом "Daily Herald", зазначається в документі, який зберігається в архіві Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії, підтримує бажання самостійності нових республік, у тому числі й України. В той же час у повідомленні наголошується, що "хоч ця часопись, так як і другі соціялістичні органи, підтримує більшовизм і Совєтську Владу, але під впливом нашої пропаганди почали в останнім часі все більше підкреслювати, що необхідно визнати і совєтське правительство і правительства всіх нових республік"[7].

В архіві також збереглися повідомлення про публікації в англійській пресі за травень 1920 р. Як зазначає спеціальна дипломатична місія УНР у Великобританії, ці публікації були за змістом як проуенерівські, так і антиуенерівські. Загалом же, констатувалося у звіті, українська тематика не дуже цікавила англійські ЗМІ: "Доводиться кожний орган з окрема переконувати в істотности українського руху"[8].

У цілому українські дипломати уважно стежили за повідомленнями у пресі про українські справи. Вони ретельно ознайомлювалися з пресою різних країн під цим кутом зору. За результатами відповідної роботи готувалися тижневі військово-політичні огляди. Приміром, у такому звіті за 1–6 жовтня 1919 р. було використано матеріали з газет "Стрілець", "Кур'єр Львівський", "Віденська Воля", "Україна", "Робітнича газета". Цікавою особливістю цих публікацій було те, що в них передруковувалися матеріали з інших видань, головним чином закордонних. Приміром, у газеті "Стрілець" за 17 вересня 1919 р. було вміщено інформацію з газети "Віденська Воля" про прийняття Папою у приватній аудієнції українського посла при Ватикані гр. Тишкевича. В ході зустрічі Папа висловив українському послу своє обурення з приводу вчинків поляків щодо українських священиків у Галичині, порівнюючи їх до акцій німців у Бельгії[9].

В архіві Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії зберігаються також документи, які показують реакцію уряду УНР на антиукраїнські публікації (з точки зору уряду УНР. – *О. П.*) у зарубіжній пресі. У

---

[7] Там само. – Спр. 8. – Арк. 21–22.

[8] Там само. – Арк. 41.

[9] Там само. – Спр. 13. – Арк. 184.

зверненні МЗС УНР до своїх послів і голів дипломатичних місій до антиукраїнських віднесено статтю проф. М. Грушевського в “L'Humanité”, а також публікацію в газеті “Ческе слово” від 25.01.1920 р., в якій, на їхню думку, тенденційно висвітлено подію в Україні. Щоб такого роду публікацій було менше, МЗС УНР від своїх дипломатичних представників вимагало рішучого паралізування подібних виступів. “…Маєте спростовувати та попереджати, як того вимагають інтереси Республіки та обовязок представництва Вами Уряду Української Народньої Республіки. По можливості ширша опіка над громадянами України в державі, при якій Ви представлені, й найтісніші стосунки з кольоніями українських громадян в цій державі, а також допомога громадянам Української Народньої Республіки що-до правдивого освітлення ситуації й ідеольогії Уряду У.Н.Р. мають бути доведені до широких розмірів, аби привести українську думку за кордоном до найбільшої одноцільності і таким чином запобігти ворожому впливові та деморалізації”[10].

З точки зору уряду УНР до осіб, що провадять антидержавну діяльність за кордоном, зокрема у Швейцарії, за документами архіву належав п. Степанківський, який вів опозиційну роботу щодо тогочасного закордонного курсу уряду УНР на сторінках лозаннської газети “L'Ukraine”. Однак, зазначається в документі, на виконання вимог МЗС УНР, місія УНР у Швейцарії на його поведінку вплинути не може, оскільки Степанківський давно жив у Швейцарії незалежно від українського паспорта та на підставі дозволу швейцарських властей. Серед недругів політики уряду УНР, як уже відзначалося, опинився і М. Грушевський. Щодо нього місія сповіщає таке: “При тій нагоді Місія повідомляє Міністерство, що п. Грушевський, котрий переживав раніше в Швайцарії і виїхав звідси перед пару місяцями (документ датується 6 вересня 1920 р. – *О. П.*), перебував на підставі дипльоматичного паспорта Чехословацької Республіки”[11].

У 1921 р. уряд УНР був стурбований тим, що “за останній час слово «У.Н.Р.», як і та справа, яку переводить Державний центр – виключаються з обороту в Европі”[12]. Тому Міністерство преси і пропаганди прохало українські дипломатичні представництва за кордоном, зокрема й у Швейцарії, посилити роботу з двох питань: 1) широкого використання для закордонної преси тих матеріалів, що надсилатимуться “Українпресом” і 2) регулярного інформування Міністерства преси і пропаганди про стан української справи за кордоном.

Для ефективної роботи в цих напрямках Міністерство просило регулярно надсилати статті й замітки з європейської преси, що стосувалися Державного центру й тої великої справи, яку він проводив. Виконання цього прохання дало б змогу Міністерству преси й пропаганди, як і його легальному органу “Українпрес”, звернути увагу на слабкі сторони інформації, які

[10] Там само. – Спр. 14. – Арк. 2зв.–3.
[11] Там само. – Арк. 73–73зв.
[12] Там само. – Арк. 78.

будуть іти з центру, а також на те, що в "данний мент публічну европейську опінію особливо цікавить в сфері нашого життя"[13].

Пропагуючи свої погляди, дипломатичні представництва за кордоном мали не забувати займатися і контрпропагадистськими справами. Так, на спростування чуток, які поширювали більшовики про те, що Головний отаман С. Петлюра і уряд УНР вирішили капітулювати перед радянським урядом, і які не відповідали дійсності, до дипломатичних представництв УНР за кордоном було в серпні 1921 р. розіслано листи. В цих листах прохалося негайно офіційно або іншим певним способом спростувати ці безглузді чутки через пресу і вербальні ноти. В листах повідомлялося, що уряд УНР ніяк не збирався капітулювати перед більшовиками, оскільки влада останніх в Україні дуже хитка "…з огляду на: 1. вороже загальне відношення до неї всього населення; 2. міцний стан авторитету Уряду УНР і п. Головного Отамана Петлюри; 3. повстанський рух; 4. крайне занепокоєння громадянства з приводу голоду в Росії і 5. деморалізацію і розклад червоної армії, яка боса, голодна і напівгола"[14].

Українських дипломатів за кордоном цікавили матеріали з періодичних видань не лише на політичні теми. Зокрема, в архіві Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії зберігається цікава публікація з львівської газети "Громадська думка" про наукову конференцію, яку влаштувала в Женеві 4 травня 1920 р. швейцарська Ліга незалежності народів. На конференції велика увага приділялась українському питанню. Так, відомий вчений Євген Пітар у своїй промові стверджував: "Українці є цілковито окремішня етнографічна одиниця. Це доказує цілком […] 1) територія, на якій Українці появлені і яка вже в ледовій епосі вела своє окреме істновання, коли проча Росія і Польща була ще вкрита скандинавськими ледовиками, українська територія оддихала як спосібна до вегетації і життєдатна земля; 2) се доказує і українська антропольогічна будова тіла… їх череп, цей найтривкіший симптом соматольогії, є інший, як череп Поляків або Росіян; 3) доказують це праісторичні знаходки як з каміння, так і знаходки з бронзової епохи і находки в курганах, що там на Україні від безконечних часів жиє народ, що має свою питому культуру"[15].

Про санітарний стан в Україні вів мову проф. д-р Вебер-Бавлєр. Інформація була настільки жахливою, що слухачі не могли втриматися від сліз. "Він сказав, що по звідомленням Швайцарського Червоного Хреста в бесарабсько-подільських пограничних повітах не має вже ні одної дитини низше 7 літ. Всі діти вимерли. Він обговорив причини сього масового вимирання і навів 1) війну, а 2) мандрівку народів – з одного боку повертаючих на захід понад 100000 німецьких і австро-угорських полонених, з другого – на схід домів повертаючих російських полонених. Все застряває на Україні, бо задля браку транспортного матеріялу не може їхати

[13] Там само. – Арк. 78зв.
[14] Там само. – Арк. 96.
[15] Там само. – Спр. 16. – Арк. 124.

дальше. Потяг за потягом на очах швайцарського делєгата заїзджав на українську станцію, а коли відчинено який вагон, половина людей лежала трупом"[16].

Про міжнародне становище України говорив доцент женевського університету д-р Едмунд Пріват. На думку автора замітки в газеті д-ра В. Залозецького, "він в обєктивний спосіб обговорив найновіші політичні події, головним чином від часу російської революції. Він звернув увагу на це, що антанта спонукала Україну заключити берестейський мир, яким тепер та сама антанта докорює Україні. Він висміяв однозгідність французького консуля Ено з німецькою Головною Квартирою відносно підпертя Скоропадського проти волі народу з метою відбудови єдиної нєдєлімої Росії. Вкінці перейшов до Денікіяди і імперіялізму та найновійшого заключення миру між Україною і Польщею. Мир цей, як і кождий мир, коли тільки випливає він з любови і поєднання, він радо витає, одначе цим разом зі скромним застереженням, що Поляки повинні зрозуміти, що в їх власному інтересі є не продовжувати політику великої земельної посілости і не творити собі у Східній Галичині 4-міліонової ірріденти. Також порозуміння між Польщею і совітською Росією було би дуже бажане, одначе обі сторони повинні собі затямити тепер і на завжди: «руки проч від України»"[17].

В кінці своєї статті автор, згадуючи швейцарців, наголошує, що ті "з чисто швайцарських ідеалістичних спонук зробилися речниками обездоленої України"[18].

Треба відзначити, що публікації з львівської газети "Громадська думка" часто зустрічаються серед матеріалів даного фонду. Так, ще одна публікація з цієї львівської газети знайомить нас з заявою української бригади в Німецькім Яблоннім (Deutsch Gabel), вміщеною в чехословацькій газеті "Pravo Lidu". Бригада "протестує проти сього, щоби її уважати контрреволюційним і протипролєтарським військом. Бригада являється частиною армії Української Народньої Республіки і її основними ідеями є: 1) зєдинення всіх українських земель в одну суверенну республику. 2) Вся земля повинна бути віддана селянам, а фабрики робітникам"[19].

Знову ж таки публікація у "Громадській думці" від 24 травня 1920 р. сповіщає про новини з зарубіжних газет. Так, "Варшавське слово" доносить: "В політичних кругах, які стоять близько до заграничних місій, говорять, що внедовзі західні держави переведуть ревізію своїх відносин до України.

Франція має намір взяти на себе організацію української армії і покрити всі видатки, звязані з цією організацією"[20].

В архіві Надзвичайної дипломатичної місії УНР є публікації в періодиці, присвячені не лише Україні та українцям, але й іншим слов'янським наро-

[16] Там само.
[17] Там само.
[18] Там само.
[19] Там само.
[20] Там само.

дам, зокрема чехам і словакам. Газета “Трибуна” 23 квітня 1920 р. надрукувала матеріал до з’їзду соціальної демократії Чехословацької республіки. “На зїзді виявиться взаїмне відношення сил правого і лівого крила соціялістичної демократії. Коли є згідне з правдою, що лівий напрямок добився в партії рішучого впливу: що праве крило є в зникаючій меншости, то можемо готуватись на горячі дні. І коли ліве крило переведе свій постулят не входити у ніяку коаліцію навіть з чехословацькими соціялістами, то буде це тоді явним виповідженням революції”[21].

Цікавими в архіві Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії видаються матеріали, з яких можна дізнатися про публікації італійської преси з української тематики за лютий–березень, скоріше всього, 1920 р. Більша частина статей була результатом роботи українського прес-бюро у Римі. Ось перелік цих заміток та статей:

“Джорнале дель Пополо” 3/II – Троцький і Україна.

“Секольо” 5/II – Два Українські Уряди.

“Пополо Романо” 18/II – Торгівля з Україною.

“Ідеа Національне” 19/II – Кооперативи України.

“Коріере Меркантіле” – 20/II – Італійсько-Українська Торгівля (велика стаття).

“Пополо Романо” 21/II – Італійський Червоний Хрест та санітарні відносини на Україні.

“Лявораторе делля сера” 21/II – Селянські повстання на Україні.

“Джіорнале делля Донна” 21/II – Наталя Кобринська.

“Джіорнале делля Калабрія” 22/II – Торговельні зносини з Україною.

“Мессаджеро Тоскано” 22/II – Українська Торгівля.

“Лявораторе делля сера” 13/II – Папа і Україна.

“Джіорнале делль Рульї” 17/II – Україна і большевики.

“Коріере дель Ліворно” 22/II – Україна та Московія; 23/II – Український Хліб; 23/II –Військова ситуація на Україні.

“Секольо” 22/II – Українська нота.

“Л’Італі” 22/II – За незалежність України.

“Мессаджеро Тоскано” 23/II – Ситуація на Україні.

“Л’Аціоне” 24/II – Селянські повстання на Україні.

“Іль Джіорно” 26/II – Українська Кооперація.

“Джіорнале дель Пополо” 26/II – Торгівля з Україною.

“Джіорнале д’Італія” 28/II – Україна, Польща та большевики.

“Італіа” 28/II – Україна і Польща.

“Алеанца Економіка” 28/II – Українська Кооперація (велика стаття).

“Джіорнале д’Італія” 29/II – Санітарне становище на Україні і Італія.

“Іль сіндікато кооперативо” 1/III – Українська кооперація (велика стаття).

“Епока” 10/III – Німеччина і Україна.

“Мессаджеро” 20/III – Смерть Ткаченка.

“Тутто” 28/III – Українські кобзарі (велика ст. з 4 ілюстраціями).

“Іль Гран Мондо” стаття про Шевченка (з портретом і ілюстраціями)[22].

---

[21] Там само. – Арк. 155.

[22] Там само. – Спр. 22. – Арк. 8–9.

Даний перелік дає змогу констатувати наявність досить значної україніки в італійській пресі у названий період.

Загалом же проведене дослідження дає змогу зробити певні висновки, серед них:

1. Робота з пресою українських дипломатичних представництв за кордоном загалом і у Швейцарії зокрема ще не знайшла достатнього висвітлення в українській історичній науці.

2. В українських архівах є певний матеріал, що може допомогти у розкритті даної теми.

3. Матеріал для вивчення роботи українських дипломатів уряду УНР в європейських країнах у пресових питаннях можна віднайти у фонді № 4211 – Українська надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії – Берн у ЦДАВО України (Київ).

4. Документи даного фонду свідчать, що Уряд УНР приділяв велику увагу пресовим питанням – як вивченню публікацій про Україну в зарубіжній пресі, так і поширенню власних матеріалів для ознайомлення закордонного громадянства зі станом справ в Україні.

5. Папери даного фонду містять небагато матеріалу щодо публікацій у швейцарській пресі про Україну; з них набагато більше можна дізнатися про публікації на українські теми в італійській і особливо англійській періодиці.

7. Українські дипломати збирали різноманітний за тематикою матеріал про Україну та українців як із зарубіжної, так і української періодики, звертаючи особливу увагу на політичні аспекти цих публікацій.

Дана стаття намічає лише перші підходи до розкриття зазначеної теми. Подальші дослідження мають поглибити наші знання щодо висвітлення української історії у періодиці зарубіжних країн, зокрема швейцарській.

Олег Песчаний (Київ). **Періодика в архіві надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за 1918–1926 роки.**

Стаття присвячена роботі дипломатів Української Народної Республіки з зарубіжною періодикою часів визвольних змагань українського народу 1917 – 1920-х рр. В основу розкриття теми покладено вивчення матеріалів та документів архіву Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за 1918–1926 рр., що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління у Києві.

Ключові слова: Швейцарія, Україна, Українська Народна Республіка, дипломати, зарубіжна періодика.

Олег Песчаный (Киев). **Периодика в архиве чрезвычайной дипломатической миссии УНР в Берне за 1918–1926 годы.**

Статья посвящена работе дипломатов Украинской Народной Республики с зарубежной периодикой времен освободительной борьбы украинского народа 1917 – 1920-х гг. В основураскрытия темы положено изучение материалов и документов архива Чрезвычайной дипломатической миссии УНР в Берне за 1918–1926 гг., которые хранятся в фондах Центрального государственного архива высших органов власти и управления в Киеве.

Ключевые слова: Швейцария, Украина, Украинская Народная Республика, дипломаты, зарубежная периодика.

Олег ПЕСЧАНИЙ

Oleh Peschany (Kyiv). **Periodicals in the Archive of the Extraordinary Legation of the Ukrainian People's Republic in Bern (1918–26).**

The article is devoted to the work of diplomats of Ukrainian People's Republic (UNR) with the foreign periodicals at the times of liberation struggle between 1917 and early 1920s. The study of materials and documents of archive of Extraordinary legation of UNR in Bern in 1918–26 is the main base of the article. They are saved in the funds of the Central State Archives of Higher Organs of Power and Administration in Kyiv.

Key words: Switzerland, Ukraine, Ukrainian People's Republic, diplomats, foreign periodicals.

2

КАРТОГРАФІЯ, ФАЛЕРИСТИКА

Володимир ЛЕНЧЕНКО (*Київ*)

МІСТО ЛУБНИ ЗА ПЛАНОМ 1746 РОКУ

Лубни (інші назви – Лубен, Лубні) – одне з найдавніших міст України, засноване 988 р. великим київським князем Володимиром на високому правому березі річки Сула як фортеця Посульської оборонної лінії, що захищала південні рубежі Київської Русі від нападів кочовиків. Спочатку це була невелика дерев'яно-земляна фортеця в урочищі, що нині зветься "Верхнім валом". У серпні 1107 р. під Лубнами війська київського князя Святополка ІІ, Володимира Мономаха та інших удільних князів розбили половців. У 1239 р. Лубни зруйнували монголо-татари. Наприкінці XVI ст. Лубни відновились у складі лівобережних латифундій магнатів Вишневецьких, від 1591 р. користувались Магдебурзьким правом. Неподалік Лубен в урочищі Солониця польські війська 1594 р. розгромили повстанців гетьмана Северина Наливайка. У Лубнах до середини XVII ст. існував замок князя Яреми Вишневецького. В околицях Лубен 1619 р. виник Лубенський Мгарський Троїцький монастир. За часів Української козацької держави Гетьманщини Лубни були адміністративним центром Лубенського полку. Нині Лубни – місто обласного підпорядкування, районний центр Полтавської області.

Важливим джерелом з історії міста Лубен часів Гетьманщини є рукописний план міста 1746 р., що нині зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА). Кресленик складений військовими інженерами. План передбачав реконструкцію фортифікаційних споруд міста, його часткове перепланування, знесення окремих дворів і будинків жителів, що "заважали" фортечним роботам. За свідченням плану, в ті часи в місті було 2 дерев'яно-земляні замки, в них – 9 воріт (Пирятинські, Водяні, Подільські, Пречистенські, Миргородські, Микільські, Полковницькі, Лубенські, Броварські), 5 церков (соборна Різдва Пресвятої Богородиці, Святої Трійці, Трьох Святителів, Святої Варвари, Миколая Чудотворця), громадські будівлі. На плані позначено двори і будинки, що підлягали знесенню. В експлікації вказано імена, прізвища, козацькі військові звання, посади, соціальний стан, професії власників цих об'єктів. Заходи з реконструкції фортифікаційних споруд Лубен не були реалізовані.

Далі наводимо план міста Лубни 1746 р. та його бібліо-археографічний опис. Тексти передаються за "дипломатичним методом", проставлено роз-

ділові знаки, непрочитані слова позначено значком [нерозб.], пропущені – […], сумнівні за прочитанням – [?].

РДВІА. – Ф. ВУА. – № 22127. – "План Малороссийскому Лубенскому полковому городу, в каком состоянии ныне находится, с показанием проекта, каким образом починкою укрепить надлежит. 1746 году". Завізовано: "Сочинял сие и свидетельствовал прапорщик Иван Меншой Лукомский". За рамкою: "Копировал ученик Михайла Корцов".

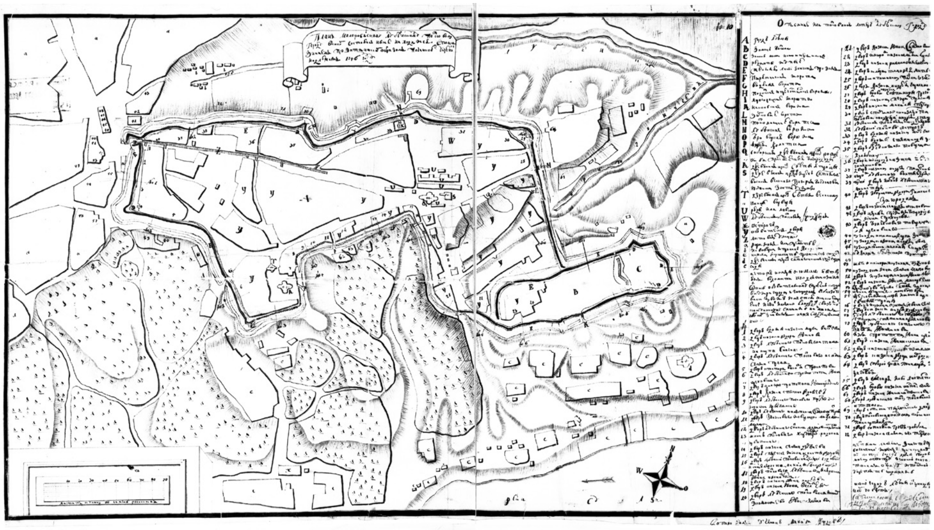

План м. Лубни 1746 р.

Масштаб – 10 саж. в 1 дм [1:840]. Лінійний масштаб. Орієнтація північна.

Рельєф показано штриховкою, фортифікаційні об'єкти ілюміновано зеленим і коричневим, дерев'яні споруди – жовтим кольором.

Техніка виконання – олівець, туш, перо, акварель.

Пояснювальні написи:

"Описание или толкование литер Лубенскому городу.

А. Город Лубны.
В. Замок Большой.
С. Замок Малый или Штерн-шанцы.
D. Реданты тупые.
Е. Желтые линии значит проект.
F. Пирятинские ворота.
G. Водяные ворота.
Н. Подольские и Пречистенские ворота.
I. Миргородские ворота.
K. Никольские ворота.
L. Замковые ворота.
M. Полковницкие ворота.
N. Лубенские ворота.
P. Броварские ворота.

Q. Соборная деревянная церковь Рождества Пресвятые Богородицы.
R. Деревянная церковь Святые Троицы.
S. Деревянная церковь трех Святителей: Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоустого.
T. Деревянная церковь Великомученицы Святые Варвары.
U. Ряды или лавки.
W. Лубенская полковая канцелярия.
X. Острог.
Y. Обывательские дворы.
Z. Мостовая улица.
a. Форштадт или предместье.
b. [нерозб.] и при них
c. Нижний форштадт под укреплением Подол.
d. Деревянная церковь Святого Николая Чудотворца.
e. Сады.

А что же номеры 9, 10, 11, как явствуют ведомости, чего далее оные означены. Опись обывательскому стороению, которое внутри города и вблизости вала и рва имеется, и какие строения, и чьих именно владельцев свободной коммуникации сломать надлежит, об них значит следующие номера:

1. Двор вдовы казачки Марии Васильевой.
2. Двор казака Федора Иванова.
3. Двор Лубенского полкового атамана Карпа Скачка.
4. Двор Лубенского полкового асаула Семена Прима.
5. Двор ктитора Василия Прокопова.
6. Двор Лубенского протопопа Ивана Ореховского.
7. Двор около горы протопопа Ивана Ореховского.
8. Двор казака Степана Федосеева.
9. Двор Лубенского полкового хорунжего Родиона Ивановского.
10. Двор Лубенского [нерозб.] Симеона Петрова.
11. Двор значкового товарища Максима Маращи.
12. Двор Лубенского сотника Михайлы Скаржинского.
13. Шинок полкового хорунжего Родиона Ивакиного.
14. Двор казака Семена Дедеева [?].
15. Двор [нерозб.] дьяка Алексеева.
16. Двор Лубенской полковой канцелярии судовой и канцеляриста Михайлы Бекеровского [?].
17. Двор полкового Лубенского цылюрника Ивана Аникиева.
18. Двор казака Ивана Авдеева.
19. Двор казака Ивана Васильева.
20. Двор Лубенского полковника [нерозб.] экономического Ивана Яненкова [?].
21. Двор казака Ивана Семенова.
22. Двор под горою казака Ивана Барабана.
23. Двор казака Романа Батюшева.
24. Двор [нерозб.] Тимофея Матвеева.

25. Двор шапошника Павла Гузенка.
26. Двор казака Андрея Герасимова.
27. Двор вдовы казачки Степаниды Григорьевой.
28. Двор казака Петра Примы.
29. Двор казака Михайлы Перехриста.
30. Двор старшего канцеляриста Лубенской полковой канцелярии Андрея Степанова.
31. Лубенская полковая канцелярия.
32. Лубенский полковой острог.
33. Двор вдовы казачки Марии Васильевой.
34. Двор вдовы Степаниды Григорьевой.
35. Двор бунчукового товарища Петра Кулябки.
36. Дворы под городом казака Ивана Гапонского [?].
37. Двор казака Андрея Пащенкова.
38. Огород Лубенского войта Андрея Примы.
39. Пустой двор и шинок Лубенского Мгарского монастыря.
40. Двор сборщика Федора Гамокова.
41. Двор казака Окипова.
42. Двор церкви Пресвятые Богородицы для дьяка прихода.
43. Двор бунчукового товарища Михайлы Креховского.
44. Кузница атамана Карпа Зимка.
45. Кузница казака Андрея Быля.
46. Кузница сотника Максима Скаржинского.
47. Кузница Лубенского пушкаря.
48. [Не заповнено].
49. Шинок с коморой и кузницы бунчукового товарища […].
50. Кузница казака Семена Жильского.
51. Двор и кузница казака Ивана Любиша [?].
52. Двор казака Ивана Макаренка.
53. Церковный двор церкви Святые Троицы.
54. Шинки Мгарского монастыря.
55. Церковные каморы и шинок церкви Святые Троицы.
56. Двор и кузница пушкаря Ивана Сома.
57. Двор казака Ивана Худякова.
58. Двор Лубенского полкового сторожа Степана Клименкова.
59. Двор Лубенского сотенного [нерозб.] Григория Иваненкова.
60. Изба протопопа Приходского.
61. Двор казака Ивана Климова.
62. Двор казака Романа Батюшкова.
63. Двор казака Федора Шандрупа [?].
64. Двор Соборной церкви пономаря Захария Григорьева.
65. Двор слесаря Ильи Костантинова.
66. Двор вдовы казачки Натальи Семеновой.
67. Двор казака Ивана Колпакова.
68. Двор Лубенского полку полковника Павла Апостола.
69. Двор сотника Пирятинского Дмитрия [нерозб.].

70. Двор полковника Апостола ключника Пинартышенка [?].

71. Двор сотника Григория Кулябки.

72. Двор казака Семена Нестеренка.

Желтыми линиями значит прожект. Сочинено прожект прапорщиком Ре[неразб.], которой город Лубны, по довольному моему осмотру починки оного места, починять и укреплять так можно. Оный город Лубны от границы имеет 70 верст".

Володимир Ленченко (Київ). **Місто Лубни за планом 1746 року.**

Публікується рукописний план міста Лубни 1746 р. За часів Української козацької держави Гетьманщини, що в 1648–1764 рр. на правах автономії входила до складу Російської імперії, а за адміністративно-територіальним устроєм поділялась на полки та сотні, Лубни були адміністративним центром Лубенського полку. На плані відображено топографічну ситуацію, позначено фортифікаційні споруди, церкви, громадські будівлі, двори і будинки жителів міста, вказано їхні імена, прізвища, козацькі звання, посади, соціальний стан, професії.

Ключові слова: Україна, Гетьманщина, плани міст України XVIII ст., місто Лубни в 1746 р.

Владимир Ленченко (Киев). **Город Лубны по плану 1746 года.**

Публикуется рукописный план города Лубны 1746 г. Во времена Украинского казацкого государства Гетманщины, которая в 1648–1764 гг. на правах автономии входила в состав Российской империи, а в административно-территориальном отношении разделялась на полки и сотни, Лубны являлись административным центром Лубенского полка. На плане отражена топографическая ситуация, обозначены фортификационные сооружения, церкви, общественные здания, дворы, дома жителей города, указаны их имена, фамилии, казачьи звания, должности, социальное положение, профессии.

Ключевые слова: Украина, Гетманщина, планы городов Украины XVIII в., город Лубны в 1746 г.

Volodymyr Lenchenko (Kyiv). **The Town of Lubny according to the Municipal Map of 1746.**

This article analyzes the handwritten plan (1746) of Ukrainian ancient town of Lubny. During the time of Ukrainian Cossack Hetmanate state (which associated with Russian Empire on the rights of autonomy) the town of Lubny was the administrative centre of the Lubny's Cossack regiment till 1746. On the plan the topographical situation is shown as well as public buildings and the houses of citizens. There were also descripted their first and second names, military ranks, social state, and professions.

Key words: Ukraine, Hetmanate, plans of Ukrainian cities of the 18th century, Lubny.

Орест КРУКОВСЬКИЙ (*Львів*)

УКРАЇНСЬКА ФАЛЕРИСТИКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – СЕРЕДИНИ XX СТОЛІТЬ У ЗБІРКАХ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Поява нагород сягає своїм корінням у сиву давнину. Як відомо, спеціальні відзнаки за хоробрість виникли ще у Стародавній Греції. Там існував термін "фалера", який вживали до округлих блях, котрі на початках прикріплювали до вуздечки коня. Саме у Стародавній Греції було започатковано традицію нагороджувати переможця лаврами. Згодом лавровий вінок як невід'ємний елемент нагороди посідає чільне місце у традиції європейської нагородної системи аж до нашого часу. У Стародавньому Римі, де існувала професійна армія, було розроблено чітку систему військових та громадських нагород. Найвищою відзнакою за бойові заслуги був вінок. Спочатку вінки були лаврові, а згодом їх почали виготовляти із золота. Цей тип вінка, що його отримували лише полководці-тріумфатори, став прототипом королівських і князівських корон у Середньовіччі. Вінком із листя дуба нагороджували воїна, який врятував товариша в бою. Цей символ військової доблесті зберігся донині і широко застосовується у сучасній військовій фалеристиці. Окрім вінків були також інші нагороди: нагородні ланцюги, почесні браслети і бляхи-фалери. У Стародавньому Римі фалера мала вигляд округлої бляхи з бронзи або позолоченого срібла, її кріпили на латах воїна. У музеї м. Верони зберігається зображення обладунку Серторіуса Феста, лати якого покриті дев'ятьма масивними фалерами[1]. Після занепаду Стародавнього Риму фалеристична традиція переривається і відновлюється аж у Середньовіччі.

Фалеристика (від латин. phalerae – металеві прикраси у вигляді блях та жетонів, які виконували роль бойових відзнак у воїнів Стародавніх Греції та Риму) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію нагородних знаків (орденів, хрестів, медалей, відзнак), знаків розрізнення та розвиток нагородних систем як минулих часів, так і сучасної доби. Фалеристика тісно пов'язана з іншими спеціальними історичними дисциплінами – геральдикою, символікою та медальєрикою. Традиційно фалеристика, як і медальєрика, входила до складу нумізматики і лише в середині XX ст. вона набуває статусу окремої наукової дисципліни [2].

[1] *Всеволодов И.* Беседы о фалеристике. Из истории наградных систем. – М., 1990. – С. 13–14.

[2] У 1937 р. чеський колекціонер та дослідник нагород Олдржих Пільц ввів у науковий обіг термін "фалеристика".

Фалеристичні знаки в сучасному значенні цього слова з'явилися в Україні доволі пізно – у середині XIX ст. Проте існує кілька припущень та гіпотез про функціонування у сиву давнину своєрідних нагород у вигляді нашийних обручів-гривень[3].

У XVI ст. починає формуватися українська релігійна медальєрика. Взагалі перші медалі на українську тематику були карбовані в Римі. Так, найдавнішою вважається медаль 1596 р., вибита в Римі з нагоди Берестейської унії[4]. У XVIII ст. розповсюдження набувають т. зв. коронатки – медалі, що їх випускали з нагоди коронації ікон Божої Матері, відомих чудами в різних місцевостях Галичини. Чудотворні ікони зберігалися у храмах для прилюдного вшанування. У визначені дні до цих ікон відбувалися прощі. З-поміж найшанованіших народом чудотворних ікон найбільше було ікон Божої Матері і чудотворця Миколая. Їх називали за місцевостями, церквами або монастирями, де вони зберігались. До найдавніших коронаток належать медалі Божої Матері в с. Жировцях 1730 р., медалі Божої Матері Холмської[5] 1765 р. та Почаївської 1773 р. Вони також були карбовані в Римі. Від часу василіанських місій у 1766 р. з'являються уже перші пам'ятні медалі, карбовані в Україні[6]. Згодом, у другій половині XIX ст., тематика розширюється, випускаються відзнаки, присвячені суспільно-політичній діяльності Церкви: хрести товариств тверезості, протиалкогольного товариства "Відродження", пам'ятна медаль з нагоди освячення реставрованого українського собору в Перемишлі (1886), медалі членів церковних братств та ін.

У період Козацької держави XVII–XVIII ст. в Україні склалася оригінальна та самобутня система відзнак-інсиґній[7] козацького війська – клейнодів, що відігравали роль як загальновійськових знаків, регалій, так і посадових відзнак. Українські літописи (наприклад, С. Величка) залишили детальні описи цих відзнак. До клейнодів належали гетьманська булава, бунчук, печатка, хоругви, значки (курінні прапори), бубни, литаври, сурми, полковницькі перначі, а також козацька гармата (артилерія)[8]. Клейноди, як свідчить відомий дослідник козаччини Д. Яворницький, уперше були надані Війську Запорозькому ще польським королем Стефаном Баторієм як символи незалежного становища козацтва від польського уряду. Згодом, у 1594 р., спеціальний посол від імператора Священної Римської імперії Еріх Лясота, підбиваючи козаків на похід проти турків, привозить як дари імператорські хоругви. Певну функцію нагороди іноді виконували холодна та вогнепальна

---

[3] Нагороди України: Історія, факти, документи. – К., 1996. – Т. 1. – С. 30–31; *Всеволодов И.* Беседы о фалеристике. – С. 51.

[4] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Донецьк, 2008. – С. 234.

[5] *Prożogo K.* Medale Chełmskie: 1765–1982. – Chełm, 1983. – S. 14.

[6] Детальніше див.: Medale religijne odnoszące się do kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski w zbiorze Dra med. T. Rewolińskiego. Opisał i podał do druku właściciel zbioru. – Kraków, 1887.

[7] Інсиґнії (латин. insignia) – у Давньому Римі знаки найвищої влади (напр., скіпетр, золота діадема і т. ін.). В українській геральдиці та фалеристиці під інсиґніями розуміються лише найвищі знаки, символи держави, що їх використовували та під якими боролися військові корпуси й армії.

[8] Нагороди України... – Т. 1. – С. 12.

зброя, перстені, обладунки, якими козаків обдаровували за виявлену в боях відвагу та мужність.

Клейноди "жалували" козакам і московські царі: Олексій Михайлович (1654), Петро I (1708), Анна Іоаннівна (1734), Катерина II (1763).

Власні клейноди (т. зв. "санджаки") надавали козакам і турецькі султани. Козацькі клейноди не були повною мірою нагородами та відзнаками в сучасному розумінні цього слова, вони виконували роль посадових відзначень та символів влади, однак їхню багату на символи спадщину було використано в час становлення української фалеристики нової доби[9].

З початком XVIII ст. в Україні з'являються чужоземні, зокрема московські, нагороди. Так, у 1698 р. Петро I заснував перший московський орден Святого Андрія Первозванного. Його першим кавалером став у 1699 р. Ф. Головін, а в 1700 р. український гетьман Іван Мазепа[10]. З часом відзнаки та нагороди Російської імперії, а також Австрійської (згодом Австро-Угорської) поволі заполоняють фалеристичний простір України. Ця експансія триває аж до початку XX ст., коли уряд УНР своїм законом від 24 січня 1919 р. скасував носіння на території УНР усіх орденів та інших відзнак колишньої Російської держави, за винятком Георгіївського Хреста та Георгіївської Зброї, які були дуже популярні в українській армії.

З початком "Весни народів" (1848) у Галичині на політичну арену виходить громадсько-політична організація "Головна Руська Рада", яка започатковує видання українських пам'ятних масових відзнак нової доби. У період її діяльності в 1848–1851 рр. поряд із відродженням національних символів[11] з'являються перші згадки про виготовлення та розповсюдження чи не перших світських українських фалеристичних знаків. Це т. зв. "Хрести Свободи", випущені Головною Руською Радою 1849 р. (понад 5000 од.) з нагоди "Весни народів".

Те, що протягом невеликого періоду часу, як свідчить "Зоря Галицька", було розпродано таку велику кількість хрестів, а також що поряд із ними Руська Рада вводить в обіг національну символіку – синьо-жовті кокарди та зображення галицького лева, зафіксувалось у суспільній свідомості не лише фактом святкування скасування панщини, а й набуло характеру значно ширшого – символу загальнонаціонального звільнення.

У другій половині XIX ст., окрім фалеристики з релігійними сюжетами, на території України починають з'являтися медалі-нагороди, присвячені різним сільськогосподарським та промисловим виставкам, зображення яких має український характер. Так, медаль Полтавського сільськогосподарського товариства[12] (1885), хоч мала напис російською мовою, на аверсі містила сцену

---

[9] Там само. – С. 36.

[10] Там само. – С. 37

[11] *Гречило А.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 1998. – Ч. 16 (Червень). – С. 1–2.

[12] Сільськогосподарські товариства вперше в Україні засновані 1828 р. з ініціативи князя М. Воронцова в Одесі. Згодом поширили свою діяльність на Херсонську, Катеринославську, Таврійську і Бессарабську губернії. Товариства дбали про розвиток

жнив в українському селі. У Галичині виходить кільканадцять медалей, присвячених сільськогосподарським і промисловим виставкам, з легендою українською мовою[13]. Це медаль-нагорода Загальної крайової виставки у Львові (1894), І Хліборобської виставки у Стрию (1909) та ін. У цей же час з'являється чимало пам'ятних відзнак, присвячених визначним діячам української культури: І. Котляревському (1895 та 1903), М. Шашкевичу (1911), кілька пам'ятних медалей до Шевченківських ювілеїв та Здвигів (1911 та 1914).

Наприкінці XIX ст. з'являються перші корпоративні відзнаки українських громадських товариств, у колористиці яких використано національні синьо-жовті барви: "Львівський Боян" (1891), "Перемиський Боян" (1891), "Коломийський Боян" (1893–1894). Українське спортивно-гімнастичне товариство "Сокіл", поряд зі своїм основним символом – соколом, використовує на відзнаках також і давній князівський герб Галичини – лев, що сперся лапами на скелю. Корпоративні відзнаки були демократичні за духом (на відміну від елітних знаків XIX ст.) та масові за характером. За їхніми зразками у знаках доби визвольних змагань XX ст. митці будуть широко використовувати вироблені впродовж більш як півстоліття стилістику та національну символіку.

З активізацією політичної діяльності в Галичині Українська радикальна партія випускає для своїх членів, які масово гуртувалися у товариствах "Січ", кілька відзнак з партійною символікою, а також Шевченківські медалі.

Гострий спалах політичної та національної боротьби українців за свої права в Галичині у 1908 р. спровокував політичний теракт, що його здійснив активний учасник українського студентського руху, один із керівників "Академічної громади" Мирослав Січинський (1887–1979). У квітні 1908 р. у Львові він вчинив політичне вбивство австрійського намісника Галичини графа А. Потоцького як акт протесту проти грубих і цинічних фальсифікацій виборів до парламенту Австро-Угорщини. М. Січинський був засуджений до смертної кари. Після помилування цісарем отримав 20 років ув'язнення. Ця подія знайшла своє відображення в унікальній відзнаці – "Мирослав Січинський в тюрмі", випущеній, правдоподібно, у США коштом української громади. Через три роки М. Січинський утік з тюрми у Станиславові з допомогою Д. Вітовського.

Напередодні Першої світової війни українські студентські та громадсько-політичні товариства висунули ідею збройної участі українців у війні, що насувалась. Нові політичні реалії потребували нових ідей, форм та засобів боротьби. У березні 1913 р. Галицьке намісництво затвердило статут Товариства "Січові Стрільці", в якому активно розпочався процес військового вишколу української молоді. До середини 1914 р. у Галичині діяли вже 96 осередків "Січових Стрільців". Революційні ідеї, що витали в тому середовищі, сповна виразила членська відзнака – скромна монограма з двох букв "ВС",

---

усіх галузей сільського господарства (зокрема садівництва, виноградарства та вівчарства), влаштовували сільськогосподарські виставки, видавали спеціалізовану літературу.

[13] *Козій Н.* Медалі сільськогосподарських і промислових виставок Галичини та Буковини другої половини XIX – початку XX століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 231: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 345–354.

що означало “Воля або Смерть”. Ця відзнака стала свого роду символічним завершенням мирного етапу боротьби всього суспільно-політичного руху галицького українства до війни.

З вибухом Першої світової війни починає творитися перша українська військова формація – Леґіон УСС. Реалізуючи ідею національного війська, у підрозділах почалася активна праця, спрямована на створення власної національної мілітарної символіки, прапорництва та однострою. Протягом 1914–1917 рр. з’являється чимало пам’ятних відзнак та кокард УСС з національною символікою, проектів нагород за хоробрість. У стрілецькому середовищі визріває ідея Соборності українських земель та розробляються її основні гербові символи.

Згодом, із встановленням української державності в 1917–1919 рр., починають творитися перші українські державні військові нагороди, ордени, медалі, утверджуються Державний Герб – Тризуб та Прапор. Фалеристика періоду Визвольних змагань, хоч не була належно впроваджена через воєнне лихоліття, зберегла та розвинула традицію, яку згодом було продовжено у відзнаках та нагородах Української Повстанської Армії та української еміграції 40-х – 80-х років ХХ ст. З відновленням української державності в 1991 р. та затвердженням її основних символів дослідження фалеристичної спадщини періоду визвольної боротьби дало почин до створення концептуальних засад національної нагородної системи.

Основним джерелом для дослідження української фалеристики є музейні та архівні фонди, у яких зберігаються колекції відзнак, нагородних документів, а також збірки приватних колекціонерів в Україні та за кордоном. Великі колекції українських відзнак, що накопичувалися у міжвоєнний період та зберігалися у профільних музеях Львова та Праги, з приходом радянської влади були розформовані та частково знищені. Чимало музейних цінностей втрачено під час Другої світової війни. Найбільші колекції українських відзнак зосереджені нині у вісьмох музеях України: Львівському історичному музеї, Національному музеї історії України в Києві, Львівській галереї мистецтв (філії Олеський замок), Національному музеї у Львові, Дрогобицькому краєзнавчому музеї, Стрийському краєзнавчому музеї, Музеї Т. Шевченка в Києві, Тернопільському краєзнавчому музеї та в Центральному державному історичному архіві України у Львові. Значна колекція українських відзнак та нагород зберігається у Музеї визвольної боротьби в Чикаґо, чимало нагород та відзнак – у Королівському музеї Брюсселя.

Найбільша частка фалеристичних пам’яток періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. нині зберігається у приватних колекціях в Україні та за кордоном, що значно ускладнює процес дослідження.

Серед численних колекцій Львівського історичного музею збірки нагород – орденів, медалей, відзнак – одні з найцікавіших. І все ж за часи свого багатолітнього існування ці колекції, на жаль, не стали предметом всебічного і детального наукового дослідження.

Львівський історичний музей, який нині зберігає у своїх фондах понад 340 тис. пам’яток, створений, як відомо, 8 травня 1940 р. на основі об’єднання Історичного музею м. Львова та Національного музею ім. короля Яна ІІІ.

Складовими частинами його фондів стали збірки кількох інших музеїв Львова, які були закриті після встановлення радянської влади у вересні 1939 р. До фондів новоствореного музею потрапили багаті колекції: Музею ім. князів Любомирських (фонди музею нараховували 10 тис. рукописів, 25 тис. гравюр, приблизно таку ж кількість монет і медалей), Музею Ставропігійського інституту, Львівської картинної галереї (колекції зброї, нумізматики, військових відзнак), а також багаті фонди Воєнно-історичного музею НТШ. Історія створення цього музею та колекція українських відзнак, яка в ньому зберігалася та щороку поповнювалась, з огляду на її виняткове значення для української фалеристики заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження.

Ідея створення українського військового музею виникла вже в перший рік Першої світової війни. З ініціативою створення "Українського воєнного музею" виступили українські громадські та наукові діячі, зокрема І. Боберський, О. Назарук, В. Щурат. У січні 1915 р. в газеті "Діло" було опубліковано статтю народного вчителя із с. Жаб'єго Богдана Заклинського під назвою "Український воєнний Музей". У статті автор наголошував: "Треба всі пам'ятки сеї війни старанно зібрати і заховати в Воєннім музею, де б вони стали власністю народа і переховувались з покоління в поколіннє, додаючи завзяття і гарту тій Україні, що буде покликана до життя і до діяльности по нас… Буде се тривалий пам'ятник нашої слави"[14]. У червні 1915 р. Іван Боберський у листі до Володимира Старосольського писав: "Прошу пропаґувати всюди збірки для Воєнного музею Українського. Треба осторожно збирати, щоби не відобрали, і передавати до Відня або по дорозі через Галичину давати до переховку солідним людям"[15]. Там же, в листі, вміщений чорнильний відтиск овального штампа, в якому був напис: «УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННИЙ МУЗЕЙ". Цю ідею підтримав В. Щурат, який 7 листопада 1915 р. в газеті "Діло" закликав українську громадськість "створити музей УСС, увіковічити їх подвиги, відтворити в конкретних матеріалах силу їх духа для нащадків"[16]. Маючи це на меті, "Українська Бойова Управа" (далі УБУ) у листопаді 1915 р. відрядила д-ра О. Назарука до канцелярії Збірної станиці УСС в "цілі основання воєнного музею"[17], згодом при УБУ створено спеціальний фонд експозиції Українського Воєнного музею[18]. З частини зібраних пам'яток були підготовлені дві стрілецькі виставки, які з успіхом експонувалися на загальній військовій виставці у Відні 1917 р. та пізніше у Львові в жовтні 1918 р.

По закінченні війни активно відроджується та розвивається українське музейництво. 1925 р. у Львові з ініціативи колишніх комбатантів УСС, УГА та армії УНР, які гуртувалися навколо видавництва "Червона калина", при Музеї НТШ було засновано відділ воєнних пам'яток, що поставив собі за

[14] Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф. 9. – Спр. 4389. – Арк. 2.

[15] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 486. – Арк. 5.

[16] *Щурат В.* Під вагою світової війни // Діло. – 1915. – 7 падолиста.

[17] ЦДІАЛ. – Ф. 351. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 44.

[18] Для Українських Січових Стрільців // Діло. – 1915. – 24 падолиста.

мету “створити по змозі повний і живий образ колишніх змагань у всіх їх проявах на фронті, в етапі та запіллю”[19]. У 1932 р. Наукове товариство ім. Шевченка реорганізувало Музей НТШ, унаслідок чого утворили дві самостійні інституції: Природничий музей НТШ і Культурно-історичний музей НТШ[20]. Під керівництвом д-ра Ярослава Пастернака на середину 1930-х рр. до музею було залучено велику кількість нових пам’яток. У березні 1930 р. Я. Пастернак у часописі “Червона калина” опублікував статтю під назвою “З великого часу”, у якій зазначав, що одним із завдань збереження пам’яті визвольних змагань є збирання історичних пам’яток. У статті вчений наголошував на необхідності складати до кожної пам’ятки свого роду метрику, де мали бути зазначені її походження, час створення і т. ін. Як приклад, у статті було опубліковано добірку з 44 стрілецьких відзнак, які на той час зберігалися у Музеї НТШ у Львові. Фактично це перша, мабуть, єдина відома публікація відзнак того часу з музейної колекції. З 1930 по 1939 рр. музейні збірки поповнилися новими пам’ятками, у тому числі й відзнаками. На підставі цієї фотографії, а також на основі опису відзнак у колекції Культурно-історичного музею НТШ, який був переданий у 1936 р. до Історично-воєнного музею НТШ (згодом назва помінялася на Музей історично-воєнних пам’яток у Львові), та виявлених на сьогодні відзнак у музеях Львова, Києва і приватних збірках удалося фактично повністю реконструювати та дослідити колекцію, що була зібрана на період створення Музею історично-воєнних пам’яток у Львові 1936 р.

За матеріалами “Хроніки НТШ” можна простежити динаміку надходження нових пам’яток до музею, у тому числі й фалеристичних. Так, у 1930 р. до музею надійшли 55 медалей та 112 відзнак-жетонів, у 1931–1932 рр. колекція збільшилася ще на 50 медалей та 34 відзнаки[21]. Станом на 31.XII.1936 р. у Культурно-історичному музеї НТШ зберігалося 408 відзнак-жетонів та 238 медалей[22]. З огляду на цілісність комплексу матеріалів військово-історичного характеру 29 січня 1936 р. на засіданні президії Музею НТШ було ухвалено рішення про відкриття двох нових відділів: Відділу історично-воєнних пам’яток, для якого було виділено дві кімнати, та Відділу пам’яток Українського Пласту, яким опікувались колишні пластуни; для нього виділено одну кімнату[23].

Урочисте відкриття двох кімнат Відділу історично-воєнних пам’яток відбулося 1 листопада 1936 р. у присутності генерала Мирона Тарнавського, членів “Молодої Громади” та НТШ[24]. Уже через рік відділ переріс в окремий музей. Приміщення новоствореному музею на вул. Потоцького, 48 безкоштовно надало “Українське крайове товариство допомоги інвалідам”, а члени

---

[19] *Пастернак Я.* З великого часу // Літопис Червоної калини. – 1930. – 18 берез. – Ч. 3.

[20] *Павлюк С., Чмелик Р.* Скарби музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. – Львів, 2005. – С. 18–20.

[21] Хроніка НТШ. – Львів, 1932. – Ч. 71. – С. 17.

[22] Там само. – Ч. 73. – С. 98.

[23] Там само. – С. 16.

[24] Там само. – С. 37.

"Молодої Громади" своїм коштом упорядкували його під потреби музею[25]. 29 травня 1937 р. відбулося підписання фундаційної грамоти про заснування музею. Грамоту підписали: з боку НТШ голова товариства д-р Іван Раковський, від Товариства "Молода Громада" Андрій Мельник, Іван Гижа від "Українського товариства допомоги інвалідам"[26].

На час заснування у новоствореній музей з Культурно-історичного музею НТШ було передано значну колекцію унікальних військово-історичних реліквій загальною кількістю 1278 пам'яток[27]. До неї зберігач відділу д-р Ярослав Пастернак склав детальний опис, який налічував 62 аркуші дрібного рукописного тексту. На сьогодні це одне з найвагоміших джерел для українського музейництва в ділянці дослідження матеріальних пам'яток з української військової історії періоду визвольної боротьби загалом та української фалеристики зокрема.

У фонди новоствореного музею, окрім матеріалів, переданих відділом Культурно-історичного музею НТШ, увійшли також колекція Товариства "Молода Громада" (переважно пам'ятки УСС) та депозити "Українського товариства допомоги інвалідам".

За час від 20 жовтня 1937 р. до 11 лютого 1939 р. колекція музею із 1278 позицій (за списком Пастернака) збільшилася до 2224 од. зб. Серед них українських військових відзнак і ґудзиків металевих 23 (од. зб.), українських військових відзнак пам'ятних 3 (од. зб.), комплектних відзнак військових формацій 2 (од. зб.), чужих відзнак металевих 5 (од. зб.).

Музей відкрився для відвідувачів 1 січня 1938 р.

Із встановленням радянської влади в Західній Україні в музейному житті розпочинаються кардинальні зміни. У доповідній записці від 26 жовтня 1939 р., адресованій секретареві ЦК КП(б)У М. Бурмістренкові, члени спеціально створеної комісії І. Сірик та М. Бажан пропонують закрити Музей українського війська як націоналістичний[28]. Фонди музею на вул. Бляхарській (нині – І. Федорова) 14 квітня 1940 р. та колекція предметів з ліквідованого Музею історико-воєнних пам'яток переходять до Львівського державного історичного музею.

За "Списком предметів, перебраних з Воєнно-історичного музею НТШ", який був укладений Б. Хамулою, М. Терлецьким і К. Филиповичем у квітні 1940 р., загальна кількість речей становила 1803 од. зб., з них 932 од. зб. відзнак та відзначень. Значну частину колекції склали українські військові відзнаки періоду УСС, ЗУНР та УНР, а також відзнаки українських суспільно-політичних і громадських установ та організацій. Отже, у період з вересня 1939 р. до квітня 1940 р. зникли або були кудись переміщені чи не увійшли до опису 1721 пам'ятка. За не підтвердженими документально даними частина пам'яток була схована в Лічниці ім. Митрополита Андрея Шептицького і випадково виявлена під час ремонтних робіт у середині 1980-х рр. На місце знахідки виїхали працівники КДБ, і пам'ятки, правдоподібно,

---

[25] Там само.

[26] Там само. – Львів, 1939. – Ч. 74. – С. 10.

[27] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 788. – Арк. 1.

[28] Там само. – Ф. 859. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11.

потрапили до їхніх сховищ. Слід зазначити, що ці дані потребують перевірки.

Простежити шлях переміщення, розпорошення чи знищення пам'яток збірки відзнак доволі складно, усе ж на окремих екземплярах це вдалося здійснити. Так, в описі музейних предметів, які були передані за списком Я. Пастернака Музею історично-воєнних пам'яток НТШ, під № 1701, 1072–1079 значились дев'ять рідкісних відзнак "Ради Січових Стрільців", три з яких були іменними з гравійованим написом на звороті та належали Р. Дашкевичу, В. Кучабському та І. Даньківу[29]. Шість з дев'ятьох відзнак опинилися у Національному музеї історії України в Києві[30] (з них дві – іменні: В. Кучабського та І. Даньківа). Щодо іменної відзнаки Р. Дашкевича, зі слів київських колекціонерів, ця відзнака зберігається у приватній колекції в Києві. Також візитною карткою цієї колекції були три унікальні відзнаки товариства Січових Стрільців II – відзнаки-монограми з двох літер "С" і "В" – (Смерть або Воля). Уже в 1935 р. ці відзнаки були великою рідкістю, оскільки у виданому ілюстрованому альбомі "Українські Січові Стрільці. 1914–1920" було подано лише їхнє графічне зображення[31]. Є ще кілька подібних прикладів, що стосуються інших відзнак, відомих з опису Я. Пастернака, які нині на зберіганні у фондах Національного музею історії України в Києві.

На сьогодні існують дві версії, як збірка відзнак потрапила в Київ до музею. Дослідник В. Бойко припускає, що частина пам'яток наприкінці 1939 р. була нелегально відправлена до Праги, у Музей визвольної боротьби України, а після його ліквідації – до Москви, а потім до Києва[32]. Фалеристична колекція, яка згодом опинилася у Національному музеї історії України у Києві, на думку Л. Лозенко, "вірогідно належала Музею Визвольної Боротьби у Празі. У 1958 р. фонди Музею були вивезені до Києва, а 1962 року частина музейних експонатів, у тому числі і фалеристична колекція, передана до Національного музею історії України у Києві, де зберігається і донині"[33]. Як зазначає Л. Лозенко, "це були в основному військові ордени і медалі, серед яких хрест «За Зимовий похід і бої, грудень 1919»" (зберігався також у колекції Музею воєнно-історичних пам'яток, під № 735)[34], нагрудні значки із тризубом, кокарди, головні убори, шеврони, прапори, а також зразки печаток різних емігрантських інституцій (акт від 29.03.62). Інші ж меморіальні речі (стрічки, шлики до шапок, прапори УНР та ін.)

[29] Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 788. – Арк. 55.

[30] Національний музей історії України. Відділ нумізматики. – Колекція фалеристики. – МДМ-1431/1745; МДМ-1748.

[31] Українські Січові Стрільці 1914–1920. – Львів, 1991 (репр. з вид.: Львів, 1935). – С. 10.

[32] *Бойко В.* Пам'ятки українського війська: втрати і спадок: До 80-ї річниці Української Галицької Армії // Наукові записки: Львівський історичний музей. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 117, 127–128.

[33] *Лозенко Л.* Празький Український архів: Історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – Ч. 1–6. – С. 29.

[34] ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 1–13; Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 788. – Арк. 35, № 735.

були знищені як такі, що "не мали історичного і наукового значення" (акти від 31.03 і 04.04.62) [35].

Однак існує інша версія переміщення пам'яток. Історик Г. Сварник на підставі зібраних численних документів про долю культурних цінностей львівських бібліотек, музеїв та архівів у період з 1939 по 1945 рр., опублікованих у збірнику документів і матеріалів "Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів"[36], вважає, що за аналогією із рукописними і книжковими збірками львівських бібліотек, архівів та музеїв частину колекцій Музею воєнно-історичних пам'яток, як ідеологічно шкідливу, було вилучено і передано до Києва. Очевидно, ці версії потребують підтвердження джерельним матеріалом.

Про факти численних вихолощень фондів Львівського історичного музею, не пов'язаних з ідеологічною боротьбою, зазначає також дослідниця А. Крутоус і як приклад цитує один з наказів Народного комісаріату освіти, який надійшов до Львівського історичного музею: "Щоб поповнити недостаючі експонати для відкриття експозиції Державного республіканського історичного музею м. Києва… зобов'язую вас виділити експонати до історії України XV–XIX ст., а також з відділу археології в обмінний фонд музеїв. Для відбирання і доставлення експонатів уповноважую бригаду Наркомосу"[37]. Далі дослідниця зазначає: "Пізніше таким чином було передано сотні експонатів у музеї Москви, Ленінграда, Києва, Чернівців, Харкова, Дніпропетровська, Тульчина, Острога, Кам'янця-Подільського та ін."[38].

На початку 50-х років ХХ ст. по Україні прокотилася нова хвиля репресій, яка спустошила музейні колекції, фонди та бібліотеки. У грудні 1952 р. у Львівському республіканському історичному музеї було знищено значну колекцію військових одностроїв, прапорів періоду УСС, УНР, частину картин та відзнак, які потрапили з Музею воєнно-історичних пам'яток[39]. Інша частина відзнак, переважно товариств та громадських організацій із менш яскраво вираженими "буржуазно-націоналістичними" символами була надовго схована у музейні сховища і побачила світ лише на початку 90-х років ХХ ст. Зазвичай акти на знищення пам'яток періоду Визвольних змагань не містили докладних описів пам'яток, однак речі знищували в присутності музейної комісії у складі кількох осіб (до складу комісії переважно входила номенклатурна верхівка музею).

З відновленням незалежності України в 1991 р. колекція української фалеристики в ЛІМ почала поповнюватися здебільшого за рахунок співпраці з українськими ветеранськими організаціями у США та Канаді, а також дарунків приватних осіб (П. Деркач, родини учасника Листопадового Чину

---

[35] *Лозенко Л.* Празький Український архів... – С. 29.

[36] Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: Переміщення і втрати фондів: Зб. док. і мат-лів / Упор. Г. Сварник (керівн.), Р. Дзюбан, М. Кривенко та ін. – Львів, 2010. – Т. 1: (1939–1945). – 620 с.

[37] *Крутоус А.* Сторінки з минулого Львівського історичного музею (1939–1990) // Наукові записки: Львівський історичний музей. – Львів, 2000. – Вип. 9. – С. 10.

[38] Там само.

[39] *Бойко В.* Пам'ятки українського війська... – С. 123.

С. Квасньовського, М. Велигорського, полк. Т. Шкарупи, хорунжого УГА О. Дереша, чотаря батальйону "Нахтігаль" М. Кальби, а також відомих дослідників української фалеристики Ореста Корчак-Городиського та д-ра Юрія Саса-Подлуського).

Незважаючи на значне зацікавлення українською фалеристикою, яке спостерігається останнім часом у суспільстві, та велику за обсягом колекцію відзнак і нагород у фондах ЛІМ, увага дослідників була звернена на пам'ятки медальєрного мистецтва[40]. Відомі лише три публікації, присвячені цьому питанню, та один огляд фондової групи медалей, що був зроблений зберігачем фондів І. Полянською[41]. Ґрунтовне дослідження Н. Козія, опубліковане в "Записках" НТШ, частково позбавлене наукового апарату. До жодної з 18 описаних медалей сільськогосподарських і промислових виставок Галичини та Буковини автор не подав облікових позначень. Лише з приватної розмови з автором удалося з'ясувати, що стаття готувалася на базі фондової групи орденів та медалей ЛІМ та декількох медалей з його особистої колекції. Ще дві статті І. Полянської, в яких описані медалі зі збірки Рудольфа Менкіцького (6 од. зб.) та медалі, присвячені подіям у Галичині періоду Першої світової війни[42] (18 од. зб.), далеко не закривають глибокої прогалини в цій ділянці історичних досліджень. Що ж до колекцій української фалеристики, які зберігаються у перелічених фондових групах, то слід зазначити, що ніяких наукових досліджень до цього часу проведено не було. Під час опрацювання різних фондових груп у музеї було виявлено 144 пам'ятки української фалеристики періоду другої половини XIX – першої половини XX ст.

Встановити походження колекції української фалеристики у фондах Львівського історичного музею на сьогодні є доволі проблематично, оскільки в інвентарних книгах обліку відзнак лише в одному з чотирьох випадків зазначено, звідки і від кого надійшла дана відзнака, що зберігається нині у фондах ЛІМ. І все ж із 144 відзнак, медалей та нагород – для 40 вдалося простежити походження, що, своєю чергою, дає можливість скласти уявлення про формування колекції.

Сучасна збірка фалеристики, маючи в основі колекцію зі "старих фондів", формувалася переважно за рахунок:

1). обміну музейними пам'ятками. З Музею етнографії та художнього промислу надійшло 8 відзнак;

2). закупівлі та дарунків приватних осіб у 1950-х – 1990-х рр. Особливо цінна невелика збірка відзнак УСС, придбана в 1962 р. у Павленка, а також

---

[40] *Козій Н.* Медалі сільськогосподарських і промислових виставок Галичини та Буковини... – С. 345–354; *Юзьків І.* Рудольф Менкіцкі та медалі з його колекції в збірці Львівського історичного музею // Наукові записки: Львівський історичний музей. – 1998. – Вип. 7. – С. 96–103.

[41] *Полянська-Юзьків І.* Колекція нагород у збірці ЛІМ // Ми з Львівського Історичного. 1993–2003: До 110-річчя створення ЛІМ: Спецвипуск. – Львів, 2004. – С. 36–40.

[42] У 2010 р. стаття І. Полянської (з 1999 р.) з незначними змінами була опублікована в науковому збірнику "Воєнна історія Галичини та Закарпаття". Див.: *Полянська І.* Галичина періоду І світової війни у пам'ятних медалях із збірки Львівського історичного музею // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: Наук. зб.: Мат-ли Всеукр. наук.-істор. конф.: (15 квітня 2010 р.). – Львів, 2010. – С. 656–661.

кілька рідкісних відзнак, закуплених у Марії Швець з колекції її покійного брата Теофіла Максиська. Згодом, уже із відновленням незалежності України, українські колекціонери з еміграції Ю. Сас-Подлуський, О. Корчак-Городиський та колишні вояки українських армій передали музеєві власні нагороди: Галицький Хрест, Хрест Симона Петлюри, відзнаки Військових Відділів Націоналістів, Дружини Українських Націоналістів та нагороди УПА;

3). колекції відзнак Воєнно-історичного музею НТШ. Зіставляючи колекцію відзнак за списком Я. Пастернака з наявними на сьогодні у музеї відзнаками, було з'ясовано, що 32 відзнаки з Музею воєнно-історичних пам'яток є у фондах ЛІМ. Це дає підстави стверджувати, що йдеться про колекцію старого музею. На одній з відзнак – Протиалкогольного товариства "Відродження" – на звороті зберігся написаний чорною тушшю порядковий номер, який відповідав відзнаці в описі Я. Пастернака. Простежити походження решти відзнак не вдалося, проте на стрічках та бирках окремих відзнак збереглися чорнильні відтиски печатки Музею НТШ, на жаль, без зазначених інвентарних номерів.

У Львівському історичному музеї пам'ятки фалеристики зберігаються у чотирьох фондових групах: відзнаки, медалі і ордени, метал, тканини.

1. Фондова група "Відзнаки" (музейний шифр – В) нараховує 4480 од. зб., у ній зберігаються відзнаки, нагороди та значки періоду австро-угорської, польської та радянської доби. У цій фондовій групі знаходиться основна частина української фалеристики кінця XIX – першої половини XX ст., яка нараховує 111 знаків.

До цієї групи належить чимало відзнак, що відображають широкий спектр громадсько-політичного, культурного, спортивного та мистецького життя Галичини. У збірці є ювілейні відзнаки, присвячені видатним культурним діячам України – І. Франку, Т. Шевченку, М. Шашкевичу, пам'ятним подіям: з'їзду "Українська молодь – Христові", релігійні відзнаки. Політичні партії представлені відзнаками Радикальної партії, спортивні організації – унікальною відзнакою фізичної справності (прообразом пізнішого ГТО) Карпатського лещетарського клубу, товариства "Сокіл". До надзвичайно рідкісних відзнак належать відзнаки професійних спілок: Товариства українських інженерів, Товариства студентів "Основа", Українського фотографічного товариства, Українського дівочого інституту в Перемишлі, чимало гімназійних відзнак та ювілейних відзнак "Рідної школи" та "Просвіти". У цьому ж фонді зберігається низка відзнак, присвячених суспільно-громадській діяльності Української Церкви та Митрополиту Андрею Шептицькому.

Період Визвольної боротьби представлений відзнаками УСС; серед них: кокарди на "мазепинку", нагрудні відзнаки із зображенням галицького лева та архангела Михаїла, відзнаки політичних організацій, що опікувались УСС – Загальної Української Ради, Українського жіночого комітету помочі пораненим, пам'ятні хрести УГА, кокарди з тризубом періоду УНР. Для увічнення пам'яті і подвигу вояків українських армій український уряд на еміграції встановив кілька нагород, що їх згідно зі статутом отримали учасники збройної боротьби України за незалежність. Це – орден Залізного Хреста Армії УНР, медаль на честь 10-ї річниці відбудови Української

держави, Хрест Директорії на честь 10-ї річниці возз'єднання українських земель, Хрест Симона Петлюри.

Завершальний розділ присвячений фалеристиці українських військових формувань періоду Другої світової війни – відзнакам військових відділів націоналістів, дружини українських націоналістів, відзнакам та нагородам УПА. Останні надійшли до музею уже в період Незалежності.

За тематичним принципом відзнаки та нагороди, що тут зберігаються, було поділено на 10 підгруп:

І. Відзнаки січових та сокільських організацій

№ 1. Відзнака Русько-Української Радикальної партії і Товариства "Січ", 1900 р.

№ 2. Відзнака Українського Січового Союзу, 1912 р.

№ 3. Відзнака Товариства "Сокіл", 1904 р.

№ 4. Кокарда Товариства "Сокіл", 1906 р.

№ 5. Відзнака учасників Шевченківського Здвигу у Львові, 1914 р.

№ 6. Відзнака Товариства "Сокіл" із зображенням сокола в щиті (велика), 1927 р.

№ 7. Відзнака Товариства "Сокіл" із зображенням сокола в щиті (мала), 1927 р.

№ 8. Ювілейна відзнака з нагоди 40-ліття товариства "Сокіл-Батько" у Львові, 1934 р.

ІІ. Відзнаки студентських і спортивних товариств

№ 1. Відзнака Українського технічного товариства "Основа" у Львові, 1923 р.

№ 2. Відзнака Українського студентського товариства в Чехо-Словацькій республіці, 1926 р.

№ 3. Відзнака Українського студентського товариства "Січ" у м. Ґраці (Австрія), початок ХХ ст.

№ 4. Відзнака Українського студентського товариства "Чорноморе" в м. Данциґу, 20-ті роки ХХ ст. (Ґданськ, Польща).

№ 5. Спортивна нагорода Львівського тенісного клубу за ІІІ місце у змаганнях, 1926 р.

№ 6. Відзнака Карпатського лещетарського клубу, 1935 р.

№ 7. Відзнака фізичної справності, 1935 р.

ІІІ. Відзнаки українських громадських організацій

№ 1. Ювілейна відзнака з нагоди 25-ліття української кооперації, 1911 р.

№ 2. Благодійницький жетон "Дністрова кухня" (номінал "2"), 1912 р.

№ 3. Благодійницький жетон "Дністрова кухня" (номінал "10"), 1912 р.

№ 4. Жетон "Згода", початок ХХ ст.

№ 5. Відзнака Українського протиалкогольного товариства "Відродження" (в емалі), 1913 р.

№ 6. Відзнака Українського протиалкогольного товариства “Відродження”, початок XX ст.

№ 7. Хрест Товариства тверезості, кінець XIX – початок XX ст.

№ 8. Хрест Товариства тверезості (в емалі), початок XX ст.

№ 9. Відзнака Товариства взаємної помочі українського вчительства, 1930 р.

№ 10. Відзнака Союзу поступової молоді ім. М. Драгоманова у Львові “Каменярі”, 1932 р.

№ 11. Відзнака делегатів І Конґресу українських інженерів, 1932 р.

№ 12. Ювілейна відзнака з нагоди 50-ліття заснування першої української жіночої організації у Галичині, 1934 р.

№ 13. Відзнака Ревізійного союзу українських кооперативів, 1934 р.

№ 14. Відзнака Українського фотографічного товариства, 30-ті роки XX ст.

IV. Відзнаки товариства “Просвіта”, “Рідна школа” та гімназій

№ 1. Відзнака з нагоди 52-ліття заснування Товариства “Просвіта”, 1920 р.

№ 2. Ювілейна відзнака з нагоди 60-ліття заснування Товариства “Просвіта”, 1928 р.

№ 3. Ювілейна відзнака філії товариства “Просвіта” з нагоди 50-ліття заснування читальні в містечку Угнів, 1934 р.

№ 4. Відзнака просвітянського повітового хору у Львові, 1935 р.

№ 5. Ювілейна відзнака з нагоди 30-ліття заснування Товариства “Просвіта” в Жовкві, 1936 р.

№ 6. Ювілейна відзнака з нагоди 35-ліття заснування Товариства “Просвіта” в Комарні, 1937 р.

№ 7. Відзнака учасників усепросвітянського з’їзду в Ужгороді (кругла), 1937 р.

№ 8. Відзнака учасників усепросвітянського з’їзду в Ужгороді (прямокутна), 1937 р.

№ 9. Ювілейна відзнака з нагоди 70-ліття Товариства “Просвіта” (в емалі), 1938 р.

№ 10. Ювілейна відзнака з нагоди 70-ліття Товариства “Просвіта”, 1938 р. В-48, В-49, В-51, В-3079.

№ 11. Відзнака Товариства [“Просвіта”], початок XX ст., В-112, В-4135.

№ 12. Ювілейна відзнака з нагоди 50-ліття Товариства “Рідна Школа”, 1931 р.

№ 13. Ювілейна відзнака Товариства “Рідна Школа” в Бережанах, 1935 р.

№ 14. Відзнака Товариства “Рідна школа” в Рогатині, 1934 р.

№ 15. Відзнака Товариства “Рідна школа” (пластина), 20-ті – 30-ті роки XX ст.

№ 16. Відзнака невстановленого навчального закладу “Рідної школи”, 20-ті – 30-ті роки XX ст.

№ 17. Відзнака Українського дівочого інституту в Перемишлі, 1931 р.

№ 18. Відзнака [Дівочої учительської семінарії “Рідної школи” в Дрогобичі], початок 20-х років XX ст.

№ 19. Відзнака Конґресу марійських дружин у Львові, 1937 р.

№ 20. Відзнака учня філії І ц.-к. (цісарсько-королівської) Академічної гімназії у Львові, початок XX ст.

№ 21. Відзнака учня філії І ц.-к. Академічної гімназії у Львові, початок XX ст.

№ 22. Відзнака учня Української гімназії, початок XX ст.

№ 23. Відзнака жіночої гімназії, 1917 р.

V. Відзнаки на пошану діячів української культури

№ 1. Відзнака із зображенням Тараса Шевченка на титульній сторінці “Кобзаря”, 1912 р.

№ 2. Ювілейна відзнака з нагоди 100-ліття від дня народження Тараса Шевченка, 1914 р.

№ 3. Відзнака із зображеням молодого Тараса Шевченка, 1914 р.

№ 4. Відзнака із погруддям Тараса Шевченка, 1914 р.

№ 5. Медаль із зображенням Тараса Шевченка (в емалі), 1911–1914 рр.

№ 6. Ювілейна відзнака з нагоди 100-ліття від дня народження Маркіяна Шашкевича, 1911 р.

№ 7. Ювілейна відзнака [з нагоди 100-ліття від дня народження] Маркіяна Шашкевича, 1911 р.

№8. Ювілейна відзнака з нагоди 40-ліття поховання Маркіяна Шашкевича, 1933 р.

№ 9. Ювілейна відзнака з нагоди 100-ліття “Русалки Дністрової”, 1937 р.

№ 10. Відзнака з нагоди встановлення пам’ятника Івану Франку, 1933 р.

№ 11. Ювілейна відзнака з нагоди 80-ліття від дня народження Івана Франка, 1936 р.

№ 12. Відзнака з нагоди встановлення пам’ятника на могилі Михайла Вербицького, 1934 р.

№ 13. Ювілейна відзнака з нагоди 70-ліття українського театру, 1934 р.

№ 14. Відзнака [Академічного хору “Бандурист”], 1906 р.

VI. Відзнаки суспільно-громадської діяльності Церкви

№ 1. Відзнака Товариства “Провидіння”, 1912 р.

№ 2. Відзнака Братства Святого Архангела Михаїла в Торонті, 1916 р.

№ 3. Плакетка з нагоди повернення митрополита Андрея Шептицького із заслання (велика), 1917 р.

№ 4. Плакетка з нагоди повернення митрополита Андрея Шептицького із заслання (мала), 1917 р.

№ 5. Пам’ятна відзнака для учасників свята “Українська молодь – Христові”, 1933 р.

№ 6. Стрічка делегата II конґресу Ліги української католицької молоді, 1935 р.

№ 7. Пам’ятна відзнака з нагоди побудови церкви оо. Василіян у Перемишлі, 1935 р.

№ 8. Медаль з нагоди святкування 900-х роковин проголошення Богоматері Царицею усієї України, 1937 р.

№ 9. Пам'ятні хрестики з нагоди 950-ліття хрещення України, 1938 р.

№ 10. Пам'ятна відзнака з нагоди 950-ліття хрещення Руси, 1938 р.

№ 11. Пам'ятна відзнака з нагоди 950-ліття хрещення України, 1938 р.

№ 12. Пам'ятна медаль із зображенням князя Володимира [випущена з нагоди 950-ліття хрещення України], 1938 р.

№ 13. Медаль із зображенням святого Миколая, кінець XIX – початок XX ст.

№ 14. Траурна відзнака з нагоди смерті першого єпископа Греко-Католицької Церкви у США Степана Сотера-Ортинського, 1916 р.

№ 15. Відзнака з портретом першого єпископа Греко-Католицької Церкви у США Степана Сотера-Ортинського, 1916 р.

№ 16. Відзнака Товариства "Євхаристійна громадка", початок XX ст.

№ 17. Відзнака Товариства [католицької української екуменічної молоді], початок XX ст.

VII. Відзнаки Українських Січових Стрільців

№ 1. Відзнака-медальйон "Мирослав Січинський в тюрмі", 1911–1912 рр.

№ 2. Зірка з однострою старшин УСС, 1914 р.

№ 3. Кокарда Українських Січових Стрільців (велика), 1916 р.

№ 4. Кокарда Українських Січових Стрільців, 1916 р.

№ 5. Кокарда Українських Січових Стрільців (мала), 1916 р.

№ 6. Кокарда Українських Січових Стрільців (опукла), 1916 р.

№ 7. Пам'ятна відзнака "За волю України" за участь УСС у Першій світовій війні, 1916 р.

№ 8. Пам'ятна відзнака за участь Легіону УСС у Першій світовій війні, 1916 р.

№ 9. Відзнака із зображенням архістратига Михаїла з вогненним мечем, 1917 р.

№ 10. Пам'ятна відзнака Загальної Української Ради, 1915 р.

№ 11. Нагрудна відзнака УСС, 1915 р.

№ 12. Нагрудна відзнака УСС (в емалі), 1914 р.

№ 13. Відзнака УСС "Стрілецька влуча", 1915 р.

№ 14. Відзнака Українського жіночого комітету помочі раненим воякам у Відні, 1914–1915 рр.

№ 15. Пам'ятна відзнака з нагоди першої річниці визволення Львова з-під російської окупації, 1916 р.

VIII. Відзнаки пам'яті в'язнів концентраційного табору в Талергофі

№ 1. Пам'ятна відзнака з нагоди відкриття пам'ятника жертвам концентраційного табору в Талергофі, 1934 р.

№ 2. Відзнака на пам'ять про ув'язнення у концентраційному таборі в Талергофі, 20-ті – 30-ті роки XX ст.

№ 3. Відзнака для вшанування пам'яті загиблих у Талергофі та похованих на Пагорбі Слави, 20-ті – 30-ті роки XX ст.

IX. Пам’ятні відзнаки боротьби за незалежність УНР та ЗУНР 1917–1940 рр.

№ 1. Пам’ятна відзнака “Соборна Україна”, 1917 р.

№ 2. Пам’ятна відзнака “Бог благослови юную страну”, 1918 р.

№ 3. Відзнака із зображенням архангела Михаїла з тризубом, 1918–1920 рр.

№ 4. Пам’ятна відзнака з нагоди підписання Берестейського мирного договору, 1918 р.

№ 5. Пам’ятна відзнака з нагоди підписання Берестейського мирного договору, 1918 р.

X. Відзнаки українських військових формувань періоду Другої світової війни

№ 1. Відзнака вояка УПА, 1967 р.

№ 2. Відзнака (Хрест) рейду Української Повстанської Армії з нагоди 25-ліття, 1972 р.

2. Фондова група “Ордени та медалі” (музейний шифр – МО) нараховує понад 6500 од. зб. – одна з найбагатших в Україні. У фондах музею 90 золотих, 1483 срібних пам’яток та 4906 орденів та медалей, виготовлених в бронзі, міді, олові та інших матеріалах. Найширше представлені пам’ятки фалеристики Франції (1307 од.), Польщі (1106 од.), Австрії (809 од.), Росії (736 од.), Німеччини (736 од.). Найдавніші пам’ятки походять із XVII ст.[43].

У фондовій групі зберігаються фалеристичні пам’ятки загальноєвропейського значення, виконані в золоті й сріблі та прикрашені дорогоцінним камінням: ордени Андрія Первозванного, австрійський варіант ордена Золотого Руна, баварський орден св. Губерта, французький орден Почесного Леґіону, старовинні нагороди країн Азії (Японії, Китаю, Ірану, Туреччини, Таїланду). Значний інтерес становлять пам’ятні медалі Австро-Угорщини середини XIX – початку XX ст., з яких лише пам’ятних медалей Галичини нараховується близько 200 од. зб.[44].

Під час вивчення фондової групи було досліджено колекцію української фалеристики, яка представлена 34 медалями та орденами кінця XIX – першої половини XX ст. За тематичним принципом пам’ятні медалі та ордени, що тут зберігаються, поділено на 6 підгруп:

I. Пам’ятні медалі промислових, сільськогосподарських виставок та місцевого самоврядування

№ 1. Медаль Полтавського сільськогосподарського товариства, 1865 р.

№ 2. Медаль Крайового виділу Галичини за внесок освіти в розвиток промисловості, початок XX ст.

№ 3. Медаль Загальної крайової виставки у Львові, 1894 р.

№ 4. Медаль Першої хліборобської виставки у Стрию, 1909 р.

№ 5. Медаль Першої промислової виставки Підкарпатської Руси, 1927 р.

№ 6. Ювілейна медаль міської ради м. Ужгорода з нагоди 100-ліття заснування ради, 1938 р.

---

[43] *Полянська-Юзьків І.* Колекція нагород у збірці ЛІМ. – С. 36.

[44] Там само.

II. Пам’ятні медалі на пошану діячів української культури кінця XIX – початку XX ст.

№ 1. Ювілейна медаль з нагоди 100-ліття виходу в світ “Енеїди” Івана Котляревського, 1895–1898 рр.

№ 2. Медаль, карбована з нагоди відкриття пам’ятника І. Котляревському в Полтаві 30 серпня 1903 р.: “100-ліття Энеиди. Полтава. Д-ру Кирилу Студинському”.

№ 3. Ювілейна медаль з нагоди 50-ліття від дня смерті Тараса Шевченка, 1911 р.

№ 4. Медаль із зображенням Тараса Шевченка, початок XX ст.

№ 5. Плакетка із зображенням Тараса Шевченка, початок XX ст.

№ 6. Медаль із зображенням Тараса Шевченка, 1911–1914 рр.

№ 7. Медаль із зображенням Тараса Шевченка, початок XX ст.

III. Медалі на відзначення діяльності громадських і спортивних товариств

№ 1. Медаль товариства “Січ”, 1904 р.

№ 2. Медаль переможця змагань з бігу на “Святі Весни”, 1929 р.

№ 3. Медаль переможця змагань з бігу на “Святі Весни”, 1930 р.

IV. Пам’ятні медалі суспільно-громадської діяльності Церкви

№ 1. Пам’ятна медаль з нагоди освячення реставрованого собору в Перемишлі, 1886 р.

№ 2. Пам’ятна медаль з нагоди “срібного весілля” Івана і Софії Шептицьких, 1886 р.

№ 3. Медаль членів Благодійного церковного товариства ім. св. ап. Петра, 1905 р.

№ 4. Медаль з нагоди повернення митрополита Андрея Шептицького з заслання, 1917 р.

V. Пам’ятні медалі та ордени боротьби за незалежність УНР та ЗУНР 1917–1940 рр.

№ 1. Медаль “Холмщина”, 1918 р.

№ 2. Відзнака 6-ї Стрілецької дивізії, 1921 р.

№ 3. Орден (Лицарів) Залізного Хреста Армії УНР (другий випуск), 1958 р.

№ 4. Пропам’ятна відзнака УГА “Галицький Хрест” (для військовиків), 1928 р.

№ 5. Медаль на честь 10-ї річниці відбудови Української держави, 1928 р.

№ 6. Хрест Директорії на честь 10-ї річниці возз’єднання українських земель, 1929 р.

№ 7. Хрест Симона Петлюри, 1932 р.

№ 8. Відзнака Союзу гетьманців-державників, 1938 р.

№ 9. Бойовий Хрест УСС (Мазепинський), 1940 р.

№ 10. Український Комбатантський Хрест, 1940 р.

VI. Відзнаки та нагороди українських військових формувань періоду Другої світової війни

№ 1. Відзнака Військових Відділів Націоналістів, 1939 р.
№ 2. Відзнака Дружини Українських Націоналістів, 1941 р.
№ 3. Бронзовий Хрест Бойової Заслуги УПА, 1944 р.
№ 4. Бронзовий Хрест Заслуги УПА, 1944 р.

3. Фондова група – "Тканини" (музейний шифр – Тк). У ній зберігаються дві автентичні синьо-жовті кокарди (розетки) УСС.

№ 1. Кокарда-розетка Українських Січових Стрільців, 1914 р.

4. **Фондова група – "Метал"** (музейний шифр – Мт). У цю фондову групу потрапила відзнака Товариства "Сокіл" у вигляді запонки із зображенням "галицького лева", яку носили на краватці.

№ 1. Відзнака Товариства "Сокіл" із зображенням "галицького лева" (запонка), 1906 р.

Українські фалеристичні пам'ятки, що зберігаються у фондах Львівського історичного музею, широко представлені в експозиції музею; на основі цієї колекції готується до друку альбом-каталог, що стане важливим джерелом для дослідження цієї маловивченої ділянки нашої історії.

Орест Круковський (Львів). **Українська фалеристика другої половини XIX – середини XX століть у збірках Львівського історичного музею.**

Стаття висвітлює процес становлення та розвитку української фалеристики другої половини XIX – першої половини XX ст. Досліджено етапи формування колекції українських відзнак і нагород у Воєнно-історичному музеї НТШ та сучасний стан фалеристичної збірки у фондових групах Львівського історичного музею.

Ключові слова: фалеристика, музейні пам'ятки, фалеристична колекція, Воєнно-історичний музей НТШ, Львівський історичний музей.

Орест Круковский (Львов). **Украинская фалеристика второй половины XIX – середины XX веков в собраниях Львовского исторического музея.**

Статья отображает процесс становления и развития украинской фалеристики второй половины XIX – первой половины XX в. Исследованы этапы формирования коллекции украинских знаков и наград в Военно-историческом музее НТШ и современное состояние фалеристической коллекции в фондовых группах Львовского исторического музея.

Ключевые слова: фалеристика, музейный предмет, фалеристическая коллекция, Военно-исторический музей, Львовский исторический музей.

Orest Krukovsky (Lviv). **Ukrainian Phaleristics of the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries in the Collections of the Lviv Historical Museum.**

The article elucidates the process of the Ukrainian phaleristics formation and development in the second half of the 19th and the first half of the 20th century. The stages in the formation of the Ukranian insignia of honour and decorations comprising the collection of the Historical Military Museum of the Shevchenko Scientific Society are investigated as well as the current state of the phaleristic collection in the fund groups of the Lviv Historical Museum.

Key words: phaleristics, museum specimens, phaleristic collection, Historical Military Museum of the Shevchenko Scientific Society, Lviv Historical Museum.

3

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

Надія НІКІТЕНКО, В'ячеслав КОРНІЄНКО, Тамара РЯСНАЯ (*Київ*)

НОВА СПРОБА ДЕЗАВУЮВАТИ ЮВІЛЕЙ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ*

У 2010 р. в "Українському історичному журналі" було опубліковано статті О. Толочка та Є. Архипової[1], що мають на меті спростувати запропоноване Н. Нікітенко датування Софії Київської 1011–1018 рр., прийняте Національним заповідником "Софія Київська" в якості наукової концепції. Особливу увагу наші опоненти спрямували на нижню дату – 1011 р., оскільки саме вона лягла в основу резолюції 35-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО щодо відзначення у 2011 р. 1000-річчя заснування Софійського собору та Указу Президента України В. Януковича від 11 червня 2010 р. "Про відзначення 1000-річчя заснування Софійського собору". Хоча на міжнародному та державному рівнях концепцію заповідника визнано переконливою, супротивників святкування ювілею це не влаштовує, і вони не полишають спроб дезавуювати його. Ними розгорнуто безпрецедентну кампанію з дискредитації рішення ЮНЕСКО і Указу Президента з привселюдними звинуваченнями нас у тому, що ми, а вслід за нами "некомпетентні чиновники", мовляв, "обдурили Президента", умисно підсунувши йому "фальшивку" Отримати більш повне уявлення про все це можна, зайшовши на сайт http://millennium.nikitenko.kiev.ua

У рамках згаданої кампанії сприймаються і опубліковані в УІЖ статті О. Толочка та Є. Архипової, які обрали вістрям своєї критики джерельну достовірність напису Петра Могили в Софії Київській (О. Толочко) та запропоновану Н. Нікітенко реконструкцію княжого портрета в соборі (Є. Архипова). В наших публікаціях-відповідях маємо на меті показати, наскільки справедливою є їхня критика, і водночас познайомити наукову спільноту зі змістом дискусії, яка проливає яскраве світло на сучасний стан справ у царині вивчення історії та культури Київської Русі.

---

* Ця і наступна у змісті УАЩ публікації були підготовлені авторами як відповідь на полемічні статті О. Толочка і Є. Архипової, опубліковані в "Українському історичному журналі" (2010. – № 5). Ці наші публікації було подано до редакції УІЖ у грудні 2010 р., і їх прийняли до друку. Проте друк відкладався під різними приводами, тож можемо робити висновки, що наша відповідь на висловлені критичні зауваження навряд чи буде опублікована в УІЖ. Через це ми передали наші статті до УАЩ.

[1] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській та дата заснування собору // УІЖ. – 2010. – № 5. – С. 4–25; *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії // Там само. – С. 25–37.

Нагадаємо, що Софійський собор зберігає свою давню архітектуру і найповніший у світі ансамбль автентичних мозаїк (260 $м^2$) і фресок (3000 $м^2$) XI ст. – шедеврів східно-християнського мистецтва. Це пам'ятка світового значення, яка 1990 р. занесена ЮНЕСКО до Списку всесвітньої спадщини. Наука про Св. Софію незабаром відзначить свій 200-річний ювілей, проте досі ще точиться гостра дискусія щодо датування собору. Хоча будівничим Св. Софії літописці називають Ярослава Мудрого, але вказують дві дати її заснування: Новгородський перший літопис (НПЛ) – 1017 р., "Повість временних літ" (ПВЛ) – 1037 р. Ці літописи дійшли до нас не в цілісному авторському тексті, а у досить пізніх списках, найбільш ранні з яких віддалені від часу створення Софії трьома-чотирма сторіччями. Це складні зводи (компіляції) різножанрових матеріалів, що не лише переписані, а й виправлені та доповнені поколіннями літописців, якими, за класичним визначенням видатного дослідника літописів О. Шахматова, "управляли політичні пристрасті і мирські інтереси"[2].

Учені, орієнтуючись на літописні записи, традиційно вважають будівничим Софії Ярослава Мудрого і дотримуються одного з двох літописних датувань заснування собору – 1017 р. чи 1037 р. Проте результати новітніх досліджень Софії Київської дали змогу визначити нове датування знаменитої пам'ятки, а саме 1011–1018 рр. Це датування на якихось 6 чи 26 років давніше за літописні, однак воно є істотним, оскільки дозволяє вважати засновником Софії не Ярослава, а його батька – хрестителя Русі Володимира Великого, а значить, дещо по-іншому поглянути на весь початковий період нашої історії та культури. Воно засвідчує більшу, ніж вважалося, швидкість та інтенсивність державотворчих процесів у новонаверненій Київській Русі, говорить про найвищий злет її культури не в середині, а вже на початку XI ст.

Отже, звернімося до публікації О. Толочка, який, здійснивши критичний аналіз нашого сприйняття ктиторського напису Петра Могили у Софії Київській, виконаного в 1634 р. з приводу розпочатої митрополитом реставрації собору, намагається показати джерелознавчу неспроможність нашої концепції. Зрозуміло, чому наш опонент загострив свою увагу саме на написі Петра Могили – цей напис, в якому було стисло викладено всю історію собору аж до 1634 р., містив у собі дату його заснування – 1011 р. Даний напис у поновленому наприкінці XVIII ст. вигляді, коли замість 1011 р. поставили літописний 1037 р., бачив і зафіксував митрополит Євгеній (Болховітінов)[3], а вслід за ним – С. Крижановський[4] та М. Закрев-

[2] *Шахматов А. А.* Повесть временных лет. – Петербург, 1916. – Т. 1. – С. XVI.

[3] *Болховітінов Є., митроп.* Вибрані праці з історії Києва / Упор., вступ. ст., додатки Т. Ананьєвої. – К., 1995. – С. 60–61.

[4] Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное по Высочайшему соизволению Киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем. – К., 1847. – С. 102 (прим. 47). О. Толочко помилково вважає, що автор даного видання – губернатор І. Фундуклей, що насправді був його видавцем. У дійсності текст писав київський археолог С. Крижановський, якому, до речі, належать також перші спеціальні наукові праці про мозаїки та світські фрески Софії. Див.: *Крыжановский С. П.* Киево-Софийская стено-

ський[5]. У середині XIX ст. під час реставрації під керівництвом Ф. Солнцева напис було реставровано, дату 1011 р. знову відкрито, і він зберігався в такому вигляді аж до реставрації монументального живопису собору в середині XX ст., що засвідчують негативи і світлини 1930-х років. Під час реставрації, у 1953 р., напис було знято як такий, що "випадав із загального характеру стародавньої декорації"[6].

По-іншому сприймає зміст напису, історію його появи і реставрації О. Толочко. Вже в назві статті "Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору" автор задекларував свій головний концепт – це напис не Петра Могили і жодних висновків щодо датування Софії на ньому базувати не можна. Але в анотації до статті дослідник дещо зміщує акцент – напис, як він стверджує, начебто для нас "став головним доказом на користь нетрадиційної дати заснування храму (1011). Автор демонструє, що подібної дати в оригінальному варіанті напису не було"[7]. Отже, опонент починає із заперечення факту існування саме напису Могили, потім заперечує факт існування в ньому дати 1011 р. і тут же приписує нам те, що нібито цей напис став для нас головним доказом для визначення часу заснування Софії в 1011 р. Насправді О. Толочко вдається до підміни понять, нав'язуючи нам висновок, якого ми не робили, і таким чином свідомо вульгаризує нашу концепцію.

Почнемо з того, що напис Петра Могили, при всій його джерелознавчій цінності, не став, однак, для нас "головним доказом" у побудові нової концепції датування Софії Київської. О. Толочкові це добре відомо, оскільки ця концепція неодноразово і широко оприлюднювалася, починаючи з монографії 1999 р.[8] і закінчуючи виданням, що стало всебічною розгорнутою відповіддю на критику наших опонентів[9]. До речі, останнє видання, передане до Інституту історії та Інституту археології ще влітку, ані О. Толочко, ані Є. Архипова чомусь не згадують, хоча в ньому приділено неабияку увагу тим питанням, які порушують у своїх статтях обидва автори. Тож наведемо тут основні положення нашої концепції датування Софійського собору.

1. Тенденційні *літописні записи*, що вийшли з-під пера книжників Ярослава, датують заснування Софії Київської 1017 і 1037 рр. Наукова дискусія щодо них триває вже два століття і давно зайшла в глухий кут.

пись в коридорах лестниц, ведущих на хоры // Северная пчела. – 1853. – № 147, 148. – С. 587–588, 591–592; *його ж.* Киевские мозаики // Записки Императорского русского археологического общества. – 1856. – Т. 8. – С. 261–270.

[5] *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 784.

[6] *Рясная Т. М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської // Софійські читання: Мат-ли IV Міжнар. наук.-практ. конф. "Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь": (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – С. 509–512.

[7] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 4.

[8] *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – 294 с.

[9] Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума. – К., 2010. – 128 с.

Літописні датування різняться між собою двадцятьма роками, бо не фіксують історичного факту, а відбивають намагання приурочити створення Софії до правління саме цього князя. Ярослав посів київський стіл не за заповітом батька, а в результаті гострої міжусобної боротьби з іншими нащадками Володимира. Для Ярослава важливо було заявити про себе як про легітимного правителя, найгіднішого спадкоємця Володимира Хрестителя. Тому найважливішим діянням Ярослава представлено будівництво ним Софії – головної святині Русі. Ось чому літописні дати заснування Софії "прив'язані" до головних віх княжіння Ярослава в Києві: його появи тут наприкінці 1016 р. з Новгорода і перетворення в 1036 р. на єдиного володаря Русі після смерті брата Мстислава Чернігівського й ув'язнення другого брата – Судислава Псковського. Отже, суперечливі літописні звістки про час заснування Софії є недостовірними. Натомість *найдавніші не літописні джерела* – "Слово" Іларіона (1022) і хроніка Тітмара Мерзебурзького (1018) – засвідчують виникнення Софії за часів Володимира. Їхні свідчення щодо виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст. підтверджуються результатами її сучасних натурних досліджень.

2. Софія містить у собі найдостовірніші автентичні дані щодо часу свого виникнення. Найважливіше значення в цьому відношенні мають *датовані написи-ґрафіті* на її стінах. Виявлені на фресках у різних місцях собору ґрафіті 1018–1021, 1019, 1022, 1028, 1033 (три написи), 1036 та 1039 рр. спростовують 1037 р. як час заснування чи завершення Софії. Перекреслюють вони і 1017 р., адже переконливо свідчать, що вже до 1018–1021 рр. собор стояв і був прикрашений розписами. Отже, Софія виникла в другому десятиріччі XI ст. Зіставивши з цим часом дні освячень Софії, можна датувати її закладення (посвячення) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення-інавґурацію) – неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати припали недільні (Господні) дні, в які могли освятити Софійський собор (дім Господній). Тобто собор був закладений і майже закінчений князем Володимиром, хрестителем Русі в 1011–1015 рр., а завершений його сином Ярославом у 1018 р.

3. Дні освячення Софії Київської (неділя, 4 листопада і 11 травня) фактично збігаються з днями закладин і освячення Константинополя – Нового Єрусалиму християнського світу: його закладини сталися у неділю 8 листопада 324 р., а у неділю 11 травня 330 р. відбулося освячення міста. Отже, простежується збіг дат, щоправда з київською "поправкою" на недільний день, який у 1011 р. випав на 4 листопада.

Орієнтований на сакральний взірець час створення Софії Київської був підпорядкований *концепції Києва як Нового Єрусалиму*, що підтверджується ключовим посвятним написом над головним вівтарем собору: "Бог серед нього – нехай не хитається, Бог поможе йому, коли ранок настане" (Пс. 45:6). У написі йдеться про впорядкований Богом непохитний Небесний Єрусалим (у даному контексті – Київ та його кафедрал), надійно захищений Божою присутністю від мороку хаосу.

4. *У мозаїках та фресках* Софії простежено широке й послідовне прославлення замовників собору – княжого подружжя хрестителів Русі Володимира й Анни. Найвиразніше ця тенденція позначилася на світських фресках –

княжому груповому портреті у центральній наві й розписі сходових веж, що ведуть на княжі хори. Княжий портрет раніше визначали як зображення родини Ярослава Мудрого. Але дана фреска не може бути портретом родини Ярослава, бо така атрибуція ніяк не узгоджується з датами вищеназваних ґрафіті, адже старші діти князя представлені на фресці дорослими, тим часом як старші сини та дочки Ярослава народилися з 1020 по 1032 р. Застарілою є й гіпотеза, що на світських фресках веж зображено візит княгині Ольги до Константинополя – це суперечить змісту сюжетів фресок, середньовічним ментальним і обрядовим нормам та іконографічним канонам. Насправді на княжому портреті представлено родину Володимира й Анни, на фресках веж – укладення наприкінці X ст. в Константинополі їх династичного шлюбу, що започаткував хрещення Русі. У релігійних сюжетах Володимир і Анна прославляються через символічні прообрази – святих, які або були їхніми небесними патронами, або чиї діяння повторило княже подружжя.

5. Датування Софії 1011–1018 рр. підтверджується результатами *лабораторних аналізів* складу фрескового тиньку і полив'яних плит підлоги Десятинної церкви і Софії Київської. Доведено, що за технологічними ознаками фресковий тиньк і полив'яні плити підлоги обох храмів є повністю ідентичними. Так само і *стиль стінопису* цих храмів виявляє між собою близькі аналогії. Це об'єктивно засвідчує хронологічну близькість обох храмів, побудованих "мастеры от Грекъ", закликаних Володимиром наприкінці X ст. для будівництва Десятинної церкви.

6. *Джерела кінця XVI–XVIII ст.* свідчать, що традиція пов'язувати заснування Софії з часами Володимира побутувала в Києві впродовж сторіч. 1011 р. як час заснування Софійського собору фігурував у його двох головних написах – титульному (над входом) та ктиторському Петра Могили на арках центрального купола. У XVIII ст. 1011 р. як час заснування Софії ввійшов у "Описи Київського намісництва", що свідчить про офіційне визнання цієї дати.

Отже, комплексний аналіз епіграфічних та документальних джерел, змісту сюжетів та особливостей стилю мозаїк і фресок Софії, результатів лабораторних досліджень її фрескового тиньку та полив'яних плит підлоги дають змогу датувати собор 1011–1018 рр.[10].

Відтак не важко помітити, що напис Петра Могили згадується нами в комплексі джерел кінця XVI–XVIII ст., що засвідчують існування в цей час у Києві стійкої традиції пов'язувати заснування Софії з часами Володимира. Принагідно зауважимо, що цю традицію зафіксували іноземні мандрівники Мартин Ґруневеґ (1584)[11] і Еріх Лясота (1594)[12], а також анонімний автор латинського документа 1595 р. з Таємного Ватиканського архіву[13], які в унісон

[10] Там само. – С. 10–17.

[11] *Ісаєвич Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: Культура, традиції. – К., 1982. – С. 122–124.

[12] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 16.

[13] Донесення про руську релігію, русинів і руських єпископів невідомого автора 1595 р. / Пер. Н. Сінкевич // Monumenta Ucrainae Historica. – Roma, 1964. – Vol. 1. – P. 87–89.

говорять, що саме князь Володимир побудував Софію Київську. Ці джерела, крім винесеного у примітку побіжно згаданого щоденника Еріха Лясоти[14], О. Толочко, на жаль, не знає або свідомо ігнорує[15], хоча ми неодноразово посилалися на них у своїх публікаціях. Засвідчують це і джерела XVII–XVIII ст. з датою 1011 р. як часу заснування собору – ці джерела опонент аналізує, проте або заперечує їхню автентичність, або скептично ставиться до наведених у них даних.

Тепер безпосередньо щодо напису Петра Могили. О. Толочко намагається довести, що цей напис "зроблений у фіналі реставрації, а не на її початку", він ретроспективний, часів реставраційних заходів Петра Могили не стосується, оскільки його начебто виконано "під час однієї з наступних реставрацій собору – наприкінці XVII чи навіть у XVIII ст. (найімовірніше, за митрополитів Гедеона Святополка-Четвертинського чи Йоасафа Кроковського)"[16].

Тут наш опонент явно помиляється, бо вступає у протиріччя як зі змістом напису, так і з церковною традицією. По-перше, він припускається анахронізму, адже в написі панегірично згадується "Владислав Четвертый, великий король польский", який повернув Софію православним[17]. Чи можливим був такий панегірик католицькому королю у головному написі митрополичого храму після того, як Україна ввійшла до підданства православному московському цареві? Крім політичного аспекту, тут треба враховувати й церковний, адже, за православною традицією, митрополит Київський щоразу під час ектенії мав молитися за свого тогочасного державця – московського царя. То як же було можливим для митрополитів Гедеона (1686–1690) чи Йоасафа (1708–1718) замовити напис, в якому прославляється не цар, а польський король? Припустити таке неможливо. По-друге, напис мав ктиторський характер, тож якби він справді виник за цих митрополитів, то в ньому обов'язково згадувалася б їхня заслуга в його реставрації. Але в написі про це нічого не говориться, він закінчується словами, що в 1634 р. за митрополита Петра Могили собор "обновлятися начатъ". З приводу цієї події як "другого народження" Софії вочевидь і зроблено напис, тож дата 1634 р. позначає час його виникнення.

---

[14] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 22 (прим. 63). Аби знівелювати цінність свідчення Лясоти, О. Толочко применшує і це джерело: мовляв, його "...замітки про київські старожитності, у тому числі й Софійський собор, містять численні непорозуміння". За таких підходів треба було б ігнорувати всі джерела, бо, наприклад, ті самі літописи також "містять численні непорозуміння".

[15] Цю рису дослідницької методи – ігнорування "невигідних" для концепції фактів – відзначали в працях О. Толочка й інші дослідники. Див., напр.: *Домбровский Д.* К вопросу о датах рождения Даниила и Василька Романовичей: (Заметки к статье А. П. Толочко) // Средневековая Русь. – М., 2009. – Вып. 8. – С. 94.

[16] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 5. Цікаво, що вже на наступній сторінці О. Толочко говорить про "Могилянський напис", тобто фактично сам себе спростовує.

[17] О. Толочко зазначає: "Мало б бути «король його милість»", (с. 20, прим. 6); проте в написі акцент поставлено не на титулі короля, а на титулі ктитора – Петра Могили.

Для спростування висновку про приналежність напису часам Могили наш опонент порівнює два його варіанти – перший з них зберігся в рукописі 1770 р., складеному кафедральним писарем Києво-Софійського, а згодом ігуменом Видубицького монастиря Іаковом Воронковським (цей варіант, як давніший, наводився у монографії[18]), другий міститься в книзі митрополита Євгенія (Болховітінова)[19]. Щоправда, треба враховувати специфіку рукопису Іакова: писар складав історію Софійського монастиря і на самому початку її повторив (а не скопіював) підкупольний напис Могили, пристосувавши його до книжного тексту[20]. Тобто хибно вважати, що рукопис Іакова дослівно повторює напис, хоча він і зберігає в собі наведену в ньому інформацію, тож цілком можливо визначати його як джерело, що відобразило окремий (на наше переконання – первісний) варіант напису.

О. Толочко згадану специфіку не враховує, тому говорить про "багатослівність", "тавтологічності", "українізми" та інші "вади" тексту, наведеного Іаковом (а фактично – не напису 1634 р., а його змісту в інтерпретації рукопису 1770 р.). Здійснюючи спробу з'ясувати, який варіант тексту є первинним – чи той, що зберігся в рукописі Іакова, чи той, що цитує митрополит Євгеній, О. Толочко доходить висновку, що другий, тобто наведений митрополитом Євгенієм. Підставою такого висновку є те, що цей варіант на 31 слово коротший, бо "так звані «короткі читання» вважаються первинними, а «довгі читання» – вторинними. Тим більше це стосується пам'ятних настінних написів, де кожне слово – на вагу, а простір – обмежений фізичними розмірами будівлі"[21].

У даному випадку слід зважати як на зазначену нами специфіку джерела, так і на історію реставрації Софійського собору. Ще у монографії 1999 р. відзначалося, що цей згадуваний численними авторами напис витримав кілька редакцій, пов'язаних з реставраційними роботами в соборі. Зокрема в мозаїках купола простежуються сліди реставрації кінця XVII–XVIII ст.[22]. Під час реставрації мозаїк у середині XX ст. встановлено той факт, що "мозаїчне обрамлення арок збереглося приблизно наполовину. На місцях втрат покладено новий тиньк і зроблено написи (олія) на всіх чотирьох арках. Вислови написані дуже дрібними буквами, що випадають із загального характеру стародавньої декорації". Реставратори визначили, що напис виконано за Петра Могили[23].

---

[18] *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской... – С. 54.

[19] *Болховітінов Є., митроп.* Вибрані праці з історії Києва… – С. 60–61.

[20] Час заснування Софії Київської... – С. 47.

[21] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 6.

[22] Див.: *Куковальська Н. М.* Новітні дослідження та реставрація мозаїк Софії Київської // Софійські читання... – С. 477; *Тоцький Л. Г.* Реставрація монументального живопису в Софії Київській у 1960-ті роки // Там само. – С. 517, 524.

[23] *Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е.* Материалы по реставрации древних мозаик и фресок Софии Киевской (1952–1954 гг.). – К., 1955. – Ч. II. Рукопись // Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська". – НАДР 301/1. – С. 30, 103, 119. Порівн.: *Рясная Т. М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С. 511.

Отже, не можна визначати час виконання напису на арках, що підновлювався при реставраціях, за "короткими" чи "довгими" читаннями і тим паче вважати вторинним точніший розлогий текст. У даному випадку варто орієнтуватися на зміст напису, а не на кількість слів, яку вочевидь було змінено під час його підновлення. Ми вже вказували, що текст напису, наведений митрополитом Євгенієм, є дещо зміненим варіантом тексту, використаного Іаковом для написання історії Софійського монастиря, і ця зміна торкнулася саме дат створення Софії[24].

Наприклад, у Іакова читаємо: "Сія церковъ, или храмъ Премудрости Божіей изволеніемъ Божіимъ начатъ здатися въ лѣто 1011 благовѣрнымъ и благочестивымъ, великимъ князем и самодержцем всея россія Ярославомъ Владимировичемъ, нареченнымъ во святомъ крещеніи Георгіемъ; совершися же въ лѣто 1037, а в лѣто 1038, ноемврія въ 4 день, преосвященнымъ Ѳеопемптомъ, митрополитом кіевскимъ и освященъ тойжде храмъ"[25].

Натомість у митрополита Євгенія початок тексту постає в такому вигляді: "Изволением Божием нача здатися сей Премудрости Божия храм в лето 1037 благочестивым князем и самодержцем всея России Ярославом-Георгием Владимировичем. Совершися же в лето 1038. И освящен Феопемтом митрополитом Киевским тойжде святой храм"[26]. Як бачимо, замість трьох дат (1011, 1037 і 1038) першу дату (1011) вилучено і залишено дві останні (1037 і 1038), а в результаті виходить нісенітниця: у 1037 р. Софію засновано, а в 1038 – завершено, тобто колосальний багато оздоблений храм начебто було створено лише за один рік! Це саме по собі говорить про пізніше перероблення первісного тексту з датою 1011 р.

Не даючи собі ради логічно пояснити згадане протиріччя цього явно пізнішого підправленого варіанта напису, О. Толочко апелює до авторитету настоятеля собору в 1868–1896 рр. П. Лебединцева, який писав, що "до обновления Софийского собора в 1843 г. вместо в лето 1011 значилось здесь в лето 1037; обновители правильно усмотрели, что обширное и притом каменное здание этого храма не могло быть сооружено в один год, но неправильно рассудили, будто ошибка надписи в годе заложения, тогда как она в годе его свершения" (П. Лебединцев вважав, що на будівництво Софії пішло від 5 до 14 років)[27]. Проте пояснення П. Лебединцева аж ніяк не знімає проблему, бо в такому разі в написі мала з'явитися добре всім відома літописна дата 1017 р., а не 1011 р. Але П. Лебединцев такого навіть не припускає, бо дата 1017 р. теж здавалася йому невірогідною, адже він був переконаним прихильником дати 1037 р., яку вважав єдино можливою.

Якщо говорити власне про Могилянський напис, то не можемо погодитися з О. Толочком, який намагається переконати читача, що "П. Лебединцев

[24] Час заснування Софії Київської... – С. 48.

[25] Цит. за: [*Лебединцев П. Г.*] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1869. – № 13. – Отд. II. – С. 412.

[26] *Болховітінов Є., митроп.* Вибрані праці з історії Києва. – С. 60.

[27] *Лебединцев П. Г.* О святой Софии Киевской // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. – К., 1878. – Т. 1. – С. 56.

міг компетентно судити про справу: того ж року він видав засноване на архівних матеріалах спеціальне дослідження про відновлення Софійського собору у 1843–1853 рр."[28].

Завважимо, що П. Лебединцев не був сучасником згаданої реставрації, бо став настоятелем собору в 1868 р., а свою працю про неї написав, як сам про те свідчить, базуючись на документах соборного та синодального архівів[29]. Оскільки в цих документах, опублікованих у згаданій праці П. Лебединцева, *нічого не говорилося ні про Могилянський напис, ні про його поновлення*, протоієрей висловив *лише здогад*, що дату 1011 р. поставили тут поновлювачі.

При всьому тому П. Лебединцев знав, що 1011 р. названо і в опублікованому ним фрагменті з рукопису 1770 р., складеного кафедральним писарем Іаковом – цей рукопис Лебединцев виявив в архіві Київської духовної консисторії[30]; нині він зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві[31]. Публікуючи вказаний фрагмент, П. Лебединцев, судячи з усього, не пов'язував наведену в ньому стислу історію Софійського собору з написом Могили, хоча початок цієї історії повністю включив у себе текст напису майже без змін. Лебединцев лише зазначив, що цей рукопис "интересен некоторыми частными сведениями об устройстве Киево-Софийского собора". Крім того, саме Лебединцев у 1862 р., тобто ще до прибудови нартекса, засвідчив, що дата 1011 р. читалась також в написі над головним західним входом у Софію[32]. Про цей самий вхідний напис говорить і невідомий автор статті "Вести из Киева", опублікованої в 1851 р. в "Москвитянине": "На западной стороне храма, над главным входом открыта недавно следующая надпись: «храм сей святый нача созидаться от Р. Х. 1011 года, а совершися и освятися 1038»"[33]. Цитуючи цього автора, О. Толочко скептично ставиться до його інформації, оскільки гадає, що нібито "на цьому місці був щойно виконаний напис о. Іринарха на честь відновлення

---

[28] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 6.

[29] *Лебединцев П.* Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. – К., 1879 (відбиток з вид.: Труды Киевской духовной академии. – 1878. – Т. III).

[30] [*Лебединцев П. Г.*] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники. – С. 412–422.

[31] ЦДІА у Києві. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 10: Заметки к истории монастыря.

[32] [*Лебединцев П. Г.*] О наружности Киево-Софийского собора в древнем его виде // КЕВ. – 1862. – № 7. – С. 214. Дата стояла в написі над сучасними мідними вхідними вратами, які до прибудови нартекса в 1889 р. вели в собор безпосередньо з подвір'я. Врата влаштовано на місці аркового прольоту західної відкритої галереї на зламі XVII–XVIII ст., коли, мабуть, виник і напис. Не виключено, однак, що він повторював більш давній, бо перекликається з ктиторським написом Петра Могили щодо дати початку будівництва собору в 1011 р. Але за Могили західні двері були завалені уламками стіни, що рухнула в 1625 р., тому вхід у Софію існував з північного боку; західний фасад Могила відремонтувати не встиг. Найвірогідніше, напис виник ще наприкінці XVI ст., коли напередодні Берестейської унії Софія приводилася до ладу митрополитом Михайлом Рогозою. Принаймні, вхідний напис перегукується зі свідченнями кінця XVI ст. про будівництво собору Володимиром.

[33] Москвитянин. – 1851. – Ч. 4. – № 13: Внутренние известия. – С. 22.

1851 р., з яким, отже, автор статті вочевидь плутає напис П. Могили"[34]. Насправді в цьому місці заплутався сам О. Толочко, адже в публікації в "Москвитянине" йдеться про напис *на західному фасадному боці храму, над входом до нього*, а не про напис Могили *на внутрішніх площинах підпружних арок центрального купола*; до того ж, і напис о. Іринарха розміщувався не над входом у храм, як думає наш опонент, *а в інтер'єрі, на західному (зовнішньому) боці західної підпружної арки центрального купола.* Тож, всупереч О. Толочкові, скажемо, що є всі підстави довіряти невідомому авторові-киянину як сучаснику події, що напис з датою 1011 р. над входом до храму "відкрито нещодавно", тобто близько 1851 р., так само як тоді ж було відкрито (а не написано заново) цю ж дату в написі Петра Могили. Таким чином, маємо фактичні дані про існування в Софії не одного, а двох заголовних написів, в яких прокламувалося, що вона почала будуватися в 1011 р.

Як можна пояснити суперечність наведених Лебединцевим фактів його власним інтерпретаціям цих фактів? Річ у тім, що з праці свого попередника протоієрея І. Скворцова він знав про поновлення підкупольного напису Могили при реставрації собору в середині XIX ст., після чого тут начебто з'явився 1011 рік[35]. Знав він і вельми авторитетну працю митрополита Євгенія (Болховітінова), який засвідчив, що в його час, тобто в першій чверті XIX ст., тут значився "легітимний" 1037 р. А от те, що цифра 1037 з'явилася на місці цифри 1011, поверх неї – явно не знав, тому й не пов'язував вищенаведене свідчення Іакова з написом, хоча вони майже тотожні. Відтак П. Лебединцев, повторивши помилкову думку І. Скворцова, який, звісно, власноручно не реставрував собор, не піднімався на риштування, що закривали собою підкупольні арки, вирішив, що цифра 1011 була не розчищена реставраторами, а нібито заново написана ними.

Відтак, обмежившись цим явно хибним коментарем П. Лебединцева, О. Толочко робить остаточний висновок: "Таким чином, є всі підстави припускати, що Могилянський напис було підправлено у 1851 р."[36]. І одразу постає питання: а навіщо керівникові цієї реставрації академіку Ф. Солнцеву або його підопічним було підправляти "легітимну" літописну дату 1037 р. на відсутній у літописах 1011 р.? Чому б йому в такому разі не поставити другу літописну дату – 1017 р.? Адже ж сам Ф. Солнцев у своїй доповідній записці цареві писав, що Софія виникла між 1017–1037 рр.[37]. Цілком очевидно, що ніяких хронологічних правок у напис реставратори не вносили. Взагалі, самочинно внести таку "крамольну" корективу в головний найвідповідальніший напис собору було просто неможливо, позаяк Ф. Солнцеву і його реставраторам було поставлено в обов'язок не просто слідувати давнім

[34] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 17.

[35] Див.: [*Скворцов И.*] Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах. – К., 1854. – С. 50–51. І. Скворцов гадав, що дата 1011 рік написана помилково при поновленні напису.

[36] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 6.

[37] Див.: *Лебединцев П.* Возобновление Киево-Софийского собора... – С. 3.

абрисам, але й не допускати жодних відступів від старих оригіналів, зберігаючи їх такими, якими вони відкриваються. Якщо ж виникали якісь проблеми, то реставраторам належало повідомляти про них до керованого митрополитом і генерал-губернатором Комітету для відновлення Софійського собору і отримувати на все дозвіл Синоду[38]. Перед поновленням живопису з усіх сюжетів знімалися точні малюнки, які надавалися для перевірки і власноручного підпису Ф. Солнцеву, а під час відсутності останнього – митрополиту "як головному охоронцеві давнини і святині собору"[39]. Такого ж принципу належало дотримуватися і при поновленні пізнішого олійного живопису, оскільки, на переконання Ф. Солнцева, він слугував історією Софійського собору[40]. Треба також зазначити, що за ходом робіт уважно і вельми прискіпливо стежив митрополит Філарет (Амфітеатров), який повсякчас пильнував, аби реставратори не внесли від себе чогось недозволеного.

Щоправда, зі статті О. Толочка випливає, що нібито виправлення дати з 1037 р. на 1011 р. йде від митрополита Філарета і його ставленика соборного старця о. Іринарха, який, реставруючи живопис купола, підправив напис Могили, про що, мовляв, свідчить очевидець реставрації протоієрей Іоанн Скворцов[41]. Але якби справді сталося так, як пише Скворцов, – "ныне ошибочно, при возобновлении, написано 1011"[42], то чому ж цю помилку не було виправлено? Адже митрополит Філарет – доктор богослов'я, в минулому ректор Московської духовної академії, почесний член багатьох вчених товариств і установ – поза сумнівами, знав літописи, і йому не треба закидати, як це робить О. Толочко, "відсутність глибокого критичного погляду" через те, що під час реставрації в написі замість поставленого пізніше 1037 з'явився автентичний 1011 рік. Та й о. Іринарха не варто підозрювати в невігластві чи то в самовільних маніпуляціях, як це робить О. Толочко: мовляв, чернець виправив на власний розсуд одну дату на іншу, та ще й пояснює при цьому читачеві, як легко це можна було зробити[43]. Проте тут ні до чого кидати тінь на о. Іринарха, наводячи цитовані М. Закревським слова М. Сементовського про цього реставратора: "Людина, абсолютно незнайома зі стилем давнього іконописання"[44]. Замітимо, що солнцевська реставрація відбувалася під егідою Миколи I, після смерті якого (коли писали обидва автори) стало модним на всі лади лаяти цю реставрацію, демонструючи цим власну прогресивність і компетентність. Тому не слід надто зважати на подібні оціночні судження, адже і на самого М. Сементовського М. Закревський рясно сипле гострі критичні стріли[45]. Бо, наприклад, автор публікації в

[38] Там само. – С. 7, 16–18, 22–25, 27 та ін.

[39] Там само. – С. 27–28.

[40] Там само. – С. 33.

[41] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 16–18.

[42] [*Скворцов И.*] Описание Киево-Софийского собора... – С. 51.

[43] Порівн.: *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 18, 19, 24 (прим. 85, 86).

[44] Там само.

[45] Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т. 2. – С. 765–768, 796, 817, 820, 913–914 та ін.

“Москвитянине” характеризує о. Іринарха зовсім інакше: як обізнану старанну людину, подвижника, що “уже 30 лет подвизается в живописном искусстве, в последние годы ревностно изучил стиль фресков собора и завел при нем школу для изучения фресков”[46].

Таким чином, на питання, як і чому в середині XIX ст. в Могилянському написі з’явилася та залишилася в ньому стояти надалі дата 1011 р., відповідь може бути тільки одна: керовані академіком Ф. Солнцевим реставратори жодним чином не підправили літописну дату 1037 р., а відкрили з-під пізнішого запису ту, що стояла тут від самого початку, тобто в первинному варіанті 1634 р., і цю дату вирішено було залишити, аби не підправляти (тобто не фальсифікувати) напис як історичний документ.

Щодо хронологічних різночитань в обох варіантах напису. В тексті, наведеному митрополитом Євгенієм, помилково вказано час повернення Софії православним, оскільки хибно названо 1631 р., а не 1633 р., як у Іакова, і, крім того, випущено низку фактів, присутніх у варіанті Іакова, а саме – точну вказівку на те, що це сталося “мѣсяца іюля 2 дня, въ вторникъ, часа тринадесятого”[47]. Це знову ж сигналізує про вторинність варіанта, наведеного Євгенієм, адже назване Іаковом точне розгорнене датування не лише засвідчує сучасність переданого ним тексту добі Петра Могили, коли сталася вказана подія, але й говорить про її значення для православного люду тодішньої України. Та О. Толочко думає інакше: на його гадку, “цю вказівку автор «напису» дослівно запозичив із «Тератургіми» Афанасія Кальнофойського (1638 р.)”, оскільки в ній “буквально так і читаємо”. Головний його доказ такий: “«Тератургіма» була опублікована печерською друкарнею 1638 р., і одне це виключає можливість того, що подібна вказівка могла міститися в оригінальному варіанті напису П. Могили 1634 р.”[48]. Де ж тут логіка? Адже могло бути якраз навпаки – автор “Тератургіми” запозичив дану вказівку з напису в соборі, бо цей напис точно “задокументував” подію. Дивним виглядає і аргумент опонента, опертий на висновок, що нібито “й інші його (тобто тексту Іакова. – *Н. Н., В. К., Т. Р.*) подробиці є наслідком вчених розшуків котрогось із церковних ерудитів”, оскільки вказаний у ньому день освячення Софії (“ноемврія въ 4 день”) начебто є результатом саме таких вчених розшуків. При цьому О. Толочко вказує на джерело цієї вказівки – київські прологи XVII–XVIII ст. Але, по-перше, не треба було вдаватися до якихось вчених розшуків, бо день освячення Софії – загальноцерковне свято, що відзначалося щороку з давнини, оскільки воно зазначене вже в “Місяцеслові” Мстиславового Євангелія (бл. 1106 р.)[49]. По-друге, дана звістка є тією обов’язковою незмінною часткою, що переписувалася із джерела в джерело протягом сторіч, потрапивши також і до київських прологів XVII–XVIII ст. Тобто не варто вбачати у хронологічних вказівках, наведених у

[46] Москвитянин. – 1851. – Ч. 4. – № 13. – С. 23.

[47] [*Лебединцев П. Г.*] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники. – С. 412.

[48] *Толочко О. П.* Так званий “напис Петра Могили” у Софії Київській... – С. 7.

[49] Апракос Мстислава Великого / Под ред. Л. П. Жуковской. – М., 1983. – С. 234.

варіанті Іакова, результат творчості “церковних ерудитів”, що нібито штучно вибудовували свою версію, як пише опонент, “між прологом і «написом»”.

А далі О. Толочко намагається спростовувати інформативну цінність інших джерел, на цей раз уже XVIII ст., які, на нашу думку, підтверджують існування до кінця цього століття Могилянського напису в тому варіанті, який відображений у тексті Іакова. Йдеться про описи Київського намісництва 70-х – 80-х років XVIII ст., до яких увійшов географічний опис міста Києва з відомістю про монастирі і храми Києва (“Вѣдомость о числѣ состоящихъ в городѣ Киевѣ монастырей”)[50]. Річ у тім, що у стислій довідці про Софійський собор, яка увійшла до “Вѣдомости”, майже без змін наводиться той варіант тексту напису, який читається у Іакова, з тою самою датою заснування собору – 1011 р.[51]. Подробиця про точний час повернення Софії православним (“мѣсяца іюля 2 дня, въ вторникъ, часа тринадесятого”) тут відсутня, бо вона втратила свою актуальність, тим більше для такого роду джерела – офіційної статистичної довідки. У сенсі предмета дискусії нам здається зайвим розлоге розмірковування нашого опонента про “нульову цінність” історичних даних “Вѣдомости” у “давньоруській частині” з наведенням прикладів стосовно монастирів і храмів Києва[52]. Ми ж говоримо не про це, а акцентуємо увагу на тому, що “Описи” зафіксували офіційний характер дати 1011 р., яка фактично визнавалася до кінця XVIII ст., тобто до того моменту, коли царським урядом було уніфіковано всі офіційні дані щодо включених до складу імперії українських земель. Лише після 1795 р., з утворенням Київської губернії, стверджується “хрестоматійна” літописна дата 1037 р. Тоді її і поставили у написі поверх затинькованої дати 1011 р.[53].

Цікаво, що О. Толочко фактично підтверджує нашу думку: “Водночас великою мірою описи Києва користувалися репутацією офіційних документів, їх цінували і використовували ще в перших десятиліттях XIX ст. як цілком надійні довідкові матеріали з історії міста”. До слова мовити, наш опонент ще й підсилює цей висновок посиланням на записку 1781 р. “Описание Кіевософѣйского катедралного митрополитанского монастыря”, укладену на вимогу Синоду, в якій знайшов відображення первісний варіант напису, наведений Іаковом[54]. Парадоксально, що і всі подальші міркування О. Толочка спростовують не нашу, а його точку зору, оскільки яскраво демонструють реальне існування в XVII–XVIII ст. софійської традиції, зафіксованої Іаковом. Але у підсумку наш опонент робить явно некоректний висновок, аби переконати читача, що Іаків орієнтувався не на підкупольний напис, а “запозичив власні відомості «с рукописной кроники в катедральной библиотеке имеющейся, с книг преосвященного Тимофея, лист 36»”[55].

---

[50] Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. / Упор. Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич та ін. – К., 1989. – 392 с. – (Серія: “Описово-статистичні джерела”).

[51] Там само. – С. 32, 189, 292.

[52] *Толочко О. П.* Так званий “напис Петра Могили” у Софії Київській... – С. 8–10.

[53] Час заснування Софії Київської... – С. 37.

[54] *Толочко О. П.* Так званий “напис Петра Могили” у Софії Київській... – С. 10.

[55] Там само. – С. 12.

Однак, по-перше, цитована опонентом фраза ("Сіе выписано съ рукописной кроники въ катедральной библіотеке имѣющейся, съ книгъ преосв. Тимофея – листъ 36") стосується лише пасажу під датою 1053 р., в якому йдеться про смерть Ярослава і поховання його в соборі, оскільки після цього зауваження слідує низка записів від 1697 р. до 1767 р.[56]. Якби Іаків користувався лише "кронікою" митрополита Тимофія (Щербацького), на яку посилається, то помістив би своє зауваження нижче, під подальшими записами, адже цей митрополит посідав кафедру в 1748–1757 рр., коли вочевидь і писав "кроніку", бо останній запис, що стосується його часів, датований 1755 р.: "1755 года въ кафедральную церковь гробница самая большая сребро-позлащенная делалась"[57]. Цей запис явно має ознаки сучасності зафіксованої ним події. По-друге, навіть якщо в "кроніці" митрополита Тимофія існували ті дані щодо початкової історії собору, які наводить Іаків, це аж ніяк не означає, що вони були запозичені не з підкупольного напису, а з якихось інших джерел. Щоправда, підводячи читача до думки про існування цих самих "інших джерел", О. Толочко раптом застерігає: "Очевидно, що серед них був автентичний напис, опрацьовуваний для потреб хроніки"[58]. Його застереження нам цілком зрозуміле, адже неможливо заперечити, що ця "невибаглива" за визначенням О. Толочка хроніка явно орієнтується на Могилянський напис у варіанті Іакова. Але тут невідступно постає питання: чому в такому разі в хроніці заснування собору згадувалося не під 1037 р., а під 1011 р., і саме 1011 р. незмінно повторюється у всіх документах XVIII ст., надто в офіційних, призначених для Синоду і статистичних описів Київського намісництва?

О. Толочко намагається пояснити це хронологічною плутаниною, навіяною "Синопсисом", який датує початок княжіння Ярослава 1009 р.; саме на "Синопсис", на переконання опонента, безперечно спирався автор хроніки (О. Толочко пропонує надалі називати її "Кронікою"), датуючи заснування Софії часом княжіння Володимира, але називаючи її будівничим Ярослава. Думка О. Толочка ґрунтується на тому, що "Синопсис" – єдина з доступних авторові "Кроніки" історичних компіляцій, яка "датує початки київського княжіння Ярослава (і наступне будівництво Софії) згідно з «Хронікою» М. Стрийковського", який, своєю чергою, "не самостійно вирахував 1009 р. – він запозичив свою хронологію з «Анналів» Яна Длуґоша", який змістив її на 10 років назад, датувавши смерть Володимира 1005 р., і ця помилка повторюється у польській хронографії XVI ст. Утім підкреслимо, що Ян Длуґош, а слідом за ним М. Стрийковський, датують заснування Софії 1034 р., тобто вельми близько до дати ПВЛ – 1037 р., і О. Толочко пояснює це тим, що "поступово, однак, Я. Длуґош «вирівнював» свою хронологію, відстаючи в подіях середини – закінчення Ярославового правління лише на три роки"[59].

[56] [*Лебединцев П. Г.*] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники. – С. 413.

[57] Там само. – С. 415.

[58] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 13.

[59] Там само. – С. 14.

Проте О. Толочко не переконує в тому, що автор “Кроніки” спирався у своїй хронології на “Синопсис” чи на польську хронографію, бо як не віднімай від 1037 р. (чи навіть 1017 р.) – 10 чи 3 роки – ніяк не вийде 1011 р.! Це звучить тим більш непереконливо на тлі власного категоричного і, до речі, абсолютно правильного твердження О. Толочка, що, крім “Синопсису”, “*без єдиного винятку* решта історичних компіляцій, створених у Києві протягом XVII ст. і доступних у списках XVIII ст., віддають перевагу літописній хронології”[60]. Та й у “Синопсисі”, хоча й наводиться помилкова дата вокняжіння Ярослава в Києві – 1009 р., проте створення Софійського собору не прив’язується до якогось року, говориться лише, що Ярослав здійснив цю справу, “укріпившись же на князівстві”[61].

О. Толочко, керуючись власною логікою, не в змозі зрозуміти, “чому вибір автора «Кроніки» впав саме на 1011 р.”, і пояснює це таким чином: “Це могло бути наслідком якоїсь помилки, невідомих нам розрахунків або ж випадку”. Мовляв, “автор мав обрати не надто далекий рік після 1009 р. – і чому б не 1011?”[62]. Таке явно легковажне трактування вже саме по собі зводить нанівець усю громіздку побудову опонента. Як кажуть, багато галасу з нічого...

Натомість ми пропонуємо розглядати феномен дати 1011 р. в написі Петра Могили в контексті його заходів з відродження Софійського собору як головної національної святині. Виявляється, за часів Петра Могили тут було втілено грандіозну цілісну програму з уславлення св. рівноапостольного князя Володимира Великого. Виразно простежуються чотири пункти цієї програми, засвідченої в розглядуваному підкупольному ктиторському написі Могили, у поновленому ним княжому портреті, у присвяті одного з вівтарів св. Володимиру і в каплиці, вбудованій у північну зовнішню галерею[63]. Зокрема, на портреті з ініціативи митрополита перед постаттю князя з моделлю храму з’явилася фігура Володимира, і відтак портрет в редакції Могили репрезентував Ярослава як завершувача справи батька в спорудженні Софії, що перегукується зі свідченням сучасника її появи митрополита Іларіона про закінчення Ярославом починання Володимира в цій справі: “недокончьчаная твоа наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божий великый святый Его Прѣмудрости създа”[64].

Концепція Могили максимально позначилася на реконструйованій північній галереї собору: у внутрішній галереї він влаштував вівтар св. Володимира, а в зовнішній – суміжну з цим вівтарем каплицю. На честь Володимира було освячено вівтар, де з давніх часів стоїть гробниця Ярослава. Цей вівтар входив до складу древньої усипальниці Ярослава, яка складалася з кількох приміщень, являючи собою святилище з гробницею ктитора.

---

[60] Там само.

[61] Лаврський альманах. – К., 2002. – Спецвип. 2: Синопсис Київський / І. В. Жиленко. – С. 68.

[62] *Толочко О. П.* Так званий “напис Петра Могили” у Софії Київській... – С. 16.

[63] *Нікітенко Н.* Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – С. 234–248.

[64] *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Илариона. – К., 1984. – С. 97.

На залишках усипальниці в зовнішній галереї Могила спорудив багату каплицю (її рештки донині збереглися в соборі), призначену для раки з мощами Володимира, які він виявив у руїнах Десятинної церкви. Отже, суміжні усипальниці Володимира і Ярослава складали собою цілісний меморіал будівничих княжої Русі-України. Такий акцент на взаємозв'язку образів Володимира і Ярослава у творенні сакрального простору Софії Київської не є лише даниною ідеї розбудови ними православної традиції. Адже Могилі було добре відомо з літописів, що Софію побудував Ярослав, проте щосьтаки змусило його поставити у написі не літописний 1017 чи 1037, а 1011 рік, хоча це був час княжіння Володимира. Це можна пояснити тільки тим, що Могила мав у своєму розпорядженні якісь дані, що змусили його наголосити на завершенні Ярославом починання Володимира у згаданій справі. Це могли бути й документи софійського архіву, що згорів 1697 р.[65], і якісь артефакти, які ще існували в XVII ст. чи були виявлені Могилою або ж його попередниками[66] при ремонтно-реставраційних роботах у соборі (наприклад, закладний камінь, можливо, знайдений при реставрації престолу[67], чи супровідні написи на світських сюжетах, які ще зберігалися на фресках до тієї доби). Принаймні, як ми вже згадували, традиція пов'язувати виникнення Софії з діяльністю Володимира чітко простежується вже з кінця XVI ст., і заперечити існування цієї традиції ще за півстоліття до реставраційних заходів

---

[65] Факт існування кафедрального архіву, згадуваного в описах митрополичого майна 1600 р., доводить Н. Сінкевич, яка зазначає, що в результаті боротьби уніатів і православних за Софію Київську він потрапив до рук останніх. Див.: *Сінкевич Н. О.* Унійний період історії Софії Київської: запустіння чи відновлення митрополичої кафедри в першій третині 17 ст. // Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія унії на Київщині 1596–1839 років. – К., 2011. – С. 88–89. О. Толочко в розлогій примітці всіляко намагається довести, що "...ані в розпорядженні софійської бібліотеки, ані в особистій книгозбірні Іакова Воронковського годі шукати якихось невідомих сучасній науці творів, з яких могла б походити дата «1011»": *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 23 (прим. 66). Нам видається це твердження опонента холостим гарматним пострілом, бо невідомо, з ким О. Толочко у даному разі дискутує, оскільки ми, по-перше, ніде і ніколи не стверджували, що давній софійський архів чи бібліотека збереглися до часів Іакова, а навпаки – завжди акцентували, що вони згоріли в 1697 р. По-друге, на наше переконання, дату 1011 р. Іаків почерпнув не з книжок чи архівних документів, як гадає наш опонент, а з підкупольного напису Петра Могили, що ми доводили раніше і доводимо зараз.

[66] Собор ремонтувався і до Могили, зокрема за уніатської доби, див.: *Нікітенко Н.* Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – С. 224–227; *Сінкевич Н. О.* Унійний період історії Софії Київської...

[67] Зокрема, в "Требнику" Петра Могили (1646), де узагальнено практику православної Церкви, починаючи з візантійських часів, у викладенні чину на заснування храму зазначено: на місці майбутнього престолу викопується яма, куди вкладається чотирикутний камінь; на ньому зображується хрест, а під ним робиться заглиблення для місця покладення мощей і писання. Писання ж виконується на пергамені чи мідній дощці, де зазначається, за правління якого державця та за святительства якого архієрея засновано храм і мощі яких святих покладено. Див.: Требник Петра Могили / Упор. А. Жуковський. – Канберра; Мюнхен; Париж, 1988 (перевид. з оригін. 1646 р.). – Част. 2. – С. 53. Тобто для історії точно закарбовується саме дата заснування храму.

Петра Могили в Софії Київській неможливо. Так само, як неможливо довільно “вилучити” дату 1011 р. з напису Петра Могили, оскільки без неї цей напис перетворився на нісенітницю, з якої випливало, що Софію заклали в 1037 р., а завершили в 1038 р., тобто створили колосальний храм за один рік.

Отже, наявність дати 1011 р. в автентичному підкупольному написі Петра Могили підтверджується численними джерелами кінця XVI–XVIII ст., а також натурними дослідженнями Софії Київської, що виявляють основні аспекти його програми відродження “митрополії руської” як всенародної святині, заснованої за Володимира і побудованої Ярославом – завершувачем справи батька. Особливо важливим є те, що напис з цією датою зберігався в соборі до 1953 р., про що незаперечно свідчать негативи та світлини 1930-х років, які зафіксували його in situ[68].

Висновок нашого опонента, зроблений на підставі неправильного датування і тлумачення ним напису Петра Могили, про недостовірність дати 1011 р., яку “треба виключити з усіх подальших дискусій”, є методологічно вразливим з кількох точок зору: по-перше, для вирішення проблеми заснування собору напис не можна розглядати автономно поза всім комплексом джерел та результатів натурних досліджень пам’ятки; по-друге, спостереження О. Толочка щодо пізніх свідчень не дають жодної підстави говорити про начебто встановлену ним недостовірність дати 1011 р. Зрештою, позиція історика-джерелознавця, який вимагає виключити з дискусій дату, що існує в численних, нехай і пізніх, джерелах і вираховується за даними найдавніших датованих ґрафіті собору, є не просто дивною, але цілковито хибною і упередженою.

Надія Нікітенко, В’ячеслав Корнієнко, Тамара Рясная (Київ). **Нова спроба дезавуювати ювілей Софії Київської.**

Стаття публікується в контексті дискусії щодо можливості відзначення в 2011 р. 1000-річчя заснування Софії Київської. Автори розглядають проблему автентичності та змісту підкупольного ктиторського напису митрополита Петра Могили в Софії. Автентичність напису підтверджується результатами натурних досліджень архітектури і стінопису собору, а також негативами і світлинами 1930-х рр., що зафіксували напис in situ. Доводиться, що в цьому написі, зробленому в 1634 р., датою заснування собору називався 1011 р., тобто час княжіння Володимира. Така сама дата встановлюється за даними найдавніших датованих ґрафіті собору. Наявність в напису дати 1011 р. підтверджується численними джерелами кінця XVI – XVIII ст., що відобразили тривалу київську традицію, яка відносила виникнення собору до часів Володимира.

Ключові слова: Софія Київська, ктиторський напис, Петро Могила.

Надежда Никитенко, Вячеслав Корниенко, Тамара Рясная (Киев). **Новая попытка дезавуировать юбилей Софии Киевской.**

Статья публикуется в контексте дискуссии относительно возможности празднования в 2011 г. 1000-летия основания Софии Киевской. Авторами рассматривается проблема

[68] Нині зберігаються в науковому архіві Національного заповідника “Софія Київська”. Див.: *Рясная Т. М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С. 509–512.

аутентичности и содержания подкупольной ктиторской надписи митрополита Петра Могилы в Софии. Аутентичность надписи подтверждается результатами натурных исследований архитектуры и стенописи собора, а также негативами и фотографиями 1930-х гг., зафиксировавшими надпись in situ. Обосновывается, что в этой надписи, сделанной в 1634 г., датой основания собора назывался 1011 г., т. е. время княжения Владимира. Такая же дата устанавливается по данным древнейших датированных граффити собора. Наличие в надписи даты 1011 г. подтверждается многочисленными источниками конца XVI – XVIII ст., отобразившими продолжительную киевскую традицию, которая относила возникновение собора к временам Владимира.

Ключевые слова: София Киевская, ктиторская надпись, Петр Могила.

Nadiia Nikitenko, Viacheslav Korniienko, Tamara Riasnaia (Kyiv). **A New Attempt to Disavow the Millennium of the St. Sophia Cathedral in Kyiv.**

The article is published in the context of the discussions on the celebration of the Millennium of St. Sophia Cathedral in 2011. The authors considered the problem of authenticity and contents of the 1634 inscription about Metropolitan Petro Mohyla's donation in the main cupola of St. Sophia. The authenticity of the inscription is confirmed by the results of field studies of architecture and murals of the cathedral as well as negatives and photographs in 1930s, which recorded the inscription in situ. It is confirmed in this inscription that the year 1011 was the official date of establishing the cathedral (that is during the reign of prince Volodymyr). The availability of the date 1011 in the inscription is proven by numerous sources from the end of the 16th to the 18th century. They reflect a long Kyivan tradition which attribute the construction of the cathedral to St. Volodymyr. It is also important to note that the same date, 1011, of the establishment of Sophia is recorded according to the ancient cathedral graffiti.

Key words: St. Sophia of Kyiv, donator's inscription, Petro Mohyla.

Надія НІКІТЕНКО, В'ячеслав КОРНІЄНКО (*Київ*)

ЩЕ ПРО НАТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

До кола тих дослідників, які заперечують можливість відзначення у 2011 р. 1000-річчя заснування Софії Київської, належить Є. Архипова. Незважаючи на широкий зміст назви своєї статті – "Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії" – Є. Архипова присвячує її критиці запропонованої Н. Нікітенко реконструкції центральної, західної частини княжого портрета[1]. І лише побіжно, в одному абзаці, згадує про один з головних напрямків натурних досліджень, а саме – новітнє вивчення ґрафіті Софії Київської. Нагадаємо, виявлені останнім часом нами[2] та нашими опонентами (О. Євдокимовою[3]) датовані ґрафіті 1018/1021, 1019, 1022, 1028, 1033 (три написи), 1036 та 1039 рр. однозначно перекреслюють літописні 1017 р. та 1037 р. як роки заснування храму. А відмова від літописної дати 1037 р. робить невірогідним традиційне трактування князівського портрета у Софії Київській як зображення родини Ярослава Володимировича, яке підтримує авторка статті. Відтак вона й присвятила окремий абзац "нігілізації" даних, отриманих у ході сучасного вивчення ґрафіті.

Спеціального розгляду питанню достовірності чи недостовірності результатів сучасного вивчення ґрафіті Є. Архипова не присвячує, декларуючи

---

[1] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії // УІЖ. – 2010. – № 5. – С. 25–37.

[2] *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2007. – Вип. 120. – С. 244–260; *їх же.* Найдавніші графіті Софії Київської та її датування // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7: До ювілею професора Василія Іринарховича Ульяновського. – С. 365–399; *їх же.* Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Софійські читання: Мат-ли IV Міжнар. наук.-практ. конф. "Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь": (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – С. 417–443; *їх же.* Древнейшие датированные граффити Софии Киевской // Архитектурное наследство. – М., 2009. – Вып. 51. – С. 5–13; *їх же.* Древнейшие граффити Софийского собора в Киеве и его датировка // Byzantinoslavica: Revue internationale des études byzantines. – Prague, 2010. – T. LXVIII. – № 1–2. – S. 205–240.

[3] *Евдокимова А. А.* Греческие граффити Софии Киевской (публикация) // Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. – М., 2008. – Вып. XIX: Аспекты компаративистики III. – С. 640–641.

лише фрази на кшталт того, що "фахівцями різних країн" була буцімто доведена неправомірність пропонованого нами прочитання ранніх датованих написів. Дослідниця запевняє читача в тому, що Н. Нікітенко та В. Корнієнко "...демонструють очевидне невміння виділити автентичний текст, незнання основ фонетики давньоруської мови, оперують «сумнівними в палеографічному й лінґвістичному планах реконструкціями» і, практично, «підтягають» факти на догоду бажаному результату, що суперечить основним принципам наукового дослідження"[4].

Нижче ми проілюструємо, наскільки ці проголошені Є. Архиповою "декларації" відповідають "реаліям". Оскільки дані найраніше датованих ґрафіті мають вирішальне значення для об'єктивної оцінки всіх подальших міркувань і висновків нашої опонентки, зупинимося на цій темі докладніше.

Стосовно "професійності" оцінки результатів сучасних епіграфічних досліджень нашими опонентами, то якраз у матеріалах круглого столу добре була помітна протилежна ситуація: всі ті огріхи, в яких звинувачує нас Є. Архипова устами "фахівців різних країн", присутні у статтях С. Михєєва та А. Виноградова, Т. Бобровського, Т. Рождественської, О. Євдокимової та А. Мединцевої. Нами були ретельно розглянуті висловлені учасниками круглого столу критичні зауваження, після чого ми до дрібниць детально розібрали абсолютно всі аргументи опонентів та запропонували свої контраргументи[5]. Тобто сьогодні читач має змогу самостійно ознайомитись з усіма "проти" і "за" концепції раннього заснування Софії Київської. Адже обидві книги опубліковані, широко доступні як фахівцям, так і пересічному читачеві. Однак бодай побіжно згадати у своїй статті цю нашу роботу Є. Архипова не наважилась, що й не дивно, адже тоді неможливо переконати читача у "некомпетентності" співробітників Національного заповідника "Софія Київська". Можливо, наша книга залишилась їй невідомою? Проте з самого тексту статті випливає, що Є. Архипова була все ж таки ознайомлена з думкою опонентів. Адже наведена нею фраза про "незнання основ фонетики давньоруської мови" не зустрічається в матеріалах круглого столу, а була вжита нами стосовно епіграфічних потуг Т. Бобровського. Останній, намагаючись заперечити факт написання дати в тексті, запропонував читати її як молитовне звернення до персоніфікованого образу храму "Софія", що починається з літери "зѣло": у звуковому еквіваленті такому варіанту відповідатиме слово "Зофія"[6]. Тобто Т. Бобровський переплутав звучання кириличної шиплячої "**с**" та дзвінкої "**ѕ**", оскільки остання за своєю формою нагадує латинську літеру "**S**".

Загалом мусимо констатувати, що серед учасників круглого столу, які присвятили свої виступи критиці результатів сучасних досліджень епіграфіки Софії Київської, на серйозну наукову увагу заслуговує лише спільна доповідь С. Михєєва та А. Виноградова, адже тільки ці два дослідники

---

[4] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 26.

[5] Аргументи сторін див.: Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань: Мат-ли Круглого столу: (7 квітня 2010 р., м. Київ). – К., 2010. – С. 17–35; Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума. – К., 2010. – С. 51–75.

[6] Там само. – С. 72.

намагались вивчати деякі ґрафіті з ранніми датами в оригіналі (№ 1, 2, 720, 721 та 2035). Натомість А. Мединцева та Т. Рождественська, що зосередили свою критику на одному написі № 1, в оригіналі його не вивчали, а в цілому прийняли прочитання С. Михєєва та А. Виноградова. О. Євдокимова присвятила свою доповідь повторній публікації відкритого нею ґрафіті у південній сходовій вежі з датою 1039 р., висловивши при тій нагоді здогад, що у двох датах замість кириличної "**ѕ**" слід читати або грецьку "**α**" або кириличну "**а**", які втратили петлю. Така довільна маніпуляція "перетворювала" дати XI ст. у дати XVI ст. Т. Бобровський спробував підсумувати всі наявні на сьогодні варіанти прочитання ранніх датованих ґрафіті, схиляючись до підтримки прочитань декількох записів С. Михєєвим та А. Виноградовим. Отож, як бачимо, по суті "серйозний дослідницький аналіз" здійснений лише двома останніми вченими, решта ж дослідників загалом орієнтується саме на їхні напрацювання.

У цій статті ми не будемо повторювати вже висловлені нами зауваження стосовно результатів "вивчення" ґрафіті з ранніми датами "фахівцями різних країн". Констатуємо лише, що С. Михєєв та А. Виноградов під час вивчення софійських ґрафіті застосовували методику, від якої ми свідомо відмовились, тому що саме вона дозволяє "підтягувати" факти на догоду бажаному результату. А щоб наші слова не були пустою декларацією, ми проілюструємо "досягнення" методики опонентів на нейтральному прикладі, який не впливає на питання датування Софії Київської, однак добре показує різні підходи до вивчення пам'яток епіграфіки.

У своїй монографії 1976 р. С. Висоцький опублікував під № 288 малюнок та супровідний напис[7], які стали предметом уваги В. Корнієнка[8] та С. Михєєва[9].

На світлині (рис. 1) добре помітно малюнок птаха внизу, а вище напис із трьох рядків. Не ідентифікуючи поки що жодної літери, констатуємо "сухі" факти: верхній рядок містить три знаки, у середньому знаходиться п'ять видимих літер, плюс не виключена гіпотетична реконструкція ще одного знака, знищеного вертикальним вибоєм, який нині зашпаклььований; у нижньому рядку можемо бачити чотири пошкоджені невеликими вибоями літери (рис. 2). Усі три рядки розташовані на приблизно однаковій відстані один від одного. Поверхня стіни довкола них не пошкоджена, що вказує на приналежність усіх знаків до одного напису й відсутність довкола інших ґрафіті, окрім малюнка. Прорізи всіх складових напису та малюнка ідентичні, що виказує їх виконання одним автором. Більшість літер напису ідентифікуються доволі впевнено. У верхньому рядку помітний знак, який нагадує латинську "**Y**",

---

[7] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской: (По материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – С. 128–129 (табл. CLXI, CLXII).

[8] *Корнієнко В. В.* Кирилично-глаголичне графіті XI ст. на південних хорах Софії Київської // Чернігівські старожитності. – Чернігів, 2009. – Вип. II: Наук. зб. за мат-лами VIII Міжнар. наук. конф. "Християнські старожитності Київської Русі". – С. 173–177.

[9] *Михеев С. М.* Заметки о надписях-граффити новгородского Софийского собора. Часть I // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – М., 2010. – № 2 (40). – С. 101–102.

що може інтерпретуватись як літера “**ч**” або “**ψ**” без середньої перемички, а далі чітко читаються літери “**χъ**”. У середньому рядку впевнено простежуються п’ять літер, що складають слово “**Пєтро**”. Дві початкові літери нижнього рядка пошкоджені, перша набула схожості з цифрою “**8**”, збережена частина другої має вигляд незамкненого у вершині квадрата. Третя виглядає як вигнута вертикальна лінія, верхній та нижній кінці якої закручуються ліворуч всередину. Четверта впевнено читається як глаголична “**ꙮ**”. Нагадаємо, всі наведені вище описи є “сухою” констатацією видимих частин трирядкового напису на стіні.

На підставі впевнено ідентифікованих літер та аналізу можливих варіантів визначення пошкоджених знаків В. Корнієнко запропонував читати два верхні рядки як фразу “**Ψχъ Пєтρо**”, тобто “*писав Петро*”, а нижній рядок – як запис року, тисячі якого позначені за допомогою кириличної літери “**ѕ**” (оскільки в глаголиці відсутні значки для позначення тисяч[10]), а сотні, десятки та одиниці, відповідно, глаголичними “**ⰴ**”, “**Э**” та “**ꙮ**”. Тобто в написі був зазначений 6583 р. (1075/1076). Звичайно ж, з пропонованою реконструкцією тексту напису можна не погоджуватись, проте важко заперечити, що дослідником враховані абсолютно всі складові напису.

У дослідженні С. Михєєва верхній рядок ґрафіті не згадується взагалі, ніби його не існує, хоча навіть на опублікованій дослідником фотографії він помітний (рис. 3). Від середнього рядка лишаються лише перші чотири літери «**Пєтр**». У нижньому рядку перша літера визначається як “**ъ**”, друга шляхом приєднання до неї невеликої вибоїни перетворюється на два знаки “**ψ**” та “**λ**”, третя також визначається як “**ъ**”. Відтак, весь напис дослідник читав як “**Пєтρъ ψλъ**”, тобто “*Петро писав*”. Утім, навіть за опублікованими С. Михєєвим фотографіями та на його прорисовці помітно, що контури наведених у нижньому рядку літер не відповідають оригіналові запису. Зайві останні літери середнього та верхнього рядків були перетворені на фраґменти “мачты и перекладины” зображення проквітлого хреста. І цьому на заваді не стала ані ідентичність прорізів усіх складових напису, ані повна відсутність вказаних на прорисовці фраґментів вертикальної щогли та горизонтальної перекладини. Причина у такому варіанті прочитання напису криється в тому, що дослідник прагнув довести, що “впечатление о хаотическом смешении глаголицы и кириллицы в эпиграфических текстах не подтверждается при их детальном рассмотрении”[11]. Тобто всі ці маніпуляції з реконструкцією тексту запису № 288 обумовлені прагненням автора будь-що довести власну думку, згідно з якою в давньоруських написах нібито змішано не використовувались кирилична та глаголична абетки. Принагідно зазначимо, що, окрім епіграфічних пам’яток, змішане використання літер обох

---

[10] Глаголична абетка проіснувала до XVI–XVII ст. в окремих регіонах Балкан, і саме до цього часу відноситься використання літери “ⰿ” для позначення однієї тисячі в датах літочислення від Різдва Христового. Позначення двох, трьох чи більше тисяч у писаних глаголицею текстах не зустрічається. Див.: *Щепкин В. Н.* Русская палеография. – М., 1999. – С. 165.

[11] *Михеев С. М.* Заметки о надписях-граффити... – С. 102.

абеток зустрічається у надписах пергаменних кодексів[12]. Проте цю інформацію С. Михєєв повністю ігнорує, позаяк вона не підтверджує спостережень дослідника.

У відповідях на критичні зауваження учасників круглого столу нами вже було дано порівняльну методику дослідження написів безпосередньо на стіні, застосовувану нами та нашими російськими колегами (С. Михєєвим, А. Виноградовим, О. Євдокимовою)[13], тому тут її повторювати не будемо. Однак мусимо акцентувати увагу на відмінності у базових підходах до вивчення епіграфічних пам'яток. Так, В. Корнієнко враховує всі наявні складові напису, при цьому до уваги беруться такі моменти, як їхнє розташування, форма каналів прорізів, стан збереження поверхні тиньку в місці виконання ґрафіті. Побудові реконструкції тексту (тобто для остаточного результату "польового епіграфічного дослідження") передує аналіз чітко ідентифікованих літер і тих, визначення яких не повністю впевнене. На підставі цих фактів будується модель реконструйованого тексту, правильність якої перевіряється повторним вивченням (чи повторними вивченнями) оригіналу напису. І лише після цього пропонується авторський варіант прочитання всього тексту.

У дослідницькій методиці наших опонентів, як видно з прикладу прочитання тексту ґрафіті № 288 С. Михєєвим, усе відбувається навпаки. Спочатку дослідник припускає певний алгоритм прочитання тексту, тобто, по суті, задає напрямок його реконструкції. Далі під нього "підтягуються" необхідні літери, а зайві або зовсім ігноруються, або "перевтілюються" в інші написи чи малюнки.

Таким самим чином опонентами були піддані "ревізії" опубліковані нами ґрафіті, коли один напис штучно розчленовувався на кілька (ґрафіті № 1), два окремі об'єднувались в один (№ 720 та 721), ігнорувались або оголошувались приналежними до інших текстів "зайві" літери або їхні складові, а ті літери чи їхні складові, яких не вистачало для "правильного" прочитання текстів, збирались із тріщин, вибоїн та подряпин. Нагадаємо, нами вже були проаналізовані подібні маніпуляції з текстами ґрафіті[14]. Проте "відкориговані" таким чином прочитання із зрозумілих причин були без зайвої рефлексії підтримані учасниками круглого столу й стали видаватись противниками концепції більш раннього датування Софії Київської за "кваліфіковану експертизу", яка буцімто підтверджує "дилетантський рівень і довільне читання софійських ґрафіті". Явна упередженість даного твердження проілюстрована щойно наведеним прикладом прочитання напису № 288, коли дослідники, говорячи словами Є. Архипової, "«підтягають» факти на догоду бажаному результату". Вочевидь, під такими діями слід розуміти вміння опонентів "виділити автентичний текст", яким, як підкреслювалось учасниками круглого столу, "не володіють" Н. Нікітенко та В. Корнієнко. Дійсно,

[12] *Столярова Л. В.* Древнерусские надписи XI–XIV веков на пергаменных кодексах. – М., 1998. – С. 58–60, 63–64, 66–67.

[13] Час заснування Софії Київської... – С. 51–54.

[14] Там само.

ми такого “вміння” і не збираємось набувати, оскільки вважаємо, що вдавання до спотворення текстів ґрафіті на догоду власним чи замовним твердженням або припущенням – нагадаємо Є. Архиповій її ж вислів – “суперечить основним принципам наукового дослідження”.

Дослідниця намагається також піддати критиці нашу реконструкцію західної частини князівського групового портрета, аби задекларувати безпідставність висновків, отриманих нами в результаті натурних досліджень Софійського собору. У зв’язку з цим спершу варто зупинитися на об’єкті її дослідницької уваги. Нагадаємо, що йдеться про безпрецедентну за розміщенням і розмірами фреску, яка складала грандіозний фриз, що займав усю західну частину центральної нави. Збереглися бічні фрагменти портрета з зображенням дітей князя: чотири постаті на південній стіні центральної нави і дві – на північній. Князь із княгинею були намальовані в центральній частині фрески, яка не вціліла, бо знаходилась на стіні західної потрійної аркади, розібраної наприкінці XVII ст. Від неї збереглися лише рештки, оформлені у вигляді пілонів стовпів, що прилягають до південної і північної стін. На цих рештках проглядаються контури спини і ліктя князя (південний пілон) та подолу плаття[15] княгині (північний).

Про втрачену західну частину фрески дає уявлення замальовка портрета голландським художником Абрагамом ван Вестерфельдом (1651), який не прив’язав свій малюнок до архітектури, а зобразив у два ряди, один над одним, 11 постатей – чоловічих і жіночих. Причому, як встановлено першим дослідником і публікатором малюнків Вестерфельда Я. Смирновим, художник замалював фреску після її поновлення за Петра Могили, коли з ініціативи митрополита в центральній частині портрета з’явилася фігура князя Володимира. Вона була позначена традиційними для його зображень XVII ст. іконографічними рисами, а від первісної композиції тут зберігалися на той час постаті князя (з моделлю храму) і княгині, вбраних у царські шати[16].

Цей дуже добре аргументований висновок Я. Смирнова – ерудованого і надзвичайно спостережливого вченого – приймали всі дослідники княжого портрета, за винятком сучасного львівського мистецтвознавця Н. Козака. Останній хибно гадає, що західна потрійна аркада, на якій розташовувалась центральна частина фрески, “первісно відмежовувала наву від нартекса”. Дослідник стверджує, що “факт реставрації фрески в часи Петра Могили не

[15] Є. Архипова неточно пише про “контури спин”: *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 26.

[16] *Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе (1905). – М., 1908. – Т. 2. – С. 239–240, 444–462. Є. Архипова припускається плутанини, коли говорить про те, що нібито виконаний Вестерфельдом малюнок княжого портрета *відомий у копіях Ф. Солнцева*. При цьому дослідниця посилається на Я. Смирнова, вказуючи не конкретну сторінку, а повний сторінковий обсяг його роботи й таблицю, що ілюструє копію XVIII ст. з вказаного малюнка. Насправді Я. Смирнов ніякої інформації щодо якихось копій Ф. Солнцева з малюнка Вестерфельда не наводить, бо Ф. Солнцев помер у 1892 р., а малюнки Вестерфельда у копіях XVIII ст. були виявлені самим Я. Смирновим у 1904 р. у бібліотеці Петербурзької академії мистецтв. Про відкриття цих безцінних для науки малюнків дослідник доповів на XIII археологічному з’їзді в Катеринославі в 1905 р.

доведений. Навпаки, джерела дають підстави для протилежних висновків. За свідченням Афанасія Кальнофойського, 1625 р. впала стіна, рештки якої перегородили західний вхід (можливо, це була та сама стіна, що на ній містилась центральна частина княжого портрета), а як випливає з опису Павла Алеппського, західна частина собору на сер. XVII ст. була в руїнах. Фреску не могли реставрувати, якщо її архітектурна основа була зруйнована"[17]. Тут – суцільне нагромадження помилок і безпідставних тверджень, що свідчить про слабку обізнаність автора з об'єктом дослідження. По-перше, нартекса (західного притвору) в Софії в давнину не було, оскільки собор з півночі, заходу і півдня оточували два ряди відкритих галерей, і це є загальновідомим фактом. По-друге, західну потрійну аркаду відділяв від входу перекритий коробчастим склепінням архітектурний об'єм під хорами, тобто ця аркада жодним чином не була тією стіною, що впала в 1625 р., перегородивши вхід. По-третє, факт реставрації княжого портрета Петром Могилою давно доведений, і не одним дослідником.

Отже, архітектурна основа фрески, хоча й була пошкоджена, проте не зруйнована, тому її і замалював Вестерфельд. Незважаючи на це, Є. Архипова беззастережно приймає безпідставне твердження Н. Козака про те, що нібито "за Петра Могили фреску не реставрували", і робить голослівний висновок: "Таким чином, є підстави вважати, що зображення князя Володимира – це тільки творчість А. ван Вестерфельда"[18]. Отак через слабке знання Софійського собору наші опоненти намагаються перекреслити таке цінне джерело, як малюнок Вестерфельда.

Прикро, що про таку серйозну і складну справу, як княжий портрет, беруться міркувати та ще й робити критичні оцінки дослідники, які навіть не орієнтуються в архітектурних формах собору, з якими тісно пов'язана ця фреска. До того ж Є. Архипова плутається в сюжетному змісті композиції, оскільки говорить стосовно постаті св. Володимира, яка з'явилась за Петра Могили: "Проте в XI ст. князя не могли зображувати святим, оскільки тоді він ще не був канонізований", і посилається при цьому на думку польського історика А. Поппе[19]. Однак А. Поппе, який не сумнівається в поновленні княжого портрета за Могили, говорить зовсім не про ту постать Володимира, що стала нововведенням Могили в XVII ст., позаяк Володимира почали шанувати як святого не пізніше XIII ст.[20], а про ту, що присутня в запропонованій С. Висоцьким гіпотетичній реконструкції фрески XI ст.[21].

---

[17] *Козак Н.* Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – Львів, 2007. – С. 10, 16.

[18] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 26.

[19] *Poppe A.* Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej: W poszukowaniu układu pierwotniego // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. – Warszawa, 1968. – R. XXX. – № 1. – S. 11.

[20] Див.: *Малышевский И. И.* Когда и где впервые установлено празднование памяти Святого Владимира? // Труды Киевской духовной академии. – 1882. – Т. 1. – С. 51–69; *Голубинский Е.* История канонизации святых в русской церкви. – М., 1903. – С. 292; *Федотов Г. П.* Канонизация святого Владимира // Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси. – Белград, 1938. – С. 188–196.

[21] *Poppe A.* Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej... – S. 11.

Портрет традиційно пов’язували з сім’єю Ярослава Мудрого, хоча жодних даних для такої атрибуції, крім літописних записів про заснування ним Софії, не існує. Вважали, що в центрі втраченої західної частини фрески було зображено тронного Христа, якому Ярослав підносив модель Софійського собору, а з іншого боку до Христа підходила Ірина – дружина князя; за Ярославом йшли сини, за Іриною – дочки. Ця основна схема, вперше запропонована Я. Смирновим[22] і уточнена М. Каргером[23], відтворювалася пізніше в гіпотетичних реконструкціях інших дослідників у запропонованих ними різних варіаціях, не змінюючись по суті[24]. Нічого суттєво нового не вносить в усталену схему і Н. Козак, який лише пропонує різні варіанти зображень посередників між Христом і княжою родиною, причому ці варіанти він запозичає з гіпотетичних побудов своїх попередників[25]. Щоправда, йому належить певна курйозна “новація”: посередниками на фресці, мовляв, могли виступати імператор Михаїл IV (1034–1041) та імператриця Зоя, оскільки портрет, на думку Н. Козака, написаний в 1030-ті роки. З цим імператором, як він вважає, пов’язане присвячення Михайлівського вівтаря Софії[26]. Коментарі тут зайві, адже саме за Михаїла IV відносини Русі з Візантією різко погіршилися; за свідченням його сучасника, візантійського автора Михаїла Пселла, коли “влада перейшла до безвісного Михаїла, варвари спорядили супроти нього військо”, але імператор під час підготовки русів до морського походу помер, і війна спалахнула в 1043 р. вже за Константина IX[27].

Натомість дослідження собору дали нам змогу визначити портрет як зображення родини Володимира, хрестителя Русі[28]. У дуже стислому викладі наша гіпотетична реконструкція виглядає так. Ця найбільша за розмірами фреска собору розміщена на особливо почесному місці – в центрі,

---

[22] *Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 года... – С. 444–462.

[23] *Каргер М. К.* Портреты Ярослава Мудрого и его семьи в Киевской Софии // Ученые записки ЛГУ. – 1954. – № 160. – Вып. 20. – С. 143–180.

[24] Є. Архипова навела їхній перелік, завершивши його песимістичним висновком про марність спроб гіпотетичного відтворення первісного вигляду центральної частини композиції: *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 27. Але в такому разі, за цією логікою, слід було б взагалі відмовитися від вивчення княжого портрета.

[25] Див.: *Козак Н.* Образ і влада... – С. 9–52.

[26] Там само. – С. 30.

[27] *Михаил Пселл.* Хронография / Пер. и прим. Я. Н. Любарского. – М., 1978. – С. 95, XCI.

[28] Вперше ми запропонували концептуально нову реконструкцію фрески чверть століття тому: *Никитенко Н. Н.* Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры: Новые открытия: Ежегодник: 1986 г. – Л., 1987. – С. 237–244. Надалі свою реконструкцію ми неодноразово вдосконалювали, не змінюючи її суті. Див.: *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999; 2-е изд. – К., 2004; *її ж.* Свята Софія Київська: Історія в мистецтві. – К., 2003; *її ж.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в ее центральном нефе // Софійські читання: Мат-ли IV Міжнар. наук.-практ. конф. “Пам’ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь”: (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). – С. 63–79.

навпроти головного вівтаря. Як було прийнято в середньовічному мистецтві, зображена дія розгорталася у реальному і символічному плані, поєднуючи в собі головні моменти створення (освячення) Софії: заснування собору в 1011 р. родиною Володимира і Анни та її вхід у храм для здійснення тут першої літургії. Звісно, що тут суміщено час і простір, бо вони підлягають концепції таїнства. Фреска символізує хрещення Русі, меморіалом якого є Софійський собор, і акцентує рівноапостольну місію княжого подружжя хрестителів – Володимира й Анни; саме з їхніми постатями пов'язуються нами фраґменти зображень князя і княгині на рештках західної стіни. Володимир несе до престолу Св. Софії літургійну посудину-єрусалим у вигляді моделі Десятинної церкви, що уособлює новонавернену Русь, позаяк Церква як організація ототожнювалася зі священним релікварієм-єрусалимом, прототипом якого була ecclesia matrix (материнська церква) Русі. Центр портрета міг бути оформлений мармуровою панеллю, що символізувала вівтар, до якого прямує княжа родина. Таку панель розміщено, наприклад, над царським входом, під західними хорами Софії Константинопольської, тобто приблизно в тому ж місці, де розміщувалася центральна частина княжого портрета. Над центром портрета, як випливає зі свідчень Мартина Ґруневеґа (1584) і Еріха Лясоти (1594), знаходилась шиферна плита парапету західних хорів з великим круглим зеленим каменем (яшмою), що символізував Христа – світило Небесного Єрусалиму, образом же останнього є храм (порівн. Об. 21:11).

Вивчаючи дану фреску впродовж багатьох років, ми, певна річ, коригували та уточнювали деякі нюанси своєї реконструкції, що цілком закономірно, бо не можна раз і назавжди дійти остаточних висновків у такій складній багатоаспектній проблемі. Проте Є. Архипова ставить нам це у провину: "Визначаючи час будівництва собору 1007–1017 рр., вона вважала, що у центральній частині могли бути зображені митрополит і духівництво[...] Тепер, коли час будівництва собору Н. М. Нікітенко відносить до 1011–1018 рр., вона припускає, що у центрі композиції на західній стіні було розташоване декоративне мармурове панно"[29].

Справді, чверть віку тому, вперше публікуючи свою реконструкцію, ми не мали в своєму розпорядженні ані отриманих останніми роками даних ґрафіті, ані прямого свідчення напису Петра Могили з датою 1011 р., тому визначали час виникнення Софії приблизно, хоча й дуже близько до встановленого згодом датування. Тоді ми вважали, що в центрі композиції було зображено духовенство, проте потім відмовилися від цієї ідеї, оскільки під ногами князя, який під час відправ перебував на західних хорах, не могло бути репрезентативних фігурних зображень. Крім того, відповідно до символіки літургії, архієрей (у даному випадку – митрополит) на Великому вході не очолював процесію, а зустрічав князя, який ніс на престол єрусалим, стоячи в Царських вратах. І. Стерлігова, звертаючи увагу на цей момент,

[29] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 27. Звідси і та "метаморфоза" поглядів та уточнення датування собору, і даремно це дратує Є. Архипову, бо цілком відповідає нормам наукового пошуку.

слушно зауважує: “Этим и объясняется то, что все дошедшие до нас сведения о построении иерусалимов связаны со светскими властителями”[30].

Категорично не погоджуючись з нашою гіпотетичною побудовою, сама Є. Архипова нічого нового не пропонує, а зупиняється на критиці нашої реконструкції центральної, західної ланки композиції. Одразу постає питання: а чому, власне, з великої композиції, яка складалася з трьох частин, обрано лише втрачену центральну ланку? Відповідь напрошується сама собою – по-перше, тому, що тут можна мудрувати про мармурову панель, існування якої в центрі портрета Є. Архипова рішуче не приймає, позиціонуючи себе кращим знавцем архітектурного декору Софії; по-друге, тому що реконструкція цієї частини фрески може бути лише гіпотетичною побудовою, яку критикувати найпростіше і найефективніше, бо можна продемонструвати “фантазійність” побудови опонента і власну ерудицію. Є й третя причина: за такого підходу можна не вдаватися до аналізу сюжету фрески, зокрема визначення її персонажів, бо це неминуче потягне за собою цілу низку питань історичного плану, на які відповісти не так просто, тим більше не історику, а мистецтвознавцю. При цьому постане найголовніша проблема, яку обійти неможливо: якщо на фресці зображено сім’ю Ярослава Мудрого (як вважає Є. Архипова) і його діти представлені тут дорослими, а старша дочка навіть заміжньою, бо вона фігурувала в платі-пової під княжою шапкою, то як це узгоджується з датами найраніших ґрафіті? Адже діти Ярослава почали народжуватися лише після 1020 р. Відповідь на це питання зрозуміла – ніяк. Через це Є. Архипова і відкидає всілякі там, за її визначенням, сумнівні ґрафіті, знайдені “непрофесіоналами”.

А відтак опонентка, “відкараскавшись” від розгляду цієї проблеми у вищенаведений спосіб, керується вже застарілою схемою реконструкції фрески і констатує, що групу княжичів очолював Ярослав, а княжен – його дружина Ірина, які підходили до центральної фігури Христа.

Однак жодне писемне чи образотворче джерело, в тому числі – малюнок Вестерфельда, не підтверджує існування тут тронної фігури Христа. Така фігура тут взагалі не могла існувати, адже стінопис собору вирішено в контексті ієрархічного єднання Церкви земної, що молилася в храмі, і Церкви Небесної, зображеної (явленої) на його стінах. Тому тронний образ Христа, Царя Небесного, не могли зобразити під ногами царя земного, князя, що перебував під час відправ на західних хорах, якраз над центром портрета. Розміри фігур по мірі наближення до центру композиції йдуть по наростаючій. Отож, якби в центрі фрески зобразили Христа, це зображення було б колосальним і дисонувало б з оточуючим розписом. У Софії Київській натомість ретельно витримано співвідношення масштабів між фігурами, що відповідає ієрархії образів[31]. До того ж величезний образ Христа мав передбачати молитовне пристояння йому і не міг розміщатися на стіні західної

[30] *Стерлигова И. А.* Малый сион из Софийского собора в Новгороде // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 281.

[31] Див.: *Лазарев В. Н.* Мозаики Софии Киевской. – М., 1960. – С. 65.

аркади, тобто позаду віруючих, що стояли і припадали ниць лицем до вівтаря. Щоправда, Є. Архипова знаходить приклад в опорядженні Софії Константинопольської, де зображення Христа Халкітіса під західними хорами нібито знаходилося "під ногами імператора та інших осіб, що перебували на хорах". Це, на її думку, знімає наше заперечення самої можливості такої ситуації[32].

На противагу цьому запереченню вкажемо на три моменти. Перший – це особливості архітектурного вирішення Софії Константинопольської. Її хори завдяки балкону, що оперізує наос, ідучи попереду мармурового парапету[33], значно відсунуто назад. Отже, ті, хто знаходився на західних хорах, опинялися не над образом Христа, а позаду Нього. Другий – особливості живописного опорядження. Образ Христа Халкітіса, мозаїчний чи намальований фарбами (джерела згадують ікону, що стоїть над дверима), було розміщено над високим імператорським входом, покритим широким козирком. До того ж цей образ мав порівняно невеликі розміри, тому аби побачити його, треба було пройти вперед. Усе це зримо ізолювало образ Христа від нижнього ярусу, отже, присутні не сприймали образ як такий, що знаходився за їхніми спинами. Третій – обрядні особливості. Відомо, що в Софії Константинопольській на західних хорах перебувала імператриця зі своїм почтом і її місце було закрито від сторонніх поглядів шовковими портьєрами, простягнутими між невеликими мармуровими колонами[34]. Тому це надійно ізолювало священне зображення і від верхнього ярусу.

Виникає ще одне важливе питання, яке Є. Архипова, вважаючи фреску портретом родини Ярослава, оминає: чому князь і княгиня, зображені у втраченій центральній частині фрески, були представлені, як це випливає з малюнка А. ван Вестерфельда, в царському вбранні? Адже ніяких даних для "наділення" Ярослава і Ірини такими регаліями не існує, крім відомого софійського ґрафіті 1054 р. про "кончину царя нашого" Ярослава Мудрого. Проте В. Водов, проаналізувавши всі відомі випадки вживання в Давній Русі терміну "цар" стосовно князя, в тому числі – у згаданому ґрафіті, визначив, що в XI–XII ст. цей термін не слугував для позначення інституту влади за виключенням пізніх контекстів, де царем названо Володимира Святославича (галицькі грамоти кінця XIV – початку XV ст. та "Задонщина" – початок XV ст.). Вживання терміна "цар" щодо руських князів обмежувалось релігійними та церковними контекстами, тож цей термін, застосований у ґрафіті до померлого князя, був інспірований намаганням підкреслити "високим стилем" його політичний престиж і християнські чесноти[35].

---

[32] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 30–31.

[33] Зараз балкони мають ажурну металеву огорожу. За свідченнями сучасників, у давнину огорожу хорів було виконано зі срібла і декоровано емалями, перлами і коштовним камінням. Див.: *Вельманс Т., Корач В., Шупут М.* Византийский мир. Храмовая архитектура и живопись. – М., 2006. – С. 14.

[34] Там само. Ці колони донині мають металеві кільця для портьєр.

[35] *Водов В.* Замечания о значении титула "царь" применительно к русским князьям в эпоху до середины XV века // Из истории русской культуры. – М., 2002. – Т. II. – Кн. I: Киевская и Московская Русь / Сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – С. 506–542.

Інша річ – іконографічні приклади. Адже одна справа називати князя “царем”, інша – зображати його в царському вбранні, оскільки останнє було можливим лише за умови, якщо він був царем насправді (за середньовічними канонами зображення є співпричетним прототипу). Для тогочасної людини сутність і матеріальна форма були нерозривно пов’язані, що зумовило фанатичну відданість прототипам[36]. До того ж у Візантії царські регалії сприймалися як символи влади божественного походження, тому всякий, хто їх привласнював, ставав порушником священних уставів і небезпечним суперником василевса[37]. Згідно з трактатом Константина Багрянородного “Про управління імперією”, навіть імператор, якщо наважиться самочинно забрати з престолу Константинопольської Софії для себе або подарувати іншим щось зі священних одеж чи вінців, має бути підданий анафемі і відлучений від церкви як супротивник і ворог Божих повелінь[38].

Як відомо, Володимир на своїх монетах, а його дружина Анна на мініатюрах Радзивілівського літопису зображаються у царському вбранні. Це дозволяє згадати, що в межах Візантійської співдружності при укладенні династичного шлюбу практикувалася церемоніально-дипломатична норма надання титулу кесаря (царя) з отриманням царських регалій іноземному державцю, який породичався з правлячими імператорами через шлюб з принцесою з їхнього дому. Тому історики вважають, що такий титул отримав Володимир при одруженні з Анною – рідною сестрою Василя II і Константина VIII[39]. Ж.-П. Аріньйон у цьому зв’язку доводить, що після шлюбу Володимира і Анни київські Рюриковичі, включившись у систему ритуального споріднення з василевсами, отримали легітимне право царювати (jus regnandi) і навіть право успадкувати імператорську владу, бо згідно з середньовічними юридичними нормами вони стали співспадкоємцями візантійського трону по жіночій лінії[40]. Принагідно варто згадати, що про укладення династичного шлюбу Володимира і Анни розповідає розлогий цикл світських фресок у сходових вежах Софії Київської, де зображено прийняття шлюбного посольства Володимира на константинопольському іподромі та коронаційний вихід Анни під час її заручин з київським князем (візантійські царівни у таких випадках коронувались)[41]. Звісно, що Ярослав, одружений на шведській принцесі, такого титулу, на відміну від Володимира, не мав. Через це

---

[36] *Вельманс Т., Корач В., Шупут М.* Византийский мир. – С. 15.

[37] *Грабар А.* Стенописите по стълбището на “Света София” в Киев и византийската иконография // *Грабар А.* Избрани съчинения. – София, 1982. – Т. 1. – С. 84–86.

[38] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей: (Текст, перевод, комментарий). – М., 1991. – С. 57.

[39] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1: До початку XI віка. – С. 507, 509; *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 334, 366–367.

[40] *Аріньйон Ж.-П.* Дипломатичні зв’язки між Візантією та Руссю з 860 по 1043 рр. // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – К., 1995. – Вип. 2–3. – С. 32–35.

[41] *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской... – С. 65–122.

ані Ярослав, ані його дружина Ірина не могли бути зображеними як царські персони на княжому портреті в “митрополії руській”.

Але найбільшу увагу опонентка приділяє критиці нашого тлумачення, так би мовити, “нефігурної” серцевини княжого портрета, де, на нашу думку, було розміщено мармурову панель. Є. Архипова починає з демонстрації свого повного нерозуміння основного принципу сприйняття храмового монументального живопису, а саме – його функціонального характеру, коли говорить, що Н. Нікітенко “...доходить парадоксального висновку про функціональний характер стародавнього розпису, нібито покликаного візуально доповнювати присутність князівського подружжя, яке під час служби перебувало на хорах”[42]. Функціональність храмового декору, в тому числі монументального живопису – настільки загальне місце в мистецтвознавстві, що здається зайвим займатися тут освітніми студіями. Насправді парадокс полягає в тому, що Є. Архипова як мистецтвознавець, досліджуючи храмовий архітектурний декор, цього не знає і знати не хоче. Якщо ми говоримо про те, що мармурова панель сприяла актуалізації сюжету, вводячи його в київську дійсність, то маємо на увазі продуману інсталяцію, залучену до програми створення сакрального простору Софії Київської; про такі інсталяції, широко застосовані в Софії Константинопольській, цікаво і переконливо пише відомий мистецтвознавець О. Лідов[43]. Але Є. Архипова, вочевидь, дуже далека від сучасних студій подібного роду і як представниці старої позитивістської школи в мистецтвознавстві, що орієнтується на описові характеристики об’єктів дослідження, їй такі інтерпретації вочевидь здаються “від лукавого”.

Дослідниця гнівно заявляє, що Н. Нікітенко “...демонструє повну зневагу до головних принципів візантійської храмової декорації, згідно з якими мармурове облицювання не поєднується з фресковим розписом і, тим більше, не може бути окремою вставкою у фрескову композицію. [...] У церквах, оздоблених фресковим живописом, тільки цокольну частину прикрашали імітацією мармурового облицювання. На одній і тій самій стіні ці два різні види декорації не застосовували, оскільки при загальній ідентичності технології підготовки поверхні стін під фреску її робили дво-, а під мозаїку – тришаровою”[44].

Наведемо лише один з промовистих прикладів тісного сусідства мармуру і фрески, можливість існування якого Є. Архипова рішуче заперечує. Ідеться про створені константинопольськими майстрами знамениті монументальні фрескові образи Богоматері з Немовлям і св. Пантелеймона в церкві св. Пантелеймона (1164) в Нерезі (Македонія), обрамлені різьбленими мармуровими “балдахінами”, що фланкують вівтарну перегороду[45]. Тож таке

[42] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 27.

[43] Див.: *Лидов А.* Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре. – М., 2009.

[44] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 28.

[45] *Лазарев В. Н.* История византийской живописи / Предисл. и подгот. к печати Г. И. Вздорнова. – М., 1986. – Кн. 1: Текст. – С. 95–96; *Вельманс Т., Корач В., Шупут М.* Византийский мир. – С. 174–175 (іл. 62); Див. також: Studenica. – Beograd, 1991. – S. 20, 56.

сусідство практикувалося, зокрема в тих випадках, коли потрібно було виділити мармуром особливо значуще зображення. І ніякі будівельно-технологічні завади не стояли на шляху майстрів, якщо треба було виконати поставлене перед ними завдання.

Те саме можна сказати і про поєднання в єдиному ансамблі мозаїки і фрески. Вже такий найвідоміший дослідник софійських мозаїк, як В. Лазарев, указував: "В Софии Киевской такого противопоставления мраморной облицовки стен мозаикам нет и в помине", – адже тут мозаїка тісно сусідить із фрескою, яка суцільно покриває ті поверхні стін, де у Візантії використовувалися мармурові облицювання. Окрім того, він звернув увагу на те, що в Софії Київській фреска навіть вторгається в зону мозаїчного декору: на західній попружній арці фрескові зображення сорока севастійських мучеників безпосередньо примикали до мозаїчних медальйонів з мучениками на північній, східній і південній арках[46]. Цікаво, що й О. Демус, на якого посилається Є. Архипова, зауважує, що "иногда мозаики перемешивались с фресками, что произошло в Св. Софии Киевской", а також говорить про "растворение мозаичного декора" і акцентує, що "после того, как интерьером храма овладела фреска, хрупкое равновесие мраморной облицовки и живописного убранства, которое было одним из главных художественных достижений украшенных мозаиками храмов, уже не могло сохраниться". "Приходится признать, – зазначає дослідник, – что тонкости столичного искусства X и XI вв. в провинциях воспринимались исключительно в искаженном виде. Даже константинопольские художники, работавшие за границей, вряд ли могли следовать своим столичным стандартам"[47].

Отже, в Софії Київській, як і в інших храмах цього періоду, спостерігаємо симбіоз традиційної та новаторської шкіл зодчества і монументального живопису. Альфою і омегою для кожного, хто вивчає візантійське мистецтво, є те, що воно, поряд з опорою на традиційність, було націлено на творчу еволюцію, оскільки враховувало специфічні умови, вимоги та особливості місцевого замовлення. Прикро, що доводиться вдруге повторювати тут ці загальновідомі речі. Вдруге, тому що ми вже дискутували з Є. Архиповою на цю тему, та вона нас не почула, тому відішлемо читача до нашого вищезгаданого полемічного видання, в якому надано чимало місця критиці її поглядів та переконань[48].

У даній же публікації зосередимося здебільшого на тому, чим, власне, наша опонентка "підкріпила" і "розширила" свої доводи. Отже, Є. Архипова знову повертається до питання залученої нами аналогії з мармуровим облицюванням західної стіни Софії Константинопольської при вирішенні складної і спірної проблеми реконструкції втраченої центральної частини княжого портрета. Є. Архипова вводить читача в оману, коли стверджує неможливість мармурового облицювання західної стіни Софії, бо, мовляв, "ніяких археологічних решток мармурового облицювання західної стіни (як,

---

[46] *Лазарев В. Н.* Мозаики Софии Киевской. – С. 38–39 (прим. 4, 63).

[47] *Демус О.* Мозаики византийских храмов. – М., 2001. – С. 102–103, 105.

[48] Час заснування Софії Київської... – С. 94–105.

до речі, і інших стін) Київської Софії не збереглося..."[49]. Парадоксально, що цим вона сама себе спростовує, бо пише у своїй попередній публікації: "В Десятинной церкви и в Софийском соборе были найдены фрагменты тонких облицовочных панелей из белого мрамора. На некоторых из них сохранилась резьба в виде профилированных рамок или рельефных изображений (илл. 598). На всех есть следы или налепы известково-цемяночного раствора, а иногда раствором забита и лицевая сторона. Трудно сказать, насколько широко мраморные облицовки были использованы в древнерусских храмах, но, судя по имитации мрамора в нижних регистрах фресковых росписей, этой традиции, без сомнения, старались следовать"[50].

Але як могла бути вирішена композиція мармурового облицювання західної стіни? Певна річ, що в такому разі, коли прямі докази відсутні, метод аналогії є єдино припустимим, а цей метод, як відомо, дає змогу дослідникам зробити лише *гіпотетичні* висновки. Головне тут полягає в тому, які з них є найправдоподібнішими. Зрозуміло, що в такій ситуації ми говоримо про те, *як могла бути* оформлена центральна частина княжого портрета, не роблячи якихось категоричних висновків[51]. На відміну від нас, наша опонентка, мислячи незаперечними категоріями, прозорливо "бачить справжню дійсність" і зразу ж доходить остаточного висновку: "Нічого спільного з дійсністю не має й запропонована Н. М. Нікітенко атрибуція сучасної композиції мармурового облицювання західної стіни Софії Константинопольської [...] як символічного зображення священного вівтаря Софії, на якій вона бачить «два величезні хрести, що фланкують престол із хрестом у ківорії». «Величезними хрестами» дослідниця називає хрестоподібне облямування вузькими панелями чотирьох великих прямокутних мармурових плит над бічними дверима Імператорського входу з боку наоса. Саме в такий спосіб облицьована переважна частина стін собору". При цьому Є. Архипова посилається на ілюстрацію із солідного іноземного видання[52].

Що тут скажеш? Облицювання стін константинопольського храму являє собою чергування квадратів і кругів, кожний з яких окантований кольоровою каймою чи вузькими панелями. Але ж ми говоримо не про технологію облямування, а про семантику композиції мармурового облямування західної стіни, тож не треба навмисно змішувати поняття. Досить поглянути на згадану композицію, аби побачити саме те семантичне вирішення, яке ми пропонуємо. Крім того, можна порадити опонентці відвідати Софію Константинопольську, аби на власні очі переконатися, що насправді подібної композиції з величезними хрестами в цьому храмі більше ніде немає.

А потім Є. Архипова, намагаючись перекреслити наше тлумачення центральної верхньої панелі з Голгофським хрестом у кіоті як символу вівтарного

---

[49] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 28.

[50] *Архипова Е. И.* Архитектурный декор и монументальная пластика Киевской Руси: Конец X – первая четверть XII века // История русского искусства: В 22 т. – М., 2007. – Т. 1: Искусство Киевской Руси: IX – первая четверть XII века. – С. 578.

[51] *Никитенко Н. Н.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете... – С. 68.

[52] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 28–29, 35.

престолу, сердито вказує, що насправді це є зображення хреста в едикулі, що містить алюзію на храм Гробу Господнього в Єрусалимі[53]. То хто ж буде це оспорювати? Саме так і є. Мабуть, дослідниця не знає, що за тлумаченням Церкви вівтарний престол символізує живоносний Гроб Господній. Вочевидь не відомо їй і те, що тема престолу по-різному вирішується в різних контекстах, тому вона на всі лади доводить, що наше трактування може стосуватися сюжету Етимасії, а відтак пускається в зайві в даному випадку міркування щодо неможливості розміщення такого сюжету над Імператорським входом. Зазначимо, що Голгофський хрест у кіоті (у тому числі – розглядувана композиція Софії Константинопольської) до всього ще й уособлює Небесний Єрусалим[54], образ якого відтворює архітектура і монументальний живопис Софії Київської[55].

Далі Є. Архипова вдається до розлогих мудрувань стосовно первісного оформлення західної стіни Софії Константинопольської, аби довести, що з часом це оформлення зазнало деяких змін. Хай і зазнало, проте дослідниками встановлено, що плита з Голгофським хрестом була вставлена в первісну мармурову інкрустацію на початку X ст., тобто в добу спорідненої з Рюриковичами Македонської династії. Відтак, усі доводи Є. Архипової з цього приводу "не працюють", адже ніяк не розхитують нашу гіпотетичну побудову, бо не підважують побачену нами ідейну основу інсталяції західної стіни Софії Константинопольської. На переконливу думку О. Лідова, ця інсталяція була інспірована розробленою за Лева VI Мудрого (886–912) програмою Імператорських врат, створивши своєрідний архетип, пов'язаний із символікою Царського входу[56]. З огляду на розміщення над входом в Софію Київську центральної ланки родинного портрета Володимира, константинопольський архетип уповні міг прислужитися і для розробки символіки великокняжого входу.

Є. Архипова бездоказово стверджує: "...як відомо з історії візантійської архітектури, в усьому православному світі (у тому числі й у Русі – собори Києва, Новгорода, Полоцька) запозичувалося лише посвячення собору Святій Мудрості, але ані унікальний план константинопольського храму, ані його декор навіть у спрощеному вигляді не стали джерелом наслідування для візантійських архітекторів наступних поколінь"[57].

Відомі дослідники візантійської архітектури вважають інакше, адже саме завдяки Софії Константинопольській – купольній базиліці – зародилася, трансформувалася і поширилася ідея хрестовокупольного храму, саме в ній надзвичайно органічно і наочно втілилися найглибші релігійні символи і образи[58].

---

[53] Там само. – С. 29.

[54] Див.: *Сидоренко Г. В.* Два Иерусалима. Об одной группе резных деревянных расписных икон // Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2009. – С. 727–730, 742.

[55] Див.: *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской... – С. 185–198.

[56] *Лидов А.* Иеротопия. Пространственные иконы... – С. 163–209, 211.

[57] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 31.

[58] *Комеч А. И.* Архитектура конца X – середины XI века // История русского искусства. – Т. 1. – С. 115.

Вважають навіть, що у своєму первісному проекті Софія Київська "відтворювала елементи константинопольського Софійського собору"[59]. Тож не ми одні не маємо сумнівів, що створення Софії Київської інспірувалося концепціями та ідеями, втіленими у головному храмі Візантії, тим більше тими, які були розроблені за Македонської династії. Не забуваймо, що наприкінці X ст. те "небо на землі", яке відтворюють архітектура і живопис Софії Київської, у всій повноті відчули на собі посли Володимира, які побували на відправі в Софії Константинопольській: "**не свѣмы, на небѣ ли есмы были, ли на земли**"[60].

Є. Архипова некоректно зміщує акцент, коли однозначно стверджує, що у візантійських храмах "...зазвичай використовували кам'яні деталі зі зруйнованих споруд різних епох..."[61]. Насправді істина лежить посередині, бо використовували і спеціально виготовлені для них деталі, особливо для найзначущіших храмів, зокрема тієї самої Софії Константинопольської[62]. Не можемо погодитися з Є. Архиповою і в тому, що в мармуровій декорації Київської Софії не могли використовувати деталі з різночасових споруд (сполії), бо, мовляв, "у Києві перших десятиліть XI ст. таких сполій ще не було..."[63]. Почнемо з того, що хоча питання імпорту візантійських кам'яних деталей чи цілих виробів є малодослідженим, їхня доставка в Київ наприкінці X – на початку XI ст. не викликає сумнівів, оскільки використана в Софії Київській кам'яна пластика має подібність до константинопольських і херсонеських мармурів, тому вважають, що "деякі з київських мармурів були взяті з ранньовізантійських будівель Причорномор'я, зокрема, з Херсонеса"[64]. І найбільша кількість мармуру могла бути довезена в Київ якраз наприкінці X ст., після взяття Володимиром Корсуня, адже така нелегка і небезпечна через печенізьку загрозу справа була можливою лише при наявності війська[65]. Досить сказати, що мармуру в Десятинній церкві і Софії Київській було багато, причому він був привозним, бо на Русі не добувався. Інша річ, де його обробляли – у Візантії чи на Русі. Але для нашої

---

[59] *Вельманс Т., Корач В., Шупут М.* Византийский мир. – С. 348.

[60] Полное собрание русских летописей. – М., 2001. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Стб. 108.

[61] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 31.

[62] *Aksit Ilhan.* Hagia Sophia. – Istanbul, 1999.

[63] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 31.

[64] *Нельговский Ю. А.* Мраморы Софии Киевской // София Киевская: Мат-лы исследований. – К., 1973. – С. 56–61. Цей погляд поділяють М. Холостенко і В. Пуцко. Див.: *Холостенко Н.* Открытия в Чернигове // Декоративное искусство. – М., 1967. – Т. 5. – С. 19–20; *Пуцко В. Г.* Ранневизантийский рельеф в Софии Киевской // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – М., 1979. – Вып. 160. – С. 107–110. Натомість О. Комеч певен, що мармурові елементи Софії Київської "невозможно подогнать, их можно лишь целенаправленно изготовить", див.: *Комеч А. И.* Архитектура конца X – середины XI века. – С. 155.

[65] Навіть наприкінці XVI ст. Мартин Ґруневеґ писав: "У цьому краю немає мармуру, порфіру і алебастру, і привезти їх неможливо без нечувано великих втрат". Див.: *Ісаєвич Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: Культура, традиції. – К., 1982. – С. 125.

теми це суттєвої ролі не відіграє. Так само, як і не має особливого значення питання, як саме було оздоблено мармурові плити західної стіни – мозаїкою чи комбіновано зі смугами червоного шиферу – аналогу візантійського порфіру, як це, до речі, зроблено в декорі синтрону Софії Київської.

Є. Архипова з посиланням на В. Александровича пише, що в тогочасному мистецтві не зустрічається розміщення декоративного панно між князівською парою, бо це, на її думку, “...усуває адресата учасників ходи...”[66]. Проте, по-перше, в науці неодноразово відзначалася унікальність і своєрідність княжого портрета в Софії Київській. По-друге, в середньовічному монументальному мистецтві відомі процесуальні сцени, по-різному вирішені у різних ансамблях. Ось лише кілька прикладів. Чоловіча і жіноча половини групового портрета могли бути роз’єднані просторово, як, наприклад, дві половини знаменитої мозаїчної композиції церкви Сан Вітале в Равенні (VI ст.) із зображенням імператорського подружжя Юстиніана і Феодори, розміщені візаві на бічних стінах вівтаря, по сторонах від вікон[67]. Мозаїчну процесуальну сцену на тріумфальній арці в римській базиліці Санта Пракседе (IX ст.) вирішено в контексті теми спасіння в Небесному Єрусалимі, до якого з двох сторін входять дві групи духовенства і світських осіб, причому персонажі груп нижнього регістру роз’єднані простором арки. Не завжди це були і центричні сцени з Христом чи Богородицею посередині. Наприклад, у середньовічних грузинських фресках ктитори зображалися в ритуальній процесії, що прямувала до вівтаря; зокрема в Бетанії в храмі 1207 р. ктитор, який очолює процесію, зображену на південній стіні, не підносить модель храму безпосередньо Христу чи Богоматері, а несе її до вівтаря[68].

Наша опонентка помиляється й коли говорить, що княжий портрет позбавлений якоїсь історичної конкретики, тобто не може зображати сцену освячення Софії Київської, оскільки, на її думку, візантійська традиція такого не знала[69]. Ми вже давно показали на численних прикладах, що світські сюжети в мистецтві країн візантійського кола були сповнені історичного змісту, на що звертали увагу й інші дослідники[70]. Існує і власне сцена освячення храму правлячою родиною – це вищезгадана мозаїка церкви Сан Вітале, на якій Юстиніан і Феодора несуть Святі дари церкві; саме імператор ставив євхаристичну чашу (потир) і дискос на престол при богослужінні[71].

Так само і на софійській фресці Володимир ніс на престол Софії святі реліквії в моделі Десятинної церкви: такі храмоподібні моделі називали на

[66] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 31.

[67] *Лазарев В. Н.* История византийской живописи. – С. 45.

[68] *Алибегашвили Г. В.* Четыре портрета царицы Тамары. – Тбилиси, 1957. – С. 24–25.

[69] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 31.

[70] *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской... – С. 29–33.

[71] Див.: *Вельманс Т., Корач В., Шупут М.* Византийский мир. – С. 17–18.

Русі єрусалимами і розглядали їх як символи небесного – Нового Єрусалиму[72]. Вони унаочнювали ідею живого зв'язку земної Церкви з Церквою Небесною і були приналежністю головних соборних храмів. Опонентка висловлює сумнів щодо можливості втілення в моделі архітектурного образу Десятинної церкви, мовляв, існує дев'ять варіантів її реконструкції, тож не відомо, який саме з них можна впізнати в цій моделі[73]. Але її гумор тут ні до чого, бо при всіх існуючих варіантах майже всі дослідники, відштовхуючись від даних археологічних досліджень, сходяться в тому, що це був п'ятикупольний триапсидний храм з розвинутою західною частиною, високою однорядною відкритою галереєю вздовж бічних фасадів; у цього храму не було сходових веж у західних кутах будови, а з боку західного фасаду існували два входи – центральний і в капелу в південно-західному куті[74]. Не важко помітити, що саме такий храм послужив прототипом моделі в руці князя, яку він ніс на вівтар храму Премудрості Божої.

А адресатом урочистої процесії княжої родини був Христос – світило Небесного Єрусалиму, символізований, як і в Святому Письмі, яшмою (ясписом). На думку Є. Архипової, згаданий Мартином Ґруневеґом (1584) вмонтований у парапет західних хорів "великий зелений камінь, подібний

---

[72] На питання щодо єрусалимів, які порушує Є. Архипова, можна знайти відповідь у нашій монографії: *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской... – С. 35, 40–41, 43, 61–63. Категоричність Є. Архипової є невиправданою, оскільки це питання у науці є нез'ясованим, спірним, існують різні гіпотези щодо богослужбового призначення єрусалимів (курильниці, світильники, дарохранильниці, дароносиці, релікварії-мощехранильниці). Відома дослідниця художнього металу Давньої Русі І. Стерлігова, на чию думку посилається опонентка, з цього приводу пише: "Все известные иерусалимы, принадлежащие разным эпохам, помимо общей символики «града небесного», могли иметь совершенно различные функции и давать повод для разнообразного их истолкования". Див.: *Стерлигова И. А.* Малый сион из Софийского собора в Новгороде. – С. 284. Жодним чином не суперечить нашій концепції і зацитована Є. Архиповою думка І. Стерлігової про євхаристичний характер єрусалимів, адже мощі святих переносилися в дароносицях, що поставлялися на престол на Великому вході під час першої літургії в освячуваному храмі. Певно, що такі дароносиці могли мати і храмоподібну форму. Хибною є й думка Є. Архипової, що мощі зберігалися у храмоподібних посудинах лише у пізніші часи. Щодо можливості використання єрусалимів як реліквaріїв-мощехранильниць можемо навести приклад, хронологічно близький появі Софії Київської – знаменитого срібного Ахенського реліквaрію з мощами прп. Анастасія Персіянина, виконаного у вигляді одноглавого візантійського храму. Реліквaрій у 1000–1002 рр. був піднесений візантійцями як шлюбний дар імператорові Оттону III і принцесі Феофано. Див.: Православная энциклопедия. – М., 2001. – Т. 2. – С. 249. Близьким цій епосі є й не менш відомий реліквaрій – так званий "ковчежець Срезневського" з Оружейної палати, в якому зберігалися мощі св. Димитрія Солунського, виконаний в Салоніках в 1059–1061 рр. Цей ковчежець відтворює, як вважають, знаменитий ківорій у базиліці св. Димитрія в Солуні. Див.: *Стерлигова И. А.* Малый сион из Софийского собора в Новгороде. – С. 278–279.

[73] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 32.

[74] Літературу до питання див.: *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской... – С. 43.

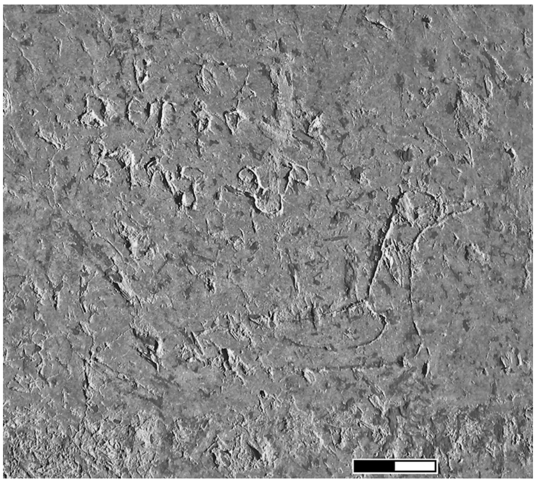

Рис. 1. Світлина ґрафіті № 288 з Софії Київської.

Рис. 2. Прорисовка ґрафіті № 288, виконана В. Корнієнком.

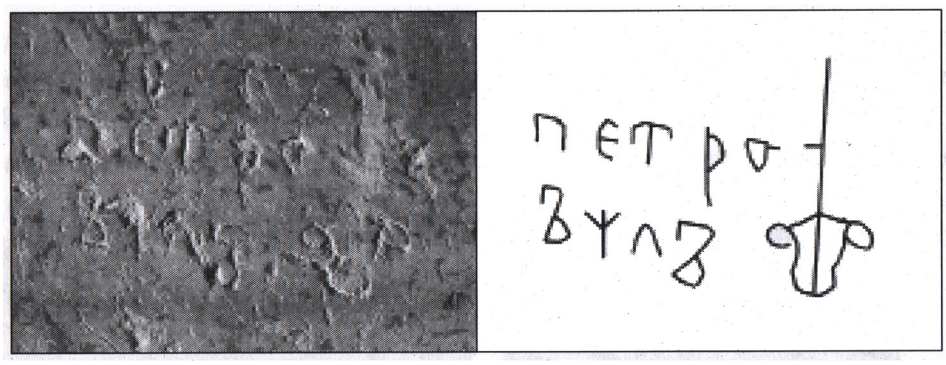

Рис. 3. Прорисовка напису з ґрафіті № 288, виконана С. Міхєєвим.

до дзеркала", не міг бути яшмою, бо для інкрустації в якості імітації коштовних каменів здебільшого використовували смальту та полив'яну кераміку[75]. По-перше, такий буквалізм стосовно середньовічного сюжету просто смішний, позаяк важливою була сама ідея яшми, яку могли імітувати чим завгодно. По-друге, в плиту могла бути інкрустована і яшма, оскільки вона використовувалася в мозаїчних наборах підлог візантійських храмів[76].

У біблійному описі Небесного Єрусалиму яспис виступає як його світилом, так і муром, і першою підвалиною – наріжним каменем (Об. 21: 18-19). Варто зважити, що в Софії Київській плита з яшмою знаходилась навпроти головного вівтаря, над яким читається головний посвятний напис ансамблю: "Бог серед нього, нехай не хитається, Бог поможе йому, коли ранок настане" (Пс. 45:6). Йдеться про Небесний Єрусалим, захищений Богом від світового хаосу, від сил зла. Ці слова здавна й дотепер промовляються в чині на закладення (посвячення) храму, який ілюструє княжий портрет. При цих словах архієрей закладає наріжний камінь – символ Христа (Пс. 117:22) у підвалини нового храму. Отже, весь ансамбль пронизаний ключовою ідеєю творення нової Русі як Церкви Христової, і невід'ємною ланкою цієї ідейної побудови була яшма – символ наріжного каменя.

Таким чином, жоден із закидів Є. Архипової на нашу адресу не є серйозно аргументованим, а відтак – наші результати натурних досліджень Софії Київської не можна вважати підваженими її критикою. Дозволимо собі переадресувати нашій опонентці висунуті нею звинувачення, особливо погане знання собору та засад наукової методології. Даремно Є. Архипова бідкається, що полеміка з нами відволікає її від високої науки. Не ми ж уповноважували пані Архипову обговорювати наші гіпотези, бо, як вважаємо, їй слід для початку уважніше познайомитися з собором, щоби займатися, як вона пише, "продуктивним науковим вивченням унікальної пам'ятки історії й культури Русі" та не перетворювати такі гучні заяви на пусті декларації.

Надія Нікітенко, В'ячеслав Корнієнко (Київ). **Ще про натурні дослідження Софії Київської.**

Ця полемічна стаття є відповіддю на критичну публікацію Є. Архипової, в якій вона намагається спростувати висновки, отримані Н. Нікітенко та В. Корнієнком в результаті новітніх натурних досліджень Софії Київської. Головну увагу приділено полеміці з приводу реконструкції княжого портрета – важливого джерела для вирішення проблеми датування собору. Доводиться, що аргументація Є. Архипової не є переконливою, науково виваженою і об'єктивною.

Ключові слова: Софія Київська, епіграфіка, ґрафіті, фрески, княжий портрет.

Надежда Никитенко, Вячеслав Корниенко (Киев). **Еще раз о натурных исследованиях Софии Киевской.**

Эта полемическая статья является ответом на критическую публикацию Е. Архиповой, в которой она старается опровергнуть выводы, полученные Н. Никитенко и

[75] *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській... – С. 32.

[76] Див.: *Вельманс Т., Корач В., Шупут М.* Византийский мир. – С. 14.

В. Корниенко в результате новейших натурных исследований Софии Киевской. Главное внимание уделено полемике по поводу реконструкции княжеского портрета – важного источника для решения проблемы датирования собора. Обосновывается, что аргументация Е. Архиповой не представляется убедительной, научно взвешенной и объективной.

Ключевые слова: София Киевская, эпиграфика, граффити, фрески, княжеский портрет.

Nadiia Nikitenko, Viacheslav Korniienko (Kyiv). **On the Investigation of the Portraits in the St. Sophia Cathedral in Kyiv.**

This polemical paper is a response to the critical article of E. Arhipova in which she attempts to refute the conclusions of N. Nikitenko and V. Korniienko as a result of new natural investigations in St. Sophia Cathedral. The authors focus their attention on the debate over the reconstruction of the prince’s portrait – an important source for solving problems for dating of the cathedral. It is shown that the arguments of E. Arhipova are not neither convincing, scientifically balanced, or objective.

Key words: St. Sophia of Kyiv, epigraphy, graffiti, wall paintings, prince’s portrait.

Володимир ПОЛІЩУК (*Київ*)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЗЕМСЬКОГО ПЕРЕПИСУ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО ВІЙСЬКА У ВОЛИНСЬКІЙ ЗЕМЛІ У 1528 РОЦІ

Війна і військова організація були основним джерелом творення багатьох держав і загалом – розгортання цивілізаційних процесів. У кожну переломну епоху війна виступала головним каталізатором державотворення, а військова організація – взірцем державної. Осмислюючи події минулого, стає очевидним, як військові потреби структурують суспільство та визначають його організаційні моделі. Адміністративні ж практики постають такими, що випливають із військових потреб. Вони намагаються так пов'язати суспільство, аби воно було замкнене на військові потреби і завжди позначалось своїм відношенням до цих потреб. Таким чином, адміністративні практики постають джерелом реєстрації лише як продовження більш фундаментальних військових підвалин суспільно-ієрархічних організацій. Цей факт здається настільки очевидним, що часто-густо забувають про його визначальну силу в розумінні реалій минулого і прочитанні історичних джерел. Так і в історії Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі – ВКЛ), попри відому хронологію подій та, здавалося б, прозорі приписи правових актів і рішення сеймів, лишається туманним питання, а яким чином на початку Нового часу провідний прошарок лицарів-воїнів (бояр) почав перетворюватися на землевласників-господарників (зем'ян-шляхту) – спадкових власників земельних угідь та підданих селян. Власне, таких господарників, що завзято торгують, вершать суд над підданими або судяться самі, ділять земельні угіддя, збирають та сплачують податки і навіть обирають депутатів на сеймики і сейми? Яким чином уміння і здатність воювати поступилися схильності господарювати, власне керувати та визискувати економічний інтерес, незважаючи на постійні військові загрози з боку амбітних сусідів-держав, які дедалі більше і більше потребували людських та промислових ресурсів?

Зрозуміло, що на такі питання не може бути однозначної відповіді історика. Навряд чи у джерелах знайдуться прямі факти, які б безпосередньо доводили його думку. Адже факти представляють зору історика певний осад подій – осад, в якому відбилися певним чином "оброблені" зліпки минулого. Такі зміни, як правило, проявляються в безпосередньому (чуттєвому) сприйнятті і геть губляться у джерелах, які ми мусимо сприймати умоглядно. Безпосереднє сприйняття відбивається в живому характері і звичках, у стерео-

типах мислення, закоріненого тут-і-тепер, які ніколи прямо не потрапляють у заформалізовані тексти документів. Особливо, коли йдеться про явища (стереотипи мислення і сприйняття), що видозмінюються непомітно – так що протягом 3–4 поколінь, від діда до онука, ніякі зовнішні реалії на це не вказують. Усе ж таки історія не складається виключно з фактів історичних джерел і завжди лишається відкритою для багатовимірного її осмислення. Один і той самий факт у різних контекстах може зазвучати цілком інакше, з новими інтонаціями і варіаціями. Вилущуючи факти із текстів історичних джерел, варто вряди-годи запитувати себе: а яке моє запитання породило цей “факт”? Який контекст надав йому своєрідного звучання? І з такими запитаннями можна починати з будь-якого “факту”, що постає у світлі традиційної історіографії.

Як відомо, у 1526 р. великий князь литовський Сигізмунд I уклав перемир’я з Москвою на десять років, тобто до 1536 р. Невдовзі литовський уряд спробував скористатися мирним часом для організації оборони “на підставі визначеного і рівномірного обкладання військовою повинністю землевласників держави”[1]. З метою дізнатися, хто і як має служити, а також з метою правильного надходження грошових податків, що встановлювалися на сеймах, господар з панами-радою на вальному сеймі 1 травня 1528 року постановив провести по всій державі “попис” земських маєтків: “На великомъ вальномъ соимѣ, рачилъ его милость (Сиґізмунд I. – *В. П.*) ухвалити и установити оборону земскую, подъ которымъ обычаемъ мають панове рады, и княжата, и панята, и вся шляхта у Великомъ князьствѣ Литовскомъ къ службѣ земскои завжды поготову быти, и почотъ конеи зъ имѣнеи своихъ конно и зброино ставити”[2]. Відтак 1 травня після наради з панами-радою було винесено постанову про те, що пани-рада, княжата, панята і вся шляхта повинні з кожних восьми *служб* людей виставляти у військо (*в поле*) “пахолка на добромъ кони, во зброи, зъ древом, съ прапором, на которомъ бы былъ панцеръ, прылбица, мечъ або кордъ, сукня цвѣтная, павеза и остроги двѣ”[3]. Дія цієї постанови поширювалася на 10 років (до 1538 р.).

Нас у першу чергу цікавитиме організація земського перепису як результат обліку маєтків, на підставі якого було упорядковано облік литовсько-руського війська. Чому це так важливо? Запитаймо, а чим був у першій третині XVI ст. перепис як реєстраційна акція у масштабах держави? Однозначно, це не була буденна акція. В концептуальній площині земський перепис можна розглядати як факт творення **реєстраційної поверхні** (термін Жиля Дельоза). В історичній ретроспективі перепис передусім являв собою ознаку Нового часу, пориваючи з традиціями середньовіччя. Йдеться не тільки про формування станового суспільства, а й про нові механізми влади, нові практики соціального управління.

[1] *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. – М., 1900. – С. 247–248.

[2] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЗР). – СПб., 1848. – Т. II: 1506–1544. – С. 187–188 (№ 152); *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 248.

[3] АЗР. – Т. II. – С. 187–188 (№ 152).

У контексті джерелознавчих досліджень історики акцентували увагу на новизні масового реєстраційного процесу для литовсько-руських земель. На думку Г. Ловмяньського та В. Атаманенка, кінець XV – початок XVI ст. – це період зародження та початкової еволюції статистичних джерел у контексті розвитку державного обліку[4]. Державний облік у Великому князівстві Литовському дослідники фіксують з кінця XV ст., а найдавнішим його зразком, на думку Г. Ловмяньського, є фрагмент опису Київської землі 1470 р.[5]. Створення опису Київської землі було викликано ліквідацією Київського удільного князівства. А відповідна реєстраційна акція являла собою піонерський захід великокнязівського уряду з централізації держави в умовах, коли князівські володіння в межах ВКЛ ще мали певний політичний статус як залишки удільної системи. Тимчасові володіння великі князі литовські надавали "до волі і ласки" або пожиттєво – "до живота". Перехід вислужених або успадкованих земель у спадкове *отчинне* володіння ще не було оформлено на законодавчому рівні, що обумовлювалося системою доменіальної (патримоніальної) державної влади. Сама можливість військового перепису на основі землеволодіння у 1528 р. засвідчила певну стабілізацію власності як поступове закріплення *вислуг* за привілейованими землевласниками та подальше перетворення їх на *отчини* – спадкове землеволодіння. Не випадково саме з кінця XV ст. у ВКЛ починає кристалізуватися крупне магнатське землеволодіння князів і панів на правах *отчин* – "з повним правом і панством".

Отже, земський перепис 1528 р. у ВКЛ мав подвійне спрямування: обрахунок військової повинності та земельної власності. У цьому проявилася структура станового пізньосередньовічного суспільства, міцними родовими нитками прив'язаного до своєї територіальності – служби з землі. Верховний володар надавав землю за умов виконання військової служби, й тому земельна власність була тісно сполучена з військовою повинністю: "А хто бы кольвекъ зъ имѣнеи и зъ людеи своихъ службы земскоѣ водлѣ тоѣ уставы и ухвалы (21 січня 1529 р.) нашое не служылъ, таковыи тратитъ имѣнье свое на насъ господаря"[6].

Проведення земського перепису було масштабною акцією, яка охопила загалом більшість прошарків населення, власне господарських підданих – як привілейованих землевласників (духовних і світських – князів, панів і бояршляхту), так і *тяглих* підданих. В. Атаманенко розглядає військовий перепис литовсько-руського війська 1528 р. в контексті зародження державного обліку та еволюції статистичних джерел, коли створювалися передумови ма-

---

[4] *Атаманенко В.* Документи Литовської Метрики як джерело вивчення еволюції джерел статистичного характеру // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 9, 17; http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzzpmv/2009_17/Str%285-19%29.pdf; *Łowmiański H.* Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528 / Do druku przygotowali A. Kijas i K. Pietkiewicz. – Poznań, 1998. – S. 10.

[5] *Атаманенко В.* Документи Литовської Метрики... – С. 9; *Łowmiański H.* Zaludnienie państwa Litewskiego... – S. 10.

[6] АЗР. – Т. II. – С. 204 (№ 161).

сової документації (документна "революція") і коли можна констатувати початок упровадження різноманітної облікової документації[7].

Не випадково перепис став справжньою історичною подією для ВКЛ, яка знайшла своє відображення у литовсько-руському літописанні. У кількох літописах, власне, літописних редакціях: Рачинського[8], Ольшевському[9], Рум'янцевському[10] і Євреїновському[11] фігурує одна й та сама лаконічна фраза з незначними варіаціями: "Лѣта Божого нароженя 1528. Король Жикгимонт с королевою Боною прыехал до Литвы с Польщы напервей. Того же року всю землю Литовскую пописывали"[12].

Перепис земських і господарських маєтків мав послужити підставою не тільки для обкладання військовою повинністю, але й для розкладки податку, який було встановлено на цьому сеймі для розрахунку зі "служебними" та викупу господарських замків і дворів[13]. На тому ж Віленському сеймі 21 січня 1529 р. господар з панами-радою підтвердив і остаточно роз'яснив нову уставу про "оборону земську": земська ухвала від 21 січня 1529 р. про організацію військової служби і про збір грошей на оплату *служебним* (військовим найманцям) і на викуп заставлених замків і волостей[14].

На сьогодні ми маємо кілька високоякісних публікацій і досліджень земського перепису 1528 р.[15]. Детально умови підготовки і проведення земського перепису 1528 р., історія створення відповідної книги Литовської Метрики викладені білоруським дослідником Аляксандром Грушею у передмові до білоруського видання перепису[16].

---

[7] *Атаманенко В.* Документи Литовської Метрики... – С. 8–10, 17.

[8] Летописи белорусско-литовские / Сост. и ред. тома Н. Н. Улащик // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1980. – Т. 35. – С. 170.

[9] Там само. – С. 192.

[10] Там само. – С. 213.

[11] Там само. – С. 235.

[12] Там само. – С. 213; *Груша А. І.* Прадмова // Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 523: Кніга публічных справ 1 / Падрыхтавалі да друку: А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч. – Мінск, 2003. – С. 35.

[13] *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 249.

[14] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15 (далі – LM-15) / Parengė A. Dubonis. – Vilnius, 2002. – S. 284 (№ 218); АЗР. – Т. II. – С. 203 (№ 161); Акты Литовско-Русского государства / Изд. М. В. Довнар-Запольский. – М., 1899. – Т. І. – Вып. 1: 1390–1529. – С. 231–234 (№ 198).

[15] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1 / Parengė Algirdas Baliulis, Arturas Dubonis. – Vilnius, 2006; Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года...; Литовская метрика. – Отд. 1. – Ч. 3: Книги публичных дел. Переписи войска литовского // Русская историческая библиотека. – Петроград, 1915. – Т. XXXIII; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. Bronisław Gorczak. – Lwów, 1890. – T. III: 1432–1534. – S. 323–325 ("Попис земли Волынскоє"); *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 247–250; *Łowmiański H.* Zaludnienie państwa Litewskiego...; *Менжинский В. С.* Структура феодального землевладения Великого княжества Литовского: (По материалам Переписи войска 1528 г.) // История СССР. – 1987. – № 3. – С. 164–178.

[16] *Груша А. І.* Прадмова. – С. 30–40.

Писарями господарської канцелярії, які відповідали за перепис, були Михайло Богуш Боговитинович, земський підскарбій († листопад – грудень 1530 р.), Сидір Василевич Копоть († травень 1531 р.)[17] та Іван Горностай (1558)[18]. А. Груша припускає ймовірну участь І. Горностая у проведенні перепису 1528 р., зокрема на тій підставі, що за цей період серед документів Литовської Метрики не виявлено тих, які були засвідчені його підписом. Звідси ймовірне припущення, що І. Горностай був відправлений на Волинь для виконання перепису зем'ян Волинської землі[19]. На жаль, прямих свідчень участі І. Горностая у проведенні земського перепису Волинської землі поки що не виявлено. Так само лишається відкритим питання, з яких причин не було проведено (чи доведено до кінця) земський перепис Київської землі та двох повітів Східного Поділля – Вінницького та Брацлавського, які адміністративно "тягнули" до Волині. Великою мірою це пояснюється тими обставинами, що у ВКЛ українські землі, особливо Київщина, становлячи прикордонну територію, власне "землі україннї", не могли у повній мірі контролюватися центральним урядом[20]. Головна роль з виконання адміністративних повноважень покладалася на регіональних урядників. На нашу думку, на відсутність перепису Київської землі вплинули військові дії, власне загроза від регулярних нападів татар, що вимагало постійної військової мобілізації. Славнозвісна перемога над татарами в Ольшаницькій битві на початку 1527 р.[21] (на річці Ольшаниця під Каневом) сталася лише за півтора року до проведення земського перепису. Якоюсь мірою міжусобні сутички у Кримському ханаті в 1527–1528 рр. могли послабити загрозу нападів, скажімо, восени 1528 р. Іслам Ґірей уже просив через О. Дашковича допомоги в уряду ВКЛ, відступивши на Київщину під Черкаси[22]. Проте сусідство з хай і послабленими ординцями не могло створювати сприятливих умов для проведення земського перепису.

Умови підготовки і проведення перепису загалом реконструюються на підставі великокнязівської інструкції, писаної до жемайтійських тиву-

---

[17] Там само. – С. 36.

[18] Там само. – С. 37.

[19] Там само.

[20] *Атаманенко В.* Документи Литовської Метрики... – С. 10.

[21] *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540). – К., 2006. – С. 175–176; *його ж.* Ольшаницька битва 1527 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 53–59; *Вирський Д. С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 210–215; *Герберштейн С.* Записки о Московии / Пер. с нем. А. И. Малина и А. В. Назаренко; вступ. ст. А. Л. Хорошкевич; под ред. В. Л. Янина. – М., 1988. – С. 188. Полки, сформовані загалом з українських бояр і зем'ян, очолював литовський гетьман і староста вінницький та брацлавський кн. К. І. Острозький. Битва відбулася або 26 січня, або 5 лютого 1527 р. і проходила поблизу маєтків самого князя К. І. Острозького. Наслідком битви став нищівний розгром кримських нападників – від 20 до 26 тис. чоловік, які стояли табором з захопленим полоном. На думку Б. Черкаса, дані наративних джерел гіперболізовано, див.: *Черкас Б.* Ольшаницька битва... – С. 56.

[22] Там само. – С. 57.

нів[23]. Цьому листу передував лист до жемайтійського старости з тотожним викладом змісту: "...и писали есмо о томъ до старосты жомоитского, пана Станислава Станиславовича Яновича, абы..."[24]. Згідно із задумом, подібні листи-інструкції мали розсилатися у кожне староство, воєводство – до місцевих регіональних урядників, але у Литовській Метриці збереглася інструкція лише для Жемайтійської землі. Старості надавалося право керувати діями тивунів: "абы его милость (староста. – *В. П.*) вамъ всимъ, тивуномъ нашимъ, росказалъ..."[25]. Староста з числа місцевих зем'ян мав обрати по два зем'янини у тивунстві (як можна здогадатися, в інших землях ВКЛ – у повіті, держанні), до яких мав приставити свого дяка-писаря: "...и обралъ у кождомъ тивунстве по два земянины годных веры, и до вас, и тых земянъ прыставил дяка своего"[26]. Відтак перепис мала здійснювати комісія у складі двох місцевих зем'ян і старостинського дяка-писаря. Перепису підлягали як військовозобов'язані землевласники: ("И казал всих бояр наших шляхту, дѣлных братью и нѣдѣлных, и их имѣнья и люди служъбами, колько в которои службе дымов, ..., пописати"[27]), так і загалом усі земельні господарства підданих – церковні, міщанські і селянські ("...тежъ люди плебанъские, и мѣщанские имѣнья земские, фолварки отъчызныи и выслужоныи, и купленыи, и колко в которого чоловека сох воловых и конѣи, и маетность всю кожьдого чоловѣка пописати"[28]). Однак безпосередньо перепис маєтків проводили самі власники і потім уже під присягою свої списки димів і служб тощо вручали комісії з двох зем'ян і старостинського дяка: "А земянин кожъдыи и мѣщанинъ, пописавъши имѣнья свои и люди, и сохи ихъ, маютъ перед вами, тивуны нашими, и перед тыми двема земянины нашими обраными и дьяком пана старостинымъ прысягу вдѣлати на томъ, ижъ вѣрне а справедливе все пописали, а ничого не втаили от нас" (священики-землевласники мали складати присягу перед своїми церковними ієрархами)[29]. Два зем'янини і старостинський дяк, у свою чергу, зібравши по маєтках реєстри, мали звезти їх до старости і присягнути перед ним щодо правдивості реєстрів[30]. Для перепису селян (тяглих господарських підданих), які

[23] LM-15. – P. 73 ("Лист, писаный до всех тивунов земли Жомоитское, абы с посланцами господарскими, которых для того послано водлугъ уфалы соймовое всих земян шляхту и людей ихъ, и колко в которого чоловека сох воловых и коней и, всю маетност пописавши, королю его милости ознаймили"); *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – Приложения. – С. XLIV–XLV. Розбіжності в транслітерації: дата 29 серпня подана в М. Любавського, 23 серпня – в LM-15 (с. 73); *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 248; *Tarulis A.* Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos karo prievolių (1528 m.) sąrašų patikimumas statistikai // Ekonomika. – 1936. – № 2 (balandis–birželis). – C. 127–129.

[24] LM-15. – P. 73.

[25] Там само.

[26] Там само.

[27] Там само.

[28] Там само.

[29] Там само.

[30] Там само.

підлягали обкладанню *серѣбщиною,* і прошарку напівпривілейованих бояр (*путні слуги, поседні бояри* в Жемайтійській землі) було розіслано спеціальних переписувачів з центру, яких мали утримувати самі переписувані та ще й оплачувати їхню роботу (“пишче” – один гріш)[31].

Ми не випадково навели дуже детальний аналіз інструкції, адже у ній, на нашу думку, реєстраційна акція постає як публічно-правова процедура, що визначається застосуванням присяги та свідків (два обраних зем’янини при писарі-дяку). Ми бачимо, як великокнязівське розпорядження визначає соціальну поведінку підданих – утверджує статус підданих через певну процедуру та ієрархію. Процедура визначається згори, від імені верховної влади, і наріжним каменем її реалізації стає визнання військової повинності перед верховним володарем і присяги на вірність, тобто певний акт свідомості, в якій закріплюється визначений алгоритм поведінки. Адже верховна влада ще не мала на той час потужного бюрократичного апарату для здійснення відповідних операцій привласнення. Інструкція впроваджує алгоритм – створює ролі і визначає схему поведінки, коли підданий звітується за своїх підданих перед верховним володарем. І реєстраційна акція відбувається завдяки силам самоорганізації місцевих землевласників. Таким чином, великокнязівська інструкція демонструє, як влада через публічність впроваджує механізм соціальної залежності та ієрархії на підставі військового обов’язку та господарської спроможності. Разом з тим, реєстраційна акція перекодовувала й самі підвалини публічності, пов’язуючи присягу, власне клятву, з власністю, володінням і службою, утверджуючи в свідомості непорушний зв’язок між клятвою і власністю як обов’язок служби верховному володарю.

Перепис був закінчений до кінця 1528 р., після чого до господаря з регіонів були принесені реєстри з фіксацією *служб* (податкових господарських одиниць – селянських господарств) по маєтках, власне з позначенням, хто і як має служити і яких виставляти воїнів[32]. На думку А. Груші, повітові реєстри були відвезені до Вільна у жовтні 1528 р.[33]. Але, схоже, йдеться лише про жемайтійські (жмудські) реєстри. У більш віддалених регіонах ВКЛ і розлогіших володіннях акція мала тривати довший час.

Листи з наказом проводити перепис, очевидно, мали надсилатися у кожний повіт. До нас дійшов лише лист, адресований у Жемайтійську землю[34]. Згідно з листом до жемайтійських тивунів початок перепису припадав на 29 вересня 1528 р., а закінчено його було у жовтні, а саме, 11 жовтня 1528 р.[35], як припускають білоруські видавці Перепису.

В основі проведення перепису лежала практика реєстрації маєтків, яку проводили її власники: господарські намісники (в доменіальних володіннях великого князя) або привілейовані землевласники (князі, пани, бояри-шляхта

---

[31] Там само. – P. 74. Так, до Жемайтійської землі відряджалися секретар ВКЛ Станіслав Скап і господарський дворянин Ян Орвид, але вони мали переписувати господарських селян (тяглих підданих), а ніяк не бояр і шляхту.

[32] *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 248.

[33] *Груша А. І.* Прадмова. – С. 35.

[34] Там само. – С. 34.

[35] Там само. – С. 35.

у власних і вислужених маєтках). Цей спосіб проведення реєстрації маєтків символічно припав не тільки на початок XVI ст., а й на початок правління Сиґізмунда I (1507) Згідно з постановою (*уставою*) Віленського сейму від 2 лютого 1507 р.[36] (на свято Громниць) про військові збори та оподаткування князі, пани, зем'яни, бояри, панські вдови були зобов'язані переписати своїх людей у маєтках і під присягою надати реєстри до великокняжої адміністрації: "Панове рада, княжата, земяне, вдовы и вся шляхта маютъ въ ыменьяхъ своихъ люди вси переписати и подъ прысягою господарю его милости тыи списки дати. Его милость господаръ с тыхъ списковъ маетъ порозумети, какъ будетъ хто его милости зъ ымѣнья своего служити"[37]. Пафос і задум реєстрації – контроль і облік від імені господаря, як "служити подле списков тыхъ, на которых будутъ люди всихъ его милости подданыхъ пописаны"[38]. Також серед перших реєстраційних акцій не можна не згадати переписи великокнязівських дворів та реєстр дворян, створений не пізніше 1512 р., який можна розглядати як зразок державної реєстрації[39].

Слід наголосити на тісному зв'язку земського перепису 1528 р. з ухвалою про відбування військової служби від 21 січня 1529 р. Ухвала запроваджувала податок: "платъ на всихъ подданыхъ великого князьства, (...), для заплаты служебнымъ и для выкупленья замковъ и дворов его милости"[40]. Ухвала визначала детальний спосіб збирання податку, і, що цікаво, **за основу оподаткування бралися маєткові реєстри земського перепису**. Отже, ці реєстри, які власники маєтків складали самі, засвідчували власною печаткою і під присягою здавали дякам-комісарам, ставали підставою для збирання податку: "А тыи пѣнязи вси подъ тымъ способомъ, яко вышеи выписано, маютъ выбираны быти. Кождыи князь и паны, духовныи и свѣтскии со всихъ людеи своихъ тотъ платъ вышеи менованыи маютъ казати сполна выбирати, **водлугъ попису реистровъ, отъ господаря его милости даныхъ** (виділено мною. – *В. П.*)"[41]. Як бачимо, земські реєстри стали не тільки матеріалом земського перепису військової повинності, а й своєрідною фіскальною базою даних. Таким чином було вирішено питання про оборону у ВКЛ[42].

Тексти офіційних документів підтверджуються і наративними пам'ятками, зокрема незрівнянними описами австрійського дипломата Сиґізмунда Герберштейна, який відвідував Литву і Московію у 1517 і 1526 рр. Зокрема про військову службу литовсько-руських панів читаємо таке: "А магнати, які зобов'язані посилати за свій рахунок на війну певну кількість вояків, відкупляються у начальника грошима і лишаються вдома; і це зовсім не вважається безчестям, так що ті, які головують у війську, наказують

[36] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 (далі – LM-8) / Parengė Algirdas Baliulis ir R. Firkovičius, Darius Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P. 296 (№ 393); АЗР. – Т. II. – С. 8–10 (№ 12); *Груша А. І.* Прадмова. – С. 34.

[37] АЗР. – Т. II. – С. 8 (№ 12).

[38] LM-8. – P. 296.

[39] Там само. – P. 14; *Атаманенко В.* Документи Литовської Метрики... – С. 13.

[40] АЗР. – Т. II. – С. 204 (№ 161).

[41] Там само. – С. 205 (№ 161).

[42] *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 248.

прилюдно оголошувати на сеймах і в таборі, що у разі як хто забажає відкупитися готівкою, то може звільнитися (від служби) і повернутися додому"[43]. Особливо Герберштейн підкреслює сваволю привілейованих ополченців. На його думку, "між ними спостерігається таке в усьому свавілля, що вони, здається, не стільки користуються непомірною свободою, скільки зловживають нею"[44]. Порівняймо з нормою публічно-правового привілею Сиґізмунда I – вищенаведеної устави 1507 р., яка прямо перегукується зі спостереженнями С. Герберштейна: "Для тоѣ причины тымъ обычаемъ тое уставлено: бачачи сплошенство и нерядъ, которое первые лѣта, ижъ коли ся на рокъ положеныи, на мѣстцу назнаменованомъ не вси зберуть, половица земли приидетъ, а половица не будетъ"[45].

Проміжною ланкою у проведенні перепису 1528 р. була місцева адміністрація, на яку покладалася відповідальність за збирання індивідуальних реєстрів від власників маєтків та передачу зібраних реєстрів у центр. Як зазначає А. Груша, "комісія, яка складалася з державці (на Волині – старости. – *В. П.*), двох обраних керівником округу (тобто старостою. – *В. П.*) зем'ян та його дяка (писаря старости. – *В. П.*), приймала повідомлення про маєтки у шляхти, міщан, духовенства, переписувала державні маєтки, а переписувачі з центру реєстрували путних слуг, міщан «по мѣстомъ», тяглих і куничних людей та їхню маєтність, пустовщини тощо"[46].

Стає очевидним, що проведення такої масштабної акції відображало особливості місцевого суспільного ритму князів, панів і бояр-шляхти (зем'ян), власне соціальну структуру кожної окремої землі у ВКЛ як певної адміністративної одиниці. Слід враховувати й те, що на перебіг акції впливали також і географічні чинники (віддаленість Волинської та Київської земель – *землі україннї*). Такими звичаєвими рисами суспільного життя привілейованих землевласників були регіональні земські сейми, проведення яких до середини XVI ст. засвідчено у більшості земель ВКЛ – Волинській, Полоцькій, Вітебській, Жемайтійській. Як соціальне явище, сейм був зібранням привілейованих землевласників конкретної *землі*, основним призначенням якого було виконання земських повинностей та судочинство згідно з місцевим правом і уставним листом (обласним привілеєм). На думку польського історика Оскара Галецького, волинські сейми були "продовженням з'їздів ради Свидригайла, більше того – найважливішим пережитком з часів тимчасової відрубності Волині під його правлінням"[47]. Ймовірно, що на Волині реєстраційна акція відбувалася таким чином: **писар-дяк луцького старости разом з призначеними зем'янами приймали маєткові реєстри від князів, панів і зем'ян на сеймі Волинської землі**. На нашу думку, на цей сейм волинські землевласники з'їжджалися, маючи при собі реєстри

[43] *Герберштейн С.* Записки о Московии. – С. 186.

[44] Там само. – С. 187.

[45] АЗР. – Т. II. – С. 8–9 (№ 12).

[46] *Груша А. І.* Прадмова. – С. 34.

[47] *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – S. 277–278.

своїх маєтків, аби під присягою вручити їх обраній комісії під відповідальність старости, який мав доправити їх у Вільно. На нашу думку, об'їхати всю Волинь одна комісія не змогла б у короткий строк або слід припустити наявність кількох, як мінімум трьох, комісій. І навпаки, приїзд волинських землевласників на волинський сейм до Луцька одразу вирішував питання щодо швидкості проведення реєстраційної акції. Точно відомо, що у 1528 р. такий сейм на Волині проводився – згідно з листом Сигізмунда I від 14 грудня 1527 р. до волинських урядників з наказом вирішити судову справу на сеймі у Луцьку між маршалком Волинської землі кн. А. А. Сангушковичем та зем'янами Грицьком, Солтаном і Богданом Ставецькими[48]. На сеймі Волинської землі у 1528 р. розглядалася гучна справа Щасного Якимовича з князем Дмитром Буремським за скаргою про збройний наїзд князя на маєток Щасного Якимовича, захоплення в полон родички та дружини, грошей і майна, яка детально була описана М. Любавським[49].

Ревізію українських замків 1545 р., проведену за наказом Сигізмунда II Августа, волиняни іменували сеймом. Ця ревізія за своєю суттю також була реєстраційною акцією, виступаючи черговим важелем в управлінні далекими провінціями. У 1545 р. волинські князі, пани і зем'яни мали з'їхатися до повітового замку та пред'явити свої привілеї на маєтки й мита, а ревізори мали перевірити обороноздатність господарських замків (Володимир, Луцьк, Кременець, Вінниця, Брацлав, Житомир) та виконання повинностей з утримування цих оборонних споруд місцевими землевласниками. Волиняни зібралися у "месте столечному" Луцьку, де зберігався уставний лист Волинській землі (обласний привілей). Основний сенс такого регіонального сейму – виконання земських повинностей, тобто виконання рішень верховної влади (великого князя литовського). Отже, в даному випадку сейм – це організаційна форма проведення ревізії, власне реєстраційної акції, суттю якої і була ревізія.

На нашу думку, певне уявлення про те, як проводився земський перепис 1528 р., може дати саме ревізія 1545 р., хід якої детально описано ревізорами, власне дяком господарської канцелярії Львом Потієвичем Тишковичем. Звичайно, сліпо переносити хід виконання ревізії 1545 р. на проведення земського перепису 1528 р. не варто. Однак і хід проведення перепису Жемайтійської землі так само не може бути ідеальним прикладом для інших земель ВКЛ, зокрема Волині, хоча б з огляду на її віддаленість та відмінну соціальну структуру. На нашу думку, деякі моменти проведення ревізії українських замків 1545 р. можуть виявитися тотожними з ходом земського перепису 1528 р. саме на Волині. Зокрема, як аргумент можна навести факт, коли луцький городничий Петро Загоровський пред'явив ревізорам *реистры старыи*, що фіксували закріплення маєтків волинських землевласників за

[48] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 / Parengė Laimontas Karalius, Darius Antanavičius (tekstai lotynų kalba). – Vilnius, 2008. – P. 388 (№ 898); Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. III. – S. 318–319; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. II: 1599–1637. Прибавления: 1266–1608. – СПб., 1865. – С. 136.

[49] LM-15. – P. 146–148; *Любавский М. К.* Областное деление... – С. 870–871.

городнями (дерев'яними клітями) Луцького замку[50]. Очевидно, що такі реєстри мали складатися на попередніх сеймах Волинської землі за участі князів, панів і зем'ян. Отже, сам факт з'їзду землевласників для реєстрації своїх маєтків, у даному випадку для фіксації замкових повинностей з облаштування *городень*, вказує на усталену реєстраційну практику при виконанні земських повинностей.

Білоруські видавці земського перепису 1528 р. зробили важливий висновок: з регіонів ВКЛ – староств, воєводств і держань – надсилалися вже готові матеріали[51]. І цей висновок підтверджує хід проведення ревізії українських замків 1545 р. – ревізори користувалися наданими на місці реєстрами. Також це підтверджує й документ, що містить непряму (контекстуальну) згадку про земський перепис на Волині. Розглянемо його детальніше. Це судовий лист Сиґізмунда І від 20 лютого 1529 р., внесений до Литовської Метрики[52].

Судовий лист є вироком за скаргою князя Юрія Дубровицького на луцького старосту князя Федора Михайловича Чорторийського (староста в 1522–1542 рр.) у поземельному спорі про межі їхніх маєтків. Згідно зі скаргою, луцький староста як відповідач не виїхав на земельні угіддя на судове засідання (*рок*) для "поправеня границ и помѣркованя розниц межи имены Дубровицою и Чорторыском" (дата не вказана, але очевидно, що восени 1528 р.)[53]. Зауважимо, що суд відбувався у Вільні 20 лютого 1529 р. перед великим князем і панами-радою, ймовірно, під час проведення або по завершенні вального сейму. Пояснюючи причину своєї відсутності на поземельному року, луцький староста заявив, що його затримала господарська служба, а саме – наказ Сиґізмунда І їхати на вальний сейм з маєтковими реєстрами волинських землевласників: "…я на тотъ рокъ (з князем Ю. Дубровицьким. – *В. П.*) готовъ был тамъ стати и судеи своих вывести, и въсему досытъ учынити запису своему, нижли мя служба вашои милости господаръская зашла – ваша милость, господаръ нашъ милостивыи, росказал мне на тот (Віленський вальний. – *В. П.*) соимъ быти с пописомъ и з реистры земли Волынское, а такъ, на росказанье вашои милости, опущывъшы тую рѣч свою, ку вашои милости ѣхал"[54]. Проте, як випливає із того ж судового листа, під час судового розгляду Сиґізмунд І отримав від панів-ради інформацію щодо ходу проведення земського перепису на Волині, після чого заявив, що князь Ф. М. Чорторийський не має прикриватися земським переписом, оскільки волинські реєстри були привезені вже після прибуття луцького старости до Вільна: "Ино мы, тых рѣчеи з обу сторонъ выслухавъши, и с панами радами нашыми намовивъшы, узналисмы то, што ся дотычетъ росказаня нашого,

---

[50] "Мы (ревізори. – *В. П.*) о всемъ о томъ довѣдавшися от них, а иншое з реистровъ старыхъ, которыи панъ Загоровъскии перед нами покладалъ, обачивши в семъ реистре достаточне описали и кожьдыхъ вежъ и городенъ…" (Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. М. Кравченко. – К., 2005. – С. 131).

[51] *Груша А. І.* Прадмова. – С. 35.

[52] LM-15. – P. 100–101 (№ 63).

[53] Там само. – P. 100.

[54] Там само. – P. 101.

которымъ ся он в томъ вымовълял, абы онъ к намъ ѣхал з реистры земли Волыньское, онъ ся в томъ подле росказаня нашого не справовал, а не беручы тых реистров к намъ ѣхал, олижъ **по приѣхани его в немаломъ часу тыи реистра к намъ принесены –** тымъ онъ жадное вымовы и переказы тои вымове своеи и листу записному вчынити не могъ"[55].

Із цього випливає, що на момент 20 лютого 1529 р. реєстри волинських землевласників вже були допроваджені у Вільно. Лист Сиґізмунда I до панів-ради від березня 1529 р. (до 28 березня) остаточно відкидає сумнів у цьому: "Яко жъ вжо тыи реистра со въсих земель к намъ прынесены, с которых жо мы з вашою милостью радами нашыми, и со въсими поддаными Великого Князьства зрозумѣвъшы, установили и ухвалили оборону земъскую в тотъ обычаи:..."[56]. М. Любавський писав, що земський перепис було закінчено і доставлено в канцелярію наприкінці (у грудні) 1528 р.[57]. Оскільки праця великокнязівських канцеляристів над військовим переписом полягала тільки у зведенні надісланих матеріалів земського перепису, їх опрацювання в окрему книгу Литовської Метрики, на думку Аляксандра Груші, не зайняло багато часу[58]. На думку Артураса Дубоніса, дані державного перепису з усіх земель ВКЛ господарська канцелярія отримала до березня 1529 р., коли великий князь у листуванні з панами-радою уточнював нормативи озброєння та чисельність вояків[59]. Навряд чи можна встановити якусь конкретну дату з огляду на те, що дані перепису звозилися з регіонів протягом тривалого періоду й могли накладатися на період зведення військової повинності. Ухвала "оборони земської" була прийнята на Віленському сеймі 21 січня 1529 р. (див. вище), отже, цей час також можна вважати певним рубежем готовності земського перепису як державного обліку землеволодінь. Цей доленосний для історії ВКЛ сейм, на якому було прийнято Перший Литовський Статут, розпочався наприкінці 1528 р. і тривав ще у січні–лютому 1529 р.[60]. Саме на цей період (січень–лютий 1529 р.), за твердженням Артураса Дубоніса, припадає зведення перепису литовсько-руського війська[61]. Дата початку сейму, а отже, і приїзду на нього луцького старости, може стати певним рубежем на позначення ступеня (не)готовності реєстрів перепису Волинської землі. Їхню появу у господарській канцелярії можна умовно датувати січнем–лютим 1529 р. На жаль, точну дату початку сейму (у

---

[55] Там само. Вираз "в немаломъ часу" вказує на проміжок часу від місяця і більше, на відміну від виразу "рыхле", тобто "невдовзі", "швидко".

[56] LM-15. – P. 284 (№ 219).

[57] *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 248.

[58] *Груша А. І.* Прадмова. – С. 35.

[59] *Dubonis A.* Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1 = Lithuanian Metrica. Book of Public Affairs 1 = Литовская Метрика. Книга публичных дел 1 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis (Įvadas ir priedai). – Vilnius, 2006 // Новости Литовской Метрики = Lietuvos Metrikos naujienos = News of Lithuanian Metrica: Научно-информационное приложение журнала "Ежегодник истории Литвы" / Отв. ред. А. Дубонис. – Вильнюс, 2005. – № 8 (2004/2005). – 2006. – С. 18.

[60] *Любавский М. К.* Литовско-Русский сейм... – С. 251–252.

[61] *Dubonis A.* Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). – С. 18.

ВКЛ Сиґізмунд I перебував з травня 1528 р. по листопад 1529 р.[62]) джерела не дозволяють встановити з точністю до дня (дата може бути уточнена у ході подальших досліджень книг Литовської Метрики).

Виходячи з аналізованого судового листа, стає очевидно, що луцький староста, будучи відповідальним за проведення земського перепису на Волині, прибув на Віленський вальний сейм, не маючи з собою реєстрів Волинської землі. На жаль, неможливо точно з'ясувати, коли у Вільно прибув луцький староста – хіба що здогадно – на момент початку Віленського сейму у листопаді–грудні 1528 р., коли сільськогосподарські роботи були закінчені та дороги стали доступними для проїзду. Це не значить, що він не виконав наказ Сиґізмунда I – виконав, але із запізненням. Очевидно, що на момент його виїзду до Вільна маєткові реєстри волинських землевласників ще не були повністю готові, й тому їх привезли старостинські слуги пізніше, ймовірно, у січні–лютому 1529 р.

На жаль, на підставі спору судових сторін (луцького старости кн. Ф. М. Чорторийського і кн. Дубровицького) навряд чи можна з'ясувати дійсну роль луцького старости у проведенні перепису на Волині. Дана унікальна згадка його ролі у здійсненні перепису виступає лише як аргумент виправдання на суді. Цікаво, що великий князь відкинув цей аргумент. Проте Сиґізмунд I лише заперечив сам факт того, що луцький староста особисто привіз реєстри, які були доставлені пізніше.

При розгляді фактів проведення реєстраційних акцій з боку великокняжого уряду впадає в око, що вони виконувалися не тільки з прямою метою зібрати інформацію щодо ресурсів військової мобілізації у ВКЛ. Хід проведення реєстрації стає фактом виконання земської повинності, коли кожний зобов'язаний до військової служби підданий великого князя повинен був пред'явити свою мобілізаційну спроможність, причому у двох площинах – як податкову одиницю (перелік димів і служб) і як власний військовий ресурс (чисельність озброєних вояків). Відбувалась фіксація земельних володінь як військової сили, відтак земля все більше перетворювалась у ресурс війни. Виконання земського перепису (реєстрація під присягою), по суті, створювало новий формат публічності на умовах ієрархічного розшарування: землеволодіння і військова служба набували ще більш відмінних соціальних конотацій. Йдеться не тільки про проведення демаркаційних ліній у соціумі – соціальне розшарування. Реєстраційна акція ставала тією подією, яка творила станово-територіальне суспільство у ВКЛ на порозі Нового часу, створюючи соціально-ієрархічне замкнене коло на умовах володіння землею, що випливало з присяги на вірність верховному володарю, а відтак визначало військовий обов'язок.

Володимир Поліщук (Київ). **Особливості проведення земського перепису литовсько-руського війська у Волинській землі у 1528 році.**

У статті акція перепису литовсько-руського війська розглядається як значна історична подія, що усвідомлювали й самі сучасники. Це була публічно-правова процедура, яка проходила під присягою землевласників та свідків у ході реєстрації маєткових

[62] *Максимейко Н.* Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С. 74.

господарств, з яких і мала відбуватися військова служба князів, панів і бояр-шляхти (зем'ян). Перепис мав подвійне призначення: обрахунок військової повинності та земельної власності, ставши своєрідною фіскальною базою даних у державі. Висловлюються припущення, чому в 1528 р. не було здійснено перепису маєтків на теренах Київської землі та Східного Поділля. Умови підготовки і проведення перепису реконструюються на підставі інструкції для Жемайтійської землі та ревізії українських замків 1545 р. Висловлено гіпотезу про те, що організаційно перепис Волинської землі здійснювався через проведення сейму Волинської землі на чолі з луцьким старостою, який мав доправити у Вільно готові списки з обрахуванням кількості селянських господарств з усіх маєтків волинських князів, панів і зем'ян.

Ключові слова: перепис, реєстраційна акція, Велике князівство Литовське, Русь, Жмудь, Волинь.

Владимир Полищук (Киев). **Особенности проведения земской переписи литовско-руского войска в Волынской земле в 1528 году.**

В статье рассматривается акция переписи литовско-руского войска, как значительное историческое событие, что осознавали и сами современники. Это была публично-правовая процедура, проходившая под присягой землевладельцев и свидетелей в ходе регистрации земельных владений, с которых и должна была отбываться военная служба князей, панов и бояр-шляхты (земян). Перепись имела двойное назначение: учёт военной повинности (числа выставляемых воинов) и учёт земельной собственности, – и стала своебразной фискальной базой данных в государстве. Высказывается догадка, почему в 1528 г. не была проведена перепись имений на территории Киевской земли и Восточной Подолии. Условия подготовки и проведения переписи реконструируются на основе инструкции для Жемайтийской земли 1528 г. и ревизии украинских замков 1545 г. Высказана гипотеза о том, что организационно перепись Волынской земли проводилась на сейме Волынской земли во главе с луцким старостой, который должен был доставить в Вильно списки имений волынских князей, панов и земян.

Ключевые слова: перепись, регистрационная акция, Великое княжество Литовское, Русь, Жмудь, Волынь.

Volodymyr Polishchuk (Kyiv). **Peculiarities in the Registration of the Lithuanian-Rus' Army in the Volhynian Land (1528).**

The registration of the Lithuanian-Rus' army is investigated in the article. Census is considered as important historical event which was also understood by contemporares. The public-law procedure required an oath by the landowners and witnesses at the time of the registration of the property in Volhynia. Census had dual purpose, first as a calculation of military duty (i.e. number of soldiers) and also calculation of the property in land. The author suggests why the census of estates was not conducted in the Kyivan land and Eastern Podilia in 1528. He reconstructs the conditions of preparation and carrying out of the census on the basis of instruction/order for the Duchy of Samogitia (1528) and inspection of Ukrainian castles (1545). The hypotheses has been put forward that the census of privileged landowners of Volhynia was conducted on the diet of Volhynia with the head the starosta of Lutsk. This official had to deliver to Vhilnius the list of estate Volhynian dukes, barons, and gentry.

Key words: census, the action of registration, Grand Duchy of Lithuanian, Rus', Samogitia, Volhynia.

Наталя СТАРЧЕНКО (*Київ*)

ПРИБУТКИ СУДОВИХ УРЯДНИКІВ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Судові урядники як члени шляхетської спільноти, що звично, принаймні на позір, декларувала формальну рівність у межах стану, здобували кредит символічного капіталу уже за фактом тримання уряду, через вивищення понад шляхетський загал. Вони часто ставали посередниками у приватному полагодженні конфліктних стосунків шляхти як авторитетні особи, належні до судової системи та обізнані з правом. Урядники отримували значний ресурс у розбудовуванні зв'язків обміну (по типу "дару-віддару"), маючи можливість навіть без суттєвих порушень правових приписів сприяти особам зі свого кола у провадженні їхніх справ через суд. Вони акумулювали у своїх руках потрібну інформацію, що стікалася до суду як чи не найважливішого публічного джерела знання про ситуацію в регіоні. Врешті, йшлося також про постійну можливість отримання готівки за свої послуги в межах урядницьких обов'язків, передбачену правовими приписами. Аналіз ринку землі у Володимирському повіті за останню третину XVI ст. засвідчує активність саме судових урядників у купівлі нерухомості, що перетворювало частину з них (дрібних шляхтичів, які утверджувалися в регіоні завдяки своїй службі волинським достойникам) у поважних членів шляхетської спільноти[1]. Тож саме проблема матеріального забезпечення ґродських та земських урядників як каналу збагачення і буде в центрі даної розвідки.

На жаль, інформація про платню урядників вкрай фрагментарна. Низка згадок міститься серед матеріалів судових засідань, де в окремих декретах вказувалася не лише сума, що її мав сплатити відповідач позивачеві, а й платня за судові послуги. Однак спорадичність цієї інформації унеможливлює навіть приблизний підрахунок отриманого в цілому, як і точний перелік тих послуг, які оплачувалися сторонами, та визначення такси за них. Тож за цих умов важливим джерелом стають скарги на урядників, які, на думку подавачів протестації, зловживали своїм становищем з метою збагачення. Принаймні вони демонструють рівень урядницьких очікувань у порівнянні з передбаченими правом оплатами.

Однак спочатку коротко зупинюся на питанні формування складу ґродських і земських урядників та їх компетенції.

[1] *Старченко Н.* Хто скуповував землю на Волині в кінці XVI ст.? // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. I. – С. 159–162.

Ґродські та земські урядники

Ґродський та земський суди постали у Великому князівстві Литовському в результаті судової реформи 1564–1566 рр. як один з елементів ширшої трансформації держави.

Ґродський суд був своєрідним генетичним продовженням замкового суду королівського намісника-старости[2]. Однак, на відміну від замкового, під юрисдикцію якого шляхта значною мірою не потрапляла, а еліта цих земель – князі і пани – практично не підлягали (маючи право звертатися у своїх справах безпосередньо до великого князя), ґродський суд у рамках своєї компетенції мав судити всіх без винятку землевласників повіту. В рамках Волинського воєводства існувало три ґродових повіти – Луцький, Володимирський і Кременецький. Суд, очолюваний старостою, складався із судді і писаря, обраних самим старостою з числа його шляхетних слуг, осілих у регіоні (таких, що володіли землею). Зі зміною старости зазвичай мінявся і весь склад ґродських урядників, а також вони могли зміщуватися очільником через невдоволення їхньою роботою. Втім, староста з’являвся на ґроді нечасто, оскільки в пореформенний період XVI ст. цей уряд обіймали майже виключно великі землевласники – князі[3], що до того ж поєднували його із

---

[2] Функціонування ґродського судочинства на українських землях практично не досліджене. Щоправда, протягом останніх десятиліть з’явилася низка публікацій, присвячених окремим аспектам цієї проблеми, зокрема, урядникам та урядницьким групам, де заторкуються і питання особливостей роботи ґродського судочинства в цілому. Серед них див.: *Крикун М., Піддубняк О.* Матеріали про діяльність ґродських і земських судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Зб. пр. і мат-лів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 81–106; *Поліщук В.* Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 56–72; *його ж.* Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 185–215; *Яковенко Н.* Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (Остання третина XVI – середина XVII століть) // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – С. 320–357; *Старченко Н.* Возні на Волині в кінці XVI – на початку XVII ст.: уряд чи панська служба? // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – С. 134–162. З раніших робіт варто назвати сьогодні вже хрестоматійну роботу: *Лаппо І.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI веке // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – Кн. 1. – С. 51–113. Щодо польської історіографії, присвяченої функціонуванню судових інститутів в Короні і ВКЛ в цілому та в межах окремих регіонів, то тут існує величезна більш ніж столітня історіографічна традиція. Перелік її див. у ґрунтовній роботі Януша Лосовського: *Łosowski J.* Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. – Lublin, 2004.

[3] Див.: Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. – Kórnik, 2007. – S. 63, 97–98, 121–122. На луцькому ґроді – кн. Богуш Корецький (1560–1576), Олександр Жоравницький (1576–1580), кн. Олександр Пронський (1580–1588), Олександр Семашко (1590–1597), Марко Собеський (1598–1600), Миколай Семашко (1600–1618), у Володимирському повіті – кн. Василь-Костянтин Острозький (1550–1579), кн. Костянтин Костянтинович Острозький (1579–1588), кн. Василь-Костянтин Острозький

сенаторськими кріслами. Тож на чолі ґродського суду зазвичай перебував підстароста як довірена особа старости. Інколи разючий дисонанс між статусом оскаржених, якими могли бути особи найвищого владного щабля в регіоні, і служебницьким підпорядкуванням судових урядників мав викликати певні проблеми. Однак відкритої конфронтації чи задекларованого спротиву декретам ґродського суду під цим претекстом мені практично не зустрічалося. Виняток становили справи, коли стороною у процесі (зазвичай позивачем) виступав сам староста. Супротивна сторона у такому випадку зазвичай вимагала припинення справи і перенесення її до сусіднього ґроду, а суперечки контрагентів містили при цьому зауваги про підпорядкування ґродських урядників старості як своєму панові та відпочаткову їхню суб'єктивність. Відповіддю на такі аргументи ставало посилання на присяглість урядників[4], тож протегування старості через порушення правових приписів означало зламання ними своєї клятви, на сторожі якої стояв сам Бог. Поважне ставлення до присяги, що вимагалася від усіх урядників, справді мало сприяти їх емансипації щодо влади старости. Втім, унезалежненню суду могла прислужитися й та обставина, що до кінця аналізованого періоду на ґродських урядах опинилися не стільки старостинські слуги, скільки клієнти, тобто особи, чия залежність від патрона не була такою жорсткою, як залежність "пан–слуга", вона не скріплювалася договором і трималася на взаємній вигоді і лояльності (а не підпорядкуванні). Так, на уряді володимирського підстарости у 1590-ті роки перебував Федір Загоровський, представник давньої панської родини, поєднаної з володимирським старостою князем Костянтином Острозьким далекими родинними зв'язками, а луцьким ґродським суддею за старостування Олександра Пронського[5], а також за Миколая Семашка був Остафій Малинський, майбутній уніатський єпископ, що з часом дістався за майновим статусом до рівня магнатерії[6]. Така ситуація засвідчує зростання ваги ґродського суду та можливість дій його урядників у межах права навіть усупереч очікуваній системі лояльностей.

До складу суду могли належати особи з різними особистими інтересами, що були обумовлені ситуацією, але передовсім входженням їх до різних

(1588–1604), у Кременецькому повіті – кн. Миколай Збаразький (1560–1574), кн. Януш Збаразький (1574–1608).

[4] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 219–221: "Тут тепер не староста ани субъделекгатъ его одправуеть, тылко уряд кгродский, который присягъ справедливе судити, не будучи жадным слугою". Мають до сусіднього уряду позивати, якщо вважають, що несправедливий декрет винесений. Старості "воєводство Волынское не подлегает". За приписами II Литовського Статуту, присяга передбачалася для судді і писаря, однак поступово усталилася вимога обов'язкової присяглості і для підстарост, а також підписків. Див., скажімо, внесену до актових книг присягу Лукаша Стефановича на володимирське підписківство (ЦДІАК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 303–303зв.).

[5] Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku... – S. 98.

[6] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – 2-е вид., переглян. і випр. – К., 2008. – С. 207; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002. – С. 242–243.

родинних і клієнтарних груп. Можливі протиріччя в інтересах поміж урядниками, основані на особистих, родинних і приятельських інтенціях, теж розламували їхню корпоративну солідарність як слуг одного пана. Звернімо увагу на справу між панами Киселями-Дорогиницькими з приводу продажу частини маєтку, в результаті якої був особисто зацікавлений ґродський суддя Дем'ян Павлович. Однак його колеги, підстароста і писар, мали свій погляд на ситуацію, що позначилося як на перебігу процесу, так і на прийнятті остаточного рішення. Декретів виявилося два: один – з руки підстарости Андрія Романовського і писаря Станіслава Кандиби, другий – Дем'яна Павловича "з паны обывателми воеводства Волынского и з судьею земскимъ, которые на тотъ часъ при той справе были", тобто підсилений за рахунок думки "громадськості"[7].

Земський суд, що діяв у кожному з повітів, складався з судді, підсудка і писаря, представників *осілої* там шляхти[8]. За Статутом на кожний з урядів мали обиратися по чотири кандидати, з-поміж яких король затверджував одну особу, підтверджуючи свій вибір привілеєм на уряд.

На формування складу земських урядників значний вплив мали представники верхнього ешелону влади в регіоні, хоч і не такий безпосередній, як у випадку ґродського суду. Осілість земських урядників була обов'язковою від початку, а їхня виборність принаймні вносила елемент непевності в результат, змушуючи впливових осіб у боротьбі за свого кандидата вдаватися до гнучкіших механізмів впливу на шляхетську масу. Присутність на території Волинського воєводства одразу кількох клієнтарних груп, що конкурували між собою, теж сприяла варіативності виборів. Так, під час обрання луцького земського судді у 1580 р. зіткнулися інтереси кн. Костянтина Острозького та його давнього недоброзичливця – волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського, підсудка Івана Хрінницького, який хотів перебратися на черговий щабель в урядницькій ієрархії, володимирського войського Василя Гулевича, що діяв солідарно з Острозькими, і, цілком імовірно – ще кількох контрагентів, не зауважених джерелами. На сеймику дійшло до відкритого конфлікту між Мишкою і синами князя, де, за скаргою каштеляна, йому не дали висловитися, називали "зрадником" і мало не забили[9]. Перемогла креатура кн. Костянтина Острозького – Ярофій Гойський, який, однак, на найближчій сесії земського суду у конфлікті поміж Мишкою-Варковським і Василем Гулевичем діяв солідарно з підсудком Хрінницьким на руку каштеляна, який, схоже, на сеймику підтримував Хрінницького. При цьому суд досить майстерно маніпулював правовими приписами[10].

---

[7] ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 592–604зв.

[8] Про земських урядників див.: *Захарчишина П.* Писарі й архівісти земських і гродських канцелярій на західноукраїнських землях в XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1969. – № 1. – С. 15–26; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 65–122.

[9] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 278зв.–279зв.

[10] Там само. – Арк. 632–633.

Присутність у складі суду осіб з різними лояльностями та життєвими орієнтаціями могла паралізувати його роботу та перешкодити одному з урядників провести вигідне йому рішення. Звернімо увагу на ситуацію відмови луцького земського підсудка Івана Хрінницького підтримувати ініціативу судді Федора Чаплича-Шпановського, який змушений був шукати допомоги у писаря. Хрінницький протестував, доводячи, що судити мають спільно суддя з підсудком, а у писаря – інші функції: "*Судья без подъсудка яко колекги своего декретоватъ и шкрутении слухати не може* (тут і далі виділене мною. – *Н. С.*), што указовал с права посьполитого, леч ижъ панъ судя мимо колекгу и товариша своего з нимъ се в тои апеляцыи не згодивши, мимо понъкты и стопъне правные до шкрутинии сторону мниманую поводовую допуща; [...] важитсе тое шкрутении слухати с писаромъ, которого ведле права *естъ повинъност не судити, толко писати*"[11].

Як і у випадку з ґродським судом, земські урядники як члени спільноти, пов'язаної найрізноманітнішими зв'язками, часто діяли на руку осіб ближнього кола. Так, у справі Яна Куровського земський суд у позові його до пані Богушевої Дешковської про заподіяні нею позивачеві кривди відкладав процес з дня на день і врешті – відмовився його провадити, заявивши про родинні зв'язки судді з відповідачкою: "Мы тебе с панею Богушовою Дешковскою судити не хочемъ ани будем, бо то *повинна и кревна наша*, позывай нас собе если хочеш до короля его милости".

А зять відповідачки і водночас її адвокат, "пришедши з великимъ ковшомъ меду до суду, где роки отправовали, почал пит до панов судовных и такъ поведил: «Милостивые панове судовни, лепей нам тот ковшъ меду и другий выпит, анижли Куровского судит». Якож оный мед выпивши, казал был пан судя роки выволат возному". Тож справа так і не дійшла до розгляду[12].

Врешті, серед обраних у повіті чотирьох претендентів остаточно з кандидатурою земського урядника визначався король, а його рішення, відповідно, залежало від того з регіональних магнатів, хто на той момент був найближчий до тіла монарха, відповідно – від мінливої розстановки сил при дворі. Уряд, що надавався шляхтичеві з руки короля пожиттєво і з якого можна було змістити, хіба що запропонувавши інший, зазвичай вищий (адже урядник мав погодитися на переміщення), робив особу досить незалежною.

Навіть глибока старість чи фізичні вади, що перешкоджали виконанню урядницьких обов'язків, не призводили до усунення особи з уряду. Так, скарги на глухоту луцького земського писаря Михайла Коритенського мені трапилися вперше під датою 1584 р., серед них і така: "Кождый судя, писар на суде седити маетъ, справедливе, и то, што ся перед судомъ точитъ, вписовати, яко ся точит, а поготову и справедливе радитъ. Поневажъ отпоров сторон достаточне не слышит, якожъ там же зараз, кгды такую премову вчинил, пыталъ через мене, возного, пана писара, естли бы то слышал, што ся

[11] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 452зв.–453.

[12] Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 130зв.–131.

до него мовитъ. На то он ничого не отповедил, бо тежъ ничого не слышал. И потом, коли, дей, ему панове суде на ухо голосом поведили, тож колко словъ промовил”[13].

Однак, незважаючи на скарги до короля[14], Коритенський обіймав уряд до самої смерті (втім, насильницької) у 1596 р.[15].

Королівське надання розцінювалося не лише як уряд, а й як наділення шляхтича частиною королівського маєстату, що вивищувало його понад загал, було тісно пов’язане з його честю і доброю славою, тобто *робило йому честь*. Тож публічне звинувачення у недобросовісному виконанні обов’язків чи зловживанні наданою владою могло сприйматися вкрай гостро, як образа для честі.

До *компетенції* ґродського суду належали т. зв. чотири “старостинські артикули” – розбій на дорогах, підпал, напад на шляхетський дім, зґвалтування жінки, тобто кримінальні справи, що вимагали швидкого реагування. До них за II Литовським Статутом (розд. 4, арт. 20) були також долучені справи про порушення спокою (“ґвалт”) у містах, убивство шляхтича, крадіжки, фальшування. Також арт. 69 розд. 4, що стосувався “вибиття з спокойного держання”, тобто захоплення маєтку, ґрунтів і підданих, однозначно закріплював цей вид правопорушення за компетенцією ґродського судочинства. Конституція з Варшавського сейму 1578 р. додала до неї також справи про втікачів (слуг і підданих) та грабежі задля пришвидшення їх вирішення[16]. Зауважувалося, що ці зміни до Статуту внесені на прохання шляхти українських воєводств відповідно до умов Люблінської унії, які передбачали можливість статутової “поправи” з ініціативи самих шляхетних обивателів.

Статутом зазначалося (арт. 2, розд. 4), що до земського суду належать усі правопорушення з-поза переліку зарезервованих за ґродським судочинством: “Тот суд земский толко тых артыкулов судити не маеть и моцы мети не будеть, которые нижей у артыкуле двадцатом суть описаны и замковому суду злецоны”. Більш того, за правовим приписом (арт. 25, розд. 4) заборонялося позивати у справах, що належали земському суду, до будь-якого іншого під загрозою штрафу на користь судових урядників і оскарженого, який не мусив відповідати на звинувачення[17]. Тож засадничою настановою

[13] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 251зв.–252.

[14] Писар “слуху не мает и велми не чуе, и не может слушне и достаточне водле повинности своее писарское всего писати, кгды ж не слышит, бо в*едле статуту писар мает писати все, што стороны мовят и для того не повинен есми тут у право вступовати*. А к тому иж теж писар о то, иж урядом своим справовати для тое недолужности своее не может, *до его королевское милости ест позван*” (Там само. – Арк. 237).

[15] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1 – Спр. 49. – Арк. 172–172зв.

[16] Volumina constitutionum. – Warszawa, 2005. – Vol. 1: 1550–1585. – S. 411, 415–416.

[17] Звернімо увагу на мотивацію з точним посиланням на правову норму, за допомогою якої адвокат намагався переконати ґродських суддів припинити справу через її неналежність до їхньої компетенції: “А к тому тот же Андрей Романовский брал собе на помоч статут в розделе четвертомъ артикул двадцять пятый, где пишет, хто бы кого о

для шляхетського судочинства було: "С права посполитого артикуловъ земскихъ суд кгродскии не повинен узнавати, также теж артикулов кгродских – суд земскии"[18].

Спробую охарактеризувати етапи, якими проходив скривджений, від початкової скарги до виконання судового декрету, акцентуючи увагу на тих моментах, де від нього, згідно з правовими приписами, вимагалося платні за послуги, а чи могли її вимагати урядники, користуючись своїм становищем.

Урядницькі послуги та платня за них (за правовими приписами)

Для Волинського, Київського і Брацлавського воєводств, що за умовами Люблінської унії увійшли до складу Польської Корони, джерелом права був II Литовський Статут 1566 р. (далі – II ЛС), тож саме його норми були обов'язковими для волинської шляхти. Однак я звертатимусь також до відповідних розширеніших норм і III ЛС, прийнятого у 1588 р. виключно для території ВКЛ. Тобто артикули III ЛС використовуватимуться як орієнтовні у тих випадках, де інформації II ЛС бракуватиме. Відповідні норми, що стосувалися оплати за досудові і судові послуги, містяться в арт. 3 розд. 4 "О пересудах судьи подсудка або писара" II ЛС, а також арт. 5 і 6 розд. 4, відповідно – "Устава о пересудех и о паметном судьи и подсудку, также вряду кгродскому и иншим врядником нашим" і "Устава доходов писаром земским и кгродским и о позвех писару в его речи, также иншим врядником, и теж против врядников" III ЛС.

Першою інстанцією реагування скривдженої сторони на найрізноманітніші правопорушення була канцелярія ґродського суду. Вона функціонувала практично безперервно, тож будь-які факти насильства, як психологічного (образи), так і фізичного (починаючи від ляпасів і штурханини), шляхта вважала за потрібне зафіксувати в ґродських книгах. Від вступних актів, що передували процесові, де переважно йшлося про освідчення кривди і фіксацію її в судових книгах, прибуток належав зазвичай писареві і возному.

За нормами II ЛС (розд. 4, арт. 5) до обов'язків возних, цих найдрібніших за статусом судових урядників, входили такі дії: оглядання наслідків кримінальних правопорушень і визнання їх на уряді, що обов'язково мусило фіксуватися у судових книгах; присутність при різного роду свідченнях особи/осіб, що могли мати юридичні наслідки; вручення позову та інформування при цьому відповідача про термін провадження справи у суді; приведення свідків до присяги; передача власності за судовим декретом стороні, що виграла справу ("ув'язування" у власність). Понад правові приписи, возні зазвичай були присутні при кожному кроці приватного життя

речъ, судови земъскому належачую, до иного права замкового або до которого инъшого вызвал, тогды позваный не повинен становитися и таковых позвов послушон быти, але еще хто позвы взял и ими позвал, за то же мимо суд свой смел то учинити, маеть заплатити судьи копу грошей, подсудъку – полкопы грошей, а стороне – три рубли грошей" (ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 73–73зв.).

[18] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 304зв.

шляхтича, який потенційно мав характер юридичного прецеденту або ж у далекій чи близькій перспективі міг спровокувати конфліктну ситуацію. Втім, я не торкатимусь у даній розвідці кола вознівських обов'язків та платні за них.

Потерпіла сторона зазвичай заявляла про свою кривду у ґроді та просила про надання возного для її засвідчення (побиття, поранення, наїзду тощо). Вписування до ґродських книг скарги та визнання возним як офіційним свідком оглядання наслідків правопорушення було обов'язковим для ініціювання судового процесу; скривджений міг потребувати також виписів із цих актів. За нормою ІІ ЛС кожен такий впис до судової книги та випис з неї коштував по одному грошу на користь писаря: "за вписованье в книги грош, от выпису с книг грош". За ІІІ ЛС вартість впису була такою ж, а от виписів – підвищувалася до 2 грошів.

Водночас у багатьох випадках скарга на найменше насильство (фізичне чи психологічне) вписувалася шляхтою не лише як вступний акт до судового процесу, а й виключно з застережною метою. Так, Федір Шимкович-Скленський, вносячи скаргу на погрози від Яна Циминського і його помічників, передовсім вказує на застережну функцію своєї дії і лише потім озвучує намір вирішувати справу "правне": "Хотечи ся здоровя своего бытъ певныйшим и безпечнышим, тую похвалку пана Циминского, мне учиненую, очевисто от него на вряд вашей милости оповедаю и до ведомости доношу"[19].

Шляхтич також уважав за потрібне зафіксувати в актових книгах найдрібніший вияв насильства як варіант погрози, адже у випадку анонімної кривди відповідати за скоєне мусила особа, що попередньо заявила про свої ворожі почуття[20]. Скарга була підставою для отримання заруки, якою заборонялося чинити насильницькі дії під загрозою сплати скривдженому (інколи також на користь суду чи короля) досить значної суми грошей понад вартість відшкодування реальних втрат. *Заручний лист* міг видаватися скривдженому на його прохання старостою/ґродським урядом чи земським судом, а потому вручався кривдникові через возного. У ІІ ЛС окремі згадки про сплату писареві за цю послугу – оформлення заручного листа – відсутні, натомість за ІІІ ЛС (арт. 6, розд. 4) передбачена писарська платня становила 4 гроші; також згадується про вартість *упоминального листа* (всі види офіційних нагадувань відповідачеві) – 2 гроші. За відповідною нормою ІІ ЛС послуги на вписи актів до книг і виписи з них, що передували судовому процесові, – не диференціюються.

Після занесення до ґроду скарги і освідчення возного потерпілий у випадку готовності доводити свою кривду через суд брав на уряді позов, де

---

[19] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 12зв.–13.

[20] *Старченко Н.* "Одповеді" і "похвалки": між правовими приписами і повсякденними практиками: (На прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 298–306.

офіційно викладалася суть скарги, перераховувалися шкоди і вказувалася їхня вартість. Позов брався у двох екземплярах – один залишався у позивача, другий – вручався відповідачеві. Він скріплювався підписом і печаткою писаря. Позов коштував гріш ("от кождых позвов по грошу"), однак цілком імовірно, що оплачувалися обидва екземпляри.

Вручав позов возний зі свідками, вписуючи до нього дату початку судових засідань та фіксуючи місце його вручення. У випадку невміння возного писати до позову долучався *квит* – попередньо підготовлений документ з потрібною інформацією. Після вручення позову возний мав прибути у ґрод і особисто засвідчити цей факт, який вписувався до актових книг. Позивач потребував випису свідчення возного з актових книг, який демонструвався на початку судового процесу на підтвердження дотримання всіх необхідних формальностей при врученні позову, що коштувало 1 гріш. Та ж такса передбачалася і III ЛС.

Далі писарський ворок поповнювався під час судового процесу за рахунок наступних операцій. Позивач перед початком судових засідань мав уписатися в реєстр, згідно з яким встановлювалася черговість проходження справ. Норми II ЛС не містили жодних згадок про писарські повноваження та таксу за них під час процесу (що, втім, не означало їх відсутності – відповідні згадки зустрічаються в актових книгах), натомість потрібну інформацію знаходимо у III ЛС: "от вписанья позвов в рейстр – грош". Укладений реєстр вивішувався перед судовим приміщенням, і за ним зацікавлені особи могли стежити за проходженням справ та орієнтуватися щодо можливого дня розгляду своєї скарги. Сприяючи "своїм" людям, судові урядники інколи вдавалися до маніпуляцій з реєстром, прикладом чого може бути справа Валентія Тиминського. Він трохи припізнився на момент укладання реєстру і потрапив в кінець загального списку, однак щодня приходив до суду і перевіряв реєстр справ, що мали вирішуватися упродовж дня. На десятий день Тиминський пішов до підписка Яска Андросовича, "доведаючися, если бы моя справа была того дня у реестру. Подписок поведил «Не толко нине, але за три дни не будет»". Тож заспокоєний Тиминський пішов, а тим часом справу розглянули і відповідача Прокопа Хрінницького увільнили від відповідальності через неявку до суду позивача. Обуреному Тиминському судді порадили позивати Хрінницького на наступні роки[21]. Промовистою деталлю у цій історії є той факт, що земським підсудком був родич відповідача – Іван Хрінницький.

Оповіщення сторін про надходження їхньої черги відбувалося через возного, який тричі відповідно до права, і четвертий раз – за звичаєм, закликав сторони ("волав"), вигукуючи їхні імена[22], а можливо – й коротко

[21] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 501–502зв.

[22] Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 33зв. ("...возный был приданъ, который очевисто у суду стоечи, созналъ, ижъ стороны позваное по три дни трикрот приволывал, чого реестром судовым довелъ"); Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 329зв. ("Возный водлуг обычаю права посполитого раз, другий и третий, то ест двокрот стоячи перед нами у суду, въ светлици, а третийкрот вышедши зъ светлици, оного Дубницкого волал").

інформуючи про суть справи. Відповідний припис III ЛС містить згадку і про писарську платню за підготовку цієї інформації – 1 гріш "от напису воланья ку праву". У справах *завитих,* тобто таких, що не могли бути перенесені на наступний термін, оскаржений мав стати до суду упродовж дня, коли його було "заволано", та *арештувати* справу, тобто заявити про свою готовність провадити процес, в інших, "незавитих" – возний "волав" протягом трьох днів[23]. Під кінець означеного терміну перед завершенням роботи суду возний з боку позивача востаннє тричі "приволывал" оскарженого й у випадку його відсутності дозволяв скаржникові його "на упад в речи вздат". За "зданье в нестанном" писареві теж припадав гріш (III ЛС, розд. 4, арт. 6), тобто за приготування відповідного акта, який включав імена позивача і відповідача, короткий виклад справи, повідомлення про "волання" возного у відповідності з правом, дозвіл суду на визнання неявки відповідача, можливо, величину "нестанного", тобто встановленої статутовим приписом платні за відсутність без причини у призначений термін[24]. Якщо справа мала "незавитий характер", то її розгляд переносився на наступний *рок*, однак перед початком процесу відповідач мав заплатити "нестанне" – копу для позивача і 12 грошів для суду; у разі неявки вдруге – сума штрафу зростала до 3 рублів і 24 грошів відповідно; відсутність на третьому засіданні призводила до програшу справи (розд. 4, арт. 12). Відмова відповідача платити "нестанне" кваліфікувалася як неявка до суду. Якщо ж не з'являвся на призначений термін сам позивач без повідомлення суду про причину, то відповідач звільнявся від оскаржень (розд. 4, арт. 14); цей факт писар мусив зафіксувати. Також платилося і суддям за декрет. Так, Дмитро Яловицький, позвавши Яна Монтовта до ґродського суду, сам на засідання не з'явився. Суд увільнив відповідача від оскаржень, а той "за декрет подяковавъши и его принявъши, *на то паметьное дал* и просил, абы то было до книг кгродских луцких записано"[25].

Існують згадки про укладання писарем додатково *реєстру арештового* з тих справ, у яких відповідачі заявляли про свою готовність провадити процес, що теж вимагало оплати з боку зацікавлених сторін, як і у випадку фіксації у звичайному реєстрі. Прибуток від арешту мав не лише писар, а й суд. Скажімо, Василь Гулевич оповідав, що він, арештувавши справу, підстарості "на три позвы аресту дал пятнадцат гроши полских и записного два гроши, што пан писар записал"[26].

Перед початком процесу або під час нього сторони могли дійти порозуміння і домовитися про полагодження конфлікту поза судом. Інформація про це (т. зв. "роспис року" або "розейм") фіксувалася в актових книгах, тож за

[23] Возний "от початку роков теперешных дня першого, другого и третего пана Дривинского ку отказу на позвы и теж дня сегоднешнего, кгды тая справа з реестру припала, приволывал, который за приволыванемъ потрикротнымъ первого, другого, третего дня и теж дня теперешнего ку отказу не озвалъсе" (Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 8).

[24] *Balzer O.* Studja nad historją prawa polskiego. – Lwów, 1937. – S. 188.

[25] ЦДІАК. – Ф. 25. – Спр. 12. – Арк. 184зв.–185зв.

[26] Там само. – Спр. 15. – Арк. 244.

впис "якого застановенъя сторон" теж передбачалася платня в один гріш. За межами статутових норм залишилася ще низка актів, які потребували писарської роботи. Скажімо, поширеним способом доведення була присяга. Її текст (*роту* присяги), який виголошувався зазвичай у церкві, рідше – перед суддями, готував писар. Писар активно був задіяний і у *виведенні шкрутинії* – слідстві у тяжких злочинах, де обвинуваченому загрожувало позбавлення життя, а інколи й честі, – що провадилося через опитування свідків, викликаних кожною зі сторін до суду. Свідчення їх мали оформлятися окремими актами, запечатуватися і надаватися сторонам для подачі як доказу провини/невинуватості у Трибуналі чи королівському/сеймовому суді.

За декрет, що ухвалювався на завершення судового процесу, платня належала суддям: у ґродському суді – старості/підстарості та судді, у земському – судді й підсудку. Земському судді від загальної суми належало ⅔, підсудкові – ⅓; невідомо, як розподілялися гроші між ґродськими урядниками.

За правовими нормами винагорода суддів ("пересуд") залежала від вартості предмета суперечки ("от презыску того, хто зыщет"): від копи їм належав один гріш. У справах про неповернення боргу суддівська платня долучалася до суми, що її мав отримати за декретом кредитор, і вираховувалася з боржника. Сторона, що виграла процес, мала платити фіксовану суму "паметного" – 4 гроші "яко от великое, так и от малое речы" (ІІ ЛС, розд. 4, арт. 3). У випадку неявки позивача і звільнення відповідача від оскаржень останній теж платив за декрет "паметное".

За приписами ІІІ ЛС вартість суддівських послуг збільшувалася: від копи належало два гроші. Також зазначалося, що у справах про борг, якщо відповідач відмовлявся сплачувати призначену суму одразу по декретові, то пересуд мав віддати позивач, а потому відшкодувати всі свої втрати, вступивши у володіння нерухомістю боржника до віддачі належного ("ув'язавшись" у маєток). Вартість "паметного" не змінювалася незалежно від кількості позивачів у одній справі.

Після завершення судового процесу наступав час "жнив" для писаря і його команди підписків, адже сторони потребували письмового декрету. Він був досить розлогий – містив опис всього перебігу процесу, який укладався на підставі наданих сторонами протоколів. Вартість "судовых листов и выписов", писаних на папері, в окремій справі дорівнювала по два гроші за акт за ІІ ЛС (за ІІІ ЛС – 12 грошів за один аркуш). Якщо сторона потребувала "листу паркгаминового […] с привесистыми печатьми", то ціна за нього, незалежно від важливості справи та кількості вкладеної праці, була сталою – 12 грошів (за ІІІ ЛС – 48 грошів), а матеріал – пергамент, шнури і віск – мала надати зацікавлена особа.

Загальною карою за різноманітні правопорушення було матеріальне відшкодування кривдником заподіяних потерпілому шкод. Зазвичай ішлося про передачу стороні, що виграла процес, нерухомості відповідача до сплати останнім передбаченої судовою ухвалою суми грошей, т. зв. *ув'язання* в маєток, тобто входження у володіння нерухомістю. Боржник, що відмовлявся платити за судовим декретом, теж до віддачі призначеної суми мав тимчасово розпрощатися зі своєю маєтністю. Акт *ув'язання* відбувався і у випадку

офіційного переходу спірної нерухомості з одних рук в інші. *Ув'язання* провадилося возним зі свідками при ньому, які пред'являли відповідачеві чи його представникам *ув'яжчий* лист, пропонуючи поступитися маєтком. За оформлення листа згідно із правовими нормами III ЛС писареві припадало 6 грошів. Стільки ж коштувало приготування листа, який надсилався до уряду іншого повіту, якщо виконанням декрету мав займатися саме він.

Вирок суду вступав у силу після двох тижнів після його ухвалення. Передбачалося, що винуватець добровільно мав з ним погодитися і поступитися маєтком своєму суперникові, який з возним у призначений час прибував для ув'язання. За Конституцією 1589 р. в разі спротиву відповідача до нього мали прибути члени суду у супроводі двох возних і шляхти, щоб схилити його до правових дій (до 1589 р. засобом тиску виступало посполите рушення – зібрана старостою чи його заступником повітова шляхта). Мені зустрілося визнання возного, який під кінець засідань володимирського ґродського суду оголосив дату, коли суддя Дем'ян Павлович мав прибути до замку для виконання декретів тих шляхтичів, які потребуватимуть його втручання. Схоже, що така практика була характерна для 1590-х рр. Очевидно, що за роботу і возний, і суддя мали отримувати від зацікавленої особи винагороду. Відповідно до правового припису (арт. 67 розд. 4, II ЛС) судовому урядникові – ув'яжчому, "*по тому, яко и перед тым бывало*" – припадало по 6 грошів від кожної копи тієї суми, яку мав сплатити винуватець на користь потерпілого (за III ЛС – від копи – 2 гроші; у випадку ув'язання скаржника у його власний маєток, повернений за судовим декретом, він мав платити два гроші від однієї служби, тобто від 20 кіп (розд. 4, арт. 94)).

Мені зустрілася скарга володимирського ґродського судді Дем'яна Павловича на київського хорунжого Яцка Бутовича про захоплення двох підданих у маєтку Коільне, яких скаржник тримав як "увяжче" за введення Бутовича у володіння: "...кгвалтовне а безправне з моци и держанъя моего отнял и на роботу свою ихъ привернулъ, а мене з оных выш менованых подданых моих з спокойного держанъя и уживаня выбил". Вартість обрахованих Павловичем збитків дорівнювала 50 кіп литовських грошів[27]. Пригадаймо, що урядник за введення в маєток мав отримувати по 6 грошів від кожної копи тієї суми, яку мав сплатити винуватець за декретом на користь потерпілого, що становило 10%; у разі несплати відповідач мусив поступитися своїм маєтком на ту ж суму.

У III ЛС (розд. 4, арт. 6) міститься згадка про вартість виготовлення писарем будь-яких записів майнового характеру, зокрема, для перенесення їх із ґродських книг до земських[28] – за один аркуш по 12 грошів (за два, відповідно, 24 і т.д.), що значно перевищувало таксу за подібні операції у II ЛС – по 2 гроші за будь-який документ. Передбачена була (розд. 4, арт. 5)

[27] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 193–193зв.

[28] Записи майнового характеру мали бути внесені до земських книг, однак через великі інтервали між засіданнями і їх вкрай нерегулярний характер дозволялося вписувати акти початково до ґродських книг, однак з обов'язковим пізнішим їх перенесенням до земських.

також оплата нотаріальних послуг судових урядників: за засвідчення повного відчуження нерухомості (продаж, даріння, обмін чи запис "*именья на вечност*") земським судді і підсудку та ґродським урядникам від набувача належало "*паметного*" 4 і 2 гроші відповідно, стільки ж – за засвідчення печаткою випису цих актів із земських/ґродських книг ("за запечатованье выпису с книг того сознанья вечности").

Відповідними приписами III ЛС законодавці намагалися убезпечити шляхту від здирництва суддів, застерігаючи, що в разі доведення через присягу цього факту скаржником урядники мали заплатити йому 12 кіп та подвоєну суму понаднормової оплати (розд. 4, арт. 5 і 6).

Очікувані урядницькі дивіденди

Попри зафіксовану Статутами оплату за різні види урядницьких послуг, навіть приблизний підрахунок офіційно отримуваних прибутків неможливий. Так, скажімо, писарська платня не підлягає реконструкції через брак інформації про обсяги виготовлених на потребу шляхти різного роду актів. Знання кількості судових процесів теж не дає можливості вирахувати писарський прибуток, адже, окрім декрету, сторонам могли знадобитися й інші акти, зокрема тоді, коли справа переносилася за апеляцією до Трибуналу. У таких випадках зацікавлені особи потребували цілого пакета документів.

Утім, бодай дуже наближено, підрахуємо, яку мінімальну суму, згідно із нормами II ЛС, потребувалося викласти сторонам на писарські послуги в одному процесі, що провадився ґродським судом. Отже: вписування до книг скарги і освідчення возним наслідків правопорушення та виписи з них – 4 гроші, приготування позовів – 2 гроші, впис до книг визнання возного про вручення позову та випис – 2 гроші, гріш – вписання в загальний реєстр, другий (можливо) – в реєстр *арештовий*, гріш – підготовка тексту *волання* возного, підготовка декрету для обох сторін та впис його до актових книг – 8 грошів, *ув'яжчий* лист – 1 гріш; усього – 20 грошів[29]. Кількість справ, яка проходила через ґродські суди, розподілялася по роках вкрай нерівномірно, до того ж і територія повітів, і кількість їх мешканців дуже різнилися. Так, у найбільшому, Луцькому, повіті у 1598 р. до ґроду надійшло 285 справ різного характеру, натомість у 1600 р. – 152 справи. Для багатьох років встановити аналогічні дані неможливо. До того ж певна частина від загальної кількості справ (близько 1/6) була представлена трибунальськими декретами, що надходили до ґроду для їх виконання. Втім, цим не обмежувалося – розгляд їх у суді починався від початку, тож принаймні певна кількість документів, які оформлялися писарем для справ, що надходили до суду вперше, потребувалася і в таких випадках. Частина справ закінчувалася "розеймом", тобто передавалася на полюбовний суд, відтак, не потребувалося оформлення декрету. У багатьох справах, які переносилися з різних причин на наступну сесію, не вимагалося повторного оформлення

[29] Для порівняння: за статутовими приписами робочий кінь коштував копу, віл – копу і 20 грошів, корова – 50 грошів, свиня і коза – по 20 грошів, гуска – три гроші, курка – 1,5 гроша, качка – 2 гроші, пава – 3 копи (II ЛС, розд. 13, арт. 7–9).

позову, відповідачеві нагадували про дату процесу *упоминальним* листом. У справах про слухання шкрутинії на писареві лежали обов'язки фіксації оповідей свідків, кількість яких різнилася. Усі ці обставини ускладнюють навіть приблизні підрахунки. З урахуванням того, що 20 грошів були мінімальною сумою за послуги писаря у справі, що надходила до суду вперше, візьмемо їх за основу для даних 1598 і 1600 рр. Відповідно, загальний прибуток писаря міг становити 95 і 50,8 кіп. Копа була умовною одиницею; вона дорівнювала 60 грошам і 2,5 польським золотим, відтак, у золотому містилося 24 гроші. Однак писар працював не сам, а очолював канцелярію, в яку входив штат підписків, що й готували відповідні документи та потребували платні за свою роботу[30]. Звернімо між тим увагу на справу колишнього луцького підписка Григорія Котельницького, яка провадилася на луцьких земських роках 17 січня 1596 р. за скаргою його на луцького войського Ждана Боровицького про обман, який спричинив значні фінансові втрати скаржника. Котельницький, слуга луцького старости Олександра Семашка, працював підписком у ґродській канцелярії і отримував, як він твердив, за те 500 золотих щорічно, що становило 200 кіп. Боровицький, перебуваючи на *рочках* 3 жовтня 1591 р. за дорученням свого пана, князя Костянтина Острозького, просив підписка про те, "абы справы княжати его милости воєводы києвского прудко с канцлєрыи отправовал". За те він обіцяв Котельницькому, якщо той захоче, виклопотати для нього у князя острозьке підстароство, яке давало більший "пожиток", аніж статки підписка. Тож скаржник "справы княжати его милости, коли сє колвєк трафили, завжды прудко с канцлєрии отправовал". Бачачи повсякчасну готовність Котельницького до послуг, Боровицький особисто і через приятелів умовляв його "опустити подписковство" та прийняти уряд острозького підстарости, обіцяючи додатково дати йому шість підданих у Розважу. Підписок, запевнений обіцянками войського та його "рукоданємъ"[31], у 1594 р. після Великодня полишив уряд ("опустивши пана до сєбє ласкавост и мєстцє доброє пожиточноє") та приїхав до Острога. Однак Боровицький, як виявилося, не збирався виконувати своїх обіцянок. Як наслідок, Григорій Котельницький упродовж трьох років, втративши місце, мешкав без уряду та лише витрачав, їздячи з родиною за войським в надії отримати обіцяне. Загальна сума шкод, згідно із скаргою, дорівнювала 1,5 тис. золотих, що їх він мав би отримати за підписківство та як плату за справи князя Острозького, які він готував для нього безкоштовно. Як бачимо, озвучена Котельницьким на земському суді річна платня за підписківство у 200 кіп перевищувала обраховану нами мінімальну платню писаря (у відповідності з правовими приписами) упродовж цілком "урожайного" року більше аніж у 2 рази. Звичайно, можна припустити, що підписок

[30] *Яковенко Н.* Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля... – С. 320–357. Штат підписків був досить великий, хоч, зрозуміло, далеко не всі з них могли претендувати на зазначену Котельницьким платню, адже, як і він зазначав у скарзі, йому доводилося виконувати функції підстарости як його намісника, що засвідчує його високу кваліфікацію.

[31] Умови часто скріплювалися "даванням руки", що мало гарантувати непорушність шляхетського слова.

завищував величину своїх прибутків. Однак ішлося про судову суперечку, яка велася перед особами, що були частиною системи і знали всі її тонкощі.

Звернімо увагу на визнання возного про небажання Романа Козинського платити луцькому земському писареві Михайлові Коритенському за виготовлені акти, вчинене ним з ініціативи самого писаря[32]. Спочатку Коритенський на питання замовника про вартість роботи сказав: "Што наболшъ даси, то налєпшъ". А потім уточнив: "Ми за вси справы зо три золотых полскихъ, бо, дєй, справъ всих выписовъ дєвєт". За дев'ять виписів, відповідно до правових норм, писар мав отримати 18 грошів, натомість від Козинського вимагалося 72 гроші. Той не відмовився, однак сказав, що грошей на той час не має. Надалі замовник, схоже, пробував, не провокуючи відкрито конфлікту з урядником, а затягуючи з оплатою, знизити ціну. Писар на поступки йти не збирався, тож і запросив возного для освідчення того факту, що Роман Козинський не хоче забирати підготовлені ним справи. Важливим у цій історії є те, що писар не переймався невідповідністю заявленої ціни за роботу правовим приписам.

До тактики Козинського дещо раніше, схоже, вдавався і Василь Гулевич, який скаржився на луцького ґродського писаря Петра Млoжовського про те, що той на його прохання не видає виписів. Скаржник заявляв, що готовий заплатити не лише по півзолотого за кожен акт, як того від нього вимагали, "але бы и по золотому [...] радъ заплачу, толко жебы ми ихъ выдано". Зі свого боку, писар твердив, що всі акти давно готові, однак Гулевич за них платити не хоче. Врешті, скаржникові таки довелося викласти суму, на яку розраховували канцеляристи[33].

Як бачимо, платня за писарські послуги зазвичай суттєво перевищувала правові приписи. Втім, сторони не завжди толерували вимоги урядників щодо платні. Так, Ян Циминський скаржився на луцького ґродського писаря Сасина Русина-Берестецького, який змусив його викласти значну суму на "незвыкле и незъвычайне доходы", а саме – дати за кожен з двадцяти виписів по золотому, а то й більше[34].

Визначитися з прибутками суддів практично неможливо, адже серед матеріалів судових засідань досить рідко фіксується величина *пересудів* чи факт сплати *паметного*. Так, на 285 справ, що розглядалися упродовж 1598 р. у луцькому ґродському суді, можна знайти хіба заледве з десяток декретів, де в кінці зазначалася суддівська платня[35]. Ці суми загалом відповідали статутовим нормам, їх величина коливається від двох десятків грошів до 54 золотих[36]. Натомість у з'ясуванні величини реальних прибутків суддів може допомогти рідкісний акт, що походить зсередини урядницького кола. Йдеться

---

[32] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 63зв.–64зв.

[33] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 50зв.–51.

[34] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 105–105зв.

[35] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 482–483зв., 484–486, 495–497, 558–562, 590–592, 607–609зв., 613–614зв., 235–236.

[36] 3 зол. 10 грошів, 50 зол., 13 зол. 10 грошів, 12 зол. 25 грошів, 17 зол., 54 зол. 9 грошів, 22 гроші, 19,5 грошів, 2 копи 40 грошів.

про скаргу кременецького земського підсудка Михайла Краєвського на суддю Януша Жабокрицького про несправедливий розподіл прибутків, внесену до кременецького ґроду[37]. Підсудок твердив, що суддя, всупереч однаковому навантаженню і однаковій відповідальності за урядування, забирав собі ⅔ грошових надходжень. Як пам'ятаємо, такий порядок розподілу коштів був передбачений правовою нормою, однак Михайло Краєвський з ним не погоджувався: "Сполный уряд и заседане на часы певные зо мною мевает, справы вси заровно зо мною отправуетъ, стороны недопусканья апеляции и за иныи урядовые справы на судъ головный трибуналский заровно зо мною потеганъ бывает; вси наши трудности, заровно на себе носечи, двигаем, але собе зо всих пожитковъ, намъ на суды приходячии, две части грошей беретъ, а мни одно трети грошъ и копу поступуеть".

Підсудок зауважував, що протягом свого перебування на уряді він недоотримав 1000 золотих: "...от того часу, якосмы судит почали, шкодую собе в забраню тых двохъ частей тисечу золотых полских". Тобто вказана сума становила половину від третини, на яку претендував Краєвський. Загальна сума прибутків, якщо взяти за основу заяву підсудка, мала дорівнювати 6 тис. золотих від початку урядування саме цього складу земського суду (від 7 липня 1592 р.)[38] до моменту внесення скарги (1 серпня 1596 р.). Річні надходження кременецьких земських судді і підсудка, таким чином, мали становити півтори тисячі золотих на рік.

Скарг на земських урядників про здирництво в межах окреслених правом оплат я не зустрічала. Їх, зазвичай, звинувачували у протегуванні окремим особам та порушеннях, з цим пов'язаних. Однак аналіз слабких місць судового процесу, які найчастіше використовувалися ними задля скерування справи у потрібному напрямку, – окрема цікава тема, тож у даному тексті я омину ці аспекти діяльності судових урядників.

Власне, подібна ситуація спостерігається і щодо роботи ґродського суду, однак тут маємо скарги на підстаросту, який вимагав платню, що не передбачалася статутовими нормами. Цей урядник, що у повсякденних потребах ґроду[39], а часто – і під час судових засідань, заміняв старосту, вважав, що йому належить значно більше, аніж вартість суддівських послуг. Зазвичай ішлося про вимогу оплатити прийняття різного роду актів, які шляхта хотіла внести до ґродських книг (понад писарську роботу). Цей вид послуг підстарости характеризували як "*паметное*". Наведу кілька яскравих епізодів, що стосуються даного урядницького збору.

Григорій Колмовський жалівся у луцькому ґроді на володимирського підстаросту Федора Загоровського, який не хотів приймати визнання (*реляцію)* возного Щасного Злобоцького про ув'язання Колмовського у замок і місто Літовиж від кн. Юрія Чорторийського. Апетити підстарости, схоже, відповідали його статусу представника давнього волинського роду, порідненого з

[37] ЦДІАК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 67зв.–68.

[38] Кременецький земський суд: Описи актових книг. – К., 1959. – Вип. 1. – С. 75.

[39] Присутність підстарости потребувалася на ґроді практично постійно, тож він мав заступників, "намісників" підстарости.

кількома князівськими *фаміліями*: "хотелъ, абы му доход дано над звычай и право посполитое – иноходника и тридцат мац овса". Тож возний мусив ту реляцію вписати до луцьких ґродських книг[40].

Той же Федір Загоровський за визнання возного про вручення позовів вимагав за кожний "над пристойность вряду своего" по два гроші *паметного*. Представник позивача мусив дати "от семи позвов чотырнадъцать грошей литовских"[41].

Станіслав Козаревський, урядник Криштофа Радзивіла, скаржився на те, що через возного присилав до луцького ґроду дві "справки" свого пана для запису до актових книг, а намісник підстароства Лукаш Малаховський "тыи справы принявши, до книгъ ку записанью дати не хотел, поведаючы, ижъ, дей, мне отъ тыхъ справъ *паметного* приходитъ грошей десет".

Урядник мусив гроші дати, однак засвідчив той факт возним і свідками-шляхтою при ньому. Козаревський наголошував, що то "речъ новая и над право посполитое"[42].

А Григорій Обух на місці володимирського підстарости за прийняття реляції возного, який був офіційним свідком протестації Андрія Черневського, просив *паметного* 4 гроші литовські. Черневський спочатку відмовлявся, вказуючи на протиправність такої вимоги, що порушує вольності шляхетські:

"Ме до того право посполитое не тиснетъ, абымъ паметъного от принятя протестацыи албо реляцыи возного дати повинен былъ, што иж *ест речъ новая и над право посполитое*, прошу, абы ме вм обтежатъ не рачил, а тых чотырохъ грошей литовских паметного над право и волности шляхетские не вытегал и не брал".

Однак ішлося про декрет, від якого була дозволена апеляція до Трибуналу, тож він, боячись не встигнути на розгляд справ Волинського воєводства, мусив ті гроші заплатити[43].

Другим видом "робіт", який, на думку ґродських урядників, мав оплачуватися зацікавленою стороною, було "*печатоване*" документів. Йшлося про засвідчення печаткою актів, що виходили з ґродської канцелярії. У ІІ ЛС не фіксується платні за цей вид послуг, натомість у ІІІ ЛС, як вище зауважувалося, вона передбачалася лише для цілком конкретних випадків – за нотаріальні функції у трансакціях з відчуженням нерухомості *на вічність*. Однак підстарости вважали, що їм належиться за прикладання печатки на будь-якому виписі з актових книг.

Так, возний Іван Білокриницький як свідок визнав, що луцький підстароста Щасний Ґалезький, коли посланець кременецького войського Григорія Сенюти приніс до нього декрет "для печатованя", сказав, щоб "пан войский от печати што дал". На питання, скільки він хоче отримати, підстароста відповів: "Што бы ласка его милости, бы и чирвоный золотый". У результаті він отримав таляр. Визнання було вписане у присутності старости Олександра

[40] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 49–49зв.
[41] Там само. – Спр. 40. – Арк. 307–307зв.
[42] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 27.
[43] Там само. – Ф. 28. – Спр. 26. – Арк. 314зв.–315.

Семашка і самого підсудка, а також Ґалезький того ж року був позваний Федором Сенютою до Трибуналу "о неправное и неслушное взятье заплаты от приложеня печати"[44].

Оплата за "*печатоване*" не була ексклюзивним волинським винаходом, з подібною практикою зустрічаємося і в скарзі Василя Водирадського, слуги кременецького старости кн. Януша Збаразького, на київського ґродського суддю Филона Стрибиля. Як оповідав слуга, урядник за "печатованя декретовъ" ("приложенье печати") вимагав копу і 6 грошів, тобто приблизно по 2 гроші за декрет. Коли Водирадський сказав, що йому на такі витрати грошей не давали і вони взагалі не передбачені, суддя його ображав і обіцяв наказати слугам викинути його з господи: "Не маючи до мене болшей того никоторое причины, торъгнувъшися на учътивость мою, мене словы неучътивыми злаялъ, зсоромотилъ, матъку ми споминал, мене, шляхътича учтивого хълопом звалъ, до бороды моее торъгнулся и грозечи ся пахолками своими казати выехати на мъне з господы".

А потому вигнав його з господи, "яко лотра якого", відмовившись "припечатати" декрети. Підвоєвода, до якого звернувся слуга для оголошення протестації на дії судді, відмовився її прийняти[45].

Тож, як бачимо, нарікання шляхти викликані були неправовими поборами урядників, при цьому практично відсутні скарги про здирництво щодо оплат, передбачених статутом. А однак "вдячність" сторін регулярно мала перевершувати зазначену нормами таксу на урядницькі "роботи". Свідченням цього є зауваги про реальну, а не нормативну, вартість послуг без негативних конотацій при цьому, а також невідповідність між заявленою самими урядниками величиною прибутків (підсудком Григорієм Котельницьким і Михайлом Краєвським) і їхніми можливостями в рамках права. Тож перш ніж спробувати проаналізувати цю ситуацію, зверну увагу на спільну для кількох актів промовисту деталь. Так, уже згадуваний Григорій Котельницький, говорячи про свої заслуги перед Костянтином Острозьким, підкреслює, що він усі справи князя залагоджував якнайшвидше, ба більше – робив те, "нє бєручи от нихъ ничого доходу, на вряд его подписковский приходячого"[46]. А писар Михайло Коритенський, виставляючи Романові Козинському ціну за роботу, уточнює: "Ми за службы мои, которые єсми черєзъ роки вси, у вашей милости *не беручи ничого, служилъ*, приходило бы ми золотыхъ с пят"[47]. Своєю чергою, кременецький земський підсудок Михайло Краєвський звинувачував суддю також у тому, що той у своїх родичів і приятелів не бере грошей за урядницькі послуги, чим заробляє у них "*приподобане*": "Брати и швакгром, и иным повинным своим пересуды, паметные и иные приходы, урядови нашему земскомуу сполне належачие, отпускает, в тым *собе у оных приподобане*, а мне шкоду чинитъ"[48].

[44] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 258–258зв.
[45] Там само. – Спр. 45. – Арк. 550зв.–551зв.
[46] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 10. – С. 228.
[47] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 64.
[48] Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 68.

Як бачимо, питання платні урядників на практиці не було унормоване. З одного боку, вони часто не брали грошей за свою роботу, "служачи" родичам і приятелям, а з іншого – шляхта намагалася обдарувати їх понад право, "дякуючи" за службу. Це засвідчують і діалоги поміж урядником і клієнтом, що трапляються у зафіксованих мною актах. На питання про розмір відшкодування за виконану роботу урядники у відомих випадках відповідають: "Што наболшъ даси, то налєпшъ"[49] чи "Што бы ласка его милости"[50]. Тож урядницька платня у тісно зрощеному різними за характером зв'язками шляхетському середовищі була, схоже, радше винагородою, аніж варіантом формального розрахунку, принаймні у значній кількості випадків. За цієї пояснювальної схеми зрозумілими стають такі дії, як, скажімо, подарунок на вічність волинським чашником Федором Рудецьким луцькому ґродському судді Матеєві Стемпковському половини плацу в межах луцького окольного замку[51] чи подарунок луцькому ґродському уряду бочки риби Павлом Реховським[52]. А Криштоф Ґуйський скаржився на луцького ґродського писаря Сасина Русина, який, "будучи присяглою особою", допомагав у судовій справі його контрагентові, луцькому владиці Кирилові Терлецькому. За словами заявника, писар то чинив, "наслугуючи єму за маетъность, которую отъ него держитъ, и инъшую нагороду беретъ"[53].

Ситуація у судовій сфері була зліпком зі шляхетської спільноти в цілому. Адже стосунки шляхти на різних рівнях можна охарактеризувати через метафору "служіння": "службою" приятелям шляхтич здобувався на їхню підтримку в різних ситуаціях, заробляв символічний капітал, що, врешті, приносив дивіденди не лише у вигляді престижу. Послуги найрізноманітнішого характеру, попри те, що набирали вигляду добровільних і безоплатних дарів, спонукали до зворотних актів вдячності під загрозою втрати шляхтичем частини репутації та узалежнення в разі небажання/неможливості віддарування[54]. Звернімо увагу на текст річпосполитського автора другої половини XVI ст. Лукаша Ґурніцького, спеціально присвячений темі доброчинності і вдячності за неї. Тож, за автором, сутність дару – не матеріальні цінності (гроші, маєтки, уряди), що є тільки знаками доброчинності, а "умисл", з яким те все віддається[55]. Обдаровувати треба, наслідуючи Бога, безмежного у своїй милості і безкорисливого, не сподіваючись на

---

[49] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 64.

[50] Там само. – Спр. 43. – Арк. 257зв.

[51] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 189–189зв.

[52] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 134.

[53] Там само. – Арк. 612зв.–613зв.

[54] Марсель Мосс, блискуче проаналізувавши тотальне функціонування механізму обміну серед традиційних народів у своєму "Нарисі про дар" (1925), зауважував детермінованість віддару, пов'язану з існуванням духу речі, що, за віруваннями, змушує особу чи групу осіб, які отримували подарунок, до його повернення. Невіддача загрожувала втратою "ману" – влади, честі, престижу, багатства. Див.: *Мосс М.* Очерк о даре // Общества. Обмен. Личность. – М., 1996. – С. 93–94.

[55] *Górnicki Łukasz.* Rzecz o dobrodziejstwach z Seneki wzięta // *Górnicki Łukasz.* Dzieła wszystkie. – Warszawa, 1886. – T. II. – S. 90–91.

повернення[56]. Однак віддарування, зі свого боку, є повинністю гідної пошани особи, яке не мусить припинятися після формального розрахунку: “Добре той віддячує за доброчинність, хто радо зостається боржником доброчинності. Велика різниця полягає між тим, мати грошовий борг чи бути зобов’язаним за доброчинність: бо хто гроші заплатив, той віддав борг, а хто не заплатив, той чуже при собі тримає; але хто за доброчинність віддячив, той не перестав бути зобов’язаним. Той же, хто не має змоги відплатити за доброчинність, але із почуття вдячності повсякчас готовий віддавати, той добре за отриману доброчинність платить”[57].

Розведення у часі наданих послуг і відшкодування за них, “приховування” реального інтересу за звичною лексемою добровільної “служби”, творення за рахунок подібних актів обміну сітки взаємозобов’язань між учасниками утворювали зв’язок “дару–віддару”.

На підтвердження цих міркувань можна навести середньовічну ситуацію у Польській Короні, де на початкових етапах формування адвокатури надання адвокатських послуг було безкоштовним, а звинувачення шляхтича в отриманні грошей дорівнювало звинуваченню в нешляхетстві. Юзеф Рафач пояснює легальну появу адвокатської платні напливом до занять адвокатурою нешляхетного елементу[58]. Цілком імовірно, що такими уявленнями був викликаний спротив шляхти запровадженню регулярної платні для депутатів (суддів на Трибунал), що покривала б їх досить значні особисті витрати і, відтак, мала зменшити не передбачені (ба й заборонені) правом способи отримання прибутків. Шляхта пишалася, що, на відміну від інших держав, їхні судді не найняті, а виконують свої функції з відчуття суспільного обов’язку і довіри шляхетського загалу. Для шляхетної особи, як зауважували її представники, сама лише повага, без матеріального зиску, була достатньою нагородою і підставою для гордості[59].

---

[56] Ibidem. – S. 173–174. Марсель Мосс зауважив виникнення доброчинності з вертикального механізму обміну “людина – божество”, за яким успіх здобувався через дари богам як договір з ними (*Мосс М.* Очерк о даре. – С. 108–109). Ця ідея була розвинена в роботах Наталі Земон Девіс, див.: *Дэвис Н. З.* Дары, рынок и исторические перемены: Франция, век XVI // Одиссей. Человек в истории. – М., 1994. – С. 192–203; *Davis N. Z.* The Gift in the Sixteenth-Century France. – Oxford, 2000. Віддаруванням за дарунок вищих сил виступали не лише жертвоприношення, а й обдарування (по горизонталі) тих, хто потребував допомоги. “Все, що ми маємо, є дар Божий, а те, що дано як дар, потрібно передавати у вигляді дару” (*Дэвис Н. З.* Дары, рынок и исторические перемены...). За Моссом, така настанова призвела до постання теорії милостині: “Щедрість обов’язкова, тому що Немезіда мститься за бідних і богів із-за надміру щастя і багатства у деяких людей, які зобов’язані від них позбавлятися” (Там само. – С. 109).

[57] *Górnicki Łukasz.* Rzecz o dobrodziejstwach z Seneki wzięta. – S. 86.

[58] *Rafacz J.* Zastępcy stron w dawnym procesie polskim // Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademji Umiejętności. – Kraków, 1923. – T. 38. – № 8. – S. 76–77.

[59] *Lityński A.* Trybunał Koronny w opiniach sejmików ziemskich (1578–1648). Dawne sądy i prawo. – Katowice, 1984. – S. 51–63; *Bednaruk W.* Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794. – Lublin, 2008. – S. 278–294. Стала платня для депутатів за весь час діяльності Трибуналу (1578–1794) існувала лише протягом восьми років (1768–1776).

Попри тотальне існування механізму “дару–віддару” в усіх сферах шляхетського життя та, відповідно, розмитості межі між публічним і приватним, все ж варто зазначити, що шляхта зауважувала і негативні моменти такого функціонування судової системи. Звернімо увагу на фрагмент присяги, укладеної під час сеймику, для майбутніх суддів планованої апеляційної інстанції (“великих років”) 1575 р., де їх зобов’язували “справедливости помагати, а несправедливости затлумяти, нищити”. Судді мали присягнути в тому, що всіляко уникатимуть протегування родичам і приятелям, не спокушатимуться на “дари” чи обіцянки майбутнього віддарування, а також не чинитимуть шкоди своїм недоброзичливцям: “А от того не дам ся отвест жадною приязнъю ани жадным повиноватством, ани жадными дары, которые бы ми давано, або на потом дати обецано, и пожиток за то мне який оказано, ани теж жадною вазнъю”. Вони зобов’язувалися виявляти у своєму середовищі тих, хто “дары брати мел”, та того “не таити, але его всим обявляти”[60].

Зайве говорити, що декларації і повсякденні судові практики мали небагато спільного. Шляхетське судочинство, що сформувалося в результаті судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр., за фасадом унормованих Статутом урядницьких обов’язків і платні за них звично взорувалося на систему шляхетських цінностей.

Наталя Старченко (Київ). **Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI століття.**

У статті йдеться про прибутки урядників ґродського та земського судів Волинського воєводства відповідно до правових приписів та у повсякденних практиках. Характеризується судовий процес з урахуванням тих його моментів, де за нормами Статуту передбачена була оплата позивачем певних послуг. Аналізуються скарги як джерело судового повсякдення з метою виявлення урядницьких очікувань прибутків та реакції на них шляхетського загалу. Робиться висновок про те, що робота у судових інституціях сприймалася як служіння на користь спільноти, що мало винагороджуватися не фіксованою платнею, а за принципом “дару–віддару” – регулятора співжиття членів шляхетської спільноти на різних рівнях. Тож правові норми і повсякденні судові практики суттєво розходилися між собою, що загалом толерувалося шляхтою. Адже вона передовсім взорувалася на систему шляхетських цінностей.

Ключові слова: урядники, платня, судовий процес, Статут, скарги, служба.

Наталья Старченко (Киев). **Доходы судебных урядников Волынского воеводства в последней трети XVI столетия.**

В статье речь идет о доходах урядников гродского и земского судов Волынского воеводства по правовым нормам и в повседневных практиках. Характеризуется судебный процесс с учетом тех его моментов, где по предписаниям Статута предусматривалась оплата истцом определенных услуг. Анализируются жалобы как источник судебной повседневности с целью выявить ожидания урядников и реакцию на них шляхетской корпорации. Делается вывод о том, что работа в судебных инстанциях воспринималась как служение в интересах сообщества, которое должно было вознаграждаться не нормированной “зарплатой”, а по принципу “дара–отдара” – регулятора отношений шляхты

[60] ЦДІАК. – Ф. 28. – Спр. 9. – Арк. 102.

между собой на разных уровнях. Таким образом, правовые нормы и повседневные судебные практики существенно отличались, что в целом поощрялось шляхтой. Ведь она прежде всего руководствовалась системой шляхетских ценностей.

Ключеые слова: урядники, оплата, судебный процесс, Статут, жалобы, служение.

Natalia Starchenko (Kyiv). **Incomes of Court Officers of the Volhynian Palatinate in the Last Third of the Sixteenth Century.**

The article deals with incomes of castle and land courts officers of Volhynian palatinate according to the legal norms and everyday practices. In our description of court proceedings, we take into account the instances in which the plaintiff was obliged by the Statut to pay for some services. Clerks' expectations as to their incomes and the gentry community reaction to those are gleaned from complaints as sources of information about everyday life of the courts. We draw the conclusion that jobs at courts were perceived as a service to the whole community, and, therefore, were expected to be rewarded not by a fixed salary, but according to the gift exchange principle, which regulated coexistence within gentry community on many levels. Therefore, the divergence between legal norms and everyday practices was generally tolerated by the gentry that respected the system of gentry values above all.

Key words: officers, payment, process in court, Statut, complaints, service.

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

АНГЛІЙСЬКО-ШВЕДСЬКІ ВІДНОСИНИ У 1654–1656 РОКАХ І ПОЛІТИКА КАРЛА X ҐУСТАВА У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Відносини між Англією і Швецією часто залишаються недооціненими під час вивчення дипломатії у Центрально-Східній Європі періоду Північної війни 1655–1660 рр. Проте їхній вплив на історію цього регіону був дуже великий. Від того, як розвивалася політика Олівера Кромвеля стосовно Швеції, залежали успіхи або невдачі Карла X Ґустава у військовій кампанії проти Яна Казимира. Своєю чергою, це мало значення і для політики Богдана Хмельницького, зокрема й під час формування українсько-шведського союзу.

Ці впливи Кромвеля на війну Швеції з Річчю Посполитою найбільше виявлялися у відносинах Англії з Об'єднаними Провінціями. Зрозуміло, що Голландія – найбільший конкурент Швеції в балтійській торгівлі – була вкрай стурбована нападом Карла X Ґустава на Корону Польську і Велике князівство Литовське. У цій війні занадто явними були наміри Стокгольма взяти під свій контроль усі балтійські торгові центри, включно з Ґданськом – "воротами до Балтики", як сучасники часто називали це місто. Економічні й політичні втрати Голландії від успішного здійснення цих шведських планів були б надзвичайно великими. Тому Карл X Ґустав добре знав, що Об'єднані Провінції протидіятимуть такій його політиці, в т. ч. й військовими методами. Оця небезпека нової війни, яку шведський король відчував з боку Голландії у 1655–1656 рр. (до часу укладення Ельблонзького договору між обома країнами від 1 (11) вересня 1656 р.), не давала йому розгорнутися на повну силу проти польського короля. Єдину ефективну можливість протидіяти цій голландській політиці Карл X Ґустав вбачав в організації оборонно-наступального союзу з Англією проти будь-якої країни, яка б увійшла своїм флотом на Балтику, – договір contra quemcumque, як його називали у дипломатичній термінології того часу. Під такою країною недвозначно розумілася Голландія.

Щойно завершивши тривалу й виснажливу війну з Об'єднаними Провінціями (1652–1654), Англія дуже скептично ставилася до таких проектів шведського короля. Їхнім наслідком, звичайно, міг бути новий конфлікт Кромвеля з Об'єднаними Провінціями, що жодною мірою не відповідало тогочасним англійським інтересам.

Отож у цій статті розглядатиметься дипломатична діяльність Карла X Ґустава в Лондоні, метою якої було укладення такого договору з Олівером

Кромвелем, що забезпечив би Швеції надійного союзника проти Голландії і повною мірою розв'язав би руки для війни в Речі Посполитій. Вивчення цієї важливої проблематики в історії Північної війни 1655–1660 рр. відкриває нові дослідницькі перспективи для кращого розуміння того політичного процесу, що відбувався у Центрально-Східній Європі у середині 50-х років XVII ст. Хронологічні межі тут окреслюються періодом від кінця 1654 р. до липня 1656 р. – себто відколи до Лондона було відправлено зі Стокгольма шведського посла й до укладення шведсько-англійського договору від 17 (27) липня 1656 р.

I

Інструкція шведському дипломатові Пітерові Юліусу Койєту датувалася 25 листопада (5 грудня) 1654 р.[1]. Він не мав повноважень для укладення договору, і головним завданням, яке ставилося перед ним, крім торговоекономічних інтересів і вербування військ для шведської армії, було приготувати ґрунт для повноважного посла Крістера Бунде. Останній мав прибути до Англії через кілька місяців після появи Койєта для укладення оборонно-наступального союзу.

Після завершення війни з Голландією і укладення з нею у 1654 р. мирного договору балтійська зовнішня політика Кромвеля наприкінці того року опинилася перед складним вибором між підтримкою Швеції або Об'єднаних Провінцій. Обидві країни намагалися залучити Англію на свій бік, зміцнивши власні позиції на Балтиці. Однак перед зростанням загрози з боку Іспанії Англія не могла порушити баланс шведсько-голландського протистояння на Балтиці, відверто виступивши на боці однієї з двох країн[2]. Незважаючи на великі симпатії Кромвеля до Карла X Ґустава, англійська політика не робила якихось практичних рішучих кроків на підтримку Швеції у її завойовницьких планах. Небезпідставним був острах англійських політиків, що у разі підтримки протектором шведського короля Голландія, де партія роялістів була дуже сильною, почне інтриги з потенційними союзниками Англії, насамперед з Францією, яка також мала великі симпатії до роялістів[3]. До того ж нових труднощів слід було б очікувати також і у відносинах Англії з Данією,

[1] *Roberts Michael.* Peter Julius Coyet, 1655–56 // Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by Michael Roberts. – London, 1988. – P. 49. Окремі дослідження про шведські посольства до Лондона кінця 1654 – середини 1656 рр. див.: *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. P. J. Coyets, Krister Bondes, Georg Fleetwoods beskickningar och förrättningar i London traktaten d. 17 juli 1656. – Göteborg, 1900. – 152+VI s.; *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – Lincoln, Neb., 1897. – 90 p.; *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981. – С. 123.

[2] Детальніше про це див.: *Prestwich Menna.* Diplomacy and Trade in the Protectorate // The Journal of Modern History. – 1950. – Vol. XXII. – N 2. – June. – P. 112–113; *Roberts Michael.* Cromwell and the Baltic // *Roberts Michael.* Essays in Swedish History. – London, 1967. – P. 147, 149; *Howat G. M. D.* Stuart and Cromwellian Foreign Policy. – London, 1974. – P. 69–94.

[3] *Roberts Michael.* Cromwell and the Baltic. – P. 147.

які розвивалися загалом без якихось проблем після укладення англо-данського договору 1654 р., підписаного після завершення війни між Англією та Об'єднаними Провінціями[4]. У не таких давніх часах, протягом останньої англо-голландської війни 1652–1654 рр., Данія підтримувала Об'єднані Провінції, блокувавши своїм флотом Зундську протоку[5]. У нових умовах, як передбачали в Лондоні, данський король Фредерік III знову міг би зайняти активну позицію в балтійській політиці, виступивши проти Швеції.

За таких непевних обставин Кромвель обрав політику балансування між Швецією і Голландією, пропонуючи Карлові X Ґуставу своє посередництво або на переговорах з Річчю Посполитою, або у справі укладення миру між протестантськими країнами. У такий спосіб наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. англійський протектор намагався зберегти status quo на Балтиці, скерувавши шведські війська, які готувалися до нової війни, проти Австрії[6].

На досить влучну характеристику такої англійської політики натрапляємо у збірнику, укладеному на початку XVIII ст. французьким гугенотом Абелем Буайє, який довгий час прожив на еміграції в Англії. У цьому виданні було друковано твір одного з посередників на пізніших переговорах між Данією і Швецією, англійського посла у Копенгагені з 1657 р. Філіпа Мідоу, який писав наступне: "Англія мала занадто великий інтерес на Балтиці ([себто на] Середземномор'ї Півночі), щоб усе ще сидіти, не виявляючи своєї позиції щодо потрясінь у північних королівствах. Бо, крім загальної турботи про вільну торгівлю, яка вимушено мала перерватися через тривалість цієї ворожнечі, Англія була у той час зайнята війною з однією гілкою австрійського дому, а саме з Іспанією, і бажала б більше, щоб шведська армія звільнилася й напала на іншу гілку – в Німеччині [...]"[7].

Отож заради цієї мети Англія готова була виступити посередником для примирення між Карлом X Ґуставом і Яном Казимиром. Посередницькі пропозиції Кромвеля для врегулювання спірних проблем між цими правителями відомі, наприклад, з кінця 1654 р.[8]. Новини про такі ініціативи протектора широко обговорювалися при королівських дворах у Варшаві та Стокгольмі. 6 (16) березня 1655 р. польський посол у Швеції Андрій Морштин писав до Гартліба, що посередництво Англії не може бути прийняте Яном Казимиром

---

[4] *Иванова О.* Русско-датские переговоры в 50-е гг. XVII в.: (История вопроса и источники) // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2007. – С. 98. Див., наприклад, про прийняття Кромвелем данського посла: *Schlederus Johannes Georgius*. Theatrum Europaeum. – Frankfurt am Mein, 1685. – T. VII. – S. 811.

[5] Про блокаду Зунду, як і загалом про підтримку данським королем Голландії у цій війні, див., зокрема: *Anderson R. C.* Naval Wars in the Baltic 1522–1850. – London, 1969. – P. 71–73; *Prestwich Menna.* Diplomacy and Trade in the Protectorate. – P. 113; *Roberts Michael.* Cromwell and the Baltic. – P. 148.

[6] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – P. 102 (прим. 1).

[7] [*Meadowe Philip*]. A Narrative of the Principal Actions occurring in the Wars betwix Sweden and Denmark, before and after the Roschild Treaty, Written in the Year 1675 by Sir Philip Meadowe Mediator on the part of England // *Boyer Abel.* The Interest of Great-Britain, with Relation to the Differences among the Nothern Potentates Confider'd. – London, 1716. – P. 6.

[8] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – P. 49.

як через віддаленість цієї країни, так і через її упереджене ставлення до Речі Посполитої. При цьому він пропонував кращу кандидатуру на такого посередника – бранденбурзького курфюрста[9].

Активність польсько-литовської дипломатії у Лондоні, підтриманої голландцями, також викликала стурбованість у шведського короля. Як відомо, посол Яна Казимира Миколай де Бие, відправлений до англійської столиці з листами від гродненського сейму від 30 листопада н. ст. 1654 р., дуже довго не отримував аудієнції у Кромвеля[10]. Одне з перших донесень Пітера Юліуса Койєта до Карла X Ґустава від 30 березня (9 квітня) 1655 р. стосувалося саме місії де Бие у Лондоні та його завдань[11].

Незважаючи на велику прихильність протектора, виявлену до Койєта після його прибуття до Лондона у березні 1655 р., перше, на що звернув увагу шведський посол, було те, що протектор досі не відіслав Карлові X Ґуставу для ратифікації умови миру, укладеного ще у квітні минулого року в Уппсалі між королевою Христиною і англійським послом Балстродом Вайтлоком[12]. Однак, добиваючись від Кромвеля такого миру, шведські політики плекали надії на те, що навіть і без оборонно-наступальної угоди з Карлом X Ґуставом Англія все ж буде стримувати голландців, якщо ті зважаться ввести військовий флот на Балтику проти шведів. “[...] я відчув, – писав шведський посол до короля 30 квітня (10 травня) 1655 р., – що ця країна виявляє найкращу прихильність до того, аби догодити в. м. у всіх починаннях і надати те, що вони зазвичай відмовляють якимось іншим [своїм] друзям”[13].

І дійсно, у травні – липні 1655 р. Койєт з надзвичайною тривогою повторював Кромвелю, що голландці збираються ввести свій військовий флот на Балтику, порушивши тим самим рівновагу країн цього регіону в розвитку торгівлі[14]. Посол заявляв протекторові, що Карл X Ґустав у дійсності не має до голландців жодних претензій, аби лиш вони не втручалися у справи його королівства. Підстави для побоювання шведів справді були досить великими, оскільки відомою була могутність голландського флоту на той час[15].

Саме в цей час, у червні 1655 р., у Лондоні поширилися чутки про наміри Швеції блокувати Ґданськ, що викликало велику тривогу в Об’єднаних Провінціях. 10 (20) червня нідерландський посол у Лондоні Вільям Ньюпурт

[9] *Wójcik Zbigniew.* Akta poselstw Morsztyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 // Teki Archiwalne. – Warszawa, 1957. – T. 5. – Dok. 3. – S. 91.

[10] *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. 1: 1654. – С. 183.

[11] Swedish Diplomats at Cromwell’s Court, 1655–1656. – Doc. 3. – P. 51.

[12] Ibidem. – Doc. 4. – P. 52 (депеша від 30 березня (9 квітня) 1655 р.). Про цей договір див.: *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – P. 14–17.

[13] Swedish Diplomats at Cromwell’s Court, 1655–1656. – Doc. 8. – P. 58.

[14] Ibidem. – Doc. 28. – P. 92, 93, 95 (депеша Койєта, 13 (23) липня 1655 р.). Коментар упорядника М. Робертса з цього приводу див.: Ibidem. – P. 93 (прим. 1).

[15] За оцінками істориків чисельність голландського флоту середини XVII ст. була не меншою, ніж сукупна чисельність флотів усіх інших європейських країн, див.: *Бродель Ф.* Время мира: Материальная цивилизация, экономики и капитализм, XV–XVIII вв. – М., 1992. – Т. 3. – С. 188–189.

отримав наказ протидіяти шведським дипломатам і домагатися від Кромвеля укладення договору між Англією, Данією і Голландією для захисту балтійської торгівлі[16]. При цьому, незважаючи на підготовку голландського флоту до рейду на Балтику, Ньюпурт запевняв Кромвеля, що Об'єднані Провінції не хочуть починати війну з Карлом Х Ґуставом. Проте у відповідь протектор заявляв цьому послові, що не розуміє, з якою метою голландці нагнітають ситуацію, висилаючи проти шведів свою ескадру[17].

У цьому ж контексті слід, мабуть, оцінювати пропозиції Карла Х Ґустава Кромвелеві, які згодом мав передати у Лондоні надзвичайний посол Крістер Бунде, щодо виділення двадцяти англійських військових кораблів для курсування у Північному або Балтійському морях[18]. З одного боку, шведський король розраховував використати англійський флот для захисту Зундської протоки від данців або південного узбережжя Балтики від голландців, а з іншого, – сама присутність сильного англійського флоту у цьому регіоні повинна була стримувати Об'єднані Провінції від нападу на шведів під час завоювання Речі Посполитої.

Залишаючись прихильним до шведів і підтримуючи Карла Х Ґустава у його завойовницьких планах у Речі Посполитій, Кромвель, хоч і відмовлявся від укладення оборонно-наступального військового союзу, проте обіцяв вжити всіх можливих заходів, аби стримати голландців від ворожих дій проти шведського короля[19].

Ще одне завдання, яке Карл Х ставив перед Койєтом у його посольстві до Лондона, було зондувати ґрунт щодо можливості блокади англійським флотом Архангельська і переведення російської торгівлі в Європі через шведські порти на Балтиці[20]. У такий спосіб шведи хотіли розв'язати проблему, яка ще з попереднього століття спонукала до рішучих кроків у зовнішній політиці Швеції, – взяти під свій контроль Скандинавську Арктику і зупинити розвиток безпосередніх торгових відносин між Англією і Росією через Архангельськ, перевівши російську торгівлю на Балтику через шведські порти[21]. Це бажання було також виражено у виробленому у травні 1655 р. меморіалі для великого шведського посольства в Росію на чолі з Ґуставом Бьолке, Олександром Ессеном і Філіпом Крузеншерном "Роздуми про торгівлю", де йшлося про ліквідацію архангельського торгового шляху Московської держави у її відносинах з Європою[22].

---

[16] *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – P. 26.

[17] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. 28. – P. 93.

[18] Ibidem. – Doc. II, VII. – P. 111, 139; *Prestwich Menna.* Diplomacy and Trade in the Protectorate. – P. 113.

[19] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. 26, 28. – P. 90, 93–94.

[20] Ibidem. – P. 49; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К., 2011. – С. 237 (прим. 122).

[21] *Lundkvist Sven.* The Experience of Empire: Sweden as a Great Power // Sweden's Age of Greatness 1632–1718 / Ed. by Michael Roberts. – London, 1973. – P. 30.

[22] *Заборовский Л. В.* Политика Швеции накануне Первой Северной войны: (Вторая половина 1654 – середина 1655 г.) // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973. – С. 225.

II

14 (24) і 15 (25) червня 1655 р. Карл X Ґустав розробив звичайну й таємну інструкції для нового, на цей раз повноважного, посла до Англії Крістера Бунде, який повинен був змінити Койєта (прибув до Лондона 28 липня (7 серпня) 1655 р.)[23]. Швеція намагалася залучити Англію до такого союзу, який би виходив далеко за межі розвитку протестантської справи, виставляючи на перше місце економічні та політичні інтереси. Проте Кромвель, не змінюючи своєї політики й не бажаючи нової війни з Голландією, переводив взаємини зі Швецією у площину захисту протестантизму в Європі, що в цілому було однією з головних рис зовнішньої політики Англії того часу[24]. З боку Швеції вибір фігури надзвичайного посла не був випадковим. Член державної ради і кількох колегій, у своїх політичних переконаннях Бунде відстоював наприкінці 1654 р. позицію, щоб Швеція здійснила збройну інтервенцію не проти Речі Посполитої, а проти Данії, зруйнувавши тим самим балтійську торгівлю і цієї країни, і Об'єднаних Провінцій[25]. Отож, як ніхто інший, він мав би старатися про укладення оборонно-наступального союзу з Англією проти Голландії.

Протектор виявив Бунде неабияку увагу, прийнявши його, як той сам свідчив, з почестями, які не надавалися у цій країні жодному іншому послові[26]. "Кромвель надзвичайно близький зі шведським послом, фігурою великої

---

[23] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. II, III. – P. 104, 112. У науковій літературі див.: *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – P. 23–25; *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – New York; Bombey, 1903. – Vol. IV: (1655–1656). – P. 201; *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афінського і Грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 500.

[24] Про це див. докладніше: *Bowman J.* Protestant Interest in Cromwellian Foreign Policy. – Heidelberg, 1900. – P. 25, passim; *Roberts Michael.* Cromwell and the Baltic. – P. 141, passim. Надії, які протектор покладав на Карла X у відродженні протестантизму, він висловлював шведському послові Бунде, див.: Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. VI. – P. 121 (депеша Бунде від 17 (27) серпня 1655 р.).

[25] Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1923. – Del. XVI: (1654–1656) / Utgiv. genom Per Sondén. – S. 2–36 (засідання грудневого ріксроду 1654 р.); *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – P. 20–21, 23.

[26] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. IV. – P. 115. Урочисте прийняття шведського посла в Лондоні, церемонія, його промова на аудієнції у Кромвеля й відповідь протектора докладно описані одним з учасників шведського посольства Йоганом Екебладом: Johan Ekeblads bref / Utg. af N. Sjöberg. – Stockholm, 1911. – Del. 1: Från Kristinas och Cromwells hof: [1653–1656]. – S. 411–414; DelaGardiska arkivet, eller Handlingar, ur Grefl. DelaGardiska Bibliotheket på Löberöd. – Lund, 1837. – Del. 8 / Utgifv. af P. Wieseigren. – S. 217–219 (лист від 12 (22) серпня 1655 р.). Про це див. також в інших джерелах: *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs from the beginning of the Reign of Charles the First to the Happy Restoration of King Charles the Second: 4 vols. – Oxford, 1880. – Vol. IV. – P. 208–212; Calendar of State Papers... (Venetians) / Ed. Allen B. Hinds. – Nendeln/Lichtenstein, 1970 (репр. з вид.: London, 1930). – Vol. XXX: 1655–1656. – Doc. 125. – P. 93.

пошани; вони разом обідають, вечеряють, ходять на полювання і грають у кулі (play at bowls). Жодну людину Кромвель ніколи не облещував так багато і від жодної не шукав стільки дружби, скільки від короля Швеції", – оцінювали ці взаємини стороннім оком зі свого вигнання тогочасні англійські роялісти[27]. Вже у вересні 1655 р., за короткий час після прибуття Бунде до англійської столиці, у резидентів інших країн, зокрема у португальського, складалося враження, що уряд Англії не бажає дружби з жодною країною так сильно, як зі Швецією[28].

Однак насправді політика Англії щодо підтримки Карла X Ґустава проти Голландії та її союзників на Балтиці, як щойно згадувалося, не зазнала якихось змін у порівнянні з періодом першої половини року, коли в Лондоні вів переговори Койєт. І хоч 14 (24) серпня 1655 р. при дворі протектора призначили комісію для переговорів з Бунде про військовий договір, вона дієво запрацювала лише після 5 (15) грудня, коли відбулася зустріч заново призначених 14 (24) листопада комісарів зі шведським послом[29]. У той час Англія перебувала вже в цілком інших політичних умовах, оскільки 24 жовтня (3 листопада) 1655 р. протектор уклав військовий договір з Францією і оголосив війну іспанському королеві Філіпові IV. В історіографії, до речі, давно вже підкреслювалося, що однією з найголовніших передумов успішної війни Кромвеля з Іспанією було уникнення військового протистояння з Голландією[30].

Англійсько-французька угода вносила також великі корективи в політику Об'єднаних Провінцій. Зміна політичної орієнтації Англії у зв'язку з укладенням миру з Людовіком XIV і, як наслідок, оголошенням війни Філіпові IV спонукала Генеральні Штати пришвидшити переговори з Кромвелем про укладення союзного договору. Починаючи з кінця 1655 р., на своїх аудієнціях з протектором Вільям Ньюпурт наполягав на укладенні морської угоди між обома країнами, що мало б дати гарантії для безпеки на Балтиці і для збереження торгових привілеїв Об'єднаних Провінцій у цьому регіоні. На початку 1656 р., у лютому, Ньюпурт отримав нові інструкції від Генеральних Штатів у цій справі[31]. Де Вітт писав послові, що без такої морської угоди Об'єднані Провінції матимуть право, яке визначатиметься природними та міжнародними нормами, захистити нідерланських громадян від чийогось

[27] Calendar of State Papers, Domestic series / Ed. by Mary Anne Everett Green. – 2nd ed. – Vaduz, 1965 (репр. з вид.: London, 1881). – Vol. VIII: 1655. – P. 315 (лист секретаря Ніколаса з Кельна, 4 (14) вересня 1655 р.).

[28] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – P. 120 (прим. 2).

[29] *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 218 (лист Стрікланда до Вайтлока, 5 (15) грудня 1655 р.); Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXV. – P. 211 (депеша Бунде від 7 (17) грудня 1655 р.); *Roberts Michael.* Introduction // Ibidem. – P. 15–16; *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – P. 29, 35.

[30] *Firth Charles Harding.* The Years of the Protectorate 1656–1658. – London; New York; Bombay; Calcutta, 1909. – Vol. I: 1656–1657. – P. 45–46.

[31] *Catterall Ralph.* Anglo-Dutch Relations, 1654–1660 // Annual Report of the American Historical Association for the Year 1910. – Washington, 1912. – P. 111–112.

втручання у їхню торгівлю[32]. Голландці намагалися надати цим переговорам якнайбільшої втаємниченості, однак приховати від шведів основні пункти їхніх вимог не вдавалося: у травні проект цієї угоди шведський посол в Амстердамі Гаральд Аппельбум переслав до Лондона, до Бунде, і той своєю чергою повідомляв про ці переговори Карла Х Ґустава[33].

Паралельно зі спробами укласти цю морську угоду у квітні 1656 р. де Вітт розробляв також плани щодо ширшого залучення країн до англійсько-французького договору з метою формування великого оборонного союзу[34]. Того місяця у Парижі голландський посол домагався аудієнції у Людовіка XIV, щоб обговорити питання нового голландсько-французького договору[35]. У той самий час Ньюпурт передавав Кромвелю пропозиції Генеральних Штатів щодо укладення англійсько-французько-голландської оборонної ліги[36]. Проте наполягання французів і особливо протектора на тому, щоб голландці виставили війська проти Іспанії, було занадто неприйнятною умовою для Генеральних Штатів. У разі прийняття Генеральними Штатами цієї вимоги такий союз мав би перетворитися з оборонного на оборонно-наступальний[37].

Натомість у своїх міркуваннях про хід переговорів у Лондоні, висловлених у депеші до Карла Х Ґустава, Бунде писав, що тісний союз Швеції з Англією корисний і вигідний не лише для теперішнього протистояння з Об'єднаними Провінціями на Балтиці, а й для майбутнього. Йшлося про перспективи шведської політики у разі повного підкорення Корони Польської і Великого князівства Литовського, коли нової війни не можна було б знову уникнути. Якби це була війна з Росією, вважав шведський дипломат, то мало яка країна могла б принести так багато користі, як Англія, оскільки її флот міг би зруйнувати архангельську торгівлю. У разі ж, якби нова війна перекинулася на Австрію, до сілезьких кордонів якої шведська армія підійшла впритул, то й тут Англія була б природним союзником шведів[38].

Не можна сказати, що Крістер Бунде привіз до Лондона якісь оригінальні пропозиції, яких не подавав протекторському урядові Пітер Юліус Койєт. Проте, що вирізняло аргументи Бунде на користь англійсько-шведського союзу у порівнянні з його попередником, то це більший наголос на торгових

---

[32] *Rowen Herbert.* John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672. – Princeton, N. J., 1978. – P. 260–261 (новини від червня 1656 р.).

[33] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. LI. – P. 295 (реляція Бунде від 23 травня (2 червня) 1656 р.).

[34] Ibidem. – P. 267; *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. IV: (Sept., 1655 – May, 1656). – P. 649–650, 712.

[35] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 640.

[36] Ibidem. – P. 649–650 (лист від 6 квітня н. ст. 1656 р.: "[...] we should be well inclining to the establishing of a vigorous and a strong mutual defensive alliance between the high renowned lord protector, the above mentioned king of France, and the said state [of the United Provinces] [...]").

[37] *Rowen Herbert.* John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672. – P. 260.

[38] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. VII. – P. 120 (депеша від 23 серпня (2 вересня) 1655 р.).

привілеях, які відкривалися для Англії у разі укладення договору зі Швецією. Найефективніший спосіб впливати на англійський уряд, як вважав шведський посол, – це говорити про вигоди в торгівлі, які англійці могли отримати у такій лізі[39]. Карл X Ґустав пропонував великі привілеї для англійських торгівців на північних і північно-східних територіях Речі Посполитої у напрямках до Росії, Лівонії, Східної Пруссії й Корони Польської[40]. Крім цього, додатковими аргументами шведів були відносини Англії та Швеції з Данією. Бунде пригадував не такі давні успіхи англійсько-шведської співпраці в останній війні Кромвеля з Об'єднаними Провінціями, коли Швеція завдяки своєму дипломатичному тискові попередила втручання данського короля на боці Голландії[41]. Отож новий шведський посол прибув до Лондона з рішучим настроєм переконати Кромвеля, що союз із Карлом Ґуставом буде корисним для Англії за будь-яких обставин. І навіть, говорив Бунде, якби в Лондоні партія роялістів прийшла до влади, то ця ліга принесла б Англії багато користі[42].

За лаштунками цих пропозицій щодо прерогатив, які мали з'явитися в англійській торгівлі в результаті союзу з Карлом X, приховувалися, зокрема, згадані вже давні плани Швеції спровокувати виступ англійського флоту проти Архангельська. Оскільки Бунде був добре обізнаний з непевним розвитком тогочасних англійсько-російських відносин, то він використав це як добрий ґрунт для нових пропозицій зруйнувати архангельську торгівлю й перенести її в Європу через шведські прибалтійські порти. У серпні 1655 р. він сам зізнавався в одній з депеш до Карла X, що тепер є найкращі умови для того, щоб "[...] спробувати перевести російську торгівлю на Балтику"[43]. До певної міри він не помилявся, і спершу здавалося, що ця ідея може мати якусь підтримку у Лондоні: наприкінці вересня ст. ст. 1655 р. Кромвель повідомляв Бунде, що справа перенесення архангельської торгівлі на Балтику обговорюється в англійській державній раді[44]. Понад це, чутки про такі наміри шведів поширювалися й у Речі Посполитій.

Ще один проект, який Бунде виношував у Лондоні у зв'язку з новинами про стриманість у московсько-англійських відносинах, залишався у резерві шведського посла на випадок, якби протектор таки не підтримав його пропозицій щодо Архангельська. Йшлося про те, що у зв'язку з відправленням у середині липня 1655 р. до Москви великого повноважного посольства шведський король міг би спробувати стати посередником для вирішення гострих питань в англійсько-російських відносинах[45].

---

[39] Ibidem. – P. 121.

[40] Ibidem. – Doc. IX. – P. 146; Doc. XIV. – P. 159.

[41] Ibidem. – Doc. 28. – P. 92; Doc. VII. – P. 128.

[42] Ibidem. – Doc. VII. – P. 138.

[43] Ibidem. – Doc. IX. – P. 149 (звіт Бунде від 31 серпня (10 вересня) 1655 р.).

[44] Ibidem. – Doc. XIV. – P. 164 (звіт Бунде від 28 вересня (8 жовтня) 1655 р.); *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 94–95, 123.

[45] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. VI. – P. 122–123 (звіт від 17 (27) серпня 1655 р.); Doc. XIV. – P. 160.

Однак все ж головною перепоною для повного порозуміння між Швецією та Англією були Об'єднані Провінції. Багато європейських політиків передбачало, що Англія не захоче укласти оборонно-наступальну лігу з Карлом X. Про це знали й у Польщі. Ян Лещинський, зокрема, писав до Януша Радзивіла зі свого посольства зі Стокгольма у середині липня: "[...] навіть англійці не можуть бажати шведам щастя у цій війні, і хоч вони [шведи] багато брехливого говорять про англійців, я знаю про інше з достеменного джерела, що не хочуть мати шведів dominos maris Baltici"[46].

Головна перепона для укладення шведсько-англійського союзу з боку Кромвеля залишалася такою самою, як і в попередній період його взаємин зі шведським королем, коли той лише починав свої військові приготування. Своєю політикою протектор продовжував балансувати між Голландією та Швецією. Перебуваючи на порозі війни з Іспанією й укладаючи у жовтні ст. ст. 1655 р. союзний договір з таким непевним союзником, яким був для Англії французький король Людовік XIV, Кромвель розумів, що для його зовнішньої політики було б дуже великою необачністю робити певні кроки, які були б ворожими для голландської політики великого пенсіонарія Йогана де Вітта. З боку Об'єднаних Провінцій Англія готова була навіть терпіти те, чого не дозволяла собі стосовно інших країн і що було головним нервом усієї діяльності Кромвеля. Йдеться про симпатії Голландії до роялістів, яким у цій країні надавався притулок, а також її прихильність до Іспанії, з якою вона була поєднана тісними економічними інтересами. Восени 1655 р. шведський дипломат Ґеорґ Флітвуд* стверджував, що якби Карл X пропонував Англії такий військовий союз, у який була б включена й Голландія, то за протекторським урядом не було б найменшої затримки для його підписання і ратифікації[47].

Крім інших причин, Кромвеля стримувало те, що голландці ще більше поглиблять свої зв'язки з роялістами, почнуть переговори про військовий союз із Данією, перекинуться на бік австрійської партії, відкрито підтримають Іспанію й шукатимуть можливостей розбити укладені вже Англією союзи, зокрема з Францією[48]. Цей останній момент був дуже вразливий для протекторського уряду ще й через небезпеку впливів англійських роялістів на Людовіка XIV і Мазаріні, які за підтримки іспанського короля Філіпа IV розвивали ідею утворення французько-голландського союзу проти Англії, – навіть після укладення договору Кромвеля з Францією.

Останнє, що можна сказати у зв'язку зі стриманою позицією Кромвеля щодо Голландії, – це те, що в самому уряді Англії було чимало прихильників голландців ("good Duchmen", як їх називали в цьому середовищі), які скла-

---

[46] Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1151 (лист від 16 липня н. ст. 1655 р.).

* Англієць на службі у шведського короля, брат Чарльза Флітвуда, який був зятем Олівера Кромвеля і губернатором Ірландії (1652–1655).

[47] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XVI. – P. 171 (депеша Бунде від 12 (22) жовтня 1655 р.).

[48] Про ці застереження Кромвеля див.: Ibidem. – Doc. IX. – P. 122 (депеша Бунде від 31 серпня (10 вересня) 1655 р.); Doc. XXXV. – P. 258 (15 (25) лютого 1656 р.).

дали сильну партію в державній раді[49]. До числа цих людей належав, наприклад, один з ближчих радників Кромвеля, колишній англійський посол в Амстердамі Волтер Стрікланд, через якого голландський резидент у Лондоні намагався переконувати протектора не приймати шведських пропозицій[50]. Саме завдяки цим впливам Стрікланд увійшов до згаданої комісії, сформованої у Лондоні для переговорів з Крістером Бунде у листопаді 1655 р.

Ця партія підтримки голландців при дворі Кромвеля поширювала різноманітні чутки й розмови про те, яким небезпечним може бути шведський король у близькому майбутньому для Англії. На перше місце виставлялося тут найвразливіше для Кромвеля – роялісти, яких Карл Х нібито мав би неминуче підтримати після обрання польським королем. Чільне місце в цих планах, що вигадувалися голландцями, мав займати бранденбурзький електор Фрідріх Вільгельм, з яким шведський король саме в цей час вів переговори (договір між Швецією і Бранденбурґом-Пруссією було укладено 7 (17) січня 1656 р.). Як опікун принца Оранського, Фрідріх Вільгельм нібито мав би звести його на престол в Голландії, а в самій Англії підтримав би Карла Стюарта. Попри велику безглуздість таких чуток, у Лондоні вони все ж викликали деяку тривогу[51].

Наступна проблема, не менш вразлива для Кромвеля, ніж проблема роялістів, стосувалася релігії. І тут голландці та їхня партія в уряді намагалися також посіяти сумнів у протектора, виставляючи перед ним толерантність шведського короля до католицької релігії на завойованих ним землях[52]. До цього додавалося такий аргумент, що оскільки шведський військовий флот розташувався коло узбережжя Королівської Пруссії, то торгівля у регіоні дуже занепаде, а самі шведи можуть зайняти всі панівні позиції на Балтійському морі[53].

Проте, незважаючи на всі ці великі зусилля голландської дипломатії, Англія не зайняла прихильнішої позиції де Вітта і не виступила тією країною, яка стримувала б шведів у їхніх завоюваннях в Речі Посполитій. Навпаки, на одній із зустрічей голландського резидента Ньюпурта з державним секретарем Джоном Турлом, що відбулася 3 вересня н. ст. 1655 р., останній заявив, щоб голландці жодною мірою не втручалися у шведську війну в Речі Посполитій. Тим самим він давав зрозуміти, аби де Вітт не вводив військового флоту на Балтику і не блокував Зундську протоку[54].

Найкращим виходом із цієї ситуації для Англії були пошуки можливостей примирити обидві країни, залучивши до цього інші протестантські держави і утворивши широку коаліцію з Англії, Швеції, Голландії, Данії і навіть

[49] Про це див. з донесень шведських послів до Карла Ґустава від серпня – листопада 1655 р.: Ibidem. – Doc. 32. – P. 118; Doc. VII. – P. 126–127, 139–140; Doc. X. – P. 151; Doc. XXI. – P. 193.

[50] Ibidem. – Doc. VII. – P. 126–127; *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 200.

[51] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. X. – P. 151.

[52] Ibidem. – Doc. VII. – P. 138.

[53] Ibidem. – P. 131.

[54] Ibidem. – P. 120 (коментар упорядника).

Бранденбурга для боротьби з католицьким світом[55]. У другій половині 1655 р. протектор дедалі наполегливіше вдавався до своїх посередницьких пропозицій між Голландією і Швецією. Проте його зусилля були марними, оскільки за намаганнями зміцнити протестантську справу Кромвель не добачав глибоких економічних суперечностей на Балтиці, що існували між цими двома країнами. "Я буду просити вас обох (Об'єднані Провінції і Швецію. – *Я. Ф.*) наполегливіше шукати союзу", – говорив він шведському послові[56].

У жовтні протектор доручив Джонові Турло звернутися до голландського резидента і повідомити його про план такої ліги, в якій, зважаючи на шведську війну в Речі Посполитій, велика ініціатива віддавалася Карлові X[57]. Для цього Кромвель готовий був вести переговори з обома повноважними послами у Лондоні або спеціально для цього планував відправити когось зі своїх людей до шведського короля[58]. На початку січня 1656 р. про таке англійське посольство говорилося у зв'язку з тим, що Бунде, який приїхав лише для укладення союзу з Англією, не мав натомість якихось інструкцій щодо переговорів про мир з Голландією[59]. Протягом цього самого часу протектор переконував також і голландців відправити свого посла до шведського короля з цією самою метою[60].

Зважаючи на такий поворот англійської політики, шведська дипломатія явно переоцінювала свої можливості у Лондоні, які з приїздом Койєта у березні 1655 р. виглядали ще досить обнадійливими. Кромвель, хоч і симпатизував Карлові X, проте нейтралітету між Швецією і Голландією дотримувався дуже послідовно і всіма способами намагався не допустити війни між протестантськими країнами. Аргументи Бунде про те, що в разі укладення військової ліги між такими сильними країнами, якими були Англія і Швеція, інші протестантські держави нібито також до них приєднаються, наштовхувалися на тверду позицію Кромвеля. Останній вважав що, протестантські країни спершу мали вирішити всі спірні питання між собою[61].

Такі посередницькі пропозиції дратували шведів, які вважали, що замість того, аби говорити про загальну безпеку на Балтиці, англійці лише відтягували час "[...] балачками про інтереси голландців", – як писав Бунде

[55] *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 206.

[56] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXI. – P. 196 (депеша Бунде від 9 (19) листопада 1655 р.).

[57] *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 206.

[58] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXI. – P. 195 (депеша від 9 (19) листопада 1655 р.).

[59] Ibidem. – Doc. XXXII. – P. 241 (депеша від 25 січня (4 лютого) 1656 р.).

[60] *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 206; Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXXV. – P. 258 (депеша від 15 (25) лютого 1656 р.).

[61] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXIX. – P. 232–233 (депеша від 4 (14) січня 1656 р.).

до Карла X[62]. Шведський посол небезпідставно вважав, що від такого посередництва більше користі було б голландцям, аніж шведам, оскільки вони змогли б добитися великих привілеїв у торгівлі з Бранденбурґом-Пруссією, з якою вже мали укладений у липні договір[63].

Щоправда, хоч протектор і уникав ворожнечі з голландцями, але більше симпатизував шведам, які, своєю чергою, не мали ніякого бажання воювати з Об'єднаними Провінціями. Так, влітку 1655 р., побажавши шведському королю успіхів у його щойно розпочатій кампанії проти Речі Посполитої, Кромвель обіцяв ужити всіх дипломатичних заходів, аби стримати голландців від введення флоту на Балтику. У липні він виступив проти укладення голландсько-данського союзу, ворожого Карлові X, а протягом наступних кількох місяців у Лондоні голландського резидента Ньюпурта часто застерігали від участі його країни у військових діях проти Швеції. До того ж восени 1655 р. після піврічних переговорів протектор таки дав дозвіл шведським військовим набрати тисячу шотландців на службу Карлові X[64], що також опосередковано розцінювалося як вияв прихильності англійців до Карла Ґустава. Підставою для такої політики була підготовка великої військової ескадри Об'єднаних Провінцій до виходу в Балтійське море на захист торгових портів від шведів, ескадри, що починала комплектуватися саме в той час[65].

III

Такий розвиток англійсько-шведських переговорів у Лондоні відбувався на тлі вироблення інструкції і здійснення посольства від Кромвеля до Карла X, яке очолював Едвард Ролт. Актуальність цієї дипломатичної місії загострилася тоді, коли до Англії прибув Пітер Юліус Койєт, оскільки договір, укладений Вайтлоком і Христиною у 1654 р., як уже згадувалося, весь цей час залишався не ратифікованим. Отож Ролт, з одного боку, мав завдання ратифікувати цю угоду, а з іншого, – це була відповідь Кромвеля на приїзд Койєта з підтвердженням готовності протектора прийняти у Лондоні шведського посла з надзвичайними повноваженнями. Про це говорилося в інструкції Кромвеля, що видавалася Ролтові у проміжку від середини травня до середини липня ст. ст. 1655 р., згідно з якою англійський посол мав виразити від імені протектора велику прихильність шведському королю[66].

---

[62] Ibidem. – Doc. XXX. – P. 234 (депеша від 11 (21) січня 1656 р.).

[63] Ibidem. – Doc. XIV. – P. 162 (депеша від 28 вересня (8 жовтня) 1656 р.). Договір Об'єднаних Провінцій з Фрідріхом Вільгельмом, укладений 27 липня н. ст. 1655 р., див.: Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700 / Bearb. von Theodor von Moerner. – Berlin, 1867. – S. 187–190.

[64] *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 206.

[65] *Rowen Herbert.* John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672. – P. 307; *Opitz Eckardt.* Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg 1655–1660. Vorbereitung und Durchführung der Feldzüge nach Dänmark und Pommern. – Boppard am Rhein, 1969. – S. 55–56; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 269.

[66] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. III: (Dec. 1654 – Sept. 1655). – P. 418–419; *Abbot Wilbur Cortez*. The

Ролт вирушив у дорогу лише наприкінці липня ст. ст. 1655 р.: 3 (13) серпня Бунде повідомляв з Лондона, що англійський посол до Карла Х виїхав "у минулий понеділок", себто 30 липня (9 серпня). Відправлення його затримувалося найвірогідніше у зв'язку з тим, що сам Кромвель чекав на приїзд Крістера Бунде, який з'явився в англійській столиці 28 липня (7 серпня) 1655 р.[67].

Ролт їхав шляхом на Гамбург, звідки – до Щецина і далі навздогін за шведським королем до Польщі. У самому Гамбурзі він мав зустріч зі шведським резидентом Міллером, з яким обговорював перспективи англійсько-шведських відносин. Ролт розповідав йому про свою подорож до Карла Х і розпитував про тодішнє місцезнаходження шведського короля. "[...] де він [король] зараз, він [резидент] не міг мені дати точної інформації, але вірить, що все ще просувається вглиб Польщі і що ми не зможемо перехопити його, поки не знайдемо його перед Варшавою, яка обіцяє піддатися", – писав англійський посол про цю свою зустріч[68]. У Щецині, куди Ролт прибув 23 серпня (2 вересня), він планував зустрітися зі шведським канцлером Еріком Оксеншерною, проте той уже вирушив за армією разом з братом короля Адольфом Йоганом[69].

Протягом усієї цієї подорожі Ролт відчував велике значення для шведів прихильності Кромвеля до Карла Х – його захоплено вітали прості шведські солдати, офіцери й новопризначені урядовці. Щобільше, чутки про цього посла поширювалися надзвичайно швидко. Ще він був у дорозі, а про нього писали, нібито шведи ніколи не надавали стільки почестей жодному послові, скільки англійському[70]. Отож, не знаючи деталей його місії, між роялістами в Англії та Німеччині говорилося, що Ролт їде до Карла Х для підтвердження укладеного вже військового договору між Швецією і Кромвелем проти Австрії та Речі Посполитої. Натомість у Голландії, проти якої цей договір також мав би скеровуватися, не вірили в це і ставилися вкрай скептично до поширення таких чуток[71].

Добравшись до Варшави 17 (27) жовтня і зустрівши у місті українського посла о. Данила Афінського з ескортом козаків від Богдана Хмельниць-

---

Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Cambridge,1945. – Vol. 3: (1653–1655). – P. 712, 740, 774–775; *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 82.

[67] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. II. – P. 112; Doc. IV. – P. 116; *Jones Guernsey.* The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X. Gustavus of Sweden. – P. 25; *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 201; *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. III. – P. 709 (лист Ролта до Турло з Гамбурга 14 (24) серпня 1655 р.). Про видачу грошей на дорогу на засідання державної ради від 10 (20) липня див.: Calendar of State Papers, Domestic series. – Vol. VIII. – P. 235.

[68] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. III. – P. 710. Посол покинув Гамбург 16 (26) серпня: Ibidem. – P. 736.

[69] Ibidem. – P. 736.

[70] Calendar of State Papers, Domestic series. – Vol. VIII. – P. 347–348 (лист секретаря Ніколаса з Кельна, 21 вересня (1 жовтня) 1655 р.).

[71] Ibidem. – P. 347, 357 (лист секретаря Ніколаса з Кельна, 28 вересня (8 жовтня) 1655 р.).

кого[72], Ролт дочекався, поки до міста не прибув сам король, який після захоплення Кракова здійснював свій марш на Королівську Пруссію[73]. Карл Ґустав дав аудієнцію послові 6 (16) листопада, на другий день після своєї появи у польській столиці[74]. Передавши шведському королю ратифікацію угоди Вайтлока і Христини, посол запевнив у великих симпатіях Кромвеля до військових успіхів Швеції[75]. Повертався посол з Варшави разом з Карлом Х через Королівську Пруссію і Помор'я. Уже наприкінці грудня він був в Ельблонзі, де у січні 1656 р. чекав новини про укладення в Кеніґсберзі шведсько-бранденбурзького союзу і на ще одну зустріч з королем[76].

Не можна сказати, що за станом на листопад 1655 р. ті доручення від Кромвеля, які Едвард Ролт привіз до Варшави, були на часі. Усі великі сподівання, які Карл Х покладав на Англію у вирішенні Балтійської проблеми, поступово руйнувалися. Починаючи з кінця літа 1655 р., Голландія готувала свій військовий флот до Зундської протоки, щоб увійти до Балтики. Напруженість була особливо великою тоді, коли Карл Х зі своєю армією вирушив у листопаді на Королівську Пруссію, маючи на меті не лише підкорити Ґданськ та інші найважливіші міста, а й змусити Бранденбурґ стати його васалом. За задумом Карла Х Ґустава такий дипломатичний успіх мав би вплинути на Кромвеля щодо союзу зі Швецією проти Голландії.

У цей час у Європі поширювалися новини про те, що англійці пропонували шведам увійти в союз із французами, звернувшись до Людовіка XIV по допомогу[77]. Французький резидент у Стокгольмі Шарль д'Авоґур, який вирушив до Яна Казимира з пропозиціями посередництва на переговорах зі Швецією, з'явився у Варшаві саме в час, коли там був англійський посол[78]. На тлі англійсько-французького зближення, укладеного у жовтні 1655 р. договору і спільного виступу проти іспанського короля Філіпа IV це цілком виглядає на спільно плановану акцію Кромвеля і Мазаріні, оскільки в осно-

---

[72] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 140–141. Цитату з цього джерела див.: *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афінського і Грека Федора Дмитрієва... – С. 483 (прим. 40).

[73] *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 179–180; *його ж.* Рінський союз 1655 року між бранденбурзьким курфюрстом і Королівською Пруссією в опінії Яна Казимира та його двору // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 215–231.

[74] *Przezdziecki Count Renaud.* Diplomatic Ventures and Adventures: Some Experiences of British Envoys at the Court of Poland. – London, 1953. – P. 98; *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афінського і Грека Федора Дмитрієва... – С. 500–501.

[75] Його промову перед Карлом Х Ґуставом на аудієнції див.: *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 182–183.

[76] Ibidem. – P. 482, 463; *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 84–85.

[77] *Кобзарева Е. И.* Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – С. 64. Див. також: *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 123.

[78] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 181; *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 82–83.

ві таких пропозицій проглядаються їхні плани скерувати шведські війська проти Австрії.

Карл Х не мав на думці починати боротьбу з австрійським імператором, однак після своїх карколомних успіхів, коли війна в Речі Посполитій здавалася майже завершеною, а його елекція на короля – близькою й неминучою, все ж мав зважити на те, яку позицію в міжнародних відносинах Швеція мала б зайняти після цих завоювань. Крістер Бунде, який був впливовим діячем у себе на батьківщині, не відкидав можливості, що війна з Річчю Посполитою може перекинутися до Австрії, до кордонів якої шведські війська підійшли впритул[79]. В останній декаді жовтня 1655 р. Бунде остерігав Карла Х, що якщо війну у Речі Посполитій не завершити найближчим часом, то якась із країн може надати Янові Казимиру допомогу, а шведи в такому разі змушені будуть воювати на два фронти. "[...] я дуже сильно зміцнив своє переконання, – писав він до короля у реляції від 12 (22) жовтня 1655 р., – якого дотримувався від самого початку, навіть до успішного вторгнення фельдмаршала Віттемберґа в Польщу, а саме: що це має перейти у війну з імператором і, як наслідок, – перерости у загальну війну за релігію"[80]. Новини з Амстердама, Парижа та інших європейських столиць від жовтня – листопада 1655 р. доносили тверде переконання, яке побутувало у цих країнах, що наступною експансією Карла Х буде саме Австрія, а роль та впливи Кромвеля у такому рішенні шведського короля будуть вирішальними[81]. Англія навіть пропонувала висадити свій десант у Фландрії, зібрати тут сильні війська і напасти на Фердинанда ІІІ одночасно зі шведським королем з обох боків[82].

Ці розмови подекуди виходили за межі війни лише з Австрією, коли йшлося про формування великої антигабсбурзької коаліції у Європі за участю також і Португалії. У вересні 1655 р. в Лондоні говорилося, зокрема, що після виконання своєї місії Бунде відбуде з таким завданням до Лісабона для формування союзу Англії, Франції, Швеції та Португалії проти Іспанії та Австрії[83].

---

[79] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. VII. – P. 137 (депеша Бунде від 23 серпня (2 вересня) 1656 р.).

[80] Ibidem. – Doc. XVI. – P. 171. Див. детальний аналіз цих планів і політичних розрахунків: *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 66–68, 72–73, passim.

[81] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – P. 180–181 (прим. 4), 197 (прим. 1).

[82] Ibidem. – Doc. XXI. – P. 196 (депеша від 9 (19) листопада 1655 р.).

[83] Calendar of State Papers... (Venetians). – Vol. XXX. – Doc. 144, 153. – P. 107, 114. Насправді для укладення торговельного й оборонно-наступального союзів Швеція готувала надзвичайного посла в Португалію Курта Нілса Браге (Court Nils Brahe), з чим до Лісабона у 1654 р. було відправлено Йогана Фредеріка Фрізендорфа (до речі, пізнішого посланця від шведського короля до Б. Хмельницького): *Mellander Karl, Prestage Edgar.* The Diplomatic and Commercial Relations of Sweden and Portugal from 1641 to 1670. – Watford, 1930. – P. 98–100; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1279. Чутки про відправку Крістера Бунде до потругальського короля були перебільшеними, як і самі розмови про наміри Карла Х розпочати війну з Габсбургами.

Утеча Яна Казимира в Сілезію у вересні 1655 р. додавала лише нових аргументів до такої експансії шведів проти Габсбургів. Це добре розуміли в самій Австрії, де відбувалося посилене озброєння, реформування війська і підготовка до можливої нової війни. У зв'язку з цим дорадник імператора і генерал Мельхіор Гацфельд говорив, що присутність Яна Казимира в Сілезії створює небезпечну ситуацію для цілої країни, яка може бути втягнута в нові великі європейські конфлікти[84].

Ситуація особливо ускладнювалася після початку англійсько-іспанської війни у жовтні 1655 р., яку Кромвель трактував як таку, що відбувалася у спільних інтересах Англії та Швеції. Наприклад, заходи, яких у Лондоні вживали для перехоплення англійським флотом іспанської ескадри, що везла коштовності з колоній Вест-Індії в Європу, в англійському урядовому оточенні пояснювали як успіх також і для політичних позицій Карла X. Кромвель говорив, що частину цих скарбів іспанці мали переправити на потреби озброєння імператорської армії і на фінансову або військову підтримку Австрії для Яна Казимира проти Швеції.

IV

Уклавши 7 (17) січня 1656 р. Кенігсберзький договір з Фрідріхом Вільгельмом, як уже згадувалося, Карл X розраховував вплинути на політику Англії задля її впливів на Голландію. Шведсько-англійські переговори про укладення оборонно-наступальної ліги на Балтиці дійсно значною мірою узалежнювалися від того, як розвиватимуться взаємини Швеції і Бранденбурга. До того ж з кінця 1655 р. дві справи, що вирішувалися у Лондоні у цей час, були дотичними до цієї проблеми. По-перше, із середини грудня н. ст. запрацювала комісія для укладення миру зі шведами, а по-друге, у січні 1656 р. в англійській столиці все ще перебував бранденбурзький посол Йоган Фрідріх Шлєцер.

Впливи семигородського посольства Костянтина Шаума до Англії на Карла Ґустава також не залишилися без наслідків. Окрім посольств від Юрія II Ракоція до табору шведського короля восени 1655 р., дипломатична місія Шаума також, мабуть, вплинула на плани шведського короля укласти союз Швеції з Англією, Францією та Семигородом[85]. Про це Карл X писав до шведської ради 31 січня (10 лютого) 1656 р. – саме невдовзі після укладення союзу з Бранденбурґом у Кенігсберзі. З погляду шведського короля, англійсько-шведські відносини у цій новій лізі мали бути визначальними, і вона скеровувалася одночасно як проти Голландії, так і проти Габсбурзької імперії та Речі Посполитої, зачіпаючи глибинні підвалини усієї європейської геополітики від Піренеїв до Московської держави[86]. У своїй відповіді від

---

[84] Жерела до історії України-Руси / Упор. М. Кордуба. – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 454. – С. 362.

[85] *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афінського і Грека Федора Дмитрієва... – С. 505–506.

[86] Обговорення листів Карла X Ґустава на засіданнях ріксроду 29 (30) березня і 27 березня (6 квітня) 1656 р.: Svenska riksrådets protokoll. – Del. XVI. – S. 419, 422.

29 березня (8 квітня) ріксрод рекомендував, крім Австрії, Голландії та Речі Посполитої, звернути ще увагу на московського царя як на можливого ворога Швеції. У цьому сенсі сенатори доповнювали січневі пропозиції Карла Х проектом укладення союзів не лише з Англією, а й також із Бранденбурґом, Данією та Ґданськом[87].

Однак здійснення таких бажаних для Карла Х планів, де Англія займала б найважливіше місце, розбивалося об різне трактування Кромвелем та шведським королем їхньої участі у цій лізі. З боку Англії, такий союз був дуже бажаний, однак мав він укладатися не проти Голландії, а проти католицьких країн, насамперед Австрії. 11 (21) січня 1656 р. Бунде писав про це Карлові Х, наголошуючи на великому бажанні протектора укласти антигабсбурзький союз зі шведами уже найближчим часом в умовах, коли війна з Іспанією щойно почалася[88]. Таке саме пояснення мали ці відносини у європейських країнах, і австрійський посол до Карла Х Франц Лізоля, аналізуючи настрої, з якими йому весь час доводилося стикатися, писав до Відня 26 лютого н. ст. 1656 р., що цей союз має бути проти Габсбургів. Однак, з іншого боку, Лізоля далі писав, що інша мета цієї ліги полягала в тому, що Швеція намагалася протидіяти голландській політиці[89]. У цих депешах Лізолі, як бачимо, переплелися і англійська, і шведська позиції щодо взаємного договору.

Уряд Кромвеля, крім цього, намагався також переконати голландців у необхідності укладення союзу зі шведами проти Габсбургів. На початку 1656 р. Джон Турло виношував плани відправити до Об'єднаних Провінцій свого посла Едварда Ролта, який у цей час повертався з Польщі від Карла Х через Гамбург, де чекав на розпорядження щодо своєї дальшої місії[90]. Отож Кромвель, як можна зрозуміти, намагався брати на себе миротворчі функції для встановлення миру між протестантськими країнами на Балтиці. Проте великою проблемою такої його діяльності було те, що самі шведи категорично відкидали посередництво Англії, яка намагалася задовольнити насамперед свої власні інтереси, для укладення шведсько-голландського миру.

Оцінюючи можливості практичного здійснення такої політики у відносинах між Швецією, Англією і Об'єднаними Провінціями кінця 1655 – початку 1656 рр., зазначимо, що в умовах розвитку міжнародних відносин

Див. також: Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – P. 270 (прим. 2); *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афінського і Грека Федора Дмитрієва... – С. 506.

[87] *Carlbom Levin J.* Magnus Dureels negotiation i Köpenhamn 1655–57. Sveriges och Danmarks inbördes förhållande under åren närmast före Karl X:s första danska krig. – Göteborg, 1901. – S. 136. Розрахунки Карла Х на Семигород: Ibidem. – S. 138–139. Про цей лист ріксроду див.: Svenska riksrådets protokoll. – Del. XVI. – S. 419 (прим. 2).

[88] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXX. – P. 235. Див. також: *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 209–210. Про інші донесення Бунде на цю тему див.: *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 66–68.

[89] *Архангельский С.* Отношения Англии с протестантской и католической Европой (1654–1658) // Вопросы истории. – 1946. – № 1. – С. 118.

[90] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 407.

позиції ці настільки контрастно відрізнялися одна від одної, що їх неможливо було поєднати. Занадто різними були політичні інтереси усіх цих країн, і занадто сильно їхня зовнішня політика залежала від факторів, на які ці відносини не мали впливу. Англійсько-французька війна з Іспанією у Фландрії, інтереси Швеції у Речі Посполитій, позиція Московської держави напередодні оголошення війни Карлові X, що сталося у травні 1656 р., Україна й Семигородське князівство – весь цей складний клубок міжнародної політики вирішально впливав на англійсько-шведські стосунки того часу й визначав важливе місце Голландії у політиці Карла X і Кромвеля.

V

У листопаді 1655 р., як згадувалося, протектор призначав своїх комісарів для переговорів з повноважним шведським послом про укладення миру. Волтер Стрікланд, член державної ради, який користувався репутацією великого прихильника голландської політики Англії, був одним з діяльних членів цієї комісії. 5 (15) грудня 1655 р. він писав англійському дипломатові, який великою мірою доклав зусиль до розвитку тогочасних шведсько-англійських відносин, – Балстродові Вайтлоку про утворення цієї комісії і про першу зустріч комісарів[91]. Крім Стрікланда, ще одним комісаром, який виступав проти укладення миру зі шведами на умовах, що ставили під сумнів мир з Голландією, був Натанаїл Фіннес[92]. Загальний настрій протекторського уряду, що уникав загострення взаємин з Об'єднаними Провінціями, Бунде відчував дуже добре. У депеші від 7 (17) грудня 1655 р. він повідомляв Карла X, що Кромвель зараз не схильний давати позитивну відповідь про оборонно-наступальний союз зі шведами проти будь-якої країни, що мала б виступити з військовим флотом на Балтику[93]. Проте з початком роботи англійсько-шведської комісії вироблення умов для ліги ставало все актуальнішою справою для самої Англії. 8 (18) січня 1656 р. на аудієнції зі шведським послом протектор знову порушив це питання і у відповідь на запитання Бунде, проти кого мали б укластися пункти договору, Кромвель знову відповідав, що проти Австрії й цілого римо-католицького світу[94].

Замість переговорів, що мали б вестися протягом цих місяців, відколи Бунде прибув до Лондона, писав він в іншій депеші, англійці "[...] лише відтягували час [своїми] посередницькими пропозиціями і розмовами про інтереси голландців"[95]. У січні 1656 р., наприклад, про таке посередництво

[91] *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 218; *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – P. 29.

[92] Про його прихильність до голландців див.: *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 200.

[93] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXV. – P. 211.

[94] *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Cambridge, 1947. – Vol. 4: (1655–1658). – P. 72; Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXX. – P. 235 (депеша Бунде від 11 (21) січня 1656 р.).

[95] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXV. – P. 211 (11 (21) січня 1655 р.).

писав у своїх нотатках Вайтлок, якого протектор планував відправити до шведського короля у цій справі: англійські посли до Карла Х, Вайтлок і Христофор Пек, мали пропонувати королю усунути всі протиріччя, які існують між протестантськими країнами, зокрема між Швецією, Голландією і Бранденбурґом[96]. "Протектор прислав до мене, – писав Вайтлок 25 січня (4 лютого) 1656 р., – і гаряче наполягав на тому, щоб я відправився у посольство до Швеції, представляючи це як справу найбільшої честі і найвищої турботи для протестантських інтересів. Але перед моїми міркуваннями і причинами проти цього протектор, здається, відступив і сказав, що він візьме справу для дальшого обговорення з радою"[97]. Річ у тому, що після своїх зустрічей зі шведським послом доцільність цього посольства, мабуть, оцінювалася Вайтлоком у залежності від результату переговорів Карла Х і Фрідріха Вільгельма у Кенігсберзі – чи вдасться все ж досягнути угоди між курфюрстом і шведським королем? Однак проблема релігійної єдності протестантських країн для Швеції була далеко не головною у виробленні зовнішньої політики, особливо щодо Об'єднаних Провінцій. "[...] такими були причини, через які я холодно реагував на ідею [англійського посольства до Карла Х]", – писав Бунде 25 січня (4 лютого) про свою зустріч з Вайтлоком[98].

Проект шведсько-англійського договору було подано комісарами шведському послові наступного дня, 26 січня (5 лютого)[99]. У другому пункті англійських пропозицій зазначалося, що цей оборонний і наступальний союз між Англією і Швецією укладається проти короля Іспанії "[...] і всього дому Австрії, у якого Польща є головною гілкою [...]". І далі (п. 3) – до участі у ньому запрошуються Об'єднані Провінції[100].

Для Ньюпурта, ймовірно, не було особливою новиною те, що англійські комісари, призначені для переговорів зі Швецією, подали Бунде умови англійсько-шведського договору, де голландські інтереси враховувалися якнайповніше. Через це, враховуючи впливи в уряді Кромвеля такої сильної голландської партії, Об'єднані Провінції були більше зацікавлені в участі Англії у шведсько-голландських переговорах, ніж шведський король. Це великою мірою пояснює те, що Ньюпурт закликав Вайтлока не відмовлятися від посольства до Карла Х Ґустава. "З цієї дискусії можна ясно зрозу-

[96] *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 219–221; *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Vol. 4. – P. 84; *Jones Guernsey.* The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X. Gustavus of Sweden. – P. 37.

[97] *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 221.

[98] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXXII. – P. 242–243. У Пуфендорфа про дискусії Бунде з комісарами про посольство до Карла Х: *Pufendorf Samuel.* De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem. – Norimbergiae, 1696. – P. 214–215.

[99] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXXIII. – P. 244.

[100] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 486. Переказ змісту пунктів цих пропозицій див.: Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXXIII. – P. 244 (прим. 1).

міти, – записував Вайтлок у своєму щоденнику під датою 7 (17) лютого 1656 р., – що він [Ньюпурт] домагається, аби звідси до Швеції було відправлено посла переважно задля користі у їхній [голландській] торгівлі”[101]. За допомогою Кромвеля чи радше тих його державних радників, які віддавали перевагу голландському напрямку англійської політики, дипломатія Об’єднаних Провінцій намагалася зменшити оберти шведської військової машини на Балтиці під час підкорення Карлом X Речі Посполитої. Особливо це стосувалося намірів Швеції встановити митні збори у ґданському порту.

Отримавши пропозиції майбутнього договору в такій формі, що підривала основні завдання шведської дипломатії у Лондоні, Бунде, звичайно, не міг приховати свого розчарування перед англійськими політиками і дипломатами, заперечуючи проти таких пунктів[102]. 31 січня (10 лютого) на зустрічі з комісарами він говорив, що не має жодних повноважень вести переговори про будь-яку участь голландців в англійсько-шведському договорі. У відповідь він заявив англійським комісарам, що успіх переговорів щодо великої протестантської ліги є дуже сумнівним, а Швеція не має планів починати війну проти Австрії. Бунде закликав Кромвеля відправити до Карла X спеціального посла і отримати від нього докладніші відомості у цій справі[103]. Оцінюючи ці пропозиції, Бунде писав у своїх депешах, нібито з їхнього змісту було видно, що вони складалися не стільки самим протектором, скільки сильною голландською партією у державній раді[104]. Сам Кромвель добре усвідомлював, що ці пропозиції дуже далекі від тих сподівань, які виношувалися шведами. Відчуваючи, що його вимушена зовнішня лояльність до голландців може призвести до погіршення його взаємин з Карлом X, протектор говорив Бунде, що ці переговори не є першої ваги для Англії і не вичерпують усіх головних позицій в англійсько-шведських відносинах. Впливовий англійський політик Чарльз Флітвуд, який навідувався з візитами до Бунде, часто повторював, що Кромвель бажає зустрічі зі шведським послом, яку хотів би провести в суворій таємниці й надзвичайно конфіденційно[105]. До того ж саме в цей час, на початку лютого н. ст., до Лондона дійшли новини про договір, укладений Швецією з Фрідріхом Вільгельмом у Кеніґсберзі, про що бранденбурзький посол Шлєцер доносив курфюрстові 25 січня (4 лютого) 1656 р.[106].

---

[101] *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 224.

[102] *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Vol. 4. – P. 86.

[103] *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 222.

[104] Swedish Diplomats at Cromwell’s Court, 1655–1656. – Doc. XXXIII. – P. 244 (депеша Бунде, 1 (11) лютого 1656 р.).

[105] Ibidem. – P. 248.

[106] Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin, 1877. – Bd. VII. – Bd. IV: Politische Verhandlungen / Herausg. von Bernhard Erdmannsdörffer. – S. 735; *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Vol. 4. – P. 85; *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 62.

Новина ця була сприйнята у Лондоні надзвичайно позитивно, оскільки вона давала надії на дальший розвиток протестантської справи. У зв'язку з цим нові надії протестантської ліги нав'язувалися до традицій англійсько-бранденбурзьких відносин 1620-х років. У той час, коли після невдалих проектів одруження Карла I Стюарта з іспанською принцесою у 1624 р. відносини Англії з Іспанією надзвичайно ускладнилися, його батько Джеймс I відроджував плани щодо протестантських союзів, з яких одним з найважливіших мав стати його договір з Бранденбурґом. Участь Швеції у таких планах Англії була на одному з чільних місць[107].

VI

У січні 1656 р., у той самий час, коли в Лондоні й Кеніґсберзі шведські повноважні посли вели переговори про укладення союзів з Англією і Бранденбурґом, Едвард Ролт, який повертався до Кромвеля, зупинився в Ельблонзі. Тут він чекав на відомості щодо пунктів шведсько-бранденбурзького договору, про який у тогочасному суспільстві говорилося дуже багато.

Інформуючи у Щецині про свою місію, первинним завданням якої було підтвердження старої англійсько-шведської угоди між Вайтлоком і королевою Христиною, Ролт пояснював довгу затримку новими розпорядженнями з Лондона. У них Кромвель наказував Ролтові затриматися у Польщі доти, доки він сам не покличе його назад. Це було, звичайно, викликано новими інструкціями з огляду на ситуацію, що мінялася дуже швидко. Ішлося, зокрема, й про те, що з Гамбурга Едвард Ролт міг їхати не додому, а в нове посольство, на цей раз до Голландії, про що говорилося вище.

Зрештою на початку 1656 р. сам протектор, як ми бачили, чекаючи на повернення Едварда Ролта, готував нові спеціальні інструкції, які Ролт мав передати Карлові X. Останньою крапкою перед відправленням цієї місії до шведського короля була зустріч Кромвеля з Бунде 4 (14) січня, на якій шведський посол, передавши протекторові лист від Карла X, знову говорив про великі успіхи шведів у війні з поляками і про свої переговори з англійськими комісарами щодо укладення миру[108]. Формальним приводом до такого посольства з боку Англії стало привітання Карлові X з народженням 24 листопада (4 грудня) 1655 р. спадкоємця шведського престолу, майбутнього Карла XI[109]. Офіційне повідомлення про народження сина шведського короля Бунде зробив Кромвелю ще 31 грудня 1655 р. (10 січня 1656 р.), саме тоді, коли в Лондоні обговорювалися умови посольства до Карла X Ґустава[110]. І це стало добрим приводом для того, щоб після Кеніґсберзького договору між Швецією і Фрідріхом Вільгельмом обговорити з Карлом X справи ширшої протестантської ліги.

---

[107] *Roberts Michael.* Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611–1632. – London; New York; Toronto, 1953. – Vol. I: 1611–1626. – P. 234–245.

[108] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXXIV. – P. 250.

[109] Nordisk familijbok. Konversationslexikon och realencyklopedi. – Stockholm, 1910. – Bd. 13: Johan–Kikare. – S. 961–962.

[110] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXIX. – P. 227–228 (депеша в суботу 4 (14) січня 1656 р.); *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 389.

Лист від Кромвеля до шведського короля було датовано 7 (17) лютого[111]. Його текст було укладено Джоном Мільтоном, відомим поетом і публіцистом часів Англійської революції, причетним до видання головної офіційної газети протекторського уряду "Mercurius Politicus"[112]. У патетичному стилі Кромвель порівнював Карла Х з Філіпом Македонським, який у поході проти іллірійців отримав вістку про народження сина Александра. Далі протектор надсилав свої вітання з видатними перемогами над Річчю Посполитою і з укладенням мирного договору з Бранденбургом, "[...] який був такий бажаний усіма людьми доброї волі [...]"[113].

З цим листом англійський посол вирушив до Польщі, де застав Карла Х[114]. Поляки з властивим їм скептицизмом поширювали чутки, що в основу цієї місії було покладено застереження Кромвеля щодо ймовірного одруження брата Карла Х Адольфа Йогана з представницею родини Стюартів. "Отож боявся Кромвель, щоб через цей шлюб шведська сила не пішла б колись проти нього [...]", – писав коронний інстигатор Даніель Житкевич у своєму дискурсі, датованому 16 лютого 1656 р.[115]. Ішлося про Софію, наймолодшу доньку колишнього чеського короля Фрідеріка V (1619–1620), який був одружений з Єлизаветою – донькою Джеймса І Стюарта і рідною сестрою страченого короля Карла І. Родина ця, звичайно, активно була задіяна в політиці проти Кромвеля не лише через те, що син Карла І, тодішній претендент на англійську корону, і Софія були двоюрідними братом і сестрою. Рідний брат Софії принц Руперт, який командував королівськими військами у громадянській війні 1640-х років, у наступному десятилітті виношував плани підняти повстання в Ірландії за допомогою зовнішніх ворогів протектора – спершу Франції, а потім Іспанії[116]. Отож ця тема про породичання

[111] *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Vol. 4. – P. 94–95 (прим. 114 – різні списки листа, у т. ч. й оригінальний). Латинську копію див. також: Національна бібліотека у Варшаві. Відділ рукописів (далі – НБВ). – Од. зб. 6635. – Арк. 46зв.

[112] Про причетність Джона Мільтона до написання листа: *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 211.

[113] Польські справи, що заторкувалися Кромвелем у цьому листі, обговорювалися у монографії: *Przezdziecki Count Renaud.* Diplomatic Ventures and Adventures... – P. 98.

[114] *Schlederus Johannes Georgius*. Theatrum Europaeum. – T. VII. – S. 936; [*Franciscus Erasmus*]. Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhaffte Erzehlung der blutigen Kriege, so die jetz-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regirung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... gefürt... – Nürnberg, 1666. – S. 450 (про це посольство автор пише, згідно з поширеними чутками, ніби Кромвель відправив його до Карла Х на сейм у Варшаву, де шведського короля мали обрати на Польсько-Литовське королівство).

[115] ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 227/ІІ. – Арк. 14зв.–15; НБВ. – Бібліотека Ординації Замойських. – Од. зб. 934. – Арк. 349–350; Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały / Opr. Stefania Ochmann-Staniszewska. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – T. I: (1648–1660). – S. 148.

[116] Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents Relating to the Government of Ireland from 1651 to 1659 / Ed. Robert Dunlop. – Manchester, 1913. – Vol. 2:

шведського короля з безпосередніми нащадками англійських королів – найбільших ворогів Кромвеля! – не могла бути обійденою на аудієнції, що її Ролт отримав у Карла X під Варшавою[117]. До того ж у 1655 р. до державного секретаря Джона Турло доходили листи від Карла X Ґустава до Карла Стюарта разом з відповідями останнього і новинами про посольство від нього до Стокгольма[118]. Такі зв'язки шведів з роялістами, зі спадкоємцем англійського престолу викликали, безперечно, певну тривогу в урядових колах у Лондоні.

У лютому – березні в умовах посилення намірів поляків та литовців боротися зі шведами, маючи як ніколи велику потребу у додаткових військах, Карл X визначав питання англійської допомоги як пріоритетне завдання в нагальних англійсько-шведських відносинах поряд зі складним проектом укладення антиголландської ліги. Тим паче, що справа англійських найманців для шведського короля почала прихильно вирішуватися ще з кінця 1655 р. Ще у жовтні 1655 р., розуміючи, що вирішення цього питання прокладе англійцям дорогу до кращих умов при укладенні шведсько-англійського договору, Кромвель напередодні скликання комісії Стрікланда, Вайтлока і К° проводив з Бунде переговори про шотландських найманців для шведської армії і видавав розпорядження щодо їхнього вербування[119]. Однак замість 6–8 тисяч війська, про яке просив Карл X, дозвіл давався лише на вербування тисячі або двох. 26 листопада н. ст. 1655 р. венеціанський посол Джованні Саґредо повідомляв у реляції до Синьйорії, що Крістер Бунде отримав з Гамбурга необхідні для вербування війська гроші. При цьому Саґредо вважав, що на той час для Англії були дві причини у зовнішній і внутрішній політиці протектора підтримати Карла X найманим у Шотландії військом: з одного боку, продовжити війну проти католиків, з іншого, – виснажити людський ресурс Шотландії, відправивши шотландців у чужі країни, як перед цим було зроблено в Ірландії, оскільки влада Кромвеля у цих двох провінціях трималася силою зброї[120]. Проте Саґредо, щойно два місяці перед тим прибувши до Лондона[121], не зорієнтувався одразу, що головною причиною, задля якої Кромвель порушив це питання саме в той час, були його плани

(1652–1659). – Doc. 426. – P. 373; *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. II: (1653–1654). – P. 6.

[117] *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Vol. 4. – P. 18, 299–300.

[118] *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – P. 28 (прим. 1).

[119] *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 206. Про потребу Швеції в найманих військах з Британії див., зокрема: *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – P. 19.

[120] Calendar of State Papers... (Venetians). – Vol. XXX. – Doc. 194. – P. 143. Про ситуацію в Ірландії у 1655 р. див.: *Fedoruk Ya.* An Unrealized Project of the Irish Colonization of Ukraine (1655) // Journal of Ukrainian Studies. – Edmonton; Toronto, 2008–2009. – Vol. 33–34. – P. 117–133.

[121] Calendar of State Papers... (Venetians). – Vol. XXX. – Doc. 150. – P. 111.

залучити шведського короля до спільної боротьби проти Австрії після початку війни Англії з Іспанією. Перед невтішними перспективами бути відправленими на війну з іспанцями у Вест-Індії шотландці з більшою охотою надавалися до вербування на службу до шведського короля в Європі[122]. 10 грудня н. ст. 1655 р. венеційський посол повідомляв, що кількість найманців була обмежена до двох тисяч, а вже 24 грудня – лише до тисячі[123].

Отож, коли у грудні 1655 р. англійсько-шведська комісія приступила до вироблення пунктів договору, виконання англійцями умови sine qua non про наймані війська, хоч дуже урізані Кромвелем від первинних запитів Карла Х, все ж розвивалося і закладало ґрунт для дальших переговорів.

VII

Наслідок таких відносин між Англією і Швецією на початку 1656 р. – переговори про договір у Лондоні і відправка англійського посла до Карла Х – іноді оцінювався шведськими дипломатами досить перебільшено. Резидент Карла Ґустава при дворі курфюрста у Кеніґсберзі, наприклад, публічно запевняв, що у разі, якби голландці вирушили зі своїм флотом у Балтійське море, Кромвель розірве з ними взаємини й відправить "достатню кількість кораблів", як писали у новинах з цього міста, на допомогу шведам[124]. Проте насправді, не маючи при всьому своєму бажанні можливості укласти зі шведським королем договір проти Голландії, Кромвель скерував свою енергію на посередництво для врегулювання головних суперечностей між протестантськими країнами на Балтиці й на те, щоб стримати Об'єднані Провінції від відкритого збройного виступу проти Швеції.

Саме в цей час, як знаємо, Голландія готувала великий військовий флот, щоб виступити на Балтику проти Швеції, і до Кромвеля долинало багато попереджень від шведського посла про небезпеку для цілого регіону від такої підготовки голландців до війни.

На відміну від шведських, голландські політики були особливо зацікавлені у посередницькій ініціативі з боку Англії. Впливи Кромвеля на шведів голландці сприймали, зокрема, як реальний вихід для послаблення того загострення у балтійському регіоні, що виникло після підписання союзного договору між Карлом Х Ґуставом і Бранденбурґом[125]. У кожному разі, голландський резидент у Лондоні Вільям Ньюпурт був дуже наполегливим у своїх дискусіях з англійцями ("[...] навіть до нетактовності [...]", – як писалося англійськими політиками) щодо відправки Англією посла на переговори до Карла Х. Надії голландців у цьому покладалися на посередництво Кромвеля для вирішення суперечливих проблем у торгівлі й стримування шведів від порушення торговельної рівноваги на Балтиці[126]. У січні 1656 р. на одній з аудієнцій у Кромвеля Ньюпурт, зокрема, наполягав, аби протектор

---

[122] Ibidem. – Doc. 213. – P. 157 (реляція Сагредо від 25 грудня н. ст. 1655 р.).
[123] Ibidem. – Doc. 204, 213. – P. 150, 157.
[124] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 584.
[125] Ibidem. – P. 432.
[126] *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 224.

відправив свого комісара до Королівської Пруссії та Польщі, що було сприйнято при англійському дворі з розумінням і прихильністю[127].

Крім цього, розрахунок голландців на підтримку англійської дипломатії проводився також і у зв'язку з відправленням надзвичайних послів від Об'єднаних Провінцій до шведського короля. 4 лютого н. ст. 1656 р. з Гааги доносили до Лондона, нібито голландці мали надію, що одночасно з їхніми послами Кромвель відправить до Карла Х свого й сприятиме у дотриманні політичної рівноваги на Балтиці[128]. Підготовка й відправлення англійцями згаданого посольства до шведського короля оцінювалися як практичні кроки протектора, що здійснювалися ним для укладення великої ліги між протестантськими країнами, які спільними силами мали б виступити проти імператора[129].

У Лондоні Ньюпурт не зупинявся на тому, щоб через Кромвеля знайти шляхи до примирення Голландії зі Швецією, зокрема в питанні про Ґданськ і ціле балтійське узбережжя Речі Посполитої та Князівської Пруссії. Причиною всіх цих непорозумінь, звичайно, була війна Карла Х з польським королем. Отож весною 1656 р. голландський резидент у Лондоні розвивав перед протектором майже неймовірні плани щодо відправки двох одночасних посольств – до Карла Ґустава і Яна Казимира[130]. Однак такі проекти не мали жодних практичних наслідків. З одного боку, Кромвель дуже стримано, навіть вороже ставився до польського короля, а з іншого, – будь-які можливості англійського посередництва у війні, де зачіпалися інтереси балтійської торгівлі, вперто заперечувалися Швецією.

У повному порозумінні з голландцями листи з такими самими пропозиціями щодо посередницького впливу на шведського короля задля збереження торгівлі на Балтиці були відправлені до Кромвеля й від данського короля Фредеріка III[131]. Зважаючи на негативне ставлення Кромвеля до проектів відправки голландського флоту на Балтику, данський король не зважувався на відверту підтримку Об'єднаних Провінцій у цій справі. Про залежність балтійської політики Данії від позиції Англії було загальновідомо у тогочасному світі, й голландська дипломатія постійно намагалася відвести Фредеріка III від цих впливів.

Однак на початку 1656 р., на відміну від останніх місяців того самого року, у Копенгагені до цього ще не були готові, а данський король намагався узгоджувати свою позицію з англійською політикою. Через це між Кромвелем і Фредеріком III нерідко відбувалися обміни посольствами, особливо після приїзду голландських послів на чолі з Конрадом Бойнінґеном до Копенгагена[132]. На цих переговорах між Англією і Данією протектор спонукав

[127] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 432.

[128] Ibidem. – P. 459.

[129] Ibidem. – P. 459–460.

[130] Ibidem. – P. 680.

[131] *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Vol. 4. – P. 103–104.

[132] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 568; *Pufendorf Samuel.* De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis... – P. 216.

Фредеріка III виступити з такими самими посередницькими ініціативами перед шведським королем для укладення загального миру на Балтиці між протестантськими країнами.

До певної міри це приносило свої результати, принаймні зовні. З 16 квітня н. ст. 1656 р. маємо, наприклад, відомість від голландських послів у Копенгагені про те, що Фредерік III готовий вислати своїх посередників до Карла X і до Яна Казимира для переговорів про мир[133].

У цьому контексті відносин Англії з Голландією і Данією згадане посольство від Кромвеля до шведського короля з листом від 7 лютого 1656 р. мало на меті також прозондувати ґрунт, наскільки Карл X, захоплений своїми військовими та дипломатичними успіхами, готовий був прийняти посередництво Англії для встановлення миру між протестантськими країнами.

Розвиваючи ці ініціативи, протектор не без порозуміння, мабуть, з французьким резидентом у Лондоні Антуаном Бордо радив шведському королю відправити своїх послів до Людовіка XIV. Окрім того, Кромвель спонукав французького короля і Мазаріні застосувати всі дипломатичні впливи Франції на Яна Казимира, аби укласти мирний договір між Річчю Посполитою і Швецією. У квітні 1656 р. до Парижа було відправлено англійського посла Вільяма Локгарта, який переконував французький двір у необхідності такого примирення[134].

У зв'язку з цим енергійнішими стали заходи французів для посередництва між Яном Казимиром і Карлом X на противагу австрійській дипломатії у польсько-московських переговорах (місія колишнього французького резидента у Стокгольмі Шарля д'Авоґура і в Кеніґсберзі Антуана де Люмбреза до польського короля у Варшаву в липні 1656 р.[135]).

Для Карла X ці посередницькі пропозиції були зовсім не на часі. Переслідуючи цілком протилежні, ніж в Англії, цілі у зовнішній політиці, шведський король остерігався чийогось занадто активного втручання у шведсько-голландські відносини. Натомість явні й відкриті намагання Кромвеля скерувати війська шведів проти Австрії, розвиваючи нібито доктрину протестантизму, йшли всупереч з головними завданнями, які Швеція ставила перед собою у той час. Успішні переговори з Бранденбурґом і завоювання в Речі Посполитій давали в руки шведам достатньо багато аргументів, щоб самим намагатися розв'язати балтійську проблему. До того ж, не закріпивши нове підданство курфюрста його обов'язками військової підтримки швед-

---

[133] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 680; Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – P. 321 (прим. 2).

[134] Посольська інструкція (без дати, приблизно від 9 (19) квітня 1656 р.): *Firth Ch. H.* Cromwell's Instructions to Colonel Lockhart in 1656 // The English Historical Review. – 1906. – Vol. 21. – № 84 (October). – P. 742–746; *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Vol. 4. – P. 138–141 (інструкція), 160 (аудієнція); *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – Vol. V: (1656). – P. 451; *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 244. Детальніше див.: *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 286–287.

[135] *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 287–290.

ської армії, можна було ще сподіватися якихось спроб з боку голландців і поляків розбити договір, укладений у Кеніґсберзі, – і такі спроби дійсно робилися у першій половині 1656 р. Занадто велика зацікавленість протекторського уряду в нейтралітеті Голландії стосовно іспансько-англійської війни від самого початку робила посередництво Кромвеля дуже суб'єктивним у його спробах примирити шведів і Об'єднані Провінції. Так само, як наприкінці 1655 р. Карл X остерігався посередницьких ініціатив Англії для встановлення миру з Бранденбурґом, на початку 1656 р. питання шведсько-голландських відносин в його опінії також мало вирішуватися без посередників. "У кожному разі, я не надіявся, що в. м. був би прихильний прийняти посередництво Англії", – писав шведський посол у Лондоні до Карла X 8 (18) лютого 1656 р.[136].

Не так було з голландцями. Намагаючись знайти противагу шведським претензіям на панування у Балтійському морі, великий пенсіонарій Об'єднаних Провінцій Йоган де Вітт дивився на Англію як на важливий чинник, що міг би стримати шведів від монополізації торгівлі у цілому балтійському регіоні. Затиснуті у глухий кут шведським завоюванням Королівської Пруссії і на додаток – новими привілеями, здобутими Карлом X Ґуставом умовами Кеніґсберзького договору в балтійських портах Князівської Пруссії, голландці пішли на рішучі кроки. Вони захищали останню можливість зберегти свої позиції на Балтиці, особливо у не завойованому поки що шведами Ґданську.

У травні 1656 р. проти шведського короля вирушала велика військова ескадра в 42 кораблі[137], а проти Кромвеля, у разі прийняття Англією умов оборонно-наступального союзу, запропонованого шведами, готувалися конспіративні змови з роялістами і напівдемонстративна підтримка Іспанії. У цьому останньому Об'єднані Провінції поєднували свою політичну доцільність з економічними прибутками від того, що Амстердам перебрав у свої руки іспанську торгівлю.

VIII

Зважаючи на все це, переговори про укладення оборонно-наступального союзу між Карлом X і Кромвелем безнадійно тупцювали на місці. Шведський посол у Лондоні відчував, що в умовах іспанської війни протектор навряд чи піде на загострення стосунків з голландцями. Впливи Англії на Об'єднані Провінції задля того, щоб перешкодити відправити військову ескадру на Балтику, – це той максимум, який був прийнятний для протектора в умовах, що склалися у першій половині 1656 р. Та й то впливи ці, як виявилося, були дуже умовними: англійці, хоч і стримували голландців від збройних дій

---

[136] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXXIV. – P. 253.

[137] Інструкцію адміралові Якубові Обдаму див.: *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 756–757. Детальний перелік кораблів від п'яти нідерландських провінцій див.: *Schlederus Johannes Georgius*. Theatrum Europaeum. – T. VII. – S. 905. Див. також: *Rowen Herbert.* John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672. – P. 310–311.

проти шведів, проте так і не змогли перешкодити здійсненню їхніх проектів щодо захисту Ґданська від захоплення шведами, і голландська ескадра таки перетнула Зундську протоку.

Незважаючи на негативне й дуже стримане сприйняття шведським послом у Лондоні проекту угоди, що йому було передано у січні комісарами Кромвеля, англійці також намагалися не відступати від своїх позицій. 8 (18) лютого 1656 р. Бунде отримав нові інструкції від короля, датовані 6 (16) січня з Князівської Пруссії, про укладення оборонного союзу з формулюванням contra quemcumque. Згідно з цими новими настановами Швеція й далі мала домагатися того, щоб у пунктах шведсько-англійського договору не згадувалася Голландія як можливий партнер у цій лізі[138].

Період від лютого 1656 р. до початку шведсько-московської війни, оголошеної царем 17 (27) травня, проходив у дискусіях, що мали узгодити позиції і все ж виробити необхідну для обох країн угоду. Один із чорнових списків пунктів договору був готовий уже 17 (27) березня 1656 р.[139]. Протягом цього часу англійці й далі не відступали від переконання, що польська війна Карла X має обов'язково перекинутися на австрійську територію проти імператора[140]. Війна Англії з Іспанією з волі чи з неволі змушувала протектора дотримуватися таких вимог до шведського короля, і після укладення союзу Кромвеля з Францією восени 1655 р. питання протестантської ліги також набирало багато умовностей, насамперед з огляду на Об'єднані Провінції[141]. Самуель Пуфендорф зазначає, що на початку травня н. ст. 1656 р. в англійському формулюванні договір зі Швецією мав би скеровуватися, крім польського короля, насамперед і проти Австрії та Карла Стюарта[142].

Однак на весну 1656 р. Карл X категорично відмовлявся від будь-яких спроб втягнути його у війну проти Габсбургів, пропонуючи у червні 1656 р. через свого посла загальне формулювання: "[...] in terminis generalibus contra quemcumque", – згідно з новою інструкцією, виданою Карлом X для Бунде 16 (26) травня 1656 р.[143]. Про самого ж Карла Стюарта в інструкції Бунде не йшлося, тому посол не міг включати у договір пункт, на якому наполягали англійські комісари[144].

Отож різні погляди на потребу війни з Габсбургами, відносини Англії з Голландією і застереження Кромвеля щодо можливого неподільного та

---

[138] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXXIV. – P. 254 (також прим. 3); *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 224–225; *Gardiner Samuel Rawson.* History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. – Vol. IV. – P. 211.

[139] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 623–624.

[140] Новини про це див. у донесенні шведського посла з Лондона від лютого і липня 1656 р.: Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – Doc. XXXV, LIX. – P. 257, 318.

[141] *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 224–225.

[142] *Pufendorf Samuel.* De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis... – P. 218.

[143] *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 103–104; Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – P. 304 (прим. 3).

[144] *Pufendorf Samuel.* De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis... – P. 218.

монопольного панування шведів у цілому "балтійському озері" були тими головними перепонами, які не давали протекторському урядові стати у повній мірі військовим союзником Карла X, підтримавши усі його починання в Речі Посполитій. Ідея пріоритетів протестантизму, до яких протектор постійно апелював у своїй зовнішній політиці, виявилася надзвичайно слабкою і далекою від реального життя для розв'язання проблеми поділу інтересів на Балтійському морі між Голландією, Швецією, Данією та іншими країнами. Московська держава, політику якої у балтійському питанні західноєвропейські країни явно недооцінювали перед травнем 1656 р., виявилася врешті тим фактором, через який шведам так і не вдалося сформувати велику антипольську коаліцію.

Наприкінці весни 1656 р. міжнародне становище Швеції значно погіршувалося. Виступи поляків і піднесення їхньої боротьби напередодні битви за Варшаву, що була відвойована Яном Казимиром 1 липня н. ст., курсування військового голландського флоту до Ґданська, непевна позиція данського короля і найголовніше – оголошення московським царем війни й початок військових дій з Московською державою були тими головними подіями, що характеризували занепад шведської тогочасної політики. У цих умовах такий довгоочікуваний мир з Англією, як і новий договір з курфюрстом у Мальборку 15 (25) червня, набирав особливого значення для Швеції. За задумом Карла X ці дипломатичні акти мали б додати шведам упевненості на переговорах з Об'єднаними Провінціями. У травні, у зв'язку з початком московської війни, шведський резидент у Лондоні посилив категоричність своїх формулювань на переговорах з Кромвелем та його комісарами щодо мирного договору, домагаючись уже від Англії будь-якої допомоги – збройного виступу, додаткових військ або фінансової субсидії[145].

Переговори у травні – липні 1656 р. про укладення шведсько-англійського договору увійшли в останню стадію. Вони велися дуже жваво, особливо щодо торгівлі, зокрема для визначення товарів, якими шведам заборонялося торгувати з іспанцями під час англо-іспанської війни – озброєння і матеріали для будівництва кораблів (у пунктах укладених умов нового договору – п. II, IV, VII та ін. – це розглядалося, як уточнення до шведсько-англійської угоди Вайтлока й королеви Христини в Уппсалі від квітня 1654 р.)[146].

Отже, новий договір між Швецією та Англією, що мав характер більше торговельний, ніж політичний, було підписано 17 (27) липня 1656 р.[147]. У цей день один з учасників тих подій з англійського боку Балстрод Вайтлок зробив такий запис у своєму щоденнику: "Лорд [Натанаїл] Фіннес, [Волтер]

[145] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. – P. 324 (прим. 2).

[146] Про обговорення умов у травні й липні 1656 р. див.: *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 225–270; *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 99–112, 121–123.

[147] Публікація документа: *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Vol. 4. – P. 903–911. Детальна характеристика всіх 11 пунктів договору: *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 123–126, 130–131. Див. також загальні нотатки: *Jones Guernsey*. The Diplomatic Relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden. – P. 45–46.

Стрікланд і я прийшли до будинку шведського посла, де ми підписали й скріпили печатками договір, погоджений обома сторонами [...]”[148].

Зі шведських донесень маємо лист Бунде від 18 (28) липня до Карла Х Ґустава про цю подію. “На теперішній час, – писав шведський посол, – я можу повідомити, що договір між в. м. і цією країною вчора було підписано і скріплено печаттю, і ми обмінялися копіями, і що це на сьогодні, дякуючи Богові, доведено до щасливого завершення”[149].

Хоч у договорі, на самому його початку, встановлювалися умови військового найму для обох країн (п. 1), що для Швеції було важливою справою від самого початку роботи Пітера Юліуса Койєта в Лондоні навесні 1655 р., все ж загальна його характеристика обмежувалася проблемами морської торгівлі. Статті цього дипломатичного акта нав’язували більше до умов, укладених Вайтлоком з королевою Христиною в Уппсалі, ніж відповідали тим мілітарним злободенним завданням, які ставив Карл Х перед своїми послами до Лондона наприкінці 1654 – у середині 1655 рр. Щоб не ставати на заваді розвитку англійської торгівлі на Балтиці й не давати голландцям додаткових аргументів у їхній боротьбі зі шведами, окрема стаття договору забезпечувала для Англії нові й підтверджувала старі привілеї у різних ділянках торгівлі, що мала б розвиватися у Королівській Пруссії “[...] або будь-де у володіннях згаданого найяснішого короля Швеції [...]” (п. 8). З боку ж Кромвеля надавалися гарантії для підтримки окремих шведських торгівців, які б отримували ліцензію в американських колоніях Англії (п. 9). Окремою постановою до п. 2, в якому перелічувалися контрабандні товари, шведському королю заборонялося (доки триває війна Англії з Іспанією) спроваджувати товари до будь-якої частини іспанських володінь або стимулювати торгівців відправлятися туди. “[...] навпаки, згаданий король [Карл Х] має найрішучіше це забороняти”, – писалося в цьому пункті[150]. Зрозуміло, що в контексті успішного розвитку голландсько-іспанських відносин в період війни Кромвеля з Філіпом IV такий пункт мав для Англії особливе значення. Передбачаючи, що наступним кроком Швеції буде її договір з Голландією (це сталося вже 1 (11) вересня 1656 р. в Ельблонзі), протектор завчасно відсторонював Карла Х Ґустава від його імовірних взаємин з Іспанією.

Таким чином, ми бачимо, що хоч цей договір був значним досягненням тогочасної шведсько-англійської дипломатії і до певної міри унормовував відносини між обома країнами, які в умовах шведсько-польської та англійсько-іспанської воєн розвивалися досить хаотично, проте найважливіше для шведів питання щодо безпеки на Балтиці від голландської військової загрози залишилося осторонь від підписаних паперів. Однак саме в цей час голландсько-шведські переговори почалися в Мальборку і мали своє завершення згаданим Ельблонзьким договором. Сам же Карл Х Ґустав

[148] *Whitelock Bulstrode.* Memorials of the English Affairs... – Vol. IV. – P. 270.

[149] Swedish Diplomats at Cromwell’s Court, 1655–1656. – Doc. LIX. – P. 318.

[150] *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell... – Vol. 4. – P. 910–911.

забезпечився союзом з Англією якраз напередодні битви під Варшавою 28–30 липня н. ст. 1656 р., намагаючись таким чином нейтралізувати голландців від військового виступу до Ґданська і протиставляючи їм Кромвеля. Останній дійсно відігравав у цій ситуації стримуючу роль для тогочасної голландської політики. У такому контексті укладений з Англією договір забезпечував шведам бодай формальну підтримку.

Зі свого боку, Кромвель не полишав надії на те, що Карл Х поверне все ж свою зброю проти Австрії. Протектор виношував плани поширити свій договір зі Швецією на інші протестантські країни, особливо на ті, що були ворожими до Габсбургів. У цьому сенсі Кромвель звертав свої погляди на Бранденбурґ. Венеційський секретар у Лондоні Франческо Джаваріна ще у червні 1656 р. зробив спостереження, що протектор має намір залучити до цієї ліги курфюрста Фрідріха Вільгельма і обговорював ці справи з його послом[151]. Інше, на що сподівалися у Лондоні, укладаючи договір з Карлом Х, – це зменшити напруження у голландсько-шведських відносинах, вплинувши на обидві країни, аби вони знайшли між собою порозуміння. "Голландія залишається поза цим альянсом, хоча сподіваються, що вона буде включена", – писав Джаваріна про новини від своїх надійних, як він запевняв, інформаторів[152].

З такими політичними планами англійський протектор і шведський король отримали на руки тексти липневих укладених умов, що були ратифіковані лише за кілька місяців після їхнього укладення – Кромвелем 5 (15) листопада і Карлом Х 30 грудня 1656 р. (9 січня 1657 р.)[153].

* * *

Підсумовуючи ці складні дипломатичні відносини, що мали великий вплив на політику Центрально-Східної Європи, ми можемо виразно побачити, що Карл Х Ґустав не досягнув у Лондоні тієї мети, яку він ставив перед собою напередодні оголошення війни Янові Казимиру у липні 1655 р. Насамперед ідеться про те, що він так і не зміг переконати Олівера Кромвеля укласти оборонно-наступальний союз проти будь-якої країни, що ввійшла б своїми військовими кораблями на Балтику, – проти Об'єднаних Провінцій.

Такий розвиток подій впливав безпосередньо на шведські завоювання в Короні Польській і Великому князівстві Литовському. У Карла Х Ґустава, по суті, не було безпеки в запіллі його армії, і він завжди відчував велику загрозу з боку ймовірної висадки голландської армії з військових кораблів у Королівській Пруссії, особливо у Ґданську. Так було, наприклад, під час першої і другої блокад Ґданська шведським флотом у 1655–1656 рр. Ми пам'ятаємо, крім того, що після успішної для Карла Х битви під Варшавою наприкінці липня 1656 р. він замість того, щоб закріпити свою перемогу,

[151] Calendar of State Papers... (Venetians). – Vol. XXX. – Doc. 330. – P. 231.
[152] Ibidem.
[153] *Carlbom Levin J.* Sverige och England 1655 – aug. 1657. – S. 132.

всіма силами рушив на північ до Королівської Пруссії назустріч голландській ескадрі: його договір з Об'єднаними Провінціями було укладено в Ельблонзі у вересні 1656 р.

Самі ж голландці намагалися обмежитися лише дипломатичним протистоянням зі Швецією. Вести війну проти цієї країни було вкрай згубно для економіки Об'єднаних Провінцій, які обмежувалися лише військовою демонстрацією. Не останню роль тут відігравав і той фактор, що в разі голландсько-шведської війни цей конфлікт не мав би локального характеру, а переріс би в ширшу площину, де Англія виступила б збройно на боці Швеції. Однією з підстав для цього могло бути й те напруження в англійсько-голландських відносинах, що виникало через неофіційну підтримку Об'єднаними Провінціями іспанського короля під час його війни з Кромвелем.

Отож у 1655–1656 рр. Англія, не бажаючи порушувати баланс сил на Балтиці, намагалася не втручатися в голландсько-шведські відносини. Оголосивши Іспанії війну у жовтні 1655 р., Кромвель не міг боротися водночас і з Голландією, і зі змовою впливових при різних європейських дворах англійських роялістів. Окрім того, щоб підтримувати цей баланс на Балтиці, життєвою необхідністю для Англії було спровадити шведські війська проти Австрії. Проте такі перспективи у розвитку міжнародних відносин і тогочасної політики у Центрально-Східній Європі абсолютно не відповідали інтересам Швеції, тому ці заходи англійського протектора зазнали невдачі.

Договір, укладений між Англією і Швецією 17 (27) липня 1656 р., був викликаний необхідністю знайти якийсь компроміс у цій складній ситуації, аби вийти з глухого кута, що виник у результаті непоступливості й дипломатичного протистояння між кількома країнами. До того ж новим фактором у балтійських відносинах, який змушував Карла X гнучкіше вести переговори, стала війна, оголошена Швеції московським царем Олексієм Михайловичем у травні 1656 р.

Незважаючи на це, англійсько-шведський договір не вичерпував потреб політики Шведського королівства, і Карл X Ґустав уклав його насамперед тому, що в другій половині 1656 р. міжнародні відносини почали розвиватися вкрай несприятливо для нього. Австрія, Річ Посполита, Московська держава і Данія почали формувати сильну антишведську коаліцію. Наслідком цього процесу стало виведення у 1657 р. шведських військ з Корони Польської і Великого князівства Литовського і їхнє перегрупування на війну з данським королем Фредеріком III.

Ярослав Федорук (Київ). **Англійсько-шведські відносини у 1654–1656 роках і політика Карла X Ґустава у Речі Посполитій.**

Головною метою шведського нападу на Річ Посполиту у 1655 р. було завоювання балтійського узбережжя і встановлення монополії у торгівлі. Інші країни, які були зацікавлені у торгівлі на Балтиці, чинили значний опір таким шведським планам. Об'єднані Провінції були однією з тих європейських держав, чий інтерес у балтійській політиці мав життєве значення для самого існування країни. Великий пенсіонарій Об'єднаних Провінцій Йоган де Вітт (1653–1672) протидіяв завоюванню Швецією балтійського узбережжя і змушений був готувати велику військову ескадру, щоб перетнути Зундську протоку для захисту, насамперед, Ґданська.

Карл X Ґустав (1654–1660) шукав союзника проти Об'єднаних Провінцій, щоб почуватися вільним у своїй війні проти Яна Казимира (1648–1668). Ця політика спонукала його відправити декілька посольств зі Стокгольма до Лондона на чолі спершу з посланцем Пітером Юліусом Койєтом, а потім і з великим послом Крістером Бунде. Головною метою цих дипломатичних місій було укласти оборонно-наступальний союз із Олівером Кромвелем (1649–1658) проти будь-якої країни, яка ввійшла б зі своїм військовим флотом на Балтику. Ставало зрозумілим, що метою такого формулювання було стримати Об'єднані Провінції від відправлення їхнього флоту до Зунду. У разі, якби Кромвель підписав подібний договір зі Швецією, дуже ймовірно, що Об'єднані Провінції розпочали б із ним війну. Через це він наполягав на тому, аби укласти такий договір зі Швецією, до якого були б залучені також і Об'єднані Провінції. Метою цього союзу між протестантськими країнами, на його думку, було посилення в Європі протидії католикам, особливо Габсбургам.

17 (27) липня 1656 р. ці протиріччя привели до підписання лише торговельної угоди між Англією і Швецією. Цей договір, однак, не мав великого значення для розвитку політики на Балтиці у середині 50-х років XVII ст.

Ключові слова: Карл X Ґустав, Кромвель, посол, договір, Об'єднані Провінції, Балтійське море, Річ Посполита.

Ярослав Федорук (Киев). **Англо-шведские отношения в 1654–1656 годах и политика Карла X Густава в Речи Посполитой.**

Главной целью шведского нападения на Речь Посполитую в 1655 г. было завоевание балтийского побережья и установление монополии в торговле. Другие страны, которые были заинтересованы в торговле на Балтике, оказывали значительное сопротивление таким шведским планам. Объединенные Провинции были одной из тех европейских стран, чей интерес в балтийской торговле имел жизненное значение для самого существования государства. Великий пенсионарий Объединенных Провинций Иоганн де Витт (1653–1672) противодействовал завоеванию балтийского побережья Швецией и вынужден был готовить большую военную эскадру, чтобы переплыть Зундский пролив для защиты, в первую очередь, Гданьска.

Карл X Густав (1654–1660) искал союзника против Объединенных Провинций, чтобы чувствовать себя свободным в войне против Яна Казимира (1648–1668). В результате такой политики было отправлено несколько посольств из Стокгольма в Лондон во главе сначала с посланником Питером Юлиусом Койетом, а потом и с великим послом Кристером Бунде. Главной целью этих дипломатических миссий было заключение оборонно-наступательного союза с Оливером Кромвелем (1649–1658) против любой страны, которая вошла бы со своим военным флотом на Балтику. Понятно, что целью такой формулировки было сдерживать Объединенные Провинции от отправки их флота к Зунду. В случае, если бы Кромвель подписал подобный договор со Швецией, было очень вероятно, что Объединенные Провинции начали бы с ним войну. Поэтому он настаивал на том, чтобы заключить такой договор со Швецией, к которому были бы привлечены Объединенные Провинции. Целью такого союза между протестантскими странами, по его мнению, было усиление в Европе противодействия католикам, особенно Габсбургам.

17 (27) июля 1656 г. эти противоречия привели к подписанию только коммерческого договора между Англией и Швецией. Однако он не имел большого значения для развития политики на Балтике в середине 50-х годов XVII в.

Ключевые слова: Карл X Густав, Кромвель, посол, договор, Объединенные Провинции, Балтийское море, Речь Посполитая.

Yaroslav Fedoruk (Kyiv). **Anglo-Swedish Relations in 1654–56 and the Policy of Charles X Gustavus in the Polish-Lithuanian Commonwealth.**

The main purpose of the Swedish attack on the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1655 was to gain power over the Baltic coast and to create a monopoly in the trade. The other countries which were interested in the Baltic trade were strongly opposed to such a Swedish project. The United Provinces were one of the European powers whose interest in the Baltic policy had a vital importance for the very existence of the country. Grand Pensionary of the United Provinces, John de Witt (1653–72), opposed the conquering of the Baltic coast by Sweden. He had to prepare a powerful war fleet to go through the Sund strait and defend, first of all, the city of Gdańsk/Dantzig.

Charles X Gustavus of Sweden (1654–60) wanted to find an ally against the United Provinces in order to be free in his war against John Casimir of Poland (1648–68). This policy compelled him to send some embassies from Stockholm to London led at first by envoy Peter Julius Coyet and then by the plenipotentiary ambassador Krister Bonde. The main purpose of these diplomatic missions was to sign the defensive and offensive treaty with Oliver Cromwell (1649–58) against any power which would enter the Baltic with its war fleet. It was clear that the aim of such a policy was intended to prevent the United Provinces from sending their fleet to the Sund. If Cromwell had signed this treaty with Sweden, it was very possible that the United Provinces would declare war on him. He insisted, therefore, to sign an agreement with Sweden in which the United Provinces would be included. In his opinion the purpose of the treaty between the Protestant countries was the strengthening of their religion in Europe against the Catholics, in particular, the Habsburgs.

On 17/27 July 1656 these contradictions led to signing only the commercial treaty between England and Sweden. However, this agreement was not of great importance for political developments in the Baltic region during the mid-1650s.

Key words: Charles X Gustavus, Cromwell, envoy, treaty, the United Provinces, the Baltic sea, the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Віктор ДУДКО (*Київ*)

ІЗ ШЕВЧЕНКОВОГО ПЕТЕРБУРЗЬКОГО ОТОЧЕННЯ: ЄГОР РОЗАЛІОН-СОШАЛЬСЬКИЙ, СТЕПАН ЯНОВСЬКИЙ

1

27 березня1858 р. Шевченко прибув до Петербурга після заслання. Трьома днями пізніше – після гостини у родині Толстих – поет занотував у щоденникові: "Вечером графиня Н[астасья] И[вановна] представила меня своим знакомым, собравшимся у нее в этот вечер порядочной толпою. Они приветствовали меня как давно ожиданного и дорогого гостя. Спасибо им. Боюся, как бы мне не сделаться модной фигурой в Питере. А на то похоже"[1]. Так і сталося.

Розглядаючи перші тогочасні місяці Тараса Шевченка в російській столиці, Павло Зайцев зазначив: "Широко відкрив Петербург поетові свої обійми. Якась несамовита людська повінь розлилася навколо нього й готова була його поглинути. […] Коли товариства одних він бажав і шукав, інші самі накидалися йому й обертали його життя в якийсь безкінечний ланцюг розваг і урочистих прийнять, де річкою лилося вино, лунала музика і співи, а всміхнені обличчя з усіх боків присувалися до нього з чарками й келихами. […] Особливо земляки, серед яких були й дуже заможні люди, виявляли якусь просто несамовиту енергію, то запрошуючи поета до себе, то частуючи обідами в найкращих ресторанах або веселими забавами в шантанах-кабаретах, ніби хотіли надолужити страчене, – те, що не відзивалися до нього, коли самотній, покинутий, чекав від них «хоч слова теплого». Усі ці Дзюбини, Сошальські, Тупиці, Троцини й інші, що їх не перелічиш, що колись із ним «братались-сестрились», а потім були його зовсім забули, тепер оточували його своєю іноді вже просто докучливою увагою. […] Але часто й сам шукав товариства, радів зустрічам з давніми приятелями, розшукував їх, або вони його, і життя знов оберталося у свято, якому не передбачалося кінця"[2]. Згаданому в цитованому фрагменті Шевченковому приятелеві Сошальському присвячено цю нотатку.

Наявні в науковому обігу свідчення про його контакти із Шевченком обмежуються кількома поетовими щоденниковими записами[3].1 квітня 1858 р.

---

[1] *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 168. (Далі покликаюся на це видання в тексті, вказуючи том і сторінку).

[2] *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1955. – С. 306–307.

[3] Щоденник уперше було надруковано з купюрами і змінами у 1861–1862 рр. на сторінках журналу "Основа".

Шевченко занотував: “После обеда получил записку от графини Н[астасьи] И[вановны] [Толстой] и вечером отправился к ней. […] К графине заехал Сошальский и увез меня к имениннице землячке М[арье] С[тепановне] [Кржисевич]. Мы с нею не видалися с 1845 года” (5, 169). 2 квітня: “В первом часу Сошальский повез меня к землячке Ю. В. Смирновой. Я знал ее наивной, милой институткой в 1845 году. […] От Смирновой заехали к Градовичу. Тоже старый знакомый. От Градовича зашел я уже без Сошальского в Палкин трактир, пообедал и отправился домой” (5, 169). 12 квітня: “Снег, слякоть, мерзость; невзирая на все это, отправились мы, т. е. я, Семен [Гулак-Артемовский] и М. Лазаревский, в Академию смотреть выставку. […] С выставки пошли мы на званый обед к графине Н[астасье] И[вановне], данный ею своим близким многочисленным приятелям по случаю моего возвращения. […] После обеда повез меня Сошальский к землячке М. С. Гжесевич, а часу в первом к Борелю. А от Бореля к Адольфине, где я его и оставил” (5, 173). 18 квітня: “[…] сегодня я увлекся своею «Лунатикою». Если бы не помешал обязательный Сошальский, то я кончил бы «Лунатику». Но, увы, нужно было оставить невещественное слово и приняться за вещественное дело, т. е. за увесистый обед. Вечером с тем же обязательным Сошальским поехали мы к милой и талантливо-голосистой певице мадмуазель Грубнер[4]. Там встретился я с Бенедиктовым, Даргомыжским и с архитектором Куз[ь]миным, старым и хорошим знакомым” (5, 176). 19 квітня: “Вчера Сошальский пригласил меня с Михайлом на борщ с сушеными карасями и на вареныки. А сегодня графиня Н[астасья] И[вановна] просит запиской к себе обедать и обещает познакомить с декабристом бароном Шейгелем[5]. Мы предпочли декабриста борщу с карасями и за измену были наказаны бароном. Он не пришел к обеду” (5, 176). 26 квітня: “На обеде у Сошальского лично познакомился с поэтом [Василием] Курочкиным и с братом его Николаем, достойным молодым человеком” (5, 177). 28 квітня: “Сошальский подарил мне часы стенные. А Василь Лазаревский – термометр. По милости добрых людей главные инструменты имею для опытов над акватинтой” (5, 178). 16 травня: “Вечером восхищался пением милочки Гринберг; с Сошальским и Семеном в восторге заехали ужинать к Борелю и погасили свои восторги у Адольфины” (5, 184).

Першим із поетових біографів, хто висловився про особу Сошальського, був Олександр Кониський. Він повідомив у праці «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя», що це був “наш земляк дідич Сошальський”, один з “українських богатирів-дуків”[6]. У коментарях до поетового щоденника Сергій Єфремов зазначив про Сошальського: “Відомостей про його не маємо. Кониський зве його багатим дідичем, «богатирем-дукою»” […]”[7].

---

[4] Ізабелла Львівна Грінберг.

[5] Володимир Іванович Штейнгель.

[6] *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – Львів, 1901. – Т. ІІ. – С. 246, 332. Також див. скорочену російську версію поетової біографії: *Конисский А. Я.* Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка: (Критико-биографическая хроника): 1814–1861. – Одесса, 1898. – С. 673.

[7] *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. – [К.,] 1927. – Т. IV. – С. 718.

Один із найкращих коментаторів Шевченкового щоденника Сергій Шестериков (він розшукав матеріали про багатьох осіб, про яких у єфремовському виданні "не дано никаких справок или даны неточные и недостаточные"[8]) написав: "[…] личность этого «обязательного», по характеристике Шевченко, его приятеля установить нам не удалось. А. Я. Конисский в своей книге о Шевченке […] называет Сошальского богатым помещиком, и это указание дает право предположить, что речь идет об одном из представителей богатого дворянского рода, носившем двойную фамилию *Розалион-* (или *Розеллион-*) *Сошальский*. В те годы был известен генерал Александр Григорьевич Розалион-Сошальский, автор «Записок русского офицера, бывшего в плену у турок в 1828 и 1829 гг.» […] Во всяком случае, приятеля Шевченка нужно отождествить с тем Розалион-Сошальским, которого Штакеншнейдер в своем дневнике 1856–1857 гг. называет, наряду с гр. А. И. Толстой, Г. П. Данилевским и некоторыми другими в числе друзей Н. Ф. Щербины, «носившихся» с ним и всячески о нем хлопотавшим […]". Далі дослідник навів – за першодруком у журналі "Голос минувшего" (1915) – один із записів про Сошальського зі щоденника Олени Штакеншнейдер. І продовжив: "Припомним еще, что в «Деле о распространении «зловредных» сочинений среди студентов Харьковского университета в 1827 году» […] одним из главных действующих лиц является студент Владимир Розалион-Сошальский, автор «крамольного» стихотворения «Рылеев в темнице», впоследствии раскаявшийся в своих убеждениях и поступивший на военную службу"[9]. Із цитованої нотатки Шестерикова не знати, проте, чи згаданий у ній Розаліон-Сошальський з оточення російського поета Миколи Щербини – це один із Розаліон-Сошальських, імена яких названо, чи третя особа.

Зайцев (безперечно, на підставі коментарів Шестерикова, які високо цінував[10]) написав: "*Сошальський* – це або Олександр Розаліон-Сошальський, автор «Записок русского офицера», що дослужився у війську до ранги генерала й був дуже заможною людиною (харківський поміщик), або Володимир Розаліон-Сошальський (теж харківець), що мав політичну справу за розповсюдження написаної ним дуже гарної поезії «Рылеев в темнице» (вчився в другій половині 20-х рр. в Харківському університеті)"[11]. У літописі життя і творчості Шевченка, який уклали Василь Анісов і Єлизавета Середа, фігурує "поміщик Сошальський"[12]. Юрій Івакін (іще один добре обізнаний із примітками Шестерикова коментатор Шевченкового щоденника[13]) не вказав

[8] *Шевченко Т.* Дневник. – М.; Л., 1931. – С. 22.

[9] Там само. – С. 398–400.

[10] Див.: *Шевченко Т.* Повне видання творів. – Варшава; Львів, 1936. – Т. X. – С. 328.

[11] Там само. – С. 312.

[12] *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1959. – С. 446; 2-ге вид., доп. – К., 1976. – С. 382.

[13] Це випливає і з уміщеного в шеститомному зібранні Шевченкових творів коментаря Івакіна до щоденника, і з принагідного позитивного відгуку дослідника про високу кваліфікацію колеги (див.: *Івакін Ю. О.* Етапи розвитку радянського шевченкознавства // Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – К., 1975. – С. 180). Принагідно слід зазна-

імені відповідної особи: “Припускають, що йдеться про поміщика Розаліон-Сошальського, ім’я якого згадується в мемуарах серед оточення поета Щербини”[14]. Виглядає, що Валерія Смілянська, яка підготувала републікацію праці Кониського “Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”, не вважала наведені версії попередників переконливими. Вона поінформувала: “Сошальський – особа невідома, петербурзький мешканець, згаданий в щоденнику поета”[15]. Леонід Большаков, коментуючи першу згадку про Сошальського у Шевченковому щоденникові, повідомив: “Определенных сведений об этом лице в литературе нет, однако, судя по косвенным данным из дневника, это один из земляков поэта, людей богатых, возможно, К. Г. или Е. Г. Розалион-Сошальские из Купянска Харьковской губернии”[16]. Тобто дослідник запропонував – жаль, що без подання підстав – нові дані для ідентифікації Шевченкового приятеля, не висловившись, однак, стосовно того, чи належала принаймні одна з названих осіб до оточення Щербини.

Лише стільки можна довідатися із видань творів Шевченка і присвячених йому досліджень про особу, якій присвячено цю нотатку. Тим часом, як з’ясовується, уже давно – від 1929 р. – відомо, хто саме із Розаліон-Сошальських фігурує у поетових щоденникових записах. До лектури більшості шевченкознавців не потрапило здійснене у Ленінграді видання творів Щербини “Альбом ипохондрика. Эпиграммы и сатиры”, яке підготував Розумник Іванов-Розумник. Уміщені в цій книжці епіграма “Общий друг” (1858) і – головне – примітка до неї цілком “знімають” питання ідентифікації Шевченкового приятеля. Варто навести відповідний твір і просторі витяги із коментаторської нотатки Іванова-Розумника.

Общий друг

(Е. Е. Р–он С–кий)
Людей известных был любителем
И даровым их погребком;
Он стал уездным предводителем,
А в Петербурге был хлыщом[17].

Упорядник збірника уперше і відтворив, і розкрив криптонім особи, яку мав на увазі Щербина: “Буквы посвящения, не раскрытые Щербиной даже в рукописи, дешифруются как «Е. Е. Розалион-Сошальский». Академик

чити, що не лише Зайцев, а й інші зарубіжні шевченкознавці прихильно висловлювалися про коментарі Шестерикова до поетового щоденника (напр., див.: *Дорошенко В.* Сторіччя Шевченкового щоденника // Шевченко. – Нью-Йорк, 1957. – Річник 6. – С. 29).

[14] *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6 т. – К., 1964. – Т. 5. – С. 330.

[15] *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 678.

[16] *Большаков Л. Н.* Комментарий к дневнику Т. Шевченко. – Оренбург, 1993. – С. 84. Відповідну тезу дослідник повторив у окремому виданні щоденника (див.: Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова. – Оренбург [,2001]. – С. 253) і в новому академічному зібранні Шевченкових творів (5, 402; для нього Большаков опрацював коментарі за участі Надії Вишневської).

[17] *Щербина Н.* Альбом ипохондрика: Эпиграммы и сатиры. – [Л.,] 1929. – С. 32.

С. Ефремов в примечаниях к Дневнику Шевченка от 1857–1858 гг., в котором встречается фамилия Сошальского, говорит, что об этом друге Шевченка нам ничего не известно. Это не совсем справедливо. Мы имеем, например, сведение о нем в воспоминаниях Г. Данилевского о Щербине (Истор[ический] вест[ник]. 1891. № 1). В воспоминаниях этих Г. Данилевский говорит, что он, Щербина и Сошальский жили одно время в общей комнате, приводит характеристику Сошальского и говорит про его отношения к Щербине”. Констатувавши на підставі щоденникових записів українського поета – із покликом на відповідний том єфремовського видання – “близкое знакомство Сошальского с Шевченком”, Іванов-Розумник продовжив: “Розалион-Сошальский был одним из светских петербургских молодых людей и вращался в обществе писателей и художников (гр. Ф. П. Толстой и др.). О Сошальском и Щербине см. еще в «Дневнике» 1855 г. поэта Полонского (Голос минувшего. 1919. № 1/4. С. 118)”[18].

Здається, єдиний із шевченкознавців, хто ретельно опрацював цитований “Альбом ипохондрика”, – Ієремія Айзеншток, який у 1937 р. видав збірник творів Щербини у малій серії “Библиотеки поэта”. До книжки включено поезію “Общий друг”, яку супроводжено мінімальним – з огляду на формат серії – коментарем: “Эпиграмма посвящена Е. Е. Розальону-Сошальскому, светскому молодому человеку, знакомому поэта”[19]. Проте коли двадцятьма роками пізніше Айзенштокові довелося готувати для московського п’ятитомника Шевченкових творів коментар до його щоденника, дослідник не знати чому не використав матеріали, які подав Іванов-Розумник. Айзеншток лише зазначив, маючи на увазі Кониського: “Один из ранних биографов поэта называет Сошальского богатым помещиком”[20].

Повідомлення Іванова-Розумника про те, хто саме із Розаліон-Сошальських приятелював із Шевченком, не викликає сумнівів. Адже характеристика відповідної особи в епіграмі Щербини (любитель “людей известных” і їхній “даровой […] погребок”, петербурзький “хлыщ”[21]) цілком збігається

---

[18] Там само. – С. 160.

[19] *Щербина Н.* Стихотворения. – [Л.,] 1937. – С. 276. У збірнику творів Щербини, виданому пізніше у великій серії “Библиотеки поэта”, Галина Галаган подала ширший коментар до епіграми “Общий друг”, не згадавши, однак, про Шевченка: “*Е. Е. Розалион-Сошальский* – харьковский помещик; в середине 1850-х годов жил в Петербурге, одно время – на одной квартире со Щ[ербиной]; посещал салоны гр. А. И. Толстой и М. Ф. Штакеншнейдер, где часто бывал Щ[ербина]. А. А. Сонцов в письме к Г. П. Данилевскому от 1869 г. отмечал, что Щ[ербина] не любил Розалиона-Сошальского «за хвастливый и покровительственный характер» (И[сторический] в[естник]. 1891. № 1. С. 57)” (*Щербина Н. Ф.* Избранные произведения. – Л., 1970. – С. 565). Насправді автором листа, цитату з якого навела Галаган, був Адріан Солнцев, таврійський генерал-губернатор у 1862–1873 рр. Відповідний лист подано у мемуарах Григорія Данилевського “Из литературных воспоминаний: Н. Ф. Щербина: (Его письма и неизданные стихотворения)”.

[20] *Шевченко Т.* Собрание сочинений: В 5 т. – М., 1956. – Т. 5. – С. 536.

[21] “Слово *хлыщ* в современном русском литературном языке относится к лексике разговорного стиля. Оно имеет яркую экспрессивную окраску презрения, пренебрежения, выражая значение: «франтоватый, но лишенный глубокого внутреннего содержания

із синхронними свідченнями Шевченка. Резюмуючи поетові нотатки про Розаліон-Сошальського, Єфремов писав: "Він то гостить поета у себе, то розвозить його по знайомих, по ресторанах та інших таких місцях"[22].

Важливі штрихи до соціально-психологічного портрета Розаліона-Сошальського додають щоденникові записи Олени Штакеншнейдер, доньки Марії Штакеншнейдер, у помешканні якої збиралася літературна і навколо-літературна публіка. 29 листопада 1855 р. авторка щоденника занотувала: "Была опять репетиция, и Меи опять привезли еще новое лицо; скольких уже навезли нам они! На этот раз то был Розальон-Сошальский. Он уже давно желает с нами познакомиться, т. е., сказать вернее, желает бывать у нас. Что он за личность – не знаю. Говорят, он очень богат, помещик харьковский; впечатление же на меня произвел неприятное"[23]. 24 квітня 1856 р.: "Остались Розальон-Сошальский и Щербина, сторонники Мея, и между ними и Страшинским не дошло до чего-нибудь серьезного только благодаря Святскому. Сошальский на то и бил, чтобы произошел пущий скандал, и хотя он барин, богатый помещик, но выказал себя в этот вечер именно таким, каким он мне с первого раза показался, – неприличным человеком, не умеющим вести себя в обществе, к которому принадлежит. Щербина и Мей – другое дело. Щербина и не имеет претензии быть светским человеком и знать все приличия светского человека; не будь он поэтом, то, вероятно, он бы и не бывал никогда в тех домах, в которых бывает; и вторил он Сошальскому, вероятно, не вполне ясно понимая, что он делает, что так поступать можно в трактирах, а не в семейных домах. […] Одно хорошо в этом, что Сошальскому отказано от дома"[24]. 10 квітня 1858 р.: "Прошедшим летом я не вела дневника, а тогда-то и произошел разрыв наш с Щербиной, т. е. он перестал к нам ходить. Дело было так: он приехал однажды, вместе с Солнцевым, Адрианом Александровичем, и вдруг начал читать свои пасквили на Майкова. Мама говорила потом, что сначала она даже не поняла, что это он на Майкова, ну а когда поняла, то заметила через Солнцева, что не желает ничего подобного в своем доме. В этот же день, вместе с Солнцевым и Щербиной, вздумал явиться к нам и нахал Розальон-Сошальский, и это явление было тоже последнее"[25].

Перше ніж перейти до викладу біографічних відомостей про Розаліона-Сошальського, слід зазначити: безперечно, значення контактів із ним для

шалопай, эгоистический и не способный к серьезному делу фат». Это слово пущено в широкое литературное обращение И. И. Панаевым, который в середине 50-х годов XIX в. напечатал в «Современнике» целую серию фельетонов о хлыщах: «Великосветский хлыщ», «Провинциальный хлыщ», «Хлыщ высшей школы». Сам же Панаев заимствовал это слово из кружкового жаргона писательской среды 40-х годов, куда оно попало из живой народно-областной речи" (*Виноградов В. В.* Проблема исторического взаимодействия литературного языка и языка художественной литературы // Вопросы языкознания. – 1955. – № 4. – С. 28–29).

[22] *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 718.

[23] *Штакеншнейдер Е. А.* Дневник и записки (1854–1886). – М.; Л., 1934. – С. 96. У цьому виданні ні біографічні відомості про Розаліона-Сошальського, ні принаймні його ініціали не подано.

[24] Там само. – С. 126.

[25] Там само. – С. 197–198.

Шевченка не випадає перебільшувати. Але і їхні зв'язки, і особу поетового приятеля таки треба вивчати. Обговорюючи підсумки власних коментаторських розшуків, Шестериков слушно писав: "Разумеется, не все установленные нами факты равноценны и важны, но мы исходили из убеждения, что при комментировании дневника, оставленного *Шевченком*, а не каким-нибудь мелким деятелем «на поприще словесности», естественна и необходима сугубая точность даже относительно второстепенных, с первого взгляда, мелочей. Поэтому не должно вызывать удивления внимание, которое уделяется в наших примечаниях своеобразному социальному *фону* дневника, всем тем в большинстве ничтожным и неинтересным личностям, которые выступают на его страницах и с которыми Шевченку приходилось так или иначе сталкиваться на своем пестром жизненном пути"[26]. Безперечно, саме такий підхід до вивчення щоденника Шевченка (як і його листування) є найпродуктивнішим.

Шевченків приятель Єгор Єгорович Розаліон-Сошальський народився 23 лютого 1829 р. у Куп'янському повіті Харківської губернії. 28 грудня 1849 р. після закінчення Харківського університету зі званням дійсного студента дістав посаду канцелярського чиновника в канцелярії харківського цивільного губернатора[27]. 19 червня 1851 р. Розаліона-Сошальського переведено на таку ж посаду до канцелярії петербурзького військового генерал-губернатора. Від 9 червня 1853 р. – молодший помічник секретаря у канцелярії Синоду, 19 червня того ж року розпорядженням обер-прокурора Синоду "командирован для занятий" до синодального навчально-духовного управління. 18 січня 1856 р. "согласно прошению причислен к министерству внутренних дел", де служив до 20 квітня 1858 р., коли вийшов у відставку з нагородженням чином колезького асесора[28].

Розаліон-Сошальський звільнився зі служби у період інтенсивного спілкування із Шевченком, відображеного у поетових щоденникових записах. Питання про те, наскільки тривалими були їхні контакти, потребує спеціального обговорення.

Як випливає з епіграми Щербини "Общий друг" (її авторська дата – 1858 р. – не викликає сумнівів[29]), на час написання твору Розаліон-Сошальський уже перебував поза Петербургом – "стал уездным предводителем".

---

[26] *Шевченко Т.* Дневник. – С. 23.

[27] Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1343. – Оп. 28. – Спр. 449. – Арк. 5–7. У деяких документах справи про дворянство Розаліон-Сошальських Шевченків приятель фігурує як Георгій Георгійович (див.: Там само. – Арк. 5, 12). Достовірна інформація про ранній період його біографії дає підстави критично поставитися до поширеної тези про те, що спілкування Єгора Розаліона-Сошальського із Шевченком розпочалося ще до поетового заслання (напр., див.: *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – С. 307; *Жур П.* Труды и дни Кобзаря. – Люберцы, 1996. – С. 392–393; *його ж.* Труди і дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 327). Найімовірніше, Шевченко і Розаліон-Сошальський уперше побачилися 30 березня 1858 р. у помешканні Толстих (див. позначений відповідною датою поетів щоденниковий запис, наведений на початку цієї нотатки).

[28] Див.: РДІА. – Ф. 1343. – Оп. 28. – Спр. 449. – Арк. 5–10.

[29] Див.: *Щербина Н. Ф.* Альбом ипохондрика. – С. 158; *його ж.* Избранные произведения. – С. 522, 565.

Хоча документально засвідчено, що його кар'єра як куп'янського повітового маршалка – чого не знали коментатори "Общего друга" – насправді розпочалася 5 січня 1860 р.[30]. У формулярному списку Розаліона-Сошальського зазначено, що його вибрано на відповідну посаду "из кандидатов". Як це формулювання дає підстави обережно припустити, Щербина – повідомляючи у 1858 р., що Розаліон-Сошальський став повітовим маршалком, – оперував недостовірною інформацією. З огляду на чинну тоді процедуру могло бути, що у 1858 р. Розаліона-Сошальського вибрали одним із двох кандидатів на куп'янського маршалка, яким губернатор затвердив штаб-ротмістра Миколу Курчанинова. Згодом – коли він чи залишив посаду до чергових виборів, чи протягом тривалого часу хворів – повітове дворянство очолив Розаліон-Сошальський.

Треба сподіватися, що подальші архівні розшуки дадуть підстави виразніше висловитися у цій справі, як і з'ясувати, коли саме Розаліон-Сошальський виїхав із Петербурга на батьківщину. Нині приступний джерельний матеріал дає підстави гадати, що це сталося у 1858 р.

З інших фактів післяпетербурзької біографії Розаліона-Сошальського, які вдалося встановити, слід зазначити ще принаймні кілька. Від 2 жовтня 1859 Розаліон-Сошальський був куратором Куп'янської міської лікарні, 1 січня 1862 р. повторно зайняв посаду повітового маршалка[31]. Помер 29 травня 1864 р.[32].

Як слушно писав Юрій Лотман, вживання стандартної формули "відсутність джерел" часто свідчить лише про небажання чи невміння їх розшукувати[33]. Окреслення контурів документованої біографії Єгора Розаліона-Сошальського і ширше висвітлення деяких її епізодів укотре засвідчують принципову можливість успішних пошуків матеріалу про тих осіб із Шевченкового оточення, яких у численних коментарях до поетового щоденника не було ідентифіковано.

2

У новому 12-томному академічному зібранні творів Шевченка уперше запроваджено розділ "Дарчі та власницькі написи", який підготували Юрій

---

[30] Див.: РДІА. – Ф. 1343. – Оп. 28. – Спр. 449. – Арк. 9зв.–10. За станом на 1860 р. він посідав у Куп'янському повіті хутори Селище (18 дворів), Олександрівський (15) і Гусинський (27); див.: Приложения к Трудам редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. – СПб., 1860. – Т. VI: Извлечения из описаний имений по губерниям: Харьковской, Полтавской, Черниговской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской, Витебской, Виленской, Ковенской и Минской. – С. 26.

[31] Неодноразово – протягом трьох термінів – дворянство Куп'янського повіту очолювали дід Шевченкового приятеля ротмістр Дмитро Розаліон-Сошальський і батько підполковник Єгор Дмитрович Розаліон-Сошальський (див.: Предводители дворянства Харьковской (Слободско-Украинской) губернии // http://forum.vgd.ru/37/19517/150.htm). Інформація про те, що Єгор Єгорович Розаліон-Сошальський був куп'янським маршалком лише протягом 1861–1864 рр. (див.: Там само), є недостовірною.

[32] Див.: РДІА. – Ф. 1343. – Оп. 28. – Спр. 449. – Арк. 9–11.

[33] Див.: *Лотман Ю.* Биография – живое лицо // Новый мир. – 1985. – № 2. – С. 228.

Пелешенко і Валентина Судак. Якість текстологічного опрацювання важливого для вивчення біографії Шевченка і його оточення документального корпусу (зокрема, авторських інскриптів на примірниках його книжок), на жаль, дає підстави для низки зауважень[34]. Полегшений підхід до коментування дарчих написів можна пояснити хіба тим, що відповідний матеріал було потрактовано як маловартісний і не вартий ретельного вивчення. Це, ясна річ, не так. Шевченкові інскрипти – як незамінні джерела для глибшого осягнення його життєпису[35] – потребують такого ж серйозного опрацювання, як і власне літературна спадщина письменника. Варто звернути особливу увагу на те, що наявні в науковому обігу відомості про характер взаємин Шевченка з окремими особами, яким він дарував свої книжки, малярські твори, офорти, – мінімальні або й цілком відсутні (6, 546, 551, 552, 557, 559). Відповідні інскрипти часом виявляються чи не єдиними «ключами», з якими можна розпочинати спеціальні розшуки про таких осіб і їхні контакти з Шевченком. Одна з відповідних персоналій – Степан Яновський, реконструкції взаємин якого із Шевченком присвячено пропоновану нотатку.

У корпусі дарчих написів на примірниках «Кобзаря» 1860 р. уміщено інскрипт: "Степану Дмитр[иевичу] Яновскому. На память от автора. 20 февраля 1860" (6, 243). У коментарі зазначено, що текст відповідної дедикації відтворено за першодруком у статті Любові Внучкової "Авторські дарчі написи на малюнках і «Кобзарях» Т. Г. Шевченка 1860 року". Поінформовано, що у слові "Дмитриевичу" останні шість літер обрізано під час виготовлення оправи, і про те, що надписаний Яновському примірник "Кобзаря" зберігається в Інституті російської літератури (Пушкінський дім) Російської академії наук. Про власника книжки сказано, що це "петербурзький фармацевт, послугами якого користувався Шевченко" (6, 559). За винятком повідомлення про пошкодження титульного аркуша у перебігу оправлення, усю іншу подану в коментарі інформацію запозичено із названої статті Внучкової, яка, проте, не твердила, що друкує Шевченків інскрипт уперше (вона не подавала відомостей з історії публікації дарчих написів, обмежуючись вказівками на місця їхнього зберігання). Стосовно ідентифікації власника книжки і характеру його контактів із Шевченком дослідниця зазначила: "Нам пощастило встановити, що С. Д. Яновський був петербурзьким фармацевтом, послугами якого користався Шевченко, борючися з підступною хворобою. Отже, крім лікарів Е. Барі та П. Круневича, крім найближчих друзів, за життя великого українського поета боролася ще одна людина з такою скромною професією"[36].

---

[34] Див.: *Федорук О.* Зауваги до автографів Шевченка // Слово і час. – 2007. – № 3. – С. 28–29; *Дудко В.* До історії публікації дарчих написів Тараса Шевченка на примірниках "Кобзаря" 1860 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 681–687.

[35] Сучасний дослідник, трактуючи дарчий напис як фізичний знак взаємин, цілком слушно зазначив, що в комплексі історико-літературних відомостей інскрипт "занимает место невдалеке от письма" (*Соболев А. Л.* Автограф Пушкина: Исследование. – М., 1998. – С. 5).

[36] *Внучкова Л. І.* Авторські дарчі написи на малюнках і "Кобзарях" Т. Г. Шевченка 1860 року // Питання шевченкознавства: Т. Г. Шевченко і його сучасники. – К., 1978. –

На жаль, майже всі відомості, подані у дослідженні Внучкової – а відтак і в цілком залежному від нього коментарі до відповідного інскрипту, – є хибними. Подарований Яновському примірник "Кобзаря" насправді зберігається у Державному музеї О. С. Пушкіна в Москві у складі колекції російського літературознавця Івана Розанова[37]. Шевченків автограф було відтворено в опублікованому у 1975 р. описі розановського книжкового зібрання[38]. Ледве чи Шевченко користав із допомоги Яновського як фармацевта – на час появи друком "Кобзаря" петербурзький поетів приятель не займався лікарською практикою, був високопоставленим чиновником від медицини. Як далі буде показано, їхнє знайомство, найімовірніше, відбулося не в медичних колах, а в літературно-театральному середовищі.

С. 104. В автентичній версії праці Петра Жура публікацію Внучкової не враховано (див.: *Жур П.* Труды и дни Кобзаря. – С. 530–531). Із покликом на її статтю відповідний інскрипт Шевченка зафіксовано у вид.: *Жур П.* Труди і дні Кобзаря. – С. 449. (Українську версію Журового літопису життя і творчості Шевченка уже після смерті упорядника опрацювали Микола Павлюк і Валентина Судак). Але тут не подано повну дату дедикації (позначено лише 1860 р.), внаслідок чого знижено інформаційний потенціал відповідного повідомлення.

[37] Складно достеменно з'ясувати, яким чином Внучкова припустилася грубої помилки у позначенні місця зберігання відповідного примірника "Кобзаря". Можна гадати, що вона мала справу з хибно паспортизованою фотокопією інскрипту. У процесі підготування академічного видання наведену у статті Внучкової інформацію не було перевірено. У названій статті зазначено також, що примірник "Кобзаря" 1860 р., який автор надписав Глафірі Ракович (у перебігу оправлення видання останню літеру прізвища було обрізано; Внучкова запропонувала помилкову кон'єктуру – Раковій), перебуває "у Державному музеї Революції і соціалістичного будівництва (Москва)" (*Внучкова Л. І.* Авторські дарчі написи на малюнках і "Кобзарях" Т. Г. Шевченка 1860 року. – С. 104). У новому академічному зібранні творів Шевченка, в якому прізвище власниці відповідного примірника "реконструйовано" правильно, повідомлено, що він зберігався "в Москві у Державному музеї Революції. Нині місцезнаходження не відоме" (6, 555). Насправді книжка вже на час появи друком статті Внучкової перебувала – як і нині – в Інституті російської літератури (Пушкінський дім) РАН. Подана у зібранні творів загалом інформативна біограма Ракович (6, 556) потребує уточнення і доповнення. Вона померла не у 1889 р., як зазначено в коментарі, а десятьма роками пізніше. Відсутня в біограмі інформація про те, що в лютому 1861 р. Ракович вийшла заміж за російського літературного критика і літературознавця Павла Анненкова, є важливою для вивчення як Шевченкового оточення післязасланської пори, так і діяльності тогочасної української громади в Петербурзі. Про Ракович, зокрема, див.: *Голованова Т. П.* Тургенев в кругу петербургских украинцев // Тургеневский сборник: Материалы к Полному собранию сочинений и писем И. С. Тургенева. – Л., 1969. – [Т.] V. – С. 364; *Роскина Н. А.* Алфавитный указатель имен и названий // *Анненков П. В.* Литературные воспоминания. – М., 1983. – С. 655; *Лобковская Е. М., Степанова Г. В.* Указатель имен и названий // *Тургенев И. С.* Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1987. – Письма: В 18 т. – Т. 4. – С. 689–690.

[38] Библиотека русской поэзии И. Н. Розанова: Библиографическое описание / Сост. В. В. Гольдберг, М. И. Кострова, К. А. Марцишевская и др. – М., 1975. – С. 291. (Фотокопію інскрипту вміщено у названому виданні на вклейці). За цим каталогом Шевченків автограф було наведено – з деякими неточностями – у публ.: *Ющенко О.* Ирпень я не забуду милый...: Иван Розанов // Зеркало недели. – 1996. – 7–13 дек. – № 49 (114). – С. 11.

Докладні біографічні відомості про Степана Яновського (1815[39], Курськ[40] – 1897, Швейцарія) – багатолітнього приятеля Федора Достоєвського – давно зібрали дослідники його життя і творчості. (Однак ніхто із шевченкознавців до відповідних студій досі не засягав). У 1837 р. після закінчення Московського відділення Медико-хірургічної академії Яновський розпочав лікарську службу в елітному гвардійському Преображенському полку. Згодом був у Петербурзі лікарем і викладачем природознавства у Лісовому й Межовому інститутах. Від середини 1840-х рр. – у департаменті казенних лікарських заготувань Міністерства внутрішніх справ (у березні 1859 р. відповідний підрозділ став структурною частиною медичного департаменту Військового міністерства), де зробив успішну кар'єру. Навесні 1858 р. уже мав ранг дійсного статського радника[41] (аналог військового звання генерал-майора). Вийшовши у відставку, у 1872 р. перебрався із Москви до Києва[42], від 1877 р. мешкав у Швейцарії.

Щоб сформулювати й аргументувати припущення, хто міг познайомити Шевченка і Яновського, слід насамперед окреслити – на основі запровадженого до наукового вжитку джерельного матеріалу – їхні комунікативні мережі і зіставити відповідні відомості. Унаслідок "накладання" двох контактних кіл пошукове поле істотно звужується – у ньому залишаються лише спільні знайомі Шевченка і Яновського; але й відповідних персоналій виявляється усе ж чимало. Наступний крок – скорочення фігурантів відповідного списку шляхом викреслення осіб, стосовно яких відсутня достовірна інформація про те, що вони запізналися із Шевченком не пізніше 20 лютого 1860 р., коли поет надписав відповідний примірник "Кобзаря".

Належить застерегтися – міра вивченості середовищ Шевченка і Яновського є, зрозуміло, неоднаковою. Персональним контактам українського письменника присвячено поважний корпус здійснених протягом півтора століття спеціальних студій (хоча відповідну тему зовсім не "закрито",

[39] Див.: *Орнатская Т. И., Якубович И. Д.* Аннотированный указатель имен // *Достоевский Ф. М.* Полное собрание сочинений: В 30 т. – Л., 1985. – Т. 28. – Кн. 2. – С. 607 (вперше використано – із поданням шифру – неопубліковані біографічні матеріали про Яновського, що зберігаються у Державному літературному музеї в Москві); *Белов С. В.* Ф. М. Достоевский и его окружение: Энциклопедический словарь: В 2 т. – СПб., 2001. – Т. 2. – С. 461. Протягом тривалого часу помилковово вважалося, що Яновський народився у 1817 р. (напр., див.: Письма А. Н. Плещеева [к Ф. М. Достоевскому] / Ред., вступ. статья и коммент. А. С. Долинина // Ф. М. Достоевский: Материалы и исследования. – Л., 1935. – С. 485; Достоевский Ф. М., Достоевская А. Г. Переписка / Изд. подготовили С. В. Белов, В. А. Туниманов. – М., 1979. – С. 392).

[40] *Шуберт А. И.* Моя жизнь / Предисл., ред. и примеч. А. Дермана. – Л., 1929. – С. 168, 178–184.

[41] Див.: *Щепкин М. С.* Записки. Письма; Современники о М. С. Щепкине / Сост. и примеч. А. П. Клинчина. – М., 1952. – С. 248–249 (лист Михайла Щепкіна до актриси Олександри Шуберт від 11 травня 1858 р.).

[42] Див.: Письма С. Д. Яновского [к Ф. М. и А. Г. Достоевским]: (Из материалов Пушкинского Дома) / Сообщ. Г. Прохоров // Ф. М. Достоевский: Статьи и материалы. – Л.; М., 1924. – Сб. II. – С. 366. Не знати, які саме чинники зумовили переїзд Яновського до Києва.

вважати, що про Шевченка відомо “все”, може хіба дослідник-неофіт, якому ще не випало обізнатися із конкретикою шевченківського джерелознавства). Комунікації Яновського можна відтворити на істотно вужчій джерельній основі, яку становлять листування його самого і – переважно – сучасників, мемуари Яновського і його дружини Олександри Шуберт. Слід наголосити: як свідчать матеріали про літературно-театральне оточення Яновського, усі його відповідні контакти постали до 20 лютого 1860 р.

У 1846 р. Яновський запізнався із Федором Достоєвським, став його лікарем, а невдовзі й приятелем. Про перші роки спілкування з письменником і про його тогочасне вужче літературне середовище, до якого належали, зокрема, Яків Бутков, брати Майкови (Аполлон, Валер’ян, Володимир), Олексій Плещеєв, Яновський написав докладні спогади[43]. У 1849 р. його спілкування з Достоєвським і Плещеєвим було перервано на десять літ внаслідок засудження обох письменників за належність до таємного товариства петрашевців. На час відновлення контактів із Плещеєвим (1858) і Достоєвським (1859) коло літературних і театральних знайомств Яновського істотно поширилося – це сталося передовсім завдяки актрисі Шуберт (рідній сестрі тогочасного успішного драматурга Миколи Куликова), з якою Яновський одружився у 1855 р.

Аналіз під відповідним кутом зору контактів Шевченка і Яновського дає підстави уважніше зосередитися на істотно коротшому від первісного спискові діячів, до якого, на мій погляд, включено й того, хто познайомив письменника із військовим чиновником.

Олексій Писемський зустрічався із Шевченком у 1856 р. під час його заслання і згодом уживав заходів стосовно полегшення долі українського колеги[44]. Проте запроваджені до наукового обігу матеріали не містять жодної хронологічно локалізованої інформації про їхні контакти після повернення Шевченка до Петербурга – аж до літературних читань 11 листопада 1860 р., у яких взяли участь обидва письменники[45]. У Шевченковій бібліотеці, як

[43] Див.: *Яновский С. Д.* Воспоминания о Достоевском // Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников: В 2 т. / Сост. А. Долинин. – М., 1964. – Т. 1. – С. 153–175, 405–408. Матеріали про контакти Яновського з Достоєвським і його літературним оточенням сумарно розглянуто у публ.: *Орнатская Т. И., Якубович И. Д.* Аннотированный указатель имен. – С. 607; *Белов С. В.* Ф. М. Достоевский и его окружение: Энциклопедический словарь. – Т. 2. – С. 461–465.

[44] Див.: *Прийма Ф. Я.* Шевченко и русская литература XIX века. – М.; Л., 1961. – С. 316–317; *Могилянський О. П.* Шевченко і Писемський // Праці Одеського університету. – Одеса, 1962. – Т. 152. – С. 56–61; Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 72, 248–247 (коментар Валерії Смілянської).

[45] Докладно див.: *Дудко В.* Запис про Тараса Шевченка у щоденнику Олени Штакеншнейдер: проблеми коментування // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 176–185. У відповідному літературному вечорі взяв участь і Достоєвський. Спробу докладно розглянути можливість ранішого його знайомства із Шевченком і з’ясувати коло осіб, які могли виступити посередниками у налагодженні комунікації між українським і російським письменниками (Яновського, втім, було залишено поза увагою), див.: *Поддубная Р. Н.* Федор Достоевский и Тарас Шевченко: (Материалы к истории несостоявшейся дружбы) // Вісник Харківського уні-

відомо з її опису, перебувало окреме видання п'єси Писемського "Горькая судьбина" (СПб., 1860; цензурний дозвіл 27 листопада 1859 р.) із дарчим написом автора[46]. Однак відсутність інформації про час вручення Шевченкові відповідного (нині не відомого) примірника унеможливлює її використання для документованого відтворення історії контактів названих письменників. Письменники могли зустрічатися на літературних вечорах у Варвари Карташевської, відвідувачами яких були[47].

Контакти Писемського з Яновським, що розпочалися за посередництва Шуберт, наприкінці 1850-х років стали контроверсійними. Актриса свідчила про те, що чоловікові кар'єрні успіхи істотно змінили його оточення: "До сих пор его общество составляли аритисты и литераторы. Тут появились новые люди, чиновники. Литературный кружок его тяготил, он старался и меня отдалить от него"[48]. Відповідна зміна стосувалася, зокрема, ставлення до Писемського, якого, зазначила мемуаристка, "муж не выносил"[49]. Утім, іще навесні 1858 р. відповідні контакти не були загостреними. Приміром, 20 травня 1858 р. Писемський писав до Олександра Островського: "Степан Дмитрич Яновский и Александра Ивановна просили меня передать тебе, чтобы ты и Пров Михайлович [Садовский] выбрали денек и приехали к ним обедать […]"[50].

верситету. – 1986. – № 284: Т. Г. Шевченко: Питання мовознавства і літературознавства. – С. 10–23. З огляду на брак конкретного доказового матеріалу дослідниця мусила обмежитися міркуваннями на зразок "не могли не зустрічатися". Слід принагідно зазначити, що авторка статті – авторитетна дослідниця російського письменства XIX ст. – припустилася низки прикрих помилок, висвітлюючи реалії українського літературного процесу і, зосібна, власне шевченківські сюжети. Приміром, вона потрактувала "Кобзар" 1847 р. як здійснене видання (див.: Там само. – С. 13), Федора Вовка, який написав некролог Достоєвського для львівського журналу "Світ", – як "Ф. Вовчка" (Там само. – С. 11). Занотувавши появу в "Петербургском сборнике" (1846) роману Достоєвського "Бедные люди", яким письменник здобув літературне ім'я, дослідниця багатозначно повідомила, що в Шевченковій книгозбірні був примірник відповідного альманаху з автографом (див.: Там само. – С. 12. У недостатньо обізнаного читача має скластися враження, що Шевченко посідав примірник із дарчим написом чи то Достоєвського, чи якого іншого учасника збірника (у ньому, зокрема, взяли участь Іван Тургенєв, Аполлон Майков), чи його видавця Миколи Некрасова. Насправді це не так. Звертаючись до складеного після смерті Шевченка опису його бібліотеки (див.: *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – 2-ге вид., доп. – С. 339–345), треба – на що дослідники не завжди зважають – розрізняти відомості про наявність на низці видань інскриптів авторів, перекладачів, упорядників, видавців ("с дарственной надписью") і – як у випадку з "Петербургским сборником" – власницьких написів самого Шевченка ("с автографом").

[46] *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – 2-ге вид., доп. – С. 342.

[47] *Дорошкевич О.* Марко Вовчок: Біографічна розвідка // Твори Марка Вовчка. – [К.,] 1928. – Т. IV. – С. 87–89.

[48] *Шуберт А. И.* Моя жизнь. – С. 178.

[49] Там само. – С. 201.

[50] *Писемский А. Ф.* Письма / Подгот. текста и коммент. М. К. Клемана и А. П. Могилянского. – М.; Л., 1936. – С. 120. В автографі листа рік його написання не вказано; в іншому виданні помилково – це переконливо аргументовано у збірникові 1936 р. – за-

Шевченко і Плещеєв, виглядає, заочно познайомилися, коли відбували солдатську службу в Оренбурзькому окремому корпусі (Плещеєва було покарано у 1849 р. як учасника таємного товариства петрашевців)[51]. Вони налагодили листування[52], що стосувалося, зокрема, і літературних справ[53]. На початку червня 1858 р. Плещеєв, діставши відпустку, виїхав з Оренбурга до Москви й Петербурга. У столиці, до якої Шевченко повернувся після заслання наприкінці березня 1858 р., Плещеєв перебував орієнтовно від липня 1858 р. до початку травня 1859 р.[54]. У цей час Плещеєв переклав російською низку поезій Шевченка, серед яких, зокрема, "Минають дні, минають ночі" (1845), "Утоптала стежечку" (1848), "Сон" ("На панщині пшеницю жала") (1858). Переклади усіх трьох творів з'явилися друком у періодиці раніше, ніж українські оригінали, з чого можна виснувати, що інтерпретації було здійснено за авторськими рукописами[55]. Ці факти є важливими свідченнями тогочасних контактів Шевченка і Плещеєва[56]. Про їхні післязасланські

значено, що відповідний епістолярний документ постав у 1857 р. (див.: Неизданные письма к А. Н. Островскому / Пригот. к печати М. Д. Прыгунов, Ю. А. Бахрушин. – М.; Л., 1932. – С. 369–370).

[51] Деякі літературознавці категорично твердять про тогочасне особисте знайомство Шевченка і Плещеєва (напр., див.: Письма А. Н. Плещеева к В. Р. Зотову / Вступ. заметка, публ. и коммент. Г. М. Фридлендера // Литературный архив: Материалы по истории литературы и общественного движения. – М.; Л., 1961. – Т. 6. – С. 297; *Пустильник Л.* А. Плещеев и Тарас Шевченко // Вопросы литературы. – 1964. – № 10. – С. 250; *Кулагин А. Б.* Плещеев Алексей Николаевич // Русские писатели: 1800–1917: Биографический словарь. – М., 1999. – Т. 4. – С. 650). Проте запроваджені до літературознавчого вжитку джерела не дають підстав для відповідного висновку.

[52] Зберігся лист Шевченка до Плещеєва від 6 квітня 1855 р. (6, 89–90).

[53] Див.: *Павлюк М.* З літературних взаємин оренбурзьких засланців: (Шевченко – Желіговський – Плещеєв) // Збірник праць 19-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1972. – С. 108–126.

[54] Див: Письма Н. А. Добролюбова к А. Н. Плещееву / Вступ. заметка, публ. и коммент. Л. С. Пустильник // Литературный архив: Материалы по истории литературы и общественного движения. – Т. 6. – С. 408.

[55] Див.: *Мазуркевич О. Р.* Шевченко і петрашевці // Російсько-українське літературне єднання. – К., 1953. – Вип. 1. – С. 212–213; *Павлюк М. М.* Провідні ідейні тенденції в ранніх перекладах творів Шевченка на російську мову // Збірник праць 8-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1960. – С. 206–207; *його ж.* Плещеєв як перекладач Шевченка // Радянське літературознавство. – 1967. – № 9. – С. 58–62.

[56] Безумовно, саме Шевченка мав на увазі Плещеєв, інформуючи 10 лютого 1859 р. Федора Достоєвського після однієї із зустрічей з Іваном Тургенєвим: "[...] это личность в высшей степени симпатическая, любящая. Он всех влечет к себе; и вся эта ватага Прометеев, становящихся на ходули, начиная от гнилого оптимиста Дружинина до озлобленного Некрасова, в подметки ему не годятся. Недаром один хохол выразился недавно про Тургенева: племянник Иисуса Христа! В самом деле есть что-то в нем, неотразимо к нему привязывающее…" (Письма А. Н. Плещеева [к Ф. М. Достоевскому]. – С. 443). Аркадій Долінін, першопублікатор цитованого листа, залишив наведене свідчення без коментаря, не зверталися досі до повідомлення Плещеєва і шевченкознавці. Відповідний дослідницький сюжет докладно розглянуто в моїй нотатці "Отзыв Т. Г. Шевченко о Тургеневе в изложении А. Н. Плещеева", яку підготовлено до публікації у третьому томі санкт-петербурзького збірника "И. С. Тургенев. Новые исследования и материалы".

зустрічі відомо також із листа Плещеєва до Марка Вовчка від 26 червня 1870 р. Письменник зазначив: "Когда-то я был представлен Вам покойным Шевченкой, по возвращении моем из Оренб[ургского] края […]"[57]. Відповідне знайомство могло відбутися в Петербурзі між 23 січня (Шевченко вперше побачився із Марком Вовчком) і 29 квітня 1859 р. (письменниця виїхала за кордон)[58].

Перебуваючи у Петербурзі, бачився Плещеєв і з Яновським. 10 квітня 1859 р. письменник інформував Достоєвського: "Бываю я также у С. Д. Яновского […]"[59].

Про знайомство Шевченка з Олексою Стороженком беззастережно свідчить, здається, лише поетів інскрипт на "Кобзарі", датований 5 лютого 1860 р. (6, 242)[60]. На той час Стороженко (чиновник з особливих доручень при міністрові внутрішніх справ, колезький радник[61]), уже надрукував дещо із російськомовної прози на теми з української історії. Про те, що Шевченко і Стороженко зустрічалися на вечорах у редактора "Основи" Василя Білозерського, збереглося мемуарне свідчення Лонгина Пантелеєва, поклик на яке подано у коментарі до Шевченкового дарчого напису на "Кобзарі" (557).

---

[57] Листи до Марка Вовчка: У 2 т. – К., 1979. – Т. 2. – С. 23.

[58] Стелла Кривошапова неточно зазначила у коментарі: "З Марком Вовчком Плещеєва познайомив Шевченко наприкінці березня чи на початку квітня 1859 р." (Там само. – С. 431).

[59] Письма А. Н. Плещеева [к Ф. М. Достоевскому]. – С. 445. Взаємини Плещеєва з Яновським не були безконфліктними, про що свідчить, зокрема, лист Плещеєва до Достоєвського від 17 березня 1860 р. (див.: Там само. – С. 451). Згодом, у листі до оренбурзького цивільного губернатора Єгора Барановського від 28 липня 1860 р., Плещеєв писав про Яновського як про свого хорошого знайомого, людину дуже добру і благородну (див.: Письма А. Н. Плещеева к Е. И. Барановскому / [Публ. и коммент.] М. А. Панченко // Шестидесятые годы: Материалы по истории литературы и общественному движению. – М.; Л., 1940. – С. 462).

[60] У коментарі до 12-томного академічного видання творів Шевченка помилково зазначено, що цей інскрипт було вперше оприлюднено як фотоілюстрацію до опублікованої у 1935 р. статті Ієремії Айзенштока про долю літературної спадщини письменника (6, 557). Насправді відповідна публікація такого матеріалу не містить (див.: *Айзеншток И.* Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченко // Литературное наследство. – М., 1935. – Т. 19/21. – С. 419–484). До появи літературної частини нового академічного зібрання творів Шевченка про наявність примірника "Кобзаря" з авторською дедикацією Стороженкові у зібранні Державного літературного музею (Москва) було повідомлено – без подання її тексту і дати – принаймні двічі (див.: *Кострова М.* Собрание книг с автографами // Новый мир. – 1958. – № 4. – С. 272; *Внучкова Л. І.* Авторські дарчі написи на малюнках і "Кобзарях" Т. Г. Шевченка 1860 року. – С. 103). Із покликом на названу публікацію московського журналу про цей дарчий напис поінформовано у вид.: *Ткаченко М. М.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 301; *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – 2-ге вид., доп. – С. 325; *Жур П.* Труды и дни Кобзаря. – С. 531; *його ж.* Труди і дні Кобзаря. – С. 449). Із викладених відомостей випливає, що Шевченкову дедикацію Стороженкові на примірникові "Кобзаря" 1860 р. уперше опубліковано саме в шостому томі нового академічного видання.

[61] Див.: *Стороженко О.* Твори. – [Х.,] 1929. – Т. IV. – С. 286.

Не слід, однак, забувати про те, що у висвітленні українських сюжетів Пантелєєв припустився низки неточностей[62].

Про Стороженкові контакти із Шуберт і Яновським (треба нагадати, що до березня 1859 р. він і письменник служили в одному відомстві) відомо зі споминів актриси[63]. На початку березня 1860 р. Стороженко був у Яновських на прощальній вечірці з нагоди переїзду Шуберт до Москви (туди вона перебиралася з огляду на вступ до трупи Малого театру) – про це свідчить адресований їй лист Достоєвського від 14 березня 1860 р.[64].

Про багатолітні близькі контакти Шевченка з Михайлом Щепкіним добре відомо. Як з'ясовується, до оточення видатного актора належав і Яновський. Пригадуючи початок свого театрального шляху, Шуберт (дебютувала на сцені Малого театру у 1845 р.) зазначила у мемуарах: "Из московской труппы того времени с чувством горячей благодарности и глубокого уважения вспоминаю я Михаила Семеновича Щепкина. Если есть во мне что хорошего, я всем обязана ему, его прямому, честному взгляду на жизнь"[65]. За посередництвом Шуберт, яка спілкувалася зі Щепкіним аж до його смерті, запізнався з актором і Яновський. Щепкін висловився про Яновського у трьох листах до Шуберт – спершу захоплено, згодом, коли подружні стосунки його вихованки ускладнилися (вони завершилися остаточним розривом у 1863 р.) – стримано[66]. Після повернення Шевченка до Петербурга і до переїзду Шуберт до Москви Щепкін тричі відвідував російську столицю (травень 1858 р., березень, квітень–травень 1859 р.)[67] і саме тоді міг познайомити письменника зі своєю ученицею та її чоловіком.

Синхронні документальні джерела включно із приватним листуванням і щоденниками – навіть за умови їхньої ідеальної збереженості, чого ніколи не буває – "открывают нам только часть естественных путей жизни"[68]. Що

---

[62] Докладно див.: *Дудко В. І.* Пантелеймон Куліш у спогадах Лонгина Пантелєєва // Актуальні проблеми слов'янської філології. – К.; Бердянськ, 1997. – Вип. III. – С. 124–136.

[63] Див.: *Шуберт А. И.* Моя жизнь. – С. 158, 172, 197–199. Слід принагідно зазначити, що до вміщеного у названому виданні покажчика імен заведено і Шевченка – але без вказівки на сторінку/сторінки книжки (див.: Там само. – С. 308). Спогади, проте, – як і коментарі до них – не містять згадок про Шевченка. Можна припустити, що про нього мало йтися у коментарі до мемуарних фрагментів, присвячених Катерині Піуновій – короткочасному романтичному захопленню Шевченка, але з якихось причин відповідний коментар не було опрацьовано. Мемуарні свідчення Шуберт про Піунову потрапляли у поле зору шевченкознавців (напр., див.: *Рулін П.* Шевченко і К. Б. Піунова // Україна. – 1925. – Кн. 1/2. – С. 132).

[64] *Достоевский Ф. М.* Полное собрание сочинений. – Т. 28. – Кн. 2. – С. 8.

[65] *Шуберт А. И.* Моя жизнь. – С. 95.

[66] *Щепкин М. С.* Записки. Письма; Современники о М. С. Щепкине. – С. 247–249 (листи від 2 березня 1857 р., 11 травня 1858 р., 10 грудня 1859 р.).

[67] *Гриц Т. С.* М. С. Щепкин: Летопись жизни и творчества. – М., 1966. – С. 635–637, 647–651.

[68] *Петрова М.* Чехов и "злоумышленники" из "Русского богатства": (Факты и чтение "пропавших документов") // Вопросы литературы. – 1981. – № 7. – С. 212.

вже казати, коли переважно доводиться мати справу з більшими чи меншими фрагментами колись цілісних джерельних комплексів, причому не цілком уявляючи, якою мірою вони збереглися. Розглядаючи радянські фальсифікації у царині шевченкознавства, Юрій Шевельов уважав, однак, за потрібне наголосити, що "існують і справжні білі плями в житті й творчості Шевченка – те, чого ми не замазуємо навмисне, а чого таки не знаємо, справді й чесно не знаємо. В Антарктику можна спорядити експедицію і обстежити кожну цятку білоплямного простору. Але не в історію. [...] Ці білі плями здебільшого не можуть бути усунені. Тут можливі лише більш чи менш обґрунтовані гіпотези – хіба що відкриються досі не знані архівні матеріали"[69]. Саме до такого роду сюжетів належить і розглянутий – контакти Шевченка з Яновським досі задокументовано лише авторським інскриптом на примірникові "Кобзаря" 1860 р. Запроваджені до наукового вжитку джерельні матеріали не дають змоги встановити, коли і за яких обставин письменник запізнався із Яновським, вужче окреслити середовище, в якому відбувалися ці зустрічі, визначити їхні характер та інтенсивність. Важливо, однак, привернути увагу літературознавців до відповідної теми. Це таки ліпше, аніж імітувати – за відсутності адекватних підстав – вивченість певної проблеми, як це часом у шевченкознавстві траплялося і трапляється[70], а не досліджувати її.

Віктор Дудко (Київ). **Із Шевченкового петербурзького оточення: Єгор Розаліон-Сошальський, Степан Яновський.**

У статті докладно розглянуто життєписи Єгора Розаліона-Сошальського (1829–1864) і Степана Яновського (1815–1897). Особливу увагу звернуто на їхні контакти з Тарасом Шевченком. Дослідження здійснено на широкій джерельній основі із залученням невідомих архівних і маловідомих друкованих матеріалів.

Ключові слова: джерельна база, письменницьке середовище, біографія, інскрипт.

Виктор Дудко (Киев). **Из петербургского окружения Тараса Шевченко: Егор Розалион-Сошальский, Степан Яновский.**

В статье подробно рассмотрены биографии Егора Розалиона-Сошальского (1829–1864) и Степана Яновского (1815–1897). Особенное внимание уделено их отношениям с Тарасом Шевченко. Исследование осуществлено на основании широкого круга источников с привлечением неизвестных архивных и малоизвестных печатных материалов.

Ключевые слова: источниковая база, писательская среда, биография, инскрипт.

---

[69] *Шевельов Ю.* Критика поетичним словом: Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури, та дещо про "білі плями" // Сучасність. – 1989. – Ч. 5. – С. 39–40.

[70] Показові під цим оглядом епізоди історії шевченкознавства розглянуто, зокрема, у публ.: *Дудко В.* Запис про Тараса Шевченка у щоденнику Олени Штакеншнейдер: проблеми коментування. – С. 176–185; *його ж.* Стаття Тараса Шевченка «Бенефис г-жи Пиуновой января 21 1858 г.»: публікації, синхронна рецепція, коментарі // Вісник Київського славістичного університету. Серія: філологія. – К., 2008. – Вип. 37. – С. 6–22; *його ж.* Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка? // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2/3. – С. 174–184.

Viktor Dudko (Kyiv). **From the Milieu of Taras Shevchenko in St. Petersburg: Yehor Rozalion-Soshalsky and Stepan Yanovsky.**

This article concentrates in detail on biographies of Yehor Rozalion-Soshalsky (1829–1864) and Stepan Yanovsky (1815–1897), and in particular, on their contacts with Taras Shevchenko. The research is based on a wide spectrum of sources, including previously unknown archives and little-known print materials.

Key words: database of sources, writer's environment, biography, inscription.

Ярослав КАЛАКУРА (*Київ*)

АРХЕОГРАФІЧНА ШКОЛА УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА

В українській історіографії діяльність археографічних шкіл майже не досліджена. Наявні праці про Київську археографічну комісію, про Археографічну комісію НТШ, про наукову школу В. Антоновича в Київському університеті лише частково зачіпають цю проблему в загальному контексті розвитку історичної науки та зародження української археографії в контексті археографічної діяльності М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванишева, В. Антоновича та ін.[1]. Підставою для постановки питання про археографічну школу в Університеті Св. Володимира виступають уже доведені в науці положення про те, що саме в його стінах були ініційовані археографічна діяльність у Києві, створення археографічної комісії, учені університету брали безпосередню участь у її заснуванні та роботі, в публікації документів, у підготовці істориків з необхідними знаннями та навичками з археографії. Системне і цілісне осмислення цих факторів утверджує версію про існування археографічної школи в Університеті Св. Володимира і надає нашій розвідці наукової новизни.

Актуальність сформульованої проблеми зумовлюється кількома чинниками. По-перше, в сучасних умовах зростає роль археографії як спеціальної історичної дисципліни, що займається вивченням архівних та інших документальних ресурсів, писемних пам'яток для залучення їх до наукового і культурного суспільного обігу, включаючи їхній пошук, відбір, наукове дослідження, описування та публікацію[2]. По-друге, підвищується суспільний

[1] Див.: *Павленко В. У.* М. О. Максимович – археограф // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – К., 1962. – № 1. – С. 97–102; *Ісаєвич Я. Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1; *Яковлєв С. О.* Українська радянська археографія. – К., 1965; *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995; *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії та діяльності. – К., 1993; *його ж.* Становлення української історіографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003; Архівознавство: Підручник / За ред. Я. Калакури, І. Матяш. – К., 2002; Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002; Українська архівна енциклопедія. – К., 2008; та ін.

[2] Див.: *Папакін Г. В.* Археографія // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С. 22.

інтерес до історії української археографії, але, хоч як це прикро, історикам ще не вдалося створити цілісну історію української археографії, відсутній і національний підручник з археографії, а підготовка таких праць неможлива без з'ясування внеску Київського університету в розвиток археографії. Потретє, без належного дослідження археографічної діяльності університетських учених залишається не повною й історія самого вишу. І, нарешті, вивчення і висвітлення співпраці університету та Київської археографічної комісії, аналіз нагромаджених даних має важливе пізнавальне та світоглядновиховне значення для сучасного етапу співробітництва кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, для підготовки і виховання нової генерації українських археографів.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати передумови, мотиви та процес формування археографічної школи Київського університету Св. Володимира на тлі участі його вчених у заснуванні та роботі Київської археографічної комісії, охарактеризувати лідерів та діяльність археографічної школи, окреслити значення її досвіду та ролі в подальшому розвитку археографічних студій в Україні. Ця мета досягається з урахуванням напрацювань попередників і комплексу опублікованих[3] та архівних джерел, зокрема фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву м. Києва, а також Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського.

Під науковою школою прийнято розуміти таке творче об'єднання дослідників, яке базується на спільності мети, концепцій, проблематики, методологічних принципів, визнанні наукового авторитету його лідера, наявності наукових традицій та послідовників[4]. Жодна школа, в тому числі й археографічна, не може виникнути на голому місці, без відповідних передумов і суспільних викликів. Створення археографічної школи в Університеті Св. Володимира ґрунтувалося на археографічній традиції, яка в Україні мала давнє коріння, пов'язане із зародженням збиральницької та антикварної діяльності середини і другої половини XVIII ст. Вона виступала як захисна реакція на процес нищення пам'яток минулого, поглинання української старовини з боку Речі Посполитої та Росії. Українські історіографи та архівознавці відносять до числа перших археографів С. Лукомського, С. Окольського, В. Рубана, Ф. Туманського, О. Бодянського, М. Бантиша-Каменського та ін. Важливими чинниками активізації археографічних студій стали заснування університетів у Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1864),

---

[3] Киевский университет: Документы и материалы: 1834–1984. – К., 1984; З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1; Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – К., 1997. – Т. 2; *Максимович М.* Листи / Упор. В. Короткий. – К., 2004; *його ж.* Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва, України. – К., 2004; та ін.

[4] Школа в науці (історичній) // Історіографічний словник. – Харків, 2004. – С. 307–316.

Чернівцях (1875), діяльність найстарішого університету в Україні у Львові, а також “Руської трійці”, Наукового товариства ім. Т. Шевченка та його Археографічної комісії і, звичайно, Київської археографічної комісії.

Не викликає сумнівів, що біля витоків археографічної школи в Університеті Св. Володимира стояв його перший ректор, видатний вчений і громадський діяч Михайло Максимович. На час його приїзду до Києва (1834) тут уже був нагромаджений деякий досвід археографічної роботи, відчувався вплив на неї археографів Кракова, Варшави, Вільна, Львова, вчених Петербурзької Академії наук і Московського університету. Помітну роль у розвитку археографії в Україні відіграв гурток любителів російської старовини М. П. Рум’янцева, діяльну участь у якому протягом багатьох років брав викладач Київської гімназії М. Берлинський. Джерельні свідчення з історії Києва вивчав відомий вчений Є. Болховитінов. Паралельно з розкопками Десятинної церкви, започаткованими ще з ініціативи Петра Могили, які проводив археолог-аматор К. Лохвицький, йшли пошуки писемних джерел з історії Києва, Києво-Печерської лаври. І все ж безпосереднє підґрунтя для формування археографічної школи в Університеті Св. Володимира заклав М. Максимович. Інтерес майбутнього вченого до пам’яток української минувшини проявився ще в гімназійні та університетські роки. Відвідуючи численні міста й села України, він знаходив історичні документи, які зберігалися у приватних осіб, записував народні пісні та думи, робив виписки. У 1834 р. М. Максимович вдруге опублікував збірник “Украинские народные песни” і подав до кожної історичної пісні докладні коментарі, що свідчило про його обізнаність з різноманітними історичними джерелами[5].

Ставши ректором Університету Св. Володимира і фактичним заступником попечителя київського навчального округу, М. Максимович намагався згуртувати навколо себе істориків з метою збагачення джерельної бази з історії України[6]. Це спонукало його порушити питання про створення на базі університету археографічної комісії для активізації пошуку, виявлення, вивчення та публікації історичних пам’яток. З ініціативи М. Максимовича у 1835 р. в Києві було засновано перше товариство під назвою “Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей”, яке мало на меті збирання пам’яток та проведення археологічних розкопок. Проте, не маючи належних коштів, комітет виявився неспроможним проводити регулярну археографічну роботу, внаслідок чого на початку 1840 р. виникла ідея об’єднатися з Петербурзькою археографічною комісією на правах регіональної філії, але зреалізувати цей намір не вдалося.

У 1841 р. М. Максимович знову взявся за створення в Києві Товариства історії і старожитностей, опрацював його статут, передав пропозиції генерал-губернаторові, але вони були оцінені як чергові “українофільські проекти”. Однак, як наслідок наполегливих клопотань М. Максимовича та інших істориків і громадських діячів, царський уряд дозволив генерал-губернатору

[5] Вперше збірник під назвою “Малороссийские песни” вийшов у Москві в 1827 р.

[6] Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. 17. – Отд. II. – С. 5.

Д. Бібікову заснувати в Києві “Временный комитет для изыскания древностей”, а при Київському університеті створити “Ученую комиссию”[7]. Так із 1843 р. започатковується діяльність “Временной комиссии для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе”. М. Максимович разом з С. Шодуаром, М. Іванишевим, В. Домбровським та ін. взяв участь у розробленні функцій і плану діяльності комісії. З його ініціативи для виявлення цінних архівних документів, а також з метою відтворення зовнішнього вигляду архітектурних пам’яток до роботи в комісії був залучений і Тарас Шевченко.

М. Максимович причетний і до створення при університеті Київського центрального архіву давніх актів (1852), в якому відкладалися на постійне зберігання зібрані численні документи і матеріали. Будучи редактором “Памятников словесности и народного образования”, вчений наполегливо вивчав актові матеріали, особливо ті, що стосувалися розвитку освіти і культури в Україні. Він відвідував архівні сховища монастирів, церков, а також поміщицькі садиби, вивчав архівні документи, які привозили до Києва не тільки з України, а й з Москви, Вільна, Варшави, Кракова та ін. міст, залучав до цієї роботи й студентів університету. Вчений зібрав численний документальний матеріал про діяльність Луцького й Київського братств і підготував його до друку. Його цікавили, передусім, життя і праця народних мас, робота монастирських, братських та інших шкіл, зміст і процес навчання, патріотична діяльність передової частини діячів культури, її участь у духовному розвитку українського народу[8].

Варто наголосити, що уже через вісім місяців з часу заснування комісії зусиллями М. Максимовича та інших членів, насамперед М. Іванишева, було підготовлено до друку перший том “Памятников”. У археографічній роботі зверталася увага на те, щоб ретельно відбирати із усього зібраного матеріалу ті історичні джерела, які мали найбільшу інформаційну цінність; структурувати видання; при компонуванні текстів дотримуватися визначених принципів (тематичного, географічного та хронологічного); дбати про належне розміщення текстів; оформляти посилання на використані джерела; давати заголовки документам; укладати примітки. Підкреслимо, що саме М. Максимович доклав багато зусиль для вироблення цих археографічних правил Тимчасової комісії для розгляду давніх актів[9].

Працюючи в комісії, М. Максимович приділяв багато уваги інтерпретації документальних джерел на сторінках заснованого ним історичного альманаху “Киевлянин” (вийшло три книжки у 1840, 1841 і 1850 рр.). Його метою, як вказувалось у передмові, було дослідження і приведення в належну систему всього, що стосується буття Києва й усієї Південної Русі – Київської

---

[7] *Левицкий О.* 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1893. – С. 6.

[8] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Спр. 232. – Ч. І. – Арк. 200.

[9] *Рясна О. О.* Видавнича та редакторська діяльність Михайла Максимовича: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 2006. – С. 12.

і Галицької[10]. Глибоко й критично вивчивши цінний документ "Коденську книгу", що містила свідчення учасників повстання 1768 р. перед польською військово-судовою комісією в Кодні, та інші архівні матеріали, М. Максимович намагався опублікувати в першому номері "Киевлянина" написане ще в 1839 р. "Сказание о Колиевщине 1768 года", але цензура заборонила це зробити.

З археографічного боку варті уваги топографічні матеріали Києва та його околиць, огляд "Памятников Луцкого Крестовоздвиженского братства", листи князя Острозького до Львівського братства 1592 р. і жителів Львова та копія "Стихотворного памятника Лаврской могилинской школы" (1632). У третій книжці "Киевлянина" (1850) були опубліковані матеріали з історії Почаївського монастиря XVI ст. та гетьманування І. Самойловича. Високу оцінку альманаху дав В. Бєлінський, відзначаючи його виняткове значення для тих, хто вивчає вітчизняну історію[11]. Не втратила своєї археографічної та бібліографічної вартості й "Книжная Старина Южнорусская", де поряд зі статтею про початок книгодрукування в Україні М. Максимович вмістив докладну бібліографію першодруків Лаврської друкарні.

Навіть після того, як М. Максимович у 1845 р. за станом здоров'я був змушений відійти від активної роботи в університеті і поселитися в с. Прохорівка, біля Канева, він не припиняв наукову діяльність, рецензував праці Археографічної комісії, продовжував підтримувати зв'язки з видатними вченими того часу, в тому числі з багатьма діячами Галичини, зокрема "Руської трійці" – Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем і Яковом Головацьким, які називали М. Максимовича пастирем і отцем української мови. Незважаючи на хвороби, вчений відвідував міста й села Подніпров'я, виявляв історичні документи, знімав з них копії, робив різні виписки та надсилав до Київської археографічної комісії для опублікування. Про археографічну діяльність тих років він писав О. Бодянському: "Минулої осені я обходив переяславські церкви і зібрав чимало запасу про Переяслав... У мене є також нотатки про велику кількість книг, надрукованих у південноруських (українських. – *Я. К.*) друкарнях, але невідомих бібліографії нашій"[12].

У 1854 р. М. Максимович надрукував "Известие о летописи Грабянки", дослідивши походження та цінність літопису для історичної науки. Водночас він звернув увагу на помилки й анахронізми в його інтерпретації, піддав критиці відомості польського історика В. Коховського щодо кількості козацьких полків та їх чисельності після Зборівського миру[13]. Аналітичний характер мали зауваги вченого на видані М. Білозерським південноруські літописи. Відзначивши особливу цінність "Чернігівського літопису" (XVII ст.), написаного "южнорусскими людьми", він порівняв його із Львівським і літописом Самовидця, при цьому не проминув й багато недоліків археографіч-

[10] Киевлянин. – 1840. – С. 1.

[11] *Белинский В. Г.* Собрание сочинений: В 12 т. – М., 1859. – Т. IV. – С. 153–155.

[12] Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1846. – Кн. 1. – С. 131, 136.

[13] *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I. – С. 414, 424.

ного характеру, вказавши на необхідність ретельнішої перевірки дат та прізвищ. З цього приводу Д. Багалій справедливо відзначав, що на долю М. Максимовича "випало важке і невдячне завдання очищати джерела малоросійської історії (переважно літописні) і праці, що написані на їх підставі, від помилок і перекручень"[14].

М. Максимович глибоко вивчав й інші історичні документи, багато працював над їхніми текстами як історик, археограф і лінгвіст. Водночас його не покидала думка утворити в Києві Наукове історичне товариство, і тільки в 1872 р. ця мрія здійснилася: було відкрито "Историческое общество Нестора-летописца", а М. Максимовича обрано почесним членом. Товариство намагалося свято дотримуватись настанов видатного вченого, особливо в археографічній діяльності. Свідченням цього стали публікації на сторінках "Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца" та "Киевской старины" численних матеріалів археографічного характеру[15].

Отже, М. Максимович був не тільки предтечею, а й реальним фундатором української археографії, він узяв безпосередню участь у створенні та діяльності Київської археографічної комісії, заклав підґрунтя для формування археографічної школи в Університеті Св. Володимира.

Почин М. Максимовича підхопив і продовжив професор юриспруденції Університету Св. Володимира Микола Іванишев, який від самого заснування Археографічної комісії був її активним членом, а з 1859 по 1863 рр. обіймав посаду головного редактора[16]. Саме перед ним гостро постало визначення типу, виду, формату, структури, проблематики та методики публікації історичних джерел, які надходили до комісії. Він безпосередньо причетний до заснування усіх видань комісії, включаючи "Памятники". Уже в першому їх томі під редакцією вченого були вміщені "Материалы по истории Малороссии", що відбивали політичні події в Україні 1648–1649 рр. Його, як юриста, цікавили насамперед розвиток правових норм в Україні XVI–XVII ст., особливі випадки з судової практики, пам'ятки права, матеріали актових книг (він був їх добрим знавцем). Останні склали третій відділ першого тому "Памятников". Відтак М. Іванишев розпочав підготовку до публікації унікальної юридичної пам'ятки XVI ст. "Уставу на волоки". Водночас професор-юрист виявляв підвищену зацікавленість щодо джерел з історії соціально-економічного розвитку краю, жалуваних та підтверджувальних грамот польських королів українській шляхті, орендних листів князів. Помітним явищем стало видання за редакцією М. Іванишева двотомника "Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни" (1849), побудованого на матеріалах луцьких, володимирських і кременецьких актових книг. Своєрідним додатком до публікації були нариси про населені пункти Волині, які за виявленими джерелами пов'язувались з особою А. М. Курбського, під

[14] *Багалей Д. И.* Новый историк Малороссии. – СПб., 1891. – С. 4.

[15] *Палієнко М. Г.* "Киевская старина" у громадському та науковому житті України: (Кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005.

[16] *Киян О. І.* М. Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 84–94.

назвою "Сведения о Ковельском имении, принадлежавшем князю Курбскому". М. Іванишев апробував тут деякі нові принципи видання документальних джерел, зокрема вперше включив до заголовків документів не тільки їх вихідні дані, а й свого роду анотацію, покликану полегшити подальше використання джерела, пошук необхідної досліднику інформації. Випробувані у цій науковій публікації прийоми археографічного оформлення були закріплені М. Іванишевим у виданні найбільшої серії комісії – "Актов Юго-Западной России" (АЮЗР).

М. Іванишев ініціював публікацію передмов до видань у вигляді невеликих досліджень, побудованих на основі надрукованих документів, існуючої вітчизняної і зарубіжної літератури, а також уміщення підрядкових приміток. Відтепер наявність дослідницької передмови ставала обов'язковою з метою "подробного изложения и исследования тех сведений, которые заключаются в актах"[17]. У подальшій едиційній практиці комісії наявність дослідницьких передмов (інколи досить розлогих) та науково-довідкового апарату стало загальним правилом, характерною особливістю публікацій, що відрізняло їх від праць інших археографічних осередків. М. Іванишев намагався максимально уніфікувати й принципи підготовки легенди та довідково-допоміжного апарату видань. Загальним правилом при укладанні легенди були посилання на збірник або книгу, звідки взято те чи інше джерело. При публікації окремої пам'ятки зазначалися її автентичність, спосіб письма, рідше – стан збереженості та місце зберігання.

Будучи провідним діячем Київської археографічної комісії і одним із фундаторів археографічної школи Університету Св. Володимира, М. Іванишев відіграв важливу роль у опрацюванні планів і напрямів видання АЮЗР. На відміну від "Памятников", кожний том яких об'єднував три тематичні частини, в АЮЗР документи групувалися за вісьмома великими проблемами (частинами). Кожна частина складалася з декількох томів, що давало можливість паралельно вести дослідження у різних напрямах, готувати водночас кілька великих публікацій. Перспективний план видання АЮЗР, опрацьований М. Іванишевим, передбачав їх переорієнтацію на іншу категорію потенційних читачів, що спричинилося до переходу до нового методу передачі текстів (транскрипції) і деяких змін у структурі видань: "Принимая во внимание, что ученые издания письменных источников старины составляют материалы для работы ученых историков, а не для всей массы читающей публики, Комиссия, печатая акты, придерживаясь точности подлинников, сохраняя их правописание, а между тем, отбросив титлы и славянские буквы, употребляемые для текста южнорусского наречия, и переводы актов на современный язык, сделала свои издания более дешевыми, нисколько не уменьшая достоинства перепечатанных подлинников"[18]. Відмова від архаїзмів при передачі текстів і від перекладів на тогочасну російську мову справді

[17] Архив Юго-Западной России. – К. 1859. – Ч. I. – Т. I: Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481–1596) / Под ред. Н. Д. Иванишева. – К., 1859. – С. 9.

[18] Там само.

спростила підготовчу роботу над публікаціями Археографічної комісії, дала змогу знизити ціни, але не сприяла збереженню самобутності української мови, її писемних традицій.

Однак було б перебільшенням пов'язувати заснування і видання АЮЗР, їх тематичну спрямованість виключно з діяльністю М. Іванишева. Це був об'єктивний процес, який у часі збігався з початком другого етапу історії Київської археографічної комісії, із загостренням соціально-політичної ситуації в країні, зростанням українського національно-визвольного руху. За таких умов набагато підвищилися громадсько-політичне значення, актуальність історичних і археографічних досліджень.

Отже, М. Іванишев одноосібно та разом з М. Максимовичем багато зробили для вироблення наукових принципів видавничої діяльності Київської археографічної комісії, опрацювання археографічних правил та їх реалізації. Водночас вони виховували у співробітників комісії та викладачів і студентів університету відповідальне ставлення до археографічної роботи, намагання будувати її на наукових засадах.

Високо оцінюючи внесок М. Максимовича та М. Іванишева у створення підґрунтя археографічної школи Університету Св. Володимира, слід підкреслити, що почату ними роботу довершив лідер уже діючої в університеті наукової школи істориків-документалістів, професор, видатний український історик і громадський діяч Володимир Антонович[19]. Забігаючи наперед, зазначимо, що наукові напрацювання та традиції обох шкіл були підхоплені й розвинуті учнями В. Антоновича і з певними модифікаціями знайшли продовження та розвиток у наступні періоди, деякі з них живуть і сьогодні. Нині осередком археографічних студій та підготовки фахівців з цього напряму виступає університетська кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, яка тісно співпрацює з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Археографічною комісією НАН України.

В. Антоновичу, як і багатьом іншим історикам Університету Св. Володимира, упродовж багатьох років належала пріоритетна місія у розгортанні археографічних студій, у підготовці археографів. Зауважимо, що це були не прості роки. Діяльність університету та Археографічної комісії розгорталася в умовах роздмухування реакції царизму, особливо після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, виявом чого стали сумнозвісні валуєвський циркуляр та Емський указ. В Україні насаджувалась великодержавницька російська історіографія, яка, виходячи з імперсько-консервативних позицій, освячених т. зв. теорією офіційної народності ("православие, самодержавие, народность"), не визнавала окремішності українського етносу та його мови. Всупереч реакції наростав національно-визвольний рух, а разом з тим підвищувався інтерес до української історії, активізовувалися наукові історичні студії, відчутною ставала потреба суспільства у вірогідному історичному знанні, що й диктувало необхідність подальшого пошуку, виявлення і публі-

[19] *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997.

кації джерел. Працюючи в таких умовах, В. Антонович демонстрував не тільки свій високий творчий і фаховий потенціал, але й чітку громадянську позицію. Якраз завдяки його непересічному інтелекту, педагогічній та організаційній діяльності археографічна школа університету стала за своєю суттю першою українською науковою школою з археографії. Створення школи завершилося в умовах, коли вчений, не пориваючи з університетом, став головним редактором Київської археографічної комісії. В. Антонович чудово розумів, що без системних і цілеспрямованих археографічних студій, без наявності належної джерельної бази неможливо ґрунтовно дослідити історію українського народу. Двадцять років він плідно працював головним редактором Київської комісії для розгляду давніх актів (1863–1883). У радянських виданнях цей компонент діяльності вченого послідовно замовчувався, на що справедливо звертають увагу сучасні дослідники[20].

Неупереджений погляд на роль В. Антоновича в царині археографії засвідчує, що він виявив, дослідив і залучив до наукового обігу величезний масив унікальних документів[21]. Загальна кількість здійснених ним документальних публікацій набагато перевищує друковану продукцію будь-якого іншого редактора Археографічної комісії. Він відредагував і видав 9 томів "Архива Юго-Западной России", в яких вміщено близько 2200 документів, 3 томи літописних пам'яток. В ухвалі комісії від 25 лютого 1874 р. йдеться про видачу грошової премії В. Антоновичу за те, що він зібрав 8000 історичних документів.

Зауважимо, що на той час комісію очолював М. Юзефович, який на перших порах ніби закривав очі на українофільські погляди вченого, однак згодом став ініціатором не тільки зловісного "Емського акта" (1876), що забороняв видання і розповсюдження української друкованої продукції, її ввезення із-за кордону, – а й усунення вченого з посади головного редактора комісії у зв'язку з участю в українському національно-визвольному русі. Доказом цього є зловісний "Донос М. В. Юзефовича на В. Б. Антоновича", в якому говорилося, ніби головний редактор "... совершенно уклонился от всяких по Комиссии занятий". Насправді основним аргументом усунення було те, що він був визнаний "неудобным"[22], оскільки його діяльність, спрямована на популяризацію ідей національного відродження, зростання самосвідомості народу, активізацію українознавчих досліджень, була дисонансом до великодержавної політики царської адміністрації.

Тому не випадково, що, залишившись фактично без головного редактора, комісія протягом чотирьох років (1879–1882) не випустила жодної публікації й опинилась у стані глибокої кризи. Упродовж дев'яти років (1877–1885) після прийняття Емського акта вийшло лише чотири публікації (один том "Архива Юго-Западной России", "Літопис Самовидця" і два томи покажчиків), тобто понад удвічі менше, ніж у середньому з 1843 до 1916 рр.

---

[20] З іменем Святого Володимира. – Кн. 1. – С. 97.

[21] *Василюк О. Д.* В. Б. Антонович як археограф: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1999.

[22] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 1. – Спр. 11850.

Замість В. Антоновича на посаду головного редактора був запрошений талановитий історик М. Владимирський-Буданов. Пропонуючи цю кандидатуру генерал-губернатору, М. Юзефович особливо відзначив найважливіше, на його думку, достоїнство вченого: "...мне лично (М. Владимирский-Буданов. – *Я. К.*) давно знаком как вполне русский человек, способный оказать задачам Комиссии несомненную пользу". Пам'ятаючи погляди М. Юзефовича на завдання цієї установи, його фраза про "русского человека" аж ніяк не мала відношення до національної приналежності М. Владимирського-Буданова. Не викликає сумнівів, що вона стосувалася його політичної орієнтації.

Оцінюючи постать В. Антоновича як головного фундатора археографічної школи, варто наголосити, що здійснені ним публікації історичних джерел відзначалися великою тематичною різноманітністю і новизною. Як упорядник і редактор, він торкався багатьох недостатньо вивчених проблем історії України, особливо українського козацтва. Цій тематиці вчений присвятив чотири томи 3-ї частини АЮЗР (1863–1902). Такий стійкий інтерес до козацтва випливав не тільки з наукових інтересів ученого, а й був зумовлений його громадянською та світоглядною позицією. Активізація й зростання національно-визвольного руху в другій половині XIX ст., підвищення ролі народних мас у житті країни, пильна увага до цих проблем у суспільних науках, історії, літературі, мистецтві визначили появу публікацій про козацтво у виданнях Київської археографічної комісії.

З погляду археографії варто зазначити, що видання АЮЗР, які вийшли за редакцією В. Антоновича, згідно з прийнятими комісією правилами, включали великі авторські розвідки-передмови. Наприклад, у передмові до другого тому третьої частини АЮЗР "Акты о казаках (1679–1716 гг.)" В. Антонович висловив низку принципово важливих положень світоглядно-методологічного характеру, доводячи, зокрема, вирішальну роль народних мас (насамперед селянства) як найважливішу умову перемоги у війні з Річчю Посполитою: "Успех в борьбе последовал только тогда, когда казачество принуждено было обратиться к крайнему средству, к призыву крестьян к оружию"[23].

Говорячи про В. Антоновича як лідера археографічної школи, слід наголосити, що він завжди показував прекрасний приклад своїм учням, як треба ставитися до роботи з джерелами. Це можна простежити на матеріалах АЮЗР, де друкувалися джерела із соціально-економічної історії. Йдеться, насамперед, про акти про міста (частина 5) та про селян (частина 6) на основі актових книг Кам'янець-Подільського, Овруцького, Київського, Кременецького, Луцького, Житомирського, Черкаського, Вінницького, Брацлавського судів, магістратські книги Бара, Богуслава, Летичева, Гайсина, Дубна та інших міст. В. Антоновичу належить також започаткування публікацій документів про населення України, що свідчили про його автохтонність, густоту, соціальний і етнічний (релігійний) склад та географічні межі колонізації території.

[23] З іменем Святого Володимира. – Кн. 1. – С. 99.

У контексті нашої теми дуже важливо звернути увагу на повчальний характер археографічного оформлення публікацій документальних джерел за редакцією В. Антоновича. Воно включало заголовок з назвою документа і його стислий зміст, дату написання, а в листах зазначалися імена кореспондентів. Після документа вміщувалась легенда (назва і номер актової книги чи іншого джерела, номери відповідних аркушів).

Винятково пильну увагу приділяв В. Антонович виданню літописів, прагнучи зберегти їх автентичність. Мова йде про четвертий том Літопису Самійла Величка, Київський 1241–1621 рр., Межигірський 1608–1700 рр., Літопис Юзефовича 1624–1700 рр., Вітебський, Добромислівський 1648–1700 рр., Львівський кармелітський 1648–1676 рр. та ін. рукописні раритети. Повчальним є досвід ученого щодо публікації вітчизняних та іноземних мемуарів про Україну, зокрема щоденника Станіслава Освенцима 1643–1651 рр., що є незамінимим джерелом з історії козацько-польської війни середини XVII ст.; записок Карла Хоєцького 1768–1776 рр з історико-етнографічними описами українських земель; щоденника Федора Євлашевського (1564–1604); записної книжки прилуцького польового осавула Михайла Мовчана та ін. Не втратило й сьогодні своєї цінності двотомне видання "Мемуаров, касающихся истории юга России" (1890, 1896), які В. Антонович підготував разом із К. Мельник. Варто відзначити також унікальну збірку документів "Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского" (1868), більша частина оригіналів яких була згодом утрачена, а тому це видання виступає сьогодні як першоджерело. Зауважимо, що із 64 грамот 20 друкувалися із власної колекції вченого.

В. Антонович чи не першим в українській історіографії започаткував публікацію документів у вигляді додатків до своїх праць. Його авторитет як знавця архівів і документів був настільки великий, що його було залучено до складу урядової комісії з виявлення підроблених актів про дворянство у київському архіві, яка діяла протягом 1867–1892 рр. За свідченням І. Каманіна, В. Антонович, виявивши у Центральному архіві давніх актів чимало фальшивих документів, зробив їх аналіз з погляду джерелознавчої критики. "Тут якнайширше виявилася його здатність до глибокої аналізи та творчості... В. Б. власними силами... утворив науку про автентичні та підроблені документи". На жаль, В. Антонович не залишив методики встановлення фальсифікації, хоча й збереглися деякі практичні зауваги в експертних актах на документи[24].

Ще сучасники В. Антоновича, його колеги, учні й навіть опоненти дивувалися масштабам його архівної та видавничої праці. Один з учнів історика В. Ляскоронський справедливо зазначав: "Надо поистине изумляться той энергии и быстроте, с какой выходит один том актов за другим с такими солидными к ним исследованиями и замечаниями неутомимого историка"[25].

[24] Невидані спомини І. М. Каманіна про В. Б. Антоновича // Україна. – К., 1928. – № 6. – С. 69.

[25] *Ляскоронский В. Г.* В. Б. Антонович: (Некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – С. 52.

Продуктивність архівної праці В. Антоновича не мала собі рівних. Наприклад, у травні 1880 р. він повідомляв професорові О. Котляревському, що опрацював за три місяці в Інституті Оссолінських у Львові 50 рукописів, із них: 10 неопублікованих літописів, 12 мемуарів і близько 54-х актів. Усі тексти В. Антонович копіював власноруч[26], а написані вони були різними мовами, почерками, різними типами скоропису XVII ст. і часто важко читалися. Оцінюючи таку працю вченого, М. Кордуба зазначав: "Тільки той, хто сам займався сим ділом, зможе як слід оцінити, скільки мозольного труду та фахової ерудиції вимагає вибір з безмежних засобів архіву, від читання та приладження до друку, вкінці видання з потрібним науковим апаратом актового джерельного матеріалу"[27].

Трудомістка праця в архівах і публікація документів для В. Б. Антоновича не були самоціллю. Вони стали тією базою, що визначила всю наукову діяльність історика-документаліста, стали прикметною особливістю всіх його праць. Йдеться про суворий документалізм, побудову історичних реконструкцій та узагальнень лише на джерелах, уникання "наукових фантазій", прихильність до загальнопоширеного у XIX ст. позитивістського напряму історичних та джерелознавчих студій.

Розглядаючи археографічну, архівну та джерелознавчу працю В. Антоновича, ми намагалися не обмежуватись переліком основних видань вченого, але й торкнутися деяких питань теорії та методології археографічних і джерелознавчих студій. У цьому зв'язку можемо констатувати, що В. Антонович дотримувався системно-видового принципу опрацювання джерел, групуючи в окремі рубрики різноманітні матеріали (з підвидовим поділом їх). З усіх джерел актові матеріали видавалися вченим найбільш науково (буквалістична та дипломатична передача тексту).

Торкаючись педагогічної діяльності В. Антоновича, варто підкреслити, що, крім підготовки лекційного курсу з джерелознавства, в якому з'ясовувалась й низка проблем археографії, він зачіпав й деякі аспекти аналітичного джерелознавства. Літографовані курси вченого засвідчують цінні узагальнення з приводу унікальності, значущості, причин масовості певного виду джерел у конкретний період історії України, первинності чи вторинності їхньої інформації для висвітлення проблем економічного, соціально-політичного, культурницького характеру. Актовий матеріал здебільшого систематизувався за видами і хронологією. Щодо наративних пам'яток, то В. Антонович обмежувався встановленням часу написання, атрибутуванням, іноді порівнянням та описом списків. Він розглядав кожну пам'ятку окремо, безвідносно до контексту джерел даного виду, не простежуючи розвиток різних видів джерел та їх співвідношення. У цьому плані вчений недостатньо переймався досягненнями західноєвропейської археографії[28]. Однак сказане

---

[26] Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 386. – Спр. 14. – Арк. 2–3.

[27] *Кордуба М.* Володимир Антонович // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1928. – Кн. 6. – С. 157.

[28] *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович... – С. 90–91.

аж ніяк не применшує ролі В. Антоновича у започаткуванні української археографічної школи на базі Університету Св. Володимира та Київської археографічної комісії. Він, безперечно, був дивовижною особистістю в археографії, яка не має рівної собі в українській історіографії. Тому вивчення його творчої спадщини, зокрема археографічних видань, у контексті української і загалом європейської історіографії (в даному випадку археографії того часу) має неперехідне значення й для сьогодення.

Отже, В. Антонович блискуче поєднав академічну діяльність у стінах Університету Св. Володимира, де під його началом сформувалися історична та археографічна школи, з винятково продуктивною роботою як головного редактора, наукового керівника і автора багатьох проектів і матеріалів Київської археографічної комісії. Результатом цього співробітництва стало формування першої в Україні археографічної школи, в рамках якої було підготовлено чимало археографів, архівістів та джерелознавців. В. Антонович виявив, зібрав, опрацював і видав великий корпус документальних джерел, його публікації відкрили нові напрями подальшої археографічної діяльності в Україні. У його дослідженнях, які супроводжували джерела, поряд з конструктивними археографічними студіями містились важливі спостереження з історії України. До того ж вчений постійно дбав про продовження і розвиток традицій української археографії, залучав до археографічної роботи молодих талановитих вчених, серед яких О. Левицький (у майбутньому один із засновників Української Академії наук, її третій президент), численні учні В. Антоновича – Д. Багалій, В. Ляскоронський, М. Грушевський та ін.

Головним здобутком науково-організаційної діяльності В. Антоновича як в університеті, в комісії, так і за їх межами, стала поява цілої плеяди дослідників української історії, об’єднаних у рамках неформальних товариств, що отримали в історіографії статус історичної та археографічної шкіл. Протягом усього періоду існування ці школи виконували подвійну функцію – загальноосвітню, що готувала нову генерацію істориків та археографів, і власне дослідницько-видавничу, яка охопила порівняно великий науковий контингент вихованців В. Антоновича.

Витоки цього історіографічного феномена простежуються з 40-х років XIX ст., коли під егідою М. Максимовича, М. Іванишева, а відтак й В. Антоновича розпочинається процес публікації джерел з української історії, а також складається певна система неформальної передачі знань та налагоджується безпосередній контакт наукового лідера з послідовниками. Університет і Археографічна комісія стали одним з центрів формування кадрів української археографії. У цій роботі брали участь видатні історики України, безпосередні члени комісії – М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Іванишев, В. Іконников, О. Левицький, І. Каманін, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський та ін. Із стін цієї школи та співробітництва з Київською комісією вийшов і розпочав самостійну археографічну діяльність М. С. Грушевський, очоливши згодом Археографічну комісію Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

Розроблені представниками старшої генерації археографів канони історичних досліджень, археографічні правила отримали продовження в 90-х роках XIX – на початку XX ст. у працях молодшого покоління київських істориків: М. Грушевського, В. Доманицького, Л. Добровольського, В. Романовського, В. Веретенникова та ін. Молоді наукові сили, спираючись на досвід своїх попередників, завершили підготовчий етап для загальнонаціонального археографічного синтезу. Попри партійно-класові орієнтири археографії радянських часів, вона так чи інакше спиралася на напрацювання Київської археографічної школи, хоча й замовчувала імена її фундаторів. Вагомий внесок у розвиток новітньої археографії внесли українські археографи І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, І. Бутич, П. Сохань, І. Проценко, Л. Гісцова, Н. Миронець, Ю. Мицик, В. Ульяновський та ін.

Таким чином, археографічна школа Університету Св. Володимира сформувалася в середині та другій половині XIX ст. у процесі співпраці вчених університету та Київської археографічної комісії і набула загальноукраїнського характеру. Дослідження її діяльності дає змогу зробити декілька узагальнень та підсумкових висновків:

а) Археографічні студії, видання документальних та інших джерел в Україні мають давню традицію, яка сягає середини XVIII ст. Першу половину XIX ст. відносять до так званої журнальної археографії, для якої характерні публікації документів у журналах, головним чином харківських. У 1843 р. з ініціативи першого ректора університету М. Максимовича було створено Київську археографічну комісію, яка започаткувала якісно новий рівень всього комплексу археографічної роботи, насамперед системне видання джерел. Завдяки участі в ній великого колективу істориків та джерелознавців, у т. ч. вчених Університету Св. Володимира, його "Университетских известий", відклався великий пласт документальних джерел з різних періодів української історії, який послужив базою заснування Київського центрального історичного архіву давніх актів.

б) Одним із суттєвих наслідків співпраці істориків університету з Київською археографічною комісією стало формування в рамках університету поряд зі школою істориків-документалістів археографічної школи на чолі з видатним українським істориком Володимиром Антоновичем, яку можна розглядати як загальноукраїнську. До її формування в тій чи іншій мірі причетні М. Максимович, М. Костомаров, усі головні редактори комісії, зокрема професори Київського університету М. Іванишев, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський та ін.

в) З погляду формування археографічної школи в Університеті Св. Володимира заслуговує уваги той етап діяльності комісії, який пов'язаний із зміною поколінь, припливом до неї нових наукових сил. Залишаючи посаду головного редактора, М. Іванишев запропонував замість себе молодого тоді вченого В. Антоновича, який у свою чергу сприяв затвердженню на посаді діловода комісії свого учня, випускника університету О. Левицького. Такий вдумливий підбір кадрів забезпечував спадкоємність у діяльності як комісії, так і університетської школи археографів. З її діяльністю, окрім М. Макси-

мовича, М. Іванишева та В. Антоновича, пов'язані М. Костомаров, М. Владимирський-Буданов, О. Левицький, М. Грушевський, І. Новицький, Ф. та С. Терновські, М. Стороженко, Є. Голубєв, К. Козловський, І. Каманін та ін.

г) Участь викладачів університету у видавничій діяльності комісії стимулювала наукові дослідження з історії України в університеті та за його межами, створювала для них ґрунтовну джерельну базу, сприяла опрацьовуванню наукових методик дослідження історичних джерел, археографічних правил публікації документів. Окрім того, вона сприяла розвитку історичного джерелознавства, архівознавства, археографії, палеографії, генеалогії, картографії, топоніміки, нумізматики.

ґ) Археографічній школі Київського університету належить вагомий внесок у розвиток української археографії, вона напрацювала великий досвід наукових студій, видавничої діяльності та підготовки археографів, заклала міцні традиції для наступного поступу української історіографії. Значення цього досвіду і перспективи його застосування можна окреслити наступними вимірами: а) кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка у співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, державними архівами та іншими інституціями підтримують, продовжують і збагачують археографічні традиції, нагромаджені ученими університету в рамках Київської археографічної комісії щодо публікації унікальних джерельних свідчень з історії України, включаючи й перевидання окремих раритетів, оприлюднених у другій половині XIX – на початку XX ст.; б) назріли об'єктивні умови для створення національного підручника з української і зарубіжної археографії, в якому будуть відображені як надбання Київської археографічної комісії, Центрального історичного архіву, так і участь у їхній діяльності вчених Київського університету, його археографічної школи.

Ярослав Калакура (Київ). **Археографічна школа Університету Св. Володимира.**

З'ясовується процес формування та діяльності археографічної школи Університету Св. Володимира в контексті співпраці його вчених з Київською археографічною комісією. Показано внесок М. Максимовича, М. Іванишева, В. Антоновича у створення школи як загальноукраїнської, в опрацювання методик археографічної роботи, в підготовку та виховання археографів.

Ключові слова: археографія, археографічна школа, Університет Св. Володимира, Київська археографічна комісія, М. Максимович, В. Антонович, М. Іванишев.

Ярослав Калакура (Киев). **Археографическая школа Университета Св. Владимира.**

Выясняется процесс формирования и деятельности археографической школы Университета Св. Владимира в контексте сотрудничества его ученых с Киевской археографической комиссией. Показан вклад М. Максимовича, Н. Иванишева, В. Антоновича в создание школы как общеукраинской, в разработку методик археографической работы, в подготовку и воспитание археографов.

Ключевые слова: археография, археографическая школа, Университет Св. Владимира, Киевская археографическая комиссия, М. Максимович, В. Антонович, Н. Иванишев.

Yaroslav Kalakura (Kyiv). **The Archeographic School at the St. Volodymyr University.**

The author investigates the process of the formation of the archeographic school and activity at the University of Saint Volodymyr in the context of its cooperation with the Kyiv Archeographic Commission. The contribution of Mykhailo Maksymovych, Mykola Ivanishev and Volodymyr Antonovych in the creation of all-Ukrainian school in the development of archeographic techniques and education of scholars is analyzed.

Key words: archeography, archeographic school, University of Saint Volodymyr, Kyiv Archeographic Commission, M. Maksymovych, V. Antonovych, M. Ivanishev.

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (*Київ*)

ІСТОРІОСОФСЬКІ ІДЕЇ АНТИЧНОСТІ (ГРЕЦІЯ) ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (ІСПАНІЯ) У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ТА В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті автор ставить завдання відповісти на декілька питань: 1) визначити, як вирізнились та актуалізувалися античні й середньовічні сюжети в українській історико-політичній думці, відповідно, другої половини XIX і першої третини XX століття; 2) зрозуміти, під впливом яких причин в українській історико-політичній думці виникає звернення саме до античної та середньовічної проблематики, як актуалізації навколишньої дійсності; 3) з'ясувати, чому М. Драгоманов для концептуалізації провідних ідей своєї історіософії вдавався до античної давньогрецької спадщини, а В. Липинський, натомість, до середньовічної іспанської. Для аналізу автор використовує провідні ідеї історіософської школи морфології історії (Тойнбі, Шпенглер) та синтетичний і структурно-системний наукові дослідницькі методи.

Відомо, що антична проблематика не лише не була чужою українській політичній і історичній думці та літературі, але й складала їхню органічну складову частину. Вже київський митрополит Іов Борецький бачить ідеал держави з героями грецької історії на кораблі на зразок "Енеїди", тобто приходить до демократичного бачення історії свого народу. Натомість російський історик Карамзін, для якого ідеал – імперія, одягає своїх героїв у римські тоги. Подібне ми бачимо в "Історії Русів", де демократія відповідає звичаям національним і де йдеться про те, як закони пристосувати до звичаїв, а не звичаї до законів.

Античний сюжет – загибель Трої, поява троянців у царстві царя Латина, зв'язки між ними – був покладений в основу знаменитої "Енеїди" І. Котляревського. Античні сюжети надихали і наступні покоління української традиційної еліти, зокрема Лесю Українку і Михайла Драгоманова. Видатна поетеса вдало інтерпретувала трагедію Евріпіда "Іфігенія в Тавриді" (цей же сюжет використав і Ґете). Драгоманов у 1869 р. захистив магістерську дисертацію "Вопрос об историческом значении римской истории и Тацит", де розглянув також соціально-політичні теорії суспільства, передусім Геґеля і Гердера[1].

[1] Про різні бачення Гердером і Геґелем місця України в майбутньому Європи та світу і про перемогу, завдяки Марксові, Леніну і їхнім епігонам, концепції Геґеля про історичні та не історичні народи див. ширше: *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002. – С. 323–334.

У наступній своїй праці на античну проблематику “Очерк историографии в древней Греции” Драгоманов стверджує думку про відносну автономність політичних і культурних ідей, які можуть випереджати реальні політичні відносини в тій чи іншій країні. У трагедійних есхілівських барвах подає Драгоманов своєрідну тріаду, котра, на його переконання, призвела Україну до стану трагедійної дійсності реалій XIX ст. Це, по-перше, спотворення і незнання трагедійної української історії, її уроків і досвіду; по-друге, наступ на українську мову, її заборона Валуєвським та Емським указами; по-третє, втрата усіх форм власної державності українського народу (Гетьманська держава і Запорозька Січ), відсутність яких простеляє Україні шлях і долю, за Геґелем, усіх плебейських, “не історичних” націй.

Уся українська історія набуває у баченні Драгоманова трагічності (вже в сенсі Софокла) внаслідок критичної оцінки мислителем двох реалій, у які потрапив з тих чи інших причин український народ. Перша з них, за Драгомановим, – це перебування України під польським і, особливо, під московським пануванням. Друга – це роль козацтва в українській історії та його історична доля.

Польський період в українській історії вносить, за Драгомановим, цілу низку глибоких і непоправних помилок не лише у життя України, але й у життя Східної Європи в цілому. Чи не найбільшою з цих помилок стало з’єднання українських та білоруських земель з Польщею внаслідок унії, за допомогою котрої польські політики прагнули досягти насправді не федерації, а асиміляції[2].

Ще більшу, порівняно з поляками, трагедію принесло панування московське. Воно зажадало не лише асиміляції, а й відриву від Європи, в якій Україна перебувала споконвічно як невід’ємна складова частина. “Народ цей (український. – *В. П.*), – пише Драгоманов, – довго жив спільним з цим (європейським. – *В. П.*) світом життям і йшов з Європою до самого 18-го в., наскільки це йому позволяла нещасна його доля, котра насилала на його татарські і турецькі руйнування. Тільки міцний царський кордон, а потім одчужіння од українського народу панських станів, власне з 18-го ст., положило межу між українцями та європейським світом”[3].

Глибша асиміляція українців під Москвою, аніж навіть під Польщею, призвела до того, що “...Україна, стративши всяку тінь своєї вправи, пішла назад в освіті, в господарстві і т. і. Докладна історія українського народу в 18 і 19 ст. з показом його думок могла б доповнити про дійсну потребу для України своєї вправи, котрої бажають ті українці, що не одвертаються од своєї землі і її люду. Така історія, звісно, не може появитись під московською цензурою”[4]. В особі московських правителів, підкреслює Драгоманов, народ український у XVIII–XIX ст. не лише не позбувся старих маленьких тиранів –

---

[2] Див. ширше: *Гермайзе О.* М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 135–136.

[3] *Драгоманов М. П.* Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880) // *Драгоманов М. П.* Вибране. – К., 1991. – С. 460.

[4] Там само.

виборних маріонеткових гетьманів, а й отримав нових, більших і лютіших – московських і російських самодержців.

"А коли так, – продовжує мислитель свою думку, – то що ж нам було за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра І-го, остервенілість Меншикова, і німців Біронових, дурості Павла І-го, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволю Миколи І-го, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV"[5]. Драгоманов перераховує всі хитрощі і підступності, до яких вдавався царський уряд, використовуючи московських бояр та петербурзьких чиновників для того, щоб знищити давні українські гетьманські порядки, починаючи від періоду відразу після Хмельницького аж до зруйнування Січі у 1775 р. Він відзначає, що всі ті зусилля були марні і для Росії, оскільки довели, що і запроваджені нею нові порядки нікуди не годяться[6].

Взагалі весь період перебування України під владою Москви Драгоманов окреслює, як суцільну трагедію і "пропащий час" для української культури, оцінюючи її розвиток зі штандтпункту ідеї прогресу. Москва ставила всілякі перешкоди для прогресивного розвитку України, проводячи або політику завоювань, або власного легітимізму і консерватизму, знищуючи тим самим легітимізм і консерватизм українські. Все це Драгоманов пояснює навіть не злощасною долею України, а насамперед недолугістю самої Росії, яка ніколи протягом усієї своєї історії не спромагалася витворити щось путнє і розумне у власному державному житті. "Уся історія Росії, – зазначає він, – є ніщо інше, як ряд лих, що повалилися на населення цієї країни внаслідок його невміння федеруватися, і якщо є у цій історії [російській] який-небудь сенс, то він полягає в тім, щоб колись таки випрацювати здатність до федеративного ладу, котрий єдиний є лише спроможним впорядкувати хід речей «от финских хладных скал до пламенной Колхиды»"[7].

Драгоманов для промовистості свого умовиводу процитував рядок з вірша О. С. Пушкіна "Клеветникам России", котрий був відгуком на польське шляхетське повстання 1831 р. і в якому поет подав своє бачення віковічного конфлікту – суперечки між росіянами і поляками за слов'янську спадщину[8]. Цей спір, як він відкрився поету, розпочався у ранньому середньовіччі і завершувався на той час участю польських легіонів у війні з Росією на боці Наполеона і вищезгаданим повстанням.

Відповідно, вже в трагедійному евріпідівському обрамленні, подає Драгоманов і історію українського козацтва. Драгоманов засуджує польських і московських націоналістів-державників, які подають українське козацтво у своїх працях як суцільних розбишак і бандитів і взагалі антисуспільний

---

[5] *Драгоманов М. П.* Пропащий час // *Драгоманов М. П.* Вибране. – С. 563.

[6] Там само.

[7] *Драгоманов М. П.* Несколько мыслей по вопросу "Что делать?" // Вольное слово. – 1882. – № 38. – С. 8.

[8] *Пушкин А. С.* Клеветникам России // *Пушкин А. С.* Сочинения: В 3 т. – М., 1985. – Т. 1. – С. 499–500.

деструктивний елемент[9]. На противагу вищезгаданим опонентам він наводить приклади з українського козацького історичного епосу, створеного саме репрезентантами і речниками українського козацтва, і вказує, що антисуспільний елемент не був би в стані створити подібний епос ані в принципі, ані апріорно.

Найбільша ж історична трагедія українського козацтва полягала у тому, що, по-перше, Запоріжжя являло собою військову соціальну потугу, за що і було знищене Москвою, а по-друге, що українці до всього в державницькій справі доходили запізно і ніколи не встигали усвідомити своє реальне становище й забезпечити злуку своїх розрізнених військових ідентичностей. Щодо свого першого твердження Драгоманов зазначає: "Ці республіки (українські козацькі. – *В. П.*) мали свої недоліки і в минулому, – але все таки вони були республіки, все ж таки, наприклад, Запоріжжя являло собою повністю демократичну общину, і при цьому зовсім не виключно військову і навіть розбійницьку, зовсім не дику, як це волять стверджувати офіційні історики польські (Шуйський) і московські (Соловйов), і пан Куліш, котрий чомусь звернувся до їхніх ідей; все ж таки в гетьманщині сотня була, по крайній мірі в принципі, волостю, яка самоуправлялася, полк таким самим повітом, а вся Гетьманщина – такою ж областю, у котрій поступово вироблялися форми загальнонародного представництва"[10].

Ставлячи перед собою завдання не стільки показати трагедію українського народу, скільки "осудити те минуле, що з нього виплили тяжкі болячки сучасності"[11], Драгоманов з позицій історії не лише затавровує польський і московський режими, а й звинувачує самих українських провідників – старшину і гетьманів у сповільненій реакції, нездатності дати адекватну оцінку свого становища і вжити своєчасних заходів на основі такої оцінки, у неможливості внаслідок власної недолугості використати навіть ті шанси, які їм надавала історія.

"Вже в перші роки після злуки з Москвою, – відзначає Драгоманов, – чернь посполита і козацька з самим Запоріжжям, міщани і частина духовенства, держачись монархічних ідеалів, ішли проти автономних тенденцій козацької старшини і вищого духовенства і підрізали ті тенденції між 1657 і 1663 рр. Потім міщани, запорожці і почасти посполита чернь, скуштувавши боярського уряду, почали зміняти думки, але вже запізно... Коли Мазепа піднявся проти царя, тоді він і частина старшини козацької попробували зійтися з Запоріжжям, але знову запізно.... В простому народі скасування Запоріжжя, очевидячки, визвало жаль, котрий видно по великому числу пісень, та провідною думкою в них іде жаль не за автономією козацькою, а за те, що «степи подаровано генералам...»"[12].

---

[9] *Гермайзе О.* Драгоманов в українській історіографії. – С. 141.

[10] *Драгоманов М.* Литературно-политические отрывки // Вольное слово. – 1881. – № 50. – С. 14.

[11] *Гермайзе О.* Драгоманов в українській історіографії. – С. 145.

[12] *Драгоманов М. П.* Чудацькі думки про українську національну справу // *Драгоманов М. П.* Вибране. – С. 534.

Заходи для виправлення ситуації, в яку загнала Україну її трагічна історія, Драгоманов вбачає у цілеспрямованій мовній і державно-просвітницькій політиці. У мовній політиці він, насамперед, засуджує тих авторів, які, як Пантелеймон Куліш, перекладають українською мовою "Дон Жуана" Байрона, більш далекого, на переконання Драгоманова, від простого народу, ніж конче потрібні йому Гамлет, Отелло та ін. подібні твори Шекспіра[13]. Мислитель радить українським письменникам, поетам і філологам перекладати простою українською народною мовою твори видатних трагіків – Гомера, Софокла, Данте, Шиллера, Шекспіра тощо – аби показати українському народові усі масштаби і глибину трагедії, у якій він опинився, потрапивши в імперські російські тенета.

"Я думав і думаю, – відзначає з цього приводу Драгоманов, – що, з маленькою зміною фраз, великі психологічні драми Шекспіра, як Гамлет, Макбет, Лір, Отелло – можна і слід давати нашим мужикам читати і грати перед ними... Я сам передав в Галичину переклади Руданського, радив перекласти всего Гомера, «Антігону» Софокла, твори Данте, «Вільгельма Телля» і «Орлеанську Дівчину» Шіллера і т.д. Почасти се й сповнилось"[14].

Зазначаючи, що "для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія"[15], Драгоманов водночас вважає, що "політична мудрість требує смілого погляду в будуччину та притягання на свій бік громадської думки і народних мас"[16]. Тому він застерігає, що новітньою трагедією було би, якби український загал пішов слідом за українськими сепаратистами у їхньому стремлінні "виділити російську Україну в осібну від Росії (і від Австрії. – *В. П.*) державу"[17]. Згадуючи своє перебування в Галичині 1873 р., Драгоманов наводить розмови з галичинами, які цілком серйозно приміряли до України корону святого Стефана Угорського, або статті у львівській газеті "Діло", які промовляли про створення Київського королівства.

Плани ж галичан, спрямовані на "виділ усіх русько-українських земель Австро-Угорщини в осібну державну країну, аби тільки під берлом Габсбургів"[18], – це хибна політика, яку Драгоманов засуджує. Боротьба призведе до нової трагедії, і тому "сеї боротьби не можна (допускати взагалі. – *В. П.*), а надто в нашій нації, котра, власне, нація плебейська"[19]. Ця нація, відповідно, має йти шляхом, накресленим для таких народів Геґелем і Марксом, оскільки "український рух не може мати серйозної громадської ваги, поки не стане на політичний ґрунт"[20]. Методи, які пропонує Драгоманов для уникнення нової трагедії на шляху до власної української соборної держави, найпростіші: це, по-перше, здобуття політичної автономії, яка має

[13] *Його ж.* Листи на Наддніпрянську Україну. – Вид. 2-ге. – Б. м., 1915. – С. 31.
[14] Там само. – С. 30–31.
[15] Там само. – С. 1.
[16] *Драгоманов М. П.* Чудацькі думки... – С. 480.
[17] *Його ж.* Листи на Наддніпрянську Україну. – С. 42.
[18] Там само. – С. 52.
[19] Там само. – С. 52–53.
[20] Там само. – С. 51.

випереджати національну автономію; по-друге, взяття на озброєння гасла імператора Франції Наполеона III (1852–1870), який здобув корону, відштовхуючись від посади голови уряду французької Другої республіки (1848–1852) засобами виходу "з легальності, щоб увійти в право"[21].

Отже, висновок Геґеля, перенесений на чеський ґрунт та розвинутий чеськими просвітителями, згідно з яким українці, як і чехи та інші народи, мають пройти шлях, накреслений для всіх плебейських, неісторичних народів, Драгоманов творчо розвинув у своєрідній тріаді осмислення української історичної, мовної та державно-політичної трагедії. Цей шлях, за Драгомановим, укладається у три фази: пробудження (розповідь народові про страшну українську історію і переклад та розповсюдження серед нього для ліпшого усвідомлення власного становища різноманітних творів видатних трагіків); відродження (здобуття політичної автономії шляхом виходу з легальності і входу у право); самоозначення (усвідомлення себе нацією, національна автономія)[22].

Інший видатний представник державницької школи в українській історичній та політичній думці, який став ідеологом другої монархічної козацької держави в історії України – Гетьманату 1918 р. – В'ячеслав Липинський, який теж певний час формувався в Женеві, античну традицію при оцінці українського минулого, на відміну від Драгоманова, не використовував. Він широко вдавався до осмислення у своїй творчості ідей середньовічної лицарської (здебільшого іспанської) літератури і подекуди використовував не античні, а біблійні сюжети (відомі образи Хама і Яфета, інші гіперболи)[23].

Особливо симптоматичною в цьому контексті є праця мислителя "Трагедія українського Санчо Панса"[24], у котрій В. Липинський, як ми відзначали в низці попередніх досліджень, використовуючи ідею циркуляції еліт італійських соціологів Гаетано Моска (1858–1941) та Вільфредо Парето (1848–1923)[25], проводить думку про постання української традиційної держави на основі вирішення проблеми діалектики ідеалізму і традиції (Дон Кіхот), з одного боку, і реалізму та поступу (Санчо Панса), з другого.

Як зразок вже вирішеної проблеми такої діалектики В. Липинський бере за приклад стару Європу, де "практичний Санчо Панса реалізує ідеї

[21] Там само. – С. 43, 51.

[22] Про чеський досвід див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. – К., 1992. – С. 190–200; про концепцію Геґеля та його різноманітних послідовників – Маркса, Леніна, Гроха, Лисяка-Рудницького та ін. див.: *його ж.* Україна і всесвітня історія. – С. 12, 323–327.

[23] Див.: *Дашкевич Я.* Хам чи Яфет: Вячеслав Липинський і українська революція // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – Т. 1. – С. 60–67.

[24] *Правобережець В. [Липинський В.]* Трагедія українського Санчо Панса (Із записної книжки емігранта) // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. IX. – No. 3/4 (December 1985): The Political and Social Ideas of Vjacheslav Lypyns'kyj / Ed. Jaroslaw Pelenski. – P. 397–406.

[25] Див.: *Потульницький В. А.* Теорія української політології. – К., 1993. – С. 25–31.

романтика Дон Кіхота" і, однак, при відмиранні старої культурної верстви якось спромагається не лише силою молодості вибитися наверх, а й перейняти витворену цими старими верствами культуру. Оскільки Україна, за визначенням В. Липинського, так само є краєм західної культури, головні лінії розвитку цієї культури у вирішенні проблем діалектики ідеалізму і реалізму, традиції і поступу, зобов'язують і українців переймати цей європейський досвід[26].

Називаючи гетьмана Богдана Хмельницького останнім українським Дон Кіхотом, В. Липинський охрещує його "наступників" – виборних гетьманів та кошових отаманів І. Виговського, І. Мазепу, П. Орлика, П. Калнишевського українськими Санчо Пансами, котрі не повірили в династичну ідею гетьмана Богдана і вернулись на свій звичний питомий шлях – практицизму. В їхній особі Санчо Панса "...став пробувати, як би можна було збудувати Україну практичними реалістичними методами, і на яку реальну силу можна б було в цій будові опертися. Замість творити в собі життя він (Санчо Панса. – *В. П.*) став приглядатись до життя (в чужих країнах за чужими зразками. – *В. П.*) і, заблукавшись в трьох соснах практицизму, він загубив свій шлях, мудрував з Виговським, з Мазепою, пішов на еміграцію з Орликом, ліг до гробу з Кальнишевським. Не стало українського Дон Кіхота (Б. Хмельницького. – *В. П.*), не стало і української нації"[27].

Приглядаючись до життя в різних європейських країнах, Польщі та Росії, Санчо Панса в особі наступників Б. Хмельницького – виборних гетьманів Малоросії не лише став просто переймати чужий шлях. Приглядаючись пильно до сусідів, він став чекати волі чужих європейських та московських Дон Кіхотів і таким чином творити "царство Санчо Пансів за їх зразками". Тим самим цей український Санчо Панса ступив, за визначенням Липинського, на шлях трагедії, широко відчинивши їй українські ворота. "І коли здійснились мрії сусідські – поїхав Санчо Панса до свого сусіда в надії, що ось наступить воля од всіх Дон Кіхотів і настане царство Санчо Пансів. Та тут його ждала трагедія... Вигнали його з торбою, і він в слушнім обуренні ремствував з цілою люттю на свого Дон Кіхота, що він був слабий, що він не зумів його повести за собою"[28].

Разом з тим, не відмовляючи українському Санчо Панса у таланті і навіть називаючи його "може, найбільш талановитим серед своїх європейських братів", В. Липинський зазначає, що чужий Дон Кіхот – це демократ, а його хамство – це причини трагедії і українського Санчо Панса. "Хамство Дон Кіхота демократа, ось причина трагедії українського Санчо Панса. Український Дон Кіхот найде загублену віру в самого себе, в заховані в собі завіти предків, і Санчо Панса тоді повірить, і скінчиться його страшна, крівава подорожня трагедія"[29].

---

[26] *Правобережець В. [Липинський В.]* Траґедія українського Санчо Панса. – Р. 397–399.

[27] Там само. – Р. 400.

[28] Там само. – Р. 405.

[29] Там само. – Р. 406.

Заважає ж припиненню, врешті-решт, його власної подорожньої трагедії той факт, що зброєносець Санчо Панса вступає в український роман В. Липинського з тими ж якостями, що і справжній Санчо Панса – в іспанський роман Сервантеса. Піренейський Санчо Панса – це портрет іспанського селянина феодальної доби, якого характеризує, насамперед, “хитрувата простодушність і наївна жадоба прибутку, розумувальний егоїзм, господарча діловитість і здоровий глузд”[30].

На заваді ж припиненню багатовікової подорожньої трагедії українського Санчо Панса стоїть брак усвідомлення і врахування попереднього досвіду, здобутого на шляху українського державотворення його ж українськими Дон Кіхотами. Оскільки “Санчо Пансові нашому бракує одного, – двох сот літ попередньої культури”, які надали б йому можливість самостійно віднайти і зрозуміти власний, традиційний шлях державотворення, він, як зазначає В. Липинський, “... то не доскочить, то перескочить”[31].

У Іспанії сам Сервантес, як лицар і солдат середини XVI ст., поранений в груди і ліву руку, володіння якою втратив назавжди, під двомастами роками попередньої лицарської культури розумів світогляд іспанської шляхти. В основі цього світогляду, що сформувався вже за часів війн двох давньоіспанських монархів з однієї династії Трастамара – Ізабелли I Кастільської (1474–1504) і Фердинанда II Арагонського (1479–1516), перебувала закорінена ідеальна лицарська і військова мораль. Цю ідею благородного і незаможного мандрованого лицарства кастільський Дон Кіхот розвиває в промові про золоту добу, в бесіді з племінницею і ключницею, у блискучій і сміливій відповіді фанатичному і злісному духівнику герцога, нарешті у знаменитих розмірковуваннях про військове мистецтво і науку, у котрих корисливій кар’єрі чиновника протиставлено “благородну і важку службу солдата”[32].

Подібна ж ситуація вимальовується у В. Липинського з українським Дон Кіхотом. Український Санчо Панса не в стані не лише поглянути на ситуацію очима українського Дон Кіхота, вставши на хвилю на його місце, але й просто умістити в свій світогляд його традиційні безглузді і божевільні, на його думку, цінності, оскільки, за Липинським, культура і такт в обох героїв геніального твору Сервантеса – це антиподи. “І буде мучитись наш Санчо Панса доти, – завершує В. Липинський свій аналіз, – доки не прийде український Дон Кіхот. Буде він блукати в своїх реальних і практичних комбінаціях, доки Дон Кіхот своєю вірою не потягне його за собою в світ не нудного, а захоплюючого образами Дон Кіхотового духа... Тільки непохитна віра Дон Кіхота в себе, в свою стару зброю, в свою стару традицію, в свою стару культуру, покладе кінець трагедії Санчо Панса”[33].

---

[30] Див.: *Державин К.* Сервантес и “Дон Кихот”: Вступительная статья // *Мигель де Сервантес де Сааведра.* Хитроумный идальго Дон Кихот Ламанчский. – Минск, 1955. – С. 12.

[31] *Правобережець В. [Липинський В.]* Траґедія українського Санчо Панса. – Р. 406.

[32] *Державин К.* Сервантес и “Дон Кихот”. – С. 10–11.

[33] *Правобережець В. [Липинський В.]* Траґедія українського Санчо Панса. – Р. 406.

В історіософському плані В'ячеслав Липинський синтетично відтворив у низці праць монархічні традиції в історії України, зокрема роль Богдана Хмельницького як провідника першої в козацькій Україні спадкової монархії. Побудова ідеології українського монархізму на історичних державотворчих династичних традиціях української еліти доби Визвольної консервативної революції під проводом Богдана Хмельницького була неабиякою заслугою В'ячеслава Липинського і як вченого, і як ідеолога. Тут йому стали у пригоді і власне попереднє вивчення української історії XVI–XVII ст., і написання на цю проблематику декількох книжок і статей історіософського плану[34]. Попри все це – образи гетьманів Богдана і Юрія Хмельницьких, їхнього наступника Івана Виговського, вінець усієї справи Війська Запорозького як держави, у історіософії В. Липинського були змальовані у кінцевому підсумку як трагічні.

Подібна паралель, відзначена В. Липинським, спостерігається і у вчинках справжнього, іспанського Дон Кіхота. Він марно силкується відновити вже втрачені цінності феодально-лицарського стану у сучасному йому житті іспанського суспільства, де вже декілька десятків років проростає і все більше стверджується капіталізм, "намагається з великою втратою для себе повернути назад колесо історії, підмінити дійсність хибною уявою про неї, яку він вичитав з фантастичних романів"[35].

Трагічною вважає В. Липинський і проаналізовану ним в "Листах до братів-хліборобів" діяльність представників консервативного шляхетсько-дворянського напряму в українській літературі, бо "політичні змагання при перевазі колоніальної демократії приносять їм тільки гіркі моральні муки, а часто вигнання і передчасну та бесплодну, нікому не потрібну смерть. Борючись реально за ідею політичного визволення колоніальної нації і не маючи сили приборкати місцеву колоніальну демократію, вони своєю самопожертвою викликують тільки з царства ненароджених тіней не здатні до життя політичні ембріони"[36].

Як яскраві приклади особистих і разом з тим притаманних загалу літературних діячів українського консерватизму трагедій, В. Липинський наводить трагедії поета Івана Котляревського і письменника Миколи Гоголя, у яких наверталися сльози при змалюванні українського козацтва, хоч вони інколи огортали його опис у глузливі та насмішкуваті шати; публіциста та письменника Пантелеймона Куліша і поета Михайла Чайковського – захисників панства і козацтва, які у трагічних тонах змальовували Руїну, "Чорну раду" і діяльність виборних гетьманів і стали таким чином, за виразом В. Липинського, "літературними епігонами козацтва"; згадує видатного українського вченого Володимира Антоновича, велика трагедія якого полягала в тому, що він спершу став "активним самостійником", котрий намагався своїм науковим доробком історика та етнографа відділити Україну від Польщі

---

[34] Див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології.

[35] *Державин К.* Сервантес и "Дон Кихот". – С. 11–12.

[36] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / Ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 257.

та Росії, а згодом відкрив, вже як археолог, стільки речей на шляху самостійництва, з якими не міг дати собі раду, і втратив не лише можливість, а й здатність синтезувати, зневірившись і відправивши для завершення своєї справи за кордон, до австрійського Львова, свого найздібнішого учня Михайла Грушевського…

"Тільки в такому безтілесному царстві літератури можуть знайти душевний спокій для себе всі чесні Дон Кіхоти, – зазначає В. Липинський, – нездійснимої при демократичному типі взаємовідносин між активними і пасивними елементами місцевої ідеї державно національної... Тільки усвідомивши собі вищевказане, можна зрозуміти всю трагедію нашого літературного «відродження», що йшло в парі з політичним конанням; гіркий «юмор» Котляревського і Гоголя; трагедію літературних епігонів козацтва: лівобічного – Куліша і правобічного – Михайла Чайківського; трагедію Антоновича, зразу активного самостійника, врешті археолога і т. д."[37].

Так само і іспанський Дон Кіхот свої фантастичні, шанолюбні задуми виявляє в маніакальному мавпуванні героїв лицарських романів. "З цим напрямком безумства Дон Кіхота пов'язані такі широко відомі епізоди романа, як битва з вітряками, напад на стадо баранів, сутичка з купцями, пригода з мертвим тілом, церемонія посвяти в лицарі і т.д., тобто купа пригод, з котрими переважним чином пов'язано уявлення про Дон Кіхота як про сміховинну і безглузду фігуру, як про маньяка, небезпечного своїми витівками і за діло посадженого у кліть"[38].

Вищезазначені особисті трагедії українських політичних, наукових та літературних діячів В. Липинський порівнює не лише з трагедією героїв Сервантеса, а й з трагедіями колоніальних південноамериканських націй, що потрапили, як Україна під владу Польщі, а згодом Москви, під завоювання іспанських конкістадорів, і де творці новоутворених держав, на зразок Сімона Болівара, побачивши, у що в дійсності перетворились "зусиллями" епігонів результати їхньої праці, зневірились у національних демократіях взагалі й у постколоніальних демократіях на території Америки зокрема[39].

* * *

В Україні традиційне бачення минулого в контексті трактування української історії та політики з науковою концептуалізацією античної проблематики вперше оформилось у творчості Михайла Драгоманова наприкінці 1870-х рр. Воно постало, як і у стародавній Греції часів Есхіла, завдяки історіософській оцінці подій зовнішньополітичного характеру та їхніх наслідків: приєднання козацької України до Московського царства; ліквідація Запорозької Січі; заведення в Україні кріпацтва; муштри козаків в імперській армії; спонук і прецедентів появи Валуєвського та Емського указів про заборону української літературної мови; асиміляції правлячої верстви україн-

---

[37] Там само. – С. 257–258.

[38] *Державин К.* Сервантес и "Дон Кихот". – С. 10.

[39] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 258–259.

ської шляхти. Знову ж таки, як в античній Греції, появу трагедії, на переконання Драгоманова, зумовили зовнішні конфлікти і війни (з поляками, турками і згодом з Москвою) і, як наслідок, війни, котрі велися на духовному і мовно-літературному фронті, вже як аналіз вищеперерахованих подій та їхніх наслідків.

Представник державницької історіософської думки наступного XX ст. В'ячеслав Липинський класові протиріччя між світоглядом свого класу – шляхти – і світоглядом українського простого народу та провідників, що вийшли з його середовища, підняв до психологічної драми. Він намагався трактувати їх як конфлікт між мудрими проводирями, донкіхотами-шляхтичами та своєкорисливими і обмеженими представниками народу, уособленими Санчо Пансою. Всі біди України – це, за Липинським, трагедії українських Санчо Пансів та фіаско їхніх реальних та практичних політичних комбінацій, які робилися і робляться поза врахуванням світогляду і бачення безпомильних і благородних донкіхотів-шляхтичів. Класове протиріччя у Липинського є водночас і протиріччям психологічним, яке саме по собі вже є трагедією, оскільки народ ніяк не може зрозуміти високих лицарських ідеалів шляхти і стати на її кастові позиції у справі українського державотворення.

Після Драгоманова античні сюжети, які прилучали громадян України до європейського політичного і культурного досвіду, не розроблялись принагідно до розвитку української державницької політичної та історичної думки. Драгоманов був останнім українським мислителем державницької школи, який і на початку, і в зрілий період своєї творчості активно займався осмисленням в цьому контексті античних сюжетів. Ідеолог другого Гетьманату В'ячеслав Липинський відмовився від античної спадщини і дивився на проблему консерватизму дещо вужче, міряючи її головним чином середньовічними мірками, з елементами лицарського ордену, своєрідної касти, закритої організації. З Драгомановим та Липинським державницька школа в українській історико-політичній думці пройшла еволюцію концептуалізаційних ідей від античної проблематики (Греція) до середньовічної (Іспанія).

Володимир Потульницький (Київ). **Історіософські ідеї античності (Греція) та середньовіччя (Іспанія) у творчості Михайла Драгоманова та В'ячеслава Липинського: порівняльний аналіз.**

За допомогою синтетичного, структурно-системного і порівняльно-історичного наукових методів автор статті досліджує феномен появи і розвитку бачення українського минулого в сенсі трагедії у науковій спадщині Михайла Драгоманова і В'ячеслава Липинського. На основі аналізу праць, написаних обома авторами з використанням античних давньогрецьких і середньовічних іспанських джерел, автор доходить висновку, що рішення створити ретроспекцію української історії з актуалізацією трагедійних сюжетів постало в обох мислителів не в Києві і навіть не в Україні. Таке бачення минулого було розроблене ними в еміграції після ознайомлення зі спадщиною європейських прихильників загальновідомої гегельянсько-марксистської теорії про так звані історичні та неісторичні народи.

Ключові слова: давньогрецька трагедія, середньовічний іспанський роман, українська політична думка.

Владимир Потульницкий (Киев). **Историософские идеи античности (Греция) и средневековья (Испания) в творчестве Михаила Драгоманова и Вячеслава Липинского: сравнительный анализ.**

Применяя научные методы синтетического, структурно-системного и сравнительно-исторического анализа, автор статьи исследует феномен появления и развития видения украинского прошлого в контексте трагедии в научном наследии Михаила Драгоманова и Вячеслава Липинского. На основе анализа работ, написанных обоими авторами с использованием античных древнегреческих и средневековых испанских источников, автор приходит к заключению, что решение создать ретроспекцию украинской истории с актуализацией трагедийных сюжетов возникло у этих мыслителей не в Киеве и даже не в Украине. Такое видение прошлого было разработано ими в эмиграции после ознакомления с наследием европейских адептов общеизвестной гегельянско-марксистской теории о так называемых исторических и неисторических народах.

Ключевые слова: древнегреческая трагедия, средневековый испанский роман, украинская политическая мысль.

Volodymyr Potulnytsky (Kyiv). **Historiosophic Ideas of Ancient Greece and Medieval Spain in the Works of Mykhailo Drahomanov and Viacheslav Lypynsky: A Comparative Analysis.**

In the framework of synthetic, structural, systematic and comparative methods the author investigates the origin and development of the vision of Ukrainian past in the sense of tragedy in the scientific heritage of Mykhailo Drahomanov and Viacheslav Lypynsky. On the basis of the works, written by these two authors with the access to the ancient Greek and medieval Spanish historical sources, the author maintains that the decision to create the vision of Ukrainian history with the actualization of the tragic plot was not taken by them in Kyiv and even in Ukraine. These ideas of Drahomanov and Lypynsky were obvious in emigration after the studying of the European heritage of the followers of the well-known Hegel's and Marx's theory about the historic and non-historic nations.

Key words: ancient Greek tragedy, medieval Spanish novel, Ukrainian political thought.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ В УКРАЇНСЬКОМУ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

Національне відродження будь-якої бездержавної нації Східної і Центральної Європи мало успіх лише тоді, коли цією проблемою зацікавлювалися заможні представники нації. ідеалісти, які готові були жертвувати на безнадійну справу гроші в надії, що вони з часом дадуть результат. Прошарок національної інтелігенції мусив спиратися на землевласників і підприємців, які мали "зайвий" капітал на видання популярних книжок, газет, журналів, видання етнографічних матеріалів та історичних наукових праць. Приміром, в Угорщині це були великі землевласники – графи й герцоги, такі як Естергазі чи Андраші. У поляків справу відновлення польської держави підтримав власними коштами А. Чарторийський. Середній клас завжди був основою національного поступу в будь-якій нації. Біда українців полягала в тому, що їхні заможні верстви дуже кволо давали гроші на національну справу.

Модерний український рух мав лише двох постійних меценатів – Василя Федоровича Симиренка та Євгена Харлампійовича Чикаленка. За мірками фінансового потенціалу вони складали дуже незначну силу, коли порівнювати з можливостями польських, єврейських, не кажучи вже про російських, спонсорів культурних ініціатив. Володимир Миколайович Леонтович був загалом не дуже багатою людиною. Мав земельну посілість, директорував на цукровому заводі. Проте внесок його у справу фінансування національних культурних ініціатив є значно суттєвішим, ніж кошти, якими він користався.

Великий альтруїст і прихильник українства як політичної течії, що стреміла до ментальної окремішності від російського (а таких серед дідичів України було зовсім небагато), В. Леонтович слідував у житті настановам свого дядька Василя Федоровича Симиренка – любити Україну до глибини своєї кишені. З В. Симиренком В. Леонтович ближче познайомився лише після закінчення московського університету і повернення на рідну Полтавщину. Дружина В. Симиренка Софія Іванівна була тіткою В. Леонтовича по матері, а сам видатний український патріот і меценат дав "уґрунтування та свідомість" національним почуттям Володимира Миколайовича та познайомив його з українським рухом[1]. Цей факт підтверджує і товариш В. Леонтовича по меценатству – Є. Чикаленко. В листі від 22 лютого 1912 р. до

[1] *Леонтович В.* Зібрання творів: У 4 т. – К., 2005. – Т. 3. – С. 309.

В. Винниченка він з цього приводу писав: “Коли він і став свідомим українцем, то тільки під впливом свого дядька – буржуя, у якого состоїть повіреним по ділам, бо той вже дуже старий”[2]. Саме Василь Симиренко познайомив В. Леонтовича особисто з лідером українського руху Володимиром Антоновичем та головним редактором “Киевской старины”, тодішнім головою Старої Громади Володимиром Науменком[3]. Василь Федорович дав В. Леонтовичу путівку в літературне життя, надрукувавши у Львові за власний кошт першу повість свого племінника. За власним зізнанням, В. Леонтович став для родини Симиренків єдиною близькою людиною. Цьому сприяв, на думку Володимира Миколайовича, той факт, що В. Симиренко справедливо вважав В. Леонтовича своїм національним вихованцем[4]. Цю ж націоналізуючу роль В. Симиренка В. Леонтович підтверджував у розмовах з Є. Чикаленком[5]. Якби не цукропромисловець-меценат, В. Леонтович цілком міг піти стопами двох своїх рідних братів, які вороже ставилися до українського руху. Фактом дружби з В. Симиренком визначається й особливе місце В. Леонтовича в українському громадському житті. З кінця XIX ст. він став фактичним розпорядником коштів Симиренка, того “залізного українського фонду”, який Василь Федорович ще за життя заповідав для культурних українських цілей.

Народолюбець, він всотав у себе прагнення покоління народників 1860-х рр. – дбати про “меншого брата”, працювати для народного блага. Його дружина була донькою В. Лесевича – визначного філософа-позитивіста з Полтавщини, який лише під кінець життя усвідомив неправильність свого поступування – служіння не рідній, а імперській культурі. Народолюбство Василь Федорович, відданий фінансист усіх періодичних видань Старої Громади, вкладав у голову юного Володимира. В. Симиренко був людиною глибинних національних інтенцій, йому була чужою станова обмеженість. Соціал-демократ Андрій Жук – майбутній творець Союзу визволення України – згадував про українізуючий вплив В. Леонтовича на мешканців Лубенщини і присвятив йому особливу увагу: у написаній ним, на жаль, не виданій досі, книзі про визначних українців Полтавщини Леонтовичу відведено окрему спеціальну главу[6].

Значення Володимира Миколайовича як громадської людини сьогодні недостатньо поціноване. Його знають більше як літератора, одного з провідних письменників-реалістів Наддніпрянщини, і зовсім мало говориться про його суспільно-політичну роль як ключової постаті українського руху кінця XIX – початку XX ст.

А в ньому Леонтович займав свою цілком виразно зазначену нішу. Він був прихильником консервативного проекту розвитку України, ніби передбачаючи

---

[2] Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор., вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 220.

[3] Там само. – С. 310.

[4] Там само. – С. 312.

[5] *Чикаленко Є.* Спогади: 1861–1907. – Нью-Йорк, 1955. – С. 236.

[6] *Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука // Молода нація: Альманах: [Вид-ва “Смолоскип”]. – К., 2002. – № 3 (24). – С. 174.

ще в часах першої російської революції майбутню руїну, нищення, грабіж культурної праці майновитих верств суспільства. Для українського руху така позиція була достатньо рідкісним і нетиповим явищем.

В. Леонтович як політик

Головне, що сам В. Леонтович був щиро захоплений національною справою і активно брав участь у всіх загальноукраїнських починаннях. У 1896 р. під час святкування 35-річного ювілею літературної діяльності В. Леонтовича на квартирі Володимира Миколайовича, яку він знімав у Петербурзі, було засновано Петербурзьку українську громаду, якій судилося відіграти одну з ключових ролей у піднесенні національного життя на початку ХХ ст. В. Леонтович разом з Є. Чикаленком був одним із фактичних її творців[7].

В. Леонтович і сам був чинним політиком, членом Української радикально-демократичної партії, речниками якої були Є. Чикаленко, Б. Грінченко і С. Єфремов. Володимир Миколайович був у проводі Товариства українських поступовців. У квітні 1906 р. він брав участь у виборчій компанії до Державної думи від Лубенського повіту, де був землевласником, але селяни провалили його кандидатуру через глуху недовіру до поміщицтва і невіру в те, що заможна людина дбатиме про інтереси простого селянина[8]. У кінці 1910 р. на наполягання Е. Ганнейзера В. Леонтович відкрив на своїй київській квартирі салон для зустрічей і перемовин на ґрунті національного питання з представниками інших націй, що мешкали в Україні: росіянами, поляками, євреями[9]. 2 січня 1911 р. на київській квартирі В. Леонтовича відбувалася зустріч проводу ТУП з лідером фракції автономістів-федералістів Державної думи В. Обнінським[10]. Підпис В. Леонтовича стояв під листом від червня 1913 р. членів ТУП до депутатів Державної думи з вимогою автономії для України.

15 лютого 1914 р. в Українському клубі В. Леонтович був на зустрічі з очільником кадетської партії П. Мілюковим. Українську сторону тоді представляли такі кити національного руху, як М. Грушевський, М. Василенко, Д. Дорошенко, В. Прокопович, А. Ніковський, Л. Жебуньов. Володимир Миколайович робив доповідь на тему про ширення національної свідомості серед широких верств населення. Тези і його доповіді лягли в основу відомої промови П. Мілюкова в Думі про українське питання і якоюсь мірою поспріяли спочутливому до нього ставленню з боку кращих представників російського громадянства.

З початком Першої світової війни ТУП на своїх засіданнях визначало проблему ставлення українців до воюючих сторін. І якщо Є. Чикаленко і А. Ніковський відразу зайняли пораженську позицію стосовно Росії, то

---

[7] *Чикаленко Є.* Спогади. – С. 173; *Миронець Н., Старовойтенко І.* Є. Чикаленко і П. Стебницький на спільному шляху до втілення національної ідеї // Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008. – С. 12.

[8] Вибори у Лубенському повіті // Громадська думка. – 1906. – № 85. – 15 квіт. – С. 2–3.

[9] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 227.

[10] *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 136.

В. Леонтович виступив проти оголошення офіційної антивоєнної заяви ТУП, бо поділяв переконання більшості ТУП, що російське громадянство, яке перебувало у шовіністичному чаду стосовно участі Росії у військових діях, буде обурене такою заявою українців і звинувачуватиме їх у сепаратизмі й державній зраді[11].

В. Леонтович брав участь у всіх значних акціях українського суспільно-політичного життя. У середині лютого 1915 р. він разом з головним редактором "Ради" А. Ніковським ходив до головного київського цензора Т. Флорінського з проханням дозволити друкувати українські видання літературним правописом, а не "ярижкою". Але цензор і професор університету почав лякати, що й афіші театру М. Садовського змусить друкувати "ярижкою"[12]. У липні 1915 р. Володимир Миколайович мав їхати як член в депутації до міністра Ігнатьєва у справі української народної школи[13].

З початком Лютневої революції в Росії і постанням Української Центральної Ради В. Леонтович їде у березні 1917 р. до Петербурга з депутацією від ЦР у справі відстоювання українських домагань перед Тимчасовим урядом[14].

У часи соціалістичної УНР В. Леонтович втратив свій колишній вплив на громадське життя. Натомість у добу Української Держави Павла Скоропадського він вертається до політичної діяльності, стаючи на короткий термін міністром сільського господарства Української Держави. В. Леонтович був одним з тих міністрів, колишніх консервативних діячів національно-демократичного табору, які намагалися надати національного змісту політичному курсу Гетьманату, втримати Україну в орбіті самостійності, зупинити дрейф у бік поновного федерування з Білою Росією, взятий гетьманською державною адміністрацією на озброєння в останні місяці існування режиму П. Скоропадського.

Посередник між Громадою і В. Симиренком. В. Леонтович і Товариство підмоги літературі, науці і штуці

Володимир Миколайович разом з М. Грушевським і Є. Чикаленком утворювали тріумвірат фінансового забезпечення всього тодішнього українського життя від кінця XIX ст. і до передодня Першої світової війни і революції. Про стосунки між цими діячами мова піде нижче. Оскільки В. Леонтович був у цьому тріумвіраті, як, власне, і Є. Чикаленко, передусім розпорядником коштів, на його плечах постійно лежало завдання добувати ці гроші в Симиренка. А через свою делікатність та небажання весь час турбувати Василя Федоровича вимаганнями дедалі нових і нових коштів на різноманітні національні культурно-громадські проекти В. Леонтович постійно потрапляв під пресію прохань про додаткові кошти від М. Грушевського і Є. Чикаленка. Не можучи відмовити останнім, він змушений був

[11] Там само. – С. 355.

[12] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 425.

[13] Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 303.

[14] Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упор., вступ. ст. І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 183.

тікати до себе у маєток, не відповідати на листи, ховатися на київській квартирі від надокучливих "прохачів", що доводило М. Грушевського і Є. Чикаленка до розпуки й невдоволення. Але той факт, що, попри величезні фінансові проблеми з "Громадською думкою", "Радою", УНТ, "Товариством підмоги літературі, науці і штуці" всі ці органи та організації успішно дожили до початку Першої світової війни або часів Української революції і не збанкрутували, промовисто свідчить, що В. Леонтович свій громадський обов'язок виконав до кінця відповідально.

Значення В. Леонтовича як мецената визначається тим, що в 1900-х рр. його дядько Василь Федорович перестав виходити особисто на контакт з діячами київської Громади, і Володимир Миколайович став єдиним посередником, який сполучав український капітал з керівниками українського руху, які цього капіталу потребували. В. Симиренко цілковито довіряв В. Леонтовичу, і від власного бажання і ставлення останнього до певних ініціатив залежало, чи дасть Василь Федорович на це кошти, чи ні. Більше того, складається враження, що В. Ф. Симиренко вже не входив через стан здоров'я в деталі тих проектів, на які просилися гроші, і В. Леонтович від 1905–1906 рр. був фактичним розпорядником капіталу Василя Федоровича. Практично вже лише особисто він вирішував, на що будуть виділятися гроші. Можна сказати, що В. Леонтович перебував у вигідному стосовно громади становищі, бо завжди, коли треба було відмовити в коштах, він міг посилатися не на своє рішення, а на волю В. Симиренка, якої ніхто реально не міг перевірити. В останні роки життя В. Симиренко не з'являвся на зібрання Старої Громади і не приймав громадян у себе. І єдиним сполучником між українським проводом і В. Симиренком був В. Леонтович.

У 1908 р. Є. Чикаленко писав, що вже з 1906 р. не бачив В. Симиренка. А про посередницькі функції В. Леонтовича зазначав у листі до П. Стебницького: "Соромно Володимиру Миколайовичу, то він замовить словечко (або може хоч «вопреки не заглаголить») перед Василем Федоровичем, якого я вже не бачив два роки. Ніяк аудієнції не доб'юсь!"[15]. У 1907–1908 рр. цілий місяць В. Антонович – старий товариш В. Симиренка – намагався влаштувати для М. Грушевського і Є. Чикаленка аудієнцію у Василя Федоровича, але через свою неміч і хвороби так і не спромігся цього досягти. Так і помер, не виконавши обіцянки. М. Грушевський, який широко користався з фінансової підтримки В. Симиренка, з останнім особисто, здається, й не спілкувався. У 1907–1908 рр., М. Грушевський, коли В. Леонтович часто його намагався уникати, змушений був іти до будинку В. Симиренка й писати листа з проханням якщо вже не прийняти його, то принаймні відповісти письмово, але на це прислуга відповіла, що листів Василь Федорович не приймає[16]. Останні 10-15 років життя В. Симиренка зв'язок громадян із ним здійснювався виключно через В. Леонтовича.

[15] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 75–76.

[16] 15 травня 1908 р. М. Грушевський у своєму щоденнику занотував: "Я написав до Симиренка, посилаючися на те, що Леонтовича вже не побачу мабуть – там сказали, що листів не приймають, тільки з почти – хоч карточку мою прийняли" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 188).

Як меценат і національно свідома людина, В. Леонтович користувався серед різних верств суспільства незмінною повагою і авторитетом. Проте не всім це було до вподоби. В. Винниченко, ображений критичною рецензією В. Леонтовича на його скандальні “Щаблі життя”, в листі від 26 лютого 1912 р. писав Є. Чикаленкові: “Мені тільки дуже досадно і навіть боляче, що люди так «поважають» цього пана (В. Леонтовича. – *І. Г.*) за те, що він колись дасть гроші свого дядька (які він не дасть ніколи). Як його шанували тут у Львові в Науковому Товаристві! За що? Що він зробив для науки, літератури? Як не сором тим, хто так лицемірно і гидко називав його «стовпом науки»! І головне те, що він же всім відомий як людина, яка всіма силами старається нічого не дати ні на науку, ні на що інше, що не торкається його особи. Всім відомо, що він хоче прибрати до своїх рук міліони свого дядька, що він його, як чабанський пес, оберігає од всіх, хто хоче підступитися. І все-таки цього суб’єкта «поважають». От що лютить до болю!”[17].

Та правим виявився не В. Винниченко і такі як він, а інший меценат, Є. Чикаленко, який на недоброзичливу й злостиву тираду визначного письменника, але наївного і нездалого політика відповів так: “Пани т. є. дворяни наші не дають на українство нічого, так само не дає й Леонтович. Та він і не може давати, бо у його потреби життя більші, ніж прибутки! ... Але дядько його настільки розумний і преданий народові чоловік, що можна бути певним, що його маєтки підуть на користь тому ж народові, а не приватній людині”[18]. І справу цієї передачі довершив якраз В. Леонтович, якій вірно виконав заповіт В. Симиренка. І якби не націоналізація майна “буржуїв”, проведена більшовиками, які загарбали в ході війни з УНР Україну, ці гроші ще б прислужилися повною мірою, а не частково, українській справі.

У 1902 р. про цей вплив Леонтовича на Симиренка Євген Чикаленко писав у листі до М. Грушевського: “...надії мало (на внесок В. Симиренка на Академічний дім – гуртожиток для студентів у Львові. – *І. Г.*), бо Левенко (псевдонім Леонтовича. – *І. Г.*), який має на його більший вплив, ніж я, не спочуває сій думці, т. є. не захоплений нею; він звичайно, не буде відмовляти Вас[иля] Ф[едорови]ча, але не буде й мене підтримувати”[19]. Тому провідники політично-культурного національного руху, якими були М. Грушевський і почасти Є. Чикаленко, всіляко намагалися привернути на свій бік В. Леонтовича, щоб він скористався зі свого впливу і добився виділення коштів від В. Симиренка на той чи інший проект. Коли у 1904 р. Львові було засновано Товариство прихильників літератури, науки і штуки, Є. Чикаленко радив його творцеві М. Грушевському поговорити про це товариство з В. Леонтовичем[20]: сподіватися на грошову допомогу можна було, лише зацікавивши його цим проектом.

[17] Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. – С. 218.

[18] Там само. – С. 220 (лист від 22 лютого 1912 р.).

[19] Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Є. Чикаленка / Упор. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. – Т. 5. – С. 45.

[20] Там само. – С. 53–54.

З вибухом Першої російської революції 1905 р. значення В. Леонтовича виростає до значних масштабів. Проблема видання першої української щоденної газети на підросійській Україні, питання існування т. зв "комітету спадкоємців" фонду В. Симиренка, заснування київського "Товариства підмоги літературі, науці і штуці", аналогічного львівському, вибори в Державну думу, діяльність української фракції у ній, видання "Украинского вестника" в Петербурзі, фінансування Українського клубу, Українського наукового товариства у Києві, київської контори "Літературно-наукового вісника", купівля друкарні та заснування Інституту українознавства – ці та інші дрібніші проекти втілювалися за найактивнішої участі В. Леонтовича, і в багатьох випадках їхнє здійснення стало можливим завдяки Леонтовичу.

Наприкінці серпня 1906 р. під час перебування М. Грушевського у Києві відбулася нарада на київській квартирі В. Леонтовича в присутності Є. Чикаленка у справі фінансування петербурзького "Украинского вестника". Було ухвалено виділити з цією метою 2 тис. руб.[21].

У 1908 р. В. Леонтовича обрали головою старшин Українського клубу в надії на те, що він дістане на функціонування клубу кошти у В. Симиренка[22].

Київське "Товариство підмоги літературі, науці і штуці" фактично було легальною установою, через яку діяв комітет з розпорядження Симиренковими грошима на українські культурні цілі. Про це є згадка у щоденнику М. Грушевського за 25 лютого 1908 р.: "...справу Товариства для Симиренкових грошей посунути. Я їздив до Щоголева з проектом статута, у Леонтовича мали конференцію в сій справі. Чикаленко їздив до Антоновича, щоб чи не можна, і коли, до нього привезти нотаріуса, щоб списати заявку про нове Товариство"[23]. Заяву у нотаріуса підписали М. Лисенко, Є. Чикаленко, М. Грушевський та В. Леонтович. 29 лютого 1908 р. М. Грушевський вже на львівській своїй оселі дописав статут Товариства "підмоги..." і відіслав до Києва[24]. 14 березня (за ст. ст.) 1908 р. статут було завезено для реєстрації до київського губернатора П. Ігнатьєва, безпосередньо до завідувача діловодством губернського Присутствія С. Щоголєва[25]. Само затвердження відбулося 19 березня 1908 р.[26]. Про затвердження статуту товариства В. Леонтович написав М. Грушевському 20 березня 1908 р., зазначаючи, що єдина

---

[21] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 126зв. (запис від 28 серпня 1906 р.).

[22] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 23–24.

[23] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 182.

[24] Там само. – Арк. 182зв.

[25] Там само. – Арк. 184. 14 березня 1908 р. М. Грушевський записав у щоденнику: "Їздив до хріна Щоголіва в справі статуту. Леонтович нібито хворий, і я його виручив – повіз статут". Очевидно, до царського "цербера" С. Щоголєва краще було їхати В. Леонтовичу як російському поміщикові, що викликав менше відрази, ніж мазепинець М. Грушевський. Але їхати змушений був саме Михайло Сергійович.

[26] Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Є. Чикаленка. – С. 211 (коментар С. Панькової).

прикрість – обмеження території діяльності “Товариства підмоги…” лише 5-ма губерніями: Київською, Волинською, Подільською, Чернігівською і Полтавською[27]. У листі від 17 березня того ж року Є. Чикаленко повідомляв П. Стебницького про заснування товариства, додаючи, що, крім чотирьох вищеназваних засновників, у товариство вписано ще й членів В. Шемета, М. Комарова, П. Стебницького та В. Симиренка[28]. У щоденнику Є. Чикаленко називає серед членів товариства ще й дружину В. Симиренка Софію Іванівну[29]. У листі до М. Грушевського від 5 (18) березня Є. Чикаленко писав, що забрав затверджений статут від губернатора і відразу “побіг” до Леонтовича, але того в Києві вже не було[30].

Щодо уконституювання “Товариства підмоги літературі, науці і штуці” М. Грушевський у своєму щоденнику залишив запис: 2 січня 1910 р. до нього прийшли В. Леонтович та Є. Чикаленко; було розіслано запрошення на засідання членів-засновників цього товариства[31]. Саме засідання відбувалося на квартирі В. Леонтовича. Крім Є. Чикаленка був ще й М. Лисенко. У щоденнику про це М. Грушевський писав: “Уконституювали Т-во, вибравши Леонтовича головою (він запропонував мене, але очевидно було йому приємно, коли я настояв, щоб він був), Леонтович запропонував скарбником Симиренка, ми потім жартували, що Симиренко мусить щось покласти для ревізії. Передав Леонтович резолюцію: 2 тис. на Наукове т-во і 2 тис. на ЛНВ”[32]. Про цю оригінальну офіційну роль при “Товаристві підмоги...” В. Симиренка в своєму листі до П. Стебницького написав Є. Чикаленко. Він теж повідомив про обрання головою В. Леонтовича та очолення ревізійної комісії В. Симиренком – людиною, гроші якої це товариство, власне, й мало витрачати[33].

У травні 1911 р. “Товариство підмоги літературі, науці і штуці” призначило щорічну пенсію М. Коцюбинському у розмірі 2000 руб. Завдяки цьому письменник міг облишити роботу в земстві, яка давала йому засоби до існування, і віддатися цілком літературній праці. Ініціатором виділення цих коштів був саме В. Леонтович. І це не назвеш випадковістю. Він був одним з найбільших симпатиків художнього таланту М. Коцюбинського, мав з останнім обширне листування, часто зустрічався, при кожній нагоді допомагав чим міг. Одну половину коштів виділив В. Симиренко, а другу – то-

[27] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 32–35.

[28] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 87.

[29] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 23–24.

[30] Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Є. Чикаленка. – С. 102.

[31] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник М. Грушевського за 1910 рік // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4 (152–155). – С. 100.

[32] Там само. – С. 101.

[33] 8 січня 1910 р. Є. Чикаленко писав П. Стебницькому: “Було зібрання «Товариства підмоги українській науці, літературі і штуці». Вас вибрали в члени. Єсть надія, що, може, се Товариство колись гратиме не останню роль в українському житті. Володимира Миколайовича вибрали за предсідателя, а Василя Федоровича за ревізора!” (Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 178).

вариство і безпосередньо сам Володимир Миколайович, який від себе дав 500 руб.[34]. В. Леонтович же влаштував М. Коцюбинському у Києві лікарський консиліум, який і вирішив покласти Михайла Михайловича в клініки університету до кращих кардіологів В. Образцова і М. Стражеска.

"Товариство підмоги..." для підтримки найбільших талантів та зміцнення їх позицій саме в українській літературі доплачувало найкращим письменникам стільки ж, скільки платила гонорару редакція ЛНВ. За друкований аркуш разом виходило 100 руб. До таких літераторів належали В. Винниченко, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Олесь.

У середині весни 1910 р. "Товариство підмоги..." виділило 500 руб. на видання опери М. Лисенка "Тарас Бульба", а також кошти на лікування В. Доманицького[35].

Через це товариство здійснювалося фінансування Українського наукового товариства у Києві. До УНТ особливий респект мали і В. Симиренко, і В. Леонтович. Коли за П. Столипіна почався похід проти українських інституцій і були закриті Український клуб і "Просвіта", обидва меценати товариства – Є. Чикаленко та М. Грушевський – вболівали за долю УНТ в Києві. Віра в довговічність цього товариства, на яке В. Симиренко і надалі хотів робити великі пожертви[36], не повинна була похитнутися.

У 1912 р. саме В. Леонтович, на прохання М. Грушевського, організував субсидіювання коштів Науковому товариству Т. Шевченка у Львові. НТШ потребувало внесення грошової застави на придбання кам'яниць на вулиці С. Чернецького (тепер В. Винниченка). Тому й не дивно, що НТШ вітало у себе В. Леонтовича як організатора української науки, що так невиправдано обурило В. Винниченка, який теж тоді був у Львові. 200 тис. руб., які привіз для Наукового товариства В. Леонтович, убезпечили НТШ від втрати будинків і сприяли зміцненню його матеріальної бази. Саме з цього часу, коли всі інституції М. Грушевського переїхали під один дах, закладалися зримі підстави академічності української науки.

В. Леонтович виявився вірним виконавцем волі В. Симиренка. По смерті останнього у 1916 р. на вдову Софію Іванівну чинився тиск її чорносотенними родичами Альбрантами[37], але через нотаріуса були переведені всі необхідні документи для уможливлення користування коштами небіжчика. З негласного комітету опіки грошима В. Симиренка на цей час вибули по

[34] Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. – С. 87.

[35] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник М. Грушевського за 1910 рік. – С. 112 (запис за 16 квітня 1910 р.).

[36] Там само. – С. 112 (запис за 13 квітня 1910 р.).

[37] 16 березня 1916 р. Є. Чикаленко писав до С. Єфремова: "Мабуть і він, сердега, запаморочився з бабою. Поки жив старий, то вона жила його розумом, але як не стало старого, то не стало й розуму. Мабуть таки доведеться полякати бабу... Бо на нас лежить відповідальність перед громадянством. Не хотілося б доходити до краю, бо може вийти пшик, коли завізьмуться Альбранти, що й «Основі» (одеський журнал, який недовго виходив у 1915 р. в Одесі. – *І. Г.*) підставили ногу. ... А може, Володимир Миколайович дійде до згоди з нею і мене викличе..." (Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. – С. 158).

смерті В. Антонович, М. Лисенко, М. Комаров; за намовою В. Антоновича виведено В. Науменка за українофільство, бо не визнавав права українців на власну політичну акцію. Натомість було введено С. Єфремова. Отже, розпорядниками спадщини стали В. Леонтович, М. Грушевський, І. Шраг, П. Стебницький, Є. Чикаленко та С. Єфремов. Щоб уряд не забрав цих грошей, які підуть на "антиурядові" цілі, вдова кожному членові комітету виділила 50 тис. руб., за які з вибухом Лютневої революції було придбано друкарню Барського для друку українських книжок і відродженої щоденної газети "Нова Рада"[38]. Гроші В. Симиренка, як фонд "Товариства підмоги літературі, науці і штуці", пішли на розгортання праці з випуску "Нової Ради" як пайового акціонерного підприємства; на нього припало чотири паї розміром 20 тис. руб., вартість кожного паю, таким чином, була 5 тис. руб. Один пай взяла книгарня, один – Є. Чикаленко. Інтереси товариства серед засновників "Ради" представляли В. Леонтович і М. Грушевський. Ці паї ні В. Леонтович, ні професор не взяли як іменні. Володимир Миколайович боявся, що в нього задурно відберуть землю і не буде за що утримувати родину. Але в комісії із заснування нової газети В. Леонтович відігравав ключову роль – він був відпоручником інтересів вдови В. Симиренка Софії Іванівни[39].

В. Леонтович – Є. Чикаленко: провідна роль Володимира Миколайовича в утримуванні газети "Рада"

На сьогодні в історіографії вже добре з'ясовано особливе місце Євгена Чикаленка у виданні першої щоденної наддніпрянської газети "Громадська думка – Рада". Проте незаслужено мало говориться про значення Володимира Леонтовича в утриманні на фінансовому плаву цієї газети. Останнього теж треба вважати другою-третьою ключовою постаттю в рятуванні цієї газети від банкрутства. Власне, його ім'я неможливо відірвати від другого благодійника "Ради" – Василя Симиренка. В середньому щороку В. Леонтович і В. Симиренко покривали половину видатків на це видання. А щорічний бюджет вимагав закривати бюджетну діру на ⅔ реальних витрат.

У листі від 25 жовтня 1905 р. до П. Стебницького Є. Чикаленко повідомляв, що для газети необхідно в рік мати 60 тис. руб. Чикаленко міг дати 10 тис. руб., Симиренко обіцяв 15 тис., а В. Леонтович – 5 тис. руб.[40]. Решту сподівалися виручити від дрібніших спонсорів і передплати. Щомісяця газета вимагала 6 тис. руб. У першій половині 1906 р. "Громадська думка" мала вже 4093 передплатники, але після закриття її владою залишилося лише 1509 чол.[41]. Причому повну річну передплату здійснювало тільки 500 осіб.

В. Леонтович поруч з Є. Чикаленком був, за сучасною термінологією, промоутером усієї справи. На затвердження адміністрації було подано кілька

[38] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 360.

[39] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 488.

[40] Там само. – С. 12.

[41] *Чикаленко Є.* Спогади. – С. 466.

варіантів назв газет і журналів з відповідною програмою. Подавали проекти й Є. Чикаленко та Б. Грінченко, але дозвіл протягом двох тижнів найшвидше одержав саме В. Леонтович. Є. Чикаленко згадував, як Володимир Миколайович "прийшов до редакції з радісною вісткою, що нам «крамольникам» заборонено, а йому дозволено"[42].

В. Леонтович вважався з юридичного погляду відповідальним редактором і видавцем, та й не лише вважався, а й сам охоче друкувався на сторінках газети, але фактичним редактором "Громадської думки" був дуумвірат Б. Грінченко – С. Єфремов, які й надавали лівого ідеологічного забарвлення цій газеті. Проти цього В. Леонтович постійно протестував, але не міг дотриматися центристської лінії політичного спектру в газеті. Він боявся, що його можуть покарати штрафами і посадити до в'язниці за те, що й сам вважав помилковим і проти чого активно виступав. Не спочуваючи напряму газети, заданому Б. Грінченком – С. Єфремовим, він відмовився від офіційного редакторства, але залишався відповідальним редактором "Громадської думки"[43].

Є. Чикаленко визнавав слушним обурення В. Леонтовича, вважаючи його реакцію хіба що занадто гострою. Євген Харлампійович згадував, як Володимир Миколайович постійно обурювався з приводу статей політичного змісту в газеті, особливо аграрно-економічних. "Скрізь в статтях, у хроніці він убачав проповідь одібрати дурно землю, – писав Є. Чикаленко. – Одверто сказавши, я й сам це помічав, але не надавав цьому такого значення, як Леонтович"[44]. Леонтович нервувався, зривався на підвищену тональність у розмові, казав, що не хоче, щоб під його іменем виходила газета, яка підбурює селян проти заможних верств суспільства. С. Єфремов у своїх спогадах висвітлював реакцію Володимира Миколайовича з погляду свого і Б. Грінченка: "Цей лагідний, симпатичний і делікатний чоловік, безперечний демократ з переконання, враз почутив у собі поміщицьку істоту і, наляканий аграрним рухом та страхом, що землю «видиратимуть», – до кожного чіплявся слова і всюди бачив якусь задню думку, ману, нещирість, заспокоювання на словах з тим, щоб робити на ділі інакше. Була це, безперечно, хвора уява, страхи вибитої з колії людини"[45].

І все ж, здається, найоб'єктивнішою у цьому конфлікті між В. Леонтовичем, з одного боку, та Б. Грінченком і С. Єфремовим, з другого, в газеті "Громадська думка" виглядає позиція Є. Чикаленка, який у спогадах писав: "Грінченко, Єфремов, а за ними й інші йшли за московським «Сыном Отечества», який тоді друкував просто есерівські прокламації в своїх передовицях, з другого боку В. Леонтович, якого цей напрямок обурював. Я намагався примирити ці дві сторони і раз-у-раз підкреслював, що ми спочатку рішили видавати газету в межах програми Демократично-радикальної партії, в якій тоді було сказано, що земля повинна бути викуплена, а не

---

[42] Там само. – С. 445.
[43] Там само. – С. 457.
[44] Там само. – С. 449.
[45] *Єфремов С.* Щоденник. Про дні минулі: (Спогади). – К., 2011. – С. 610.

одібрана задурно у поміщиків. Цей пункт програми найбільше хвилював Леонтовича, бо він ясно бачив, що Грінченко і К° радо проповідували б одібрати землю дурно; він раз-у-раз запевняв, що вони тайні есери”[46].

Біда української ситуації полягала у незвичайній вузькості соціальної бази українського руху, намаганні незначного числа інтелігенції пристосуватися до аномальної ситуації на селі, катастрофічного безземелля селянства. Трагікомізм ситуації полягав у тому, що в одній Радикально-демократичній партії опинилися й поміщики-дідичі Є. Чикаленко й В. Леонтович, які займали поміркована становище і представляли демократичне крило партії, натомість Б. Грінченко і С. Єфремов презентували радикальне крило і були прихильниками перерозподілу власності, не зважаючи особливо на інтерес майновитої частини суспільства.

Спроба налагодити співпрацю між Б. Грінченком і В. Леонтовичем Є. Чикаленкові не вдалася. Комбінація, за якої прихильник Бориса Дмитровича Ф. П. Матушевський ставав офіційним редактором газети, образила В. Леонтовича. Він дорікнув Є. Чикаленкові у домовленостях з Б. Грінченком та К° і сприйняв пропозицію призначення Федора Павловича на його посаду як бажання редакційного комітету “виперти” його з газети[47].

Відхід В. Леонтовича від активної ролі в щоденній газеті мав фатальні наслідки для наступної щоденної газети “Рада”, яка постала після закриття 18 серпня 1906 р. царською адміністрацією “Громадської думки”. Ображений В. Леонтович перестав цікавитися газетою, що вже не була його дітищем. І це наразило її протягом всіх років існування (1906–1914) на постійну загрозу закриття через нерентабельність. Якщо “Громадська думка” завдяки активній заінтересованості В. Леонтовича мала на весь рік стабільне забезпечення від нього і передусім від В. Симиренка, то “Рада” через відхід В. Леонтовича від активної спонсорської допомоги стала спиратися фактично лише на фінансові засоби Є. Чикаленка. З приводу свого ставлення до “Ради” В. Леонтович писав 12 жовтня 1906 р. до М. Грушевського: “Щодо гарантій на щоденний часопис, то не можу зрозуміти, звідки Євген Харлампович собі вигадав, ніби ту гарантію я або Василь Хведорович дамо і на той рік. Певен так само і за Василя Хведоровича як і за себе, що сього не буде. Як і Ви, думаємо, що є в нас більш важні завдання та що щоденний часопис видавати поки що безнадійно. Нарешті часопису, в якому буде той склад співробітників, який є зараз в «Раді» ні я, ні Василь Хведорович, ні в якому разі не станемо на допомозі, бо не згоджуємося в напрямку, та й дістали вже чимало прикростей від цього товариства”[48].

---

[46] *Чикаленко Є.* Спогади. – С. 436. Цікаво, що арешт С. Єфремова у 1906 р. київськими жандармами пояснювався належністю С. Єфремова до есерівської селянської “Спілки”. Але есером С. Єфремов напевно не був, йому завжди була чужа есерівська програма соціалізації земельної власності. У часи революції він був постійним опонентом і критиком есерівської ідеології. Розрив з М. Грушевським стався на ґрунті переходу останнього в табір УПСР та загравання з лівою ідеологією есерівського вирішення земельного питання в Україні.

[47] Там само. – С. 449.

[48] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 12–18.

Євген Харлампійович, не маючи можливості покривати усі дефіцити "Ради", щоразу сподівався лише на добру волю В. Симиренка. А ця воля В. Симиренка залежала від ставлення до "Ради" з боку В. Леонтовича, яке постійно було переважно прохолодним. Лише в останній момент, коли вирішувалася доля існування газети, В. Леонтович передавав 10–12 тис. руб. на покриття дефіциту. І газета закінчувала рік та починала виходити наступного року. Ця непевність психологічно дуже мучила Є. Чикаленка, але він, попри повну фінансову безперспективність, що "Рада" стане на власні ноги, продовжував її видавати першу половину року за власні кошти, а другу половину дефіцит покривався завдяки В. Леонтовичу, який хоч і був ображений та теж потерпів на здоров'ї через конфлікт з Б. Грінченком, але не міг дозволити, щоб газета пропала.

Перспектива закриття газети і відсутність сталого передплатника змусили Є. Чикаленка думати про зміну ідеологічного обличчя видання. Якщо "Громадська думка" робилася під смак низів, незаможної публіки, то "Раду" Є. Чикаленко вирішив видавати для інтелігенції, власне, вона була зорієнтована на середній клас, який потребував газети і готовий був її передплачувати. З другого боку, Є. Чикаленко, потребуючи постійної підтримки В. Леонтовича, змушений був рахуватися з тим, що коли в новій газеті головною дійовою особою буде Борис Грінченко, то жодної надії на грошову підтримку від В. Леонтовича годі й сподіватися[49]. Євген Харлампійович домовився про редакторство з О. Русовим і з тією радісною новиною пішов до В. Леонтовича, але той холодно поставився до цієї новини і сказав, що все одно "не дасть і копійки на газету, бо вважає її нікому не потрібною, ніхто нею не цікавиться"[50]. Чикаленко при цьому відповів, що вважає В. Леонтовича своїм спільником, бо вже одержав від Володимира Миколайовича 6 тис. руб. на 1906 р., і якщо грошей від нього далі не дістане, все одно сподіватиметься на співпрацю у наступні роки. Але В. Леонтович рішуче відмовився від участі в газеті. Є. Чикаленко залучив до умовляння В. Леонтовича В. Б. Антоновича. Володимир Боніфатійович вважав, що щоденна газета важливіша за популярну книгу, місячник або тижневик[51].

Приєднався до ідеї нової газети й М. Грушевський, який хотів мати у новозаснованій "Раді" свій вплив. Адже група Б. Грінченка – С. Єфремова стояла на позиціях наддніпрянського сепаратизму і виступала проти перенесення з Галичини видань та інституцій львівського професора, що засновувалися як загальноукраїнські видання і мали, за задумом голови НТШ, з настанням відповідних часів діяти у Києві. Бажання усунути Б. Грінченка з ролі фактичного редактора щоденної газети у М. Грушевського та у В. Леонтовича збігалося. М. Грушевський до того ж запропонував Є. Чикаленкові нову систему організації видавничої праці, за якої справу ведення газети вирішував не редакційний комітет, де більшість належала симпатикам

[49] Там само. – Арк. 471.
[50] Там само. – Арк. 472.
[51] Там само. – Арк. 473.

Б. Грінченка, а видавці газети: Є. Чикаленко, М. Грушевський і В. Леонтович. Ця думка сподобалася В. Леонтовичу, і він погодився влаштувати побачення з В. Симиренком (яке, схоже, так і не відбулося), а головне, пообіцяв від останнього грошову підтримку у розмірі 5000 руб. Сам же В. Леонтович грошей не дав, бо розпочав спорудження у Києві власного будинку. Свою участь у газеті він розглядав лише в ролі довіреної особи В. Симиренка[52].

У жовтні 1906 р., коли замість "Громадської думки" вже почала виходити "Рада", Є. Чикаленко мав нову розмову з В. Леонтовичем. Він просив його стати видавцем газети, але вже тепер робити газету "не для голоти, а національно-ліберальну «прилічну»"[53]. Є. Чикаленко до умовлянь В. Леонтовича виділяти кошти на газету залучив лідера Петербурзької української громади Петра Стебницького. Той у листах з Петербурга до В. Леонтовича просив не залишати Є. Чикаленка наодинці з газетою у фінансовій скруті. На запитання П. Стебницького, чи не змінилося ставлення В. Леонтовича до "Ради" через те, що тепер в газеті немає ніякої "есерівщини", Є. Чикаленко відповідав у листі від 14 жовтня 1907 р.: "Володимир Миколайович вважає газету для себе зовсім чужою. Правда, вона тепер його не так дратує, але він зовсім байдужий до неї – йому все одно, чи вона є, чи її нема"[54].

1908 р. ситуація з додатковим фінансуванням "Ради" повторилася. Після листа П. Стебницького у вересні субсидія від В. Симиренка через посередництво В. Леонтовича була одержана в тому ж розмірі. Посприяв цій допомозі і той факт, що М. Грушевський відійшов від "Ради" і розпочав проект власної газети "Село". "Коли Володимир Миколайович дізнався, – писав 26 вересня 1908 р. Є. Чикаленко П. Стебницькому, – що Михайло Сергійович одійшов од газети, то гаряче став мене запевняти, що він сам готовий мене піддержати і участю в газеті, і буде клопотатися, щоб Василь Федорович не одібрав субсидії"[55]. Євген Харлампійович це пояснював тим, що він був у спілці з М. Грушевським і, підтримуючи проекти останнього, теж був одним з постійних "натискачів" на В. Леонтовича. Коли ж М. Грушевський відійшов від "Ради", то перестав сприйматися В. Леонтовичем в тандемі з Є. Чикаленком. Є. Чикаленко писав В. Леонтовичу про 12 тис. руб. допомоги, але листовної відповіді не одержав. Оскільки наступав час "Ч", гроші ці В. Леонтович знаходив і передав Чикаленкові.

1 вересня 1908 р. в редакції "Ради" зустрілися В. Леонтович, М. Грушевський і Є. Чикаленко. Євген Харлампійович зустрів Володимира Миколайовича фразою: "Ну й солодкі ж Ви стали, просто аж губи злипаються. Чи є у Вас хоч містина, не просякнута цукром". Цим він натякав, що за справою будівництва цукрового заводу в Ромодані В. Леонтович відійшов від

---

[52] Там само. – Арк. 475.

[53] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 47.

[54] Там само. – С. 68.

[55] Там само. – С. 115. У щоденнику М. Грушевського є запис подібного змісту, який датується 19–21 грудня 1908 р.: "В п'ятницю був у «Раді», де (Леонтович. – *І. Г.*) наговорив, наобіцяв (1 тис. від себе, заступити Чикаленка при газеті – і потім на кілька день просив 20 тис. у Чикаленка)". (ЦДІАК. – Ф. 125. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 233).

громадських клопотів. Дорогою на панахиду по І. Карпенку-Карому Є. Чикаленко знову повернувся до проблеми покриття боргів газети.

"– Як Ви думаєте, чи молитися мені за упокой «Ради»?

– Ну, а почім я знаю? – відповів (В. Леонтович. – *І. Г.*) роздратовано"[56].

Але принципово проблема з фінансуванням "Ради" не змінилася й у наступному 1909 р. У вересні 1909 р. Є. Чикаленко знову скаржився П. Стебницькому на брак коштів і просив від себе написати про додаткове асигнування грошей[57]. Як і минулого 1908 р., у серпні на 1909-й Є. Чикаленко просив додаткових 2 тис. руб. 14 вересня 1909 р. Євген Харлампійович нарікав на В. Леонтовича в листі до П. Стебницького: "Я просив його прислати тисячу рублів (останню з 10 тис.) і просив умовити Василя Федоровича, щоб той дав ще 2 тис., т. є. 12 тис., але одповіді я й досі на мій лист не одержав, а вже минув місяць. Правда він заходив в редакцію, коли мене не було, і сказав зав. конторою, що ще на 1 октября пришле тисячу рублів (я просив ще на 1-ше сентября). Коли ж доведеться з ним побачитись, то певне буде цілуватись, наче зовсім щиро, але про газету розмову буде обминати. Я рішучо нічого не можу розібрати – інший раз я бачу щирість, інший – фальш"[58].

13 жовтня 1909 р. В. Леонтович нарешті повідомив, що додаткові дві тисячі від В. Симиренка будуть надані. Це була відповідь на прохання Є. Чикаленка від 15 серпня. Пояснюючи важливість цієї новини П. Стебницькому, Євген Харлампійович писав, що "од субсидій Василя Федоровича залежить чи буде «Рада» на той рік, чи ні"[59]. 16 жовтня без попередження В. Леонтович передав 2 тисячі, і Є. Чикаленко вже не звинувачував В. Леонтовича у нечулості. У листі до П. Стебницького він писав: "Не думаю, щоб (Володимир Миколайович. – *І. Б.*) не одповідав умисне, а просто чоловік загруз по шию в сахар і забув за все. А коли побачиться, тоді згадає і покається. Літом я був у нього; вітав він мене гостинно, як і завжди"[60].

В. Леонтович дав ці гроші, дивуючись "хохляцькій впертості" Є. Чикаленка будь-що тягти газету й далі. Навіть, "розм'якнувши" від нарікань на долю видавця "Ради", від себе додав ще 1 тис. руб.[61].

1910 рік не приніс полегшення з коштами на покриття дефіцитів "Ради". Стосунки Є. Чикаленка й В. Леонтовича залишалися на рівні попередніх років. У березні Є. Чикаленко так змальовував у листі до П. Стебницького ситуацію зі ставленням В. Леонтовича до традиційних прохань на покриття фінансової прірви: "...всі йдемо з дефіцитами, яким кінця краю не видно, а руки дающих вже починають оскудєвать. Володимир Миколайович явно ухиляється навіть від особистих зносин. Я певний був, що він дося сидить в

---

[56] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 24–26.

[57] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 145–146.

[58] Там само. – С. 150.

[59] Там само. – С. 153.

[60] Там само. – С. 155.

[61] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 71.

Петербурзі з хворою Юлією Володимирівною, аж недавно, ненароком дізнався, що він тут"[62]. У квітні 1910 р., коли відбувалося засідання "Товариства підмоги...", Є. Чикаленко відзначив пожвавлення інтересу В. Леонтовича до громадських справ і прихід його на журфікс в гості до себе[63]. Цього року грошей від В. Симиренка на "Раду" В. Леонтович дав не у вересні-жовтні, як у попередні роки, а ще у липні. З деяким розпачем Є. Чикаленко це так коментував у листі до П. Стебницького: "Володимир Миколайович, хоч пізно трохи, а дав грошей, звичайно, не своїх, а за свої мовчить, хоч якось так розжалобився, що обіцяв дати і свою тисячу рублів"[64]. У вересні Є. Чикаленко констатував систематичне ухиляння В. Леонтовича від зустрічей: "приїздить на короткий час в Київ, сам не зайде до мене і не сповістить про свій приїзд і доводиться безрезультатно ловити його, нехтує тобою до образи, а мусиш терпіти"[65]. Зрештою це "нехтування" і "ухиляння" можна зрозуміти. Його шукали з однією метою – попросити чергову порцію грошей, від давання яких В. Леонтовичу було важко відмовитися. А ці гроші треба було у свою чергу випросити у В. Ф. Симиренка.

Цікаво, що в 1911–1914 рр. нарікання на ловлення В. Леонтовича для "припертя до стінки" черговою ратою грошей на "Раду" вже не зустрічаються ні в листах до П. Стебницького й М. Грушевського, ні в щоденнику Є. Чикаленка. Отже, очевидно, ситуація з допомогою від В. Симиренка не була такою нагальною. А можливо, вона в ці роки надходила без таких клопітливих проблем, як у перші п'ять років виходу газети.

Напевно, попри т. зв. "байдужість", В. Леонтович переймався справою газети, а як людина м'яка і вразлива, він близько до серця брав душевні муки Є. Чикаленка і не відмовляв у допомозі в останню хвилину. В. Леонтович переймався ситуацією з Є. Чикаленком і "Радою", але не міг дати певної позитивної відповіді відразу, тому й мовчав, не відповідав на листи не лише Євгенові Харлампійовичу, а й М. Грушевському та П. Стебницькому. Останнього Є. Чикаленко "використовував" як "громадську совість", як посередника у справі добування грошей із Симиренкових кишень. При особистих зустрічах В. Леонтович вибачався за мовчанку, часто пояснював її постійним відчуттям пресії від тих людей, що чекають на матеріальну підтримку громадських ініціатив[66].

Стосунки між двома меценатами були близькими. Кожен добре розумів, відчував один одного. В. Леонтович через свого брата, члена Державної Ради

---

[62] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 181.

[63] Там само. – С. 189.

[64] Там само. – С. 202.

[65] Там само. – С. 213.

[66] Там само. – С. 160, 163, 165. У листі від 13 грудня 1910 р. П. Стебницький розповідав Є. Чикаленкові про цей "синдром провини" В. Леонтовича: "Якось кумедно почав виясняти, чом не одповідав мені на листи: бо, мовляв, такі виходили ненормальні зносини про київські справи..., що він не міг прибрати підходящого тона на одповідь, а тільки думав собі – що коли вже про нього Стебницький та Чикаленко такої думки, то що вже інші!" (С. 242).

від Полтавщини в Петербурзі, виклопотав дозвіл для сина Чикаленка Левка на навчання в Петербурзькому університеті у 1912 р.[67].

Так само й до "Ради" В. Леонтович був завжди близький; сам там час від часу друкувався. Останній головний редактор "Ради" Андрій Ніковський в часи Першої світової, коли "Рада" за розпорядженням влади була закрита, працював у В. Леонтовича репетитором його сина та й жив деякий час в його київському будинку на Олександрівській вулиці.

У роки української революції Володимир Леонтович продовжував близько стояти до газети і залишався її спонсором, даючи гроші В. Симиренка як один з неофіційних пайовиків газети.

Людина тонкої душевної організації, В. Леонтович болісно сприймав усякі негативні, навіть якщо вони лише частково зачіпали його репутацію, оцінки своєї громадської праці. Коли друком з'явилися спогади і щоденник Є. Чикаленка, він дуже образився на Євгена Харлампійовича за представлення його ролі в громадському житті України і перервав з ним стосунки на певний час[68]. Але по смерті Є. Чикаленка саме В. Леонтович був одним з перших, хто відгукнувся в некрологах про непересічне значення постаті видатного видавця "Ради" в українському суспільному житті. Причому джерелом для перших рефлексій у журналі "Тризуб" служили якраз ті "Спогади", на які так образився Володимир Миколайович за життя Є. Чикаленка.

В. Леонтович і М. Грушевський: співпраця на громадському полі

Про взаємини В. Леонтовича й М. Грушевського, як правило, інформація береться зі спогадів Володимира Миколайовича, написаних на еміграції. В них автор віддає належне науковій праці вченого та його організаторським талантам і працелюбству, негативно, причому досить різко, відгукується про М. Грушевського як про політика, діяча і критикує його людські якості. Квінтесенцією думок В. Леонтовича на схилку життя про М. Грушевського може служити таке його висловлювання: "Політикування, нещирість, бажання усім та всіма керувати і усіх та усе вести по своїй думці завжди були прикметами Грушевського та його діяльності. Маючи такий вплив серед українських діячів, працюючи разом з ними, він нікого не любив, нікого не поважав та до усіх ставився тільки як до матеріалу, приховуючи це зовнішньою ввічливістю. Українці наддніпрянські, вдячні за його працю, дарували йому ці його хиби, в кожнім разі легковажили їх, вважали дрібними, але в Галичині, де Грушевський професорував і стало мешкав багато років, громадянство ставилося до їх гостріше. ... Зразу привітали його галичани дуже радо..., але згодом він своїм політикуванням та верховодництвом так дозолив багатьом місцевим людям, що проти його обурилися сливе усі і була навіть мова про громадський суд над усією його діяльністю і поведінкою. ...По життю своєму він був «буржуй з буржуїв», а в додачу ще дуже скупий та жадібний на гроші.

[67] Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. – С. 103.

[68] Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. – С. 263 (лист до С. Єфремова від 14 липня 1925 р.).

Мав велике майно, більше як дехто з тих, кого він помітував як буржуїв... Ні на які громадські справи ніколи не поступував він нічого з своїх грошей та не зрікався навіть одержувати гонорар за свої дрібні статті"[69].

Така різка оцінка В. Леонтовичем М. Грушевського була викликана участю голови УЦР в соціалістичному експерименті, спробі побудувати ліву УНР, що закінчилося поразкою українців у боротьбі за незалежність. В основних рисах ці оцінки збігаються зі ставленням до М. Грушевського Є. Чикаленка і О. Лотоцького. Але два останніх діячі поставилися до М. Грушевського виваженіше, глибше змалювали його постать, не пішли на повідку своїх хвилевих настроїв, а тому негативи постаті М. Грушевського там зрівноважені безперечними позитивами дореволюційної діяльності, а тому і виглядають куди об'єктивнішими. Важко погодитися з крайністю оцінок щодо неповаги та нелюбові М. Грушевського до всіх, хто оточував його у суспільній праці, карикатурно виглядають і звинувачення у жадібності та недаванні жодної копійки на громадські цілі. Фактів проти цих закидів є більш ніж достатньо. А ощадливість і економність М. Грушевського не варто плутати зі скупістю.

Цікаво порівняти оцінки В. Леонтовичем М. Грушевського та В. Науменка[70]. Останній був в одному несоціалістичному таборі з Володимиром Миколайовичем у часи української революції і здобувся на позитивне ставлення В. Леонтовича. А до 1917 р. через українофільство Володимира Павловича більшими преференціями у В. Леонтовича користувався М. Грушевський. Опосередковано саме В. Леонтович якоюсь мірою спричинився до закриття дітища В. Науменка – "Киевской старины", бо в дилемі, щó фінансово підтримувати – "Записки УНТ" чи "Киевскую старину", обрав журнал М. Грушевського і переконав В. Симиренка давати гроші на видання, що переходили до Києва зі Львова.

Особисте в цих оцінках В. Леонтовича свідчить передусім про період тісних взаємин у передреволюційну добу, про час перебування Володимира Миколайовича в орбіті потужного психологічного впливу М. Грушевського. Про цей вплив у часи Першої російської революції збереглися записи Є. Чикаленка. Він писав: "Грушевський його просто придавлює, гнітить морально. Він раз у раз добивається від В. Ф. Симиренка субсидій на всякі громадські справи, і це все робиться через Леонтовича, бо сам В. Ф. Симиренко нікого не приймає. Дійшло вже до того, що Леонтович просто тікає від Грушевського, а коли це не вдається йому, то він перед Грушевським звивається, як в'юн на сковороді. Він пасує перед його авторитетом, не може встояти проти логіки Грушевського, але не каже йому, що В. Ф. Симиренко замовчує всякі проекти Грушевського і таким робом виходить наче Леонтович сам їх освітлює перед Василем Федоровичем так, що той не дає на їх грошей. Взагалі я не можу розібрати – чи він спочуває проектам Грушевського, бо раз у раз обіцяє поговорити з Василем Федоровичем, а нарешті тікає від Грушевського"[71].

[69] *Леонтович В.* Зібрання творів. – Т. 3. – С. 190, 192.

[70] Там само. – С. 317–321.

[71] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 29–30 (запис від 27 вересня 1908 р.).

А в науково-видавничих проектах М. Грушевського роль В. Леонтовича була ключовою. Через нього він одержував кошти на Українське наукове товариство у Києві, на підтримку газет, які Михайло Сергійович видавав у Києві. Низка задумів М. Грушевського через небажання В. Леонтовича просити для них коштів у В. Симиренка так і не була втілена в життя.

Співпраця між обома діячами національного руху розпочалася ще в 1896 р., коли по заснуванні української громади в Петербурзі В. Леонтович пише листа М. Грушевському у Львів, закликаючи до тісніших зносин петербурзьких українців з Галичиною[72]. Тоді ж він писав, що збирається подавати документи на дозвіл українського журналу, який не було одержано. Володимир Леонтович був одним з небагатьох наддніпрянських українців, які дуже схвально дивилися на позитивну культурно-політичну роль Галичини для підросійської України, розуміли її українізуючий вплив на Наддніпрянщину.

Відомий факт – заповідження бібліотеки відомого філософа В. Лесевича НТШ. Але менш відомо, що виконавцем цієї волі, а можливо, й ініціатором такого рішення був В. Леонтович. Саме він повідомив М. Грушевського про готовність у грудні 1905 р. передати бібліотеку до НТШ і практично цей заповіт втілив у життя, власноручно спакувавши і відіславши книжки зі своєї київської оселі та садиби на хуторі Оріхівщина. Робота ця вимагала великої пильності, бо бібліотека В. Лесевича мала близько 250 пудів ваги[73]. Знаючи про повагу В. Леонтовича до свого тестя В. Лесевича, М. Грушевський замовив йому для видань НТШ підготувати статтю про наукове значення спадщини філософа. Та В. Леонтович відмовився, не будучи фахівцем з зазначеної проблеми.

В. Леонтович виконував для М. Грушевського і суто приватні замовлення. Так, у 1906 р. він підшуковував для професора ділянку землі в Києві для спорудження будинку. Таку землю було підшукано на Кирилівській вулиці[74]. Але зрештою від цієї ідеї М. Грушевський відмовився, купивши ділянку на Паньківській вулиці.

1906 рік був ключовим у визначенні напрямної українського руху. М. Грушевський, будучи вірним стратегії "Галичини – українського П'ємонту", розглядав культурні проекти, які витворилися навколо НТШ, як спільний здобуток соборної України і хотів їх перенести на київський ґрунт. Низка діячів Наддніпрянщини намагалися творити нові структури, які протиставляли себе НТШ, "Літературно-науковому віснику" як галицьким виданням. М. Грушевський сприйняв таку постановку питання Б. Грінченком і С. Єфремовим як наддніпрянський сепаратизм, що стояв на заваді формування всеукраїнської культурної традиції. Кілька статей у "Громадській думці", що порушували проблему "галицької" мови писань авторів зі Львова, були сприйняті М. Грушевським як осторога підросійських українців проти галичан і викликали заяву М. Грушевського, І. Франка і В. Гнатюка,

[72] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 1–4 (лист від 11 грудня 1896 р.).

[73] Там само. – Арк. 5–9.

[74] Там само. – Арк. 12–18.

подану на ім'я відповідального редактора В. Леонтовича. У заяві, писаній рукою М. Грушевського, говорилося: “Становище, зайняте редакцією «Громадської думки», зазначене рядом фактів, спеціально ж – її ексклюзивний партикуляризм супроти національної роботи сотворених на галицькім ґрунті... змушують нас звернутися до Вас як видавця і отвічального редактора з проханням не уважати нас більше співробітниками «Громадської думки» і зняти наші імена з реєстра співробітників... мусимо зняти з себе підозріння в тім, мов би ми солідаризувалися з становищем редакції”[75]. 12 квітня 1906 р. В. Леонтович відповів листом до М. Грушевського, в якому писав, що заява проводу НТШ його тяжко засмутила і він впевнений, “що в основі (конфлікту. – *І. Г.*) якесь непорозуміння, бо знаю погляди співробітників на ту справу, з-за якої повстало непорозуміння”[76].

Є. Чикаленко і В. Леонтович як головні спонсори нових видавничих проектів спочатку взяли сторону Б. Грінченка – С. Єфремова, але конфлікт між двома останніми і В. Леонтовичем навколо питання про лівацьке висвітлення аграрної проблеми призвів до виходу Володимира Миколайовича з редакційного комітету першої щоденної української газети, а з ним відходила і фінансова підтримка проекту газети “Рада” – журналу “Нова громада”.

Така ситуація повертала на порядок денний ідею М. Грушевського про перенесення до Києва ЛНВ і заснування УНТ з його друкованим органом “Записками УНТ” замість “Нової громади” та “Киевской старины”. На журнали М. Грушевського В. Леонтович готовий був просити гроші у В. Симиренка. У такій ситуації для М. Грушевського В. Леонтович перетворювався на ключову постать в українській політиці на Наддніпрянщині.

Через В. Леонтовича М. Грушевський намагався схилити гурт редакції “Киевской старины” з'єднатися з новоствореними “Записками УНТ”. Але від цієї ідеї В. П. Науменко відмовився. Володимир Павлович запропонував перетворити “Киевскую старину” на двомовний науковий журнал, де наукова частина виходитиме російською і українською мовами, а публіцистична – лише українською. Спроба схилити В. Науменка – О. Левицького до злуки з ЛНВ і “Записками УНТ” не увінчалася успіхом. Стара гвардія Київської громади і молодоукраїнці, що вже з цієї громади фактично вийшли (Б. Грінченко і С. Єфремов), напосідалися на В. Леонтовича, щоб він продовжив фінансування “Киевской старины” і “Нової громади”. Цей тиск можна було урівноважити лише включенням до цього питання М. Грушевського. У 1907–1908 рр. вже від пресії М. Грушевського потерпатиме В. Леонтович. Але тоді для Володимира Миколайовича шальки терезів схилилися на бік пропозиції М. Грушевського. В. Леонтович і Є. Чикаленко зробили вибір на користь соборницького проекту голови НТШ. Ставало зрозумілим, що старі видання мусять закритися, а підняти нові й дати їм хід в змозі лише М. Грушевський. 26 жовтня 1906 р. В. Леонтович закликає М. Грушевського якнайшвидше їхати до Києва і брати до рук “бразди правління”: “Тут йде такий

[75] Там само. – Спр. 275. – Арк. 169–169зв.
[76] Там само. – Спр. 600. – Арк. 10–11.

розгардіяш, що хоч йде розмова про багацько видань, а боюсь, щоб наприкінці не трапилось так, що і одного не буде"[77]. М. Грушевський, одержавши цього листа, занотовує у щоденнику: "Дивний збіг подій: дістав лист від Чикаленка[78], з якого виходить, що треба їхати, лист від Леонтовича, де той теж мене кличе приїхати як скорше…"[79].

В. Леонтович на прохання М. Грушевського клопочеться про зайняття останнім кафедри російської історії в київському університеті, радиться із симпатиком цього плану професором В. Перетцом. У листі за жовтень 1906 р. Володимир Миколайович подає приблизний розклад сил при можливому голосуванні за кандидатуру М. Грушевського. За М. Грушевського готові були голосувати лише 6 професорів (В. Антонович, І. Лучицький, В. Перетц, Г. Павлуцький, Ф. Кнауер та Й. Леціус, проти – 7 (М. Бубнов, М. Дашкевич, Т. Флорінський, Ю. Кулаковський, С. Голубєв (у листі В. Леонтовича помилково Голубцов), А. Сонні, П. Ардашев, невизначену позицію мали 6 осіб (Й. Покровський, М. Довнар-Запольський, П. Голубовський, С. Гіляров, А. Лобода, В. Іконников)[80]. В. Леонтович спільно з В. Перетцом, який подав до Ради Університету Св. Володимира подання на відкриття кафедри історії української мови та літератури, виношують план відкриття при університеті приватної приват-доцентури, забезпеченої спонсорськими коштами для читання цього предмета українською мовою, і пропонують це М. Грушевському, бо сподіватися на державний дозвіл такої кафедри було нереально.

В розгортання цієї теми у М. Грушевського виникає більш широкий план утворення Інституту українознавства чи суспільних наук, де б можна було утворити до десятка кафедр з усього спектру українознавчих дисциплін, на яких би можна було готувати спеціалістів, які з часом змогли б обійняти відповідні кафедри державних університетів. Такий приватний інститут професор хотів утворити на гроші В. Симиренка і сподівався в цьому на допомогу В. Леонтовича. Але останній несподівано встав в опозицію, і цей проект, на жаль, так і не було втілено в життя.

М. Грушевський дуже сподівався на можливість у 1907–1908 рр. відкрити альтернативний до державних російських український вищий навчальний заклад, який би поєднував функції освітні та наукові. Фактично цей заклад мав стати попередником гуманітарних інститутів Національної академії наук України. У листопаді–грудні 1907 р. та січні–лютому 1908 р. він з цього питання кількаразово зустрічався з В. Леонтовичем і Є. Чикаленком, але переконати В. Леонтовича виділити кошти так і не вдалося. 16 листопада 1907 р. М. Грушевський і Є. Чикаленко зійшлися у Володимира Миколайовича. Михайло Сергійович зафіксував у щоденнику: "Я заговорив про

[77] Там само. – Арк. 20–23.

[78] Про цей лист у щоденнику є згадка від 21 жовтня 1906 р.: "Чикаленко прислав лист, закликаючи до Києва на нараду; є се знак краху Грінченкової компанії, але не весело братися до направи так сильно попсованої ситуації" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 133зв.).

[79] Там само. – Арк. 135.

[80] Там само. – Спр. 600. – Арк. 22–23.

Науковий інститут. Він страшенно канудився й почав балакати про «вооруженное возстание». Мусіли обідати, як не прикро було"[81]. 4 січня 1908 р. відбулася нова зустріч у тому ж складі на додачу з В. Антоновичем. М. Грушевський записав: "Конференція спадкоємців у Антоновича, був ще лиш Чикаленко і Леонтович. Мої внесення всі пройшли. Але за те Леонтович розводився, що я перелякав Симиренка статтею[82] і він передумав дати мені аудієнцію"[83]. У щоденнику Є. Чикаленко про цю подію записав аж у вересні 1908 р. Він зазначав, що М. Грушевський висловив ідею заснувати Інститут українознавства і про це написав у "ЛНВ", № 12 за 1907 р.[84]. Леонтович висловився проти цієї думки. М. Грушевський наполягав – мовляв це важливіше за українську гімназію. Просили влаштувати побачення з Симиренком, але В. Леонтович цього не зробив. Помер В. Антонович, який обіцяв бути посередником, і так ця зустріч з Василем Федоровичем не відбулася. Зрештою Леонтович погодився з ідеєю Михайла Сергійовича і сказав, що Симиренко обіцяв на інститут 100 тис., але як проценти з 1 млн руб., які треба покласти в банк[85].

21–23 лютого 1908 р. М. Грушевський знову мав розмову з В. Леонтовичем у справі Інституту українознавства. Перипетії її було викладено у щоденниковому записі: "Леонтович, коли став йому на серце класти справи інституту, сказав наче вже загально звісно, що Симиренко сказав, що 100 тис. дасть – невже, мовляв, я сього не знаю. Я тоді став обдумувати з ним і сам, і з Чикаленком, проект завязання товариства"[86].

Власне, з цього випливає, що "Товариство підмоги літературі, науці і штуці" виникло в березні 1908 р. саме для того, аби акумулювати кошти для заснування Інституту українознавства. Допомога літераторам була для М. Грушевського на другому місці. Але трапилося так, що товариство, створене для заснування науково-освітньої інституції, виконувало більш другорядні завдання.

---

[81] Там само. – Спр. 25. – Арк. 166.

[82] У статті М. Грушевського "Чи не спроможемось?" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – – Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори: (1907–1914)". – С. 350, 352) є кілька фраз, що недвозначно натякають на В. Симиренка: "Але ми на Україні хоч небагато, але ж маємо і таких людей, яким по силам було б навіть одному чоловіку організувати такий науковий інститут... Нашій же суспільності в теперішню хвилю такою національною науковою інституцією вчинить він дарунок неоціненої не тільки культурної, а й національної вартості. І невже в нашій суспільності не знайдеться такого, хто б поставив таке огнище нашого національного і культурного життя в теперішнє «время люте» в осередку України – в Києві?".

[83] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 175.

[84] *Грушевський М.* Чи не спроможемось? // *Грушевський М.* Твори. – Т. 2. – С. 347–352, 563–566. Розпочав писати статтю М. Грушевський в останніх днях листопада 1907 р., а закінчив 1 грудня (Там само. – С. 563).

[85] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 23–24. Див. також примітку С. Панькової до фрази "маємо і таких людей, яким по силам було б навіть одному чоловіку організувати такий науковий інститут" у кн.: *Грушевський М.* Твори. – Т. 2. – С. 565–566.

[86] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 181зв.

До питання про Науковий інститут українознавства М. Грушевський повертався в перемовинах з В. Леонтовичем 15 травня 1908 р. Перед цим 7 травня В. Леонтович у листі до М. Грушевського повідомляв, що розпочати розмову про Інститут українознавства він з В. Симиренком не може через тяжкий настрій останнього[87]. Потім остаточно ця ідея була похована у перемовинах втрьох: між М. Грушевським, Є. Чикаленком і В. Леонтовичем на початку вересня 1908 р. За 3 вересня в щоденнику М. Грушевського є запис: "Леонтович сказав, що надії мало, і що йому трудно говорити (з Симиренком. – *І. Г.*)... Леонтович – буцім Симиренко казав, що як иньші даватимуть, то й він, бо самі 100 тис. нічого не значать, діло дуже гарне, але 100 тис. нічого тут не зроблять"[88].

Про цей епізод є майже аналогічний за змістом текст у щоденнику Є. Чикаленка, але датований 2-м вересня 1908 р. Є. Чикаленко занотував, що В. Леонтович відмовився давати гроші В. Симиренка – 100 тис. руб., пояснюючи це тим, що Василь Федорович готовий дати кошти лише тоді, коли знайдуться й інші спонсори[89].

22 вересня 1908 р. відбулася повторна розмова про Науковий інститут. Запис М. Грушевського: "Чикаленко щаслив наслідком листу П. Стебницького. Леонтович ідучи в сторону найменшого спротиву, заявив, що на «Раду» гроші будуть, що ж до Наукового інституту, то моя стаття («Чи не спроможемось?» у ЛНВ, № 12 за 1907 р. – *І. Г.*) зробила на Симиренка враження неприємне; властиво на Симиренчиху: «Володимир Боніфатійович не так би говорив», – жадає, наче княжить"[90].

Ідея такого інституту продовжувала існувати серед "комітету спадкоємців" та в родині В. Симиренка. Після смерті Василя Федоровича в його заповіті окремим пунктом стояло заснування народного університету ім. В. Симиренка на кшталт такого закладу, яким був народний університет Шанявського в Москві. Але варто визнати, що університет Шанявського не враховував усього обширу завдання, яке ставив перед таким закладом М. Грушевський. Університет Шанявського був просвітньою установою, реально приватними курсами, які не давали дипломів. М. Грушевському же йшлося про наукову інституцію, яка б готувала кадри для обсадження відповідними науковцями університетських кафедр, а отже, і проводила, крім викладової, суто науково-дослідницьку працю. Напевно в цих розбіжностях й полягала різниця бачення інституції між М. Грушевським та В. Леонтовичем, який вплинув на остаточне формулювання заповіту В. Симиренка. М. Грушевському важливий був науковий, а В. Леонтовичу просвітній аспект справи. Актуальність просвітнього проекту на 1917 р. була зовсім незначна. Поставав український університет у Києві, і з ініціативою М. Грушевського явно запізнилися. Між М. Грушевським і В. Леонтовичем була зовсім відмінна філософія витрачання коштів В. Симиренка. В. Леонтович

[87] Там само. – Спр. 600. – Арк. 30–31.
[88] Там само. – Спр. 25. – Арк. 209зв.
[89] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 25.
[90] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 213–213зв.

схильний був максимально заощаджувати їх, витрачати маленькими порціями, залишати "на завтрашній день", видавати на проекти, що не вимагали великих капіталовкладень. М. Грушевський, навпаки, намагався якомога швидше і з більшим розмахом вкласти їх у проект національного значення. Він не сподівався на майбутнє, розуміючи, що гроші краще витрачати, коли вони є. Реальне життя довело правильність підходу М. Грушевського. Більшість коштів, що залишилися після В. Симиренка, так і не вдалося використати.

Активність М. Грушевського на київському ґрунті завдавала найбільше клопоту В. Леонтовичу. Постійні звернення за коштами В. Симиренка вибивали його з колії, він намагався викрутитися, сховатися, втекти від М. Грушевського. І весь період між 1907–1910 рр. наповнений наріканнями М. Грушевського на невловимість В. Леонтовича. На початку жовтня 1907 р. М. Грушевський домовився з В. Леонтовичем про влаштування зустрічі у домівці Василя Федоровича. "А Леонтович, – резюмував у щоденнику М. Грушевський, – що мав мені уладити рандеву з Симиренком, нагло втік, і я, видавши свої гроші на покриття рахунків ЛНВ (цікаво порівняти фразу зі спогадів В. Леонтовича про те, що Грушевський на громадські цілі своїх грошей ніколи не давав. – *І. Г.*) й інших в надії на субсидії, про які він сам стілки разів знімав розмову, зістався без покриття"[91]. За В. Леонтовичем доводилося "полювати", ловити його вдома, а він намагався уникати зустрічей, де у нього просили нових і нових грошей. 14 листопада 1907 р. М. Грушевський занотував: "На науковому засіданні з'явився Володимир Миколайович щоб побачитись, зійтись. Перед тим Чикаленко ледви не змалодушествував – піти до нього, але я його стримав. Я поручив йому вмовитися з Чикаленком, де зійтися й як"[92].

Подібна ситуація повторюється у травні 1908 р. Поведінка Леонтовича ставила в незручне становище Є. Чикаленка і М. Грушевського. "Написав до Леонтовича в справі субсидії – треба проковтнути жабу", – занотував М. Грушевський чергову спробу "вийти на В. Леонтовича" 2 травня 1908 р.[93]. Ще промовистіший запис за 15 травня: "З Леонтовичем виходить анекдот скверний. Він дістав мій лист, де я його повідомляв про день приїзда й зазначав ті питання, котрі треба б розв'язати (м. ин. виділення капіталу для Наукового Інституту), і виїхав мабуть вівторок же, а пробуде весь час поки я буду в Києві. Я написав до Симиренка, посилаючися на те, що Леонтовича вже не побачу мабуть – там сказали, що листів не приймають, тільки з почти – хоч карточку мою прийняли"[94]. 17–18 червня 1908 р. М. Грушевський скаржиться Є. Чикаленкові на постійне вислизання В. Леонтовича: "Володимир Миколайович на мій лист, від котрого виїхав, нічого не написав мені, а коли Павло Пилипович (Ю. Тищенко-Сірий. – *І. Г.*) пішов до нього за дальшою частю підмоги для Наукового товариства (обіцяної, як знаєте, ще

[91] Там само. – Арк. 161зв.–162 (запис від 1–4 жовтня 1907 р.).
[92] Там само. – Арк. 166.
[93] Там само. – Арк. 186.
[94] Там само. – Арк. 188.

з осени) – відповів, що мусить поговорити з Симиренком, і говорить уже кілька тижнів. Я не пишу, бо що вже тут писати – але се наводить на размышление «Весьма паскуднейшее»... Треба б якось йому «промовити до амбіції»"[95].

На початку вересня 1908 р., коли були проведенні остаточні дебати у справі Наукового інституту українознавства, М. Грушевський при зустрічі з В. Леонтовичем не зміг стримати в'їдливого сарказму: "Заходив до «Ради» і застав там Леонтовича з Чикаленком, висловив своє вдоволення, що Леонтович видим і навіть осязаєм, але довше не був – противно було по попередніх його поведеннях в наших справах"[96].

Через В. Леонтовича М. Грушевський одержував фінансування В. Симиренка на Українське наукове товариство у Києві, "Літературно-науковий вісник", на закладання власної друкарні та інші витрати. Питання з друкарнею для видань М. Грушевського до революції не визріло. Але відразу по Лютневій революції до нього повернулися, і було куплено друкарню П. Барського для друкування "Нової ради" та інших українських видань, у тому числі й М. Грушевського. Але й ці гроші доводилося випрошувати не один раз. 7 травня В. Леонтович повідомляв М. Грушевського про виділення В. Симиренком 2000 руб. на редакцію "ЛНВ", по 500 руб. на місяць[97]. 17 грудня 1908 р. М. Грушевський згадував про написання листа в цій справі Володимиру Миколайовичу в офіційному тоні: "Рішив написати до Леонтовича в справі підмоги науковому товариству, хоч се було дуже прикро для мене – написав дуже офіціально..."[98]. А вже за кілька днів, 19–21 грудня М. Грушевський випадково зустрівся з В. Леонтовичем в банку. "Він, здається хотів цілуватися, перепрошав, що не відписав, обіцяв бути, бо ще не бачився з Василем Федоровичем", – згадував про цю зустріч Михайло Сергійович[99]. Та буквально через день (запис за 22–24 грудня) В. Леонтович знову "зник, не бувши і не відписавши"[100].

Щоправда, як і у випадку з чикаленківською "Радою", В. Леонтович все ж об'являвся і гроші обіцяні передавав. 10 січня 1909 р. управляючий видавництвами і журналами М. Грушевського Ю. Тищенко-Сірий (П. П. Лавров) сповістив шефа, що В. Леонтович листовно повідомив про допомогу на УНТ в розмірі 500 руб. на 1909 р. "Хоч се дуже мало, проте і се мене утішило досить", – відреагував на цю новину М. Грушевський. Цих грошей М. Грушевському було мало, бо виникла потреба найму нового приміщення. Це вимагало нових коштів, а отже, й нових побачень з В. Леонтовичем. 15 січня

[95] Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Є. Чикаленка. – С. 106.

[96] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 209–209зв. У щоденнику Є. Чикаленка також відображено цей епізод. Слова М. Грушевського до В. Леонтовича майже аналогічні за змістом: "Чи це Ви, Володимир Миколайович, чи це ваш «призрак»? О призрак, обіймаю тебе, а ти ускользаєш" (*Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 24).

[97] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 29–30.

[98] Там само. – Спр. 25. – Арк. 231зв.

[99] Там само. – Арк. 233.

[100] Там само. – Арк. 233зв.

1909 р. М. Грушевський застає В. Леонтовича в гостях у Є. Чикаленка. На короткій нараді було визначено про надання УНТ ще 1000 руб., а 17 січня ці гроші вже були одержані[101]. У березні 1909 р. М. Грушевський знову просив грошей на УНТ і знову їх одержав від В. Леонтовича[102]. Цю суму Володимир Миколайович виписав на іменному чекові на прізвище Грушевського.

В. Леонтович був надзвичайно коректним і ввічливим із М. Грушевським. У червні 1909 р. М. Грушевський просив у Володимира Миколайовича грошей на музей. І дістав "люб'язну" відповідь. Через кілька днів до дому історика завітав сам В. Леонтович, "був сладчайший; але наговорив, мовби Симиренко не дістає ЛНВ"[103]. Мабуть, йшлося про музей НТШ у Львові. У своєму щоденнику від 12 червня 1910 р. М. Грушевський записав: "...заходив оглянути музеальні приміщення. Займає мене кам'яниця в ринку, що мині досить сподобалася; якби 100 тис. позички дістати від Симиренка, можна б і її купити, і дім збудувати для музею"[104].

У 1910 р. у М. Грушевського та В. Леонтовича визрів план написання популярної енциклопедії для народу. План її докладно невідомий. Можливо, йшлося про україномовний варіант енциклопедії, що робилася О. Шахматовим, М. Ковалевським та М. Грушевським у Петербурзі і що появилася у 1914 р. під назвою "Украинский народ в его прошлом и настоящем". Так само не залишали ідеї влаштування україномовних викладів при якійсь гімназії або на Наддніпрянщині, або в Галичині[105].

На прохання М. Грушевського, В. Леонтович домігся у В. Симиренка у квітні 1910 р. стипендії Л. Шевченковій – родичці великого поета, яка навчалася в Перемишлі на гроші М. Грушевського як його пансіонерка. Розмір стипендії становив від 100 до 200 руб. на рік[106]. У квітні 1911 р. В. Леонтович обіцяв поговорити з Василем Федоровичем про допомогу на журнал "Засів" М. Грушевського. А у жовтні 1000 руб. на "Засів" було передано на руки Ю. Тищенка (П. Лаврова)[107].

М. Грушевський намагався зацікавити В. Леонтовича співпрацею у журналі "ЛНВ". Не випадково там з'явилися найбільші художні твори

[101] Там само. – Арк. 238зв.–239. Про це В. Леонтович писав у листі до М. Грушевського від 5 січня 1909 р. Він зазначав, що В. Симиренко дає на видання "Записок УНТ" на останню книжку за 1908 р. 500 руб. і на 1909 р. – 1500 руб. (Там само. – Спр. 600. – Арк. 40–41).

[102] Там само. – Арк. 257зв., 258зв. (записи від 21 і 26 березня).

[103] Там само. – Арк. 277–277зв. (записи від 12 і 15 червня 1909 р.).

[104] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник М. Грушевського за 1910 рік. – С. 119.

[105] Там само. – С. 112. "О 8-й год. Прийшов Леонтович, а по нім Чикаленко. Балакали про всячину. Я розвив плян народної енциклопедії; Леонтович обіцяв поговорити з Симиренко. Умовилися зробити засідання завтра, але Симиренко не буде. Згадував Леонтович про його охоту пожертвувати «подумайте на що б», каже, що тут не можна, хиба б у Галичині. Особливо б подобалося завести десь українські виклади, в котрійсь гімназії" (запис від 15 квітня 1910 р.).

[106] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 45–47 (лист від 29 квітня 1910 р.).

[107] Там само. – Арк. 68–70, 73–75 (листи від 24 червня та близько 6-го жовтня 1911 р.).

Володимира Миколайовича та його критичні статті. Шукати приязних стосунків з В. Леонтовичем М. Грушевський спонукав і своїх співробітників. 19 липня 1907 р. Іван Джиджора з контори ЛНВ писав до свого шефа: "Я відповідно до поручення Вп. П. Професора підтримую дуже приятельські зносини з Леонтовичем... Він загалом дуже прихильно відноситься до «Вісника»... Він думав, що він людина для громадської справи непридатна... – але тепер", через уважливе ставлення М. Грушевського, буде старатися працювати для суспільного інтересу[108].

Сам М. Грушевський і І. Джиджора замовляють В. Леонтовичу низку рецензій на свіжі художні видання. У травні 1908 р. І. Джиджора на власну руку замовив В. Леонтовичу рецензії на збірничок "Терновий вінок" (К., 1908), збірник художніх творів під редакцією О. Коваленка і другий випуск "Пальмового гілля" А. Кримського[109]. Але, очевидно, Володимир Миколайович відмовився. У ЛНВ рецензія на першу й другу частини "Пальмового гілля" з'явилася лише 1909 р. Її написав Микола Євшан.

М. Грушевський давав В. Леонтовичу рукописи творів для внутрішнього рецензування. Так, у березні 1908 р. Володимир Миколайович переглядав оповідання С. Черкасенка[110].

Взагалі покажчик Б. Ясінського[111] фіксує 12 публікацій В. Леонтовича у ЛНВ. Серед них найвідоміші його оповідання й повісті "Абдул-Газіс", цикл оповідань "З родинної хронічки Гречок", "Совість", "Усе по закону", "Я заробив у мого Бога", рецензії на збірник "Дзвін" (передусім на "Щаблі життя", що викликало велике невдоволення В. Винниченка), "Арго", на твори В. Винниченка ("По свій"), Л. Яновської ("Ідеальний батько") і М. Жука ("Співи землі") та критичний нарис про творчість М. Коцюбинського ("Естетизм М. М. Коцюбинського").

М. Грушевський високо цінував В. Леонтовича як письменника. Він замовив своєму братові Олександру Грушевському серії літературознавчих нарисів про визначних представників української літератури XIX – початку XX ст.[112], і серед них одним з перших було вміщено критичну сильветку про творчість В. Левенка (Леонтовича). Його значення в літературі розглядалося нарівні з класиками українського письменства: І. Франком, І. Нечуєм-Левицьким, Панасом Мирним, В. Стефаником, М. Коцюбинським, В. Винниченком. Не було в тому огляді постатей, що теж визначалися літературним хистом і були вже відомі як визначні літератори. Приміром, не було нарисів про П. Стебницького, О. Лотоцького, С. Єфремова, Лесю Українку. А перші два також були активними співробітниками видань М. Грушевського.

---

[108] Листування Михайла Грушевського. – Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. – К.; Нью-Йорк, 2008. – С. 90.

[109] Там само. – С. 159–160.

[110] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 35.

[111] Літературно-науковий вістник: Покажчик змісту. Том 1–109: 1898–1932 / Укл. Б. Ясінський. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 196–197.

[112] *Грушевський О.* Сучасне українське письменство в його типових представниках: Володимир Левенко // ЛНВ. – 1908. – Т. 42. – Кн. 4–6. – С. 62–65.

Те, що О. Грушевський приділив В. Леонтовичу таке значне місце в історії української літератури, пояснюється не лише і не стільки художнім рівнем творів, а передусім громадським значенням праці В. Леонтовича. Цікаво, що І. Франко у своєму нарисі української літератури для енциклопедії Брокгауза і Єфрона імені В. Леонтовича не згадав. Так само і П. Стебницький у книзі "Украинский вопрос"[113], написаній разом з О. Лотоцьким, не назвав В. Леонтовича серед видатних представників української літератури. Це болісно діткнуло Володимира Миколайовича, і Є. Чикаленко своєю рукою вписав ім'я В. Леонтовича до загального списку визначних письменників. Отже, М. Грушевський такої нетактовності щодо В. Леонтовича не припустився…

Відповідно й В. Леонтович ставився до ЛНВ з великою пошаною і боронив М. Грушевського від критики з боку тих недоброзичливців, яким не знаходилося місця у "Віснику" або яким видавався низьким рівень друкованих у журналі художніх творів. У 1911 р. розпочався похід проти М. Грушевського як редактора ЛНВ. Низка різко критичних статей з'явилася в газеті "Діло". Хоч писали статті наддніпрянці, та друк їх у Галичині був пов'язаний з початком "війни" проводу Національно-демократичної партії проти М. Грушевського за книжку публіцистики "Наша політика", де голова НТШ плямував Тісніший Комітет за його сервілістичну позицію щодо польського політичного панування у Західній Україні. Звинувачували М. Грушевського в редакційному авторитаризмі Г. Хоткевич, І. Липа і С. Шелухин. На захист М. Грушевського встав саме В. Леонтович, який у "Раді" подав статтю "Критикам «Вісника»"[114]. У ній він аргументовано спростував звинувачення опонентів у нібито "невисокому рівні понять редакції", "браку редакційної мислі", "пустому генеральстві" головного редактора. В. Леонтович високо шанував М. Грушевського передусім за загальноідеологічний напрям "Вісника": "Видатний публіцистичний талант М. С. Грушевського, рівного якому дійсно нема у сучасній українській літературі, надзвичайна чутливість його у виборі тем, надзвичайне уміння освітити зняте питання і гостро та сильно обороняти українське діло, що викликають глибоку подяку і правдивий подив, з боку Хоткевича діждалися тільки на лайку. ... Що це таке?! Невже українські письменники не мають інших поважних завдань: тільки тюкати на своїх кращих діячів? Невже для української критики немає в українській літературі й житті чогось більше вартого осуду й догани, як поважна праця кращого робітника нашого?!"[115].

---

[113] На звістку про реакцію В. Леонтовича на зміст рукопису "Украинский вопрос" цікаво відгукнувся П. Стебницький. Він писав Є. Чикаленкові: "Все ж Володимир Миколайович! Як йому не сором отак на все дивитись з особистої точки! І собі і людям не вірить! Ви ж бачили, що в тім, дуже стислім, огляді літературнім багато декого нема, бо для читача неусвідомленого нема гірше, як читати суху номенклатуру, самий список «прекрасных незнакомцев», та ще й з вихвалянням, – от, мовляв, які у нас велетні! Хіба ж ще Володимиру Миколайовичу сумніваться в своїм місці на українським Парнасі? Вже ж О. Грушевський його умістив, скрізь по підручниках він єсть, які ж тут можуть бути сумніви?".

[114] *Леонтович В.* Критикам "Вісника" // Рада. – 1911. – 28 квіт. – Ч. 95. – С. 2–3.

[115] *Його ж.* Критикам "Вісника" // *Його ж.* Зібр. тв. – К., 2006. – Т. 4. – С. 72, 74.

Після цієї критики М. Грушевський все ж зробив висновки. Він усунувся від офіційного головного редакторства в ЛНВ і передав редакційну працю комітетові. В. Леонтовичу М. Грушевський відводив провідну роль у ньому. Він хотів, аби В. Леонтович став офіційним видавцем ЛНВ. Є. Чикаленко писав про це П. Стебницькому 27 грудня 1911 р.: "Володимир Миколайович не хоче підписуватись за видавця, а пан професор напосідається"[116].

28 березня 1912 р. М. Грушевський надрукував офіційне звернення до читачів, у якому знімав з себе обов'язки головного редактора. До редакційного комітету увійшли: Л. Старицька-Черняхівська (видавець), О. Олесь (голова київської редакції) та В. Леонтович і Ю. Сірий (Тищенко) як представник усіх київських періодичних органів М. Грушевського.

Відносини між М. Грушевським і В. Леонтовичем у 1911–1914 рр. були дуже тісними. Свідченням цього було прибуття В. Леонтовича 1912 р. до Львова, де він передав від "комітету спадкоємців" 200 тис. руб. і розмістив їх в НТШ у Львові[117]. У 1912 р. М. Грушевський намагався обрати В. Симиренка почесним членом НТШ, але В. Леонтович відмовив його від цього наміру: "Василь Федорович взагалі не любить займати якесь видне місце, а тут і на його думку не личить йому бути почесним членом в Науковому товаристві, бо ж він сам на науковому полі не працює і не працював, то і видно було б, що він обраний не за наукову працю, а від сього почував би себе ніяково"[118].

У 1913 р. В. Леонтович разом з Є. Чикаленком і В. Шеметом, як "властителі дібр", яких шанували галичани, їздили на відомі Загальні збори НТШ, після яких М. Грушевський відмовився від головування в Товаристві. На цих зборах В. Леонтович був одним з найактивніших оборонців честі і гідності М. Грушевського. 18 грудня 1913 р. він виступав після промови С. Дністрянського і заявив, що дивно, що ніхто ніколи не протестував відверто проти самовладдя М. Грушевського, а вжили огидного способу – анонімної брошури й опорочили найчільнішого чоловіка українського життя. Як тепер вороги будуть дивитись на український рух, коли на чолі його стоїть чоловік, якого обвинувачують ледь чи не в шахрайстві, – обурювався Володимир Миколайович і вимагав сатисфакції для М. Грушевського[119]. Сатисфакція була одержана. В. Леонтович разом з Є. Чикаленком, як представники підросійської України, дали можливість М. Грушевському гідно вийти з ситуації, що склалася в НТШ.

Далі стосунки М. Грушевського і В. Леонтовича попсувалися через зміну політичної орієнтації історика в часи Центральної Ради. До 1917 р. обидва були в одній партії центристського типу. В революції М. Грушевський став соціалістом, а В. Леонтович належав до правих сил – став гетьманцем.

---

[116] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 284, 289.

[117] Щоденник М. Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського ГЖУ / Вступ. ст., публікація, прим. С. Панькової // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2006. – Т. 251. – С. 615.

[118] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 76–77.

[119] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 295.

Замість післямови:
В. Леонтович і проект консервативної України

Коли у 1910 р. четвертий рік поспіль число передплатників "Ради" знову зупинилося на магічній цифрі у 2000, товариш В. Леонтовича за соціальним становищем Євген Чикаленко у листі до П. Стебницького прозорливо висловився з приводу лихої історичної долі України: "Я, врешті, прихожу до думки, що наша біда в нашій демократичності. Єсть в Книзі судеб якась певна міра для демосу, через яку він сам собою не перескочить; обмежено йому розум, прикручено йому душу і тільки в один бік йому одчинені двері: роби та їж. А виробити своє панство, свою нову інтелігенцію – годі, пізно"[120]. Українська політична думка від часів кирило-мефодіївців до Центральної Ради головним своїм завданням вважала працю серед народу, усвідомлення його соціально-національних завдань, звільнення від залежності від держави і місцевого пана. Решта мала прикластися ніби сама собою. Але реальність продемонструвала цілковиту неспроможність цієї прекраснодушної утопії. Лише освічена людина може зрозуміти потребу політичного визволення нації, необхідність культурної і політичної окремішності, лише заможний чоловік здатний зрозуміти перевагу ідеї над матерією, зрозуміти потребу розумної перебудови суспільства. Середній клас рухає цивілізаційним поступом. Бідність, злидні, зневласнення породжують лише бажання відібрати майно у багатших, інстинкт грабіжництва.

В. Леонтович, працюючи для просвічення селянства, у 1906 р. раз у раз відчував на собі сліпу лють сільського пролетаріату, якому "нема чого втрачати, окрім своїх ланцюгів". Чорносотенні сусіди В. Леонтовича на Полтавщині зловтішно потирали руки, коли селяни черговий раз підпалювали господарське майно пана-ліберала. Але той, попри образу, розумів ситуацію і залишався демократом і народолюбцем, поки у вогні революції не втратив усю свою земельну власність і не опинився на чужині у злиднях.

В. Леонтович не був соціальним філософом, не роздумував багато над влаштуванням нових суспільних стосунків, як це робив Є. Чикаленко, розкидавши у своїх мудрих "Щоденниках" і "Спогадах" власну візію переоблаштування України як країни заможних середніх земельних власників. В. Леонтович не був суспільствознавцем, але, як практична людина, поділяв погляди того ж таки Є. Чикаленка, В. Шемета, В. Липинського, які прагнули класового миру, органічного суспільства людей, що шанують приватну власність. Саме відсутність великого відсотка таких людей і призвела в Україні до руїни у 1917–1920 рр. й до перемоги демагогічного більшовизму, який свою ідеологію будував на зненависті до багатства та рівноправності у бідності. А тим часом усі нечисленні досягнення українців перед 1917 р. були збудовані на скромному, як для тридцятимільйонної нації, капіталі В. Симиренка у 2,5 млн руб. та кількасоттисячному капіталі Є. Чикаленка. Українською справою рухали нечисленні майновиті "буржуї": крім вищеперерахованих, можна додати ще й М. Грушевського та О. Кониського. Якби уявити,

[120] Там само. – С. 184 (лист від 13 березня 1910 р.).

що цих людей раптом вилучено з історичного процесу, українці могли взагалі нічого не мати на початок модерного часу. І тоді навіть про сам факт постання УНР ми могли б лише мріяти.

В. Леонтович був одним з небагатьох представників українського консервативного проекту побудови України. А ними були власне всі українські самостійники: М. Міхновський, А. Жук, В. Липинський. І майже всі змушені були до 1917 р. бути "пристібнутими" до демократичної кормиги, працювати у спільному демократичному таборі, маніфестувати себе соціалістами й автономістами-федералістами.

Усе це пройшов і В. Леонтович. Мало було таких як він, й не було іншого шляху для тих, хто хотів України. І ненавидячи осоружний вульгарний соціалізм російської закваски, який втілився у всій своїй відворотності в Україні 1917–1921 рр., Володимир Миколайович сам змушений був перебувати в Українській партії соціалістів-федералістів, в соціальному сенсі партії українських кадетів, серед яких ніхто не поділяв реально лівацького соціалізму ленінського штибу. Більше того, лідером цієї партії був переконаний "народник" Сергій Єфремов, який у 1906 р. в газеті "Громадська думка" закликав селян відбирати землю у поміщицтва, бо не сподівався від останнього хоч якоїсь користі для України через обскурантизм, царелюбство, чорносотенність і крайнє малоросійство. В. Леонтович посварився з С. Єфремовим за його "есерство", бо той "гамузом" до "неперспективних" для української справи долучав і таких, як Володимир Миколайович.

Але В. Леонтович не став підлаштовуватися під актуальний у 1917 р. соціалізм, а обрав правий політичний спектр. З автономіста він перетворився на самостійника, що, власне, було в природі людини, яка спиралася на традицію і приватну власність. Він став міністром в уряді П. Скоропадського і підготував закон, який мав перетворити Україну у країну середнього класу. Та було вже запізно, окупація червоною Росією ставала неуникненною…

Сьогодні В. Леонтович цікавий для нас як представник тої традиції, яка завжди мала в Україні хоч і не міцне, але давнє коріння, і за якою – майбутнє.

Ігор Гирич (Київ). **Володимир Леонтович в українському громадсько-політичному житті.**

У статті розповідається про відомого українського письменника Володимира Леонтовича (1866–1933), одного з чільних меценатів українського громадсько-політичного життя початку ХХ ст. Розглянуто його роль у виданні першої щоденної газети Наддніпрянщини "Громадська думка" (1906), як спонсора УНТ, "Ради", "ЛНВ"; досліджено його контакти з В. Симиренком, Є. Чикаленком і М. Грушевським.

Ключові слова: суспільно-політичне життя, український рух, газета "Рада", М. Грушевський, Є. Чикаленко.

Игорь Гирич (Киев). **Владимир Леонтович в украинской общественно-политической жизни.**

В статье рассказывается об известном украинском писателе Владимире Леонтовиче (1866–1933), одном из ведущих меценатов украинской общественно-политической

жизни начала XX в. Рассмотрена его роль в издании первой ежедневной газеты “Громадська думка” (1906), как спонсора УНТ, “Ради”, “ЛНВ”; исследованы его контакты с В. Симиренко, М. Грушевским и Е. Чикаленко.

Ключевые слова: общественно-политическая жизнь, украинское движение, газета “Рада”, М. Грушевский, Е. Чикаленко.

Ihor Hyrych (Kyiv). **Volodymyr Leontovych in Ukrainian Social and Political Life.**

The article tells about the famous Ukrainian writer Volodymyr Leontovych (1866–1933) as one of the leading patrons of the Ukrainian public and political life early in the twentieth century. His role is considered in publication of the first daily newspaper “Public Opinion” (1906), sponsor of UNT, “Rada”, “LNV”, and his contacts with V. Symyrenko, M. Hrushevsky, and Y. Chykalenko are discussed.

Key words: social and political life, Ukrainian movement, newspaper “Rada”, Hrushevsky, Chykalenko.

Іван ДЗИРА (*Київ*)

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XV–XVIII СТОЛІТЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1918–1935 РОКІВ

Хоч вітчизняна історична наука й має вагомий доробок у галузі літописознавства, проте, з іншого боку, практично нерозробленою в узагальнюючому плані залишається історіографія цієї важливої складової історичного джерелознавства. Тому давно уже назріла нагальна потреба у створенні синтетичної монографії з історії вивчення українського літописання. Однак на сьогодні, коли для цього не виконано необхідну підготовчу роботу (наприклад, відсутня навіть бібліографія українського літописання), доцільно створювати праці, присвячені вивченню давньоукраїнських літописів, а також літописів XV–XVIII ст. в окремі періоди вітчизняної історіографії.

Відновлення незалежної Української держави в ході національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. відкрило новий етап у розгортанні наукових досліджень. У цей час "велике значення для утвердження і подальшого розвитку національної історіографії мало заснування Української академії наук і виділення в її структурі історико-філологічного відділу. Продовжували збагачувати історичні знання члени Українського наукового товариства, його історичної секції, вчені університетів"[1]. Таким чином, внаслідок продуманої наукової політики в Україні було створено академічні установи, що займалися планомірною організацією наукових студій, передусім у сфері суспільних наук, зокрема історичних і філологічних. Планувалося також заснувати підпорядковані УАН Національний архів і Археографічну комісію. Автори "Пояснюючої записки до проекту організації Історично-філологічного відділу Української академії наук" вважали, що співробітники комісії в першу чергу повинні будуть "звернути увагу на видання «Джерел до історії України» – літописів, юридичних пам'яток, грамот, актів, які торкатимуться геть усяких сторінок нашого історичного життя..."[2].

Незважаючи на поразку національно-визвольних змагань, встановлення більшовицької влади і включення УСРР до складу СРСР, здійснювана у 1920-х рр. правлячим режимом політика "українізації" давала відносно

[1] *Калакура Я. С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 253.

[2] Пояснююча записка до проекту організації Історично-філологічного відділу Української академії наук // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. IV.

сприятливі можливості для проведення наукових студій, зокрема й на ниві історіографії. Знаковою подією для наукового життя підрадянської України стало повернення в 1924 р. з еміграції М. Грушевського, який організував і очолив низку установ у структурі ВУАН і сформував власну київську наукову школу. Загалом протягом 1918–1920-х рр. поряд із загальним поступом у різних галузях історичної науки широким фронтом розгорнулися джерелознавчі, в тому числі й літописознавчі дослідження.

Метою даної статті є характеристика тих праць українських учених, у яких головним чином проаналізовано питання походження, історії тексту літописів (авторство, списки, редакції тощо) та оцінено їхнє значення як історичних джерел. Ми розглядаємо лише спеціальні дослідження, котрі стосуються конкретних питань історії українського літописання XV–XVIII ст. Працям узагальнюючого характеру, що в цілому висвітлюють розвиток вітчизняної історіографії й літератури, планується присвятити в майбутньому окрему розвідку. До нашого огляду не включено також численні дослідження з різноманітних питань української історії середніх віків й раннього нового часу, автори яких використовували літописну інформацію.

Незважаючи на те, що з початку 1930-х рр. історичну науку в УСРР було перетворено на ідеологічне знаряддя більшовизму, ми вважаємо за доцільне продовжити верхню межу обраного періоду до 1935 р. Адже протягом 1931–1935 рр. всупереч вкрай несприятливим суспільно-політичним умовам з'явилося кілька цінних праць з українського літописознавства, зокрема дискурсів М. Грушевського, які за своїм науковим рівнем, об'єктивністю та ідейною спрямованістю ще цілком відповідали традиціям того періоду української історіографії, котрий у загальній схемі визначається як "державницький або національно-визвольних змагань та повоєнного десятиліття (1920-ті рр.) в еміграційному та радянському варіантах"[3]. І лише з другої половини 1930-х рр. можна говорити про остаточне утвердження марксистської методології в літописознавчих студіях на підрадянській Україні.

Незважаючи на відсутність узагальнюючих студій з вітчизняної історіографії українського літописання 1918–1935 рр., у науковому активі вже є немало різноманітних праць з цієї тематики. Одні з них присвячені науковій спадщині окремих осіб, а інші містять у своїй структурі огляди літератури з історії літописання.

Типовим прикладом праць першої групи є дві статті Я. Дзири "Михайло Грушевський та козацьке літописання XVII–XVIII ст." і "Козацькі літописи у трактуванні М. С. Грушевського"[4].

Повний, об'ємний, насичений конкретикою огляд наукового освоєння "Історії русів" за 1825–1926 рр. здійснив М. Возняк у монографії "Псевдо-

---

[3] *Ясь О. В.* Історіографія як термін, поняття та дисципліна // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 588.

[4] Див.: *Дзира Я. І.* Михайло Грушевський та козацьке літописання XVII–XVIII ст. // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто, 1991–1992. – Т. 28–29. – С. 130–146; *його ж.* Козацькі літописи у трактуванні М. С. Грушевського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 37–60.

Кониський і Псевдо-Полетика ("Исторія Русовъ" у літературі й науці)"[5]. У 1969 р. побачила світ узагальнююча стаття Я. Дзири "Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії"[6]. Це була перша стаття, автор якої в процесі викладу зв'язно подав історію вивчення, хоча, природно, не всіх літописних творів за 50-річний відрізок часу. Варто зауважити, що відсутність аналізу двох розвідок М. Грушевського про Львівський літопис і "Літопис Самовидця" дещо обмежує тематичний діапазон цієї цікавої студії. У передмові до видання "Літопису Самовидця" належне місце відведено з'ясуванню питання авторства цього твору у вітчизняній історіографії[7]. Багато уваги проблемі дослідження "Історії русів" протягом XIX–XX ст. приділяє у своїй монографії Я. Мишанич[8]. Як відбувалося вивчення історичних наративів доби Гетьманщини, зокрема й у 1928–1935 рр., у загальних рисах показав А. Бовгиря[9].

Однак в основній масі історіографічних публікацій відомості про освоєння в 1918–1935 рр. науковцями українських літописів XV–XVIII ст. подані епізодично та фрагментарно. Все це й зумовлює потребу в спеціальному синтетичному дослідженні вищезазначеного періоду вітчизняного літописознавства.

Загалом протягом цього часу побачили світ лише 4 праці, що стосувалися місцевого, зокрема й церковно-монастирського, літописання. Основна ж увага фахівців була зосереджена на узагальнюючих творах, переважно козацьких літописах і споріднених з ними компіляціях середини – другої половини XVIII ст.

У статті "Матеріяли до історії Коліївщини. Мемуар Ігнатія Филиповича" Іван Шпитковський торкнувся цікавого питання про літописну традицію у василіанських монастирях[10]. У контексті вивчення творчої спадщини Ігнатія Филиповича дослідник, щоправда надто стисло, висвітлив тематику літопису василіанського Підгорецького монастиря (вівся з 1763 р.) за 1784–1799 рр. Тоді ігуменом цієї обителі був Ігнатій Филипович, який особисто провадив літописну справу. Душпастиря цікавили в першу чергу події монастирського життя, різноманітні явища природи, а також ті суспільно-політичні новини, що були пов'язані з діяльністю василіанського ордену або католицької церкви[11].

---

[5] Див.: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика ("Исторія Русовъ" у літературі й науці). – Львів; К., 1939. – С. 5–96.

[6] Див.: *Дзира Я. І.* Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 177–189.

[7] *Його ж.* Вступ // Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 14–22.

[8] *Мишанич Я. О.* "Історія русів": історіографія, проблематика, поетика. – К., 1999. – С. 51–105.

[9] *Бовгиря А. М.* Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2004. – С. 9–21, 79–83, passim.

[10] *Шпитковський І.* Матеріяли до історії Коліївщини. Мемуар Ігнатія Филиповича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1922. – Т. 133. – С. 85–86.

[11] Там само. – С. 88–89.

З 1924 р. почалася публікація нового видання "Синопсису" Плісненсько-Підгорецького монастиря[12]. Його значення насамперед полягає в тому, що, на відміну від А. Петрушевича й І. Франка, Й. Скрутень планував познайомити читачів з повним текстом пам'ятки, який було передано методом транслітерації із збереженням особливостей оригіналу. Різночитання наведені в підрядкових примітках за копією, складеною у XVIII–XIX ст. У невеличкій передмові йдеться про вивчення твору В. Компаневичем, А. Петрушевичем та І. Франком. При цьому замість глибокого аналізу автор обмежується наведенням розлогих цитат із доробку попередників. Далі подано детальний опис двох списків "Синопсису", котрі зберігались у Львівському василіанському архіві. На жаль, Й. Скрутень надрукував лише 44 сторінки рукопису "Синопсису" з 60, остання з яких розповідає про події вересня 1693 р.

Видатний історик М. Грушевський присвятив окреме ґрунтовне дослідження Львівському літопису, котрий охоплює виклад подій за 1498–1649 рр. Він проаналізував склад збірника, до якого входить пам'ятка, охарактеризував її тематику й уважно вивчив історію тексту. Все це дало йому змогу зробити переконливий висновок, що Львівський літопис належить перу вихідця з дрібної української шляхти Брацлавського воєводства Михайлові Гунашевському. Джерелознавець встановив, що М. Гунашевський був автором записів 1630–1649 рр. (причому повість про війни Б. Хмельницького 1648–1649 рр. була додана ним дещо пізніше), до яких приєднав по роках вибірку подій попереднього століття. Використавши інформацію збірника та інших історичних джерел, М. Грушевський подає розгорнуту біографію літописця. У статті досить ґрунтовно висвітлено й історичні погляди М. Гунашевського, який, прагнучи "рассказать публике западноукраинских земель... о борьбе за веру и народность, за права Руси с польскими насильниками, происходившей в Восточной Украине"[13], поставив у центрі свого літопису козацькі війни 1630-х рр. Поряд із цим, враховуючи інтереси галицьких читачів, він прагнув також побільше зібрати й місцевих звісток як церковно-національного, так і побутового характеру.

М. Грушевський наголошує, що записки про події 1630-х – 1640-х рр. становлять надзвичайну цінність "как отражение, совершенно единственное в своём роде, того, что говорилось в кругах малой интеллигентской братии – среди низшего духовенства и мещан, в монастырях и школах, на братских собраниях, на «цвинтарях» и «клиросах» на современные темы – о религиозной политике правительства, об иерархических переменах, о польско-украинских отношениях, о политических событиях"[14]. Незважаючи на відсутність політичної проникливості, широти світогляду й перспектив, дуже цікаво бачити, як погляди багатьох представників названих станів тодішнього

---

[12] *Скрутень Й.* "Синопсисъ" Плісненсько-Підгорецького монастиря // Записки чина Св. Василія Великого. – Жовква, 1924. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 92–103; 1925. – Вип. 2–3. – С. 306–313; 1927. – Вип. 4. – С. 580–591; 1928. – Т. 3. – Вип. 1–2. – С. 156–164.

[13] *Грушевский М. С.* О так называемой "Львовской летописи" (1498–1649) и её предполагаемом авторе // Известия Академии наук СССР. VII серия. Отделение общественных наук. – Л., 1931. – № 5. – С. 585.

[14] Там само. – С. 587.

українського суспільства відображалися "в различных суждениях, отзывах, в восприятиях и образах, легендах и анекдотах, в крылатых словечках, в афоризмах и характеристиках"[15].

М. Грушевського не влаштовує назва твору, оскільки написаний він не у Львові, не львів'янином, і життя цього міста висвітлено в ньому порівняно слабо. Насамкінець Михайло Сергійович висловив надто сміливу думку, ніби дана пам'ятка за жанром є не стільки літописом, скільки записками сучасника, що межують з мемуарами.

Одне з найвагоміших досягнень українського літописознавства 1918 – середини 1930-х рр. становить фундаментальна праця професора Т. Сушицького "Західноруські літописи як пам'ятки літератури"[16]. У 1921 р. її перша частина була видана також російською мовою. Однак через передчасну смерть автора друга частина дослідження, яку упорядкував і підготував до друку О. А. Назаревський, змогла побачити світ лише 1929 р.

У І розділі Т. Сушицький зробив повний огляд літератури про західноруські літописи за 113 років (1802–1915).

ІІ розділ монографії присвячений характеристиці списків і редакцій. Провівши текстологічне зіставлення чотирнадцяти списків-зведень, науковець встановив їх взаємини між собою. Це, у свою чергу, дало йому можливість виокремити 3 редакції – коротку, складну й повну. Для першої з них притаманним є багатство смоленських звісток і відсутність міфічних матеріалів з ранньої литовської історії. Списки складної групи, з одного боку, містять нарис доісторичної Литви, а з іншого – передають у скороченій формі інформацію, що стосується Смоленської землі. Нарешті повна редакція, представлена списком Биховця, характеризується найповнішим обсягом матеріалу, залученого зі списків короткої, складної редакцій і польських джерел, а також оригінальністю його викладу. На підставі мовознавчого аналізу дослідник присуджує старшинство короткій редакції, появу якої датує 1440-ми рр. Друга (1550-ті рр.) і третя (1560-ті рр.) редакції не мають такої кількості архаїчної лексики, суб'єктивність викладу еволюціонує в них до послаблення авторського начала. До того ж для зводів складної редакції притаманним є псування тексту. Провівши текстуальний аналіз, учений зробив цінні спостереження стосовно якості редакцій. "Перша редакція... – підсумовує він, – є значно кращою, ніж останні дві, і а) змістом, в розумінні якості в освітленні подій, зрозумілості та докладності оповідань, точності (до дрібниць і деталей) у хронології, цифрах і йменнях, б) також і викладом, найбільш у ній образно-тематичним, нарешті в) мовою, найбільш цільною і однородною, видержаною в певному слов'яно-руському стилі своєї доби"[17].

У ІІІ–VI розділах Т. Сушицький проводить фронтальний аналіз джерельної основи зведень, виявляє різночитання, встановлює авторів і редакторів,

---

[15] Там само.

[16] *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – К., 1921. – Ч. І. – 136 с.; К., 1929. – Ч. ІІ–Х, 137–404 с.

[17] Там само. – Ч. І. – С. 96.

що в кінцевому рахунку підпорядковано створенню повномасштабної картини історії західноруського літописання.

Важливе місце в монографії відведено характеристиці повістей і оповідань, які входять до складу західноруських літописів. Це в першу чергу батальні картини або розповіді про державних діячів, котрі за своїм змістом, способом викладу та стильовими особливостями помітно відрізняються від літописного тексту і є свідченням образного мислення їхніх авторів. На думку вченого, частину їх створили самі укладачі зведень, а решта потрапила туди зі сторонніх писемних і усних джерел. Центральне місце серед них Т. Сушицький традиційно відводить "Похвалі великому князю Вітовту" як одному з найхудожніших творів у складі західноруського літопису.

В останньому розділі науковець розглянув стильові особливості пам'яток, продемонстрував увесь комплекс художніх засобів, котрими користувалися автори списків і завдяки яким їх праця набувала літературної форми. Сильною стороною VIII розділу є також залучення для порівняння галицько-волинської літописної традиції та продукції литовської великокнязівської канцелярії. На численних прикладах учений доводить залежність стилю західноруських літописів від Галицько-Волинського літопису й литовських грамот, наголошує на світському характері цих зведень тощо.

За справедливим твердженням О. В. Мишанича, "книга Т. Сушицького залишається й донині чи не єдиним глибоким комплексним дослідженням літописів литовсько-руської доби як пам'яток давніх української і білоруської літератур"[18].

Т. Сушицький також стисло розглянув еволюцію історичного сюжету про захоплення Києва Батиєм у 1240 р. в Іпатіївському, Лаврентіївському, Воскресенському й Густинському літописах[19]. Дослідник показав, як у процесі літературного обігу історичні факти щільно сплітались з легендарними та художньо-поетичними деталями, внаслідок чого в XVII ст. склалася книжна легенда про цілковите запустіння Києва й Наддніпрянської України після монголо-татарської навали. Остаточне ж оформлення дане оповідання, доводить науковець, знайшло в київському "Синопсисі".

У спеціальній статті А. Єршов спробував встановити час написання й авторство Густинського літопису. Використання літописцем "Палінодії" Захарії Копистенського, яка була створена протягом 1619–1622 рр., і завершення вміщеного до оригіналу літопису списку московських патріархів Філаретом (1619–1633) дозволило джерелознавцю приблизно обмежити час складання пам'ятки 1623–1633 роками. Порівнявши Густинський літопис з "Палінодією" та проаналізувавши його текст, А. Єршов дійшов висновку, що саме Захарія Копистенський у 1623–1627 рр. уклав цей видатний твір вітчизняної історіографії XVII ст. Головними аргументами для дослідника

[18] *Мишанич О.* Давня українська література (XI–XVIII ст.) // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії, 75. – К., 2003. – С. 49.

[19] *Сушицький Ф.* До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батия // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 91–93.

служать обсяг і склад джерельної бази обох пам'яток, надзвичайно висока ерудиція авторів та дотримання ними однакових правил оформлення цитат і посилань. Однак твердження А. Єршова, ніби відсутність посилань у Густинському літописі на дослівно переписані цілі сторінки з "Палінодії" є вагомим свідченням на користь авторства Захарії Копистенського, на нашу думку, мало допомагає вирішенню даного питання. Адже для української історіографії тієї доби право авторської власності було виражено значно слабше, ніж у XIX ст. Не набагато переконливішим виглядає й аргумент науковця про те, що "між Густинським літописом і Палінодією є подібність внутрішня, з боку спільності провідної думки. Літопис, як і Палінодію, написано на захист української культури й народности"[20]. Але ж, як відомо, не лише "Палінодія" Захарії Копистенського, а й усі інші твори української православної полемічно-публіцистичної прози були спрямовані на оборону православ'я й національної ідентичності. У кінцевому підсумку загалом цікава гіпотеза А. Єршова остаточно не вирішувала питання про авторство Густинського літопису й потребувала подальшої поглибленої розробки.

Про використання Феофаном Прокоповичем матеріалів з київського "Синопсису" йдеться в ґрунтовній розвідці Я. Гординського[21]. Дослідник погодився з М. Тихонравовим, що для майстерного відтворення колориту язичницької доби драматург наслідував розділ "Синопсису" "О Ідолѣх". Крім того, він вбачав подібність обох пам'яток в оповіданні про загибель князя Ярополка Святославовича. І, нарешті, на переконання науковця, вміщена до "Синопсису" промова грецького філософа перед Володимиром Святославовичем також послужила джерелом для відповідної сцени у Феофана Прокоповича.

XI етюд С. І. Маслова з історії стародруків присвячений розгляду видань київського "Синопсису", починаючи з першого (1674) і закінчуючи виданням кінця XIX – початку XX ст. 1928 р. його було надруковано російською мовою у збірнику статей на пошану О. Соболевського, а наступного року – українською в "Записках історично-філологічного відділу ВУАН"[22]. Основну увагу в розвідці приділено виданням, датованим 1680 р. Дослідник встановив наявність трьох видань "Синопсису" в 1680 р. і дав докладну характеристику кожному з них. Опис стародруків виконано за схемою, до якої входять такі елементи, як нумерація, шрифти, особливості набору, мистецьке оформлення (орнамент, гравюри, фарба), папір, філіграні, друкарські помилки тощо. Отже, даний етюд має чітко виражений книгознавчий аспект, оскільки його автор вивчає різні видання "Синопсису" в першу чергу як пам'ятки матеріальної культури. Однак здійснений ним аналіз редакторської роботи видавців,

---

[20] *Єршов А.* Коли й хто написав Густинський літопис? // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1930. – Т. 100. – Ч. II. – С. 211.

[21] *Гординський Я.* "Владиміръ" Теофана Прокоповича // Там само. – Львів, 1921. – Т. 131. – С. 84–86.

[22] *Маслов С. И.* К истории изданий киевского "Синопсиса" // Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского: Статьи по славянской филологии и русской словесности. – Л., 1928. – С. 341–348; *його ж.* Етюди з історії стародруків // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 21–22. – С. 45–66.

стисла інформація про переклади "Синопсису" та його вплив на низку історичних і літературних творів XVII–XIX ст. свідчать, що розвідка містить також окремі спостереження мовознавчого й джерелознавчого характеру.

У 1918–1935 рр. українські науковці значно розширили й поглибили дослідження проблем козацького літописання. Причому характеристика ідейної спрямованості творів козацької історіографії, як правило, йшла паралельно з оцінкою їхньої вартості як історичних джерел.

На підставі порівняння відповідних місць із "Зібрання історичного" С. Лукомського, його додатків до діаріушів Т. Титлевського й С. Окольського, а також доповнень до тих же діаріушів з літопису С. Величка П. Клепацький спробував відновити зміст т. зв. "Достовірного руського літопису"[23]. На думку вченого, текстом цієї втраченої пам'ятки скористалися у свою чергу автори Густинського літопису, "Краткого описания исторического о Малой России" 1789 р. й історико-літературного твору, який у конспективній формі під 1725 р. умістив до свого щоденника Яків Маркович. Дослідник окреслив хронологічні межі гіпотетичного наративу 1320–1657 рр. Він виділяє в його тексті 2 частини, створення яких приписує безпосереднім очевидцям подій. Перша, що містить оповідання за період 1582–1599 рр., імовірно була складена духовною особою, а друга, скоріш за все, належить перу козацького канцеляриста – сучасника П. Сагайдачного й Б. Хмельницького. Джерелознавець визнав цілком імовірною реконструкцію втраченого твору на підставі аналізу літописних текстів з московського зібрання колекціонера О. Вахрамєєва та щоденника Я. Марковича.

Однак наведені П. Клепацьким елементи змісту т. зв. "Достовірного руського літопису" насправді ніколи не існували у вигляді окремої текстуальної цілісної тканини, а є по суті довільною компіляцією матеріалу з різноманітних джерел, у тому числі й із хрестоматійних пам'яток української історіографії XVII–XVIII ст. Головні помилки науковця полягали в тому, що він a priori сприймав усі посилання С. Лукомського й С. Величка на "Достовірний руський літопис", не намагаючись при цьому самому з'ясувати їхнє джерельне походження, перевірити оригінальність їх інформації, встановити можливу тотожність з текстами інших відомих пам'яток.

Особливо велика увага в даний період приділялась "Літопису Самовидця". У першу чергу дослідники намагалися встановити особу його автора, оскільки в цьому випадку йшлося не про колективне, а чітко виражене індивідуальне творче начало. Незважаючи на великий обсяг виконаної роботи, українським науковцям XIX – початку XX ст. так і не вдалося розв'язати проблему авторства "Літопису Самовидця". Більше того, такий авторитетний дослідник, як О. Левицький, категорично заявив, що вважає "совершенно бесполезной всякую попытку разоблачить этот таинственный аноним"[24].

[23] *Клепацький П. Г.* Про т. зв. "певний («достовірний») руський", або "рукописний козацький" літопис // Записки Полтавського інституту народної освіти. – Полтава, 1927. – Т. 4. – С. 35–38.

[24] *Левицкий О. И.* Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 34.

Однак у 1919–1922 рр. побачила світ ґрунтовна розвідка В. Модзалевського “Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка-Романовський”, у якій детально висвітлено життя й діяльність цього типового представника вищих верств українського суспільства другої половини XVII ст. на тлі тогочасного політичного й суспільно-економічного життя[25].

Вищезазначена стаття спонукала до подальших пошуків В. Романовського, котрий наголошував, що “рішення питання про авторство Самовидця було цілком підготовлене публікаціями Вадима Модзалевського...”[26].

В. Романовський встановлює авторство “Літопису Самовидця” за допомогою порівняльного аналізу біографії Романа Ракушки-Романовського й автобіографічних фрагментів з тексту твору. Основними аргументами для дослідника служать притаманні для мови пам’ятки особливості сіверянської говірки, факт написання твору в Стародубі, завершення викладу подій 1702-м роком, добра поінформованість літописця в різноманітних деталях тогочасного суспільно-політичного життя України, негативне ставлення до гетьмана Д. Многогрішного, докладний опис подій, котрі відбувалися на Правобережжі в 1669–1675 рр. Науковець також наводить датований серпнем 1663 р. лист Р. Ракушки-Романовського до Лазаря Барановича, щоб довести повну ідентичність стилю тексту цього документа й “Літопису Самовидця”. Однак при цьому він не вдається до порівняльного мовностильового аналізу пам’яток. Насамкінець джерелознавець у дещо категоричній формі робить висновок, що “переглянувши основні моменти біографії Ракушки, ми не знайшли жодного протиріччя фактам життя Ракушки тим відомостям, що ми знаємо про автора Самовидця з самого ж літопису. Навпаки, всі ясні вказівки Самовидця, де він сам про себе говорить, цілком укладаються в відомі факти біографії Ракушки. Більше того, деякі місця літопису Самовидця стають зрозумілими тільки тоді, коли ми визнаємо авторство Романа Онисимовича Ракушки-Романовського”[27].

Таким чином, дана стаття відіграла велику роль у відновленні гіпотези П. Сердюкова про авторство Р. Ракушки-Романовського.

Після появи дослідження В. Романовського О. Дорошкевич для історичної довідки передрукував із “Киевской старины” лист П. Куліша до О. Бодянського від 22.X.1846 р.[28]. У ньому П. Куліш повідомляв адресата, що його колишній однокласник П. Сердюков готує спеціальну статтю, в якій збирається довести належність авторства “Літопису Самовидця” Р. Ракушці-Романовському.

Правильність точки зору В. Романовського підтвердила стаття О. Оглоблина, яка хоч і була підготовлена ще у травні 1924 р., проте побачила світ

[25] *Модзалевський В.* Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка-Романовський // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 18–52; К., 1920–1922. – Кн. 2. – С. 29–59.

[26] *Романовський В.* Хто був “Самовидець”? // Україна. – К., 1925. – Кн. 5. – С. 61.

[27] Там само. – С. 73.

[28] *Дорошкевич О.* Лист до редакції // Там само. – К., 1925. – Кн. 6. – С. 191.

лише два роки по тому[29]. Для успішної атрибуції авторства Олександр Петрович запропонував поєднати скрупульозний аналіз автобіографічних фактів літописного оповідання з паралельним вивченням його композиції. Такий підхід дав йому можливість, зокрема, довести, що певна зацікавленість церковними справами простежується в пам'ятці ще з 1669 (або 1670) р., а її друга частина, котра охоплює події 1673–1702 рр., написана особою духовного стану. Цим самим О. Оглоблин спростував переконання О. Левицького й В. Романовського, що Самовидець ні з походження, ні за освітою, ні за родом діяльності не належав до духовенства. Зіставивши відомості про життєвий шлях літописця, його суспільно-політичні погляди, оточення, особисті симпатії й антипатії з біографічними даними Р. Ракушки-Романовського, дослідник підкреслює їхню "дивовижну тотожність"[30]. О. Оглоблин докладніше за своїх попередників перераховує джерела, з яких Самовидець, проживаючи у Стародубі, черпав різноманітну інформацію, й наголошує, що в цей час він щиро дотримувався промосковської орієнтації.

Глибоке вивчення фактологічної достовірності й авторства "Літопису Самовидця" здійснив у масштабній розвідці М. Н. Петровський[31]. Джерелознавець зафіксував усі основні помилкові й непевні літописні факти, що стосуються часів Хмельниччини, а також вказав на ті об'єктивні й суб'єктивні причини, котрі зумовили їх виникнення. Оцінюючи джерельну вартість пам'ятки, він заявив, що, хоч за достовірністю інформації вона й займає перше місце серед інших творів літописного жанру, проте не може стояти в одному ряду з документальними джерелами.

Застосувавши компаративний метод, учений у II частині порівняв дані літописного тексту з життєписом Р. Ракушки-Романовського. Принагідно він переконливо спростував гіпотезу М. Костомарова про авторство видатного козацького дипломата Федора Коробки. Далі М. Петровський зупинився на вивченні суспільно-політичних інтересів літописця й показав, якою мірою вони відповідали поглядам і симпатіям Р. Ракушки-Романовського. Причому позиції Самовидця й історичних діячів переважно розглядалися ним у розрізі класових взаємин, що дещо збіднювало багатовимірність особистісних характеристик (наприклад, І. Сірка). У кінцевому підсумку М. Петровський висловив тверде переконання, що автором твору був саме Р. Ракушка-Романовський.

Наслідком багаторічного вивчення "Літопису Самовидця" стала ґрунтовна узагальнююча монографія М. Петровського "Нариси історії України XVII – початку XVIII століть"[32]. Композиційно вона складається зі вступу,

[29] *Оглоблін О.* До питання про автора літопису Самовидця // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 181–196.

[30] Там само. – С. 192.

[31] *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С. 3–80.

[32] *Його ж.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Харків, 1930. – 454 с.

двох частин, додатків, списків використаних джерел, літератури та покажчиків.

У вступі науковець стисло накреслив основні напрями своїх студій.

І розділ І частини присвячений з'ясуванню умов, що викликали появу козацьких літописів, та історіографії питання.

Продовжуючи розпочату О. Левицьким роботу над відновленням авторського тексту, М. Петровський виділив 4 фрагменти, які, на його думку, є пізнішими вставками, а також розглянув усі випадки псування словесного матеріалу. Важливим моментом було також виявлення фактичних помилок у базовому списку Іскрицького шляхом його зіставлення зі списками Козельського та Юзефовича.

М. Петровський уточнив висновок О. Левицького, за яким історична частина тексту твору з причинно-наслідковим викладом матеріалу закінчується 1672 р. На підставі аналізу різноманітних датувальних ознак він обґрунтовано продовжив її до 1676 р. Друга ж, літописна частина, якій притаманна уривчастість звісток, розташованих у хронологічній послідовності без внутрішнього зв'язку, охоплює 1677–1702 рр. Отже, Самовидець почав записувати оповідання рівнобіжно подіям саме з 1677 р. Однак категоричне твердження М. Петровського, ніби "Самовидець, складаючи свій твір, не користувався писаними джерелами (чужими хронічками, діяріюшами й інш.), як й попередніми своїми записами..."[33], не знайшло підтримки серед науковців. Як слушно зазначав Я. Дзира, "малоймовірно, щоб літописець зміг утримати в своїй пам'яті події трьох десятиріч і до дрібниць, рік за роком, хай навіть з деякими помилками, їх відтворити..."[34].

М. Петровський підтримав твердження О. Левицького, що "Літопис Самовидця" було складено на Сіверщині, а точніше у Стародубі. Оскільки перша частина створювалась через певний час після відображених у ній подій, то цілком закономірно, що Микола Неонович пов'язав питання про місце походження пам'ятки з питанням про місце проживання автора. Внаслідок логічно-змістового аналізу він переконливо довів, що в 1648–1668 рр. Самовидець мешкав у Ніжині, у 1669–1675 рр. перебував на Правобережжі й нарешті останній період його життя (1676–1702) пов'язаний із Стародубом.

Значну увагу порівняно з попередниками приділив М. Петровський висвітленню суспільно-політичних поглядів літописця, розкриттю його ставлення до різних історичних і церковних діячів. Також уважно простежується ним літописна інформація, що стосується міждержавних і особливо соціальних взаємин. Спростовуючи твердження О. Левицького про "епічний об'єктивізм" Самовидця, М. Петровський вважав літопис "твором дуже й дуже суб'єктивним, наскрізь просякненим класовими й на ґрунті їх особистими симпатіями автора його"[35]. Важливе значення мають також міркування Миколи Неоновича щодо впливу загальної атмосфери тодішньої епохи на

[33] Там само. – С. 73.

[34] *Дзира Я. І.* Вступ. – С. 15.

[35] *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – С. 133.

можливість вільного висловлювання авторських думок. Слід зауважити, що стриманий тон літописця й безпристрасна форма викладу створювали для дослідника серйозні труднощі під час встановлення авторської оцінки тих чи інших історичних діячів. Загалом прийнявши висновки М. Петровського стосовно патріотизму й соціальних поглядів Самовидця, Я. Дзира справедливо відзначив уразливість запропонованого ним переліку позитивних і негативних літописних персонажів. Адже "не знаходячи для свого твердження прямих аргументів, він (М. Петровський. – *І. Д.*) вишукує побічні, маючи перед собою готову схему – симпатії та антипатії Р. Ракушки-Романовського"[36].

У монографії переконливо доведено належність Самовидця до козацького стану, а також його зв'язки з духовними колами. Для встановлення авторства пам'ятки Микола Неонович скрупульозно зіставив інформацію про участь літописця в тих чи інших подіях, його соціальне становище, місцеперебування та особисте ставлення до зображуваного з фактами біографії Р. Ракушки-Романовського. Загалом використані біографічні й ідеологічні елементи атрибуції дозволили досліднику зробити в цілому переконливий висновок, що автором "Літопису Самовидця" був Р. Ракушка-Романовський. А ось міркування М. Петровського, ніби головними причинами анонімності пам'ятки виступають самовиправдання та мстивість літописця, виглядають занадто наївними, оскільки вони прив'язані лише до особи Р. Ракушки-Романовського і не враховують питань збереженості авторського тексту, його подальшої долі в різних списках тощо.

Найціннішою є II частина монографії, котра присвячена джерелознавчому аналізу "Літопису Самовидця". Щоб зробити необхідні узагальнення стосовно повноти, достовірності й точності відображення дійсності в "Літописі Самовидця", М. Петровський, враховуючи обставини виникнення інформації, перевірив кожний факт і подію, які містяться у творі. Для цього він використав широку джерельно-літературну базу – історичну літературу й опубліковані документи (загалом 577 позицій), а також матеріали Древньосховища Центрархіву РРФСР, Чернігівського історичного архіву й відділу рукописів бібліотеки НІНО. Завдяки масштабності такої перевірки дослідження "вийшло за межі студій над літописом Самовидця"[37]. Загалом учений дійшов висновку, що через наявні помилки й неточності дана пам'ятка "не може вважатися першорядним джерелом... до історії України..."[38]. Оскільки "Літопис Самовидця" послужив джерелом для низки інших творів літописного жанру, то в майбутньому матеріали II частини книги М. Петровського з великим успіхом використовувались науковцями, котрі працювали в галузі українського джерелознавства й історіографії XVIII ст.

На жаль, на дослідження М. Петровського певний відбиток наклала вульгарно-соціологічна методологія, що виявляється, зокрема, в надмірній увазі до "класової фізіономії" Самовидця й Р. Ракушки-Романовського,

[36] *Дзира Я. І.* Вступ. – С. 31.

[37] *Його ж.* Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії. – С. 179.

[38] *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – С. 386.

характеристиці козацьких літописів як "старшинських" тощо. У книзі зустрічається багато повторів фактичного матеріалу, аналогічних висновків і узагальнень, котрі належать до недоліків технічного порядку.

В іншій праці той же автор детально студіює життєвий шлях Р. Ракушки-Романовського[39]. Тут Микола Неонович доводить, що перший генеральний підскарбій не був прихильником прокремлівської орієнтації, зокрема розкриває його роль у антимосковському повстанні 1668 р., а також дає йому характеристику як державно-політичному діячеві й людській особистості.

У 1932 р. побачила світ стаття М. Грушевського "Самовидец Руины и его позднейшие отражения", в якій академік виклав зміст окремого розділу VI тому своєї "Історії української літератури". Подібно до попередників дослідник зіставив біографічні відомості про Р. Ракушку-Романовського з дотичними до них автобіографічними моментами з "Літопису Самовидця". Підсумувавши досягнення на ниві вивчення авторства твору, М. Грушевський дійшов висновку, за яким "можно считать несомненным, что летопись была произведением Романа Ракушки, – настолько точно совпадают биографические данные о нём со всеми указаниями летописи, и настолько ясно, ярко и убедительно разрешаются этой биографией отражения авторских переживаний и впечатлений, сохранённые этим произведением: всё то, что можно вывести из его содержания, вполне и без остатка покрывается тем, что мы знаем теперь о Ракушке, и почти невозможно себе представить, чтобы какие-нибудь новые данные могли разрушить или поколебать это тождество"[40]. Познайомивши читачів із соціальним становищем, життєвим шляхом і рисами характеру літописця, науковець переходить до аналізу його історичних поглядів. При цьому він підкреслює, що до державного устрою Речі Посполитої Самовидець ставився як лояльний монархіст.

На відміну від козацьких літописців XVIII ст., Р. Ракушка-Романовський не дає розгорнутої панегіричної характеристики Б. Хмельницькому, не захоплюється його тріумфальними перемогами, які, на його думку, були досягнуті завдяки союзу з татарами. Багаторічна війна зруйнувала господарський добробут українців, матеріальні та культурні цінності шляхетської цивілізації. Тому в літописі немає схвальних відгуків про державні здобутки Хмельниччини, захоплення мужністю та звитягою її героїв.

Події 60-х – 70-х років XVII ст. літописець також оцінює з точки зору заможних верств тогочасного українського суспільства. Так само як і М. Петровський, М. Грушевський наголошує на негативному ставленні Р. Ракушки-Романовського до московського протекторату. Причини таких поглядів, на думку дослідника, полягали в хиткій і нестабільній ситуації, в якій перебувала Україна в добу "Руїни". "Но это писал, – зазначає М. Грушевський, – не генеральный подскарбий, не наказной полковник Нежинский, а беглый брац-

[39] *Його ж.* Українські діячі XVII віку. ІІ. Роман Ракушка-Романовський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 181–212.

[40] *Грушевский М. С.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т. 1. – С. 162.

лавский протопоп, насмотревшийся на страшные картины опустевшего Правобережья, безысходной резни представителей московской, польской и турецкой ориентаций, – писал на руинах своей собственной карьеры и своего богатства...”[41].

Через те, що історія боротьби за визволення України була змальована Р. Ракушкою-Романовським у такому песимістичному дусі, його твір не зміг конкурувати з тими пам’ятками вітчизняної історіографії, автори яких прагнули звеличити державницькі змагання власного народу й одночасно обґрунтувати право козацької старшини на провідну роль у суспільно-політичному житті Гетьманщини.

Вагоме місце у статті відведено також висвітленню впливу ідеології “Літопису Самовидця” на наукову й літературну спадщину П. Куліша. Як вважає М. Грушевський, одним з факторів прийняття П. Кулішем суспільно-політичних поглядів Самовидця було суб’єктивне перебільшення наукової ваги “відкритого” письменником літопису, який своїм ідейним змістом помітно відрізнявся від творів Г. Граб’янки та С. Величка. Іншою причиною захоплення літописом було соціальне походження автора “Чорної ради”, предки якого по батьковій лінії були “значними” козаками, а мати виводила родовід від полковника М. Гладкого.

В цілому вважаючи висновки “ракушківців” переконливими, М. Андрусяк навів у своїй статті два факти, які нібито суперечать саме такому вирішенню питання[42]. По-перше, на його думку, літописець не брав участі у білоруському поході 1654 р. під проводом І. Золотаренка. І, по-друге, київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський посилав у 1670 р. Р. Ракушку-Романовського до константинопольського патріарха Мефтодія, щоб останній оголосив законним львівським єпископом Йосипа Шумлянського, а не для свого затвердження на митрополії, як це подає Самовидець. Насправді ж патріарх визнав Йосипа Нелюбовича-Тукальського митрополитом і своїм екзархом ще 16 березня 1668 р. Не заперечуючи зв’язків Самовидця з Чернігівщиною, М. Андрусяк пропонує в автори твору канцеляриста Івана Биховця. Але не підкріплена за браком джерельного матеріалу його гіпотеза виглядає непереконливою.

Наведені М. Андрусяком приклади спростував у рецензії А. Єршов, який вважав, що “самий факт відсутності Самовидця в складі Ніжинського полку під час акцій на Білій Русі нічого не промовляє за чи проти авторства Ракушки, котрий як ревізор скарбу військового навряд чи міг залучатися до участі в походах”[43]. Стосовно ж відрядження Р. Ракушки-Романовського до Царгорода, то його головною метою було не затвердження, а підтвердження висвячення Йосипа Нелюбовича-Тукальського, оскільки в той час київським митрополитом титулував себе й Антоній Винницький.

---

[41] Там само. – С. 179.

[42] *Андрусяк М.* До питання про авторство літопису Самовидця // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 189–194.

[43] *Єршов А.* Рец. на: Андрусяк М. До питання про авторство літопису Самовидця // Україна. – К., 1929. – Грудень. – С. 144.

Логічне продовження версія М. Андрусяка отримала у статті Л. Окиншевича "До питання про автора літопису Самовидця"[44]. Дослідник мотивує свої сумніви щодо авторства Р. Ракушки-Романовського наявністю в літописі лише однієї звістки про функціонування податкової системи Лівобережжя в 1663–1668 рр., тобто в період, коли останній перебував на посаді генерального підскарбія. Стриманий тон викладу матеріалу, на думку Л. Окиншевича, також свідчить, що Самовидець не брав активної участі в державному й політичному житті, а обмежувався другорядними ролями.

Джерелознавець приділив велику увагу історії роду Биховців у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. і порівняв біографічні моменти літописного оповідання з життєписом військового канцеляриста Івана Івановича Биховця. До найпереконливіших доказів на користь своєї гіпотези Л. Окиншевич зараховує докладний опис бою, що відбувся у травні 1665 р. під Білою Церквою, за участю, як це підтверджують документальні джерела, Івана Биховця, а також те, "що з Биховцем зв'язується козацький літопис, як це можна зрозуміти з Величка"[45]. Найслабшою ланкою своєї побудови дослідник визнає пильну увагу Самовидця до стародубських подій, хоча й пояснює її родинними зв'язками І. Биховця. Адже його зять – військовий товариш Василь Хмельовський походив із села Хмельовки, котре належало до другої Стародубської полкової сотні. Висловивши припущення, що І. Биховець помер 1709 р., Л. Окиншевич не зміг пояснити, чому "Літопис Самовидця" закінчується 1702 р.

Порівнявши "Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму" й "Літопис Самовидця", М. Возняк заявив про їх повну відмінність на мовностильовому рівні[46].

У 1935 р. Михайло Возняк запропонував нову гіпотезу, згідно з якою "Літопис Самовидця" належить перу корсунського полковника Федора Кандиби[47]. Для аргументації дослідник зіставив висловлювання літописця про себе, а також ті матеріали з твору, які більшою чи меншою мірою говорять про автора, з біографією Ф. Кандиби. Також він порівняв мовностильові особливості листа полковника від 22.02.1671 р. до польського короля Михайла Вишневецького й літописного тексту.

Однак, на наш погляд, суттєвим недоліком цієї побудови є те, що жодним джерелом не підтверджується участь Ф. Кандиби в усіх подіях до 1666 р., свідком або учасником яких безперечно був чи з великою часткою ймовірності міг бути Самовидець. На жаль, не можна серйозно брати до уваги й мовностильовий аналіз, що має переважно механічний характер і базується на підрахунку більшості тотожних читань. Адже М. Возняк не врахував того, що порівнюються, по-перше, різножанрові твори (лист і літопис), а по-друге,

[44] *Окіншевич Л.* До питання про автора літопису Самовидця // Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – С. 1–26.

[45] Там само. – С. 15.

[46] *Возняк М.* Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1935. – Т. 153. – С. 25.

[47] Там само. – С. 1–81.

авторський текст з публікацією, в основу якої було покладено список 1734 р. У зв'язку із вищезазначеними недоліками, а також наявністю інших слабких місць (наприклад, спроба довести шляхетський статус Самовидця чи пояснити причину його антипатії до І. Самойловича) в цілому точка зору М. Возняка не була прийнята вітчизняною історичною наукою.

Завершуючи розгляд даної статті, слід наголосити на змістовності тих її сторінок, що присвячені історіографії питання. Інтерес становить також характеристика складеного в другій половині XVIII ст. списку "Літопису Самовидця", що зберігався у Варшавській бібліотеці ординації Красінських, куди, у свою чергу, він потрапив із зібрання Костянтина Свідзінського.

Публікацією в жовтні 1926 р. першого тому літопису С. Величка Археографічна комісія ВУАН започаткувала серію "Пам'ятки українського письменства"[48]. Такий вибір не був випадковим, оскільки враховував величезне значення цього твору для вітчизняної літератури та історіографії XVIII ст. і одночасно підкреслював зв'язок з науковими традиціями Київської комісії для розгляду давніх актів. До того ж, попереднє видання 1848–1854 рр. на той час уже застаріло й стало бібліографічною рідкістю. І, нарешті, наявність оригіналу полегшувала роботу видавця з технічного боку.

"Сказаніє о войнѣ козацкой з Поляками" було надруковане за оригіналом, а деякі доповнення й виправлення внесені за копією із збірника М. Судієнка. Підготовка вступної статті та звірка текстів належали К. Лазаревській. У "Передньому слові" вона навела змістовну палеографічну характеристику рукопису, а також познайомила читачів з розробленими Археографічною комісією ВУАН правилами передачі староукраїнських текстів, що становили значний здобуток вітчизняної археографії. Їхньою метою було, "виходячи з фонетичного значення знаків сучасної української абетки"[49], максимально зберегти всі особливості тексту оригіналу. На жаль, суттєвим недоліком видання є відсутність у ньому наукових коментарів і покажчиків.

У розлогій розвідці про літопис Величка П. Клепацький коротко виклав біографію його автора, дав характеристику рукопису та джерельної бази твору. Головною заслугою професора є досить вдала спроба на підставі внутрішнього аналізу тексту виділити одне з головних джерел "Сказанія о войнѣ козацкой з Поляками" – діаріуш Самійла Зорки. Висвітливши методику використання С. Величком праці С. Зорки та розглянувши всі зроблені з неї виписки, П. Клепацький за допомогою синтетичного методу створив своєрідний макет реконструйованої пам'ятки, що складається з окремих, не завжди органічно пов'язаних між собою елементів. На думку дослідника, верхньою межею Зорчиного діаріуша була осінь 1659 р., коли Юрій Хмельницький здобув Чигиринський замок. Під час вивчення щоденника П. Клепацький переконався, що він не має нічого спільного з "Літописом Самовидця". Завдяки цьому науковець спростував версію тих попередників, котрі розглядали діаріуш С. Зорки як спільне джерело, що лежить в основі творів Величка й Самовидця.

---

[48] *Величко С.* Сказаніє о войнѣ козацкой з Поляками. – К., 1926 .– Т. 1. – XVI, 270 с.

[49] Там само. – С. XV.

Найвразливішим місцем статті безумовно є висловлене в ній тверде переконання в автентичності записок секретаря Б. Хмельницького. Зарахувавши до основних мотивів фальсифікацій матеріальну вигоду, прагнення слави, ідеологічні міркування й легковажність, П. Клепацький звертається з риторичними запитаннями до своїх опонентів: "Яка рація була Величкові вигадувати діаріуш Самійла Зірки? Жодної матеріальної користи з цього не можна було витягти; уславити себе в оповіданні з часів Богдана Хмельницького Величко не мав нагоди; якоїсь тенденції в цій частині літопису Величка, зокрема в зазначених оповіданнях, теж непомітно. Легковажність? А чи ж можна назвати легковажною людину, що потрапила зібрати й переробити таку силу літературно-історичного матеріалу, людину, що написала чотирьохтомну працю, яка своєю документальністю може сперечатися з першою-ліпшою історичною дисертацією нашого часу?"[50]. Однак при цьому дослідник випустив таку важливу спонукальну причину підробок, як брак оригінальних джерел. По-друге, для праці Величка, як і для всіх інших історико-літературних пам'яток, був властивий тенденційний виклад матеріалу. І, нарешті, значна частина вміщених до літопису документів виявилася стилізацією.

М. Петровський піддав спеціальному вивченню одне з основних джерел І тому літопису Величка – діаріуш Самійла Зорки[51]. Уже саме повідомлення літописця про обставини отримання ним записок особистого секретаря Б. Хмельницького викликало у джерелознавця низку запитань. Адже ніякими документами не підтверджується існування Сильвестра Биховця, а діяльність Івана Биховця пов'язана з Лівобережною, а не Правобережною Україною. Викладені на сторінках "Сказанія о войнѣ козацкой з Поляками" звістки про С. Зорку або нічим не підкріплюються, або є сумнівними. По-третє, жодних відомостей про таку особу не зафіксовано в історичних документах XVII ст. Узявши, з деякими поправками, за основу реконструйований П. Клепацьким текст діаріуша, М. Петровський здійснив аналіз історичної достовірності описаних у ньому фактів, що дало вченому важливий матеріал для виявлення підробки. З метою остаточного вирішення питання вчений ясно й переконливо показав, що головними мотивами, які підштовхнули С. Величка вдатися до вимислу, були брак джерел з доби Хмельниччини та прагнення за допомогою авторитету утверджувати власні погляди.

Перевіривши в І додатку до статті вміщені до літопису Величка листи Б. Хмельницького за грудень 1647, травень 1648 і кінець 1653 – початок 1654 рр., М. Петровський дійшов висновку, що в даному випадку "ми маємо справу з фальсифікатом"[52]. Великі сумніви щодо автентичності викликало у нього й подане С. Величком листування І. Виговського із Запоріжжям в 1657 р. З'ясувавши умови, за яких були складені Білоцерківський (1648) і Переяславський (1653) універсали, ступінь об'єктивності зображених у них

[50] *Клепацький П. Г.* Літопис Самійла Величка // Записки Полтавського Інституту народної освіти. – Полтава, 1925. – Вип. 2. – С. 67.

[51] *Петровський М.* Псевдодіяріуш Самійла Зорки // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 17. – С. 161–204.

[52] Там само. – С. 190.

подій, а також познайомившись зі стильовими особливостями обох документів, джерелознавець теж встановив їх неавтентичний характер.

У III додатку М. Петровський розглянув питання про певність Величкових звісток за період гетьманства І. Виговського. Через значну кількість віднайдених хронологічних і фактичних помилок він радив науковцям "цією частиною Величкової праці користуватися дуже й дуже обережно"[53].

У відомій розвідці "Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь" Філарет Колесса, вирішивши низку важливих теоретичних і практичних питань, стисло охарактеризував еволюцію оповідання про Хмельницького й Барабаша в історичній літературі[54]. Дослідник впевнено заявив, "що так само дума про Хмельницького й Барабаша як і дотичне оповідання в літописах Величка і Грабянки опираються на давній козацькій традиції, яка переходила в літописи з усного переказу..."[55]. Ф. Колесса не бачить ніяких підстав для того, щоб ставити думи в залежність від літописів XVIII ст., і цим самим корегує І. Франка, вважаючи правдоподібнішою первинність фольклорного матеріалу порівняно з літописним, а не навпаки.

Питання про вплив літописів Самовидця, Граб'янки й Величка на драму "Милость Божія" порушив Я. Гординський[56]. Не погоджуючись із твердженням М. І. Петрова, ніби спогади Б. Хмельницького про походи на турків нагадують відповідні рядки з літописів Самовидця й Граб'янки, дослідник визнавав можливість впливу на драму тільки "Лѣтописи событий в Юго-Западной России в XVII-м вѣкѣ". Панегірик Б. Хмельницькому, пояснення причин Національно-визвольної війни й текст Білоцерківського універсалу, на думку Я. Гординського, свідчать, "що літопис Величка має деякі замітні аналогії (навіть у фразеології) до «Милости Божої»"[57]. Однак кваліфікований текстолог не виключав і того, що цей зв'язок може пояснюватися спільним походженням від інших, більш давніх джерел.

У період, який ми розглядаємо, значно зростає зацікавлення світськими узагальнюючими історичними працями середини – другої половини XVIII ст. За своїми жанровими особливостями вони поєднують у собі риси літопису, історичної повісті, щоденника й мемуарів і є настільки тісно пов'язані з класичними козацькими літописами XVII – початку XVIII ст., що в цьому відношенні не можуть бути вилучені з історіографічного поля нашого огляду.

У 1923 р. М. Горбань опублікував уривки з відкритого ним списку "Короткого опису Малоросії", складеного Олексієм Дівовичем[58]. Проведений

---

[53] Там само. – С. 204.

[54] *Колесса Ф.* Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1921. – Т. 131. – С. 54–61.

[55] Там само. – С. 56.

[56] *Гординський Я.* "Милость Божія", українська драма з 1728 р. // Там само. – Львів, 1927. – Т. 146. – С. 1–8.

[57] Там само. – С. 8.

[58] *Горбань М.* Нариси з української історіографії: Новий список літопису "Краткое описание Малороссии". – Харків, 1923. – Ч. 1. – 22 с.

текстуальний аналіз засвідчив, що не тільки на фонетичному, а й на лексичному рівні список О. Дівовича має більше ознак української мови, ніж опублікований у 1878 р. текст "Короткого опису Малоросії". По-друге, харківський список наскрізь пронизує автономістична тенденція, оскільки його автор "на першому місці ставить «дійства» гетьманів Малыя России, він хоче подати відомості, які були вольності «народа малороссийского» та як цей нарід добровільно приєднався до Російської держави"[59]. Враховуючи ці моменти, а також вагомість змістових різночитань, молодий дослідник кваліфікував виявлений рукопис як окрему українську редакцію пам'ятки. На жаль, при цьому він не залучив до аналізу інші відомі на той час списки "Короткого опису Малоросії", у першу чергу Григорія Покаса.

Порівнявши список О. Дівовича з відомим патріотичним твором Семена Дівовича "Разговор Великороссии с Малороссиею", учень Д. Багалія відзначив ідейно-тематичну спорідненість обох творів. Звідси М. Горбань зробив висновок, що художній діалог написано на підставі редакції "Короткого опису Малоросії", вміщеної до збірника О. Дівовича.

1920 р. в Кам'янці-Подільському побачила світ коротенька стаття П. Клепацького "Літописець Якова Лизогуба (1507–1737)"[60]. Автор почав свій огляд з питання авторства, котре слідом за В. Антоновичем вирішив на користь генерального обозного Якова Лизогуба. Далі йде перелік запозичень, що свідчать про використання укладачем "Лѣтописца, или описанія краткого знатнѣйших дѣйств и случаев" матеріалів з "Літопису Самовидця" та "Діаріуша" С. Окольського. Вчений виписав також найважливіші оригінальні відомості пам'ятки за 1700–1734 рр. Спеціальна таблиця дає наочне уявлення про співвідношення оригінальних і запозичених звісток за десятиліттями, починаючи з 1506 р. Недостатньо опрацювавши розрізнені приклади, дослідник дійшов занадто категоричного висновку про релігійно-моральний характер світогляду Я. Лизогуба, правильно зазначивши при цьому, що для XVIII ст. це вже було анахронізмом.

Спеціальна розвідка А. Єршова присвячена дослідженню джерельної основи творів С. Лукомського[61]. З "Короткого опису Малоросії", стверджував історик, С. Лукомський запозичив відомості про Прецлава Лянцкоронського й Венжика Хмельницького. Другим козацьким літописцем, до якого звертався автор "Зібрання історичного", був Григорій Граб'янка. У нього відставний прилуцький полковий обозний почерпнув інформацію про реформи С. Баторія та життя козаків за його королювання. З цього ж джерела брав С. Лукомський відомості про К. Косинського, С. Наливайка, похід П. Сагайдачного. Далі А. Єршов переконливо довів, що оповідання про Лютера, запровадження нового календаря й унії були запозичені з Густинського

---

[59] Там само. – С. 9.

[60] *Клепатський П.* Літописець Якова Лизогуба (1507–1737). – Кам'янець-Подільський, 1920. – 8 с.

[61] *Єршов А.* Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри культури й мови при інституті. – Ніжин, 1928. – Кн. 8. – С. 105–116.

літопису. Текстуальну залежність історіограф, як правило, ілюструє паралельними цитатами.

Описуючи вищезазначені події, С. Лукомський посилався на так званий “Руський достовірний літопис”. Так само, як і в “Зібранні історичному”, він згадав це загадкове джерело також у додатках до перекладу записок М. Титлевського та щоденника С. Окольського. Зіставлення відповідних фрагментів з текстом літопису Величка дало А. Єршову змогу стверджувати, що С. Лукомський користувався і “Сказанієм о войнѣ козацкой з Поляками”. Правда дослідник назвав кілька фактів із “Зібрання історичного”, котрі відсутні в українських наративах, за винятком компіляції О. Рігельмана, яка з’явилася дещо пізніше. Провівши кваліфікований текстуальний аналіз, учений зробив такі висновки: “1. Ніякого «певного руського літопису» зі змістом, що встановлює для нього П. Г. Клепацький (та інші) не існувало; 2. Покликаючись на «певні руські літописи», С. Лукомський користав із літописів: Густинського, Граб’янчиного, праці Величка, «Краткого описания Малороссии» та ще одного-двох літописів, поки що нам невідомих”[62].

У статті, яка була опублікована в “Записках Ніжинського інституту народної освіти”, А. Єршов успішно вирішив питання про вплив “Короткого літопису Малої Росії” на “Літописну оповідь про Малу Росію”[63]. У процесі аналізу тексту дослідник зустрівся з труднощами атрибуції запозичень, оскільки праця В. Рубана й О. Безбородька тісно пов’язана з “Коротким описом Малоросії” й через нього з літописом Граб’янки. Однак, незважаючи на це, джерелознавець скрупульозно перерахував усі факти використання О. Рігельманом матеріалів з “Короткого літопису Малої Росії”. Одночасно історик не забував робити зауваження щодо повноти передачі фрагментів (дослівно, майже дослівно, близька схожість тощо), оскільки великий обсяг матеріалу унеможливлює постійне цитування паралельних уривків. Особливо широко використав О. Рігельман “Короткий літопис Малої Росії” в IV частині своєї праці (охоплює події 1737–1787 рр.), тому що, як слушно зазначив А. Єршов, “якраз на рр. 1734–1742 уриваються всі, досі відомі, українські літописи, що оперті на «Кратк. описание Малороссии», за винятком Рубанівського видання”[64]. Автор статті мав слушність, коли підкреслював, що О. Рігельмана цікавив насамперед фактичний матеріал, котрим він доповнював свою працю і навіть змінював в її 2-ій редакції деякі рядки з 1-ої. Проте, відповідно до своїх поглядів, відставний генерал-майор уникав переносити на сторінки свого твору інформацію, яка свідчила про наявність українсько-російського конфлікту, і не співчував патріотичним переконанням В. Рубана й О. Безбородька. Попутно А. Єршов згадав про використання О. Рігельманом матеріалів з літописів Самовидця й Граб’янки (особливо у I частині), актів, іноземних джерел тощо.

---

[62] Там само. – С. 116.

[63] *Єршов А.* “Летописное повествование о Малой России” О. Рігельмана і “Краткая летопись Малыя России”, видана В. Рубаном // Там само. – Ніжин, 1927. – Кн. 7. – С. 178–192.

[64] Там само. – С. 189.

У такому ж плані написано ще одну статтю А. Єршова, котра має назву "Сторінка з українського джерелознавства"[65]. Порівнявши тексти "Короткого опису про козацький малоросійський народ" і "Літописної оповіді про Малу Росію", дослідник зробив переконливий висновок, що "переклад оповідання Шевальє про козацькі війни рр. 1648–51 Рігельман узяв з «Кратк. описания» Симоновського; з нього ж він користував і тоді, як описував події рр. 1750–51"[66]. Отже, О. Рігельман не був безпосередньо знайомий з французьким оригіналом "Історії війни козаків проти Польщі", хоча й покликався на нього у своїй праці "Короткий опис про козацький малоросійський народ".

На окрему увагу заслуговує стаття Н. Полонської-Василенко "Історики Запорожжя XVIII ст."[67]. Велике місце в ній відведено встановленню джерельної основи тих сторінок "Літописної оповіді про Малу Росію", котрі присвячені історії Запорозької Січі, зображенню життя й побуту її мешканців. Внаслідок текстуального аналізу дослідниця переконливо довела, що основний матеріал про Запорожжя був запозичений О. Рігельманом з "Історії про козаків запорозьких" князя С. Мишецького. Незначні ж доповнення були механічно приєднані з твору Г. Міллера. "Таким чином, – підсумувала Н. Полонська-Василенко, – працю Рігельмана не можна вважати за першоджерело історії Запорожжя – він не вніс нічого з того, що міг би йому дати власний досвід, власні спостереження"[68].

Студії над "Історією русів" у 1918 – середині 1930-х рр. продовжували залишатися однією з провідних ділянок української історіографії. Таким чином, вони виразно свідчили про спадкоємність і взаємозв'язок між різними її періодами. Характерною рисою більшості цих праць є зосередження основної уваги дослідників на встановленні авторства твору та часу його написання.

Під час роботи в Чернігівському музеї ім. Тарновського Є. Онацький познайомився з різноманітними паперами Полетик. Особливо його зацікавив лист Н. Кондоїді до Г. Полетики від 18.10.1781 р., зі змісту якого випливає, що останній дійсно писав якусь історію. У невеличкій статті, підготованій з цього приводу, Є. Онацький висловив переконання, "що ця історія могла бути тільки «Историею Русовъ»..."[69]. Однак було незрозуміло, про яку історію йшла мова: вже написану, ще незавершену чи, може, лише заплановану. Тому, спираючись на відомий лист В. Полетики до М. Рум'янцева від 06.12.1812 р., дослідник вирішив, що в 1781 р. "Історія русів" була розпочата Григорієм Полетикою, а закінчена значно пізніше його сином Василем.

---

[65] *Єршов А.* Сторінка з українського джерелознавства (До питання про літописні джерела праці О. Рігельмана "Летописное повествование о Малой России") // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 841–848.

[66] Там само. – С. 848.

[67] *Василенко-Полонська Н. Д.* Історики Запорожжя XVIII в. // Там само. – С. 811–824.

[68] Там само. – С. 823.

[69] *Онацький Є.* Ще про автора "Историі Русовъ" // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 147.

Помітним внеском у студії над "Історією русів" була ґрунтовна розвідка Д. Дорошенка "«История Русовъ» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття"[70]. Головна заслуга дослідника полягала в тому, що він охарактеризував суспільно-політичні та історичні погляди автора "Історії русів" у контексті еволюції української державницької ідеології.

Порівнявши мовностильові особливості й ідейний зміст різних праць Г. Полетики з "Історією русів", Д. Дорошенко переконався, що їх автором була одна й та сама особа.

Через те, що тогочасна історична наука перебувала на відносно невисокому рівні розвитку, а також через відсутність фахової підготовки у Г. Полетики, "Історія русів", з точки зору Д. Дорошенка, "прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого"[71]. Однак, з іншого боку, вона справила величезний вплив на розвиток національної свідомості та є свідченням "найвищого рівня, якого досягла українська політична думка в кінці XVIII століття"[72].

Дослідник твердо переконаний, що наріжним каменем авторської концепції була ідея повної самобутності українського народу та відрубності його державної організації, котра продовжувала зберігатися в різних формах державних союзів. "Отже, – наголошує вчений, – ця історія має свою політичну мету: знайти і показати в минулому базу для обґрунтування ідеї української державности. Показати її на весь зріст у минулому і оборонити ті форми, які вдалося зберегти досі – в сучасному"[73].

Далі Д. Дорошенко переходить до розгляду відтворення українського історичного процесу на сторінках "Історії русів". При цьому він акцентує увагу на тому, що її автор висвітлював українсько-польські взаємини відповідно до традицій козацького літописання XVII–XVIII ст. Центральною постаттю вітчизняного минулого у творі виступає Б. Хмельницький, однак його "загальна характеристика... відзначається... певною трафаретністю і не має виразного індивідуального характеру: це єсть накопичення всіх можливих чеснот, яко воїтеля, політика і приватної людини"[74]. Дослідник доводить, що Г. Полетика позитивно ставився до І. Мазепи, натомість дав негативну характеристику І. Виговському, П. Дорошенку й Петру I. Особливо цікавими є міркування Д. Дорошенка про відсутність релігійного фанатизму та виключної ідеології шляхетського стану в автора "Історії русів". Адже поняття "нація" для останнього було ширшим за поняття соціальної верхівки. Цей гуманізм українського інтелігента, на переконливу думку дослідника, сформувався під впливом прогресивних ідей філософії французького Просвітництва другої половини XVIII ст.

---

[70] *Дорошенко Д.* "История Русовъ" як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. 5–6. – С. 183–198.

[71] Там само. – С. 189.

[72] Там само.

[73] Там само. – С. 191.

[74] Там само. – С. 194–195.

Проблемі авторства цієї пам’ятки присвячена стаття М. Горбаня “Кілька уваг до питання про автора «Исторіи Русовъ»”. Проведений ним текстуальний аналіз “Записки о началѣ, происхожденіи и достоинствѣ малороссійского дворянства” В. Полетики й “Исторического извѣстія, на какомъ основаніи Малая Россія была подъ Республикою Польскою...” Г. Полетики засвідчив, що “вся історична частина записки В. Г. Політики про права шляхетські вкраїнського панства написана на підставі записки свого батька та навіть переписана”[75]. Та й при обґрунтуванні права української шляхти на російське дворянство Василь Григорович переказував думки Григорія Андрійовича. Все це дало підстави досліднику стверджувати, що через слабку фахову підготовку й низький рівень історичної ерудиції В. Полетика не міг бути автором “Історії русів”. Тому, в кращому випадку, його можна розглядати лише як редактора, “та й то редактора несміливого, що не міг би внести великих змін в працю свого батька”[76].

У рецензії на “Огляд української історіографії” Д. Дорошенка В. Біднов намагався довести, ніби й у 20-х роках XX ст. гіпотеза про те, що “Історія русів” належить перу Георгія Кониського, все ще мала право на існування[77]. Дорікаючи Д. Дорошенкові за перебільшення впливу цієї пам’ятки на літературний процес XIX ст., рецензент допустив низку істотних помилок. Так, виходячи з хибного постулату, що рукопис “Історії русів” вперше було знайдено близько 1828 р. в бібліотеці містечка Гринева Стародубського повіту Чернігівської губернії, він рішуче заперечував її вплив на поезії К. Рилєєва й поему О. Пушкіна “Полтава”. Особливо грубою й нічим не виправданою помилкою є твердження, буцімто “Історія русів” “не могла... впливати й на Срезневського: в своїй «Запорожской Старинѣ» він перераховує все те, чим він користувався, й про останню не згадує”[78]. Але ж на першому місці серед II і III книг обох частин збірника упорядник поставив саме “Історію русів”. І нарешті науково безпідставною виявилася думка В. Біднова, що Т. Шевченко познайомився з “Історією русів” у 1844–1845 рр., а тому не міг користуватися нею під час написання “Тарасової ночі”, “Івана Підкови”, “Гайдамаків” і “Гамалії”.

У 1928 р. новий погляд на проблему авторства “Історії русів” запропонував М. Слабченко[79]. Факт віднайдення рукопису пам’ятки в маєтку О. Безбородька, наявність у ній дослівних витягів з “Короткого літопису Малої Росії”, укладачем другої частини якого, як вважають, був той же О. Безбородько, листування останнього з Георгієм Кониським і участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. дозволили науковцю зробити висновок про належність “Історії русів” перу канцлера Російської імперії. Цю гіпотезу

---

[75] *Горбань М.* Кілька уваг до питання про автора “Исторіи Русовъ” // Червоний шлях. – Харків, 1923. – № 6–7. – С. 149.

[76] Там само. – С. 150.

[77] *Біднов В.* Нова праця з обсягу української історіографії // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1924. – Кн. 3–4. – С. 303–304.

[78] Там само. – С. 305.

[79] *Слабченко М.* Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX століття. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 103–105.

підтримав і підкріпив новими, хоча й опосередкованими, аргументами П. Клепацький[80].

Ретельно вивчивши текст "Історії русів", А. Єршов спробував встановити приблизний час її написання або редагування[81]. Цей дослідник, який був прихильником версії про авторство Г. і В. Полетик, переконливо довів, що 1769 р. ніяк не можна вважати роком остаточного закінчення "літопису-памфлету", оскільки його автор (редактор) посилається на надруковану 1775 р. книгу Д. Вагнера з історії Польщі, користується виданим у 1777 р. "Коротким літописом Малої Росії", радіє з приводу загибелі Рум'янцевського "Генерального перепису", згадує знайдений у 1792 р. Тмутараканський камінь, говорить у минулому часі про царювання Катерини II, сприймає як звичайні речі міністрів і міністерства, наголошує на важливості системи рівноваги європейських держав, що набула актуальності після Віденського конгресу 1814–1815 рр., часто вживає термін "нація". Тому А. Єршов висловив справедливе переконання, що, судячи з цих моментів, "можна відносити час написання, або редагування, «Исторіи Русовъ» на середину другого десятиріччя XIX в. (приблизно на рр. 1815–1818)"[82].

Окрему науково-популярну статтю присвятив "Історії русів" І. Крип'якевич. У ній дослідник визначає жанр пам'ятки як літопис, а її автора називає літописцем. І. Крип'якевич справедливо підкреслює, що "Історія русів" не є науковою працею в сучасному розумінні, оскільки в ній пропущено ряд важливих подій, багато фактів висвітлено помилково або неточно, а частину свідомо перекручено відповідно до ідеології письменника, головною метою якого було "за всяку ціну підняти добре ім'я України перед чужими і перед своїми, вказати на здобутки і заслуги українського народу, змалювати образ минувшини гарно і блискуче, щоби привернути Україні заслужену славу і пошану"[83].

У теоретичному дискурсі "Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений" М. Грушевський виклав низку надзвичайно цінних думок про українську історіографію XVIII ст. та її органічний зв'язок з вітчизняною культурою доби національного відродження XIX ст. По-перше, дослідник закликав колег вивчати козацькі літописи насамперед як літературні твори своєї доби, котрі відображають суспільно-політичні погляди національної еліти. Розглянувши академічне письменство XVII ст., створене представниками православного духовенства, у зв'язку з висвітленням у ньому історії козацтва, науковець дійшов переконливого висновку, що воно не відповідало тогочасним запитам козацької старшини. Адже, шукаючи засобів легітимізації своїх соціально-політичних та економічних інтересів, козацька старшина не могла спиратися на історичну літературу церковних ієрархів

[80] *Клепацький П.* Листування Олександра Андрійовича Безбородька з своїм батьком як історичне джерело // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 280–285.

[81] *Єршов А.* До питання про час написання "Исторіи Русовъ", а почасти й про автора її // Там само. – С. 286–291.

[82] Там само. – С. 290.

[83] *Крип'якевич І.* "Історія Русів" // Життя і знання. – Львів, 1928. – Ч. 6. – С. 176.

XVII ст., котра була присвячена в основному добі Київської Русі. У зв'язку з цим головним завданням світських історіографів стало зображення історії Української гетьманської держави, що постала 1648 р. "Катастрофа, постигшая Мазепу и его сторонников и с ними огромное количество старшины, войска, всю поголовно Запорожскую Сич и т. д., – зазначав М. Грушевський, – действительно, не могла не дать сильнейших стимулов историческому творчеству козацкой интеллигенции. Нужно было поднять дух, парализовать упадочные настроения... Нужно было напомнить былую славу, знаменитые подвиги, неоцененные услуги, оказанные козачеством России в борьбе с её историческим врагом"[84].

М. Грушевський наголошує, що з усієї літератури козацьких канцеляристів найбільшою популярністю протягом XVIII ст. користувався літопис Г. Граб'янки, який найяскравіше й найвиразніше відображав погляди старшинського стану. Натомість літопис С. Величка справедливо оцінюється як її найвидатніше досягнення з художньо-естетичного боку. М. Грушевський також вирішив за потрібне ознайомити читачів з деякими особливостями творчої лабораторії автора "Дѣйствій презѣльной брани". Насамкінець академік підкреслив, що одним із найважливіших та найактуальніших завдань вважає дослідження впливу української історіографії XVIII ст. на національне відродження XIX ст. А "необходимой предпосылкой" цього "является изучение рукописной традиции: многочисленных списков и вариаций... до сих пор совершенно не изученных, и новое издание – более удовлетворительное по сравнению с тем, каким мы поныне располагаем"[85].

1935 р., вже після смерті автора, у збірнику на пошану М. Марра вийшла невелика стаття М. Грушевського, присвячена історичній фабулістиці. У ній дослідник радив вивчати традиції історичної фабулістики XVII і XVIII ст. у вітчизняній історіографії першої половини XIX ст., наголошував на необхідності комплексного дослідження історичних фабул з історичних, літературних і фольклорних творів. "Як у підробках під фольклор, так і в цих історичних фікціях, – зазначав М. Грушевський, – матеріал подавався вже приготований: постилізований в аспектах свого часу, відповідно до певних соціальних чи патріотичних вимог і до літературного смаку, тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніше стимулював своїм ілюзорним авторитетом. Тим пояснюється, що, скажімо, «Історія русів» або «Запорозька старовина» далеко сильніше вплинули на літературну творчість 1830-х – 1840-х рр., ніж автентичні хронічки та непідроблені думи або пісні"[86].

Підкресливши вплив спадщини французьких істориків П'єра-Шарля Левека, Ніколя-Габріеля Леклерка й Жана-Бенуа Шерера на розвиток української історіографії кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема на "Історію

[84] *Грушевский М. С.* Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. VII серия. Отделение общественных наук. – Л., 1934. – № 3. – С. 219–223.

[85] Там само. – С. 223.

[86] *Грушевський М.* З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академику Н. Я. Марру: Юбилейный сборник. – М.; Л., 1935. – С. 608.

русів”, академік надзвичайно точно визначив його сутність: “Екскурси цих письменників у сферу російської політики щодо України і самих українських подій сильно стимулювали історично-політичну гадку українських авторів, настроювали їх на свобідніше трактування історичних тем, осмілювали не держатися викладу старших джерел, а шукати нових підходів до подій і нових розв’язок історичних загадок”[87]. На думку М. Грушевського, великий інтерес для його колег повинен становити механізм творення історичних фабул “як певний підготовчий процес літературного відтворення, репродукції”[88].

Загалом протягом 1918–1935 рр., незважаючи на постійне зростання тиску з боку тоталітарного режиму після поразки національно-визвольних змагань, українські вчені досягли значних успіхів у дослідженні вітчизняного літописання XV–XVIII ст.

Зокрема, серйозний внесок у вивчення місцевих хронік XVII ст. безумовно становить розвідка М. Грушевського, присвячена Львівському літопису. Стаття І. Шпитковського й публікація І. Скрутнем літопису Підгорецького монастиря свідчать, що серед вітчизняних джерелознавців і далі зберігався інтерес і до історії церковно-монастирського літописання.

Особливе місце в літописознавстві зазначеного періоду займає монографія Т. Сушицького “Західноруські літописи як пам’ятки літератури”, для якої характерним є використання розробленого О. Шахматовим методу комплексного дослідження всіх наявних списків і високий рівень порівняльно-текстологічного аналізу.

Дослідження козацького літописання досягло серйозних успіхів лише стосовно “Літопису Самовидця” (М. Петровський, М. Грушевський, В. Романовський). У той же час така монументальна пам’ятка, як літопис С. Величка, розроблена недостатньо. І практично зовсім випав з поля зору дослідників найпопулярніший твір літератури козацьких канцеляристів – “Дѣйствія презѣльной брани” Г. Граб’янки. Натомість вихід у світ низки статей А. Єршова, М. Горбаня й Н. Полонської-Василенко, присвячених компіляціям середини – другої половини XVIII ст., свідчив про безперечний поступ на цій ділянці літописознавства.

У 1918–1935 рр. вчені продовжували плідно працювати на ниві дослідження “Історії русів”. Причому їхні студії, як і раніше, проходили переважно під знаком розв’язання проблеми авторства твору. Слід наголосити, що особливо велике значення мав вихід у світ статті Д. Дорошенка “«Исторія Русовъ» як пам’ятка української політичної думки другої половини XVIII ст.”. У ній уперше було охарактеризовано державницьку ідеологію автора твору в тісному зв’язку з поглядами козацької еліти другої половини XVIII ст., показано значення українського самостійництва цього періоду для формування національної свідомості в XIX – на початку XX ст.

І нарешті надзвичайно важливе значення для побудови теоретичної основи літописознавчих студій мали дискурси М. Грушевського “Об украинской

[87] Там само.
[88] Там само.

историографии XVIII века. Несколько соображений" і "З історичної фабулістики кінця XVIII в.".

Як бачимо, скориставшись відносно сприятливими умовами, українські вчені виявилися цілком спроможними успішно розв'язувати назрілі проблеми в галузі вітчизняного літописознавства. Поява низки серйозних і цікавих досліджень у 1918–1935 рр., безсумнівні досягнення на кількох ділянках (західноруські літописи, "Літопис Самовидця", "Історія русів") давали підстави для обнадійливих прогнозів щодо подальшого розвитку. Однак погром української науки, який стався на початку 30-х років XX ст., унеможливив подальшу розробку цієї тематики на теренах СРСР.

Іван Дзира (Київ). **Українське літописання XV–XVIII століть у вітчизняній історіографії 1918–1935 років.**

У статті розглядаються публікації 1918–1935 рр., присвячені українським літописам XV–XVIII ст. Автор показує історичні умови, аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

Ключові слова: літопис, Україна, історіографія.

Иван Дзыра (Киев). **Украинское летописание XV–XVIII веков в отечественной историографии 1918–1935 годов.**

В статье рассматриваются публикации 1918–1935 гг., посвященные украинским летописям XV–XVIII вв. Автор показывает исторические условия, анализирует творческую работу украинских учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

Ключевые слова: летопись, Украина, историография.

Ivan Dzyra (Kyiv). **Ukrainian Chronicle Writing from the Fifteenth to the Eighteenth Century in Ukrainian Historiography (1918–35).**

The article reviews the publications from the years 1918–35, dedicated to Ukrainian chronicles from the 15th to the 18th century. The author shows the historical conditions, analyses of the creative work of Ukrainian scientists, and their achievements in the field in the native study of the chronicles.

Key words: chronicle, Ukraine, historical writing.

Світлана ПОТАПЕНКО (*Київ*)

РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В АРХЕОГРАФІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ 1990-х – 2000-х РОКІВ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Останні два десятиліття позначені суттєвим пожвавленням у ділянці історіографії Слобідської України. Початок цьому поклали праці В. Маслійчука з історії місцевого козацько-старшинського прошарку[1]. Нині історії краю присвячено дослідження О. Алфьорова[2], Д. Журавльова[3], О. Корнієнка[4], М. Михайліченка[5], С. Потапенко[6], В. Склокіна[7].

Примноження конкретно-історичних і джерелознавчих досліджень йде пліч-о-пліч із помітним (чи, швидше, просто-таки вибуховим) зростанням археографічних публікацій. “Вибуховим” тому, що попередні (й до останнього часу – єдині) солідні видання таких джерел побачили світ ще на зламі XIX і XX ст. зусиллями фундатора наукової історіографії Слобожанщини Д. Багалія. Це були двотомник “Материалов для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” (1886 і 1890 рр.)[8] та том “Мате-

---

[1] *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. – Харків, 1999. – 124 с.; *його ж.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003. – 252 с.; *його ж.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – 400 с.

[2] *Алфьоров О. А.* Старшинський рід Алфьорових: генеалогія, соціально-політичне становище слобідської гілки другої половини XVII – початку XX ст. – Біла Церква, 2009. – 150 с.

[3] *Журавльов Д. В.* Військова справа в Слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. н. – Харків, 2003. – 183 с.

[4] *Корнієнко О. М.* Нариси військової історії України. Сумський Слобідський козацький полк 1659–1765 рр. – К., 2008. – 488 с.

[5] *Михайліченко М. А.* Родовідна дворянська книга Харківського намісництва як джерело з історії слобідського дворянства: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2011. – 229 с.

[6] *Потапенко С. П.* Обліково-статистичні джерела з історії козацької старшини Слобідської України (1757–1764 рр.): Дис. ... канд. іст. н. – К., 2009. – 315 с.

[7] *Склокін В. В.* Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1798 рр.): Дис. ... канд. іст. н. – Харків, 2009. – 194 с.

[8] Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Сост. Д. И. Багалей. – Харьков, 1886. – Т. 1. – 358 с.; 1890. – Т. 2. – 438 с.

риалов для истории г. Харькова в XVII веке" (1905)[9]. Тоді ж було опубліковано збірник документів про діяльність ізюмського полковника і слобідського бригадира Ф. Шидловського, підготовлений його нащадком С. Шидловським[10], та збірник джерел із сімейних архівів слобідських дворян, упорядкований Д. Міллером[11]. Якщо не рахувати публікацій одиничних документів[12] і тих джерел, що увійшли до тритомника "Воссоединие Украины с Россией"[13], то археографічне освоєння джерел до історії Слобідської України зупинилося аж до кінця XX ст.

Поновлення активної видавничої роботи наприкінці 1980-х рр. було пов'язане з діяльністю Археографічної комісії АН УРСР (нині – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; далі в тексті – ІУАД НАН України). Однією з перших вагомих публікацій, підготовлених співробітниками Комісії, стало видання у 1991 р. "Описів Харківського намісництва кінця XVIII ст."[14], до якого увійшли не лише всі три відомі на сьогодні відповідні описи – "Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою", описи 1785 р. та 1787 р., – але й документи до історії їх укладання та комплект карт.

Знаковим стало перевидання у 1990 р. єдиної досі синтетичної праці з історії краю – "Історії Слобідської України" Д. Багалія[15]. Цим було започатковано один із основних напрямків сучасної археографії Слобожанщини – перевидання праць дослідників дорадянського періоду і публікація раніше не опублікованих досліджень. Згадана класична праця Д. Багалія витримала ще одне перевидання у 1993 р., а зусиллями співробітників ІУАД НАН

[9] Материалы для истории г. Харькова в XVII веке / Сост. Д. И. Багалей. – Харьков, 1905. – 112 с.

[10] Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украйне 1696–1727 гг. / Собр. и изд. С. И. Шидловский. – СПб., 1896. – 266 с.

[11] Архивы Харьковской губернии / Сост. Д. П. Миллер. – Харьков, 1902. – 239 с.

[12] Страница из истории благоустройства города Харькова (1760–1765) // Харьковский сборник: Литературное приложение к "Харьковскому календарю" на 1887 г. – 1887. – Вып. 1. – С. 182–183; Челобитная острогожских старшин императрице Екатерине II / Изд. Д. И. Багалей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1891. – Т. 3. – С. 312–316; Экстракт об изнеможении Слободских полков. – Харьков, 1898. – 39 с.; Экстракт об изнеможении Слободских полков: [Продолжение] // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1900. – Т. 12. – С. 41–88; Роспись борошню детей И. Н. Дзинковского / Изд. В. Е. Данилевич. – Харьков, 1909. – 7 с.; *Юркевич В.* Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова й С. С. Ушакова) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. 20. – С. 129–173; *Багалій Д. І.* Перші поселенці м. Харкова (Матеріали для ономастики) // Збірник Науководослідчої катедри історії української культури. – 1930. – Т. 10. – С. 49–54.

[13] Маємо на увазі передовсім документи про переселення ватаг українців "за московський кордон" напередодні Національно-визвольної революції 1648–1676 рр., опубліковані в першому томі цього видання: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 1: 1620–1647 / Ред. кол. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский и др. – 586 с.

[14] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упор. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К., 1991. – 224 с.

[15] *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – 256 с.

України протягом 1999–2008 рр. побачив світ шеститомник вибраних праць Д. Багалія[16]. Два перевидання витримала і ювілейна "История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год)" Д. Багалія та Д. Міллера[17]. Дочекалися публікації і праці доньки Д. Багалія О. Багалій з історії військових поселень на Півдні і Сході України[18], а також незавершене дослідження краєзнавця В. Волліса з історії Охтирського слобідського полку[19]. Беручи загалом, протягом 1990–2000-х рр. було перевидано практично весь історіографічний доробок з історії Слобідської України, нагромаджений протягом XIX – перших десятиліть XX ст.: окрім уже згаданих досліджень Д. Багалія, О. Багалій та Д. Міллера, також праці Л. Ілляшевича[20], Т. Буткевича[21], Г. Лукомського[22], Є. Альбовського[23]. Перевидано й етнографічне дослідження М. Сумцова "Слобожане"[24].

Окремо слід згадати про фундаментальну працю архієпископа Харківського і Охтирського Філарета (Дмитра Григоровича Гумілевського) – "Историко-статистическое описание Харьковской епархии" (перше видання – 1852–1858 рр.)[25]. Її було перевидано з ініціативи дослідника слобідського

---

[16] *Його ж.* Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упор. В. В. Кравченко. – 600 с.; 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упор. В. В. Кравченко. – 662 с.; 2004. – Т. 3: Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам). – Ч. 1: 1802–1815 гг. / Упор. В. В. Кравченко. – 1152 с.; 2005. – Т. 4: Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам). – Ч. II: 1815–1835 гг. / Упор. В. В. Кравченко. – 1004 с.; 2007. – Т. 5. – Ч. I: Історія колонізації Слобідської України / Упор. В. В. Кравченко. – 576 с.; 2008. – Т. 5. – Ч. II: Заселення Полудневої України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н. Д. Полонської-Василенко / Упор. В. В. Кравченко. – 552 с.

[17] *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): Историческая монография. – Харьков, 1993. – Т. 1: XVII–XVIII вв. – 568 с.; Т. 2: XIX-й и начало XX века. – 982 с. (Перше вид. – 1905 р.; перевид. вдруге у 2004 р.).

[18] *Багалій О. Д.* Історія військових поселень в Україні: Із неопублікованої спадщини / Упор. В. Л. Маслійчук, Т. Г. Павлова; вступ. ст., комент. Т. Г. Павлової. – Харків, 2007. – 348 с.

[19] *Воллис В.* Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII–XVIII вв.). – Харьков, 2007. – 216 с.

[20] *Илляшевич Л. В.* Краткий очерк истории Харьковского дворянства. – Харьков, 2002. – 208 с.

[21] *Буткевич Т. И.* Историко-статистическое описание Успенского собора. – Харьков, 2006. – 368 с. (перевид. з вид. 1894 р.).

[22] *Лукомский Г. К.* Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Харьков, 2001. – 240 с. (перевид. з вид. 1917 р.).

[23] *Альбовский Е. А.* История Харьковского полка. – Харьков, 2009. – 244 с. (перевид. з вид. 1894 р.); *його ж.* Харьковские казаки. – Харьков, 2009. – Кн. 1. – Т. 1. – 194 с. (перевид. з вид. 1914 р.).

[24] *Сумцов М. Ф.* Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002. – 282 с. (перевид. з вид. 1918 р.).

[25] *Филарет* [*Гумилевский Д. Г.*]. Краткий обзор епархии и монастырей // *Филарет* [*Гумилевский Д. Г.*]. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М.,

минулого А. Парамонова і очолюваного ним "Харківського приватного музею міської садиби". Видання побачило світ у форматі двотомника, і в окремому третьому томі опубліковано матеріали, що не увійшли до першого видання і зберігаються у Рукописному відділі Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка[26]. Перевидання цієї праці становить своєрідну сполучну ланку між повторними публікаціями "класичних" досліджень із слобідської історії та виданням джерел, адже "Историко-статистическое описание" є, власне, дуже доброю підбіркою джерел, оригінали значної частини з яких уже втрачено. Загаданий щойно "Харківський приватний музей міської садиби" є наразі тим видавничим центром, де протягом останніх десяти років у співпраці з дослідниками з Харкова, Києва, Сум з'являється левова частка джерельних видань з історії Слобожанщини.

Умовно масив уведених упродовж 2000-х рр. до наукового обігу джерел можна поділити на чотири групи.

Перша (і найбільша) група охоплює обліково-статистичні джерела. Тут було перевидано опубліковані раніше з помилками Д. Багалієм[27] "переписні книги" мешканців Харкова 1667 р. та вперше видано "переписні книги" харків'ян 1669 р.[28]. Побачили світ документи про заселення Салтівського і Чугуївського повітів у 1660-х – 1670-х рр.[29] та "сметные книги" Чугуєва 1692–1695 рр.[30]. Украй важливим стало видання наприкінці 2010 р. перепису Охтирського слобідського полку 1732 р. (так званого "перепису Хрущова")[31] – безцінного джерела для історико-демографічних, топографічних, генеалогічних, антропонімічних досліджень, яким дослідники слобідського минулого послуговуються, починаючи з преосвященного Філарета, і яке досі не було видано повністю[32]. Дотичною до останньої є публікація

1852. – Отд. 1. – 322 с.; *його ж.* Уезды Харьковский и Валковский // Там само. – М., 1857. – Отд. 2. – 333 с.; *його ж.* Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский // Там само. – М., 1857. – 606 с.; *його ж.* Чугуевские округи военного поселения; уезды Змиевский и Волчанский // Там само. – Харьков, 1857. – Отд. 4. – 336 с.; *його ж.* Изюмский, Купянский и Старобельский уезды; Купянские и Стародубские округи военного поселения // Там само. – Харьков, 1858. – Отд. 5. – 409 с.

[26] *Його ж.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 2004. – Т. 1. – 332 с.; 2005. – Т. 2. – 430 с.; 2006. – Т. 3. – 362 с. (Т. 1 перевидано у 2011 р.).

[27] *Багалій Д. І.* Перші поселенці м. Харкова.

[28] Переписные книги Харькова 1667, 1669 гг. / Сост. А. Ф. Парамонов, В. Л. Маслийчук. – Харьков, 2009. – 94 с.

[29] Заселение черкассами Салтовского и Чугуевского уездов в 1660–1674 годах / Сост. А. Ю. Гриппа, А. Ф. Парамонов. – Харьков, 2011. – 86 с.

[30] Сметные книги города Чугуева 1692–1695 гг. / Ред. совет О. С. Гнездило, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслийчук, Л. М. Момот, А. Ф. Парамонов. – Харьков, 2010. – 129 с.

[31] Перепись Ахтырского слободского казачьего полка / Ред. совет О. С. Гнездило, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслийчук и др. – Харьков, 2010. – 648 с.

[32] Невеличкі фрагменти з цього джерела "розкидано" по всьому "Историко-статистическому описанию" преосвященного Філарета. У свою чергу, Д. Багалій у першому томі "Материалов для истории колонизации и быта..." опублікував лише під-

списку козаків Охтирського полку напередодні його розформування (1764)[33]. На стику просопографії і генеалогії знаходиться публікація "списків" та "відомостей" старшини Слобідських полків 1760-х рр.[34]. Окрему підгрупу становлять видання своєрідних додатків до "Топографічних описів Харківського намісництва" 1780-х рр. – "Экономических примечаний" на Харківський, Охтирський і Старобільський повіти цього намісництва[35]. Ще одну підгрупу наповнюють "ревизские сказки" військових обивателів міста Харкова[36] та слобід Мартової[37] і Білки[38] Харківського намісництва (губернії), що охоплюють загалом кінець XVIII – першу половину XIX ст.

Другу групу наповнюють генеалогічні й просопографічні матеріали. До цієї групи вповні можна зарахувати всі названі вище публікації обліково-статистичних документів, адже ці джерела уміщують переліки осіб, яких об'єднувало місце проживання ("переписные книги" і "ревизские сказки"), служба (списки старшини і козаків), володіння певними маєтностями ("экономические примечания") або ж усе це разом (як у "переписі Хрущова"). Однак у цій групі з'явилося й окреме видання передовсім генеалогічного і просопографічного характеру – "Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии"[39], яка вміщує інформацію про нобілітованих у Харківській губернії протягом XIX – початку XX ст. осіб.

сумкові статистичні таблиці по кожному населеному пункту, причому з помилками: Материалы для истории колонизации и быта... – Т. 1. – С. 204–276.

[33] *Потапенко С. П.* Список козаків Охтирського слобідського полку 1764 р. // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Т. 21. – С. 27–88.

[34] Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упор. С. П. Потапенко. – К.; Харків, 2008. – 496 с.

[35] Экономические примечания на Харьковский уезд 1782 г. / Ред., подгот. текста, предисл. А. А. Парамей, А. Ф. Парамонов. – Харьков, 2006. – 152 с.; Экономические примечания на Старобельский уезд 1804 г. / Сост. С. А. Сычева. – Харьков, 2008. – 168 с.; Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. / Под ред. А. Ф. Парамонова. – Харьков, 2008. – 216 с.

[36] Ревизская сказка войсковых обывателей г. Харькова 1782 г. / Ред. совет О. С. Гнездило, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслийчук и др. – Харьков, 2007. – 200 с.

[37] Ревизская сказка войсковых обывателей сл. Мартовая Чугуевского уезда 1782 г. / Ред. совет О. С. Гнездило, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслийчук и др. – Харьков, 2010. – 88 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Чугуевского уезда 1795 год / Ред. совет О. С. Гнездило, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслийчук и др. – Харьков, 2011. – 186 с.

[38] Ревизские сказки сл. Белки к. XVIII в. / Ред. совет О. С. Гнездило, В. Л. Маслийчук, Л. М. Момот, А. Ф. Парамонов. – Харьков, 2009. – 109 с.; Ревизские сказки населения сл. Белки первой четверти XIX ст. / Ред. совет О. С. Гнездило, В. Л. Маслийчук, Л. М. Момот, А. Ф. Парамонов. – Харьков, 2009. – 76 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Белка 1835 г. / Ред. совет О. С. Гнездило, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслийчук и др. – Харьков, 2010. – 126 с.; Ревизская сказка государственных крестьян слободы Белка Ахтырского уезда 1850 года / Ред. совет О. С. Гнездило, В. Л. Маслийчук, Л. М. Момот и др. – Харьков, 2010. – 144 с.

[39] Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии / Сост. О. С. Гнездило, Л. М. Момот, Л. А. Панасенко, А. Ф. Парамонов, Е. В. Сафонова. – Харьков, 2010. – 614 с.

Третя група об'єднує публікації споминів та мемуарів до історії краю. Тут варто відзначити видання "записок" нащадка одного з найшанованіших слобідських старшинських родів російського генерала Олександра Розаліона-Сошальського[40] та родинних переказів представниці ще одного слобідського роду – Надії Кохановської[41]. До слова, остання публікація доповнила видану ще у 1880-х рр. Федором Ніколайчиком на сторінках "Київської старовини" родинну хроніку Осипа та Петра Острозько-Лохвицьких[42]. Дочекалися свого видання й спогади мандрівників про Слобідську Україну першої половини XIX ст. – Кристофа-Дитриха фон Роммеля[43] та Йоганна Ґеорґа Коля[44].

Четверту групу формують опубліковані картографічні матеріали. В уже згадуваному "Харківському приватному музеї міської садиби" побачили світ плани міста Ізюма і військових слобід Андріївки, Балаклії, Бишкина, Бромлі, Богодухова, Високопілля, Змієва, Котельви, Краснокутська, Колотнаєва, Коломака, Мурафи, Лимана, Печеніг і Сватової Лучки 1767 р.[45], а також три плани міста (військової слободи) Куп'янська – 1767, 1780 і 1909 рр.[46], що зберігаються головним чином у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Слід зауважити, що це перші публікації такого виду документів після виданих у 1991 р. разом із "Описами Харківського намісництва" карт усього намісництва й окремо по повітах.

Підсумовуючи вищесказане, зауважимо, що, наш погляд, в археографічному освоєнні джерел до ранньомодерної історії Слобожанщини на сьогодні домінують дві тенденції. Перша – перевидання історіографічного доробку

---

[40] *Розалион-Сошальский А. Г.* Записки русского офицера бывшего в плену у турок в 1828 и 1829 годах. – Харьков, 2006. – 108 с. (перевидано 2011 р.).

[41] *Кохановская Н. С.* Старина: семейная память // Харьковский исторический альманах. – Харьков, 2011. – С. 58–96.

[42] Записки новооскольского дворянина И. О. Острожско-Лохвицкого: (С добавлением заметок сына его Петра Ивановича) / Изд. Ф. Н. [Федор Николайчик] // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 350–370; № 3. – С. 729–762; № 5. – С. 130–154; № 10. – С. 330–368; № 11. – С. 472–499; № 12. – С. 627–663.

[43] *Роммель К.-Д. фон.* Спогади про моє життя та мій час / Відп. ред., упор. В. В. Кравченко; пер. з нім. В. Л. Маслійчук, Н. А. Оніщенко. – Харків, 2001. – 234 с.

[44] *Коль Й. Ґ.* Харків [Передм. і прим. В. Маслійчука] // Зб. Харківського історико-філологічного товариства. – 2005. – Т. 11. – С. 220–244.

[45] План крепости города Изюма 1767 года. – Харьков, 2010; План войсковой слободы Андреевка 1767 года. – Харьков, 2011; План войсковой слободы Балаклея 1767 года. – Харьков, 2011; План войсковой слободы Бишкин 1767 года. – Харьков, 2011; План войсковой слободы Богодухова 1767 года. – Харьков, 2011; План войсковой слободы Боромли 1767 года. – Харьков, 2011; План войсковой слободы Змиев 1767 года. – Харьков, 2011; План слободы Котельва 1767 года. – Харьков, 2010; План войсковой слободы Печенеги 1767 года. – Харьков, 2010; План войсковой слободы Лиман 1767 года. – Харьков, 2011; План войсковых слобод Ахтырской провинции, расположенных вдоль реки Мерло, 1767 года. – Харьков, 2010; План войсковой слободы Сватова Лучка 1767 года. – Харьков, 2010.

[46] План войсковой слободы Купянска 1767 года. – Харьков, 2010; План города Купянска 1780 года. – Харьков, 2009.

дорадянського періоду (що вже практично завершено[47]). Друга – введення до широкого наукового вжитку передовсім обліково-статистичних джерел, які містять просопографічну й генеалогічну інформацію (тут ще лишаються помітні прогалини[48], хоча вагому частину документів уже опрацьовано). Таку ситуацію легко пояснити. Попит на праці дослідників кінця XIX – початку XX ст. цілком зрозумілий з огляду на те застереження, з яким нині сприймається доробок радянських істориків. Та й, беручи ширше, у радянський період спеціально, спираючись на широку джерельну базу, історію Слобожанщини XVII–XVIII ст. досліджував лише А. Слюсарський[49]. Що ж стосується очевидної переваги документів до історії родоводів, то тут також дається взнаки спадок попередньої епохи, коли генеалогічні дослідження фактично були табуйовані.

Світлана Потапенко (Київ). **Ранньомодерна історія Слобідської України в археографічних публікаціях 1990-х – 2000-х років: основні тенденції.**

У статті проаналізовано ситуацію навколо археографічного освоєння джерел до історії Слобідської України XVII–XVIII ст., що сформувалася в українській історіографії протягом останніх двох десятиліть. З'ясовано, що у 1990-х рр. і особливо у 2000-х рр. кількість археографічних публікацій стрімко зросла. При цьому помітно домінують дві тенденції: перевидання історіографічного доробку дорадянського періоду та видання обліково-статистичних джерел генеалогічного й просопографічного характеру.

Ключові слова: Слобідська Україна, історіографія, козаки, джерела.

Светлана Потапенко (Киев). **Раннемодерная история Слободской Украины в археографических публикациях 1990-х – 2000-х годов: основные тенденции.**

В статье проанализирована ситуация с археографическим освоением источников по истории Слободской Украины XVII–XVIII вв., которая сформировалась в украинской

---

[47] Досі лишається неопублікованою ґрунтовна праця В. Данилевича "Приказ Великої Росії", що зберігається, як і скопійовані дослідником документи, в особистому фонді вченого в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 29).

[48] За нашою інформацією наразі у "Харківському приватному музеї міської садиби" готуються до друку "переписи Хрущова" Ізюмського, Сумського та Харківського полків. Оригінали цих документів зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ: Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 22. – 1734 арк. (Харківський полк); Ф. 1722. – Оп. 1. – Спр. 57. – 1309 арк. (Ізюмський полк); Ф. 380 – Оп. 2. – Спр. 7. – 1658 арк. (Сумський полк). Доля перепису Острогозького полку поки що лишається невідомою. Річ у тім, що всі чотири доступні на сьогодні переписи відклалися у фондах відповідних полкових канцелярій. Фонд Острогозької полкової канцелярії також зберігається в ЦДІАК (ф. 1723), але цього перепису там нібито немає. Не виключено, що слід документа загубився у зв'язку зі зміною адміністративного підпорядкування Острогожчини, яка у 1780 р. була включена як окремий повіт до складу Воронезького намісництва. Ймовірно, що саме в архівосховищах Російської Федерації його і слід шукати. А проте, російські архівосховища для українських дослідників слобідської історії лишаються фактично "неораним полем".

[49] *Слюсарський А. Г.* Слобідська Україна: Історичний нарис XVII–XVIII ст. – Харків, 1954. – 279 с.; *його ж.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964. – 454 с.

историографии на протяжении последних двух десятилетий. Установлено, что в 1990-х гг. и в особенности в 2000-х гг. количество археографических публикаций стремительно возросло. При этом заметно доминируют две тенденции: переиздание историографического наследия досоветского периода и издание учетно-статистических источников генеалогического и просопографического характера.

Ключевые слова: Слободская Украина, историография, казаки, источники.

Svitlana Potapenko (Kyiv). **The Early Modern History of Sloboda Ukraine in Archeographic Publications of the 1990s and 2000s: Main Trends.**

The article investigates the current situation in the Ukrainian historiography concerning archaeographic publications of Sloboda Ukraine's early-modern history. It is shown that the number of publication has greatly increased in the 1990s and, especially, in the 2000s. Two trends are seen as the main ones. The first one is reprinting of pre-Soviet historiographic heritage. The second one is publishing of record and statistical sources, which contain genealogical and prosopographic information.

Key words: Sloboda Ukraine, historiography, Cossacks, sources.

4

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Володимир КРАВЧЕНКО (*Київ*)

ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ РАТУШІ В МІСТІ КОВЕЛІ 30-х – 40-х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ

Дослідження початків історії головної споруди міста Ковеля – ратуші – було розпочато з вивчення привілеїв на маґдебурзьке право, в яких разом з наданням різних прав містам королі і великі князі литовські давали дозвіл на побудову ратуші. Щодо волинських міст, то після грамоти короля Владислава Ягайла від 31 жовтня 1432 р. луцьким міщанам на право німецьке (jus theutonicum)[1] вони ж отримали від великого князя литовського Олександра привілей на маґдебурзьке право від 31 липня 1497 р., де йдеться про дозвіл на будівництво ратуші[2]. Однак, як свідчать документи Луцького ґродського суду, ратуш а в цьому місті постала майже через сімдесят років, і першим свідченням, що підтверджує факт наявності ратуші в Луцьку, є документ із ґродської книги за 1567 р.[3]. Подібне відбувалося і у повітовому центрі Володимирі. У першому потвердному привілеї від 17 липня 1509 р. на маґдебурзьке право цьому місту та в пізнішому від 29 березня 1534 р. про дозвіл на будівництво ратуші в місті не йдеться[4]. Такий дозвіл володимирські міщани отримали у привілеї короля Сиґізмунда Августа від 12 жовтня 1570 р., зміст якого переповідається у тексті потвердного привілею Яна Казимира від 7 березня 1652 р.: “Pozwalając przytym radzie miejskiej ratusz jako sami zechcą, zbudować, a pod ratuszem wszelakie picie, krom dawania kupi y podważnego, dzierzeć y szynkować y też kramnice, jatki przy tymże ratuszu, na którym miejscu bedą chcieć, zbudować porządek wszelaki y opatrzność mieć”[5]. Ще одне повітове місто Кременець згідно з привілеєм великого князя литовського Свидригайла від 9 травня 1438 р. отримало маґдебурзьке право[6]. Як у цьому привілеї, так і в наступному потвердному, виданому королем Сиґіз-

[1] Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. – С. 1.

[2] Там само. – С. 14; *Бортнікова А. В.* Запровадження магдебурзького права у місті Луцьку в XV ст. (грамоти 1432, 1497 років) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 162–172.

[3] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 312зв.

[4] Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 29–34.

[5] Там само. – С. 144.

[6] Там само. – С. 3–5.

мундом I від 5 квітня 1536 р., про дозвіл на будівництво ратуші в цьому місті також не йдеться. Найранішим із датованих джерел до історії кременецької ратуші, що збереглися до нашого часу, є "Ревізія Кременця 1563 р.". У ній після обміру і перерахування власницьких ринкових ділянок і крамниць зазначено: "podle kramnic ratusz"[7]. Очевидно, ратушу в Кременці було збудовано в період між 1536 та 1563 роками[8]. Схоже на те, що привілея, яким би надавалося право побудови ратуші у Кременці, взагалі не існує. Таким чином, у всіх повітових центрах Волинського воєводства ратуші будувалися далеко не одразу ж по наданні їм привілеїв на магдебурзьке право, а то й без спеціального королівського дозволу. Але головною і спільною причиною такої ситуації був брак коштів у міст на побудову цієї споруди. Винятком, до певної міри, у ті часи був адміністративний центр Київського воєводства – місто Київ, де ратушу було збудовано досить швидко по наданні магдебурзького права – вже на початку XVI ст., в 1498 р.[9]. Значний вплив на самоврядне життя міст мала посада королівського намісника і державці староства – старости, якому належала вища адміністративна й судова влада в повіті. До того ж старості як комендантові замку доручалося стежити за тим, щоб місто використовувало частину своїх доходів на утримання в нормальному стані оборонних споруд, а також перевіряти стан фінансової звітності міської громади, наглядати за торгівлею в місті. Насправді, староста не мав ніякої зацікавленості в будь-якому посиленні самоврядної організації міщанства.

Щодо Ковеля, то привілеєм короля Сигізмунда I від 24 грудня 1518 р. власникові ще на той час селища під цією ж назвою Василеві Михайловичу Санґушку надавалася можливість перетворити його на місто на основі магдебурзького права; притому дозволялося проведення в новоутвореному місті торгу в п'ятницю та двох щорічних тижневих ярмарків на Воздвиження хреста Господнього та на четвертий день по Різдві Христовому[10]. Пізніше, у 1543 р., Ковельська волость була відступлена Василем Михайловичем Санґушком королеві Боні в обмін на маєтки в Литві, а з 1564 по 1583 р. ця волость перебувала

---

[7] ЦДІАК України. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5зв.

[8] *Кравченко В.* Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 420.

[9] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 117; Опубл.: Акты Литовской метрики, собранные Ф. И. Леонтовичем. – Варш ава, 1896. – Вып. 2:1499–1507. – С. 56–57; *Грушевський О.* З київського ратушного господарства XVI в. // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. М. Грушевського. – К., 1926. – С. 115; *Щербина В.* Боротьба Києва за автономію // – С. 174; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування // – С. 221; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 49.

[10] AGAD. – Tak zwana Metryka Litewska. – Dz. X. – № 216; Опубл.: Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków. – Lwów, 1888. – T. 3: 1432–1534. – S. 182–184; *Теодорович Н. И.* Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и друг. отношениях. – Почаев, 1903. – Т. V: Ковельский уезд. – С. 5–6; Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. I. Предисловие. – С. 47; *Сміян П. К.* Ковель. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1968. – С. 4; *Сас П. М.*

в ленному державні князя Андрія Курбського[11]. 12 серпня 1547 р. в Петркові королева Бона надала привілей ковельським міщанам вільно купувати в селах Ковельського староства віск, хміль, мед і худобу та брати з торгівців на користь міста десяту частину від деревини і сухої риби, що привозилися на торг до міста. Як відомо із підтверджень короля Сигізмунда III від 5 листопада 1611 р., свого часу королева Бона видала два листи ковельським старостам, дати яких у підтвердженнях не вказані: перший з наказом не брати вписного митного збору більше ніж на суму в два пенязі та другий, щоб заборонили своїм слугам завдавати кривд міщанам, тобто щоб у млинарів мита помірного не брали, у ремісників їхні вироби і головне, щоб міські справи вписувалися лише писарем і війтом. Наступний привілей короля Сиґізмунда Августа від 17 липня 1555 р. на вільний збір мита мостового від купецького воза, запряженого двома кіньми з товаром або збіжжям, що проїжджав мостом, – чотири пенязі, від воза, запряженого одним конем – два; від таких само порожніх возів – відповідно два і один пенязь; від худоби, яку гнали на продаж через міст, міщани мали брати від вола і від яловиці по пенязю, мито, що збиралося від тих торгівців, які, не продавши збіжжя поверталися додому, мало йти на ремонт міських укріплень – паркану[12]. Також 25 листопада 1611 р. Сигізмунд III підтвердив чотири листи королеви Бони і Сиґізмунда Августа від 9 і 10 січня 1556 р.: першим листом ковельським євреям заборонялося мешкати і будуватися серед християн, а було рекомендовано робити це тільки на окремій вулиці, а саме на вулиці Жидівській у паркані; другий – заповідав, щоб із бурмистрів не бралися податки, з огляду на особливий характер їхньої урядової діяльності, третій – щоб подібно до звичаїв інших волинських міст створили ремісничі цехи та визначилися з їхніми статутами; четвертим – був лист Сиґізмунда Августа до старости, щоб той не порушував прав і вольностей міщан та цехових ремісників[13]. Привілей, виданий Сиґізмундом III на вальному сеймі у Варш аві 17 березня 1609 р., підтверджував місту Ковелю давні права, вольності і доходи, а також на додаток до них дозволив міщанам збирати мита: подужне, помірне, важниче, восковниче; тоді ж ще в одному привілеї єврейське населення отримало королівське розпо-

Феодальные города Украины в конце XV–60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 175; *Семенюк А.* Ковель: минуле і сучасне: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2000. – С. 59–61; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 36, 95, 96; *Малиновський В.* Роль магдебурзького права у розвитку самоврядування українських міст // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – С. 28; *Пришляк В.* До історії цехового ремесла Ковеля в XVI–XVIII ст. // – С. 123; *Садовнік Т.* Магдебурзьке право м. Ковеля в документах Волинського краєзнавчого музею // – С. 136–137; *Малиновський В. Я.* Магдебурзьке право на Волині у контексті європейських традицій // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 160.

[11] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XI до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 278.

[12] Biblioteka Kórnicka PAN. – BK 323. – S. 32–33; ЦДІАК України. – Ф. 2168. – Оп. 2. – Спр. 44а. – Арк. 32–33.

[13] Ibidem. – S. 33–35; Там само. – Арк. 33–35.

рядження виконувати повинності з ремонту міського паркану, гребель та несення сторожової служби нарівні з християнами. Привілей короля Сиґізмунда III від 28 листопада 1611 р. на підтвердження місту Ковелю маґдебурзького права був наданий через те, що, як ідеться в ньому, міські права, що ними місто керувалося і судилося, згоріли, при цьому міщани були зобов'язані у різних справах відповідати тільки у міському суді; зі свого середовища щорічно у понеділок після Нового року обирати вісьмох достойних і освічених осіб на бурмистрівський і радецький уряди, потім представити їх старості або його намісникові, з числа яких староста мав підтвердити кандидатури чотирьох, а з них одного висунути на уряд бурмистрівський, який мав кожен з чотирьох радців по черзі займати протягом місяця. Також староста був зобов'язаний обрати серед цехових ремісників міщанина "cnotliwego, bogobojnego i w prawie biegłego", який би був здатний посісти уряд лантвійта. Міщанам надавалося право обрати чотирьох осіб на уряд лавницький, які разом з лантвійтом складали міський суд. Від рішень цього суду сторона, яка вважала себе несправедливо осудженою, мала право подати апеляцію до бурмистра і радців, а від них до ковельського старости чи його намісника, а від нього вже до суду королівського. Також підтверджувалося право проведення торгу в п'ятницю та двох ярмарків: на Воздвиження і на четвертий день по Різдві Христовому. Всі права і вольності ковельським міщанам були підтверджені привілеями Владислава IV від 22 березня 1635 р. та Яна Казимира від 24 липня 1650 р.[14]. Згадка про ратушу міститься у недатованому листі ковельського старости коронного крайчого Вацлава Лещинського, зміст якого викладено у потвердному привілеї короля Михайла від 16 грудня 1670 р. Староста дозволив міщанам над давні їхні права брати плату від кожного купецького воза, запряженого двома кіньми з товаром чи збіжжям, що переїжджав через міст, по два гроші, а з тих, хто купував збіжжя в Ковелі, – по три; від худоби, яку приводили на торг – по грошу, від яловиць та дрібної худоби, яку гнали в місто через мости і греблю, – по шелягу. Отримані кошти мали піти на відбудову ратуші, оборонних споруд і мостів після спустошливої пожежі у місті[15].

Виняткову цінність для дослідників історії міста Ковеля у XVI–XVII століттях становить "Inwentarz starostwa Kowelskiego roku 1590, przez pana Sczesnego Drzemlika, dworzanina krola jego mci, od kniehiniei Kurpskiei odbierania, a jego m. panu Andrzeiowi Firleiowi z Dambrowice castellanowi malogoskiemu oddawania", який подає короткий опис дерев'яної огорожі міста – паркану з чотирма в'їзними вежами, оточеного ровом, дильованим деревом; в інвентарі підраховано кількість власницьких ділянок, що належали мешканцям кожної з чотирьох сторін ковельського Ринку, зафіксовано

[14] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 259зв.; Опубл.: Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1849. – С. 321–332; Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 109–112; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V. – С. 350; Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. / Підгот. П. Кулаковський. – Острог; Варшава; М., 1999. – Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. – С. 465–467, 468–471.

[15] Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – С. 335; Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 115.

всі вулиці (Замкова, Мацевич, Кошерська, Жидівська, Гончарська, Володимирська, Підрічна, Лазебна) з підрахунками кількості ділянок і вказанням імен власників; така ж інформація подається щодо вулиць ковельського передмістя Козиний Ринок: "От броны Кошерскоє на Козий Рынок", "От Глинянки", Солобаївської, Русаковської, Підглуської, Луцевич, Воленської, Глинянки[16]. Звичайно ж ратуша, як головна споруда міста, не могла залишитись поза увагою укладачів інвентаря, якби на той час вже існувала на Ринку.

Як свідчить внесена до матеріалів люстрації 1616 р. скарга ковельських міщан люстраційним комісарам на місцевих торгівців-євреїв, які густо забудували Ринок своїми крамничками, через що побудова ратуші в центрі міста стала неможливою, – то був час, коли про своє тверде рішення спорудити ратушу міщани заявили вперше: "Uskarzali się na żydy o to, że kletkami Rynek zaciesnili, że nie mogą ratusza budowac, z tych kletek ich dochod pewny ma miasto wedle przywileiu. Widząc żeby to z szkodą miasta byl, gdzieby ich zniesc miano, tedysmy ich znosic nie kazali, dokąd miesczanie na ratusz drzewa y inszych materyi do budowania nie zgotuią. A gdy ratusz budowac zaczną, insze miejsce naznaczyc dla kletek powinni będą w Rynku"[17]. На цей факт вперше звернув увагу у своїй монографії відомий дослідник історії міст доби феодалізму та ранньо-модерного часу А. Заяць[18].

Важливі відомості до історії ковельської ратуші містяться в документі, виданому в Ґданську 1 лютого 1660 р.: "Oblata przywileiu, miastu Kowel na Wolyniu slużącego, anni 1660" із опублікованої П. Кулаковським останньої книги Руської (Волинської) метрики під № 29 за 1652–1673 роки (Впис привілею короля Яна Казимира місту Ковелю на підтвердження давніх надань та прав подібно до інших міст, фундованих на маґдебурзькому праві, з визначенням порядку судочинства і виконання повинностей на замок і на державців староства та із забороною замковим урядникам порушувати ті права й привілеї): "Item poniewasz w każdym mieście królestw i państw naszych miejsca publici iuris, osobliwie ratusze i przy nich miejsca in circulo miasta zostaiące nie mogą bydź per priuatum osiągnione"[19].

Найповнішим джерелом до історії ковельської ратуші мали бути книги Ковельського магістрату. До наших часів збереглося 37 одиниць зберігання, з яких сформовано фонд № 35 Центрального державного історичного архіву України у місті Києві. Із них найранішою є книга під № 1 (старий номер 1477) за 1646–1770 роки, інші книги включають документи до 1805 року[20]. Хоча міське діловодство мало бути розпочате одразу ж по наданні Ковелю

---

[16] ЦДІАК України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 52, 58зв.–60, 96–99.

[17] Там само. – Спр. 5. – Арк. 162.

[18] *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 117.

[19] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 93–94зв. Опубл.: Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. – С. 197–198.

[20] *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украиныы XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1979. – С. 40, 41, 45, 53.

маґдебурзького права. Варто зазначити, що в Ковелі велися також замкові книги, до них мали вписуватися рішення вищої інстанції – ковельського старости – у започаткованих у міському суді справах між міщанами або між шляхтичами та міщанами, а іноді й документи у справах, започаткованих шляхтою. Останні, як правило, вписувалися у Володимирі до книг повітового ґродського суду. Ковельські замкові книги також не збереглися, маємо про них тільки дві згадки, виявлені в документах володимирських ґродських книг, а саме у книзі за 1609 р.[21] та в документі від 7 квітня за 1644 р., це – скарга пана Миколая Копця і його дружини Ганни Остойської на пана Яна Модзелевського, його дружину Ганну і тещу Гальшку Янову Яворську та їхніх помічників про побиття, поранення і пограбування маєтності у "дворку за містом Ковлем над гостинцем Волинським, до Задиб ідучим", що був переданий у заставу скаржникові згідно із записом, внесеним до ковельських замкових книг 23 серпня 1643 р.[22].Такий стан справ із міськими книгами пояснюється недбалим ставленням до них та відсутністю надійного місця для їх зберігання. Як правило, до побудови ратуші матеріали міських судів та сформовані з них порічні зшиті та оправлені книги зберігалися в коморі війтівського або лантвійтівського будинків, а матеріали бурмистрівсько-радецької колегії – у будинку бурмистра. А мали б зберігатися у спеціально відведеному приміщенні мурованої ратуші або церкви, убезпечених від міських пожеж, що нерідко траплялися у містах із суцільно дерев'яною забудовою.

Встановити дату виникнення ратуші в Ковелі можна поки що лише приблизно і тільки за допомогою документів Володимирського ґродського суду, що публікуються нижче. Для публікації відібрано шість документів: 3 реляції возних (док. № 1, 4, 6), 2 протестації (док. № 2, 5) і 1 декрет (док. № 3).

Спершу варто хоча б приблизно, не маючи прямих даних, з'ясувати, коли ж було збудовано ратушу у Ковелі. Першим документом Володимирського ґродського суду, де міститься згадка про ковельську ратушу, є документ, що був вписаний до судових книг 3 лютого 1640 р. Але в цьому документі – реляції генерального земського возного Яна Скорупки – йдеться про доставку саме 16 грудня 1639 р. до міста Ковеля чотирьох позовів у справі ковельского плебана Якуба Косинського з орендуючим міста Яном Фалибовським, підстаростою італійцем із Капуї Каролем Клавдієм та ковельськими лантвійтом, бурмистрами й радцями. Позови були пред'явлені міщанам, які на той час перебували в ратуші і поряд з нею. Документи 40-х років XVII століття з відомостями про ковельську ратушу з'явилися блоком, як, власне, й документи про володимирську ратушу. Можливо, на побудову ратуші у своєму місті ковельські майстри витратили приблизно стільки ж часу, як і володимирські. Нагадаємо, що будівельний матеріал для будівництва ратуші у Володимирі було придбано у серпні 1583 р., а перша згадка про неї як функціонуючу споруду міститься в документі від 10 вересня

[21] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 57–57зв.

[22] Там само. – Спр. 79. – Арк. 242зв.–243.

1584 р.[23]. Якщо взяти до уваги той факт, що будівельні роботи навряд чи могли проводитися протягом пізньої осені, зими і ранньої весни, а тільки в погожу пору – у період від квітня до вересня 1584 р., і на це пішло не більше п'яти місяців, то й ковельські майстри були цілком спроможні збудувати ратушу приблизно за той самий проміжок часу. Таким чином вже точно можна сказати, що ратуша в Ковелі будувалася протягом 1639 р. і її було збудовано не пізніше грудня того року. Документів за попередні роки й десятиліття, де б містилися відомості про ковельську ратушу, поки що не виявлено.

У документі під № 2 від 7 серпня 1644 р. йдеться про триденне перебування в ув'язненні у міській тюрмі, тобто ратушній в'язниці, де, як сказано в документі, "міщан і здрайців сажають", шляхтича Яна Мизютича-Черкаського, запротореного туди урядниками ковельського міського суду: лантвійтом Миколаєм Даніелевичем, бурмистрами Войтехом Ткачем, Макаром Юсеповичем, лавниками Іваном Хобоцком і Супруном Пилиповичем після того, як він з'явився до них зі скаргою на ковельських міщан: старого радцю, тобто урядника минулорічної каденції, Пилипа Мартиновича і його сина Миська, які, не відомо з якого приводу, відібрали у нього коня. Під час арешту скаржника було зневажено словесними образами, завдано кілька ударів по обличчю, вдарено головою об стіну і вирвано волосся, відібрано шапку, пояс і шаблю. Про те, якою зсередини виглядала ратушна в'язниця, свідчать слова з документа: "в тюрмі барзо бридкой". Про умови утримання Мизютича-Черкаського в ній – такі рядки: "замками і ланцюгом замкнули". Судячи зі змісту документа, привід для ув'язнення шляхтича міщанами виглядає сумнівним. До того ж згідно з тогочасним законодавством міські суди не мали права починати судовий процес і накладати покарання на шляхтича без присутності на ньому місцевого старости[24]. Ймовірно, пам'ятаючи про це, а можливо, й за наказом старости міщани вже на четвертий день звільнили Мизютича-Черкаського, після чого він поїхав до Володимира, щоб внести до книг ґродського суду "ширшу протестацію" на міщан, яка й публікується як документ під № 2. Важливу інформацію про ковельську ратушу і склад ковельського міського суду містить проміжний документ від 26 жовтня того ж року, виявлений у книзі Володимирського земського суду – "Реляция возного кладеня позвов мєсчаном ковелским паном Черкаским од пана Яна Черкаского": "позвов земских… два однєсши до мєста Ковля, оныє на ратушу, в мєстє тамошнєм будучим, гдє сє суды мєсцкиє одправуют при бытности самого лентвойта, бурмистров, лавников и мєсчан всих на столє положил"[25]. Як видно, в Ковелі діяв об'єднаний міський суд, сформований з представників ради й лави і очолюваний лантвійтом. У цьому переліку війт відсутній, оскільки війтівство разом із урядовою маєтністю і доходними статтями з початку XVII століття в Ковелі посідали

[23] *Кравченко В.* Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира… – С. 424–426.

[24] *Владимирский-Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1868. – № 9. – С. 769–770.

[25] ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 80.

старости. Остання згадка про ковельського війта міститься у книзі Володимирського ґродського суду за 1596 р.[26]. Від того часу судові функції війта покладалися на обраного старостою лантвійта. Як свідчить люстрація Ковельського староства 1616 р., "дім війтівський судовий на розі Ринку в місті від податків і гостя вільний, котрий тримає доживотним правом славетний Петро Гловацький, лантвійт ковельський, від ясновельможного його милості пана канцлера коронного Пшездецького, ковельського старости, з садом за млинами і лукою, згідно з листом його милості, виданим у Варшаві 1614 року"[27]. Варто зазначити, що перш а згадка про ковельського лантвійта міститься в документі ґродської книги так само за 1614 р.[28].

Прямим продовженням справи є наступний документ публікації під № 3 від 31 жовтня того ж року, – двостороння добровільна угода між паном Мизютичем-Черкаським та головними дійовими особами у цій справі з боку ковельських міщан, "славетними пани" лантвійтом Яном Александровичем і старим радцею Пилипом Мартиновичем. У першому пункті цієї угоди вказується, де в ковельській ратуші розміщувалася міська в'язниця, а саме: "казав слугам урядовим до в'язниці міської ковельської відвести, під ратушею розташованою". Згідно з цією угодою ковельський лантвійт за свій свавільний вчинок зобов'язався сплатити в Ковелі сто гривень грошів польських у присутності бурмистрівсько-радецького уряду, а саме в будинку "квартальового" бурмистра (як і в інших містах, бурмистрівський уряд у Ковелі протягом року по черзі терміном на 3 місяці, на квартал, займав кожен із чотирьох обраних радців), а також вибачитися перед Мизютичем-Черкаським і наступного ж дня відправитися в ув'язнення під ратушею терміном на півроку. Щодо старого радці Пилипа Мартиновича, то за завдання побоїв шляхтичеві йому було присуджено сплатити у присутності того ж уряду 12 рублів (1200) грошів литовських і так само по сплаті цієї суми наступного ж дня відправитись в ув'язнення до ратуші терміном на 6 тижнів. Крім цього він був зобов'язаний тоді ж повернути коня Мизютичеві-Черкаському та публічно вибачитись перед ним, його матір'ю і сестрою. У свою чергу Мизютич-Черкаський мав зініціювати вписання до судових книг квита, яким би підтвердив відсутність претензій до всіх ковельських міщан, що проходили у справі, а також вписати цю полюбовну угоду до ґродських книг та офіційно засвідчити свою повну згоду з нею. Варто додати, що того ж дня, 31 жовтня 1644 р., до гродських книг було вписано "Квит од пана Яна Мизютича-Черкаського міщанам ковельським служачий", яким він касує свою скаргу від 7 вересня у зв'язку з отриманням від оскаржених ним раніше лантвійта Яна Александровича, бурмистрів Миколая Даніелевича, Войтеха Ткача, Макара Юзефовича, лавників Івана Хобоцька, Супруна Пилиповича і старого радці Пилипа Мартиновича 100 гривень польських грошів і 12-ти рублів грошів литовських згідно з полюбовним декретом[29].

---

[26] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 227.
[27] Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 150–151зв.
[28] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 337–338зв.
[29] Там само. – Спр. 79. – Арк. 1616–1616зв.

У документі під № 4 йдеться про доставлення земським возним Миколаєм Бохновським двох позовів Володимирського ґродського суду по скарзі Фридріха Сапєги: першого – до Ковельського замку старості Криштофу Зебнику-Опалинському із звинуваченням у відсутності з його боку будь-яких каральних дій щодо міщан, які дали притулок у місті селянам-втікачам із села Подрежа Берестейського воєводства, а другого позова – міським урядникам і міщанам до ратуші з нагадуванням їм про видачу тих селян власникові. Як видно, ратуша в той час була закрита, і возному довелося той позов "в ратуш воткнути". Якби ратуша була відкрита, то возний поклав би позов у світлиці прямо на стіл перед урядниками. Ймовірно, справа про прибулих у 1645–1646 рр. до Ковеля втікачів набула значного розголосу в місті, якщо на час доставлення позова біля ратуші, як годиться, згуртувалося "велю міщан тамошніх ковельських", які, пам'ятаючи про існування терміну давності перебування втікачів у місті (давності земської) та про цінність для будь-якого міста у ті часи робочих рук та нових платників податків, не збиралися повертати їх власникові, тим паче, що до Ковеля їх прибуло аж 6 чоловіків разом "з жонами, дєтми, конми, быдлом и зо всею маєтностю", що могло в цілому нараховувати близько тридцяти, а можливо, й більше осіб нових мешканців Ковеля.

У документі під № 5 від 17 лютого 1648 р. шляхтич Ян Кореньовський від імені Криштофа Сапєги скаржиться на ковельського підстаросту Кароля Клавдія, урядника фільварку у селі Вербці, ковельських лантвійта, бурмистра, радців, лавників і писаря з приводу безпідставного арешту в Ковелі на Ринку підданого Сапєги Филона Стефановича Колтунця, нібито за пограбування жита у вербківському фільварку. Разом з іншими підданими 28 грудня 1647 р. він мав їхати через Ковель до свого села Дороготеж (нині с. Доротище Ковельського р-ну Волинської обл.) з містечка Киселина (сучасне с. Кисилин Локачинського р-ну Волинської обл.), купивши там жито, а в Ковелі був змушений затриматися і заночувати через втому коня. Переночувавши в будинку міщанина Савки на ковельському передмісті Козиним Ринку, вранці 29 грудня Стефанович прийшов у місто на Ринок, щоб купити собі харчів і сіна для коня, але з наказу підстарости був схоплений вербківським урядником і війтом із села Дубового (нині с. Ковельського р-ну Волинської обл.) та слугами підстарости і міських урядників та, як сказано в документі, кинутий до ратушної в'язниці "мимо виразноє, явноє и ясноє право земскоє, в Статутє Волынском о таковых припадках на розных мєсцах ухваленоє и постановленоє". Як видно з цієї цитати, чинним законом для місцевої шляхти у 40-х роках XVII ст. залишався Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Також у документі підкреслюється, що ув'язнення в ратуші підданого є образою пана Сапєги "і його юрисдикції над тим підданим спадкової і вічної". При цьому намісник Криштофа Сапєги несухоїзький (із містечка Несухоєжі, нині с. Воля Ковельського р-ну Волинської обл.) неодноразово письмово через возного й уповноважених шляхтичів звертався до ковельських урядників із вимогою звільнити того підданого з ув'язнення в ратуші, а за розслідуванням обставин події, як того вимагає право земське, звернутися до нього як намісника.

Але, незважаючи на відсутність доказів вини ув'язненого, ковельські урядники, всупереч земському праву і шляхетським вольностям, не звільнили Стефановича, а навпаки, з наказу підстарости, керуючись відверто наклепницьким звинуваченням з боку вербського урядника і дубовецького війта та, заборонивши місцевому адвокату у судовому процесі Меєрові Вікторчику "прокурацію" Стефановича, 13 січня 1648 р., його як підданого шляхетського, "під право, суд і декрети їхні міські не належачого", незважаючи на недоведення вини, рішенням міського суду засудили на жорстокі тортури: чотириразове розтягнення його тіла мотузками на драбині та триразове опечення вогнем свічок. Для засвідчення цих подій та проведення в майбутньому законного розслідування свавільних дій ковельських судових урядників 16 січня 1648 р. до Ковеля прибув земський возний Кирик Островський разом з двома шляхтичами-свідками. Стефановича вони знайшли в будинку ковельського ката (містра), "барзо хорого, на смертелной постели лежачого" із страшними глибокими опіками по обох боках тіла, на плечах, хребті, ногах та з викрученими із суглобів руками. Звільнити невинно постраждалого підданого їм не вдалося.

У документі під № 6 від 6 квітня возний Кирило Островський на рочках Володимирського ґродського суду усно відзвітувався перед підстаростою для протокольного записання до книг про доставлення 20 лютого 1648 р. до Ковеля трьох судових позовів. По приїзді до міста возний "оныє на ратушу в избє на столє положил и о положеню оного самим позваным и иншим мєсчаном ковелским оповєдил". Позови по скарзі Криштофа Сапєги з приводу безпідставного ув'язнення в ратуші і засудження на тортури його підданого Филона Стефановича мали бути вручені ковельському підстарості Каролю Клавдію, а також усім міським урядникам. Тоді в ратушному приміщенні – "ізбі" (в інших документах – "світлиці") перебував ковельський міський суд у повному складі: лантвійт, бурмистр і троє радців, два лавники, писар, а також війт із села Дубового як свідок і ковельський урядник як головний обвинувач Филона Стефановича. Скалічений жорстокими тортурами Стефанович після перебування у катівському будинку був знову кинутий до ратушної в'язниці "и до того часу в везеню зостаєт змученый". В останньому позові пан Сапєга вимагав перевезти свого підданого із "турмы их приватноє, мєстскоє юрисдикции неподлеглого" до Володимира для розгляду справи саме в ґродському суді. А обом сторонам судового процесу було наказано прибути до Володимира на ґродські рочки 26 березня 1648 р. "ку росправє правной". У тій само судовій книзі за 1648 р. 7 квітня під час ґродських рочок було вписано рішення суду по слідству у цій справі, яке повністю повторює перебіг подій, пов'язаних із арештом, засудженням і ув'язненням Филона Стефановича, але дії ковельського підстарости і міських судових урядників були визнані ґродським судом незаконними, а ув'язнення, засудження і покарання шляхетського підданого пана Сапєги незаконним і безпідставним, за що винні мали бути притягнуті до відповідальності. У відповідь на такі звинувачення представник позваної сторони заявив: "Кгды же право посполитоє вшелякого злочинци ин рецент з лицем пойманого вязити и карати кажет, и не єст потребноє скрутиниум, кгды

повод и лице при злочинци знайденоє зостаєт и в справах злодейских скрутиниум не звыкло сє заховати, кгды ж нихто вѣдати не может, єжели он был албо не был в чужой стодолє, досыт на том, кгды реч украденая при нєм значєзеная. О чом прочитавши право… пленипотент их повѣдил, иж мєсчанє ковелскиє мєста єго кор. мл., под привилеєм права майдебурского седячиє, не мают нигдє быти до права потяганыє, толко ад официум цивиле компетенс, о чом прочитавши Конституцию року 1633"[30]. Як видно з текстів цього документа, рішення ґродського суду не влаштовувало як поводову, так і позвану сторони, і на їхнє прохання суд дозволив їм подати апеляції до суду Головного люблінського трибуналу. Обидві апеляції з повним викладом всіх попередніх подій у справі були вписані до володимирських ґродських книг 7 квітня 1648 р.[31]. У тексті апеляції позваної сторони є важлива деталь про подальшу долю Филона Стефановича. А саме: після відбування допиту під тортурами, що, ймовірно, проводилося знову ж таки в будинку ката, і не отримавши від нього жодних відомостей та визнання своєї вини ("у которого и на тортурах жадноє речи не допытавшисє"), його, як такого, що перебував після жорстоких тортур у тяжкому фізичному стані, міські урядники не наважились одразу перевезти до ратушної в'язниці, а залишили на певний час у будинку ката, де возний Кирик Островський побачив постраждалого "на смертелной постели лежачого". Із тієї самої апеляції зрозуміло, що, після тимчасового перебування в будинку ката, засудженого, який трохи оклигав після тортур, знову повернули до ратушної в'язниці й утримували там в умовах холоду і голоду: "Оного до кгроду належного, єсли бы што был винен не одсылаючи и там яко право учит учиненя през уряд кгродский справедливости не реквируючи, сами оного юриздиции своєй неподлєглого, и осудивши на тортуры дати а над право разов чотыри мучити, у которого и на тортурах жадноє речи не допытавшисє, знову оного до турмы своєє приватноє мєсцкоє всадили и до тых час зимном и голодом моречи трымаєте, през што-сте в вины правныє попали"[32]. Ґродський суд дозволив обом сторонам процесу апелювати до Головного трибуналу[33]. Яким було рішення трибуналу, невідомо, але цілком ймовірно, що воно було прийняте на користь пана Сапєги і по тому справа мала бути по-новому розглянута в Володимирському ґродському суді.

Що ж до ковельської ратуші як споруди, то маємо відомості лише, як говориться в документах під № 2 і № 3, про дуже бридку тюрму під ратушею, де в ланцюгах і колодках утримували міщан та різноманітних немісцевих злочинців, а також про "ізбу", де був стіл, за яким засідали міські судові урядники. Одразу ж варто зазначити, що доходи ковельської міської казни (скриньки) не були значними, а тому звести в цьому місті якусь особливу споруду ратуші, міщани не могли. Єдине, на що вистачило б у них коштів, так це на спорудження ратуші руками місцевих теслярів, гонтарів, згідно з

[30] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 1507зв.–1508.
[31] Там само. – Арк. 1510–1514, 1514–1519.
[32] Там само. – Арк. 1516.
[33] Там само. – Арк. 1510–1514, 1514–1519.

традиціями волинської народної архітектури, а саме у вигляді будинку заможного міщанина або шляхтича, який у своїх загальних рисах міг бути схожим на ратушу у місті Володимирі, що була збудована за формулою "хата–сіни–хата" на підклітті, з двома світлицями і коморами при них та сіньми[34]. Той факт, що міська в'язниця знаходилася під ратушею, підтверджує її спорудження на підклітті, що виготовлялося з дубового брусу, стіни будівлі могли бути зведені з найпоширенішого і найдешевшого будівельного матеріалу – сосни. Щодо основних надземних приміщень ратуші, то їх мало бути два, хоча в документі під № 6 згадується одне приміщення – "ізба", в якій відбувалися засідання міського суду. "Ізба", як головне приміщення, в холодну пору мала опалюватися грубою, обкладеною полив'яними кахлями, виготовленими місцевими ремісниками-гончарами. У другому приміщенні службового значення, що розташовувалося через сіни напроти, мала бути влаштована кухня (пекарня) з піччю, де готувалася їжа для урядників міського суду і ради, оскільки їхні засідання були досить тривалими. Так само харчування потребували ратушні слуги та сторожа. У приміщенні на горищі могла бути влаштована світлиця. Дах міг мати двозаломну конструкцію, а для його покриття використовувався гонт. Також не виключено й існування при споруді відкритої галереї в довжину фасадної її частини – ґанку, до якого вели сходи. Він захищав нижні вінця зрубу споруди від загнивання та служив місцем, з якого міські слуги наглядали за порядком на Ринку у торгові та ярмаркові дні. Обов'язковим елементом ратуші був дзвін, що прилаштовувався на ґанку над вхідними дверима; ним місцеве населеення оповіщалося про збір біля ратуші в разі небезпеки, що загрожувала місту, або для оголошення інформації про резонансну подію, яка сталася в місті.

Місцем розташування головної споруди в Ковелі, як і в будь-якому іншому місті, що мало право на самоврядування, був його центр – Ринок. Згідно із картою міста, укладеною 1798 р., у кінці XVIII ст. ратуша примикала до будинків Яблоновської[35]. Такого "утискування" головної споруди міста не мало би бути, але це сталося через значні зміни у складі населення міста та в забудові східної перії Ринку на кінець XVIII ст. Згідно з Інвентарем Ковельського староства 1590 р. східна перія складалася з десяти будинків, першим з яких був "дім війтівський вільний Петра Жебра"[36], що розташовувався на розі Ринку. В ньому до побудови ратуші відбувалися засідання міського суду: "dom wojtowski sądowy na rogu w Rynku"[37]. Минуло більше 20-ти років з часу проведення люстрації у 1616 р., яка засвідчила рішуче бажання ковельських міщан мати ратушу в центрі міста. Тоді міщанам все ж вдалося потіснити крамниці та ятки єврейських торгівців на Ринку і збудувати її. Підтвердженням цього є слова із привілею короля Яна Казимира місту Ковелю від 2 січня 1660 р.: "Tedy i w tym punkcie stosuiąc się do prawa

[34] *Кравченко В.* Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття // Український археографічний щорічник. – С. 425, 443.

[35] *Семенюк А.* Ковель: минуле і сучасне: Історико-краєзнавчий нарис. – С. 14.

[36] ЦДІАК України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 96–96зв.

[37] Там само. – Спр. 5. – Арк. 150.

pospolitego i samej slusznośсi, na potomne czasy ustanawiamy, aby żaden tak chrzescianin, iako i żydowskiego narodu czlowiek kramu pod ratuszem stanowić i trzymać nie ważyl się, osobliwie pod ratuszem w poiśrzodku miasta, asz za szczegulnym burmistrza i rady dozwoleniem i wiadomością... o którą się z urzedem albo calym miastem rozmówić i postanowić maią"[38].

Ратуші у ті часи зводилися не в геометричному центрі Ринку, а зміщувалися до однієї з його сторін[39]. Тому, якщо від часу побудови і до кінця XVIII ст. ратуша розташовувалася на тому самому місці, – можна висловити припущення, що найбільш зручним і виправданим місцем для неї на Ринку могла бути звільнена від торгівельних лавок ділянка у північно-східній його частині, ближче до східної перії Ринку.

Звичайно ж час побудови ратуші у Ковелі, як і в будь-якому іншому українському місті тих часів, значною мірою залежав не тільки від часу надання привілея на маґдебурзьке право, а й від категорії, до якої місто належало, заможності його громадян, їхньої згуртованості й рішучості та чіткого усвідомлення ними необхідності побудови головної громадської адміністративно-судової споруди, яка б сприяла громаді в реалізації її прав як особливої, окремої в правовому відношенні верстви. У побудові ратуші в Ковелі ніхто, крім міщан, не був зацікавлений. Можливо, тому її збудували так пізно і до того ж без прямого дозволу королівської влади, яка, пам'ятаючи про міщанство, як джерело доходів королівського Скарбу, була вимушена миритись з таким проявом міщанської "сваволі", як побудова ратуші.

* * *

Оскільки п'ять документів із шести були укладені староукраїнською мовою і вписані до судових книг літерами тогочасного кириличного алфавіту, а один із них (під № 3) староукраїнською і польською (польським алфавітом), то відтворення рукописних текстів документів засобами сучасного комп'ютерного набору відбувалося на основі засад, викладених у "Правилах видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції"[40] та у виданні, рекомендованому видавцям старопольських джерел "Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w."[41]. Метаграфування кириличних текстів відбувалося згідно з вимогами критично-дипломатичного методу, тобто літера в літеру без виключень і замін літер тогочасного алфавіту (ѡ, ъ, ы, ѳ). Всі варіанти надрядкового знака (паєрка), що вживалися підписками ґродської канцелярії для позначення звука, відповідного звучанню сучасної літери "й" в середині й кінці слів, передаються курсивною рядковою "*у*". Виносні приго-

[38] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 94. Опубл.: Пам'ятки історії Східної Європи.

[39] *Ричков П.* Ринкові площі // Пам'ятки України. Історія та культура. – К., 1996. – № 2. – С. 31.

[40] *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – Ч. І. – С. 30–34.

[41] Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.– Warszawa, 1953.

лосні ставляться в рядок на їхнє місце у словах, але передаються курсивом; так само як і виносна буквосполука "ст" в середині та кінці слів (шє*ст*сотъ, є*ст*), а також лігатура на позначення кінцевого складу слів "-го" (по*д*старостє*го*). Скорочені слова під титлом (м҃лсти, м҃сца, м҃сця, м҃ца, м҃цє*и*) та подібні їм без титл (ко*р*., м*л*., м*л*сти, м*с*ца, мцє*и*) не відтворюються у своєму повному складі, титла при цьому зберігаються. Для полегшення орієнтації в текстах та покращення їхньої організації в публікації на початку текстів аркушів та їхніх зворотів проставлено виділені жирним шрифтом цифри архівної нумерації у квадратних дужках, а кінці текстів обох боків аркушів позначено двома похилими рисками (//). Останнє слово нижнього рядка тексту перед таким знаком, яке повторювалося на наступній сторінці, виконуючи роль слова-зв'язки (кустодії) для підтвердження наявності аркушів на своєму місці та запобігання пошкодженню документів – зберігаються. Розділові знаки і великі літери вживаються згідно з правилами сучасного правопису. Абзаци – лише для виділення трьох структурних складових документа та клаузул заключного протоколу. Уся критика текстів з приводу пошкоджень текстів, виправлень і пропусків літер, помилкових написань здійснюється у підрядкових примітках.

Щодо підготовки до друку польськомовних текстів, то, керуючись у багатьох випадках згаданою вище "Інструкцією", публікатор все ж не вдавався до модернізації правопису польськомовних текстів документа під № 3 підбірки, що досить широко практикується спеціалістами, а намагався по можливості відтворити його в публікації якомога ближче до рукопису, вдаючись до осучаснення правопису документа при передачі лише деяких літер польського алфавіту. Йдеться передусім про передачу літери "y", що вживається в документах як на своєму питомому місці, так і на місці літери "j" у сучасному написанні слів, хоча й у XVII столітті читалася як "j". Тому публікатор вважав за можливість у середині, кінці деяких слів (напр.: lentwojtem, rajcą, dziesiejszy, swoj, niżej) передати літеру "y" літерою "j". У всіх інших випадках написання літери "y" зберігалося. Також у рукописі на місці літери "ż" всюди вживається "z", а тому, погоджуючись із рекомендаціями "Інструкції", у відповідних словах ставилася "ż", згідно з її звучанням у словах, наприклад: wyrażony, iż, uważywszy. Надрядковий знак – хвиляста лінія у слові "panem", подається в рядку курсивним "m" – pane*m*.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1640 р., лютого 3. Володимир. – Свідчення возного Яна Скорупки про доставку двох позовів в Ковель до замку і ратуші у справі по скарзі ковельського плебана Якуба Косинського на державцю Ковеля Яна Фалибовського, слугу підстарости Кароля Клавдія з Капуї, лантвійта Мацея Пренденцького, бурмистрів, радців, міщан і передміщан про витіснення із взятих в оренду маєтностей

[71зв.] Рєляция возного кладєня позвовъ розны*т* ѡсобо*т*
ѡ*д* ксє*н*дза плєбана ковє*л*ско*го*.

Року тисєча шєстсотъ чотырдесятого, мсца ѳевраля третєго дня.

На врядє кгродском, в замку єго кор. мл. Володимєрскомъ, пєрєдо мною, Алєксандром Захарияшом Бєрєжєцким, намєсником на тот час буркграбства и замку Володимєрского, и книгами нинєшными кгродскими старостинскими, становъши ѡчєвисто, шляхєтныи Янъ Скорупъка, возныи зємскии єнєрал воєводства // [72] воєводства Волынского, для записаня до книг нинєшных кгродских володимєрскихъ явнє, яснє и доброволнє зознал, иж:

року прошлого тисєча шєстъсот тридцатъ дєвятого, мсца дєкабря шєстъ-надцатого дня, позвовъ зємскихъ володимєрскихъ авътєнтичных в самои рєчи два, а взглядом ѡсобъ порознy мєшкаючихъ – чотыри, в жалобє вєлєбного в Пану Богу єго мл. ксєндза Якуба Косинского, плєбана ковєлского, повода, по урожоного єго мл. пана Яна Ѳалибовского, дєржачого за пєвным правом мєста Ковля и єго приналєжностии а шляхєтного Кароля дє Капоє Клявъдого, слугу и подстаростєго ковєлского, такъжє славєтъных Мацєя Прєндєцъкого, лєнтвоита, Миколая Даниловича, Андрєя Горбачя, бурмистровъ, Яна и Ѳєдора Золотъниковъ, Касяна, Ѡсипа Урбановича, Ѳилипа Свинку, раицов, яко роска-зуючихъ и авъторовъ, Потєя Рымаря и сыновъ єго, Сємєна Пєкарця и чєляд єго, Анъдрєя Слюсаря, Ярмола Боднаря и инъшихъ мєсчан и пєрєдмєсчан мєста Ковля, на рєч нижєи мєнованую позволяючих, и иншихъ коѡпєраторов, принципалов, по имєнахъ и прозвисках лєпєи вєдомых, по дєржавцу и подстаростєго яко шляхту самых прєз сєбє а по мєсчан зас и пєрєдмєсчан з притомностю яснєвєлможного єго мл. пана Станислава на Конєсполю Конєцполского, каштєляна краковъского, гєтмана вєликого коронного, бузского, барского, пєрєяславъского, ковєлского etc, etc старосты, позваных. Пєршии – до прислуханя сє назначєня и дєтєрминованя прєз дєкрєт суду зємского Володимєрского, дня часу и тєрмину в мєстє Ковлю до вывожєня* прєз повода и позваных єсли схочут инъквизиции, взглядом кгвалтовъного прєз позваных повода // [72зв.] з кгрунтовъ и пляцовъ пєвъных, костєлови ковєлскому налєжачих, выбитя; а другии – до привєрнєня тых кгрунтовъ, поводови в поссєсию єго писаных и выданых, на том всєм достаточнє и широко в собє ѡбмовляючихъ, по єго мл. пана Ѳалибовъского и пана Клавъдєго** в замку Ковєлским в воротахъ брамы замковоє, а по мєсчан и пєрєдмєсчан ковєлскихъ – въ ратушу, тамъ въ мєстє Ковлю будучом, положивъши и ѡ положєню ѡных в замку воротному, а въ ратушу мєсчаном и пєрєдмєсчаном тамошним ковєлским, под там-тотъ часъ под ратушом стоячим, поѡпо-вєдавъши тєрмин за ними на рокахъ зємских володимєрскихъ року тєпєр-идучого тисєча шєстъсотъ чотырдєсятого во три нєдєли по Трох Кролєх рым-ском святє припалыхъ и тєпєр судячихсє, ѡбом сторонам ку росправє правъ-нои завитє становитис зложил и назначил.

Просячи абы єго тоє таковоє ѡчєвистоє и доброволноє признанє принято и до книг нинєшных записано было.

Котороє єст принято и записано.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 71зв.–72зв.

---

* Текст пошкоджено.

** Літеру “є” виправлено з іншої.

№ 2

1644 р., вересня 7. Володимир. – Скарга Яна Мизютича-Черкаського на лантвійта Яна Александровича, бурмистрів, лавників та інших ковельських міщан про побиття, поранення, пограбування і ув'язнення у міській тюрмі після звернення скаржника до них із вимогою повернути відібраного у нього коня міщанином Пилипом Мартиновичем і його сином Миськом

[629] Протєстация пана Яна Мизютича-Чє*р*каского противко мєсчаномъ ковє*л*ски*м*.
Року тисєча шєстъсо*т* чоты*р*дєся*т* чє*т*вєръ*т*ого,
м͠сца сєнътєбра сємого дня.

На вряде кгро*д*скомъ, в замъку єго ко*р*. м͠лсти Володимє*р*скомъ, пєрєдо мною Михаломъ зє Збаража Воронєцки*м*, подъстаростимъ володимє*р*скимъ, и книгами нинєшними кгро*д*скими старостинъскими, становъши ѡчєвисто, урожоны*и* панъ Янъ Мизютичъ-Чє*р*каски*и* свє*т*чи*л* и протєстовалъсє напротивко славєтнымъ Янови Алєксанъдровичо*ви*, лєнътво*и*тови, Миколаєви Даниєлєвичови, Во*и*тєхови Ткачови, Макарови Юсєповичови, бу*р*мистромъ, Иванови Хобоцкови, Супрунови Пилиповичови, // [629зв.] лавникомъ, Пилипови Ма*р*тиновичови, принъципаломъ и инъшимъ всимъ мєсчаномъ мєста Ковля, которыхъ имєнами и назвисками в то*и* протєстации завыражоны*х* мєти хотячи яко комъпринъципаломъ учинъку нижє*и* выражоного ѡ то, и*ж*:

ѡни, пропомнєвъши ѡстрости права посполитого и винъ в нє*м* ѡписаны*х*, алє то собє лєгцєважачи и за ни за што маючи, року тєпєрєшнєго тисєча шє*ст*сотъ чоты*р*дєсятъ чєтвє*р*того, м͠сца авъгуста два*д*цатъ сємого дня, в мєстє Ковлю, ска*р*жачого, которы*и*, маючи справу свою прє*д* вышє*и* мєноваными лєнътво*и*томъ и бу*р*мистрами з вышє*и* помєнєнымъ Пилито*м*[*] Ма*р*тиновичомъ и сыномъ єго Мискомъ ѡ грабєжъ коня, словами добрыми, абы з оны*х* справєдливостъ мєти моглъ, ты*х* жє бу*р*мистра и лєнътво*и*та просилъ. Тєды ѡни, мєсто учинєня справєдливости, знати з направы того-то Пилипа Ма*р*тиновича и сыновъ єго, ска*р*жачого ѡны*м* и никому ничого нє винъного, бє*з* даня собє до таковогo учинъку жадноє и намнє*и*шоє потрєбы, впро*д* словами усчипливы*ми*, добро*и* славє и гонорови єго шляхєцкому шкодячими, зо*л*жили и зсоромотили, а пото*м* самого по*р*вавши, пястя*ми* в губу, головою ѡ стєну толъкучи, били и мо*р*довали и разовъ килъка сини*х* на головє и на твары задали; волосы з чуприны вы*р*вали, а потомъ, ничого нє рєспєктуючи на ста*н* шляхєцки*и*, з оного шапку, поясъ и шаблю взявъши, а самого до ту*р*мы мєскоє, гдє мєсчанъ и зра*и*цовъ сажаютъ, запровадивши, яко якого злочинъцу всадивъши, в то*и*-то ту*р*мє замъками и ланъцухомъ замъкнули и ска*р*жачого прє*з* цалыє три дни и три ночи в таково*м* ѡкрутномъ вєзєню трымали, з которого вєзєня лєдво ажъ чєтвє*р*того дня выпустили. Которымъ таковымъ поступко*м* // [630] поступкомъ своимъ прєрєчоныє принъципаловє и комъпринъципаловє

[*] Мало бути "Пилипо*м*".

скаржачого, ѡсобу шляхєцкую, здизгоноровали, праву сє посполитому спротивили, зачим вины, в правє ѡписаныє, на ѡсобы своє затягнули. Ѡ которыи-то таковыи дєспєктъ своп яко и вєзєнє з прєрєчоными ѡсобами скаржачии, ѡѳєровавшисє правнє чинити, зоставивши собє волъноє учинєнє инъшоє ширшоє протєстации, албо поправу тоє, была ли бы того потрєба. На подпору тоє тєпєрєшнєє протєстации ставилъ возного єнєрала воєводства Волынъского шляхєтного Самуєля Ванъковича, которыи для записаня до книгъ зозналъ, иж:

ѡнъ, року тєпєрєшнєго тисєча шєстъсотъ чотырдєсятъ чєтвєртого, м҃сца авъгуста двадцатъ дєвятого дня, за приданєм моимъ урядовым, маючи при собє сторону шляхту людеи зацных, урожоных их мл. пановъ Станислава Хлопицкого а Миколая Посника-Туровицкого, за жаданємъ урожоноє панєє Зоѳии Славинъского Грєгоровоє Мизютовичовоє-Чєркаскоє, матки вышєи помєнєного скаржачого, былъ на справє и потрєбє того ж пана Чєркаского в мєстє Ковлю, и за аѳєктациєю тоє ж панєє Чєркаскоє помєнєного пана Чєркаского в турмє барзо брыдкои, замъками и ланъцухомъ замъкнєного заставъши, и разовъ килъка синихъ в головє и на твары урядовнє ѡглєдал. Которого, заставши в такомъ вєзєню, пыталъ, хто бы єго до тоє турмы усадилъ и тыє разы синиє задалъ. Тєды повєдилъ, жє нє ѡд кого инъшого, толъко ѡд вышєи помєнєныхъ мєсчановъ то всє бєзвинънє сталосє.

И просилъ помєнєныи протєстанъсъ, абы тая єго протєстация посполу з возного рєляциєю до книгъ принято и записано было.

Што ѡтрымалъ.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 629–630.

№ 3

1644 р., жовтня 31. Володимир. – Акт добровільної угоди між Яном Мизютичем-Черкаським та ковельським лантвійтом Яном Александровичем, радцею Пилипом Мартиновичем та іншими міщанами про грошову компенсацію, відбування ув'язнення та повернення пограбованого коня за незаконне ув'язнення Черкаського в ковельській ратуші і побиття

[1614] Дєкрєтъ полюбовныи приятєлєи мєжи паномъ
Яном Чєркаскимъ, акторомъ, а паны Яном Алєксандровичом,
лєнтвоитом, и Пилипом Мартиновичом, раицою, мєсчаны ковєлъскими
яко позваными сталыи.

Року тисєча шєстсот чотырдєсят чєтвєртого, м҃сца ѡктобра
тридцатъ пєрвого дня.

На врядє кгродскомъ, в замку єго кор. м҃лсти Володимєрскомъ, пєрєдо мною, Пєтром Сосновским, бурккрабим замку Володимєрского, и книгами нинєшними кгродъскими старостинъскими, становъши ѡчєвисто, урожоныи панъ Янъ Чєркасъкии з одноє, а славєтъныє пановє Янъ Алєксанъдровичъ, лєнътвоитъ, и ѳилипъ Мартиновичъ, раица старыи и мєсчанє ковєлъскиє з другоє стороны, дєкрєтъ полюбовныи судъєвъ мєжи вышърєчоным паном Чєркаскимъ яко поводом а помєнєными лєнътвоитом и раицєю

ковєлъскими яко позваны*ми* по*д* датою тутъ, в мєстє Володимєру, року, м*с*ца и дня тєпє*р* идучи*х*, вышє*и* на актє мєнованы*х* ѳєрованы*и* и списаны*и* для вписаня до книгъ нинєшны*х* кгро*д*ски*х* володимє*р*скихъ явнє, яснє и доброволънє вси три спо*л*нє, зго*д*нє и ѡ*д*носта*и*нє и кожды*и* з ни*х* зособна з части и ѡсобы своєє, на тєлє и умы*с*лє добрє будучи здоровы*ми*, подали и признали, такъ ся в собє маючи*и*:

"Miedzy urodzonym pane*m* Ianem Czerkaskim, actorem, a sławetnemi pany Ianem Alexandrowiczem, lentwojtem, y Pilipem Martinowiczem, starym rajcą, miesczany kowelskiemi, obwinionemi, y tu do sądu ziemskiego włodzimirskiego przez actora o despect swoj, niżej minowicie wyrażony, na roki terazniejsze // [**1614зв.**] ziemskie włodzimirskie swiętomichałskie zapozwanemi za dobrowolnym prze* strony obiedwie nam imiony y przezwiski, niżej sie mianowicie na podpisach swoich mianowanym przyiaciołom polubownym dla ukazenia tej sprawy swoiej przed srzodki y sposoby przyiacielskie danemi takie censitie zgodnie przez nas, sędziow, ich obudwuch stron polubownych namowione staneli. 1. Iż sie to dostatecznie z dobrowolnego przyznania sie pana lentwojtowego pokazało, że pana Czerkaskiego kazał sługom urzędowym do więzienia miesckie[o] kowelskiego zaprowadzic, pod ratuszem będącego, y tam w tym więzieniu osadziwszy, kłodkami y łancuchami pozamykac y więzyc. Dla tego, lubo to za ten takowy swoj pan lentwojt nieprawny postępek według prawa pospolitego większe y srozsze winy popadł y na siebie zaciągnoł. Atoli iednak my, sędziowie polubowni, uważywszy to, iż głowsczyzna iego nie iest większa nad sto grzywien, aby pan lentwojt za ten takowy postępek swoj niesłuszny, przeciwko actorowi, osobie szlacheckiej popełnionej, sto grzywien groszy polskich od actu dnia dziesiejszego za niedziel szesc gotowemi pieniędzmi tam w Kowlu przed urzędem burmistrzowskim y radzieckim tamejszym w domu pod tam-ten czas burmistrza kwartalowego oddawszy y zapłaciwszy, y iako najpodsciwej z ludzmi zacnemi actora przeprosiwszy, zarazem na zaiutrz w tym więzieniu y na tym miejscu, kędy pan Czerkasky będąc wsadzony siedział, zasiadszy to takowe siedzenie swoie przez całą pułroka nie wychodząc z nie[o] skonczył, a to s prozbą przyiacielską. 2. Że też Pilip Martinowicz // [**1615**] Martinowicz, przy tej-tam zwadzie będąc, actora za łeb porwawszy, głową o sciane bił, tedy my, sędziowie polubowni, stosując sie w tej mierze do prawa pospolitego, nakazuiemy, aby pomieniony Pilip Martinowicz za ten takowy swoj postępek actorowi panu Czerkaskiemu także od actu tego decretu za niedziel szesc przed tym ze wyżymianowanym urzędem burmistrzowskim dwanascie rubli groszy litewskich gotowemi pieniędzmi oddawszy, także zarazem na zaiutrz, na ratuszu kowelskim zasiadszy, to takowe siedzenie swoie przez całe y zupełne niedziel szesc z niego nie wychodząc skonczył, a to s prozbą przyiacielską. 3. Ten że Pilip Martinowicz aby konia panu Czerkaskiemu zarazem nazaiutrz po przyiezdzie swoim zowąd tam do Kowla oddawszy y wrociwszy, ze wszystkich pretensy y krzywd swoich, ktore by sobie od pana Czerkaskiego po dzien dziesiejszy byc stałe y poczynione rozumiał y przetendował quitem przed urzędem lentwojtowskim y burmistzowskim tamejszym kowelskim oczewiscie zeznanym dostatecznym quitowawszy tak

* Мало бути "przez".

samego pana Czerkaskiego iako też panią matką y pannę siostre iego iako naucciwej z ludzmi podsciwemi przeprosił. 4. Co obwinieni powinni będą uczynic, to iest pieniądze oddac na czasy wyżej opisane pod zakładem rownych y podobnych sum wyżyprzysądzonym summach a siedzeniam zas pod winą infamiej. 5. Pan Czerkasky też ma y powinien iest przez decret nasz wynajdziony tak tych wyżymianowanych osob iako y inszych wszytkich w protestatiej wyrażonych osob s protestaciej tej swoiej // [**1615зв.**] zarazem da Pan Bog dnia iutrzejszego w grodzie tutejszym quitem dostatocznym quitowac y tam że oraz z wyżej mianowanemi osobami, panem lentwojtem y panem starym rajcą kowelskim, ten decret nasz polubownych sędziow, do xiąg grod. włodzimirskich oczewiscie podawszy, przyznac. Co strony obiedwie wszytko strzymac miedzy sobą maią y powinni będą za mocą tego decretu naszego i tego przy tym dokładaiąc, iż iesliby ktora kolwiek strona temu decretowi naszemu w czym kolwiek sprzeciwiła sie y nie dosic uczyniła, tedy forum y termin zawity za pirwszym pozwem im obudwum stronom do skutecznego dosic uczynienia wyżywyrażonym wszytkim conditiom w grodzie y ziemstwie tutejszym włodzimirskim bez zazywania wszystkich y wszelakich ieneraliter dillacy, apellacy obron y dobrodiejstw prawnych naznaczamy mocą tego decretu naszego, rękami naszemi własnemi podpisanego.

Działo sie we Włodzimirzu, roku tysiąc szescset czterdziestego czwarte[o], octobra trzydziestego pirwszego dnia”.

У того дєкрєту подписъ рукъ тыми словы:

“Ierzy Hada[*] horod. włod. ręką swą,
Andrzej Posnik-Turowicki m. pa,
Wacław Horodiski,
Wasili Iarmohen ręką swą,
Stefan Połosar,
Theodor Małaszewsky ręką swą”.

А так я, буркграбя, тот дєкрєт полюбовныи судъєвъ за поданєм ѡчєвистым, доброволным признанєм и прозбою вышмєнованых зознаваючих принявши, с початку увєс аж до конца, так яко сє в собє маєт написаныи, поданыи и признаныи єст, до книгъ нинєшних кгродскихъ володимєрскихъ вписати казалъ.

И єстъ вписанъ.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 1614–1615зв.

№ 4

1647 р., жовтня 14. Володимир. – Свідчення возного про доставку двох позовів у Ковель, першого – старості Криштофові Зебнику-Опалинському до місцевого замку, другого – бурмистрам, писарю і міщанам до ратуші у справі про неповернення позваними підданих, які втекли із села Подрежа Берестейського воєводства

[**779зв.**] Рєляция возного кладєня позву єго мл. пану воєводє познанъскому и мєсчаномъ ковєлским ѡд єго мл. пана Ѳрыдриха Сапиги, кгродинъского, ѡстрынского etc. старосты.

[8] Мало бути “Łada”.

Року тисєча шє*ст*сотъ чоты*р*дєся*т* сємого, м͠ца ѡктобра чоты*р*над*ц*ато*го* дня.

В рочки судовыє кгро*д*скиє володимє*р*скиє, ѡ*д* дня десятого м͠ца и року тєпє*р*идучи*х*, выжє*и* на актє мєнованыхъ, припалыє и судовнє ѡ*д*правоватъ зачатыє, пєрє*д*о *м*ною, Михаломъ зє Збаража Воронєцъкимъ, по*д*старо*с*ти*м* володимє*р*скимъ, становши ѡчєви*с*то шляхєтны*и* Никола*и* Бо*х*новъски*и*, возны*и* зє*м*ски*и* єнєра*л* воєво*д*ства Волынъско*го*, для записа*н*я до книгъ нинєшныхъ кгро*д*ски*х* володимє*р*ски*х* явнє и доброво*л*нє зозналъ, и*ж*:

ѡнъ року тєпєрєшнєго тисєча шєстъсотъ чоты*р*дєсятъ сємого, м͠ца сєнътєбра пятого дня, позвовъ на мє*м*брана*х* кгро*д*скихъ володимє*р*скихъ автєнътичныхъ, судови кгро*д*скому Володимє*р*скому судити налєжачихъ, – два, в жалобє вє*л*можного єго м*л*. пана Ѳры*д*риха Сапєги кгродзи*н*ско*го*, ѡстры*н*ско*го* etc. старо*с*ты, повода: пє*р*шы*и* позо*в* по *я*снєвє*л*можного єго м*л*. пана Кры*ш*тоѳа Зєбника- Ѡпали*н*ско*го*, воєводу позна*н*ско*го* etc., старосту ковє*л*ского, позвано*го*. Выданы*и* тотъ позовъ до всказаня на єго милосъти пану воєводє позънанъсъкомъ винъ правъныхъ взглядомъ // [**780**] взглядомъ нєучинєня справє*д*ливости з мє*с*ча*н* ковє*л*ски*х* и нєказанє выданя по*д*даны*х* поводовы*х*, имєнами и прозви*с*ками в позва*х* и процє*с*сє тоє справы мєнованыхъ, роковъ тисєча шєстъсо*т* чоты*р*дєсятъ пято*го* и тисєча шєстъсотъ чоты*р*дєсятъ шостого, ро*з*ны*х* мцє*и* и днє*и* з має*т*ности и воло*с*ти поводовоє Корєнєвскоє з сєла По*д*рєжа, в воєво*д*ствє Брєстъско*м* будучоє до мє*с*та Ковля збєглы*х*, до ро*с*казаня тєды прє*з* позвано*го* помєнєнымъ мє*с*чаномъ ковє*л*скимъ ставєня пєрє*д* судо*м* кгро*д*скимъ Володимє*р*скимъ ты*х* збєговъ и выданя ѡныхъ поводови, такъжє и до заплачєня винъ правны*х* и шко*д*; други*и* позовъ ѡ*д* того *ж* повода по славє*т*ныхъ Макара У*р*ва*н*чика, Во*и*цєха Ткача и и*н*ны*х* бу*р*мисътро*в*, писара, мє*с*чанъ и всє єнєралитє*р* по*с*по*л*ство мє*с*та єго ко*р*. м*л*. Ковля, з бы*т*ностю и притомностю того *ж* вышърєчоно*го* єго м*л*. пана воєводы позна*н*ского, старо*с*ты и*х*, позваны*х*. Писаны*и* тотъ позо*в* до выданя працовиты*х* Ѳєдора, Ко*н*драта и Савона Малиєвичо*в*, Якова, Ивана, брати рожоноє, и Хвєся Ѡни*с*кови*ч* з жонами, дє*т*ми, ко*н*ми, бы*д*ломъ и зо всєю маєтност*ю* роко*в* прошлы*х*, тисєча шєстъсотъ чоты*р*дєся*т* пятого и тисєча шєстъсотъ чоты*р*дєсятъ шо*с*то*го*, ро*з*ны*х* м͠цє*и* и днє*и* з вышърєчоноє маєтности поводовоє до мє*с*та Ковъля збєглы*х* и прє*з* повода у позваны*х* нєпоѡ*д*нокро*т* ѡ выданє рєквированы*х* и арєшътованы*х*, до по*с*тавєня тєды пєрє*д* судомъ кгро*д*скимъ Володимє*р*скимъ и выданя поводови ты*х* вышърєчоны*х* по*д*даны*х*, а в нє*с*тавєню и *в* нєвыданю ѡны*х* поводови, – до заплачєня за ни*х* такъсы – за ко*ж*дого зособна по пятисо*т* грывєнъ полъскихъ, // [**780зв.**] до наказаня винъ правны*х* взглядо*м* нарушєня привилєю єго ко*р*. м*л*. и нагорожєня шко*д*, в позвє мєнованы*х*. Ѡ чомъ тыє позвы, до которы*х* сє и тая рєляция и*н* тото рєѳєруєтъ, шырє*и* в собє маютъ, по єго м*л*. пана воєводу позананъско*го* в за*м*ку Ковє*л*скомъ положилъ старо*с*тє тамо*ш*нєму и чєляди за*м*ково*и*, а по мє*с*чанъ ковє*л*ски*х* в рату*ш* во*т*кнувъшы, вє*л*ю мє*с*чаномъ тамошъны*м*ъ ковє*л*ски*м*, на тотъ часъ пєрє*д* ратушомъ стоячимъ и будучимъ поѡповєдавшы, тє*р*минъ з ти*м*и ѡбєма позвами пєрє*д* судомъ кгро*д*скимъ Володимє*р*скимъ на рочка*х* кгро*д*ски*х* володимє*р*ски*х* в року тєпєрєшнємъ тисєча шєстъсо*т*

чотырдєсятъ сємомъ, м͠сца ѡктобра дєсятого дня, до сужєня припадаючих, сторонам ѡбомъ ку росправє правнои становитис зложилъ и назначил.

И просил помєнєныи возныи, абы тая єго рєляция до книгъ принята и записана была.

Што ѡтрымалъ.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 779зв.–780зв.

№ 5

1648 р., лютого 17. Володимир. – Скарга Криштофа Сапєги на ковельського підстаросту Кароля Клавдія з Капуї на урядника Романа Вресовського, ковельських лантвійта, бурмистра, радців, лавників і писаря про арешт підданого скаржника із села Дороготеж Филона Стефановича у Ковелі на Ринку та ув'язнення в ратушній тюрмі, застосування під час допиту жорстоких тортур нібито за пограбування жита у вербському маєтку Ковельського староства. Свідчення возного про огляд ран потерпілого та безуспішність вимог щодо його визволення з ув'знення

[**138зв.**] Протєстация вєлможъного єго млсти пана Крышътоѳа Сапєги противъко пану Каролови Клавъдому, подстаростєму ковєлскому и инным учинєная. Року тисєча шєстсот чотырдєсятъ ѡсъмого, м͠сця ѳєвъраля сємънадцатого дня.

На въpадє кгродскомъ, в замку єго кор. млсти Володимєръскомъ, пєрєдо мъною, Анъдрєєм Абрамовичомъ Буръчакомъ, намєсъникомъ подстаросъства володимєрского, и книгами нинєшъными кгродскими старостинъскими, становъши ѡчєвисто, шляхєтъныи Янъ Корєниѡвъскии имєнємъ вєлможъного єго млсти пана Кришътоѳа на Нєсухоєжахъ Сапєги, доводєчи въ собє єго мл. роботъному ѳилонови Стєѳановичови, подданому єго млсти дєдичъному зъ сєла Дороготыжъ, справєдливости противъко урожоному пану Каролови Клявъдому дє Копоє, цудзозємцови, яко росъказуючому и подстаростєму, а шляхєтъному Романови Врєсовъскому, урядникови ѳолварку вєрбъкии*, до староства Ковєлского налєжачого, славєтъным засъ ѳєдорови Пилиповичови Свинъчикови, лантвоитови, Воитєхови Ткачови, Пєтрови Лихъванчикови, Макарови Уръвановичови и Супрунови Гаръбарови буръмистрови и раицомъ, Кирылови Лєичикови, ѳєдорови Савоновичови, лавъникомъ, Сколъ[…]цъкому** засъ писарови яко судови а утъстивому Хоми, воитови // [**138**[а]] воитови дубовъскому, сполна з выжєи мєнованымъ Романомъ Врєсовъским, урядъникомъ инстыкгуючим, а нєвєрному Маєрови Викъторъчикови, жидови, з росъказаня пана подстаростєго прокураторови ковєлским яко сполным и взаємным нижєи мєновитє достатєчъниє ѡписаного нєправъного, нєслушъного и нєналєжъного сужєня кгвалътовъного выжєи мєнованого ѳилона Стєѳановича, подданого дороготызъкого, авъторомъ свєдчилъ и протєстовалъсє ѡ то, ижъ:

---

* Мало бути "вєрбъскии".

** Текст пошкоджено, мало бути "Сколъдыцъкому", див. док. № 5.

кгды мєнованы*и* θилонъ Стєθановичъ спо*л*нє з ынъшими сусида*ми* свои*ми*, по*д*даными дороготызъки*ми*, з мєнованоє маєнтъности Дороготыжа ѡсъмю возовъ для купєня собє на потрєбы свои жита тутъ на Волынъ до мєста Кисєлина в року близъкопро*ш*ломъ тисєча шє*ст*сотъ чоты*р*дєсятъ сєдъмомъ* поєхавъши и тамъ во*д*лугъ потрєбы своєє кажъды*и* з нихъ, жита накупивъши, с та*м*то*л* назадъ до мєнованоє маєнтъности Дороготыжа домовъ свои*х* уси вкупє ворочаючисє, мєнованого θилона Стєθановича, для слабости и устаня коня єго, ѡного то*л*ко самого ту жъ по*д* мєстомъ Ковълємъ, южє сєло Городєлєцъ проєхавъши, дня два*д*цатъ ѡсъмо*го*, м҃сця дєкабра, зоставивъши, а сами, лєпъшыє кони у возахъ свои*х* маючи, до домовъ свои*х* ѡ*д*єхали. Мєнованы*и* засъ θилонъ Стєθановичъ, для слабости коня своєго за ни*ми* такъ прудъко єхати зъдо*н*жити // [**138**^а^**зв.**] нє могучи, на пєрєдъмєстю ковє*л*скомъ Кози*м* Рынъку, в дому утъстивого Савъки, нєподалєку брамы мєшъкаючого, на ночълєгъ станувъши и тамъ у нєго пєрєночовавъши, кгды назавътрєє, дня двадъцатъ дєвятого того жъ м҃сця дєкабра, в прошъломъ року, яко чловєкъ подорожъны*и***, на*м*нє*и* ни в чи*м* никому нє ви*н*ны*и*, покоє*м* и бєсъпєчє*н*ствомъ права посъполитого ѡбъварованы*и* и убєсъпєчоны*и*, в Рынокъ тамошъни*и* ковє*л*ски*и* для купєня стравъны*х* рєчи*и* собє а сєна и ѡвъса конєви своєму вышє*д*ши, то, што потрєбъного было ѡному бєсъпєчънє справовалъ, тєды мєнованы*и* Врєсовъски*и* с помєнєны*ми* во*и*томъ дубовъски*м*, за волєю вєдомостю и росъказанє*м* власънымъ мєнованого пана подъстаростєго ковє*л*ского и доданъє*м* слугъ такъ ѡдъ пана по*д*старостєго зъ замъку, яко и ѡ*д* мєнованы*х* лє*н*тъво*и*та, буръмистра, радєцъ и ла*в*никовъ выжє*и* мєнованыхъ зъ мєста, свои*х* мєсцъки*х*, – того жъ помєнєного Стєθановича, по*д*дано*го* дороготызъкого, кгвалътовънє умысъ*л*нє и бєзъви*н*нє посєрєдъ миста тамошънє*го* Ковє*л*ского улапивъши и до вєзєня своєго ратушънєго*** подъданого шляхєцъкого, подъ право и*х* тамошънєє такъ за*м*ковоє, яко и мєсцъкоє жадъны*м* кшталътомъ чи способо*м* нє подълєгаючого и нє подъпадаючого, ѡ якоєсъ якобы покрадєнє чєрєзъ нєго жита з ~~θо*л*-~~ // [**139**] з ~~θо~~*л*ва*р*ку выжє*и* мєновано*го* вє*р*бєцъкого, чловєка уцъстивого, на*м*нє*и* ни в чи*м* никъды пєрє*д* ты*м* нє подє*и*рзано*го*4* и жа*д*ны*х* знаковъ ска*р*ги своєє и подобє*н*ства на нє*го* таковому учи*н*кови нє маючи и пры нє*м* нє налєжъши, алє по*т*стивє и споко*и*нє за вєдомостю мєновано*го* Савъки в дому єго тоє-та*м* прошълоє ночи ночуючо*го* ѡбъвинивъши и ѡска*р*живъши, мимо выразъноє явъноє и ясъноє право зє*м*скоє в Статутє Волы*н*скомъ ѡ таковы*х* прыпа*д*ка*х* на розъны*х* мєсъца*х* ухъвалєноє и постановълєноє, ку знєвадзє и лєкъкому уважєню само*го* єго м*л*сти пана Сапєги, пана єго и зацъно*го* высоко*го* стану и юрисъдикъции єго м*л*сти на*д* тымъ по*д*даны*м* дєдичъноє и вєчистоє зупо*л*ъноє и рєа*л*ноє маючоє, в туръму вкинувъши и ѡсадивъши, и за поки*л*какро*т*ны*м* писанє*м* урожоно*го* пана пана Яна Шмонєвъско*го*,

* Літеру "д" виправлено з "м".

** Літеру "ж" виправлено з "з".

*** Виправлено з "тамошънєго".

4* Мало бути "подє*и*зрано*го*".

яко намєсъника єго м*л*сти пана Сапєжинo*го* нєсухоєзъко*го*, и рєквизыцию ѡно*го* прєзъ возънo*го* и шляхъту урядовъную ѡ выпусчєнє того по*д*даного а рєквированє з нєго у нєго яко намєсъника, єсъли бы ѡны*м* в чо*м* былъ винє*н*, во*д*лугъ права зємъского справє*д*ливости, ѡно*го* с того вєзєня нє выпустивъши и нє вызъволивши, сами, противъко выразъному праву зємъскому и во*л*ностя*м* шляхєцъкимъ, ѡного бєзъ жа*д*но*го* лица знаковъ и подобєнъствъ на нєго злодє*и*ск[…][*] з росказаня пана по*д*старостєго // [**139зв.**] выжє*и* мєновано*го*, за и*н*стыкгованє*м* шчиро потва*р*ны*м* помєнєного уря*д*ника и во*и*та а прокурованємъ тоє справы прєзъ мєнованого Маєра Викъторъчика, жида, – вшєляки*ми* права*ми* прокурации заказано, ѡсобу, дня трына*д*цато*го*, м҃сця в року тєпє*р* идучомъ, близъко проминуло*го* гєнъваря, мимо вшє*л*кую слушъностъ и налєжъностъ, ѳори звє*р*хностъ и юризъдыкъцию єго м*л*. пана своє*го* дєдичъно*го* и намєсъника єго м*л*сти, знаки и подобє*н*ства злодє*и*скиє, упо*р*нє, чловєка на*м*нє*и* ни въ чи*м* никгъды нє подє*и*зрано*го*, по*д*дано*го* шляхєцъко*го*, дєкрєтомъ свои*м* на квєсътыє ѡсудивъши и здавъши, и в ты*м* на ѡстатокъ пу*н*ктє с тымъ нєвинънє конъдє*м*нованы*м* и на квєсътыє з даны*м* по*д*даны*м* шляхєцъки*м* на*д* вшєлякиє права и ци*р*кумъста*н*циє, в ни*х* в о*д*правованю квєсъты*и* спєциѳицє ѡписаныє и ѡци*р*клованыє, срожє*и* поступуючи, ѡно*го* на драбинє разовъ чотыры посторо*н*ками тягънучи, а свичъ засъ пулъкопъкомъ цалы*м* разовъ тры палиты и пєчи казали. Якожъ и самою рєчою разовъ чотыры тягънєны*и* а свича*ми* разовъ тры палєны*и* и пєчєны*и* будучи, ѡ*д* таково*го* ѡкрутъно*го* и нємилосєръно*го*[**] на*д* вшєлякиє права и звыча*и*, в таковы*х* прыпадъка*х* и поступъка*х* з давъны*х* часовъ заховуючисє, з мучєня и змо*р*дованя нєви*н*но*го*, и до ты*х* часовъ // [**140**] часовъ баръзо хоры*и*, на смє*р*тє*л*но*и* постєли лєжачи и ѡ зъдоровю и житю свои*м* да*л*ши*м* во*н*тъпячи, єстъ и зоставаєтъ; и Панъ Богъ самъ то*л*ко вєдаєтъ то, єсъли сє с то*го* таково*го* ѡкърутъно*го* змучєня и спалєня своє*го* вылєчитъ и до пє*р*шого добро*го* здоровя своє*го* пры*и*дєтъ. Зачи*м* мєнованыє ѡсобы уси: панъ по*д*старосты*и* прєзъ росказанъє инъстыкгаторовє, засъ Вєрєсовъскиє и во*и*тъ дубовъски*и* прєзъ потваръноє ѡска*р*жєнъє, жидъ засъ Викъто*р*чикъ прєзъ заказаную собє и жидомъ усимъ вшєляки*ми* права*ми* прокурацию, а лє*н**т*во*и*тъ, буръмистъ[***], ра*и*цы и лавъницы прєзъ упоръноє и нєналєжъноє сужєнє, и на квєстыє здаванъє, мєновано*го* Ѳилона Стєѳановича, по*д*дано*го* шляхєцъкого, подъ право, судъ и дєкрєта и*х* мєсцъкиє на*м*нє*и* нє налєжачо*го*, противъко праву и пови*н*ностя*м* урядовъ свои*х* выкрочивъши, въ вины за то кожъды*и* з нихъ зособъна з особы своєє, в правє посъполито*м* написаныє, и и*х* тому таковому нєправъному нєсълушъному и упоръному поступъкови ровъныє и го*д*ныє такиє я[…][4*] на нихъ прєзъ дєкрєта судовыє, та*к* вглядомъ[5*] знєваги само*го* єго м*л*сти пана Сапиги, пана мєновано*го* Стєѳановича дєдичъного ѡсобы, яко и то*го* само*го* по*д*дано*го* єго м*л*сти наказаныє и дєклярованыє будутъ,

[*] Мало бути “злодє*и*ских”.
[**] Так у рукописі.
[***] Мало бути “буръмистръ”.
[4*] Мало бути “якъ”.
[5*] Мало бути “взглядомъ”.

попали и ωныє на сєбє и ωсобы свои кожъдыи з них зособъна до- // [**140зв.**] бровол*н*є завзяли и затягънули. Ѡ счо всє протєстуючи*и* такъ єго м*л*сти пана Сапигу само*го* яко и то*го* подданого, єсъли живъ зостанєтъ и с тоє таковоє выж*еи* ωписаноє хоробы своєє до пе*р*шого доброго здоровя свое*го* вылєчивъшисє пры*и*детъ, а єсъли тєжъ умрє*т*, – тєды потомъковъ єго з бытъностю єго м*л*сти пана своєго з мєнованы*ми* ωсобами уси*ми* в судє налєжъномъ правънє такъ яко дорога до чинєня право*м* во*д*лугъ права налєжаты будєтъ поступиты и чиниты ωѳєровавъши и дєкляровавъши. На тотъ часъ для бо*л*шоє вєры и по*д*поры тоє таковоє протєстации своєє шляхє*т*ного Кирика Ѡстровъско*го*, возъно*го* зе*м*ского єнєрала воєво*д*ства Волы*н*ского, ту жъ заразомъ на урядє пєрєдо мъною и книгами ωчєвисто ставилъ, которы*и*, ωбличъне стоячи, для записаня до книгъ нинєшъны*х* кгро*д*ски*х* володиме*р*скихъ явънє и доброво*л*нє созъналъ, ижъ:

року тепе*р* идучо*го*, выж*еи* на акътє мєновано*го*, м͠сця гє*н*варя шєсъна*д*цато*го* дня, за прыданиє*м* мои*м* урядовы*м* ωчєвисты*м*, маючи пры собє шляхє*т*ныхъ пановъ Кгрєкгора Кговарєвъско*го* а Бе*р*ната Ѡстровецъко*го*, сторону шля*х*ту люде*и* добрыхъ, собє до вы- // [**141**] до выж*еи* и нижє*и* мєновитє ωписаноє рєчи и справы для бо*л*шо*го* єє свєдоцъства и вєры ужиты*х* и прыспособлены*х*, в мєстє Ковълю, в дому мистра тамошънєго будучи, мєновано*го* по*д*дано*го* дороготыжъкого єго м*л*сти пана Сапєжино*го* дедичъно*го* ба*р*зо хоро*го*, на сме*р*тє*л*но*и* постєли лєжачого, и ω*д* ωкрутъно*го* палєня свица*ми* на ωбохъ бокахъ тила єго раны ажъ до самы*х* внє*н*тръности, а по плєчахъ, хрибътє, ногахъ и и*н*ши*х* уси*х* тила єго сторона*х* раны ωкрутъныє и сме*р*тє*л*ныє, свичами палєныє, руки засъ ωбєдъвє зъ ставовъ свои*х* прєзъ тягънєнє посторо*н*ками выпалыє маючого, видилъ и урядовънє ωглєдалъ, и то ω*д* нєго само*го*, ижъ сє му тоє таковоє змо*р*дованъє и змучєнъє, часу и способомъ выж*еи* в протєстации выражоны*ми*, бєзъви*н*нє и кгвалътовънє стало, достаточънє и выразънє в уши свои слыш алъ и то при томъ зозънаваючи*и* созъналъ, ижъ:

за прозъбою и аѳєкътациєю выж*еи* мєновано*го* пана Шмонєвъско*го*, намєсъника єго м*л*сти пана Сапєжино*го* нєсухоєзъкого, в то*м* ж*е* тєпєръ идучомъ року, с тоєю жъ выж*еи* мєнованою стороною шляхътою пєръвє*и* дня второ*го*, а потомъ други*и* разъ дня дєсято*го*, м͠сця гє*н*варя, такъ до пана по*д*старостє*го* яко лєнтъво*и*та, буръмистра, радєцъ и лавъниковъ // [**141зв.**] тамошъни*х* ковє*л*скихъ ω выпусчєниє и вызъволєнъє с тамъ-то*го* и*х* вязєня нєналєжъного помєнєного по*д*дано*го* дороготызъко*го*, нєви*н*нє и нєналєжънє ωска*р*жоно*го* и ωсажоного, урядовънє рєквируючи, єздылъ. Алє, за ωбєма раза*ми* тоє рєквизыции своєє, намъне*и* нє такъ у пана по*д*старостє*го* яко и упомєнєны*х* ωсобъ урядовыхъ мєсцъкихъ тамошънихъ нє справивъши, наза*д* з ни с чимъ ворочалъсє.

Што всє, кгды такъ созънаваючи*и* правъдивє быти призъналъ, – тєды протєстуючи*и*сє просилъ, абы такъ тая протєстация єго яко и ре*л*ляция возъно*го* прынятыє и до книгъ нинєшъныхъ записаныє были.

Которыє сутъ прынятыє и записаныє.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 138зв.–141зв.

№ 6

1648 р., квітня 6. Володимир. – Свідчення возного про доставку до ковельської ратуші трьох позовів із вимогою до підстарости Кароля Клавдія, ковельських лантвійта, бурмистра, радців, лавників і писаря з'явитись на судові рочки для розгляду справи по скарзі на них Криштофа Сапєги про безпідставний арешт його підданого в Ковелі, ув'язнення в ратушній тюрмі та застосування тортур

[**307**] Рєляция возного положєна позво*в* ѡ*д* єго м*л*. пана Сапєги
по єго м*л*. пана Клявъдє*го* и мєсчанъ ковє*л*ски*х*.
Року тисєча шє*ст*сотъ чоты*р*дєсятъ ѡсъмого,
м͠ца априля шостого дня.

В рочъки судовыє кгродъскиє володимєрскиє, ѡ*д* дня двадъцатъ шостого м͠с ца марьца, року тєпєрє*ш*нєго выжє*и* // [**307зв.**] выжє*и* на актъє мєнованого припалыє и судовнє ѡ*д*правова*т* зачатыє, пєрєдо мъною, Михаломъ зє *З*баража Воронєцъки*м*, подъстаростимъ володимєръски*м*, стано*в*ши ѡчєвисто, возны*и* єнєралъ воєводъства Волы*н*ского шляхє*т*ны*и* Кирилъ Ѡстровъски*и* для записаня до книгъ нинєшъны*х* явнє и доброво*л*нє зозъналъ, ижъ:

ѡнъ року тєпєрєшънє*го* тисєча шє*ст*сотъ чоты*р*дєсятъ ѡ*с*мого, м͠ца ѳєвраля два*д*цатого дня, позвовъ кгродъскихъ володим*є*рскихъ аутєнътичъны*х* тры, ѡдънєсъши до мєста Ковъля, ѡныє на ратушу въ из*б*є на столє положилъ и ѡ положєню ѡного самы*м* позваны*м* и инъшимъ мєсчаномъ ковєлски*м* ѡповєди*л*. Писаныє тыє позвы: пєръши*и* – по урожоного пана Кароля Клавъдє*го* дє Капоє, подъстаростє*го* ковє*л*ского, и шляхє*т*но*го* пана Романа Бєрє*ш*нєвича, такъжє славє*т*ны*х* ѳєдора Пилиповича Свинъчика, лєнътво*и*та, Во*и*тєха Ткача, Пєтра Лихъванъчика, Макара Уръвановича и Супруна Га*р*бара, бу*р*мистра и ра*и*ци, Кирила Лє*и*чика, ѳєдора Савоновича, лавъниковъ, Грєгорого Скольдыцъкого, писара, яко судъ, а уцътиво*го* Хому, во*и*та дубовъского, спо*л*нє з выжє*и* мєноваы*м* Романо*м* // [**308**] Романомъ Бєрєшънєвичомъ, уря*д*никомъ ковє*л*ски*м* инъстикгуючи*м*, а нєвєръно*го* Маєра Викторъчика, жида, з росказаня пана по*д*старостєго прокуратора мєсчанъ ковє*л*скихъ, позваныхъ, в жалобє урожоно*го* єго м*л*. пана Крышътоѳа Сапєги, повода, в довожєню справєдливости ѡ*д* повода подъданому своєму дороготискому роботъному ѳилѡнови Стєѳановичови в справє скрутєниѡво*и* ѡ змучєнъє и зморъдованъє чоловєка нєвинъно*го* и бєзъ лица з Кисєлина року нєдавъно прошъло*го* тисєча шє*ст*сотъ чотыръдєся*т* сємого, м͠с ца дєкабра двадъцатъ дєвятого дня, зъ инъшимъ товариство*м* свои*м* єдучого улапивъши, и ѡного на то*р*туры давали, которы*и* и до того часу въ вєзє*н*ю зостає*т* змучєны*и*; други*и* позовъ таки*и* жє кгродъски*и* володимєръски*и* аутєнътичъны*и* по ты*х* жє выжє*и* мєноваы*х* ѡсобъ позваны*х* в жалобє того жъ єго м*л*. пана Сапєги в довожєню справєдливости тому жъ подъданому своєму дороготискому, такъжє ѡ змучєнъє и вєзє*н*є нєвинънє инъ кавза принъципали; трєти*и* позовъ таки*и* жє аутєнътичъны*и* по ты*х* жє выжє*и* // [**308зв.**] выжє*и* мєнованы*х* позваны*х* в жалобє того жъ *єго* м*л*. пана Сапєги, доводєчи тєжъ справєдливости доставєнъя по*д*даного

мєнованого Стєѳановича ѳилωна дороготицъко*го* з туръмы ихъ прива*т*ноє мє*ст*скоє, юриздикъции нєпо*д*лєгъглєго, пєрє*д* судъ кгродъски*и* Володимєръски*и*. ω чомъ тыє позвы ширє*и* и достаточънє*и* в собє ωбъмовляю*т*. За котори*ми*-то позва*ми* мєнованы*и* возны*и* рокъ сторонамъ прєрєчоны*м* ωбомъ такъ поводово*и*, яко и позвано*и* на рочъкахъ кгродъски*х* володимєръски*х* в року тєпєрєшънємъ, дня двадъцатъ шостого м҃*с*ца маръца, до сужєня припадаючи*х* и тєпєръ судячи*х*сє, ку росправє правъно*и* становитисє зложилъ и назначилъ.

И просилъ помєнєны*и* возны*и*, абы тая єго рєляция до акътъ была принята и записана.

Што ωтрыма*л*.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 307–308зв.

Володимир Кравченко (Київ) **Документи до історії ратуші в місті Ковелі 30-х – 40-х років XVII століття.**

Публікація добірки документів, що включає 6 одиниць, виявлених у книгах Володимирського ґродського суду, містить інформацію з історії перших років функціонування головної адміністративно-судової споруди в м. Ковелі. На підставі цих документів автор вперше визначив дату побудови ратуші, її зовнішній вигляд, склад і призначення приміщень та роль у діяльності органів самоврядування міста.

Ключові слова: ратуша, міська рада, самоврядування.

Владимир Кравченко (Киев). **Документы к истории ратуши в городе Ковеле 30-х – 40-х годов XVII века.**

Публикация подборки документов, включающая 6 единиц, выявленных в книгах Владимирского гродского суда, содержит информацию по истории первых лет функционирования главного административно-судебного сооружеиия в г. Ковеле. На основе этих документов автор впервые определил дату построения ратуши, ее внешний вид, состав и назначение помещений, а также ее роль в деятельности органов самоуправления города.

Ключевые слова: ратуша, городской совет, самоуправление.

Volodymyr Kravchenko (Kyiv). **Documents on the History of the Kovel City Hall in the 1630s and 1640s.**

The article presents a selection of six documents discovered in the books of main administrative building of Kovel right from the time of its construction. On the basis of these documents the author determined the date of the construction of City Hall, its outward appearance, the quantity and functions of its premises, and also explained the importance of City Hall for self-government of authorities in the city.

Key words: City Hall, City Council, self-government.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (*Львів*)

УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛЬНЕ СВІДЧЕННЯ СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ ПРО ПОШИРЕННЯ ГРАВІЙОВАНИХ ІКОН

Уже доводилося відзначати, що внаслідок дошкульних втрат в українській історичній спадщині окремі сторони національної мистецької практики відображені винятково скромно, а то й взагалі можуть виявитися не зафіксованими доступним комплексом джерельних переказів та автентичних пам'яток[1]. Зазначений висновок підказаний насамперед аналізом збережених у поодиноких новіших відбитках рідкісних зразків портретної гравюри періоду високого піднесення національної мистецької традиції на теренах "України козацької" за умов мазепинської доби. Гравюра, власне, й належить до найменш задокументованих сторін мистецького процесу в Україні, нерідко знана за поодинокими, а то й взагалі унікальними примірниками[2]. Чи не найкрасномовнішим свідченням того, наскільки обмеженими здатні бути дотеперішні уявлення про її поширення та побутування, є не так давно опублікований лаконічний джерельний переказ про діяльність упродовж 1675–1683 рр. друкарні передміського Троїцького братства в Перемишлі[3]. За свідченням скупих документальних матеріалів, друкарня випускала виключно гравюри[4], проте підстав для ідентифікації її продукції віднайти не пощастило. Головною причиною є насамперед притаманна епосі традиційна анонімність мистецької практики та поширена відсутність вихідних даних. Ліктеві, тобто близько півметрові образи Богородиці та святого Дмитрія

[1] *Александрович В*. Графічні портрети юних нащадків козацьких еліт мазепинської доби – спудеїв Києво-Могилянської академії // Пилип Орлик: Життя, політика, тексти: Мат-ли міжнар. наук. конф. "Ad fontes" до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, 14–16 жовтня 2010 р.) – К., 2011. – С. 10.

[2] Один з показових прикладів цього – вперше так повно виставлені на київській виставці українського портрета 2005 р. або репродуковані в її каталозі унікальні портретні гравюри українських майстрів та персонажів української історії. Див.: Український портрет XVI–XVIII століть / Авт.-укл. Г. Бєлікова, Л. Членова. – К., 2005. – С. 294–325.

[3] Про друкарню за лаконічним джерельним переказом знав уже Григорій Лакота: *Лакота Г., бл*. Перші українські друкарні в Перемишлі // *Його ж*. Зібрані історичні праці [= Перемиська бібліотека. – Т. 4]. – Перемишль, 2003. – С. 175–176 (передрук з вид.: Український бескид. – 1937. – Ч. 17).

[4] *Александрович В*. Друкарня перемиського Святотроїцького братства (1675–1683 рр.): Непоцінована унікальна сторінка історії української культури другої половини XVII століття // Пам'ятки України. – 1995. – Ч. 3. – С. 319.

1662 р. знаходилися серед майна львівської братської друкарні[5], яка водночас мала ще "Таблиц рѣзаных розных аркушовой мѣры" 22[6]. В останніх, з огляду на їхні розміри, які виходять поза звичні параметри ілюстрацій львівських братських видань, уже досить вірогідно можна вбачати матриці ікон. Закуплена зі Львова згадана перемишльська друкарня, очевидно, продовжувала саме цю львівську традицію. Оригінальними зразками такої графіки XVII ст. є не так давно виявлені на звороті ікон збірки Національного музею у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького (далі – НМЛ) аркуші "Воплочення"[7] та "Богоявлення"[8]. Згодом такі ікони бували й більшими. На це вказують незафіксованого походження ікона Богородиці й два примірники ікони святої великомучениці Параскеви зі збірки львівського історика мистецтва Володимира Вуйцика (1934–2002), за стилістичними ознаками виконані в першій половині XVIII ст. (Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка)[9].

Водночас віднайдено також поодинокі важливі свідчення про використання чималої кількості гравюр у церковній практиці. Вони могли заступати навіть ансамблі ікон на передвівтарній огорожі. Для західноукраїнського регіону підтвердженням слугують автентичні комплекси пам'яток його західної окраїни – зі Стрітенської церкви в Козянах поблизу Бардиєва на Словаччині[10] та втрачені й зафіксовані тільки в переказі – із церкви апостола Луки недалеких Трочан[11]. У деяких випадках серійні гравюри такого призначення могли мати й досить великі розміри, замінюючи звичайні мальовані ікони. Новіше дослідження так званих народних гравюр підвело підсумок уявлень про відповідний аспект традиції й показало винятковість джерельних відомостей до її історії, малочисельність та розрізненість, нерідко фрагментарну збереженість доступних зразків. Водночас воно переконує, що історикам тепер уже доступні винятково скромні, випадкові залишки автентичного

---

[5] Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. I. – Т. XI. – С. 354. Саме застосоване формулювання виразно вказує на два образи, тому немає ніяких підстав бачити в них доказ виготовлення таких гравюр у львівській братській друкарні. Саме так інтерпретували це повідомлення: *Крипякевич І.* До історії львівської гравюри в XVII ст. // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1. – С. 80; *Шпак О.* Українська народна гравюра XVII–XIX століть – К., 2006. – С. 27.

[6] Архив Юго-Западной России. – Ч. I. – Т. XI. – С. 354.

[7] Частково збережений аркуш має розміри 39×30,6 см: *Кіс-Федорук О.* Дві нововіднайдені рідкісні народні ксилогравюри XVII ст. зі збірки Національного музею у Львові ім. А. Шептицького // Бюлетень Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Львівський філіал. – Вип. 9. – Львів, 2007. – С. 83.

[8] Там само. – С. 83–85.

[9] *Александрович В.* Гравійовані ікони зі збірки Володимира Вуйцика у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка // Вісник Львівського університету. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 229–237.

[10] *Ґрешлик В.* Церква Стрітення Господнього в селі Козяни (Kožany) поблизу Бардієва (Декілька приміток до її ікон, іконостаса та настінного розпису і гравюр) // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. – Łańcut, 2004. – Cz. 2: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej (Łańcut–Kotań, 17–18 kwietnia 2004 r.). – S. 319.

[11] Ibidem. – S. 319–320.

матеріалу – мізерні рештки, за якими тільки дуже віддалено вловлюється широке й розбудоване колись окреме самостійне історичне явище[12].

Дотеперішні уявлення про сферу побутування гравійованих ікон у середині XVIII ст., як і у мистецькій культурі українських земель загалом, здатний істотно розширити ще один унікальний перемишльський документ до історії поширення гравюр на західноукраїнських землях. Новорозшуканий переказ цілком випадкового походження – він зберігся серед актів міського уряду, – і його зміст тільки опосередковано стосується головного, з огляду побутування гравюри, інтересу. Проте перемишльський актовий запис, хоча й скупо, однак цілком виразно відображає картину, яка – у зіставленні з виробленими досі насамперед за обмеженою кількістю оригінальних пам'яток уявленнями про місце самостійної гравюри в культурному процесі епохи на західноукраїнських землях – сприймається зовсім несподіваною[13].

Нововіднайдений документ з перемишльських раєцьких актів 1749 р. зберіг короткий виклад свідчення Станіслава Новіцького, заарештованого за розпорядженням перемишльського міського уряду через підозру в крадіжці. Затриманий визнав, що родом він зі Львова, проте мешкає у селі Буцневі в добрах Шумлянського, старости буцнівського. Місцевість ідентифікується з нинішнім селом Яворівського р-ну Львівської обл. неподалік від сучасного українсько-польського кордону та Перемишля. Допитаний зізнався також, що є одруженим і має дружину Зофію, проте батьки вже померли. Запитання про батьків підказує правдоподібність стосовно молодшого віку обвинуваченого, у цьому зв'язку водночас привертає увагу й відсутність згадки про дітей.

Коли дійшло до професії, С. Новіцький назвався малярем. Проте з подальшої розповіді виявляється, що його заняттям було, власне, не само малярство – про нього далі навіть не згадано, а виконання гравюр. У відповідях на поставлені запитання він описав свою актуальну працю у такий спосіб: "rysuie na deszczkach, to iest na tablicach kopersztychy papirowe y wybieiam obrazki". Тобто, хоча С. Новіцький спершу й назвався малярем, насправді головним його заняттям, принаймні на відображені в публікованому документі час та обставини, було виготовлення гравюр, докладніше, – ксилогравюр, оскільки зізнання виразно стверджує їх "рисування" "na deszczkach, to iest na tablicach". Саму продукцію, попри відзначене "рисування на дошках", далі названо "kopersztychy papirowe". Проте тут же йдеться про "відбивання" "образків" – уже знайомих нам "коперштихів" – власне з тих самих раніше згаданих дощок. У наведеній цитаті очевидним є "вільне" застосування вжитої термінології, оскільки "kopersztychy papirowe" "рисуються" na "deszczkach, to iest na tablicach". Наступне "wybieiam obrazki" мало б означати їх відбивання з тих же "рисованих" дощок. Далі вони фігурують як "deszczky, to iest tablice do wybiiania obrazów" й водночас "formy do wybieiania obrazów". Тоді як "коперштихи" (нім.: Küpherstich) – ті ж "obrazki" й

[12] *Шпак О.* Українська народна гравюра...

[13] Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Księgi miasta Przemyśla. – Sygn. 281. – S. 211–212.

відбиваються з дощок чи металевих блях, рисування яких у німецькій термінології окреслюється поняттям Stich. Звідси й виводиться українське "штихувати" у значенні гравіювати й відповідно "застаріле" для актуальної норми української мови значення слова штих як гравюри (це останнє слово запозичено з французької мови через російську). У перейнятій від заходу застосовуваній на українських землях термінології різьблення дощок гравюр належало до скульптури, й саме ікон чи картин скульптором ("iconum seu imaginum sculptor") названий у найстаршому (латиномовному) документі до історії гравюри в Україні вроцлавський гравер Блазіус Ебіш зі Шнеєберга. У 1578 р. в Любліні він уклав контракт з друкарем Іваном Федоровичем на створення циклу гравюр до Біблії[14], який з невідомих причин не реалізовано. Скульпторами називали граверів й у XVIII ст. Зокрема, нерідко саме з такою професією у документах фігурує найвизначніший львівський український майстер середини століття Іван Филипович[15].

Відповідаючи на запитання, як він втрапив до тюрми, допитуваний відповів, що через своїх колег з подорожі, одного з яких звали Валентином ("Walenty"), й другого на прізвище Ґолембйовський ("Golębiowsky"). Він був разом з ними в Перемишлі, й вони сказали про нього президентові міста, нібито він мав "позабирати", інакше кажучи, вкрасти у Ярославі "deszczky, to iest tablice do wybiiania obrazów" – тобто знову ж таки вже знані нам ксилографічні дошки. За свідченням звинуваченого, це була неправда: "mnie ciotka moia własna w Jarosławiu mieszkaiąca, co była za malarzem, te deszczky mi dała które to deszczky byli w Mychała w Jarosławiu, iż mieszka pod pannami. Ja te formy do wybieiania obrazów wziołem z wiadomością ciotki moiey". На підставі цього зізнання можна здогадуватися, що зазначені "formy do wybieiania obrazów" мали належати принагідно згаданому ярославському маляреві, правдоподібно, як здатний переконати контекст лаконічного відкликання до нього, – на той час уже померлому. Саме тому "не потрібні" у господарстві дошки й перейшли до родича його дружини. Отже, осілий у Ярославі маляр також виготовляв такі гравюри, безперечно, не без того, аби продавати їх на знаменитому Ярославському ярмарку, приуроченому до Вознесіння Богородиці. З розповіді незрозуміло, ким мав бути Mychał, у якого перебували дошки й від якого малярка передала їх львівському племінникові, але, очевидно, це теж особа якось причетна до описаної ситуації[16].

---

[14] *Исаевич Я. Д.* Новый документ об Иване Федорове // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 11.

[15] Зокрема, як "упривілейований королівський скульптор і типограф" майстер виступає у контракті зі львівським Успенським братством від 19 лютого 1759 р. на "sztychowanie" і "wybijanie" ілюстрацій до Служебника 1759 р. (*Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1984. – Кн. 2. – Ч. 1: 1701–1764. – № 2085; *Вуйцик В.* Нові документальні відомості про львівського ґравера і друкаря Івана Филиповича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. 236. – С. 461).

[16] На жаль, мистецьке середовище Ярослава відповідного часу не опрацьоване. Єдиний виняток – матеріали, пов'язані з діяльністю осілого тут скульптора баварського походження Томаша Гуттера (чинного й у Львові): *Sito J.* Thomas Hutter (1696–1745) rzeźbiarz późnego baroku. – Warszawa; Przemyśl, 2001.

З наступної відповіді на запитання, чи колись раніше звинувачений не чинив людям шкоди, під якою малися на увазі крадіжки, вимальовується ще один цікавий штрих до біографії й професійної активності С. Новіцького та його далеко не випадкових, як виявляється, супутників. Запитання стосувалося часу, коли він, за його ж власними словами, "chodząc po miastach y wsiach z obrazami", їх збував. Перед тим допитуваний згадав свої "образки", "z ktoremi chadze różnie po miastach". Обидва свідчення показують, що майстер виконував гравійовані образи й носив їх не тільки по містах, а й селах задля збуту.

Наступне зізнання переконує, що С. Новіцький не був одиноким й така практика набула тоді більшого поширення – окремо згаданий "хлопець" Стефан, "co z obrazkami chodzi". Показові наголошення тільки того, що він носив гравюри для продажу, й відсутність згадки про їх виготовлення. Тому, можливо, Стефан мав продавати графічні аркуші, які робив хто інший. Проте така імовірність так само підказує ширше побутування гравійованих ікон у практиці та побуті епохи. Щодо Стефана як єдиного збереглася вказівка про причетність до продажу гравюр. Оскільки відповідна частина розповіді його не згадує, з "наклепом", внаслідок якого С. Новіцький потрапив до ув'язнення, він, очевидно, не мав нічого спільного. Ніяк, натомість, не уточнені особи двох інших, безпосередньо винних у цьому супутників допитуваного – Валентина та Ґолембйовського. Їх пригадано тільки через свідчення перед президентом, внаслідок якого С. Новіцький опинився у перемишльській в'язниці: у прикінцевій формулі обидва постають як "obraznicy, co go (Новіцького. – *В. А.*) kazali na ratusz wsadzić"*. Отже, продукуванням чи принаймні торгуванням "образами" промишляли, як видно з наведеної фрази, вони всі, а не тільки звинувачений та Стефан, щодо якого причетність до продажу гравюр також підтверджено не менш виразно.

На час складення цитованого зізнання супутники підозрюваного з Перемишля зникли "потаємно", захопивши з собою речі ув'язненого, за його словами, – "moie torbeczkie wzieli". Із застосованої формули між іншим виявляється, що пожитків мало бути небагато. Власне, це зникнення супутників-"образників" з речами й врятувало С. Новіцького. На підставі вислуханої розповіді у його діях не віднайдено нічого такого, що могло б сприйнятися підставою для затримання в ув'язненні, обвинувачення і засудження. Тому уряд, взявши до уваги, що "ci obraznicy, co go kazali na ratusz wsadzić, nie czekaiąc żadney decyzyi y żeby mu co rzeczy muwili żeś to a to ukradł, ale potaiemnie z miasta umkneli y uciekli", визнав обвинуваченого невинним і звільнив його від дальшого перебування під вартою. Уся справа у збереженому її викладі виглядає своєрідним "жартом" двох членів не "безгрішної", як видно з наведеної розповіді, ватаги над колегою; на щастя для потерпілого, із цієї ситуації він вийшов без можливих істотніших ускладнень. Зрештою, щодо президента міста це теж цілком очевидний "жарт".

Те, що в 1749 р. було ніби жартом, виявляється, однак, виняткового значення джерельним переказом про поширення і побутування гравійованих

* Тобто до міської в'язниці, яка розміщувалася у будівлі ратуші.

ікон як у практиці професійного середовища виконавців, так і в колах потенційних адресатів з міського та сільського середовища. За описаною ситуацією постає цілком несподівана, як на дотеперішні уявлення про побутування гравійованих ікон у західноукраїнському регіоні за тогочасних умов, картина не тільки їх поширення, а й навіть самого відповідного напряму мистецької культури.

Як видно зі свідчення С. Новіцького, він належав до ватаги "молодиків", які влітку 1749 р. мандрували між Ярославом та Перемишлем (інших пунктів на їхньому шляху розшуканий документ не відзначає), продаючи відбиті з гравійованих дощок на папері ікони. Молодий вік мандрівників стверджено тільки щодо Стефана; як зазначалося, здогадно його можна прийняти й для С. Новіцького. Очевидно, уся четвірка за віком не мала різнитися якось істотніше, хоча названий "хлопцем" Стефан мусив бути не тільки молодшим, а й наймолодшим. Сам термін вказує водночас і на його становище у ремісничому середовищі, тоді як С. Новіцький виразно подає себе самостійним майстром.

Свою продукцію вони збували не тільки в містах та містечках, а й у селах. У сільських адресатах навряд чи випадало би вбачати насамперед і виключно селян. Принаймні про поширення гравійованих ікон у середовищі селянства відомостей з відповідного часу немає. Адресатами тут, радше, могли бути церкви, в яких – за свідченням хоча б наведених прикладів з теренів нинішньої Словаччини – вони не були рідкістю. Тому продавці, мабуть, могли розраховувати насамперед на парафіяльне духовенство. Втім, з його середовища є ще одне унікальне свідчення про використання гравюр, збережене в недатованому описі плебанії жовківського парафіяльного костьолу другої половини XVIII ст. За цим джерелом, у всіх "покоях" резиденції "wgorze y wdole drzwi z kopersztychami róźnemi bez inscrypcyi"[17]. Хоча така практика навряд чи могла набути більшого поширення, вона здатна додати ще один істотний штрих до дуже мало вже нині знаної практики поширення гравюри. Безперечно, мали вони вдавалися й до розташованих у сільській місцевості монастирів та прочан до них, особливо під час великих монастирських свят, як і празників у селах. Втім, під "сільськими" адресатами цілком очевидно треба розуміти також шляхту, осілу у своїх маєтках у сільській місцевості: зафіксовані у перемишльському документі "образники", безперечно, могли розраховувати й на побожних замовників цього кола.

З названих у документі чотирьох учасників мандрівного товариства виключно щодо С. Новіцького однозначно стверджено, що він не тільки продавав, а й сам робив такі ікони. Стосовно "хлопця" Стефана вказано тільки, що він їх продавав. Натомість про Валентина й не названого на ім'я Ґолембйовського відповідні відомості відсутні. Тільки загальна згадка про них усіх наприкінці документа як про "образників" переконує, що й вони так само

[17] *Александрович В*. Акт візитації жовківського парафіяльного костьолу 1728 р. та недатований опис плебанії з XVIII ст. // Вісник Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 7. – С. 182.

щонайменше торгували іконами. Попри брак джерельної вказівки, немає, звичайно, підстав відкидати, ніби усі четверо такі ікони й виробляли, що відповідає звичній практиці професійного середовища та поєднання виробництва і збуту продукції[18]. Так само зрозуміло, що випадково й цілком принагідно описана в актовій книзі перемишльського міського уряду 1749 р. одинока така мандрівна ватага навряд чи могла бути єдиною. У цьому, зрештою, здатна переконати постать ярославського маляра, чоловіка тітки С. Новіцького. Як виявляється, той теж володів дошками для виготовлення гравюр, отже, виробляв якщо не самі дошки, то принаймні відбитки з них. Не можна оминути й ближче не окресленої особи ярославського жителя "Mychała", який мав зазначені дошки тутешнього маляра й від якого волею малярки вони перейшли до її племінника. Хоча зі свідчення С. Новіцького не зрозуміло, чи "Mychał" тільки з якоїсь не відомої нам причини зберігав дошки, чи їх перебування у нього означає щось більше. Принаймні ярославський слід перемишльського документа щонайменше здатний вказати на більше поширення практики виконання таких гравюр. Водночас, звичайно, не випадало би вважати, що приклад С. Новіцького та анонімного ярославського маляра теж мав бути для свого часу відособленим і поодиноким. Тому він здатний підтвердити, що така продукція належала до звичної сфери прикладення професійних зусиль певного кола майстрів тогочасного малярства, належала до чинної норми тодішньої професійної практики й мала збут, здатний забезпечити певні доходи для майстра та його родини.

Йдеться, звичайно, не про митців першого плану. Це, зрештою, доводить, і доступна нині спадщина самої гравюри відповідного кола, яка послідовно репрезентує не професійну традицію, а те, що прийнято вважати народним пластом творчості, низові її вияви, постали на периферії мистецького процесу. Така тенденція виразно зазначилася уже в найстарших гравюрах подібного призначення з доробку українських майстрів XVII ст.[19]. Проте цілком очевидно, що це продукція не власне сільської творчості, а, як і "народна" ікона, – приклад міської культури "низового" рівня. До характерних її західноукраїнських зразків середини XVIII ст. належить, зокрема, гравюра ікони Богородиці львівського монастиря домініканців (НМЛ)[20], створена, очевидно, за умов піднесення популярності цієї реліквії за часів її коронації (1751). Не випадково, зрештою, наші герої пропонують свої роботи для продажу не тільки в містах, а й у селах – унікальне свідчення епохи про побутування такої продукції у сільському середовищі, здатне, зокрема, "додокументувати" походження значної частини доступної нині відповідної спадщини з церков малих містечок та сільської місцевості.

---

[18] Яскравий раніший приклад із середовища малярів дає колоритна розповідь про подорож до Ясс (нині на території Румунії) з мальованими колтринами та іконами двох львівських малярів, збережена так само в матеріалах судового процесу, що виник внаслідок конфлікту між ними: *Александрович В*. Подорож львівських малярів Івана Лукашевича (Добротворського) та Євстахія Сидорського до Ясс у 1647 році // Вісник Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 2. – С. 49–61.

[19] Див. відповідні приклади в: *Шпак О*. Українська народна гравюра... – С. 16, 25.

[20] Репродукція: Там само. – С. 101.

Публіковане перемишльське свідчення доводить значно активніше, ніж досі можна було уявити, поширення гравюри не тільки у XVIII, а й, очевидно, ще в попередньому столітті[21]. Воно пропонує переконливий документальний матеріал для переосмислення як ролі і місця самого явища в мистецькому процесі, так і поодиноких не пояснених досі його фактів й аспектів. Зокрема, новіші дослідження показали, що знаний за декількома підписами на друках 1747–1761 рр.[22] львівський гравер Георгій Вишловський жив ще в 1802 р. (він виявився українцем, членом передміського Богоявленського братства)[23]. Оскільки остання гравюра майстра виявлена в книзі, надрукованій у 1761 р. (див. вище), закономірно виникало питання про його подальшу активність і спосіб забезпечення власного прожиття. Відомості публікованого документа підказують, що він міг, зокрема, працювати над гравійованими іконами. Цей здогад підказували насамперед унікальні примірники анонімних гравюр з репродукціями шанованих ікон. Для прикладу можна вказати гравюру перемишльської чудотворної ікони святого Миколая (Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, далі – ЛННБ)[24]. Мало досі опрацьована колекція бібліотеки зберігає такі унікальні зразки, як, наприклад, єдина, наскільки відомо, неопублікована гравюра шанованої ікони Богородиці в церкві с. Звенигород поблизу Львова (ЛННБ)[25] – ще одне важливе свідчення потреби у подібній продукції у відповідному колі. Наведене припущення про можливість роботи Г. Вишловського над такими гравюрами підтвердила знахідка унікального датованого примірника такої невідомої гравюри з авторським підписом майстра (ЛННБ)[*]. Безперечно, це була значно ширша практика, винятково рідко засвідчена оригінальними пам'ятками й ще рідше – документальними переказами. Перед нами один з тих аспектів традиції, які внаслідок недовговічності самих гравюр був приречений залишитися у кращому разі маловідомим, а то й взагалі нерідко втраченим для історії.

Щодо поширення самої практики, то варто пригадати згадку з опису Почаївського монастиря 1736 р. "Blach wszystkich sztychowanych do drukowania obrazków 10"[26]. Проте тут, радше, вказано дошки ілюстрацій виданого

[21] До такого висновку здатні підвести поодинокі опубліковані досі тогочасні гравюри. Їхню найповнішу добірку див.: Там само.

[22] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. – Кн. 2. – Ч. 1. – № 1615, 2237.

[23] *Ałeksandrowycz W.* Koronacja ikony Bogurodzicy w klasztorze Dominikanów we Lwowie w roku 1751: oprawa artystyczna // Acta Academiae Artium Vilnensis. – Vilnius, 2009. – T. 54: Celebrations and Everyday Life in the Grand Duchy of Lithuania and Its Contexts. – S. 125 (note 6).

[24] Про неї див.: *Александрович В.* Репліки другої половини XVIII століття з перемишльської чудотворної ікони святого Миколая // Церковний календар 2011: Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 2010]. – С. 138–145.

[25] Принагідна коротка згадка про неї: *Александрович В.* Репліки другої половини XVIII століття... – С. 141.

[*] Висловлюю щиру подяку науковому працівникові ЛННБ Юрію Мердуху, який вказав мені на цю гравюру.

[26] *Теодорович Н. И.* Инвентарь Почаевского монастыря // Волынские епархиальные ведомости. – 1905. – № 16. – С. 509.

за два роки до того первістка Почаївської друкарні – Служебника[27]. Цілком очевидно про бляхи для друкування ікон йдеться в описі майна братства Христа Назарейського при костьолі (реформатів?) у Львові, де віднотовано "Dwie blasze do wybiiania obrazów P[an]a Jezusa Nazarańskiego"[28]. У такому зіставленні випадково зафіксована в Перемишлі ватага "образників" – елемент мало вже нині відомої ширшої традиції, тільки один із напрямів її внутрішньої еволюції.

Привертає увагу також проживання С. Новіцького у сільській місцевості. Хоча географія мистецької творчості у XVIII ст., закономірно, немало розширилася, мистецький процес, природно, надалі залишався явищем насамперед міської культури. Втім, міські осередки найперше забезпечували значно ширші можливості для контактів із замовниками та збуту продукції. Тому перенесення маляра, та ще й львів'янина з походження, до сільської місцевості приховує якийсь незрозумілий момент. Назагал на той час у селах майстри виступають насамперед при резиденціях впливових магнатів. Власник Буцнева до таких не належав. Близькість Перемишля здатна підказати можливий розрахунок на нього[29]. Хоча, правду кажучи, справжні мотиви переселення залишаються у сфері здогадів.

Постать С. Новіцького, віднотованого в публікованому свідченні малярем, цікава й для історії львівського малярського середовища. Його професійний склад у XVIII ст. зовсім не вивчений, що, зокрема, показав реєстр львівських малярів 1734 р.[30], де на 18 перелічених майстрів знаними на той час у літературі виявилися тільки шість. С. Новіцький мав би належати до молодшого покоління й репрезентувати їхніх учнів. Проте засвідчену зазначеним реєстром тенденцію до розширення складу професійного середовища його постать наголошує цілком однозначно. Перегляд львівських міських актів XVIII ст. відомостей про нього не дав. Принагідно можна тільки відзначити осілого в Олеську на Львівщині майстра рідкісної тоді професії –

[27] Служебник. – Почаїв, 1734 (див.: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. – Кн. 2. – Ч. 1. – № 1229. Книга була перевидана наступного року: Там само. – № 1236).

[28] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52: Маґістрат міста Львова. – Оп. 2. – Спр. 246. – Арк. 10. Разом з ними відзначені ще також "Sztempel z szrubam (sic!) do wybiiania portreciku P[an]a Jezusa", "Blacha do wybiiania admissyi": Там само. У першому випадку йдеться про якесь зображення Христа, в другому, найправдоподібніше, – про якийсь бланк братства. Обидва приклади дають важливий причинок до поширення графічних технік у тогочасному побуті.

[29] Мистецьке середовище Перемишля XVIII ст. досі не вивчено. Головне джерело до тогочасної історії міста – його актові книги фактично збереглися фраґментарно (див.: *Smołka J.* Katalog starożytnego Archiwum Miejskiego y Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu. – Przemyśl, 1927; *Krochmal J.* Akta miasta Przemyśla (1402–1944). – Przemyśl, 1995. – T. 1: Przewodnik po zasobie archiwalnym). Їхнє опрацювання показало наявність тільки поодиноких розрізнених відомостей стосовно чинних в осередку майстрів, що не дає цілісного уявлення про професійне середовище.

[30] *Лильо І.* Відомості до мистецької історії Львова у фінансових книгах міського уряду 30–50-х рр. XVIII ст. // Народознавчі зошити. – Львів, 1998. – Зош. 6 (24). – С. 616.

“мозаїста” Антонія Новіцького, який у 1755 р. уклав контракт з київським воєводою Францішком Салези Потоцьким на оздоблення покою та алькова тодішнього Кристинопільського палацу[31] (оригінальне таке оздоблення, очевидно його роботи, частково збереглося у трьох залах другого поверху північного корпусу Олеського замку). Проте поки майстрів здатний поєднувати тільки збіг прізвищ.

Пропонований документ з актів перемишльського міського уряду сприймається насамперед рідкісним свідченням про маловідомі процеси в культурному житті західноукраїнського регіону – відповідно до його вимови, найперше у графіці. Він є одиноким свідченням про одну з тих сторін традиції, спадщина якої внаслідок самої її природи виявилася майже втраченою, тому мала небагато шансів привернути увагу дослідників і на відповідному рівні навіть мало зауважена.

ДОКУМЕНТ

1749, червня 16*. Перемишль. – Запис зізнання маляра Станіслава Новіцького з села Буцнева перед Перемишльським міським урядом.

Libera confessata honesti Stanisłai Nowisky pictoris de bonis villae Buczniów.

W sprawie y akcy niedzy (sic!) instygatorem urzędowym y jego delatorami utsciwemi Piotrem Strachockym aktorem przez tegosz osobiście, a utsciwym Stanisławem Nowickim, incarceratem przez tegosz osobiście, sąd burmistrzowsky radziecky przemysky po zapisaney komysaryey stron obydwoch wysłuchawszy, kontrowersy do słuchania dobrowolnych konfesat prystąpił in tum sensum. Pytany był skon ty iesteś rodem, odpowiedział; ze Lwowa. Pytany był gdzie mieszkasz; odpowiedział, we wsi Buczniowie, w do- // brach w[ielmożnego] j[ego] m[oś]ci pana Szumlańskiego, starosty buczniowskiego. Pytany był masz żonę, odpowiedział mam, ktorey imie Zofiia. Pytany był masz oyca y matkę, odpowiedział niemam, pomarły. Pytany był czym ty się bawisz, odpowiedział malarstwem się bawie, rysuie na deszczkach, to iest na tablicach kopersztychy papirowe y wybieiam obrazki, z ktoremi chadze różnie po miastach. Pytany był kto cie kazał wsadzić na ratusz, odpowiediał koledzy moie obraznicy, ieden się nazywa Walenty, a drugi się nazywa Golębiowsky, z któremi ia tu będący w Przemyślu, powiedzieli na mnie przed jego m[ość]ią p[anem] prezydentem że iako by ja w Jarosławiu pozabirałem deszczky, to iest tablice do wybiiania obrazów, a mnie ciotka moia własna w Jarosławiu mieszkaiąca, co była za malarzem, te deszczky mi dała które to deszczky byli w Mychała w Jarosławiu, iż mieszka pod pannami. Ja te formy do wybieiania obrazów wziołem z wiadomością ciotki moiey, a koledzy moie opowiezieli, żem pokradł te tablice, co się nigdy nie znaydzie. Pytany był chodząc po miastach y wsiach z obrazami, ieżeliś ludziom szkody nikiey nie zrobił, odpowiedział nie ukradłem nikomu nic. Pytany był oto powiadaią na ciebie koledzy twoie, żeś wziął płutno y spodnie białe, odpowiedział, chłopiec go wziął, co z

---

[31] *Александрович В*. Контракти на малярські роботи в Кристинополі з третьої чверті XVIII століття // Буття в мистецтві: Зб. наук. пр. і мат-лів на пошану Степана Костюка з нагоди його 80-річчя / Наук. ред. і упор. Л. Купчинської. – Львів, 2007. – С. 56–59.

* Датується за попереднім записом на с. 210.

obraskami chodzi, prześciradło y spodnie białe, a temu chłopcowi imie Stefan, to on wziął, a nie ja. Pytany był a grysz (sic!) twoie koledzy obcie (sic!) dali wsadzić, odpowiedział ja niwiem, musieli puść, bo moie torbeczkie wzieli, a mnie wsadzić kazali. Sąd po wysłuchanych dobrowolnych incircerata confesatach, poniewasz incarcerat nie przyznaie się do niczego aby komu gdzie ukradł y to ci obraznicy, co go kazali na ratusz wsadzić, nie czekaiąc żadney decyzyi y żeby mu co rzeczy muwili żeś to a to ukradł, ale potaiemnie z miasta umkneli y uciekli, tedy tenże sąd burmistrzowsky widząc incarcerata niewinnego na ratuszu siedzącego, wolnym czyni mocą dekretu tego.

Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Księgi miasta Przemyśla. – Sygn. 281. – S. 211–212.

Володимир Александрович (Львів). **Унікальне джерельне свідчення середини XVIII століття про поширення гравійованих ікон.**

Пропонується й коментується виявлене в актових книгах Ради міста Перемишля 1749 р. унікальне свідчення маляра і гравера зі Львова Станіслава Новіцького, який на той час жив у селі Буцневі поблизу Перемишля, про поширення гравійованих ікон на західноукраїнських землях у середині XVIII ст. Він належав до чотирьох “образників”, що розносили по містах і селах відбиті з дощок гравійовані ікони й сам робив такі дошки. Окрім Перемишля, ватага зафіксована також у Ярославі.

Ключові слова: гравюри, гравійовані ікони, західноукраїнське мистецтво середини XVIII ст., Львів, Перемишль, Ярослав.

Владимир Александрович (Львов). **Уникальное свидетельство середины XVIII столетия о распространении гравированных икон.**

Предлагается и комментируется обнаруженное в актах Рады города Перемышля 1749 г. уникальное свидетельство художника Станислава Новицкого из Львова, проживавшего в то время в селе Буцнев возле Перемышля, о распространении гравированных икон на западноукраинских землях в середине XVIII в. Он принадлежал к четырем “образникам”, которые носили по городам и деревням оттиснутые с досок гравированные иконы, и сам делал такие доски. Кроме Перемышля они зафиксированы также в Ярославе.

Ключевые слова: гравюры, гравированые иконы, западноукраинское искусство середины XVIII ст., Львов, Перемышль, Ярослав.

Volodymyr Aleksandrovych (Lviv). **A Unique Mid-Eighteenth Century Source on the Circulation of Engraved Icons.**

The article analyzes the unique testimony of the painter and engraver from Lviv Stanislaw Nowicki who lived in the village Butsnev near Peremyshl. The testimony was found in the Peremyshl Council Record Books of 1749. It provides evidence for the circulation of engraved icons on the territory of Western Ukraine in the 18th century. The painter was one of the four ‘icon-makers,’ who were distributing the icon prints in cities and villages; he was also making the plates. This crew was active not only in Peremyshl, but also in Iaroslav.

Key words: engravings, engraved icons, Western Ukrainian art of the mid-18th century, Lviv, Peremyshl, Iaroslav.

Наталя П’ЄХ (*Жовква*)

ЖОВКІВСЬКА “ФАРФУРНЯ” ЗА МАТЕРІАЛАМИ КАСОВИХ КНИГ ВИДАТКІВ 1749–1752 РОКІВ ТА ОПИСУ 1765 РОКУ З ДОПОВНЕННЯМ 1769 РОКУ

У більшості наукових досліджень вважається, що виробництво фарфору в Україні започатковано 1788 р. в Корці[1]. Щоправда, польський дослідник Тадеуш Маньковський свого часу писав про фарфорове виробництво в Жовкві ще за часів короля Яна III Собєського перед кінцем XVII ст., проте мав на увазі фаянсове, а ширше – керамічне виробництво[2]. Зокрема, автор у своїй статті виділив чотири періоди розвитку та функціонування фаянсового виробництва в Жовкві. Перший період припадає на часи володарювання Жовквою родів Жолкевських та Собєських. Цей час характеризується незначною кількістю відомостей, що свідчить про зародження цієї галузі в Жовкві, зважаючи на великі поклади відповідної глини у передмістях Жовкви та у Глинську. Другий період припадає на часи управління містом польського короля Яна III Собєського та відзначається мистецькими й технологічними впливами “фарфурні” в Сольцу (Сільці) поблизу Варшави. У своєму дослідженні автор подає відомості про те, що з Жовкви були відправлені до вищевказаної “фарфурні” двоє ремісників для удосконалення своєї майстерності. Разом з тим, дослідник висловлює думку, що такі дії були спрямовані на підняття виробництва на значно вищий рівень з урахуванням уподобань короля; однак зазначає, що в той період виробництво було перенесене до сусіднього Глинська. Третій період припадає на часи володарювання в Жовкві князівського роду Радзивілів. Тоді виробництво переносять назад до Жовкви та відбувається стилістична переорієнтація. Власне на цей час припадає розквіт виробництва, про що свідчать два документи, наведені нижче. І, нарешті, четвертий період, що припадає на кінець XVIII – початок XIX ст. У 1787 р., коли Радзивіли продають Жовкву разом з іншими добрами, “фарфурня” теж перейшла до інших рук. Власниками Глинської мануфактури стали Павло Нікорович та Фредерік Вульф, які внесли нові барви в розвиток фарфорового виробництва.

Уже за новіших часів Стефан Гонсьоровський вказав, що в квітні 1747 р. князь Міхал Казімєж Радзивіл відправив до замку в Жовкві “sztykjunkra w

[1] *Петрякова Ф. С.* Украинский художественный фарфор (конец XVIII – начало XX ст.). – К., 1985. – С. 7, 9, 16.

[2] *Mańkowski T.* Mecenat Jana III w Żółkwi // Prace komisji historii Sztuki. Polska Akademia Umiejętności. – 1983. – T. IX.

korpusie artylerii w Nieswirzu"[3], який також працював при різних будівництвах, з призначенням для нагляду за новоствореною фарфоровою фабрикою і спеціальним млином та піччю в одній із замкових кімнат. Ця вказівка переконувала, що насправді фарфорове виробництво в Україні мало бути започатковане не пізніше 1747 р. у Жовкві, проте не давала ніяких конкретніших відомостей про нього, окрім того, що його плановано влаштувати на території замку. Володимир Александрович навів джерельний переказ 1755 р. про спроваджену з Жовкви до одного з приміщень Олицького замку фарфорову піч[4] та принагідно вказав на функціонування в Жовкві "недавно закладеної фарфорової фабрики" у контексті аналізу інвентарів львівського палацу М. К. Радзивіла 1747 та 1755 рр.[5]. Ці скромні відомості доводили, що жовківська "фарфурня" справді якийсь час працювала.

Нові її сліди віднайшлися поміж архівної спадщини знаного львівського історика першої половини XX ст. Александра Чоловського. Серед його розпорошеної рукописної колекції вдалося виявити два документи, які не лише засвідчили довготривале функціонування жовківського фарфорового виробництва, а й дали можливість відтворити певну картину його існування та розвитку.

Перший документ – це зведений кошторис прибутків та видатків жовківської "фарфурні" за 1749–1752 рр.[6]. Інформація подається за декількома пунктами. У документі чітко відображено відомості про отриманий прибуток з продажу виготовленої продукції за вказаний період. У другому документі наведено перелік усіх видатків, які включають оплату праці робітників, витрати на сировину та приладдя для виробництва, оплату ремонту у самій "фарфурні", названо майстрів. Документ дає змогу аналізувати ранній етап розвитку мануфактури. Порівнюючи його з описом 1765 р. із доповненням 1769 р.[7], можна констатувати орієнтацію виробництва на потреби ринку. Основним видом продукції були малі фарфорові та кахлеві печі. У невеликій кількості мануфактура виготовляла також великі полив'яні вазони для парків та дрібний кухонний посуд. Однак у фінансовому звіті вказано, що 1749 р. отримано кошти за три великих печі "grodzińskich", тобто зразка, який запозичено з м. Ґродно, нині на території Республіки Білорусь[8]. Дві з них за 108 злотих поставлено в замку[9]. Це доводить, що зазначені печі на той час тільки впроваджувалися у виробництво і, з огляду на ціну, використовувалися

[3] *Gąsiorowski S.* Chrześcijanie i Żydzi w Żółkwi w XVII–XVIII wieku // Prace komisji historii i kultury Żydów. – Kraków, 2001. – S. 93.

[4] Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. / Зібр. і підгот. до друку В. Александрович. – Луцьк, 2007. – С. 301–331.

[5] *Александрович В.* Інвентар львівського палацу Радзивіллів 1747 року та опис львівської радзивіллівської юридики 1755 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2008. – Т. 255: Праці Комісії архітектури і містобудування. – С. 523.

[6] Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Zbiór Czołowskiego. – Sygn. 404.

[7] Ibidem. – Sygn. 394. – Fol. 174–177.

[8] Ibidem. – Sygn. 404. – Fol. 112.

[9] Ibidem.

лише в резиденціях вельмож. Натомість малі печі користувалися попитом, що зумовило збільшення їх виробництва. Окрім того, зіставляючи реєстр з інвентарним описом 1765 р., можна зробити висновок, що рівень виробів жовківської “фарфурні” помітно зростав та удосконалювався. Мануфактура виробляла витончені речі, починаючи від кавових та чайних сервізів і закінчуючи різноманітними статуетками високої мистецької вартості.

Реалізація продукції відбувалась за посередництва факторів, які продавали її у Львові, зокрема, декілька печей було виставлено для продажу в крамницях міста, за що сплачувались певні суми. Польський дослідник З. Пширембель у своїй праці припускає, що продукція, яку виготовляли у Жовкві, реалізовувалась у Львові у власному магазині мануфактури[10]. Так, у прикінцевих записах інвентарного опису 1749–1752 рр. є згадка про жидівку, яка продавала печі[11], що вказує на імовірність ведення торгівлі і в самій Жовкві. Власник міста князь М. К. Радзивіл дарував вироби знайомим та людям зі свого оточення. Так, 1749 р. брацлавському каштелянові Петрові Браніцькому віддано різного столового начиння на 169 злотих[12]. Серед обдарованих відзначені також львівський монастир домініканок та луцький – бернардинів. Продукція, природно, знаходила широке використання найперше у численних резиденціях самого князя. Зокрема, в багатьох приміщеннях Олицького замку 1755 р. стояли печі з жовківських кахлів з гербами та арматурою або самими гербами[13].

У наступній частині кошторису подано також витрати на різноманітні матеріали, необхідні для забезпечення виробництва. Це глина, яка купувалась від гірників недалекого Глинська, олово, олов’яні камені, сода, сіль, вільхове та соснове дерево, камінь для тертя фарб, а також лій для свічок та олія для змащення верстатів.

Найцікавішим розділом кошторису є перелік працівників мануфактури. На ній були зайняті майстри Янко та Шимко[14], а також маляр Александер[15], що свідчить про невеликий обсяг виробництва. Важку чорну роботу, яка не потребувала особливих навичок, виконували два челядники та п’ятеро хлопців, отримуючи при цьому непогану грошову винагороду[16]. Керував “фарфурнею” у 1749–1752 рр. “пан Англіш”[17].

Другий документ відображає справи “фарфурні” в період її активної діяльності у 60-х рр. – інвентарний опис 1765 р. з доповненням 1769 р.[18]. Успішність виробництва багато в чому залежала від власника. Засновник фарфорової фабрики князь М. Радзивіл не лише опікувався нею, а й створював

[10] *Przyrembel Z*. Farefurnie polskie dawne i dzisiejsze. – Lwów, 1936. – S.76.

[11] Ibidem. – S. 114.

[12] AGAD. – Zbiór Czołowskiego. – Sygn. 404. – Fol. 112; *Niesiecki K.* Herbarz polski. – Lipsk, 1839. – T. 2. – S. 283.

[13] Інвентарі Олицького замку... – С. 303.

[14] AGAD. – Zbiór Czołowskiego. – Sygn. 404. – Fol. 114.

[15] Ibidem.

[16] Ibidem.

[17] Ibidem. – Fol. 110.

[18] Ibidem. – Sygn. 394. – Fol. 174–177.

сприятливі умови для реалізації її продукції. Натомість його син Кароль Станіслав, який вступив у володіння майном після смерті батька у травні 1762 р., не надто переймався справами замку та міста, втім, і “фарфурні”. Безпосередньо координував виробництво управитель Жовківської економії. Зі зміною керівників завжди складались документи, які відображали реальний стан речей у господарстві та на виробництві. Цікавим є інвентарний опис, датований 1765 р., з прикінцевим доповненням 1769 р., пов’язаним зі зміною управителя економії Цівінського[19].

На 1765 р. “фарфурня” мала дуже широкий асортимент продукції. З плином часу та з огляду на потреби ринку виробництво було перепрофільовано, з наданням переваги виготовленню різноманітного фарфорового посуду, а вже допоміжним напрямом було виробництво печей. Серед посуду різноманіттям відзначалися миски різних розмірів та форм залежно від їхнього призначення[20]. Щодо мистецького оздоблення спостерігається два напрями: білий полив’яний посуд та посуд, оздоблений поліхромним розписом. Не менш оригінальними були вази, які за кількістю видів нічим не поступались мискам[21]. Мануфактура виготовляла також горнята різних розмірів та форм, цукернички та інше начиння. Крім ординарних речей ширшого вжитку, створювалися столові гарнітури з повним набором предметів.

Не полишали майстри і виробництва печей, досить різноманітних за характером, особливо популярним був саксонський тип. Вони укладались із великих білих полив’яних мальованих кахлів. Однак у цьому ж документі є інформація й про кахлі з позолотою, які зберігались у “szpichlerzu”, що свідчить про високий рівень виробництва.

У виробництві майстри користувались спеціальними знаряддями, зокрема шуфлями, вилами, лопатами, ножицями, мотиками, ножами та ін. Кожний виріб відливався у власній формі. Використовували різні види форм, зокрема гіпсові, глиняні, зрідка дерев’яні, і лише один раз згадується фарфорова формочка мініатюрних розмірів.

Відкритим залишається питання про розташування “фарфурні”. В інвентарі навіть подається короткий опис самої будівлі: “dobrze oparkanioną z Budynkami drzewa tartego dyłowanemi, idque Budynek duży z Izbami dwiema dużemi alkierzami dwiema Gabinetem, Sieńmi y Kuchniey zamczystemi z Piecami, podłogami, Oknami taflowemi, szyb kilka wybitych pod dachem gątowym

[19] Ibidem. – Fol. 177.

[20] Ibidem. – Fol. 175. Види мисок та тарілок Жовківської “фарфурні”: миски яйцеподібної форми мальовані, біло мальовані гранчастої форми, чотиригранні біло мальовані (2 міри), біло мальовані “брачні”, квадратні на гірчицю, полумиски “брачні” різної міри, салатниці біло мальовані малі, тарілки “брачні”, тарілки філіжанкові “брачні” (Ibidem. – Fol. 174, 175).

[21] Види ваз з Жовківської “фарфурні”: гранчасті з вушками біло мальовані з накривками (3 міри), круглої форми мальовані на ніжках з накривками (2 міри), з накривкою також мальовані (2 міри), подовгасті формовані з накривкою (2 міри), на кульках з накривками біло мальовані “брачні” (2 міри), на кульках з накривками біло мальовані “брачні” різної міри, на ніжках з накривками біло мальовані з гербом “брачні”, з накривками біло мальовані без герба “брачні” (2 міри), формовані подовгуваті білі “брачні” різної міри, з накривкою “брачні” чорні повністю (2 міри) (Ibidem. – Fol. 174, 175).

Starym, Gankiem, piwnica dylowysta zamczysta pod Szopką slomnianą Stajenka z dylow karnizik wrota na ogrod gdzie drzewa wrodzaynego Szpichlerz duży zamczysty na sztandarach ze Strychem. Przy tym Izba czeladna [z] Sieńmi y Kącelnią murowaną y kominem porządny. Tuz stajen dwie do jedney wrot niemasz dla wjazdu, zaś wrota tarciczne duże z fortą do wody"[22]. Однак докладного місця розташування не вказано.

Безумовно, діяльність Жовківської фарфорової мануфактури не обмежувалась тільки вищезгаданими аспектами виробництва. Наразі ми володіємо лише двома документами, які відображають її функціонування упродовж 1747–1769 рр. Між обома датами понад два десятиліття історії існування та активності "фарфурні", про які поки немає докладніших відомостей. Також актуальним є пошук її виробів, оскільки вони залишаються невідомими. Однак наведені документи та поданий в інвентарі 1762 р. перелік продукції і форм неспростовно доводять, що фарфорове виробництво в Україні започатковано не, як вважається досі, в Корці від 1788 р., а в Жовкві ще за цілих чотири десятиліття до того.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Kalkulacya I[ego] M[o]sci Pana Anglisza Chorązego Państw Ordynackich Dyspozytora Manifaktury Żołkiewskiey Ab Anno 1749 ad Annum 1752 ad d[iem] 2 Januar[ii].

Percepta z Pieców Farfurowych y kafelnych Manifaktury Żółkiewskiej ab Anno 1749 ad Annum 1751.

Przez te lat trzy wypalono pieców farfurowych in Nr 37 małych a wielkich iedna królra wynosi za małych dwie co in summa pieców małych uczyni 39. Rachuiąc każdy po złotych 60 fl. 2340

Item przez też lat trzy wypalono pieców kafelnych 22 podług specyfikacyi Regestrów Imci Pana Anglisza Chorążego po czemu którą gdzie przedano fl. 1935.

Item przez tenże czas wypalono naczynia kafowego to iest garnuszków Imbryczków y filiżanek na złotych 172.

In Anno 1749 ze Scarbu JO Xcia Imci Pana y Dobrodzieia przez ręce Imci Pana Eysmąta Ekonoma weszło do Kasy Manifakturowey Żółkiewskiey fl. 2000.

Summa Percepty facit fl. 6447. //

[Fol. 112] Expens z Tey Percepty ab A[nn]o 1749 ad Annum 1752.

Pierwszego Roku w Zamku Żołkiewskim postawiono piecow 2 grodzinskich złotych 216.

Do Ich [Mości] M[oś]c[i]w[ych] Panien Dominikanek Lwowskich za ustnym Ordynansem Pańskim Piec ieden grodzinski wydano facit złotych 108.

Za Ordynansem Pańskim Waz Ogrodniczych Kafowych Polewanych Dla Jey M[oś]ci Panny Rzeczyckiey sztuk 28, sztuka iedna 3 złotych 84.

Za Ustnym Ordynansem Pańskim a za Kwitem Jego M[oś]ci Michałowskiego Gwardyiana Łuckiego za rozne naczynie wzięte złotych 324,24.

[22] Ibidem. – Fol. 177.

Item dla I[aśnie] W[ielmożnego] Jego M[oś]ci Pana Branickiego Kasz[telana] Bracł[awskiego] podług Kwitu Jego M[oś]ci Pa[na] Lewickiego złotych 169.

Pod Bytnosc w Farfurni J[aśnieoświęconeg]o Pana za Darowane naczynie dla Ich [Mości] M[oś]c[i]w[ych] Dam I[aśnie] W[ielmożnej] Je[go] M[oś]ci Pani Kasztel[anowey] złotych 17,1.

Dla J[aśnie]o[święconej] Xięż[n]y Jey M[oś]ci Pani y Dobr[odzieiki] do Litwy za Garnuszki Kafowe złotych 20.

Za garnuszki dla Jey M[oś]ci Panny Rzeczyckiey za ustnym Ordynansem Pańskim złotych 12, gr. 20.

Za Kafowe naczynie w droge dla J[asnieoświeconeg]o Pana złotych 9.

Dla J[asnieoświęconeg]o X[ię]cia Jego M[oś]ci Dobr[odzieja] Pułkownika za Kafowe naczy[nie] złotych 12.

Za kwitem Cukiernika Mis Tuzinow Cztery, do Cukierni pierwszey Miary Tuzinow dwa facit złotych 96.

Miary Drugiey Tuzin Jeden złotych 36. Trzeciey miary Tuzin 1 złotych. 28. In summ[am] facit złotych 160.

Za Cyny funtow 298 funt złotych 2 złotych 596.
Za Ołowio Kamieni 45 y funtow 3 1/2 złotych 616, gr. 22.
Za Potasu funtow 102 ½ złotych 88, gr. 24.
Za Lazuru funtow 14 ½ funt złotych 4 złotych 58.
Za Braumszteynu funtow 43 funt złotych 3 złotych 129.
Za Sol do przysady za te trzy lata złotych 24, gr. 12.
Za Loy na Swicy y do młynu na Smarowidło złotych 3, gr. 10.
Za Oley do Smarowania Warstatow złotych 1, gr. 15.
Latus facit złotych 2677, gr. 29. //

[Fol. 113] Za Farby do Malowania polic w Szpichlerzu złotych 3, gr. 11.
Za Szalki do Wazenia Materyałow złotych 1,9.
Za 8600 Cegły po złotych 7 złotych 60, gr. 20.
Mularzam od stawienia piecow y za Reparacyą złotych 56, gr. 17.
Szklarzowi za Okien Trzy nowych y za Reparacyą złotych 22.
Kowalowi za Zelazo y za Robote Rozną złotych 66, gr. 7.
Za Drwa Olchowe y Sosnowe za Trzy Lata złotych 269, gr. 27.
Za Kamien do Tarcia farb złotych 0,22.
Za Kłodki do zamykania kromu y Szpichlerza złotych 7.
Za Sita y Przetaki do Cedzenia Gliny złotych 2, gr. 22.
Za Drot do Kraiania Gliny złotych 0,28.
Za Tarcice na Rozną robote złotych 35, gr. 16.

Za Gonty do Pobyania Dachow złotych 13 gr. 8 za gontale złotych 9 gr. 6 facit in unum złotych 22, gr. 14.

Cieslom od Reparacyi Budynkow y Parkanow złotych 29, gr. 25.

Za Gline Gurnikom iak Jego M[oś]ći P[an] Eysmąt niedodał do Manifaktury gdyby niewakowala złotych 15, gr. 25.

Za Gombke do roboty złotych 2.
Za Szczotki Takze do Roboty złotych 1, gr. 19.
Od Sklepu we Lwowie gdzie piece Stali złotych 9, gr. 27.
Faktorowi co we Lwowie piece przedał złotych 5, gr. 9.
Za Sznury do wiązania Kukrow (?) złotych 20, gr. 9.
Będnarzowi za Naczynie nowe y za reparacyą złotych 1, gr. 2.
Za Pułke, Raszple y Obcengi do Roboty złotych 3, gr. 9.

Alexandrowi Malarzowi ab d[ie] 26 January 1749 a[d] [d]iem 2-dam Januar[y] 1752 Strawnych Czyni złotych 456, na to wzioł złotych 215, gr. 29.

Nalezy Onemu do zapłacenia po d[ie] 26 Jan[uarii] złotych 240 gr. 6.

Szymkowi Maystrowi a[b] [d]ie 26 January 1749 po d[ie] 2 Jan[uary] 1751 Nalezalo złotych. 456, a ze w Litwie bawil niedziel 31 gdzie brał Punktualnie Strawne, za czym za te niedziel 31 odtrąca się złotych 93. Uczyni należących złotych 363, na to wniosł złotych. 327. Reszta Szymkowi do zapłacenia złotych 36.

Latus facit złotych. 3910, gr.14. //

[Fol. 114] Jankowi Maystrowi ab d[ie] 26 Jan[uary] 1749 ad d[iem] Jan[uary] 1752 Strawnych czyni złotych 456, na to wzioł złotych 325, gr. 17.

Nalezy Onemu po date wyz Wyrazoną złotych 130, gr. 13.

Iwachowi Czeladnikowi od teyze Daty y po tez Date Nalezało złotych 304 na to wzioł złotych 194.

Nalezy Mu Reszty ad 2-dam Jan[uary] 1752 złotych 109 gr. 6.

Jaszkowi Czeladnikowi do teyze daty y potez Date Nalezało złotych 304, na to wzioł złotych 205 gr. 3.

Jendruch Czeladnik zbiegły wzioł złotych 98.

Michałkowi Czeladnikowi Uwolnionemu z Manifaktury od samego J[asnieoświęconeg]o Pana złotych 154.

Szyndakow Chłopiec wzioł za niedziel 41 złotych 41.

Chłopcowi Suptelnemu Nalezało złotych 130, wzioł na to złotych 63.

Nalezy onemu ab d[iem] 2-da Jan[uary] 1752 złotych 65.

Chłopcowi Wilczkowi zbiegłemu złotych 28.

Chłopcowi Leznikowemu Nalezało złotych 72, wzioł na to złotych 36. Nalezy onemu ad d[iem] 2-da Jan[uary] 1752 złotych 36.

Chłopcowi Marcinowemu nalezało złotych 59, wzioł na to złotych 29, gr. 24.

Należy mu zapłacic do teyze daty złotych 29 gr. 6.

Chłopcowi Buczkowemu Nalezało złotych 59, wzioł na to ad eandem datam złotych 29, gr. 24.

Nalezy mu jeszcze złotych 29, gr. 6.

Zydowce od Sklepu co farfury przedawała złotych 31.

Suma Facit Expensu 4-97 g 28 złotych 5154 gr. 15.

Remanet w Roznym naczyniu tak w Szpichlerzu Manifakturowym iako i w sklepie na złotych 459, gr. 28.

Summa Expensy z Remanentem złotych 5624, gr. 16.

Deficit podług Percepty złotych 832, gr. 14.

Summa Facit ut Percepta złotych 6441.

AGAD. – Zbiór Czołowskiego. – Sygn. 394. – Fol. 112–114.

№ 2

Regestr Naczynia w Farfurni Zołkiewskiey znayduiącego się zkonnotowany Die 26 [7]-bris 1765 A[nn]o przy wprowadzeniu się do Budynkow J[ego] M[oś]ci Pana Lissowskiego Ekonoma Żółkiewskiego uprzątuiąc Szpichlerza na Gorę wyniesionego

Waz Farfurowych białych Formowanych na nożkach z deklami pierwszey miary 2.

Waz farfurowych białych podługowatych formowanych z deklami 2.

Mis farfurowych formowanych białych malowanych na Pieczyste Pierwszey miary.
Mis takoz farfurowych formowanych białych malowanych 2 miary 2.
Mis item farfurowych formowanych białych malowanych 3 miary 2.
Mis podługowatych formowanych malowanych 3 miary 2.
Mis jajowatych farfurowych malowanych do pieczyztego 2 miary 3.
Waza graniasta z uszkami farfurowa biała malowana bez dekla 3 miary 1.
Misek farfurowych biało malowanych graniasto robionych 4 miary 2.
Misek czworograniastych farfurowych biało malowanych 4 miary 2.
Cukierniczek farfurowych także biało malowanych 2.
Waz okrągłych farfurowych malowanych na nożkach z deklami 2 miary 2.
Waza takaz z deklem farfurowa malowana 2 miary 2.
Waza podługowata formowana farfurowa z deklem 2 miary 1.
Taryna z deklem farfurowa biało malowana 3 miary 3.
Taryna z deklem takaz 2 miary 2.
Półmisek farfurowy biały malowany 3 miary 2.
Cukierniczka braczna farfurowa 1.
Serwisow farfurowych bracznych 3.
Spod od Kałamarza braczny 2.
Waza farfurowa na gałkach z deklami biała malowana braczna miary 2.
Waz farfurowych na gałkach z deklami biało malowanych bracznych roznych 3.
Waza farfurowa na nozkach z deklem biało malowana z herbem braczna 1 miary.
Waza farfurowa z Deklem biało malowana bez herbu braczna 2 miary 2.
Miss farfurowych białych malowanych bracznych 1 miary 2.
Taryn 6 farfurowych białych z deklami bracznych 1 miary 2.
Misek farfurowych malowanych bracznych 5.
Karynek z deklami farfurowych malowanych bracznych 2.
Miseczek farfurowych malowanych kwadrastych na musztarde 3. //
[Fol. 175] Piaseczniczkow farfurowych malowanych 3.
Deklow dobrych mnieyszych y większych farfurowych 3.
Deklow bracznych od taryn większych y mnieyszych 2.
Deklow farfurowych malowanych od wazek przednich 3.
Waza farfurowa formowana podługowata biała braczna 1.
Pułmiskow bracznych farfurowych malowanych rozney miary 4.
Deklow od taryn farfurowych bracznych 12.
Waza z deklem braczna czarna na nic 2.
Salaterka farfurowa biało malowana mała 1.
Słoikow z deklami farfurowych bracznych 3.
Zbanuszek takiż ucho odbite 1.
Talerzow farfurowych bracznych 6.
Miseczek filizankowych farfurowych bracznych 2.
Garnuszkow farfurowych bracznych 2.
Imbryczkow 6 farfurowych z nakrywkami bracznych 8.
Jasczyk na masło farfurowy braczny 1.
Narymien Krubu pod Herbem pod konią y Kszyrzem.
Waz farfurowych malowanych iedna 1 miary a druga 2 miary bez dekla 2.
Dekiel od Taryny farfurowy malowany 1.
Taryna z Deklem farfurowa malowana 2 miary 1.
Taryna z Deklem takoz malowana farfurowa 3 miary.
Dekiel od taryny farfurowy malowany 4 miary.

Misek ztłuczonych 6 farfurowych malowanych 1 y 2 miary 2.

Salaterek 6 farfurowych malowanych iedna dobra a druga dziurawa 2.

Naczynia Kafowgo Braku salaterek talerzy zbanuszkow Etc[eterae], między tym Waz Trzy, Cukierniczka iedna, Solniczek dwie, Imbryczkow trzy in summa tego Naczynnia znayduie się 12.

Naczynie Żelazne do Roboty tamże na Gurze.

Szuflow samych zelaznych dwa 2.

Obcangow żelaznych dwoje 2.

Kaciub iedna sama żelazna, a druga na drączku dwie 2.

Widła do lacia żelazne jedne 1.

Graca nadpsuta na drączku jedna 1.

Łopatek żelaznych dwie 2.

Motyka jedna 1.

Noz duży prosty jeden 1.

Kowadło 1.

Szalki zelazne do wazenia farby jedne 1.

Sztuka armaty zelazney z denkiem y z tłoczkiem do tluczenia farfuru 3. //

[Fol. 176] Kawałkow z mozdzierza zelaznego 2.

Kłudek do Zamykania teyze Gury 3.

Koryto w Szpiklerzu 1.

Zielnik kafowy 1.

Pan Jezus Duzy Farfurowy rozpięty.

Stoł z tarcic sosnowych stolarskiey roboty na nogach z szufladką z zaszczebkami trzema y skoblami 1.

Szafy czyli pułki w Szpiklerzu na koło we trzy rzędy czerwono malowane.

W Szpiklerzu kaflow kafonych wyzłacanych odeszło 5 do Lwowa 6.

Gzymsow dużych białych polewanych do piecow 22.

Kaflow dużych płaskich takoż białych polewanych 25.

Kaflow do Saskiego Piecyka polewanych duzych białych malowanych 9.

Naróżnikow kafowych duóych także polewanych 11.

Kaflow białych małych nakrapianych y kafowych bracznych kop 4 240.

Lewkow starych potrzaskanych do piecow 2.

Sztuka talkaz szara do pieca saskiego 2.

W Budynku gdzie Piecow Trzy do Palenia tak naczynia roznego iako tez Kaflow narożankow, różney formy znayduie się dostatkiem, ale z tych jedne, po razu są palone, a drugie tylko wyrobione z gliny.

Na Gurze nad Rezydencyami złoczone są, iako to warsztatow drewnianych do roboty z żelazem trzy a czwarty do malowania 4.

Forem gypsowych na misy do Pieczystego większych y mnieyszych 3.

Forma na Waze pierwszey miary takoż Gypsowa 1.

Item Forma na Waze 2 miary Gypsowa 1.

Item Forma na Waze 3 miary Gypsowa 1.

Forma na Serwis ze wszystkiemi sztukami 11.

Forem na Wazy y dekle 2-giey miary Gypsowa 2.

Forma na Twarzyczke gypsowa 1.

Forma na Pieska gypsowa 2.

Forma na Mudelka gypsowa 1.

Forma na Lichtarze gipsowych 3.

Forma na Misse Saxonską gipsowa 1.
Forma na Salatyrke Gypsowa 1.
Forma na miseczku do musztardy Gypsowa 1.
Forma na Twarzyczki do musztardy Gipsowa 1.
Forma na Twarzyczki glinianych 2.
Form Drewnianych Gzymsikow w wazie Szarey 28.
Forma drewniana ze środkiem na naróżnik do Pieca małego 11 //
[Fol. 177] Forma takaz na Kafle płaske 1.
Forma takaz na naroznik Herbowy 1.
Forem na Gzymsy 3.
Forma na Kafel Herbowy 1.
Pieniek glinianych do otarzania 20.
Desczułka zklijona do Roboty 1.
Obyczajek do Roboty naczynia 5.
Sztuk dwie Szaragow y Polic czyli Tarcic do niego szesnascie.
Waniencik z nakrzywkami na farbę 2.
Zarna do mielenia Farby 1.
Sito do cedzienia gliny 1.
Skrzynia sosnowa duża z zawiasami okowana dawna bez zamku lub we 3 naznaczona 1.
Tapczanow tarcicznych długich po dwie tarcic spojonych do Roboty 2.
Stołow dwa na nogach stolarskich z nich ieden dawny 2
Zydlow mnieyszy y większy prostych 2.
Szafa przy scianie w drugiey izbie obok połowy drzwiczek 1.
Z tego Regestru przy podaniu I[ego] M[ości] Panu Ciwinskiemu Ekonomii Zołkiewskiey Aprylis 1769 A[nno] niedostawało tak z naczynia Farfurowego i Innych Drobiazgow idque.
Waz farfurowych malowanych dobrych 2.
Mis farfurowych malowanych dobrych 5.
Pułmiskow farfurowych dobrych 5.
Cukierniczki braczny 1.
Prasceznika białego 1.
Deklow farfurowych większych y mnieyszych 8.
Talerza farfurowego 1.
Miseczek farfurowych od filiżanek 8.
Formuszkow farfurowych 2.
Jasczyk farfurowy na masło 1.
Naczynia roznego kofowego 7.
Lopatek zelaznych 2.
Noz duzy prosty 1.
Kaflow małych białych nakrapianych kop 2 y kofowych bracznych 2.
Od Formy do Serwisu wielkiego gipsowych 9.
Forma drewniana wielka ze środku w Bohacza Ganczarza 7.
Forma na gryms duży takaz drewniana w tego odebrać waniem dwie drewnianych takaz niestaja.

Ten Regestr podając Farfurnią Skarbową dobrze oparkanioną z Budynkami drzewa tartego dyłowanemi idque Budynek duży z Izbami dwiema dużemi alkierzami dwiema Gabinetem, Sieńmi y Kuchniey zamczystemi z Piecami, podłogami, Oknami taflowemi, szyb kilka wybitych pod dachem gątowym Starym, Gankiem, piwnica dylowysta

zamczysta pod Szopką slomnianą Stajenka z dylow karnizik wrota na ogrod gdzie drzewa wrodzaynego Szpichlerz duży zamczysty na sztandarach ze Strychem. Przy tym Izba czeladna [z] Sieńmi y Kącelnią murowaną y kominem porządny. Tuz stajen dwie do jedney wrot niemasz dla wjazdu, zaś wrota tarciczne duże z fortą do wody. Datum ut supra.

AGAD. – Zbiór Czołowskiego. – Sygn. 404. – Fol. 174–177.

Наталя П'єх (Жовква). **Жовківська "фарфурня" за матеріалами касових книг видатків 1749–1752 років та опису 1765 року з доповненням 1769 року.**

Вважається, що виробництво фарфору в Україні започатковано 1788 р. в Корці. Однак польські науковці Т. Маньковський та С. Гонсьоровський у своїх дослідженнях подають цікаві відомості про функціонування в Жовкві фарфурні починаючи з 40-х років XVIII ст. Їхні слова підтверджуються цікавими документами, що віднайшлися поміж архівної спадщини знаного львівського історика першої половини XX ст. Александра Чоловського. Серед його розпорошеної рукописної колекції вдалося виявити два документи, які не лише засвідчили довготривале функціонування жовківського фарфорового виробництва, а й дали можливість відтворити певну картину його існування та розвитку. Ці документи неспростовно доводять, що фарфорове виробництво в Україні започатковано не, як вважається досі, в Корці від 1788 р., а в Жовкві.

Ключові слова: жовківська "фарфурня", Михайло Радзивіл, Жовківський замок, Олицький замок.

Наталья Пьех (Жовква). **Жовковская "фарфурня" по материалам кассовых расходных книг 1749–1752 годов и описания 1765 года с дополнением 1769 года.**

Считается, что производство фарфора в Украине основано 1788 г. в Корце. Однако польские ученые Т. Маньковский и С. Гонсьоровский в своих исследованиях приводят интересные сведения о функционировании в Жовкве "фарфурни" начиная с 40-х годов XVIII в. Их слова подтверждаются интересными документами, которые нашлись среди архивного наследия известного львовского историка первой половины XX в. Александра Чоловского. Среди его огромной рукописной коллекции удалось обнаружить два документа, не только показавших долговременное функционирование Жовковского фарфорового производства, но и давших возможность воссоздать определенную картину его существования и развития. Эти документы неопровержимо доказывают, что фарфоровое производство в Украине начато не, как считается до сих пор, в Корце в 1788 г., а в Жовкве.

Ключевые слова: жовковская "фарфурня", Михаил Радзивилл, Жовковский замок, Олицкий замок.

Natalia Piekh (Zhovkva). **The "Farfurnia" (Porcelian Factory) in Zhovkva according to Records of Cash Expenditures (1749–52) and a Description of 1765, with an Addition of 1769.**

It is commonly believed that the production of porcelain in Ukraine was started in 1788 in Korets. However, several Polish scholars such as T. Mańkowski and S. Gonsiorowski in their studies have given interesting information that farfurnia operated in Zhovkva during the 1740s. Their theory is confirmed by interesting documents that were found among the archival collection of the well-known historian of the first half of the twentieth century, Alexander Chołowski. It was found among his manuscripts two documents that have not only proved the production of porcelain in Zhovkva, but also made it possible to reproduce a picture of its existence and development. These documents irrefutably prove that porcelain production in Ukraine was not launched in Korets in 1788, but in Zhovkva.

Key words: 'farfurnia' in Zhovkva, Michael Radziwiłł, castle in Zhovkva, castle in Olyka.

Світлана ПАНЬКОВА (*Київ*)

ЛИСТИ ВОЛОДИМИРА ЛЕОНТОВИЧА ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Подаючи до друку корпус листів Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського, відчуваємо, як до великого гучного оркестру додається голос ще одного інструмента, так гармонійно доповнюючи, здавалося б, добре знану, знайому мелодію – мелодію суспільно-політичного життя України столітньої давнини.

Корпус зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 1–100). Він включає 51 кореспонденцію за період з 11 грудня 1896 р. до 12 березня 1914 р., серед них 49 листів, записок на візитівках, поштівках, аркушах з блокнотів та 2 телеграми[1]. На жаль, листів М. Грушевського до В. Леонтовича виявити не вдалося, окрім однієї чернетки за 20 березня 1906 р. з приводу конфлікту галицьких дописувачів до "Громадської думки" з редакцією часопису (текст подано в коментарях)[2]. Переважну більшість документів (37 одиниць) датовано самим автором (№ 1–7, 9, 11–27, 29, 33–42, 46), телеграму (№ 31) – за поштовим штемпелем. 8 одиниць вдалося датувати в часі підготовки публікації (№ 8, 10, 28, 30, 32, 43, 44, 45), і лише 5 (№ 47–51) датовано орієнтовно. Серед 8 кореспонденцій, датованих за контекстом, варто відзначити 4 (№ 32, 43, 44, 45), для яких вдалося встановити число, місяць та рік написання чи відправлення.

На особливу увагу заслуговує записка, яку В. Леонтович "нашкрябав" нашвидкоруч на аркуші з блокнота під дверима М. Грушевського на Паньківській, 9, не заставши його вдома (№ 45). Це короткий лаконічний текст: "Дорогий Михайле Сергієвичу! Приїхав сьогодні. Евг[ен] Хар[лампійович]

---

[1] Крім того, у справі зберігаються декілька інших документів, включених до неї помилково: корінець чека М. Грушевського про дар товариству "Шкільна поміч у Львові", 1905 р. (с. 19); лист Ф. Матушевського до М. Грушевського (с. 24); 2 листи дружини В. Леонтовича Юлії Олександрівни до М. Грушевського, 1907 р. (с. 25–27); лист Є. Чикаленка до М. Грушевського про Статут Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, 22 березня 1908 р. (с. 36–37; опубліковано: Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упор. І. Старовойтенко, О. Тодійчук, комент. І. Старовойтенко, С. Панькова, гол. ред. Л. Винар, наукові ред. І. Гирич, С. Панькова. – С. 103); лист В. Леонтовича до Є. Чикаленка про Статут того ж товариства, 21 березня 1908 р. (с. 38–39; опубліковано: Там само. – С. 211–212); записка В. Леонтовича до О. Грушевського (1906 р. ?) (с. 97–98).

[2] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 169, 169зв.

і Вол[одимир] Мих[айлович] приїдуть завтра. Заходив розсказати Вам про нашу подорож. На жаль, Вас не було дома. Побачимося, мабуть, у редакції. Ваш В. Леонтович". Першим підказом стали згадані особи, які разом перебували в "подорожі": сам Володимир Миколайович Леонтович, Євген Харлампійович Чикаленко та Володимир Михайлович Шемет. Багатолітнє вивчення конфлікту в НТШ у Львові 1913 р., який закінчився резиґнацією М. Грушевського з посади голови Товариства, дозволило пов'язати текст записки саме з цим сюжетом. Адже якраз Є. Чикаленко, В. Леонтович та В. Шемет представляли наддніпрянських членів НТШ на відомих Надзвичайних зборах Товариства 13 (26) грудня 1913 р., про що детально розповідає у своєму щоденнику один з учасників "подорожі"[3]. Це унікальне джерело подає склад делегації, зустрічі у Львові, перебіг самих зборів, а також такі деталі, як дати виїзду і повернення. Київська група підтримки М. Грушевського виїхала до Львова за декілька днів до початку зборів, 10 (23) грудня 1913 р. Відбувши 13 (26) грудня зібрання, на якому Є. Чикаленко, В. Леонтович та В. Шемет активно виступили на захист честі багатолітнього голови Товариства, "другого дня, побувавши в музеї Шептицького і поробивши прощальні візити найвизначнішим нотаблям, […] виїхали додому"[4]. Усвідомлюючи тривогу вченого, який залишався у Києві і з нетерпінням чекав звістки про драматичний форум, перед від'їздом Євген Харлампійович відправив до Києва лаконічну телеграму: "wse dobre"[5]. Зрозуміло, Чикаленко у щоденнику не уточнює, що поверталися вони вдвох із Шеметом. І саме цей лист вніс до відомої історії маленьку деталь: В. Леонтович виїхав відразу після зборів – 13 (26) грудня. Прибувши до Києва 14 (27) грудня 1913 р. (от і дата записки!), відразу поспішив на Паньківську, 9, щоб ознайомити М. Грушевського з результатами "подорожі": після низки зустрічей та перемовин з галицькими політиками та членами НТШ вдалося добитися прийняття резолюції з засудженням конфлікту, який спричинив відмову М. Грушевського від посади голови НТШ. Згідно з цим документом, прийнятим на зборах одноголосно, згадана відмова (резиґнація) не приймалася, натомість висловлювалося прохання до М. Грушевського повернутися до головування в товаристві. В такий спосіб було досягнуто сатисфакції М. Грушевському як основної мети київської делегації на цих зборах НТШ. Проте навіть цей успіх не повернув Грушевського до кермування Товариством.

Цікаво, що саме з цим сюжетом пов'язана ще одна записочка В. Леонтовича: "Дорогий Михайле Сергієвичу! Повновласть взяв. Спасибі, що нагадали. Ваш В. Леонтович" (№ 44). І тут на підмогу прийшли вже видані епістолярні корпуси грушевськознавства, насамперед взаємне листування М. Грушевського зі своїм учнем І. Джиджорою[6], в якому особливо детально

---

[3] *Чикаленко Є.* Щоденник: У 2 т. – К., 2004. – Т. І: 1907–1917. – С. 293–301.

[4] Там само. – С. 300.

[5] Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 134. Телеграма отримана, а отже, й відправлена, 14 (27) грудня 1913 р.

[6] Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк.

обговорювалися проблеми в НТШ 1913 р. Діалог вчителя і учня напередодні все тих же Надзвичайних зборів кінця грудня 1913 р. став ключем до датування цієї записочки: перед самим від'їздом до Львова Михайло Сергійович нагадав, а Володимир Миколайович підтвердив, що отримав уповноваження своєї дружини голосувати за неї на зборах. Адже кожний голос прихильників багатолітнього невтомного голови НТШ був порахований.

Власне, саме опубліковані епістолярні та мемуарні джерела М. Грушевського, М. Коцюбинського, М. Лисенка, Є. Чикаленка, П. Стебницького, С. Єфремова, І. Джиджори, О. Олеся та багатьох інших дали змогу датувати й інші кореспонденції. При їх "допомозі" вдалося також прокоментувати численні "закриті", "глухі" на перший погляд сюжети листів В. Леонтовича до М. Грушевського. Ці сюжети надзвичайно органічно вплітаються в контекст вже введеного до наукового обігу листування діячів українського руху початку XX ст. Насамперед, вони дотикаються до такої важливої справи, як фінансова підтримка численних видавничих та наукових проектів М. Грушевського. Не завжди комфортно почувався видатний вчений, щоразу турбуючи через посередництво В. Леонтовича головного українського мецената В. Симиренка. Про це свідчать його щоденникові нотатки, часом написані з гірким присмаком. Дані ж листи засвідчують, що нелегко було і самому посереднику. Не все вдавалося, не завжди і він міг достукатися чи вплинути на достатньо закритого для спілкування В. Симиренка. Проте все ті ж відомі мемуарні та епістолярні джерела, і особливо поданий корпус, засвідчують, що жодний з національних проектів не обходився без шляхетної підтримки благодійника. Ще одна важлива деталь "на живо" постає з поданих кореспонденцій: це величезна симпатія, навіть певний пієтет письменника та громадського діяча В. Леонтовича до видатного вченого М. Грушевського. Пієтет, який спростовує набагато пізніші спогади, написані після пережитого, після того, як історія несправедливо розвела їхні шляхи. Нехай же ці листи будуть пам'яткою тим часам, коли вони всі разом творили велику українську історію.

* * *

При археографічному опрацюванні листів публікатор прагнув максимально зберегти лексику, особливості колориту авторської мови як вияв доби неусталеного українського правопису. Виходячи з цієї головної засади, збережено авторське написання:

– таких слів, як *пісьменник, інстітуції, петіції, прінціпіально, публіцістична, мусів, небіщік, лишілися, кращіх, бачів, пережів, доручіти, ввечорі, хіба, чі, тіх, інчі, сім, сіми, сего, сі* та інших;

– імен, по батькові та прізвищ у всіх варіантах (*Василь Хведорович* та *Василь Федорович, Владимір Вікторович* і *Володимір Вікторович, Юлія Владиміровна* і *Юлія Володиміровна, Марія Сільвестровна, Лучицькій, Флоринській, Иконников, Сонни*);

– поодиноких назв населених пунктів (*Сидірівка, Оріхівщіна, Лубнях*). Винятком є написання назви української столиці, яке трапляється у двох

формах: *у Киіові* та *у Киіві.* Відповідно ця назва передається: *Киіові – Кийові, Киіві – Київі;*

– назв місяців, які подавалися автором за тодішньою традицією (*Января, Марця, Мая, Октября, Декабря* і т. д.), притаманних авторові русизмів (*помоч, устав, ліквідаціонна, ілюстрірована);*

– окремих слів у всіх варіантах (*ювілей* і *юбілей, найщирішім* і *найщирішим*), а також властивих для тодішньої мови форм, як *нумер, богато* та ін.

Відповідно до сучасного принципу археографічної передачі тексту (фонетична відповідність графічній) літеру *і* (в значенні *ї*) замінено на *ї* (*український – український, значноі – значної, поіхати – поїхати, призначеноі – призначеної, виіздити – виїздити, Росіі – Росії, моі – мої, своі – свої, неі – неї, іі – її);* літеру *е* (в значенні *є*) замінено на *є* (*приемно – приємно, Сергіевич – Сергієвич, дякуемо – дякуємо, відповідае – відповідає*). Буквосполучення *ій* передано літерою *ї* (*ійх – їх, ійм – їм*); буквосполучення *іо* передано *йо* або *ьо (іому – йому, іого – його, літніого – літнього, сіогодні – сьогодні, всіого – всього, сіого – сього, усіого – усього).*

Знято подвоєння у таких словах як *профессорство, россійський, адресса, ассігнувати, касса, коміссіонер.* За правилами сучасного правопису подано написання часток з дієсловами (*хотів-би – хотів би, написав-би – написав би, було-б – було б*). Згідно з сучасними нормами виправлено написання складних сполучників і прислівників (*як би – якби, що до – щодо, де хто – дехто, на поготові – напоготові, за дорого – задорого, не щодавно – нещодавно*). Оскільки зустрічаються різні варіанти написання суфіксу *-ськ* (*-ск* і *-ськ*) – усі випадки зведено до однієї форми (*український, російський*). Проставлено апостроф, який автор передавав через ъ (*зъєднання – з'єднання).* Всі назви видань взято в лапки (“*Русское Богатство”, “Новое слово”, “Засів”, “Рада”, “Киевская Старина”* і т. д.).

Задля збереження змісту інформації та авторського логічного наголосу у реченнях поправлено знаки пунктуації за сучасними нормами.

Авторські дати і місце їх написання відображено на тому місці, де вони є в оригіналі; редакційні вказівки на дату і місце написання відображено вгорі праворуч. Переважно листи датовано автором за старим стилем, що зберігається і в редакційних вказівках. Лише в окремих випадках подано старий і новий стилі (датування телеграм). Дані про місце написання та дати, встановлені упорядником, взято у квадратні дужки.

ДОКУМЕНТИ

№ 1[1]

Санкт-Петербург, 11 грудня 1896 р.

Вельмишановний Добродію!

Дехто з земляків, що пробувають тут, у Петербурзі, причіпляючись до 40-літнього ювілею Мордовцева[2] яко українського письменника, надумали, святкуючі той юбілей, запрохати до себе кращих діячів з російської літератури (з редакцій журналів

“Вестн[ик] Евр[опы]”[3], “Русск[ое] Богатст[во]”[4] і “Новое Слово”[5]), щоби звернути їх увагу на українське питання. Гості обіцяли прибути, і поспіх залежіть властиво від того, оскільки тутешня громадка українська здолає з’ясувати питання у потрібному світлі. Але ж до так значної праці сили її дуже нечисленні. Вельми потрібно було б, якби земляки з усіх городів, а найбільше з Галичіни, та з усіх найбільше Ви та Вл[адимир] Б[оніфатієвич], могли прибути і стати нам на раду та поміч. Земляки, що, спасибі їм, закликали і мене, доручіли мені прохати від усіх Вас уклінно, щоби Ви зробили ласку прибути, а як вже Вам цілком неможливо – прохали кого другого. Збутки на дорогу громада прохає подозволити їй повернути. Пріч того, мені казали подати “прошения” на дозвіл відавати у Росії українській журнал. Це “прошения” понесу ціми днями, але попереду гаразд було б порадитися про дещо. Більше, що не подозволють, але ж, втім, чого не буває?, і про случай треба бути напоготові. Ще та ще раз прохаю Вас прибути. Це дуже важлива річ, бо зараз можно сподіватися, що і російське пісьменство обізветься за нас щірим словом. Це я певно знаю, бо тут мені достається вештатися найбільше у гурті російських пісьменників. Звертаюсь до Вас з великим проханням: якщо їхатимете, візьміть, будь ласка, що писали у Вас про мої твори, якщо писали[6].

Свято відбуватиметься у Петербурзі 20-го декабря сього 1896-го року.

Адреса моя: С.-Петербургъ, Лиговка, д[ом] № 29, квартира № 6, Владиміру Николаевичу Леонтовичу.

Будь ласка, довідайтесь ще у “Зорі”[7] про адресу Кримського[8]. Вона дуже потрібна і мені, і відавцю, що компонує новий нумер “Складки”[9].

З найбільшім та найщірішім поваженням зичу Вам усього найкращого.

В. Леонтович

11 Декабря 1896 року

Вибачте, що так дуже погано пишу – зовсім забувсь писати гаразд.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 600. – С. 1–4. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 2

[Хутір Оріхівщина,] станція Ромодан,
Лубенський повіт, Полтавська губернія,
3 серпня 1904 р.

Високоповажний Добродію Михайле Сергієвичу!

Дуже бажав би побачітися з Вами. Чи не будете у Кийові 29–30 августа с. р.? Тоді збіраюся бути там. Може, і Ваша ласка була б над’їхати.

З найбільшім поваженням та щирістю

Вол. Леонтович

1904 р. 3 Авг[уста]
Адреса моя: Россия, ст[анция] Ромодан, Полтавск[ой] губ.
Владиміру Николаевичу Леонтовичу

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 110. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 3

[Київ,] 9 грудня 1905 р.

Вельмиповажний Михайле Сергієвичу!

Небіщік Владимір Вікторович[10] не раз за життя свого висловляв свою волю леговати свою бібліотеку Товариствові імени Шевченка у Львові яко єдиній українській науковій інституції.

Дуже прохаю Вас повідомити про се Товариство імени Шевченка[11] і попрохати його дати розпорядок, кому і як передати бібліотеку. На жаль, на неї нема каталогу. Може бути, Товариство забажає доручіти кому зробити такий каталог ще тут, у Росії? Частина бібліотеки Владиміра Вікторовича у Кийові, друга ж, більша, у х[уторі] Оріхівщіні Лубенського повіту[12].

Чі схочете сю частину, що на селі, перевезти попереду до Кийова, чі скажете відослати її просто до Львова. Бібліотека переважно складається з книжок не російських. Здебільшого, се книжки англійські, німецькі і французькі, є також італійські, провансальські, іспанські, голандські. Теми переважно: філософія, фолькльор, історія релігій, література недержавних народів і т. д.

З найбільшім поваженням
В. Леонтов[ич]

1905 р. Декабрь, 9 ст. ст.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 5–6. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 4

[Київ,] 8 березня 1906 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Дуже винен я і перед Вами, і перед Товариством, що так довго не висилаю книжок і не відписую. Все сподівався скоріше їх впакувати та вже заразом з листом вислати, але досі не встиг ще виготовити до одправки навіть і тіх, які є у Кийові. Раз у раз набігають усякі нагальні справи (газетні, виборчі, а часом і свої), а хотілося б хоч бігцем переглянути кожну книжку, чі не знайдеться в якій закладених в середину приміток, написаних Володиміром Вікторовичем, бо всі ті примітки ми з Юлією Владиміровною хочемо зберегти. Отже, такого діла не можно було і доручіти якійсь конторі. Тепер я сподіваюся, що за тиждень скінчу впаковувати ті книжки, які є в Кийові, і зразу їх вишлю. Що ж до тіх, що лишілися на селі, вишлю їх ще з місяць або два перегодом, коли зможу поїхати на село або знайду когось певного, кому можно б доручіти таку справу. Книжок тут у Кийові знайдеться, либонь, пудів з 70, а на селі, мабуть, двічі стільки.

Ми з Юлієй Володимировною дуже і дуже дякуємо Товариству за добрий намір держати бібліотеку Володиміра Вікторовича "в окремих шафах з именною таблицею Покійного". Він за життя поклав так багато праці і думки на складання тії бібліотеки. Він дуже любив її, і ми знаємо, що йому було б за життя дуже приємно знати, що і після його смерти вона складатиме щось одно ціле. Отже, думка Товариства зробити з бібліотеки Володиміра Вікторовича окрему частину своєї бібліотеки саме відповідає бажанню покійного, і ми щиро дякуємо за так щіре з боку Товариства відношення до дару Володиміра Вікторовича.

Ви запитуєте, чі не написав би я статті про Володиміра Вікторовича. Статті, що робила б оцінку його літературної діяльности, я не можу дати, бо не маю знаття в тіх науках, над якими він працював, та й краще хотів би, щоб се зробив хтось інчій, а не так близькій родич як я.

Але я сбіраюся записати все, що пригадаю з того, що чув від Володиміра Вікторовича про його життя[13]. Він стільки і сам пережів, і людей бачів на своєму віку, а до того вмів так глибоко розуміти і їх, і житьові явища, і так яскраво про все те розсказував, що я хотів би зберегти для людей хоч дещо з його спогадів... Після Володиміра Вікторовича лишівся, на жаль, не викінчений рукопис дуже великого наукового твору з обсягу фольклора та релігій[14].

З найбільшіми поваженнями та щирістю
Волод. Леонтович

1906 р. Марця, 8

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 7–9. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 5

[Київ,] 12 квітня 1906 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Після дуже довгої подорожи повернувшись у Київ вчора, дістав я Вашого спільно з д. д. Франко та Гнатюком листа[15]. Не можу зразу, не порозумівшись з редакцією та не виясчивши справи, відписати Вам на його. Мушу тільки сказати, що він тяжко засмутив мене. Певен, що в основі є якесь непорозуміння, бо знаю погляди співробітників на ту справу, з-за якої повстало непорозуміння. Цими днями виясню все і напишу Вам. Хочу сподіватися, що коли справа вясниться, Ви зміните Ваш суровий рішенець.

Досилаю з сім листом накладну на частину книг покійного Володиміра Вікторовича*. Ті, що посилаються, всі переписані, і їм робиться каталог. Коли він буде виготовлений, зараз його вишлю Вам. Інчі книги зараз переписують, і коли се буде зроблено – вишлю їх і разом каталог їх.

З найбільшим поваженням, бажаючи Вам усього найкращого
Вол. Леонтович

1906 р. 12 Апр[еля]

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 10–11. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 6

[Київ,] 12 жовтня 1906 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Юлія Владиміровна і я дуже дякуємо Вам за те, що зробили нам ласку, надіславши Вашу автобіографію. Уважливість Ваша надто тішить нас, бо разом з глибокою пошаною почуваємо до Вас і щиру приязнь. Спасибі Вам також за клопоти про надсилку "Вістника" та "Записок". Юлія Владиміровна прохає Вас переказати Товариству імені Шевченка щиру подяку за честь, їй зроблену обранням[16].

---

* Олівцем рукою М. Грушевського дописано "Лесевича".

Листа Вашого дістав не зразу, бо днів з десяток перебував поза Київом на земських зборах в Лубнях та Хоролі, а також і в себе на хуторі. Повернувшись, ще два дні слабував мігренею, через це вибачте, будь ласка, що забарився з відповіддю.

Щодо плянів наших про заснования тут нових органів або про з'єднання їх з "К[иевской] Ст[ариной]", то поки що мало що посунулось. Вол[одимір] П[авлович] обіцяв скликати товариство редакційне "Ки[евской] Ст[арины]"[17] для обговорення сієї справи, але через те, що зразу він, а впослі я виїздили на земські збори – се діло ще не посунулося. Сіми днями дожидаюся від Вл[адиміра] П[авлови]ча закликання на сі збори. Вас[иля] Хвед[оровича] ще нема. Він досі в Парижу і, як сдається, сбірається перебути там ще довшій час. Коли виявиться, що забариться там, то думаю почати розмову з їм листами, якби вже виявилося тільки про що писати.

Щодо гарантії на щоденний часопіс, то не можу зрозуміти, звідки Є[вген] Х[арлампієвич] собі вигадав, ніби ту гарантію я або В[асиль] Х[ведорович] дамо і на той рік[18]. Певен так само і за В[асиля] Х[ведоровича], як і за себе, що сього не буде. Як і Ви, думаємо, що є в нас більши важні завдання та що щоденний часопис видавати поки що безнадійно. Нарешті – часопису, в якому буде той склад співробітників, який є зараз в "Раді", ні я, ні В[асиль] Х[ведорович] ні в якому разі не станемо на допомозі, бо не згожуємося в напрямку, та й дістали вже чимало прикростей від цього товариства[19]. Се казав я Є[вгенові] Х[арлампієвичу] кілька разів і зовсім одверто та прямо, і тому дивуюся, звідки він взяв свої сподіванки на нашу гарантію.

Подорож наш до закордону все відсовується. Юл[ія] Вл[адиміровна] все вигадує якісь причини до того. Вона боїться операції, а я не зважуюся взяти на себе відповідальність, щоб рішуче намовляти її до неї. Не знаю ще, як з цим буде.

Питання про селитьбу для Вас ще не посунулося. Мушу з цього боку прохати Вас зробити мені деякі вказівки. Річь в тім, що за тіх садиби на Кирилівській, за які мені досі говорили, правлять поки що більш меньш по 25 карб[ованців]: (22 та 26) за сажень. Дуже можливо, що з сього можно б щось виторгувати, але також може трапитися, що правлять і задорого (так принаймні дехто каже, та й мені здається), але в кожнім разі, коли вже платити таку ціну, так на ті гроши, що Ви хотіли на се призначити (3000–5000 карб[ованців]), ґрунт був би дуже малий. Будь ласка, напишіть, який мінімум завбільшки хочете мати ґрунта, а також, на яку ціну за сажень можете згодитися. Ще, будь ласка, повідоміть, чи невідмінно бажаєте мати ґрунт на Кирилівській, чи, може, пристали б купити і на Дорогожицкій, або біля Технологічного[20], або і ще десь на окрайні. Річь в тім, що в тіх місцях, надто біля Технологічного, можно купити значно дешевше. Так, біля Технологічного і за 3 крб. сажень. Та, як на мою думку, місця там, а надто на Дорогожицькій, ще кращі, ніж на Кирилівській. Правда, з їх не видко Дніпра, так зате на Кирилівській місця низькі, і легко може бути, що в домі, яко збудуєте, буде вохкість.

Будь ласка, напишіть відповідь на сі запитання, щоб краще орієнтируватися, вибіраючи ґрунти[21]. Ті два ґрунти на Кирил[івській], які мені досі показували, на мою думку, не підхожи. Один з їх занизький, а другий завеликий, та і ціна задорого.

Чи приїде[те] і коли, Михайле Сергієвичу, до Кийова. Мабуть, якби Ви приїхали, всі справи посунулися б швидче.

Бажаю Вам усього найкращого. З найбільшим поваженням

В. Леонтович

1906 р. 12 Октября

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 12–13, 17–18, 14–16. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 7

[Київ,] 26 жовтня 1906 р.

Вибачте, будь ласка, що турбую Вас сім. Досилаю 300 карб[ованців], що належаться Д[окто]р[о]ві Франкові. Будь ласка, передайте сі гроші.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Двічі вже збіралися в редакції "Київської Старини", але не знати ще, чи зможе вона істнувати, бо передплатників дуже мало, грошей нема та нема до того ще і співробітників. За грішьми хотять звернутися до Вас[иля] Хв[едоровича], але чи буде з того що – не знаю, бо тепер є дуже богато усяких дуже важливих потреб. Тим часом, не вважаючи на все, до злуки з "Записками" чомусь не хотять пристати. Хотять, якби те було можливо, переробити "Київську Старину" в такий місячник, де б перша половина була наукова з двома викладовими мовами – і українською, і російською, а друга публіцистична з однією мовою – українською. Хоча таким чином видно, що нахилити ні "К[иївську] Ст[арину]", ні "Н[ову] Гр[омаду]" до злуки з "Записками" і "Літ[ературно-]н[ауковим] вістником" не можно, але все-таки, Мих[айле] Сергієвич, якщо маєте хоч маленьку змогу, будь ласка, приїздіть до Кийова скоріше. Присутність Ваша тут дуже потрібна, тут йде такий розгордіаш, що хоч і йде розмова про богацько видань, а боюся, щоб наприкінці не трапилось так, що і одного не буде.

Розмовляв про українську кафедру[22] (для початку почав про кафедру взагалі) з пр[офесором] Перетцом[23]. Він каже, що тепер нема ніякої надії на те, щоб професорський совіт згодився заснувать постійну українську кафедру і асігнувати на неї кошти. Не можно, на його думку, сподіватися навіть, щоб рада філологічного факультету пристала на се. Він лічив, що за українську кафедру будуть напевне тільки оці: В. Б. Антонович[24], І. В. Лучицькій[25], сам Перетц, Павлуцькій[26], Кнауер[27] та Леціус[28] – разом 6. Проти неї, напевно, будуть: Бубнов[29], Дашкевич[30], Флоринській[31], Кулаковській[32], Голубов[33], Сонни[34] та Ардашев[35] – разом 7; і не можно вгадати, куди пристануть: Покровській[36], Довнар-Запольськ[ій][37], Голубовській[38], Гиляров[39], Лобода[40] та Иконников[41] – разом 6. Щодо Челпанова[42] – так він тепер вже виходить з Київського універс[итету] в Московський, та ще нещодавно в його вмерла дружина – так що з їм тепер ніяк говорити про нашу справу. Вважаючи на все це, д[октор] Перетц радить зробити так: зібрати з громади гроши на оплату видатків по кафедрі та прохати когось з українських учених вичитувати лекції українською мовою в становищі пріват-доцента. Тоді станеться факт, який робитиме враження і на професорство, і на суспільство, і в кінці може довести всім потребу заснования дійсних українських кафедр. Така думка д[октора] Перетц[а], але тим часом хочемо скласти тут ще петиції од громадянства в сій справі, щоб підтримати петіцію студенчества[43], і збиратимем скрізь підписи. Було б також і для сієї справи дуже користно, якби Ви і другі вчені українські вичітали сесіями у Кийові хоч по кілька публічних лекцій[44]. Як Ви думаєте про се?

Доручів комісіонерам шукати садиб по тіх вулицях, що Ви оце пишите. Але ж виявилося, що я подав Вам непевну звістку про Кирилівську вулицю, бо мій комісіонер мене одурив, назначаючи там такі ціни. Я обертався з цією справою ще до двох, і вони мені обидва сказали, що на тій вулиці можно знайти і по 10–15 карб[ованців], а навіть і дешевше за сажень, і сьогодні один навіть приніс пропозіцію: продається ґрунт по Кирилівській вул. № 132 – 1500 к[арбованців], і на ґрунті є невеличкий домок. Ціну

правлять по 10 карб[ованців], але каже, віддадуть дешевше – по 7–8 карб[ованців], але по вулиці мало – тільки 22 саж[ні]. І через те не знаю, чи підійде він Вам, бо ввесь то все-таки обійдеться дорого проти призначеної Вами ціни; а як розбити його на два та купити тільки половину – то чи годитиметься він Вам, що буде тільки в 11 саж[нів] завширшки, а довгий – близько 68 саж[нів]? Правда, у центрі такі завширшки ґрунти бувають – тільки коротши, та і все-таки се не дуже зручно. Сіми днями подивлюсь на сей ґрунт, а Ви, будь ласка, одпишіть Вашу думку про його.

З найбільшим поваженням та щирістю
Ваш В. Леонтович

1906 р. 26 Окт[ября]

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600.– С. 20–23. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 8[45]

[Київ, кінець 1906 р.][46]

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Д[обродій] Куперман Давид Осипович – комісіонер, котрий знайшов мені покупців на частину мого дворища. Може, він зробить і Вашу справу.

З найбільшим поваженням і щирістю
Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 95–96. Оригінал, автограф, рукопис. Записка на візитівці: Владимір Николаевич Леонтович, Кіев, Александровская 21-а.

№ 9

[Київ,] 28 січня 1908 р.

Дорогий Михайло Сергієвич!

Вибачте, будь ласка, що загаявся з статею[47]. Діла було дуже богато. Все ж таки вчора ввечорі статю скінчив в черновці. За три дні перепишу (так довго, бо, може, щось виправлю, та є і другі діла). Тоді вишлю. Якщо не спізниться і придасться Вам – буду радий, коли надрукуєте. Як ні, то повернете мені, будь ласка, рукопис. Як же живете? Коли приїдете до Кийова?[48] Перекажіть, будь ласка, моє шанування Марії Спирид[о]новні[49].

Ваш В. Леонтович

1908 р. Янв[аря], 28 ст. ст.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 28. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 10

[Київ, лютий – початок березня 1908 р.][50]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Рукопис статті про “Дзвін”[51] вислав позавчора заказною бандеролею. Якщо стаття Вам придастся – буду дуже радий, коли надрукуєте її у “Вістнику”; якщо ні – будь ласка, перешліть мені рукопис. Вибачте, що загаявся. Як почав переписувати, довелося дещо переробляти і виправляти. Властне кажучи, я і тепер ще хотів би дещо

погладити та посправляти, та вже нікуди далі тягти, то й послав. Але, як се можливо, зробіть, будь ласка: дайте наказ в контору, щоб мені прислано коректуру переглянути. Якщо будете друкувати, будь ласка, виправьте правопис, бо я, на сором собі, не дуже грамотний.

Будь ласка, перекажіть моє шанування Марії Сільвестровні. Юлія Волод[имі-ровна] досилає свій поклон. Коли збіраєтеся до нас?

Ваш В. Леонтович

Про справу інститута[52] В[асиль] Ф[едорович] з Влад[іміром] Бон[іфатієвичем][53] ще не розмовляв. В[асиль] Ф[едорович] почував себе сей час не дуже добре, то через те ще не зібрався до Вл[адиміра] Б[оніфатієви]ча.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 102–103. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 11

[Київ,] 20 березня 1908 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, будь ласка, що не міг дослати Вам рукописів через Вашого посланця. Він прийшов, коли я був в д[окто]ра Петровського[54], і саме в той час, як ми сиділи при вечері. Були при тім і чужи, так що ніяково було покинути всіх, щоб зараз йти додому. Я переказав посланцеві, щоб почекав мене. Але мусів, мабуть, довше затриматися в П[етров]ського, ніж посланцеві можно було чекати. Через те, коли я прийшов додому, то вже його не було. Посилаю зараз обидва рукописи.

Оповідання д. Черкасенка[55], правду мовити, не дуже мені вподобалося. Тіпи зовсім не видержані і поводяться часом так, як саме таким людям, яких хоче змалювати автор, не відповіда поводитися. Кінець штучний. Вся будова така, що справляє вражиння, ніби автор не знає, як би звести до купи свої вражиння, і часто без потреби кидається чи в той, чи в інчий бік, але все ж таки, може, при біді, як нема чого кращого, можно друкувати, бо є гарні місця. А якби можно було побалакати з автором, щоб він дещо переробив, то можно було б виправити все оповідання, щоб було і зовсім "приличне".

Пьеса <нерозбірливо> зовсім не [с]подобалася.

Посилаю обидві речи разом з цім заказною бандеролею. Вчора був на засіданні Губернс[ького] Правління – Устав затверджено з деякими змінами[56]. Зміни такі.

Головніши:

1) Обмежено теріторію, на якій Товариство має право працювати, 5[-ма] губерніями: Київ[ська], Подол[ьська], Волин[ська], Черніг[івська] і Полтавська.

2) "На випадок ліквідації ліквідаціонна комісія призначає, куди повернути маєток Товариства" (так було); перероблено так: "якому Товариству з тіх, що переслідують аналогічну мету". Кажуть, що інакше члени ліквідаціонної комісії могли б розібрати маєток Товариства собі, і що через те не можуть оставити ту редакцію сього пункта, яка була.

Можно буде забрати Устав через 2 тиждні.

Прошу Вас вклонитися низенько Марії Сільвестровні.

Бажаючи Вам усього найкращого
Ваш В. Леонтович

1908 р. 20 Марця

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 32–35. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 12

[Київ,] 7 травня 1908 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, що забарився з відповіддю на Вашого першого листа[57]. Як він прийшов – я не був в Кийові, а впісля знаючи, що Ви виїздите з Риму[58], боявся, що не застане моя відповідь там.

Як пишите, я побалакав вже з Вас[илем] Фед[орови]чем за "Вістник" і маю наказ передати до редакції 2000 карб[ованців], в мірі потреби по 500 карб[ованців] на місяць. Завтра занесу до редакції чек. Щодо питання про Інститут, то й досі не можу зважитися зняти сю розмову з В[асилем] Х[ведорови]чем[59], вважаючи на те, що він ще не зовсім видужав, а настрій у його зараз дуже тяжкий. Та й думаю, що найкраще з ним про се побалакати, коли вже буде надрукований Статут Товариства. А я з цім винен і дуже прохаю мене вибачити: загаявся і тільки сьогодні піду в Губернське Правління по Статут[60] та віддам його до редакції для друку.

Винен дуже і за рецензію на Винниченкові оповідання. Досі не вправився її скласти. Така рецензія вимагала б вільного зовсім часу, щоб можно було віддатися її обдумуванню, а його, на лихо, ніяк немає. Скоріше складу Вам рецензії на "Терновий Вінок" та "Пальмове Гілля"[61], II част[ину], а Винниченка поборю хиба серед літа, коли житиму на селі. Вибачте за се, будь ласка.

Пакунок з рукописами дістав сьогодні у редакції. Радо їх передивлюся.

Прохаю Вас низенько вклонитися Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1908 р. Мая, 7

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 29–31. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 13

[Оріхівщина,] 5 січня 1909 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Здоровлю Вас з Новим роком і бажаю Вам всього найкращого, здоров'я і сил на дальшу працю!

Вибачте, будь ласка, що не зайшов у Кийові – мордували мене усякими ділами аж до 24[-го], так що тікав, скінчивши їх, з Кийова, не оглядаючись. Вибачте також, що не писав довго, повернувшись додому. Юлія Волод[имировна] заслабла і була дуже недужа, ще і тепер лежить, хоч вже, дякувати Богові, їй краще.

За справу видання Наукового товариства кийовського гомонів з В[асилем] Х[ведоровичем]. В[асиль] Х[ведорови]ч сказав передати Вам за минулий рік останні 500 карб[ованців] і обіцяв на рік 1909 – 1500 карб[ованців][62]. Буду незабаром у Кийові – на 15[-те], коли розглядатиметься справа В[олодиміра] М[ихайлови]ча[63], яко свідок напевне, і тоді, якщо Ви будете ще в Кийові, буду у Вас, то побачимося[64]. Як же Ви вже збіраєтеся виїздити, то, будь ласка, зоставьте листом розпорядження Ваше щодо вище згаданих грошей.

Бажаю щиро Вам, Марії Сільвестровні і Каті усього найкращого.

Бувайте здорові.

Ваш Вол. Леонтович

1909 р. Янв[аря], 5

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 40–41. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 14

[Київ,] 12 червня 1909 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Завтра бачитимуся з Вас[илем] Ф[едоровичем] і перекажу йому те, що доручаєте[65], а тоді сповіщу Вас, яку дістану відповідь.

З найбільшим поваженням та щирістю

В. Леонтович

1909 р. Іюня, 12

Вибачте, будь ласка, що пишу до Вас без куверти. Я приїхав на час, то не маю тут кувертів, а боюся затримати довго Вашого посланця, поки пошлю до крамниці.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 42. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 15

[Київ,] 11 квітня 1910 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Сьогодні, повернувшись додому, піздно ввечорі одержав Вашу записку. Завтра вранці мушу виїхати з Кийова днів на три. Як повернуся, зразу заїду до Вас, щоб умовитися щодо числа, коли зібратися[66].

З найбільшими поваженням[и] та щирістю

В. Леонтович

1910 р. Квітня, 11

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 43. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 16

[Київ,] 24 квітня 1910 р.

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Квітки, спасибі, одержав. З В[асилем] Ф[едоровичем] поговорю сіми днями і сповіщу Вас. Хотілося б наперед розпитать Вас про діло подробніше[67], якби знати, коли б міг з Вами побачитися, застати дома.

Перекажіть, будь ласка, моє найбільше шанування Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1910 р. Апр[еля], 24

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 44. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 17

[Київ,] 29 квітня 1910 р.

Дорогий і високоповажний Михайле Сергієвичу!

З приводу панни Шевченкової[68] розмовляв з Василем Федоровичем. Вас[иль] Фед[орович] згожується на поміч її науці давати щороку від 100 до 200 карб[ованців].

Якби при іншій якій допомозі, напр[иклад,] львівській стіпендії абощо, – сего було б досить. Хотів сьогодні (29[-го]) бути в Вас, щоб позгодитися про се, але ніяк не зміг, а завтра (30[-го]) виїду на кілька день з Кийова. Отже, про становище сії справи зповіщаю Вас сім листом через п. Шевченко. Будь ласка, обміркуйте, чи з тими засобами можно їй щось порадити, і якщо можно, то не відмовьте написати, що саме думаєте з нею робити, щоб переказати про се Вас[илю] Ф[едорови]чу; і куди я мушу передати асігновані гроши.

Дуже жаль мені, що не міг сьогодні побачитися з Вами, боюся, що тепер, поки повернуся, Ви вже виїдете з Кийова[69], і ми, може, не скоро побачимося. Отже, бажаю Вам усього найкращого і прохаю дуже вклонитися Марії Сільвестровні.

Ваш Вол. Леонтович

1910 р. Апреля, 29

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 45–47. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 18

[Київ,] 2 січня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте мені, будь ласка, я дуже винен перед Вами, що ще не балакав з Вас[илем] Ф[едорови]чем[70]. Вчора хотів, але застав у його кількох чоловік (родичи), що приходили з новорічною візітою. Перечекав усіх, думав тоді побалакати, але як лишилися самі, то Вас[иль] Фед[орович] був вже так втомлений, що я не зважився, а сьогодні, не знаючи, що се так невідмінно сьогодні було б Вам треба, не був у Вас[иля] Ф[едоровича]. Зразу вранці були спішні діла, впісля ж хотів поодписуватися, бо зібралося богацько листів. Пішов би зараз, але ж уже п'ята година, і поки доїду, то знов буде пізно роз[по]чинати розмову. А не маючи наказу від Вас[иля] Ф[е]доровича, хоч як я певен, що все буде гаразд, не можу ж видати чеки. Отже, будь ласка, вибачте і перечикайте до завтра. Завтра вранці я поїду до В[асиля] Ф[едорови]ча і невідмінно поговорю з їм, заберу з собою і книжку чеків, а від Василя Федоровича заїду до Вас.

Ваш щирий В. Леонтович

1911 р. Января, 2

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 48–49. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 19

[Київ,] 14 січня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Якщо післязавтра не виїду, то привезу Вам чек, а як виїду, то передам через А[ндрія] М[иронови]ча[71].

Ваш В. Леонт[ович]

1911 р. Янв[аря], 14

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 51. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 20

[Київ,] 17 січня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Дякую дуже за присилку квітків. Якщо треба, то решту можно і зараз видати, розуміється.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Янв[аря], 17

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 50. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 21

[Київ,] 12 березня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

8 к[арбованців] 50 к[оп.] через посланця Вашого посилаю. Відколи писав Вам, збірався до Вас щодня, але за цей час мусів поїхати в Сидірівку (маєток В[асиля] Хв[едоровича])[72]; повернувшись звідти, заболів на інфлюєнцу – пролежав 3 чи 4 дні, ледве видужав, та й то не вповні, мусів на один день їхати до себе в Полтавщину, викликаний телеграмою. Повернув звідти позавчора вранці, але позавчора і вчора ввесь день до пізньої доби мордували мене ріжні жиди з приводу здачи завода Вас[иля] Фе[дорови]ча в оренду, бо кінчається орендний строк. Тим часом дуже треба бути у Вас чи бачитися властне з Вами, щоб наперед умовитися за характер тії рецензії[73], що Ви доручаєте. Книжку переглянув, деякі примітки поробив, теми мене цікавлять, але наперед, ніж писати, хотілося б знати, чи зійдемося у поглядах на їх.

Отже, хотів до Вас сьогодні ввечорі, але ввечорі кличуть у Шевченковській комітет[74], певен, що і Ви там будете, то там побачимося і за все поговоримо.

З дорученням Вашим до В[асиля] Х[ведоровича][75] я досі ще все барився, не знав, що так скоро їдете, а думав краще одікласти ту справу, поки вирішиться питання про сдачу завода В[асиля] Х[ведоровича] в оренду. Чому так – розскажу сьогодні ввечері, бо так богато писати. Але як думаєте, що треба спішитися, то зніму розмову завтра.

Ваш В. Леонтович

1911 р. 12 Мар[ця]

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 52–54. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 22

[Київ,] 15 березня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Заповід д[обродія] Биховського[76], що надіслали, одержав і сховав до документів. Сьогодні ввечері збіраюся бути у клубі[77] на рефераті д[октора] Стешенка, а завтра чи позавтрему невідмінно заїду до Вас.

Ваш В. Леонтович

1911 р. 15 Марця

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 55. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 23

[Київ,] 18 березня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

В мене є тільки один запасний примірник Статуту, якого і посилаю Вам.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Марця, 18

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 56. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 24

[Київ,] 3 квітня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

3 дні проїздив я по Полтавщині, а по повороті 3 дні пролежав хворий, так що тільки вчора ввечорі вперше виходив з дому; через те ще нічого не міг написати, хоч за хворобу трохи до рецензії приготовався. Не знаю, чи напишу її до сієї книжки, бо у вівторок Віті вирізатимуть аденоїди, і хоч се, кажуть, пуста операція, але спокою не маю.

4 карб[ованців] за печатку і бланки посилаю. Вчора посланець од губернатора розпитував про наше Товариство[78]. Лист Самійленка візьму до виконання. Коли виїздите? Хотілося б ще побачитися з Вами. Чи перебудете ще тут кілька днів? Питання про справу В[асиля] Ф[едоровича] ще не закінчилося, через те і я не зачинав з їм ще розмови.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Апреля, 3

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 57, 59. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 25

[Київ,] 4 квітня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Спасибі Вам велике за співчуття. Вітя, слава Богу, почуває себе гаразд. Сьогодні вранці йому зробили операційку – раз писнув, як різнули, але з того часу почуває себе добре і веселий. Тільки все-таки ні вчора, ні сьогодні рецензією не занімався і в Василя Федоровича не був, через те що дуже хвилювався, і от тепер не можу нічого Вам ще прислати і мушу, позичивши у Сірка очей, прохати Вас вибачити мені за моє недбальство. Так само не послав і подяки Биковському. Властне, ся річ мене клопоче. Подяку послати невідмінно треба скоріше, але не придумаю, у якій формі, та й підписати її треба б усьому урядові нашого Товариства, себто Вам, Е[вгенові] Х[арлампієвичу], М[иколі] В[італієвичу] і мені. Отже, чи не були б Ви ласкаві скласти подяку і підписати її, а я б завтра забіг до Вас по неї і здобув би підписи усіх членів наших та й послав би тоді Биковському. Буду в Вас вже надвечир, після того як побуваю в Вас[иля] Ф[едорови]ча.

Ваш Вол. Леонтович

1911 р. Апреля, 4

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 60–62. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 26

[Київ,] 8 квітня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Від щирого серця дуже дякую Вам за добру память і Ваш так приємний дарунок – Ваш твір[79].

Велике спасибі! Бажаю Вам, Марії Сільвестровні і Каті всього кращого, доброго здоровля і счасливої путі.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Квітня, 8

P. S. Як був у Вас, зовсім забувся за лист Биковському; чи не буде Вашої ласки прислати за Вашим підписом.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 63. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 27

[Київ,] 18 травня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, будь ласка, що не одписував так довго. День від дня одкладав – хотілося щось написати Вам про головне Ваше запитання щодо справи з В[асилем] Хв[едоровичем].

Але як досі ще нічого не вдалося зробити з заводом, то й ніяк не зважувався зняти питання. Тим більше, що доводилося щодня розмовляти з В[асилем] Х[ведоровичем] про його діла властні, і він від тіх розмов втомлювався, аж ніяково було турбовати його ще й новими справами. Нарешті сьогодні, визичивши в Сірка очей, приступив. Вас[иль] Хв[едорович] зразу неохоче прислухався, казав, що се діло вимагає, щоб його обміркувати, а він тепер втомлений, та й хотів одікласти се надалі; але тим часом С[офія] І[ванів]на[80] зацікавилася справою, сказала, що їй Ваш проект подобається і що сіми днями Вона сама здійме се питання, коли В[асиль] Хв[едорович] почуватиме себе краще, і думає, що, мабуть, пропозіція Ваша буде прийнята. Таким чином, тепер і я думаю, що се діло зробиться. Як дістану відповідь чи розпорядження – то зразу повідомлю Вас.

Вчора обміняв бомаги на ренту і сьогодні ренту передав з заявою моєю до Чернигівського суду Євг[енові] Х[арлампієви]чу, просячи його, щоб одіслав завтра, бо я сам дуже занятий і завтра вранці мушу їхати в Сидірівку. Зараз пишу В. І. С-ку[81].

Також передав Є[вгенові] Х[арлампієвичу] для одсилки копію заповіту Биковського[82] і листа до його.

За статью та й оповідання простіть. Поки не виїду з Кийова (а се буде незабаром) – нічого не можу робити. Завіряю Вас, що на день приходить до мене в справах Сид[ірівського] заводу, а часом і інчих, не менче як 10–15 жидів і розбивають ввесь час на дрібки, а в додачу, поки побалакаєш з одним, то так тобі він витрусить усі думки, що зразу після його одходу про писання немає чого і думати. Поки ж прийдеш до себе – знов присуне другий жид йому на зміну.

Низько вклоняюся Марії Сільвестровні.

Міцно Вас цілую.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Мая, 18

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 64–67. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 28

[Київ, між 18 травня та 5 червня 1911 р.][83]

Дорогий і Високоповажний Михайле Сергієвичу!

1) Справа за депозит В[асиля] Ф[едорови]ча[84] прінціпіально вирішена, але виконати її ніяк не маю часу – для того треба зобрати деякі справки і зробити деякі заяви і таке тощо, але ж ввесь сей час зранку і до ночи так занятий заводським ділом (Сидоровського заводу), а сьогодні або завтра мушу туди і їхати, що ніяк не було спромоги се діло довести до кінця. Я за се дуже на себе невдоволений, але дійсно не маю вільної хвилі і не маю спочивку.

2) Як збиралися останнього разу, то виявилося, що на всі асігновки до 1 іюля не вистачає тіх грошей, які можемо до того часу одержати. Я здіймав тоді питання: в якій черзі що оплачувати, але, якщо я не забувся, мені здається, що се питання так і лишилося без відповіді. Може, Ви краще пам'ятаєте, то, будь ласка, нагадайте – скільки призначено і коли виплатити на побільшення гонорарів. У касі є зараз щось 700–800 карб[ованців].

Ваш В. Леонтович

P. S. Якщо пам'ятаєте, як рішено, то пришлю, скільки скажете.

P. S. P. S. Може так трапиться, що затримаюся тут скільки день, тоді подбаю, щоб зробити щось з приводу першого питання.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 87–88. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 29

[Оріхівщина,] 24 червня 1911 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Листа Вашого одержав тільки три дні назад, бо тепер вже живу на селі – привіз його мені Андрій Миронович. Переїхав я сюди з 5-го, але вже мусів звідси їздити знов до Кийова, і така шкода, що не одержав тоді Вашого листа, був би побалакав зразу з В[асилем] Хв[едоровичем], бо і він тоді ще пробував у Кийові.

Зараз він, мабуть, як не виїхав, то невдовзі поїде до себе на село. Отже, вибачте, що трохи забарився з Вашою справою; на листах не так зумію про неї поговорити, але думаю, що мені досить скоро доведеться знов поїхати до В[асиля] Ф[едоровича], і тоді погомоню з їм за підпомогу для "Засіва"[85].

Таким чином бачите, Михайле Сергієвичу, що я досі ще не усівся на місці, бо недавно, 5[-го] чи що, переїхавши з Київа, вже раз вправився знов туди їздити; через те і через інчи діла досі ще ні за віщо не брався, але вже встиг трохи одпочити, то тепер потроху маю надію, що як не будуть дуже мене знов шарпати, то, може, щось напишу.

Як поїдете до Криворівні, то сповістіть, будь ласка, Вашу адресу там. "Ілюстрірована історія України" Ваша справляє тут дуже і дуже велике враження і, здається, іде дуже добре. Як же Ви живете? Що саме тепер робите?

Низенько вклоняюся Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1911 р. Іюня, 24

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 68–70. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 30

Київ [,після 6 жовтня 1911 р.][86]

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, дорогий Михайле Сергієвичу, що довго не писав Вам. Чув, що Ви виїхали до Італії[87], і не знав, куди адресувати Вам. Ціми днями був в мене Пав[ло] Ф[илипович][88] з Вашим листом і переказав, що Ви скоро повертаєтеся до Львову, а звідти незабаром будете і до Кийова. П[авло]ві П[илипови]чові я передав 1000 к[арбованців] для "Засіву", які дістав від В[асиля] Х[ведоровича] з приводу Вашого листу. А тепер дуже заклопотаний в такій справі. Є в мене до Вас дуже важне і дуже пильне діло. В ціх днях збіраюся і я на відпочивок до Італії[89] і хотів заїхати до Вас до Львова, але тепер боюся, щоб ми не розминулися, якщо Ви виїдете до Київа саме тоді, як я до Львова. Отже, дуже прохаю Вас, як одержите сього листа, телеграфувати мені, коли саме виїздите зі Львова, щоб я або поспішився до Вашого від'їзду, або почекав на Вас тут. Не турбував би Вас сім, якби справа не була так дуже важна[90].

Прошу переказати мое найглибше поваження Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

Адреса моя до телеграфу: Кіевъ, Александровская, 21
Владиміру Леонтовичу

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 73–75. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 31

Київ [,14 (27) жовтня 1911 р.][91]

THERES HVOROBU[92] NE SNAJU PEVNO MABUT SMOJU VIEHAT 20 MOJE TIH DNIV SBIRAETES PRYIHATY POCZECAIU LEONTOVITCH

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 71. Телеграма на бланку.

№ 32

Київ [,20 жовтня (2 листопада) 1911 р.][93]

VIEDU DVADZIATOGO POLOWINI DESIATOI VVETSCHORI LEONTOWITSCH

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 72. Телеграма на бланку.

№ 33

[Київ,] 11 січня 1912 р.

Дорогий і Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Василь Федорович прохав переказати велику свою вдячність[94] і Вам, і Товариству імені Шевченка за ту велику честь, яку хотіли йому зробити обранням в почесні члени Товариства, але разом прохав, щоб його не вибірали. Вас[иль] Фед[орович] взагалі не любить займати якесь видне місце, а тут, на його думку, і не личить йому бути почесним членом в науковім Товаристві, бо ж він сам на науковому полі не працює і не працював, то і видно було б, що він обраний не за наукову

працю, а від сього він почував би себе ніяково. Переказую Вам сі слова Вас[иля] Фед[оровича] і дуже прохаю Вас, щоб направили діло відповідно сьому його проханню і не вибірали його.

Низенько вклоняюся Марії Сильвестровні і Вам.
Ваш В. Леонтович

1912 р. Янв[аря], 11

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 76–77. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 34

[Київ,] 17 січня 1912 р.

Дорогий і Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Позаяк Ви не пишите, чи можно переслати чека через Вашого посланця, то перешлю Вам його завтра через Андрія Мироновича[95], бо сам їду сьогодні ввечері на 2 дні до себе, а повернуся 21-го вранці. Низенько вклоняюся Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1912 р. Янв[аря], 17

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 78. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 35

[Київ,] 20 лютого 1912 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Приїхав з Сидірівки два дні назад, але був зовсім хворий і тому не сповіщав Вас. Якщо Вам зручно – радий буду дуже, щоб побачитися у середу ввечорі годин в 7 ½.

Ваш В. Леонтович

1912 р. Февр[аля], 20

Якщо можно – перекажіть, будь ласка, моє прохання Миколі Вит[алієвичу][96], бо не знаю його адреси.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 79–80. Оригінал, автограф, рукопис. Лист на поштівці з зазначеною адресою: Киев, угол Никольско-Ботанической и Паньковской. Собственный дом.

№ 36

[Київ,] 26 березня 1912 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

В середу 11 рано буду в Вас. Спасибі, що узяли на себе сей клопіт. Книжки привезу. В клуб збіралися було зовсім сьогодні з дітьми, але вночи щось Оля занедужала, то не знаю вже як – чи буде їй краще; якщо видужає, то приїдемо, а ні, то навряд. Заяву з охотою підписав.

З найбільшими поваженнями та щирістю
В. Леонтович

1912 р. Марця, 26

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 81. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 37

[Київ,] 1 квітня 1912 р.

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Посилаю плед, що позичали, спасибі Вам, Михайлові Михайловичу[97].

Вас[иль] Ф[едорови]ч доручив мені передати на подорож Мик[оли] В[італієви]ча[98] 300 карб[ованців], які при першій нагоді передам.

Щодо складу книжок, то такої великої огороженої містини, як та хата, що ми розмовляли в редакції, на превеликий жаль, нема. Є у сараї комірчина з полом і дахом, але значно менша. Перекажіть, будь ласка, моє шановання Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1912 р. Квітня, 1

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 82–83. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 38

[Київ,] 2 квітня 1912 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Дуже буду дякувати Вам, коли прибудите до мене, і в призначену Вами годину чекаю Вас.

Ваш В. Леонтович

1912 р. Апр[еля], 2

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 84. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 39

[Оріхівщина, ст. Ромодан
Лубенського повіту Полтавської губернії,]
[3 червня][99] 1912 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Справи добродійного товариства підпомоги науці та штуки в мене вже налагоджені. Так коло 10[-го] –12[-го] буде в Кийові Петро Ян[уаріє]в[ич][100] – пишу і сподіваюся, що приїде і Ілля Людв[игович][101]. Було б Вам велике спасибі, якби і Ви знайшли змоги приїхати під той час. Будь ласка, якщо можно – приїздіть і напишіть мені в Ромодан, чи будете?

Не пишу більше, бо сподіваюся скоро бачитися.

Низенько вклоняюся Марії Сільвестровні.

Ваш В. Леонтович

1912 р. 3 Іюля

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 85. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 40

[Київ,] 30 грудня 1912 р.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Ваш олівець знайшов і приставлю його завтра разом з рукописами до редакції.

Ваш В. Леонтович

1912 р. 30 Де[кабря]

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 86. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 41

[Київ,] 23 квітня 1913 р.

Дорогий і Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Не можу висловити, як мені обідно і прикро, що я ані міг встигнути вчора прибути додому, коли Ви, спасибі Вам, були в мене, ані сьогодні не міг прибути до Вас, як мені дуже-дуже хотілося. Сі останні дні мав такого клопоту, що ледве встиг обігнати головніше і, зовсім перетомлений, все ж таки не встиг всього зробити, не встиг і до Вас прибути. Міг би ще і сподівався зробити се ввечорі, та до мене прибув Євгеній Харлампович.

Будь ласка, перекажіть моє найглибше шанування Марії Сільвестровні.

Щиро бажаю Вам усього найкращого

Ваш В. Леонтович

1913 р. 23 Квітня

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 92–93. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 42

[Київ,] 23 травня 1913 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Посилаю всі листи мої і Юлії Вол[одиміровни] у Наукове товариство, добродіям, яким доручаємо наши голоси[102], і "Видавничий спілці" прямо Вам разом з сім листом. Вибачте, будь ласка, що трохи з сім запізднився, бо виїздив з Кийова. Вибачте також, будь ласка, що турбую Вас сім, але думаю, що краще, коли усі потрібні документи будуть у Ваших руках і Ви вже, як схочите, так їх і поправите.

Завтра знов їду у Полтавщину, бо викликають мене присяжним засідателем. Повернуся до Кийова тільки на кілька день, 31[-го], і вже тоді виїду на все літо до себе і навертатимуся до Кийова лиш випадково проїздом та на короткий час.

Бажаю Вам усього найкращого

Ваш Вол. Леонтович

1913 р. 23 Мая ст. ст.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 89–90. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 43

[Київ, 10 грудня 1913 р.][103]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вибачте, будь ласка, що я зважуюся турбувати Вас своїми клопотами, та не знаю, чи побачуся вже з П[авлом] Пил[иповичем] перед його подорожжю, а тим часом я ще не одержав від його квітків: 1) на 300 карб[ованців], що боргував на видатки видання моїх оповіданнь[104] і 2) на 300 карб[ованців], що передав йому вчора на втрати "Засіва"[105]. Ми умовлялися, що при нагоді колись він дасть мені ті квітки, тим часом тепер їду я, далі він, і до 1 січня, може, не побачимося. Квіток же № 2 на 1 січня мені необхідно потрібний, а квіток № 1 однаково колись потрібно буде написати. Отже, дуже прохаю Вашої ласки: візьміть, будь ласка, в П[авла] П[илиповича] ці квітки і затримайте в себе, поки повернуся. Ще раз даруйте мені, прохаю Вас, сей

клопіт, але Ви з П[авлом] П[илиповичем] мешкаєте в одному будинку, та й Вам відомі сі обидві справи.

Прошу Вас переказати мій уклін Високоповажній Марії Сільвестровні.

Уклоняюся П[авлу] П[илипови]чу.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 99–100. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 44

[Київ, 10 грудня 1913 р.][106]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Повновласть взяв. Спасибі, що нагадали.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 109. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 45

[Київ, 14 грудня 1913 р.][107]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Приїхав сьогодні. Євг[ен] Хар[лампієвич][108] і Вол[одимір] Мих[айлович][109] приїдуть завтра. Заходив розсказати Вам про нашу подорож. На жаль, Вас не було дома. Побачимося, мабуть, у редакції.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 108. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 46

[Київ,] 12 березня 1914 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

За гроши я не забув, але Ви не сказали мені, на яке саме число вони потрібні, а щоб здобути їх – треба було б зоставити папери, а се вимагало часу. Отже, не знаючи, що вони прить мали потрібні, я і відсунув се діло до повороту з дому, бо не почував себе добре та й мав богато клопоту. Завтра все се зроблю і ввечорі привезу гроши до Вас. Дуже дякую за запросини за себе і Олю, яка зараз у гімназії і тому не може сама подякувати.

Ваш В. Леонтович

1914 р. Марця, 12

Повернувся вчора ввечорі.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 94. Оригінал, автограф, рукопис.

ЛИСТИ З ОРІЄНТОВНИМ ДАТУВАННЯМ

№ 47

[Київ, січень 1909 р.– березень 1911 р.][110]

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Буду Вам без міри вдячний, якщо Ви будете в мене, як пишите, завтра (у п'ятницю) о 9[-ій] год[ині]. Буду, розумієся, ввесь вечир дома. Дуже і дуже прохаю дарувати мені, що не прибуваю сам до Вас. Позавтрьому, у суботу рано, Юл[ія] Вол[одимірована] виїздить до Петербургу до лікарів, то завтра я не міг би сам вправитися виїхати з дому. Повернувся тільки сьогодні уночи.

Ваш Вол. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 105. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 48

[Київ, між 1909 та 1914 рр.][111]

Дорогий і Високоповажний Михайле Сергієвичу!

Вибачте, будь ласка, що роблю Вам клопіт. Вчора забувся у Вас свої калоші з буквою Л. Будь ласка, перешліть їх через сього посланця.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 104. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 49

[Київ, після 5 січня 1910 р.][112]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Не відмовьте, будь ласка, прибути на засідання Товариства підпомоги науці і штуці у п'ятницю до моєї хати в 7 ½ г[один] ввечорі. Низький поклон Марії Сільвестровні.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 107. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 50

[Київ, січень–лютий 1911 р.][113]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Щиро дякую за добре слово і витаю Вас з поворотом. Завтра буду в В[асиля] Ф[едорови]ча і, якщо стан його здоровля дозволить, зніму річ про те питання. Оповідання вчерні готове, але ні в Петербурзі, ні по повороті ще не мав часу з їм занятися.

З найбільшим поваженням

Ваш щирий В. Леонтович

P. S. У вівторок ввечорі на 2 дні їду до маєтку В[асиля] Ф[едорови]ча, але до того постараюся бути в Вас.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 101. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 51

[Київ, 1912–1914 рр.][114]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Якщо видати гроши (1000 к[арбованців]) Науковом[у] Товариству зараз та викупити наши папери, яким строк у сьому місяці, то вже не буде чого давати Олесеві тепер. Видати зараз же можно хиба тоді, якщо Наук[ове] Т[овариство] зачекає з одержанням своїх, як же ні – то можно буде видати Т[овариству] їх після того, як, викупивши сей борг, що є, зробемо знов новий. Через те, що се питання невияснене, та через те, що не знаю, чи можно посилати гроши через Міну, лишаю всю справу до завтрього, коли побачимося.

Ваш В. Леонтович

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – С. 106. Оригінал, автограф, рукопис.

КОМЕНТАРІ

1. Вперше опубліковано: *Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. / Авт. проекту вид. О. Леонтович. – К., 2006. – Т. 4. – С. 294. Публікується за оригіналом.

2. Йдеться про Мордовцева (Мордовця) Данила (1830–1905) – українського та російського письменника, історика, етнографа. М. Грушевський високо оцінював громадську діяльність та творчу спадщину Д. Мордовця, називаючи його "Нестором українського письменства" (*Грушевський М.* Данило Мордовець: Некрологічна замітка // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т. LXVI. – С. 6–8). Особливо відзначав його історичну белетристику на українські теми. Твори Д. Мордовця друкувалися в ЛНВ, перші українські оповідання видані 1904 р. у Львові "Видавничою спілкою". Заходами відомого українського мецената Є. Чикаленка при НТШ у Львові було засновано Фонд імені Д. Мордовця для преміювання літературних творів на історичну тематику, написаних українською мовою. Найвірогідніше, М. Грушевський не був учасником ювілейних заходів у Петербурзі, бо не згадується в детальних спогадах про цю подію Є. Чикаленка (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 168–174). На ювілеї Мордовцева були присутні представники Київської та Одеської громад, зокрема В. Науменко та Є. Чикаленко. Результатом урочистостей стало заснування Петербурзької української громади. Перше організаційне зібрання громади за участю О. Бородая, Ц. Білиловського, Є. Волянського, П. Саладилова та Є. Чикаленка відбулося на квартирі В. Леонтовича (Там само. – С. 173).

3. "Вестник Европы" – щомісячний історико-політичний та літературний журнал, виходив у Петербурзі у 1866–1918 рр. У 1866–1908 рр. журнал видавав та редагував М. Стасюлевич, у 1908–1916 рр. – видавець М. Ковалевський, редактор – К. Арсеньєв, з 1916 р. – видавець Д. Овсянико-Куликовський, редактор Д. Грімм. Друкував праці з філософії, історії, економіки, права, твори російських письменників. Мав чітку західноєвропейську орієнтацію, підтримував політичні програми октябристів та кадетів.

4. "Русское богатство" – щомісячний літературний та науковий журнал, що виходив у Петербурзі в 1876–1918 рр. В історії видання виділяється декілька періодів, концепція яких визначалася складом видавців та редакторів. На 1896 р. його видавцями були Н. Михайловська та В. Короленко. До 1895 р. на чолі редакції стояли С. Кривенко та В. Воронцов, які пізніше заснували журнал "Новое слово". З 1895 р.

натхненником журналу став М. Михайловський, до складу редакції входили В. Короленко, М. Анненський, О. Іванчин-Писарев.

5. "Новое слово" – щомісячний науково-літературний журнал, заснований 1895 р. у Петербурзі. На чолі редакції стояв С. Кривенко. Журнал був головним органом народництва. Закритий 1897 р.

6. На той час вийшли такі твори В. Леонтовича: Солдатський розрух. Бувальщина. Написав Володимир Левенко. Передрук з "Діла". – Львів: З друкарні НТШ, 1891. – 43 с.; Пани й люди. Повість Володимира Левенка. – Львів: З Друкарні НТШ, 1893. – 168 с.; Per pedes apostolorum (Стопами апостолів): Образки з життя духовенства. Написав Володимир Левенко. – Львів, 1896. – 106 с. (вперше опубліковано в "Зорі" 1895 р.). Рецензії на ці твори подали у 1893–1896 рр. в "Зорі", "Ділі", "Житі і слові" В. Лукич та С. Томашівський.

7. "Зоря" – літературно-науковий і громадсько-культурний двотижневик ("письмо літературно-наукове для руських родин"). Виходив у Львові у 1880–1897 рр. Від 1885 р. – орган Товариства імені Шевченка (згодом – НТШ). Редактори: О. Партицький, Г. Цеглинський, О. Борковський, В. Левицький, О. Маковей, К. Паньківський та ін. У 1883–1886 рр. в редакції працював І. Франко. На 1893 р. журнал мав близько 400 передплатників. У 1894 р. заборонений царською цензурою для ввезення до Російської імперії, поширювався у Наддніпрянській Україні нелегально. В часописі друкувалися автори з усіх українських земель, в т. ч. й М. Грушевський. З 1898 р. на базі "Зорі" та видання І. Франка "Житє і слово" засновано "Літературно-науковий вістник".

8. Зваживши на це прохання, М. Грушевський надіслав адресу, про що свідчить лист В. Леонтовича до А. Кримського від 2 лютого 1897 р. У ньому він зокрема писав: "[…] досі не знав Вашої адреси. До кого не обертавсь, всі відказували, що Ви у Сирії. А де саме, ніхто не знав. Тільки оце д[обродій] Грушевський був ласкавий відповісти і переслати Вашу докладну адресу, коли я надумався звернутися до нього" (*Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 341). В цілому лист присвячений оцінці белетристики А. Кримського.

9. "Складка"– літературний альманах, виходив у 1887, 1893, 1896 рр. у Харкові, у 1897 р. – у Петербурзі. Всього вийшло 4 книжки. Видавець і редактор перших двох – В. Александров, наступних – К. Білиловський.

10. Згадується батько дружини В. Леонтовича Лесевич Володимир Вікторович (1837–1905) – філософ, літературознавець, фольклорист і громадський діяч, військовий інженер за фахом. Походив з козацько-старшинського роду (с. Денисівка Лубенського повіту на Полтавщині). Переслідувався царатом. Обраний дійсним членом НТШ з нагоди 40-ліття наукової діяльності за тиждень до смерті, повідомлення про що отримати не встиг. Помер 13 (26) листопада 1905 р. у Києві, де і похований. Був особисто знайомий з М. Грушевським та іншими членами НТШ, зокрема І. Франком та В. Гнатюком, зустрічався з ними влітку 1903 р. Листувався з львівським професором (листи В. Лесевича до М. Грушевського зберігаються: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 601). Завдяки М. Грушевському було видано збірку казок, записаних В. Лесевичем від мешканця с. Денисівки Радіона Чмихала (Оповідання Р. Ф. Чмихала / Зібрав В. Лесевич // Етнографічний збірник: Видання Етнографічної комісії НТШ. – Львів, 1904. – Т. 14. – 340 с.). "Вы сразу оценили, что его стоит поддержать, и действительно поддержали, да еще кроме этого блистательно поощрили старика, которому и не снилась такая награда", – писав В. Лесевич до голови НТШ та тішився за свого земляка і за себе, адже його записи пролежали понад 10 років.

М. Грушевський високо оцінював людські якості та наукові здобутки В. Лесевича. Характеризуючи його зацікавлення українством, у некрологічній замітці відзначав вплив на них “його зятя, звісного українського письменника Вол. Леонтовича” (*Грушевський М.* Володимир Лесевич – Іван Рудченко: Некрольогічні замітки // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т. LXVIII. – Кн. VI. – С. 2–8 (розділ “Miscellanea”). На початку 1906 р. в ЛНВ було опубліковано нарис П. Карманського “Памяти Володимира Лесевича” (ЛНВ. – Львів, 1905. – Т. XXXIII. – Кн. 1. – С. 137–142).

11. Цей лист було зачитано на засіданні Виділу НТШ 17 січня 1906 р. та ухвалено висловити подяку В. Леонтовичу за заходи у справі виконання заповіту В. Лесевича (Хроніка НТШ. – Львів, 1906. – Ч. 26. – С. 1–2). За звітами Бібліотеки НТШ відомо, що книгозбірня В. Лесевича надійшла двома партіями: 9 пакунків у квітні, 13 – у вересні 1906 р. (Там само. – Ч. 26. – С. 18–19; Ч. 27. – С. 16). Характеризуючи її зміст, працівники бібліотеки відзначали: “Зазначимо, що буде се найбогатша й найбільш систематична колєкція фільософічних творів (нім., франц., англ., італ., рос. й ин.) в Галичині, яку зміг зібрати тільки той, що ціле житє займався фільософічними питаннями й виробив собі авторитетне імя не тільки в Росії, але також у Західній Європі” (Там само. – Ч. 26. – С. 19). На засіданні Виділу НТШ 26 вересня 1906 р. було ухвалено виділити додатково працівника для впорядкування колекції, оскільки на той час ще не надійшов її каталог. На кінець 1906 р. для книгозбірні В. Лесевича було виділено окрему кімнату, обладнано її новими шафами та освітленням, а з початку 1907 р. розпочато роботу з розміщення книжок (Там само. – Львів, 1906. – Ч. 28. – С. 2, 17).

12. У родинному маєтку батька на хуторі Оріхівщина Лубенського повіту Полтавської губернії (тепер село Оріхівка Лубенського району Полтавської області) 22 липня (ст. ст.) 1866 р. народився В. М. Леонтович. Його матір, Ольга Іванівна Леонтович (уроджена Альбранд) – рідна сестра дружини В. Ф. Симиренка, походила з французької емігрантської родини. 1909 р. на хуторі акціонерним товариством братів Леонтовичів було побудовано цукроварню. Як свідчить цей лист, в Оріхівщині зберігалася частина бібліотеки Володимира Лесевича.

13. Окремі спогади про В. В. Лесевича авторства В. М. Леонтовича невідомі. Він лише коротко згадує про розповіді тестя у “Спогадах про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління” (*Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 314).

14. З листа В. Леонтовича до П. Стебницького від 22 жовтня 1906 р. відомо, що він займався переписуванням рукописів В. Лесевича (ймовірно, серед них і згаданого) і збирався приїхати з ними до Петербурга (*Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 379).

15. Чернетку цього листа без підписів, написану рукою М. Грушевського та датовану за його щоденником 20-им березня 1906 р., виявлено в ЦДІАК (Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 169, 169зв.).

“Високоповажний Володимир Миколаєвич!

Становище, зайняте редакцією «Громадської Думки», зазначене рядом фактів, – спеціально ж – її ексклюзивний партикуляризм супроти національної роботи <нерозбірливо>, сотворених на галицькім ґрунті працею поколінь галицьких і українських робітників, і відносини до поодиноких наших товаришів (як епізод з д[окто]ром Томашівським, що недавно став нам звістним в своїх подробицях), змушують нас звернутися до Вас як видавця й отвічального редактора з проханням не

уважати нас більше співробітниками «Громадської Думки» і зняти наші імена з реєстра співробітників і залишити дальшу безплатну висилку газети нам особисто. Не уважаючи на разі супроти нинішних обставин відповідним виступити против неї публічно, ми, одначе, мусимо зняти з себе всяке підозріння в тім, мовби ми солідаризувалися з становищем редакції.

З щирим поваженням".

Підставою до цієї заяви-листа стало звернення "До наших галицьких товаришів", опубліковане 9 березня 1906 р. в "Громадській думці" (Ч. 55). Це була відповідь галицьким дописувачам, які нарікали на відмову друкувати їхні статті та значні редакційні втручання в тексти. У зверненні висловлювалося побажання до кореспондентів з Галичини "писати популярно, дуже простою народньою мовою, – такою, якою говорить у нас народ". У цьому ж числі газети було подано коротку відповідь С. Томашівському, огляд якого про збірник на пошану М. Грушевського з нагоди його 10-літньої праці в Галичині з тієї ж причини було відхилено.

Отримавши згадане число газети, М. Грушевський занотував у щоденнику: "Самі прикрости: в «Гром[адській] думці» появилася відповідь Томашівському і стаття до галичан; се виходить просто на провокацію; думаю зібрати колєктивну заяву, щоб зняли наші імена з листа співробітників" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 109). Відреагував на ці замітки і С. Томашівський. Відношенням до нього як автора або до самого М. Грушевського пояснював він у листі до вчителя причину відмови опублікувати огляд (Там само. – Спр. 792. – Арк. 213–214 зв.). Аргументи учня ще більше утвердили рішення щодо підготовки колективної заяви про вихід зі співробітників газети. 17 березня 1906 р. М. Грушевський узгодив це питання з І. Франком та В. Гнатюком (Там само. – Спр. 25. – Арк. 110), а вже 20 березня на засіданні Українсько-руської видавничої спілки зачитав проект листа, після чого було прийнято рішення відправити його редакції "Громадської думки".

Інцидент викликав тривалу дискусію. Бажаючи залагодити конфлікт, 30 квітня 1906 р. у "Громадській думці" (№ 98) було опубліковано чергове звернення "До наших галицьких товаришів". Пояснюючи, що в основі попереднього звернення до галицьких кореспондентів були лише національні інтереси, а не бажання образити, редакція газети все ж висловила свої вибачення за нетактовність.

16. Юлія Володимирівна Леонтович, дружина "властителя дібр", була обрана звичайним членом НТШ ухвалою Виділу Товариства 26 вересня 1906 р. Певно, за меценатську діяльність родини у 1906–1916 рр. була звільнена від сплати членських вкладок (*Дядюк М.* Участь жінок у діяльности Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Хронікально-біобібліографічний аспект) // З історії Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – С. 110).

17. Наслідком низки редакційних зібрань та дискусій, ініційованих редактором "Киевской старины" В. П. Науменком за участю співробітників та діячів Київської громади, стало рішення видавати журнал з 1907 р. під назвою "Україна" за попередньою концепцією та редакцією. Як продовження "Киевской старины" журнал виходив впродовж одного 1907 р. Цій же проблемі присвячено і лист В. Леонтовича від 26 жовтня 1906 р. Дані кореспонденції є важливими джерелами до дискусії щодо злиття київських часописів ("Киевской старины" та "Нової громади"), які потерпали від фінансових негараздів, з "Записками НТШ" та особливо "Літературно-науковим вістником", який вже з кінця 1906 р. було вирішено перенести до Києва.

18. Перспективи фінансового забезпечення "Ради" на 1907 р. детально обговорювалися у вересні–жовтні 1906 р. у листуванні Є. Чикаленка з М. Грушевським. Так, 26 вересня 1906 р. видавець газети писав: "Д[обродій] Левенко згодився з цією думкою, тобто, що коли редактором будете Ви або Русов, то можна сподіватися, що Вас[иль] Ф[едорович] не відмовить в запомозі" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 77). Думками з цього приводу М. Грушевський, очевидно, поділився з В. Леонтовичем, на що останній зреагував такою відповіддю. Однак відомо, що В. Симиренко виділив на "Раду" у 1907 р. 5 тис. руб. (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К., 2008. – С. 55). Підтримував її і в наступні роки. 4 листопада 1909 р. Є. Чикаленко писав до М. Грушевського: "Леонтович прислав мені цидулку, в якій сказано, що В[асиль] Ф[едорович] до[по]могатиме «Раді» і в 1910 році, але в якій сумі – не сказано" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 115).

19. Про непорозуміння В. Леонтовича з редакцією ще попередниці "Ради", "Громадської думки", відомо з його листа до П. Стебницького (*Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 377) та спогадів Є. Чикаленка (*Чикаленко Є.* Спогади. – С. 317–319).

20. Так за назвою аналогічної петербурзької вищої школи називає В. Леонтович Політехнічний інститут.

21. Відомо, що жодного з цих варіантів М. Грушевський не прийняв і на певний час закрив питання щодо придбання земельної ділянки у Києві. Лише навесні 1908 р. повернувся до нього, вподобавши садибу на Паньківській, 9, яку разом з дружиною, сестрою та братом придбали в липні 1908 р. у купця П. Богатка за 46 700 руб.

22. Даний лист В. Леонтовича є важливим джерелом, що засвідчує розподіл симпатій щодо ідеї заснування українських кафедр в середовищі професури Київського університету. Пізніше, враховуючи цей "розклад", М. Грушевський у своїй публіцистичній статті "Справа українських кафедр і наші наукові потреби", написаній 16 лютого (1 березня) 1907 р., зауважить: "Судячи з тих відповідей, які дістали студенти-українці від ректора Київського університету, й інших аналогічних заяв і вияснень, трудно надіятися, щоб домагання української академічної молодежі були прийняті й сповнені. Очевидно, справа ся потягнеться на довгі часи, як і справа українських катедр в Галичині" (працю вперше опубліковано 1907 р. в ЛНВ (Т. XXXVII. – Кн. I–III); того ж року вона вийшла окремими брошурами українською та російською мовами у Києві та Петербурзі; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 458–484). Ще пізніше цей "розклад" проявиться і під час конкурсу 1907–1908 рр. на заміщення кафедри російської історії, участь у якому взяв М. Грушевський. За інформативними листами В. Перетца, відкритими опонентами вченого, а отже, і українства в цілому, і тоді однозначно залишалися М. Бубнов, Т. Флоринський, Ю. Кулаковський (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 687). Майже збігається і список прихильників, яких називає В. Перетц: "Теперь я вижу, что без Высшего украинского института – не обойтись. В университет ход запечатан. Я думал, что если Совет плох, то в факультете совесть дрогнет у кой-кого. Но этого не случилось, и мы (то есть я, Лециус, Лобода, Покровский, Павлуцкий) – приобрели лишь одного союзника!" (Там само. – Арк. 8–9зв.). Цим союзником міг бути Ф. Кнауер, названий В. Леонтовичем у числі відвертих прихильників українських кафедр. Підтверджує цю думку сам В. Перетц, ще коли агітував М. Грушевського подати свою кандидатуру на конкурс: "Конечно, при конкурсе – если бы Вы пожелали принять в

нем участие – солиднее Вас не было бы никого. […] М[ожет] б[ыть,] предпочтете, чтобы Вас рекомендовала группа проф[ессоров]: Антон[ович], Довн[ар-Запольский], Павлуц[кий], я и двое немцев (Леціус і Кнауер. – *С. П.*)". (Там само. – Арк. 29–30зв.).

23. Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – літературознавець, мовознавець, фольклорист. У 1904–1914 рр. – професор кафедри російської мови та словесності в Університеті св. Володимира. 1907 р. заснував при університеті "Семинарий русской филологии". Академік Петербурзької АН та Української академії наук. В. Перетц одним з перших порушив питання про заснування українських кафедр в Університеті св. Володимира, подавши ще у травні 1906 р. обґрунтовану записку до Ради університету та оприлюднивши її на сторінках "Киевских откликов" та "Киевской старины". 18 травня 1906 р. у листі до М. Грушевського він писав: "Борюсь теперь в университете за украинские кафедры и – увы – один; помогают лишь Павлуцкий и немец Лециус" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 687. – Арк. 10зв.). У 1907–1908 рр. під час конкурсу на заміщення посади професора кафедри російської історії університету ініціював, заохочував та підтримував найсолiднішу кандидатуру – М. Грушевського (Там само. – Спр. 687).

24. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – історик, археолог, етнограф, археограф, громадсько-політичний діяч. 1870 р. захистив магістерську, 1878 р. – докторську дисертацію при Університеті св. Володимира. Ординарний (1878), заслужений (1895) професор кафедри російської історії університету. Засновник наукової школи істориків-документалістів, до якої належав М. Грушевський. Член-кореспондент Петербурзької АН.

25. Лучицький Іван Васильович (1845–1918) – історик. Ординарний (1888), заслужений професор (1898) кафедри всесвітньої історії Університету св. Володимира.

26. Павлуцький Григорій Григорович (1861–1924) – мистецтвознавець. Ординарний професор кафедри теорії та історії мистецтв Університету св. Володимира (1897–1924).

27. Кнауер Федір (Фрідріх) Іванович (1849–1917) – мовознавець. Ординарний (1890), заслужений (1909) професор кафедри порівняльного мовознавства і санскриту Університету св. Володимира.

28. Леціус Йосип Андрійович – професор класичної філології Університету св. Володимира.

29. Бубнов Микола Михайлович (1858–1943) – історик. Ординарний професор кафедри загальної історії (1895), декан історико-філологічного факультету (1905–1919) Університету св. Володимира.

30. Дашкевич Микола Павлович (1852–1908) – літературознавець. Ординарний професор кафедри історії західноєвропейських літератур (1890) Університету св. Володимира. 1906 р. очолив романо-германське відділення історико-філологічного факультету. Академік Петербурзької АН.

31. Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – вчений-славіст, візантолог. Ординарний (1888), заслужений (1907) професор кафедри слов'янської філології, декан історико-філологічного факультету (1890–1905) Університету св. Володимира. Член-кореспондент Петербурзької АН. Один з теоретиків українофобства, член-засновник Київського клубу російських націоналістів, постійний опонент М. Грушевського. На сторінках "Киевлянина" виступив із серією статей "Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм" (1899), у яких

заперечував право існування української мови. З 1909 р. – голова Київського тимчасового комітету в справах друку.

32. Кулаковський Юліан Андрійович (1855–1919) – історик і археолог. Ординарний професор кафедри римської словесності Університету св. Володимира (1888). Член-кореспондент Петербурзької АН. Належав до групи консервативних професорів. Один з активних київських публіцистів великодержавницького спрямування. У 1915 р. в газеті "Киевлянин" виступив зі статтею "Русским людям, именующим себя «украинцами»" з численними необґрунтованими закидами проти наукової та громадської діяльності М. Грушевського.

33. Йдеться про Голубєва Степана Тимофійовича (1848–1920) – дослідника церковної історії, з 1900 р. – ординарного професора кафедри церковної історії Університету св. Володимира, члена-кореспондента Петербурзької АН.

34. Сонні Адольф Ізраїлевич (1861–1922) – філолог, ординарний (1897), заслужений (1912) професор кафедри класичної філології Університету св. Володимира.

35. Ардашев Павло Миколайович (1865–1924?) – історик. Ординарний професор (1907) кафедри загальної історії Університету св. Володимира. Член Київського клубу російських націоналістів (1910). Українофоб.

36. Покровський Олексій Іванович (1868–1928) – фахівець з античної історії, екстраординарний професор кафедри загальної історії Університету св. Володимира (1906–1922).

37. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867–1934) – історик. Випускник Університету св. Володимира (1894), з яким пов'язано 20 років його професорсько-викладацької діяльності (1901–1920).

38. Голубовський Петро Васильович (1857–1907) – історик, дослідник середньовічної історії східних слов'ян. Учень В. Антоновича. З 1898 р. – професор кафедри російської історії Університету св. Володимира. Після його смерті М. Грушевський взяв участь у конкурсі на заміщення посади професора кафедри, але через шовіністичні настрої університетської професури не набрав достатньої кількості голосів.

39. Гіляров Олексій Микитович (1855–1938) – філософ, дослідник античної філософії. З 1887 р. – професор кафедри філософії Університету св. Володимира.

40. Лобода Андрій Митрофанович (1871–1931) – фольклорист, літературознавець, етнограф. Екстраординарний професор кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира (1904–1917). Від 1917 р. – ординарний професор університету. Академік ВУАН.

41. Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – історик. Ординарний (1871), заслужений (1892) професор кафедри російської історії Університету св. Володимира. Упродовж 1877–1880 рр. та 1883–1887 рр. – декан історико-філологічного факультету. Член-кореспондент (1893), академік (1914) Петербурзької АН. Академік Української академії наук (1921).

42. Челпанов Георгій Іванович (1862–1936) – російський психолог і філософ. Професор філософії Університету св. Володимира (1892–1907), згодом Московського університету.

43. Про хід збирання підписів під петицією студентів, укладеною на студентському віче 16 жовтня 1906 р., впродовж жовтня–листопада докладно інформувала "Рада". Зібравши 1430 підписів, 27 листопада 1906 р. студенти подали своє звернення про заснування чотирьох українських кафедр ректорові університету М. Цитовичу

(Рада. – 1906. – 28 листопада, 29 листопада). Розглянувши подання студентів, Рада університету прийняла негативне рішення у цій справі (Рада. – 1906. – 14 грудня). І хоча студенти продовжували боротьбу і надалі, вона не увінчалася успіхом. Українських кафедр у Київському університеті відкрито не було. В. Перетц та А. Лобода запровадили курси лекцій з української літератури на Вищих жіночих курсах. У контексті боротьби за українські кафедри слід розглядати і участь М. Грушевського у конкурсі на заміщення кафедри російської історії університету, який тривав у 1907–1908 рр.

44. Ці самі думки В. Леонтович висловив і в листі від 22 жовтня 1906 р. до П. Стебницького: "Тепер в Університеті знялося питання про українські катедри. Хочу зняти питання, чи не варт було б заразом і од громадянства скласти петицію (та збирати скрізь підписи), яка підтримувала допоминання студентів. Але щоб всі ці петиції мали в очах ширшого суспільства, професорської Колегії та Уряду більшу вагу, мені здається, годилося, щоб українські учені вичитали сієї зими у Києві кожен по кілька публічних відчитів (лекцій), а ще краще, якби знайшовся хоч один-два приват-доценти, які почали б лекції з викладовою українською мовою не дожидаючи того, коли ці катедри будуть офіційно затверджені і для удержання їх буде призначене від уряду жалування. (Мені здається, що якби на се знайти грошей, так було б навіть варт на один-другий рік призначити таким приват-доцентам громадське удержання, щоб вони мали змогу взятися до цього діла). Вважаю я, що заведення таких приватних курсів було б для справи дуже корисно. Се появило б усім, що є наукові сили, є слухачі, себто є потреба в таких катедрах – не було б вже тоді в ворогів змоги одмагатися тим, що вимагання українців є тільки модні забаганки, які не мають жодної підстави в громадських потребах. Коли б такі курси велися через рік, се був би вже факт, проти якого не так би вже легко могли б змагатися. Се виявило б якусь силу в українстві, а сила завжди імпонує більш, ніж право" (*Леонтович В. М.* Зібр. тв. – Т. 4. – С. 379). На жаль, коли М. Грушевський кинув клич заснування Інституту українознавства, не менш важливої інституції, аніж українські кафедри, і справа вимагала конкретних дій з боку В. Леонтовича – він не виявив належної активності щодо вирішення цієї проблеми, насамперед переконання В. Ф. Симиренка щодо фінансового забезпечення інституції (див. коментар до листа № 10).

45. Записка на звороті візитівки В. М. Леонтовича з його київською адресою (Кіевъ, Александровская, 21-а). Зміст записки пов'язує її з сюжетами попередніх листів від 12 та 26 жовтня 1906 р. та дає підстави до датування. Уточнити дату дозволяє щоденник М. Грушевського, з якого відомо, що від 19 грудня 1906 р. до 14 січня 1907 р. вчений перебував у Києві й неодноразово зустрічався з В. Леонтовичем. Оскільки проблема пошуку садиби для М. Грушевського позитивно вирішена не була, В. Леонтович запропонував новий варіант її розв'язання.

46. Орієнтовно датовано за попередніми кореспонденціями, в яких обговорюється та сама тема про придбання М. Грушевським садиби у Києві через посередництво В. Леонтовича.

47. Йдеться про рецензійну статтю: *Леонтович В.* Збірник "Дзвін" // ЛНВ. – Т. 41. – Кн. 3. – С. 606–618; передрук: *Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 45–56. Основну увагу в рецензії автор приділяє аналізу п'єси В. Винниченка "Щаблі щастя".

48. М. Грушевський прибув до Києва 16 лютого 1908 р., де пробув до 26 лютого 1908 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 180зв.–182). Саме в цей

приїзд було розпочато роботу із заснування Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві.

49. Тут В. Леонтович неправильно називає по батькові дружину Михайла Сергійовича Грушевського – треба Сильвестрівна, а не Спиридонівна.

50. Лист вперше опубліковано: *Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 295. Публікується за автографом. Датовано за згадкою про рецензійну статтю на журнал "Дзвін", про яку йдеться також у попередньому листі, та датою її опублікування у березневій книжці "Літературно-наукового вістника". Проте лист не міг бути написаний пізніше 8 березня 1908 р., оскільки згадується В. Б. Антонович, який помер 8 березня 1908 р.

51. "Дзвін" – літературно-публіцистичний збірник однойменного видавничого товариства, заснованого у Києві 1907 р. В. Винниченком, І. Личком та П. Понятенком. Перший номер вийшов у листопаді 1907 р. Анонсований другий збірник не вийшов через фінансові проблеми. Видання відновлено у 1913 р. заходами В. Винниченка, Ю. Тищенка (Сірого) за фінансової підтримки Л. Юркевича.

52. Йдеться про Інститут українознавства, концепцію, програму і навіть фінансовий проект якого розробив М. Грушевський та подав у статті "Чи не спроможемось?" (ЛНВ. – 1907. – Т. XL. – Кн. XII. – С. 418–425; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 347–352). Сподіваючись на підтримку проекту, М. Грушевський наголошував: "Правда, се річ досить коштовна і складна, яку на рублеві складки не організуєм. Але ми на Україні хоч небагато, але ж маємо і таких людей, яким по силам було б навіть одному чоловіку організувати такий науковий інститут, про який я хочу отсе говорити. Треба тільки тих людей заінтересувати сею справою, представивши її вагу і потребу". Звісно, мав на увазі В. Ф. Симиренка, сподіваючись, що саме В. М. Леонтович донесе до нього "вагу і потребу" цієї інституції. Як свідчить лист Є. Чикаленка до М. Грушевського від 7 грудня (ст. ст.) 1907 р., проблема інституту обговорювалася відразу після виходу статті вченого: "По словам Влад[имира] Мик[олаєвича], Василь Федорович не проти принціпіально, але де ж взяти міліон рублів – ?! – Взагалі про се ще, мов, треба радитись" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 99). Проте надалі Леонтович не виявив належної енергії для переконання В. Симиренка, не виправдавши надії вченого.

Отримавши цього листа та прибувши до Києва, М. Грушевський вже при особистих зустрічах з В. Леонтовичем 21–23 лютого 1908 р. знову порушував проблему інституту. Довіряючи запевненням, що Василь Симиренко виділить 100 тис. руб., разом з В. Леонтовичем та Є. Чикаленком почав розробляти проект товариства для легалізації справи організації та фінансування Інституту українознавства. По суті, це товариство надавало юридичного статусу відомому "комітету спадкоємців" (в різний час до нього входили В. Антонович, Т. Рильський, І. Шраг, В. Науменко, М. Лисенко, М. Комаров, Д. Багалій, В. Леонтович, М. Грушевський, Є. Чикаленко та ін.), створеному для розпорядження відсотками з призначеного на українські справи капіталу В. Симиренка. Сам М. Грушевський називав проектоване товариство "Товариством для Семир[енкових] грошей" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 182).

У короткий термін Михайло Сергійович Грушевський уклав проект Статуту Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, ознайомив з ним завідувача діловодства Київського губернського у справах про товариства "присутствія" С. Щоголєва, організував підготовку відповідної заяви для затвердження

Статуту від імені співзасновників товариства (М. Лисенко, Є. Чикаленко, В. Леонтович, М. Грушевський). В. Антонович, якого хотіли долучити до цієї справи, хворів, і зустрітися з ним не вдалося. 26 лютого 1908 р. вчений повернувся до Львова, де за декілька днів зредагував Статут і відіслав його до Києва на руки Є. Чикаленка. В наступний приїзд, 14 березня 1908 р., через хворобу В. Леонтовича М. Грушевському самому довелося відвозити документ до "Присутствия" (Там само. – Арк. 181зв.–182зв., 184). 19 березня 1908 р. з незначними змінами Статут затвердили, про що В. Леонтович повідомив М. Грушевському наступного дня (див. лист від 20 березня 1908 р.).

Так постало Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, ідея якого виходила з потреби створення Інституту українознавства. 3 вересня 1908 р. М. Грушевський занотував у щоденнику: "Лисенко запитав про нове Т-во, Леонт[ович] – буцім Сим[еренко] казав, що як иньші даватимуть, то й він, бо самі 100 тис. нічого не значать, діло дуже гарне – але 100 тис. нічого тут не зроблять. Тут і вийшла кислота" (Там само. – Арк. 209зв.). Що ж до фінансування інституту, то як свідчать епістолярні та мемуарні джерела, коштів безпосередньо для цієї мети виділено не було. Ця безперспективність була відома М. Грушевському, одну з причин він пояснює у щоденнику: "що ж до Наук[ового] інституту, то моя стаття зробила на Семиренка вражіннє неприємне; властиво на Семиренчиху: «Вл[адимир] Бон[ифатійович] не так би говорив» – жадає, наче княжить" (Там само. – Арк. 213зв.; запис від 25 вересня 1908 р.).

Товариство ж, яке мало право користуватися лише відсотками з 100 000 руб., виділених В. Симиренком, підтримувало газети, видання Українського наукового товариства у Києві, окремих письменників та діячів культури. Реально почало діяти після зборів, які відбулися 5 січня 1910 р. На них головою було обрано В. Леонтовича, скарбником – В. Симиренка. Цю подію описав у щоденнику М. Грушевський: "Потім я поїхав до Леонтовича, застав і Чикаленка, приїхав і Лисенко. Уконституювали Т[оварист]во, вибравши Леонтовича головою (він пропонував мене, але очевидно було йому приємно, коли я настояв, щоб він був), Леонт[ович] запропонував скарбником Семиренка, ми потім жартували, що Сем[иренко] мусить щось покласти для ревізії. Передав Л[еонтович] резолюцію: 2 т[исячі] на Наук[ове] Т[оварист]во і 2 тис[ячі] на ЛНВ" (*Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 101).

Детальний коментар до цього сюжету постає зі щоденника Є. Чикаленка (запис від 4 вересня 1908 р.): "В. Леонтович не раз висловлювався, що В. Ф. Симиренко вважає свій маєток громадською власністю і по смерти хотів би його вжити на якесь велике громадське діло. [...] Грушевському й прийшла думка, що добре було б заснувати нам Інститут українознавства, проект якого він виложив в «Л[ітературно]-н[ауковому] віснику» 1907 р., № 12. Коли ми пішли до Леонтовича і Грушевський розказав свій проект, то Леонтович почав всі свої доводи викладати проти цієї думки. Але Грушевський спокійно доводив вагу такого інституту – доводив, що він матиме незрівнянно більшу вагу, ніж українська гімназія, про заснування якої говорив торік Леонтович. Ми просили улаштувати нам побачення з В. Ф. Симиренком, в надії, що на цю мету той зараз дасть з мільйон рублів. Нарешті Леонтович обіцяв нас звести з В. Ф. Симиренком, але так і зима минула, а ми й не бачили його. Покійний Антонович обіцяв теж побалакати з В. Ф. Симиренком, але обидва вони не виходили цілу зиму з хати і теж не бачились, так Антонович і вмер, не сказавши

йому. Весною 1908 року, коли приїхав Грушевський і зробив докір Леонтовичу, що він не виконав обіцянки, то він засоромився і обіцяв зробити цими днями. Нарешті він нам сказав, що В. Ф. Симиренко хворий, не може нас прийняти, що він цілком спочуває думці заснувати Інститут українознавства, але таких великих грошей не дасть, а дасть 100 тисяч руб., щоб тільки користуватися % з них. [...] Рішили ми, що найкраще заснувати таке товариство, яке б розпоряджало цими грішми" (*Чикаленко Є.* Щоденник: У 2 т. – К., 2004. – Т. 1: 1907–1917. – С. 23–24).

53. Добре знаючи довірливі відносини В. Симиренка і В. Антоновича, М. Грушевський ще на початку 1908 р. спробував залучити свого вчителя до вирішення проблеми фінансування проекту майбутнього Інституту українознавства. На цю думку пристав і В. Леонтович. 11–12 січня 1908 р. вчений записав у щоденнику: "Ми з Чикал[енком] ходили до Антон[овича] – щоб він впливав на Семиренка в тім же, бо й Леонт[ович] в останній розмові (7/І), де я дуже з тим на нього поставав, висловив бажаннє, щоб Ант[онович] поговорив про се з Семиренком" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 176–176зв.).

54. Йдеться про П. Вас. Петровського, лікаря невропатолога, приятеля В. Леонтовича, якого він згадує в листі до М. Коцюбинського від 16 (3) вересня 1911 р.: "Вже третій рік д-р Петровський посилає мене за кордон відпочити" (*Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. – Т. 4. – С. 326). Згадується також у привітанні письменника з новим 1912-м роком. Листи до Михайла Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Т. ІІІ. – С. 183).

55. У липневій книжці ЛНВ за 1908 р. було опубліковано оповідання Спиридона Черкасенка "А потім? (З недавніх настроїв)" (1908. – Т. XLIII. – Кн. VII. – С. 41–56). Ймовірно, саме цей твір характеризує В. Леонтович.

56. Мається на увазі Статут Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, автором якого був М. Грушевський. Затверджений 19 березня 1908 р. Київським губернським у справах про товариства "присутствием". Виданий українською мовою окремою брошурою. Цей же статут згадується і в листі В. Леонтовича від 7 травня 1908 р. (Про мету заснування та перебіг подій з організації товариства див. коментар до листа № 10).

57. Кожне звернення М. Грушевського до В. Леонтовича у справі фінансування ЛНВ, ілюстрованих часописів "Село" і "Засів", видань УНТ тощо створювало певний дискомфорт для вченого. Подібний настрій зафіксовано і з приводу згаданого листа: "Написав до Леонтовича в справі субсідії – треба проковтнути жабу" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 209–209 зв.; запис за 2 травня 1908 р.).

58. За щоденниковими нотатками М. Грушевського відомо, що з 22 березня до 24 квітня (ст. ст.) 1908 р. він разом з дружиною Марією та донькою Катериною подорожував Італією (Венеція, Рим, Неаполь та інші місця). 27 квітня через Відень повернувся до Львова (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 184зв.–186). Це вже була третя мандрівка вченого до Італії. Першу він здійснив разом з І. Франком з 26 березня по 10 квітня (ст. ст.) (8–23 квітня н. ст.) 1904 р.; другу – вже з дружиною та чотирирічною донькою – у серпні того ж року. У листі до сестри Ганни Михайло та Марія Грушевські писали про враження доньки Катерини: "Кулюня веде себе дуже гарно, нема з нею ніякого клопоту, ходить з нами всюди і робить 8 кільометрів на день, ще й підскакує по дорозі" (Збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. – Дк–7523; лист від 12 (25) серпня 1904 р.). Результатом подорожі 1908 р. стала оригінальна праця історика "По світу. З подорожних вражінь" – белетризовані розповіді-захоплення перлинами світового мистецтва. Вперше опубліковано в

ЛНВ у 1908–1909 рр. у восьми подачах. Пізніше, після чергової подорожі 1911 р., М. Грушевський задумав видати твір окремою книжкою, але цей проект не було здійснено. Варіанти твору див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2008. – Т. 11. – С. 331–466; 486–580.

59. Ймовірно, у відповідь на листовні звернення М. Грушевського В. Леонтович вже вдруге (див. лист № 10 за лютий 1908 р.) змушений пояснювати свої зволікання щодо полагодження з В. Симиренком справи фінансової підтримки проекту Інституту українознавства. Хоча насправді не зважувався ще й через власну позицію, бо ще раніше в розмові з Є. Чикаленком зауважував, "що з 4–5 тисячами на рік нічого не зробиш, а більше грошей не видко, то й не варт і починати" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 103–104). У такому ж настрої відбулася і його розмова з І. Джиджорою (Там само. – Т. 4. – С. 161).

Не втрачаючи надії і після цього листа, 12 травня 1908 р. М. Грушевський виїхав до Києва. 13 травня вже на місці "написав Леонтовичу, що приїхав, але там не приняли листа, сказали, що він поїхав" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 187). Обурений, 15 травня М. Грушевський записав у щоденнику: "З Леонтовичем виходить анекдот скверний. Він дістав мій лист, де я його повідомляв про день приїзда й зазначав ті питання, к[от]рі треба б розв'язати (м[іж] ин[шим] виділеннє капіталу для Наук[ового] Інституту), і виїхав, мабуть, [у] вівторок же, а пробуде весь час, поки я буду в Києві. Я написав до Симиренка, посилаючися на те, що Л[еонтови]ча вже не побачу, мабуть, – там сказали, що листів не приймають, тільки з почти – хоч карточку мою прийняли. Я післав по почті" (Там само. – Арк. 188–188зв.).

Нарікав Грушевський на цю ситуацію і в листі від 18–19 травня 1908 р. до свого учня Івана Джиджори: "Леонтович, здається, утік від мене, забарікадував Симиренка – хоч я лиш з тим і їхав, щоб прискорити введеннє в житє початків Наук[ового] інст[итуту]" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. – С. 165). На цю кореспонденцію І. Джиджора відповідав: "З листу П. Проф. я не вповні здаю собі справу, які заходи робили П. Проф. у Київі, але я не згоден з тим, що на Київ можна махнути рукою. Не знаю також, як П. Проф. думають уладити справу – конкретно – з Науковим інститутом, одначе наскільки я знаю, то тих 100 000 у Леонтовича все-таки можна буде видерти. [...] Київ повинен бути головним центром уваги" (Там само. – С. 167).

60. Про зволікання В. Леонтовича щодо отримання Статуту відомо також з листа Є. Чикаленка до М. Грушевського від 5 травня 1908 р.: "Ніяк не добьюсь, аби В[олодимир] М[иколаєвич] взяв з Присутствія Устав, бо треба ж його перекласти та надрукувати хоч з сотню примірників" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 103).

61. Цю пропозицію В. Леонтович подав після розмови з І. Джиджорою, з яким підтримував добрі взаємини ще від часу, коли той завідував конторою та редакцією ЛНВ у Києві впродовж 1907 р. Зокрема, 25 квітня 1908 р. І. Джиджора писав М. Грушевському: "Леонтовича я на власну руку просив написати про «Терновий вінок» і другу частину Кримського «Пальмового гилля», яке щойно вийшло" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. – С. 159–160). Йдеться про видання: *Кримський А.* Терновий вінок: Літературно-артистичний альманах / Під ред. О. Коваленка. – К., 1908; Пальмове гилля: Екзотичні поезії. – М., 1908. – Ч. II: 1903–1908. Рецензій В. Леонтовича на ці видання в ЛНВ опубліковано не було. На обидві частини поезій та поетичних перекладів А. Кримського "Пальмове гилля" подав рецензію М. Євшан (ЛНВ. – 1909. – Т. XLVIII. – Кн. XII. – С. 570–576).

62. Зі щоденника М. Грушевського відомо, що 17 грудня 1908 р. він звернувся до В. Леонтовича з листом щодо виділення "підмоги" Українському науковому товариству у Києві (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 231зв.). Як і всі інші, цю справу В. Леонтович повинен був узгодити з В. Симиренком, а тому її вирішення затягувалося. Отримавши нарешті цю довгождану позитивну відповідь, 10 січня 1909 р. М. Грушевський записав у щоденнику: "Се дуже мало, проте і се мене утішило досить" (Там само. – Арк. 237зв.). Проте уже ці запевнення В. Леонтовича дали підставу М. Грушевському на засіданні Ради УНТ 11 січня 1909 р. доповісти про вишукані засоби для видань УНТ на 1909 р. в сумі 1500 руб. та додаткові до 1909 р. ще 500 руб., про які і йдеться у даному листі (ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 32919. – Арк. 13зв.–14). Всю суму, 2 тис руб., М. Грушевський отримав 26 березня 1909 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 257–258зв.; ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 32919. – Арк. 14зв.–15). Наступний транш у сумі 2 тис. руб. було виділено на 1910 р. (*Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. – С. 101).

63. Йдеться про земляка В. Леонтовича, відомого громадсько-політичного і земського діяча, землевласника, члена Братства тарасівців, Української народної партії, депутата І Державної думи Росії, видавця газети "Хлібороб" (Лубни, 1905) Шемета Володимира Михайловича (1873–1933). За свою діяльність переслідувався царською владою. На початку 1909 р. разом з братом був засуджений у справі "Лубенської республіки", але суд змушений був їх виправдати. Заставу за братів вніс Є. Чикаленко.

64. М. Грушевський дійсно відклав свій від'їзд до Львова, щоб вирішити ще одне важливе питання: "добути тисячу з «комітету спадкоємців»". 15 січня 1909 р. на зустрічі членів комітету у складі М. Грушевського, Є. Чикаленка та В. Леонтовича було розглянуто і ухвалено питання про виділення цих 1000 руб., на які вже 17 січня було переслано чек (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 239). На черговому засіданні Ради УНТ 18 січня голова товариства доповів про отримані кошти. Прийнято постанову про призначення їх на оренду окремого приміщення, хоча І. Стешенко висловився проти такого використання зазначеної суми ("грошей шкода"). Пояснення М. Грушевського, що кошти мають цільове призначення і в разі заперечення їх можна повернути, вплинули на І. Стешенка, який "зрікся опозиції навіки" (Там само). Пошуки відповідного офісу закінчилися тим, що у будинку на вулиці Володимирській, 42, де знаходився Український клуб, у серпні 1909 р. УНТ орендувало на 2 роки окреме помешкання, але за домовленістю з клубом свої публічні засідання продовжували проводити у їхній залі щосереди вечорами (ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 32919. – Арк. 14, 15зв.–16, 17). Пізніше, у серпні 1912 р. – липні 1913 р. УНТ спільно з редакцією та конторою ЛНВ містилося за адресою вул. Велика Підвальна, 14, кв. 30, де займало дві кімнати. З весни 1919 р. секції, комісії, Рада УНТ та музейні фонди розмістилися в будинку на Трьохсвятительській, 23 (сучасна вул. Десятинна, 9), який Товариству заповіли Симиренки.

65. Лист написаний в той час, коли М. Грушевський перебував у Києві. Запис у щоденнику М. Грушевського того ж дня дозволяє з'ясувати сутність прохання, з яким він через посередництво В. Леонтовича звертався до В. Симиренка: "В справі музею писав Леонтовичу і дістав «любезну» відповідь" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 277). Ймовірно, йдеться про кошти на Музей УНТ, який в цей час почав активно формувати свою збірку.

66. Йдеться про збори Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, які відбулися 16 квітня 1910 р. Розглянуті питання детально описав у щоденнику М. Грушевський: "Вечером засіданнє Ради тов[ариства] підмоги; грошей обмаль; Чикал[енко] вніс для Доман[ицького]. Я піддержав; натомість справа підмоги для педагог[ічної] часописи Русових не пройшла; in spe ухвалили для Лисенка 500 р. на видання, буде друкувати «Тараса Бульбу». Потім пішли до чаю, не удалось поговорити про субсидію Наук[овому] тов[ариству], почав говорити, а Юл[ія] Владим[ирівна] перебила!" (*Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. – С. 112).

67. За змістом наступного листа йдеться, найвірогідніше, про допомогу Л. Шевченко.

68. Йдеться про онуку брата Тараса Шевченка Микити Людмилу Прокопівну Шевченко (1895–1969). Злиденне життя багатодітної родини після смерті батька змусило 14-річну дівчину податися з рідної Кирилівки на заробітки. У квітні 1910 р. вона листовно звернулася до М. Грушевського з проханням "вишукати мені засобів для моєї учоби". Через посередництво В. Леонтовича вчений намагався знайти підтримку для дівчини у В. Симиренка. Спільними зусиллями, за безпосередньої участі М. Грушевського, Людмила отримала можливість навчатися в Перемишльському жіночому ліцеї (1910–1917). Усі ці роки листувалася з істориком (корпус листів зберігся: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 831). Згодом студіювала етнографію в Київському археологічному інституті. У 1920-х – на початку 1930-х рр. співпрацювала з Історичними установами ВУАН, зокрема Кабінетом примітивної культури під керівництвом Катерини Грушевської. Збирала та опрацьовувала фольклорно-етнографічні матеріали. З 1934 р. працювала в Інституті матеріальної культури; у 1947–1963 рр. – Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Детально див.: *Боряк О.* Наукова й польова діяльність етнографа Людмили Шевченко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2009. – Ч. 16. – С. 8–17.

69. М. Грушевський перебував у Києві з 7 квітня по 4 травня (ст. ст.) 1909 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 334–339).

70. Можна передбачити, що цього разу М. Грушевський звертався з проханням підтримати газету "Село" на 1911 р. Нарікаючи на фінансові негаразди, у вступній статті під назвою "З Новим роком!" вчений наголошував: "При добрій волі наших людей газета наша повинна розходитись [в] три-чотири рази більше, ніж розходиться тепер, і тоді від неї і користь була б більша людям, і стояла б вона на своїх ногах міцно. На газету нашу не дасть грошей ні казна, ні земство. Доводиться тим же людям, що коло неї працюють, ще й грошей своїх докладати, і за сі два роки положено до неї тих грошенят чимало, а як сього року, 1911, громадянство наше, селяни та робітники своєї газети не підтримають краще, то знову прийдеться докладати" (Село. – 1911. – № 1. – 1 січня. – С. 2; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 278–279). Проте М. Грушевський був свідомий того, що за рахунок лише передплатників газета не виживе, і мусив дбати про її фінансове забезпечення через В. Симиренка, який у попередні роки підтримував "Село". За змістом коротких записок В. Леонтовича до М. Грушевського від 14 та 17 січня 1911 р. зрозуміло, що кошти М. Грушевський отримав.

71. Андрій Миронович Литвиненко – архітектор, приятель В. Леонтовича. Мешкав у будинку В. Леонтовича на вул. Олександрівській, 21. Надавав консультації

М. Грушевському щодо спорудження Академічного дому, проектування прибуткового будинку на Паньківській, 9. Наприкінці 1906 р. за дорученням вченого займався пошуками приміщення для київської контори та редакції ЛНВ.

72. У селі Сидорівці Канівського повіту Київської губернії (тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) В. Ф. Симиренко придбав руїни старої державної цукроварні та побудував нову на новітньому технологічному рівні. Окрім того, Сидорівка стала унікальним культурно-освітнім осередком. Відсотки від прибутків цукроварні В. Ф. Симиренко виділяв на підтримку української культури, науки, книговидання. Як пише у своїх спогадах В. Леонтович, через конфлікт зі службовцями цукроварні 1905 р. Василь Федорович "не схотів далі сам провадити завод, а віддав його в оренду та оселився в Києві, звідки тільки на літо на недовгий час приїздив до Сидорівки" (*Леонтович В. М.* Зібр. тв.: У 4 т. / Авт. проекту вид. О. Леонтович. – К., 2005. – Т. 3: Повість. Спогади. – С. 163–175).

73. У 1911 р. в "Літературно-науковому вістнику" рецензії В. Леонтовича не друкувалися, хоча про підготовку до роботи над дорученою рецензією він згадує і в листі до М. Грушевського від 3 квітня 1911 р.

74. Об'єднаний комітет зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві створений згідно з постановою Київської міської думи від 15 вересня 1905 р. на чолі з її головою І. Дьяковим (з квітня 1911 р. – гласним Думи І. І. Щітківським). І лише 6 жовтня 1908 р. Дума затвердила інструкцію Об'єднаного комітету, його завдання і обов'язки, які передбачали збір пожертв, вибір місця для встановлення монументу, оголошення конкурсу, обрання журі. М. Грушевський був членом комітету, від імені НТШ брав участь у виборі журі. Впродовж 1909–1913 рр. комітет провів 4 міжнародні конкурси, розглянув 158 проектів. Згадане зібрання було пов'язане з другим конкурсом проекту пам'ятника Кобзареві. Детально діяльність комітету висвітлювали "Рада" та ЛНВ.

75. Аналіз листів від 12 березня (№ 21), 3 квітня (№ 24), 4 квітня (№ 25), 18 травня (№ 27) та листа, написаного орієнтовно між 18 травня та 5 червня 1911 р. (№ 28), показує, що впродовж цього періоду В. Леонтович намагався виконати доручення М. Грушевського щодо підтримки В. Симиренком його чергового проекту. За поясненнями В. Леонтовича, полагодити цю справу він не міг через невідкладні проблеми здачі в оренду цукроварні В. Симиренка в Сидорівці. З листа від 18 травня відомо, що проект підтримала дружина мецената Софія Іванівна, а вже в наступній кореспонденції подається важлива, хоча і закрита для однозначного розуміння суті, інформація: "Справа про депозит В[асиля] Ф[едорови]ча принципіально вирішена". З листування осіб, утаємничених в основні національні проекти, – Є. Чикаленка та П. Стебницького – відомо, що саме в цей час обговорювалася ідея С. Ерастова щодо заснування українського банку. Зокрема, з цього приводу 17 березня 1911 р. П. Стебницький іронічно писав: "А зате як ця нація вміє при нагоді думкою багатіти! Скільки ж там було того люду, що так легко думає назбірати міліон на банк? Мабуть, рублів на тридцять було? Еге, коли ждати того міліона, щоб заснувати банк, то я краще хочу на хутір… Нехай вже управляє банком хтось інший. Я певний, що фахівців знайдеться досить. Аби був міліон, а управителів набіжить стільки, що я за ними не потовплюсь. Що ж, – а властивці сахарень в тому банкові теж братимуть участь чи ні?" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – С. 256). Можна припустити, що справа заснування банку могла бути предметом звернення М. С. Грушевського до В. Ф. Симиренка і що саме цей проект міг сподобатися С. І. Симиренко.

76. Йдеться про нотаріуса з Луцька Михайла Андрійовича Биковського (у цьому листі В. Леонтович помилково пише прізвище "Биховський"). Відомості про нього подає у своїй кореспонденції від 22 листопада 1910 р. до Михайла Грушевського письменник, публіцист Модест Левицький (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 597. – Арк. 111–114). На схилі літ М. Биковський вирішив заощаджені за життя кошти (50 000 руб.) заповісти на просвіту "волинського народу, бо він найтемніший з усієї України". Виходячи зі своїх міркувань, він склав духівницю на користь Київського навчального округу для підтримки найкращих і найбідніших вчителів з Волині. Довідавшись про таке рішення, М. Левицький зі своїм приятелем вирішили переконати М. Биковського змінити заповіт, адже з погляду адміністрації округу "найкращі вчителі – то найгірші для народу". Пораду записати кошти на певну людину або групу людей нотаріус зустрів насторожено, хоча зауважив, що з усіх відомих українців довіряє лише Грушевському: "Якби мені познайомитися з Грушевським! Йому я повірив би, він людина розумна і такий вже щирий українець, що я був би спокійний за свої гроші". Врешті погодився змінити заповіт, склавши його на користь українських вчителів чи вчительську семінарію, але до того часу, поки не буде можливості відкривати українські школи, обертати кошти на видання книжок для народу. Написати новий заповіт він вирішив у Києві, щоб мати нагоду познайомитися та порадитися з М. Грушевським. Описавши всю цю історію, М. П. Левицький радив М. С. Грушевському написати листа і підтримати "старого своїм авторитетом". Як свідчить лист М. Биковського до М. Грушевського від 12 квітня 1911 р., ця зустріч відбулася і заповіт було укладено, проте зміст його невідомий (Там само. – Спр. 341. – С. 1–2). За листами В. Леонтовича до М. Грушевського від 4 квітня та 18 травня 1911 р., де йдеться про копію заповіту та подяку від імені усіх членів-засновників Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, можна передбачити, що розпорядником коштів М. Биковський призначив це товариство. Випадки укладання заповітів на користь цієї громадської інституції відомі з листування Є. Чикаленка із П. Стебницьким. Зокрема, у відповідь на запитання петербурзького приятеля про "великі капітали, які мають незабаром поступити до товариства аж з двох боків", Євген Харлампійович 21 квітня 1912 р. писав: "Т[оварист]ву «науки і штуки», справді, один добродій зробив заповіт, але потім переробив його, та я так і знав, бо то шахрай" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – С. 302). Ця репліка не стосується М. Биковського, адже він продовжував листуватися з М. Грушевським. У листі від 11 грудня 1913 р., підписаному "Свідомий українець ", Биковський порушував питання про неможливість придбати брошуру "Украинский вопрос", яка цікавила і його самого, і багатьох його знайомих (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 341. – С. 5).

77. З початку 1909 р. у приміщенні Українського клубу (вул. Володимирська, 42) Українське наукове товариство у Києві проводило свої публічні засідання, на яких заслуховувалися реферати, читалися лекції тощо. І хоча з серпня 1909 р. до серпня 1912 р. за цією ж адресою УНТ орендувало власне помешкання, публічні засідання продовжували відбуватися в вечірні години у клубі.

78. Діяльність Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві і раніше була під пильним оком влади. Так, у жовтні 1910 р. київський губернатор звернувся до начальника Київського охоронного відділення М. М. Кулябка з проханням "обратить внимание на незакономерное направление деятельности

просветительных обществ” та посилити за ними спостереження. У списку з 24-х товариств було і Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці у Києві (Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2193. – Арк. 1–7зв.).

79. Йдеться про “Ілюстровану історію України” М. Грушевського, яка вийшла навесні 1911 р.

80. Софія Іванівна Симиренко (уроджена Альбранд) – дружина В. Ф. Симиренка. Походила з родини французьких аристократів, які емігрували в Україну після Великої французької революції. Після смерті чоловіка призначила все майно, записане в його духівниці, на українські справи (див.: *Ковалинський В.* Заповіти Симиренків // *Ковалинський В.* Київські мініатюри. – К., 2004. – Кн. 3. – С. 346–378). Рідна сестра матері Володимира Леонтовича.

81. Особу не встановлено.

82. З проханням вислати копію заповіту М. Биковський звернувся в листі до М. Грушевського від 12 квітня 1911 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 1–2).

83. Підставою для орієнтовного датування (між 18 травня та 5 червня 1911 р.) стала згадка про клопоти з цукроварнею В. Симиренка у Сидорівці, про які не раз наголошувалося у листах від 12 березня, 15 березня та 18 травня 1911 р. У листі від 24 червня 1911 р. проблема заводу вже так гостро не стоїть, але вказується дата виїзду В. Леонтовича з Києва – 5 червня. Додатковим аргументом датування може бути фраза з цього листа “до 1 іюля”. Пов’язує названі кореспонденції між 12 березня і 24 червня 1911 р. і спільний сюжет щодо проекту, з яким звертався М. Грушевський до В. Симиренка через В. Леонтовича. І саме в цьому листі повідомляється про принципове вирішення справи. Див. коментар до листа від 12 березня 1911 р. (№ 21).

84. Див. коментар до листа від 12 березня 1911 р.

85. Через тиждень після закриття через цензурні утиски газети “Село” (3 вересня 1909 р. – 24 лютого 1911 р.) з 4 березня 1911 р. почав виходити український ілюстрований народний тижневик для селян і робітників “Засів”. Редактори-видавці: В. Товстоніс, О. Степаненко. На сторінках тижневика було видрукувано декілька статей М. Грушевського, якому належала ідея його видання. Як і її попередниця, газета мала проблеми як з цензурою, так і з передплатниками. Її вихід залежав від підтримки головного мецената – В. Симиренка. Як свідчить наступний лист В. Леонтовича та лист Ю. Тищенка (Сірого) до М. Грушевського від 6 жовтня 1911 р. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – С. 42–49), В. Симиренко виділив для газети 1000 руб.

86. Лист датовано за згадкою у листі Ю. Тищенка (Сірого) до М. Грушевського від 6 жовтня 1911 р. про отримані в той день 1000 руб. для “Засіву” (Там само).

87. У період між 15 (28) вересня – 12 (25) жовтня 1911 р. М. Грушевський подорожував Італією, відвідавши Рим, Венецію, Болонью, Флоренцію, Пізу, Равенну, Мілан.

88. Йдеться про Юрія Тищенка (Сірого), який у 1907–1913 рр. завідував конторою та книгарнею ЛНВ у Києві, видавничими справами М. Грушевського.

89. В. М. Леонтович виїхав з Києва 20 жовтня 1911 р., про що сповістив М. Грушевського телеграмою (див. лист № 32). Детальний план подорожі подав у листі до М. М. Коцюбинського від 11 (24) жовтня 1911 р. (Листи до Михайла Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Т. III / Упор. та комент. В. Мазного. – С. 174–175). Згодом з

різних міст Італії надсилав до Коцюбинського коротші чи довші нотатки про свої враження, зустрічався з ним на Капрі (Там само. – С. 176–181). В останньому листі з Ніцци від 3 січня (н. ст.) 1912 р. сповіщав, що виїде до Києва через два дні (Там само. – С. 181).

90. Певне світло на цю "важну справу" проливає запис за 21 жовтня 1911 р. у щоденнику М. Грушевського, який зберігся лише в купюрах Київського губернського жандармського управління: "21 октября того же года имеется запись, сделанная во Львове: «…Джиджора встретил Леонтовича и привез его, который сейчас же приступил к делу, что Семиренко хотел бы теперь же передать тысяч двести в распоряжение комитета наследников и поместить во Львове при Т-ве Шевченко, что ли, только как это сделать. Поговорили про это…»" (*Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського губернського жандармського управління // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2006. – Т. CCLI: Праці Історично-філософської секції. – С. 615). Невідомо, чи вдалося реалізувати задум відразу, але невдовзі, за рік, ця воля мецената відіграла важливу роль у набутті НТШ будинку на Чарнецького, 24.

23 листопада (ст. ст.) 1912 р. у Києві від імені "комітету спадкоємців" було підписано наступного листа: "Довідавшись від професора М. С. Грушевського про потребу в грошах, яку терпить тепер Наукове товариство імени Шевченка, і про симпатичні заміри його щодо побудовання спеціального будинку для бібліотеки та поширення своїх книгарських операцій на російській Україні, ми, спочуваючи сим замірам, так важним для культурного українського життя, пропонуємо Науковому товариству імени Шевченка сто тисяч рублів в позику на отсих загальних умовах, – до близшого сформулювання і переведення котрих уповажняємо проф. М. С. Грушевського. Наукове товариство імени Шевченка буде платити на сі гроші по 4 ¾ % протягом перших трьох років, починаючи з 1 січня н. с[т]. 1913 р., а потім по 4 ¼ %, виплачуючи сі % % піврічно наперед. Процентами сими, а також позиченими грошима, будуть розпоряжатись підписані, крім них – Михайло Комаров, нотар в Одесі, а також ті особи, котрих вони собі до розпорядження сими грошима приберуть. [Далі йдуть юридичні норми щодо прав підписаних осіб]: Володимир Миколаєвич Леонтович, Михайло Сергійович Грушевський, Євген Харлампович Чикаленко, Ілля Людвигович Шраг, Петро Януарович Стебницький". [Підписи власноручні] (ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 406. – Арк. 2–2зв.). 15 (2) березня 1914 р. до цього списку осіб, які мали право розпоряджатися позичкою та відсотками з неї, були додані імена Сергія Олександровича Єфремова та Федора Павловича Матушевського (Там само. – Арк. 3).

91. Телеграма датована за збереженим на бланку поштовим штемпелем Львова з датою: 27/X 1911.

92. У листі до М. Коцюбинського В. Леонтович сповіщав про намір виїхати до Італії близько 15 жовтня (ст. ст.) 1911 р. (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 172–174). Проте плани змінилися: він змушений був затриматися через стоматологічні проблеми (Там само. – С. 174–175). Вірогідно, на той час він уже мав відомості про повернення М. Грушевського до Львова. Щоб не розминутися, телеграфував про перенесення дня виїзду.

93. Телеграма датована за листом В. Леонтовича до М. Коцюбинського від 20 жовтня (2 листопада) 1911 р., у якому він писав: "Сьогодні в 9 год[ин] 35 хв[илин] вечора виїжджу з Києва. Спинюся на 1–2 дні у Львові" (Листи до Михайла Коцю-

бинського. – Т. III. – С. 176). Як свідчить щоденник М. Грушевського, до Львова В. Леонтович прибув 21 жовтня (3 листопада) 1911 р. (*Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років... – С. 615).

94. Певно, М. Грушевський зважив на це прохання: в числі почесних членів НТШ В. Симиренко не значиться.

95. Йдеться про Литвиненка Андрія Мироновича. Див. коментар до листа від 14 січня 1911 р.

96. Згадується Микола Віталійович Лисенко.

97. Йдеться про М. Коцюбинського. Наприкінці березня (ст. ст.) 1912 р., повертаючись з Капрі, письменник заїхав до Києва, а звідти вирушив пароплавом до Чернігова. У Києві він зустрічався, зокрема, з М. Грушевським, про що свідчить згадка в листі В. Леонтовича до М. Коцюбинського від 29 квітня (ст. ст.) 1912 р.: "Десь Ви застудилися? Чи тоді, як їздили до Мих[айла] С[ергійови]ча, чи на пароході?" (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 186). Можливо, на час зустрічі з М. Грушевським письменник почувався вже зле, і певні обставини змусили його "позичити" плед.

98. Кошти призначалися для Миколи Віталійовича Лисенка. За його листами відомо, що в середині червня 1912 р. він виїхав на лікування до бальнеологічного і кардіологічного курорту Найгейм (Німеччина) для лікування серця, де пробув до середини липня 1912 р. (Микола Лисенко. Листи / Упор. Р. Скорульська. – К., 2004. – С. 467–477).

99. В. Леонтович помиляється у датуванні свого листа 3-ім липня 1912 р. Інші джерела, зокрема лист Є. Чикаленка до М. Грушевського від 8 червня 1912 р. засвідчують, що згадані збори Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві намічалися на 10–12 червня 1912 р.: "Не знаю, як то воно вийде, що Вас не буде сими днями в Київі, бо Влад[имир] Мик[олаєвич] пише мені, що між 10–12 червня він скликає нараду, в якій й Ви заінтересовані. […] Все-таки не розумію – як-то складеться ота нарада без Вас? Хіба, може, Ви списались з сього приводу з Влад[имиром] Миколаєвичом?" (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 123). Виправив помилку сам М. Грушевський. Отримавши листа і зрозумівши неточність, вгорі праворуч він надписав олівцем: "Одержав 7/VI, четв[ер], відписав: 8/VI, телегр[афував]: 10/VI". Ці уточнення також однозначно вказують, що вчений не брав участі у зібранні товариства.

100. Йдеться про Стебницького Петра Януарійовича (1862–1923) – громадсько-політичного діяча, публіциста, письменника, одного з керівників Української громади у Петербурзі, секретаря, голови Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг (Петербург), члена "комітету спадкоємців" спадщини В. Симиренка та Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві. Дякуючи своєму приятелеві Є. Чикаленкові, був добре обізнаний зі справою заснування та діяльності Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві. Так, 17 березня 1908 р. Євген Харлампійович повідомляв: "Я й забув Вам сказать, що ми заснували тут Товариство під назвою «Украинское общество содействия науке, литературе и искусству» і подали устав по начальству. Учредителі: Леонтович, Грушевський, Лисенко і я. Членами поки що мають бути ще Шраг, Комар, Ви та Симиренко" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – С. 87). 8 січня 1910 р. П. Я. Стебницький був обраний членом товариства (Там само. – С. 178). За змістом листів П. Стебницького до Є. Чикаленка за

червень 1912 р. відомо, що Петро Януарійович взяв участь у згаданій нараді Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві (Там само. – С. 308–309).

101. Йдеться про Іллю Людвіговича Шрага (1847–1919) – українського громадсько-політичного діяча, публіциста, адвоката, голову Чернігівського окружного суду, депутата І Державної думи Росії, голову чернігівської "Просвіти", члена "комітету спадкоємців" спадщини В. Симиренка та Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві.

102. Йдеться про передачу своїх голосів для голосування на Загальних зборах НТШ, які відбулися 16 (29) червня 1913 р. Протокольний звіт зборів подала "Хроніка НТШ" (Хроніка НТШ. – Львів, 1913. – Ч. 55. – С. 5–6). Детально хід зібрання описав М. Грушевський у листі до Є. Чикаленка від 23 липня (5 серпня) 1913 р. (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 129–131). Підсумком цього зібрання стала ухвала про скликання на кінець року Надзвичайних зборів для прийняття нового статуту. Некоректна поведінка опозиції М. Грушевського на зборах 16 (29) червня 1913 р. стала останньою краплею, яка змусила вченого відмовитися від головування в товаристві.

103. Підставою для орієнтовного датування (рік та місяць) стала згадка про видання збірки оповідань В. Леонтовича, яка вийшла 1913 р., а також відомий факт біографії Юрія Тищенка (Сірого) (Павла Пилиповича Лаврова), який наприкінці 1913 р. через загрозу арешту змушений був залишити Київ. Про ці обставини він згадував: "Моя активна праця на книгарському полі тривала від 1907 року до кінця 1913-го, тобто шість років. У 1913 році про моє псевдоавстрійське походження знало вже більше людей, ніж треба. А після певних попереджень було видно, що надалі лишатися мені в Києві небезпечно. По нараді з М. С. Грушевським я вирішив принаймні на деякий час залишити Київ. […] Перед самими Різдвяними святами я виїхав з України як австрійський громадянин, за пашпортом Лаврова, а вже по трьох чи чотирьох днях після мого виїзду в книгарні ЛНВ з'явилася царська жандармерія з ордером, по якому мали мене заарештувати як небезпечного політичного злочинця. Про це я довідався, вже перебуваючи у Львові. Не спиняючися надовго у Львові, виїхав я до США" (*Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-наукового вісника" на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад) // Науковий збірник (Українська Вільна Академія Наук у США). – Нью-Йорк, 1953. – С. 125–126). Точну дату листа встановлено за записом за 9 грудня 1913 р. у щоденнику М. Грушевського, що зберігся в купюрах Київського губернського жандармського управління: "…Семиренко, не взирая на убеждения Софии Ивановны, не согласился покрыть дефицит «Села», «Засіва», дал только 300 руб., потому я внес 150 из своих…" (*Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років... – С. 616). Отже, передавши 9 грудня 1913 р. ("вчора") кошти на покриття "Засіву", наступного дня ("тепер") В. Леонтович разом з Є. Х. Чикаленком та В. Шеметом виїхав до Львова на Надзвичайні збори НТШ. У день від'їзду написав даного листа. Див. коментар до наступного документа.

104. *Леонтович В.* Старе й нове. – Львів; К., 1913. – 212 с.

105. Хоча на той час газета "Засів" була закрита, В. Леонтович на неодноразове нагадування М. Грушевського частково виконав обіцянку про покриття дефіциту видання.

106. Ця лаконічна записка, найвірогідніше, пов'язана з поїздкою В. Леонтовича на Надзвичайні збори НТШ, які відбулися 26 (13) грудня 1913 р., і була написана

перед самим від'їздом, 10 (23) грудня 1913 р. (див. коментар до наступного листа (№ 45)). Готуючись до зборів, на яких передбачалося прийняття нового статуту, проект якого викликав шквал критики з боку насамперед наддніпрянських членів товариства, прихильники М. Грушевського О. Роздольський, В. Гарасимчук, М. Мочульський, І. Джиджора та М. Федюшка подбали про достатню кількість повноправних голосів, щоб провалити даний проект. Вони направили на ім'я М. Грушевського список членів НТШ з наддніпрянської України з переднім словом такого змісту: "Посилаємо спис членів, яким пропонуємо дати повновласти на заг[альні] збори. Справу пропонуємо повести так. Нехай комітет, зложений з киян, звернеться до поодиноких членів з листом такого змісту: «Дайте повновласть такому-то з порученєм голосувати проти статута». […] Очевидно, коли би хтось їхав звідти, то повновласть може і повинен взяти для себе" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 800. – Арк. 72–75; опубліковано: Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. – С. 474–475). У списку подавалися пропозиції, хто і кому може передати свої повноваження ("повновласть"). Отримавши 4 (17) грудня 1913 р. листа та список, М. Грушевський вніс деякі корективи. Вони стосувалися насамперед тих, хто мав намір виїхати на збори. Зокрема, було викреслено В. Леонтовича, а ім'я І. Джиджори, якому мала передати право голосу Юлія Леонтович, рукою М. Грушевського виправлено на "В. Леонтович". Вірогідно, перед самим виїздом М. Грушевський нагадав взяти "повновласть" від імені дружини, на що В. Леонтович відповів цією запискою.

107. Лист датовано за згадкою про "подорож" трьох вказаних осіб (Володимира Миколайовича Леонтовича, Євгена Харлампійовича Чикаленка й Володимира Михайловича Шемета) та відомим фактом, що саме ці особи представляли наддніпрянських членів НТШ на відомих Надзвичайних зборах товариства 13 (26) грудня 1913 р. За щоденником Є. Чикаленка відомо, що виїхали вони до Львова за декілька днів до початку зборів, 10 (23) грудня (*Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. І. – С. 293). Те саме джерело подає і дату повернення: "Другого дня (після зборів. – *С. П.*), побувавши в музеї Шептицького і поробивши прощальні візити найвизначнішим нотаблям, ми виїхали додому" (Там само. – С. 300). Перед від'їздом Є. Чикаленко надіслав М. Грушевському лаконічну телеграму ("wse dobre") (Листування Михайла Грушевського. – Т. 5. – С. 134). У своєму щоденнику Чикаленко не уточнює, що поверталися вони вдвох із Шеметом, а цей лист засвідчує, що Леонтович виїхав відразу після зборів – 13 (26) грудня, отже, до Києва прибув 14 грудня 1913 р.

108. Є. Х. Чикаленко детально описав результати Надзвичайних зборів НТШ у своєму щоденнику (*Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. І. – С. 292–301), а також лаконічно і по суті в листі до П. Стебницького (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – С. 371–372). Див. також: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів, 2006. – С. 112–115.

109. Відомості про участь В. Шемета у зборах подає Є. Чикаленко: "Збираючися до Львова, я почав намовляти В. М. Шемета, як доброго промовця, щоб він записався в члени львівського Наукового товариства і їхав з нами, бо я промовляти публічно не можу, Леонтович, може, й не поїде, то нікому буде й обороняти Грушевського на зборах. Він охоче згодився, і ми почали виробляти план кампанії" (*Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. І. – С. 293). Збереглася і заява В. Шемета від 28 листопада 1913 р. до Виділу НТШ з проханням прийняти його звичайним членом товариства (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 966. – Арк. 73–73зв.).

110. Підставою для орієнтовного датування можуть слугувати згадки В. Леонтовича в листах до М. Коцюбинського про стан здоров'я дружини, Юлії Володимирівни, та необхідність поїздок для консультацій та операції до Петербурга. Вперше про недугу дружини В. Леонтович повідомляє у листі від 31 січня (13 лютого) 1909 р.; згодом через рік – 13 (26) лютого 1911 р.; і нарешті 21 березня (3 квітня) 1911 р. (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 155, 165, 167–168). Враховуючи ці факти, орієнтовно лист можна датувати періодом між січнем 1909 р. та березнем 1911 р. за ст. ст.

111. Контексту листа недостатньо для встановлення датування, хоча за фактами постійних зустрічей В. Леонтовича з М. Грушевським у Києві, які найактивніше відбувалися у період між 1906 та 1914 рр., зокрема від осені 1909 р. в оселі М. Грушевського на Паньківській, 9, лист можна віднести до періоду між 1909 та 1914 рр.

112. Підставою для орієнтовного датування може слугувати факт обрання В. Леонтовича головою Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, яке відбулося на зборах Товариства 5 січня (ст. ст.) 1910 р. Засноване в березні 1908 р., фактично свою практичну роботу почало лише в січні 1910 р., відтоді як голова товариства В. Леонтович ініціював збори, розпоряджався коштами тощо.

113. Дана кореспонденція датується орієнтовно за подібними згадками в листі В. Леонтовича до М. Коцюбинського від 26 (13) січня 1911 р. про перебування в Петербурзі, бажання повернутися до літературної праці та написання "в черновці" нового невеликого оповідання (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 165).

114. Підставою для датування цього листа можуть слугувати декілька його лаконічних сюжетів. По-перше, згадка про виділення допомоги УНТ. Відомо, що на 1909 та 1910 рр. Товариство отримало по 2 тис. руб. (див. коментар до листа від 5 січня 1909 р.). Події, пов'язані з листуванням та перемовинами М. Грушевського з В. Леонтовичем щодо цих коштів, добре виписані у щоденнику вченого (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 231зв., 237зв., 257–258зв.; *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. – С. 101). Отже, проблема щодо виділення згаданої в даному листі суми могла виникнути в наступні, найвірогідніше 1911–1914 рр. Уточнюючим аргументом може бути і згадка про Олександра Олеся. Відомо, що після зняття М. Грушевським з себе обов'язків редактора ЛНВ у 1912 р. було створено редакційний комітет у складі О. Олеся, Л. Старицької-Черняхівської, В. Леонтовича та Ю. Тищенка (Сірого). Фактично обов'язки редактора у 1912–1914 рр. виконував О. Олесь, детально інформуючи М. Грушевського про всі найважливіші видавничо-організаційні справи. Зокрема, 5 вересня (ст. ст.) 1912 р., він нарікав: "Доки ж що скажу про одну небезпеку – я боюсь, що Вол[одимир] Микол[айович] Леонтович візьме та й покине нас. У нас на зібраннях, коли обговорюються чергові грошові справи, завжди почувається якась ніяковість, і взагалі питання такого характеру, як мені здається, роблять на його прикре вражіннє. Кажуть, що на його роблять і дома «нажім». Взагалі почуваються де-які ледві відчуваємі сімптоми його «ухода»" (Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. – Т. 3 / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – С. 414). Але тут же додавав: "І, власне кажучи, «ларчик» полагодження чергових справ дуже просто одкривається. Варт лише у Василя Федоровича випросити

1000 карб[ованців] трьома місяцями раніше, але дороги туди у нас мало хто знає, а В[олодимир] М[иколайович] звертатись з сим вважає наче б то незручним. Звичайно – йому видніше" (Там само). Ці зауваження збігаються з деталями, настроями та, вірогідно, і орієнтовним часом написання даного листа.

Світлана Панькова (Київ). **Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського.**

Листи українського громадського діяча і письменника Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського суттєво доповнюють уже видані на сьогодні епістолярні джерела грушевськознавства. Головні сюжети кореспонденцій пов'язані з підтримкою численних видавничих, наукових, освітніх проектів Михайла Грушевського, яка здійснювалася українським меценатом Василем Симиренком через посередництво Володимира Леонтовича. Поданий епістолярний корпус є важливим джерелом до історії боротьби за відкриття українських кафедр у Київському університеті (1906), заснування Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві (1907).

Ключові слова: Грушевський, Леонтович, Симиренко, українські кафедри, інститут українознавства, товариство, видання.

Светлана Панькова (Киев). **Письма Владимира Леонтовича к Михаилу Грушевскому.**

Письма украинского общественного деятеля и писателя Владимира Леонтовича к Михаилу Грушевскому существенно дополняют уже изданные на сегодня эпистолярные источники грушевсковедения. Главные сюжеты корреспонденций связаны с поддержкой многочисленных издательских, научных, образовательных проектов Михаила Грушевского украинским меценатом Василием Симиренко через посредничество Владимира Леонтовича. Представленный эпистолярный корпус является важным источником к истории борьбы за открытие украинских кафедр в Киевском университете (1906), основание Украинского общества содействия науке, литературе и искусству в Киеве (1907).

Ключевые слова: Грушевский, Леонтович, Симиренко, украинские кафедры, институт украиноведения, общество, издания.

Svitlana Pankova (Kyiv). **The Letters of Volodymyr Leontovych to Mykhailo Hrushevsky.**

The letters of the Ukrainian public figure and writer Volodymyr Leontovych to Mykhailo Hrushevsky essentially supplements already published epistolary sources of Hrushevsky studies. The main ideas of that correspondence are connected with numerous publishing projects, and the scientific and education work of Mykhailo Hrushevsky which was provided by the Ukrainian patron Vasyl Symyrenko through the mediation of Volodymyr Leontovych. The represented epistolary sources are important documents for understanding the history of fight for the opening of Ukrainian chairs at the University in Kyiv (1906) and foundation of Ukrainian Community of Assistance to Science, Literature and Art in Kyiv (1907).

Key words: Hrushevsky, Leontovych, Symyrenko, Ukrainian chairs, Institute of Ukrainian studies, community, edition.

Григорій СТАРИКОВ *(Київ)*

ЧЕРНЕТКА ВИСТУПУ Д. І. БАГАЛІЯ НА І З'ЇЗДІ АРХІВНИХ ПРАЦІВНИКІВ РСФРР (14–19 БЕРЕЗНЯ 1925 РОКУ)

Розбудова архівної системи України у 1920-х рр. відбувалася дуже динамічно, але, разом з тим, існували проблеми, які мали доленосне значення для цього процесу: необхідність задовольнити "паперовий голод", передача культурних цінностей Польщі відповідно до ХІ статті Ризького договору, питання про повернення українських архівних фондів, які зберігаються на території Росії, намагання партійних функціонерів пристосувати архівосховища суто для зберігання матеріалів "історико-революційного" значення тощо. З 1924 р. в архівних колах почала активно обговорюватися доцільність створення надбудови у вигляді єдиного загальносоюзного архівного органу – Центрального архівного управління СРСР (ЦАУ). У віданні цієї установи мали перебувати архіви загальносоюзного значення. У березні 1925 р. з цього приводу відбулися два засідання представників союзних республік. Делегація РСФРР запропонувала створити загальносоюзний архівний орган з двох структурних елементів: один мав безпосередньо завідувати архівними матеріалами загальносоюзного значення, другий – керувати архівами за допомогою Центрархівів республік. Українську сторону на цих засіданнях представляли голова Центрального архівного управління (Укрцентрархіву) С. М. Тетін та його заступник, завідувач відділу архівознавства Д. І. Багалій. Останній підтримував ідею централізації та уніфікації архівної справи в республіці, але виступав категорично проти підлеглості наднаціональним органам. Рік тому, 28 березня 1924 р., при обговоренні проекту створення ЦАУ Д. І. Багалій зробив спеціальну доповідь на засіданні Малої Ради Народного комісаріату освіти. Український радянський уряд підтримав вченого і заперечив необхідність підпорядкування архівної системи УСРР ЦАУ СРСР. На І з'їзді архівних працівників РСФРР у березні 1925 р. в Москві Д. І. Багалій обстоював позицію УСРР: робота майбутнього загальносоюзного органу має обмежитися періодичними засіданнями на зразок з'їздів Наркоматів освіти республік СРСР. Також він вступив у дискусію з М. М. Покровським з приводу своєї доповіді "Об архивных украинских фондах, находящихся на территории Р.С.Ф.С.Р.", вказуючи останньому на неприпустимість обмеження культурно-історичної спадщини України лише новітньою добою і претендування таким чином на значну кількість пам'яток її старовини.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається чернетка вищезгаданого виступу Д. І. Багалія. Вона

містить багато закреслень, виправлень, вставок і т. п., які збережено і подано у документі. Текст друкується із збереженням граматики і стилістики автора. Явні помилки та описки виправлено, використано сучасні правила пунктуації, скорочення розкрито у квадратних дужках.

ДОКУМЕНТ

Не могу оставить без раз’яснений и фактических поправок замечаний на мой доклад “Об архивных украинских фондах, находящихся на территории Р.С.Ф.С.Р.” глубокоуважаемого М. Н. Покровского.

1. Обращение Вуцика в Цик С.С.С.Р. не могло быть направлено в Центрархив Р.С.Ф.С.Р., потому что касалось и тех документов, которые не находятся в ведении Центрархива Р.С.Ф.С.Р.; во всяком случае этот способ разрешения вопроса отнюдь не должен быть обобщаем, ибо он касался только данного конкретного случая, где дело шло о материалах, юридически не принадлежащих У.С.С.Р.

2. За б[ывшим] Румянцевским музеем, которому теперь присвоено имя нашего общего великого вождя Ленина, действительно признано теперь, и именно по этому исключительному мотиву, всесоюзное значение; все же остальные научные учреждения, не исключая и Публичной Библиотеки в Ленинграде и Всероссийской Академии Наук, остались в положении центральных научных учреждений Р.С.Ф.С.Р., и предложение Главнауки Наркомоса Р.С.Ф.С.Р. о присвоении им всесоюзного значения на с’езде Главнаук союзных республик в Москве в 1924 г. было отклонено.

3. Неверно указание М. Н. Покровского на желание Украины получить от Центрархива Р.С.Ф.С.Р. архивы декабристов, Южного общества и общества Соединенных славян. Ни Вуцик, ни Наркомос, ни Центрархив и ни одно из ученых обществ Украины не обращалось с подобным ходатайством ни в одно из учреждений Р.С.Ф.С.Р. или Цика С.С.С.Р.; было возбуждено только ходатайство перед Центрархивом Р.С.Ф.С.Р. об извлечении материалов о движении декабристов на юге для Сборника, приготовляемого к изданию Кафедрою украинской культуры.

4. Но что меня совершенно удивило и поразило, это сомнения, высказанные М. Н. Покровским в отношении права Украины на вещественные памятники того доисторического периода, когда Украины (да, прибавим, и России) не существовало – в виде примера были указаны предметы древностей из раскопок Хвойко (палеолитическая стоянка в Киеве) и древней Ольвии. Этот вопрос выходит из рамок вопросов нынешнего Архивного с’езда, и потому я отвечу высокочтимому и заслуженному историку России, что в основе этого замечания, если я его только хорошо расслышал, лежит недоразумение, ибо даже царское правительство оставило в Киевском музее древностей все находки Хвойка, в Одесском – памятники греческих колоний, а во всех остальных музеях Украины их древности, начиная с палеолита. Ольвийские находки отобрано по праву, потому что само[стоятельно] производило раскопки на своей территории. Теперь же право производить раскопки на всей Украине принадлежит Наркомосу и его органам; Ольвия же, как известно, находится на территории Украины.

II.

Рассмотрев внимательно новый проект об образовании Центрархива С.С.С.Р., мы признаем образование его ненужным, не вызываемым реальными, насущными потребностями архивного дела во всесоюзном масштабе и потому и самый проект

во всем его составе предлагаем отклонить. К такому заключению мы пришли после тщательного анализа всего его содержания. Он делится на 2 раздела: 1-й раздел (наиболее важный) – первые 5 статей – посвящен а) перечню архивных фондов, которые будут находиться в ближайшем, непосредственном, даже можно сказать исключительном его заведывании и б) и отведению предметов его ведения. 2-й раздел содержит структуру нового учреждения. Обращаемся к разбору первой половины 1-го раздела, к первым его трем статьям.

В Центрархиве С.С.С.Р. имеется в виду сосредоточить заведывание всеми архивными фондами общесоюзных учреждений и другими архивными материалами общесоюзного значения (ст. 1-я). В его ближайшем заведывании должны быть: а) архивные фонды общесоюзных учреждений (в том числе и объединенных наркоматов), б) Центральный Архив Октябрьской революции, в) архивы высших и центральных государственных учреждений дореволюционного периода, г) все иные архивные фонды, которые постановлениями Цик'а С.С.С.Р. или Цик'ов союзных республик будут признаны имеющими общесоюзное значение. Мы категорически возражаем против необходимости создания нового Архивного Центрального органа с такими архивными учреждениями: он не нужен, потому что все эти архивные учреждения фактически существуют при Центрархиве Р.С.Ф.С.Р.; при нем фактически имеется центральный Архив Октябрьской революции, куда поступали и впредь, конечно, будут поступать архивные фонды с'ездов советов Союза, Цик'а и С.Н.К. С.С.С.Р. и прочих общесоюзных учреждений. Ни одна из остальных союзных республик на эти документы всесоюзного значения претендовать, конечно, не может и не будет. Таким образом, в создании другого Центрального Архива Октябрьской революции (Аора) никакой надобности не имеется. Совсем не нужно также создание нового Центроархива С.С.С.Р., для того чтобы передавать в его заведывание архивы высших государственных учреждений дореволюционного периода, так как все они находятся в ведении Центроархива Р.С.Ф.С.Р.

Не менее решительно мы возражаем против передачи каких бы то ни было архивных фондов из архивных фондов союзных республик вообще и У.С.С.Р. в частности. Это недопустимо, во 1-х, потому что повело бы к разрушению наиболее ценных для нас исторических и особенно историко-революционных фондов, во 2-х, это привело бы только к постоянным хроническим трениям и недоразумениям и конфликтам по поводу отделения весьма растяжимого и условного понятия – документ общественного значения: в рассмотрение этих специальных архивов проект желает втянуть и Цик'и союзных республик и даже Цик всего Союза; но загружать, даже, б[ыть] м[ожет], перегружать, эти высшие законодательные учреждения подобными, мелкими для них вопросами совершенно, по нашему мнению, нецелесообразно [и даже недопустимо – *закресл.*]. Это в том случае, когда подобных казусных дел окажется много, а если их окажется совсем мало, что также возможно, то тем более не следует из-за них тревожить эти высокие учреждения. Нам известен недавний случай, когда дело о возвращении на Украину дневников проф. Кистяковского дошло до Цик'а Р.С.Ф.С.Р., потребовало приезда в Москву специального делегата из Харькова и затянулось в продолжении нескольких месяцев; самая редакция п. 3-го отмечает про это сложно; ведь постановления Цик'а С.С.С.Р., очевидно, будут покрывать собою постановления союзных республик и, следовательно, им остается делать только дополнительные положительные, но не отрицательные постановления о тех группах архивных материалов, которые имеют общесоюзное значение. Если речь будет идти об историко-революционных материалах, сосредоточенных в суще-

ствующих у нас на Украине (да и в других союзных республиках) Центр[альном] ист[орико]-рев[олюционном] Архиве, то его и их нельзя обескровливать, извлекая из них самые ценные и важные материалы, являющиеся необходимыми для [всестороннего – *закресл.*] воссоздания [исторического процесса – *закресл.*] всестороннего революционного процесса на их территориях с марксистским подходом; но этого мало: всеми архивными работниками, стоящими на советской платформе, усвоен лозунг, выставленный и на плакате нынешнего архивного с’езда, что архивами должен овладеть пролетариат, что они являются могущественным средством для развития его классового сознания [и диктатуры – *закресл.*]. И вот ввиду этого огромного политического значения архивов вообще и историко-революционных в особенности, необходимо не разрушение, не ослабление их фондов, а, наоборот, концентрация, пополнение их новыми материалами, органически с ними связанными, но находящихся за границами их территории, гл[авным] обр[азом], на территории Р.С.Ф.С.Р. [В особенности же нужно сказать относительно архивных фондов дореволюционной эпохи – *закресл.*] Конечно, великая октябрьская революция была едина в своей сущности и привела к единым общим последствиям – завоеваниям Октября. Но формы и способы ее проявления и развития имели местные особенности. И если, скажем, из Центрального Архива революции на Украине [в Харькове – *закресл.*] были бы изъяты и переданы документы, рисующие контрреволюционную деятельность Центральной Рады, Скоропадщины, Директории, Петлюровщины, Махновщины с их бандами, а это и есть документы наиболее центрального значения эпохи контрреволюции и гражданской войны на Украине, о всесоюзном характере коих мог бы быть поставлен вопрос, то это означало бы, скажем прямо и откровенно – уничтожение Центр[ального] ист[орико]-рев[олюционного] Архива, который одновременно является и нашим Архивом Октябрьской революции (Аор’ом), всего научного и политическо-революционного образовательного влияния его на массы украинского пролетариата, который теперь, собираясь на делегатские с’езды Вуцика, Комнезамов, Наркоматов, профессиональных организаций, знакомится с его материалами, основанными на них изданиями Истпарта и постоянною Выставкою, иллюстрирующей все этапы роста и развития революции, происходившей на Украине. Если дело касается из’ятия из Укрцентрарха части принадлежащих ему архивных фондов дореволюционной эпохи общеисторического значения, то и тут речь может идти о таком частичном из’ятии документов общесоюзного значения, ибо таковых на Украине вообще нет – при царском самодержавии не было стягивания таких фондов из центров на окраины, а было обратное и весьма распространенное явление, стоявшее в тесной связи с централистической политикой царского правительства, систематическое, принудительное стягивание в Москву и Петербург украинских архивных фондов, многочисленные примеры чего указаны мною в Докладе на с’езде архивных работников. За У.С.С.Р. должен быть сохранен в неприкосновенности ее единый государственный архивный фонд; в него впредь должны поступать все архивные материалы действовавших на ее территории дорев[олюционных] учреждений и всех ныне действующих учреждений, начиная с центральных – Вуцика, Совнаркома, наркоматов – в ее Центральный истор[ический] архив и Центр[альный] Архив революции.

Таким образом, должны отпасть, по нашему мнению, все первые 3 статьи “положения”. В связи с этим должны отпасть и две другие статьи – 4-я и 5-я. Кроме того, ненужность их доказывается и соображениями по существу, ибо все 5 функций проектируемого общесоюзного центрального органа (а, б, в, г, д, е) в настоящее время выполняются Центрархивами [4-х – *закресл.*] союзных республик, начиная с

Центроархива Р.С.Ф.С.Р., а именно: 1) разработка и представление в их законодательные учреждения проектов постановлений по архивному делу (а) выполняется [каждым – *закресл.*] и должно и впредь выполняться Центроархивами каждой из союзных республик; 2) заведывание актохранилищами (б) выполняется и будет выполняться Центрархивом Р.С.Ф.С.Р., а в союзных республиках их Центроархивами; 3) сосредоточение учета и статистики архивных материалов (в) – производится и должно будет производиться по принадлежности Центроархивами всех союзных республик; 4) дача заключений През[идиума] Цик'а С.С.С.Р. о принадлежности арх[ивных] материалов той или иной союзной республике или Союзу (г) – отпадает, а функция согласования вообще архивных вопросов общесоюзного значения (а, в, г и е) передается проектируемым нами периодическим совещаниям представителей союзных Центроархивов (о чем ниже); 5) руководство издательством по опубликованию архивных материалов общесоюзного значения (д) отпадает, ибо это выполняется фактически Центроархивом Р.С.Ф.С.Р., в руках которого находятся и будут находиться такие материалы и который может привлечь к сотрудничеству по изданию таких материалов и Центроархивы союзных республик, если у них окажутся такие материалы [для издания – *закресл.*]; 6) общее руководство постановкой части в правительственных учреждениях (е) отпадает, как функция Центроархива С.С.С.Р., ибо это делается в каждой союзной республике отдельно по соглашению Центроархивов с высшими учреждениями республики, а согласование проектов по этой части может быть предоставлено тому делегатскому совещанию (от Центроархивов союзных республик), о котором мы скажем ниже [говорилось выше – *закресл.*]. Мы отвергаем в целом эту часть проекта, потому что он устанавливает недопустимое, по нашему мнению, подчинение Центроархиву С.С.С.Р. Центроархивов союзных республик. Правда, проект предусматривает совещание работников архивного дела для обсуждения общих мероприятий по архивному делу (ст. 5-я), но в редакции, которая нас совершенно не удовлетворяет, и потому мы ее также отклоняем.

Отвергнувши целиком 1-й раздел проекта в его основании и всех 5 статьях, мы не должны уже подробно останавливаться на 2-м разделе, дающем структуру Центрального органа, нами отвергнутого. Заметим только по поводу его, что тут создается колоссально сложный центральный аппарат управления с заведующим, заместителем, коллегией, наделенной широкими полномочиями, с ученым советом с 3 отделениями – административным с 3 подотделами, научно-организационным с 2 подотделами, редакционно-издательским. Содержание громоздкого аппарата потребует огромных средств, но сверх того понадобятся еще весьма значительные суммы на его специальное издательство, которое будет организовано параллельно с обширнейшим издательством Центроахива Р.С.Ф.С.Р., которое и теперь уже ставит на первом плане издание материалов общесоюзного значения, а в ближайшем будущем, конечно, разовьет эту сторону своей деятельности еще шире и материальная база его в связи с этим будет все более и более крепнуть [пока не перейдет на самоокупаемость – *закресл.*]. Но если бы оказалась возможность получить некоторые дотации от Союзного Цика вообще на архивное дело в пределах Союза из общесоюзного фонда, то это было бы крайне желательно, так как имеется масса неотложных нужд и матер[иальное] положение арх[ивных] раб[отников] особенно на периферии катастрофично [Было бы целесообразнее их употребить на улучшение материального положения архивных работников, особенно на периферии, ибо их положение, как выяснилось на с'езде, действительно катастрофично – *закресл.*] и угрожает срывом всей налаженной на местах работы.

Не ограничиваясь отрицательною критикою представленного проекта, мы выступаем и с положительным предложением относительно разрешения той задачи, которую поставил себе законопроект Р.С.Ф.С.Р. Сущность ее заключается в создании такого центрального органа, который бы мог установить контакт и <u>согласованность</u> в работе [всех – *закресл.*] Центроархивов всех союзных республик. Этой задачей – мы ее признаем неотложною – определяются задачи и состав этого всесоюзного органа. Такой орган мы мыслим себе в форме периодических совещаний (раза два в год) по принципу равного представительства от каждой союзной республики представителей Центроархивов, делегируемых Циками союзных республик для рассмотрения (в некоторых случаях для согласования их деятельности) архивных вопросов в <u>общесоюзном масштабе</u>. Эти совещания должны быть, конечно, не теми общесоюзными совещаниями архивных работников для обсуждения общих мероприятий по архивному делу, которые мог бы создавать, если бы захотел, проектировавшийся Центроархив С.С.С.Р., а высшим общесоюзным совещательным органом для согласования архивной работы. Не имея в своем управлении никаких собственных архивов, проектируемых настоящим проектом, не имея административной власти над Центроархивами союзных республик, эти совещания могли бы согласовать вопросы, перечисленные в пунктах а, в, г, е, составляющие компетенцию Центроархивов союзных республик, улаживать спорные вопросы, возникающие между нами. В качестве же исполнительного органа совещаний, если бы таковой был признан необходимым для приведения в исполнение их постановлений, можно было бы организовать в промежутке времени между совещаниями, можно было бы спроектировать небольшой, несложный и недорогой аппарат в виде Комитета. Это, конечно, только схема предлагаемого нами нового Центрального архивного органа, который мог бы состоять при Цике С.С.С.Р. как учреждение, хотя и скромное, но всесоюзное, напоминающее наше нынешнее совещание наркомов Наркомпросов.

ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45320. – Арк. 1–10. Автограф.

Григорій Стариков (Київ). **Чернетка виступу Д. І. Багалія на І з’їзді архівних працівників РСФРР (14–19 березня 1925 року).**

Подано текст виступу Дмитра Багалія, який містить дискусію з Михайлом Покровським і позицію української сторони з приводу створення Центрального архівного управління СРСР.

Ключові слова: архів, з’їзд, чернетка, Багалій.

Григорий Стариков (Киев). **Черновик выступления Д. И. Багалея на I съезде архивных работников РСФСР (14–19 марта 1925 года).**

Представлен текст выступления Дмитрия Багалея, содержащий дискуссию с Михаилом Покровским и позицию украинской стороны по поводу создания Центрального архивного управления СССР.

Ключевые слова: архив, съезд, черновик, Багалей.

Hryhorii Starykov (Kyiv). **A Draft Speech of Dmytro Ivanovych Bahalii to the First Congress of Archival Officials of the RSFSR (14–19 March 1925).**

The author publishes the text of Dmytro Bahalii which contains a discussion with Mikhail Pokrovskii. The position of the Ukrainian side on the establishment of the Central Archives Department of USSR is also reflected in the document.

Key words: archive, congress, draft, Bahalii.

Дмитро БУРІМ (*Київ*)

УКРАЇНСЬКА ЕМІҐРАЦІЯ В ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛАХ: ЛИСТИ ДМИТРА ДОРОШЕНКА ДО МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА (1925–1928)

Визначивши на початку свого громадського та професійного життя за обов'язок служити інтересам українського народу, Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951) працював заради цього в науково-організаційній, педагогічній і громадсько-державній галузях. З його ім'ям тісно пов'язані заснування і діяльність Українського вільного університету (у Відні, Празі, Мюнхені), Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі, Українського наукового інституту в Берліні, Українського наукового інституту у Варшаві, Української вільної академії наук та інших українських вищих навчальних закладів й науково-дослідних установ за кордоном, де він виявив себе не тільки як педагог та історик-дослідник, а і як талановитий організатор українського наукового й культурно-освітнього життя.

Працюючи як викладач, науковець-дослідник, очолюючи наукові установи, Д. І. Дорошенко мав на увазі перш за все інтереси суто наукові й педагогічні та був принципово проти використання наукових і освітніх закладів у політичних цілях. Упродовж багаторічної науково-педагогічної діяльності професора Д. І. Дорошенка його школу пройшли кілька сотень студентів, він виховав велику когорту українських вчених-істориків. Укладені ним лекційні курси й підручники з історії України та української історіографії на довгий час задовольнили потребу української вищої історичної освіти в діаспорі.

Д. І. Дорошенко плідно працював і як науковець, дослідник. Історик залишив по собі багату науково-літературну спадщину, бібліографія якої налічує понад 1000 позицій. Більшість із цих праць були написані й опубліковані саме в еміґраційний період життя й діяльності вченого. В ці роки з'явилися головні роботи історика "Нарис історії України", "Огляд української історіографії", "Слов'янський світ в його минулому й сучасному", "Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу", "Історія України 1917–1923 рр.", "Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя й політичної діяльності" та ін., які забезпечили йому визначне місце в українській історичній науці й одночасно склали міцне підґрунтя для майбутніх досліджень, багато в чому визначивши основні напрямки їхнього розвитку. Крім того, дослідник часто виступав як популяризатор історії України, публікуючи свої розвідки з української історії, історіографії, історії Церкви, літератури тощо в наукових часописах країн Європи та Америки.

Д. І. Дорошенко був не тільки вченим, а й відомим громадським діячем, який ще із студентських років пов'язав своє життя з українським визвольним рухом. Активний працівник українських громадсько-політичних організацій початку ХХ ст., "просвітянин", журналіст, Д. І. Дорошенко бере діяльну участь в українських визвольних змаганнях 1917–1921 рр. та українському національно-державному будівництві як член Центральної Ради, помічник губернського комісара Києва, губернський комісар Буковини та Галичини, комісар Центральної Ради в Чернігові, міністр закордонних справ Української Держави 1918 р. У своїй громадсько-політичній діяльності Д. І. Дорошенко на перше місце завжди ставив інтереси України та її народу й усе життя присвятив справі вибореня Україною державної незалежності. Формально його політична діяльність як державного діяча закінчилася з падінням Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського, і він більше не брав участі у діяльності українського уряду. Фактично ж, як слушно зазначала Н. Полонська-Василенко, він не покинув свого поста до самої смерті і, як "всіма визнаний амбасадор Української Держави все життя репрезентував її перед усім світом"[1].

Як громадсько-політичний діяч Д. І. Дорошенко пройшов певну еволюцію ідейно-політичних поглядів, та врешті-решт, будучи переконаним, що саме гетьманство як форма державно-політичної організації України є найбільш відповідною і єдино здійсненною формою організації самостійної Української держави і що лише воно здатне вирішити всі основні національні, політичні та соціально-економічні проблеми в інтересах широких народних мас, він стає на консервативно-монархічні позиції. Опинившись 1919 р. в еміґрації, він приєднався до хліборобсько-монархічного руху, вступив в грудні 1920 р. до складу Українського союзу хліборобів-державників та з того часу впродовж наступних 30-ти років був одним з провідних діячів українського гетьманського руху та багато зробив для розгортання його діяльності й поширення теоретичних засад українського монархізму.

Епістолярна спадщина Д. І. Дорошенка надзвичайно багата; вона зберігається у вітчизняних та закордонних архівних та бібліотечних колекціях, як-от: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центральний державний архів України в м. Львові, Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Державна бібліотека Прусської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Архів університету Гумбольдта (Німеччина, Берлін), Таємний державний архів Прусської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Федеральний архів Німеччини (Німеччина, Берлін), Бібліотека та архів Канади (Канада, Оттава), Архів Осередку української культури і освіти (Канада, Вінніпеґ), Архів Української вільної академії наук (США, Нью-Йорк), Архів Української вільної академії наук (Канада, Вінніпеґ) та ін. Щоправда, на

---

[1] *Полонська-Василенко Н.* Д. І. Дорошенко і його громадсько-політична діяльність // Український літопис. – Аугсбурґ, 1953. – Ч. І. – С. 40.

сьогоднішній день листування опубліковано фраґментарно та потребує подальшого вивчення і повного видання[2].

Запропоновані листи українського історика, громадсько-політичного та державного діяча Дмитра Дорошенка до історика та громадського діяча Миколи Володимировича Стороженка[3] зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в місті Києві (далі – ЦДАВО України): Ф. 4465: Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних еміґрантських установ, організацій і осіб. – Оп. 1: 1901–1948. – Спр. 777: Листи Дорошенка Д., Шаповала О. та інших до Стороженка М. В. Оригінали та копії: (1925–1928 рр.)[4].

---

[2] Детальніше див.: *Борщак І.* Листи Д. Дорошенка до С. Мельгунова // Україна. – Париж, 1951. – Ч. 6. – С. 485–486; *Оглоблин О.* З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглоблина // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 84–88; 1966. – № 1–2 (9–10). – С. 102–106; *Ісаїв П.* Листи Д. Дорошенка до В. Липинського з часу від 6.VII. – 7.IX.1918 р. // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 146–150; *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Філядельфія, 1973. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. – 452 с.; *Заруба В. М.* Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 45–50; У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993. – 768 с.; Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина. – К., 1996. – 200 с.; З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка: Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко 1923–1926 рр. // *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 223–255; *Пиріг Р. Я., Бурім Д. В.* З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка: Листи до Євгена Вирового // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 141–152; *Бурім Д. В.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: (Листи Д. Дорошенка та О. Скорописа-Йолтуховського до Голови НТШ у Львові І. Раковського в справі конфлікту в УНІ–Б) // Наукові записки: Зб. пр. молодих учених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490; *[Курас Г.]* Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського: (Невідомий лист Д. Дорошенка) / Підгот., передм. і прим. Г. Кураса // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 52–54; *Соловйова В. В.* Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д. Дорошенка // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2003. – Вип. 7–8 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – С. 108–119. – (Серія “Історія, економіка, філософія”); *Федорук Я.* Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка: слідами одного інскрипту В’ячеслава Липинського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 271–298; та ін.

[3] Стороженко Микола Володимирович (1862–1942), історик, педагог, громадський діяч. Закінчив Київський університет Св. Володимира. Учень В. Б. Антоновича. Член Київської археографічної комісії й Товариства Нестора-літописця. Співробітник “Киевской старины”. Автор документальних праць з історії України XVII–XVIII ст., опублікованих у виданнях Київської археографічної комісії, у “Киевских университетских известиях” та “Киевской старине” (“Западно-русские провинциальные сеймики”, “Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий”, “Реформы в Малороссии при графе Румянцеве”, “К истории малороссийских козаков в конце 18 начале 19 в.” та ін.). Член Київської Старої громади. В еміґрації жив в Югославії. М. В. Стороженко підготував “Спогади з мого життя”: *Стороженко М.* З мого життя / Упор. та вступ. ст. В. Ульяновського. – К., 2005. – 432 с.; іл.

[4] ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777.

У публікації подаємо 36 листів Д. І. Дорошенка до М. В. Стороженка, а також матеріали, які були додані до листів (запрошення, вирізки з газет, розклади занять тощо). Ці листи подають цінний матеріал про життя, науково-організаційну, педагогічну й громадську діяльність Дмитра Дорошенка та Миколи Стороженка, а також про особисті стосунки кореспондентів.

Хронологічно листування охоплює період з 20 січня 1925 р. по 10 березня 1928 р. У цей період професор Д. І. Дорошенко працював в Українському вільному університеті у Празі та Українському науковому інституті в Берліні[5]. М. В. Стороженко перебував в еміґрації в Югославії, проживав у місті Біла Церква.

Тематично в листуванні можна виділити такі групи питань: 1) написання Миколою Володимировичем Стороженком спогадів "З мого життя"; обговорення сюжетів; пошуки періодичного видання та видавництв, де було б можливо надрукувати спогади; 2) науково-дослідницька та викладацька діяльність Д. І. Дорошенка еміграційного періоду; спільні наукові інтереси Д. І. Дорошенка та М. В. Стороженка: П. Куліш, "Киевская старина" тощо; 3) українське наукове, громадське та політичне життя в Російській імперії; українські визвольні змагання та участь у них Д. І. Дорошенка; 4) політичні погляди Д. І. Дорошенка; консервативна ідеологія; участь Д. І. Дорошенка в українському гетьманському русі; спроби залучити М. В. Стороженка до цього руху; 5) життя політичне, наукове в Радянській Україні та в СРСР в цілому; кореспонденти Д. І. Дорошенка: М. М. Грінченко, С. О. Єфремов; зв'язки Д. І. Дорошенка наукового характеру: з Українською академією наук, окремими вченими.

У вступі до публікації листів подаємо невеличкий нарис життя та діяльності професора Д. І. Дорошенка середини – другої половини 1920-х рр., тобто того періоду, коли вченим були написані подані до друку листи[6].

* * *

Перша світова війна та поразка українських національно-визвольних змагань стали причиною того, що значна кількість активних борців за національне й соціальне визволення українського народу була змушена залишити Батьківщину. Великий відсоток еміґрантів становили представники національної інтелігенції – вчені, університетські професори й викладачі, а також студентська молодь. Ця інтелектуальна й соціальна сила давала

---

[5] Детальніше див.: *Бурім Д. В*. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491–511; *його ж.* Педагогічна та науково-дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в українських вищих учбових закладах та наукових установах у Празі // Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Дослідження молодих вчених. – К., 1997. – Вип. 1. – Ч. 1: Зб. наук. пр. кафедри історії України / Відп. ред. Ю. І. Терещенко. – С. 121–145.

[6] Ми не ставимо за завдання розглянути життєвий і творчий шлях М. В. Стороженка та історію стосунків кореспондентів, що було здійснено професором В. І. Ульяновським у його ґрунтовному вступі до спогадів М. В. Стороженка (*Ульяновський В. І.* Три "ліки" Миколи Стороженка // *Стороженко М.* З мого життя. – С. 5–93).

можливість розпочати діяльність українських культурно-освітніх, навчальних та науково-дослідницьких установ у країнах перебування української еміґрації. Основними осередками української еміґрації у 20-ті – 30-ті роки XX ст. стали Берлін, Варшава, Відень, Париж і Прага.

Одним з перших українських навчальних закладів, що почав свою діяльність в умовах еміґрації, був Український вільний університет, урочисте відкриття якого відбулося 17 січня 1921 р. у Відні. Згідно зі статутом УВУ, головними завданнями університету вважалися розвиток української науки та підготовка для України висококваліфікованих спеціалістів-науковців і практиків[7]. Лекції в університеті читались на філософському факультеті та на факультеті права і суспільних наук. Ще наприкінці 1920 р. керівництво майбутнього університету направило листи-запрошення до українських вчених, що перебували в еміґрації, з пропозицією викладати в новоутворюваному навчальному закладі. У грудні 1920 р. Д. І. Дорошенко одержав листа від заступника ректора Українського вільного університету Олександра Колесси[8]. Професор Д. І. Дорошенко погодився із його пропозицією[9]. У Відні Український вільний університет діяв лише семестр, після чого його було переведено до Праги, де на той час склалися сприятливіші умови. До Праги переїжджає й Д. І. Дорошенко. З цього часу його життя і діяльність були пов'язані з Українським вільним університетом та іншими українськими культурно-освітніми і науково-дослідницькими установами Праги[10].

В Українському вільному університеті професор Д. І. Дорошенко працював на кафедрі історії України, яку очолював протягом тривалого періоду, прочитавши повні курси з історії України та української історіографії[11].

---

[7] ЦДАВО України. – Ф. 3859: Український вільний університет у Празі. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 17, 18.

[8] Там само. – Спр. 134. – Арк. 8.

[9] Там само. – Спр. 7. – Арк. 17, 18.

[10] Празький період життя Д. І. Дорошенка тривав майже 25 років – з 1921 р. по 1945 р. з деякими перервами. Так, у 1926–1931 рр. вчений працював в Українському науковому інституті в Берліні, а у 1936–1939 рр. в Українському науковому інституті у Варшаві. Однак і в ці роки він не поривав зв'язків з українськими вищими навчальними закладами та науково-дослідницькими установами у Празі. Деякі дослідники біографії Д. І. Дорошенка виділяють "перший" (1921–1926), "другий" (1931/32–1935) і "третій" (1939/40–1945) "празькі періоди" життя і діяльності вченого. Див.: *Ульяновська С., Ульяновський В.* Автори "Української культури" // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; вступ. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К., 1993. – С. 527–553.

[11] Викладацька діяльність професора Д. І. Дорошенка в Українському вільному університеті в Празі у 1920-ті роки: *1921 ак/р.:* Українська історіографія (3 години тижнево). *Літній семестр 1922 ак/р.:* 1) Історія України. Історія української козаччини XVI–XVII вв. (4 години тижнево); 2) Практичні вправи (1 година тижнево). *Зимовий семестр 1922–1923 ак/р.:* 1) Історія України. Історія української козаччини XVII–XVIII вв. (4 години тижнево); 2) Практичні вправи (1 година тижнево). *Літній семестр 1923 ак/р.:* 1) Історія України. Історія української козаччини XVII–XVIII вв. II частина. (4 години тижнево); 2) Практичні вправи (1 година тижнево). *Зимовий семестр 1923–*

Підготовка до лекцій забирала багато часу. Старі напрацювання, архів та бібліотека залишилися в Києві. Лекційний курс треба було складати наново, що в умовах еміграційного життя, за відсутності необхідної літератури й джерел, зробити було надзвичайно важко[12]. Проте виклади професора Д. І. Дорошенка – лекції та семінари – були одні з найцікавіших і найпопулярніших. Вони притягали до себе не тільки найбільшу аудиторію студентства, але й приватних слухачів. За оцінкою професора Леоніда Білецького, їх характеризували "широкий погляд на історичний розвиток українського народу, уміння майстерно й яскраво провести аналіз історичного процесу, фактів, подій, ідей українського народного життя в державницькім аспекті, широке знання історичних джерел і наукових студій різних авторів, багатої історичної літератури від найдавніших часів української науки, критичне зіставлення різних поглядів на українську державність і ролю в ній українського народу

1924 ак/р.: 1) Історія України. Загальний курс (4 години тижнево); 2) Семінар (1 година тижнево). *Літній семестр 1924 ак/р.:* 1) Історія України. Загальний курс (продовження). Розклад Київської держави, відокремлення земель, Галицько-Волинська держава (3 години тижнево); 2) Спеціальний курс. Українсько-руські літописи / з семінаром (2 години тижнево). *Літній семестр 1925 ак/р.:* 1) Історія України. Загальний курс. Західноукраїнські землі в XVII–XVIII вв. (1 година тижнево); 2) Головні течії української історичної думки (2 години тижнево); 3) Козацькі літописи (1 година тижнево). *Зимовий семестр 1925–1926 ак/р.:* 1) Джерела до української історії (2 години тижнево); 2) Головні течії української історичної думки (2 години тижнево); 3) Козацькі літописи / семінар (1 година тижнево). *Літній семестр 1926 ак/р.:* 1) Джерела до української історії (3 години тижнево); 2) Козацькі літописи (2 години тижнево). *Зимовий семестр 1926–1927 ак/р.:* 1) Джерела до української історії (3 години тижнево); 2) Козацькі літописи (2 години тижнево). *Літній семестр 1927 ак/р.:* 1) Джерела до української історії. Продовження (3 години тижнево); 2) Козацькі літописи. Продовження (2 години тижнево). *Зимовий семестр 1927–1928 ак/р.:* На відпустці. *Літній семестр 1928 ак/р.:* 1) Історія України. Загальний курс (3 години тижнево); 2) Чужоземні подорожі по Україні XVI–XVIII ст. Спеціальний курс (2 години тижнево). *Зимовий семестр 1928–1929 ак/р.:* 1) Історія України. Загальний курс. Продовження (2 години тижнево); 2) Україна в чужоземній історіографії XVI–XVII ст. (2 години тижнево). *Літній семестр 1929 ак/р.:* 1) Історія України. Загальний курс. Продовження (3 години тижнево); 2) Україна в чужоземній історіографії XVII–XVIII ст. Продовження (2 години тижнево). *Зимовий семестр 1929–1930 ак/р.:* 1) Українська козацька держава в XVIII столітті (3 години тижнево); 2) Чужоземна історіографія про Україну в XVIII і початку XIX століття. Спеціальний курс (2 години тижнево). *Літній семестр 1930 ак/р.:* На відпустці. *Зимовий* семестр 1930–1931 ак/р.: 1) Історія України. Загальний курс. Продовження (3 години тижнево); 2) Козацькі літописи. Спеціальний курс (2 години тижнево). (ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 144; Спр. 406. – Арк. 530; Оп. 2. – Спр. 49. – Арк. 3, 13, 17, 23, 29, 35, 43, 49, 57, 65, 73, 84, 96, 104, 116, 128, 140; Спр. 50. – Арк. 4зв., 12, 24, 36, 50, 62, 74, 86, 98, 113зв., 122, 125зв., 137зв., 149зв.; Спр. 51. – Арк. 2, 6, 18, 25, 28. Див. також: Український вільний університет у Празі в роках 1921–1926. – Прага, 1927. – С. 66, 73, 75, 113, 114, 137, 141, 162, 167, 211, 215; Український вільний університет у Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931; Український вільний університет у Празі в 1931–1941 рр. // Науковий збірник Українського вільного університету в Празі. – Прага, 1942 (відбиток). – Т. 3.– С. 5, 14, 18, 31, 34, 64, 69).

[12] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – ІР НБУВ). – Ф. 170: М. Грінченко. – Од. зб. 310. – Арк. 2, 4; Од. зб. 314. – Арк. 13.

та чужинецьких діячів, прекрасна українська мова, широкі картини історичних блискучих і трагічних подій"[13].

Професори й доценти Українського вільного університету здійснювали керівництво самостійною науковою і дослідницькою працею студентів й докторантів. За роки викладацької діяльності професора Д. І. Дорошенка в Українському університеті його школу пройшли сотні студентів, він виховав чимало науковців. С. Наріжниий, Б. Крупницький, М. Аркас, М. Андрусяк саме професору Д. І. Дорошенкові багато в чому завдячують формуванням себе як вчених-істориків.

Д. І. Дорошенко користувався заслуженою повагою серед колег філософського факультету й університету в цілому. Його дуже високо цінували не тільки як вченого-історика, але і як здібного організатора наукової та виховної праці. Факультет неодноразово довіряв йому виконувати обов'язки декана: у 1922–1923 рр.[14], у 1933–1936 рр.[15], у 1941–1944 рр.[16]. У 1944–1945 рр. Д. І. Дорошенко був проректором УВУ[17]; на виборах ректора Університету 1941 р. його кандидатуру на цю посаду було висунуто від філософічного факультету[18]. Цьому багато в чому сприяли риси характеру Д. І. Дорошенка, який ніколи своїх політичних симпатій чи антипатій не переносив на поле академічних відносин (також і відносин особистих). Його академічна діяльність була далека від "усякої політичної закраски", "він однаково рівно ставився і до колег і до студентів, до якої б політичної групи вони не належали"[19]. Найбільш ясно і рельєфно свої погляди стосовно цих питань професор Д. І. Дорошенко сформулював у відповіді на лист С. П. Шелухина, в якому останній звинувачував Дмитра Івановича й філософський факультет у проведенні в рамках Українського вільного університету "партійної політики". У листі-відповіді від 19 січня 1931 р. він, між іншим, писав: "...от уже більш десяти років я на еміґрації, і весь час я дуже строго і суворо розмежовував у своїй діяльності те, що називається політикою, і те, що зветься справою академічною. Я вихожу, з одного боку, з погляду чисто принципового, а з другого боку – з практичного: коли б ми у нашому університеті, де зібралися люди різних політичних поглядів, почали вносити політику до наших справ академічних, то вже давно розвалили б університет! Тому то я з свого боку стараюсь ніякій «політиці» в рамках академічних не піддаватись, і для мене політична приналежність моїх колег не грає ніякої ролі. В справах академічних я співпрацюю, зближаюсь з людьми, які, на мою думку, приносять користь університету й українській науці, а в приватних відносинах для зближення грають для мене роль різні особисті моменти, як і у кожної людини, а не політика"[20].

---

[13] *Білецький Л.* Дмитро Дорошенко. – Вінніпеґ, 1949. – С. 17–18.
[14] ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 1, 3.
[15] Там само. – Спр. 382. – Арк. 66.
[16] Там само. – Арк. 206, 207, 225, 251, 282, 284.
[17] Там само. – Арк. 289, 293.
[18] Там само. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 188, 188а, 198, 199, 200, 201, 202.
[19] Там само. – Ф. 3695: С. Шелухин. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 100зв.
[20] Там само. – Арк. 100.

Маючи на увазі перш за все інтереси наукові, професор Д. І. Дорошенко завжди намагався залучити до співпраці в Українському університеті найкращі науково-педагогічні сили, незважаючи на політичні переконання та особисті симпатії чи антипатії. Дружина Д. І. Дорошенка в своїх "Уривках споминів" подає такі цікаві факти. До Українського вільного університету в Празі подали свої заяви Олександр Гнатович Лотоцький і Олександр Якович Шульгин, щоб їх допустили до викладів як професорів університету. Але більшість професорів університету, що вже викладали там, не хотіли допустити цих осіб як петлюрівців. Реферував у справі О. Г. Лотоцького і О. Я. Шульгина Дмитро Іванович. Коли більшістю вони були відкинуті, тоді Д. Дорошенко заявив, що якщо Лотоцький і Шульгин не будуть допущені, він вийде з університету, причому про свій вихід оголосить у пресі. Обидва професори були зараховані до Українського університету[21].

Професор Д. І. Дорошенко завжди намагався відокремлювати відносини особисті від відносин професійних, наукових. Так, у листі до Сергія Шелухина від 17 квітня 1924 р. він, полемізуючи із С. П. Шелухиним стосовно значення Михайла Грушевського для української історичної науки, зокрема, писав: "Грушевський, який би він не був несимпатичний як людина і як діяч, безперечно – видатний учений; зробив він дуже багато, і без його праць ніхто тепер, працюючи над історією України, обійтися не може, та й довгий час не зможе обійтися й на далі. Мені він, як людина аморальна, дуже несимпатичний, але як ученого я його дуже шаную. Мені здається, що Ви переносите неприхильність до нього як до людини також і на область його наукової праці"[22].

У 1924–1926 рр. паралельно з науковою та педагогічною діяльністю в УВУ Д. І. Дорошенко працював на історико-літературному факультеті Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі, де викладав історію України, слов'янознавство, історію західноєвропейських літератур[23]. У 1925–1926 рр. він керував кафедрою історії України цього інституту та був членом його Ради професорів[24]. Протягом 1924–1926 рр. професор Д. І. Дорошенко викладав і в Українській господарській академії в Подєбрадах. Працював вчений і в Чеському університеті (Прага). 1926 р. керівництво Карлового університету звернулося до нього з пропозицією викладати історію України та очолити кафедру історії України в їхньому університеті[25]. Однак з цілого ряду причин виклади розпочались лише у 1928 р. 5 березня 1928 р. у великій залі семінарії слов'янської філології відбулася інаугураційна лекція професора Д. І. Дорошенка в Карловому

---

[21] *Дорошенко Н.* Уривки споминів // Український літопис. – Аугсбурґ, 1953. – Ч. 1. – С. 145.

[22] ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 62–66.

[23] Там само. – Ф. 3972: Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 35; Спр. 19. – Арк. 2; Спр. 42. – Арк. 2, 7; Спр. 252. – Арк. 2; ІР НБУВ. – Ф. 170. – Од. зб. 310. – Арк. 2.

[24] ЦДАВО України. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 22; Спр. 19. – Арк. 13–14.

[25] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 212.

університеті на тему: "Головні течії української історичної думки XIX століття"[26].

Дмитро Дорошенко не обмежувався академічною аудиторією – він охоче робив прилюдні доповіді в різноманітних товариствах, організаціях тощо. При цьому він вважав прилюдні виступи за свій обов'язок історика та громадянина[27]. Дмитро Іванович взагалі дбав про те, щоб правильна інформація про Україну завойовувала собі місце в іноземній літературі, й вбачав у цьому один з основних обов'язків українських еміґрантів[28].

Поряд з педагогічною роботою в українських вищих навчальних закладах професор Д. Дорошенко проводив інтенсивну і плідну науково-дослідницьку діяльність. 30 травня 1923 р. було засновано Українське історично-філологічне товариство. Фундаторами його були професори УВУ П. Андрієвський, Д. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Колесса та В. Щербаківський. Товариство об'єднало українських вчених, які працювали в галузі українознавчих дисциплін, головним чином, історії, філології та філософії, й поставило собі виключно наукові завдання: читання наукових доповідей, обмін думками і поглядами з приводу прочитаного, доведення й оборона наукових позицій і широка наукова дискусія[29]. Як один з ініціаторів й співзасновників Українського історично-філологічного товариства в Празі, Д. І. Дорошенко брав активну участь у справах товариства. За весь період діяльності Українського історично-філологічного товариства у Празі він прочитав кілька десятків наукових доповідей і рефератів з історії України, історії Східної Європи та української історіографії[30]. Низку

---

[26] Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 359: О. Назарук. – Оп. 1. – Спр. 246. – Арк. 4; ЦДАВО України. – Ф. 4372: Українське історико-філологічне товариство у Празі. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 40; Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 389.

[27] *Полонська-Василенко Н.* Дмитро Іванович Дорошенко – історик-державник // Український літопис. – Аугсбург, 1953. – Ч. 1. – С. 115.

[28] ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 395. – Арк. 7.

[29] *Наріжний С.* П'ять літ діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства у Празі // Тризуб. – Париж, 1928. – Ч. 50. – С. 19–26.

[30] Д. І. Дорошенко був одним з активних членів товариства. Протягом 1920-х – 1940-х рр. на засіданнях товариства ним було прочитано кілька десятків доповідей: "Пам'яті О. І. Левицького та І. М. Каманіна", "Життя та діяльність М. Ф. Сумцова", "Перше століття відродження української літератури: бібліографічний огляд літературної продукції українською мовою в межах Росії (1798–1897)", "Микола Костомаров як історик України", "Громадська діяльність О. О. Русова", "Дмитро Бантиш-Каменський як історик України", "Франтішек Палацький як історик і слов'янин", "Україна й українська історія в світлі західноєвропейської науки та письменства з пол. XVI до кінця XVIII ст.", "Україна й українська історія в світлі західноєвропейської науки та письменства в першій половині XIX ст.", "Історичні праці Володимира Антоновича", "Праця Шерера «Les Annales de la Petite Russie»", "До історії німецького права в старій Україні", "Пам'яті Олександра Петрова", "Із науково-видавничої діяльності В. Рубана", "Стаття з Narodnich Listů в українському перекладі М. Костомарова", "М. П. Левицький", "Пам'яті В. Горленка – українського літературного критика, етнографа та історика мистецтва", "В. Б. Антонович як історик української землі", "Місце В. Б. Антоновича в загальному розвиткові української історичної науки й українського самопізнання",

наукових праць професора Д. Дорошенка було надруковано у виданнях товариства.

У вересні 1924 р. Д. І. Дорошенко одержав повідомлення від Українського товариства червонохресної допомоги і від гетьмана Павла Скоропадського про план заснування Українського наукового інституту в Берліні та запрошення на посаду директора. З цього моменту протягом двох років (урочисте відкриття Українського наукового інституту відбулося 10 листопада 1926 р.) він бере діяльну участь у заходах з організації цієї наукової установи. Наприкінці жовтня 1924 р. Дмитро Іванович склав проект Основних пунктів статуту Українського наукового інституту. Щодо структури установи, то спочатку планувалося створити науковий інститут з 6-ти дослідних кафедр – при кожній по одному професору і асистенту. Це були кафедри: старої української історії й історії західноукраїнських земель; історії східноукраїнських земель; історії українського права; економічного життя України; історії української мови й старого письменства та нової української літератури. Згодом передбачалось відкрити ще кафедри української етнографії; історії української церкви; народного господарства та фінансів України; земельного питання в Україні; історії українського мистецтва і національної культури. Таким чином, інститут був задуманий як солідна наукова установа, науково-дослідницька діяльність якої мала охопити головні галузі українознавства.

Паралельно з вирішенням структурного питання необхідно було знайти людей, які б очолили наукові кафедри. Питанням підбору кадрів займався безпосередньо сам Д. І. Дорошенко: він розшукував людей, листувався з ними, проводив зустрічі й переговори. Знайти висококваліфікованих фахівців в умовах еміґраційного життя було дуже складно. “Людей, – за словами вченого, – доводилось стягати кого з Польщі, кого з Чехії, кого з Совдепії, а кого й з Америки”[31]. При запрошенні членів та співробітників інституту Д. Дорошенко враховував передусім “критерій науковості”. Щоправда, треба відзначити, що він зазнавав тиску з боку гетьмана П. Скоропадського та В. Липинського, які вимагали, щоб при підборі кандидатів чітко витримувався принцип “політичної благонадійності”[32]. Д. Дорошенко і сам був не

“Турецька політика гетьмана Петра Дорошенка”, “VII-й міжнародний конгрес істориків у Варшаві”, “Український рух на початку 1890-х років в освітленні австрійського консула в Києві”, “Володимир Антонович, панславізм і австрійська політика”, “Громадська діяльність О. Г. Лотоцького”, “Спогади про наукову й науково-організаційну співпрацю з М. С. Грушевським”, “Життя і громадська діяльність В. О. Біднова”, “Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України”, “Наукова діяльність професора Ярослава Бідла”, “Пам’яті М. Щербаківського”, “Українські постаті в німецькій літературі XVIII ст.”, “Маловідомі записки про українсько-польську війну 1671 року (Дневник Ульриха Вердума)”, “Протестантизм в українських землях в XVI і XVII століттях”, “З німецько-українських взаємин кінця 17 століття на культурно-релігійному ґрунті”, “Про автора «Історії Русів»” та ін. (ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 1, 4, 7, 22, 23; див. також: *Наріжний С.* 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938). – Прага, 1940. – С. 11).

[31] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 110.

[32] *Kumke Carsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Bd. 43. – Heft 2. – S. 234.

проти того, щоб інститутський колектив являв собою “моноліт” та щоб до його складу належали “люди одних поглядів, однієї думки”. Але “надзвичайна бідність на людей” змушувала при виборі і запрошенні співробітників розширити межі, в яких спочатку планувалося зробити “набір”. З цього приводу Д. Дорошенко писав до В. Липинського 21 березня 1926 р.: “...ледве чи вдасться скласти персонал з людей виключно нашої віри (йдеться про консервативно-монархічну ідеологію. – *Д. Б.*) ... при заміщенні кафедр треба кермуватися вимогами, щоб кандидат був фаховою людиною”[33].

2 липня 1926 р. на засіданні Кураторії інституту було затверджено склад Наукової колегії Українського наукового інституту. Було обрано чотирьох дійсних членів: професора Д. Дорошенка, доктора І. Мірчука, доктора В. Залозецького і В. Липинського. При цьому В. Липинський очолив кафедру української державності, Д. Дорошенко – кафедру внутрішнього життя України й культури, І. Мірчук – кафедру релігійних і філософських течій, В. Залозецький – кафедру матеріальної культури й мистецтва[34].

Окрім дійсних членів, які постійно перебували у Берліні, проводили систематичні виклади, читали лекційні курси, до складу інституту вже наприкінці 1926 р. увійшли як надзвичайні члени (які мали право виступати з епізодичними викладами в Українському науковому інституті, публікувати свої праці в інститутських виданнях): академік І. Горбачевський, академік Ст. Смаль-Стоцький, професор Д. Антонович, професор В. Щербаківський, професор Л. Білецький, професор О. Колесса та ін.[35]. До співробітництва були запрошені і німецькі вчені. Д. І. Дорошенкові вдалося залучити до роботи в інституті висококваліфікованих фахівців.

Розпочинаючи роботу з організації інституту, Д. Дорошенко виступав проти того, щоб Український науковий інститут був звичайним вищим навчальним закладом з професорами, студентами, постійними викладами тощо. Він відстоював точку зору, що інститут мав являти собою “Forschungsinstitut, маленьку наукову лабораторію, маленьку академію наук”, члени якої проводили б досліди, читали доповіді, друкували результати своїх досліджень, займалися науковою популяризацією на німецькій мові[36]. Це було зумовлено об’єктивними обставинами: українська еміґрація в Берліні не була такою численною, як, наприклад, у Празі й не могла забезпечити необхідної для нормального функціонування науково-освітньої установи кількості студентів.

У Берліні Д. Дорошенко активно займається науковою діяльністю. Він працює у бібліотеках Берлінського університету, Слов’янського інституту, у Прусському державному архіві, де вивчає документи і матеріали, що висвітлюють німецько-українські відносини у XVII ст.[37]. У ці роки він продовжує

---

[33] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 209–210.

[34] ЦДАВО України. – Ф. 3876: Л. Білецький. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 80.

[35] *Наріжний С.* Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 211. Див. також: *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 254; *Бурім Д. В.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка... – С. 491–511.

[36] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 233, 238.

[37] Там само. – С. 230.

свої історіографічні дослідження. Намагаючись скласти "повну й докладну працю" з української історіографії, Д. Дорошенко переробляє свій, багато в чому "схематичний і конспективний" (за його власною оцінкою), "Огляд української історіографії", який вийшов у 1923 р. у Празі[38]. Але через брак необхідних джерел та літератури, а також через відсутність зацікавлених видавців справу так і не було закінчено, підготовлено лише окремі частини "Огляду"[39]. Влітку 1927 р. Д. Дорошенко закінчив книгу про В. Б. Антоновича (щоправда, вийшла вона, з незалежних від автора причин, набагато пізніше, у 1942 р.). Це, за словами І. Крип'якевича, була "перша обширна студія про В. Антоновича, яка охоплювала суцільно і життя, і його наукові та громадські заслуги"[40]. У 1926–1931 рр. Д. Дорошенко також склав та опублікував українською й німецькою мовами декілька менших історіографічних праць: це статті про М. Сумцова, В. Липинського, П. Куліша, С. Томашівського та ін. У 1927 р. в "Записках Українського наукового інституту в Берліні" було надруковано працю проф. Д. Дорошенка "Україна й українська історія в світлі західноєвропейського письменства XVIII і початку XIX ст.", де було подано думки європейських істориків, економістів та дипломатів про Україну, а також біографічно-інформаційні нотатки про їхнє життя, діяльність і про їхні праці з української тематики.

Під час роботи в інституті Д. Дорошенко продовжував працювати над "Історією України 1917–1923 років", другий том якої "Українська Гетьманська Держава 1918 року" вийшов у 1930 р. в Ужгороді. Було розпочато роботу над першим томом – "Доба Центральної Ради". У цей період виходить і ціла низка історичних нарисів та спогадів вченого, які торкалися головним чином України періоду державотворчих змагань: "Як було проголошено гетьманство в Києві 29 квітня 1918 року", "Київ в перших днях революції", "«Просвіти» на Великій Україні", "Гетманство на Украине (по личным воспоминаниям и документам)", "З минулого. Відносини з Доном", "Організація збройних сил Української Держави", "Война и революция на Украине", "Церква і революція на Україні" та ін.

Паралельно з науково-дослідницькою працею дійсні члени інституту проводили систематичні курси лекцій, семінарські заняття для українських студентів, які вчились у берлінських вищих навчальних закладах. За часів роботи в Українському науковому інституті професор Д. Дорошенко прочитав курси лекцій з української історіографії, історії України та історії української літератури[41].

---

[38] ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 91.

[39] Доповнений і перероблений розділ праці Д. І. Дорошенка "Польська історіографія України" зберігається нині у фондах ЦДАВО України: Ф. 4186: Д. Дорошенко. – Оп. 1. – Спр. 6 (рукопис).

[40] *Крип'якевич І.* [Рец. на:] Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942 // Нові дні. – 1941. – Ч. 10. – С. 14. Цит. за: *Винар Л.* Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. – 1982–1983. – № 3–4, 1. – С. 62.

[41] ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 92; див. також: *Крупницький Б.* Д. І. Дорошенко: (Спомини учня) // Науковий збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. І. – С. 11.

Працюючи в Українському науковому інституті в Берліні, Д. І. Дорошенко не припиняв своєї діяльності у празьких вищих навчальних закладах – в Карловому університеті та в Українському вільному університеті. Причому графік роботи був дуже напружений. У понеділок він приїжджав до Праги і в цей день мав п'ять годин лекцій (три в українському університеті й дві в чеському). У вівторок ще три лекції (одна в чеському університеті та дві в українському), а по обіді – виїзд назад до Берліна, де його чекали виклади в інституті та адміністративні справи[42]. Крім цього, він приїжджав до Праги на іспити, засідання колегії професорів філософічного факультету тощо. У ці роки вчений активно працював і в Українському історично-філологічному товаристві у Празі: брав участь у засіданнях товариства, виступав з доповідями та рефератами, публікувався в його виданнях[43].

Під час роботи в науковому інституті Дмитро Іванович Дорошенко також виступав з лекціями на загальноукраїнські теми німецькою та українською мовами в аудиторіях Берлінського університету та перед представниками німецької громадськості. Він прочитав такі доповіді німецькою мовою: "Німецьке право на Україні", "Розвиток української історичної думки у XIX столітті", "Тарас Шевченко – великий український національний поет", "Роль України в Північній війні 1701–1721 рр.", "Церква та революція на Україні", "Назви «Русь», «Росія», «Україна»: їх минуле та сучасне значення" та ін.[44].

Д. Дорошенко брав діяльну участь в українських та міжнародних наукових з'їздах: у Першому Українському науковому з'їзді у Празі (жовтень 1926 р.)[45], у Другому з'їзді слов'янських етнографів у Польщі (червень 1927 р.)[46], у з'їзді слов'янських філологів у Празі (жовтень 1929 р.)[47], у 2-ому Українському науковому з'їзді у Празі (березень 1932 р.)[48].

Ставлячи на перший план завдання суто наукові, Дмитро Дорошенко "не відмовлявся й від пропаганди, де вона була на місці"[49]. Причому він вважав, що ця пропаганда мусить мати перед очима весь час одну велику останню мету: інтереси української справи в цілому, себто відбудову Великої

[42] ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 111–112.

[43] У 1926–1931 рр. ним були проголошені такі доповіді: "Дмитро Бантиш-Каменський як історик України", "Франтішек Палацький як історик і слов'янин", "Україна й українська історія в світлі західноєвропейської науки та письменства з пол. XVII до кінця XVIII ст.", "Україна й українська історія в світлі західноєвропейської науки та письменства в першій половині XIX ст.", "Історичні праці В. Б. Антоновича", "До історії німецкого права на старій Україні", "Пам'яті О. Петрова", "Із науково-видавничої діяльності В. Рубана" та ін. (*Наріжний С.* 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства... – С. 11).

[44] Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz. – Signatur 1A: 40 Aa 2157/98. – Jahresberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin (1926–1931). Див. також: *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 297, 327, 333.

[45] 1-й Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1928.

[46] ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 412. – Арк. 457; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 96.

[47] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 348.

[48] 2-й Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934.

[49] *Крупницький Б.* Д. І. Дорошенко: (Спомини учня). – С. 17.

Української Держави[50]. Він активно працював у німецьких виданнях, які займалися вивченням проблем історії Східної Європи та історії слов'янства – "Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven", "Zeitschrift für slavische Philologie", "Zeitschrift für oseuropäische Geschichte" та ін., – вміщуючи в них статті з української історії, історіографії, літератури тощо. Працюючи в цьому напрямку, Д. І. Дорошенко залучав до цієї праці співробітників інституту, – як досвідчених учених, так і асистентів. Українські вчені, члени наукового інституту в Берліні, підготували книгу "Духовне життя України в минулому та сучасному", яка вийшла німецькою мовою у 1930 р. ("Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart"). Окремі розділи цієї колективної праці, а саме: "Загальний історичний огляд" (вступна стаття), "Письменство та освіта в Україні-Русі", "Огляд історії української літератури другої половини XVII кінця XVIII століття", "Розвиток української науки та її сучасний рівень" написав Д. Дорошенко. Він був автором також низки статей (з комплексу статей про Україну) для словника Майєра – загальна про Україну, про українську історію, окремі інформаційні замітки (про рід Скоропадських, біографії гетьманів Івана і Павла Скоропадських та ін.)[51]. Д. Дорошенко брав участь у роботі над енциклопедичним словником "Lexikon für Theologie und Kirche", в якому було вміщено його статті про діячів православної церкви в Україні[52].

У 1926–1931 рр. вчений здійснював керівництво видавничою справою інституту, яку справедливо вважав однією з головних галузей діяльності будь-якої наукової установи. Під його редакцією виходили інститутські видання: "Записки Українського наукового інституту в Берліні" ("Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin") та "Вісті Українського наукового інституту в Берліні" ("Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin"), в яких співробітники інституту мали можливість публікувати результати своїх наукових досліджень. "Записок" вийшло три томи – в 1927, 1929, 1931 рр. Це збірки наукових статей та розвідок членів інституту. У 1927 та 1928 рр. вийшли дві збірки "Вістей" наукового інституту. В них містилися невеличкі статті та матеріали інформаційного характеру про загальний стан українських наукових досліджень і діяльність українських наукових установ. На сторінках інститутських наукових і інформаційних видань було надруковано й декілька праць самого професора Д. І. Дорошенка: "Розвиток та досягнення української науки за останні п'ятдесят років", "Академія наук в Київі", "Український науковий інститут в Берліні", "Розвиток історичних досліджень в Радянській Україні за останні роки", "Україна й українська історія в світлі західноєвропейського письменства XVII – першої половини XIX століття", "Назви «Русь», «Росія», «Україна»" в їх історичному й сучасному значенні" тощо.

---

[50] *Дорошенко Д. І.* Дещо про нашу закордонну пропаганду // Бюлетень гетьманської управи. – Берлін, 1931. – Ч. 14. – С. 10.

[51] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 317.

[52] ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 395. – Арк. 7 (лист Дмитра Дорошенка до Василя Біднова від 19 вересня 1928 р.).

Під час організації Українського наукового інституту та пізніше, коли вже був його директором, Д. І. Дорошенко незмінно відстоював точку зору, що інститут має бути виключно науковою установою. Чітко відокремлюючи політику від науки, він був рішуче проти використання наукових та освітніх закладів у політичних цілях. Проте майже з самого початку існування Українського наукового інституту між заступником голови Кураторії О. Скорописом-Йолтуховським і професором Д. Дорошенком як директором виявились розходження у поглядах на характер діяльності і завдання наукової установи. О. Скоропис-Йолтуховський був упевнений, що Український науковий інститут у Берліні повинен виконувати завдання "загального національно-агітаційного характеру"[53], Д. Дорошенко ж вважав, що інститут є установою аполітичною й має переслідувати чисто наукові цілі[54].

Ці розбіжності у поглядах серйозно заважали нормальній роботі інституту. Нерідкими були факти втручання Кураторії (передусім голови її української частини – Олександра Скорописа-Йолтуховського), яка мала перш за все вирішувати організаційні питання, до суто наукової діяльності. Один із слухачів Українського наукового інституту Михайло Антонович писав з Берліна (лист від 28 січня 1929 р.): "Маю враження, що останніми часами стараються помимо волі Дмитра Івановича впхнути політику в інститут. Дають реферати з політичними мотивами, а проф. Дорошенко дуже не хоче всякої політики"[55]. Протиріччя продовжували існувати та згодом переросли у справжній конфлікт[56]. Розв'язка настала восени 1931 р. і позначилася певною кризовою ситуацією, з якої інститут вийшов, зазнавши значних змін організаційного (його було підпорядковано міністерству освіти Німеччини, і він став німецькою державною установою), наукового (керівництво інституту – О. Скоропис-Йолтуховський та новий директор професор І. Мірчук – віддавали перевагу не суто науковій діяльності, а справі "актуалізації українського питання в культурному аспекті на терені Середньої та Західної Європи"[57]) і персонального (у грудні 1931 р. Д. І. Дорошенко був змушений скласти з себе повноваження директора інституту, залишив інститут й ще один член Наукової колегії доцент доктор В. Залозецький, припинили свою науково-дослідницьку діяльність й асистенти; вийшов зі складу Кураторії її німецький член, відомий славіст професор М. Фасмер, який вважав неможливим "покривати своїм іменем підприємство, в якому люди, що з наукою

[53] З листів до редакції: (Лист професора Д. Дорошенка. Прага. 3 серпня 1932 року) // Діло. – 1932. – 9 серп.

[54] ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 66.

[55] Там само. – Ф. 3956: Д. Антонович. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 218.

[56] ЦДІАЛ. – Ф. 309: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 1–13; Спр. 394. – Арк. 8–12; Ф. 348: Товариство "Просвіта" у м. Львові. – Оп. 1. – Спр. 641. – Арк. 1–4; див. також: *Бурім Д. В.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні. – С. 474–490.

[57] *Мірчук І.* Український науковий інститут в Берліні // Сьогочасне й минуле. – Мюнхен, 1949. – Ч. 1–2. – С. 88.

не мають нічого спільного, мають не менше впливу, як визначні вчені”[58]) характеру[59].

Політизація Українського накового інституту, організаційні зміни, фінансові трудноці, а також порушення особистого порозуміння призвели до того, що Д. І. Дорошенко був змушений прийняти рішення залишити інститут. У грудні 1931 р. він склав з себе повноваження директора інституту та повернувся до Праги. Український науковий інститут продовжував свою діяльність до 1945 р.[60].

---

[58] Що діється в Українському науковому інституті в Берліні: (Лист до редакції професора М. Фасмера. Берлін, 28 липня 1932 року) // Діло. – 1932. – 4 серп. Див. також: З листів до редакції. Заява професора д-ра М. Фасмера: (Берлін, 4 липня 1932 року) // Новий час. – Львів, 1932. – 13 лип.

[59] Події 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті викликали жваве обговорення як в українських еміґрантських колах, так і серед німецької громадськості, що знайшло відображення на сторінках тогочасних українських та чужомовних видань. Редакція львівського щоденника “Діло” для з’ясування суті цієї справи спеціально виділила місце на сторінках своєї газети, де безпосередні учасники подій (причому були представлені обидві сторони конфлікту) висловлювали свої думки стосовно ситуації в науковому інституті. О. Скоропис-Йолтуховський стверджував, що ніколи ніхто не ставив Д. Дорошенкові як директору інституту ніяких перешкод у розвитку наукової діяльності, що головною причиною кризи в Українському науковому інституті було скрутне матеріальне становище, пов’язуючи залишення інституту Д. Дорошенком і В. Залозецьким передусім з грошовим питанням; щодо діяльності інституту після 1931 р., то голова української частини Кураторії зазначав, що вона “не тільки не стратила на своїй науковості та інтенсивності, але навпаки виявила в порівнянні з попередніми роками більшу активність в напрямку скріплення зв’язків з закордонними чинниками”. Д. Дорошенко не погоджувався з тезою О. Скорописа-Йолтуховського про невтручання Кураторії та його особисто в наукові справи; він виступав проти політизації інституту, аргументовано доводячи, що зловживання політикою згубне для наукової установи; діяльність наукового інституту, на його думку, мала передусім виявлятися не так у зміцненні зв’язків, як у власній продуктивній праці на полі науки; щодо фінансового питання та його ролі в конфлікті, то професор Д. Дорошенко, хоч і не відкидав його зовсім, але відсував з першого місця. Детально див.: Що діється в Українському науковому інституті в Берліні: (Лист до редакції О. Скорописа-Йолтуховського) // Діло. – Львів, 1932. – 23 лип.; Що діється в Українському науковому інституті в Берліні: (Лист до редакції професора М. Фасмера. Берлін, 28 липня 1932 року); З листів до редакції: (Лист професора Д. Дорошенка. Прага, 3 серпня 1932 року) // Діло. – Львів, 1932. – 9 серп.; З листів до редакції. Ще про Український науковий інститут в Берліні: (Лист д-ра В. Залозецького. 21 серпня 1932 року) // Там само. – 27 серп.

[60] Про діяльність Українського наукового інституту в Берліні детально див.: *Doroschenko D.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1927. – Heft 1. – S. 37–48; *idem.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: (Die wissenschaftliche Tätigkeit des Institutes in den akademischen Jahren 1926/27 – 1927/28) // Ibidem. – 1928. – Heft 2. – S. 63–68; *Kumke Carsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin... – S. 218–253; *Voigt Gerd.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118–156; *Golczewski Frank.* Deutsche und Ukrainer: 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.; *Наріжний С.* Українська еміґрація. – Ч. 1. – С. 210–219; Українці в Берліні. 1918–1945: Пропам’ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З’їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. В. Верига. – Торонто, 1996. – 256 с.; *Бурім Д. В.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька

Однак це вже була інша наукова установа, ніж та, про яку мріяв і яку намагався створити Д. І. Дорошенко.

Д. І. Дорошенко вдало поєднував наукові дослідження із служінням державницьким інтересам України. "Наука для проф. Д. Дорошенка, – зазначав один із сучасників та біографів вченого, – протягом усього його життя була лише одним з виявів його творчого Духа. У своїй душі, в своєму єстві, він був не тільки учений, а й активний громадянин, що прагнув впливати на життя свого народу"[61].

Суспільно-політична діяльність Д. І. Дорошенка починається ще зі студентської лави, коли він став головою української студентської громади Петербурзького університету (1904). Багато для становлення національної свідомості важило його навчання влітку 1904 р. на українських університетських курсах у Львові, де він мав змогу слухати лекції з історії України професора Михайла Грушевського та з історії вітчизняної літератури Івана Франка[62]. Будучи студентом, він активно співробітничає в українських наукових й громадсько-політичних виданнях, вміщує свої статті на шпальтах "Нової громади", "Ради", "України", "Літературно-наукового вісника", регіональних періодичних видань. У травні 1906 р. Д. І. Дорошенко стає секретарем "Українського вісника" – друкованого органу української думської громади (фракції) Першої Державної думи Росії[63].

З початком української національно-демократичної революції Д. І. Дорошенко одразу ж поринає у політичне життя, стає членом створеної на базі Товариства українських поступовців Української партії соціалістів-федералістів. У квітні 1917 р. Тимчасовий уряд призначає його крайовим комісаром Галичини та Буковини. Саме Д. І. Дорошенкові, члену Центральної Ради, було доручено у серпні цього ж року формувати склад уряду України – Генеральний Секретаріат. Найбільше ж талант Д. І. Дорошенка як державного діяча розкрився під час його перебування на посаді міністра закордонних справ Української Держави гетьмана П. Скоропадського[64].

На перше місце у своїй громадсько-політичній діяльності Дмитро Іванович Дорошенко завжди ставив інтереси України та її народу й усе життя присвятив справі виборення Україною державної незалежності. Причому ідею української державності він розумів в понятті не лише вузьконаціо-

---

діяльність Д. І. Дорошенка... – С. 491–511; *його ж.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні. – С. 474–490; *його ж.* Д. І. Дорошенко та український гетьманський рух в еміграції // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 3. – С. 445–462; *його ж.* До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка та Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови НТШ у Львові Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листопада 1996 р.): У 2 ч. / Упор. В. П. Ляхоцький, І. Б. Матяш. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 268–279; та ін.

[61] *Вєтухів М.* Дмитро Іванович Дорошенко – перший президент Української Вільної Академії Наук // Науковий Збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 1. – С. 7.

[62] *Ульяновська С., Ульяновський В.* Автори "Української культури". – С. 528.

[63] *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949.

[64] *Його ж.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 543 с.

нальному, але в широкому територіальному розумінні. Будучи прибічником поглиблення ідеї української держави, побудованої на територіально-національній основі, на принципі спільного інтересу й спільної співпраці всіх населяючих українську землю народів, Д. І. Дорошенко був глибоко переконаний, що саме гетьманство як форма державно-політичної організації України "було і єсть досі найбільш відповідною і одинокою здійснимою формою організації самостійної української держави". Лише гетьманство, на його думку, було в змозі "вирішити всі основні національні й соціально-економічні проблеми в інтересах широких мас трудового народу"[65].

Дмитро Дорошенко як громадсько-політичний діяч пережив певну еволюцію своїх ідейно-політичних поглядів: член Революційної української партії, Української соціал-демократичної партії, потім належав до Товариства українських поступовців, до партії соціалістів-федералістів і, врешті-решт, виявив себе як активний діяч українського гетьманського руху[66], одним з провідників якого він вважався останні 30 років свого життя[67].

Опинившись навесні 1919 р. в еміграції, Дмитро Дорошенко приєднується до хліборобсько-гетьманського руху. Починаючи з 1919–1920 рр., він разом із В. Липинським, О. Скорописом-Йолтуховським, М. Кочубеєм, С. Шеметом бере діяльну участь у заходах по його утворенню[68]. У грудні

---

[65] *Його ж.* Про "Євразійців" та "Євразійство" // Хліборобський шлях. – Львів, 1932. – Ч. 11. – С. 277; *його ж.* К украинской проблеме. По поводу статьи кн. Н. С. Трубецкого // Евразийская хроника. – Париж, 1928. – Ч. 1 (10). – С. 41–51; *його ж.* Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Зб. I, II, III. – С. 50; *його ж.* Замітки до історії 1918 року на Україні // Там само. – Відень, 1921. – Кн. V–VI. – С. 75–104.

[66] Детальніше про український гетьманський рух в еміграції див.: *Маркусь В.* Гетьманський рух // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: Доповнення. – Париж; Нью-Йорк, 1995. – С. 17–20; *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 259 с.; *Піскун В. М.* Політичний вибір української еміграції: (20-і роки XX століття). – К.; Нью-Йорк, 2006. – 671 с.; та ін.

[67] Важливу інформацію щодо ґенези політичних уподобань й формування Д. І. Дорошенка як політика ми знаходимо в його листі до М. В. Стороженка від 4 серпня 1925 р., в якому автор подає аналіз етапів своєї політичної біографії та накреслює, мовити б, шлях до гетьманської ідеології (ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 26зв.–28зв.). Див. також: *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914); *його ж.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920); *Лотоцький О.* Громадські організації в Києві // *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Т. 1. – С. 160–167.

[68] Груднем 1920 р. датовано "Лист Українського Союзу Хліборобів Державників до Старшин і козаків Української Армії", який підписали В. Липинський, Д. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Шемет, М. Тимофіїв, С. Крилач (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 9. – Спр. 4488. – Арк. 1. Див. також: Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Ч. I, II, III. – С. 185–186). Того самого року за підписами Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Липинського, Олександра Скорописа-Йолтуховського та Сергія Шемета з'явився заклик "До українських Хліборобів" (див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 472–483).

1920 р., коли у Відні з ініціативи В. Липинського було засновано організацію "Український союз хліборобів-державників", Д. Дорошенко стає її членом та вже до кінця свого життя не пориває з українським гетьманським рухом, залишаючись на ідейних засадах консервативного монархізму.

Д. І. Дорошенко не займався розробкою ідейно-теоретичних засад українського монархізму, подібно до В'ячеслава Липинського, і тому не варто шукати в його працях оригінальних ідей і положень. Він скоріше був популяризатором ідейних напрацювань інших теоретиків, зокрема В. Липинського. Однак, будучи глибоко переконаним у правоті цих ідей, він зробив значний внесок у справу їх поширення. Саме з цієї точки зору варто розглядати працю Д. Дорошенка "В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю та державу"[69] (де ним у прекрасний спосіб здійснено популяризацію "Листів до братів-хліборобів" В. Липинського), а також публіцистичні статті історика в "Хліборобській Україні", "Бюлетені Гетьманської управи", "Українській дійсності", "Нації в поході" та інших виданнях. До того ж вся наукова продукція вченого – монографії, статті, спогади і т. д., що вийшли в еміґрації, – будучи перейнята державницьким духом та консервативно-монархічними ідеями, безперечно слугувала цілій справі – гетьманському рухові. І перш за все це монографія Д. Дорошенка "Історія України 1917–1923 рр. Українська Гетьманська Держава 1918 року"[70], підготовлена істориком за дорученням гетьмана П. Скоропадського, під його та В. Липинського редакцією[71].

Д. Дорошенко бере активну участь у видавничій справі, виступає як публіцист. 1920 р. у Відні з ініціативи В. Липинського та під його редакцією починає виходити друкований орган Українського союзу хліборобів-державників "Хліборобська Україна". 3 березня 1920 р., відповідаючи на лист В. Липинського, в якому останній повідомляв про підготовку до друку власного видання, Д. Дорошенко, між іншим, писав: "Справу журналу я беру близько до серця і дуже радію, що він буде". Одночасно він запропонував В. Липинському свої послуги щодо участі у видавничій справі та виявив готовність і бажання вести в журналі "відділ бібліографії й хроніки літературно-наукового життя"[72].

П'ять випусків "Хліборобської України" (1920–1925), як слушно зазначав М. Антонович, були результатом співпраці В. Липинського та Д. Дорошенка. Безперечно, головне місце в цьому виданні посідали "Листи до братів-хліборобів" В'ячеслава Липинського[73]. Але й Дмитро Дорошенко

---

[69] *Забаревський М.* В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю та державу. – Відень, 1925. – 51 с.

[70] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 424 + LXXXVI с.; Ужгород, 1932. – Т. I: Доба Центральної Ради. – 437 + XXII с.

[71] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 38.

[72] Там само. – С. 21.

[73] *Липинський В.* Українська наддніпрянська інтелігенція // Хліборобська Україна. – 1920. – Зб. I. – С. 3–62; *його ж.* Наша орієнтація // Там само. – 1920–1921. – Зб. 2–4. – С. 3–48; *його ж.* Про національну аристократію і про три методи її організації: класократію, охлократію і демократію // Там само. – 1921. – Кн. 3. – Зб. 5–6. – С. 3–37;

вміщує в журналі чимало своїх статей, споминів, заміток, рецензій тощо[74], які за відсутності інших джерел чи їх уривчастості мають сьогодні історичне значення[75]. Він не тільки сам активно писав до "Хліборобської України", робив переклади, брав на себе частину редакторської роботи, а й залучав до праці в журналі інших співробітників[76].

Участь Д. Дорошенка у гетьманському русі в цей період не обмежувалась працею у сфері науковій, публіцистичній та видавничій. Він діяв і як організатор. На початку 1920-х рр. у Празі й Подєбрадах було засновано кілька хліборобських груп та союзів. Так, 1923 р. у Подєбрадах утворився союз "Український стяг", до складу якого увійшли еміґранти-монархісти з Наддніпрянської України. У 1925 р. розпочали діяльність "Група гетьманців у Празі" (голова О. Шаповал) та "Союз українських хліборобів в Ч. С. Р." (на чолі з Й. Мельником). Протягом 1920-х років було утворено ще декілька союзів та груп, що діяли на консервативно-монархічних ідейних засадах. Гетьманські організації засновуються і по інших країнах[77]. У цих умовах перед Гетьманським центром у Берліні постало актуальне завдання: досягти певної ідейної єдності серед членів цих численних угруповань та сприяти їх організаційному об'єднанню під єдиним проводом.

Формально Д. Дорошенко не належав до жодного з вищезазначених гетьманських союзів, що діяли у Празі–Подєбрадах[78]. Але фактично для української еміґрації у Празі він був "експонентом гетьманської справи"[79].

1922–1923. – Кн. 4. – Зб. 7–8. – С. 41–199; *його ж.* Про політику як уміліcть такого методу здобування та організації громадянства, який би уможливив будову і збереження окремої держави на українській землі і забезпечив існування та розвиток української нації // Там само. – 1925. – Кн. 5. – С. 93–216.

[74] *Дорошенко Д.* Пам'яті П. Дорошенка // Там само. – Відень, 1920. – Зб. I. – С. 99–102; *його ж.* Український видавничий рух в 1919 році // Там само. – С. 110–115; *його ж.* Дещо про закордонну політику Української Держави... – С. 49–64; *його ж.* De profundis. Пам'яті І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевського й А. Г. Вязлова // Там само. – С. 140–145; *його ж.* В. П. Науменко // Там само. – С. 256–258; *його ж.* Замітки до історії 1918 року на Україні. – С. 75–104; *його ж.* "Історія Русовъ", як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Там само. – С. 183–198; *його ж.* Український видавничий рух в першій половині 1921 року // Там само. – С. 199–232; *його ж.* Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович: (До 35-ліття зо дня її смерті) // Там само. – Відень, 1925. – Кн. 5. – С. 284–288; *його ж.* [Рец. на:] Т. Шевченко. Кобзар. Народнє видання з поясненнями і примітками д-ра В. Симовича. – Кам'янець-Подільський; Катеринослав; Лейпциг, 1921 // Там само. – Відень, 1921. – Зб. V, VI. – С. 211–216; *його ж.* [Рец. на:] М. Грушевський. Ілюстрована історія України. – К.; Відень, 1921 // Там само. – С. 216–217; *його ж.* [Рец. на:] Альфред Ензен. Тарас Шевченко. Переклав др. Іван Мандюк. – Перемишль, 1921 // Там само. – С. 217–219; та ін.

[75] *Антонович М.* В. Липинський і Д. Дорошенко: (До наукової співпраці двох великих істориків) // Український історик. – 1982. – № 3–4. – С. 10.

[76] ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777.

[77] *Гришко В., Базілевський М., Ковалів П.* В'ячеслав Липинський і його творчість. – Нью-Йорк, 1961. – С. 43; 46. Цит. за: *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі... – С. 175–176.

[78] ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 20зв.

[79] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 192.

Репрезентуючи Гетьманський центр у Чехо-Словаччині, Дмитро Дорошенко здійснював ідейне керівництво діяльністю цих організацій. Саме завдяки його зусиллям, його авторитетові більшість хліборобських організацій прийняла рішення приєднатися ідейно й організаційно до загальної гетьманської централі в Берліні[80].

І в подальшому, впродовж 1926–1931 рр, коли професор Д. Дорошенко працював на чолі Українського наукового інституту в Берліні[81], за ним залишилися ці функції. Приїжджаючи до Праги для викладів в Українському вільному університеті, він виконував також спеціальні доручення Гетьманської управи[82]. У 1930 р. за його участю в Празі було відкрито Товариство Св. Володимира Великого, Князя України-Руси[83].

Під час перебування в Берліні Дмитро Дорошенко активно працює в Гетьманському центрі, бере діяльну участь у організаційних заходах[84] та у видавничій справі[85], його обирають членом Гетьманської управи. В ці роки він особисто зблизився з гетьманом П. Скоропадським[86].

---

[80] Там само. – С. 172, 173, 175, 176, 179, 181, 218, 219.

[81] Детально див.: *Бурім Д. В.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні. – С. 474–490; *його ж.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка... – С. 491–511; *Kumke Carsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin... – S. 218–253; *Voigt Gerd.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945.

[82] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 324.

[83] ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 1090. – Арк. 67. Див. також: З громадського життя. Урочисте відкриття Товариства Св. Володимира Великого, Князя України-Руси в Празі // Бюлетень Гетьманської управи. – Берлін, 1930. – Ч. 6. – С. 9–11. Завданням товариства було "плекання ідеалу мирного співжиття, співробітництва і взаємного порозуміння, що диктується інтересами спільного територіального походження" та "об'єднання громадян-емігрантів, що походять із Земель України, шляхом культурного їх зближення, поглиблення серед них духу племінної терпимості, основ християнської етики і моралі та любові до спільної Батьківщини".

[84] У ці роки він активно співпрацює у Клубі гетьманців (Берлін) – виступає з доповідями: "Студентське українське життя в початку 20 століття", "Український культурно-просвітній рух на Катеринославщині", "Культурно-просвітня робота на Україні в 1918 році", "З приводу 30-ліття заснування РУП" та ін. (ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 1090. – Арк. 73, 74. Див. також: З життя гетьманських організацій // Бюлетень Гетьманської управи (Берлін). – 1930. – Ч. 4. – С. 7–8; З приводу 30-ліття заснування РУП // Там само. – С. 5).

[85] *Дорошенко Д.* З минулого: Відносини з Доном // Там само. – 1929. – Ч. 1. – С. 35–41; *його ж.* Організація збройних сил Української Держави // Там само. – 1929. – Ч. 2. – С. 35–39; *його ж.* В справі виступу сенатора Р. С. Копелянда // Там само. – 1930. – Ч. 4. – С. 4–5; *його ж.* Трагедія української інтелігенції // Там само. – 1930. – Ч. 5. – С. 1–2; *його ж.* Прорив на вугляному фронті // Там само. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 1–2; *його ж.* Хома Брут. Теж дипломати // Там само. – 1930. – Ч. 12. – С. 3–5; *його ж.* Вчимось у наших противників! // Там само. – 1931. – Ч. 12. – С. 1–2; *його ж.* Політика Польщі супроти національних меншостей // Там само. – С. 6–12; *його ж.* Дещо про нашу закордонну пропаганду. – С. 9–10; та ін.

[86] ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 41, 85. Див. також: *Данило, гетьманич.* Дмитро Іванович Дорошенко // Український літопис. – Аугсбург, 1953. – Ч. 1. – С. 10.

Щоправда, будучи членом Гетьманської управи, перебуваючи у довірчих стосунках з В'ячеславом Липинським, тісно співпрацюючи з гетьманом Павлом Скоропадським, Дмитро Дорошенко все ж не відігравав провідної ролі в гетьманському русі – він ніколи не входив до складу його "мозку" – Ради присяжних. Задля цього, на думку одного з дослідників життя й творчості Д. Дорошенка, йому "бракувало несправедливої часто пристрасти, демагогії (в початковому грецькому розумінні) й певної динамічности"[87]. Цікаво, що сам Д. Дорошенко бачив причини цього "не в області якихсь принципових міркувань, а чисто особистих, які мали характер «психологічно-суб'єктивний»"[88].

Д. І. Дорошенко завжди намагався відокремити справи партійно-політичні від особистих стосунків та від науково-організаційної та викладацької діяльності. Як громадський діяч заради інтересів справи Д. І. Дорошенко міг працювати в одній партійно-політичній організації, незважаючи на певні особисті непорозуміння з окремими її членами. Водночас він мав товариські стосунки з людьми, що за своїми ідейно-політичними переконаннями належали до інших політичних таборів. Такими були його відносини з республіканцями О. Шульгиним, О. Лотоцьким, А. Яковлівим та ін[89]. За цю "толерантність супроти інакодумаючих, – як згадував у своїх споминах син гетьмана Павла Скоропадського Данило Скоропадський, – Дмитрові Івановичу іноді доводилося чути докори від найбільших приятелів та співробітників-однодумців"[90]. Причину цього лояльного ставлення до українців, що часом стояли на протилежних позиціях, слід шукати у глибокому переконанні Д. Дорошенка в тому, що кожна українська чесна людина, яка Україну любить та для неї мірою можливостей та вміння може і хоче працювати, є цінна без уваги на свої політичні уподобання.

Д. Дорошенко відігравав роль своєрідного "посередника" у спробах об'єднати різні політичні течії української еміграції. Його близькість до провідних кіл гетьманського руху, тривала робота в українських політичних та культурних установах і організаціях, дипломатичний хист і вміння знаходити компромісні рішення, приязні, дружні стосунки з прихильниками інших партійно-політичних орієнтацій та спокійна вдача робили його фігурою, найбільш відповідною для подібного роду міжпартійних контактів. І такі контакти дійсно були[91].

У листі від 21 грудня 1930 р. Д. І. Дорошенко писав до С. П. Шелухина стосовно розмежування поглядів політичних та особистого ставлення до будь-якої людини: "...ріжниця в деяких наукових чи політичних поглядах не може вплинути на зменшення моєї поваги і доброго відношення до Вас. І

---

[87] *Борщак І.* Дмитро Дорошенко (1882–1951) // Україна. – Париж, 1951. – Ч. 5. – С. 375.

[88] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 293–295.

[89] ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 72–73. Див. також: *Данило, гетьманич.* Дмитро Іванович Дорошенко. – С. 11; *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 193.

[90] *Данило, гетьманич.* Дмитро Іванович Дорошенко. – С. 11.

[91] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 180, 185.

взагалі стараюся я у відносинах з людьми не змішувати політичні з особистими відносинами (я думаю, що англійці тим і сильні, що в своїх внутрішніх міжпартійних відносинах уміють добре ці дві справи розріжняти). От для прикладу: в політиці я діяметрально розхожусь з Ол[ександром] Гн[натовичем] Лотоцьким, і ми давно вже умовились між собою про «політику» ніколи ні слова не говорити, але це не мішає залишатись нам в приязні, бо наша приязнь почалася ще 30 років тому, ще за тих добрих часів, коли українців взагалі не ділила ще ніяка політика, коли українець українцю був братом, не так, на жаль, як тепер: скільки українців, стільки й партій та орієнтацій, і всі ворогують не так із зовнішнім ворогом, як із своїм же... Гірко це казати, але так воно є”[92].

У 1920-ті рр. серед провідників гетьманського руху постала думка про необхідність створення школи державництва на науковій базі, яка б мала виховувати по-державницькому мислячих людей[93]. Було вирішено організувати Український науковий інститут у Берліні. Однак від самого заснування інституту в його керівництві змагалися дві течії: одна була представлена Д. Дорошенком, який стояв на тому, що Український науковий інститут має бути аполітичним і безпартійним, друга, репрезентована П. Скоропадським, В. Липинським та О. Скорописом-Йолтуховським, вважала, що інститут повинен бути “гетьманською” партійною установою, щоб при підборі наукових кадрів чітко витримувався принцип “політичної благонадійності”, стипендії видавалися головним чином членам або симпатикам гетьманського руху[94]. Це й було причиною постійної внутрішньої боротьби між директором Українського наукового інституту в Берліні Д. Дорошенком та О. Скорописом-Йолтуховським, який виконував обов’язки заступника голови Кураторії інституту, що, у свою чергу, призвело до конфлікту й певної кризової ситуації[95].

Отримавши 1924 р. запрошення обійняти посаду директора новостворюваного Українського наукового інституту та активно працюючи для його заснування у 1924–1926 рр. і під час розгортання діяльності цієї наукової установи протягом 1926–1931 рр., Д. Дорошенко ясно усвідомлював, що інститут, створений певною політичною силою, хоча б і для загальнонаціональних потреб, об’єктивно матиме два напрями діяльності: суто науковий і політичний. Він писав у цій справі до В. Липинського: “Інститут, створений ініціативою й заходами п. Гетьмана і людей, що стоять коло нього, поруч свого основного завдання розробляти науку українознавства (завдання, так би мовити, аполітичного) – служитиме ще й певну ідейну службу нашій

92 ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 72–73.

93 *Королишин М.* 60-річчя Гетьманства і наша праця // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня 1918 року. – Торонто, 1978. – С. 169. Див. також: *Коваль Б.* Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К., 1993. – С. 162.

94 ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 394. – Арк. 9.

95 *Бурім Д. В. До* історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні... – С. 268–279.

справі"[96]; "Інститут повинен бути перш за все науковою інституцією... Але він усе одно принесе нам велику користь... дасть змогу скріпити наш центр"[97].

Захищаючи наукові інтереси й науковий характер інституту та водночас відсуваючи з першого плану момент політичний, Д. Дорошенко вважав, що Український науковий інститут зможе принести більше користі "справі" і "центрові" саме в тому випадку, коли він стане дійсно науковим центром, який забезпечував би потрібний Україні рівень наукових досліджень. Та саме через це, на його думку, став би у пригоді й політично, працюючи на майбутнє незалежної Української держави. Розуміючи той факт, що партійно-політична інституція буде змушена постійно реагувати на будь-які політичні зміни, Д. Дорошенко намагався надати інститутові ширшого, ніж партійний, – загальнонаціонального характеру.

Одним з наслідків конфлікту в Берліні було й те, що Д. Дорошенко, за його власними словами, "розійшовся з Гетьманом Скоропадським"[98]. Однак він і надалі залишився на консервативно-монархічних позиціях, не зрадив їх, не зрадив він й організованого гетьманського руху.

1920-ті роки для українського гетьманського руху позначилися чималими здобутками: було в основному розроблено ідейно-теоретичні засади українського монархізму, значно поширилось коло прибічників цієї ідеї; постав ряд організацій та груп по різних країнах, які у своїй діяльності керувалися консервативно-монархічними принципами; виявились тенденції до об'єднання цих структур під проводом єдиного гетьманського центру. Однак ці успіхи призвели до змін в гетьманському русі і до певної міри стали причиною кризи кінця 1920-х – початку 1930-х років У цей час помітно зростає роль виконавчих структур – Гетьманської управи (гетьман П. Скоропадський та його оточення). Водночас ідейно-теоретичний центр – Рада присяжних (В. Липинський) – повільно втрачає свої позиції, які він займав на початку 1920-х років.

Розроблена теорія та достатньо розгалужена мережа гетьманських організацій, що прагнули до дій, давали можливість розпочати "практичні політичні акції" та перейти до "реальної політики"[99]. Прагнув до цього й сам гетьман П. Скоропадський, розуміючи, що тільки активна діяльність "реального політика" позбавить його тих обмежень, які він змушений був "добровільно" прийняти при вступі до Ради присяжних Українського союзу хліборобів-державників у листопаді 1921 р., та дасть можливість, очоливши український гетьманський рух, вже в еміґрації перебрати повновластя Гетьмана Української Держави. Це докорінно розходилося з принципами В. Липинського, який був твердо переконаний в тому, що "реальна політична

[96] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 108.

[97] Там само. – С. 209.

[98] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 394. – Арк. 11зв.; *Kumke Carsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin... – S. 234.

[99] Десять літ праці гетьманського центру на еміґрації // Бюлетень Гетьманської управи. – Берлін, 1931. – Ч. 12. – С. 3–8; Святочне зібрання клубу гетьманців в Берліні, присвячене десятим роковинам 29 грудня // Там само. – С. 9–16.

акція", як і вибори гетьмана, можливі лише в незалежній, суверенній Українській Державі.

Ці розбіжності в поглядах і діях між гетьманом П. Скоропадським і Гетьманською управою – з одного боку, та В. Липинським і його прибічниками – з другого, стали причиною справжнього конфлікту. Конфлікт ліквідувати не вдалося: Гетьманський центр у Берліні визнав В. Липинського нездатним, через хворобу, до активної партійно-політичної праці на чолі гетьманського руху. В. Липинський, у свою чергу, звинувативши гетьмана і його оточення в принципових порушеннях, рішуче розірвав з П. Скоропадським, розпустив Союз українських хліборобів-державників та утворив нову організацію – Братство українських класократів-монархістів, гетьманців[100].

Наслідком конфлікту у гетьманському проводі кінця 1920-х – початку 1930-х років та інститутської кризи 1930–1931 рр. було те, що Д. Дорошенко на деякий період відходить від активних дій. Так, у листі від 19 січня 1931 р. до Сергія Шелухина Дмитро Дорошенко, висловлюючи своє ставлення до політики, зокрема, писав: "...Я себе давно вже не вважаю ні за якого політика і в дійсности <u>ніякої політики не веду в повнім цього слова розумінні</u>. Я належав, та й досі формально належу, до гетьманського руху як руху <u>ідеологічного</u>. Підбив мене на це Липинський. Тепер же він сам старається і мене, і всіх инших од цього руху відвести. Подумайте, Сергій Павлович, яка пустота, яке розчарування мусить огорнути душу, коли бачиш, що та сама людина, яка десять років тебе переконувала в правоті і спасенности своєї концепції, тепер з такою самою пристрастністю, запалом і завзяттям старається тебе переконати, що це все бридня, помилка, що людина, яку вона вчила поважати й шанувати, яку вона ідеалізувала й мало не боготворила, є в дійсности нікуди не здатна, погана, негідна і т. д.! Розуміється, після цього всього пропадає і найменша охота до «політики», кажу Вам по щирости"[101].

Д. Дорошенко, хоч як тяжко йому було залишатись в таких умовах у гетьманському центрі, не покинув Гетьманської управи саме в інтересах справи, з якою, за його словами, "зжився на протязі десяти років і до якої заангажувалося через нього кілька людей"[102], та до кінця життя залишався одним з провідних діячів українського гетьманського руху.

* * *

Документи подаються без змін у авторському правописі, лише пунктуацію наближено до сучасних норм. Збережено підкреслення автора, поставлені ним наголоси у словах та інші позначки у листах. Описки виправлено без застережень. Джерела супроводжуються анотованим переліком імен і

---

[100] Розкол серед гетьманців: (Лист до редакції) // Діло. – Львів, 1930. – Ч. 216–224. Див. також: Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т. 1. – С. 14–34.

[101] ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 100–103зв.

[102] Там само. – Арк. 100–100зв.; *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 6. – С. 386.

коментарями. Ті місця у тексті листів, у яких не вдалося відчитати окремі слова, спеціально відзначено. Скорочення, зроблені Д. І. Дорошенком, розшифровано у квадратних дужках. Переклад упорядником іншомовних слів подається у посторінкових виносках, позначених зірочками.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Dobřichovice
20 січня 1925 р.

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Беру на себе сміливість писати до Вас, не маючи честі бути особисто з Вами знайомим. Але мене спонукало до цього ось що. Перш за все, в "Записках Іст[орико]-Філол[огічного] Відділу Української Академії Наук" прочитав дві Ваші статті: "Осадження м. Крилова"* і "До біографії Куліша (1. Куліш у Києво-Печерській школі. 2. Листи Куліша до М. В. Стороженка»)"**. Я думав було зпочатку, що Ви залишились у Києві і там берете участь у виданнях Академії. Потім, зовсім випадково, довідався я від Ол[ександра] Андр[ійовича] Шаповала[1], що Ви перебуваєте в Югославії, що Ви листуєтесь з ним і цікавитесь новинами українського культурного життя. Це й надало мені сміливості написати до Вас. Моє прізвище Вам відоме: я – небіж покійного Петра Яковича Дорошенка і, може, Ви од його про мене чули. Я про Вас давно чув і знаю, давно вже звісні мені Ваші наукові праці в "Архіві" і в "Кіев[ской] Ст[арине]", а те, що я побачив тепер Ваші писанні в "Записках" Академії, наповнило мене особливою радістю: що Ви вертаєтесь до праці з нашої історії. Одже не здивуйте, коли я зненацька, незнайомий, до Вас обертаюсь! У мене нема на думці ніякої практичної справи, я просто пишу до Вас як до шановного, заслуженого земляка, – може, Вам було б цікаво війти зі мною в листування: може, я міг би подати Вам відомости про Ваших знайомих, кого сам знаю, може, зміг би послужити Вам присилкою яких книжок або літературних справок... Розпоряджайте мною, скільки хочете: я буду радий зробити все, що можу. Може, цікавить Вас теперішній український гетьманський рух, – я можу подати Вам про його відомости, надіслати Вам видання Союзу Укр[аїнських] Хліборобів ("Хліборобська Україна" та ин.), розповісти, що сам знаю.

Я сам тепер живу під Прагою, читаю лекції в Українському Ун[іверсите]ті[2], – укр[аїнську] історію, спеціяльно читаю тепер історію Гетьманщини й курс укр[аїнської] історіографії. Недавно я випустив, між ин[шим], книжку: "Огляд україн[ської] історіографії"[3], як би це Вас поцікавило, можу Вам вислати. Нас, здається, звязує спільність наших відносин до Куліша: я також великий його поклонник, оце торік вийшла моя книжка про Куліша, – його біографія й огляд діяльности[4].

Трудно працювати над укр[аїнською] історією на чужині, нема потрібних книжок, нема, наприклад, у Празі комплєкту "Кіевской Старины", нема Вашого

* Дописано Д. І. Дорошенком внизу сторінки: "Кн. I, Київ, 1919, ст. 116–119".

** Дописано Д. І. Дорошенком внизу сторінки: "Кн. II–III, Київ, 1923, ст. 198–215".

“Мал[оросcійского] Род[ословника]”[5] і Вашого Фамілійного Архиву[6], а це так потрібно! Одже доводиться обходитись тим, що є. Для мене, наприклад, нема вищої насолоди, як перечитувати “Кіев[скую] Старину”, тепер тільки оцінив я, що то за скарб! Тепер тільки як слід оцінив я і вагу традиції, чого раніще, разом із усім моїм поколінням, не оцінював. Тепер же без хвилювання не можу читати, наприклад, листів В. Полетики[7] до Чепи[8]! Так тяжка доля вчить розуму...

Вибачте ще раз за мою сміливість і настирливість: коли Вам неохота листуватись зі мною, то й не відписуйте мені, коли ж для Вас було б цікаво війти зі мною в переписку, то я буду дуже радий.

Щиро вас поважаючий

Д. Дорошенко

Звуть мене Дмитро Іванович (я син Івана Яковлевича, трохи старшого від Петра Яковлевича брата). Адреса моя:

Prof. D. Dorošenko
Dobřichovice u Prahy, č. 203.
Č.-S. R.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 2–3зв. Рукопис. Оригінал.

№ 2

2 лютого 1925 р. Dobřichovice u Prahy, č. 203.

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Я був дуже радий одержати Вашого листа від 29 с[ього] січня. Коли Вам цікаво зі мною листуватися, то мені ще більше! Тільки Ви говорите мені занадто великий комплімент, називаючи мою діяльність “ученою”: у свій час, як було можна, я віддавався діяльності політичній, і наука стояла в мене у куточку; з тої усієї “політики” нічого доброго не вийшло, а от тепер я і радий би сісти за науку, та обставини не сприяють. Перш за все – емігрантське життя, з його невигодами, злиднями, непевністю завтрішнього дня: уже 6 років живу я на чужині, весь час “по-студентськи”; а 5 років як до мене пробралась сюди моя жінка (з Київа до Камянця вона буквально прийшла пішки) і весь час вона нездужає, а лікуватись як слід (так, як було колись, що вона й в Крим їздила, і в Закопане, і у Вісбаден) нема змоги. При таких обставинах трудно працювати. До того ж ми живемо на селі, в 30 верстах від Праги, і я туди їздю 3–4 рази на тиждень. Одже мало що я бачу й чую в тій Золотій Празі! А нарешті: хоч би й були обставини життя сприятливі, але над українською історією працювати тут не можна: нема матеріялів, нема книжок.

Це все я Вам пишу для того, щоб Ви не дуже строго судили мої книжечки, як побачите їх: і друкуючи, і читаючи лекції, мені доводиться не творити щось самостійне, оригінальне, а лиш – популяризувати те, що другими зроблено. І то щастя, коли можна знайти те, що треба, бо здебільшого обходишся чим попало. Розуміється, як би сидіти в Кракові, у Львові, у Варшаві – це було би друге діло. Але туди не пустять і там би довелось з голоду пропасти, а тут в гостинній Чехії поки що правительство чеське дає змогу жити і якось там працювати. Після цієї передмови pro domo sua* перехожу до діла і почну просто відповідати Вам по порядку поставлених Вами питань.

* “На захист свого дому” (*латин.*); тобто про особисті обставини.

Перш за все скажу, що деякі свої видання вишлю Вам днів за 3–4, коли буду в Празі. А “Хліборобську Україну”[9] Вам вишле редакція, я вже туди про це написав.

“Записки” Академії я, може, добуду для Вас, але проситиму, щоб Ви їх повернули, прочитавши, днів за 10-12, бо то буде взято з якоїсь бібліотеки, де знайду.

Я ні з ким не листуюся в Києві окрім Марії Мик[олаївни] Грінченко. Вона іноді нам пише, і я їй напишу, щоб вона передала, кому слід, про Ваші матеріяли (5-й т[ом] Архива й Малор[оссийского] Родосл[овника]).

То Вам з Берліна вислали були “Літопис”[10], а не “Укр[аїнське] Слово”[11]. Уже більше цей журнал не виходить.

Я читав тільки деякі томи “Архива Рус[ской] Револ[юціи]”[12]. Споминів Гольденвейзера[13] як раз не читав. Спомини М. Могилянського (“Трагедія Украины”)[14] читав і перестав після того кланятись з автором їх: можна писати про 1918-й рік що хочете, але щоб сам учасник гетьманського правительства писав, що це все була якась глупа оперетка, якийсь дурний фарс – це вже сором, це вже неповага до себе самого! Я теж списав свої спомини про 1914–1918 роки, і вони вийшли в двох редакціях: по-російськи – в Збірниках “Историкъ и Современникъ” (Берлинъ, 1922–1924) і по-українськи: “Мої спомини про недавнє-минуле” (Львів, 4 випуски, 1923–1924)[15]. На жаль, у мене нема зайвого примірника, бо той, що в мене, я держу як рукопис, роблю поправки, замітки і т. п. Але 3-й в., там де про Гетьманщину писано, я Вам вишлю, бо є один зайвий примірник.

Книгу Мякотина[16] я читав і недавно зрецензував для Збірника “На чужой стороне”[17]. Вона цікава, але нового в їй нічого нема: це те, що друкувалось в “Русском Богатстве”.

За моїх земляків-чернігівців знаю дуже мало: про Ф. А. Лизогуба відомо, що він був схоплений большевиками у Тифлісі і вивезений до Харькова. Пан Гетьман старався через німців визволити його, але нічого не вдалося зробити, і що сталось з бідним Ф[едором] А[ндрійовичем] – невідомо. В. В. Карпека[18] у Київі. Н. В. Висоцького арештовано в Ніжині, де він переховувався, втікши з Криму. Про инших нічого певного не знаю. М. П. Маркович десь у Юго-Славії. М. П. Василенко живий і на волі, недавно оженився. Большевики його “амнестирували”. М. Грушевський повернувся до Київа: позичати в собаки очей йому не новина; кажуть, що почува себе дуже погано і жалкує, що виїхав з-за кордону. Винниченко живе у Берліні й попрежньому пише свою порнографію. Він був купив собі під Берліном вілу, але німці вселили до нього одну робочу семью. Це йому не сподобалось: як сам соціялізував і націоналізував, то це було нічого, а як у нього соціялізували, то цього вже стерпіти не міг і – продав вілу, рішив їхати до Франції, але французи не дали візи. А Петлюра тепер сидить у Парижі, кажуть, дуже бідує. Цей не зумів навіть себе і своїх прихильників забезпечити: процвіндрів награбоване у нас з Вами і сам ходить старцем; тут у Празі складаються по короні та посилають йому, щоб не пропав з голоду.

Пан Гетьман живе з своєю родиною біля Берліну у Wannsee[19]. Всі в його семьї живі й здорові. В 1921 р. родилася в його дочка Олена Павловна[20]. Він піддержує зв’язки з земляками-хліборобами і піддержує українську еміграцію в Берліні. Для цього засновано торік у Берліні “Українське Товариство червонохресної допомоги біженцям”[21], де головою Пані Гетьманова, Олександра Петровна[22]. Я бачив Пана Гетьмана останній раз в октябрі, коли був у Німеччині. Коло нього живе С. М. Шемет.

Орест Іванович Левицький таки помер в 1922 р. Недавно в І-ій книзі відновленої "України" М. Грушевський умістив некролог, пролив крокодилячу сльозу. А я торік поминав Ор[еста] Ів[ановича]. Разом з покійним Ів. М. Каманіним в промові, яку держав на спеціяльному засіданні Укр[аїнського] Історично-Філологічного Т[оварист]ва у Празі[23]. Померли Гр. Гр. Павлуцький, М. Ф. Сумцов...

П. Я. Дорошенка розстріляли в іюлі 1919 р. в Одесі "въ порядке краснаго террора". На другий день прийшли до Марії Парменовни[24], попрохали вибачення, сказали, що це сталось помилково, видали тіло, і вона його поховала. Сама вернулась до Києва на свою квартиру на Театральній площі. Большевики повернули їй бібліотеку П[етра] Я[кови]ча, і вона збіралась продати її Академії Наук. Сини П[етра] Я[кови]ча, мої кузени, Миша і Серьожа – в Києві, а Гриша – в Болгарії, в г. Севлієві. Він листувався зі мною, та оце щось кілька місяців як не пише. Марію Парменовну бачила одна пані (Сорокина, уроджена Брунст), яка жила в неї два місяці й недавно вирвалась за-кордон.

А. Ф. Рогозу розстріляли не в Одесі, а десь на Полтавщині, повезли його туди для чогось. То була чесна людина, царство йому небесне!

А де Ваш брат Андрій Володимирович?

Недавно бачився зі мною Ол[ександр] Гн[атович] Лотоцький і, довідавшись, що я з Вами листуюсь, прохав передати Вам поклон. Ви його пригадуєте? – Ви бачились в Царь-Городі. Кланяється Вам і мій сусіда С. П. Шелухин і посилає Вам свою брошуру, яку я перешлю разом із своїми. Тут чимало людей зраділо, довідавшись, що Ви живі й здорові!

Там у вас в Югославії живуть ще наші земляки Іван Миколаєвич[25] і Вол[одимир] Мик[олаєвич] Леонтовичі (трохи далеко від Вас – коло Марбурга – серед словинців). Недавно В. М. Леонтович був у Празі. Заїздив до нас в Dobřichovice. Він орендує маленький хутірець і живе з того. Чи Ви цих Леонтовичів знали? Іг[ор] Ол[ександрович] Кістяковський живе в Парижі.

Оце Вам поки що такі персональні звістки! Другим разом напишу, коли хочете, про діла громадські, про життя української еміграції.

Бувайте здоровенькі!

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 5зв.–6зв. Рукопис. Оригінал.

№ 3

19/II 1925

Dobřichovice
u Prahy, č. 203.

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Мабуть, Ви вже дістали "Хліб[оробську] Україну", до якої В. К. Липинський додав ще свою монографію "Україна на переломі", думаючи, що для Вас, як для історика, буде цікаво. Мене дуже інтересує, яке на Вас враження зробила "Хліб[оробська] Укр[аїна]", а особливо писання Липинського. Ви бачите, що це зовсім нова українська ідеологія. Яка йде впоперек звичайній демократичній укр[аїнській] ідеології і намагається відновити стару традицію та вже на цій традиції будувати оту

Україну, сильну могучу державу, з гетьманом-монархом на чолі. Та Ви з усього, що є в "Хліб[оробській] Україні", самі побачите, в чім діло.

Що до моєї "немилосердности" до проф[есора] Грушевського, то, я думаю, причина Вам може бути зрозуміла, як що Ви його знаєте особисто: це людина дуже розумна, талановита, але страшенно еґоцентрична і, як уже тепер виявилось, позбавлена великого етичного прінціпу. Скажіть будь ласка: проповідувати війну з большевиками, посилати людей на смерть – і самому тепер вертатись з покаянною главою до Київа – це морально? А хто ж як не він своєю демагогією, своїм аліянсом з ес-ерівщиною, своїм культом "неминучої варваризації", своєю проповіддю моралі "людей татарських" – зруйнував останки державного патріотизму українського, які ще були в української демократії? Хто як не він відштовхував від участи в державнім будівництві нащадків наших "панів", без яких усе одно ніякої України ніколи не буде, хто ж то кривлячи совістю проповідував, ніби укр[аїнський] народ здавна стояв за колєктивну, а не індивідуальну власність на землю? Ви хочете сказати, що я ніби протирічу сам собі, кажучи таке й пишучи в "Ист[орике] и Соврем[еннике]" друге. Перш за все в "Ист[орике] и Совр[еменнике]" я писав з історичної перспективи: в 1914–1916 роках я ще Грушевського поважав, як поважали його всі в т. зв. "свідомих" українських кругах. По-друге – в "Ист[орике] и Совр[еменнике]" я писав для чужої публіки, перед якою ніяково розкривати свою мізерію. Але додам, що текст споминів в "Ист[орике] и Совр[еменнике]" доведений лиш до весни 1918 р., а в укр[аїнському] виданні до весни 1920 р. Хоч усе таки і [в] укр[аїнському] тексті, як взагалі в печаті, не завжди зручно називати річи своїми іменами.

Вчора я дістав листа від старого Ол[ександра] Барвінського зі Львова (колишнього приятеля і кореспондента Кулішевого). Ми иноді листуємось на ґрунті спільної симпатії до Куліша (Барвінський його боготворить). Одже тепер він пише з приводу нової статі С. Єфремова в т. IV "Записок" Академії про Куліша (під назвою "Без синтезу"): "кажу щиро, що при всій моїй спокійній вдачі і мого старечого віку (за 4 місяці скінчу з Божої волі 78 літ) кров ворушиться в мені після її прочитання!". Я ще не читав статі Єфремова, але з окремих слів Барвінського догадуюсь, що маємо діло з випадом бурсацько-есерівсько-демократичної тупости проти Кулішевого аристократизму. Він, бачите, і в могилі їм страшний! Взагалі "науковість" і "академічність" писань новоспечених в совєтськім Ельдорадо укр[аїнських] акамедишиків (мабуть, академишиків. –*Д. Б.*) річ дуже умовна (конвенціональна): проти науковости, скажемо, небіжки "Кіев[ской] Старины" всім їм треба ще, як кажуть, тричі вмитись.

До речи – за "Кіев[скую] Старину". Мене запитує один бібліограф зі Львова, який готовить до друку покажчик до "Записок" Наук[ового] Т[оварист]ва ім. Шевченка у Львові, чи не можу я пояснити йому деяких псевдонімів, криптонімів – з "Кіев[ской] Ст[арины]". Між ин[шим] питає, хто це такий Н. С., автор статті "Къ исторіи малорос[сийских] козаковъ въ концѣ XVIII и въ нач[але] XIX в." в "Кіев[ской] Ст[арине]" 1897, X, XI, XII, чи це не Ви? Признаюсь, я сам цим цікавився і теж приписував авторство як цієї статті, так і других з підписом Н. С. Вам.

Я думаю, що ми можемо листуватись і не заказними (рекомендованими) листами, а простими? Це ж і простіше й економніше! Для спроби висилаю цей лист звичайним, а не рекомендованим.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 8–9зв. Рукопис. Оригінал.

№ 4

31.III.1925.

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Сьогодні я одержав з Київа для Вас II–III т. Записок Академії; пересилаю його Вам. Вчора я мав листа від С. О. Єфремова, де він, повідомляючи мене про висилку для Вас "Записок", просить мене передати Вам прохання – подати кінець Вашої статі. Будь ласка, сповістить мене, що я маю йому відповісти.

Давно не маю від Вас ніякої звістки, не знаю, чи дістали Ви мого останнього листа, писаного вже тижнів три тому.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 10. Рукопис. Оригінал (поштівка).

№ 5

6/IV.1925.

Dobřichovice u Prahy, č. 203.

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Напевно Ви вже одержали "Записки" Академії. Вас дуже просять подати кінець Вашого листування з Кулішем. Тільки, чи збереглось воно у Вас? Може, його можна пошукати десь у Київі?

Вашого листа від 2 апріля (дата почтового штемпеля) я одержав і дуже дякую за Ваші цікаві примітки й уваги що до мого "Огляду історіографії". Одно мушу сказати Вам: Ви там зауважили, що в мене нема про Ляссоту, про Słownik Geograficzny і т. д. Але ж я мав на увазі дати не огляд джерел до історії України, а огляд розвитку укр[аїнської] історичної праці. Одже Ляссота і пр. сюди не належать. Що ж стосується пропусків українських праць, то їх справді дуже багато, але тому, що сидячи в якихсь Poděbradach, я був не в силі зібрати весь матеріал, у мене навіть "Указателя" до "Киев[ской] Ст[арины]" не було під рукою. Пропусків дуже багато! Спеціяльно що до Ф. І. Титова, то його книга дійсно вийшла в 1925 році, але не в українському перекладі, а в рос[ійському] оригіналі, тільки обгортку дали по-українськи: це просто взяли наклад 1914 р., зброшурували й пустили в світ. Я на днях цю книгу бачив.

Що до "Хліб[оробської] України", то від Вас я ждав трохи иншої оцінки. Тому мені трохи трудно тепер з приводу її говорити. Розуміється, коли Ви думаєте, що українці – народ "демократичний" і що всякий "аристократизм" неодмінно ми маємо позичати в поляків, то нам трудно зговоритись. Я думаю инакше: вважаю українців за народ аристократичний, монархічно настроєний (наші князі, лояльність до литов[ських] князів, москов[ських] царів, Україна одпала од Москви в 1917 р., як не стало царя), а те, що у нас звичайно звуть "демократизмом", те вважаю за анархізм або хамство по своїм реальним проявам і наслідкам. Розуміється, настрій співробітників Хл[іборобської] Укр[аїни] – "романтично-ідеалістичний", по скільки таким мусить бути кожен ідейний рух в своїх істоках і в своїм центрі. Звідси ж дається імпульс.

Ви помиляєтесь, коли думаєте, що польська мова книги "Z dziejów Ukrainy"[26] була з наміром взагалі перевести українство на польську мову й польський алфавіт. Польська мова була тут ужита через те саме, через що Ви видавали Ваш "Малор[оссійскій] Родословникъ" по-російськи: щоб його читали ті "малороссіяне", які української мови не уживають. Так і тут, – щоб "Z dziejów Ukr[ainy]" читали ті українці спольщені, які укр[аїнської] мови теж не уживають, і для того, щоб по змозі вирвати з польщизни нащадків старих украін[ських] родів, скільки вдасться. І дещо вдалось.

Розуміється, дуже прикро бачити, як там на Волині будуються "Косцьоли". Але Ви добре знаєте, що будувались вони в свій час і у нас на лівому березі, і в Прилуках, і в Лубнах, і в Чернігові, Новгород-Сів[ерському] і навіть в Кодаку. Але хіба багато їх пережило навіть десять років віку (1648)? Прийде колись наш український Муравьёвъ[27] (ним міг би бути прекрасно Ваш славний дядько Олекса Петрович[28]) і зробить з ними порядок. А будинки нам здадуться, як не на церкви, то на кінематографи. Але ледве чи ми діждемося українських Муравьёвих, коли наші пани будуть так кротко і незлобиво настроєні, як Ви, Високоповажний Миколо Володимировичу!

Я не бачу логічної необхідности, щоб гетьман України неодмінно федерувався на схід чи на захід. Наш гетьман буде мати титул: "Гетьман усієї України, Правобічної, Лівобічної, Сіверської і Слобідської, Великий Князь Київський, Галицький, Володимирський і всієї Малої Руси, отаман Запорожський і війська Чорноморського, царь Кримський, Воєвода і Господар Молдавський". Розуміється, він може стати і "в. кн. Московським" і навіть "імператором всеросійським", як що ми могли би досягти гегемонії Київа над Москвою. Але довліет нам і свого. Але щоб те все сталося, треба його перш за все <u>хотіти</u>. Розуміється, коли того ми <u>не</u> хочемо, а здаємось на волю Божу та на "Москву-жидівську, Москву-кацапську, Варшаву, Берлін, Лондон, Париж, Рим, масонів, католиків, всесвітніх жидів, наших есерів і т. д. і т. д.", то ніякої України як нації і держави ніколи не буде, а буде Прованс, Малороссія, Юго-Западний Край – все що хочете, тільки не Україна. В такому разі справді нема для чого язик ломати, якусь українську мову культивувати, якийсь безглуздий сепаратизм піддержувати, – а треба знову всім разом велику Російську Імперію відбудовувати; а там хай знову собі панують під крилом гольштейн-готторпської династії остзейські німці, вихрещені жиди й комлики, хай знову у нас сідають і правлять нами Дундуки[29], Дрентельни[30], Траутфеттери[31], Ренненкампфи[32], Трепови[33] і т. д. і т. д. Вони нам заведуть порядок, лад, буде й конституція, будуть і ліберальні міністри – Мілюкови, Набокови[34], Гессени[35]; навіть і для "Наталки-Полтавки" і для "Кіевской Старины" залишиться місце: цього од нас не однимуть, і Ви доведете "Малорос[сійскій] Родословникъ" до самого кінця, до букви Ѳ.

Одже одно з двох: або самостійна Українська Держава, сильна, імперіялістична, з програмою опанувати Дарданели, стати твердою ногою над Каспієм і Дунаєм, або – Прованс. Tertium non datur*. Коли ми ступили на той шлях, що його самі кілька літ вважали за "мазепинство", то на-пів дорозі зупинятись не можна. Свій соціальний і культурний ідеал (надіюсь, що він у нас з Вами спільний) мусимо вкласти в нову форму Укр[аїнської] Держави, бо в усякій иншій формі йому тісно. Факти це показали.

---

* Третього не дано (*латин.*).

Вибачте, Високоповажний Миколо Володимировичу, за мій, може, неурівноважений тон, за незовсім добірну мову, – на письмі воно поневолі звучить різко! Але трудно вибирати форму, коли мусиш говорити про те, що болить і пече...

Щиро Вас поважаючий і завше до послуг Ваших готовий

Д. Дорошенко

Адреса Вячеслава Казимировича Липинського:
Herrn W. Lipinsky,
Karl-Lüdwigstrasse, 172
Reichenau N[ieder] Ö[sterreich]
Österreich

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 12–14зв. Рукопис. Оригінал.

№ 6

6 /V.1925

Dobřichovice u Prahy
č. 203

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Вибачте з ласки своєї, що я так довго не писав до Вас, не відповів на Вашого останнього листа під № 6. У мене останні тижні були дуже важкі, так що поневолі довелося запустити своє листування.

Я думаю, що Ви досі вже одержали "Записки": вони ж вислані були рекомендованою бандеролею, ось передо мною й почтова квітанція від 6-го квітня. Як же вони й досі не дійшли до Вас, то будьте ласкаві сповістіть, і я зроблю рекламацію на почті, бо шкода книги, це вже дійсно виходить так, як в приказці: плив, плив та на березі й утопився! З Київа дійшло, а тут в "Європі" загинуло!

Я не думав ображатись на Вас за таку або иншу оцінку "Хліб[оробської] України". Я мушу просити у Вас вибачення за свій занадто, може, гарячий тон, зовсім невідповідний для теоретичного спору. Деякі свої думки, я бачу, виложив я не досить ясно, і Ви їх тому не зовсім зрозуміли. Певна річ, що про аристократизм укр[аїнського] народа говорив я не у вульгарному розумінні слова, а розумів це так, що укр[аїнський] народ на протязі своєї історії завжди виділяв з поміж себе свою національну аристократію яко найбільш активний, сильний, організуючий елемент. Звичайно, під впливом сентиментально-романтичного народництва у нас прийнято було гудити й осужувати свої вищі верстви, специяльно козацьку старшину, шукати якийсь республіканսько-демократичний рух і т. д. Ну, та не мені Вам, які так багато працювали над історією як раз нашої шляхти, нашого дворянства, – доводити помилковість і ненауковість таких думок! Взагалі я думав, що в думках "Хліб[оробської] України" Ви знайдете відгук або пристосування до нових думок тих поглядів, які, здавалось мені, раніше Ви самі поділяли (так принаймні я думав); коли ж, виходить, Ви цих поглядів не приймаєте, то або ми не зовсім Вас раніше розуміли, або справді наші думки виложені неясно, так що трудно собі зясувати, чого ми властиво хочемо. Я все-таки думаю, що прочитавши все "до кінця", Ви таки зясуєте собі нашу ідеологію, і тоді певно виявиться й наша так би мовити созвучність. Мені особисто це було би у високій мірі приємно!

Ви питаєте, де б можна було умістити Ваші спомини про еміграцію. Коли Ви нічого не маєте проти, то редакція "Хліб[оробської] України" дуже охоче їх видрукує

в своїй VI-ій книзі, яка почнеться друком влітку. Я списувався з нею і дістав уповноваження Вам це предложити. Тільки нам би здавалось, що, може, Ви подали б зпочатку Ваші спомини про київські часи, про "Кіевскую Старину", про Лазаревського, Шугурова[36], Тарновського, взагалі про наших лівобережних любителів старовини, про наших панів, які не рвали орґанічного звязку з рідним краєм, виявляли інтерес до його минулого. Розуміється, це тільки наше бажання, а Ваша воля писати про те, про що хочете. Рукопис шліть на моє імя.

"Духовну Бесіду"[37] можу Вам вислати ту, що мені висилають. Писати до них мені незручно, бо зараз насядуть, чому не пишу для них нічого (я мав необережність дати туди одну замітку), а мені зовсім ніколи, та й не знаю, про що їм писати.

Бачив я кн[игу] 1–2 "України" за 1925 рік – присвячену Шевченкові. Там цікава стаття М. Новицького про папери Шевченка, забрані при арешті 1847 р., там є цілих три невідомих досі вірша, листи й археологічні записи Шевченка підчас його мандрівок по Полтавщині й Чернігівщині з доручення Київської Археограф[ічної] Комісії. Цілий ряд дрібних статей: Шевченко і Мик[ола] Маркевич, Ш[евченко] і Гребінка, – але нового в них нічого нема. Бачив також і "Науковий Збірник" за рік 1924 (це давніші "Записки" Укр[аїнського] Наук[ового] Т[оварист]ва в Київі). Там є статті М. Макаренка про городище "Монастирище" біля Ромна, В. Козловської про розкопки коло с. Почтова Віта на Київщині, проф[есора] А. Сперанського, акад[еміка] В. Перетца, В. І. Щербини (про киевских генерал-губернаторов кн. Дм. М. Голіцина і М. І. Леонтьева). Якийсь молодий дослідник С. Шамрай дав доволі велику розвідку про "Економічний стан козаків Полтав[ського] полку в 1767 р." – по Румянц[евському] Опису.

Писав я до Київа, щоб пошукали там аркушів останнього тому Вашого "Мал[ороссійского] Родословника", а мені звідти пишуть, щоб попрохав Вас дати кінець Вашої статі про знайомство з Кулішем. Взагалі, пише мені Єфремов, там на Україні останніми (очевидно, пропущено слово "часами". – *Д. Б.)* "зростає знову інтерес до Куліша". Дуже цікаво – чому?

Ф. І. Титова, як що Ви маєте з ним зносини, можете заспокоїти, що його праця про Друкарню Печерську[38] видана в оригіналі, а не в укр[аїнському] перекладі: випущено в світ зложені ще при йому аркуші й додано тільки обгортку з укр[аїнським] титулом і укр[аїнську] передмову. Хай радується, що взагалі його робота не загинула, як багато инших!

В одному з своїх листів Ви прохали мене подати адресу Вячеслава Казимировича Липинського. Боюсь, чи не забув я її подати. На всякий випадок ось вона:

W. Lipinski
Karl-Lüdwigstrasse, 172
Reichenau N[ieder] Ö[sterreich]
Österreich

Йому було би дуже приємно, як би Ви до нього обізвались.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

P. S.: Я зберу №№ "Дух[овної] Бесіди", які в мене є, і вишлю Вам на днях.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 16–18зв. Рукопис. Оригінал.

№ 7

2/VI.1925

Dobřichovice
u Prahy, č. 203

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Вашого листа № 7 я одержав давненько, та не відписував, бо дуже був зайнятий, довелося пришукувати нове помешкання і тому подібний клопіт. До 1-го іюля лишаюся ще тут, а з 1-го іюля житиму в самій Празі. Нову адресу подам Вам слідуючим разом, тепер же ще на цілий місяць дійсна стара адреса.

Я одержав листа від С. О. Єфремова з Київа, він пише, що скрізь шукав VI-й том Вашого "Мал[оросcійского] Родословника", але ніде не знайшов, і просить вказати: в якій саме друкарні воно друкувалося, і, може, подасте ще якісь сліди, щоб лекше було шукати. Може, памятаєте прізвище управляючого друкарнею або метранпажа?

"Духовної Бесіди" посилаю Вам два останніх числа, як що дійде, то буду висилати Вам і далі в міру того, як сам діставатиму.

Ви питаєте мене, як ставиться та молодь, що вчиться у високих українських школах у Празі, до національного питання, та чи задоволений я її загальним настроєм. Це доволі складні питання, й не так то лехко дати точну відповідь. Бачите, вся молодь, яка вчиться в цих школах, – національно настроєна, себто визнає себе за українців, говорить і читає по українськи, по українськи ж і вчиться, належить до ріжних національних орґанізацій. Я сам участи в політичних гуртах не беру і з молодю схожусь виключно на ґрунті науково-академчнім; близче схожусь лиш з тими студентами, які працюють у мене в семінарі. Маю десяток моїх приватних знайомих, от і все. Українська молодь тут ділиться на дві частини: галичане і наддніпрянці (не в розумінні організаційного поділу). Галичане – як галичане: люде обмеженого світогляду, з перевагою формального розуміння національної справи, люде дрібні й великі матеріялісти; взагалі тип мені особисто мало симпатичний. Наші ж хлопці – так як звичайно, більш щирі, більш принціпіяльні, більш ідеалістично настроєні. Є серед них всякі, але загально на мене вони роблять далеко симпатичніше враження, як галичане. Але треба знати, що це все люде не так то й молоді, всі вони бували в бувальцях, всі служили на війні; читаєш лекцію, а перед тобою сидять: один – б[увший] отаман повстанського загону, другий – б[увший] кирасир Ея Величества, третій – полковник артилерії, четвертий – сотник "синєжупанної" дівізії і т. д. Здебільшого те саме й серед галичан.

Що до їх політично-соціального світогляду, то він далеко не такий «лівий», як то було раніше, кілька років тому. Багато є прихильників твердої влади, багато є таких, що хотіли б бачити Україну гетьманською державою. Та активних людей мало: всі змучені, зтомлені, всі переживають добу загальної реакції, як і вся еміграція. Такі люде, як Олександр Андрієвич[39], ще більше зберігли активного настрою, вони ще чогось шукають, а більшість настроєна пасивно. Спеціально Ол[ександр] Андр[ійович] мені тим і симпатичний, що зберігає активність, якісь живі стремління. Я його мало знаю, познайомився з ним вже тут у Празі, він мені подобається.

На днях побачив Вашого земляка п. Цеся: він живе тепер тут у Добжиховицях. Одного разу стрів мене, підійшов і забалакав. Виглядає добре.

Як що Ваша ласка, дайте мені ті відомости щодо друкарні, де друкувався “Родосл[овник]”, – коли можна швидче, щоб я швидче подав їх у Київ. Яке це було б щастя, коли б книгу знайшли і врятували!

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 20–21зв. Рукопис. Оригінал.

№ 8

16 /VII. 1925.

Praha–Nusle
u Jezerky, č. 630

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Вже давно – скоро місяць, як я одержав Вашого останнього листа, але переїзд чи, лучче сказати, переселення з Добжиховиць до Праги зовсім вибило мене з колії. До того ж довелося з самостійної кватири перейти на студентське становище, в одну кімнату, де я зовсім позбавлений свого кутка, так що й писати мені далеко не так зручно, як було перед тим. Тож і не здивуйте, коли так довго я мовчав і не відповідав!

Я подав до Київа Ваші відомости щодо друкарень, де печаталися Ваші видання, і, може, Бог дасть, пощастить їх знайти і врятувати.

Що до тої дівчинки, про яку Ви писали, то я про неї нічого не писав до Київа, бо мої кореспонденти, як я бачу з їх листів, самі в такому стані, що ледве самі якось животіють, вони переобтяжені працею, втомлені, і я, наприклад, не зважуюсь потурбувати їх навіть такою справою, як наведення справок про моїх родичів (сімья пок[ійного] Вас[иля] Яковл[евича] Дорошенка), чи живі вони і що з ними. Ми листуємось виключно на “нейтральні” літературні теми; коли-не-коли мені напишуть щось загальне про своє життя, і з того я бачу, що живеться їм тяжко. Одже, на великий мій жаль, нічого я не міг зробити... А завязати зносини з иншими людьми, які, може, й краще улаштувались, я не зважуюсь: ті двоє людей, що зо мною листуються (С. О. Єфремов і Марія Мик[олаївна] Грінченко), самі виявили ініціятиву, а я тільки відгукнувся.

Чи дістали Ви пару нумерів “Дух[овної] Бесіди”, які я Вам переслав? Цими днями вишлю слідуючі два. Мені вона мало цікава, бо подає мало фактичних відомостей, а читати спасенні статі на зразок “Русскаго Паломника”[40] або “Радости Христіанина”[41], які виписувались у нас в домі, як я був малий, і які тоді залюбки перечитував, тепер уже мені нецікаво.

Що Ви думаєте робити літом, на вакаціях? Чи зостаєтесь у своїй Білій Црkві, чи кудись виїдете? Я би хотів поїхати до Будишина (Bautzen), подивитись там на орігінал дневника Лясоти, а може, й попрацювати біля його: одне українське наукове товариство хоче видати його в укр[аїнському] перекладі, так треба перевірити старі переклади Бруна й Антоновича.

Недавно до бібліотеки Укр[аїнського] Педагогічного Ін[ституту]та в Празі придбано комплєкт “Чтеній” О[бщест]ва Нестора (за виїмком перших пяти книг). Перечитую їх од дошки до дошки, як і “Кіев[скую] Старину”, коли така трапляється. От коли і де можемо ми оцінити, що то були за видання! Во істину: “что имеемъ – не хранимъ, а потерявши, плачемъ!”

Нарешті я закінчив свою “Історію 1918 р. на Україні”[42]. Вийшов великий рукопис на 800 сторін in folio. Повезу його в Німеччину, там він буде друкуватися. Хай це буде памятка наших змаганнів відродити стару українську державність половини XVII віку, тих змагань, які, на жаль, так мало піддержали ті, хто, здавалося б, перший мусів би на їх відгукнутися: потомки української козацької старшини, люде, які не зовсім згубили традицію й не дали себе здеморалізувати демократичними гаслами!

“Ой, пожали б, як би були
Одностайно стали,
Та з Хвастовським полковником
Гетьмана єднали...”

І ми б з Вами не сиділи, Ви – в Білій Црквї, а я в Празі! Жили б собі вдома, в святім Київі...

Бувайте здоровенькі і не гнівайтесь, що на Вас моргаю: роблю це з великого жалю, що такі люде, як Ви, не з нами, гетьманцями.

Щиро поважаючий Вас

Д. Дорошенко

P. S.: Моя нова адреса прописана вгорі

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 23–24зв. Рукопис. Оригінал.

№ 9

4/VIII.1925.

Praha–Nusle
u Jezerky, č. 630

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Ваш лист № 9 мене трохи збентежив: я боюсь, чи не образив Вас якимись незручними словами або невдалими виразами – я цього на думці не мав, але як що мій попередній лист зробив на Вас таке враження, то дуже прошу мене вибачити! Мені взагалі здається, що між нами, в нашому листуванні, весь час якесь непорозуміння: я ніяк не можу збагнути Вашої, так би мовити, ідеології, Вашої, коли можна так висловитись, “орієнтації”, а з другого боку, здається мені, й Ви иноді не так розумієте мене, як би мені хтілося; в цьому останньому, розуміється, винен я сам, що не вмію ясно і точно висловити свою думку. Одже дозвольте мені спробувати вияснити те непорозуміння, яке раз-у-раз виникає, як мені здається, в нашому листуванні.

Насамперед дозвольте мені, так би мовити, Вам “представитись”; це треба було мені зробити з самого початку нашого листування, тоді б, може, не було й непорозумінь. Так нехай це буде зроблено тепер, хоч і пізно! До якого роду я належу, це Ви знаєте, але виростати і вчитись довелось мені не в тих містах, де цей рід седів, а на чужині, у Вільні, де служив мій батько. Покійний мій батько був “українофілом”, в значній мірі під впливом свого брата Петра Яковлевича, хоч і з більше “демократичним” відтінком. Одже він і прищепив мені любов до українства і погляд, що моя батьківщина – далека Україна, куди він возив мене малим на канікули, і куди я став їздити сам вже з 4-го класу гімназії. І ця “закваска” була така сильна, що я в гімназії встояв проти всіх “ідейних соблазнів” радикалізма і соціялізма і залишився українським націоналістом, розуміється, в сфері мови, літератури й історії, чим усім я

захоплювався вже з 10–12 років і далі так, як мої товариші захоплювалися К. Марксом[43] або Н. Михайловським[44]. І ось я попав до університету і вступив до української громади (я почав з Варшав[ського] ун[іверсите]ту, далі перейшов до Петербургського, а кінчав у Київі[45]). Тут я побачив, що не може бути "свідомого українця" – не соціяліста, чи хоч не радикала, і що не можна принести добра Україні, не "працюючи" в якійсь соціял-революційній партії. Що робити? Вступив я (хоч і з "стісненим серцем") і до Револ[юційної] Укр[аїнської] Партії, потім до Соц[іал]-Дем[ократичної] Укр[аїнської] Партії, і працював там по долгу служби, але серце моє не лежало там. Але виходу не було: або одрікайся "політики" і обмежуй себе виключно "культурницькою" роботою (признаюсь Вам – я любив її найбільше і "Кіевскую Старину" – я передплачував її з 6-го кл[асу] гімназії – цінив над усе в світі: кожна нова книжка її, так само як і кожен № львівської "Зорі", виписуваної мною з 5-го кл[асу] гімназії – був мені святом), або ж іди до соціялістів. Не було нікого з старших людей, які б серйозно зі мною поговорили б і навчили, що не тільки світа, що в соціял-революційних громадах; Петро Яковл[евич] ніколи, хай царствує на тім світі! – не балакав зі мною, як слід, може тому, що я був для нього "Митя", якого він знав з малих моїх літ і з яким йому було чудно б говорити як з дорослим. Оттак і пішла моя робота! Чим далі, то я все більше привязувався до форм радикально-демократичного українства, просто тому, що иншого не було, а також через те, що звик до людей, зблизився з ними на спільній роботі. Не захоплювався я ніколи доктринами – бо взагалі у мене нахил не до теорії, не до абстракції, а до практики, до живого діла, але ту українську роботу, яку Ви знаєте по "Радах", "Просвітах", "Тупах" і т. д., я робив совісно. Це мене видвинуло в специфічних кругах "свідомого українства", а коли настала війна і революція, то дало змогу грати певну роль. Але революція 1917 року вскрила всю підсвідому, органічну "не революційність" моєї вдачи, моєї псіхіки. Зпочатку непомітно для инших я в революції грав уже здержуючу роль, був фактично контрреволюціонером і всі свої високі посади в новій пореволюційній ієрархії використовував не для «углубленія революции», а для її загальмування: революцію я стрів без ентузіязму; з самих перших днів мене обхопило пророче передчуття чогось страшного, але ніколи було віддаватись почуттям: становище моє мене зобовязувало, і я пішов робити "революційну карієру". Але вже в серпні 1917 р. стався перший розрив, коли мене вибрали головою Генерального Секретаріяту, але я через тиждень зрікся, розійшовшись з Грушевським. Я поїхав губ[ернським] комісаром до Чернігова (тому що до мене прибула спеціяльна делегація просити їхати на комісарство; в цій делегації було четверо людей: пок[ійний] гр[аф] Мусін-Пушкин, Петро Як[ович], директор гімназії Опоков і ще хтось, якийсь директор банку, забув його імя). Більше на службі в "українській революції" я не був. Весною 1918 р. я вже був "в опалі" при Ц[ентральній] Раді і виплив тільки вже як гетьманський міністр[46]. В роботі в гетьманському уряді я зробився вже "ідейним гетьманцем": тут тільки я знайшов для себе, як для українця, поле для роботи. І Ви були не зовсім праві, коли жалувались одного разу на мене Петру Яковлевичу, що я "приймаю в мін[істерст]во тільки революціонерів" (він мені так передав тоді): я просто носився з думкою "помирити" гетьманство з "свідомими українцями", – чи лучше сказати навпаки: оте "свідоме українство" з гетьманством. Це була даремна праця: оті "свідомі" в особі Винниченка і к° обдурили мене так само, як і Гетьмана, і взагалі я в своїх примиренчеських заходах та в стараннях вплинути на Гетьмана, щоб він брав ліберальніщий, так би мовити, курс, грав глупу роль свого рода маркиза Пози[47]. Але це все стало мені ясно лиш згодом.

Я був вірний Гетьману до кінця. Уряду Директорії я не служив ні одного дня. Опинившись на еміграції, я мав час усвідомити собі нову ідеологію, підвести під свої погляди й настрої, так би мовити, теоретичну базу. Мені в цьому багато допоміг В. К. Липинський, котрому Ви даремно і несправедливо не довіряєте, як "полякові". Вибачте мені! Але це у Вас зовсім безпідставний щодо Липинського передсуд (предразсудокъ). Ви ж не будете підозрювати В. Б. Антоновича, не будете в його діяльности бачити польську або єзуїтську інтригу, так чому ж Ви не довіряєте Липинському? Джерело його українського патріотизма те саме, що й у Антоновича – любов до української землі й населяючого її народа. Я памятаю, як зрадів покійний К. П. Михальчук, коли я привіз до нього Липинського і познайомив їх, з яким захопленням читав він першу книжку Л[ипинсь]кого "Szlachta na Ukrainie i udział jej w Życiu naroda ukraińskiego"[48], а потім – "Z dziejów Ukrainy". Липинський допоміг тепер не мені одному знайти ясну й певну стежку серед еміграційного розброду. Це він звів до купи і обєднав цілий гурт людей коло нашого бувшого Гетьмана, як біля особи, що вже по свойому становищу являється, так би мовити, втіленням, сімволом українських державницьких стремлінь. Він створив український легітимізм і дав надзвичайно глибоке й талановите обґрунтування українського державництва. Ви, мабуть, читали його "Листи до братів-хліборобів"[49] у "Хліб[оробській] Україні"[50]. Бог знає, чи вдасться ідеології цих "Листів" лягти в основу ширшої акції українських патріотів, але не можна не цінити благородного стремління автора цих: – допомогти тим активним українцям, які хочуть бачити Україну вільною незалежною державою, – пізнати хворобу своєї нації, пізнати, щоб потім тую хворобу побороти і з новими силами, з новим досвідом робити українське діло. Історія України нами не кінчається, і тим поколінням, які прийдуть нам на зміну, треба передати якусь гарну, величню традицію, котра служила би звеном в тому ланцюгу, що звязує нас з нашими предками: Ярославами, Данилами, Хмельницькими, Дорошенками, Мазепами. Невже кожне нове покоління мусить додумуватись, своїм умом доходити все до одного й того, не використовуючи досвіду своїх батьків і повторюючи їхні помилки?

Як що Ви читали "Хліб[оробську] Україну", то Ви певно зауважили, яке велике значіння надаємо ми державницьким елементам на Україні, які хоч і не належали (і власне тому, що не належали) до секти т. зв "свідомих українців", але були патріотами і добрими синами української землі, бо укріпляли на ній основи порядку і культури, дарма, що цей порядок мав форми російської державности, а культура мала форми культури всеросійської. Одже Вам буде зрозуміло, через що мені було особливо приємно хоч заочно познайомитися з Вами, не тільки як з українським істориком і діячем напрямку "Кіев[ской] Старины", але як з українським діячем, що в своїй минулій діяльности здавався нам як раз отим представником не сектантського, кружкового, а територіяльного українського патріотизму; тільки з цього-бо територіяльного, здорового розумного патріотизму відродилась Гетьманщина в 1918 році, і тільки з такого патріотизму відродиться колись Україна знову, коли минеться комуністичний гіпноз і большевицький терор. І я, і мої однодумці раділи, що Ви живі-здорові і що з Вами можна війти хоч в листовний обмін думками, бо ми думали, що Ви, коли й не розділяєте наших поглядів, то все ж таки нас зрозумієте. Ваші уваги, Ваша критика була б для нас особливо цінна.

Але, листуючись з Вами – простіть мене за таку, може, занадто сміливу отвертість – я ніяк не міг зрозуміти: чи Ви той самий М. В. Стороженко, про якого я знав по Київу, чи Ви зробилися "свідомим українцем", себ-то демократом-республіканцем, а може, й соціялістом. Инакше кажучи, у мене було таке враження, ніби ми з Вами,

як у кадрілі, помінялись містами: я став на місто, на якому Ви стояли перед революцією, а ви покинули своє місто і стали на моє! Може бути, я помиляюсь і взагалі все невірно собі уявляю...

Ваш останній лист № 9 був для мене надзвичайно цікавий. Дуже цікаві ваші спомини, цікаві й ваші думки про теперішнє. "Ми" не хочемо бути "романтиками-ідеалістами" і зовсім не "плачемо по гарному бувалому та минулому". Не знаю, чи підходимо ми й під рубрику "реалістів-активістів" – самим про себе говорити трудно. Було б правдою сказати, що ми просто шукаємо виходу, порятунку, шукаємо шляху. Розум і серце підказують нам, що той шлях, на який ми ступили, – достойний і справедливий. Але чи побачимо ми коли кінець того шляху – Бог знає. Здається нам, що напрям беремо ми вірний...

Цей Ваш лист і дещо мені (далі одне слово нерозб. – *Д. Б.*) Але що до суду над деякими особами й фактами з 1918 р. я не в усьому з Вами згожуюсь. Наприклад, я не можу признати правильною Вашу відмову взяти участь в уряді з тих мотивів, що, мовляв, руки звязані в міністрів, що стороння сила на них напирає: трудність становища власне й вимагала того, щоб помогти, порятувати. А то всі критикували, а самі за діло братись не мали охоти, не хтіли йти в таке "непопулярне" правительство. Ви говорите про "велику помилку геть[манського] уряду", що він не привернув громадам права висилати своїх порочних членів. В тому то й біда, що ніхто не хотів брати на себе відповідальности за такі непопулярні, але потрібні постанови, особливо міністри-кадети. Так одже й треба було їхнє місце заняти, щоб такі закони проводити!

Іще раз перед кінцем прохаю: простіть, вибачте і за мої слова, і за тон! Я розумію сам, що все це занадто сміливо з мого боку, але мені дуже хтілось, щоб Ви ясно бачили, з ким маєте діло, і вже тоді рішайте самі: чи схочете мати діло й на далі.

Недавно зовсім випадково завязалося в мене листування з Вашим бувшим служачим по 1-ій гімназії: з Ю. А. Яворським. Він тепер у Моравській Тшебові. До речи: якось прохав мене передати Вам низенький уклін один Ваш бувший учень: Ол. Ів. Баранів – такий маленький, скінчив, здається, з золотою медалею.

Останніми часами я часто бачусь з Ол[ександром] А[ндрійовичем] Шаповалом. Він мені дуже подобається своїм завзяттям і щирістю. Я раніше його зовсім не знав. Він Вас дуже любить і поважає і з великою приємністю про Вас згадує.

Бувайте здоровенькі!

Щиро поважаючий Вас

Д. Дорошенко

P. S.

Одночасно посилаю Вам три №№ "Дух[овної] Бесіди" і одну відозву.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 26–31зв. Рукопис. Оригінал.

№ 10

Reichenaŭ N[ieder] Ö[sterreich]
8/IX.1925.

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Перед від'їздом з Праги я одержав від Вас пачку з часописами ("Літопис" і т. ин.) та брошурами. Я рішив, що то Ви надіслали для бібліотеки "Музею визвольної

боротьби України"[51], і передав усе туди. Чи так я зробив, як слід? Ви даремне тільки повернули мені "Духовну Бесіду", вона мені не потрібна, я її теж передав до того ж Музею*.

Так само перед виїздом одержав я з Київа листа від С. О. Єфремова. Він пише, що, на жаль, тої друкарні, де друкувався останній том "Малор[оссійского] Родосл[овника]" – і сліду немає і що самого видання ніде не знайшли. Будуть ще переглядати папери пок[ійного] Модзалевського, які цілі, але ще не розібрані й не впорядковані. Може, там знайдуться хоч рукописи того тому.

Вийшла V-та кн[ига] "Хліб[оробської] України" і буде Вам вислана. На жаль, редакція не може цієї книги висилати gratis**, бо не стає коштів, щоб викупити все видання з друкарні, через те до книги буде долучений рахунок, скільки треба за цю книгу заплатити.

Ми сподіваємось від Вас споминів Ваших для "Хліб[оробської] України", як Ви обіцяли. Будьте ласкаві, не забувайте про них! Напишіть про Ваш рід, про Ваших славних родичів, про студентські роки, про "Кіев[скую] Старину", про В. П. Горленка, про В. В. Тарновського, Ол. М. Лазаревського, О. І. Левицького, М. В. Шугурова – адже Ви їх усіх знали. Це буде дуже цікаво.

Я приїхав сюди провідати хворого В. К. Липинського. У його туберкульоз. Він змучений хворобою і постійною працею, яка в буквальному розумінні пожирає його сили і здоровля. На днях вертаюсь до Праги.

По суті Вашого останнього листа до мене не відповідаю, бо не маю його при собі. Нехай уже, як повернусь до Праги.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

P. S. Коли я оце був у Берліні, то мені казали, що там у б[увшій] Королівській (тепер державній) бібліотеці є Ваш "Мал[ороссійскій] Родосл[овникъ]", але я не мав часу сам зайти подивитись.

Тут поблизу від Reichenaй живе Мар[ія] Ол[ександрівна] Васильчикова; я одвідав її і застав там гр[афиню] Ольгу Кир[илівну] Милорадович і Олександру Ол[ександрівну] Милорадович; чи Ви їх знали? Обидві в дуже сумному стані, старі, немічні, без грошей. Їх притулила у себе М. О. Васильчикова.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 33–34зв. Рукопис. Оригінал.

№ 11

19/IX.1925

Praha–Nusle
u Jezerky, č. 630

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Я одержав по свойому повороті з Австрії Вашого листа з першим розділом споминів, а оце сьогодні принесено мені й другий розділ. Вас дивує, що я збірався до Берліна, а попав до Reichenaй. Але я був і там, і там: 16–26 серпня я пробув у Німеччині, побував у Берліні й у Дрездені, вернувся до Праги, 2 вересня виїхав до Австрії,

* Дописано Д. І. Дорошенком внизу сторінки: "Ви дістанете від управи Музею офіціальну подяку".

** Безкоштовно (*латин.*).

а 13-го вже повернувся звідти. Оце і вся моя мандрівка! Гетьман дійсно веде акцію, але далеко ще не таку широку, щоб уже можна було говорити про військову поміч якихсь держав. На з'їзд до Парижу він не збірається, бо це буде чисто російський з'їзд, на якому Гетьману нічого було би робити. Правда, росіяне цікавляться українським гетьманським рухом, і мені, наприклад, довелося в Берліні вести переговори з одним видатним представником паризького "Національного Объединенія", але далі взаїмної інформації діло не пішло. Про характер гетьманського руху на еміграції в теперішній його стадії Ви можете довідатись з V-ої книги "Хлібор[обської] України", яку Ви вже напевно одержали.

Тепер про Ваші спомини. Я перечитав перший розділ, і моя думка така. Це дуже цікава й цінна ніби то "сімейна хроніка", як видко по початку. Вона особливо цікава тим, що малює побут панської сімьї на Україні й відносини панів до селян в правдивому світлі, так, як воно було, а не так, як старалась представити українська демократична література, яка малювала панів якимись недолюдками і ширила класову злобу й ненависть, що дало свої плоди на наших очах. Я боюсь тільки, що при тому масштабі, який Ви взяли, спомини дуже розтягнуться, і я не знаю, чи буде тоді змога умістити їх в "Хліб[оробській] Україні" цілком, чи не доведеться (як що Ви на це згодитесь) друкувати лиш певні уривки, або все – але в скороченні. Я думаю, що це не пошкодить інтересу праці, бо згодом Ви, може, випустите спомини окремим виданням уже цілком, без скорочень. "Хліб[оробська] Україна", як збірник політичний, розуміється, інтересується більше вже історичними моментами Ваших споминів, коли Ви, наприклад, будете говорити про "Кіев[скую] Старину". Але й та сторона, яку я зазначив (змалювання дійсних відносин панів до селян), має великий інтерес для "Хліб[оробської] Укр[аїни]". Поки що, поки маємо самий лише початок, редакція "Хліб[оробської] України" ледве чи може сказати напевно, що спомини будуть видруковані (бо й сама за себе не може ручитись, що "Хліб[оробська] Україна" виходитиме й далі), але 75% єсть за те, що й "Хліб[оробська] Укр[аїна]" виходитиме далі, і спомини Ваші в ній будуть друковані. Розуміється, коли будуть друкуватись, то Ви одержите гонорар, правда, невеликий, як усі.

Полковника Борзаковського, небіжчика, на жаль, я не пригадую. Певно я з ним зустрічався і в лице пізнав би, але по прізвищу не пригадую. Генерала Палібина[52] (як не помиляюсь, його звуть Петро Петрович чи Петро Іванович?) добре памятаю. Як що Ви з ним бачитесь, то прошу передати йому від мене привіт і поклон. Тільки скажіть йому, що с.-ром я ніколи не був, він помиляється, вважаючи мене за такого. Для людини старого віку і старих понять трудно було, розуміється, зрозуміти моє поводження в 1917 р. Ледве чи може він зрозуміти, наприклад, що на чолі управи Галичини й Буковини я став не для того, щоб робити революційну карієру, але в інтересах української справи. Він, напевно, думає, що мені приємно було "якшаться" з усякою революційною сволоччю і грати роль "революційного діяча". Але я мусів це робити, щоб захистити собою таких людей, як він, ген[ерал] Палібин. Він не знає, напевно, що я від князя Г. Е. Львова дістав таку інструкцію: "камня на камнѣ не оставить отъ прежней администрации" (і це говорив міністр-президент! можете уявити, що за божевільні люде стали на чолі нещасної Росії!). Брусилов специяльно радив мені звільнити його – ген[ерала] Палібина, аттестувавши його так, що я не можу в листі Вам його слів повторити. Але я не послухав ні Львова, ні Брусилова. Не вважаючи на весь революційний чад, що одурманював і мене, у мене стало на стільки глузду, щоб не руйнувати цілком адміністраційного апарату: я увільнив тільки 30%

прежнього складу адміністрації, а з військових не рушив ані одної души. В прифронтових місцях я, порушуючи виразний наказ Врем[енного] Прав[ительст]ва, залишив на місцях навіть стару поліцію, за що не мав спокою від "фронтового комітета", де головував жидок Дашевський, з яким на мітингах публічно цілувався Брусилов. Цей Комітет вимагав, щоб я відправив в окопи нещасних поліціянтів, які чесно і вірно несли свою службу. Я не відправив і залишив їх на службі. Як би ген[ерал] Палібин знав, скільки я за це мав мороки від тої революційної сволочи, яку так безсоромно і гнусно піддержав племінник ген[ерала] Палібина, теж Палібин – урядовець граждан[ської] канцелярії главнокомандуючого Юго-Зап[адним] фронтом (свідком цього був його начальник, покійний С. А. Базаров, світла й чесна людина), – то не вважав би мене за ес-ера. Розкажіть це все ген[ералу] Палібину, як буде оказія! Взагалі я думаю, що ніхто з моїх сослуживців по 1917 р. в Галичині, ні ген[ерал] Палібин, ні о. Ф. І. Титов, ні всі инші, яких Ви напевно не знаєте, не можуть по совісті сказати, що я поводився з ними некоректно. Але вибачте, що я заговорився про річи, напевно для Вас мало цікаві!

Про долю Вашого будинку на Пушкинський вулиці я запитаю С. О. Є[фремо]ва, але це буде не так скоро, бо я не зловживаю частим писанням до нього листів – з причин напевно для Вас зрозумілих. Писатиму до його, мабуть, так за місяць. Я писав йому з Reichenaй і вислав йому "Хліб[оробську] Україну". Цікаво, чи він її дістане!

В. А. Кордт, скільки я чув, і досі стоїть на чолі бібліотеки, але ця б[ібліоте]ка входить в склад "Всенародної" б[ібліоте]ки при Академії Наук. Це дуже гарна людина, він служив у мене в Міністерстві Закорд[онних] Справ в 1918 році. Вже по упадку Гетьманства я навістив його в унів[ерситетській] бібліотеці і там ми попрощались, може, на завжди.

В Берліні я бачився з молодим князем Репніним – Дмитром Вадимовичем[53]. Яка це сіра, безцвітна фігура, як мало нагадує він свого славного прадіда, якого й Ви, і я так шануємо! Зустрічався я з графом Д. А. Олсуфьєвим[54], чи Ви його знали? Певно знали! Йому, бідоласі, робили тепер дуже тяжку операцію, в його рак мочового пузиря; перша половина операції пройшла щасливо, а друга – не знаю. Він приїхав без грошей, обшарпаний до Пана Гетьмана, – їхав до своїх родичів у Литву, та хвороба його задержала, й йому довелось робити в Берліні операцію.

Я написав не спомини, а документальну "Історію Гетьманства 1918 року"; писав її по ріжних документах віденського й берлінського архівів (державних), по споминах сучасників, на основі ріжних матеріалів, які я позбірав з усіх усюд. Вийшла велика робота – на 45 аркушів друку. Хочеться видати її з портретами, з ілюстраціями. Видавця досі нема, але ведуться переговори. Має бути два видання: одне в трьох випусках – українське, і друге, скорочене – російське. Робота вже зовсім готова й переписана на машині. За малим остановка – за видавцем!

Бувайте здоровенькі!

Щиро поважаючий Вас

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 36–39зв. Рукопис. Оригінал.

№ 12

18/X.1925

Praha–Nusle
u Jezerky, č. 630

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Вибачте, що так дуже забарився з відповіддю на Вашого листа від 29.IX.25. З одного боку – початок академічного року, а там усякий клопіт, от як шукання нової хати, то й поневолі доводиться запускати листування.

Перш за все за Ваші спомини. Може, я не зовсім точно висловився: я не хотів сказати, що їх треба скорочувати, але зауважив тільки, що коли вони дуже розростуться, то не вмістяться в одній книзі "Хліб[оробської] України". Скорочувати спомини – це значить псувати їх, позбавляти їх інтересу. Але ж, з другого боку, коли нема, поки що, змоги видрукувати їх цілком, то чи не краще подати хоч частину, хоч уривок, а згодом видати все в цілости? Але я міркую про це все лиш теоретично, бо, може, на ділі удасться видрукувати їх і цілком. Я згоден переховувати й берегти Ваш рукопис до тієї пори, доки це буде можливо, а потім передати його на схованку, куди самі вкажете, чи до Музею Визвольної Боротьби в Празі, чи до Українського Гетьманського Музею у Ваннзее (яким я завідую, а порядкує його тимчасом по моїм вказівкам Єлизавета Павловна Скоропадська) – куди схочете. А взагалі я нічого не буду робити з рукописом, не поспитавши попереду Вашого на те дозволу.

Споминами Вашими дуже зацікавився Є. Х. Чикаленко і прохав дозволу давати йому читати рукопис в міру того, як Ви мені надсилатимете. Чи можна йому давати?

Що до самих споминів Чикаленкових, то я Вам їх добуду зі Львова, й платити Вам за них нічого не буде треба. Діло в тім, що вони розсилалися як додаток до газети "Діло", а в продаж їх не пущено. Але я написав до Львова знайомим, щоб неодмінно добули і вислали просто на Вашу адресу. В автора зайвого примірника немає, а в мене надписаний від автора, то не хочеться, щоб він нівечився в почтовій пересилці. Та й Вам цікавіше мати свій власний примірник, ніж позичений.

З великим інтересом дожидаю третьої частини Ваших споминів про II-гу гімназію Київську. Я знав досі про ці часи лиш з споминів М. К. Чалого, тих споминів, що були моєю улюбленою лектурою, читав я їх і перечитував не раз. Але чи Ви застали ще ті часи, як там учителював Чалий?

Дуже дякую за спростування помилок в моїй замітці про Єл. І. Милорадовичку, та тільки це вже піде лиш для мого власного відома, бо спростувати в друку – нема як, це ж не газета і не журнал, де можна виправити помилку в слідуючому номері! Шкода, що не знав я про приятелювання Єл[изавети] Ів[анів]ни з О. П. Стороженком, а то неодмінно про це згадав би.

Граф Ад[ам] Монтрезор[55] ледве чи міг скінчити гімназію в 1896 році: йому тепер усього літ 35, не більше. Та ось він незабаром приїде до Праги з Польщи, і я його самого поспитаю.

Ваші запитання – за долю будинку № 36 на Пушкинський вул., за В. А. Кордта, за бібліотеку – я передав С. О. Єфремову, як раз я на днях одержав від його листа і вчора до нього писав. Сповіщає він про свої й Академії широкі видавничі плани й нарікає тільки на брак грошей, видко, жидова скупо відпускає кошти на Українську Академію. Збіраються вони там видавати Шевченковські та Кулішівські збірники та ще матеріяли з цензури (певно те, що не було пропущено в свій час цензурою), каже, що тих матеріялів буде томи на чотири і що вони дуже цікаві.

За V-ту кн[игу] "Хліб[оробської] Укр[аїни]" будьте ласкаві надішліть ціну одного доляра (в юго-слав[ській] валюті) в листі на імя М. Ципріяновича[56], Reichenaй N[ieder] Ö[sterreich]. Ця книжка "Хл[іборобської] Укр[аїни]" коштує з пересилкою 1 доляр.

Чого Ви все шлете мені листи рекомендованими (заказними)? Це ж тільки даремне витрачаєте марки! Листи і так дуже справно доходять, і я не знаю випадку, щоб якийсь лист до мене чи від мене не дійшов.

Від 1-го падолиста в мене буде нова адреса:

Praha – Bubeneč, Bráfová ul., 601, byt. 337.

Бувайте здоровенькі!

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

Дописано вгорі (Арк. 42зв.): Хвалився мені Дм[итро] Вол[одимирович] Антонович, що одержав від Вас дуже милого листа!

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 41–42зв. Рукопис. Оригінал.

№ 13

10/XII.25

Praha – Bubeneč
Bráfová ul., 601, b. 337

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

Ваш лист з 18.X. так само як лист з 6.XII – обидва з додатком Ваших споминів – я одержав у свій час, але не писав Вам нічого через те, що взагалі за цілий останній місяць нікому нічого не писав, бо не до писання було мені: на самому початку падолиста занедужала моя жінка і пролежала цілий місяць; думали, що апендицит, але потім виявилось, що це зовсім инша хвороба, але мені довелося цілий місяць бути за санітара та за сиділку і занехаяти всі инші діла. Живемо ми в одній кімнаті, одже коли в хаті хвора людина, то вже нічого робити не можна. Тепер уже стало жінці легше, то й мені полегшало.

Оповідання Вашого знайомого про Совдепію дуже цікаве, я його читав багатьом знайомим, і всі з великим інтересом слухали. Дуже дякую за його!

Мені вже більш двох тижнів тому назад написали зі Львова, що спомини Чикаленкові Вам вислано. Може, з ними така ж історія трапилася, як і з "Записками" Академії? А може, галичане своїм звичаєм брешуть і тільки похвалились, що вислали! В усякому разі завтра напишу до Львова та "поурґую", як кажуть галичани на своїм галицько-суздальськім діалекті.

Д. В. Антонович одержав Вашого листа, і гроши одержав, я сам їх у Музеї бачив. Він казав, що писатиме до Вас, і я думав, що вже й написав. Нагадаю йому.

Як ми жили з жінкою в Київі, то у нас була наймичка Домаха (прізвище її забув). Вона була родом з села, яке належало А. В. Стороженкові, Вашому братові, і бувала в його господі на Рейтарській. І мати її до нас приходила, а ночувати ходила на Рейтарську "до своїх панів". Так ото на днях я одержав листа з Київа від однієї знайомої пані; вона пише, що приходила до неї з-під Баришполя оця Домаха питати, "чи не приїхали вже мої пани" (себ то ми), бо вона хоче знову стати до нас на службу. А ми переслали були Домасі через оту пані 2 доляри, і вона одержала. Пані дала Домасі

нашу адресу і предложила написати листа, але Домаха заявила, що напише (себ то подиктує) вже вдома, бо лист буде довгий, "треба його два дні писати". Так ото ми тепер і дожидаємо того довгого листа, може, вона щось напише і про Ваші сторони. Тоді Вам перекажу.

Ол. А. Шаповал виїхав на Литву, тепер він у Ковні. Пише мені звідти, що завязав цікаві знайомости з литовськими громадськими й політичними діячами. Між ин[шим] пристроїв в одному литовському журналі дві моїх статі про українські справи, а оце сьогодні вислав йому і третю. Каже, що там досі не мали ясної думки про українську справу, – а цікавляться нею. Шаповал повернеться десь перед новим роком.

У нас несподівано вдарили великі морози, та такі, що всі ми мерзнем. Читаємо лекції в пальто, у шапках, і студенти сидять у пальто. Зовсім так, як під большевиками! Тут не звикли до такого холоду, а ми вже одвикли, тай одежи теплої майже ні в кого немає. Біда! А як у Вас? Кажуть, що ці морози вдарили по всій Європі, навіть в Італії і в Іспанії.

Бувайте здоровенькі! Вітаю Вас з наступаючими Різдвяними святами і бажаю зустрінути їх весело – на скільки це можливо в нашому теперішньому стані!

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

P. S. Зверніть увагу, що в мене нова адреса.

Дописано вгорі (Арк. 44зв.): Розуміється, що про пана Г[етьмана] все це вигадки. Дивно мені, що така солідна людина, як ген[ерал] Акерман, могла таке говорити! Я думаю, що донський генерал щось переплутав. Правда, тепер такі легенди скрізь ходять.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 44–44зв. Рукопис. Оригінал.

№ 14

24/XII.1925 р.

Praha – Bubeneč
Bráfová ul., 601, b. 337

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

Насамперед дозвольте Вас привітати з днем свята Різдва Христового й побажати Вам від щирого серця зустрінути його на той рік уже вдома. Бог знає! Може, вже не за горами і кінець нашого скитання. Будемо вірити й надіятись.

Свят-вечір зустрічаю я в себе в хаті за книжками. Наші люде вперто не хотять тут визнавати латинських свят, і кутю будемо їсти ще за два тижні. Але кругом нас – свято: за стіною в наших сусід-чехів і з правого боку, і з лівого – веселий гомін, сміх, співи: це справляють свят-вечір. Одже й собі здається, що це й є свято!

Листа Вашого я одержав. Звістки, які Ви подаєте про київське життя, дуже цікаві, хоч і невеселі. А ось і ми одержали листа від Домахи Явтушенкової з села Мала Стариця (почта Сулимовка). Вона притьмом напосідає, щоб написали їй: чи вернемося, чи ні? Коли ж не думаємо вертатись, то щоб прислали їй довіреність на речи з обстановки нашої кватири на Львівській вул.: вона їх забере собі, а то заберуть якісь чужі люде, які живуть в нашій кватирі, їх аж цілих чотири семьї. А найлучче, щоб ми вертались: господарь казав, що охоче дасть нам знову нашу кватиру, а вона,

Домаха, буде у нас служити, як і колись. У мене з її листа таке враження, ніби в Київі життя неначе перервалося з 1919 року і тепер тягнеться якийсь довгий, нудний антракт; але він скінчиться, і все вернеться до свого "исходнаго положения". А може, то мені так тільки здається, в дійсности ж ми всі вже одійшли до часів до-історичних! Бог знає...

Хочу сказати Вам скільки слів з приводу Ваших споминів. Я все думаю, де б їх надрукувати, по змозі, не відкладаючи. Зпочатку я мав на увазі "Хліборобську Україну". Але ж Бог знає, коли вона може вийти. Липинський слабий, до літа йому й думати нема що про роботу, одже коли книжка й вийде, то десь аж в 1927 році. Це довго дожидати. Я написав до редакції "Старої України"[57]; мені відповіли, що дуже охоче взяли б Ваші спомини, але сама "Стара Україна" в 1926 році виходити не буде... Тоді я написав до ред[акції] "Літ[ературно]-Наук[ового] Вістника" і тепер жду відповіді. Умови я поставив такі: щоб друкували цілком без пропусків і змін, і щоб заплатили гонорар, який зможуть. Я хотів би знати: чи згодні Ви, щоб Ваші спомини друкувалися в "Літ[ературно]-Наук[овому] Вістнику" і як бути, коли б редакція взялася друкувати, але не може платити гонорару? Це також можливо, бо діла "Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]" не блискучі. Коли б устроїлось діло з друком, то чи не маєте Ви нічого проти того, щоб я проредагував рукопис з погляду правопису, навіть і де в чім що до мови: живучи поміж сербами, Ви, мабуть, непомітно за-для себе, уживаєте часом сербських слів: кажете "наочари" замість окуляри, "стан" замість кватира і т. д. Це зовсім так само, як ми тут з чеськими словами: ми з жінкою самі непомітно для себе кажемо: "полівка" зам[ість] суп, "штяв" зам[ість] соус, "надражі" зам[ість] вокзал і т. д. Але друкувати так не можна, бо більшість читачів може просто не зрозуміти. Як Ви думаєте про це?

Вашого рукопису я досі не показував Є. Х. Чикаленкові; не хотів посилати почтою, а сам ніяк не міг зібратись поїхати до Подібрадів, де він живе. Але на святках побуваю. Що до його споминів, то мені пишуть зі Львова, що наведуть справки, чи вислано їх Вам, і коли ні, то негайно вишлють. Може, Ви їх уже одержали.

Д. В. Антонович казав, що написав до Вас листа. Він бідкається, що в списку жертвувателів, надрукованому в № 2 "Вістей" Музею, – помилкою пропущено Ваше імя. Ця помилка буде поправлена в № 3-му.

Моя жінка просить подякувати Вас за Вашу ласкаву увагу і передати Вам її привітання. Вона вже майже зовсім одужала. На святах на неї звичайно нападає особлива нудьга за рідним краєм, за Україною, і вона тоді особливо спочуває тим землякам, що доля закинула їх далеко від своїх на чужу сторону...

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

Дописано вгорі (Арк. 46зв. – 47): Недавно до бібліотеки Укр[аїнського] Педагог[ічного] Ін[ститу]та[58] закуплено кілька річників "Чтеній" О[бщест]ва Нестора, "Архива Юго-З[ападной] России" і т. п. Оце саме тепер переглядаю їх у себе в хаті, мов давніх дорогих знайомих! А скільки там разів Ваше імя згадується! Як би мені хотілося з Вами особисто побалакати з приводу тих Ваших праць, – хіба в листі можна про все списати!

Дописано вгорі (Арк. 47зв.): Я давно не маю нічого від Єфремова. Казали мені, що проти його останніми часами почато кампанію: харківські "Вісти" надрукували проти нього кілька фельєтонів. Може, йому незручно писати мені?

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 46–47зв. Рукопис. Оригінал.

№ 15

18/I.1926

Praha – Bubeneč
Bráfová ul., 601, b. 337

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

Даремне Ви думаєте, що справа з Вашими споминами робить мені якийсь клопіт, – навпаки, мені дуже приємно щось зробити в цій справі, бо я вважаю, що Ваші спомини дуже цінні й інтересні, і було б добре, як би їх опублікувати скоріше. От задля цього я й пришукую способи. Розуміється, з цим ділом можна і не спішити, бо спомини Ваші своєї ваги ніколи не втратять, але все ж приємніше було б і Вам, та й мені, щоб спомини побачили світ швидше. Мені персонально хтілося б, щоб спомини друкувались у "Хліб[оробській] Україні", але я не маю певности, що вона скоро вийде. От тому я роблю спроби що до Літ[тературно]-Н[аукового] Вістника. Це той самий Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник, що в 1898–1906 роках виходив у Львові, а з 1907 був перенесений до Київа, де він виходив до кінця 1919 р. (з перервою 1914–1917 р.). В 1922 р. його відновили у Львові, але вже без усякої участи М. Грушевського. Редакторами його тепер В. Гнатюк і Д. Донцов. Журнал виходить що місяця, але в меншому розмірі, як колись, всього має 6 аркушів друку. Ведеться в націоналістичному дусі, я деякий час брав участь, містячи невеликі замітки й рецензії, але з рік тому покинув через виступи Донцова проти Союза хліборобів-державників і спеціяльно проти В. Липинського. Але для Вас, як для людини не звязаної з хліб[оробами]-державниками, цей мотив ролі не грає, на мою думку. В усякому разі журнал пристойний; там друкувалися, між ин[шим], спомини Є. Чикаленка (передруковувалися з америк[анської] "Свободи"). Але ж притьмом не навязуюсь Вам з Літ[ературно]-Н[ауковим] Вістн[иком], я тільки зробив спробу: написав до п[ана] Гнатюка, написав до Вас в формі запиту. Від Гнатюка ще й відповіді не маю.

Що до переховання самого манускрипта, то не думаю, щоб обидва наші музеї були б такі вже непевні. Спеціяльно щодо пражського "Музею визвольної боротьби", то він існує на основі статута, затвердженого Мін[істерством] Зак[ордонних] Справ, перебуває в певних руках, а на випадок чого переходить на власність Наукового Тов[ариства] ім. Шевченка у Львові, інституції зовсім певної, яка ось перебула всі пригоди і навіть московську окупацію 1914–1915 років, коли москалі пошарпали тільки канцелярію Т[оварист]ва й її архів, а бібліотеки й Музею навіть вони не знищили. Розуміється, ні за що в світі тепер ручитися не можна, але все-таки за наш Музей ми більш-менш певні. Багато людей віддало туди документи, і то дуже важні.

З великим інтересом дожидаю продовження Ваших споминів, про університет, про В. Антоновича, про "Кіевскую Старину". Тут я дозволю собі порадити Вам не скупитися ні на які подробиці та деталі, все має бути дуже цікаве!

Розуміється, Ваше бажання щодо мови буде вволене, тільки я знову скажу, що тих сербізмів, що Ви вживаєте, мало хто розуміє. От і я, дарма, що був у Сербії і починав вчитися сербської мови (одже якесь поняття про неї маю), але й то не зразу догадався, що воно таке "стан" або "наочари", а от жінка моя і зовсім не могла зрозуміти, поки я не пояснив. Доведеться в примітках давати пояснення.

Не знаю, чи писав Вам Дм. В. Антонович, що на цеє літо в Празі думаємо скликати Український Науковий З'їзд[59]. Як що розживемось на кошти, щоб оплатити

видатки подорожи й побуту в Празі, то будемо просити Вас прибути на з'їзд. Ви, розуміється, дістанете офіціяльні запросини. З'їзд думаємо зробити на літніх вакаціях, в липні (іюлі) місяці. Сподіваємось, що чехословацький уряд дасть нам субсидію, як дав позаторік росіянам для їхнього з'їзду. Багато людей дуже бажало б, щоб Ви приїхали, як що цей з'їзд відбудеться.

Посилаю Вам свою фотографічну картку, зняту "моментально" для паспорту, инших у мене нема, бо я взагалі не люблю фотографуватись і з Київа вже більше не фотографувався, хіба що для паспортів, або присилують знятись в групі. Тепер Ви мене пізнаєте й на групі. Там взагалі стоять такі особи: А. Другий ряд вгорі (стоять) зліва направо: 1) генерал Омелянович-Павленко, 2) проф[есор] В. Біднов, 3) я, 4) доцент Укр[аїнського] Ун[іверсите]та А. Яковлєв (що писав колись в "Україні" 1907 р. про бунт канівців і черкасців, коли памятаєте), 5) д[окто]р Коновалець[60] (брат того, що уславився перемалюванням вивісок на крамницях у Київі), 6) якийсь офіцер-галичанин, допомога ген[ералу] Павленкові, забув його прізвище. В. Другий ряд, сидять (зліва): 1) Д. В. Антонович, 2) проф[есор] Ол. Лотоцький, 3) пр[офесор] Ів. Горбачевський, 4) пр[офесор] Ол. Колесса.

Посилаючи Вам свою картку, буду дуже просити Вас прислати мені Вашу: я колись, дуже давно бачив Ваш портрет (мабуть, у Петра Яковл[евича]) та ще на групі членів редакції "Кiев[ской] Старины" і дуже хотів би мати Вашу теперішню фотографію.

З України давно нічого не маю. Оце тільки на днях пише мені з Полтави В. О. Пархоменко, просить прислати йому мій огляд історіографії на Катеринослав, він там тепер професором "Ін[ститу]та Народн[ої] Освіти". Це ж той Пархоменко, що писав і в "К[iевскую] Ст[арину]" під скороченням "В. П-ко".

Недавно читав я в "Червонім Шляху" опубліковані Мих. М. Могилянським цікаві матеріяли до біографії Куліша: "дѣло" про його поворот у російське підданство в 1893 р. і листи до М. В. Вовківни-Карачевської.

Бувайте здоровенькі! Жінка моя Вам кланяється і вітає Вас з минулими нашими святами.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

Дописано вгорі (Арк. 49зв. – 50): 22 / I. Тільки що я одержав другого листа від Вас. З В. Ф. Дурдуковським я був добре знайомий, і він мене знає, я звернусь до нього, але не безпосередно, а через пані Грінченкову. Тепер я з ним не листувався і не знаю, чи зручно було б для нього яко для людини з "офіціальним" становищем, коли б я до нього просто написав.

Дописано вгорі (Арк. 50зв.): Чи дістали Ви в кінці кінців Спогади Чикаленка? Це просто біда з галичанами: двічи писав до них у цій справі, двічи мені обіцяли, і от – як бачите! Та я все таки свого доб'юся.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 49–50зв. Рукопис. Оригінал.

№ 16

1.II.26.

Praha – Bubeneč
Bráfová ul., 601, b. 337

Дорогий Миколо Володимировичу!

Тільки тепер вияснилося, чому Ви досі не дістаєте споминів Чикаленка: редакція одного часопису, яка мала з мого доручення вислати Вам книги, загубила Вашу адресу. Я сьогодні дістав від неї картку, де просять подати Вашу адресу наново, що я вже і зробив. А та людина, через яку я двічи нагадував, виявляється, заслабла ще перед Різдвом і виїхала зі Львова на село. Через те усе так і склалось. Тепер, надіюсь, незабаром одержите книги!

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

Оце випадково попала мені до рук "Кіев[ская] Ст[арина]" за 1884-й рік. Саме читаю Вашу статю про Ваш рід, про Стороженків. Чи не треба вам якої справки для Ваших споминів?

Чи я писав Вам, що недавно я бачився з гр[афом] А. Монтрезором? – Він казав, що Ваші учні, яких Ви колись згадували, то його двоюрідні брати. Один з їх уже вмер.

Ваших учнів я стрічаю частенько. Недавно стрів Олександра Баранова, що скінчив із золотою медалею, він просив кланятись Вам і привітати. Він сам такий маленький на зріст.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 52–52зв. Рукопис. Оригінал. Поштова картка.

№ 17

11 квітня 1926 р.

Wannsee b. Berlin
Alsenstr. 17
Tel. Wannsee 234.

Високоповажний та дорогий Миколо Володимирович!

Простіть, що я не відписав Вам у свій час і не повідомив навіть, чи одержав Вашого рукописа. Так, знаєте, за всяким клопотом та за ріжною морокою – не встигаєш упоратись у свій час. А оце пишу Вам із Wannsee, де я гостюю у Пана Гетьмана, хочу сповістити Вас швидче про рукопис Ваш, щоб Ви не турбувались – він одержаний і зберігається в цілости. Мені перед самим моїм від'їздом казав Д. В. Антонович, що Ви його запитували про свій рукопис, чи не чув він від мене.

Виясняється, що ще в сьому році може вийти нова книжка "Хліб[оробської] України", – люде, що допомогли з Америки видати V-ту книгу, обіцяють дати кошти й на VI-ту. Так ото, може, як раз Ваші спомини й видрукуємо в цій найближчій книзі.

Оце зараз у мене в руках перші три томи Вашого "Малорос[сійского] Родословника". З якою насолодою та втіхою переглядаю я ці томи! В Берліні вони є аж у двох бібліотеках, а в Празі нема ні одного. То я користуюся і роблю виписки.

До речи. Я закінчую тепер свою розвідку про Бантиша-Каменського[61]. Там я уділяю багато уваги кн[язю] Репніну, якого дуже люблю. Я добув собі був і

XII кн[игу] Кіев[ской] Ст[арины] 1897 року, де Ваша статя з портретом, а оце недавно прислали мені з Полтави 1-ий том "Трудовъ Полт[авской] Архив[ной] Комиссіи", де матеріяли про кн[язя] Репніна, що їх подав Павловський І. Ф. Так оце я зауважив таке протирічча що до обставин демісії кн[язя] Репніна: у Вас говориться, що він покинув службу й виїхав за кордон 1832 р., а от в біографії Репніна, писаній П. Майковим в "Рус[ском] Біограф[ическом] Словаре", стоїть таке, ніби він остаточно був звільнений і виїхав за кордон в 1834 році. Не маючи інших джерел (замітки С. Носа в "К[іевской] Ст[арине]" я маю, але вони зовсім уже неточні), не можу й провірити. Хтів спеціяльно Вас запитати, але ж гадаю, що й Ви, не маючи під рукою матеріялу для справок, ледве чи пригадаєте...

Моя розвідка піде також до "Хліб[оробської] України", як що вона вийде в сьому році.

Здається, я Вам писав, ніби В. Дурдуковський, директор укр[аїнської] гімназії у Києві, – помер. Виявляється, що ця звістка неправдива: він живий і здоровий. Одже може зробить щось для тої дівчинки, за яку Ви писали.

Я тут пробуду ще днів 3–4 та й вертаюсь до Праги. Як писатимете мені, то візьміть на увагу, що моя адреса трохи змінилась, а саме:

Praha – Bubeneč, Bráfová ul., 601, b. 345*

Щиро поважаючий Вас

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 54–55. Рукопис. Оригінал.

№ 18

20/V 1926.

Praha – Bubeneč
Bráfová ul., 601, b. 345

Високоповажний та дорогий Миколо Володимировичу!

Не гнівайтесь і не беріть мені за зле, що я так неакуратно відповідаю на ваші листи! Я тепер не тільки дуже занятий, але – що гірше – почуваю себе дуже змученим, перевтомленим. Місяць май цього року дуже для мене тяжкий: навалилася на мене сила роботи, і то все на строк: і про Фр[антішека] Палацького мушу промовляти на урочистому "акті" (тут кажуть "академії"), і до "Slaviji", й до "Slovanského Přehled'y"[62] писати, і свого Бантиша мусів кінчати, а тут, як звичайно, ще й до лекцій готовитись. На стільки стомився, що хоч і не слабий формально, але мусів на кілька день перепинити читання лекцій, щоб мати вільний час для Палацького.

Вчора реферував свою роботу про Бантиша[63] в Українському Історично-Філол[огічному] Т[оварист]ві, а в пятницю реферуватиму в "Русскомъ Историческомъ О[бщест]вѣ". Скільки разів доводилося згадувати Вас і ваші праці! Оце як раз недавно перечитував у Київ[ських] "Унив[ерситетских] Изв[естияхъ]" 1886, XI Ваш звіт про Яготинський Архів, а Ваша згадка там, ніби Бантиш служив 1815–25 рр. правителем канц[елярії] ген[ерал]-губернатора, викликала на засіданні нашого Т[оварист]ва суперечку: пр[офесор] Біднов, покликаючись на Вас, доводив, що Бантиш був таки правителем канцелярії, я ж думаю, що він був тільки урядовцем

* Дописано Д. І. Дорошенком: "було перед тим 337".

для особливих доручень і хіба що заміняв коли правителя. Далі – дати, гадаю, також неточні, бо самого Репніна призначено лиш в 1816 році, то як же міг Бантиш почати службу в 1815 році? Тай залишався він у Полтаві до 1823, а не 1825 року. Між иншим, архів Репніних зберігся, його перевезено до Полтави, і якийсь проф[есор] Рибаков на сторінках Харьківського "Червоного Шляху" пише про цей Архів, згадує, що в йому колись працювали Ви й В. П. Горленко.

Ваші спомини про Антоновича та ин. надзвичайно цікаві, просто захоплююче цікаві. Я читав їх в маленькому гурті: Д. В. Антонович з дружиною, проф[есор] Біднов, Ол[ександр] Гн[атович] Лотоцький і моя жінка. Всі були дуже захоплені. Дм[итро] Волод[имирович] зробив кілька дрібних поправок щодо дат, імен і отчеств. Дуже мило було нам усім чути Ваші спомини. Особисто мені цікаво було про Антоновича, Михальчука, Горленка й Лазаревського. Перших трьох я знав особисто, про Горленка чув також багато від покійного Петра Яковлевича, а Лазаревський був для мене, коли так можна висловитись "властителемъ думъ". З його писаннями я познайомився ще гімназістом, бо Петро Яковлев[ич] завжди дарував мені всі його книги й відбитки, я зпочатку мало їх розумів, але потім війшов в смак і вже коли був гімназістом 6–7 класів, то "Очерки, заметки и документы" знав трохи не на память, а "Описаніе Старой Мал[оссии]" (1-й і 2-й томи) міг читати тому, що все це було писано про знайомі, свої міста. Мої дядьки, в яких я регулярно проводив кожні вакації, любили брати мене з собою в свої поїздки, а вони, особливо Федір Яковлевич, їздили раз-у-раз, по всяких справах, – точнісінько як Яків А. Маркович, автор "Дневних Записок". Отож я і з'їздив північно-східню Чернігівщину так, що, наприклад, у Глухівському та Новг[ород]-Сіверс[ькому] повітах знав майже кожне село, знав прізвище кожного попа, кожного поміщика, кожного земського начальника. Крім того, знав міста Чернігів, Ніжин, Козелець, Остер, Конотоп, Стародуб, Кролевець та деякі села. Отож читати "Опис Ст[арой] Мал[оссии]" було мені дуже цікаво – мовляв, – усе про знайомі місця писано! Одно мене вражало у Лазаревського – це його неприхильне відношення до козацької старшини, та й взагалі до Старої Гетьманщини. Зпочатку я не знав і не розумів, що то все закваска "народничества".

Де друкувати Ваші спомини? Найлучче було б у "Хліб[оробській] Україні", там їм місце. Вона напевне вийде, але в осени. Може, пождемо? Не хотілося б давати до "Літ[ературно]-Наук[ового] Вістника", де й мову попсують, та й хто там у Галичині оцінить і зрозуміє Ваші спомини? Що до Київа, то, очевидно, довелося б зробити відповідну редакцію рукопису, та й боязно посилати, не залишивши собі копії, або навпаки – не знявши копії для посилки, а в себе залишивши оригинал. Я гадаю й дозволю собі Вам порадити: пождіть, як буде з "Хліб[оробською] Укр[аїною]", нам напевно обіцяли з Америки гроши на VI-ту книгу, я надіюсь, що з половини літа приступимо до друку.

Посилаю Вам вирізку з одного журналу, де є портрет моєї жінки, фотографії доброї, на жаль, у нас нема. Жінка Вас щиро вітає.

Щиро поважаючий Вас

Д. Дорошенко

Дописано вгорі (Арк. 57зв. – 58): Книгу Г. Форда[64] я не читав, але я і без неї маю свою думку про жидів та про їх діяльність на Україні!

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 57–58зв. Рукопис. Оригінал.

№ 19

28.VI.1926

Praha

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

Мабуть, Ви дуже дивуєтесь, а то й ремствуєте на мене за те, що я давно не писав до Вас, не відповів на Вашого останнього листа й не подякував за ту приємність, яку Ви мені зробили, надіславши свою фотографію. Каюся, винуватий перед Вами! Але останній місяць був у мене якийсь скажений; окрім того що, як звичайно при кінці академічного року, у мене зайшли ще инші справи, що мусіли забрати весь час і увагу. В результаті – я їду цими днями до Берліна і, здається, там і залишуся на довший час. Як це так і чому – напишу Вам уже звідти, як тільки моя справа остаточно з'ясується. Поки що на спіх ліквідую свої діла в Празі і, може бути, ще в кінці тижня виїду. Жінка ж приїде за мною трохи згодом.

Тепер влітку рішиться і справа з друкуванням Ваших споминів, я їх везу з собою, бо забіраю усі свої папери та шпаргали. Надіюсь, що таки видамо Ваші спомини і цим збагатимо українську мемуаристику такими цінними записками.

Моя розвідка про Бантиша, на жаль, не подає чогось нового й оригінального, бо де ж я тут на чужині міг здобути якісь нові матеріяли, але вона дає звід усього досі опублікованого матеріялу: я даю біографію Бантиша, розказую про роль в генезисі "Ист[оріи] М[алой] Россіи" кн[язя] Репніна, змальовую те оточення, в якому опинився Бантиш у Полтаві, характеризую людей, які помагали йому в роботі, стараюся з'ясувати всі джерела, з яких він користувався, роблю аналіз 1-го і 2-го видання "Исторіи", зазначаю, що саме запозичив автор з "Исторіи Русовъ" та з инших джерел, нарешті подаю голоси сучасників і пізніших історіографів про працю Бантиша. Дуже стали мені в пригоді Ваші праці в "Кіев[ской] Ст[арине]" і в "Кіев[скихъ] Унів[ерситетскихъ] Известіяхъ", які пощастило мені здобути тут. Одже все вкупі має подати огляд праці Бантиша та її оцінку. Що більше можна дати, сидячи в Празі?

Книгу А. Царінного[65] я прочитав іще торік і зразу здогадався – вже з одного псевдоніму – хто її автор. Розуміється, велика шкода, що Андрій Володимирович витрачає свою надзвичайну ерудицію і свій великий хист на боротьбу з українським національним рухом. Тепер ця боротьба, хоча вона ведеться, на думку Андрія Вол[одимирови]ча, в інтересах самого ж українського народа, вже безнадійна. Бо як би ми самі, що стоїмо на грунті української національної й державної самостійности, хотіли зупинити цей рух, то вже не змогли би це зробити. Дуже жаль, що А[ндрій] В[олодимирович] віддає свої сили і свій талан на зовсім безнадійне діло. Мушу зауважити, що, не вважаючи на свою велику память, А[ндрій] В[олодимирович] робить дивовижні помилки, хоча б такі: він каже, ніби Котляревський написав свою "Оду до кн[язя] Куракина" на російській мові, тимчасом хто ж не знає, що вона писана по українськи ("Гей, Орфію небораче, де ти змандрував від нас?")[66]; він каже, що Петро Дороф[ійович] Дорошенко був сином Михайла Дорошенка, що Кирило-Мефод[іївське] Братство було розгромлене в 1848 році (замісць весни 1847-го) і т. д. Між ин[шим], я писав про цю книгу Єфремову. Недавно Єфремов мені пише, що він сказав про це дружині Андрія Вол[одимировича], у якої він закуповує книжки для Академії. Та зпочатку не повірила, а потім, коли Єфремов таки впевнив її, що це правда, вона сказала: "і на віщо він ще й <u>там</u> виступає проти українців"!

До речи: в тому ж листі Єфр[емов] сповіщає, що він говорив з Дурдуковським в справі дівчинки, Вашої протеже, і той обіцяв усе зробити. До гімназії її буде прийнято.

Лист Ваш (догадуюсь, що то писав до Вас Федір Іванович Титов) дуже цікавий. Між иншим, тут живе студент Мухин, син професора. Він од мене через цей лист довідався, що його батько живий-здоровий і навіть живе непогано, як на ті обставини.

На днях Ви одержите офіціяльні запросини на український науковий з'їзд, що буде між 3–6 жовтня (октября) в Празі. Як би Ви могли приїхати, це було би дуже добре. Я неодмінно постараюсь приїхати на цей з'їзд вже з Берліна.

Як би Ви схотіли тепер же до мене написати, то поки що моя адреса буде така:

Herrn Ingenieur S. Schemet für D[mytro] D[oroschenko]
Bleibtreustrasse, 44, bei Schöning.
Berlin – Charlottenburg

Та я по приїзді, як тільки улаштуюсь, сам напишу до Вас і подам свою постійну адресу.

Жінка Вас дуже вітає і також дякує за фотографію.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 60–62. Рукопис. Оригінал.

№ 20

Berlin. 15/VIII 1926.

Високоповажний та дорогий Миколо Володимировичу!

Переписка між нами урвалася, певно, що з моєї вини, бо я не відписав на Вашого останнього листа, але сталось так тому, що для мене наступили коли не Wanderjahre*, то в усякому разі Wanderwochen**, і довелося по-неволі запустити листування. Я вже писав Вам, здається, що до Берліна я переїхав у звязку з заснуванням тут з осени "Українського Наукового Інститута"[67], куди мене закликано директором. Поки що Інститут організується в дуже скромних розмірах, а далі – буде видко. Слідуючого разу, як відновиться між нами листовний звязок, напишу Вам про Інститут докладніще. Між ин[шим], рахуємо, в тій чи инший формі і на Ваше співробітництво, як що самі схочете.

Тепер пишу до Вас у такій справі. Ось учора дістав я листа від С. Єфремова з Києва, звідки виписую цей пасус: "Говорив я про спомини М. Стороженка з видавництвом «Слово», – охотиться видати. То, може, Ви перешлете їх мені (лишивши у себе про всякий случай копію), а я попробую якось їх пустити в світ". Подаю Вам це до відома (усі аркуши, що Ви надіслали мені, дійшли і лежать зараз у мене), що Ви на це скажете. Звичайно, добре було би видати Ваші спомини у Київі, але доведеться повикидати деякі слова про большевиків, про жидів, – але такі пропуски інтересу споминів, на мою думку, не зашкодить, бо не в тім лежало Ваше завдання, теперішніх жидів вилаяти, та й рідко воно у Вас там за їх і згадується. Але це все

* Мандрівні роки, роки мандрівок (*нім.*).
** Мандрівні тижні, тижні мандрівок (*нім.*).

залежить в першій лінії од Вас самих. Само по собі в[идавницт]во "Слово" не большевицьке, а приватне, дуже пристойне, і досі нічого поганого не видало.

Я від 7-го липня сижу в Німеччині, їздив на тижні до Кіля, одвідати знайому, дочку Є. Х. Чикаленка, яка замужем за проф[есором] Кільського ун[іверсите]та Келлером[68]. Вони мене устроїли в малім побережнім курорті Schilksee, 1½ год[ини] їзди від Кіля, і я там прожив два тижні й деколи купався, як була година. Жінка моя у Франції, на острові Ile d'Oléron, що проти Ля-Рошелі. Тепер французька валюта стоїть так низько, що за 1.000 фр[анків] в місяць можна дуже добре прожити, а 1.000 фр[анків] це все одно, що 850–900 чеських корон, або 100 нім[ецьких] марок. Лікується на сонці, а сюди приїде аж коло 1-го жовтня (окт.).

Як Ви поживаєте? Чи дістали запросини на Український Науковий З'їзд у Празі і чи думаєте туди приїхати? Я поїду до Праги на пару тижнів.

Моя адреса поки що:
Berlin – Charlottenburg
Bleibtreustrasse, 44, bei Schöning.

Коли дістану від вас звістку, напишу Вам докладніше.
Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 64–64зв. Рукопис. Оригінал.

№ 21

15/IX 1926.

Berlin – Halensee
Nestorstrasse, 16.

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

Не відповідав я Вам так довго через те, що хотів заразом вислати справку з "Малорос[сійского] Родосл[овника]", але з ріжних технічних причин не міг досі добути "Мал[ороссійскій] Род[ословникъ]" і тільки сьогодні вранці добув перші три томи (4-го тут нема).

З Вашими Споминами зроблю так: за пару тижнів приїде сюди один чоловічок, який буде канцеляристом при Ін[ститу]ті. Він пише на машинці, і я доручу йому переписати Ваш рукопис; переписане зашлем до Київа, а оригінал та ще копію залишимо в себе. Може б, Ви тільки ще прислали якийсь розділ про "Кіевскую Старину", щоб уже було все разом? Розуміється, я пороблю всі виправки по Вашим вказівкам.

Про Український Науковий Інститут скажу поки що, що це має бути маленьке наукове товариство. Члени якого поділяються на штатних, таких, що седітимуть постійно у Берліні й працюватимуть регулярно, і на членів дійсних, так би мовити – співробітників чи кореспондентів. Штатних членів поки небагато: В. Липинський, д[окто]р І. Мірчук, д[окто]р В. Залозецький і я. Ще мається на увазі запросити одного економіста й одного правника. Робота Ін[ститу]та буде виявлятись у читанні епізодичних і систематичних лекцій українською й німецькою мовами, в читанні наукових докладів і у виданні наукового органу, також укр[аїнською] і нім[ецькою] мовами. При Ін[ститу]ті буде з десяток стипендіятів. Ціль Ін[ститу]та – дати змогу українським науковим силам працювати в такому великому культурному осередку,

як Берлін, а з другого – знайомити німецькі наукові круги, а за ними й англійські, скандинавські і т. д. з розвитком та з досягненнями української наукової праці.

До співробітництва в Ін[ститу]ті хочемо притягти як українських учених, так і німецьких, які працюють в області славянознавства. Таких тепер немало. От в Берліні при Унів[ерсите]ті істнує Slavisches Institut, де головою проф[есор] Max Vasmer[69] (учень академ[іка] А. Шахматова), і наш Укр[аїнський] Ін[ститу]т вступає з цим Слав[янським] Ін[ститу]том в тісні взаємини.

Матеріяльно Ін[ститу]т забезпечено поки що всього на два роки, але є надія, що коли діло піде успішно, то знайдуться кошти і на далі.

Розуміється, Ін[ститу]т є установою аполітичною й переслідує чисто наукові цілі.

Оце Вам про Інститут! А тепер і виписки з Мал[ороссійского] Родосл[овника]. Одже перш за все про жінку Кирила Іосифовича Катеринина: її звали Олімпіада Михайловна Горбаневська (Мал[ороссійскій] Род[ословникъ], II, ст. 347).

Тепер про Закревських (Ibid., ст. 112–119).

I.

1. Лукьянъ, жилъ въ перв. пол. XVIII в.

II.

2. Осипъ Лукьяновичъ, Киев. полк. есаул, † до 1769.
ж. Анна Гр. Розумовская, сестра гетмана.

III.

3. Андрей Осиповичъ, род. 1742. † 6.II.1804. 2.
ж. Княжна Мар. Ив. Одоевская, † 1784.

4. Григорій Осип., бунч. тов. 2.
ж. 1) Анна Вас. Лизогубъ
2) Анна Матв. Сулима, в браке за Ореховскимъ

5. Кириллъ Осип., корнетъ 2.
Пермскаго караб. полка (1769)
ж. ...

6. Алексѣй Осип., род. 1751
ж. Ксенія Фед. Татковская
– Марина Осиповна, статс-дама 1741–1800. 2.
за Львомъ Олександр. Нарышкинымъ, 1733–1799.
– Софія Осиповна 2.
за гр. Фед. Никон. Апраксинымъ
– Ефросинія Осиповна † 1799 2.
за Яковомъ Мик. Скоропадскимъ,
майоромъ л.-гв. Кирасир. полка † до 1782

IV.

7. Дмитрій Андреевичъ, 1769–1835 3.
ж. ...
– Прасковья Андреевна, фрейліна 1764–1811
за гр. Павл. Серг. Потемкинымъ, ген.-анш. 1743–1796

– Елисавета Андреевна 3.
за гр. Дм. Бор. Толстымъ 1763–1844
– Екатерина Андреевна, род. 1770 3.
– Марина Андреевна, 1773–1807 3.
– Анна Андреевна, род. 1775 3.

8. Алексѣй Григорьевичъ, 1767–1834, 4.
пирят. пов. маршалъ (1805–1834)
ж. Варв. Ив. Пустовойтъ

9. Василій Гр., род 1769, подкоморій пирят. пов. 4.
ж. Анна Яков. Омельяновичъ, род. 1783, жива 1823 г.

10. Андрей Гр., ротмистр Изм. полка 4.
ж. ...
– Елена Кирил. 5.
за Вас. Мик. Романовскимъ, ротмистр
– Марія Кирилловна... 5.
за Роздерашинымъ

11. Иванъ Алекс., губ. секретар 6.

12. Александръ Алексеев., 1793–1848, тит.
сов., адьютантъ въ Остерскомъ пешемъ
полку Чернигов. ополч. 1812 г.
ж. Елисавета Конст. Солонина

V.

13. Александръ Дмитр., тит. сов. 7.

14. Андрей Дм., 1813–1860 7.
– Наталія Дмитровна, 7.
– Елисавета Дмитр. 1815–1866 7.
за 1) Данзасъ, полк.
2) гр. Андр. Ив. Гудовичемъ 1780–1869

15. Платонъ Алексеев. род. 1801–1804, полковн. †1882 8.
ж. Анна Ив. Заславская, род. 1822.

16. Михаилъ Ал., гвардіи поруч. 8.

17. Викторъ Ал., ротмистръ 8.

18. Павелъ Ал., капитанъ-лейт.

19. Георгій Ал. 8.

– Марія Ал. 8.
– Олександра Ал., род. 1811 8.
за Ник. Александр. Иваненкомъ

20. Миколай Васил., 1808–1871, 9.
авторъ "Опис. Кіева" и др. (?)
ж. Нат. Адріан. Требинская

21. Иванъ Васил. 9.
– Марфа Вас. 9.

за Ив. Лазар. Угричичемъ-Требинскимъ, род. 1793	
– Анна Вас.,	9.
– Вера Вас.	9.
за Павл. Павл. Томарою	
– Екатерина Вас.	9.
– Марія Андреевна (1844)	10.
за надв. сов. Владиміромъ Федосьевичемъ Александровичемъ, род. 1794 г.	
22. Дмитрій Олександр., род. 1836	11.
23. Миколай Алекс., род. 1838, подпрапорщ.	
VI.	
24. Ігнатій Платоновичъ, род. 1839, тайн. сов. и сенатор. † 1906 ж. Марія Никол. Борейша.	15.
– Ольга Платоновна, 1841–1889. за Эсперомъ Петр. Волховскимъ	15.
– Софья Плат., род. 1845. за амер. гражд. Джемсомъ Фагеномъ	15.
25. Адріанъ Никол., род. 1842	20.
26. Сергѣй Никол., капитанъ, † 1908	23.
27. Аркадій Никол., шт.-кап. † 1908	23.
VII.	
28. Платонъ Игнатьевичъ, род. 1880 2-й секр. Посольства Японіи	24.
– Анна Игнатьевна, род. 1887 близн. – Алла Игн., род. 1887	24.
– Марія Игн., род. 1893	24.

Не знаю, чи задоволять Вас ці скорочені виписки? Як що потрібні докладніші виписки про окремих представників фамілії Закревських, то напишіть, я зроблю.

Чи таки дійсно Микола Вас[ильович] З[акревсь]кий, автор "Опис[ания] Кіева" та "Старосв[етского] Бандуриста" – з цеї самої фамілії? Мені здавалось, що він міщанин з Київа і служив довгий час у Ревелі.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

P. S. Тільки що принесено мені пакет з Вашим рукописом і листом.

Я перегляну рукопис і дати провірю по "Малор[оссійскому] Родосл[овнику]".

Ів[ана] М[иколайовича] Леонт[овича] давно вже нема в Берліні, він живе в Білграді (десь в Топчидері), С. М. Шемет з ним листується.

Я змінив адресу, зверніть на це увагу.

Д. Д[орошенко]

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 66–69зв. Рукопис. Оригінал.

№ 22

<u>ЗАПРОСИНИ</u>[*]
на урочисте відкриття
Українського Наукового Інститута
в Берліні,
яке відбудеться
в середу, 10. падолиста 1926 року.
в 12 год. дня, в будинку Берлінського
Університета, Dorotheenstraße 6,
Авдиторія № 3

<u>ПРОГРАМ СВЯТА:</u>
1. Німецький народний гімн.
2. Вступне слово голови Кураторії
б. міністра Німецької Держави, генерал-лейтенанта Вільгельма Гренера.
3. Інавгураційна промова директора Інститута професора Дмитра Дорошенка.
4. Привітання.
5. Український народний гімн.

Голова Кураторії:
ВІЛЬГЕЛЬМ ГРЕНЕР

Заступник голови:
ОЛЕКСАНДР СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКИЙ

Член Кураторії і Українського Товариства допомоги біженцям:
Д-р ВОЛОДИМИР КОРОСТОВЕЦЬ

Директор Інститута:
ДМИТРО ДОРОШЕНКО

До Впов. <u>Миколи Володимировича Стороженка</u>

Тимчасова адреса: Slavisches Institut der Universität Berlin,
für Ukrainisches Wissenschaftliches Institut.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 71–72. Оригінал.

[*] Д. І. Дорошенко переслав М. В. Стороженкові запрошення на урочисте відкриття Українського Наукового Інституту в Берліні. Запрошення надруковано у видавництві. Прізвище, ім’я, по батькові вписано від руки.

№ 23

17.XI.1926.

Praha – Bubeneč
Bráfová ul., 601, b. 337

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

У мене й самого не лежить душа до “Літ[ературно]-Н[аукового] Вістника” як раз з тої причини, що й у Вас! Але Ваші спомини ми таки пристроїмо, лишень пишіть далі та не скупіться про згадки за 80-ті роки, за діячів “Киев[ской] Старины”, взагалі за ті давні, тепер так маловідомі широкій громаді часи. Он учора дістав листа від С. О. Єфремова: він дуже цікавиться Вашими споминами й хоче знайти для них місце десь в Київському виданні. Не турбуйтесь про рукопис – буде цілий і збережеться.

Єфремов, між ин[шим], одповідає на Ваше запитання: “будинок № 36 на Пушкинській арендує місцева Нар[одна] Освіта. Був там якийсь дитячий притулок, та й тепер, здається, теж щось півофіційне. Зверху вигляд його добрий”.

Сьогодні, одписуючи Єфремову, я передав через нього просьбу В. Ф. Дурдуковському в справі М. Свинарівни.

Що до видавництва Дякових[70], то воно ледве візьметься щось друкувати, діла його стоять дуже неважно. Я минулого літа, бувши в Берліні, заходив до них, вони мене цілий день возили на своїм моторнім човні по озерах, що коло Берліна*. Але з видавництвом у них діло стоїть погано. Та, між нами кажучи, пані Дякова як видавець особа крутенька, мати в цій справі з нею діло не так то приємно, от знаю з досвіду по покійному “Історику и Современнику”.

“Червоний Шлях”[71] виходить у Харькові. Напрям його, звісно, офіціяльно большевицький, але пишуть там люде й не большевицької віри. Листи Куліша належать до останнього десятка літ його життя. Там же і “діло” про поворот Куліша з австрійського підданства, здається, 1891 року.

Г. В. Скоропадського я особисто не знав, хоч чув, розуміється, у свій час за його. Як він приходиться нашому Гетьманові – не знаю. Мабуть, коли й рідня, то дуже далека.

Про повстання на Україні, про якусь “акцію” там гетьманських орґанізацій – все це вигадки. Ол. Ол. Сахно[72] живий-здоровий і живе у Ваннзее, доглядаючи хворого сина пана Гетьмана[73]. А попав до большевиків Василь. Хоч не думаю, щоб як агітатор. Думаю, що просто хотів проскочити додому. Взагалі по газетах, особливо провінціяльних, пишеться багато всякої фантастики. До такої фантастики належить і все те, що пишеться про Гетьмана. Він був у президента Гінденбурга ще літом, був дуже добре прийнятий, але це мало характер лиш куртуазії, а політичних наслідків з того й не могло бути. Хіба що особисте становище п. Г[етьмана] в Німеччині, як емігранта, поліпшилося – тому, що до його одже прихильно і з повагою ставиться голова держави.

Я думаю, що песиголовці, які панують на нашій землі, мають луснути з середини, і так напевно й буде. Розбити їх із зовні ніхто не хоче, бо багато кому з того й

* Дописано Д. І. Дорошенком внизу сторінки: “Дякова звуть Іполіт Миколаєвич (а не Інокентій!). Здається, вони розійшлися, як чоловік та жін[ка]”.

користь, що у нас сидять песиголовці. А вже як вони заваляться з середини, тоді прийде й нас черга виступити.

Бувайте здоровенькі!

Жінка моя кланяється Вам, а картку свою пришле, як зніметься, бо доброї немає, а поганої посилати не хоче.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

P. S. А чи дістали Ви нарешті "Спогади" Чикаленкові.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 73–74зв. Рукопис. Оригінал.

№ 24

24.XI.1926.

Berlin – Halensee
Nestorstrasse, 16.

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

Не ремствуйте і не гнівайтесь на мене за те, що я став дуже неакуратним кореспондентом, але я попав в таку "переділку", що дійсно таки нема коли в гору глянути. Одже і на сей раз пишу до Вас дуже коротко, з тим, що коли трохи оброблюсь, то вже тоді напишу Вам доладу.

В октябрі я два тижні пробув у Празі, мав багато діла, по-перше з'їзд, а по-друге ліквідація моїх відносин до Укр[аїнського] Університету, до Педаг[огічного] Ін[ститу]та і до Карлового Чеського Ун[іверсите]ту. Це ж треба було всіх деканів, всіх ректорів, навіть до міністра зак[ордонних] справ Гірси зайти – подякувати за хліб за сіль. Вже не кажу, скільки то своїх людей треба було на прощання відвідати.

Вернувся до Берліна – настала морока з відкриттям Ін[ститу]та. Відбулось воно дуже пристойно. Я говорив промову по німецьки, говорив ген[ерал] Гренер[74] як голова Кураторії[75], говорив од імені міністра освіти проф[есор] Віндельбанд – сказав дуже гарну промову. Було 174 привіти з усіх кінців світа, навіть з Катеринославу один прийшов. Співали "Ще не вмерла Україна" та "Deutschland, Deutschland über alles"[*]; на святі був ректор Берлінського ун[іверсите]ту з золотим ланцюгом на шиї і багато професорів. Ми розіслали 590 запросин – подумайте, скільки то було мороки мені й секретареві, ми те все у-двох писали. А тепер розписуємо 178 подяк, бо ще 4 прийшли post Festum[**].

Ген[ерал] Гренер – то дійсно той, що був у Києві. Він тут 5 літ зряду був міністром шляхів і придбав собі великий авторитет і популярність. Саме тоді, як він одкривав Інститут і держав промову, лежала в агонії (після операції – трепанації черепа) його жінка, і на другий день вона вмерла. А по йому й не пізнати було, що він переживає таке горе, що то – військова людина! Був я на похоронах і бачив президента Гінденбурга, котрий явився на похорон і виседів усю службу Божу. Був на похоронах і Пан Гетьман з Гетьмановою. Забув я сказати, що Пан Гетьман з гетьманівнами й Гетьманичем Данилом був почесним гостем і на відкритті Інститута.

---

[*] "Німеччина понад усе" (*нім.*), тобто слова з німецького гімну.

[**] Після свята (*латин.*).

Тепер маємо мороку: готуємось і до німецьких, і до українських лекцій. Ви не можете собі уявити, якої праці коштує мені підготовлятись до публічних виступів німецькою мовою!

Ваші листи й додатки до Споминів я усі одержав, але братися за вписування цих додатків до тексту не зможу раніше, як на Різдвяних святах, бо не маю часу. В зносинах з Київом у мене настав був двохмісячний антракт, і вже я не знав, що й думати, коли ось приходить лист від С[ергія] О[лександровича] Є[фремова] – виявляється, що нічого надзвичайного не сталося. Вже раніше писав він мені, що готовий взятись пристроїти Ваші спомини до друку, але просить вислати рукопис, знявши попереду копію. Оттут-то й причина: сам переписати я не маю часу, а дати в переписку (очевидно, на машині), доведеться чимало заплатити; а у мене на се коштів нема, призна́юсь Вам, бо живу, рахуючи кожну марку. Так Ваш рукопис і лежить у мене.

Вчора сталась така пригода: загорівся дах (а ми живемо в мансарді під самим дахом), і ми ледве не згоріли. Якимсь чудом пожарні відсто́яли наше помешкання, але страху й мороку набрались ми багато. 1-го с[ього] грудня (дек.) переїздимо на иншу кватирю, й адреса наша буде така:

Berlin – Grünewald

Fontane Str. 8, bei Fr. v. Reibnitz

Жінка моя давно вже повернулася з Франції і дуже задоволена своїм побутом на острові Oleron'i. Вона просить передати Вам свій привіт.

Бідний Іван Миколаєвич Леонтович! Шукали Ви його в Берліні, а він, бідолаха, доживав свої дні там у Вас під боком, у Панчаві...

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 76–77зв. Рукопис. Оригінал.

№ 25

До Високоповажного пана
Директора М. Стороженка

в Білій Церкві

Кураторія Українського Наукового Інституту в Берліні складає Вам сердечну подяку за Ваше ласкаве привітання з нагоди відкриття Інституту 10 сего падолиста 1926 р.

З високою повагою

За Кураторію

Українського Наукового Інституту в Берліні

Д. Дорошенко

Берлін, 15.XI.1926.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 78. Оригінал. Машинопис із підписом Д. І. Дорошенка. Звернення вписано від руки.

№ 26

24/XII. 1926.

Berlin – Grünewald
Fontanestrasse, 8.

Дорогий Миколо Володимировичу!

Вас цікавлять (як про це Ви писали в останньому Вашому листі з 4. сього грудня) відносини Укр[аїнського] Наук[ового] Інститута до Славян[ського] Ін[ститу]та при Берлінському Університеті і взагалі ріжні питання, що нашого Ін[ститу]та торкаються. Одже на це можу Вам відповісти, що відносини ці мають характер не формальний, а чисто фактичний: поки наш Ін[ститу]т не має власного помешкання (сподіваємось, що за місяць-півтора таки будемо мати), то Слав[янський] Ін[ститу]т узяв нас до себе в прийми: ми робимо свої засідання в його хаті, себ-то в Університеті, читаємо лекції в унів[ерситетських] аудиторіях, дістаємо почту на його адресу і т. д. Формально ж ані з Слав[янським] Ін[ститу]том, ані з Берлінським Університетом ми не звязані. Що до Української Академії Наук, то офіціяльних зносин з нею ми не маємо; на наші запросини взяти участь у святі відкриття Ін[ститу]та Академія не відгукнулась ніяк, очевидно "страха ради іудейська". Приватні ж зносини, себто листування, у нас такі, як були й досі. Певна річ, що серед академиків є люде до нас прихильні, такі, що й раді б з нами мати діло, але є й такі, от як М. Грушевський, що ставляться до нас неприхильно.

Що до Грушевського, то коли в Київі святковано було його ювилей, я вислав привітання, але од себе, а не од Ін[ститу]та, та й вітав його не як політика, а тільки як ученого; що він великий учений, цього одняти ані заперечити не можна. Як ставиться до Грушевського ген[ерал] Гренер – я не знаю; мабуть, він його мало памятає, бо якось питав мене в розмові за обідом, чи живий Груш[евський], чи вже вмер. А проф[есор] Фасмер, так той його і не знає зовсім, мабуть, ніколи його й не бачив.

І кн[язь] Трубецькой[76], і проф[есор] Кульбакин[77], очевидно, лають наших людей тільки за те, що вони українці. Це так само, як би ми ставили на одну дошку і Леніна, і Толстого, і Пушкина, мовляв, усе однакова погань, бо кацапи! Що до Багалія, то він, і не бувши царським воспитателем, двадцять разів одрікався українства, а що до марксизма, то певно йому ані снилося, що він буде писати, скажемо, про козацькі літописи – з "марксистського погляду". А тимчасом тепер він це пише. Не думаю, щоб маючи за собою 70 років, міг чоловік одразу так перемінити свої переконання. В усякому разі, я знаю десятки й сотні людей, котрі, опинившись в тих самих умовинах життя і праці, що й Багалій, ведуть себе безмірно пристойніше, з безмірно більшою повагою до своєї людської й наукової гідности. Грушевський завжди, скільки мені звісно, був дуже скупий і жадний на гроши, себ-то дуже поміжно дбав за свої матеріяльні вигоди. Чи був таким Багалій – я не знаю, бо знав його взагалі мало і бачився з ним рідко. Памятаю більше про його з оповіданнів Марії Парменовни Дорошенкової, якій він колись давав лекції української історії, як вона жила замолоду в Київі на Рейтарській. Залишилися й записки з цих його лекцій про Самовидця, Величку, Грабянку; я як був гімназистом і гостював літом у Баничах, то бувало прошу Марію Парменовну, щоб дала мені ті записи почитати, і дуже вони мені імпонували. А з самим Д. І. Багалієм я познайомився в 1906 році літом у Петербурзі, коли він туди приїхав як член Державної Ради; познайомився в хаті Русових, його старих знайомих по Харькову. А в 1918 році мені довелося умовляти Багалія, з доручення

пана Гетьмана, щоб він згодився стати головою Ради Міністрів. Так він одмовився тим, що дав собі слово написати історію України і не може братися до політики, яка не дасть змоги працювати для науки.

С[ергій] О[лександрович] про Вашу бібліотеку нічого мені не написав, мушу вдруге його запитати. Що до переписування Ваших споминів, то я спробую тут улаштувати. Ось недавно купили для Ін[ститу]та писальну машинку українську, то, може, десь добудемо коштів на оплату роботи переписувача.

Чи не змішали Ви проф[есора] Зерінга (Max Sering)[78] з кимсь иншим, – пр[офесора] Геринга я не знаю, а той Зерінг, що приїздив р. 1918 до Київа, відомий економіст, Geheimrat* і пр., це і є як раз член нашої Кураторії, дуже приємна людина. Недавно ми з жінкою були в його на званій вечері, там були професори, члени Райхстагу, журналісти, було двоє професорів, які недавно їздили у Москву на "Studienreise"** і оповідали багато, правда не мені, а все більше жінці, про всякі дива, які там бачили: і театри, і балети, і кабаре, і чудові вечері з паюсною ікрою, баликами, шампанським, зовсім як за добрих старих часів. Але видко, що їх приймали як "знатних иностранцев" і товар показували "лицомъ". Та проте не втаїлась од їх така подробиця: як виходили вони після одної обильної вечері з ресторану, де їх частувала чиновна жидова́, то оточила їх ціла юрба обідраних і голих бездомних дітей, настирливо прохаючи милостині. І ось довідались вони, що таких дітей в Москві тисячи, що на їх час од часу роблять облави, ловлять і ведуть до шпиталів; але в шпиталях їх не лікують (вони усі як один заражені венеричними хворобами), а вночі, як поснуть, вприскують їм під шкуру отруту, щоб заснули і не прокидались на віки: лікувати нікому та й "нема для чого". Таку історію оповів моїй жінці проф[есор] Кенігсбергського Ун[іверсите]та і член парламенту Preyer, котрий, проте, як я після прочитав у газеті, робив у Кенігсберзі доклад в одному товаристві "про успіхи відбудови економічного й громадського життя у Росії".

А ось бачився я на днях таки з нашим професором – медиком, який приїхав з Київа сюди в наукову командировку. Він також багато оповідав мені, – не зовсім в тім дусі, як пр[офесор] Preyer; між ин[шим] говорив, що тепер усіх людей на Україні об'єднує одне могуче почуття – без ріжниці "поглядів" і "партій" – це страшенна ненависть до жидів. Говорив також і про те, що серед молоді наступає реакція проти комсомольства, проти культу Леніна і т. п. "казенщини": це все вже набридло і вже мало кого захоплює. Студенти почали вже об'єднуватися в якісь гуртки: вони вже сходяться з своїми професорами і не бояться ділитись своїми думками, а ті – не бояться це слухати. Щось таке, як за старих часів. Видко, нема нічого нового на світі, нема й нічого вічного. Одже не вічне й панування песиголовців з жидами над дурним українським християнським бидлом. Чи стане його на наш вік – не відомо, але що воно починає хилитися і впаде за допомогою тих самих методів, якими колись підготовляло своє панування – це вже тепер ясно для дуже багатьох. Те, що я Вам кажу, це не єсть пусті балачки, це мені казала дуже солідна людина, яку я давно знаю і яка за місяць вертається назад. Тому й зберігаю імя її в тайні. І Вас прошу, коли б трапилося, то професії цеї людини не називайте, бо й з того можуть пізнати.

Наталія Михайловна вклоняється Вам і просить привітати Вас з наступаючими святами Різдва Христового. Ми святкуємо по старому стилю і споряжаємо для наших

---

* Таємний радник (*нім.*).

** Наукове відрядження (*нім.*).

студентів спільну святу вечерю – кутю. А сьогодні запрошені ми на вечір до нашої господині, старенької баронесси von Reibnitz, на ялинку, будемо дивитись на німецький свят-вечір.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

P. S.

Писав, писав до Вас, а головне і забув, довелось розпечатувати: чи Ви не маєте нічого проти того, щоб ми вибрали Вас надзвичайним членом нашого Інститута? По статуту члени Ін[ститу]та поділяються на звичайних (штатних) і надзвичайних (так би мовити, іногородніх, позаштатних). Штатних положено поки 4, а позаштатних число необмежене, бо це членство тільки почесне, а не платне. Досі ми вибрали таких надзвичайних членів: акад[емік] Ів. Горбачевський, акад[емік] Ст. Смаль-Стоцький, пр[офесор] Д. Антонович, пр[офесор] В. Щербаківський, пр[офесор] Л. Білецький[79], пр[офесор] Ол. Колесса, пр[офесор] В. Тимошенко[80], пр[офесор] Ол. Одарченко[81], Д. Чижевський, Б. Лепкий, З. Кузеля, Х. Лебідь-Юрчик[82], пр[офесор] С. Томашівський, Ів. Крипякевич, Ів. Кревецький. Тепер після нового року будемо вибірати ще кілька осіб, і дуже б усі хотіли мати своїм сочленом Вас. Чи Ви згодні були б прийняти наш вибір?

Надзвичайний член має право виступати на засіданнях Ін[ститу]та, виступати з докладами і друкувати свої праці в його "Записках".

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 80–81зв. Рукопис. Оригінал.

№ 27

1 січня 1927 р.

Berlin – Grünewald
Fontanestrasse, 8.

Високоповажний та дорогий Миколо Володимировичу!

Я тут закрутився так, що мені просто забило памороки, і я ніяк не можу пригадати: чи писав я до Вас після того, як одержав пакунок з моїми й Дм[итра] Вол[одимировича] Антоновича листами, чи ні? Одже не ремствуйте на мене, коли я тут, може, де в чому буду повторюватись. – Листи мої будуть пришиті до Ваших до мене, так що коли з часом хтось поцікавиться, про що ми з Вами на чужині листувались, то йому буде ясніще, матиме відразу й листи, й відповіді на їх. Все це буде збережено і не пропаде, будьте спокійні. Ми живемо тепер в таких обставинах, що справді доводиться одмовити собі в приємности держати при собі усе своє листування. Я зробив точнісінько так, як і Ви: зібрав усю свою переписку (себ-то листи до мене), упорядкував (роки 1919–1925), розложив по роках в алфавітному порядкові і передав до Гетьманського Архіву в Wannsee, де його доглядає Єлизавета Павлівна, наша люба гетьманівна, там така славна дівчина, як янгол. Одведено під архів дуже простору й міцну шафу, і там уже зібрано чимало цікавого матеріялу, напр[иклад], ратифікаційну грамоту Турецьку (про Берестейській мир) з власноручним підписом останнього султана.

Про наш Інститут писано чимало вже, більше, може, ніж він зробив досі, але ворожих голосів було небагато, більше з польського боку, принаймні инших я не чув.

Як би у Вас випадково збереглося оте число “Політики” з статею (далі одне слово нерозб. – *Д. Б.*), то я був би Вам дуже вдячний, як би мені переслали.

Дуже дякую за те, що не одмовляєтесь стати нашим членом. Бачите, у нас дві категорії членів: “штатні” (Ordentliche Mitglieder), або дійсні члени, і члени надзвичайні (Ausserordentliche); ріжниця тая, що дійсний член мусить мешкати в Берліні, постійно працювати для Ін[ститу]та, і за те дістає жалування, платню. Почесних поки що не вибіраємо, бо попереду треба ще заслужити Інститутові, щоб бути обраним в його почесні члени справді було честю! Бо це не стара наша “Архівна Губернська Учена Комісія”, що ще тільки її заложено, а вже вибирають в почесні члени архієрея, повітового предводителя, директора гімназії і так далі. Та ще тоді був якийсь смисл в цих “почесних” титулах, а нам тепер ще треба багато попрацювати, щоб робити комусь “честь” своїм вибором. Права й обовязки наших надзвичайних членів такі, як і звичайно було у членів “О[бщест]ва Нестора-Летописца” або-що: може приїхати й прочитати доклад, або пришле якусь роботу, а ми її надрукуєм у наших “Записках”. Оце й усі права та обовязки. Більше, як бачите, “прав”!

Наш Інститут – не школа! Стипендії наші взагалі даються українським студентам, які вчаться по високих школах у Німеччині, хто на медицині, хто на техніці. Таких стипендистів маємо 17. Але маємо 4 таких, що вже покінчили високу школу, добули степень доктора і хочуть присвятити себе науці. От скоро буде готовий у нас “Комунікат” про діяльність Ін[ститу]та, я його Вам вишлю, і Ви самі побачите, що в нас за робота. А поки що посилаю Вам на показ оповістки про наші лекції для німецької публіки.

Чи Ви читали статі В. Шульгина у “Возрождении”[83]? Дуже талановито написані. Це він про український рух пише. Є там дещо таке, в чому, наприклад, і я з ним схожуся. Дуже хтілося б з ним пополемізувати, та нема де, і часу нема. Пропонував мені С. Мельгунов[84] писати в його журнальчику “Борьба за Россію”, та ніяково мені в ес-ерівському органі печататись. Уже я як одплив раз на завжди від цього берега, то вже не вертатись!

Недавно випадково натрапив я в бібліотеці Ун[іверсите]та на біографічний словник полтавців, зложений І. Павловським[85]. Приємно було мені побачити там і Вашого портрета! У мене вдома в Київі була ця книжка. Там же, коли пригадуєте, і Ваша біографія, і Андрія Володимировича. – Я писав Вам, здається, що мені обіцяно було вивезти мою бібліотеку з Київа. Одже – не пощастило, большевики не випустили її, і в звязку з цим, здається, якісь неприємности добрим людям. Через те я поки що не пишу до С[ергія] Ол[ександровича], дожидаю, чим усе це скінчиться.

Бувайте здоровенькі! Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

Наталія Михайловна сердечно Вас вітає і вклоняється.

P. S. Ви ж памятаєте, що 2 лютого – 30 літ зо дня смерти П. О. Куліша! Може б, Ви для нас написали про його якусь статю чи спомин?

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 85–85зв. Рукопис. Оригінал.

№ 28*

Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin

Vorläufige Adresse: Slawisches Institut der Berliner Universität, Centrum 2, Hauptgebäude

Verzeichnis der Vorträge in deutscher Sprache

Wintersemester 1926/27

Genaue Zeit und Ort der Vorträge wird von Fall zu Fall bekanntgegeben werden

Im Wintersemester 1926/27 werden vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut folgende öffentliche Vorträge veranstaltet:

Univ.-Prof. Dm. Doroschenko:
1. Hauptströmungen des ukrainischen historischen Denkens im XIX. Jahrhundert.
2. Ukrainisch-deutsche wirtschaftliche Beziehungen in den ersten Dezennien des XVIII. Jahrhunderts.

Univ.-Prof. Dr. J. Mirtschuk
Die geschichtlichen Voraussetzungen der jetzigen geistigen und religiösen Krise in der Ukraine.

Erster Kurs

Der Kampf der west- und osteuropäischen Einflüsse auf dem geistig-religiösen Boden in der Vergangenheit Ukrainas:
1. Die alte Periode im Zeichen der religiösen Rivalität zwischen Rom und Byzanz.
2. Unionistische Bestrebungen und ihre Folgen.
3. Protestantismus auf ukrainischen Boden.
4. Geistig-religiöse Strömungen im XVII. Jahrhundert.
5. Die westeuropäischen Einflüsse in der ukrainischen Kirche und im ukrainischen Hochschulleben des XVIII. Jahrhunderts.

Univ.-doz. Dr. Wladimir von Zaloziecky:
1. Der griechisch-skythische Kunstkreis und die Völkerwanderungskunst**.
2. Byzantinische Kunst und ihre abendländischen Voraussetzungen.
3. Byzantinische Grundlagen der osteuropäischen Kunstentwicklung mit besonderer Berücksichtigung der Architektur.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 83–84. Оригінал.

---

* Додаток до листа від 1 січня 1927 р. Розклад доповідей та лекційних курсів Українського наукового інституту в Берліні на зимовий семестр 1926/27 рр.

** Примітка: “Dieser Vortrag fand bereits am 6. Dezember 1926 statt”.

№ 29

3/ІІІ 1927.

Berlin – Grünewald,
Fontanestr. 8

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

Вашого листа й статейку про Куліша я одержав. Дуже хотів би я, щоб про Куліша було цю статю надруковано: всяка рисочка, всякий штрих про таких людей, як Куліш, мусять бути цікаві й цінні, а Ви ж подаєте чимало дуже інтересних подробиць! Може бути, що нам вдасться випустити книжку "Хліб[оробської] України", то, може б, Ви згодились, щоб там надрукувати як споминку з нагоди 30-літнього ювилею?

Не довелося мені бачити Куліша за його життя, але з малих літ належав я до найбільших його почитателів, імя його було мені відоме й дороге. Цю пошану до Куліша перейняв я від свого покійного батька. Як зараз пригадую: прихожу я до дому з гімназії (а був я вже в 6 класі), а батько мені каже: "Куліш помер!" і дає мені некролог в газеті "Новости", яку у нас передплачувано за її трохи українські симпатії (там писав покійний Д. Мордовець). Одже з того часу пройшло вже 30 літ! За ті 30 літ перечитав я усе, що тільки Куліш написав, дещо читав навіть з рукописів, що їх подарував Куліш П. Я. Дорошенкові; довелось немало й писати про Куліша. Між ин[шим] в Берліні, в 1923 р. видав я книжку про Куліша: не знаю, чи Ви її маєте. Як що ні, то пришлю Вам і буду дуже прохати, щоб подали хоч коротенько свою думку: Ви ж знали Куліша особисто, бачили своїми очима, чули його розмову, листувались з ним...

Хоч не знав я Куліша у-вічи, але дозволю собі зробити деякі уваги до Вашого нарису. Ви пишете: "на жаль, ми не знаємо, під чиїм впливом знаходився К[уліш] змалку" і т. д. Та про це ж він оповідає сам в автобіографічному нарисі "Жизнь Куліша", друкованому у Львівській "Правді". Там він оповідає про вплив своєї матері, про своє сирітство по її смерти, коли він жив із суворим батьком, та про пані Уляну Мужиловську, що під її впливом оддав старий Куліш сина до Новгородської гімназії. Про цю Уляну не раз потім згадував Куліш у своїх писаннях, в поезії та в прозі. Куліш вчився за директорства Іллі Фед[оровича] Тимковського, бо за його вчився ще й М. К. Чалий, який так цікаво схарактеризував Тим[ковсько]го в своїх споминах (а Чалий вчився разом з К. Д. Ушинським, що був жонатий з Н. С. Дорошенківною, тіткою мого батька, і Ушинський часто бував у Дорошенковому хуторі, мій батько добре його памятав, а я сам бачив у нас в каретному сараї стояла "карета Ушинського", на якій він приїхав просто з Відня до Дорошенкового хутора).

Дуже цікаві звістки про нахил Куліша* до позвів та про його часті суди з родичами. Цеї риси я в ньому не знав. Але що до Олександри Мих[айлівни] Куліш**, то не можна сказати, що вона "старалась сохранить манеры и разговоры интеллигентной женщины": вона була справжня старосвітська пані прекрасного виховання,

* Дописано Д. І. Дорошенком внизу сторінки: "Чому Ви пишете скрізь «Кулиш»? Адже «Кулѣшъ», тому ніяк не може бути Кулиш, тільки Куліш. Та й він сам себе завжди писав Кулішем, навіть на «Исторіи возсоедіненія Руси» стоїть: П. А. Кулішъ".

** Дописано Д. І. Дорошенком внизу сторінки: "Померла в 1912 році, одже не дожила «до самой революціи» – собі на щастя".

манєр і ідеальної вдачи; їй не було чого "староться" зберігти манєри, і я думаю, що вона могла би повчити "манєр" самого п. Ге, який зважується таке писати про небіщицю. Очевидно також, що п. Ге не мав поняття, що Н. М. Білозерський[86] окрім "чудачеств" був добрим знавцем старовини і має заслугу перед нашою історіографією, видавши "Южнорусскіе летописи" ще в 1856 році. Олександра Михайловича і Олімпія Михайловича я бачив і познайомився з ними літом 1903 року. Нічого надзвичайного і чудного я в них не зауважив.

Спасибі Вам за вирізки з сербських газет! Пана Миту Димитрјевића я знав особисто і був у його в хаті в Білграді, в осени 1919 р.[87]. Він на мене зробив враження дуже брехливої й несолідної людини, що, між иншим, довів і деякими вчинками щодо мене. Розуміється, це неправда, ніби він "био упућен у Кијев као српски представник при украјинскоj влади"*: нічого подібного не було. Він дійсно якийсь час пробув у Київі, але жадним представником не являвся. Він вивіз кілька українських книжок, які мені й показував.

"Комунікат" наш давно готовий, та вибачте – за усяким клопотом забули Вам вислати. Завтра це зробимо неодмінно. Справа висилки мені моїх книжок власне й йшла через німецьке міністерство закордонних справ, але ж тому, що тут замішаний С[ергій] О[лександрович], то не можна було дуже налягати, щоб йому клопоту не наробити. Поки що я навіть припинив з ним листування, щоб, часом, йому не нашкодити.

Від О. А. Шаповала я вже від нового року не мав звісток, але думаю, що нічого з ним не сталося, просто – занятий і заклопотаний. Як би що сталось, я би вже знав.

Недавно познайомився я на заручинах Гетьманівни Марії Павловни[88] (з графом Монтрезором) з Вас[илем] Вас[ильовичем] Тарновським, сином славного батька. Він тут поневіряється по ріжних кабаре та кіно, співаючи старим розбитим голосом усякі романси та куплети. І цікаво було мені на його дивитися, і разом – жаль. Бо для мене імя Тарновського не порожній звук!

Ми приступили вже до друку науково-інформаційного видання на німецькій мові "Die Berichte des Ukr[ainischen] Wissenschaftlichen Institutes"[89], а слідом за тим почнемо друкувати й українські "Записки"[90].

Недавно попала мені до рук А[ндрія] В[олодимирови]ча книга "Днепровскіе козаки и Стефанъ Баторій". Яка це цінна праця! Як жаль, що її автор замісць того, щоб працювати разом з нами, воює проти нас! Cui bono**? À propos*** книжок: в берлінській б[увшій] королівській, тепер Staatsbibliothek4* є "Записки о Южной Руси", "Хата", "Чорна Рада", "Ист[орія] возсоединенія Руси" – усе з власноручним написом Куліша, як доказ, що це він сам надсилав сюди ці книги. Яка це була культурна людина! Здається, що з його написом бачив я його книги і в бібліотеці Сербської Академії Наук в Білгороді. Там же я бачив "Исторію Руссовъ" з написом Бодянського. Що прислав її до Білгорода (тоді ще до Сербс[ького] Наук[ового] Т[оварист]ва) – не розрізану! Я перший її розрізав. Тим то, видко, серби нічого не знають про наші справи, що книжок не читають!

* Був направлений до Києва в якості сербського представника при українському уряді (*серб.*).

** Кому це на користь, хто від цього виграє? (*латин.*).

*** До речі (*фр.*).

4* Державна бібліотека (*нім.*).

Зважаючи на Вашу згоду, Інститут вибрав уже Вас своїм надзвичайним членом, та про це Ви ще одержите офіціяльне повідомлення, яке буде розіслане тоді, як од усіх, кого вибіраємо, прийде на це згода.

Бувайте здоровенькі!

Нат[алія] Мих[айлівна] дякує Вам за память і просить Вас вітати.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

P. S. Якось писали Ви мені, що читали рецензію Прокофієва на кн[игу] Багалія про Сковороду. "Прокофієв" це – Д. І. Чижевський, наш надзв[ичайний] член Інститута, що недавно приїздив сюди з Праги і прочитав по нім[ецьки] лекцію про вплив нім[ецької] філософії на Київську Академію XVII–XVIII вв.

А ще, здається, не подякував Вас за виписку з споминів Мінулова про Ал. М. Лазаревського. Але на що Вам було трудиться переписувати: я би міг саму книгу тут добути і прочитати! Лазаревський, як і Куліш – один з моїх кумирів! Тільки за однобічний його суд про наших предків не можу йому вибачити.

Дописано вгорі сторінки (Арк. 88зв.): Сюди прийшли цікаві видання Київської академії: 1-й том С. Величка, дуже добре виданий; "Гути на Чернігівщині" пок[ійного] В. Модзалевського; "Нові розвідки з історії старого Київа" В. І. Щербини; "Археографічний Збірник" з дуже цікавими матеріялами з виписок Н. П. Василенка і з паперів Гр. А. Полетики.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 88–89зв. Рукопис. Оригінал.

№ 30

Берлін, 15.III.1927.

До ВП. Пана Директора М. В. Стороженка.

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Наукова Колегія Українського Наукового Інститута в Берліні бажала-б бачити Вас в числі своїх надзвичайних членів. Тому дозволяю собі звернутися до Вас з запитом: чи схотіли-б Ви прийняти вибір в надзвичайні члени Українського Наукового Інститута в Берліні.

З правдивою до Вас повагою

Директор Інститута

Проф[есор] Д. Дорошенко

Відповідь прошу подати на мою адресу:

Berlin – Grünewald, Fontanestr. 8

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 87. Машинопис. Оригінал. Надруковано на машинці на бланку Українського наукового інституту в Берліні. Підписано Д. І. Дорошенком.

№ 31

3/IV 1927.

Berlin – Grünewald
Fontenestr. 8.

Високоповажний та дорогий Миколо Володимировичу!

Посилаю Вам свою книжечку про Куліша, хай вона буде Вам на спомин про наше заочне знайомство, бо почалось воно таки з Куліша! Коли прочитаєте, то напишіть мені свою думку, чи нема в моїй книзі чогось недоладнього й невірного, бо я ж таки знав Куліша тільки з книжок, а Ви знали його особисто, листувалися з ним; для Вас він жива людина, а для мене – ікона, та й то мальована по-за очи.

З приводу Вашого листа з 20-го березня хочеться мені сказати Вам багато. Але не буду широко розводитись. Скажу одно: Ваші аргументи мене дуже мало переконують, вибачте на цім слові. Ви питаєте: "На що я Вам здався? Ви усі молоді, праця у Вас аж кипить" і т. д. Що-до віку, то серед наших членів проф[есор] Горбачевський вже 45 літ, як почав професорувати в Празі, встиг не раз і ректором Карлового Університету побувати; пр[офесор] Смаль-Стоцький недавно святкував 40 літ своєї наукової діяльности, а пр[офесор] Колесса буде святкувати 40 літ в маї місяці. Та й я, грішний, вже в кінці 1924 року справляв свій 25-літній ювилей, так що яка це особливо ми молодь! Але не в тім діло. Ви нам "здались" на те, щоб присутністю своєю в наших рядах нас морально піддержати і підкріпити; бо тоді лиш ми будемо сильні духом, коли серед нас пробуватимуть не тільки ті, що до України додумались і дочитались, а ті, що з діда-прадіда на тій Україні сидять, нею правлять, творять на їй культуру, організують громадське життя. Коли такі люде, як Ви, підуть з нами, то й буде Україна, а як що ні, то буде те, що було досі: книжкова утопія. Ось на що, коли хочете знати, Ви нам "здалися"! Вибір Вас у надзвичайні члени Укр[аїнського] Наук[ового] Ін[ститу]та не єсть якась особлива для Вас честь, це не те, що бути членом Київської Археографічної Комісії або О[бщест]ва Нестора-Літописця; скоріше це для нас честь, коли матимемо таких членів, як Ви. Що ж стосується справи перед "кадетами", то напевно Ви це пишете шуткуючи, бо, мабуть, і самі розумієте, що ледве чи знайдеться на світі категорія людської породи, щоб її думкою ми менше дорожили й цікавились, ніж "кадетською". Що до мене особисто, то запевняю Вас, що для мене далеко цікавіше, що про мене думають і кажуть большевики, ніж кадети. Ось, коли хочете, мій погляд і моя думка про справу Вашого вибору.

Розуміється, коли для Вас з якого-небудь (очевидно, пропущено слово "погляду". – *Д. Б.*) незручно вступити в члени Ін[ститу]та, що серед теперішніх обставин дуже зрозуміло і не вимагає ніяких пояснень, то я не смію настоювати й умовляти Вас. Бо не Ви одні в такому стані, а чимало наших людей, та й усі ми живемо не по своїй волі, не там, де хочем, і не так, як хочем. Але як що у Вас лиш такі мотиви відмовитися, які Ви подали в своїм листі, то, може, Ви ще й переміните Ваше рішення? Ми будемо ждати з Вашим вибором так довго, доки Ви самі не заявите, що згодні наш вибір прийняти.

В передостанньому листі Ви питали за Н. П. Василенка. Він живий-здоровий і сам подав матеріяли до Археограф[ічного] Збірника.

Ваш додаток до споминів про В. В. Тарновського я одержав. Ваші уваги до біографії Лазаревського дуже цікаві, і я їх собі занотую. Ледве чи прийдеться мені тут складати біографію Лаз[аревсько]го, бо на це треба мати в руках усі джерела, а де

їх тут узяти? Я знав одного сина Лазаревського, познайомився з ним літом 1905 р. у Відні, це був якийсь художній критик, чи що; я познайомився з ним в товаристві художника Борисова, що малював північні ландшафти з Архангельщини. А з другим сином, Борисом, я познайомився вже на еміграції в Празі; він робив враження людини, що, як москалі кажуть, "опустилась". Талановитий белєтрист, але писав усе якось не солідно і не глибоко. Тепер він, коли не помиляюсь, в Парижі.

Ваша стаття про Куліша напевно пригодиться, як тільки ми матимемо свій журнал. До "Записок"[91] вона, звісно, не надається, бо туди йде самий "сухий" науковий матеріял. Чому Ви думаєте, що наші "Записки" матимуть, як Ви кажете, модерний характер? Коли хочете знати, що за матеріял туди піде, то ось Вам назви тих статей, що туди підуть:

1) В. Липинський. До питання про Переяславську умову.

2) Д. Дорошенко. Україна й українська історія в уявленні західноєвропейського письменства XVIII й поч. XIX в.

3) S. Keller. Die historische Lieder der Ukraine. I. Die Čumaken-Lieder.

4) D. Čyżewskyj. Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine.

5) О. Одарченко. Моністична теорія цінности.

6) І. Мірчук. Петро Лодій.

7) Д. Олянчин. Нові матеріяли з Пруського Державного Архіва про зносини України з Бранденбургом.

8) В. Залозецький. Орнаментика Острожської Біблії.

9) Х. Лебідь-Юрчик. Бюджет Української Держави 1918 р.

10) І. Кревецький. Участь укр[аїнських] козаків в 30-літній війні.

Що в цьому матеріялі можна знайти "модерного"?

Може бути, Ви читали в "Рулі"[92] (як що цю погань взагалі читаєте) про мій доклад в Берліні і про те, щó з того вийшло. Так ось Вам вирізка, щоб знали, який тому був фінал.

Наталія Мих[айлівна] сердечно Вас вітає та кланяється Вам.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 93–94. Рукопис. Оригінал.

№ 32

Додаток до листа від 3/IV 1927

Лист до Редакції

Високоповажний Пане Редакторе!

Прошу Вас не відмовити в уміщенні на сторінках Вашого поважного органу оцього мого листа, який торкається справи, що має, на мою думку, загально-громадський інтерес.

Справа ця така: 4-го березня ц. р., на прохання редакції "Історика и Современника", я прочитав у Берліні в тісному гурті спеціально запрошених гостей (як українців, так і росіян) виклад про український національний рух. Мета мого викладу була ознайомити літературні і громадські круги російської еміграції в Берліні з історією наших змагань до державної незалежности. Перед початком мого відчиту в імени ініціяторів сходин висловлено просьбу не подавати про збори відомостей до

преси, з огляду на їх чисто приватний, замкнений характер. Коли я скінчив свій відчит, ніхто з присутніх росіян голосу не забрав, і збори на тому закінчилися.

Одначе на другий день в ч. 1907 газети "Руль" появилася замітка присутнього на зборах п. А. Лясковського під заголовком "Когда отсутствует Россія", присвячена моєму відчитові. Та це було би ще невелике лихо, коли приватну розмову винесено на сторінки преси, але річ в тому, що п. Лясковський цілком перекрутив зміст і характер мого відчиту: він приписав мені низку фраз, яких я зовсім не говорив, а інші так поперекручував, що їх і впізнати не можна. Очевидно – тільки навмисно, щоб мене здискредитувати або осмішити, приписав мені п. Лясковський, як кінцеві ніби слова мого відчиту, таку фразу: "Когда отсутствует Россія, когда отсутствует отец Россії – русскій царь, мы любим нашу Мать-Украину".

Коли я подав до редакції "Руля" спростування, вона видрукувала його в ч. 1911, але з такими змінами і з такими помилками, які можна зробити знов хіба навмисне, щоб перекрутити саму думку мого листа до редакції. До мого спростування редакція додала примітку п. Лясковського, де він, називаючи мою заяву "голословною", признається, що деякі фрази, приписані мойому відчитові, він узяв з моїх споминів, друкованих три роки тому в "Історику и Современнику", знов-же, додам від себе, їх перекрутивши.

З огляду на таке поводження редакції "Руля" та її співробітника я вважаю, що входити з ними в дальшу переписку нема ніякої рації, як нема взагалі рації, на мою думку, вступати в дискусію, в суперечку, в полеміку з несовісними противниками, що в боротьбі з нами постійно й систематично послуговуються свідомою брехнею, клеветою і провокацією.

Прошу приняти запевнення в моїй правдивій до Вас пошані.

Берлін, 12.III.1927. Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 92. Оригінал. Вирізка з газети "Діло", ч. 60 за 18 березня 1927 р.

№ 33

1 липня 1927.
Berlin – Grünewald
Fontanestrasse, 8.

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

Не знаю, що вже й думаєте про мою довгу мовчанку! Ще в кінці Мая одержав я Вашого листа, де Ви подаєте спомини про знайомство Вашої мами з Костомаровим – дуже цікаві для мене, але, як бачите, досі не спромігся на те, щоб одписати. Сталось це через те, що я першу половину червня провів у мандрівці по Польщі, а коли повернувся, то так мене обскочили всякі справи з нашим Інститутом, що ніколи було і в гору глянути.

Що то за подорож була – спитаєте? Це був 2-й з'їзд славянських етнографів та етнографів (у Д. І. Дорошенка двічі написано "етнографів". – *Д. Б.*), у якому я брав участь яко делегат Укр[аїнського] Наук[ового] Ін[ститу]та в Берліні. З'їзд цей було улаштовано дуже орігінально й цікаво: в поїзді. Було подано на станції Dziedzice (на польсько-чеському кордоні) спеціяльний поїзд, в якому й возили цілий конгрес по усій Польщі по такому маршруту: Катовиці (Шлеськ) – Познань – Данціг – Гдиня – Варшава – Вільно – Волинь (Лунинець – Сарни – Рівне) – Львів – Борислав (і Дрогобич) –

Закопане – Краків. Увесь цей об'їзд зроблено за 12 день. В університетських містах стояли по одному дню (а у Варшаві два дні) і одбували в університетських залах пленарні й секційні засідання. Скрізь нам справляли бенькети, частували, возили по екскурсіях, давали парадні спектаклі по театрах, а у Варшаві президент польської республіки запрохав до себе на раут. В конгресовому поїзді подорожувало 120 чехів, 50 сербо-хорватів, 15 болгар, 5 українців, 15 росіян та чоловік 30 поляків. В університетських містах на засідання приходили місцеві члени-поляки, а у Львові й місцеві українці. З росіян чоловіка 4 були емігранти з Праги, а 11 приїхало з сов[єтської] Росії, серед них 1 галичанин, ректор ІНО з Камянця-Подільського, який боявся зі мною прилюдно познайомитись і говорити. Поляки приймали нас дуже гостинно; чехи, серби й болгари ставились до нас дуже симпатично, так само й росіяне-емігранти, з якими ми дуже зблизились під час подорожі; приїзжі з Росії тримались осторонь, бо були під доглядом якогось "професора Волгіна" (чіє обличча свідчило виразно, що "Волгін" – певно псевдонім), який не відпускав їх ні на крок від себе; за те дуже "ухаживали" за ними поляки. Переїздячи Волинь, я мав нагоду побувати на нашій рідній землі, бачив наші села, білі хатки, церковки з зеленими банями, а в Лунинці, де поїзд стояв дві години, я встиг навіть побувати в церкві й поговорити з місцевим батюшкою. Бачився з нашими людьми у Львові, а від Борислава проїхав з екскурсією до села Модрич і там теж заходив до церкви, до школи, говорив з селянами, одже зовсім як той циган з казки Куліша: на яву побув в ролі "пана", хоч потім і думав, що це ввижалося у сні. Так і я: все це промайнуло передо мною як сон! Взагалі вражінь було дуже багато, але всі вони (можливо, пропущено слово "мали". – *Д. Б.*) трохи кінематографічний характер. Розуміється, всі, і я в тім числі, пото[ми]лись страшенно, так що коли я повернувся до Берліна, то цілий тиждень не міг виспатись. Не диво: 12 днів і ночей у вагоні.

А в Берліні дожидала мене важка морока: переїзд Ін[ститу]та до свого власного приміщення і відкриття "Українського Студентського Будинку". Нарешті це все вдалось і закінчилось, тепер стало мені вільніше. Я весь час тепер седітиму в Берліні, наїздився до Польщі на довгий час в запас! Чи Ви дістали "Mitteilungen" нашого Ін[ститу]та? Як вони Вам показались? Не забувайте, що це інформаційне видання, науковим же будуть "Abhandlungen", які вийдуть аж в осени.

Ви питали якось, хто видає "Загальну Бібліотеку". Видає її жид Оренштайн з Коломиї, дуже порядна людина, один із тих, що за їх зложено польську приказку: choć Żyd, ale porządny człowiek*. – Бувайте здоровенькі!

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

Жінка Вам кланяється.

Дописано вгорі сторінки (Арк. 96): Вибачте за короткий лист: другим разом напишу більше і розкажу про свої загальні враження з Польщі. А тепер не хочу відкладати і посилаю таки оцього листа.

Дописано вгорі сторінки (Арк. 96зв.): Я тепер пишу книжку про В. Б. Антоновича[93], по тому типу, як про Куліша. Дуже сутужно з матеріялом. Я дозволю собі слідуючий раз звернутись до Вас з деякими запитаннями, може, допоможете мені, з ласки своєї.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 96–96зв. Рукопис. Оригінал.

* Хоч жид, але порядна людина (*пол.*).

№ 34

Berlin – Grünewald
Fontanestr. 8.
13.VIII.1927.

Дорогий Миколо Володимировичу!

Обидва Ваші листи – од 17-го і од 29-го липня я одержав, а що не відписав свого часу, так це тому, що я був дуже змучений і перевтомлений при кінці академічного "сезону", думки не вязались в голові до купи! Тепер уже я трохи одійшов, але все ж таки не зовсім. А тут іще треба було багато бігати, шукаючи нову кватиру; оце тільки вчора знайшов, і 1-го вересня (сент.) переселяємося. Знайшов випадково у вдови російського професора Аргутинського, вона сама німкеня, але людина нашої культури, одже надіємось з жінкою, що у неї нам буде лекше жити, ніж досі по чужих людях. Вона дозволяє нам варити у своїй кухні, а досі все було або по ресторанах, або по пансіонах, що вже остобісіло нам до краю. Така то проза еміграннтського життя!

Що до Вашого доручення – розвідати, чи не купили б "німці" Вашого будинку в Київі, то скажу Вам насамперед ось що: я взагалі маю дуже мало діла з офіціяльними німецькими кругами і навіть умисне стараюсь держатись од їх в стороні, щоб не давати приводу нарікати, що я втягуюсь в якусь політику. Мої відносини обмежуються офіціяльними візитами й випадковими зустрічами при який-небудь особливій оказії. Я маю діло лиш з 3–4 особами з професорських кругів, найбільше з проф[есором] M. Vasmer'ом та Sering'ом. Але перший з них нічого в таких справах, як Ваша, не тямить, а другий – слабий і лежить в клініці. Я його там раз одвідав, але ні про які серйозні справи говорити було не можна. Зостається мені розпитати лиш самого Пана Гетьмана, може, він порадить, до кого звернутись, щоб розпитатись. Як раз сьогодні дістав я листа від В. М. Леонтовича як раз з таким самісіньким дорученням: довідатись, чи не можна продати його будинок на Александровській вулиці у Київі. Одже буду довідуватись про обидва зразу. Я і бачив на днях п[ана] Г[етьма]на, але в такій обстановці, що не можна було говорити про діла: на весіллі його дочки Марії Павловни з графом Монтрезором. От за кілька день побачусь в більш спокійній обстанові, то тоді й розпитаю.

Всі Ваші виправки і доповнення я подіставав і повставляю їх на своє місце ось як тільки ще трохи оддишу та візьмусь тоді за Ваші спомини. Я нікуди не виїздю з Берліна, бо не маю на це грошей; тут життя дуже дороге, і те, що я дістаю з Інститута, вистарчає лиш на те, щоб дуже скромно прожити; так і живемо од 1-го до 1-го числа нового місяця. А вже щоб виїхати кудись поза Берлін, про те й думати нема чого. Це торік, як дуже валюта французька упала, я міг вирядити жінку до Франції, а тепер мусимо седіти влітку в берлінському пеклі. Тут якийсь дивний клімат: або сонце пече й духота, або дощ і холод. Tertium non datur*.

Одинока розвага влітку, що через Берлін переїздять ріжні люде і часом можна од них цікаві речи почути. Цими днями я мав нагоду говорити з двома особами: одна – з Харькова, друга – з Київа. Обидві вже повернулись назад до дому. Не можу назвати імени і точніше зазначити їхнє становище, бо люде вертаються в саму пащу змія, але скажу, що обоє люде мені добре відомі і можна їм няти віру. Багато вони мені оповідали, на жаль, і цього списати не можу, одно хіба подам, що "мораль" з їхніх оповіданнів така, що песиголовцям вже не довго панувати. Взагалі, не вважаючи

* Третього не дано (*латин.*).

на те, що почув я од їх багато сумного, але вже самий факт, що вони спеціяльно мене знайшли тут і говорили зі мною, тоді як останніми часами на мене чогось воздвигнуто гоненіє в совдепії, показує, що там іще не вмерла козацькая мати. Обоє вони з лагеря зовсім мені чужого, але умисне мене розшукали, щоб розказати, що там діється, а од мене почути, що діється тут. А "гоненіє" на мене було таке: Академія Наук надрукувала в т. X своїх "Записок" мою статю про В. Ягіча[94]. Одже книгу було сконфісковано, а секретаря Академії Кримського потягли в Д[ержавне] П[олітичне] У[правління], і довгу він мав мороку; з великими труднощами удалось вирятувати книгу, але Кримський мусів скласти заяву, що ніколи більше не буде пускати нічого з писань такого "виднаго контр-революціонера", як я. Пропав і мій Бантиш[95]; добре ще, що в мене копія залишилась, може, десь тут приткну. Книгу "Записок" із своєю статею я таки здобув. Про всю цю пригоду мені переказали з Академії стороною, бо писати не сміли, і тепер усенькє моє листування з Київом урвалось.

Приїздило сюди двоє калік перехожих і з Америки, з тамошніх українських колоній. Але їхні оповідання для Вас, мабуть, не такі цікаві. Лають вони інтелігенцію, світську і духовну, але втішні речи оповідають про зріст гетьманського руху в Спол[учених] Штатах і в Канаді, як серед фабричних робітників, так і серед фармерів. Але це все здебільшого галичане. Наші люде тонуть в російських організаціях, і нема кому біля них походити, бо галичане на це непридатні. Найлучшими, одначе, агітаторами являється кілька робітників, які були страдались в Америці й виїхали до совітського раю. А там їх обдерли, одняли зароблені гроші, силоміць вимінявши по примусовому курсу доляри; одже кілька душ вирвалось назад в Америку і тепер проклинають большевиків на чім світ.

Недавно закінчив я свою книжку про В. Б. Антоновича[96], – має бути такого типу, як про Куліша – і здав її видавцю Оренштайну. Прохав його, щоб видав не пізніше весни 1928 р., коли будуть 20-ті роковини смерти В[олодимира] Б[оніфатійови]ча. Та боюсь, що буде довго маринувати рукопис, бо тепер його діла пішли не важно, і у видавництві застій. Я дозволив собі в двох місцях зацитувати Ваші спомини – про те, як гостював у Вас колись В[олодимир] Б[оніфатійович] [Антонович] з Ор[естом] Ів[ановичем] [Левицьким], та його дружбу з Драгомановим. Розуміється, я зазначаю, звідки це беру. Масштаб і характер книжки буде трохи відмінний від тих про Куліша і про Костомарова, що Ви маєте: там треба було популяризувати вже готові і зведені до купи відомости, а тут довелося самому зводити до купи й укладати біографію. Бо досі крім некрологів нічого не було.

Як Вам їздилося до Білгороду? Чи не бачили там кого з киян? Цікаво, як тепер Білгород виглядає. Я бачив його в осени 1919 р., коли він стояв іще постріляний і поруйнований. Мабуть, уже все те поправлено. От у Львові тепер я бачив – будинок сейму як стояв постріляний кулями з 1919 р., так стоїть і досі. Певно бісові ляхи навмисне не поправляють, щоб зберігались сліди "hajdamaczyzny"*, – це ж сліди польсько-українських боїв за Львів!

Оце тільки аж тепер пішли в друк наші "Abhandlungen", страшенна морока була з ними. За місяців три будуть готові. Оце то вже буде перший серйозний виступ нашого Інститута між люде!

Бувайте здоровенькі! Нат[алія] Мих[айлівна] кланяється Вам і вітає.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

---

* "Гайдамаччини" (*пол.*).

Дописано вгорі сторінки (Арк. 98): Від 1-го сент. моя адреса буде: Berlin NW 87, Levetzowstr. 17, bei Fr. Argutinsky.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 98–99зв. Рукопис. Оригінал.

№ 35

18/VIII 1927.

Berlin – Grünewald
Fontanestr. 8.

Дорогий Миколо Володимировичу!

Наші листи розминулись! Я вислав Вам на днях свого листа, а оце сьогодні приходить од Вас пакет з Вашими споминами про службу по інспекції народніх шкіл. Поспішаю Вас повідомити про це! Ні трохи я не дивуюсь, що Ви пишете й присилаєте мені Ваші спомини, які вважаю за великої ваги історичний документ. Не мені Вам це доводити, і не Вам оце од мене вислухувати! Я можу бути Вам тільки вдячним за те довірря, що Ви мені показуєте. Розуміється, я доложу всіх сил, щоб при першій змозі Ваші спомини були надруковані, на скільки це од мене буде залежати. Бог знає, коли саме це вдасться, може, й скоро настане щаслива для цього нагода, а може, доведеться і пождати. В усякім разі – і Ви це також добре розумієте – час Вашим споминам не зашкодить; я думаю навіть – навпаки, чим далі ми одійдемо од тої доби, про яку Ви пишете, тим з більшим інтересом будемо про неї читати в споминах. Уявіть собі, що було б, як би М. К. Чалий почав друкувати свої дорогоцінні й прекрасні спомини не в 90-х роках, а в 70-х? Чи викликали б вони такий інтерес до себе, чи знайшли б таку публіку, як оце було, коли вони друкувалися в "Кіев[скій] Старині", а потім появились окремою книжкою? Я, принаймні, за себе скажу, що перечитав їх тричі кількома наворотами, а як би вони попались мені тепер, то з найбільшою в світі насолодою перечитав би у четверте. Певна річ, кажу Вам це не на те, щоб радити Вам тримати Ваші спогади в рукопису десятки літ, ні! Тепер инший темп життя, инші відносини до недавно минулого, і тепер, як що тільки трапиться нагода, треба зразу ж пускати в світ. В усякому разі, можете бути спокійні: рукопис Ваш буде цілий, і, як би я побачив, що зберігати його в мене небезпечно, чи що, то передам його на схованку в певні руки.

Всі ті чутки, про які Ви згадуєте (з поля "високої політики") не мають під собою реальної основи. През[идент] Гінденбург зовсім не мішається до політики; він – ідеальний президент з погляду прихильників республіканського устрою: надзвичайно лояльно ставиться до своїх обовязків і, кажуть, дуже підірвав шанси монархії тим, що показав, що і президент Німеччини може бути дуже добрим головою держави, він, так би мовити, примиряє людей з республікою. З Гетьманом він піддержує дуже приязні відносини: обмінюється візитами, присилає свої фотографії з дуже приятельськими написами, але це все одна куртуазія і значить реально не більше, як і присилка недавно б[увшим] імператором Вільгельмом II. своєї фотографії Гетьману – також з дружнім написом. Що до Штреземана[97], то він дійсно інтересується українським питанням взагалі, але очевидно, що цей інтерес не виходить поза межи знайомлення з українською справою, і було би дуже наївно будувати на цьому інтересі п[ана] Штреземана якісь реальні плани. Взагалі можу повторити слова Драгоманова, сказані ним ще в 1888 році, що "урядовій Европі інтересні ті, хто тепер силу – армію має, а не ті, що за них треба ще кров лити, гроші платити". І до України

інтерес тепер виникає лиш по стільки, по скільки вона грає якусь роль в житті Совітської Федерації; і реальні політики це “учитують”. Правда, немалу роль грає суґестія преси: останніми часами кілька телеграфних аґентств систематично пускає в світ звістки про “повстання на Україні”, про “масові розстріли українців”, про “зріст українського сепаратизма”. І ці звістки оббігають пресу всього світа. Я дістаю від одного бюро газетних вирізок що дня усі вирізки з світової преси про Україну. Так можете собі уявити: що дня в середньому од 15 до 25 газет від Берліна до Буенос-Айреса подають телеграми, а то й цілі статі під вище наведеними заголовками. Статі попадаються не тільки в таких солідних газетах, як “Times”, “Frankfurter Nachrichten”, “Vorwärts”, “Temps” і т. д., але і в глухих провінціяльних листках, так що можна сказати, що “Öffentliche Meinung”* Німеччини усердно інформується усе в однім і тім напрямку. Я думаю, що інспіруванням (і платою, розуміється) таких звісток і обмежується вся та “поміч”, яку Польща, Англія й Франція (почасти) надають У[країнській] Н[ародній] Р[еспубліці].

Розуміється, це приносить свою невелику користь тим, що страшно дратує й нервує большевиків; вони реагують на це у своїй пресі, а наші подневольні люде, сидячи під жидівсько-большевицьким ярмом, підіймають голови, і легше їм дихається. Люде, що приїздили з того берега, запевняли мене, що всякі такі чутки, по скільки вони проскакують в большевицьку пресу і преломляються навіть через большевицьку призму, – підбадьорюють населення.

Що ж торкається Вишиваного[98], то по скільки про його де проскакують відомости, то будьте певні, що це чистий бламаж. Може, й був час (літ 7–8 назад), коли він (можливо, пропущено слово “міг”. – *Д. Б.*) заграти якусь ролю, але той час минув і не вернеться.

Питаєте, чи відпочив я за ферії. Не дуже! Я ще все збіраюсь відпочити у сентябрі, як переїду на нову кватирю та поживу трошки у вільніщих умовах, ніж тут у пансіоні, де вже сама страва так осточортіла, що й дивитись на неї не хочеться, не то що їсти! Погода якась хімерна: вже цілий тиждень дощи, холодно, листя вже сохне і жовкне, і здається, що літо вже скінчилось. Ми з жінкою збіраємось зробити хоч пару Ausflug’ів** в околиці Берліна, хоч на день-два кожен. А то, можна сказати, ми ще й не почували, що було літо.

Ви пишете, що у Вас скоро починаються заняття. Може, Ви коли-небудь напишете мені, щó то у Вас за школа, яка Ваша в ній праця, в яких умовах вона проходить: я не маю про це ніякого поняття, а досі все ніяково було Вас поспитати! Розуміється – як що тільки у Вас буде охота про це розказати...

Я ще досі не питав Пана Гетьмана про те, що Вас інтересує, – про будинок. Щоб побачитись з ним, треба завжди наперед умовитись, вибрати час і т. д. А це все не можна скоро зробити. Та я надіюсь, що скоро побачусь і тоді все розпитаю й напишу Вам.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

З 1-го вересня у мене буде нова адреса:
Berlin N.W. 87.
Levetzowstr. 17
bei Fr. Argutinsky

---

* Суспільна думка (*нім.*).
** Екскурсія, прогулянка (*нім.*).

Як зразок тих звісток, які ширяться в європейській пресі, посилаю Вам вирізку з “Paris Midi”, – яку мені не повертайте, – у мене таких вирізок сила.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 101–102зв. Рукопис. Оригінал. Вирізка з газети “Paris Midi” додається (арк. 104).

№ 36

Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin
Berlin W 56, den 19.I.1928
Französische Strasse 28

Високоповажний і дорогий Миколо Володимировичу!

Дуже ніяково мені перед Вами за мою довгу мовчанку! І не “сержусь” на Вас, і не забув, а так – закрутився з своїм щоденним клопотом; а вже з листуванням звичайно так буває, – коли не напишеш у свій час, запустиш, то воно тоді трудно знову наладити! Я останніми часами хотів Вам написати і вже зовсім був наладився до того, – та дожидав виходу своєї німецької роботи в “Abhandlungen”, щоб Вам вислати, але проклята друкарня так задержала, що й сьогодні ще не готово. А тут прийшла Ваша картка. То я не ждучи, поки вийде книжка, одписую Вам, щоб швидче залагодити свою вину перед Вами.

За цей час, що я Вам не писав, нічого особливого не сталось у нас. Інститут працює собі помаленьку, оце ж, кажу, скоро появиться 1-й том його “Записок” (Abhandlungen), читаємо лекції, як звичайно. В. К. Липинського серед нас нема, він дуже хворий (туберкульоз) і виїхав до Австрії, в Штирійські гори.

Моя книга про Антоновича вийде не так скоро. Видавець тільки в марті збірається до Львова і повезе туди рукопис. Дай Боже, щоб хоч влітку вийшла.

Що до ювилею Багалія, то запрошено до участи лиш мене персонально, я й вислав коротенького привітного листа. Прислали до Берліна товстющого Ювил[ейного] Збірника в честь Багалія, в 3-х томах на 2045 сторінок. Там і його автобіографія, що її окремою відбиткою прислано мені. Моєї роботи про Бантиша[99] не надруковано, страха ради песиголовська. Переказують, буцім сам Скрипник[100] зажадав, що “статей такого виднаго контръ-революціонера более не печатать”. Хоч та потіха, що за “виднаго” мене вважають! Із зрозумілих після цього причин С[ергій] Ол[ександрович] до мене давно вже не пише. Сюди часом приїздять люде з Київа, так бачаться зі мною тайно образующе, одже я й знаю, що там робиться. Присилають знову книжки, а то був час (від мая до Різдва), що нічого не присилали. Виходять дуже цікаві речи і якось не пасують вони до всієї підлої обстанови під-совітського життя.

Нашого шефа, голову Кураторії, сьогодні призначено військовим міністром. Ще вчора він приходив до нас в Ін[ститу]т і ми обговорювали всякі дрібниці, а про те, що йдуть переговори про його кандидатуру, й мови не було. З нами він і кутю їв в Українському Студентському Домі. Хто його зна, чи лучче для Ін[ститу]та, що він знову міністром, чи ні: тепер уже фізично не могтиме уділяти стільки часу, як досі уділяв Інститутові.

Як Ви поживаєте, Миколо Володимировичу, як Ваше здоровля, як Ваші обставини? Може, колись напишете про це з ласки своєї? Що до продажу будинку, то нічого не можна зробити. Це був такий час літ 5–6 назад, та й то не кожному щастило,

тепер же ніхто не схоче ризикувати своїми грішми. Ось пождіть ще трохи, може, песиголовці пропадуть к чортовій матері, то знову Вашим будинком заволодієте! Справді: всі кажуть, що 1928-й рік має бути критичним роком...

Нат[алія] Мих[айлівна] Вам низенько вклоняється і вітає з минулими святками.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

Дописано вгорі сторінки (Арк. 106): Чи Вам випадково не доводилось чути за Ник[олая] Парм[еновича] Марковича, де він і що з ним? З 1-го лютого (февраля) ми повертаємось на старе помешкання, і адреса наша буде знову, як і попереду: Berlin – Grünewald, Fontanestrasse, 8.

Дописано вгорі сторінки (Арк. 106зв.): Брошуру свою цими днями вишлю.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 106–106зв. Рукопис. Оригінал. Бланк Українського наукового інституту в Берліні.

№ 37

8/II 1928

Berlin – Grünewald,
Fontanestrasse, 8.

Дорогий Миколо Володимировичу!

Дуже дякую Вам за обширну замітку про М. П. Марковича, списану з листа до Вас М. М. Трифоновського. Все, що там говориться, мені було звісно (крім деяких подробиць), я не знав тільки про долю М[иколи] П[арменови]ча на еміграції. Мушу Вам сказати, що я, як був гімназістом, майже кожного літа гостював у Сваркові, де було мені веселіше, ніж у Дорошенковому хуторі, в якому я перебував під ферулою аж двох моїх дядьків – Григорія Як[ови]ча і Фед[ора] Як[ови]ча, людей чудакуватих, які нікого не приймали і самі ні до кого в гості не їздили. А моя тьотя Надежда Як[івна] (яка, до речи, любила мене як мати, і яку я любив так само) вела ще більш чудний образ життя: вона обернула день в ніч, а показувалась тільки вночі. Я, наприклад, бачив її тільки після вечері (що подавали в 9 веч[ора], кінчалась в 10 веч[ора]) і просижував з нею до 4–5 год[ини] ранку. Пізніще Н[адежда] Як[івна] перенесла свою любов на мою жінку Нат[алію] Мих[айлівну] і привчила її була до того, що й та цілу ніч просижувала з нею, а в ранці ішла спати. Так ото, як був я хлопцем і приїздив на канікули в Дорош[енковий] х[утір], то під всяким предлогом старався вислизнути або в Баничі, щоб звідти податись до Сваркова, або просто в Сварков: у мене там був особливий магніт – Ольга Парменовна, моє перше кохання, яка скоро, одначе, вийшла заміж за путивльського поміщика Черепова трохи романтичним способом – через "умыканіе", хоч ніяких особливих перешкод з боку Уляни Семеновни (Парм[ен] Андр[ійович] був уже небіжчиком) до шлюбу не було. Ольгу Парменовну я не бачив після того рівно 23 роки і коли побачив в 1918 р. літом, то й пізнати не міг. Про всі чудацтва свої в гімназії Мик[ола] Парм[енович] не раз, бувало, оповідав мені й Яші Петра Яковлевича, і Марія Парм[еновна] завжди боялась, щоб він на нас не вплинув погано і не викликав собі наслідування.

Про патологічну жорстокість М[иколи] П[арменови]ча в 1918 році я чув найбільше від Петра Яковлевича, і – даю Вам слово – вже тоді мені спадало на думку, що за всі звірства таких людей, як М[икола] П[арменович], доведеться розплачува-

тись усім нам. Воно так і вийшло. Це нас Бог покарав отими Миколами П[арменови]чами.

Знав я добре й жінку М[иколи] П[арменови]ча, дочку Падлінева; у мене про неї зостались непогані спомини, може, тому, що до мене вона була завжди привітна. Взагалі рід Марковичів був чудний, і його представники уявляли собою мішанину добрих і поганих рис в дуже дивному сполученні. Мені з поміж Марковичів (крім Ольги П[арменівни]) найсимпатичніщий був Пармен Парменович. Прекрасна була людина Пармен Андрієвич, але я його мало зазнав (він помер в 1894 році).

М. М. Триф[оновсько]го я, здається, зустрічав у Сваркові, коли він приїздив з своїх Бучок. Цікаво, щó сталось з його сестрою, красунею Варею Трифоновською? Це був ідеальний тип української жіночої краси. Трифоновські, живучи у себе в Бучках і чуючи коло себе мову, яку навіть у нас в північній Глуховщині називали жабоїдською (новгород-сіверських селян у нас називали "жабоїди", plural. "жаботá"), не зумів виробити у собі смаку до української народної мови, але все-таки тепер, після всього того, що ми бачили й пережили, пора б йому покинути оцей старий фасон parler* – про "мужицькій жаргонъ". Та впрочім, ці "зубри" все одно на Україну вже не повернуться і вимруть собі "між ляхами й чехами". І українській ідеї від того, чи вúзнають вони її, чи ні, – ні холодно, ні тепло. Мені їх дуже жаль; я ще 5–6 літ назад думав, що можна привернути нащадків старого нашого панства, привернути до української ідеї і цим дати їм одиноко можливий способ хоч згодом вернутись непостидно до дому. Тепер уже я втратив надію: в масі наше панство пропало, виродилось морально і фізично; тільки одиниці зпоміж його мають перед собою будучність. А маса пропала.

І ще кілька уваг з приводу листа М. М. Тр[ифоновсько]го. Я чув, що Варвара Парм[еновна] Ветчиніна та її чоловік – не од тифу померли, а отруїлись. Це я знаю з дуже певного джерела. В Болгарії перебував лиш один син Петра Яковлевича – Гриша: він листувався зі мною до 1925 р., а тоді замовк. Я думаю, що він виїхав на Україну. Яша ж, як певно Ви знаєте, служив в Ахтирс[ькому] гусар[ському] полку і був убитий весною 1916 р. під Луцьком. Його тіло перевезли й поховали в Баничах. Про Марію Парм[еновну] я останній раз мав звістку в 1924 р. од пані Брунст, що приїхала тоді в Прагу з Київа.

Оце на днях бачив я в одній бібліотеці 12-й т[ом] "Записок" Академії Наук. Там якась пані І. Руданська надрукувала статю про В. П. Горленка (з приводу 20 літ його смерти: 1907–1927): там видруковано кілька його листів до Вас і Ваших до його. Прочитав я на обгортці, що та п. Р[уданськ]а друкує цілу книгу "Листи В. Горленка". Мене це дуже цікавить, думаю, що і Вас також. Як що вдасться мені цю книгу здобути, то, коли хочете, пришлю Вам прочитати.

Ці дні гостював у Берліні І. Ол. Кістяковський. Ми бачилися з ним кілька разів, а позавчора то ще й блини їли у Дякових в їх ресторані. Оце мене й погубило: я застудився і схопив інфлуенцу, чи так хто його зна що таке, і оце вже два дні з дому не вихожу. Ігор Ол[ександрович] дуже бадьорий, веселий, так, мов нічого і не сталось. Живе він у Парижі, й видно – не погано, бо купив собі ферму в районі Тура, має власний автомобіль і т. д. Добре, що хоч декому з наших людей удалось добре влаштуватись: він явився, як і всі майже, без грошей, а ось своєю енергією, розумом і спритністю знову став на ноги. Він приїхав сюди по справам і казав, що ще буде

* Говорити, висловлюватися (*фр.*).

приїздити. Оповідав про процес Шварцбарда: каже, що петлюрівці його програли виключно через своїх ідіотів-свідків: повипускали своїх кретинообразних “генералів”, що на ніякій мові говорити не вміють, повипускали своїх “міністрів” курам на сміх, і ті всі зробили страшне враження на присяжних. А жиди виставили людей, що прекрасно говорили по французьки і взагалі уміли говорити. А французам баки забити “жалкими словами” не трудно.

Чи Ви дістали мою брошуру “Die Ukraine und ihre Geschichte”[101]? Не вислав Вам поки самих “Записок”, бо видавці зробили нам сюрприз: дали всього 20 примірників замість 100, ми їх роздали, і тепер нема. Та я надіюсь добути й решту. Тоді надішлю Вам.

Як Ви самі поживаєте? Як у Вас з Вашою гімназією в Білій Церкві, – я ні звідки про це не знаю.

Нат[алія] Мих[айлівна] кланяється Вам і вітає.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

Дописано вгорі сторінки (Арк. 108зв.): Я буду старатись, Миколо Володимировичу, не запускати свого листування з Вами, а за те, що довго не писав до Вас – ще раз дуже прошу мені пробачити. Я без усякої злої волі замовк був. Тепер писатиму.

Дописано вгорі сторінки (Арк. 109): Вибачте, що пишу ніби недбало: мене трусить пропасниця й ломить, тому й письмо, як ні стараюся, нечітким виходить.

Дописано вгорі сторінки (Арк. 109зв.): Що до ген[ерала] Гр[енера], то він фактично ні про яку “балканізацію” Росії й не думає, а всі його відносини до української справи обмежувались допомогою нашому Ін[ститу]ту. Можете мені повірити, бо я знаю лучче, ніж хто другий. Хоч взагалі він визнає за українством значіння важного політичного фактора в близькій будуччині. Але поки німці не звільняться з версальської петлі, доти вони не виступлять проти большевиків.

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 108–109зв. Рукопис. Оригінал.

№ 38

10/III.28.

Berlin–Grünewald
Fontanestr. 8.

Дорогий Миколо Володимировичу!

Вашого листа з карткою одержав. Спасибі Вам і за відомости, і за картку з групою. Довго дивився я на неї, і дуже мене зворушив отой великий орел, по-під яким розмістилась група для фотографування: видко, що люде і на вигнанні, на чужині шанують емблему тої держави, що її образ носять у своїй душі, хоч самої держави давно вже немає. Це нагадало мені слова Куліша про Вашого дядька Ол. П. Стороженка, що він, коли ставав під якімсь прапором, то пишався ним і шанував його. Так воно й повинно бути.

Бідні дівчата! От вони кінчають інститут, а далі що? Чи дає ж їм тая наука потрібні знання для тої тяжкої боротьби за істнування, що їх дожидає поза порогом

школи? Торік чи позаторік зустрівся я якось з А. В. Жекуліною, що мала свою гімназію у Київі, а потім орґанізувала російську гімназію для еміґрантів у Моравській Тшебові в Чехії. Так вона казала мені, що дуже розчарована з своєї Моравсько-Тшебовської гімназії, хоч в їй наука й була поставлена добре, – бо щó, каже, дасть ця наука дітям, – чи не лучше було б їх учити шевства, кравецтва, всякого ремесла, це ж придалось більше для еміґрантських умов життя, ніж латинь, література, логіка і т. д.

З чоловіком пані Духоніної я був знайомий і провів з ним у Могилеві на передодні його смерти. З вечора я відбув у нього нараду в справі українізації Півд[енно]-Зах[ідного] і Румунс[ького] фронтів, підписав з ним про це умову від імени Ц[ентральної] Ради, на другий день виїхав до Чернігова і коли доїхав автомобілем до Чернігова в той же день у вечорі, то мені протелефонували з почти, що Ставку заняли большевики, а ген[ерала] Духоніна вбито.

Я в цю середу 7-го повернувся з Праги. Прочитав там вступну лекцію чеською мовою в Карловому Університеті на тему "Hlovné směry ukrajínské historické myšlenky XIX-ho stoleté"*. Лекція пройшла нічого собі, а я дуже хвилювався, боявся, що оскандалюсь з своєю чеською мовою! На другий день (6-го березня) почав я спеціяльний курс про подорожніх XVI–XVII вв. по Україні і в Укр[аїнському] Ун[іверсите]ті. Бачив багато наших людей, в тім числі Дм. Вол. Антоновича, Ол. А. Шаповала, В. М. Леонтовича (називаю тих, що Ви їх знаєте).

Завтра знову їду до Праги, але цим разом пробуду коротко, всього два дні. В понеділок матиму 5 годин лекцій, 3 в укр[аїнському], 2 в чеському ун[іверсите]ті, у вівторок 3 лекції (1 в чеському, 2 в укр[аїнському]) і по обіді виїду назад до Берліна. В третє поїду 18-го с[ього] м[ісяця] і вже після того три тижні не їздитиму аж до кінця великодніх ферій. Нудна річ ця їзда, 8 годин треба труситись у вагоні, і назад стільки ж. А "съ корабля – на балъ": оце приїхав у середу 7-го в 5 год[ині] веч[ора] та з вокзалу не до дому, а до Інститута, бо між 6–8 веч[ора] мав лекцію.

У Празі бачився з П. Н. Савицьким[102], пророком євразійської секти. Він заявив мені, що видрукує в своїм Євраз[ійському] Сборнику мою відповідь кн[язю] Трубецькому, – але поруч з відповіддю вже мені кн[язя] Трубецького.

Тут у нас нема нічого нового. Наші "Записки" або вишлю Вам в цілости, або пришлю усі одбитки, так що прочитаєте цілу книгу, а вертати їх не треба буде.

От як що дістану листування Горленка, то пришлю Вам на прочит.

Поки що – бувайте здоровенькі!

Нат[алія] Мих[айлівна] кланяється Вам і вітає.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 111–112зв. Рукопис. Оригінал.

КОМЕНТАРІ ТА БІОГРАФІЧНІ АНОТАЦІЇ

1. Шаповал Олександр Андрійович (1888–1972) – військовий діяч, полковник Армії УНР. Командир 1-го козацького полку імені Богдана Хмельницького (1917), брав участь у повстанні проти гетьмана Павла Скоропадського (1918). Військовий

* "Головні напрямки української історичної думки XIX століття" (*чеськ.*).

комісар Директорії України (22.02.1919–09.04.1919). Належав до Української партії соціалістів-самостійників, згодом гетьманець. В еміграції у Празі, з 1930 р. у США. Автор публіцистичних праць і соціологічних досліджень.

2. Про діяльність Українського вільного університету див.: *Віднянський С. В.* Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945) // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 41–54; *його ж.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945). – К., 1994. – 84 с.; *Наріжний С.* Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 119–136; Український вільний університет: Короткий огляд. – Мюнхен, 1958; *Ульяновська С., Ульяновський В.* Українська наукова і культурницька еміграція в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 477–497; та ін.

3. Йдеться про працю: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – 220 с.

4. Йдеться по працю: *Дорошенко Д.* Пантелеймон Куліш. Літературні характеристики українських письменників. – Ляйпціґ, 1923. – 207 с.

5. Йдеться про "Малороссійскій родословникъ", підготовлений В. Л. Модзалевським. Видавався братами А. В. та М. В. Стороженками. У 1908–1914 рр. було видано чотири томи. 5-й том було видано у п'яти випусках протягом 1996–2004 рр.

6. Архів родини Стороженків опублікований частково (Стороженки: Фамильный архив. – 1902–1910. – Т. I–VIII). Редакторами-видавцями "Архіву" були брати А. В. та М. В. Стороженки. Архів зберігається в ЦДІА у Києві.

7. Політика Василь Григорович (1765–1845) – український історик і громадський діяч, син Григорія Політики, відомого вченого, історика.

8. Чепа Андріян Іванович (1760–1822) – колекціонер документів з історії України. Походив з української поміщицької сім'ї. У 1779–1789 рр. служив у канцелярії малоросійського генерал-губернатора П. О. Рум'янцева.

9. "Хліборобська Україна" – друкований орган Українського союзу хліборобів-державників. Виходив протягом 1920–1925 рр. у Відні (вийшло 8 випусків). Редактор В. Липинський. У "Хліборобській Україні" друкувався основний політичний трактат В. Липинського "Листи до братів-хліборобів", а також його статті полемічного характеру "Покликання варягів", "Організація Хліборобів" та ін. На сторінках "Хліборобської України" друкувалися Д. Дорошенко, Д. Олянчин, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Томашівський, С. Шемет та ін.

10. Йдеться про журнал "Літопис політики і письменства", який виходив у 1923–1924 рр. у видавництві "Українське слово" в Берліні.

11. "Українське слово" – півтижневик, з кінця грудня 1921 щоденник і з березня 1922 тижневик гетьманського напряму, виходив у Берліні в 1921–1923 рр. у видавництві "Українське слово"; головні редактори З. Кузеля і Д. Дорошенко.

12. Йдеться про видання "Архив русской революции" – багатотомне видання документів, матеріалів, спогадів, присвячених періоду революції та громадянської війни, що виходило у 1920-х – 1930-х рр. у Берліні (під ред. Й. В. Гессена). Перевидано у 1991–1993 рр.

13. Йдеться про видання: *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний (1917–1921) // Архив русской революции. – Берлин, 1922. – Т. 6. – С. 161–303.

14. Йдеться про видання: *Могилянский Н. М.* Трагедия Украйны: (Из пережитого в Киеве в 1918 году) // Там само. – Берлин, 1923. – Т. 11. – С. 74–105.

15. Йдеться про працю: *Дорошенко Д.* Война и революция на Украине // Историк и современник. – Берлин, 1922. – Кн. I. – С. 207–245; Кн. II. – С. 180–205; Кн. III. – С. 178–209; Берлин, 1923. – Кн. IV. – С. 178–209; Берлин, 1924. – Кн. V. – С. 73–125.

16. М'якотін Венедикт Олександрович (1867–1937) – російський історик, письменник, політик. Йдеться про працю В. О. М'якотіна "Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII стол." (Прага, 1925. – Вып. I–III).

17. Йдеться про рецензії Д. І. Дорошенка на працю В. О. М'якотіна "Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII стол.", які були надруковані в часописі "На чужой стороне" (Прага, 1925. – Вып. X. – С. 282–286; Вып. XIII. – С. 250–253).

18. Карпека Володимир (1877–?) – юрист, правник-цивіліст. Професор Київського університету, згодом Київського інституту народного господарства. Співробітник Всеукраїнської академії наук. Репресований у 1937 р.

19. Ваннзее (Wannsee) – передмістя Берліна. У Ваннзее, за адресою Альзенштрассе, 17, родина гетьмана Павла Скоропадського мешкала під час еміґрації у 1920-х – 1940-х рр.

20. Скоропадська Олена Павлівна (1919 р. н.) – донька гетьмана Павла Скоропадського. У Д. І. Дорошенка помилка в даті народження.

21. Українське товариство червонохресної допомоги біженцям було засновано в Берліні українськими еміґрантами 10 травня 1924 р. Головою товариства було обрано Олександру Скоропадську (дружину гетьмана Павла Скоропадського), співголовою – Володимира Коростовця, секретарем – Олександра Скорописа-Йолтуховського (пізніше – Сергія Шемета). До складу товариства в різні роки належали: О. Березовський, М. Данильченко, Д. Дорошенко, Н. Дорошенко, І. Дьяков, О. Дьякова, О. Коростовець, М. Кочубей, О. Сахно-Устимович, Є. Скоропадська, Д. Скоропадський, П. Скоропадський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Полетика та ін. Місцем осідку товариства було передмістя Берліна Ваннзее. Товариство мало "за мету надання всіх видів допомоги, які зазвичай надаються організаціями Червоного Хреста, головним чином особам, які народилися в Україні та опинилися в скрутному становищі та наразі в наслідок пануючої в Україні диктатури комуністичної партії позбавлені допомоги як їхньої держави, так і їхнього національного Червоного Хреста". У Статуті також зазначалось, що "Товариство не переслідує політичних та господарських цілей". Товариство проводило діяльність у таких напрямках: а) допомога хворим; б) допомога безробітним; в) допомога дітям. У рамках Українського товариства допомоги біженцям у різні роки діяло кілька спеціальних комітетів: Комітет допомоги голодуючим в Україні, Комітет допомоги Карпато-українцям, Комітет допомоги українським робітникам та нужденним та ін. Українське товариство червонохресної допомоги біженцям виступило ініціатором у справі заснування Українського наукового інституту в Берліні, урочисте відкриття якого відбулось 10 листопада 1926 р. У березні 1929 р. товариство змінило назву на "Українське товариство допомоги біженцям". Діяло товариство до 1945 р.

22. Скоропадська (Дурново) Олександра Петрівна (1878–1952) – дружина гетьмана Української Держави Павла Скоропадського.

23. Українське історично-філологічне товариство у Празі було засновано українськими вченими-еміґрантами у 1923 р. Голова – професор Д. В. Антонович.

Діяло до 1945 р. Мало понад 60 членів, серед них В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Колесса, С. Наріжний та ін. Товариство видавало "Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі" (протягом 1926–1944 рр. вийшло п'ять томів). Д. І. Дорошенко був одним з активних членів товариства. Протягом 1920-х – 1940-х рр. на засіданнях товариства він прочитав кілька десятків доповідей.

24. Дорошенко Марія Парменівна – дружина Дорошенка Петра Яковича.

25. Леонтович Іван Миколайович (1860–1926) – громадський діяч. Дворянин Полтавської губернії. Навчався в Київському та Московському університетах. У 1906–1911 рр. член Державної ради від Полтавського губернського земства. В еміґрації у Німеччині, згодом в Югославії.

26. Дослідження В. Липинського "Z dziejów Ukrainy" вийшло друком 1912 р. До його складу ввійшли окремі наукові праці вченого: "Назва Русь і Україна та їх значення", "Станіслав Михайло Кричевський. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького", "Богдановим шляхом", "Документи Руїни" та ін.

27. Муравйов Михайло Миколайович (1796–1866) – російський державний діяч, генерал від інфантерії. Граф Муравйов-Віленський (1865). Під час повстання 1863 р. М. М. Муравйова було призначено головним начальником Північно-Західного краю (віленський, гродненський, рівненський та мінський гненерал-губернатор, командувач військ Віленського воєнного округу, головний начальник Вітебської та Могильовської губерній) з надзвичайними повноваженнями. Жорстоко придушив повстання. Проводив політику русифікації Північно-Західного краю та поширення православ'я.

28. Стороженко Олекса (Олексій) Петрович (1806 (?) – 1874) – український письменник, етнограф, художник. У 1824–1850 рр. – на військовій службі; протягом 1850–1863 рр. – чиновник для особливих доручень при київському генерал-губернаторі Д. Бібікові; у 1864–1868 рр. – служив при генерал-губернаторі Північно-Західного краю М. Муравйові.

29. Дондуков-Корсаков Олександр Михайлович (1820–1893) – російський військовий та державний діяч, князь, генерал. Учасник Кавказьких походів та Кримської війни. У січні 1869 р. О. М. Дондукова-Корсакова було призначено генерал-губернатором Південно-Західного краю (Волинська, Подільська та Київська губернії). 1877 р. командував Київським воєнним округом. 1880 р. командував військами Харківського воєнного округу, був харківським генерал-губернатором. 1881 р. одеський генерал-губернатор.

30. Дрентельн Олександр Романович (1820–1888) – генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії, член Державної ради, шеф Окремого корпусу жандармів, командувач військ Київського воєнного округу, київський, подільський та волинський генерал-губернатор.

31. Траутфеттер Рудольф Ернестович (1809–1889) – ботанік. Ректор Київського університету Св. Володимира у 1847–1859 рр. Випускник Дерптського університету. Член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1837 р.).

32. Ренненкампф Микола Карлович (1832–1899) – відомий правник, професор та ректор Київського університету Св. Володимира (1883–1887). Київський міський голова у 1875–1879 рр.

33. Трепов Федір Федорович (1854–1938) – державний і військовий діяч, генерал від кавалерії. З 1896 р. – київський губернатор. У 1908–1914 рр. київський, подільський та волинський генерал-губернатор.

34. Набоков Володимир Дмитрович (1869–1922) – правник, криміналіст, російський політичний діяч. Випускник юридичного факультету Петербурзького університету. Один із засновників Конституційно-демократичної партії, заступник голови. Депутат I Державної думи. Після Лютневої революції 1917 р. займав посаду керуючого справами Тимчасового уряду. В еміграції у Німеччині.

35. Гессен Йосип Володимирович (1866–1943) – російський державний та політичний діяч, юрист та публіцист. Співзасновник Конституційно-демократичної партії, член Центрального комітету партії. Депутат II Державної думи. В еміґрації у Німеччині. Видавець "Архива русской революции".

36. Шугуров Микола Васильович (1843–1901) – юрист, літератор. Закінчив юридичний факультет Московського університету. Працював у Петербурзькому, пізніше в Одеському окружному суді; член Київської судової палати; голова Ніжинського окружного суду.

37. "Духовна бесіда" – щомісячний журнал релігійного змісту. Виходив у Варшаві.

38. Йдеться про працю Ф. І. Титова: Проф. Хв. Тітов Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. (із 180 малюнками) / Переднє слово від Української Академії Наук. Невідмінний Секретар Академії Наук Академік А. Кримський // Українська Академія Наук. Збірник Історично-Філологічного Відділу. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1924. – № 20. – 434 с.

39. Мається на увазі Олександр Андрійович Шаповал.

40. "Русский паломник" – щотижневе ілюстроване видання релігійного змісту. Виходило у Петербурзі у 1885–1917 рр. Містило життєписи святих, історико-етнографічні матеріали, описи храмів, церковних старожитностей тощо. Відновлене у США 1990 р.

41. "Радость христианина при чтении Библии как Слова жизни" – журнал релігійного змісту; виходив у Москві з 1891 р. в дні великих релігійних свят.

42. Йдеться про працю: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 років. – Т. II.

43. Карл Гайнріх Маркс, Karl Heinrich Marx (1818–1883) – німецький філософ, соціолог, економіст, основоположник та теоретик комуністичного вчення.

44. Михайловський Микола Костянтинович (1842–1904) – російський публіцист, соціолог, літературний критик, один із теоретиків народництва.

45. У 1901 р. Д. І. Дорошенко вступив до історично-філологічного факультету Варшавського університету; через півроку він перевівся до Петербурзького університету (де його обрано головою Української студентської громади в Петербурзі), згодом – до Київського університету Св. Володимира.

46. Д. І. Дорошенко очолював Міністерство закордонних справ Української Держави з 20 травня 1918 р. по 14 листопада 1918 р.

47. Родриго маркіз ді Поза – персонаж опери "Дон Карлос" Джузеппе Верді.

48. Книга В. Липинського "Szlachta na Ukrainie i udział jej w życiu naroda ukraińskiego" була видрукувана польською мовою в Кракові у 1909 р.

49. "Листи до братів-хліборобів" – основний ідеологічний твір В. Липинського, в якому було викладено основні принципи українського монархізму. Вперше "Листи до братів-хліборобів" надруковані на сторінках видання "Хліборобська Україна" у 1920–1925 рр. В. Липинський почав писати "Листи до братів-хліборобів" у 1919 р., і перша їх частина під назвою "Українська наддніпрянська інтелігенція" була надрукована у "Хліборобській Україні", зб. I (1920); друга частина твору – "Наша орієн-

тація" – з'явилася у "Хліборобській Україні", зб. 2–4 (1920–1921); третя частина "Про національну аристократію і про три методи її організації: класократію, охлократію і демократію" – у двох окремих номерах "Хліборобської України", кн. 3, зб. 5–6 (1921) та кн. 4, зб. 7–8 (1922–1923); четверта частина – "Про політику як умілість вибору такого методу здобування та організації громадянства, який би уможливив будову і збереження окремої держави на українській землі і забезпечив існування та розвиток української нації" – у "Хліборобській Україні", кн. 5 (1925).

50. "Хліборобська Україна" – друкований орган Українського союзу хліборобів-державників. Виходив протягом 1920–1925 рр. у Відні (вийшло 8 випусків). Редактор В. Липинський. У "Хліборобській Україні" друкувався основний політичний трактат В. Липинського "Листи до братів-хліборобів", а також його статті полемічного характеру "Покликання варягів", "Організація Хліборобів" та ін. На сторінках "Хліборобської України" друкувалися Д. Дорошенко, Д. Олянчин, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Томашівський, С. Шемет та ін.

51. Музей визвольної боротьби України в Празі було засновано у 1925 р. з ініціативи професорів Українського вільного університету в Празі. Директор музею – професор Д. В. Антонович. Музей було закрито після Другої світової війни, а його фонди вивезено до СРСР.

52. Палібин Петро Павлович (1862–1938) – російський військовий діяч, генерал. Закінчив Петербурзький Пажеський корпус. Учасник Першої світової війни. Командир бригади. Начальник штабу воєнного губернатора зайнятих областей Австро-Угорщини. Після Жовтневої революції – у складі Збройних сил Півдня Росії. В еміґрації в Югославії.

53. Репнін Дмитро Вадимович (1890–1960) – прапорщик Кавалергардського полку, військовий чиновник. Закінчив Імператорський Олександрівський ліцей. Чиновник Міністерства закордонних справ. Учасник Білого руху. В еміґрації у Франції. Масон, дієвий член ради Об'єднання російських лож у Парижі.

54. Олсуфьєв Дмитро Адамович (1862–1937) – російський громадсько-політичний та державний діяч. Один з організаторів "Союза 17 октября". В еміґрації у Франції.

55. Монтрезор Адам Йосипович (1888–?) – громадсько-політичний діяч, відомий діяч українського гетьманського руху, засновник гетьманських організацій у Польщі, один із засновників Українського союзу хліборобів-державників, чоловік старшої доньки гетьмана Павла Скоропадського – Марії.

56. Савур-Ципріянович Михайло – громадсько-політичний діяч, особистий секретар (1920–1925, 1929–1931) В. К. Липинського. Секретар Українського наукового інституту в Берліні (1926–1929). Разом з В. Липинським, В. Залозецьким, М. Кочубеєм, В. Кучабським та Р. Метельським у 1929 р. був засновником "Братства українських класократів-монархістів, гетьманців".

57. "Стара Україна" ("Часопис історії та культури") – ілюстрований місячник. Виходив у Львові у 1924–1925 рр. за редакцією І. Кревецького.

58. Український високий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова в Празі відкрито 1923 р. заходами Українського громадського комітету при фінансовій допомозі уряду Чехо-Словаччини. Інститут мав три відділи: літературно-історичний, математично-природничий та музично-педагогічний. Інститут видавав "Праці Українського Високого Педагогічного Інституту імені Михайла Драгоманова в Празі". 1933 р. інститут було ліквідовано через брак фінансів.

59. Перший Український науковий з'їзд відбувся у Празі 3–7 жовтня 1926 р. під егідою Українського академічного комітету.

60. Коновалець Мирон Михайлович (1894–1980) – український громадський діяч, правник, журналіст. Співредактор щоденника "Новий час" (1926–1939), редактор тижневика "Християнський голос" (з 1949 р.). Голова Спілки українських журналістів (1950–1956). Рідний брат Є. М. Коновальця (1891–1938), полковника Армії УНР, коменданта УВО, голови Проводу ОУН.

61. Йдеться про працю: *Дорошенко Д.* Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський: (Сторінка з українського життя першої четвертини XIX століття).

62. Йдеться про статті: *Dorošenko D.* Bělorusové, jejích hnutí a pisemnictví // Slovanský Přehled. – Praha, 1925. – Sborník 1914–1924. – S. 295–301, 379–380; *idem.* Ukrajinská Akademie nauk v Kijevě // Ibidem. – 1926. – Nr. 6. – S. 482–485; та ін.

63. Доповідь Д. Дорошенка "Дмитро Бантиш-Каменський як історик України". Див. також: *Дорошенко Д.* Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський: (Сторінка з українського життя першої четвертини XIX століття) // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту імени Михайла Драгоманова. – Прага, 1930. – С. 90–108.

64. Форд Генрі, Henry Ford (1863–1947) – американський конструктор автомобілів, засновник корпорації "Форд Мотор". Йдеться про книгу Г. Форда "Міжнародне єврейство" (1920).

65. А. Царинний – псевдонім Стороженка Андрія Володимировича, брата М. В. Стороженка.

66. У листі йдеться про твір І. П. Котляревського "Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну", яка була написана в 1804 р. та вперше опублікована в журналі "Пчола" в 1849 р.

67. Український науковий інститут у Берліні – наукова установа, заснована 1926 р. з ініціативи гетьмана П. П. Скоропадського. Інститут діяв до весни 1945 р. Директорами інституту були: у 1926–1931 рр. – професор Дмитро Дорошенко, у 1931–1945 рр. – професор Іван Мірчук. Про діяльність Українського наукового інституту в Берліні детально див.: ЦДАВО України. – Ф. 4158: Український науковий інститут в Берліні; Bundesarchiv, Lichterfelde. Bestand: NS 8 (стара класифікація: Bundesarchiv, Filiale Potsdam. – Signatur: 62 Di 1, NSDAP): NSDAP, Dienststelle Rosenberg, Amt Osten. Film – Nr. 1131/3845: Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin (1932–1944); Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz. – Sign. 4» Ab 5877 (стара класифікація: Sign. 1 A: 4^0 Aa 2157/98). – Jahresberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin; *Kutke Carsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft; *Voigt Gerd.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus; *Golczewski Frank.* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939; *Наріжний С.* Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 210–219; *Мірчук І.* Український науковий інститут в Берліні. – С. 87–90; Українці в Берліні: 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. В. Верига . – Торонто, 1996. – 256 с.; *Потульницький В. А.* Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С. 58–65; та ін.

68. Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна (1884–1964) – українська журналістка, громадська діячка, перекладач, бібліограф. Донька Є. Х. Чикаленка. Дружина

німецького вченого-філолога, професора Кільського університету Георга Келлера. Г. Є. Чикаленко-Келлер здійснила переклад праці Д. І. Дорошенка "Історія України" англійською мовою: *Doroshenko D.* History of the Ukraine / Ed. and Introd. by G. W. Simpson. – Edmonton, 1939. – IV + 686 p.

69. Фасмер Макс, Max Julius Friedrich Vasmer (1886–1962) – видатний мовознавець, славіст, етимолог, лексикограф. Закінчив Санкт-Петербурзький університет. Учень академіка О. О. Шахматова. Засновник та редактор журналу "Zeitschrift für slavische Philologie". Засновник та директор Слов'янського інституту при Університеті Фрідріха Вільгельма (Берлін, Німеччина). Член Кураторії Українського наукового інституту в Берліні.

70. Дьяков Іполит Миколайович (1865–1934) – спадковий дворянин київської губернії, київський міський голова у 1906–1916 рр. та 1919 р. В еміграції у Німеччині. Займався видавничою справою. Член Українського товариства червонохресної допомоги біженцям у Німеччині.

71. "Червоний шлях" – громадсько-політичний та літературно-науковий місячник, виходив у 1923–1936 рр. у Харкові.

72. Сахно Олександр Олександрович (1880–1942) – підполковник російської армії, полковник Армії Української Держави. У травні 1917 р. організував та очолив 1-й Гайдамацький курінь, на базі якого було сформовано Одеську Гайдамацьку бригаду військ Центральної Ради. Належав до складу Великої козацької ради Української Держави 1918 р. Старший особистий осавул гетьмана П. П. Скоропадського. У 1919–1920 рр. служив у Збройних силах Півдня Росії та Російської Армії П. Врангеля. З 1921 р. в еміграції у Німеччині.

73. Скоропадський Петро Павлович (1900–1956) – син гетьмана Павла Скоропадського. Був хворий на епілепсію.

74. Карл Едуард Вільгельм Ґренер, Karl Eduard Wilhelm Groener (1867–1939) – німецький державний та військовий діяч, генерал-лейтенант. У 1920–1923 рр. – міністр шляхів сполучення. У 1928–1932 рр. – воєнний міністр та міністр внутрішніх справ. Голова Кураторії Українського наукового інституту в Берліні.

75. Кураторія Українського наукового інституту в Берліні опікувалася організаційними проблемами під час створення та діяльності інституту, а також співпрацювала з німецькими урядовими структурами, передусім з Міністерством закордонних справ та Міністерством культури, які здійснювали фінансування інституту. До складу Кураторії Українського наукового інституту в Берліні у різні роки належали: таємний радник, доктор В. Фріш, директор Дрезднер-банку; заступник голови: службовець Прусського Центрального земельного та заставного банку Олександр Скоропис фон Йолтуховський; члени Кураторії Українського наукового інституту в Берліні: університетський професор Дмитро Дорошенко, директор Українського наукового інституту; професор, доктор Макс Фасмер, директор Інституту слов'янознавства Берлінського університету; професор, доктор А. Пальме, професор Берлінського університету; таємний радник, доктор Макс Зерінг, університетський професор; доктор З. Г. Келлер, університетський доцент, Вюртембергська бібліотека; професор, доктор І. Мірчук; доктор Володимир Коростовець; доктор Мар'ян Панчишин. Головою Кураторії Українського наукового інституту в Берліні були: з 1926 р. генерал у відставці, імперський міністр оборони у відставці Вільгельм Гренер; з 1934 р. – професор, доктор Антон Пальме; з 1939 р. – професор, доктор Георг Герулліс. Заступником голови Кураторії протягом усього періоду існування інституту був О. Скоропис-Йолтуховський.

76. Трубецькой Микола Сергійович (1890–1938) – російський князь, філолог, філософ. Співзасновник та ідеолог російської ідейно-політичної течії євразійства. Див.: *Дорошенко Д.* К украинской проблеме. По поводу статьи кн. Н. С. Трубецкого // Евразийская хроника. – Париж, 1928. – Ч. 1 (10). – С. 41–51.

77. Кульбакін Степан Михайлович (1873–1941) – російський і український мовознавець, славіст. Член-кореспондент Російської академії наук, дійсний член Сербської академії наук. В еміграції в Югославії.

78. Макс Зерінг, Max Sering (1857–1939) – німецький вчений, економіст. Член Кураторії Українського наукового інституту в Берліні.

79. Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – український літературознавець. Закінчив Київський університет Св. Володимира. Викладав у Кам'янець-Подільському державному університеті, Львівському таємному університеті, Українському високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова у Празі, Українському вільному університеті у Празі та Українській господарчій академії в Подєбрадах. Президент Української вільної академії наук. Дійсний член НТШ.

80. Тимошенко Володимир Прокопович (1885–1965) – український економіст, дійсний член НТШ й УВАН. В еміграції в Австрії, Чехо-Словаччині, США. Професор Українського вільного університету в Празі, Української господарчої академії в Подєбрадах, Стенфордського університету.

81. Одарченко Олексій (1866–1940) – вчений-правник. Професор торговельного та фінансового права Варшавського університету та Українського вільного університету в Празі.

82. Лебідь-Юрчик Харитон Михайлович (1877–1945) – український економіст, державний діяч. 1918 р. очолював Департамент міністерства фінансів Української Народної Республіки; заступник міністра фінансів УНР, згодом Української Держави, був директором Державної Скарбниці. Заступник міністра фінансів Директорії УНР. 1919 р. доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету. Перебував в еміграції у Польщі, згодом у Німеччині. Надзвичайний член Українського наукового інституту в Берліні.

83. "Возрождение" – російська емігрантська газета поміркованo консервативного монархічного спрямування. Виходила в Парижі у 1925–1935 рр. щоденно, у 1936–1940 рр. – щотижня.

84. Мельгунов Сергій Петрович (1879–1956) – російський історик, політичний діяч, публіцист. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. Фахівець з історії суспільних рухів у Росії. Автор праць: "Из истории религиозно-общественных движений в России XIX в.", "Религиозно-общественные движения XVII–XVIII вв. в России" та ін. Член Народно-соціалістичної партії. Організатор та керівник видавничого товариства "Задруга" (1911–1922). У 1913–1923 рр. – редактор-видавець журналу "Голос минувшего". Після Жовтневого перевороту в еміграції у Німеччині, Чехо-Словаччині, Франції. У 1923–1928 рр. – співвидавець (разом з В. М'якотіним та Т. Полнером) історико-літературного журналу "На чужой стороне". У 1926–1931 рр. видавав тижневик "Борьба за Россию". Автор праць з історії революції та громадянської війни в Росії: "Как большевики захватили власть. Октябрьский переворот 1917 года", "Гражданская война в описании Милюкова", "Трагедия адмирала Колчака", "На путях к дворцовому перевороту: заговоры перед революцией 1917 года", "Золотой немецкий ключ к большевицкой революции", "«Красный террор» в России" та ін.

85. Йдеться про видання: *Павловский И. Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912.

86. Білозерський Микола Михайлович (1833–1896) – український фольклорист, етнограф. Брат Василя Білозерського.

87. Д. І. Дорошенко перебував в Белграді на чолі місії Українського Червоного Хреста. Детально див.: ЦДАВО України. – Ф. 4186: Дорошенко Д. І. – Оп. 2. – Спр. 12: Звіт про діяльність Української місії Червоного Хреста на Балканах 10 вересня 1919 р. – 3 листопада 1919 р. Д. І. Дорошенко – голова місії; *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920); *Бурім Д. В., Вєдєнєєв Д. В.* Маловідомі сторінки діяльності Дмитра Дорошенка за кордоном // Розбудова держави. – 1997. – № 3. – С. 49–52.

88. Скоропадська Марія Павлівна (1898–1959) – донька гетьмана П. П. Скоропадського. Дружина графа А. Й. Монтрезора.

89. Дослівно з нім.: "Звіти Українського наукового інституту". Проте Д. І. Дорошенко мав на увазі видання Українського наукового інституту в Берліні: "Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin". Видано два випуски.

90. "Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin". Видано три випуски.

91. Йдеться про видання Українського наукового інституту в Берліні: "Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin".

92. "Руль" – російськомовна щоденна емігрантська газета. Виходила у 1920–1931 рр. у Берліні. Редактори: Й. В. Гессен, В. Д. Набоков.

93. Йдеться про працю: *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – 163 + [5] с.

94. Йдеться про працю: *Дорошенко Д.* Ватрослав Ягіч про українську мову і про назву "українці" // Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – К., 1927. – Кн. Х. – С. 264–280.

95. Йдеться про працю Д. І. Дорошенка "Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський та його «Исторія Малой Россіи»". Рукопис та коректура цієї праці зберігаються у фондах ЦДАВО України (Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 3); рецензія на неї Д. І. Багалія зберігається у фондах ІР НБУВ (Ф. 318: Д. І. Дорошенко. – Спр. 46, 47).

96. Йдеться про працю: *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – 163 + [5] с.

97. Штреземан Густав, Gustav Stresemann (1878–1929) – німецький політичний і державний діяч. Канцлер і міністр закордонних справ Веймарської республіки.

98. Вишиваний Василь (справжнє ім'я – Вільгельм-Франц фон Габсбург-Лотрінґен, 1895–1950) – військовий і політичний діяч, онук австрійського імператора Франца-Йосифа. Почувався українцем і зі зброєю в руках, очолюючи Легіон Українських січових стрільців, боронив УНР. У певних політичних колах бачили Василя Вишиваного королем або гетьманом України.

99. Йдеться про працю Д. І. Дорошенка "Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський та його «Исторія Малой Россіи»".

100. Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) – український радянський партійний та державний діяч. Народний секретар у справах праці (1917). Голова

Народного секретаріату (1918). Один з організаторів КП(б)У. У 1927–1933 рр. народний комісар освіти УСРР; покінчив життя самогубством.

101. Йдеться про працю: *Doroschenko D.* Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jhs. // Abhandlungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1927. – Bd. I. – S. 1–70.

102. Савицький Петро Миколайович (1895–1968) – російський вчений, географ, економіст, філософ, культуролог, громадський діяч. Один з ідеологів євразійського руху.

Дмитро Бурім (Київ). **Українська еміграція в епістолярних джерелах: Листи Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка (1925–1928).**

У публікації розглядається листування українського історика, громадсько-політичного й державного діяча Дмитра Дорошенка з українським громадським діячем та істориком Миколою Стороженком, яке зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в м. Києві.

Ключові слова: українська еміграція, епістолярні джерела, Дмитро Дорошенко, Микола Стороженко.

Дмитрий Бурим (Киев). **Украинская эмиграция в эпистолярных источниках: Письма Дмитрия Дорошенко к Николаю Стороженко (1925–1928).**

В публикации рассматривается переписка украинского историка, общественно-политического и государственного деятеля Дмитрия Дорошенко с украинским общественным деятелем и историком Николаем Стороженко, которая хранится в Центральном государственном архиве высших органов власти и управления Украины в г. Киеве.

Ключевые слова: украинская эмиграция, эпистолярные источники, Дмитрий Дорошенко, Николай Стороженко.

Dmytro Burim (Kyiv). **Ukrainian Émigrés in Epistolary Sources: Letters from Dmytro Doroshenko to Mykola Storozhenko (1925–28).**

The correspondence of the Ukrainian historian, public and political figure Dmytro Doroshenko with the Ukrainian public figure and historian Mykola Storozhenko is presented in the article. These documents are located in the Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in Kiev.

Key words: Ukrainian émigrés, epistolary sources, Dmytro Doroshenko, Mykola Storozhenko.

Олександра СТАСЮК (*Львів*)

НЕВІДОМИЙ НАРИС ПІДПІЛЬНИЦІ ОУН З КИЇВЩИНИ ЛЮДМИЛИ ФОЇ (М. ПЕРЕЛЕСНИК)

Сьогодні у розпорядженні дослідників українського національно-визвольного руху 1940-х – 1950-х рр. знаходиться величезний масив документів, який дає можливість об'єктивно оцінити характер, завдання та масштаби цього явища. Окрім офіційних документів націоналістичного підпілля (накази, звіти, інструкції, розпорядження тощо), велике зацікавлення науковців викликають щоденники повстанців, записники, "грипси", спогади, біографічні оповідання, які містять інформацію про автора, приватні характеристики провідного складу організації та рядових бійців, суб'єктивні роздуми про значення та перспективи боротьби, описи побуту повстанців, тобто дають можливість відтворити характер епохи, пізнати людину в історії. Значна частина вказаних джерел опублікована[1]. До матеріалів цього ґатунку слід віднести також нарис "Життя і турботи громадянина УРСР" (інша назва – "Репортаж про поїздку у Східну Україну")[2] відомої діячки ОУН-УПА, письменниці Людмили Адамівни Фої, авторки збірок оповідань "Його спадкоємці" (1949), "Над Дніпром" (1949), "Остання світлина" (1949),

[1] *Хрін С.* Крізь сміх заліза: Спогади-хроніка 1944–45. – Мюнхен, 1952; Спомини чотового Островерха: Хроніка тактичних відтинків УПА: "Лемко" і "Маківка" 1944–1948. – Мюнхен, 1953; *Макар В.* Бойові друзі: Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945). – Торонто, 1980. – Т. 1; *Савчин М.* Тисяча доріг: спомини // Літопис УПА / Ред. П. Потічний. – Торонто, 1995; *Галаса В.* Наше життя і боротьба: Спогади. – Львів, 2005; Генерал Роман Шухевич – "Тарас Чупринка" – Головний командир УПА // Літопис УПА / Ред. П. Потічний. – Торонто; Львів, 2006; *Іщук О., Ніколаєва Н.* Життя, діяльність та загибель референта пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН Михайла Дяченка – "Марка Боєслава" в світлі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України // Український визвольний рух. – Львів, 2007. – Зб. № 9. – С. 5–44; *Онишко Л.* Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. – Торонто; Львів, 2007; *Мороз В.* З листування членів Проводу ОУН (листопад 1944 – травень 1945) // Український визвольний рух. – Львів, 2007. – Зб. № 10. – С. 34–52; *Іщук О., Ніколаєва Н.* Спогади охоронця Романа Шухевича Михайла Зайця // Там само. – С. 53–90; Ремесло повстанця: Зб. праць підполковника УПА Фрасуляка – "Хмеля" / Ред. і упор. Р. Забілий. – Львів, 2007; *Іщук О., Іванченко В.* Життєвий шлях Галини Голояд – "Марти Гай". – Торонто; Львів, 2010 та ін.

[2] Галузевий державний архів СБУ в м. Києві. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 208–216 (*Л. Ф. [Фоя Л.]* Життя і турботи громадянина УРСР. – 1945. – 18 жовт.).

“Повстанча торба” (1949), “Вірка” (1951), Шкільні товариші” (1951), нарису “Молодь східних українських земель у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу”, які вона підписувала літературним псевдонімом “М. Перелесник”.

Людмила Фоя народилася 3 вересня 1923 р. в с. Топори Ружинського району на Житомирщині у сім’ї службовця. З листопада 1941 р. мешкала в Києві, де вивчала медицину в Київському медичному інституті. Не провчилася й року, як цей навчальний заклад було закрито, і в жовтні 1942 р. вона була зарахована студенткою Київського сільськогосподарського інституту. Перебуваючи на студентській лаві, Людмила знайомиться з ідеями українського націоналізму та вступає до лав ОУН бандерівського відламу, веде пропагандистську роботу серед молоді, розповсюджує націоналістичну літературу, підтримує зв’язки із підпіллям на північноукраїнських землях (ПЗУЗ). 10 лютого 1944 р. її заарештовує НКДБ та змушує до співпраці. Людмила Фоя виходить на волю як агент радянських спецслужб під псевдонімом “Апрєльская” та стає членом легендованого НКДБ Київського проводу ОУН(б), маючи за завдання виявлення та знищення справжніх провідників націоналістичного підпілля. Однак, потрапивши на Волинь, дівчина розповідає про свою агентурну службу керівникові СБ ОУН(б) на ПЗУЗ Миколі Козаку (Смок) і висловлює бажання боротися у лавах УПА. Ставши подвійним агентом, Людмила Фоя посприяла розсекреченню Київського легендованого проводу ОУН та арешту силами СБ ОУН(б) його керівника Михайла Захаржевського (Таран). Після розконспірації перед органами МДБ працює у пропагандивних структурах підпілля, пише нариси та оповідання, редагує журнал “Молодий революціонер” – видання Крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. Загинула 19 липня 1950 р. у Невірківському лісі Межиріцького (тепер Корецького) району Рівненської області у перестрілці з групою МДБ.

Непросту долю підпільниці з Київщини, котра, будучи заарештована радянськими спецслужбами, зважилася затіяти агентурну гру з працівниками НКДБ та зірвала їхні плани стосовно ліквідації крайових провідників ОУН (б) на ПЗУЗ, описано Володимиром Іванченком у книжці: “Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої” (Торонто; Львів, 2009. – 126 с.). Для написання книжки дослідник використав величезну кількість матеріалів Галузевого державного архіву СБУ м. Києва, у тому числі й літературні твори письменниці, однак про вищезазначений нарис Л. Фої він згадує як про втрачений. На щастя, стосовно цього документа правдивою виявилася теза про те, що рукописи не горять – його вдалося відшукати у тому ж Галузевому державному архіві Служби безпеки України м. Києва.

“Репортаж про поїздку у Східну Україну” є важливим, хоч і наскрізь суб’єктивним джерелом для вивчення соціально-політичних, культурних, психологічних та побутових аспектів повоєнного життя в Україні. Він написаний у формі організаційного звіту про поїздку до Києва, яку Л. Фоя відбула у вересні 1945 р. за завданням керівників підпілля. Вдало обраний публіцистичний стиль викладу матеріалу надає нарисові документально-

інформативного характеру, а водночас дає авторці змогу широко висловлювати свої думки та емоції. Письменниця змальовує громадсько-політичне та культурне життя столиці, відтворює морально-психологічний стан населення під радянською окупацією, наводить численні випадки незадоволення громадян панівним режимом, яскраво описує характерні побутові сцени. Цікавими є її роздуми на підставі побаченого та почутого в дорозі до столиці та в самому Києві з приводу поведінки представників різних соціальних прошарків населення та сприйняття ними радянської дійсності, а також відмінностей у ментальності між західними та східними українцями. Простежуючи зміни у світогляді східноукраїнської молоді, яка під впливом учасників Похідних груп ОУН почала масово навертатися до націоналістичних ідеалів, Людмила Фоя широко використовує автобіографічний матеріал, надаючи окремим епізодам твору характеру сповіді. Це чи не найцікавіша частина оповіді, яка передає моральну і психологічну складність стану подвійної свідомості радянської людини.

"Репортаж...", безперечно, був задуманий авторкою як пропагандивний матеріал, на що вказує інтерпретація подій відповідно до засад боротьби ОУН-УПА, певна емоційність викладу, а також зумисна згадка про провідника легендованого, створеного за наказом НКДБ, Київського проводу ОУН "Тарана" (М. Захаржевського), якого Л. Фоя, незважаючи на низку негативних характеристик, все ж називає "чесною людиною" та пише про свої наміри пов'язати його з організацією на ПЗУЗ. На момент написання нарису "Таран" уже був заарештований службою СБ ОУН, однак підпільники продовжували вести гру з НКДБ від його імені, тож в разі потрапляння нарису в руки ворога ці рядки мали переконати радянську сторону в тому, що в підпіллі сприймають легендований провід за справжню структуру ОУН і повністю довіряють їхньому агенту.

Віднайдений варіант тексту є чернеткою, оскільки містить велику кількість граматичних та стилістичних помилок, рясніє русизмами та друкарськими помилками (деякі з них нами виправлено). Наразі невідомо, чи існує відредагований примірник нарису Л. Фої і чи був він друкований окремою брошурою та розповсюджений у підпіллі. Так само невідомо, яка із двох назв нарису є усталеною авторкою, а яка робочою.

Документом є 12 сторінок досить акуратного машинописного тексту без назви. На авторство Людмили Фої вказують ініціали "Л. Ф." в кінці тексту, авторський стиль, ідентичний іншим друкованим творам письменниці, а також хронологія подій. На останній сторінці також вказано дату написання нарису – 18 жовтня 1945 р. Гадаємо, що документ зацікавить як науковців, так і пересічного читача, а особливо киян, що цікавляться історією рідного міста.

Документ друкується вперше. Текст передруковано зі збереженням граматичних та мовних особливостей оригіналу з незначним втручанням у пунктуацію. Скорочення розкрито у квадратних дужках.

Олександра СТАСЮК

ДОКУМЕНТ

Життя і турботи громадянина УРСР
(Репортаж про поїздку у Східну Україну)

Потяг "Брест–Київ", рівномірно постукуючи колесами, йшов на Схід. Віддаль між Брестом і Києвом з кожною хвилиною зменшувалась. Я їду в останньому вагоні "Луцьк–Київ" прямого сполучення, який причепили до Брестського потягу лише в Ковлі. Мимоволі прислуховуєшся у розмови пасажирів і стаєш учасником цієї розмови, як звичайно в потязі. В вагоні їдуть військові, партійці та командируючі службовці. До цього вагону не так-то легко попасти – потрібно мати крім перепустки та командировки ще й броню на місце у вагоні.

Ківерці. Станція невеличка, але рух досить пожвавлений. Сюди й туди бродять на пероні пасажири, що не мають "броні" в київський вагон, але мають потребу їхати до Києва. Це спекулянти, про яких з погордою говорять ті, що їдуть в вагоні. Чим усі ці, різні райкоми, парткоми кращі від тих "спекулянтів". Так само, як і "спекулянти" кожен з них везе добрий пакунок продуктів, переважно муки, який мають намір продати в Києві в 3-4 рази дорожче, ніж купили в Луцьку. Різниця тільки хіба та, що спекулянти в вагоні мають можливість везти муки далеко більше ніж ті, що бродять біля вагона, бо не приходиться їм (тим що в вагоні) ні пересідати декілька раз з потягу в потяг, ні боятися ревізії міліції в своїх валізах. Перевірка документів буває, як в вагоні, так і поза вагоном, але останнім часом вона далеко ослабла. Більше міліція цікавиться продуктами, які часом можна конфіскувати, як заборонені до перевозки і [задля] ліквідації спекулянтства.

Ковель здивує людину, яка вперше потрапила сюди після війни. Десятки сотень людей з терпінням, на яке здібні лише ті, які перебувають довший час в дорозі, зазнали багато горя і з невідомістю дивляться в майбутнє, чекають можливості добратися до рідного куточка. Цей людський потік напрямок тримає переважно на Схід. З усіх районів Німеччини повертаються бранці додому. Лозунги на стінах Ковельської станції радо та привітливо вітають їх. Але тільки лозунги. Про відношення до тих, що повертаються з Німеччини, можна довідатись, прислухаючись до розмови в Луцькому вагоні. Тут їдуть представники влади та установ, а тому їх думка є думкою керуючого ядра СССР. З погордою, ненавистю, крізь яку проглядає боязнь, говорять різні "коми" про тих, що вертаються на батьківщину. На їх думку, до Німеччини їхали всі добровільно, а тому вони "ізмєннікі родіни", антисовєтський елемент.

Зі мною в купе їде жінка керівника якоїсь Луцької парторганізації, також партійка. Їде до Києва формально в командировку, а фактично везе добрий мішок муки, частину якої, як вона сама висловилась, має продати, а частину залишити синові, який вчиться в Київському Мединституті. Зараз її син разом з іншими студентами перебуває на с/г роботах десь у Сквирському районі. Щоб я було не подумала, що її син працює разом з колгоспниками, вона поправляє, що син її тільки керує роботою. До війни 1941 р. ця особа була членом Верховної Ради УССР. В Ковлі, спостерігаючи рух тих, що повертаються з Німеччини, вона сказала: "Що ж, хай їдуть до місця, звідкіля їхали до Німеччини. Там легше буде з ними розібратися. Не довго прийдеться їм бути в рідному місці – інше місце для них уже готове. Хай побувають ще там, де я цілих три роки мучилась" (має на думці Казахстан, де була в евакуації).

Полковник, який разом з своїм ординарцем їде в нашому вагоні також з Німеччини, оповідає, що багато дівчат мали бажання залишитися в Німеччині на постійне життя, але їм не дозволили. Він розповідає про справжнє життя в Німеччині, розповідає так, як він сприйняв його. В його розповіді відсутня фальш "муки і страждань" німецького народу за часів Гітлера. Розповідає про міста, але більше його захоплює село, село не з російськими хатками і кривими вуличками, а німецьке село з його механізацією і електрифікацією. Він сам не сподівався побачити Німеччину такою, якою побачив. Бійці і командири питанням: "Чому в нас цього немає?" – ставили полковника в дуже безвихідне положення. Свою розповідь про Німеччину полковник закінчив тим, що за все своє життя він не жив так добре, як в Німеччині, де майже два місяці був господарем в одному прусському маєтку. Ми розговорилися пізніше з цим полковником. Він оповів мені, що родом з Проскурова, українець. Деякий час вчився в Київському Мединституті, але був змушений залишити цей інститут і закінчити Політехнічний. Його прізвище Бутевич. Під його керівництвом було репатрійовано з Мюнхена частину музею Української Академії Наук, який вивезли німці з Києва.

Крім тих, що повертаються з Німеччини, в Ковлі чекають вирішення своєї судьби переселенці з-за Буга, українці, які змушені були залишити свої рідні хати, землю, що належало їм з дідів-прадідів. Довгі дні та тижні чекають вони під дощем, спекою, холодом та вітром, щоб замість їхньої привітливої хати та господарства їм дали хоть який-небуть притулок та стріху над головою. Не тільки в Ковлі переселенці чекають ласки та притулку, а на кожній більшій чи меншій станції аж до Олевська ви побачите їх, холодних та напівголодних. Далі на Схід їх не видно, бо не настільки вони ще задурені, щоб їхати в колгоспи. Тут, в Зах[ідних] обл[астях,] вони ще надіються замість одібраної від них землі отримати будь-який клаптик та працювати на ньому.

Демобілізовані червоноармійці старших років, що їдуть з Німеччини додому, розпитують про життя на селі, місті, з надією почути щось хороше. Від них найкраще можна довідатись правду про Захід. Один присадкуватий, з маленькими живими очима, родом з Курської області, висловив свій жаль, що не все з Німеччини можна забрати з собою додому.

Ковель залишився позаду. Пасажири вже більш-менш познайомились між собою, розговорилися. Ось в сусідньому купе йде жвава суперечка між одною дівчиною з Ківерець, що працює на залізниці в буфеті, та військовим. Дівчина фактами доказує військовому невихованість совєтських офіцерів і навіть обмеженість. Військовий до деякої міри погоджується з нею, але пояснює це тим, що багато офіцерів висунулись і заслужили звання офіцера своїми подвигами під час цієї війни. Це викликає іронічну усмішку на обличчі дівчині. На її думку, таку людину треба нагородити, але не давати їй звання офіцера і цим самим компромітувати це звання. Військовий доказує досконаліcть знань та кругозору совєтської людини, що має середню та вищу освіту. На його думку, тільки в СССР цінять та рахуються з фахом людини. Від цих слів краска обурення виступає на обличчі людини в солдатській формі, що сидить поруч. Це мешканець м. Луцька Білецький, росіянин. Прикладом свого особистого життя він доказує безґрунтовність слів військового. Білецький має вищу освіту. Він рахує, що його фах, фах кресляра є одним із найбільш потрібних у військовій справі, але замість того, щоб дати йому роботу у цьому напрямку, йому дали автомат в руки і направили на передову лінію. В зв'язку з поганим станом

здоров'я пізніше перевели в запасову частину, яка знаходиться під Смоленськом, для нагляду за полоненими німцями. Останнім часом декого перевели в Харківську обл[асть], але Білецький залишився в Смоленську, бо він з Волині. Так йому в штабі і сказали. На питання чому, йому не дали відповіді.

Зі мною починає розмову "еміgra[н]т з Біробіджана". Це місцевий жид з Володимира-Волинського. Цікавиться, чому я нічого не везу для продажу в Київ. Його дивує, як може людина пропускати нагоду щось заробити. Він вже довший час працює в торговельній системі. Тепер, коли повернувся з Середньої Азії, де був в евакуації з 1941 р. по 1944 р., займає один з керівних постів торгової системи Володимира-Волинського. Він має добре забезпечення, але залишатися в СССР після закінчення війни не має ніякого бажання. При першій можливості хоче виїхати до Америки.

Уважно придивившись до людей, що їдуть в вагоні, можна помітити дві групи –"западники" і "восточники", які відрізняються не так мовою і одежею, як темою розмови. Якийсь невидимий мотузок пов'язує між собою одних та других. Це люди різного політичного виховання, а тому і поглядів. Не дивно, що під час суперечок правда переважно на стороні "западніков". Вони мали змогу бачити інше життя і порівнювати з теперішнім. Партійці та тиловики також різко відрізняються від фронтовиків, які свою думку висловлюють далеко вільніше і ближче до правди, ніж перші, які бачили захід, інше життя.

Смеркає. Лягаю на свою лавку і намагаюсь ні про що не думати, але мимоволі аналізуєш те, що чув хвилиною перед цим. Відчуваю, що ті, з якими виросла і які під час шкільних років виховували мене, якісь далекі та чужі. Виявляється нестримне бажання зробити щось неприємне, принизити оту "бувшу депутатку Верховної Ради". Це тому, що під час розмови вона не висловить ні однієї своєї думки, своїх міркувань. Все чужі слова, десь чуті або просто заучені.

Стараюсь дати сама собі відповідь на питання, що відділило мене від них, зробило далекими, чужими і навіть ворожими. Згадується дитинство, шкільні роки та юнацтво, згадуються самі світлі та радісні та самі тяжкі і ганебні хвилини життя. Якби зараз, відчуваю тепло ласкавих маминих рук та очей на собі. Це вона нам – малюкам, що тільки знялися на ноги, довгими зимовими вечорами оповідала казки, в яких фігурували люди сильні, вільні та хоробрі. Пізніше читала нам "Кобзаря". Мама розказала нам, що книжку цю написав отой дідусь, портрет якого висів на стіні в золотій оправі. Багато, дуже багато чого я не розуміла. Не розуміла також, чому тато, якому я прочитала свій нововивчений віршик із Шевченкового "І мертвим, і живим" від слів "доборолася Україна до самого краю, гірше ката* свої діти її розпинають", заплакав. Не знала, чому користувалася я таким успіхом, коли говорила на сцені в селі Топорах, де жила моя бабушка. Мені тоді минуло лише два роки. Я тільки знала, що треба мені любити цього вусатого дядю, що на стіні. Та й любила я його більше за вуса, що були такі, як і в тата. Дитинство відійшло. Забулося. Школа цілком забрала мою увагу, заволоділа мною. В третім класі нам сказали надіти всім червоні краватки – ми піонери. Я проплакала цілий день, бо з мене зняли керівництво класної сандружини, а назначили головою піонеррайону, що я рахувала пониженням. Час пішов. Ми росли. Піонерські збори біля багаття, співи, гри зацікавили мене, як і всіх інших. Часом тільки надокучали довгі лекції з життя

* Так у тексті. У Т. Шевченка – "гірше ляха". – *О. С.*

Леніна-Сталіна і інших вождів, але й вони зробили своє. Прикладом Павлика Морозова нас вчили до всього прислухатися та придивлятися. І ми скрізь, на кожному кроці, в кожній незнайомій людині бачили “контрреволюціонера”. Часом я навіть шкодувала, що в мене вдома ніхто не виступає відкрито проти СССР. Тяжкий матеріальний стан вдома пояснювала тим, що батьки мої не вміють жити. Але всі мої друзі і товариші не жили краще за мене. Часом старші розповідали нам про заможне життя до революції. Ми не вірили їм, бо нас в школі вчили не вірити своїм батькам, рахувати все казкою, вигадкою.

Батько не мав часу приділяти уваги вихованню дітей, бо вічно був в праці в командировках. Мати бачила, що діти, а особливо я, весь час відбиваються від дому. Робляться чужими якимись та далекими. Пробувала ще повернути мене до себе. Розповідала про 1918 р., роботу “Просвіти”. Це цікавило мене, але я старалася побороти в собі цю цікавість, бо все, що не було зв’язане з революцією 1917 р., рахувала ворожим. Це був результат шкільного виховання. Школа займала майже весь мій час. Так як саме навчання вдавалося легко, вдома я читала все без розбору. Після Достоєвського читала Грінченка, а після Толстого Винниченка, Купрін змінявся з Джек-Лондоном, а цей з Тургєнєвим. Дома мені забороняли деякі книжки – я їх читала в школі. Найбільш здивувало мене, що й в школі забороняли багато книжок читати, навіть не забороняли, а конфіскували. Вчитель мови Потапенко забрав в 5 класі твори Стороженка і тут же на моїх очах спалив. Таку ж саме долю мала книжка Чарської та Олеся. Це дуже негативно вплинуло на мене та моїх подруг. Ми вирішили покинути школу та дім і шукати місця на землі, де можна читати все та робити, як нам забажається. Нас було чотири: я, Сікорська Тося, Частіліна Галя та П. Ніна. Не зважаючи на те, що я була організатором втечі разом з Ч[астіліною] Г[алею], я не поїхала, мені стало шкода мами. Всі інші поїхали, але через 24 години були повернені додому.

В старших класах школи я зацікавилась ідеєю комунізму як ідеєю самою справедливою. Здавалося, що на світі немає більше міцної, непереможної та справедливої країни. Про закордон мала дуже обмежене поняття. Сприймала все так, як подавалось в газетах і проароблялось на лекціях. Перше питання, над яким я і мої ровесники зупинялися – була війна з Фінляндією. Ряд незрозумілих питань виникло в наших головах. Яке ми маємо право забирати від Фінляндії територію, потрібну для укріплення нашої країни? Це ж буде вже загарбництво, а не справедливість. Чому Карелія має відійти від Фінляндії? Яке має право уряд СССР розпоряджатися карельцями, як якимись підлеглими їм рабами? За що в результаті гинуть та замерзають у Фінляндії тисячі наших земляків, близьких та знайомих? На ці питання нам ніхто не давав відповіді. Коли зверталися до якогось вчителя чи комсорга, він радив нам прочитати газету, і на цьому справа скінчилася.

Не менше здивована приїзд[ом] Ріббентропа в Москву. Ми відчули, що щось ми не так розуміємо, як треба, що сьогоднішня дійсність противорічить тому, що вчили нас вчора. Нас вчили ненавидіти фашизм вчора, а сьогодні вчать вважати його нашими друзями. Події в Бессарабії і Польщі вже менше нас дивували. З Польщі тисячі полонених везли в Росію. Це були перші люди з-за кордону, яких прийшлося нам бачити. Приходилось говорити з ними. Між ними були українці, які розповідали про життя в панській Польщі, що було для нас казкою. Вступаючи до комсомолу у 1940 р., я вже не була настільки закохана в ідею комунізму, як десь в 1937–38 рр., але аж до приходу німців все ж вірила в непереможність СССР і її справедливу політику.

Олександра СТАСЮК

Пам'ятаю день 14 серпня 1941 р. В цей день я і побачила вперше німців. Щось здушило за горло, і сльози самі полилися з очей. Невисокий кремезний німець підійшов до мене. Плачеш? За рускім салдат плачиш, – сказав він, ламаючи, російською мовою. – Не нада плачиш. Немецкій салдат лучше рускій салдат. – Не розумів цей німець, що я не за салдатом плачу, а плачу я за тим, що рухнула віра в непереможність СССР, позолочена оправа зійшла і фальш показав своє справжнє обличчя. Для чого стільки часу укріпляли оборону, говорили про непереможність, що все рухнуло за якийсь один місяць? В радіо і газетах кричали, що фашизм показав своє справжнє лице. Для чого ж тоді було називати їх друзями? Влада помилилася. Як можна після такої помилки вірити взагалі цій владі? Тисячі червоноармійців здавалося в полон. Обірвані і опухлі з голоду, деякі вертали з полону. На питання, чому вони здавалися в полон – відповідали, що їм все рівно, де загинути з голоду, в німців чи СССР. Не мали за що воювати, а тому й не воювали. В кінці серпня 1941 р. я вперше зустрілася з людиною, що дала мені читати літературу ОУН.

Не зважаючи на те, що ґрунт для сприйняття нової ідеї у мене був уже до деякої міри підготовлений, я не зразу сприйняла її. Багато залежало від носія її, який виявився антипатичним типом, що більше думав про самозабезпечення, ніж про правильне роз'яснювання ідеї. Деякі питання взявся мені пояснювати батько. В багатьох випадках я не погоджувалася з ним. Він вірив в те, що німці принесуть Україні волю, що противорічило мойому розумінню справи і ображало моє я. Чому має хтось принести мені добро? А що ж я? Хотілося самій працювати і добиватись справедливості. З часом прийшла нагода. Я вступаю до мединституту, де через студента Коляду нав'язую зв'язок з організацією. Мала тоді неповних вісімнадцять літ. Вік, під час якого формується світогляд людини і найбільший вплив має оточення. Мала досить літератури, яка відкрила мені очі на багато питань, які я раніше розуміла не так, як потрібно було. Ні одно питання, яке турбувало мене, не залишилося нероз'ясненим. Люди, які в цей час оточували мене, роз'яснювали все не зрозуміле мені не формально, щоб відчепитися, а вкладаючи в роз'яснення частину своєї душі – самих себе.

Революційна праця цілком захопила мене. Хотілося багато говорити з тими, з ким я виросла і які залишилися такими сліпими, якими я була вчора. Хотілося поділитися з ними новоздобутими знаннями. Праця, яку мені довелося виконувати, все здавалася мені замалою. Хотілося так працювати, щоб не було ні хвилинки вільного часу.

В самому розцвіті, навіть не розцвіті, а бруньці моєї роботи в ОУН одне горе за другим падало на наші голови. Це було літо 1942 р. Не вспіли отямитися після смерті сл[аветної] п[ам'яті] Дмитра-Мирона, як арешти вирвали з наших рядів багато кращих людей. Зв'язки на деякий час розгубилися. Мединститут закрився. Я залишаю дім, в якому після арешту моєї сестри залишатися було небезпечно, та переходжу в Сільськогосподарський інститут, де знаходжу ще кількох своїх однодумців. З часом ми знаходимо зв'язок і продовжуємо працю. Ні разу не виникла навіть думка про якусь там покору чи заспокоєння. Не могла уявити себе одірваною від організації. Це було моє життя, частина мене самої. Відчувала, що мені бракує знань. Хотілося вчитися, вчитися і працювати. Рахувала, що в Західній Україні зможу скоріше навчитися того, що мені потрібно, а тому літом 1943 р. їду до Луцька, який майже нічого нового не дав мені в мойому розвитку.

Повертаюся до Києва, де відчуваю міцний ґрунт для своєї організаційної роботи. Осінь 1943. Повна бадьорості, енергії, роботи. З насолодою відчуваєш, що й твоя частинка справи вкладена в спільну справу, бачучи результат своєї роботи. Але якась

невидима сила знову тягне на Захід, до людей, які вперше відкрили очі на правду, які скерували мій розвиток в потрібному напрямку, і тому на запитання свойого провідника др[уга] Чорного, де я маю бажання бути – в Києві чи їхати на Захід, я вирішила бути на Заході. На цей раз моє бажання залишилося лише бажанням – замість Заходу я попала на Білоцерківщину. На мої зауваження, що я ще рахую себе неуком і хочу навчитися розбиратися у всіх питаннях та вміти дати відповідь на любе питання, поставлене мені, мені відповіли, що я настільки маю запасу знань, що можу починати самостійну працю.

Попавши під керівництво "Тарана", я не тільки що не мала ніякого прогресу, а почала відчувати свій занепад. Багато питань дивувало мене, на які я можу дати відповідь лише тепер, пізнавши справжнє обличчя "Тарана". Перша вже моя розмова з "Тараном" здивувала і навіть обурила мене. Я привикла до керівництва друга Чорного, людини, що весь час находилась в русі і всім членам не дозволяла сидіти склавши руки. Рух, праця та її результати заохочують ще більше людину. А "Таран", прийнявши мене досить чемно та привітливо, наказав зачекати 1-2 неділі. Наразі він для мене не має праці. Машинки, на якій я могла друкувати, ще немає в Білій Церкві, її треба привезти з Фастова. Я висловила свою готовість зробити це. І так було до самого кінця перебування в Білій Церкві. Сама хваталась за різні відтинки роботи, які тільки були можливі. А "Таран" сидів склавши руки і все чекав чогось. Ще тоді я ненавиділа цю людину. Розуміла, що ненависть ця не потрібна і навіть шкідлива. Всьому приходить кінець. Так і я на цей раз заявила "Тарану", що далі в Білій Церкві він сидіти не повинен, і заявила йому відвідати село, хоч би Чупиру, де були свої люди. Він погодився, бо взагалі в усьому зі всіма погоджувався.

На моїх очах мінялися люди, зневірялися. Не можу забути останньої своєї зустрічі з другом Богданом (з Зах[ідних] обл[астей]), який з життєрадісного неначе перемінився в крайнього песиміста. Підупав революційний запал у Самченка та П. Розпутнього, що приїхали зі мною з Києва.

Прихід на Білоцерківщину більшовиків, від'їзд "Тарана" до Києва, а потім мій від'їзд, а потім мій арешт пройшли як у сні. Ще до свого арешту в Києві я довідалася про арешт Чорного і інших. Спочатку свого арешту додумувалась, хто міг всипати мене. Чорний? Люба? Володька-рижий? Чи Петро? Фактами в нкгб доказували про свою добру обізнаність з моєю справою. В результаті я стала їхнім співпрацівником. Це не був ідейний перехід на їхню сторону, а тільки жадоба життя і то не так особистого, як рідні. 1944 р. був найтяжчим роком мойого життя. Мені здавалося, що риска під моїм життям підкреслена і я більше не живу. Ще тяжчим було те, що приходилось маскерувать дєло, щоб не знали про мій арешт. Не було з ким поділитися, поговорити. Щось зупиняло мене бути щирою з "Тараном". Найтяжчим було те, що замість ненависті серед членів, які залишилися, я зустрічала любов. Орлов (з нкгб) назвав якусь Ковальську прізвищем Литвин, проговорився. Цю особу в організації знали як Литвин. Я догадалася, що між нами є ще хтось, подібний мені, і тому намагалася подати до нкгб точні відомості.

Найбільше тяжко було тоді, коли доходили до нас чутки від друзів, що були за ґратами і залишилися про мене самої найкращої думки. В найбільш вразливі хвилини хотіла покінчити самогубством. В двадцять років життя загубило для мене ціну і стало цілком байдужим. На світі мене тримало лише те, що я заслужила на таку моральну муку і сама не маю права перервати її.

На Захід по завданню нкгб їхала з радістю. Чекала на зовсім іншу розв'язку справи. Коли б нічого не запитали про мою співпрацю з нкгб, я повернула б до Києва

і продовжала б свою ганебну ролю, бо в мене згасла б остання надія в Організацію. Хіба можна рахувати підпільну Організацію серйозною, коли до її рядів входили б всі, кому цього забажається? Коли вона набуває ролю якогось проїзджого дому? Мене запитали – я відповіла, навіть без ніяких передумов, я відповіла б зразу так, як і тепер. Була рада, що мене хтось покарає, а не самій прийдеться карати себе.

Коли справа розв'язалася не так, як я сподівалася, думка про самогубство не залишала мене аж до того часу, пока я не довідалась, що в цій підлій комедії, вірніше трагедії, я грала тільки одну з другорядних ролей. А тому, їдучи вперше до Києва, я була певна, що це моя остання подорож в житті. "Таран" – це чесна людина. Його я пов'яжу з Організацією і зможу спокійно відійти од життя. Вибирати між одними і другими не мала ніякого наміру. Но не можна було порівняти відношення до людини тут і там. Не зважаючи на те, що сюди я приїхала з самим[и] ганебними намірами, мене зустріли тепло та привітливо. Замість ненависти та погорди, на яку я заслужила, я на кожному кроці заслужила дружню підтримку, що дуже вразило мене. А що я бачила там? На кожному кроці зустрічала не щирість, а фальш. В відношенню до мене вони намагалися бути щирими та довірчивими, але справжнє обличчя було видно навіть крізь маску лицемірства. На моє запитання про "Рудого" Темельзон сказав "Да єсть где-то в Луцку, шляется с нквд" – сказав більше, ніж хотів. Слова ці були повні погорди та зневаги до такого "Рудого". Чому ж до мене вони мали ставитися краще, ніж до "Рудого". Хіба лише тому, що "Рудого" вже використали, і він вже їм більше не потрібний, а на мене покладають ще деякі надії.

Тепер, їдучи вдруге до Києва, одне питання найбільше турбувало мене – питання повернутися назад та нерозконспірування. Часом думка зупинилась над тим, що буде далі. Віра в Ідею Самостійності повернула до життя, заставила розум більше інтензивно працювати. Що буде далі? Байдуже, тільки б повірили в мою щирість, тільки б зрозуміли мене друзі так як треба, тільки б довірили яку-будь роботу на користь Організації. Вірити мені після того, як я уже раз заломалася, зрадила народові? Питання, чим я можу виправдати себе перед Організацією, а одночасно і перед Народом, осталося для мене не розв'язаним.

Рідним і близьким шумом каштанів зустрів мене Київ. Здавалося, нічого не змінилося. Київ був таким, яким я привикла його бачити ще з дитинства: так само рівномірно, зупиняючи свій біг на перехрестках, снували колони авт, так само по вулицях плив людський потік, в який хотілося влитися і пливти разом з ним в невідому даль. Але на цей раз київська атмосфера гнітила мене, гнала від себе. Відчувалося самотність, самотність на все місто майже з міліоновим населенням. Знала, що серед киян найшлися б тисячі теплих і щирих сердець, що вігукнулися б на бій мого серця, але вони настільки перейнялися жорстокою дійсністю, замаскувалися, що не зразу відшукати їх тепер. Багато з них вже замерзло, скостиніло, зневірилось в щось нове, краще, зневірилось в свою Перемогу – Перемогу Народу. Треба вогню, палкого слова, щирості та теплоти відношень, щоб розігріти їх, привести до життя, до самостійного розумового мислення та вільного вислову своєї справжньої думки. Треба фактів, фактів киянам. У слово вони зневірились. Не один вже раз приходили з словом, заохочували їх до відвертості, щоб на завтра за цю саму відвертість потрапити до гестапо чи нквд. Навіть дома чи серед найблищих друзів не побачиш щирості, не почуєш відвертості. Краще з вами будуть говорити про те, що хліб на базарі по 3 крб за один кілограм, що 200 крб один кілограм масла, що картопля по 7–8 крб за кілограм, що сало по 250 крб, що цукор по 20 крб шклянка, що молоко по 15–20 крб одна літра, ніж про взаємовідношення між Англією і СССР. Хоч людина, з якою ви

заведете розмову, буде мати вищу освіту і з базаром, здається, не має нічого спільного. Та це тільки здається, а щоденно ви можете зустріти на розі вулиці Львівської і Обсерваторної лікаря спеціаліста по горловим та вушним хворобам Гіренка, що кілька годин стоїть в черзі за тими 500 грамами хліба, що належаться йому, а потім з "авоською" біжить на Сінний базар купити що-небудь собі в той час, як десятки хворих чекають на допомогу Гіренка. Це не поодинокий випадок, а пересічний. Ось в будинку ч. 14 по Львівській вулиці мешкає декілька працівників Академії Наук УССР, яких ви також можете побачити в черзі за хлібом, не зважаючи на те, що після роботи науковцям треба відпочити, попрацювати вдома, щоб робота в Академії була більш продуктивною.

Хто б міг подумати, зустрівши на вулиці старенького, низького, кругловидого чоловіка в пальто з протертими ліктями та в черевиках, що "просять каші", що це професор математики та фізики київського кіноінституту (прізвище забула). В той час, як директор цього інституту москаль Пшетніков ходить одягнений, як перший бюрократ. Самі найкращі кімнати в інституті ремонтуються для Пшетнікова, бо він партієць, бо він москаль, він є представником влади, і що йому до того, в яких умовах живе професура, яка була в Києві під час німецької окупації.

На очах ті, що напівголі повернулися в 1944 р. з евакуації з Сибіру та Казахстану, обростають жиром та перетворюються в носіїв найновіших київських мод. Це ті, на яких тримається уряд – нкгб та партійна верхівка.

Серед сірого людського потоку все частіше можна зустріти людей, одягнених в самі найдорожчі плащі та другі одежі, на яких же ж зразу можна знайти марку берлінської, бухарестської, будапештської чи празької фірми. Це здобутки російської офіцерщини, що безсоромно ограбили Захід. Відносно цього ходить один досить цікавий анекдот:

Вулицею міста йде дві досить добре та багато одягнені жінки. Серед сірої буденної маси військові, що йшли цією вулицею, завважили цих жінок і, порівнявшись з ними, словами: "От кралі" – визвали цілий потік обурення зі сторони жінок, який закінчився словами: "Не ми крали, а наші чоловіки крали та нам присилали".

Відносно зазнайства та недалекості різного російського офіцерства, а зокрема їх жінок, можна привести для приміру ще декілька анекдотів, розповсюджених серед населення Києва:

Одній генеральші, що недавно приїхала до Києва з якогось Ярославля чи Костроми, генерал з Відня прислав піяніно. Довго вона заставляла людей, що принесли це піяніно в її квартиру, возити його по всіх кімнатах, аж поки не вибрала саму маленьку та низьку кімнату, де, на її думку, було найкраще помістити це піяніно. На завваження посторонніх людей, що в цій кімнаті немає резонансу, зарозуміла генеральша відповіла: "На что мнє ваш кієвскій резонанс, єслі нужно будєт, мнє муж з-за граніци прішльот самий лучший із самої Европи рєзонанс".

Друга подібна генеральша, що була вже за кордоном, вирішила "перещеголяти" всі европейські моди. Десь в Празі чи Букарешті вона бачила, що жінки носять по дві лисиці, і вирішила, що чим більше, тим краще. Прогулюючись якось з генералом по вулиці, вона начепила собі на шию три чи чотири таких лисиць. На неї почали оглядатися як на якусь божевільну. Але зарозуміла і осліплена величчю генеральші жінка не зрозуміла іронічних усмішок, з якими провожали її, і звернулась до свого генерала: "Мітя! Смотрі, какой хурор я проізвєла на публіку". – На що одержала відповідь генерала: "А я думаю, Глаша, что на публіку ти проізвєла не хурор, а фураж".

Відвідуючи кіно чи театр, така Глаша чи Маша старається начепити з одежі все, що тільки можна. Щоб похвалитися перед глядачами, що сидять поруч в театрі ще тим, що вона має вдома, вона звертається до чоловіка: “Смотрі, вот такую горсєтку ти мнє прівйоз із Прагі, а такіє перчаткі із Бухарєста, а такіє туфлі із Бєрліна, а такоє платтьо із Вєни” – відвертає глядачів від сцени, де почалась увертюра. Жінка, що сиділа поруч, звертає увагу цій Глаші на сцену одним словом “Увертюра”. Зовсім не розуміючи цього слова, Глаша рахує це образою своєї гідності, і як дощ, обсипає ні в чім не винну жінку образливими словами: “Сама ти увертюра і батько твій увертюра і мати увертюра”.

В газетах і радіо кричать про відбудову Хрещатика. Які ж зміни у відбудові Хрещатика помітите ви, проходячи тепер колись найкращою вулицею Києва, так жорстоко зруйнованою тими, що сьогодні його відбудовують? За майже двохрічну відбудову лише встигли розчистити від каміння тротуари і обсадити їх липами. Ні одного фундамента для будівлі ще не закладено. Все тільки проєкти і плани, плани, а діла не видно. Взагалі [як] добре придивитися до відбудовчої роботи як в самому місті, так і поза його межами, можна помітити, що це все тільки рекляма – ніяких відбудовчих робіт тут не ведеться. Щоб далеко не йти за фактами, візьмем проєкт будування нового керамічного заводу на станції Ірпінь (18 км на північ від Києва). КОВС-у (Кієвськоє Окружноє Воєнноє Строітєльство) ще в 1944 р. затвердило план будування цього заводу, назначило керуючий штат робітників, і на цьому справа зупинилась. Є всі можливості для будування цього заводу, але немає основного – наказу. А у відбудові міста треба перш за все відбудувати керамічну промисловість. Більше 40% житлової площі знищено війною, а тому житлове питання дуже загострене. Кияни можуть розповісти вам десятки прикладів, коли із-за помешкань віддавали в руки нкгб, скидали з третього і вище поверхів, вбивали. Ще досить свіжою в пам’яті киян є історія, що трапилась в Києві на Деміївці (Сталінці) в перших числах вересня 1945 р. Ця історія дає не тільки яскраву картину житлового питання м. Києва, а й нову політичну лінію більшовиків, яка показує справжнє їхнє лице, лице російських імперіялістів. Житлове питання наразі було тільки прологом, а епілог склався сам по собі. Передаю все так, як чула від Качури, який був очевидцем цієї історії. Після закінчення війни льотчик – двічі герой СССР одержав квартиру на Сталінці, яка належала до 1941 р. жидові, що перебував в евакуації десь в Середній Азії. Разом з старою матір’ю тихо і спокійно, не передбачаючи ніякого лиха, жив цей льотчик аж до того часу, аж поки не почалася війна з Японією і жиди, що ще залишилися на Далекому Сході та в Середній Азії, не почали втікати тепер уже не на Схід, а на Захід. В скорому часі приїхав бувший господар квартири і зачав вимагати від льотчика квартиру, що колись належала йому, а в противному разі жид грозив викинути речі льотчика разом з ними на вулицю. Вказуючи на дві золоті зірки та ордена, що він мав, льотчик заявив, що він не має ніякого наміру звільнити квартиру жидові. Хіба жид не бачить, з ким він має розмову? З іронією відповів льотчику жид: “Що мені ці бляшки? Як захочу, завтра буду мати ще більше, ніж маєш ти,” – і провів [зі] зневагою пальцем по орденах льотчика, за що одержав в морду. Не довго думаючи, жид вихватив пістоля (він працював десь в нкгб чи нквд) і застрілив цього героя СССР. На звук пострілу вибіг другий льотчик, що жив по сусідстві. Жид не завагався застрілити і цього. Мати героя, дізнавшись, в чому річ, померла від удару серця. Хвилею прокотилася ця вістка по Сталінці, зі всіх кінців збігався народ. Першими прибігли школярі зі школи. Народ взявся до мордування

жидів. Лише кінна міліція вирвала з пімсти народу напівживого жида. Жидівка була вже мертва. Через два дні (це було приблизно 5-7 вересня) ховали побитих, похорон відбувся на Лук'янівському цвинтарі. За покійниками йшли люди чи не більш як за Ватутіним. По дорозі похорони перетворились у жидівський погром. Потім стало відомо, що цього жида зробили божевільним і відправили на Крим лікуватись, щоб потім засудити.

Аналізуючи цю історію, можна прийти до висновку, що жидівський погром був вміло зорганізований російськими шовіністами, щоб всю ненависть народу спрямувати не в сторону влади, а в сторону жидів, як за царських часів робили чорносотенні банди. Чи дозволив би уряд, коли б це було в його інтересах, щоб похорони відбулися не на Байковому цвинтарі, що був рядом, а в другому кінці міста? Незадоволення проти жидів росте з кожним днем. Народ у всіх своїх злиднях та горі обвинувачує їх.

Найбільш небезпечні й для совітської влади – інваліди війни, які дуже часто виступають проти совітської влади, хоч і виступи їхні є пасивні та в дуже частих випадках направлені знову ж таки проти жидів. Під час свого перебування в Києві на Сінному базарі коло кіно я спостерігала, як двох інвалідів без ніг не взяли до трамваю. Обидва вони їхали на маленьких возочках, обпираючись об брук руками. Сповнені болем, ненавистю і навіть погрозою були їхні слова, направлені по адресі влади, ради якої лишились здоров'я, та проти жидів. І на Сінному базарі, і на Єврейському, і на Володимирському, і на Подолі можна зустріти 5-6 інвалідів, що просять милостині у людей. Замість обіцяних життєвих вигод інвалідів пустили в старці з торбою.

Приписатися зараз у Києві дуже тяжко, навіть неможливо для тих, хто перебував під німецькою окупацією. Прописка проходить через місце праці та київську міськраду. Зокрема треба мати на прописку дозвіл голови Міськради.

Як Київ, так і всю Правобережну Україну намагаються по можливості звільнити від тих, що перебували під окупантами, як "неблагонадьожних".

Також на Чернигівщину, Харківщину, Полтавщину та Дніпропетровщину висилають родини, члени яких засуджені чи арештовані органами нквд та родини б[увших] німецьких поліцаїв та фольксдойчів. Тим, що повертають з Німеччини, також заборонено проживати в Києві, крім того, вони проходять детальну перевірку органів нкгб. Про це заявив мені Темельзон, який мав намір в скорому часі поговорити з моєю сестрою, що повернула з німецького концтабору. Серед населення Києва трапляються випадки, що наш національно-визвольний рух находить підтримку серед людей, які самі по собі далекі від українського національного життя. Так, в розмові зі мною студент київського університету Д. висловив своє зачарування і здивування стійкістю та впевненістю в перемогу наших повстанців, хоч знала про їх дії лише з чуток, які доходять туди, та ворожої літератури, хоч останню, як людина розумово-здібна, трактувала так, як потрібно.

Неодноразове застереження про обережність в Західних обл[астях] України, яке мені давали в потязі під час їзди на Захід в дружній розмові переважно військові, доказує, наскільки вони перестрашені нашим революційним рухом. Не зважаючи на все це, дехто з них вірно трактують собі наших повстанців. Але для цього їм прийшлося переконатися на власній особі, що повстанці не є такі звірі, як про них пишуть в газетах та розповідають на політбесідах.

Майор танкових частин Соколов С. С. розповідав мені, що під час взяття Тарнополя дуже тяжко було їм з харчами. Їхня господарча частина десь відстала, а з сіл

бандерівці не давали змоги брати. Після того як III групи, послані в село за харчами, зникли без сліду, доручають Соколову разом із 50 бійцями іти в село. Дійшли до села добре. Без ніякої перешкоди зібрали потрібні продукти і скот і повертались назад. Град куль з лісу, з яким вони були порівнялись, заставив розбігтись ввесь товар, який вони гнали, та його бійців. Незчувся Соколов, як попав в полон до бандерівців – три дні він побув в полоні, а потім, не зважаючи на те, що він росіянин, був звільнений. Про повстанців він тепер самої кращої думки. "Коли б мені в мою частину таких веселих та бойових хлопців, – говорив Соколов російською мовою, – я б світ перевернув вверх ногами". Лише його військові заслуги та національність спасли Соколова від розстрілу, коли він повернувся в свою частину.

В зв'язку з тим, що ввесь 1944 рік я майже була відірвана від української громадськості Києва, а з травня 1945 р. відвідувала Київ лише два рази, не можу більше нічого конкретного сказати як про громадське життя киян, так і про їх політичний світогляд. –

18 жовтня 1945 року /–/ Л. Ф.

Галузевий державний архів СБУ в м. Києві. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 208–216. Машинопис, підписаний криптонімом.

Олександра Стасюк (Львів). **Невідомий нарис підпільниці ОУН з Київщини Людмили Фої (М. Перелесник).**

Увазі читача пропонується художньо-публіцистичний нарис "Репортаж про поїздку у Східну Україну" авторства відомої діячки ОУН–УПА Людмили Фої, у якому на основі біографічного матеріалу талановито відтворено суспільно-політичну ситуацію на північних західноукраїнських землях та у повоєнному Києві. У вступній статті подано біографію авторки.

Ключові слова: ОУН, УПА, Київ, підпільна публіцистика, Людмила Фоя.

Александра Стасюк (Львов). **Неизвестный очерк подпольщицы ОУН с Киевщины Людмилы Фои (М. Перелесник).**

Вниманию читателей предлагается художественно-публицистический очерк "Репортаж о поездке в Восточную Украину" авторства известного деятеля ОУН–УПА Людмилы Фои, в котором на основе биографического материала талантливо отображена общественно-политическая ситуация на северных западноукраинских землях и в послевоенном Киеве. Во вступительной статье подана биография автора.

Ключевые слова: ОУН, УПА, Киев, нелегальная публицистика, Людмила Фоя.

Oleksandra Stasiuk (Lviv). **An Unknown Sketch by Liudmyla Foia (M. Perelesnyk), a Member of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) from the Kyiv Region.**

The author has published an artistic and journalistic essay 'A Report about the Visit to Eastern Ukraine' of the famous activist of OUN–UPA Liudmyla Foia. This document is based on biographical material in which the political situation in North-Western Ukraine and postwar Kyiv is reproduced. The introductory article to this source provides Foia's biography.

Key words: OUN, Ukrainian Insurgent Army (UPA), Kyiv, underground journalism, Liudmyla Foia.

Юрій ЧЕРЧЕНКО (*Київ*)

ЛИСТУВАННЯ БОГДАНА КЕНТРЖИНСЬКОГО З ДМИТРОМ ДОРОШЕНКОМ, БОРИСОМ КРУПНИЦЬКИМ, ВОЛОДИМИРОМ КУБІЙОВИЧЕМ І ВОЛОДИМИРОМ ЯНЕВИМ

Фігура українського історика, журналіста та громадського діяча Богдана Кентржинського протягом тривалого часу залишалася маловідомою для українських науковців та ширшого загалу шанувальників українознавства. Довгі роки єдиною науковою публікацією, присвяченою Богданові Кентржинському, була стаття-некролог Олекси Вінтоняка в "Українському історику"[1]. Поодинокі згадки про Кентржинського з'являлись подекуди лише у виданнях ОУН[2].

Нові повідомлення про життя та діяльність Богдана Кентржинського публікуються аж у 1990-х – 2000-х рр. У монографії В. Трощинського і А. Шевченка висвітлюється життя української громади у Швеції і наводиться низка прізвищ, зокрема і Богдана Кентржинського та його товаришів Юрія Бориса, Бориса Залуги, Василя Дехтяра[3]. Написали про нього і в довідковому виданні, присвяченому українським історикам[4]. Побачила світ також низка публікацій про Богдана Кентржинського як історика[5] і провідного діяча ОУН[6].

---

[1] *Вінтоняк О.* Пам'яті Богдана Кентржинського // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 72–77.

[2] *Книш З.* Вікно на світ // Непогасний огонь віри: Зб. на пошану полковника Андрія Мельника, Голови Проводу українських націоналістів. – Париж, 1974. – С. 305–307; *Лазовінський В.* Націоналістичне Видавництво в Європі // Там само. – С. 366, 369.

[3] *Трощинський В. П., Шевченко А. А.* Українці в світі // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 15. – С. 177–178.

[4] *Герасимова Г.* Кентржинський Богдан // Українські історики XX століття: бібліографічний довідник. – К., 2004. – С. 195–196.

[5] *Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке: Мат-лы междунар. конф. – СПб., 2004. – С. 91–92; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К., 2011. – С. 13–16.

[6] *Черченко Ю.* Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 173–190; *його ж.* Документи Архіву ОУН у Києві про життя та діяльність українського журналіста і історика Богдана Кентржинського // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених і аспірантів. – К., 2010. – Т. 21. – С. 451–465; *його ж.* Богдан Кентржинський – діяч українського націоналістичного руху, журналіст і вчений історик // Український визвольний рух: Наук. зб. – Львів, 2010. – С. 194–204.

Листи, тексти яких подаються нижче, зберігаються в Архіві ОУН у Києві. В цьому архіві натрапляємо на документи Кентржинського, пов'язані передусім з його працею в ОУН[7]. Нагадаємо, що Кентржинський був одним з провідних діячів ОУН під проводом Андрія Мельника, представником ОУН на Фінляндію і Скандинавію, членом ПУН, співредактором газети "Українське слово". А в українській історіографії Богдана Кентржинського пам'ятають передусім як автора кількох статей про шведсько-українські відносини періоду XVII ст. і монографії про часи Мазепи[8]. Добре володіючи шведською мовою (а крім того фінською, німецькою, французькою, англійською, польською і російською), він протягом декількох років вивчав документи зі шведських архівів у м. Уппсалі про українсько-шведські відносини у XVII – на початку XVIII ст., співпрацював зі шведським історичним товариством "Karolinska förbundet", у щорічнику якого публікував свої наукові праці.

Більша частина приватного архіву Богдана Кентржинського залишилася у Швеції у його родини. Відомі діячі і історіографи ОУН Зиновій Книш та Зенон Городиський в 1980-х рр. вели листування з представниками української громади у Швеції з метою встановити долю цього архіву (адже Богдан Кентржинський помер ще в 1969 р.). Як тоді вдалося з'ясувати (зокрема, з листа Зенона Городиського до рідного брата Б. Кентржинського Тараса від 24 січня 1989 р.), архів Б. Кентржинського знаходився у його наймешного сина Еска, який на той час працював у Південно-Східній Азії в одній з місій ООН.

Документи, які публікуються у цій статті, не стосуються діяльності Кентржинського в ОУН. За інформацією директора Музею української революції і бібліотеки ім. О. Ольжича Олександра Кучерука ці листи передав у 1990-х рр. до Архіву ОУН Аркадій Жуковський. До того вони зберігалися в Сарселі. Працюючи співредактором газети "Українське слово" (разом з Олегом Штулем), Богдан Кентржинський якийсь час мешкав у Парижі. Можливо, саме тоді невелика частина його паперів і залишилася в Парижі.

Хронологічно ці документи стосуються першої половини 1950-х рр. Саме в цей час Кентржинський захистив докторат в УВУ в Мюнхені (1951) і став членом НТШ (1952). Цим подіям присвячено багато уваги в зазначеному листуванні. Так, професор Борис Крупницький був науковим керівником Богдана Кентржинського. У листуванні з ним Кентржинський з'ясовував процедурні питання, пов'язані зі складанням відповідних екзаменів і промоції докторату. Захист дисертації на тему "Союз Карла XII з Мазепою в насвітленні найновішої шведської історіографії" відбувся 15 вересня 1951 р.

З Володимиром Кубійовичем Богдан Кентржинський був знайомий раніше. З цього листування ми дізнаємося, що Кентржинський робив переклад "Географії" Кубійовича німецькою мовою для публікації в Німеччині. На

[7] Детальніше про це див.: *Його ж.* Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві.

[8] *Kentrschynskyj Bohdan.* Karl X Gustav inför kristen i öster 1654–1655 // Karolinska förbundes årsbok. – Stockholm, 1956. – S. 1–140 (на цю тему Богдан Кентржинський захистив габілітаційну дисертацію: "Карл X Ґустав і східньо-европейська криза"); *idem.* Mazepa. – Stockholm, 1962. – 538 s.

жаль, їхнього листування за 1941–1943 рр. в Архіві ОУН у Києві відшукати не вдалося. Про Богдана Кентржинського Володимир Кубійович згадував у своїй книзі "Українці в Генеральній Губернії" як про берлінського кореспондента газети "Краківські вісті"[9] – органу УЦК.

З Володимиром Яневим у Богдана Кентржинського встановилися приятельські стосунки після того як Янів приїжджав до Стокгольма в липні 1951 р. на міжнародний конгрес соціологів. Володимир Янів разом з дружиною гостювали у родини Кентржинських. У листуванні з Володимиром Яневим обговорювалися питання підготовки матеріалів для "Енциклопедії українознавства".

Крім листів, у цій статті ми подали до публікації невеликий фрагмент спогадів Богдана Кентржинського "Рішення падає: курс на північ". На жаль, в архіві збереглися всього три перші сторінки цього дуже цікавого і змістовного автобіографічного тексту. Можливо, це був один з варіантів статті Кентржинського про свою діяльність як представника ОУН у Фінляндії в 1941–1944 рр. для ювілейного збірника, присвяченого 25-літтю ОУН. Але опублікований ним у цьому збірнику матеріал написано зовсім в іншому стилі – більш "сухо" і академічно[10].

Тексти документів публікуються без змін у правописі. Фонд Богдана Кентржинського ще не описаний, тому в легендах до документів подаємо тільки назву фонду.

ДОКУМЕНТИ

I. Дмитро Дорошенко

№ 1

Лист Д. Дорошенка до Б. Кентржинського від 27 травня 1950 р.

27.V.1950

Високоповажаний пане Богдане!

Дуже мені хочеться озватися до Вас і подякувати за те, що ви згадали про мою статтю в Historisk Tidskrift[1] 1937 р. про svensk-ukrainska förbindelser[*], але я довгий час був хворий і лежав два тижні в шпиталі. Тепер мені вже лехче, але лікарі заборонили мені всяку умову працю, навіть писання листів. Та й поки довідався я Вашу адресу, теж пройшов деякий час. Буду дуже радий, коли відгукнетеся й дасте про себе вістку. У на[с] зараз велика біда – нечувана повінь, і ¼ Вінніпега залила вода, але ще якось тримаємось. Щиро прихильний до Вас. Ваш Д. Дорошенко.

Моя адреса: D. Doroshenko 749 College Ave. Winnipeg, Man[itoba], Canada.

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, автограф.

---

[9] *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чікаго, 1975. – С. 277, 278.

[10] Див.: *Кентржинський Б.* На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні // Організація українських націоналістів. 1929–1954. – На чужині, 1955. – С. 301–329.

[*] Шведсько-українські відносини (*швед.*).

ІІ. Борис Крупницький

№ 2

Лист Б. Кентржинського до Б. Крупницького від 13 квітня 1951 р.

Стокгольм, 13.4.51

Дорогий пане професоре!

В понеділок 23 ц[ього] м[ісяця] приїжджаю о год[ині] 13.12 на тиждень до Мюнхену й буду невимовно радий зустрітися з Вами. Сподіваюся, що застану Вас там. Будьте ласкаві залишити в НТШ[2] вістку, де й коли зможу вас бачити.

Дуже спішу, тому ограничуся до цих кількох слів. В межичасі пересилаю Вам свої щирі вітання. Ваш Богдан Кентржинський

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

№ 3

Лист Б. Кентржинського до Б. Крупницького від 27 квітня 1951 р.

Мюнхен, 27.4.1951

Високоповажаний пан
проф[есор] д[окто]р Борис Крупницький
Гіммельпфортен

Високоповажаний пане професоре.

Як Вам уже писав ректор [Іван] Мірчук, я збираюся зробити докторат на УВУ[3]. Сьогодні Вам висилає канцелярія примірник до рецензії, до нього я мушу одначе дати Вам деякі вияснення.

Моя поїздка з Стокгольму сюди сталася дуже несподівано, і тому я хотів використати нагоду та привезти з собою дисертацію й можливо також здати деякі ригорози*. Проте я не вспів дописати своєї праці до кінця, їй бракує прибл[изно] 20 сторінок з оглядом по-перше шведських розшуків у турецьких архівах, які мають інтерес для нашої історіографії, а по-друге, з оглядом надзвичайно для нас цікавої дискусії в Швеції з приводу гострого випаду [Євгена] Тарлє проти шведської історіографії минулого року. Весь потрібний матеріял і виписки, що потрібні мені для цього закінчення я взяв з собою в надії, що зможу відірвати яких два дні в Мюнхені й вислати Вам працю цілістю. Тим часом, одначе, я вже п'ятий день тут, а можливости досі не знайшов. Постараюся зробити це в найближчих днях, а якщо це не вдасться, то прийдеться таки відложити до повороту до Швеції. В межичасі висилаю Вам незакінчену працю до ласкавої рецензії. Я буду в Мюнхені до 2-го травня, а потім виїжджаю до різних пунктів у Німеччині, 6-го травня буду в Кельні. Звідтіль їду до Швеції автом через Гамбурґ, і якщо б Ваше здоровля на це дозволило – бо я з прикрістю довідуюсь, що Ви лежите в шпиталі – і це не завдало би Вам клопоту, то я міг би постаратися відвідати Вас по дорозі, в першу чергу щоб привітати Вас, кому я в великій мірі завдячую свій інтерес до шведсько-українського союзу, а по-друге, щоб почути ваші ласкаві замітки щодо дисертації. Здавати усний іспит вже зараз навряд чи зможу, хоч дуже це було би для мене вигідне, хіба що при розмові з

* Ригорози (*з латини*) – іспити, що складаються при отриманні вченого ступеня.

Вами зорієнтувався б, що почуваюся до нього на силах. Перед від'їздом з Мюнхену пляную зате здати ригороз філософії й побічного предмету, щоб евентуально, після одобрення праці, не потрібно мені було вже їхати далекої дороги до Мюнхену (бо з Швеції це таки далеко), а я міг би приїхати до Вас, куди мені ближче, й здати той іспит.

Мені було би дуже приємно зустрітися з Вами, і якщо це для Вас можливо, то я просив би Вас кинути кілька слів для мене на адресу УВУ, але не пізніше 30.4., бо я останній раз буду в УВУ в середу 2-го травня, і до того часу відповідь наспіла би. Коли ж би не вспіли, то я подаю нижче адресу в Кельні, де мене можна буде осягнути до 6.5. Прийміть, пане професоре, запевнення моєї глибокої до вас пошани. Ваш

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

№ 4

Лист Б. Кентржинського до Б. Крупницького від 2 червня 1951 р.

Стокгольм, 2.6.1951

Високоповажаний пане професоре.

Сердечно дякую за Вашого вичерпного й доброзичливого листа. Просячи про деталізацію, я мав на думці бібліографічні покажчики щодо курсової літератури, але оскільки іспит має відбутися головно в площині дисертації, то я очевидно сам знайду відповідні джерела. Нажаль не все тут можна дістати з української історіографії, але сподіваюся, що дам собі якусь раду. Вказаного Вами курсу бл[аженної] п[ам'яті] проф[есора] Дорошенка нема ні в одній з шведських бібліотек (що м[іж] і[ншим] дуже характеристичне – всі українські книжки шведських бібліотек – це зовсім припадкова збиранина!), отже муситиму обійтися без нього. Я, щоправда, читав його років з десять тому, але був ще тоді замолодий і напевно не все сприйняв так, як зробив би це сьогодні.

З новішої української історіографії я знаю приблизно все важніше з безпосередніх студій, інші ж праці – посередньо, з обговорень.

Співчуваю Вам дуже в зв'язку з необхідністю довшого перебування в шпиталі, я сам кілька років тому мусів відлежати своє, і знаю, що це значить. Бажаю Вам від щирого серця найкращих поступів у лікуванні!

Сьогодні вислав Вам шведсько-німецький словник, найосновніший і найповажніший, який є на тутешньому ринку, то ж сподіваюся, що відповідатиме Вашим побажанням і потребам. Можливо маєте ще які побажання щодо шведських книжок, прошу писати – я з радістю видобуду для Вас.

Прошу Вас поблажливо віднестися до моєї книжки, я писав її маючи 22 роки, й сьогодні не одне написав би трохи інакше. Але тоді була велика потреба видати тут таку книжку, і вона викликала також цілу низку дуже прихильних і стимулюючих рецензій у Фінляндії.

Не знаю ще докладно, коли зможу приїхати знов до Німеччини. Пляную на липень, але завжди можуть виникнути якісь перешкоди. Не хотів би затягати остаточного оформлення свого докторату, бо й так уже через довголітню перерву в студіях стратив багато. Якщо вдасться мені завершити цю справу згідно з плянами цього літа, тоді задумую приступити до опрацювання своїх матеріялів про Карла XII-го в формі монографії. В нас ще нема такої основнішої праці, і думаю, що вона здалася б для наших істориків, які адже ж, окрім Вас, не мають доступу до швед-

ських джерел через незнання мови. Рад би почути Вашу думку в цьому напрямку та разом спитати, чи таку працю можна би представити на УВУ як доцентську. Чи могли б Ви мене поінформувати, які передумовини треба виконати, щоб бути допущеним на УВУ до такої презентації, і як це відбувається?

Буду рад в межичасі Вашим вісткам про реконвалєсційні поступи* та пересилаю щирі вітання для Вас і Вашої дружини.

Прийміть, пане професоре, запевнення моєї глибокої до вас пошани. Щиро Ваш

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

№ 5

*Лист Б. Крупницького до Б. Кентржинського від 18 липня 1951 р.***

Himmelpfort[4], 18.7.51

Високоповажаний пане колего.

Сердечно дякую за надіслання прекрасного і такого великого шведсько-укр[аїнського] словника. Зможу з Вами розрахуватися, коли приїдете до Німеччини, бо висилати гроші у Швецію не знаю чи можна.

Я вже по операції і перебуваю оце вже третій день вдома, в Himmelpfort. Отже приїжайте до мене (Ви хотіли приїхати в липні), і ми тут улаштуємо іспит. Дуже приємно буде мені з Вами ближче познайомитися. Маємо про що поговорити. Будете у мене гостем.

Моє здоровля поволі поправляється. Можливо, що десь в серпні я зможу поїхати до Мюнхена, оскільки це буде потрібне. Моя жінка і я щиро вітаємо Вас. Ваш Б. Крупницький.

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, автограф.

№ 6

Лист Б. Кентржинського до Б. Крупницького від 20 липня 1951 р.

Стокгольм, 20.7.1951

Високоповажаний пане професоре.

Великую радість справили Ви мені своєю вісткою. Не маючи відомостей від Вас вже доволі довго і знаючи про те, що Ви стояли перед операцією, я вже почав було турбуватися, чи не зайшли якісь комплікації*** та хотів саме писати до Вашої дружини. То ж щиро вітаю Вас з успішним переведенням операції і бажаю Вам від серця скорої реконвалєсценції.

Дякую Вам красно за запросини. Ви й не уявляєте собі, від як давна я чекаю на якусь нагоду зустрітися з Вами. А вже найменше від двох років ношуся з думкою

---

* Тобто одужування.

** Листа надруковано на поштовій картці. З лівого боку вгорі написано адресу відправника: "Prof. Dr. B. Krupnitzky. Himmelpforten. Niederelle 24a, Ochsenpoll 15. Kr. Stade – Engl. Zone, Germany". З правого боку внизу написано адресу отримувача: "Herr B. Kentrschynskyi, Humlegårdsg. 15/II. Stockholm, Schweden".

*** Тобто ускладнення.

зацікавити якесь шведське історично-наукове товариство улаштуванням для Вас викладу, щоб таким чином розрухати трохи відносини між нашою й шведською історіографією. Адже ж обов'язково треба докласти всіх зусиль, щоб нарешті покласти край тій саламасі*, яка ще й досі майже неподільно панує в шведській історіографії про Мазепу і союз з Карлом XII. Досі не робив ще ніяких конкретних заходів щодо такого викладу, але тепер, коли ми вже маємо безпосередній контакт і коли видужаєте остаточно й наберетеся сил, можу спробувати зробити дещо восени. На таку подорож треба зорганізувати 400–500 д[ойч] м[арок] (в Стокгольмі Ви очевидно жили б у мене), і коли не вдасться розрухати шведів, тоді я спробую склонити до цього УКК[5] або ПАУК[6]. В такому випадку виклад зорганізував би наш Акад[емічний] Клюб, з тим очевидно, що ми запросили б і шведських істориків. Я був би радий довідатися, чи Ви згідні дати свою апробату для цих моїх старань. Річ ясна, цілковитої певности нема, як скоро це вдасться перевести, думаю, що найраніше десь в грудні, або січні-лютому, може й пізніше. Але приготовання варто почати якнайскоріше.

З моєю поїздкою на іспит доволі кепська справа, бо поки що не можу натягнути відповідно фінансів на дорогу. Отже в цьому місяці не приїду напевно, не знаю ще також, як піде в серпні. Ускладнюється справа й тим, що підчас мого побуту в Мюнхені мене на УВУ інформували, що головний ригороз треба здавати перед двома професорами, т[обто] зн[ачить] що я крім до Вас мусів би ще їхати або на південь Німеччини до проф[есора] [Наталії] Полонської[-Василенко], або до Парижа до [Олександра] Шульгина чи [Ілька] Борщака. Такого матеріяльного напруження я ніяк не можу витримати в ближчому часі, тим більше, що ще й за промоцію** треба заплатити 200 д[ойч] м[арок]. Я звернувся до проф[есора] Мірчука, щоб дозволили мені здавати іспит тільки перед одним професором, тобто перед Вами, до кого мені найлегше й найдешевше приїхати, евентуально з тим, що проф[есор] Полонська надіслала б Вам свої запити письменно і Ви їх мене перепитали. Якщо ж обов'язкові два професори, тоді я запропонував дозволити замінити усний іспит на письменний, з тим, що Ви і проф[есор] Полонська, якщо б згодилися на це, надіслали свої питання до проф[есора] [Юрія] Шереха в Люнді, під якого наглядом я й міг би дати письменно свої відповіді і він вислав би їх вам і проф[есорові] [Наталії] Полонській[-Василенко] на оцінку. Сама ж промоція, це вже тільки формальність, і її я міг би відбути колись при нагоді. Не хотілося б мені відтягнути знов на неокреслений час остаточного оформлення свого докторату, бо по-перше, хотів би використати найінтенсивніше ще той час, який житиму в Швеції, для розрухання статтями й викладами шведських істориків, по-друге, пляную в співпраці з проф[есором] слявістики на стокгольмському університеті зорганізувати на осінній семестр якийсь курс українознавства, а для цього, очевидно, було б дуже вказано мати й формальний науковий стаж. Але відповіді ще від ректора не маю й не знаю, як поставляться до цих альтернатив.

В мене гостює тут від тижня доцент [Володимир] Янів з дружиною, який бере з рамени УВУ й НТШ участь у міжнародньому психологічному конґресі. Я зорганізував для нього обширне інтерв'ю з шведською пресою, і участь нашого делєгата проходить з добрим успіхом.

---

* Саламаха – старовинна українська народна страва, схожа на рідку кашу чи затірку.

** Промоція – присудження вченого ступеня.

Янів розказував мені, що УВУ плянує на осінь скликання конґресу науковців з-поза залізної заслони та що дуже турбувалися тим чи стан Вашого здоровля дозволить взяти в ньому участь. Але Ваші добрі вістки тішать мене, бо дозволяють сподіватися, що Ви в тому конґресі будете учасником. Це на мій погляд надзвичайно важне, бо тематика шведсько-українського союзу має якраз тепер ще й великий актуальний інтерес з огляду на концепцію упорядкування відносин у Східній Европі Карла XII й Мазепи. Цікаво було б і мені побувати на тому конґресі, але не думаю, що зможу спромогтись на те.

Якщо зможу приїхати в серпні, то повідомлю Вас завчасу. А в межичасі ще раз щиро бажаю вам, пане професоре, повороту до сил і здоровля і буду радий Вашим вісткам.

Щирі вітання Вам і Вашій дружині. Ваш

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

№ 7

Лист Б. Крупницького до Б. Кентржинського від 18 січня 1952 р.

Гіммельпфортен, 18.I.52

До вельми[поважного] пана доктора Б. Кентржинського
Дорогий пане докторе!

Між нами мусило зайти якесь непорозуміння. Бо я не отримав від Вас ні листа ні листівки. Може Ви післали на адресу лікарні, і там десь лист загубився. Я давно чекав на Вашого листа і навіть дивувався, що Ви мені після іспиту нічого не написали.

А як тепер бачу, сталося те, що я здавна називаю "die Tücke des Objekts"* або обставин. Дуже я був радий отримати від Вас тепер новорічні поздоровлення. Ми обидва – жінка і я – дякуємо і з свого боку бажаємо Вам в новому році всяких можливих благ, Вам і Вашій шановній дружині. Гратулюю** Вас з докторатом: оскільки мені відомо промоція пройшла цілком гладко.

З моєю хоробою затяжна справа. Я вже яких 8 тижнів удома і ведеться мені не дуже добре: здебільшого лежу в ліжку і пишу в ліжку; ба ще живий. Після курсу стрептоміцину в лікарні підвищена температура була щезла, а тепер знову появилася. І це недобре. Печінка стала дуже чутливою. Одним словом, живу зо дня в день. Можливо прийдеться ще раз переїхати до лікарні "по провірку".

Найгірше, що це дуже впливає на працездатність, навіть мінімальну. Тому я пишу уривками, коли почуваю себе ліпше. Ось написав значнішу статтю про Д. І. Дорошенка, мого незабутнього вчителя під заголовком "Д. І. Дорошенко (спомини учня)" і післав її проф[есору] Мірчуку для прочитання на святі, що має відбутися в пам'ять і на пошану Д. І. Дорошенка в Мюнхені. Пізніше, може видрукує її Борщак в своїй "Україні". Також займався я питанням федералізму (тут ми всі йдемо драгоманівським слідом) на Сході Европи. Напр[иклад], одна з цих статтей: "Російська політика супроти Січі і Дону в аспекті федералізму (порівняльні характеристики)".

---

* Підступність об'єкта (*нім.*).
** Тобто вітаю.

А тепер до статтей, які можна було б примістити в шведській мові. Я не претендую на гонорар і був би задоволений, коли б вони появилися. Покищо я вибрав три статті і мушу їх поволі ще раз переписати. Одну я вже почав переписувати: 1. Mazepiana в закордонних архівах. 2. Проблема упадку Батурина (або скромніше: деякі міркування з приводу упадку Батурина). 3. Шведсько-українські союзні договори 1708–1709. Всі три статті ніде не надруковані, на останню тему тільки конспект.

Ще раз сердечно вітаємо ми обидва Вашу шановну дружину і Вас з приводу Нового Року і просимо нас не забувать. З правдивою пошаною Ваш Б. Крупницький

P. S. Я все забуваю запитати Вас, скільки я Вам винний за коштов* швед[сько]-нім[ецький] словник, щоби при нагоді з Вами розрахуватися.

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, автограф.

№ 8

*Лист Б. Крупницького до Б. Кентржинського від 22 квітня 1952 р.***

Himmelpfort, 22.4.52

Дорогий пане докторе.

Сердечно дякую за святочні поздоровлення і з свого боку бажаю Вам з приводу свят щастя, здоровля і успіхів – Вам і Вашій шановній пані з дітками. До мого голосу приєднується і моя жінка, що теж сердечно Вас обох вітає. Дуже приємно було почути, що Ви мою другу працю дістали. Отож можу приступити до третьої. Проф[есор] [Олександр] Оглоблин просить мене дати йому відомости про графа Дальберга[7], сучасника Мазепи чи Орлика, а я їх не маю. Cederhielm в своїх "bref till sin broder Germun"*** (K. K. D. Lund 1912, VI, ст. 159), характеризуючи Мазепу, говорить, що він обличчям подібний до блаженної памяти графа Дальберга (lijk salig Gr. Dahlberg). Чи не можете Ви розшукати біографії Дальберга і основні дати подати мені (або може залишився і якийсь портрет Дальберга). Дуже прошу Вас при нагоді подумати про це, а може хтось з стокгольмських українців може в цьому відношенні прислужитися. Я перешлю все це проф[есору] Оглоблину в З'єднані Штати. Моє здоровля то гірше, то ліпше. Все ще маю жовтячку, але сиджу вдома і вперто не хочу до лікарні. Жалко, що Ви не можете приїхати. А може влітку буде якась нагода. Ще раз щиро Вас здоровлю. Ваш Б. Крупницький.

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, автограф.

---

* Так у тексті.

** Листа написано на поштовій картці. З лівого боку вгорі написано адресу відправника: "Prof. Dr. B. Krupnitzky. Himmelpforten. Niederelle 24a, Ochsenpoll 15. Kr. Stade – Engl. Zone, Tyskland, Deutschland". З правого боку внизу написано адресу отримувача: "Herr B. Kentrschynskyi, Humlegårdsg. 15/II. Stockholm, Schweden".

*** Листи до свого брата Ґермуна (*швед*.).

III. Володимир Кубійович

№ 9

Лист Б. Кентржинського до В. Кубійовича від 17 квітня 1950 р.

Стокгольм, дня 17-го квітня 1950.

Богдан Кентржинський

Високоповажаний пан проф[есор]
д[окто]р Володимир Кубійович
Мюнхен

Високоповажаний пане професоре.

Пройшла справді копа літ, відколи я мав з Вами безпосередній звязок, який оцим хотів би знову відновити. Прогалина в листуванні не значить одначе, що я не слідкував за Вашею працею, яка завжди так чітко і такими великими здобутками відзначається в нашому національному житті. Не відзивався так довго просто тому, що знаю, що Вас не слід обтяжувати особистими справами, на які в Вас навряд чи остається часу, а ділових справ такого формату, що оправдував би тривоження ними саме Вас, досі не було. То ж користаю сьогодні з нагоди ділової, щоб відновити контакт та згадати давнє минуле. Був би радий почути, як пережили 1944–1945 роки та як Вам тепер живеться. Останньо ми переписувались, здається, восени 1943-го року. Після того загули також мої переписки з д[окто]ром [Паулем] Коссманом[8], так що я так і не знаю, яка доля зустрінула остаточно мій переклад на німецьку Вашої Ґеоґрафії. Про кілька карт атлясу, які вони тоді вспіли видати, я пригадую, що Ви писали мені, що було на них багато помилок, але докладно я цих видань більше не бачив. До мене дійшли два зшитки Ґеоґрафії (Положення і Національності). Маю також ще деякі копії перекладеного манускрипту. Якщо Ви знаєте дещо більше про долю цеї праці, то будьте добрі поділитись інформаціями. Цікаво, де опинилися ті німці, що мали до діла з цим перекладом, особливо Коссман. Це була порядна і симпатична людина.

А тепер приступаю до діла. Вашій ласкавій увазі може припадково в якійсь з наших газет поручилося моє Українське Бюро в Стокгольмі, яким я перед роком відновив своє давнє гельсінське. Теперішні завдання і праця більш-менш ідентичні з тодішніми, з тим тільки, що я постановив ще більше уваги звернути на культурно-наукову пропаганду. Одним з чергових етапів цієї праці являється тепер розміщення найновіших українських і українознавчих видань, які мають поважніше значення, по найголовніших бібліотеках Скандинавії. В звязку з цим я просив би за вашим посередництвом (якщо будете такі ласкаві) НТШ і УВУ вислати по 5 примірників доцьогочасних випусків ЕУ[9] та по пару примірників всіх їхніх найновіших видань, які варто було б удоступнити скандинавським науковцям. Я сподіваюся, що ми поширимо більше, одначе на початок вистарчить цих кількостей. В Люнді вже почав таку акцію з успіхом проф[есор] Шерех, отже є надія сподіватись, що і нам повинно б дещо вдатися. Писав мені проф[есор] Шерех, що радив Вам вислати ЕУ просто до т[ак] зв[аного] Російського Інституту в Стокгольмі. Завтра я буду бачитись з професором тутешньої кафедри слявістики (він до речі естонець) і приготовлю його на цю посилку. Якщо появилися ще які інші видання, крім видань НТШ і УВУ, що заслуговували б на розміщення тут, то буду вдячний за вказівки й поради. Тут треба

заповнювати великі прогалини, але при тому й можна витиснути за видання якийсь гріш. Якщо тяжко буде прислати всі видання, то прошу про докладні списки. "Гандбук оф Юкрейн"[10] повинен би також розійтися в кількох примірниках. Ціни найкраще подавати в долярах, щоб легше було тут їх перерахувати. Адресу для посилок і листування подаю нижче. Буду радий Вашим вісткам[*].

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

№ 10

Лист В. Кубійовича до Б. Кентржинського від 29 січня 1951 р.[**]

Мюнхен 29 січня 1951.

До високоповажаного пана
ред[актора] Богдана Кентржинського
в Стокгольмі.

Дорогий пане колего!

Сердечно Вам дякую за Вашого листа та за всі Ваші заходи, зв'язані з наданням дійсного членства Свен Гедінові[11].

З нашої сторони хочу Вас зразу поінформувати, що звертаємося окремим листом безпосередньо до Свен Гедіна від імени Президії НТШ з проханням дати згоду на обрання в дійсні члени. Відпис нашого листа до нього подаю в долученні. У нас, як знаєте вже, для проведення всіх формальностей, зв'язаних із обранням у дійсні члени, вимагане голосування членства даної Секції – у нашому випадку Математично-Природничо-Лікарської. Це голосування відбувається зараз в еміграційних умовах кореспонденційною дорогою на розісланий реферат про наукову діяльність кандидата. Такий реферат зладжу про Свен Гедіна я і сподіюся, що до якогось півтора місяця можна буде після вплинулих відповідей (вони напевно будуть тільки звичайною формальністю) затвердити його обрання.

Про хід справи вже на нашому внутрішньому терені НТШ постараюся Вас постійно інформувати.

Про справу з обранням Свен Гедіна в дійсні члени інформую рівночасно й проф[есора] Шереха.

Пишіть, дорогий пане колего, що коло Вас зараз нового. Буду цікавий на всяку від Вас вістку. Прошу прийняти вислови моєї правдивої для Вас пошани

В. Кубійович (проф[есор] д[окто]р Володимир Кубійович)

П. С. Тому що не маємо адреси Свен Гедіна, то листа до нього дозволяю собі переслати до Вас із проханням переслати його адресатові. Так само прошу Вас подати на[м] по-змозі якнайшвидше його адресу, щоб ми могли йому переслати деякі наші видання. В. К.

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, машинопис.

---

[*] Останнє речення не вмістилося повністю, і його неможливо прочитати.

[**] Листа надруковано на бланку НТШ: "Наукове Товариство ім. Шевченка. Ševčenko Scientific Society. München 62, Schließfach 8".

№ 11

Лист В. Кубійовича до Б. Кентржинського, перед 20 жовтня 1951 р.[*]

Пане колего!

Щирий привіт з Парижа, подяка за Вашу дописку до листівки панів Яневих і прохання:

а) життєпис Свена Гедіна;

б) кілька слів про Вас;

в) чи Ви евент[ально] могли би написати до України[12], яку редагує проф[есор] Борщак, дещо про Публікатіонсштеллє?

Щирий привіт.

Ваш В. Кубійович

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, автограф.

№ 12

Лист Б. Кентржинського до В. Кубійовича від 20 жовтня 1951 р.

Стокгольм, 20.10.51.

Дорогий пане професоре.

Прикро мені, що так довго мусіли чекати відповіді на вашу листівку – за яку Вам щире спасибі! – але прийшла вона саме тоді, коли я обертався по Німеччинах і всяких інших Мюнхенах. Вернувся до Швеції в кінці вересня, але просидів два тижні в Ґьотеборгу, заки приїхав до Стокгольму.

Спішу вислати Вам в першу чергу біографію Гедіна. Зробив я Вам просто переклад з найсвіжішої шведської енциклопедії. На кінці подав олівцем назву німецької книжки про Гедіна, яку написала його сестра. Її Ви напевно зможете дістати в Парижі. Крім того стоїть немало про нього в німецьких та інших енциклопедіях. Якщо потрібні Вам ще які додаткові інформації, то я можу зробити деякі витяги з шведських газет з нагоди його 85-ліття в 1950 р. Будь ласка напишіть, чи це Вам потрібно. Зрештою можу отримати найсвіжіші дані просто від нього. Але наскільки знаю, він зараз і в останні роки не робить нічого іншого, як викінчує обрібку матеріялів останньої великої експедиції, про яку є згадка в переложеній мною енциклопедичній статті.

З Вашого прохання про життєпис внескую, що він дав уже згоду на іменування його почесним членом НТШ. Чи це так? Якщо так, то був би дуже вдячний за Ваше потвердження, бо очевидно хотів би в звязку з цим зробити з ним інтервю. Просив би Вас також про такі інформації в звязку з цим вибором, які я міг би подати при тому інтервю, покликуючись на Вас.

Як бачите, журналістичний живчик мене не кидає, хоч я одокторився нарешті на УВУ підчас останнього побуту в Мюнхені. Інших спеціяльних новин довкола себе наразі не маю, хіба тільки те, що за кілька тижнів знов вибираюся поза полярний

[*] Листа написано на поштовій листівці з фотографією фонтанів в Porte de St-Cloud в Парижі. З лівого боку вгорі адреса відправника: “Exp. W. Kubijowytsch. 27 rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.) France”. З правого боку внизу адреса отримувача: “Monsieur B. Kentschynskyj. Stockholm – Sverige. Ukrainian Bureau, Hùmlegårdsgat 15/II”.

круг і до Нарвіку[13], і вже тепер заздалегідь кланцаю зубами від того, як там намерзнуся.

Про Публікаціонсштеллє[14] міг би написати, але справа не така проста. Я, щоправда, заінтродукував україністичні праці там, зробив переклад Вашої географії та опрацьовував транскрипцію номенклятури двох чи трьох мап атлясу. Але вже в січні 1942 р. я виїхав до Фінляндії, і нічого з того, що вийшло потім друком я не бачив. Не знаю навіть скільки того всього вийшло друком. Для уточнення цього всього треба би звязатися з інж[енером] [Михайлом] Селешком, який здається там працював після мене. Пригадую собі, що Ви колись писали мені ще до Гельсінок, що бачили одну чи дві з виданих Ваших карт та що там маса помилок і неточностей. Єдине, що попало мені до рук, були два випуски Вашої географії для службового вжитку: одна про національності, а друга, здається, про територію.

При нагоді хочу Вас спитати, який є реґулямін вступлення до НТШ. Мене це цікавить тепер особисто. По-друге, хочу Вам пригадати, що я все ще не отримав списку чужинецьких членів НТШ, який Ви мені колись обіцяли. По-третє, в вересні минуло 30 років від смерти Альфреда Єнсена[15], який був членом НТШ, я збираюся про нього написати. В звязку з цим цікавий знати, чи [є] що про нього в архівах НТШ і чи писали щось про нього в виданнях НТШ після його смерти. Про це повинен би знати проф[есор] Кузеля, бо він колись з ним співпрацював. По-четверте, я знайшов рахунок книгарні НТШ у Львові з 1909 р. виставлений співакові [Модестові] Менцінському в Стокгольмі. Писаний він рукою і виглядає дуже чепурно. Якщо НТШ хоче його мати до архіву, то я радо вишлю. По-пяте, щирі вітання Вам і проф[есорові] Кузелі.

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

№ 13

Лист В. Кубійовича до Б. Кентржинського від 5 січня 1952 р.[*]

Сарсель, 5.I.1952

Високоповажаний пан
д-р Богдан Кентшинський
Штокгольм

Дорогий пане докторе.

Дякую за Вашого приємного листа з 20.X.1951 та за життєпис Свен Гедіна. І я в межичасі товчуся між Парижем і Мюнхеном і це причина моєї пізньої відповіді і подяки.

В першу чергу з Різдвом Христа і Новим Роком, бажаю Вам і Вашій пані всього добра та щастя, а передусім багато сил, щоб перевести в діло всі добрі задуми в ім'я визволення нашої Батьківщини.

Ваш життєпис про Свен Гедіна вповні вистачає. Він прислав нам свою знимку зі щирим привітом. Гадаю, що це можна вважати за його згоду і тепер цю справу пущу в рух. У відповідному часі повідомлю Вас, як справа представляється і попрошу, щоби Ви відвідали великого ґеографа. Дякую за інформацію про публікаціон-

[*] Листа надруковано на бланку: "Наукове Товариство ім. Шевченка. Sociètè Scientifique Ševčenko, 27, rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.) France".

сштеллє. Останні новості міг би подати д[окто]р Е. Ю. Пеленський[16], який працював там в послідних місяцях існування III Райху.

Відповідаю на ваші запити. Ви можете стати звичайним членом НТШ. Для тієї цілі прошу внести письмо до Відділу НТШ на мої руки і прохати приняти як звичайного члена. Додайте Ваш короткий життєпис. Список чужинецьких членів не можу Вам нині переслати, бо не маю директора канцелярії і ледве живу з перевтоми. За деякий час це зміниться і тому прохаю Вас написати це мені за два місяці. В справі Альфреда Єнсена не можу нічого сказати, ми ніяких архівів не маємо, все залишилося у Львові. Рахунок виставлений Менцінському книгарнею НТШ пришліть – будемо вдячні. Напишіть, як то було в Нарвіку. Я особисто радше поїхав би дещо на південь, бо вже відучився від лещат і снігу.

Мабуть буде Вам цікаво знати і довідатися, що праця над першою частиною ЕУ добігає кінця. Вийшли 7 і 8 зошити, в яких між іншими представлена найновіша історія України, друкується 14-тий (Народне господарство), так що залишається перед нами лише 15-тий зошит. Йде підготовка до видання англійського і праця над другою гасловою частиною ЕУ, що матиме 4 томи. Кромі цього починаю друкувати мою велику етнографічну карту Галичини. Це все серед великих фінансових труднощей, в яких находиться НТШ. Тож зрозуміле, що я не є точним відписувачем листів. Дещо мороки мав я з пропозицією обняти Виконний Орган[17]. Хотя й виставили мою кандидатуру всі партії, згуртовані в УНРаді, я не міг прийняти цеї пропозиції, бо крім інших мотивів не міг кинути розпочатої наукової роботи, зокрема ЕУ.

Що біля Вас? Буде приємно, як напишете кілька слів. Щирий привіт!

Ваш В. Кубійович

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, машинопис.

№ 14

Лист Б. Кентржинського до правління НТШ
на руки В. Кубійовича від 9 січня 1952 р.

Богдан Кентржинський
Гумлєгордсґатан 15/II
Стокгольм, Швеція

До Хвального Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка
27, рю де Бов, Сарсель (С. е О.)
Франція

На руки Генерального Секретаря проф[есора] д[окто]ра
Володимира Кубійовича

Цим прошу приняти мене в звичайні члени НТШ. Залучаю життєпис та спис головніших праць і викладів.

Стокгольм, 9-го січня 1952-го року.

Богдан Кентржинський

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

№ 15

Додаток до листа Б. Кентржинського
до правління НТШ від 9 січня 1952 р.
"Життєпис"

ЖИТТЄПИС

Я народився 9 (22) лютого 1919 р. в Рівному на Волині, де й прожив без перерви до 1936 р[оку]. Середньошкільну освіту отримав в Українській Коедукаційній Гімназії Федора Пекарського в Рівному, при якій зложив матуру в 1936 р.

Цього ж року я вписався на гуманістичний факультет Варшавського Університету та студіював на ньому до 1939 р. (девять триместрів) ґерманістику й історію. Впродовж цього часу я зложив іспити з загальної й німецької історії, з фільософії (з льогікою й психольогією), з історичної німецької граматики, та працював над маґістерською працею про [Франца] Ґрілльпарцера[18].

Від 1937 р. рівнобіжно з студіями на університеті, я студіював також на Високій Журналістичній Школі в Варшаві, на якій відбув шість триместрів та зложив всі приписані іспити.

В 1938 р. я був на шеститижневому ґерманістичному курсі при університеті в Франкфурті над Майном.

Вибух війни перервав мої студії в Варшаві. В зимовому семестрі 1939 р. я був приватним асиситентом професора слявістики в Осльо, а в 1940 р. записався на гуманістичний факультет берлінського університету, де продовжував свої ґерманістичні студії з спеціялізацією в площині ісляндської саґи й Едди[19], та працював над докторською працею про віддзеркалення мотивів ісляндської саґи в Несторовій хроніці. Проте й ці студії й ця праця були перервані воєнними подіями, і я на початку 1942 р. виїхав до Фінляндії на наукові відчити перед Географічним і Історичним Товариствами Фінляндії. В 1943 р. я тримав цикль викладів на українознавчі теми при університеті в Гельсінках.

В 1944 р. я переселився з Фінляндії до Швеції, де й перебуваю до сьогодні. В 1950 р. я зложив на стокгольмському університеті іспит слявістики на ступінь кандидата фільософії.

Я жонатий від 1941 р. і маю троє дітей.

Мюнхен, 23 квітня 1951-го р. Богдан Кентржинський

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

№ 16

Лист В. Кубійовича до Б. Кентржинського від 28 лютого 1952 р.[*]

Сарсель, 28/II 1952.

Дорогий колего!

Дякую за листа з 9/I і вибачте за спізнену відповідь: багато роботи турб[от]. Кінчаємо 15 з[ошит] ЕУ, стараємося зібрати якийсь гріш на другу частину. Будемо

[*] Листа написано синім чорнилом на бланку: "Наукове Товариство ім. Шевченка. Sociètè Scientifique Ševčenko, 27, rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.) France".

прохати Вас о поміч в приєднанні нових членів прихильників тощо. Про це ще напишимо окремо.

Шлю 2-гий кон[верт]* в справі евр[опейського] від[ділення] НТШ. Якщо не можете бути особисто бувайте серед нас при помочі заступника… Найкраще прислати заяву без подання особи заступника, щоби не склалося так, що хтось з нас дістане забагато повновластей, а може заступати лише дві особи.

Тішуся Вашими успіхами (Ваші реферати). Жду на обіцяний лист в різних справах. Щирий привіт Ваш В. Кубійович

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кетржинського. Оригінал, автограф.

№ 17

Лист Б. Кентржинського до В. Кубійовича від 8 березня 1952 р.

Стокгольм, 8.3.1952.

Дорогий пане професоре.

Дякую за листа, залучники, запрошення на з'їзд 23.3.

Є деякі шанси на те, що я зможу приїхати на Збори, бо й так збирався до Парижа. Прелімінарно** прошу отже за Вашим ласкавим посередництвом зголосити мій приїзд. Прибув би я 22, або 23-го, докладно про прибуття, або про можливість прибуття ще своєчасно повідомлю.

В зв'язку з приїздом на Збори я затримався б у Парижі зо два тижні, бо це я вперше там буватиму. Хочу Вас спитати, чи я мав би можливість на той час отримати приміщення й евентуально харч у будинку НТШ, і якщо так, то на яких це відбувається умовах. Я чув, що Париж дуже дорогий, і що треба докладно все вирахувати наперед, хоч всеодно завжди коштуватиме більше.

І ще одне. Жиючи тут на свойому північному відлюдді, я не часто матиму нагоду побувати в осередку НТШ, а брати участь особисто в наукових зібраннях то вже мабуть майже ніколи. Через те, якщо це тільки можливо, хотілося б мені використати теперішню нагоду для доповіді в рямках НТШ. Тема: Українська справа в аспекті шведської каролінської історіографії. І знов прохання Вашого посередництва, бо не знаю, до кого в Сарселі в цій справі звертатись. Буду вдячний за Вашу відповідь у цій справі впродовж слідуючого тижня, щоб я знав, чи маю з собою брати матеріяли.

Тішуся перспективою скорої зустрічі. Щирі вітання. Відданий Вам

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

---

* Це скорочення написане нерозбірливо, тому подаємо імовірний варіант.

** Тобто попередньо (*з пол.*).

IV. Наукове товариство ім. Шевченка

№ 18

Лист Б. Кентржинського до Президії НТШ від 8 березня 1952 р.

Богдан Кентржинський

Стокгольм, 8-го березня 1952.
Гумлеґордсґатан 15/II

До Хвальної Президії Наукового
Товариства ім. Шевченка
Сарсель, Франція

Прошу приняти вислови моєї щирої подяки за Ваш цінний лист з 29 м[инулого] м[ісяця] з повідомленням про приняття мене в звичайні члени НТШ. Ваші приязні вітання й побажання з цієї нагоди сприймаю як зобов'язання й напрямні в моїй дальшій праці.

Одночасно з вдячністю підтверджую отримання статуту й історії НТШ. Тепер би мене цікавило отримати ближчі дані про провід і працю Історично-Філологічної Секції як також про спосіб пересилання до неї евентуальних рефератів чи звідомлень з обсягу історії.

В залученні пересилаю звідомлення УПК[20] про мій виклад про політичне тло союзу Карла XII з Мазепою в Стокгольмі 4.I. ц[ього] р[оку].

З правдивою пошаною й щирими вітаннями

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

V. Володимир Янів

№ 19

Лист В. Янева до Б. Кентржинського від 23 вересня 1951 р.[*]

Вельмишановний і дорогий докторе.

Ми тиждень тому вернулися з "турне" Сарсель–Мадрид. Мушу сказати, що було не менше цікаве, як поїздка на північ. В хаті застали гори пошти, м[іж] і[ншим] Ваш лист, за який сердечно дякую. В понеділок 17.IX був на УВУ і дізнався, що Ви саме були в М[юнхені]. Дуже жал[к]ую, що на два дні спізнився і не міг з Вами стрінутися. Дуже тішуся, що Ви остаточно покінчили зі своїми справами. Сердечно Вам з дружиною гратулюємо за осягнення докторського ступеня і сподіємося, що він Вам не тільки в життю придасться, але й нераз манитиме сісти ще раз за шпаргали про Мазепу чи Орлика (чи щось таке подібне). Враження з Сарселю доволі позитивне, нажаль не маю змоги писати більше, бо не хотів би цеї карточки спізнювати. Думаю, що до Сарсель на стало виберуся в половині листопада. Ви певно читали репортаж зі Швеції, вміщений у двох номерах "Самост[ійника]"[21]. Там Ваше прізвище

---

[*] Листа написано на поштовій картці. Зліва вгорі адреса відправника: "W. Yaniw. München, Germany, Leopoldstr. 101.I. Мюнхен 23.IX.51". З правого боку внизу адреса отримувача: "Herr. Red. Dr. B. Kentrschynskyj, Stockholm – Sverige. Ukrainian Bureau, Hùmlegårdsgat 15/II.".

проскочило*. Репортаж, як і звіт з конгресу** немилосердно скорочені. Зате повністю пішов звіт з конгресу у "Америці"[22] з 23, 24 і 27 серпня б[іжучого] р[оку]. Там згадка теж про Вашу ролю. "Християнський Голос"[23] приніс нотатку (на підставі моїх інформацій) в ч[ислі] з 9.IX (теж з Вашим прізвищем). "Укр[аїнське] Слово"[24] передрукувало інформацію з УПК. Щось вмістила "Свобода"[25] (так мені пишуть з Америки), але я її ще не читав. За переслані примірники УПК щире спасибі.

Думаю, що моя картка з дороги з Есп[анії] зайшла в порядку (пошта в Есп[анії] улаштована жахливо). Не гадаю, щоб Вам треба було вертатися в УПК до мого побуту в Швеції. Зате буду Вам вдячний як щось вмістите про збірку. Тільки будьте такі добрі – і на випадок поміщення інформації чи замітки – перешліть це число мені (як можна в 2-3 примірн[иках]). До половини лист[опада] напевно можете присилати на дотеперішню адресу.

Буду радий, як дістану якусь вістку від Вас. А що думаєте робити з матеріалами [Володимира] Панченка[26]? Не маринуйте.

Поклін пані від нас обоїх. Вітайте Марію, Тараса і Бебі[27]. Вітайте знайомих, зокрема Богдана і Юрія[28]. Здоровимо Вас обоє сердечно. Ваш В. Янів.

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, автограф.

№ 20

*Лист В. Янева до Б. Кентржинського від 28 листопада 1951 р.****

Вельмишановний і дорогий докторе.

Маю намір написати до преси про Швецію під певним аспектом: вся увага шведів звернена на людину. До цього треба б мені деяких матеріялів і був би д[уже] вдячний, як би Ви мені дещо написали або просили когось з Ваших співробітників, щоб мені коротко подали (цілком сухо, тільки факти) деякі дані з ділянок суспільного забезпечення (шир[ота] ренти для старих осіб, від кількох років – мабуть 60 – мабуть незалежно від того, чи був обезпечений чи ні і т[ак] д[алі], допомога матері-дитині, безробіття і т[ак] д[алі]). Також платні для некваліф[ікованих].

Моє прохання тільки під одним услів'ям: як воно Вам не забере надто багато часу чи енергії.

Ми з Німеччини вже ось-ось вибираємось. Я за тиждень, жінка за 3–4 тижні. Їдемо до Сарсель. Німеччина сильно пустіє.

Як там у Вас на внутрішньому фронті? Чи наладнуються якось відносини, чи далі по старому. Поклін Вашій пані. Вітайте Ваших співробітників. Сердечно здоровлю В. Янів

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, автограф.

---

* Йдеться про те, що "Український самостійник" на той час був органом Закордонних Частин ОУН під проводом Степана Бандери, а Богдан Кентржинський був одним з чільних діячів ОУН під проводом Андрія Мельника.

** Володимир Янів брав участь у роботі міжнародного конгресу соціологів у Стокгольмі.

*** Листа написано на поштовій картці. З лівого боку вгорі адреса відправника: "W. Yaniw, München, Leopoldstr. 101". Під адресою написано: "Від 4.12.1951 Ю[рій] Б[орис]". Очевидно, це дата отримання листівки в Українському Бюро в Стокгольмі. З правого боку внизу адреса отримувача: "Herr Red. Dr. B. Kentrzynskyj, Stockholm, Hùmlegardsgat 15/II, Ukrainian Bureau, Schweden".

№ 21

Лист В. Янева до Б. Кентржинського від 4 березня 1952 р.[*]

Вельмишановний пане докторе.

Дозволяємо собі пригадати Вам, що ми ще не отримали Ваших цінних статей для американського видання ЕУ. Як повідомляє нас проф[есор] Шерех, Ви були ласкаві обіцяти виготовити їх ще в місяці лютому. Просимо повідомити нас листівкою, яка їх доля. Якщо статті ще не готові, то дуже просимо приспішити свої праці, і в якнайкоротшому часі нам переслати, щоб ми могли вив'язатися з зобов'язань перед нашим видавництвом.

В надії на скору й позитивну відповідь остаємося з правдивою пошаною

Янів (секретаріят)

П. С. Будь ласка, всі чужі імена і назви подавати мовою оригіналу. Я[нів]

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, машинопис.

№ 22

Лист В. Янева до Б. Кентржинського від 12 липня 1952 р.[**]

Сарсель, 12 липня 1952.

Високоповажаний пан
д[окто]р Богдан Кентржинський, Стокгольм

Дорогий докторе, хочу Вас знову трохи активізувати по лінії науковій. Є такі можливості. Цілком реальна для Вас. Европ[ейський] Відділ оживив працю Істор[ично]-Філос[офської] Секції, яка є до нас прикріплена. Праця ведеться шляхом Кореспонденційних Засідань (цикльостильних[***]). Одно вже відбулося, друге йде на цикльостиль, третє підготовляється. До участи в засіданнях є допущені не тільки д[ійсні], але й зв[ичайні] члени. Отже пришліть щось зі своїх речей. Може це бути автореферат більшої праці, а може бути теж якась доповідь, студія тощо. Довжина: ок[оло] 20–30 тис[яч] друкарських значків. Резюме тієї доповіді піде згодом в чужемовних проседінгсах[4*], яких один том має ще цього року вийти.

Друга можливість: В вересні ц[ього] р[оку] відбувають студенти (ЦЕСУС[29] і Обнова[30]) свої Літні курси. В зв'язку з тим приїде до нас і досить багато науковців (як прелеґенти[5*]). Хочемо цю оказію використати, щоб відбути наукову конференцію НТШ. Передбачаємо, що буде понад десять доповідей, переважно іст[орично-]

[*] Листа надруковано на поштовій картці. З лівого боку вгорі над текстом відбиток штемпеля: "Ševčenko Sociètè Scientifique". З правого боку внизу над підписом відбиток штемпеля: "Редакція Енцикльопедії Україназнавства". На звороті з лівого боку вгорі відбиток штемпеля з адресою відправника: "Ševčenko Sociètè Scientifique 27, rue des Bauves Sarcelles (S. et O.) France". З правого боку внизу надруковано адресу отримувача: "Dr. B. Kentrschynskyj, Hùmlegardsgatan 15/II. Stockholm, Suede".

[**] Листа надруковано на бланку: "Наукове Товариство ім. Шевченка. Sociètè Scientifique Ševčenko, 27, rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.), France. Европейський Відділ. 561/EB/52".

[***] Циклостиль – апарат для копіювання друкованих текстів.

[4*] Тобто в наукових працях, наукових записках (*від англ.* – proceedings).

[5*] Тобто лектори.

філос[офської] Секції. Якщо б Ви мали змогу в цьому часі відновити знакомство з Францією, могли б Ви читати доповідь. В зв'язку зі сподіваною більшою кількістю зголошень час доповідей ограничений до пів-години. Тему доповіди і участь треба зголосити відворотно. Доповідь повинна бути написана, а побажано навіть, щоб вона була перебита на машині, щоб автори могли доповіді після прочитання залишити до диспозиції Дирекції Секції, бо хочемо їх використати для Кореспонденційних Засідань. До 15 серпня повинно прийти коротке резюме доповіді (4000 літер) бо учасникам хочемо дати циклостильний бюлетень з змістами праць, щоб улегшити дискусію. Ці резюме будуть згодом поміщені в чужемовних проседінгсах, які хочемо видати ще цього року. Крім української версії Вашого резюме можете прислати ще чужемовну версію, а саме в тій мові, в якій хочете мати вміщене резюме в проседінгсах. Допущені мови: франц[узька], англ[ійська], нім[ецька].

Був би дуже радий, якщо мали б змогу взяти участь у цій імпрезі. Якщо ж час чи гроші не дадуть Вам змоги приїхати до нас, тоді сподіюся бодай, що напевно дасьте нам якийсь матеріял до наших Кореспонденційних Засідань. Матеріял можете прислати кожночасно, бо ми тепер справу засідань форсуємо. Для Вас це може остільки мати певен інтерес, що чужемовні проседінгси – це своєрідна виказка.

Кінчаю, бо хочу ще інших приятелів позапрошувати на Засідання чи пак на конференцію, бо плян постав недавно і часу мало, отже хочу якнайскорше понаписувати, щоб люди мали час приготовитися.

Володимир Янів

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, машинопис.

№ 23

Лист В. Янева до Б. Кентржинського від 10 грудня 1954 р.[*]

Сарсель, 10 грудня 1954.

Високоповажаний пан
д[окто]р Богдан Кентржинський
в Стокгольмі

Високоповажаний пане докторе.

Ви нас цілковито іґноруєте, не пишете, не посилаєте матеріялів до ЕУ. Прикро нам, але ми знову змушені звернутися до Вас і тим разом, сподіваємося, відізветеся.

Будь ласка, подайте нам дату народження й евент[уально] смерти, чи яка тепер доля Вашого батька Антона Кентржинського, відомого кооператора і суспільного діяча з Волині (Рівне), а також ближчі інформації про діяльність батька. Хочемо помістити в ЕУ2, але наші відомості заскупі. Чекаємо відповіді.

З правдивою пошаною й щирим привітом В. Янів (секретаріат).

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, машинопис.

---

[*] Листа надруковано на бланку: "Наукове Товариство ім. Шевченка. Sociètè Scientifique Ševčenko, 27, rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.), France. Чекове конто: c/c Paris 351671. Телефон: ч. 582, Sarcelles". Внизу над підписом відбиток штемпеля: "Редакція Енциклопедії Українознавства".

№ 24

Лист В. Янева до Б. Кентржинського від 23 жовтня 1955 р.

Сарсель, 23 жовтня 1955. ТД/163

Високоповажаний пан
д[окто]р Богдан Кентржинський, Стокгольм

Дорогий докторе.

Ви напевно з преси знаєте, що я тепер працюю над організацією Акції відзначення Трагічних Дат. Цілий змисл тої Акції, щоб притягти до неї всіх українців, отже насамперед вірних двох наших віровизнань, потім українців різних політичних мастей. І одна й друга ціль майже досягнута (пишу "майже", бо ідуть ще кінцеві заходи для фіналізації збирання підписів тощо, отже ще можуть вийти якісь дрібні труднощі, але в принципі всі погодилися дати свої підписи, а православні із католиками практично співпрацюють у Комітетах, побудованих на паритетности). Комітети будували ми тільки в країнах більшого нагромадження українців. У Швеції не оплачувалося творити осібного Комітету для тих кількох десятків людей, для яких навіть спільного Богослужіння не можна відправити. А спільно помолитися зможуть вони в дні 1.XI хоч би на підставі численних закликів у пресі (яка містить їх без різниці "фарби").

Проте, думаю, що Швецію треба включити в одно: на днях вийде звернення до української еміґрації. Його підписали представники всіх установ (а також політичних партій і середовищ) Німеччини, Франції, Бельгії, Еспанії, Італії і т. д. Я думаю, що до складення підписів треба б включити й Швецію. І то підписати повинні всі, хто якесь середовище репрезентує. Я не знаю в яких Ви тепер стосунках із Федорчуком[31], і тому до него напишу окремо, але не пошкодило б, якщо б Ви ев[ентуально] з ним поговорили, хто й за що підпише, щоб і в Швеції вийшла солідарна маніфестація! Але якщо Вам незручно говорити з Ф[едорчуком], тоді підписуйте самі і стягніть підписи від тих, які щось репрезентують, зазначуючи завжди хто в чиїм імені підписує. Тому що Акція збирання підписів вже наприкінці, прошу дуже, щоб Ви Вашу згоду дали по змозі якнайскорше (що не хочу Вас підмовити "на слизьке", бачите хіба із преси до У[країнського] Слова включно. Для орієнтації: вже маю підписи д[окто]ра [Василя] Федорончука[32] й інж[енера] [Андрія] Кішки[33]!).

При нагоді: може б Вам взагалі вдалося щось зробити в зв'язку з Акцією. Тобто: вмістити якісь матеріяли до преси про те, що тепер українці організують таку Акцію й що масово підписали заяву-звернення. В зв'язку з інформацією про Акцію можна подати й матеріял про само переслідування. Може якась пресконференція – найкраще під 4.XII, бо тоді скрізь будуть подібні конференції. Може радіопередачі. Федорончукові вдалося виєднати, що його радіо й радіо Ватикан передасть Комунікат про Акцію й про переслідування на всіх мовах, на яких надає. Передачі Служб Божих будуть з Риму, Мюнхену, Парижа, може й з Бельгії. Якщо б вдалося щось зробити, інформуйте. Успіхи поодиноких теренів заохочують інші терени й суґґерують[*] добрі думки.

Жаль, що ми не стрінулися за Вашого перебування у Франції. Я мав гаряче літо: майже два місяці був без перерви у дорозі. Завжди з приємністю згадую Стокгольм і Ваш милий дім. Прошу вітати Вашу паню від нас обоїх.

Сердечно Вас вітаю Ваш В. Янів[**]

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Оригінал, машинопис.

[*] Тобто навіюють, підказують (*з пол.*).

[**] Останнє речення написано від руки синім чорнилом.

VI. Мемуари

№ 25

Фраґмент спогадів Б. Кентржинського

I. РІШЕННЯ ПАДАЄ: КУРС НА ПІВНІЧ

Вже в перших днях після вибуху німецько-совєтської війни довірився мені покійний д[окто]р Володимир Панченко-Юревич, що Провід Українських Націоналістів підготовляє встановлення української репрезентації в Фінляндії. Я маю особливі причини поставити це дороге мені ім'я на самому початку своїх ремінісценцій. Так як Провід ОУН дав почин створенню нашої закордонно-політичної бази поза межами Райху, в країні тисяч озер, так Панченко-Юревич безпосередньо заважив на моїй причасності при реалізації тих плянів.

Бігом найближчих тижнів він дав мені відчути, що розказує про ці справи не тільки з огляду на мій давній живий інтерес до Фінляндії, нитки особистих зв'язків, які лучили мене від кількох літ з тією країною і взагалі з Скандинавією та деяке знання про той терен (перед війною і підчас війни я провів низку місяців у Фінляндії, Швеції й Норвегії), але й тому, що в якійсь формі передбачує й для мене конкретні завдання в зв'язку з фінськими плянуваннями.

Дедалі ставало ясніше, що Панченко, так би мовити, збирається лянсувати* мене як того, хто мав би отримати доручення реалізації цих завдань. Труднощі нашого Визвольного Руху, серед усіх його носіїв, репрезентуючих найрізнородніші політичні й партійні угруповання й констеляції, лежать у значній мірі в дошкульному браку кваліфікованих людей до означених завдань. На зовнішньому відтинку ці труднощі особливо великі. Часто приходиться людям занадто молодим, занадто юним і невиробленим, перебирати завдання, які в нормальних обставинах виконують кваліфіковані, вишколені сили принаймні середнього віку. Приходиться заправлятись і набирати досвіду вже в ході самої праці, що не завжди впливає додатньо на її результати.

Але, з другої сторони, чар юности лежить у її вірі в свої сили, в її ентузіязмі. Мені було тоді двадцять два роки, я був такий же зелений, як і вся молодь такого віку, і тому не бракувало мені ентузіязму й пориву, коли почали зарисовуватись перспективи отримання відповідальних і цікавих доручень. Я не знав ще майже нічого про її конкретний характер, але й не застановлявся над тим, чи вік мій не буде мені на перешкоді в переcправах з значно старшими й досвідченими в державному апараті людьми, які в своїх нормальних обставинах звикли трактувати таких молодиків з поблажливою доброзичливістю, але ніяк не політичних речників. Я не здавав собі справи з відповідальности, яку мусів би був перебрати на себе. Але, припускаю, не здавав я собі справи й зо своєї молодости, вважаючи себе – як правдоподібно всі, хто недавно поклав двадцятку на плечі – викристалізованим характером, який зуміє дати собі раду в усякій ситуації.

Я мимохіть всміхаюсь, згадуючи ті свої роки.

І якщо мені заощаджено було багато ударів, розчаровань, неуспіхів і всяких інших невдач, якими звичайно карається безжурна молода самовпевненість, то було це не стільки моєю заслугою, оскільки надзвичайним щастям виконувати свою

* Тобто рекламувати, пропагувати (*з пол.*).

працю в орбіті милих і вирозумілих людей – як тих, які покликались на мене й визначили напрямні моєї праці, так і тих, серед яких прийшлось діяти впродовж трьох воєнних років на одному з найбільш вдячних і сприятливих для української справи теренів нашого континенту.

З Володимиром Панченком-Юревичем лучила мене в тому часі понад півторарічна приязнь, яка встигла пройти різні стадії вершин і низин, не виключаючи також не раз гострих конфліктів. Але без огляду на той процес і його стадії одна річ для мене сьогодні незаперечна: я був під великим впливом тієї небуденної індивідуальности, свідомо й підсвідомо перебираючи від неї багато річей, які видавались мені гідними наслідування. Після професора Романа Смаль-Стоцького, якого незабутня особиста доброзичливість супроти мене за моїх варшавських студентських років залишила на мені назавжди незатерті сліди, була це в тому часі друга українська особистість, якої інтелект і европейський розмах мене цілковито полонили. А що Панченко, попри всі свої незвичайні якості, все ж не був ангел і мав також деякі снобістичні слабкості, то не дивно, що й ці його притаманності не лишались без впливу на мене.

Коли почала в Проводі ОУН назрівати справа фінської місії і, покищо без мого відома, висуватись моя евентуальна кандидатура в зв’язку з нею, я мав за собою дещо більше, ніж півтора роки побуту в Берліні. Приїхав я туди на початку грудня 1939 р. з Норвегії, куди я напередодні війни подався через балтійські країни, Фінляндію й Швецію, щоб відвідати Кнута Гамсуна[34] й Льофотські острови, реалізуючи мрію ще шкільних років, і де заскочила мене війна. Відіславши відразу з вибухом війни свій польський пашпорт до польського посольства з заявою, що не вважаю себе більше польським горожанином, я стягнув на себе неласку не тільки посольства, але й норвезької поліції, яку посольство почало цькувати на мене. Моя перша думка була вертатись до Фінляндії, але поліція заявила мені, що посольство задумує ескортувати мене насильно до Польщі та замовило вже у шведів транзит для мене. Тут шведи прийшли з виручкою, відмовивши транзитної візи. Незабаром Польща стала окупованою територією і польське посольство залишило мене в спокої. Я отримав візу до Фінляндії, але шведи знов відмовили транзитної візи. Не помогло й те, що я відразу в день нападу більшовиків на Фінляндію, як тільки вістка про це дійшла до Осля, зголосився добро-*.

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

КОМЕНТАРІ

1. “Історичний журнал”, який видавався в Стокгольмі. Йдеться про статтю: *Doroschenko D*. Svensk-ukrainska förbindelser under 1600- och 1700-talen i belysning av den nyaste ukrainska historien-skrivningen // Historisk Tidskrift. – Stockholm, 1937. – Häfte 2. – S. 129–149.

2. Європейське відділення Наукового товариства ім. Шевченка після Другої світової війни було відновлене в Мюнхені, а з 1951 р. його діяльність було перенесено до Сарселя, передмістя Парижа.

3. Після Другої світової війни (з осені 1945 р.) Український вільний університет відновив свою роботу в Мюнхені.

* На цьому текст обривається.

4. Гіммельпфорт – невеличке містечко у Східній Німеччині (федеральна земля Бранденбург) неподалік від Берліна.

5. Йдеться про Український конгресовий комітет Америки.

6. Йдеться про Панамериканську українську конференцію.

7. Далберг Ерік Йонссон (1625–1703) – державний і військовий діяч Швеції, художник, автор гравюр, зокрема про Північну війну 1655–1660 рр., учасником якої він був.

8. Коссман Пауль Ніколаус (Paul Nikolaus Cossmann; 1869–1942) – німецький публіцист і редактор.

9. Йдеться про "Енциклопедію українознавства".

10. "Handbook of Ukraine" – довідкове видання про Україну, яке вийшло на початку 1940-х років у Німеччині. Одним з авторів був В. Кубійович.

11. Свен Андерс Гедін (1865–1952) – шведський географ і топограф, фотограф, письменник, ілюстратор власних творів.

12. "Україна" – журнал, який видавав Ілько Борщак в Парижі в 1948–1953 рр.

13. Нарвік – місто в Норвегії.

14. Публікаціонсштеллє – дослівно перекладається як відділ публікацій. Очевидно, йдеться про якусь німецьку видавничу установу.

15. Єнсен Альфред Антон (1859–1921) – шведський історик, славіст.

16. Пеленський Євген-Юлій (1908–1956) – український бібліограф, літературознавець, музеєзнавець, громадський діяч.

17. Йдеться про Виконний Орган Української Національної Ради.

18. Ґрілльпарцер Франц (1791–1872) – австрійський поет і драматург.

19. "Едда" – таку назву мають два твори в ісландській літературі. "Старша Едда" – це найдавніша збірка епічних творів ісландської літератури; "Молодша Едда" – твір середньовічного ісландського письменника Сноррі Стурлусона, написаний у 1222–1225 рр.

20. Очевидно, йдеться про "Українську пресову кореспонденцію", яку видавало створене Кентржинським в Стокгольмі Українське пресове бюро.

21. "Український самостійник" — політично-інформативний тижневик, виходив у Мюнхені в 1950–1957 рр.

22. "Америка" – українська католицька газета. Виходить від 1912 р. в місті Нью-Брітиш (штат Коннектикут), видання Союзу українців-католиків "Провидіння".

23. "Християнський голос" – український католицький релігійно-суспільний тижневик. Виходить у Мюнхені з 1951 р.

24. "Українське слово" – українська газета, тижневик. Виходила з 1933 р. в Парижі (в жовтні–грудні 1941 р. – в Києві). З 1992 р. знову виходить у Києві.

25. "Свобода" – найстаріша у світі україномовна газета, що виходить без перерви, найбільша і єдина щоденна українська газета у США.

26. Володимир Панченко-Юревич – український журналіст. На жаль, про цю людину збереглося мало інформації. Зиновій Книш у своїй книзі "Розбрат" писав, що В. Панченко-Юревич походив з Чернігівщини. В середині 1920-х рр. виїхав на навчання до Німеччини, але назад до СРСР не повернувся, згодом отримав німецьке громадянство. Співпрацював з донцовським "Вісником" у Львові (під псевдонімом). Редагував газету "Український вісник" – орган Українського національного об'єднання (Берлін). Помер в 1942 р. від сухот.

27. Йдеться про наймолодшу дитину Богдана Кентржинського – сина Еска.

28. Йдеться про Богдана Залугу і Юрія Бориса – співробітників Богдана Кентржинського по Українському пресовому бюро у Стокгольмі.

29. Центральний союз українського студентства після Другої світової війни відновив свою роботу в Мюнхені в березні 1946 р.

30. Товариство українських студентів католиків “Обнова” існує з 1930 р.

31. Керівник української організації у Швеції, близької до ОУН-б.

32. Василь Федорончук (1915–?) – український журналіст, керівник відділу ОУН в Італії в повоєнний час. У 1951–1975 рр. керівник української програми на італійському державному радіо.

33. Андрій Кішка – український громадський діяч. У 1950 р. переїхав з Бельгії до Іспанії разом зі своєю дружиною бельгійкою. З 1951 р. виконував функцію представника уряду УНР в екзилі та УНРади в Іспанії. У 1956 р. А. Кішка заснував Товариство українсько-іспанської дружби. Наприкінці 1950-х рр. із поступовим занепадом Студентської громади та, як наслідок, зменшенням перспектив розгорнути ширшу діяльність в Іспанії А. Кішка виїхав до Канади.

34. Кнут Гамсун (1859–1952) – норвезький письменник, нобелівський лауреат.

Юрій Черченко (Київ). **Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим.**

У статті публікується листування українського історика і громадського діяча Б. Кентржинського з науковцями істориками Д. Дорошенком, Б. Крупницьким, географом В. Кубійовичем і соціологом В. Яневим. Це листування зберігається в Архіві ОУН у Києві.

Ключові слова: листування, Кентржинський, Дорошенко, Крупницький, Кубійович, Янів.

Юрий Черченко (Киев). **Переписка Богдана Кентржинского с Дмитрием Дорошенко, Борисом Крупницким, Владимиром Кубийовичем и Владимиром Яневым.**

В статье публикуется переписка украинского историка и общественного деятеля Б. Кентржинского с учеными историками Д. Дорошенко и Б. Крупницким, географом В. Кубийовичем и социологом В. Яневым. Эта переписка хранится в Архиве ОУН в Киеве.

Ключевые слова: переписка, Кентржинский, Дорошенко, Крупницкий, Кубийович, Янив.

Yurii Cherchenko (Kyiv). **The Correspondence of Bohdan Kentrschynskyj with Dmytro Doroshenko, Borys Krupnytsky, Volodymyr Kubiiovych, and Volodymyr Yaniv.**

The article presents the correspondence of the Ukrainian historian and public figure B. Kentrschynskyj with the historians D. Doroshenko and B. Krupnycky, geographer V. Kubiiovych, and sociologist V. Yaniv. This correspondence is kept in the Archive of OUN in Kyiv.

Key words: correspondence, Kentrschynskyj, Doroshenko, Krupnycky, Kubiiovych, Yaniv.

Всеволод НАУЛКО (*Київ*)

МОЇ ЗУСТРІЧІ З ЯРОСЛАВОМ ДАШКЕВИЧЕМ

Уперше з Ярославом Дашкевичем я зустрівся у червні 1963 р., будучи аспірантом Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, але в зв'язку із браком спеціалізації етнічної статистики і картографії проходив навчання в Інституті етнографії ім. М. Миклухо-Маклая всесоюзної Академії наук.

Ярослав Романович тоді працював в Інституті суспільних наук разом з відомим львівським економістом Володимиром Петровичем Огоновським, який нас і познайомив. Добре пам'ятаю першу зустріч з високим струнким чоловіком, дуже жвавою і інтелігентною людиною. Дізнавшись, що я займаюсь етнічною статистикою України, Ярослав Романович тільки зауважив, що багатьох моїх колег вже нема, а "тє далєче". Що таке "далєче" він, зрозуміло, добре знав.

Я йому дав автореферат своєї дисертації, а він мені монографію "Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX в." (Єреван, 1962). Один з його колег, на прізвище Чуприна, побачивши в моєму рефераті прізвище заступника директора Інституту етнографії АН СРСР С. І. Брука, тут же зауважив: "Всяке добре діло без жида не обходиться". На цю гостру фразу Я. Дашкевич одразу відповів: "А що ви хочете, їхня культура принаймні на дві тисячі років давніша за нашу". Хочу лише додати, що мій керівник був кавалером чотирьох бойових орденів за участь у Другій світовій війні.

Я. Р. Дашкевич разом з тодішнім завідувачем відділу Львівського музею етнографії і художньої творчості Василем Васьковим був одним із рецензентів моєї першої монографії "Етнічний склад населення УРСР" (К., 1965), яка викликала значний інтерес широкої наукової громадськості. При всіх "за" і "проти" книга не залишила байдужим читача і розійшлася в продажу за кілька днів. Коли я перебував в Едмонтоні 1981 р., разом із головою КІУС Богданом Кравченком, в гостях у професора Івана Лисяка-Рудницького, той попросив підписати примірник моєї книги, яку він придбав від відомої правозахисниці художниці Алли Горської, що трагічно загинула. Цей примірник Горська одержала через мою двоюрідну сестру, теж художницю Галину Зубченко. Цікаво, що Галина не сказала мені, для чого вона просила примірник.

Назвавши свою рецензію “Досліджено вперше” (“Молодь України”, 27 вересня 1968 р.), її автори мали на увазі, що вперше було “піднято” невідомі статистичні першоджерела, вперше на возз’єднаній українській території визначався її етнічний склад, вперше було введено корективи в облікові дані на підставі ґрунтовних досліджень. “Ярлики” ж на буржуазних націоналістів цікавили передусім тих, хто залишав поза увагою зміст праці. Хоча, я повторююсь, ця критика була б більш об’єктивною, якби Главліт не викинув посилання на праці тих же С. Рудницького, М. Кордуби або В. Кубійовича.

У кожному разі вважаю, що ця праця була чесною і об’єктивною. Треба пам’ятати, за яких жахливих умов вона писалася. Незважаючи на коротку хрущовську “відлигу”, радянська статистика була під сімома замками. Кожна проголошена цифра давалася буквально з кров’ю. Про греків не можна було взагалі писати, враховуючи діяльність “чорних генералів”. Геноцид євреїв? “А хіба винищували тільки їх?” Сотні тисяч депортованих, на думку ідеологічних цензорів, не існувало, і в статистичних обліках їх залічували до “інших”. Про болгар і угорців теж практично не згадували, адже вони воювали на боці Німеччини. І тому книжка вийшла з величезними купюрами і без посилань.

З іншого боку, вона давала уявлення про величезні людські втрати від воєн, голодомору, депортацій, безглуздої національної політики “уточнення” кордонів, що супроводжувалася переселенням тисяч людей.

Хоча, повторюю, багато з того, що я написав у 23 роки, я вже ніколи б не повторив. Без ярликів на “ізми” взагалі книгу б не видали, як і будь-яку іншу, як і без обов’язкових згадок про партійні з’їзди. Розумного читача це не повинно було дезінформувати.

І тому зрозуміло, чому ця праця викликала величезний інтерес. Купували по кілька примірників, з полиць магазинів вона зникла дуже швидко.

До речі, як ставилися “українські буржуазні націоналісти” до моїх праць після “критичних” зауважень, свідчить лист Голови НТШ Європи професора Аркадія Жуковського від 10 січня 1991 р. (зберігається в моєму особистому архіві). От що він писав: “Мені надзвичайно приємно нав’язати з Вами листовний контакт. Мені приходилося викладати примітивний курс географії України в Паризькій Сорбонні (філії її ІНАЛКО) і я все був гордий за Вашу етнічну карту за переписом 1959 р. А для Кубійовича ця карта була за євангелію. Разом з ним ми постійно числили квадратики для обчислення національностей в поодиноких містах України. Радію, що українська антропогеографія має гідного продовжувача піонерської роботи Ст. Рудницького”.

Ярослав Дашкевич, на відміну від деяких наших удаваних “патріотів”, умів читати праці поза ярликами або дифірамбами на честь владних структур, звертаючи передусім увагу на їхній зміст.

Моє листування з Я. Р. Дашкевичем кінця 1970-х років було пов’язане із Всесоюзною сесією, присвяченою польовим етнографічним і антропологічним дослідженням, яка відбулася в Єревані 19–22 квітня 1978 р.

Він мав виступити на цій сесії з доповіддю про етнографічне дослідження вірменів України, а я про динаміку чисельності вірменського населення. Згодом ми домовились зробити спільну працю, присвячену чисельному і територіальному розміщенню вірменів у межах сучасної України, оскільки я мав першоджерела різних обліків стосовно Наддніпрянської України, зокрема перепису 1926 р. з архіву АН СРСР. На жаль, виконати цю роботу нам не судилося.

Як свідчать листи Ярослава Романовича, він внаслідок хвороби не зміг побувати на єреванській сесії, але я йому надзвичайно вдячний за те, що він зробив добру справу, познайомивши мене зі справді легендарною особою – славетним бібліографом Федором Максименком, якому згодом він присвятив свою розвідку в книзі "Постаті".

Як дивно подекуди переплітаються людські долі! 1957 р. мене прийняли на посаду молодшого наукового співробітника відділу етнографії для складання карт до монографії "Українці". До того я закінчив кафедру геодезії та картографії географічного факультету Київського університету і два роки працював інженером на Київській військово-картографічній фабриці.

Заступник директора інституту і завідувача відділу етнографії відомий історик Кость Григорович Гуслистий приніс мені відбиток великої за обсягом статті Федора Максименка "Межі етнографічної території українського народу", опублікованої у "Бібліотечному збірнику" (ч. 3 за 1927 р.). У ній на 31-ій сторінці було відтворено повну бібліографію вкрай важливої у науковому і політичному розумінні теми, включаючи роботи А. Шафарика, К. Черніга, А. Ріттіха, Г. Величка, Є. Фішера, М. Грушевського, О. Русова, Л. Нідерле, С. Томашівського, С. Рудницького, В. Охрімовича, М. Кордуби, В. Гериновича, Є. Карського та інших. К. Гуслистий попередив мене, що цей відбиток я повинен використовувати тільки для службового користування і його не слід "нікому показувати". До речі, в моїй монографії посилання на цю роботу були вилучені цензурою.

К. Гуслистий також сказав, що відбиток розвідки Ф. Максименка він дістав від Максима Тадейовича Рильського, тоді академіка і директора нашого інституту. Але на відбитку стоїть автограф відомого історика Миколи Ткаченка, який, як відомо, зазнав також не легких випробувань долі. Чому і коли ця праця потрапила до М. Рильського від М. Ткаченка, залишається невідомим.

Я запитав економ-географа, професора Олексія Тимофійовича Діброву, хто такий Федір Максименко. Він відповів, що про його долю він нічого не може сказати, швидше за все вона трагічна.

Яке ж було моє здивування, коли Ярослав Романович порекомендував мені для доповіді в Єревані використати шематизми про вірменів західноукраїнських областей, які зберігаються у відділі бібліографії Львівського університету, яким керує … Федір Максименко. Це було восени 1977 р., тобто через півстоліття від написання ним його чудової роботи.

А тоді Ярослав Романович, покинувши всі справи, як він це робив неодноразово, повів мене крутим схилом до університетської бібліотеки на вул. М. Драгоманова, де я вперше на власні очі побачив цю непересічну

людину, одного з найкращих українських бібліографів[1]. Таким чином, завдяки Ярославу Романовичу і Федорові Максименку я познайомив учасників Всесоюзної наукової сесії з вірменськими шематизмами.

Про це джерело не буду багато говорити, оскільки один з листів Ярослава Романовича до мене, від 31 березня 1978 р., майже повністю йому присвячувався. Скажу лише, що багато з того, що передбачав Ярослав Романович, підтвердилося при дослідженні мною шематизмів. Вони, зокрема, містять інформацію про чисельність вірменів за парафіями Східної Галичини і Буковини від 1843 до 1939 рр. Починаючи від XX ст. помітна тенденція з боку обліковців перебільшувати чисельність вірменів, що зрозуміло з точки зору намагання зберегти, принаймні на папері, їхні парафії від негативної дії міграційних і етнічних процесів. Це меншою мірою стосувалося великих міст (Львів, Чернівці), Трансільванії та Закарпаття, де залишалися сприятливі умови для вірменської торгівлі.

Згодом надзвичайно приємно було прийняти пропозицію упорядників підготувати розвідку до ювілейного збірника на пошану Ярослава Дашкевича. Вона була опублікована спільно з О. О. Франко під назвою "Етнографічна та народознавча спадщина Ф. К. Вовка"[2].

Ярослав Романович дуже багато допомагав мені, коли я в бібліотеці ім. В. Стефаника працював над книжкою, присвяченою листуванню Федора Вовка з Володимиром Гнатюком, яка вийшла друком 2001 р. у Львові.

Не пам'ятаю, щоби хоч раз він відмовив у кваліфікованій консультації!

Будучи надзвичайно добрим дослідником, готовим завжди прийти на допомогу, Ярослав Романович був дуже принциповим і відвертим у своїх поглядах, визнаючи обґрунтовану критику на свою адресу.

Як відомо, академік К. Студинський опублікував листування між О. Барвінським і Ф. Вовком[3]. Ці листи були передруковані у збірнику "У півстолітніх змаганнях" (К., 1993). Причому п'ять листів Ф. Вовка до О. Барвінського упорядники "переадресували" К. Студинському. Насправді Ф. Вовк надіслав йому лише два листи за 1904 і 1905 рр.[4]. Коли я про це сказав Я. Дашкевичеві, який керував зазначеним виданням, він погодився із зауваженнями і подякував.

Нарешті, останній лист від Ярослава Романовича я одержав у жовтні 1989 р. Подальша необхідність в епістолярному спілкуванні між нами відпала, оскільки ми стали співробітниками одного закладу – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Він очолив Львівське відділення, а я – відділ пам'яток духовної культури, і зустрічалися ми, як мінімум, щомісяця.

---

[1] Про нього див.: *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2007. – С. 671–679.

[2] Mappa Mundi: Зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 675–697.

[3] Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1929. – Т. CL. – С. 405–407.

[4] Див.: *Наулко В. І.* Листування Ф. К. Вовка: (З фондів архівів) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи. – К., 1997. – С. 97–102.

Багато років ми спілкувалися з Ярославом Романовичем на різних наукових форумах, як-от на конгресах МАУ, конференціях, присвячених НТШ або окремим проблемам. Пам'ятаю його чудові виступи на міжнародній конференції "Україна – Польща" у Кам'янці-Подільському (1992) і на міжнародній конференції з історії і культури греків у Маріуполі 1996 р.

Останній лист Ярослава Романовича також був пов'язаний з нашою участю у представницькій науковій конференції з історії, економіки, літератури і мови Скандинавських країн і Фінляндії, яка відбулася в Архангельську 10–17 жовтня 1989 р.

Для цієї конференції я підготував розвідку про шведських колоністів в Україні, згодом опубліковану в збірнику "Проблеми історичної географії України" (К., 1991. – С. 77–84).

Перед публікацією я дав Ярославові Романовичу прочитати цю доповідь, і він зробив слушні зауваження (див. лист № 5 від 30 жовтня 1989 р.). Якщо я знав про шведське походження Софії Русової, то, наприклад, зовсім невідомою залишалася розвідка А. Лойта про переселення шведів із естонських островів до України. А чого варті зауваження Ярослава Романовича про "епітети" біля прізвища Івана Мазепи, про які він написав не без притаманного йому гумору! Хоча у своє виправдання хочу сказати, що я прагнув навести різні погляди щодо Мазепи, які побутували в українській народній творчості, як позитивні, так і негативні.

Кожна зустріч з Ярославом Романовичем приносила, принаймні мені, величезну радість: ніякої пихи, зверхності, постійне намагання допомогти, теплий гумор, загалом чудові людські якості. Таким він був. А ще з приємністю згадую нашу співпрацю в керованій ним експертній комісії ВАК України.

Згадую і свою останню зустріч з дорогим Ярославом Романовичем. Було це наприкінці листопада 2009 р. на бенкеті після захисту дисертації молодого викладача Чернігівського університету (про що він потім мені нагадав!) Володимира Пилипенка.

Я. Дашкевич, хоча і мав тонке почуття гумору і займався кавказькими народами, ніколи не був прихильником барвистих фраз, особливо на застіллях. Не знаю чому, може, відчуваючи, що я його бачу востаннє, я підвівся і запропонував підняти келих за Ярослава Романовича. Всі встали зі своїх місць, а я назавжди запам'ятав його вдячний погляд…

* * *

Нижче подаємо листи Я. Р. Дашкевича до В. І. Наулка. Вони збереглися у науковому архіві автора цієї статті.

Листування між нами розпочалося в середині 1960-х років у зв'язку з підготовкою до друку моїх перших монографій "Етнічний склад населення Української РСР" (К., 1965) і "Географічне розміщення народів в УРСР" з картою етнічного складу населення (К., 1966).

Перший лист, без дати, Ярослав Романович надіслав мені не пізніше 1964 р., після того як я, знаючи зацікавленість Дашкевича караїмським етносом, попросив надіслати мені невелику довідку. Як бачимо, насправді він

прислав ґрунтовну статтю з широким використанням різних зарубіжних видань – російських, польських, американських, німецьких.

Я уважно переглянув бібліографію праць Ярослава Романовича (див.: Ярослав Дашкевич: Бібліографічний покажчик. – Львів, 2006. – С. 259) і можу констатувати, що, незважаючи на значну увагу, приділену караїмам у його доробку, цієї розвідки серед інших праць немає і вона може бути залічена до його наукової спадщини.

Інші наведені тут листи стосуються нашої спільної участі у різних наукових форумах.

Документи є автографами і передаються без втручання в оригінальний текст.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

[Б. д., ймовірно 1964 р.]

Караїми – одна з дрібних тюркомовних народностей України. Самоназва "карай" (в множині "карайлар") пов'язана не з національною, але з релігійною сферою: арамейсько-староєврейське "караїм" – це "ті, що знають письмо" або "ті, що пояснюють письмо", тобто – "ті, що вірять в біблію".

Походження караїмів досі не з'ясоване. З кількох основних теорій (наприклад, що караїми – потомки хозарської верхівки, яка прийняла юдейську релігію, чи що вони – кипчаки, які прийняли юдейську релігію десь в XIII ст.) найбільш правдоподібне, що караїми – залишок прихильників юдейської секти, яка виникла у VIII ст. серед євреїв Месопотамії. Ці сектанти, мабуть, у XIII ст. емігрували на Крим і там присвоїли кипчацьку (половецьку, куманську) мову як розмову. Мовою релігійного обряду залишилася староєврейська.

Караїми Правобережної та Західної України завжди говорили по-кипчацькому, мовою, близькою до мови т. зв. Куманського кодексу, що постав у першій половині XIV ст. в Криму. В мові помітні також староєврейські, арабські, іранські, греко-візантійські, монгольські, українські та інші елементи, які й, в зв'язку з відсутністю достовірних писемних джерел, в певній мірі пояснюють складну етнічну історію караїмів.

На українських землях караїми появилися, можливо, ще в XIII ст., в період існування Галицько-волинської держави. Найдавніші документальні відомості про караїмські колонії в українських містах походять з XV ст. (колонія в Києві згадується в 1462 р.). Караїмські легенди говорять, що на Україну караїми переселилися з Литви, куди їх з Криму спровадив великий князь Витовт (Вітавтас) в кінці XIV ст. Діалект українських караїмів однак в деяких відношеннях відрізняється від діалекту литовських караїмів (їх центр в м. Тракай біля Вільнюса) і відбиває давнішу стадію розвитку караїмської мови. Це й може бути підставою гіпотези про те, що українські караїми покинули Крим раніше від литовських.

Антропологічні дані про українських караїмів бідні – вони говорять лише про відмінність антропологічної будови караїмів як в порівнянні з євреями України, так і в порівнянні з українцями.

В середньовіччі (XV–XVIII ст.) кількість караїмів на Україні ніколи не виходила поза кількасот осіб. Караїмські колонії існували в Києві (згадка 1462 р.), Львові (згадка про ліквідацію колонії в 1475 р.), Луцьку (найдавніша згадка в 1506 р.). В Галичині відомі колонії в Кукизові (від 1692 до 1831 р.), Жовкві, Самборі, Бережанах, Тисьмениці (в усіх цих містах приблизно до 1820-х рр.). На Волині – в Деражні (до 1768 р.). Одна з найдавніших колоній, залишки якої збереглися до сьогодні, існувала в Галичі (особливо в присілку Залуква). Найдавніша згадка про галицьких караїмів походить з 1550 р. В 20–30-х рр. XIX ст. туди переселилися караїми з усіх, згаданих вище, галицьких містечок. В 1929 р. колонія в Галичині налічувала близько 130 осіб; в Луцьку тоді ж було близько 80 караїмів.

В умовах феодального міста караїми користувалися самоврядуванням та мали повні права громадян міста. Вони утворювали окремі громади на чолі з хазаном, який виконував як адміністративно-судові, так і релігійні функції голови громади. Судово-адміністративне самоврядування караїмів у Галичі та Луцьку зберігалося до останніх десятиріч XVIII ст.

Караїми займалися, в основному, сільським господарством, вони бували також дрібними торгівцями (торгували переважно воском, полотном, тютюном), шинкарями, пекарями, різниками, візниками. Ці професії, як традиційні, зберігали вони до Другої світової війни і, навіть, зберігають їх до сьогодні. Відомо, що караїми вступали до козацького війська і доходили до високих посад (в XVII ст. – полковник Ілля Караїмович – противник Богдана Хмельницького).

В науці найкраще досліджена мова караїмів. Їх етнографія вивчалась дуже поверхово.

Відповідно до своїх релігійних принципів, караїми завжди вели замкнуте життя в межах своїх громад. Шлюби допускалися лише з одновірцями, що й довело, в значній мірі, до фізичної дегенерації караїмів. Фольклор бідний через сильний вплив релігійної літератури, яка до середини XIX ст. відігравала основну роль в культурному житті караїмів. Записи фольклору походять переважно з кінця XIX – початку XX ст. В 20–30 рр. були спроби утворити власну літературу, яка не виходила, в основному, поза фольклорне русло.

Звичаї караїмів регламентувалися релігійною обрядовістю; зрештою, про них відомо небагато. Для прикладу – відомо, що караїм не міг бути присутній при смерті іншої людини, якщо таке траплялося, мусів пізніше проходити спеціальний обряд очищення; одружувалися звичайно в зрілому віці – весілля дуже скромне; розлучення незвичайно просте. В матеріальній культурі, в XIX – на початку XX ст., нібито цілком не відрізнялися від свого оточення – українського та польського міського населення: різко відрізнялися від єврейського.

В уяві довколишнього населення для караїмів характерна ціла низка етнопсихологічних особливостей: вони дуже чесні, в торгівлі – не спекулянти, працьовиті, тихі й спокійні, але не боязкі, відважні, в стосунках з іншими національностями – привітні.

Незважаючи на суворий національно-релігійний бар'єр, постійно відбувалася асиміляція караїмів – вихід з громад через одруження з некараїмами. Ще в середньовіччі караїми стали двомовними, а навіть тримовними (паралельно вживалися караїмська, українська і польська чи російська мови). На початку XX ст. поглибилося заникання рідної мови, яка почала відігравати функцію своєрідної потайної мови, незрозумілої для оточення. Асиміляційні процеси відбилися також на

антропоніміці: в Галичі караїми мали патронімікальні прізвища на -ович, -евич; в Луцьку, переважно, прізвища чисто українських типів.

Під час німецької окупації деяку частину караїмів окупанти винищили фізично. В 1944–1945 рр. приблизно ⅔ караїмів – з тих, що залишилися в живих, емігрувало до Польщі й там остаточно розпорошилося. На сьогодні залишилися окремі родини караїмів у Луцьку та Івано-Франківську, а також рештки колонії на передмісті Галича – Залукві. За переписом 1959 р. на території тогочасної Станіславської області проживало 65 караїмів, з яких 47 вважало караїмську мову рідною.

Караїмам Галичини і Волині присвячена чимала наукова література (не менше 100 назв), в першу чергу – лінгвістичного характеру. В дослідженнях побуту караїмів у 10–20-х рр. XX ст. брали участь також українські вчені, зокрема Володимир Гребеняк та Богдан Януш.

Література (основна, лише новіша):

К. М. Мусаев, Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология, М., 1964, 344 стор.

Його ж, Караимский язык, "Языки народов СССР". т. 2, М., 1966, стор. 260–279.

B. Janusz, Karaici w Polsce, Kraków, 1927, 114 стор.

S. Szyszman, Die Karäer in Ost-Mitteleuropa, "Zeitschrift für Ostforshung". 1957, H. 24–54.

O. Pritsak, Das Karaimishe, "Philologiae Turcicae fundamenta". t. 1, Wiesbaden, 1959, стор. 318–340.

W. Zajączkowski, Die bibliographichen Materialen zur Erforshung der Karaimischen Sprache und Volkskunde, "Folia Orientalia". t. 1 (1959), Kraków, 1960, fasc. 2, стор. 338–346.

[без підпису]

№ 2

Львів, 31 грудня 1977 р.

Дорогий Всеволоде Івановичу,

Сердечно вітаю Вас з Новим роком – бажаю міцного здоров'я, багато щастя та дальших наукових досягнень.

Дякую Вам за листа. З приємністю виконаю Ваше прохання – на єреванську конференцію, про яку Ви згадуєте, я запропонував повідомлення на тему "Вірмени України. Підсумки та завдання етнографічного дослідження". В найближчих днях перешлю Вам копію тез; правда, вони досить малоконкретні (як звичайно тези). Пізніше, коли в мене буде готове повідомлення, його текст.

Очевидно, я не мав би нічого проти, щоб у Єревані ми виступили разом, та про свою тему я повідомив оргкомітет ще 5 грудня, а Вашого листа отримав лише 25 грудня.

Всього Вам найкращого,
міцно тисну Вашу руку
Ярослав Дашкевич

№ 3

Львів, 3 лютого 1978 р.

Дорогий Всеволоде Івановичу,

Дякую Вам за приємне повідомлення – я переконаний, що в успішному полагодженні справи моєї доповіді є й Ваша рука – спасибі. Мені буде дуже радісно зустрітися з Вами в Єревані, під південним – там вже майже літнім – сонцем. Там ми й зможемо обговорити деталі нашої майбутньої співпраці, до якої я ставлюся, цілком зрозуміло, лише прихильно.

Я таки витиснув з дирекції інституту суспільних наук польську статистику за 1931 р., але переконався, що там немає жодних даних. Вірмени-католики подаються там всюди разом з римо-католиками, а по мові, очевидно, жодних екзаменів немає. Так що це джерело відпадає.

Одночасно хочу звернути Вашу увагу на статтю Житецького "Смена народностей в Южной России" ("Киевская старина", т. 6, 1883, май) – там на с. 3, 5 та в таблиці подається спроба підрахувати кількість вірменів на цілій Україні. Це, мабуть, Вам пригодиться.

Бажаю Вам всього найкращого, а найбільше здоров'я. До зустрічі,

Ваш

Ярослав Дашкевич

№ 4

Львів, 31 березня 1978 р.

Дорогий Всеволоде Івановичу,

Кілька слів про шематизми. В науковій літературі про шематизми як про довідково-статистичне джерело немає нічого – просто цим питанням ніхто не займався.

Згідно з існуючою на Заході традицією – та й правилами (особливо в римсько-католицькій церкві) – кожна Єпархія, очолювана єпіскопом, повинна видавати щорічно друком довідник з переліком усіх парафій даної Єпархії, переліком всіх священників Єпархії та короткими персональними даними про них, а також історико-статистичними даними про саму парафію. Шематизми складаються в центрах Єпархій переважно секретаріатами Єпіскопій – їх використовували і використовують для довідкових цілей. Щорічно шематизми розсилаються по всіх парафіях та інших церковних установах даної Єпархії – а також по адміністративних установах (цивільних) цієї ж території. Шематизми це одночасно звітне джерело для поставленої вище церковної влади – архієпіскопа, митрополита, центральних установ у Римі (для католицьких і уніатських церков). Наукове значення шематизмів, зокрема поданих у них статистичних даних, різне. В статистиці Галичини та Буковини, зокрема, їх використовують як контрольне джерело, вважаючи, що дані шематизмів часто (але не завжди) докладніші і достовірніші від офіційної статистики, якій не без підстав закидали фальшування даних про етнічну і релігійну приналежність. Для Галичини це, як Вам відомо, було фальшування в сторону збільшення чисельності осіб польської національності й римсько-католицької релігії.

Це, в основному, найважливіше з характеристики шематизмів. Вартість вірмено-католицьких шематизмів найкраще визначите Ви самі на підставі зібраного матеріалу.

До речі, я також досі ще не отримав запрошення на сесію.

Цього листа, на жаль, пишу Вам на лікарняному ліжку. В середині лютого я раптово важко захворів й з цього часу я в лікарні. Маю надію, що до середини квітня лікарі виженуть мене відціля і я, можливо, й поїду на сесію. Ось так виглядають тепер мої справи.

Всього Вам найкращого,

Ваш

Ярослав Дашкевич

№ 5

Москва, 30 жовтня 1989 р.

Вельмишановний Всеволоде Івановичу,

Прошу Вас вибачити мені, що пишу Вам лише тепер, а повинен був це зробити вже давніше. Дома, після Архангельська, я перечитав уважно Вашу статтю, а також листа, що чекав на мене.

В зв'язку з статтею я порадив би Вам подивитися (і використати) статтю А. Лойт, Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века. – Скандинавский сборник. Т. 32. Таллинн, 1988, с. 104–116. Про Софію Ліндероус Русову я згадував під час зустрічі з Вами. А взагалі Ваша стаття мені подобалася, тільки я б познімав епітети біля прізвища Мазепи. Бо вже якщо хтось зраджував Україні і зобов'язанням відносно України, то це вже, без сумніву, Петро Олексійович…

Текст Вашої статті поверну поштою, коли буду вже дома.

Всього Вам найкращого – мені було дуже приємно бачити Вас, несподівано, цілком, так далеко від Києва.

З повагою

Ваш

Ярослав Дашкевич.

[Окремі статистичні відомості, надіслані Я. Р. Дашкевичем В. І. Наулкові:]

Згідно з переписом населення 1851 р. в Австрії було 15 996 вірменів

З них в	Галичині	2733
	Буковині	2240
	Угорщині	3144
	Трансільванії	7879

K. v. Czoernig, Ethnographie der österreichischen Monarchie, Ba.1, Abt.1, Wien, 1857, c. 73, 80.

В. А. Микаелян, История армянской колонии в Крыму (1801–1917). – Єреван, 1970 351 стор. (вірм. мовою)

Ще є шематизми вірм[енської]. архієпархії.

Catalogus universi cleri saecularis et regularis archiclioecesis Neopolietans Armeni… Neopoli, 1843–1939.

УБ 65082 I

Всеволод Наулко (Київ). **Мої зустрічі з Ярославом Дашкевичем.**

Подано 5 листів Ярослава Дашкевича до Всеволода Наулка. Епістолярії містять інформацію про спільну участь дослідників у наукових форумах. Перший лист є недрукованою розвідкою Ярослава Дашкевича про караїмів.

Ключові слова: лист, спогади, вірмени, караїми.

Всеволод Наулко (Киев). **Мои встречи с Ярославом Дашкевичем.**

Представлены 5 писем Ярослава Дашкевича к Всеволоду Наулко. Эпистолярии содержат информацию про совместное участие исследователей в научных форумах. Первое письмо является ненапечатанной статьей Ярослава Дашкевича о караимах.

Ключевые слова: письмо, воспоминания, армяне, караимы.

Vsevolod Naulko (Kyiv). **My Meetings with Yaroslav Dashkevych.**

The author has published five letters of Yaroslav Dashkevych to Vsevolod Naulko. The epistolary contains information about their participation in different scholarly forums. The first letter is an unpublished exploration of Yaroslav Dashkevych about Karaites.

Key words: letter, memoirs, Armenians, Karaites.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

ЛИСТИ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА ДО ЮРІЯ МИЦИКА

Ім'я Ярослава Романовича Дашкевича було мені відоме ще із студентських часів. Зокрема я знав підготовлений ним збірник документів з історії вірменської громади в Україні, також статті, опубліковані ним у збірнику "Історичні джерела та їх використання". Коли я став працювати ще як студент під керівництвом видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського (тоді ще доцента), я довідався про Я. Р. Дашкевича більше. Мій керівник прекрасно знав його роботи, глибоко поважав як науковця і час від часу особисто зустрічався з ним. Мені чомусь запам'яталося, як Миколі Павловичу зробили у парткомі серйозне зауваження за його задовге волосся (тоді довге волосся було смертним гріхом з точки зору ревнителів компартійної благопристойності). М. П. Ковальському довелося підкоротити свою буйну шевелюру, а мені він потім сказав, що ця шевелюра була майже така, "як у Дашкевича". Іншим разом, уже на початку 1970-х рр., він дивувався, що на сторінках журналу "Архіви України" було багато статей Я. Р. Дашкевича, підписаних різними псевдонімами. Пізніше я чув про Ярослава Романовича і від своїх колег – студентів, аспірантів, викладачів, насамперед від Ганни Кирилівни Швидько (нині професора), яка займалася історіографією дослідження міст Лівобережної України XVII–XVIII ст., і ці відгуки були виключно позитивними. Ділився зі мною спогадами про Я. Р. Дашкевича і його тезко та земляк – відомий україніст Ярослав Дзира, який, на жаль, недавно помер. Зокрема, Ярослав Дзира опублікував уже літопис Самовидця і з гордістю показував мені позитивну рецензію Я. Дашкевича на це видання. Один з моїх викладачів (доц. Бадян), який читав нам курс історії країн Азії та Африки і займався історією кримської Кафи та Індонезії, листувався з Я. Р. Дашкевичем, але про це я дізнався випадково, коли Ярослав Романович опублікував у одному із львівських наукових часописів своє листування з цим викладачем. Я. Р. Дашкевич хотів залучити доц. Бадяна до активної праці на полі української орієнталістики, але надії не справдилися. Коли я запитав, що ж тій людині перешкодило, то почув коротку відповідь: "Горілка"...

Після захисту мною у 1975 р. кандидатської дисертації, присвяченої хроніці видатного українського хроніста XVII ст. ігумена Феодосія Софоновича, про мою скромну особу, видно, стало відомо і Я. Р. Дашкевичу. Я

сам давно хотів з ним побачитися, але наші шляхи довго не перетиналися. Наприкінці 1979 р. львів'яни організували Всесоюзну наукову конференцію, і я виступав на ній з доповіддю щодо джерел з історії Визвольної війни українського народу в архівах Польщі. Я познайомився тоді ближче з деякими відомими львівськими істориками, але з Я. Р. Дашкевичем зустрітися не вдалося (з якихось поважних причин його на конференції не було). Коли я розпочав роботу з написання докторської дисертації, тільки тоді через посередництво М. П. Ковальського нарешті зав'язалися безпосередні контакти з Я. Р. Дашкевичем. Його консультації, особливо щодо малознаних і малодоступних (у радянських умовах) публікацій джерел та архівних фондів були мені дуже потрібні. На жаль, не можу точно сказати, коли я вперше написав до нього (не впевнений, що збереглися всі листи Я. Р. Дашкевича до мене). В усякому випадку у травні 1982 р. листовний контакт між нами було встановлено. Я надіслав йому свої статті, вміщені у кафедральних збірниках історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету, де я тоді працював доцентом на кафедрі загальної історії.

Мені вкрай необхідно було попрацювати в різних архівах та бібліотеках, щоб зібрати матеріал для докторської, але фінансові можливості були дуже обмеженими, та й величезне лекційне навантаження і особливо т. зв. "общєствєнниє нагрузкі" буквально не давали голову підвести. Тому я вирішив використати архівно-музейну практику для студентів, яка проводилася в Москві, Ленінграді, Києві та Львові у липні–серпні під час студентських канікул. Жертвуючи як мінімум доброю половиною своєї літньої відпустки, я виїжджав як керівник групи студентів до одного із цих міст і там викроював якусь часинку і для своїх архівних пошуків. У 1982 р. я обрав львівську групу і планував нарешті особисто познайомитися з Я. Р. Дашкевичем, але ми розминулися. Пам'ятаю, як ми з дружиною одного літнього вечора розшукали на околиці Львова і вул. Козацьку, і потрібний будинок, але на наші дзвінки ніхто не відповідав. Потім із сусідського будинку вийшов хлопчина і сказав, що Дашкевичі кудись поїхали. До речі, я ніколи не бачив дружину Я. Р. Дашкевича і тільки з її некролога довідався, що вона була моя землячка (родом з Дніпропетровської області) і потерпала від репресій.

Того ж року Я. Р. Дашкевич написав мені лист стосовно матеріалів до біографії гетьмана Павла Тетері, і я радо надав йому необхідні виписки із знайдених мною документів польських архівів. Потім Я. Р. Дашкевич видав солідний нарис біографії Тетері у збірнику "Володарі гетьманської булави" (К., 1995). Пригадується, як на одній з перших наших зустрічей мова зайшла про Тетерю і я трохи зневажливо відгукнувся про нього як пропольськи налаштованого гетьмана. Я. Р. Дашкевич іронічно посміхнувся і додав: "А хто з українських гетьманів не був якось там налаштований?" Ці слова змусили мене замислитися і переглянути деякі свої погляди, бо, дійсно, тяжкі умови боротьби за незалежність та ще в роки Руїни змушували гетьманів йти на тяжкі компроміси.

Наступні листи Я. Р. Дашкевича стосуються його участі у V Всесоюзній конференції з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, яка відбулася 31 жовтня – 2 листопада 1983 р. на базі історичного факультету

Дніпропетровського університету. Це була дуже представницька конференція з історії, такої ще не було у Дніпропетровську з XIII археологічного з'їзду ще дореволюційних часів; на неї прибули провідні науковці з усього тодішнього СРСР. Конференція водночас була і визнанням заслуг Миколи Павловича Ковальського як джерелознавця і творця власної школи науковців. Природно, що Я. Р. Дашкевич хотів узяти (і взяв) у ній участь. На жаль, Миколи Павловича на конференції не було, бо різко погіршилося здоров'я його матері – Лідії Олександрівни, яка жила в Острозі. Тому Микола Павлович був змушений терміново виїхати до вмираючої матері.

Під час цієї конференції відбулася моя перша зустріч з Я. Р. Дашкевичем, який справляв дуже імпозантне враження уже зовні: стрункий, спортивної статури чоловік з густим довгим волоссям, яке явно контрастувало з лисинами та короткими стрижками наукового "бомонду". Вже з перших хвилин розмови з ним вражали його гострий розум та глибока ерудиція, широке коло зацікавлень. Слід сказати, що його добре знали й поважали в наукових колах СРСР, особливо у Вірменії.

Здається, у цей час я зустрів Я. Р. Дашкевича неподалік від свого дому: я йшов увечері з т. зв. "Фабрики" (район Дніпропетровська, де я жив; він знаходився близько від залізничного вокзалу) через Горбатий міст на Чечелівку і зі здивуванням побачив, як мені назустріч йде Дашкевич. За його словами, він прямував до якихось своїх знайомих. Я. Р. Дашкевич відповідав якось ухильно, а я не став розпитувати. Може, підсвідомо пригадалися слова моєї київської знайомої Т. А. Балабушевич про нього: "У нього батько – один з найвідоміших «усусів», мати – знаменита Олена Степанів, а свідком на їхньому весіллі був сам Євген Коновалець".

Наступного року у Дніпропетровському держуніверситеті відбулася конференція з проблем історіографії (10–12 жовтня 1984 р.), і Я. Р. Дашкевич теж брав у ній участь, отже, у мене була нагода знову з ним поспілкуватись. А далі продовжились досить регулярне листування й обмін книгами та збірниками наукових статей, які тривали до останніх днів життя Ярослава Романовича – великого книголюба. Ще на початку 1970-х років відомий польський історик Збіґнєв Вуйцік чомусь узяв під сумнів факт перебування козаків, у т. ч. і Богдана Хмельницького, під стінами Дюнкерка у 1645 р. під час Тридцятилітньої війни. Не знати чому він проігнорував низку важливих джерел і оголосив, що під козаками слід розуміти не запорожців, а однойменні формування польського війська (до речі, серед них служило чимало запорожців). Стаття Вуйціка лишилася непоміченою, але "Український історичний журнал" у 1985 р. опублікував слабку статтю Голобуцького, яка повторювала сумнівні положення вищезгаданої праці Вуйціка. Я сів писати відповідь, але виявилося, що раніше за мене це зробив київський історик Володимир Сергійчук (його стаття була потім надрукована) і в розмові зі мною поцікавився моїми знахідками у польських архівах з цього приводу. Я виклав свої аргументи і зі свого боку звернувся пізніше за консультацією до Я. Р. Дашкевича.

Моє листування з Я. Р. Дашкевичем уривається у 1987 р., але на це були свої причини. Влітку 1985 р. я отримав нарешті нову квартиру, а через

пару років у ній поставили телефон. Тепер у разі потреби я міг зв'язатися з Я. Р. Дашкевичем по телефону, і необхідність у писанні листів відпала. Коли ж було створено Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, то Я. Р. Дашкевич очолив Львівське відділення, а я – Дніпропетровське. Тепер ми могли регулярно бачитися на засіданнях Вченої та Вченої кваліфікаційної рад і обговорювати важливі проблеми суспільно-політичного й наукового життя, тим більше, що після багатьох років заборон та обмежень Я. Р. Дашкевич міг заговорити на повний голос і видати чимало цінних публіцистичних та політологічних статей. Ми продовжували обмінюватися своїми (та й колег) науковими виданнями. Зокрема, він регулярно привозив мені "Знак" – невеликий часопис із геральдики.

Взагалі, зустрічей з львівським істориком було багато і описати їх із значної часової дистанції складно. Зараз пригадується, наприклад, як Я. Р. Дашкевич прочитав у Києві на одній з конференцій блискучу доповідь про Михайла Грушевського (тоді, у 1990 р., ще проскрибовану постать) і наприкінці запропонував вшанувати пам'ять вченого вставанням. Більшість присутніх встали, меншість залишилася сидіти, боячись наслідків (видно, знали про розправу над Василем Стусом за його аналогічний заклик у 1965 р.), а один навіть "утримався", трохи піднявши зад.

Ось інший спомин. 22–28 серпня 1993 р. у Львові відбувся II Міжнародний конгрес україністів. Ми там знову зустрілися, і я запитав його думку про найближчі перспективи для відродженої Української держави. Я. Р. Дашкевич похитав головою і сказав: "Сумні, на жаль...". Однак він і сам рук не складав і інших закликав до продовження боротьби за дійсну незалежність України, за розбудову Української держави...

В останні роки Я. Р. Дашкевич значно "здав", змарнів, зсутулився, але його мислення було, як і раніше, логічним та гострим, не покидало вченого й почуття тонкого гумору та оптимізм. Ми бачилися з ним у Львові восени 2009 р. на конференції, присвяченій Івану Мазепі; говорили в кулуарах і про тяжку ситуацію в Україні, і про спроби вихолостити підручники з української історії для шкіл та ВНЗ й багато чого іншого. Запам'ятався й кумедний випадок, коли у мене пропав картуз і довелося купувати нового (все ж надворі час від часу йшов дощ). Наступного дня виявилося, що винуватцем пригоди був Я. Р. Дашкевич, який сплутав мій картуз із своїм. На нашій передостанній зустрічі у Києві він подарував мені грубезну книгу про своїх батьків (Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів, 2009), а я на останній, як виявилося, зустрічі подарував йому якесь своє свіже видання. Того дня Ярослав Романович вів засідання ради і цікаво виступив на захисті кандидатської дисертації.

25 лютого 2010 р. я прийшов на чергове засідання Вченої ради і заступник директора інституту О. О. Маврін повідомив мене, що Ярослав Романович зараз перебуває у тяжкому стані (у комі), і просив помолитися за його здоров'я. Не дочекавшись кінця засідання, я пішов у важливій справі. Пізніше задзвонив телефон і один із колег повідомив, що Ярослава Романовича не стало. Молитися мені довелося вже не за здоров'я, а за спокій душі раба Божого Ярослава... Наступного дня, у п'ятницю, я присвятив

йому чергову свою авторську програму на радіо "Культура". Пішли дзвінки від слухачів, з яких багато хто знав покійного особисто. Один із слухачів навіть заплакав, говорячи про нього. 27 лютого 2010 р. Львів прощався з Ярославом Дашкевичем, поховавши його на Личаківському кладовищі. Українська історична наука, взагалі український світ зазнали непоправної втрати. Адже покійний, незважаючи на переслідування, арешти, тривале вимушене безробіття, цензурні утиски зробив дуже й дуже багато, працюючи у багатьох галузях історичної науки, навіть у дуже рідкісних, як-от орієнталістика. При всій повазі до багатьох українських істориків можу ствердити, що після Михайла Грушевського я особисто не можу нікого поставити, крім Ярослава Дашкевича.

Давно назріла необхідність видати і дослідити всю його творчу спадщину, і я сподіваюся, що наведені нижче листи Я. Р. Дашкевича придадуться науковцям.

Публіковані документи є автографами. Текст листів передається без втручання в оригінал.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Львів, 27 травня 1982 р.

Вельмишановний Юрію Андрійовичу.

Дуже Вам дякую за листівку та Ваші праці, які з увагою читаю не лише я. Я, наскільки це можливо при дніпропетровській малотиражності, стежу за Вашими працями, що подобаються мені свіжістю та сумлінністю (риси, які не завжди є в сучасних публікаціях). Мені буде приємно зустрітися з Вами особисто, бо, очевидно, взаємних питань чимало і не всім варто заповнювати листування. Мені важко сказати про те, де я буду в липні – на всякий випадок прошу Вас попередити мене про те, коли Ви будете у Львові. Одночасно з цим листом посилаю Вам кілька своїх новіших відбиток – може, колись пригодяться, хоча вони не мають безпосереднього зв'язку з джерелознавством. Всього Вам найкращого – дальших наукових досягнень.

Ярослав Дашкевич*.

№ 2

Львів, 8 листопада 1982 р.

Вельмишановний Юрію Андрійовичу.

Дуже шкодую, що Ви не розшукали мене, перебуваючи у Львові. Я був дома, а про Ваше перебування в архіві я довідався, на жаль, вже після Вашого від'їзду. А поговорити, мабуть, було б про що.

Знаючи Вас як найкращого знавця не лише "Кройніки" Софоновича, але й життя її автора, звертаюсь до Вас з таким проханням.

* Написано на поштівці "Київ-1500".

Мене цікавлять контакти Софоновича і Павла Тетері (я кінчаю якраз невелике дослідження, присвячене цій особі). Знаю я лише два факти з післягетьманського періоду життя Тетері: його звертання через Софоновича до Москви (з проханням Тетері дозволити йому повернутися на Гетьманщину) та передачу Тетерею своїх маєтків у розпорядження Софоновича (це перед від'їздом Тетері з Польщі на Схід). Документ про перший факт, як Ви знаєте, опублікований (це лист Тетері до Софоновича 1669 р.), про другий (1670 р.), здається, ні.

Я був би Вам вдячний, якщо б Ви могли доповнити ці мої відомості. Може, Ви знаєте ще інші відомості про зв'язки між Тетерею та Софоновичем? Може, документ 1670 р. був опублікований? На всякий випадок, подайте мені список Ваших праць про Софоновича, щоб у такому чи іншому випадку я міг на них покликатися.

Згори дякую Вам за допомогу.

З найкращими побажаннями

Ярослав Дашкевич.

P. S. Дякую Вам за три примірники найновіших дніпропетровських збірничків. Прошу Вас – в цьому плані – пам'ятати про мене також в майбутньому. Дніпропетровські видання рідко потрапляють поза Ваше місто, а купити їх просто неможливо.

№ 3

Львів, 5 грудня 1982 р.

Шановний Юрію Андрійовичу.

Я тільки що повернувся з наради в Москві й дома найшов Вашого листа та бандероль з збірниками. Дуже дякую!

Особливо дякую Вам за докладні відомості про можливі контакти Софоновича з Тетерею. Завдяки Вам я маю можливість відштовхнутися від ряду джерел та досліджень для дальших пошуків. Якщо мені вдасться закінчити заплановану статтю про Тетерю (до речі, я вважаю, що ця постать дуже деформована українською історіографією), то я обов'язково покликатимуся на Ваші праці про Софоновича.

Перечитав я Вашу статтю про "Theatrum Europaeum"[1]. Існують німецькі дослідження про це "джерело", до яких Вам, можливо, варто буде звернутися при поглибленні своєї роботи. Те, що Ви згадуєте про взяття Кам'янця-Подільського в 1652 р. (с. 149) – явна помилка. Здається, в німецькій історіографії панує думка, що писав ТЕ[2] не Шледер (і подібні йому ерудити), а різні автори, близькі до дипломатичних кіл – Шледер й інші це лише зовнішня фірма. Якщо це так, то ТЕ значно важливіше джерело, як переважно думають.

Я не погоджуюся з Вами, що опублікований Вами лист Хмельницького[3] автентичний. Він надто нагадує своїм змістом подібні апокрифи, що складалися польською стороною. Невеликий текст та дипломатичний аналіз листа свідчать проти його автентичності.

Буду Вам вдячний, якщо Ви й в майбутньому пам'ятатимете про мене – я маю на увазі дніпропетровські видання. Я завжди знаходжу для них читачів, хоч й далеких, але серйозних. Шкодую, що не завжди вдасться мені компенсувати чимсь подібним.

Чи будете Ви у Львові наступного року? Мене зможе притягувати до Дніпропетровська хіба дослідження кам'яних баб – очевидно, якщо вдасться договоритися

про перевидання моєї (у співавторстві) праці “Каменные бабы Северного Причерноморья” (виданої недавно у Вроцлаві) десь на тутешньому ґрунті. Правда, є ще IV конференція з джерелознавства.

Бажаю Вам дальших успіхів у Ваших пошуках та дослідженнях.

З повагою

Ярослав Дашкевич.

№ 4

Львів, 27 лютого 1983 р.

Вельмишановний Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам дуже за дві цікаві джерельні вістки про Тетерю з 1671 р. Вони додають цікаві деталі до того, що в мене вже є. Я був би Вам дуже вдячний, якщо б при нагоді Ви подали звучання вістки від 27 лютого 1671 р. в польському оригіналі – вона не дуже ясна; можливо, оригінальний текст допоможе її зрозуміти. Використовуючи отримані від Вас відомості, я, очевидно, покликатимуся на Вашу допомогу в такий спосіб, як Ви цього бажаєте.

Коли (якщо вже встановлено докладно дні) відбудеться IV Всесоюзна конференція з джерелознавства – я, нібито, повинен взяти в ній участь.

Куди і до якого часу можна подавати заявки на участь в республіканській конференції з проблем історіографії (1984 р.) – і чи має вона, можливо, якийсь докладніше визначений напрям. Мені хотілося б виступити на цій конференції з повідомленням на таку, наприклад, тему як “Вірменські історики на Україні у XVIII ст.” або “Середньовічні карти України в дослідженнях 60–80-х рр. XX ст.” або ще на якусь іншу тему (очевидно, з одним повідомленням, а не з кількома). Буду Вам вдячний за додаткову інформацію про конференції.

Шкода, що влітку Ви не заглянете до Львова[4]. Та маю надію, що ми побачимося в Дніпрі.

Прошу Вас при нагоді вітати від мене М. П. Ковальського – і передати йому моє прохання: два-три примірники його найновішої книжки будуть дуже бажані.

Ще раз дякую Вам за всі цінні й цікаві відомості.

З найкращими побажаннями

Ярослав Дашкевич.

№ 5

Львів, 26 листопада 1983 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам дуже за листа та за бандероль з дніпропетровськими новинками. Я радий, що Ви, як завжди, повні енергії – очевидно, незабаром буде видно дальші результати. З цікавістю я переглянув те, що Ви надіслали – є ряд цінних матеріалів. Тільки, як майже завжди, шкода, що дніпропетровські видання викликають мало відгуків назовні. Правда, в останній час дещо пишеться про них в США (в зв’язку з перевиданням покажчика Пташицького до Литовської метрики – тут згадують, очевидно, Ковальського).

При нагоді прошу Вас висловити М[иколі] П[авловичу] моє співчуття[5]. Чи його острозьке сидіння якось закінчилося?

Біля мене все без особливих перемін. Маю надію ще перед кінцем цього року потрапити до Москви на які два тижні, щоб там попрацювати у бібліотеках.

Всього Вам найкращого, міцно тисну руку.

Ярослав Дашкевич.

№ 6

Львів, 5 грудня 1983 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам дуже за збірник "Древности Степного Поднепровья". Я зворушений тим, що Ви пам'ятаєте про моє прохання: так швидко їх виконуєте.

При цій нагоді бажаю Вам всього найкращого в Новому році – хай він принесе Вам не тільки дальші наукові дослідження (що вони будуть, в цьому я переконаний), але й покращить Ваші життєві та побутові умови.

Міцно тисну руку.

Ваш

Ярослав Дашкевич*.

№ 7

Львів, 31 грудня 1983 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Кілька днів тому я повернувся з Москви і дома застав Вашу карточку і бандероль. Дуже дякую.

В першу чергу прошу Вас передати слова мого глибокого співчуття Миколі Павловичу. Справді дуже йому не везе, уявляю собі, в якому він тепер стані і як це відбилося на його здоров'ї.

Найновіший випуск його "Джерелознавства" (Акти про міста)[6] мені подобається; він глибше опрацьований і більше продуманий, як попередні. Дуже я радий, що Ви є у новому видавничому плані Дніпропетровського університету – хай Вам щастить.

В Москві зустрів я Ганну Кирилівну[7]. Вона казала мені, що нібито існують перспективи видання доповідей і повідомлень славної Дніпропетровської Всесоюзної джерелознавчої конференції. Якщо це справді реально, то, може, мені варто вислати Вам виклад мого повідомлення про грамоти князя Льва Даниловича – з проханням передати редколегії. Чи варто це робити – і яким шляхом. Порадьте, будь ласка.

Нібито також позитивно вирішено питання про історіографічну конференцію в Дніпропетровську 1984 р. Чи вже визначили основний напрям конференції – і коли можна буде (й кому) висилати якісь тези. Буду вам вдячний, якщо Ви зможете мене повідомити про це. Нібито цього року передбачається чергова Подільська історико-краєзнавча конференція в Кам'янці-Подільському (звичайно там видають тези). Якщо я матиму докладніші відомості, повідомляю Вас, то для Поділля тем у Вас вистачає.

Всього, всього Вам найкращого.

Ваш

Ярослав Дашкевич.

---

* Написано на новорічній поштівці.

№ 8

Львів, 25 січня 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Вчора післав я Вам листа, а окремо тези. Сьогодні додаю ім'я та побатькові гол[овного] редактора єреванського "Историко-филологического журнала" академіка Нерсисяна. Отже: Мкртич Гегамович. Бажаю досягнень.

Я. Д.

№ 9

Львів, 23 лютого 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Мене деякий час не було дома, тому лише тепер пишу цих кілька слів – та посилаю текст, який прошу передати куди треба. Дякую Вам та М[иколі] П[авловичу] за прихильність.

Бажаю Вам всього найкращого.

Ваш Ярослав Дашкевич.

№ 10

Львів, 23 лютого 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Дякую вам за Ваші та М[иколи] П[авловича] турботи. Сьогодні рекомендованим листом посилаю Вам розширений текст тез, який, можливо, пригодиться.

Прошу вибачити, що лише тепер відповідаю на Вашу картку. Мене не було дома (я виїздив зі Львова, щоб спокійно писати, бо тут мене часом цілком засмикують) і я повернувся лише кілька днів тому.

Чи вислали Ви тези до Кам'янця-Подільського? Здається, конференція там трохи пересувається – чи не на зиму 1984/1985 р. Цього року, нібито, повинна бути III Респ[убліканська] наукова конференція з історичного краєзнавства, здається у Чернігові[8] – як звичайно, цю конференцію організує відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР у Києві. Може, варто Вам запитати, наприклад, Зарембу[9], чи ця конференція реальна. У наступному році повинно відбутися дві всесоюзні конференції, що можуть Вас зацікавити, а саме історико-демографічна та історико-екологічна. Деталів я не знаю, а коли знатиму, напишу Вам. До історичної екології я ставлюсь трохи скептично, але про тему з історичної демографії Вам, можливо, варто б подумати. Мабуть, у Вас зібралося багато джерельного матеріалу про еміграцію населення за часів Богдана Хмельницького чи про пересування людності з правого берега на лівий і навпаки в часах руїни. Чи відомо вже щось конкретніше про тематику дніпропетровської історіографічної конференції?

Бажаю Вам багато сил та творчих досягнень.

Ваш

Ярослав Дашкевич.

№ 11

Львів, 8 березня 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Два тижні тому я вислав на Вашу адресу розширений (до 9 стор.) текст моїх тез про грамоти князя Льва[10], а також (окремо) листа. Думаю, що все це Ви отримали, а лише дніпропетровська пошта не повернула мені назад рекомендованого повідомлення про вручення, яке я додав до листа з статтею. Таке буває, хоча раніше Ваша пошта бувала ввічливішою.

Доходять до мене чутки, що М[икола] П[авлович] починає збирати заявки на історіографічну конференцію, яка, як подейкують, мала б відбутися у вашому університеті у жовтні. Я не знаю основного напряму і тематики конференції, але, на всякий випадок, подаю Вам на окремій карточці теми з проханням порадитися з М[иколою] П[авловичем] відносно одної теми, яка підійшла б конференції. Без сумніву, найближчі до мого серця теми, пов'язані з східною тематикою (ясир і вірмени), та – Вам видніше. Буду Вам вдячний, якщо Ви напишете мені про свою думку.

Я почуваюся якось погано – під час цієї зими повилазили всі мої хвороби, можливо, що десь на днях я поїду біля Трускавця, щоб там поїти себе мінеральною водою. Побачимо, що з цього вийде. В кожному випадку, писати прошу мені на мою домашню адресу.

Бажаю Вам найкращих побажань, здоров'я та наснаги.

Ваш Ярослав Дашкевич.

* * *

Я. Р. Дашкевич

Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) в освітленні сучасної історіографії

Вірменські історики XVIII ст. на Україні

Історичні товариства Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст. та їх вклад в історію України

Питання дослідження історіографії допоміжних історичних дисциплін.

№ 12

2 квітня 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Тепер я трохи на відшибі, 75 км від Львова – попиваю трускавецьку "Нафтусю". Тому й листи Ваші отримав дещо пізніше – та лише тепер відписую.

Дякую Вам за відомості про історіографічну конференцію. Ви маєте рацію. Очевидно мені треба буде взяти участь з виступом про історіографію досліджень українсько-вірменських зв'язків. Я своєчасно надішлю тези на вашу адресу.

Про III республіканську історико-краєзнавчу конференцію в Чернігові Ви, очевидно, знаєте. Кам'янець-Подільська конференція пересувається на травень 1985 р.

Ви, як звичайно, завантажені та перевантажені – бажаю Вам вирвати максимум часу для себе. Цей час, очевидно, не буде вільний, але він принесе користь науці. Легкого Вам пера!

Кланяйтеся, будь ласка, від мене Ганні Кирилівні і скажіть, що на 2-3 примірники її нової книжки[11] завжди знайдуться вдячні читачі, один з них – це я.

Дякую Вам сердечно за прихильність, міцно тисну руку.

Ваш

Ярослав Дашкевич.

№ 13

Львів, 7 квітня 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Сьогодні посилаю на Ваше ім'я мої тези на історіографічну конференцію. Прошу Вас передати їх кому треба. Вибачайте за всі турботи. Я повернувся вже з-під Трускавця і на днях їду працювати до Москви.

Всього Вам найкращого.

Ваш Ярослав Дашкевич[*].

№ 14

Львів, 7 квітня 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

В останню хвилину я поміняв свій намір і вирішив подати виступ по темі "Питання теорії і методології історіографічних досліджень". Тези та відповідну заяву на ім'я Ганни Кирилівни додаю. Прошу Вас переглянути тези (чи не виглядають вони трохи чудернацько – та я пригадую собі московських теоретиків історіографії, а хотілося б їх трохи подратувати) і передати все Ганні Кирилівні. Одночасно пишу їй також кілька слів. Буду Вам вдячний, якщо Ви повідомите мене про долю моїх тез.

Після Трускавця я вже трохи прийшов до себе і на днях збираюся до московських бібліотек.

Прошу Вас, передавайте мої вітання Миколі Павловичу.

Сердечно Вас здоровлю і міцно тисну руки.

Ваш Ярослав Дашкевич.

№ 15

Львів, 15 квітня 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам дуже за турботи (я отримав Вашу карточку з 10 квітня). Наші писання розминулися в дорозі – маю надію, що досі Ви вже отримали мого листа та тези. Так що, якщо мої тези підійдуть, ми восени зустрінемося в Дніпрі. Хіба що раніше Ви заглянете в наші краї. Я вже цілком на мазі, незабаром буду в Москві, а потім поїду на Крим в експедицію. Сердечно Вас здоровлю

Ярослав Дашкевич[**].

---

[*] Написано на поштівці "Черкаська область, м. Канів. Пам'ятник Т. Г. Шевченку".

[**] Написано на фотопоштівці "Умань. Державний заповідник «Софіївка»".

№ 16

Львів, 17 квітня 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам за дві книжечки, що стали унікумами вже в момент виходу в світ – С. Плохія[12] та ще один випуск хронології[13] – мені її вчора передали. Маю надію, що мої тези вже добрели до Вас. Всього найкращого.

Ярослав Дашкевич*.

№ 17

Львів, 21 червня 1984 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Повернувся я якраз з Москви після читань, присвячених пам'яті В. Т. Пашуто (були вони навіть досить цікаві, може, саме тому, що відбувалися в камерних умовах, але, як це тепер майже правило, без розгорненої дискусії), як звичайно в таких випадках найцікавішими були кулуарні зустрічі, завдяки яким можна довідатися, куди йде (чи, може, докладніше – на чому шпортається) наша сучасна історична наука.

Шкода мені, що восени не побачуся з Вами у Дніпропетровську (хоча ще не виключена зустріч у Чернігові) – і цього мені більше жаль, чим самої конференції. Я думаю, що мої тези теж не подобалися ще з іншої причини – т. зв. теоретичні питання (пишу "т. зв.", бо з справжньою методологією історичних досліджень вони мають мало спільного) монополізують собі московські пуриці і провінцію до них не допускають. Мій пробний балон у вигляді тез переконав мене ще раз у цьому. Та на кінець вересня – жовтень у мене ще (коли відпала дніпропетровська) залишається чотири конференції, в основному, сходознавчі – так що поїздок буде більше як треба.

Дякую Вам за приємну звістку про збірник на 1985[14] з тезами доповідей минулої джерелознавчої конференції.

Про конференції у Кам'янці-Подільському у травні ц. р. я нічого не знав; запланована чергова Подільська конференція[15] повинна відбутися весною наступного року. Демографічна конференція, що мала відбутися у 1985 р. у Києві, не відбудеться – принаймні у цьому місті (Інститут історії АН УРСР, який спершу взяв на себе обов'язок підготувати конференцію, пізніше відмовився). Незважаючи на це, я радив би Вам принагідно збирати матеріали про демографію України часів Хмельниччини (знищені села та містечка; вирізане, переселене поселення; втечі населення з правого берегу на лівий і т. п.) – навіть фрагментарний такий матеріал дуже цінний (його докупи ще ніхто не збирав), і його варто подати у вигляді доповіді та статті.

Дуже співчуваю вам, що у цьому півріччі звалилося на Вас стільки праці – тим більше, що там було й чимало зайвого. Та, думаю, до захисту треба Вам все це зносити – бо іншого виходу немає. Ви заслужили на повний відпочинок – і, мабуть, у цей відпочинковий період не дуже варто захоплюватися писаниною, бо голова також повинна відпочити, тим більше на Озівському (в 20-х рр. писали так!) морі та на Полтавщині.

---

* Написано на поштівці "Черкаська область, м. Канів. Пам'ятник Т. Г. Шевченку".

Я, здається, свій план на півріччя виконав, бо кожного місяця писав понад один аркуш. У серпні відпочиватиму на Херсонщині і на початку вересня повернуся до Львова.

При нагоді передайте, будь ласка, М[иколі] П[авловичу] додану карточку. Думаю, що в популяризацію дніпропетровських видань я також вніс певний вклад. Вітайте його.

Бажаю Вам доброго, справжнього відпочинку. Всього Вам найкращого, міцно тисну руку.

Ярослав Дашкевич.

№ 18

Львів, 7 січня 1985 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам за дніпропетровські новини. Прошу Вас вітати від мене Миколу Павловича; добре, що він захистився – може, тепер він врешті подбає про своє здоров'я або принаймні як слід відпочине. Ступінь йому належався давно, а тепер він повинен якнайдовше його носити.

Ви не пишете про свої дисертаційні справи, але, знаючи Вашу наполегливість, я переконаний, що і Ваші справи посуваються вперед.

Буду вам дуже вдячний, якщо Ви вишлете свої "Методические указания..." (ці заголовки такі страшні, що під ними важко підозрювати щось серйозніше)[16]. Справа в тому, що я взяв на себе невдячний обов'язок реферувати та рецензувати видання з середньовічної історії України (починаючи від видань 1983 р.) – а дніпропетровських видань немає не те що у львівських бібліотеках, але й, (...)* (я сам перевіряв) у Ленінській бібліотеці... Очевидно, дніпропетровські друкарні не завжди посилають обов'язкові примірники куди треба. (Може, до речі, за цим і варто простежити).

Завтра я їду приблизно на місяць до Москви попрацювати в бібліотеках і архівах. Тому я тепер не зможу полагодити справу рецензії на мою статейку, а повернуся я лише десь на початку лютого. Якщо можливо, прошу Вас полагодити цю справу на місці – може, хтось з колег підпише таку рецензію.

Які Ваші плани на цей рік? Чи братимете участь у якихсь конференціях? Здається, весною передбачається чергова Подільська історико-краєзнавча конференція в Кам'янці-Подільському, а восени вінничани погрожували, що проведуть щось у себе[17] – але я в ці їхні погрози не дуже вірю.

В мене на перше півріччя запланована ще серія статей – і маю надію, що мої наміри не обмежаться лише планами.

Чи не збираєтеся Ви в наші краї?

Дуже дякую Вам за турботи.

Ще раз сердечно Вас здоровлю і міцно тисну руку.

Ярослав Дашкевич.

---

* Не прочитано.

№ 19

Львів, 9 квітня 1985 р.

Вельмишановний Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам дуже за черговий пакет книжок та цікавого листа. “Анализ архивных источников”[18] мені подобався, це дуже практичний огляд маленьких відкрить. Очевидно, треба частіше посилати в наукові мандри та не лише до близьких сусідів. І про “Анализ”, і про методички я писатиму в огляді літератури за 1984 р., який я повинен закінчити восени. Дуже цінні публікації джерел та доданий зведений перелік копій документів.

Прошу Вас від мене сердечно вітати Миколи Павловича з давно заслуженим степенем – і побажати багато здоров’я, щоб він далі так же ж енергійно продовжував свою дослідницьку діяльність. У мене є для нього книжка (перевидання покажчика до “Литовської метрики”), але я не знаю, куди її посилати. А то у Львові (якщо він тут буде) ми можемо й не зустрітися. Практично буває так, що я півроку сиджу дома, а інших півроку вештаюсь. В кожному випадку, якщо Ви потрапите до Львова, прошу попробувати мене розшукати. Таким гостям, як Ви, завжди раді.

Добре, що Вам вдалося вирватися в докторантуру. Я розумію, що Вам хочеться зробити якнайбільше, опрацювати якнайбільше матеріалу. Але пам’ятайте, що важливіше тепер гладкий текст (над чим часом треба помучитися), а не його фактографічне насичення. Так вже якось дивно повелося.

Про нововведення львівського МБА я довідався лише від Вас; думаю, що це виключно місцевий захід, з яким треба боротися. Існує т. зв. статут МБА, і там про такого роду обмеження немає ні слова. Може, треба, щоб Ваш університет написав про це офіційного листа до львівських директорів – ану ж поможе.

Кам’янець мовчить, хоча вони збиралися проводити конференцію весною. В них поганий звичай посилати запрошення в останню хвилину, а часом ще й на дивну адресу. Я ж поки що їду до Москви, де буду до кінця місяця.

Як закінчилася справа з моїм повідомленням про грамоти князя Льва? Я питаю на всякий випадок, бо, може, треба цю тему пропонувати комусь іншому.

В зв’язку з помешканням[19] не бажаю нічого, щоб не наврочити. Але справді пора Вам відвикати від залізничного стукоту.

Бажаю Вам всього, всього найкращого.

Ярослав Дашкевич.

№ 20

Львів, 7 травня 1985 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу,

Дякую Вам за вісточку.

Я днями повернувся з Москви, де в бібліотеці Леніна переконався, що там є значні прогалини серед дніпропетровських університетських видань (немає, між іншим, останньої книжечки Ганни Кирилівни). В мене враження, що дніпропетровська друкарня погано висилає обов’язковий примірник до Москви. – Також мої далекі кореспонденти скаржаться, що дніпропетровські видання дуже фрагментарно потрапляють туди шляхом обміну. Може, при нагоді, варто поцікавитися, як виглядає ця справа у Вашій установі.

Маю я надію, що ми зустрінемося в Кам'янці 21–23 травня цього року на Подільській конференції. Це в мене поки що неофіційні відомості, бо офіційного запрошення я ще не отримав.

У листопаді ц. р., мабуть у Львові, повинен відбутися V Всесоюзний семінар з історичної демографії, який організує Москва (Інститут історії СРСР) та Київ (Інститут економіки). Короткі тези – не для публікації (вони не публікуватимуться), а лише для ознайомлення оргкомітету треба посилати на адресу: 252011, Київ, вул. Панаса Мирного, 26, Інститут економіки АН УРСР, Арнольдові Леонідовичу Перковському. Тези російською мовою. Мені здається, що, незважаючи на Вашу зайнятість, Вам варто було б взяти участь у цьому семінарі з повідомленням (вони там короткі, 10–15 хв., але друкують збірники) на тему, наприклад, "Джерела про демографічні зміни під час Визвольної війни 1648–1654 рр.". Цю тему ніхто спеціально не опрацьовував, хоча вона дуже цікава – звичайно обмежуються короткими штрихами. А говорити є що – переселення в межі Московської держави, винищення українського населення польсько-литовськими військами, татарський ясир з України, втечі населення на територію держави Б. Хмельницького, зміна етнічного складу населення України тощо. Подумайте. Тези треба надсилати до 1 червня.

Вітайте, будь ласка, М. П. з давно заслуженим дипломом.

Бажаю Вам творчої наснаги та мало клопотів,

міцно тисну руку.

Ярослав Дашкевич.

№ 21

Львів, 24 листопада 1985 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Лише недавно я повернувся додому з своїх мандрівок (я був на міжнародному симпозіумі в Єревані, а потім працював у московських бібліотеках) і застав у Львові Ваші листи та бандеролі.

В першу чергу сердечно вітаю Вас з помешканням та виходом в світ нової книжки. Я добре розумію, що це помешкання не вирішує всіх проблем Вашого життєвого простору – але це вже важливий крок вперед в порівнянні з вулицею Павлова. Хай Вам щастить на новому помешканні! Мені здається, що Ви правильно зробили, забравши дочку з інтернату, в якому вона, очевидно, вивчила б [?] набагато більше [?] того, що потрібно за програмою.

З великою цікавістю я переглянув Ваші "Записки иностранцев"[20]; вони роблять гарне, хоча подекуди нерівне враження. Думаю, що незабаром я знайду час, щоб перечитати її (а також "Вопросы герм[анской] истории"[21] та новий випуск "Источниковедения"[22] Миколи Павловича), і тоді напишу більше. Дуже я вам вдячний, що Ви посилаєте мені ці унікальні видання. На всякий випадок посилаю переказом ще 15 крб. на книжкові та поштові видатки. При нагоді прошу Вас вислати мені нову книжку Ганни Кирилівни (якщо можливо – 2 примірники) – та вітати її з новою публікацією. Не знаю, чи ще існує можливість роздобути видану Вашим університетом книжечку: И. Ф. Ковалева. Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке (учеб[ное] пособие), 1984, а також путівник по Дніпропетровському історичному музеєві також 1984 року. Ці видання цікавлять мене в зв'язку з проблематикою кам'яних баб.

Прошу Вас сердечно вітати від мене Миколу Павловича з давно заслуженим професорським званням. Дуже хотілося б також, щоб Ви не засиджувалися. Бажаю Вам швидкого завершення тексту праці, а потім буде ще досить волокити.

Неприємна вістка про те, що джерелознавчий і германістичний збірники випали з темплану. І це якраз тоді, коли вони вже здобули собі ім'я. Це ще одне звуження можливостей публікації – зокрема також для Вас. Шкода.

Дякую Вам за вістку про дніпропетровську конференцію – краєзнавчу – в перспективі. Невже Дніпропетровськ починає прокидатися? Очевидно, я з приємністю візьму в ній участь – коли Ви дасте сигнал. В наступному році передбачається в Кам'янці-Подільському конференція "Проблеми етнографії Поділля" (тези до 2-х сторінок до 20 грудня на істфак інституту), а у Вінниці також мала б бути конференція регіонального типу, але присвячена окресленій темі – У. Кармелюкові.

Якщо б у Вас була потреба приїхати до Львова, щоб попрацювати, то з помешканням можна щось влаштувати. Тільки прошу завчасу повідомити. Ідеально це не було б, але ночувати можна.

Про збірник "Украинско-армянские связи в XVII веке". Він видавався без особливих пригод, згідно з ухвалою II наукової сесії, присвяченої зв'язкам та дружбі вірменського і українського народів (Київ–Львів, листопад 1962 р.). Коли він видавався, я працював ст[аршим] наук[овим] співроб[ітником] Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові. Був з десяток рецензій (я б згадав В. Р. Григорян, Вестник архивов Армении, 1970, № 1, с. 189–192; В. Васьків. З глибин дружби, Жовтень, 1970, № 5, с. 142–144; В. Р. Григорян, Я. Д. Ісаєвич. УІЖ, 1970, № 6, с. 142–144; E. Schütz. Revue des Etudes armieniennes, № 5, t. 8, Paris, 1971, p. 457–462; M. Zakrzewska-Dubasowa, Kwartalnik Historyczny, Warszawa, 1971, № 2, s. 420–422 – рецензія досить роздратована; G. Pätsch, Orientalische Literaturzeitung, Berlin, 1975, § 3, s. 285–287 та, навіть, Л. Винар. Український історик. – Н[ью]-Й[орк]-М[юнхен], 1969, № 4, с. 129). Тему вірмени та Хмельниччина на підставі ще додаткових джерел я розкрив набагато ширше в статті: Armenians in the Time of Hetman Bohdan Xmelnyc'kyj (1648–1657). – Eucharisterion. Essays presented to O. Pritzak in his 60th Birthday... p. 1. Cambridge, Mass. 1979/80, p. 166–188, яка зразу (?) викликала полеміку. Є ще й нові матеріали до цієї теми.

Збірник "Украина в армянских средневековых источниках", про який я пишу на с. 4, ніколи не був підготовлений. Назва збірника Бішоффа, F. Bischoff. Urkunden zur Geschichte des Armenien in Lemberg. – Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, Bd. 32, Wien, 1865, s. 1–155.

Я не розумію, як можна було публікувати фальсифікаторську статтю проф. Голобуцького в УІЖ. Якщо б редакція забажала хоча б поверхово познайомитися з "твердженнями" автора – і мала б елементарні історичні знання – то ця стаття не могла б побачити світ. Це ж явна фальсифікація – причому Голобуцький фальсифікує і текст Борщака, і текст Крип'якевича (не кажучи про Шевальє[23], якого він в оригіналі не читав). Свої міркування, а також деякі матеріали я подам Вам в наступному листі за кілька днів.

Бажаю Вам всього, всього найкращого.

Ярослав Дашкевич.

№ 22*

В попередньому листі я обіцяв Вам написати кілька слів з приводу найновішого опусу Голобуцького. Я ще раз перечитав його статтю, а також статтю Вуйціка 1973 року і остаточно прийшов до висновку, що обидві статті не витримують критики в порівнянні з джерелами.

Присвята Шевальє залишається джерелом першорядної вартості, й Голобуцький не зміг знайти "того іншого" Хмельницького, про якого пише Шевальє. Ні Голобуцький, ні Вуйцік не змогли довести, що джерела, цитовані Борщаком, не існують – Вуйцік навіть не читав статті Борщака, що з точки наукової етики також не витримує критики.

Свого часу вийшов у світ перший том монографії G. Gajecky, A. Baran. The Cossacks in the Thirty Years War. Rome, 1969. В першому томі розглядаються події 1619–1624 рр., в другому мав бути Дюнкерк, в третьому – публікація архівних документів. Я не знаю, чи вийшли тт. 2–3; думаю, Федір Павлович[24] зможе це перевірити при допомозі т. зв. відділу зарубіжної історіографії, який існує в інституті. Я запитав про це своїх кореспондентів, але на відповідь треба буде ще почекати.

Я втік зі Львова на кілька днів, щоб тут спокійно попрацювати. Тепер читаю Ваші "Записки иностранцев", про які напишу Вам у наступному листі. Бажано б мати ще кілька примірників цієї книжки, а також Вашої і Ковальського "Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв.". Ця остання книжечка увійде, до речі, в огляд літератури про середньовічну Україну (праці, видані в 1984 р.), над яким я тепер працюю.

Хочу ще раз підкреслити, що, якщо Ви наважитеся їхати до Львова, то справу Вашого квартирування можна буде безболісно полагодити. Прошу лише заздалегідь попередити, подаючи докладні дати Вашого перебування у Львові.

Бажаю Вам всього, всього найкращого.

Ваш

Ярослав Дашкевич.

№ 23

Львів, 12 грудня 1985 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам дуже за бандероль з археологічними книжками – та за всі турботи. Я радий, що Ви інтенсивно працюєте – і переконаний, що Ви хочете чимшвидше вже спекатися цієї писанини.

Я уважно перечитав Ваші "Записки иностранцев". У мене є ряд зауважень як конкретних, так і методичних, але я мушу їх ще обдумати, щоб систематично їх викласти. Очевидно, про все це краще було б поговорити особисто – але сотні кілометрів це далека віддаль. Я думаю над тим, як би – в цілому – модернізувати та пожвавити Вашу дисертаційну роботу, застосувати нові методи подачі матеріалу, уникати повторень, особливо одноманітних характерних позицій авторів і т. п. Мабуть, і Ви самі не раз задумувалися над такими питаннями.

* 1985 р., 4 грудня. – Коломия.

Дуже хотілося б, щоб Ви якнайшвидше закінчили свою дисертацію і потім мали з нею якнайменше клопоту. До всіх цих тем я ще повернуся в наступному листі.

Ще раз дякую Вам за все, бажаю сил і витримки.

Ярослав Дашкевич.

№ 24

Львів, 10 травня 1985 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Прошу Вас вибачити мені довгу мовчанку – я майже в постійних роз'їздах, і це дуже відбилося на мойому листуванні. За мною три конференції – це з початку року (Ленінград, Кам'янець-Подільський, Москва), до відпустки ж у мене ще дві (Київ, Єреван). Складніше, що всі вони дуже різноманітні тематично, але, з іншого боку, ці доповіді дали мені можливість узагальнити давно зібраний матеріал.

Дякую Вам дуже за листа (ще лютневого), три ростовські збірники (з Вашою джерельною статтею!)[25]. Ярослав Дмитрович[26] передав мені Ваш – та Миколи Павловича – "Аналіз" (дуже шкода, що лише один примірник, а треба набагато більше). "Аналіз" подобався мені систематичним і спокійним викладом, зрівноваженим стилем – на мою думку, цей текст – Ваша безсумнівна вдача. Дякую вам за згадку про мене.

Дуже я радий, що Ваші дисертаційні справи наближаються до кінця. Легше правити вже готовий текст, міняючи одні фрази на інші (але, може, тепер вже менше треба кон'юнктурщини, як кілька років тому) – чим Ви, може, тепер займаєтеся. На якій стадії уже Ваші справи?

Я просив знайомих виписати ростовський збірник, тим більше, що він цілком не поганий. Чи не готується там якась конференція на подібну тематику? В Москві, до речі, у мене була доповідь "Степовий кордон України: етнічний бар'єр чи етноконтактна зона", що викликала досить жваву дискусію – хотілося б мені перевірити свої аргументи ще на якійсь авдиторії до того, як подавати статтю до друку.

Бажаю Вам багато сил, витримки і здоров'я.

Ваш

Ярослав Дашкевич.

№ 25

Львів, 27 жовтня 1987 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам за книжечку Болебруха[27]. Правда, передової думки України я майже не помітив – та й я, мабуть, починав би, наприклад, від Капніста, а не від Радіщева – ну, але то вже справа особистого смаку.

Всього Вам найкращого.

Ваш

Ярослав Дашкевич.

№ 26

Львів, 7 грудня 1987 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

У Кам'янці Ви згадували, що рецензували збірник з історії селянського руху. У мене завалявся зайвий примірник рецензії на передмову М. Г. Крикуна до збірника – можливо, він Вам пригодиться. Очевидно, Ви не мусите хвалитися перед Миколою Григоровичем, що у Вас є ця рецензія.

Всього Вам найкращого.

Ярослав Дашкевич.

№ 27

Львів, 29 грудня 1987 р.

Дорогий Юрію Андрійовичу.

Дякую Вам за дніпропетровські новини. Якщо вдасться реалізувати реформу у Вашому університеті, то це буде великий крок вперед, а нова кафедра зможе розгорнути велику дослідницьку діяльність, використовуючи первісний "джерелознавчо-історіографічний" досвід. Можна тільки бажати дальшого розвитку в такому саме напрямі. Та й Ви, нарешті, опинилися б у нормальному становищі.

Дуже цікаво мені було познайомитися з книжечкою А. Поповського[28], яку Ви мені надіслали. Якщо автор сумлінно обстежить степово-українську періодику XIX – поч. XX ст., то він зможе зробити чимало цікавих відкрить. Це початок гарної роботи, до якої, поки що, можна чимало додати (наприклад, до його словничка письменників).

Вже вийшла у світ моя стаття про черемисів на Україні. За кілька днів пішлю Вам цей московський збірничок. При цій нагоді ще раз дякую Вам за допомогу.

Цього року я повинен мати дві доповіді подібного характеру – про черкесів (п'ятигорців, а не черкасів-козаків очевидно) та про калмиків на Україні. Може, таким чином мені вдасться опрацювати тему про східні народи на Україні та їх внесок в українську культуру. Попереду в мене ще татари – міські (осілі) та липки, цигани; може, ще знайдуться якісь екзотичні етноси XIV–XVIII століть. Окрема і дуже важлива тема (також з політичної точки зору) – історія євреїв на Україні, але їй треба б присвятити з десяток років і я за неї вже не візьмуся. Тим часом історія українсько-єврейських взаємовідносин давно вже стала незвичайно актуальною, а ніхто з українських дослідників за неї не береться. Тому й мандрують різні легенди, що відбиваються також на нашій сучасності. Але досить вже цих міркувань. Міцно тисну Вашу руку.

Ваш Ярослав Дашкевич.

P. S. Чи не зберетеся Ви якось до Львова?

КОМЕНТАРІ

1. Мова йде про статтю: *Мыцык Ю. А.* История освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов в освещении немецкой хроники "Театр Евро-

пы” // Вопросы германской истории. Русско-германские отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1982. – С. 145–158.

2. “ТЕ” – скорочення від “Theatrum Europaeum”.

3. Важко сказати зараз, який саме лист Богдана Хмельницького Я. Р. Дашкевич мав на увазі, бо я надрукував тоді кілька листів гетьмана у різних виданнях: *Мыцык Ю. А.* Три неизвестных письма Богдана Хмельницкого Адаму Киселю 1649 г. // Советские архивы. – 1982. – № 4. – С. 45–47; *його ж.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории. – Днепропетровск, 1980. – С. 175–185.

4. Влітку 1983 р. я був на архівно-музейній практиці студентів у Києві.

5. Тієї осені в Острозі померла мати М. П. Ковальського. Микола Павлович провів тоді в Острозі біля ліжка хворої матері кілька місяців.

6. Йдеться про книгу: *Ковальский Н. П.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Акты о городах. – Днепропетровск, 1983.

7. Мова йде про доц. Швидько Ганну Кирилівну, нині – доктора історичних наук, професора.

8. Дійсно, ця конференція в Чернігові відбулася. На ній я виступав з доповіддю, яка й була пізніше надрукована: *Мицик Ю. А*. Нові дані про події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. у Чернігові: (За матеріалами архівів ПНР) // Тези доповідей 3-ої республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 221–222.

9. Мова йде про нашого спільного знайомого – Сергія Захаровича Зарембу (1947–1999), тоді ще кандидата історичних наук, який працював у Товаристві охорони пам’яток історії та культури.

10. Ця доповідь Я. Р. Дашкевича була пізніше опублікована у збірнику праць викладачів історичного факультету Дніпропетровського державного університету.

11. Мова йде про книгу: *Швидько А. К.* Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины второй половины XVII – середины XVIII вв. – Днепропетровск, 1984.

12. Мова йде про книгу колишнього аспіранта М. П. Ковальського, а потім викладача ДДУ Сергія Плохія (нині – професора Гарвардського університету): *Плохий С. Н.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. – Днепропетровск, 1983.

13. Разом з М. П. Ковальським ми видали в трьох брошурах (“методичних посібниках”) списки пануючих династій у Європі, також перелік президентів, прем’єр-міністрів тощо з давніх часів до кінця 70-х років XX ст.: “Методическая разработка к изучению хронологии” (Днепропетровск, 1978), “Методические указания по изучению хронологии зарубежных европейских стран” (Днепропетровск, 1980), “Хронология. Методические указания по хронологии всеобщей истории” (Днепропетровск, 1980). Потім цю роботу я продовжив з викладачами Л. С. Тутик та І. О. Дороховою (з Петрозаводська) стосовно держав Далекого Сходу – “Методические указания к изучению хронологии стран Азии и Африки” (Днепропетровск, 1983), але від випуску дальших частин (Близький та Середній Схід) довелося відмовитися.

14. Мається на увазі збірник: Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. – Днепропетровск, 1985.

15. Див.: Тези доповідей 7-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1985.

16. Дійсно, під цими "страшними" заголовками ховалися достатньо серйозні праці. Такі назви були викликані необхідністю обійти суворі обмеження щодо видавничої продукції університетів, що їх нав'язувало Міністерство освіти СРСР (у безпосередньому віданні цього Міністерства перебував Дніпропетровський держуніверситет). У даному випадку під цими заголовками ховалися невеликі хрестоматії – підбірки текстів з джерел з історії України козацької доби: [*Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.*] Методические указания к изучению курса "Источниковедение истории СССР". – Днепропетровск, 1984; [*Болебрух А., Ковальский Н., Мыцык Ю., Мохначева П.*] Методические указания к практическим занятиям по курсу историографии истории СССР с древнейших времен до XVIII века. – Днепропетровск, 1984.

17. Ці "погрози" таки були реалізовані. 4 вересня 1986 р. у Вінниці було проведено конференцію. Див.: Тези доповідей 4-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986.

18. Мова йде про книгу: *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984.

19. У той час вирішувалося дуже болюче для мене квартирне питання, оскільки я із сім'єю жив у аварійному будинку та ще й у промисловій зоні залізничного депо.

20. Мова йде про книгу: *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985.

21. Йдеться про збірник кафедри загальної історії ДДУ: Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1985. Там було вміщено мою статтю "Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник".

22. Йдеться про книгу: *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.) – Днепропетровск, 1985.

23. П'єр Шевальє – французький мемуарист XVII ст. Український переклад його книги вперше вийшов у 1960 р. (*Шевальє П'єр*. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960). У передмові до цієї книги Шевальє чітко написав: "Хмельницькому, який прибув з глибини Русі до Франції, порадили...".

24. Йдеться про відомого українського історика Федора Павловича Шевченка (1914–1996).

25. Мова йде про мою статтю: *Мыцык Ю. А.* Новые данные о Черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI – первой половине XVII в.: (На материалах архивов ПНР) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1986. – С. 126–137. Цей і ще два збірники мені передав ростовський дослідник історії козацтва Володимир Корольов.

26. Мова йде про відомого українського історика Ярослава Дмитровича Ісаєвича (1936–2010).

27. Мова йде про книгу доцента ДДУ (нині – професора) А. Г. Болебруха: *Болебрух А. Г.* Передовая общественно-политическая мысль России и Украины: от Радищева до декабристов. – Днепропетровск, 1987.

28. Поповський Анатолій Михайлович – тоді доцент ДДУ (нині професор, доктор філологічних наук), який досліджує літературний процес дожовтневого періоду на півдні України.

о. Юрій Мицик (Київ). **Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика.**

Публікується 27 листів Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика. У них відображено тематику досліджень, участь у наукових конференціях, обмін фаховою літературою, особисті контакти двох істориків протягом 1982–1987 рр.

Ключові слова: листи, конференція, Дашкевич, Дніпропетровськ.

о. Юрий Мыцык (Киев). **Письма Ярослава Дашкевича к Юрию Мыцыку.**

Публикуется 27 писем Ярослава Дашкевича к Юрию Мыцыку. В них отразились тематика исследований, участие в научных конференциях, обмен профильной литературой, личные контакты двух историков на протяжении 1982–1987 гг.

Ключевые слова: письма, конференция, Дашкевич, Днепропетровск.

Rev. Yurii Mytsyk (Kyiv). **The Letters of Yaroslav Dashkevych to Yurii Mytsyk.**

The author presents twenty seven letters by Yaroslav Dashkevych to Yurii Mytsyk. The documents provide information about their subjects of research: participation in scholarly conferences, exchange of literature, and personal contacts between the two historians in 1982–1987.

Key words: letters, conference, Dashkevych, Dnipropetrovsk.

5

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Богдана ПЕТРИШАК (*Львів*)

БІЛОУС Н. ТЕСТАМЕНТИ КИЯН СЕРЕДИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. – К.: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ "ПРОСТІР", 2011. – 200 с.; іл.

Проблема сприйняття середньовічною людиною процесу смерті та її переходу у потойбічний світ довший час залишається в полі зору досліджень істориків. Важливими джерелами для її вивчення стали документи, пов'язані з ритуалами, співзвучними смерті – похороном, жалобою, поділом маєтку та конфліктами, що повставали з цього. Напевно, найважливішим з цих документів був тестамент (заповіт) – акт останньої волі, в якому особа намагалася водночас упорядкувати справи земного життя та наблизити до себе інший, духовний світ.

Наталія Білоус, відома науковій спільноті як дослідниця та авторка багатьох статей та монографії з історії міської влади Києва, магдебурзького права, міської канцелярії тощо[1], нещодавно видала чергову монографію, що розширює та доповнює її науковий доробок. Як зазначає авторка у передмові до рецензованого видання, поштовхом до написання цієї публікації послужив виступ на семінарі "Testamenty późnośredniowieczne i nowożytne jako źródło historyczne", що відбувся в Польщі (Варшава) в 2009 р. Очевидно, підставою для зацікавлення даною тематикою стали тексти тестаментів, віднайдених авторкою "у результаті тривалих пошуків у різних архівах" (с. 7). Незважаючи на їхню малу кількість (всього 13 кириличних текстів, оригінали або виписи з яких зберігаються в архівах України, Республіки Білорусь та Російської Федерації), зрозумілу з об'єктивних причин через втрату київського міського архіву, Н. Білоус вдалося зібрати та реконструювати на підставі цих документів певну цілісну картину.

Здійснивши на початку праці історіографічний аналіз традиційно багатої польської, білоруської, литовської та української історіографій, авторка доходить висновку, що в Україні відсутні історичні праці, в яких на підставі тестаментів розкривається духовний світ, матеріальна культура, суспільні та родинні зв'язки, побут міщан. Досі переважно увага зверталася на заповіти представників правлячої еліти та шляхетського стану (с. 16–17).

Монографія складається з трьох розділів, які послідовно висвітлюють питання правового та соціального аспектів укладення тестаментів, коло осіб, пов'язане з цим процесом, та структуру і зміст цього специфічного виду

[1] *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 360 с.

документа. Н. Білоус пояснює обрану термінологію дослідження, підкреслюючи, що вживає латинський термін "тестамент" замість сучасного відповідника "заповіт" (хоча інші українські дослідники використовують також і цей термін). Авторка також описує особливості назв тестаменту серед киян протягом XVI–XVIII ст. Правові норми укладення заповіту визначалися збірниками приписів магдебурзького права, які подавали готові зразки документів, описували умови та процедуру подання тестаменту, певні заборони та порушення.

Окремим питанням було авторство тестаментів. На підставі проведеного дослідження Н. Білоус робить висновок, що, як правило, тестатори не були самі авторами документів, а укладав їх у канцелярії різних урядів – ґродського, земського, міського – персонал канцелярії (писарі, підписки, дяки) згідно з певним усталеним формуляром. Однак навіть і тут урядники могли проявити індивідуальний неформалізований підхід, втім, це залежало від рівня освіченості, досвіду, уподобань. Цікавою є практика укладання тестаментів у міській канцелярії Києва підписками (майже у всіх випадках) із подальшим завіренням міським писарем на противагу, скажімо, львівській міській канцелярії, де тестаменти писалися міським писарем або публічним нотарієм.

Далі авторка зупиняється на проблемі морального ставлення тестаторів до самої смерті та поховання, зауважуючи, що впродовж різних епох змінювалися переконання та практики, люди по-різному ставилися до дилеми переходу в потойбіччя. Спираючись на іконографію та церковні тексти, вона простежує та порівнює католицьку та православну традиції "приготування до смерті", показує еволюцію ставлення особи до послідовних етапів, які належало пройти (смерть, поховання, Страшний суд, побожні практики за спасіння душі тощо).

У наступному розділі авторка проводить детальний просопографічний аналіз тестаторів та членів їхніх родин, визначаючи їхній статус у міському соціумі, рід занять, родинні зв'язки, ступінь заможності тощо. Особливо цікавими мали б бути тестаменти трьох жінок, однак, як випливає з тексту, вони є малоінформативними. Також авторкою зроблено вдалу спробу показати ставлення тестаторів до членів їхніх родин, наприклад, турботу про залишених дружин, дітей, найближчу рідню, вірних слуг. Як слушно зауважує Н. Білоус, часто за сухими формулами можна побачити живі емоції, стосунки, долі людей.

Найбільш інформативним є третій розділ книги, присвячений структурі та змісту тестаменту. Авторка послідовно аналізує вступні формули, диспозиції (розпорядження) та кінцевий протокол, наводячи розлогі цитати та порівняння з документів. Варто зауважити, що в розділі зустрічаються порівняння з іншими містами Речі Посполитої (с. 66, 74, 78, 82), але, наприклад, немає зіставлень з формулярами львівських тестаментів, яких збереглося суттєво більше і які містять різноманітну інформацію, тим більше, що авторка покликається на праці львівських дослідників (О. Винниченко, Я. Кочеркевич).

Наприкінці книги подано післямову із археографічними нотатками та 2 додатки – таблицю "Тестатори-кияни" й публікацію джерел. Книгу завершує ошатна вклейка з 11 кольоровими ілюстраціями, які представляють іконографічні зображення сцен Страшного суду, друковані церковні праці та копії опублікованих у додатку документів. Науково-довідковий апарат складають: словник застарілих слів, предметів та термінів, списки скорочень, географічний та іменний покажчики, перелік ілюстрацій.

Загалом праця авторки показує нові перспективні та мало розроблені напрямки досліджень. Незважаючи на певну схематичність та описовість, про яку висловлюється й сама авторка (с. 93), зумовлені відсутністю великої кількості репрезентативних джерел, на підставі яких окремі частини монографії виглядали б насиченішими та яскравішими, Н. Білоус вдалося всебічно показати барви такого трагічного явища, як смерть, і такого особливого документа, пов'язаного зі смертю, як тестамент. Натомість читач отримав хорошу наукову публікацію документів, які становлять велику джерелознавчу цінність і є незамінним джерелом для подальших досліджень.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*), Інна ТАРАСЕНКО (*Київ*)

ANDRZEJ B. PERNAL RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW A UKRAINA. STOSUNKI DYPLOMATYCZNE W LATACH 1648–1659. – KRAKÓW: KSIEGARNIA AKADEMICKA, 2010. – 391 s.

Нещодавно з’явилася друком ця книга канадського історика польського походження Анджея Болеслава Перналя, що є своєрідним синтезом його попередніх праць, основною з яких є дисертація, захищена в Оттаві на цю тему ще у 1977 р.[1]. Варто сказати кілька слів про автора, якого мало знають в Україні, хоча він часто і регулярно друкував українознавчі статті, починаючи з 80-х років XX ст. Він є визнаним спеціалістом у галузі історичної географії України (досліджував і видав відомий твір Боплана), державного устрою Речі Посполитої XVI–XVII ст., врешті дипломатії Речі Посполитої, зокрема польсько-українських відносин. Коло зацікавлень А. Перналя багато в чому визначалось деякими моментами його біографії. Народжений у 1936 р. в Мілові (на Тернопільщині), майбутній історик разом з батьками, рідними та односельцями у 1940 р. був депортований НКВД до Сибіру. Від загибелі А. Перналя врятувала польсько-радянська угода від 30 червня 1941 р., викликана нападом фашистської Німеччини на СРСР. Через Середню Азію, Іран, Ірак, Танганьїку (сучасну Танзанію) і Англію він дістався до Канади, де й живе з 1950 р. (В СРСР загинули його молодший брат, діди та ще деякі члени родини). Детальніше про біографію А. Перналя довідуємося із збірника праць на його пошану, організованого покійним проф. Ярославом Дашкевичем[2]. Цей збірник об’єднав статті українських, польських, канадських та дослідників з інших країн.

Рецензована книга присвячена польсько-українським дипломатичним зв’язкам 1648–1659 рр. і уже хоча б з цього приводу заслуговує на особливу увагу. По-перше, ця книга розглядає польсько-українські стосунки, які досі досліджувалися фрагментарно. Хоча Україна того часу мала дипломатичні контакти навіть зі Швецією, Венеціанською республікою та імперією Габсбургів, не кажучи про сусідні держави, але в СРСР вивчалися лише зв’язки з Московською державою, та й то нерідко викривлено (у світлі так званого “воссоєдінєнія”). Зв’язки України з іншими державами практично не досліджувалися. Даремно шукати, наприклад, робіт, які були б присвячені

[1] *Pernal Andrew.* The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648–1659. – PhD: University of Ottava, 1977. – 591 p.

[2] Silva rerum: Зб. наук. праць на пошану проф. А. Перналя / Упор. М. Вавричин; редкол. Я. Дашкевич, П. Сохань, О. Маврін та ін. – Львів, 2007. – С. 13–18.

відносинам України-Гетьманщини з Османською імперією та Кримським ханством. Особливо прикрим було замовчування українсько-польських зв'язків. Між тим Україна тривалий час перебувала під владою Речі Посполитої, підняла повстання проти неї, вела активну дипломатичну діяльність, намагалась визначити форми співжиття з нею (не можна ж було весь час воювати), і тому дипломатичні контакти з нею були чи не найжвавішими. Книга Перналя заповнює цю прогалину (в українській історіографії поки що не створено подібної праці). До того ж Перналь не закінчує своєї роботи 1654 р., як веліла московська цензура, а продовжує її до 1660 р. Таким чином, він проливає світло на, сказати б, темнуватий період української історії, пов'язаний з гетьманатом Виговського, детально висвітлює дипломатичні контакти у 1655–1659 рр., історію Гадяцької угоди, подає достатньо повну картину розгортання її досліджень. Важливо, що Перналь довів, що ідея зближення України і Польщі на нових засадах ("Річ Посполита трьох народів") належить ще Богданові Хмельницькому, а Виговський тільки продовжив справу свого попередника.

По-друге, Перналь глибоко вивчив історіографію проблеми. Він чудово знає польську історіографію, англомовну і, що особливо приємно, українську. Адже не секрет, що значній частині польських істориків властива її недооцінка. Якщо неможливо, щоб польський германіст не знав німецької мови і німецької історіографії проблеми, то про Україну можна, як вони вважають, писати без аналогічного знання. Ця частина польських авторів, видно, вважає, що "и так сойдет". Перналь належить до тієї меншості, яка розуміє, що без використання напрацювань українських істориків і археографів неможливе всебічне і об'єктивне вивчення будь-якої українознавчої проблеми.

По-третє, канадський історик підняв значний пласт архівних джерел, які зберігаються насамперед в архівосховищах Польщі, а також України, Росії, Швеції, Австрії, Німеччини. Він використав практично всі публікації джерел з цієї проблематики, включно з латиномовними та італомовними, що залишаються "terra incognita" для багатьох українських, білоруських та російських авторів. Тому його книга не є, як це зараз "модно", переказом давно відомих фактів під кутом авторської "концепції", це глибоке дослідження проблеми, й кожний висновок автора має під собою солідну джерельну базу.

Можна й далі перераховувати позитивні моменти роботи, але важливо, що Перналь розглядає українців-русинів як окремий і самодостатній народ, а Гетьманщину як нормальну державу цього народу. Це дало ключ до вирішення багатьох кардинальних питань, а не прирекло автора на блукання манівцями російської чи польської великодержавної історіографії. Книга Перналя – урок і для доморощених "самоїдів", які заперечують існування Української держави в XVII ст., принижують значення національно-визвольної боротьби українського народу, зокрема, не знаходять в діяльності козацтва ніякого конструктиву, ставлять під сумнів роль його вождів (Богдана Хмельницького, Івана Виговського та ін.).

Звичайно, з деякими твердженнями автора можна дискутувати чи не погоджуватися, однак важливо, що існує спільний знаменник для цих дискусій. Але таких питань набагато менше, ніж можна було б припустити, беручи до рук книгу автора польського походження (надто сильно над багатьма з них тяжіють ще примари шовіністичної історіографії). Варто відзначити, що А. Перналь визнає, що книга була написана до 2007 р., а тому низка праць українських авторів не були ним використані. Варто додати до них, зокрема, фундаментальне дослідження Я. Федорука "Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття" (К., 2011).

Сподіваємося, що нова монографія А. Перналя буде корисною не тільки науковцям, а й краєзнавцям, музеєзнавцям, усім, хто цікавиться історією України і польсько-українськими зв'язками. Додамо, що нами підготовлено переклад цього цінного дослідження українською мовою, публікація якого сприятиме широкому використанню доробку цього історика в Україні.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

НАРИСИ З ІСТОРІЇ РОЗВІДКИ СУБ'ЄКТІВ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ / ПІД РЕД. П. Д. МОРОЗОВА. – К., 2011. – 535 с.

Нещодавно громадян України ощасливлено книгою "Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України" (К., 2011. – 535 с.), виданою під грифом "Фонду ветеранів зовнішньої розвідки України" під загальною редакцією генерал-лейтенанта П. Д. Морозова. Керівником авторського колективу значиться канд. філософських наук, доцент В. Цибулькін. Книгу видано за інформаційної підтримки "Фонду Сприяння розвитку Православного Кадетського Корпусу Георгія Победоносця" і за "інвестиційним проектом" А. Г. Барадачова. Авторів аж шість, але тільки два з них історики (д. і. н. Д. В. Вєдєнєєв і к. і. н. О. А. Гавриленко), інші − економісти та юристи, доктори й кандидати (Л. М. Рожен, О. П. Закутайло, О. М. Парфенюк, В. В. Тіхонов). Книга поділяється на нариси (розділи), але не зазначається, хто і що писав (за поодинокими випадками). Тому будемо писати "автори", бо вони воліли не показувати, хто що писав. Автори користувались інформаційною підтримкою ще восьми юристів (один з них той самий спонсор А. Г. Барадачов) і одного кандидата наук з державного управління. Спливає у пам'яті "дєдушка" Крилов, який попереджав про небезпеку роблення чобіт пиріжником, а випічку пирогів чоботарем. В анотації відзначається: "Книга є першим комплексним дослідженням розвитку теорії та практики розвідки суб'єктів державотворення на теренах сучасної України, починаючи з часів античності до сьогодення". У вступній статті к. е. н., колишнього керівника Головного управління розвідки СБУ Л. М. Рожена, у заключному слові відп. редактора П. Д. Морозова знаходимо важливі слова про "незалежність України, котру століттями виборювали та будували покоління наших попередників", "відданість Вітчизні", "патріотизм" тощо. Отже, з деклараціями у авторів усе гаразд. А як з їхньою реалізацією?

Вже у "Вступі" міститься характерна заувага: "Дана книга – не «сухий» виклад логіки... розвідувальних операцій…, а науково-популярна розповідь про специфіку діяльності конкретних розвідників…" (с. 15). Коротше кажучи, це компіляція. Серед її джерел та літератури бачимо й поважні видання, але й такі, що не мають безпосереднього відношення до теми, і популярні книжечки, серед яких є аж надто сумнівні, і КПРСешні "опуси", і сучасний псевдонауковий антиукраїнський ширпотреб московського та київського виробництва, який, на жаль, суттєво вплинув на книгу. Виклад

подій до XVIII ст. більш-менш спокійний, хоча багато що викликає подив або справи не стосується. Так, наприклад, Геродотова легенда про походження скіфів трактується таким чином: "Безумовно… ми маємо яскравий приклад того, як елліни намагалися здійснити… типову інформаційну операцію" (с. 18). Чомусь увага приділяється тому, як греки й скіфи пили вино, чим торгували, переповідається відома легенда про послання скіфів Дарію у вигляді птаха та миші, жаби та п'яти стріл, "що свідчить про … вміння (скіфів) маскувати інформацію" (с. 25–26), розповідається про освічених скіфів Анахарсіса, Токсариса, Абариса, Замолксиса (Талеса) (с. 30) тощо. Все це, на думку авторів, стосується розвідки, бо раз скіф мандрував і цікавився географією, звичаями, навіть медициною – значить, був розвідником. Готський король Одоакр трактується як "король рутенів" (!), готи й римляни програли гунам … "через відсутність… розвідувальних даних" (с. 56–57), хоча насправді причини падіння Давньоримської імперії були набагато глибшими. "Розводненим" є і нарис 2 ("На шляху до централізації Київської Русі: розвідка від Кия до Володимира Хрестителя"). До того ж тут трапляються такі пасажі, як-от: "За часів Володимира Святославича до традиційних тоді PR-технологій, які ґрунтувалися на використанні фольклору…" (с. 103) або "пригадавши алгоритм взяття Корсуня Володимиром Святославичем у 988 р…., козаки (Б. Хмельницького. – *Ю. М.*) успішно захопили Львів у жовтні 1648 р." (с. 179). Варто відзначити також, що Львів не був узятий Хмельницьким і це відомо навіть із шкільних підручників! Або: "Ярослав Мудрий вирізнявся тим, що на відміну від батька, котрий марнував час на візити до гаремів і застілля..." Це про Володимира Святого, за якого Київська держава досягла кульмінації у своєму розвитку! (щоправда, Володимир мав, будучи язичником, чимало жінок та наложниць, але це скінчилося з прийняттям християнства і шлюбом з візантійською принцесою Анною). Але й будучи язичником, Володимир не "марнував час", а докладав зусиль, щоб об'єднати Русь і оборонити її від нападів ворогів. Поширення християнства за цього князя автори розглядають тільки як розгортання розвідувальної мережі греками: "Про масштаби використання ромеями християнського прикриття для здійснення розвідувальних і пропагандистських заходів може свідчити такий факт, що лише в Києві у 1017 р. число православних храмів сягнуло 700" (с. 96). Досі православні віруючі думали, що храми будуються як доми Божі, і за це хвалили св. Володимира. Тільки тепер "відкрилось", що вони будувалися для "прикриття" і як розвідувальні центри! Києво-Печерська лавра внаслідок розбудови соборів перетворюється з осередка духовності "на опірний пункт візантійських розвідників" (с. 109). Внаслідок хрещення Русі Володимир Святий "зробив Київську Русь полем змагання православ'я та ісламу з язичництвом. Таким чином, використовуючи ... принцип – «розділяй і володарюй», князь убезпечив собі право на самостійну внутрішню і зовнішню політику" (с. 96). Але ж навпаки, християнство зцементувало Русь, а не зробило її "полем змагання"! Далі автори роблять чергове "відкриття": у 1037 р. київський митрополит Феопемпт переосвятив Десятинну церкву і "проголосив канонічний початок християнізації Русі" (с. 108). А досі (з 988 р.) християнізація

Русі була неканонічною? Священики, ченці, паломники розглядаються авторами тільки як розвідники та агенти, які "не лише вивідували й збирали інформацію, а й уміло обробляли, аналізували … (можливо, завдяки цьому постав феномен ченця Нестора Літописця)" (с. 109). Взагалі-то феномен св. Нестора-літописця пояснюється його подвижницькою діяльністю, і немає потреби робити його агентом 007!

Далі − більше. Козаків автори розглядають як "своєрідний медіальний субетнос" (слов'яни, тюрки, іранці) в дусі радянської теорії "казакі – інтєрнациональноє явлєніє". Не заперечуючи присутності серед козаків окремих представників інших народів, які швидко українізувалися, слід підкреслити, що запорозькі козаки на 90% (!) складалися з українців. Який же тут "медіальний субетнос"? А чого варті розумування авторів, що у "Козакії" (так ними іменується Січ) управляли "представники різноманітних етнічних еліт – руської, польської, західноєвропейської, татарської тощо" (с. 154). А далі екскурс в родоводи козацьких ватажків: Косинський, на думку авторів, був поляком, Павлюк – турком, Кривоніс – шотландцем, Орлик походив "з родини чеських баронів" (с. 149, 204–205). До відома авторів – Косинський був українцем з Підляшшя, Павлюк – тільки певний час, очевидно, був у турецькій чи татарській неволі і тому прозивався ще й Бутом, Кривоніс родом з Черкащини, а дані про шотландське походження – помилка однієї недостовірної німецької брошури. Мати Пилипа Орлика була українкою з роду Малаховських (Чернігівщина), а батько білорусом (Литвою тоді називали Білорусь), сім'я була православною. Своє далеке коріння в Чехії було практично Орликами забуте, та й переселилася ця гілка роду на Мінську землю ще у XV ст. Та що там Орлик, коли "українцем з іспанським корінням" (с. 240) автори називають Івана Франка! Дмитро Вишневецький – "Байда" − український православний князь виступає як спольщений український шляхтич, навіть "польський емісар" (с. 148), "господар фактично усієї Лівобережної України" (с. 151). Тут автори явно сплутали "Байду" з його правнуком – Яремою Вишневецьким! Плутають автори й Січ з суворовським училищем, детально розповідаючи про курс навчання козацьких підлітків, посилаються при цьому не на джерела (у жодному джерелі цього нема), а на писання нікому не відомих авторів-фантазерів, як-от Т. Коляндрука (с. 153). З того ж "джерела" взяті дані про Роксолану, котра нібито "сприяла послабленню агресії Високої Порти проти України" (с. 152). Посилаючись на більш ніж сумнівні "писання" аматорів-істориків, які не переобтяжують себе вивченням джерел і вигадують небилиці власного виробництва, автори твердять про існування у давнину таємних товариств, наприклад, мольфарів, тобто людей "з надзвичайними здібностями – екстрасенси". "Мольфари мали... військовий сегмент організації – характерників" (с. 145). Козаки, за авторами, мали "дивний релігійний світогляд, який поєднував язичництво й християнство", вони нібито поклонялись давньоримській богині Фортуні (!?), магія запорожців нібито мала "чоловічій зміст", "на відміну від інших просторів сучасної України, де у магічній площині домінували жінки з їх традиційно «високими вібраціями»… на Січі чоловіки-віщуни… перетворилися на… постановників завдань і споживачів

розвідувального продукту… Відомі факти, коли віщуни прикривали свою діяльність належністю до релігійного кліру (!?)" (с. 154–155). Чи читали автори праці цілого шерегу дослідників цього питання чи бездумно списали у аматорів-казкарів та ще додали всяких нісенітниць про "високі вібрації"? Знаменитий австрійський мемуарист XVI ст. Лясота, який залишив перший розгорнутий опис Січі, був дипломатом, але пильні автори розшифрували його справжню суть – розвідник. Доказів про Лясоту-розвідника жодних! Так само і з творцем Гадяцького договору 1659 р. Юрієм Немиричем, який начебто був "подвійним агентом", виконуючи завдання "тогочасних «невидимих імперій»" (натяк на масонів).

Дуже не люблять автори київського митрополита Петра Могилу. Цей "хитрий інтриган" вчився у С. Жолкевського (якого ні сіло ні впало оголошують прототипом героя роману Сенкевича пана Володийовського), вчився начебто у паризьких єзуїтів, скинув з митрополичого престолу Ісайю Копинського (с. 161–162), навіть поширював "латинізоване православ'я" через засновану ним Києво-Могилянську колегію. Отакої! Заспокою авторів тим, що Могила ніколи не вчився в Парижі, тим більше в єзуїтів. (А хоч би й вчився? Вчився ж у львівських єзуїтів Богдан Хмельницький, і що то їм помогло?); не був жорстоким Могила й щодо Копинського, а "могилянка" стала центром *православної*, а не католицької освіти. Можна й далі продовжувати. Але відішлю авторів до відповідних церковних комісій. Адже Українська Православна Церква Київського Патріархату, Польська Автокефальна Православна Церква, Румунська Православна Церква, навіть РПЦ (Московський Патріархат) визнали Петра Могилу *святим*. Там авторам пояснять, що й до чого, і не варто їм копирсатися в застарілій літературі та послуговуватися недостовірними джерелами. Не залишають у спокої "могилянку" й у подальшому. Так, до числа "могилянців" автори відносять львівського православного єпископа (потім уніатського) Йосипа Шумлянського (с. 193). Але ж Шумлянський не був вихованцем Києво-Могилянської академії! Але авторам байдуже. З якогось дива вони пишуть про "небезпеку поширення в Україні освіти за єзуїтським зразком" і виправдовують утиски Києво-Могилянської академії з боку Катерини II (с. 211) та її спадкоємців: через це "могилянка" перестане бути закладом для молоді незалежно від соціального походження, а перетвориться у вузькостановий заклад, що негативно позначилось на її авторитеті. Києво-Могилянська академія здобула такий статус ще в 1658 р., а потім Петро I у 1701 р. підтвердив його. За зразком "могилянки" було створено у 1688 р. Слов'яно-греко-латинську академію у Москві – попередницю Московської Духовної академії, і київські професори були там першими викладачами.

Особливо дістається Мазепі. Цей "природний авантюрист, вихованець «Товариства Ісуса»" (тобто єзуїтів. – *Ю. М.*), "зраджував не лише Петра I, але й саму неньку-Україну" (с. 188, 198). Начитавшись пронафталіненої літератури та й сучасних московських "єдінонєдєлімскіх" писань, автори не соромляться переповідати заялožені штампи й побрехеньки про Мазепу. Зате московські карателі постають невинними овечками. Виявляється, трагедії Батурина 1709 р. не було, бо від них "мирне населення практично не

постраждало" (с. 198). Йде посилання на якихось "сучасних істориків" (не вказується, на яких і на які роботи) (с. 198). Але ж навпаки! Археологічні розкопки В. Мезенцева і В. Коваленка підтвердили масштаби трагедії Батурина, були знайдені навіть тогочасні дитячі поховання з черепами, пробитими кулями!

Люблять автори напускати туману загадковості на прості речі. Наприклад, смерть Богдана Хмельницького. Гетьман довго хворів, врешті помер від інсульту. У авторів є підозри: "загадкова смерть" (с. 183). Добре відомо про обставини смерті гетьмана І. Брюховецького, розірваного козаками. Але автори подають свою версію "московські агенти організували вбивство І. М. Брюховецького" (с. 186). Чимало зустрічаємо й дрібних помилок і недоладностей, а то й вигадок. Наприклад, автори іменують Анджея Фірлея "польним гетьманом" (с. 168), хоча він ніколи не обіймав цю посаду. Польські карателі нібито вішали на шиї повішених повстанців Богдана Хмельницького "«намисто» з відрубаних голів дітей та родичів" (с. 175). З якого джерела взята ця байка? Мовчанка.

Чим ближче до наших днів, тим більш войовничими щодо України стають автори. Їхня думка попри прекрасні декларації зводиться, по суті, до заперечення українського народу і його права на свою самостійну державу. За авторами, які явно хворіють на шпигуноманію, все зводиться до інтриг Заходу і до шпигунських операцій. Англія, Австрія, Польща (яка, до речі, вже не існувала як незалежна держава) начебто вигадують український рух і добиваються "створення Малоросії" (с. 228) з метою розчленування Російської імперії. Створення у 1848 р. "Головної Руської Ради" (знавці української мови – автори пишуть не "Головна", а "Холовна", не помічаючи польсько-російського сліду "джерел") авторами трактується як результат дій Англії, Австрії і навіть… Польщі (с. 227–228). Навіть Герцену і Огарьову дістається на горіхи, бо ці начебто агенти "британської розвідки" нелегально переправляли в Росію "Колокол" та інші видання. Ох які "правильні" були жандарми з III Відділення, бо "лише грамотні дії правоохоронних органів унеможливили подальше розгортання повстання" (1863 р. – *Ю. М.*) (с. 229). Сказавши "А", треба казати й "Б". Чому не записати до "грамотних дій" влади розгром Кирило-Мефодіївського товариства, арешт і заслання Шевченка, Куліша, Костомарова, Валуєвський циркуляр, Емський указ тощо? Щоправда, автори таки дещо говорять. Так, спроба П. Куліша й І. Пулюя перекласти Євангеліє українською мовою трактується як спроба "Просвіти" "внести свою лепту у міжцерковний розбрат" (?!) (с. 236). Авторами ж позитивно оцінюються дії царської поліції та її агентів проти народовольців та видавців "провокаційної літератури", зокрема женевських публікацій М. Драгоманова, М. Павлика, С. Подолинського (с. 234–235). Австро-Угорщина "активно сприяла" зміцненню "української ідеї" у Російській імперії. З цією метою "у Лембергу (саме так, як правило, авторами іменується Львів, а Галичина – Галіцією, вживають автори й термін "Малоросія" для означення України) в 1873 р. виникло Наукове товариство ім. Т. Шевченка" (с. 231). Потім Австрія взяла під контроль "Просвіту", яка мала у своїй діяльності "яскравий антиросійський акцент", потім

М. С. Грушевський створив "«Наукове товариство у Києві» (аналог «Просвіти»)" (с. 236, 245, 250). Особливу "увагу" автори приділяють митрополитові Андрею Шептицькому, який, звісно ж, "освоював військову розвідку" (с. 232), мав контакти з "щедро профінансованим" австрійською розвідкою М. С. Грушевським; "не лише поширював уніатство, але й створював агентурну розвідувальну мережу" (с. 240, 250). Тому схвально автори ставляться до розгрому "Просвіти" тимчасовим військовим губернатором Галичини графом Бобринським, арешту "австро-угорського шпигуна" М. С. Грушевського і заслання його та Шептицького вглиб Росії російською владою після тимчасової окупації Галичини у 1915 р. (с. 250). Навіть коли у 1924 р. Грушевський під впливом "українізації" прибув в Україну, автори вбачають одне: "розгорнув підпільну і розвідувальну діяльність, спрямовану проти СРСР" (с. 259). Це тоді, коли його "пасло" понад 20 агентів та сексотів НКВД, навіть коли в останні роки життя був висланий до Москви і скнів у тяжких умовах?! І ніяких тобі доказів шпигунства Грушевського! Лише смерть, за словами авторів, "врятувала його від суду" (с. 259). Полонені Українські Січові Стрільці "роздмухували націоналізм" в середовищі українських вояків російської армії (с. 249) і т. д., і т. п. Висмоктуючи з пальця факти "шпигунства" Шептицького і Грушевського, автори не звертають уваги на реальну розвідувальну роботу Росії, яку вона в роки Першої світової війни з допомогою батюшок розв'язала в Канаді! І посипалися донесення про "мазепинство", яке процвітає у Канаді, і посипалися вимоги заборонити українську пресу в Канаді…

Лютнева революція у Росії і утворення в кінцевому результаті УНР постає у авторів не як логічний наслідок піднесення національно-визвольного руху українського народу, тяжкого економічного становища, бездарності панівної верхівки Російської імперії і т. д., а як наслідок діяльності німецької та австрійської розвідок, також і масонів. Із сатисфакцією вони цитують російських великодержавних шовіністів, які вболівали над розпадом "єдіной і нєдєлімой" (с. 283), вихваляють діяльність "єдинонеділимця" В. Шульгіна, значну увагу приділяють денікінській розвідці, але про розвідку УНР та ЗУНР говорять дуже мало, переважно негативно. Так, вони принижують Є. Коновальця, С. Петлюру (с. 281), пізніше й С. Бандеру, твердять, що "петлюрівці" винищили понад 200 тис. євреїв тощо. Уже було писано й переписано про ставлення Петлюри до євреїв, про те, що в уряді УНР були євреї, що вперше євреям було надано широку автономію тощо. Ні, товчуть знову! Якщо вже на те пішло, то "пальма першості" у єврейських погромах належить денікінцям! Не випадково на одній провідній денікінській газеті красувалося гасло: "Бери хворостину, гони жида в Палестину".

Тільки як агентуру іноземних держав розглядають автори ОУН і УПА. За московським фальсифікатором Смисловим вони "цікаво" переповідають історію про дії батальйону "Нахтігаль" у Львові: 30 червня 1941 р. після богослужіння українські бійці "Нахтігаля" нібито "взяли в руки довгі кинджали, підкотили рукава мундирів... голосно відригуючи, з піною на губах та вилупленими очима мчалися вони вулицями Львова. Кожного, хто

потрапляв у їх руки, вбивали" (с. 358). Так-таки всіх? Може, й німців? Тут же й фото нібито цих людей з кинджалами в зубах. Автори відзначають, що вояки УПА – відомі "своєю надзвичайною винахідливістю у повільному та жорстокому знищенні своїх жертв" (с. 367). Звинувачують українських націоналістів у розстрілах мирного населення у Києві у Бабиному Яру (с. 362). Взагалі-то розстрілювали людей гітлерівці. Якщо українці там і були, то лише поліцаї, яких не можна змішувати з ОУНівцями, тим більше з УПА (такої у 1941 р. не існувало). Бандеру й Стецька та інших ув'язнюють у Заксенхаузені, де німці "створюють для них достатньо комфортні умови" (с. 362). Дуже "комфортні", якщо врахувати, що два рідних брати Бандери загинули в концтаборах. Самі ж автори цитують німецькі документи від 10.IV. і 18.IX.1942 р., де організація Бандери називається "антинімецькою", трактується, "як найбільш радикальний незалежницький рух" (с. 365).

Між православними і греко-католиками пролягає чітка конфесійна межа. Але це не означає, що треба ставитися до цих останніх і до їхніх владик в дусі сталінсько-беріївських інструкцій як до агентів Заходу. У книзі ж митрополита Шептицького представлено агентом австрійської розвідки і ще як поплічника гітлерівців, ні словом не прохоплюючись про те, що митрополит врятував багатьох євреїв від загибелі і є "Праведником світу"!

Дуже велику увагу автори приділяють дивізії "Галичина", про складну історію якої багато вже писалось. Але в цій дивізії служили приблизно 15 тис. душ. А між іншим, в РОА, РОНА та інших російських військових об'єднаннях служили понад 1 млн вояків. От тут би й поговорити про російських поплічників фашистів! Але автори ані пари з вуст. Або взяти "Армію Крайову" − польський відповідник УПА. Хоч і говориться дещо про її боротьбу з Червоною Армією, але на передньому плані фото аківців: "вони також наближали Велику Перемогу". А боротьба УПА з німцями хіба не наближувала цю перемогу? Інший приклад − Вінниця. Тут НКВД розстріляло тисячі невинних жертв. Під пером авторів це виглядає як розстріл енкаведистами "націоналістів (звісно ж українських. – *Ю. М.*) і злочинців" (с. 387), а потім німці провели "найбільш вдалу комплексну акцію", піднявши пропагандистську шумиху коло цього. Що й казати, у гітлерівців був свій злочинний інтерес. Але ж розстрілювали людей у даному випадку не німці, а "доблесне" НКВД! А чому ж автори мовчать про сумнозвісні Биківню під Києвом, Куропати під Мінськом, "Дем'янів лаз" під Івано-Франківськом та інші? Чи й ці злочини теж вони ладні приписати гітлерівцям?

Далі йдуть діяння післявоєнної доби, які важко прокоментувати у стислій рецензії. Так, трагічна доля українських емігрантів, які, незважаючи на тяжкі умови, створювали в повоєнних таборах школи, церкви, громадські організації тощо, подається зокрема як арена діяльності і продукт західних спецслужб: "масово організується молодь… під наглядом представників західних спецслужб… реалізується програма цілеспрямованого переселення пластунів у різні країни…" (с. 453). Потім мова йде про сталінські табори, де нібито в'язні "збирали інформацію, котра б стала у пригоді антирадянським силам" (с. 475). Це в сталінських таборах?! Якщо й виникали організації в'язнів (ми в цьому не сумніваємося), то не розвідувальні! А для

того, щоб протидіяти сталінським опричникам! Досить згадати Кенгірське повстання. А взагалі історія УПА подається майже виключно в негативному світлі. До речі, ні слова не говориться про псевдоупістів – спеціальні частини НКВД, які вчинили чимало злочинів.

Йдеться і про війну в Афганістані, в котру СРСР нібито втягло прокляте ЦРУ (через своїх агентів впливу!). Уявляється, скажімо, Брежнєв чи Андропов, яких ЦРУшники змушують ввести війська в Афганістан! На Захід звалюється провина за "Біле братство" (хоча насправді це братство народилося в стінах КГБ, а один з лідерів секти Кривоногов мав і якесь звання в КГБ), Горбачов подається як виконавець планів ЦРУ по розвалу СРСР і т. д. Вже мовчимо про "Фонд Сороса", який начебто "сформував цілу генерацію безпринципних «грантоїдів» в українському суспільстві" (с. 489).

У негативному контексті подається заснування Товариства української мови, "Руху", польської "Солідарності", Світового Конгресу Вільних Українців, навіть релігійного дисидентського руху "що базувався на греко-католицизмі, протестантизмі та ідеях автокефалії українських церков (Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк (майбутній патріарх УПЦ Київського Патріархату Володимир. – *Ю. М.*), І. Тереля тощо)". (с. 484). Тоді вже треба лаяти РПЦ, яка є автокефальною! Ні тобі слова співчуття дисидентам, які гнили в концтаборах (між іншим, за активної участі КГБ), зате такі слова знаходяться, коли мова йде про енкаведистів. Так, "легендою" розвідки іменують сумнозвісного Судоплатова − вбивцю Коновальця, організатора вбивств Бандери і Ребета. Між іншим, автори не говорять, що ці вбивства, вчинені за межами СРСР, порушували міжнародне право, хоча таке порушення вбачають в діях австрійського дипломата і мемуариста XVI ст. Лясоти (він нібито "свідомо йшов на порушення міжнародного права", ведучи переговори з козаками (с. 156)). У той час таке право тільки зароджувалося, та й Лясота діяв у межах закону, а Річ Посполита і імперія Габсбургів були союзниками у боротьбі проти Османської імперії. Врешті автори прозоро натякають, що проголошення незалежності України не обійшлося без ОУН: "робота ОУН з молоддю дала свої результати, і ці виховані на антирадянській боротьбі кадри сказали своє слово у 1991 р." (с. 490). Це тоді, коли понад 91% громадян України на референдумі 1991 р. висловилися за незалежність!

Можна й продовжити, але, мабуть, досить. Отже, маємо справу з дешевою компіляцією, в якій читачеві пропонується жуйка з чорносотенних та кагебешних писань, де події розглядаються з позицій великодержавного російського шовінізму, до того ж під специфічним шпигуноманським кутом зору. У книзі говориться й таке: "В Україні гідні професіонали – вихідці з ПУ КДБ УРСР – виховали молоде покоління, яке не поступається своїм вчителям у якості роботи…" (с. 450). У вступі проголошується, що становлення Служби зовнішньої розвідки України було б неможливим "без попереднього досвіду (ВНК – ОДПУ – НКДБ – НКВС – МДБ" (с. 9). Насмілюсь твердити, що з таким "досвідом", густо замішаним на крові борців за волю України, СБУ не оборонити Українську державу. А до науки ця книга має дуже й дуже далеке відношення.

Світлана ПОТАПЕНКО (*Київ*)

ІСТОРІЯ НОВОЇ СІЧІ В ОСОБАХ

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Упор. Л. З. Гісцова (ст. упор.), Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. – 528 с.; Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / Упор. В. В. Грибовський (гол. упор.), В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. – К., 2009. – 432 с.; Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Збірник документів / Упор. І. Л. Синяк. – К., 2010. – 148 с.

Зайве черговий раз констатувати, що вітчизняне козакознавство переживає наразі етап бурхливого розвитку чи, радше, надолужування всього того, що не було досліджено й опубліковано за десятиліття радянських заборон. Це стосується як історії Гетьманщини[1] і Слобідської

[1] Із-поміж останніх монографічних досліджень і археографічних публікацій, присвячених еліті Гетьманщини, назвемо найпомітніші: *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011. – 632 с.; *їх же.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 2010. – 680 с.; *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – 791 с.; *його ж.* Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – 452 с.; *Газін В. В.* Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 196 с.; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – 288 с.; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – 602 с.; *Мицик Ю.* Іван Виговський. – К., 2004. – 84 с.; *Гуржій О.* Іван Скоропадський. – К., 2004. – 312 с.; *Струкевич О. К.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – 534 с.; Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998. – 383 с.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К.; Львів, 2004. – 1087 с.; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К., 2007. – 1144 с.; Листи Івана Мазепи: 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – 480 с.; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упор. І. Л. Бутич. – К.; Львів, 2002. – Ч. 1. – 780 с.; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упор. І. Л. Бутич, В. П. Ринсевич. – К.; Львів, 2006. – Ч. 2. – 798 с.; Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Передм., упор., комент. В. П. Ринсевич. – К., 2008. – 720 с. Назвемо й два найостанніших збірники матеріалів конференцій, присвячених окремим персоналіям: Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.: Наук. зб. / Ред. кол. Я. Дашкевич, О. Купчинський, І. Скочиляс, А. Фелонюк; упор. І. Скочиляс. – Львів, 2011. – 352 с.; Орлик: життя, політика, тексти: Мат-ли Міжнар. наук. конф. "Ad fontes" до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, 14–16 жовтня 2010 р.) / Ред.-упор.

України[2] (тут, зокрема, очевидним є сплеск зацікавлення історією еліти – окремими персоналіями і прошарком загалом), так і Запорозької Січі. В останньому випадку теж упадає в око пожвавлення в ділянках наукової біографістики й просопографії[3]. Однак тут ситуація ускладнюється, адже січовому товариству були притаманні відкритість, плинність складу, відсутність стійких соціальних (і родинних) зв'язків, традиція давати прізвиська козакам і послуговуватися ними замість "справжніх" прізвищ. Навіть у останні роки існування Січі поповнення її товариства новими членами жодним чином не документувалося[4].

* * *

П'ятий том корпусної публікації "Архів Коша Нової Запорозької Січі"[5] охоплює матеріали справи 28 фонду 229 "Кіш Нової Запорозької Січі" Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Традиційно видання цієї академічної серії підготовлено на високому археографічному рівні. Це стосується як обраного способу передачі тексту джерел (спрощений дипломатичний метод, що дозволяє зберегти мовні особливості документів), так і ґрунтовної джерелознавчої передмови та розлогого науково-довідкового апарату тому. Окрім того, публікацію оснащено ілюстраціями – фотокопіями першої сторінки реєстру кожного січового куреня.

Н. Яковенко. – К., 2011. – 295 с. Відзначимо й узагальнюючу працю О. Однороженка з історії української еліти: *Одноroженко О.* Українська руська еліта Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. – К., 2011. – 422 с.

[2] *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. – Харків, 1999. – 124 с.; *його ж.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003. – 252 с.; *його ж.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – 400 с.; *Алфьоров О. А.* Старшинський рід Алфьорових: генеалогія, соціально-політичне становище слобідської гілки другої половини XVII – початку XX ст. – Біла Церква, 2009. – 150 с.; *Комаров В. В.* Кондратьевы. Род воинов и благотворителей. – Сумы, 2005. – 47 с.; *Михайліченко М. А.* Родовідна дворянська книга Харківського намісництва як джерело з історії слобідського дворянства: Дис. … канд. іст. н. – К., 2011. – 229 с.; Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упор. С. П. Потапенко. – К.; Харків, 2008. – 496 с.; Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии / Сост. О. С. Гнездило, Л. М. Момот, Л. А. Панасенко, А. Ф. Парамонов, Е. В. Сафонова. – Харьков, 2010. – 614 с.

[3] *Мицик Ю.* Іван Сірко. – К., 2010. – 160 с.; *Мільчев В. І.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008. – 370 с.; *Сас П. М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006. – 287 с.; *Маслійчук В. Л.* Altera Patria: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. – Харків, 2004. – 72 с.; *Грибовський В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004. – 132 с.; *Кузик Т.* Писар Низового Війська Запорозького Олексій Петруша (матеріали до біографії) // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 133–140; Листи Івана Сірка: Матеріали до українського дипломатарію / Укладачі Ю. А. Мицик, М. В. Кравець. – К., 1995. – 84 с.

[4] *Мільчев В. І.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 110.

[5] Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. – 528 с.

Видання уміщує документи 1755–1757 рр., які стосується укладання Реєстру січового товариства 1756 р., та власне Реєстр і дотичні до нього облікові матеріали (усього 68 документів). Як зазначають упорядники, унікальність цього комплексу полягає в тому, що жодні інші подібні документи до історії Війська Запорозького Низового на сьогодні не відомі (с. 7). Упорядники розглядають появу цього джерельного комплексу як результат настирливих намагань російського уряду вести облік запорожців у руслі здійснюваного ним (урядом) курсу "на обмеження автономії Запорожжя, ліквідацію виборності старшини, зокрема усунення рядового козацтва від участі у виборах керівної верхівки Січі", хоча "зовні" все прикривалося економічними потребами (с. 5–6).

Слушність такої думки підтверджується аналогічними кроками того ж таки уряду щодо слобідського козацтва у той самий відтинок часу. Річ у тім, що саме на другу половину 1750-х – першу половину 1760-х років припали урядові заходи у напрямку посилення "регулярності" (і загалом, сказати б, прогнозованості, упорядкованості, а не випадковості – з погляду керманичів Військової колегії) у Слобідських козацьких полках. Складовою цих заходів стало введення у 1757–1758 рр. "Щорічних списків" слобідської старшини "для порядочного в Слободских полках в чины произвождения"[6]. Відтепер ні про яку виборність урядів не могло бути і формальної мови, адже всі ротації мали здійснюватися виключно відповідно до "місця", "заслуг" і "старшинства" кожного в переліку старшин полку. Обов'язковою була атестація, результати якої і остаточний "список" старшин затверджувала Військова колегія (це усе іменувалося "единовременным порядком"). Це нововведення діяло до переформування Слобідських полків на гусарські у 1764–1765 рр.[7].

Хоча подібних заходів стосовно козацьких полків Гетьманщини у цей час не зафіксовано, але генеральний напрямок імперської політики лишався незмінним – до реорганізації-уніфікації-модернізації, а згодом і ліквідації. Відомим є здійснений дещо раніше поділ гетьманців на виборних козаків (у кількості 20 тисяч) і підпомічників[8]. Хронологічно близькі ревізії усіх десяти полків Гетьманщини проводилися у 1751–1753 рр. (по роках) та в 1755 р. на 1756 р. (тоді ще уклали дві окремі ревізії Стародубського полку)[9]. Генеральна військова канцелярія мала на меті завдяки цим облікам "дати матеріал, щоб розкласти військово-постачальні повинності серед людності", тобто стягти у потрібному обсязі "порції і рації"[10]. Наступна ревізія 1763–1764 рр.

---

[6] Еліта Слобідської України. – С. 137.

[7] Ширше див.: *Потапенко С. П.* Обліково-статистичні джерела з історії козацької старшини Слобідської України (1757–1764 рр.): Дис. … канд. іст. н. – К., 2009. – С. 75–80; Еліта Слобідської України. – С. 137–142.

[8] Як відомо, це було здійснено Правлінням гетьманського уряду в 1735 р., хоча подібні наміри мав Петро I на початку XVIII ст. і навіть Іван Мазепа наприкінці XVII ст.: *Сокирко О. Г.* Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 101–116.

[9] *Клименко П.* Компути і ревізії XVIII століття // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. 3. – С. 149, 177–183.

[10] Там само. – С. 183.

відрізнялася від попередніх значним впливом російської діловодної практики (обрахунок вівся на "чоловічі душі", а не звично відповідно до рівня заможності господаря чи подвірно, бо саме "обчислення усіх станів людності" було головною метою перепису; процес помітно бюрократизувався)[11]. Цю ревізію, хоча й безуспішно, намагалися поширити на Січ[12]. Третя загальноросійська ревізія 1763 р. на Гетьманщину і Запорожжя, на відміну від Слобожанщини, не поширювалася[13].

Але повернімося до проблеми укладання Реєстру Війська Запорозького Низового 1756 р. Уперше відповідні директиви було сформульовано в ордері гетьмана Кирила Розумовського від 28 червня 1755 р., а перепис, на думку упорядників, здійснено протягом березня–квітня наступного року. Причому за основу було взято курінні виплати жалування за 1753 р. (с. 7). Важко не помітити нехіть і затягування, з якими Кіш виконував це розпорядження гетьманського уряду, й досить-таки обмежений характер інформації, яку він урешті подав (с. 7–9)[14].

Цікаво, що під час укладання у слобідських полкових канцеляріях "Щорічних списків" також постійно порушувалися процедурні вимоги (старшинський кворум не збирався у полковій канцелярії для погодження і підписання списку; висування на посади здійснювалося в обхід "лінії" і "старшинства"; атестовані не з'являлися до Бригадної канцелярії "на смотр" разом із надісланими документами тощо), на що слобідський бригадир і український дивізійний генерал постійно нарікали і повертали укладені переліки на місця для "доопрацювання"[15]. А частина "відомостей" про слобідських старшин і їхні родини, укладена за розпорядженням Слобідсько-Української губернської канцелярії вже після переформування полків у гусарські (в 1766–1767 рр.), взагалі містила велику кількість викривлених чи то зумисне, чи то з недбалості даних[16]. Добре відомим в історіографії є опір населення Гетьманщини проведенню Рум'янцевського опису 1765–1769 рр.[17]. За словами Г. Максимовича, "характерною рисою під час здійснення опису було також загальне ухиляння чи затягування з подачею відомостей", "пасивне ставлення" з боку полкових старшин і канцеляристів[18].

Реєстр січовиків, що розглядається, охоплює іменні списки по кожному з 38 куренів (документи № 5–42 у виданні) й за підрахунками упорядників містить інформацію про 13 085 осіб (с. 8). Реєстр доповнюють переліки

---

11 Там само. – С. 184–210.

12 Там само. – С. 186.

13 *Махнова Г. П.* Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 111–112.

14 В. Мільчев у діях чи, радше, бездіяльності Коша убачає "фактичне саботування" перепису (*Мільчев В. І.* Соціальна історія запорозького козацтва… – С. 113).

15 *Потапенко С. П.* Обліково-статистичні джерела... – С. 82, 86–87.

16 Там само. – С. 165–166.

17 *Багалей Д. И.* Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 411–412; *Максимович Г.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – С. 209, 215, 300–304.

18 Там само. – С. 300–304.

козаків, які перебували на територіях окремих паланок у зимівниках чи на промислах (Кальміуської, Кодацької, Самарської, Бугоґардівської, Перевізької), і список козаків окремих куренів, що не потрапили до Реєстру (Васюринського, Переяславського, Мишастівського, Мінського, Дядьківського, Сергіївського, Іркліївського, Щербинівського) (документи № 52–68).

Очевидна ономастична вартість цих переліків не потребує зайвого акцентування, тим більше, що, як зазначають упорядники, "в основному імена і прізвища написані так, як вони звучали в той час, і звучання їх не відрізняється від сучасного" (с. 26). Важливою є й топонімічна інформація щодо розташування зимівників та дрібних географічних об'єктів (ярів, урочищ, байраків, річечок) у Вольностях.

Науково-довідковий апарат охоплює практично половину тому (с. 293–525) і є надійним путівником під час роботи з опублікованими документами. Коментарі до кожного документа (с. 295–321) є власне окремими мікродослідженнями, адже містять біографічні довідки про близько двохсот осіб (переважно "простих" козаків), підготовлені Т. Кузик за результатами багаторічної роботи з документами фонду Архіву Коша в ЦДІАК. Іменний покажчик видання нараховує 177 сторінок (с. 322–499), і це при всій складності ідентифікації особи в подібних джерелах. Окрему наукову вартість має перелік зимівників запорожців (с. 508–515).

* * *

Збірник документів і матеріалів "Петро Калнишевський та його доба"[19] підготовлено у дещо іншому ключі. Головною метою упорядників (В. Грибовського, В. Мільчева, І. Синяка) було якомога ширше показати життя і діяльність останнього кошового на тлі відповідної епохи, "не приховуючи темних і надміру не увиразнюючи світлих сторін" (с. 6), тобто дати можливість усім охочим, а не лише фаховим історикам, ознайомитися з відповідними джерелами і сформувати власну думку про цю особистість. Тому було обрано науково-популярний метод передачі текстів джерел. В археографічній передмові упорядники зауважили помітну зрусифікованість цих текстів і зумовлені цим труднощі археографічної роботи (с. 12).

З подібною проблемою неодноразово зіштовхувалися і ми, як, упевнені, і кожен дослідник, який мав справу з козацькою документацією другої половини XVIII ст., адже не звернути увагу на чужорідні вкраплення чи навіть цілі клаузули в україномовних текстах просто неможливо. Очевидними є і зауважені упорядниками "певні синтетичні (симбіотичні?) форми" (с. 12), витворені канцеляристами у результаті паралельного використання української і російської діловодної термінології.

Працюючи з архівами установ Слобожанщини другої половини XVIII ст., ми помітили, що рівень документації полкових канцелярій ледь-ледь зберігає українські впливи (внаслідок постійних контактів з російськими чинниками), ба навіть прізвища полкової старшини, сотників і канцеляристів майже суцільно зрусифіковані (приміром, сотник "Пѣтръ Жуковъ", канцеляристи

[19] Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / Упор. В. В. Грибовський (гол. упор.), В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. – К., 2009. – 432 с.

“Пѣтръ Христѣнковъ” та “Иван Пащѣнков”)[20]. Навпаки, сотенна документація (оскільки вона не призначалася для командування, а циркулювала у межах сотні чи полку) у своїй основі лишалася українською зі значно меншим чужорідним впливом (чого варті прізвища козаків, зафіксовані в переписі Охтирського полку 1764 р.: “Гречка”, “Заріжкобила”, “Пуцяй”, “Шиґимаґа”[21]).

Готуючи такі документи до друку, ми також щоразу опиняємося перед дилемою: як наблизити текст до ширшого читача, не викрививши його зміст і зберігши мовну специфіку? В одному випадку[22] ми максимально наближали текст до графіки оригіналу (що, однак, забирає чимало часу і, напевно, не є виправданим у випадку публікації якоїсь поточної документації – “нецікавої” для філологів); в іншому – послуговувалися засобами сучасного українського алфавіту (уже згаданий список козаків Охтирського полку 1764 р.)[23]; наразі ж опрацьовуємо списки про шляхетство Слобідських полків 1762 р.[24] засобами спрощеного дипломатичного методу (з окремими модифікаціями), який у цьому випадку видається найбільш відповідним археографічним інструментом.

Колись, на самому початку діяльності відновленої Археографічної комісії, ці питання обговорювалися провідними українськими істориками й філологами. Наведемо кілька висловлених тоді думок.

І. Л. Бутич: “[…] Найдосконаліші, найповніші правила не зможуть передбачити всі можливі проблеми передачі тексту. Отже, готуючи до друку ту чи іншу публікацію, археограф змушений, керуючись принциповими положеннями основних правил, вирішувати конкретні питання, пов’язані зі складом документів”[25].

Я. Р. Дашкевич: “[…] Враховуючи понад тисячолітні хронологічні рамки джерел з історії України обмежитися одними-єдиними правилами для всіх мов і всіх періодів просто неможливо […]. Суб’єктивність у вирішенні цього

---

[20] Еліта Слобідської України. – С. 128–129, 154–155; *Потапенко С. П.* Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1760-х рр.: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв’язки // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2008. – Т. 16. – С. 84. На підписи “з російським ухилом” канцеляристів, які працювали в установах Гетьманщини у 1760-х рр., зокрема в Генеральній військовій канцелярії, звернув увагу П. Клименко: *Клименко П.* Компути і ревізії... – С. 195, 207–208. Як слушно зауважив дослідник, “новий зміст речей вимагав нових термінів” (Там само. – С. 207).

[21] *Потапенко С. П.* Список козаків Охтирського слобідського полку 1764 р. // Наукові записки. – К., 2010. – Т. 21. – С. 43, 54, 56, 68, 70, 86.

[22] Еліта Слобідської України; *Потапенко С. П.* Службовці полкових канцелярій Слобідської України... – С. 79–92.

[23] *Її ж.* Список козаків Охтирського слобідського полку 1764 р. – С. 39–87.

[24] ЦДІАК. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 594. – 90 арк.; Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 91–98зв.

[25] Передача текстів документів і пам’яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. / Редкол. В. В. Німчук (відп. ред.), В. С. Шандра (наук. ред.), Г. В. Боряк, Я. Р. Дашкевич, У. Я. Єдлінська, П. С. Сохань, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. – К., 1990. – С. 39.

питання – врахування самої лише графіки, без визначення мови документів – дуже легко може призвести до русифікації текстів, складених в оригіналі українською чи українським варіантом церковнослов'янської, до зникнення українських вкраплень у російських текстах чи до затушовування української складової у мішаних текстах. Очевидно, можливе також протилежне явище – українізація російських чи частково російських текстів […]. Починаючи від Петровських часів в Україні-Гетьманщині велася систематична русифікація українського діловодства, що зразу ж довела до виникнення мішаної українo-російської мови (її віддалений спадкоємець – сучасний суржик). Методику передачі таких текстів слід ілюструвати конкретними прикладами. Так чи інакше […], треба виходити не з графіки – кириличної у даному випадку […], а з визначення мови документа, яким би складним це визначення мови деколи не було. Бо після визначення мови можна до передачі тексту застосовувати (при науково-критичному методі) сучасну графіку, фонетику, правопис української чи російської мов […]. Популярний метод вимагає ще опрацювання – але, очевидно, тут треба подати лише основні принципи такої методики, залишаючи за кожночасним упорядником право адаптувати тексти згідно з опрацьованою ним особистою методикою – кожна регламентація повинна мати розумні межі"[26].

Група фахівців з Дніпропетровського університету (М. П. Ковальський, П. М. Кулаковський, В. Б. Атаманенко, В. А. Брехуненко, Г. М. Виноградов): "[…] Ми виходимо із постулату про необхідність прискорення і оперативного введення великих масивів джерел, чого від істориків, археографів і архівістів чекають широкі кола громадськості, краєзнавці та пересічні читачі […]. Ми прийшли до спільної думки, що видання треба здійснювати спрощеним дипломатичним методом (підкреслення у тексті. – *С. П.*), який би дозволив і зберегти основні особливості графем, мови та особливості правопису того часу, не спотворюючи їх і не модернізуючи, а, з другого боку, не допускаючи перевантаження публікацій неістотними для широких кіл дослідників-істориків ускладненими філологічними прийомами, що із-за складності техніки передачі особливостей оригіналів призведе до штучної затримки на багато десятиріч джерельних видань […]. Застосування дипломатичного методу у всій його повноті слід практикувати переважно у публікаціях, які мають спеціальне філологічне призначення як зразки пам'яток мови. Всі інші видання, на наш погляд, доцільніше видавати спрощеною методикою"[27].

Наразі ж від поточних проблем української археографії повернімося до рецензованого збірника. Упевнено можна стверджувати, що мети підготовки видання упорядники досягли: особистість останнього кошового їм вдалося показати під різними кутами зору в несхожих ситуаціях у хронологічно широкому діапазоні.

Такий результат став можливим завдяки залученню широкого кола джерел, головним чином, документальних. Усього до збірника увійшли 245 джерел, розшуканих (за винятком декількох, опублікованих попередніми дослідниками)

[26] Там само. – С. 40–43. Додамо, що Ярослав Романович наголошував на потребі поглибленої філологічної підготовки археографів: Там само. – С. 47.

[27] Там само. – С. 58–62.

в архівосховищах України (ЦДІАК), Російської Федерації (Російський державний архів давніх актів; Архів зовнішньої політики Російської імперії при відомчому архіві Міністерства закордонних справ Російської Федерації, м. Москва; Російський державний військово-історичний архів, м. Москва; Архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії РАН; Рукописний відділ Державних музеїв Московського Кремля; Державний архів Архангельської області; Російський державний історичний архів; Російський державний краєзнавчий музей); Польщі (Бібліотека Чарторийських у Кракові).

Джерела згруповано за тематично-хронологічним принципом у десять розділів. Перший розділ (документи № 1–21) висвітлює шлях Петра Калнишевського "від пернача до булави", тобто його діяльність на уряді військового осавула (1754–1757) та військового судді (1757–1762) (хоча, як зазначають упорядники в уміщеному на початку видання біографічному нарисі про головного героя, уже в 1761 р. він був фактично "першою особою" на Січі. – С. 19). Зокрема, дізнаємося про покладений на нього обов'язок боротися з поширенням гайдамацтва серед запорожців (документ № 1); про подробиці перебування запорозької депутації у Санкт-Петербурзі в 1755–1756 рр. (№ 2) та, особливо, в 1758–1759 рр., коли йшлося про відстоювання цілісності Вольностей, збільшення одержуваних від уряду платні й артилерії (№ 3–18, 20); нарешті, про турботи Петра Калнишевського щодо виготовлення "коляски" для пристарілого кошового Григорія Лантуха (№ 21).

Документи другого розділу (№ 22–45) інформують про стосунки Петра Калнишевського з російськими, польськими, турецькими, кримськими чиниками протягом 1762–1768 рр. На особливу увагу заслуговують джерела щодо перипетій обрання Петра Калнишевського кошовим – в 1762, 1763 рр. і остаточно в 1765 р. (№ 25, 27–28, 36). Тут, як і у випадку з ротаціями старшини Слобідських полків (і гетьманів Лівобережної Гетьманщини), спостерігаємо урядову протидію будь-яким самочинним змінам в керівному складі козацької спільноти: "[…] дабы помянутые кошевой атаман и старшина без важных причин и преступлений прав и указов наших новыми переменяемы не были, а когда в такой перемене их нужда или потребность случится, тогда надлежит, избирая на их места новые по прежнему обыкновению, представлять об них чрез гетмана малороссийского к нашей конфирмации" (с. 76). А своєрідним символом цієї імперської політики стала золота медаль "с партретом ея величества", яку кошовий мав завжди носити "на шее" (с. 74, 76, 81). Украй цікавим є "донесення" Петра Рум'янцева Катерині II від 10 березня 1765 р., в якому малоросійський генерал-губернатор виклав враження від особистої зустрічі з Петром Калнишевським та військовим писарем Іваном Глобою (№ 30). Тут же П. Рум'янцев висловив власне бачення, як Січ можна "обратить в иное устройство": необхідно підкупити заможнішу частину запорожців, передавши їй у повну власність зимівники (представником цього угруповання якраз і був Калнишевський. – С. 20), "а живущия в тех зимовниках работники их, кои однако ж называютца казаками, в малой перемене состояния в лутчее ко всему ж склонятся" (с. 83).

До другого розділу також уміщено документи про черговий візит січової старшини до Петербурга (1765–1766) з метою просування справ щодо по-

вернення відібраних від Вольностей земель (№ 31, 32, 34, 35, 38–40) та вкрай важливий з погляду дослідження ментальних настанов січового товариства “наказ” Війська Запорозького Низового депутатам до Комісії Нового Уложення (№ 41).

Третій розділ охоплює близько сорока документів (№ 46–80), що загалом стосуються “внутрішньої політики” Петра Калнишевського, тобто різноманітних аспектів військового й адміністративного управління Січчю. Тут знаходимо кореспонденцію з приводу погамування гайдамаків (№ 46, 52, 54, 55, 57–60, 69, 77), прикордонної служби запорожців (№ 47, 48, 71), їхніх зачіпок із сусідами (№ 51, 53), господарського життя (№ 71, 74, 76) й суду в Січі (№ 74). Цікавими є документи № 78 і 79, які висвітлюють інспектування кошовим з військовою старшиною Кодацької паланки у лютому–березні 1772 р.

Окрему групу в цьому розділі становлять джерела про повстання січової сіроми 26–27 грудня 1768 р. (№ 62–68). Окрім власне руйнівної складової подій, які тоді відбулися (“великий спор, крик и убииства”), варте уваги свідчення очевидців, що серед повсталих лунали гасла, “чтоб кошеваго, всю старшину воисковую нынешнюю и прежде бывшею, а потом и достоиных казаков всех побит до смерти и забрать клейноты, чтоб ис протекцыи росииской в другое место, а не иначе как, по нынешнему обстоятельству, под турецкое владение” йти (с. 135). Реєстр пограбованих у кошового речей дає добре уявлення про його заможність (№ 66).

Наступний розділ відкриває ще одну сторінку діяльності Петра Калнишевського – традиційне для української козацької старшини опікування Православною Церквою (№ 81–94). З листування кошового і його довірених осіб дізнаємося про відбудову на його кошти “погорілой в містечку Лохвиці Рождества Богородиці церкви”, яка вже сім років перед тим лишалася занедбаною (№ 81–83, 85–89), та зведення нової дерев’яної Покровської церкви у Ромнах (№ 84, 90, 92). Незадовго до ліквідації Січі кошовий клопотався перед імператрицею про висвячення на архімандрита начальника січових церков ієромонаха Володимира Сокальського (№ 91) і турбувався, аби при переведенні священика Іоанна Подольського до іншої парафії тому не було “убыток” в “домашней […] экономии” (№ 92). Документ № 93 з фондів Роменського краєзнавчого музею містить згадку про Євангеліє, подароване Калнишевським у 1762 р. церкві рідного села Пустовійтівки.

У п’ятий розділ об’єднано приватну кореспонденцію Петра Калнишевського (№ 95–119). З приводу різноманітних господарських, фінансових, особистих питань кошовий листувався з племінниками Йосипом Калнишевським (кодацьким полковником) (№ 98, 101, 104, 107, 111–113) і Микитою Малим (№ 118), кумою Тетяною Федорівною і її матір’ю Наталією Івановою (№ 105, 106, 110), земляками козаками Нечипором і Данилом Ющенками (№ 99, 100).

Численні документи шостого розділу (№ 120–154) стосуються участі січовиків у подіях російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Упадає в око відверте небажання “рядових” запорожців воювати за “чужі” інтереси і псувати традиційно різнопланові прикордонні стосунки з мусульманським світом. Про це недвозначно свідчать листи Петра Калнишевського до військового судді

Миколи Косапа: "Давно уже время ко мне в поход козакам виправляемим бить, но что оних до и по сю пору не имеется, так что почти и йти нет с кем" (лист від 2 травня 1770 р. – № 126); "Неоднократно писано к Вам объявить курінним атаманам, чтоб они своих курінних козаков как можно скорійше повысилали к слідованию со мною в поход. Но потому разве только их третяя часть в некоторих куренях против прошлогоднего здесь явилась. Во многих же куренях весьма мало, а с протчих и вовся козаков не имеется [...]" (лист від 14 травня 1770 р. – № 129); "Ибо с них крайне никого и доселе нет. Да и чтоб в скорости были, я ниже ни малейшого следа не вижу. Как они, козаки, будут старатимуться поспешно иттить, егда над собой понуждения не имеют. Они ж что делают! Вместо себя, и то редко какови, посылают, а сами лености ради, остаются в куренях празни [...]. А то каково атаманы пред нами послушание имеют, такому и их казаки следуют. Казаки от незнания, а атаманы от огурства... Уже с терпения выступаем" (лист від 16 квітня 1771 р. – № 148).

Певний вплив на таку поведінку запорожців, очевидно, мала і широка господарська діяльність, яка була однією з визначальних рис Нової Січі і знаходила усіляке сприяння з боку останнього кошового. У цьому переконують документи сьомого розділу "Колонізація і господарське освоєння Степової України" (№ 155–167). Варто відзначити непорушну позицію Петра Калнишевського у відстоюванні цілісності "землі запорожской", наданої Війську "по высокомонаршим грамотам, королевским привилегиям, гетманским универсалам и другим писменним доказательствам", від "изобиждения" з боку гарнізону Олександрійської фортеці (№ 159, 160), мешканців Слобідсько-Української (№ 161, 166) і Новоросійської губерній (№ 163, 164, 166).

Документи восьмого (№ 168–200) і дев'ятого (№ 201–241) розділів збірника висвітлюють останній, найдраматичніший, період життя Петра Калнишевського, позначений ліквідацією Січі і його двадцятип'ятилітнім соловецьким ув'язненням.

Для нас відкриттям став чималий за обсягом документ № 168 – детальний план ліквідації Січі, розроблений генерал-майором Карлом фон Штофельном восени 1764 р. і поданий на затвердження імператриці у березні 1765 р. Це джерело заслуговує на уважніший розгляд.

По-перше, час розробки плану припав на період реформування Слобідських козацьких полків і початок діяльності Другої Малоросійської колегії. Чи не бачив часом Штофельн себе у ролі "реформатора слобідсько-українського"[28] (і першого слобідського губернатора) Євдокима Щербініна або ж малоросійського губернатора-реформатора Петра Рум'янцева? Судячи зі "скромних" намірів Штофельна очолити об'єднані війська, які згідно із цим планом у 20-х числах травня 1765 р. мали окупувати Січ, і бути одразу призначеним губернатором сформованої тут "Днепровской губернии", таке припущення виглядає ймовірним.

По-друге, серед перерахованих Штофельном "дерзостных поступков" зустрічаємо й традиційні уже закиди щодо самочинної зміни запорожцями

[28] Вислів Д. Багалія: *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 77.

кошового та їхніх постійних покликань на "свои вольности и привилегии", що, з його погляду, було лише прикриттям для "точнаго своеволства, или больше сказать – сумазбродства" (с. 273–274, 282). Ясна річ, "убыль России таковых суровых и непослушных людей иметь". Однак "запорозкие козаки не так страшны, как многия об них думают, якобы их усмирить и в порядок привесть" (с. 275). Окупація Вольностей і самої Січі мала відбутися максимально оперативно, "чтоб никто не ушол, покуда весь хаос утишится" (с. 283–284). Для цього передбачалося серед інших військових формувань залучити й "тысячу человек донских козаков" і "с полковников или старшин с пяти полков Слободских". Важливою передумовою успішної реалізації плану мала стати попередня нейтралізація січової старшини (окрім пристарілого Григорія Лантуха), адже це була "самая ессенция запорожских злоумышленников" ("до 50 человек таких будет, которые в состоянии и Ал-Коран принять, чтоб только не точными депендентами от России слыть", і серед них Петро Калнишевський). Цю групу мали викликати до Петербурга нібито "для получения правосудия" від імператриці, ув'язнити і заслати "внутрь России". Основну ж частину запорожців під мудрим управлінням губернатора Карла фон Штофельна слід було "женить" і поділити на два полки (Микитинський і Кодацький).

І ще один цікавий момент, який свідчить про незмінність імперських методів ідеологічного впливу на підконтрольні народи: прозорливий Штофельн наголошував, що треба "паче всего религию, или закон первейшей пружиной зделать, чем бы запорозкие козаки более всех резонов имели повиноваться России" (с. 285). Хоча цей детально продуманий план у 1765 р. реалізований не був, помітно, що в загальних рисах він відповідав подіям, які відбулися на Запорожжі десять років по тому. Реляцію генерал-поручика Петра Текелія про зайняття російськими військами Січі 4 червня 1775 р. також уміщено в збірнику (№ 189).

Два документи (№ 193 і 200) знову підштовхують до проведення паралелей з ліквідацією козацької автономії Слобідської України. Перший – це клопотання курінних отаманів до Григорія Потьомкіна від 24 липня 1775 р. з проханням заступитися перед імператрицею щодо наділення їх землями і нагородження у відставку "по примеру малоросииских чиновников званием воисковых товарищей" (с. 325). Напрошується аналогія з чолобитною старшин Острогозького полку Катерині II 1764 р., де у надзвичайно вірнопідданських тонах старшини "каялися" у вчинених зловживаннях та "слізно" просили про прощення й повернення урядів[29].

З погляду дослідження долі української козацької старшини в імперських трансформаціях останньої третини XVIII ст. важливим є другий документ (№ 200) – відомість про надання запорозьким старшинам російських військових чинів. Станом на 1803 р. у Військовій колегії віднайшли документи 1770-х рр. про надання полковим хорунжим чину прапорщика (5 осіб), а полковим осавулам – чину поручика (10 осіб), "из сотников же в какие чины поступали, того по делам невидно". Зауважувалося також, що офіцерські

[29] Челобитная острогожских старшин императрице Екатерине II / Изд. Д. И. Багалей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1891. – Т. 3. – С. 312–316.

чини було надано “бывшей Сечи Запорожской войсковым и полковым старшинам, в буйстве Коша Запорожского [не участвовавших]” (с. 336). Відомо, що відповідно до “Табеля про ранги” чини прапорщика (XIV клас) і поручика (XII клас) давали право на спадкове дворянство.

У цьому сенсі пригадується указ Військової колегії від 20 липня 1765 р. стосовно колишніх слобідських старшин[30]. Відповідно до цього указу старшини, які брали участь у баталіях, у випадку продовження служби в гусарських полках або виходу у відставку мали одержувати такі чини: полковник – підполковника (VII клас) (у випадку продовження цивільної служби – надвірного радника, тобто також чин VII класу); полкові обозні – прем’єр-майора (VIII клас); полкові осавули, полкові ротмістри, полкові хорунжі і сотники – поручика (XII клас). Якщо ж старшини участі у баталіях не брали, то одержували на один чин нижче, тобто полковники – прем’єр-майора (VIII клас); полкові обозні – секунд-майора (VIII клас); полкові осавули, полкові ротмістри, полкові хорунжі і сотники – підпоручика (XIII клас). Полкових суддів перейменовували на секунд-майорів (VIII клас). Старші полкові писарі у випадку продовження цивільної служби ставали губернськими протоколістами, а молодші – реєстраторами (ці чини не давали права на спадкове дворянство). Ті з підпрапорних, які були атестовані на сотників, могли продовжити службу вахмістрами, а решта – унтер-офіцерами і капралами, що також не передбачало дворянства[31]. Інакше кажучи, слобідським полковникам, полковим старшинам (за винятком полкових писарів) і сотникам у будь-якому випадку забезпечувалося право набути спадкове дворянство, одержавши чин від VII до XII класу відповідно. У той же час для полкових писарів і підпрапорних можливості долучитися до дворянства відкривалися лише завдяки кар’єрному росту. Про сотенну старшину мова не йшла взагалі.

Щодо старшини Гетьманщини подібна постанова побачила світ найпізніше – у 1784 р.[32]. Тим полковим осавулам, хорунжим і писарям, які продовжили військову службу, надавали чин ротмістрів (IX клас), а військовим товаришам – корнетів (XIV клас). Старшини, які виходили у відставку, одержували такі чини з підвищенням на один: бунчукові товариші і полкові обозні – прем’єр-майорів (VIII клас), полкові хорунжі, осавули і писарі – секунд-майорів (VIII клас), сотники – ротмістрів (IX клас), військові товариші і сотенна старшина – корнетів (XIV клас). Водночас значкових товаришів і сотенну старшину зараховували до новостворених карабінерних полків унтер-офіцерами.

У біографічному нарисі про Петра Калнишевського упорядники зауважують, що останній, “соловецький”, період його життя позначений численними історіографічними міфами (с. 30), і дають змогу читачам ознайомитися з підбіркою відповідних документів, виявлених головним чином у Держав-

[30] *Головинский П. А.* Слободские казачьи полки. – СПб., 1864. – С. 210.

[31] Там само.

[32] *Миллер Д.* Очерки юридического быта Старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 190–191.

ному архіві Архангельської області (№ 201–241). Серед цих документів – указ Катерини II від 10 червня 1776 р. про ув'язнення кошового в Соловецькому монастирі, а Івана Глоби й Павла Головатого – в монастирях Сибіру із зауваженням: "Оных узников в уважении их преступления должно содержать за надлежащим караулом" (№ 202). Документи № 202–222 детально висвітлюють шлях Калнишевського до місця ув'язнення, а документи № 229–233 з'ясовують питання про фінансовий і побутовий аспекти його утримання на Соловках. Питання про амністію Петра Калнишевського, затверджену Олександром I 15 березня 1801 р., та позитивне вирішення прохання стадесятирічного кошового дозволити йому залишитися в Соловецькому монастирі на попередньому утриманні ("по рублю на день") розкривають документи № 235–241.

Останній розділ збірника вміщує наративні джерела (№ 242–245). Тут особливо цікавими є записи переказів і споминів земляків про Петра Калнишевського (№ 243, 245) та публікація уривка зі щоденника начальника січових церков Володимира Сокальського про ліквідацію Січі (№ 244). З останнього джерела дізнаємося про те, що "Потемка", прагнучи схилити січову старшину на свій бік, намагався їх підкупити, розповідаючи "хто яке награждение мае получити" (с. 384). Знову переконуємося, що імперські методи здійснення політики лишаються незмінними.

Видання оснащено належним науково-довідковим апаратом (коментарі, список умовних скорочень, іменний, предметно-географічний покажчики) й багатим ілюстративним матеріалом (с. 386–430).

* * *

У реєстрі козаків Коренівського куреня 1756 р. знаходимо запис "Андрѣй Семеновъ"[33]. На згадку про цю особу двічі натрапляємо у збірнику документів про Петра Калнишевського, причому один раз як про військового писаря, обраного на початку 1764 р.[34].

Біографія Андрія Семеновича Терентенка (саме таким було справжнє прізвище козака) стала предметом окремої археографічної публікації, упорядкованої І. Синяком, – "Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Збірник документів"[35]. Знову ж, на власному дослідницькому досвіді переконалися, наскільки складно досліджувати біографію канцелярського службовця: тут важить будь-яка зачіпка – скріпа, підпис, почерк. Коли ж вдається з'ясувати соціальне походження, вік, родинні зв'язки, життєві ситуації, пов'язані з певною особою, – це вже неабиякий успіх.

Публікацію відкриває історична передмова, яка фактично є нарисом біографії головного персонажа (с. 5–20). Дізнаємося, що Андрій Семенович народився 1732 р. в містечку Лохвиця Лубенського полку в сім'ї козака. Він мав молодшого брата Єлисея, який згодом також подався на Січ, та сестру,

[33] Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 5. – С. 230.

[34] Петро Калнишевський та його доба. – С. 76, 197–198.

[35] Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Збірник документів / Упор. І. Л. Синяк. – К., 2010. – 148 с.

котра вийшла заміж за військового (бунчукового) товариша Максима Яновського – зятя Петра Калнишевського.

Сам же Андрій з’явився на Запорожжі десь наприкінці 1740-х – на початку 1750-х рр. Ключову роль у кар’єрі старшого з братів Терентенків відіграли його освіченість (і здібності загалом) та тогочасна потреба Коша у таких кадрах. Уже перші опубліковані у збірнику документи (№ 1–2) “застають” Андрія Семеновича на посаді військового канцеляриста, як випливає із засвідчених ним протоколів допиту гайдамак за червень 1754 р. Навесні 1756 р. у складі запорозької депутації він їздив до Петербурга по щорічне жалування (№ 4–11). 1757 р. був позначений черговим підвищенням Товстика – у документах він фігурує вже як “полковиі кодацкій писаръ” (№ 12, 13). Перебуваючи на цій посаді, у березні 1758 р. він як депутат брав участь у роботі Слідчої комісії при Старосамарському ретраншементі (№ 14–16), хоча документи за жовтень того і липень наступного року містять його підпис як військового канцеляриста (№ 18, 21, 22).

Документи № 23–29, 37–40 є прикладом таких джерел, які за “сухими” канцелярськими формулами дозволяють “побачити” живу людину, її характер, поведінку в нестандартних обставинах. Річ у тім, що перебуваючи у жовтні 1759 р. у складі запорозької депутації для вирішення прикордонних поземельних суперечок з Новослобідським полком, Андрій Терентенко був заарештований на дві доби комендантом фортеці Святої Єлизавети Матвієм Муравйовим (с. 59). Останній звинувачував запорозького писаря у висловлюванні “похвальних слів” на свою адресу, що нібито запорожці будуть “дратся” за свої землі (с. 57, 60). Товстик бачив цю ситуацію дещо інакше: “[…] Я устно просил обявить указъ, при томъ прѣдставляя,что гспда депутаты слободскиѣ поѣхали описовать зѣмѣль сами, и буды надъ указное опрѣдѣлѣніѣ слобожанамъ отвѣдутъ, а нашѣй сторони о прибавкы землѣ указа нѣ вѣдают, а козаки до пѣрвоучинѣнной гранѣ за своѣ, слобожанѣ ж тожъ чрѣзъ пѣрвую грань внутръ сюда за своѣ почитатимуть, то таковому нѣзнанию, чтобъ мѣжду козаками и слободскими людми съсоры і дракы всѣгдашнѣй нѣ чинилось, а чрѣзъ тѣ нѣчто інноѣ будѣтъ слѣдовать, как прѣдставлѣніѣ і затруднѣніѣ командам, и далниѣ клопоти” (с. 62).

Одним конфліктом не обійшлося. Восени 1763 р. Андрій Семенович учинив “поступокъ для чѣсти гѣнѣралской вѣсма дѣрзокъ и нѣстѣрпимъ”, коли у тій же фортеці Святої Єлизавети звинуватив генерала Олексія Мельгунова в неправдивому розслідуванні справ про крадіжку драгуном коня у запорожця (с. 80). Як слушно зауважує упорядник, “така «здатність» Андрія Товстика вступати в конфлікт з вищим російським командуванням свідчить не лише про непростий характер особистості, а й про справжню турботу про запорозьке козацтво, що терпіло утиски з боку російського командування. Відвертість та прямолінійність майбутнього військового писаря вочевидь були основними рисами його характеру. Товстика не лякали високі генеральські чини опонентів, котрим він міг сказати все те, на що не наважувався жоден військовий старшина. І це, очевидно, козацтвом було гідно оцінено, оскільки на початку наступного 1764 р. його було обрано військовим писарем” (с. 14).

З часів військового писарства Андрія Семеновича І. Синяк виявив два документи: адресований Товстикові лист військового кантаржія Костянтина Іванова від 31 січня 1764 р. (№ 41) та грамоту Катерини II від 19 квітня 1764 р. щодо обставин не санкціонованих урядом виборів запорозької старшини на початку 1764 р. (№ 42). У листі Петра Калнишевського до Павла Головатого від серпня 1765 р. вже зазначено, що "по извістию он, Андрей Семенович, умре" (№ 45), хоча інформація про те, що Андрій Терентенко хворів, спливала ще в 1760 р. (№ 34). Зі смертю Товстика, з одного боку, постала потреба успадкування його власного майна ("яко то при зимовныку скота рогатого, лошадѣй, такъже ружъжя, фантя и готовых дѣнѣг") братом Єлисеєм, а з іншого боку, тривала судова тяганина, пов'язана зі спадковими ґрунтами братів на Гетьманщині (№ 46–63).

Ось така біографічна замальовка постає на основі прочитаних документів. Якщо доля Петра Калнишевського вкладається у типаж "героїчних" – такими, за великим рахунком, є життя і життєписи всіх впливових, знакових людей своєї епохи у сенсі наповненості боротьбою за владу, доленосними рішеннями, знаменитими баталіями, врешті, драматичним кінцем, то доля Андрія Терентенка – це приклад "звичайної" біографії, сповненої подіями значно менших масштабів. А втім, хто знає, як з огляду на здібності, особливості вдачі й родинно-свояцькі зв'язки склалася б доля молодого військового писаря, коли б не його хвороба.

Що стосується археографічного боку видання про Андрія Товстика, то передачу тексту здійснено відповідно до "Методичних рекомендацій по підготовці до видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі»" (упорядник Л. З. Гісцова)[36], тобто застосовано спрощений дипломатичний метод. До збірника увійшли 63 документи, головним чином з фонду 51 "Генеральна Військова канцелярія" та фонду 229 "Архів Коша Нової Запорозької Січі" ЦДІАК (с. 22–108). Збірник уміщує належний науково-довідковий апарат: коментарі, іменний і географічний покажчики, списки скорочень і слів під титлом, хронологічний перелік документів (с. 109–145).

* * *

Беручи загалом, рецензовані видання помітно розширюють археографічний доробок українських вчених, накопичений за останні роки, і дозволяють "прочитати" історію Нової Січі у значно виразнішому, особистісному, вимірі. Важливо, що робота з опублікованими джерелами наштовхує на проведення паралелей і ширші узагальнення щодо імперської політики і долі українських козацьких автономій у другій половині XVIII ст. Водночас черговий раз стикаємося із суто археографічною проблематикою – потребою знайти "золоту середину" між прагненням зберегти мовну специфіку джерела і бажанням наблизити його до ширшого читача, пришвидшити введення великих масивів документів до наукового вжитку.

---

[36] *Гісцова Л.* Методичні рекомендації по підготовці до видання "Архіву Коша Нової Запорозької Січі". – К., 1992. – 42 с.

Олексій ЯСЬ (*Київ*)

ВЕРБА І., ЖИЦЬКА Л. ВОЛОДИМИР ІКОННИКОВ – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ РОСІЇ. – НІЖИН: Вид-во НДУ ім. МИКОЛИ ГОГОЛЯ, 2011. – 152 с.

З-поміж знакових постатей української та російської історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. постать Володимира Іконникова посідає виняткове місце, позаяк належить до кола фундаторів історіографії як наукової дисципліни. Крім того, неабиякий масштаб спадщини В. Іконникова з огляду як на кількісні параметри, так і на широкі проблемно-тематичні, фахово-дисциплінарні, видові та жанрові межі спонукає сучасних науковців до новітніх прочитань його текстів і потрактування різноманітних складових творчої діяльності.

З такої перспективи зацікавлення студіями з російської історії, які посідають чільне місце у доробку В. Іконникова, нині видається цілком природним і актуальним із багатьох міркувань.

Передусім, ця частина наукової спадщини В. Іконникова є ключовою для висвітлення та витлумачення його історичних поглядів, особливо їхніх аксіологічних компонентів. Водночас аналіз праць В. Іконникова з русистики дає змогу більш точно й адекватно визначити його місце у тогочасному науково-історичному процесі, зокрема у контексті українського історіописання. Більше того, опрацювання окресленого кола досліджень істотно нюансує та деталізує внесок цього вченого з обсягу дисциплінарної історії науки, зокрема в контексті біографістики, джерелознавства, історіографії тощо.

Врешті, вивчення студій В. Іконникова з російської минувшини дає змогу скласти уявлення про його багатоманітні дослідницькі, педагогічні й освітні практики. Отож монографія Ігоря Верби та Людмили Жицької, присвячена російському сегменту наукового доробку та діяльності В. Іконникова, становить значний інтерес для дослідників з різною фаховою спеціалізацією.

За своєю архітектонікою представлена монографія є переробленим дисертаційним дослідженням Л. Жицької, що значною мірою визначило коло провідних проблем та спосіб викладу матеріалу. Проте таке академічне прочитання текстів В. Іконникова, безперечно, має свої переваги.

Значну увагу автори монографії приділяють рецепції особистості В. Іконникова та його праць з боку істориків-сучасників. Приміром, вони наводять влучну характеристику С. Платонова, який назвав В. Іконникова “кабінетним дослідником” (с. 10).

Такий екскурс у бік оцінкових суджень відомих учених дає можливість окреслити низку дослідницьких практик В. Іконникова: бібліографічну, джерелознавчу, історіографічну, регіональну – києвознавчу та ін., що виявляють творчі пріоритети київського історика. Втім, наукові студії В. Іконникова часто-густо були пов'язані з його розмаїтими педагогічними й освітніми практиками, наприклад, на ниві жіночої освіти, редакторської діяльності тощо. Висвітлення цих аспектів дозволяє виявити індивідуальні нахили та мотиви В. Іконникова у контексті його творчої біографії, зокрема повніше осягнути становлення й формування цього історика.

Автори монографії розглядають і компаративні паралелі щодо визначення місця В. Іконникова в історичній науці, репрезентовані у відомих історіографічних студіях Г. Вернадського та Р. Киреєвої (с. 14–16). Цікавим видається й аналіз видового та жанрового складу публікацій про В. Іконникова у сучасній історіографії, котрі належать до царини біографістики, джерелознавства, історіософії та історії науки.

Варто відзначити і джерелознавчі спостереження щодо рукописів опублікованих праць В. Іконникова, зокрема стосовно повноти використання первісних варіантів тексту окремих студій тощо.

Поважне місце у монографії посідає висвітлення й аналіз дослідницької мотивації, котрою керувався В. Іконников, обираючи різні історичні епохи для своїх праць, зокрема його міркування про добу Петра I у російській минувшині. Приміром, автори монографії зазначають, що В. Іконников уважав цей історичний період часом цивілізаційного вибору Росії між Заходом та Сходом (с. 34).

Водночас дослідники виявляють типові мисленнєві конструкції В. Іконникова, які дають змогу охарактеризувати його історичні погляди та світосприйняття: ідея поступу в культурно-освітньому процесі, роль держави у розвитку науки, теза про органічність Петрівських реформ, самоідентифікація вченого поза межами західництва й слов'янофільства, спроби віднайти генетичний зв'язок між добою Петра I та епохою Катерини II і т. п.

Зауважимо, що автори прагнуть з'ясувати й інтелектуальні впливи на творчість В. Іконникова. Скажімо, вони згадують про вплив праць автора 19-титомної всесвітньої історії Ф.-К. Шлоссера (с. 45) та ін.

Цікавий матеріал міститься у рецензіях та бібліографічних нотатках В. Іконникова, аналіз яких дає змогу скласти досить рельєфне і виразне уявлення про стильовий профіль цього вченого. Якщо взяти до уваги зазначені тексти у загальному контексті творчої спадщини В. Іконникова, то можемо дійти висновку про належність цього науковця до своєрідного типу інтелектуалів – історика-ерудита з розлогими бібліографічними, книгознавчими, джерелознавчими інтенціями, якому властива дескриптивна техніка викладу фактографічного матеріалу.

Вагому роль у монографії відіграє й аналіз сюжетів низки праць В. Іконникова з російської історії, зокрема присвячених добі Катерини II: зв'язки з європейськими мислителями, інтелектуальні якості й духовні риси російської імператриці, т. зв. "внутрішній світ", заборона нею катування під час слідства, тогочасна зовнішня та внутрішня політика (с. 52–61) тощо.

Ця проблематика, окреслена авторами, не тільки виявляє характерні дослідницькі вподобання В. Іконникова, а й демонструє засадничі прикмети його світосприйняття та способу мислення. Наприклад, очевидними видаються його спроби пов'язати культурну та політичну площини минулого, скерованість ученого на реконструкцію генетичного зв'язку між епохами, пошуки каузальності і т. п. Зазвичай ці прикмети властиві історикам, яких вважають адептами чи прихильниками критичного, модернізованого позитивізму.

Неабиякий інтерес становить й висвітлення персоналістичних студій В. Іконникова. На думку авторів монографії, видові та жанрові риси персоналістичних праць В. Іконникова дозволяють дійти висновку про три різновиди таких досліджень: портретна біографія, словникова біографія, а також художня біографія, себто художньо-психологічні замальовки про митців і літераторів (с. 62–63).

Зауважимо, що ці спостереження мають важливе значення для вирізнення стильового профілю В. Іконникова як ученого, первісне становлення якого відбувалося саме у царині біографічного жанру. Тим паче, що аналіз персоналістичних праць В. Іконникова виявляє високу евристичну культуру цього історика, зокрема його схильність до тотального охоплення потенційної джерельної бази, наявність спеціальних оглядів літератури, які вводять до провідної проблематики біографічних студій, досить докладну схему просопографічної процедури тощо.

Загалом біографічний жанр дає змогу простежити і за типовими поворотами мислення В. Іконникова як ученого. Показовими у цьому сенсі виглядають інтенції В. Іконникова щодо пошуку об'єктивних закономірностей розвитку історіографії, його скерованість на лінійно-хронологічну послідовність у викладі подій, які, вочевидь, є вислідом позитивістського стилю мислення.

Автори монографії наголошують на масштабності дослідницьких задумів В. Іконникова на ниві біографістики, присвяченої колегам по цеху, хоч низку таких планів йому не пощастило реалізувати. Привертають увагу й спроби окреслити методику та техніку біографічних студій В. Іконникова, зокрема його намагань виявити інтелектуальні витоки поглядів або концепцій різних істориків, простежити їхню еволюцію тощо. Крім того, автори розглядають внесок В. Іконникова у російську біографістику, зокрема його участь у розробці концептуальних засад "Русского биографического словаря".

Значну увагу приділено й аналізу джерелознавчого та історіографічного рівня лекційних курсів В. Іконникова, завдяки чому автори зробили низку цікавих спостережень і узагальнень. Скажімо, досить несподіваним є прихильне ставлення В. Іконникова до федеративної концепції М. Костомарова з обсягу історії давньої Русі (с. 131).

Загалом, студія про В. Іконникова містить чимало цікавих сюжетних ліній, фактів та коментарів. Сподіваємося, що представлена монографія добре прислужиться українським дослідникам і спричиниться до активізації наукових студій, присвячених В. Іконникову та його великій і різноманітній спадщині.

Віталій ТЕЛЬВАК (*Дрогобич*)

ŁUKASZ ADAMSKI. NACJONALISTA POSTĘPOWY. MYCHAJŁO HRUSZEWSKI I JEGO POGLĄDY NA POLSKĘ I POLAKÓW. – WARSZAWA: WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN, 2011. – 369 s.

Грушевськознавчі зацікавлення в польській історичній культурі мають понад столітню традицію. Виразом цього зацікавлення стали численні наукові та публіцистичні тексти, в яких з погляду різноманітних ідеологічних та історіографічних течій було піддано осмисленню розлогу спадщину Михайла Грушевського. При цьому можемо відзначити певні сплески у зацікавленні польської спільноти особою найвидатнішого українського гуманітарія. Зрозуміло, що найбільшим таке зацікавлення було наприкінці XIX – у перші десятиліття XX ст., коли М. Грушевський як активний громадський діяч та професор університету у Львові безпосередньо контактував із польськими елітами та значною мірою впливав на обговорення українсько-польських відносин. Після тривалої паузи інтерес до особи голови Центральної Ради знову зріс у наш час, починаючи з 90-х років минулого століття, що було пов'язано зі здобуттям Україною незалежності та затребуваністю у польському суспільстві знань про свого східного сусіда, котрий врешті виборов державність. У численних публікаціях, переважно популярного характеру, відтворюється образ М. Грушевського як найвидатнішого українського історика та впливового політичного діяча, чия особиста позиція помітно впливала на перебіг українсько-польського діалогу. Відзначимо, що на тональності більшості цих публікацій доволі помітним є вплив українсько-польської полеміки столітньої давнини. В останні роки серед сучасних польських дослідників спадщини автора "Історії України-Руси" відчутним є голос варшавського дослідника Лукаша Адамського, котрий у низці статей запропонував власне, ґрунтоване на розлогому джерельному матеріалі, бачення львівських сторінок життєпису українського діяча. Тож цілком очікувано саме з-під його пера ми отримали цілісне опрацювання біографії М. Грушевського з особливим акцентом на польські сюжети в його житті та творчості. Щоправда, повноцінною біографією книгу Л. Адамського можна назвати лише з певним застереженням, адже періоди життя українського вченого, не позначені рефлексією польського інтелектуального чи суспільно-політичного життя, автор збуває надзвичайно коротко, нерідко просто в енциклопедичному стилі (так, цілому радянському десятиліттю відведено заледве десять сторінок). Книга Л. Адамського, як пише у вступі до неї сам автор, є переробленою версією його докторату.

У першому розділі автор пояснює читачеві свій вибір теми дослідження, окреслює обрану методологічну модель, а також аналізує коло використаних джерел та літератури. Завданнями своі книги Л. Адамський бачить з'ясування, "що саме Грушевський думав про Польщу та поляків. Який образ Польщі та поляків пропагував серед українців? Як дивився на ідею союзу з поляками, котру пізніше неефективно старався втілити Петлюра? Звідки у Грушевського брався той, а не інший стосунок до західних сусідів України?" (с. 9). Актуальність поставлених завдань автор вбачає також у тому, що українські дослідники названої проблеми, на його переконання, розглядають її "у спосіб однобічний" (с. 10).

Також польський вчений мав намір з'ясувати, "чи погляди Грушевського є характерними для ідеології націоналізму, а якщо так, то чи цей ймовірний націоналізм міг вплинути на його ставлення до Польщі та її історії" (с. 11). Передбачаючи можливе здивування таким формулюванням проблеми, Л. Адамський запитує: "Невже радянські історики, а може, радше функціонери від історії, мали рацію – вони, однак, твердили, що (Грушевський. – *В. Т.*) був «буржуазним націоналістом»?". Відповідь автора збентежує читача своєю апріорністю: "Одначе навіть побіжна лектура творів Грушевського насуває припущення, що був він вірним послідовником засад того (буржуазного? – *В. Т.*) націоналізму" (с. 11). Ця теза і стала для Л. Адамського своєрідною пояснювальною моделлю при інтерпретації суспільно-політичної та наукової діяльності героя його дослідження.

Далі автор розглядає поняття нації та націоналізму як інтерпретаційного ключа свого викладу. Відтворюючи багатоманітність розуміння цих понять у науці XX ст., Л. Адамський пише, що у своїй праці виходить із засад своєрідного "конструктивістичного переніалізму" (с. 22). Згідно з останнім, він вважає, що народом є сукупність людей, у котрій принаймні еліта відчуває зв'язки національного характеру та поділяє переконання, що є єдиною міцною спільнотою, поєднаною історією, традиціями, а найчастіше й іншими чинниками, також вона демонструє почуття ідентифікації зі своєю державою або хоче її створення.

Значною сумлінністю відзначено джерелознавчі пошуки Л. Адамського. Він не лише прискіпливо опрацював грушевськіану в українських архівах і бібліотеках, а й ретельно попрацював у польських збірках. При цьому дослідникові вдалося віднайти кілька не знаних сучасним історикам цікавих матеріалів. Основний блок джерел, як слушно вказує польський учений, складають опубліковані праці самого М. Грушевського. Більшість із них, як знаємо, на сьогодні вийшли друком у зібранні його творів. При цьому автор помилково перекладає титул п'ятдесятитомника як "dzieła wszystkie" (повне зібрання творів), правильніше було би казати про вибрані твори у п'ятдесяти томах. До цього видання Л. Адамський має декілька зауважень. Так, помилкою він вважає при перекладі російськомовних статей М. Грушевського передавати слово "русский" українською як "російський". Більш коректним, на його переконання, було б вживати слово "руський".

Натомість не дуже ретельними були історіографічні пошуки автора. Він фактично називає лише загальнознані біографії М. Грушевського пера

Т. Приймака, С. Плохія, Ю. Шаповала та І. Верби, а також В. Тельвака та Р. Новацького. Натомість спеціально предмету його дослідження присвячені, наприклад, цікаві статті Франка Сисина[1], Леоніда Зашкільняка[2] та Наталі Яковенко[3]. Відзначимо, що польський автор доволі гостро оцінює доробок українських колег. Так, книга Ю. Шаповала та І. Верби, на його думку, "багаторазово послуговується стереотипами та упередженнями, що виросли на ґрунті мислення націоналістичними категоріями, зокрема, коли йдеться про ставлення до поляків" (с. 29). В іншому місці перепало вже І. Гиричу, коли він погодився з оцінкою М. Грушевським стану українсько-польських взаємин на початку XX ст. Польський історик закидає українському колезі те, що він "безкритично повторює оцінки Грушевського" (с. 131). Хоча коректніше було б припустити, що І. Гирич має подібні до М. Грушевського погляди на названу проблему. У той самий час значно лояльніше Л. Адамський оцінює польську літературу попри те, що польські історики, як стверджує сам автор, зазвичай дивилися на діяльність М. Грушевського очима його опонентів початку XX ст.

Наступний розділ присвячений дитинству та юності М. Грушевського, а також з'ясуванню джерел його світогляду. Свою оповідь автор розпочинає з твердження, що майбутній учений народився в Польщі. Ця "свідома провокація", за його власним зізнанням, стає поштовхом до роздумів про національні процеси в тій частині Європи. Далі автор описує дитячі та юнацькі роки майбутнього історика, оперуючи переважно його спогадами, щоденниками та родинним листуванням. Услід за самим М. Грушевським він вказує на значний вплив його батька на формування перших світоглядних орієнтирів. При цьому автор помилково вказує, що Сергій Грушевський працював у Тверській губернії (с. 46). Насправді повинно йтися про Терську область.

Багато уваги Л. Адамський присвячує інтелектуальним попередникам і натхненникам М. Грушевського, коротко знайомлячи польського читача з постатями Михайла Максимовича, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова. Особливо багато уваги він присвячує впливові на ціннісні орієнтири молодого вченого з боку Олександра Кониського та Володимира Антоновича. Стосовно постаті останнього, автор голослівно твердить, що роль, котру відігравав В. Антонович в українському інтелектуальному житті, "надалі є недооцінена" (с. 52). Насправді В. Антоновичу за останні двадцять років присвячено просто величезну кількість досліджень, а в Київському універ-

---

[1] *Сисин Ф.* "Історія України-Руси" Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 21–26.

[2] *Зашкільняк Л.* Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 3–24; *його ж.* Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów, 2004. – T. II / Pod red. Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkilniaka. – S. 272–294.

[3] *Яковенко Н.* Кого та як іншує Михайло Грушевський в "Історії України-Руси" // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: (Мат-ли міжнар. наук. конф.: Київ, 15–16 грудня 2005 р.). – К., 2008. – С. 89–103.

ситеті періодично відбуваються Академії пам'яті вченого. Звернемо увагу польського колеги хоча б на останню ґрунтовну монографію, присвячену засновникові київської документальної школи[4].

Третій розділ книги є найбільшим за обсягом і найцікавіший змістом, адже саме протягом галицького двадцятиліття М. Грушевський найактивніше контактував з польськими елітами та написав більшість історіографічних студій і публіцистичних статей, в яких піддав всебічному осмисленню українсько-польські взаємини. Насамперед автор розглянув працю молодого професора в університеті та в українських культурно-освітніх і наукових інституціях. Надзвичайно активна праця М. Грушевського, слушно твердить Л. Адамський, в короткому часі принесла йому популярність серед українців Галичини та зробила його голос впливовим у вирішенні багатьох проблем краю, втім і при обговоренні українсько-польських взаємин.

Аналізуючи еволюцію стосунків М. Грушевського з польськими елітами, Л. Адамський вказує, що "радикальна" постава українського вченого у багатьох політичних, культурних та освітніх питаннях надзвичайно швидко призвела до їх значного погіршення. При цьому практично всю вину за такий стан речей – цілком у дусі польських публіцистів зламу XIX–XX ст. – автор покладає одноосібно на українського вченого. Так є, наприклад, у випадку з відомим конфліктом М. Грушевського з деканом К. Твардовським, коли український учений на факультетських засіданнях використовував рідну мову. Л. Адамський засудив поведінку "упертого в радикалізмі українського колеги" (с. 102). Цілком безкритично автор також популяризує бачення польськими публіцистами початку XX ст. тогочасних національних конфліктів у Львівському університеті. На його переконання, Адам Коцко загинув від пострілу своїх же українських товаришів (с. 105). При цьому чомусь жодним словом не згадуються ані думка української сторони конфлікту, ані праці сучасних дослідників проблеми[5].

Описуючи значний вплив М. Грушевського на українську молодь у Галичині, Л. Адамський відкидає ідею про його безпосередню участь у підбурюванні протестних настроїв серед студентів Львівського університету. Разом із тим, автор вказує на моральну відповідальність львівського професора, котрий, за його словами, "радикалізував" українську молодь своїми лекціями, принциповою поведінкою в університеті та публіцистичними виступами. Ілюстрацією дослідницької логіки Л. Адамського є з'ясування ним особливостей ставлення М. Грушевського до замаху М. Січинського на А. Потоцького. Проаналізувавши тогочасну публіцистику українського дослідника, в якій той намагався відрефлектувати ненормальні обставини галицького життя, котрі підштовхнули М. Січинського до його вчинку, польський учений твердить, що тим самим М. Грушевський у завуальований

[4] *Кіян О. І.* Володимир Антонович: історик й організатор Київської документальної школи. – К., 2005. – 491 с.

[5] Див., напр.: *Качмар В.* За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів, 1999. – 118 с.; *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях: XIX–XX ст. – Львів, 2001. – 420 с.

спосіб виправдовував убивство. Свої припущення він “підсилює” також змістом листів М. Січинського, де той висловлює свою повагу до особи голови НТШ і звертається до нього з різними проханнями, втім, і про допомогу Миколі Цеглинському. При цьому цілком недоречно автор вдається до розважань стосовно “гомосексуальних нахилів” М. Січинського (?!) (с. 111).

Відтворюючи особливості візії львівським істориком українського народу та його території, Л. Адамський стверджує, що “всі публіцистичні тексти Грушевського, не залежно від ужитого в них стилю та цільової аудиторії, є неприязні до поляків” (с. 113). Це, на його думку, проявляється в однобічності інтерпретації минулого українсько-польських відносин, одновимірності погляду на актуальний стан взаємин двох народів у Галичині, скептичному ставленні до дедалі нових спроб українсько-польського порозуміння тощо. Щоправда, в самому тексті, фактично заперечуючи собі, автор наводить численні приклади зичливого ставлення М. Грушевського до західного сусіда українців, його спроби переконати польську еліту відмовитися від імперських амбіцій відновлення польської держави в кордонах старої Речі Посполитої. Втім, оскільки більшість представників польських політичних угруповань сповідували саме таку неоімперську ідеологію, й створювалося враження безоглядного критицизму українського діяча.

Реконструюючи національну парадигму М. Грушевського, польський дослідник пропонує називати її “прогресивним націоналізмом”, використовуючи уривок із цитати самого українського дослідника (с. 117). Щоправда, як переконуємося далі на численних прикладах, львівський професор ототожнював цей прогресивний націоналізм із патріотизмом, і цілком можна було саме так окреслити національну модель автора “Історії України-Руси” (попри зрозумілі змістові відмінності між цими поняттями), але сучасному досліднику вочевидь симпатичніша саме така дефініція. Шкода, що автор не завдає собі праці з’ясувати, хто ще серед відомих сучасників М. Грушевського (хоч би й представників польської інтелігенції) був “прогресивним націоналістом”. Переконаний, що таких виявилося б немало. Це, зрештою, визнає і сам Л. Адамський, відзначаючи, що спосіб конструювання М. Грушевським української нації був звичайним явищем для інтелектуальної еліти недержавних народів (с. 124). Цікаво, що у висновках польський дослідник пише про “вільних від націоналізму представників польської інтелігенції” (с. 337), на жаль, не називаючи жодного імені.

Відтворюючи оцінки М. Грушевським тогочасних українсько-польських взаємин у Галичині, Л. Адамський вказує, що український діяч дедалі більше “радикалізувався”. Останнє проявлялося, зокрема, у “ґвалтовності” його боротьби із польською домінацією в краї. При цьому автор не пише нічого про діяльність польських політиків у краї, адже ця “радикалізація” була реакцією на ускладнення українсько-польського діалогу в передвоєнні роки. Намагаючись показати М. Грушевського переконаним радикалом, Л. Адамський абсолютно безпідставно стверджує, що “історик як переконаний православний мав досить недовірливе ставлення до католицизму східного обряду” (с. 147). Нам немає потреби аргументовано заперечувати авторові (нагадавши хоча б і наведений самим автором в іншому місці факт, що греко-

католичками були дружина і донька вченого, а також його предки по материній лінії), оскільки він сам згодом собі суперечить, нюансуючи ставлення М. Грушевського до унії у контексті різних історичних епох. Відзначимо, що до такого прийому – висунення необґрунтованих закидів М. Грушевському і подальшої їх нівеляції – Л. Адамський із незрозумілих причин неодноразово вдається у своїй книзі.

Далі автор відтворює реакцію польських еліт на громадсько-політичну діяльність М. Грушевського в краї. Очікувано, що вона була надзвичайно гострою. При цьому Л. Адамський значно спокійніше характеризує епітети, котрими супроводжувався аналіз публіцистики українського вченого. Хоча, звісно, польські оглядачі українського життя не вирізнялися підкресленою толерантністю до своїх опонентів і, як пише на адресу М. Грушевського його біограф, "злістю" та "неприязню" далеко не поступалися їм.

Завершує розділ короткий огляд діяльності М. Грушевського в підросійській Україні та конфлікту вченого з галицькими елітами. Автор слушно вказує, що послідовне неприхильне ставлення львівського професора до нових спроб укладення українсько-польських угод відвернуло від нього більшу частину українських політиків у краї. Відчуваючи втому від постійних конфліктів, і сам М. Грушевський дедалі частіше поглядав на Київ, де після подій 1905 р. з'явилися можливості для реалізації національно-культурної програми. "Пробудження" ж російських одноплемінників учений вважав у цей час одним із найважливіших завдань. Занотуємо у цій частині книги також декілька незначних помилкових тверджень. Так, автор пише про купівлю братами Грушевськими у Києві п'ятиповерхового будинку (с. 171). Насправді цей будинок мав шість повноцінних і сьомий мансардний поверхи (де була майстерня Кричевського), а збудовано його було за замовленим проектом М. Грушевського. Також не відповідає дійсності твердження, нібито М. Грушевський "заклав у Києві приватну українську школу" (с. 173). Школа насправді була звичайна російська (іншої й не можна було заснувати), але знаходилася на одній з околиць Києва Куренівці, де компактно проживало українське населення.

Останньому двадцятиліттю життя та творчості М. Грушевського присвячено четвертий розділ книги. Насамперед, Л. Адамський оповідає про поневіряння українського діяча в роки війни. Аналізуючи його ставлення до проблем українсько-польських відносин у цей час, автор слушно вказує, що не можна було безконфліктно погодити розбіжності, з одного боку, між польською національною свідомістю, носії якої не сумнівалися в одвічній польськості "кресів", а з іншого – цілями українського національного руху. Також сучасний дослідник справедливо вказує на слушність побоювань М. Грушевського щодо відмови Відня від зверхності над Галичиною, адже дійсно в результаті здобуття Польщею незалежності українці втратили практично всі культурно-національні здобутки попередньої доби. Описуючи складність становища М. Грушевського як політичного засланця і численні спроби з боку представників російської наукової еліти полегшити долю українського вченого, Л. Адамський згадує про лист останнього до президента Петербурзької Академії наук Костянтина Романова. При цьому автор реконструює

зміст цього листа за інформацією ДПУ. У дійсності ж повний текст листа є добре знаний і був неодноразово опублікований[6].

Найбільше уваги у розділі Л. Адамський слушно присвячує добі політичного злету М. Грушевського. Цей час був також знаковим у плані переформатування українсько-польських відносин з огляду на нову ситуацію в регіоні після закінчення Першої світової війни. Втім, надії на покращення взаємного сприйняття сусідніх народів не справдилися. На Наддніпрянщині поступове "полівіння" політики Центральної Ради на чолі М. Грушевським, наслідком якого став закон про землю, відвернуло від нього польську спільноту краю. По інший бік Збруча дійшло до збройного конфлікту за Східну Галичину і подальшого "упокорення" українців. У цій ситуації обидві сторони безоглядно звинувачували одна одну. Не винятком був М. Грушевський і його польські опоненти. Мрія вченого про соборну Україну руйнувалася на очах, що також визначило його вкрай негативне ставлення до угоди С. Петлюри з Ю. Пілсудським. Адже тим самим підлегле de facto становище західноукраїнських земель легітимізувала українська сторона. Оцінюючи М. Грушевського як політика, автор вказує на поступову втрату ним здатності реально оцінювати поточний момент і приєднується до думки Ярослава Дашкевича, за якою перший голова відродженої України був поганим політиком, бо у підсумку програв. Поза сумнівом, такий погляд, як свідчить солідна література питання, є значним спрощенням, а деякі тогочасні передбачення М. Грушевським розвитку національних і політичних процесів у східноєвропейському регіоні виглядають напрочуд точними.

Радянське десятиліття, коли М. Грушевський відійшов від активної громадської діяльності, не принесло нових сюжетів для його польського дискурсу. В той же час, як свідчить щоденник С. Єфремова, видатний учений відмовився бути офіційним рупором критичного ставлення радянської влади до молодої польської держави. Так, коли після приїзду до Києва М. Грушевському запропонували написати статтю у "Більшовик" про утиски українців у Польщі, він рішуче відмовився[7]. На жаль, цей сюжет не потрапив у поле зору автора. Своєю чергою, в Галичині на громадську арену вийшло нове покоління українських політиків, значно радикальніших за очільника Центральної Ради, тож ім'я вченого практично зникло зі шпальт польських часописів.

Приводом до чергового сплеску тогочасного зацікавлення постаттю М. Грушевського стала його передчасна смерть, на яку відгукнулися численні польські видання. Відзначимо, що деякі з них не втрималися від традиційних звинувачень на його адресу[8]. Автор же в книзі згадує лише два некрологи, при цьому статтю Т. Модельського на шпальтах "Kwartalnika Historycznego" називає чомусь "обширним некрологом" (с. 250).

Занотуємо також декілька фактологічних помилок, допущених автором у цьому розділі. Так, значним перебільшенням є твердження, що "Грушев-

---

[6] Див., напр.: Ссылка М. С. Грушевского / Подгот. П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. – СПб., 1998. – С. 207–262.

[7] *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 66.

[8] Michał Hruszewski // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1934. – № 328. – S. 3.

ський мав у своєму розпорядженні близько п’ятдесяти штатних працівників з Академії наук і ще більше волонтерів” (с. 242). Насправді їхня кількість була набагато меншою – у перші роки це було 8 штатних і 9 позаштатних (з оплатою) співробітників[9]. При академічній кафедрі М. Грушевського ніколи не було “Інституту примітивних культур” (с. 242), а був утворений кабінет первісної культури. Також не відповідає дійсності теза про “дозвіл і допомогу в організації гучної урочистості” з боку владних інституцій з нагоди шістдесятирічного ювілею М. Грушевського (с. 246). Радше навпаки, як свідчать опубліковані документи, радянські функціонери хотіли всіляко нівелювати і обмежити як розмах святкування, так і його резонанс у широких інтелігентських колах.

В останньому розділі під назвою “Служба науці чи політиці? Грушевський як історик і його польські полемісти” автор зосереджується на історіографічному вимірі своєї проблематики. Л. Адамський аналізує візію українсько-польських стосунків, представлену на сторінках численних наукових праць М. Грушевського, в першу чергу, в його “Історії України-Руси”. Аналізуючи історіографічний вимір питання, автор вказує на значну обмеженість кола праць, де було б проаналізовано спосіб, у який М. Грушевський представив історію українсько-польських відносин. При цьому він згадує лише книгу С. Плохія. Як ми вже вказували на початку рецензії, українська історіографія проблеми не обмежується тільки цією працею.

Відзначимо також, що при зверненні до текстів українських дослідників Л. Адамський не завжди є уважним і коректним. Так, нам він з незрозумілих причин закинув зарахування до ґрона польських істориків учня М. Грушевського Богдана Барвінського та галицького москвофіла Андріана Копистянського (с. 31, 290). Хоча у першому випадку на вказаній автором с. 126 нашої книги “Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників” вказується на опубліковану в журналі “Ruś” польську рецензію на працю Б. Барвінського, підписану криптонімом “R.”, як ілюстрацію ставлення польських учених до історіографічних поглядів голови НТШ. Стосовно А. Копистянського, то на с. 376 ми прямо вказували, що він був представником москвофільського руху.

Звертаючись до джерельних підстав проблеми, Л. Адамський слушно вказує на багатотомну “Історію” та науково-популярні нариси М. Грушевського. При цьому не зрозуміло, чому “Ілюстровану історію України” він називає “ілюстрованою мутацією” “Очерка истории украинского народа” (с. 254). Обидві праці були задумані та написані на підставі оригінального авторського задуму та мали на меті різні читацькі аудиторії і дещо відмінні національно-виховні завдання. Що, врешті, зазначив сам М. Грушевський у вступах до них.

Розмірковуючи над розлогістю історіографічного доробку вченого, Л. Адамський традиційно для всіх дослідників відзначає його солідність. При цьому він ставить під сумнів поширену в науці цифру всіх опублікованих праць українського дослідника (понад 1800 позицій). У властивому для

[9] *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 37.

всієї книги іронічно-саркастичному стилі на с. 255 він пише, що М. Грушевський "справді був винятково плідним і працьовитим науковцем, але – річ ясна – не кіборгом" (?!). При цьому, зрештою, сам автор пояснює польському читачеві, що йдеться про всі публікації, включаючи й передруки (за таким принципом і укладаються бібліографії). Ми, мабуть, здивуємо автора ще більше, коли вкажемо, що реалізація проекту видання спадщини українського вченого у п'ятдесяти томах дозволила виявити багато не занотованих у жодній його бібліографії наукових, літературних та публіцистичних текстів. Так що загальна чисельність друкованих праць М. Грушевського сягає більше двох тисяч. Урешті, наукова плідність українського вченого не була аж так винятковою, як про це пише Л. Адамський. Цікаво, якого порівняння він би вжив, характеризуючи, наприклад наукову спадщину дещо молодшого румунського сучасника М. Грушевського Ніколає Йорґи – бібліографія його праць нараховує 1003 книги, 12 755 статей і 4963 рецензії[10].

Далі автор аналізує теоретико-методологічні засади історіографічних студій М. Грушевського, слушно вказуючи, що українського історика важко приписати до окресленої методологічної школи, але найбільшою мірою він був інспірований позитивізмом та історизмом. Крізь призму відомої статті М. Грушевського "Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства" сучасний дослідник акцентує його визначальну роль у "відросійщенні" українського історичного наративу. При цьому Л. Адамський наводить цікаві паралелі між творчістю М. Грушевського та Й. Лелевеля, вказуючи подібність їхніх поглядів на цю проблему.

Переходячи безпосередньо до аналізу інтерпретацій М. Грушевським українсько-польських відносин, Л. Адамський ставить собі також за мету зверифікувати висновки українських дослідників цієї теми та по можливості розширити їх новими сюжетами. Він вказує на численні факти "націоналізації" М. Грушевським свого наративу, що проявлялося, насамперед, у вживанні етноніма "українці" стосовно доби середньовіччя та раннього Нового часу. Далі сучасний учений відтворює розуміння автором "Історії України-Руси" ключових подій українсько-польського минулого. При цьому він вказує на надмірний негативізм М. Грушевського, його упередженість і емоційність. У парі з цим, пише Л. Адамський, ідуть "злосливі коментарі", "іронія" та "емоційні екскурси". Послідовно демонструючи необ'єктивність українського вченого практично з усіх зауважених проблем, польський учений навіть закидає йому "поміркований і очевидно підсвідомий антисемітизм" (?) (с. 270–271). Хоча наведена ним цитата з п'ятого тому великої "Історії" може бути потрактована таким чином лише в результаті гіперболізованого бажання. Відзначимо, що, критикуючи візію М. Грушевського українсько-польських взаємин, Л. Адамський, не менш емоційно за героя свого дослідження, фактично оцінює її з позиції польських опонентів українського вченого столітньої давнини. Хоча більш очікуваним, на нашу думку, був би аналіз тез українського вченого з погляду сучасної науки – як польської, так і української, що здійснила значний прогрес у дослідженні багатьох

[10] Историография истории нового времени стран Европы и Америки. – М., 1990. – С. 460–461.

порушених ним питань. Врешті, польський дослідник злагоджує свій суворий присуд необ'єктивності М. Грушевського, стверджуючи, що більшість учених того часу, втім і польських, створювали свої тексти крізь призму "національного інтересу". При цьому Л. Адамський навіть зауважив значну подібність критичних тез українського історика до поглядів головних представників краківської історичної школи.

Далі сучасний автор реконструює реакцію польських сучасників М. Грушевського на його бачення українсько-польських відносин. Слідом за іншими дослідниками проблеми він слушно відзначає, що польська грушевськіана сягає початку 90-х років XIX ст., коли на сторінках "Kwartalnika Historycznego" було прорецензовано перші студентські праці історика-початківця. І хоча повз увагу польських істориків не пройшла жодна друкована праця молодого київського дослідника, а деякі з них були прорецензовані навіть двічі, Л. Адамський початок принципової полеміки з історіографічними ідеями українського вченого відносить чомусь аж до 1896 р. Пальму першості при цьому автор віддає Ф. Равіті-Ґавронському, якого сам же слушно атестує не стільки істориком, скільки "публіцистом, котрий займався історією Русі та козаків". Відзначимо, що ця, за словами Л. Адамського, "перша гостро полемічна оцінка" викладена не в рецензії, а в одному з посилань на сторінках книги польського дослідника про давньоруський суспільно-політичний устрій. При цьому сам Ф. Равіта-Ґавронський пише, що йому "передусім ідеться про можливо стисле представлення підставових поглядів автора (М. Грушевського. – *В. Т.*), а не про полеміку з ним"[11]. Автор не пояснює читачеві, чому він надав перевагу підрядковому коментарю Ф. Равіти-Ґавронського перед змістовними рецензіями авторства А. Чоловського, А. Шарловського та А. Прохаски.

Неслушним, на нашу думку, є твердження автора про те, що польська наука тривалий час обходила мовчанкою вихід першого тому "Історії України-Руси". І хоча окремої рецензії цей том дійсно дочекався лише в 1906 р., значно раніше критичний погляд на запропоновані М. Грушевським ідеї першого тому на сторінках берлінського часопису "Archiv für Slavische Filologie" висловив знаний польський дослідник староруської літератури Олександр Брікнер[12].

Відтворюючи особливості прочитання "Історії України-Руси" польськими фахівцями, Л. Адамський насамперед слушно згадує рецензію А. Брікнера. При цьому він, однак, не пише про широку полеміку, котру викликав цей критичний виступ. А вона безперечно заслуговує на увагу, адже до неї, крім власне М. Грушевського та А. Брікнера, приєдналися й учні українського вченого. Наслідком цієї полеміки став ще один цікавий критичний текст польського вченого, не зауважений Л. Адамським[13].

---

[11] *Rawita-Gawroński Fr.* Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie. – Lwów, 1896. – S. 5.

[12] *Brückner A.* Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft // Archiv für Slavische Filologie. – Berlin, 1900. – Bd. 22. – S. 293–294. Див. також: *idem.* Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin, 1902. – S. 228–237.

[13] *Idem.* O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1909. – Rocznik XX–XXXIII. – S. 362–371.

Далі польський дослідник аналізує добре знані критичні зауваження Я. Камінського, А. Шелянговського, Л. Колянковського, Т. Ґрабовського, Ф. Равіти-Ґавронського, Ч. Франкевича, С. Закревського, К. Ходиницького та деяких інших польських дослідників. Разом із тим, створена Л. Адамським картина польської рецепції історіографічної спадщини М. Грушевського далека від повноти. Адже він, наприклад, оминає своєю увагою цікаві критичні тексти таких знаних польських істориків, як Оскар Галецький[14] або Станіслав Смолька[15]. Не згадує сучасний дослідник і більшості критичних текстів другої половини 1920-х – початку 1930-х років[16]. Цікавим, на нашу думку, було б також звернення до критики польськими істориками праць львівських учнів М. Грушевського, що зазвичай працювали у просторі концептуальних ідей учителя. Така поверховість Л. Адамського у залученні критичних текстів вочевидь не відповідає даній автором у вступі до книги обіцянці "сильно розширити" джерельну базу теми (с. 31).

Остання частина розділу відведена поглядам М. Грушевського на польську історичну науку його часу, що знайшло відображення в багатьох рецензіях українського дослідника. Свій аналіз Л. Адамський супроводжує абсолютно тенденційним, як на нашу думку, твердженням, що "чим довше [М. Грушевський] перебував у Львові, тим більше ставав критичним не тільки стосовно «шляхетського режиму» в Галичині, а також стосовно польської історіографії" (с. 311). При цьому наведені автором рецензії українського дослідника радше говорять про протилежне – виваженість його ставлення до творчості польських колег і повагу до їхньої праці. Схвальні рецензії, як це показує і сам автор, походять не лише з кінця XIX ст., а й із передвоєнного часу, коли взаємини вченого з польськими елітами в Галичині помітно загострилися. Але й у цьому випадку Л. Адамський схильний віднотовувати "їдку іронію" та "злісні слова", котрі супроводжували критику, що виходила з-під пера М. Грушевського. Його рецензійному стилю дійсно була властива певна іронічність, і стосувалася вона не лише польських істориків, а й їхніх російських і, чи не найбільше, українських колег[17]. Проте навряд чи знавці текстів М. Грушевського погодяться з тезою про його замилування у "їдкості"

[14] *Halecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569. – Kraków, 1915. – S. 1–8, 17, 42; *idem.* Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków, 1916. – S. 17–25; *idem.* Das Nationalitäten-Problem im Alten Polen. – Krakau, 1916. – S. 9–104.

[15] *Smolka S.* Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russien. – Berne, 1917. – P. 318, 460–512.

[16] Див., напр.: *K. T.* [Рец. на:] *Hruszewskij M. S.* Samowidec Ruiny i jego pozdniejszie otraženija // Wiadomości Historyczne. – Lwów, 1932. – T. III. – S. 192; *Turska H.* [Рец. на:] *Gruśewskij M. S.* O tak nazywajemoj "Lwowskoj letopisi" i ee predpolagajemom avtore // Balticoslavika: Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – Wilno, 1933. – T. I. – S. 188–189; *H. T.* [Рец. на:] *Gruśewskij M. S.* Samovidec Ruiny i ego pozdniejszie otrażenia // Ibidem. – Wilno, 1936. – T. II. – S. 300–301; *Z. B.-S.* [Рец. на:] *Gruśewskij M. S.* Ob ukrainskoj istoriografii XVIII veka neskolko soobrażenij // Ibidem. – Wilno, 1938. – T. III. – S. 406.

[17] Див.: *Тельвак В.* Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894–1914 рр.) // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 157–166.

та “злосливості”. Відзначимо, що з боку польських колег подібної стилістики дослідник практично не помічає, хіба що за винятком лайливих публіцистичних писань Ф. Равіти-Ґавронського... Невдалим, на наше переконання, є й припущення Л. Адамського, що на негативну оцінку М. Ґрушевським праць А. Прохаски, Т. Войцеховського, Л. Фінкеля та Ф. Равіти-Ґавронського вплинуло погіршення їхніх особистих взаємин (с. 321). У своїх рецензіях український учений виходив передусім з рації обстоюваних ним історіографічних ідей, ніколи не переходячи на особистості.

У висновках, що мають підназву “Ціна виборів”, Л. Адамський стисло повторює ключові тези, обґрунтовані ним у книзі. Він вкотре наголошує на “радикалізмі” та нелюбові до компромісів М. Грушевського, що змусило заплатити високу ціну і йому самому, і його народові, який, незважаючи на величезні втрати, так і не втримав незалежність. Чи могла бути ця ціна іншою і за яких обставин? – питання, звісно, риторичне. У цьому контексті доречно було б, на нашу думку, також задуматися над ціною, котру заплатило польське суспільство в першій половині ХХ ст. за відмову дослухатися до рецептів міжнаціонального порозуміння, що їх пропонував український учений.

Наостанок Л. Адамський пише, в своєму стилі, про значні впливи “бородатого патріарха української історіографії” на сучасне українське життя, вочевидь переоцінюючи їх. Значним перебільшенням виглядає вказана автором залежність українських істориків від історіографічних ідей та методологічних засад М. Грушевського. Недоречними також є його поради українським гуманітаріям “дистанціюватися від ідей Грушевського” і будувати історію держави як оповідь про всі культури та ідентичності, котрі існували на її території. Автор не завдав би собі великої праці, коли б хотів з’ясувати, що такі дискусії в українській науці тривають не один рік, а погляд на історію України крізь призму мультикультуралізму є надзвичайно популярним[18].

Здивування викликає і твердження Л. Адамського, що “культ Грушевського очевидно сприяє також збільшенню стереотипів і упереджень стосовно Польщі та поляків як жорстоких ворогів українців і їхніх прагнень до незалежності, як гнобителів українського народу” (с. 340). У протилежному автора мало б переконати хоча б те, що попри гіперболізований ним “культ Грушевського” між Україною та Польщею існують доволі приязні міждержавні відносини; також жодне соціологічне опитування не фіксує ворожості українців до своїх західних сусідів[19]. Елементарне звернення до соціології

---

[18] Див., напр.: *Гирич І.* Як переробити програму з історії України для 9 класу під кутом зору відмови від етноцентризму та залучення чинника мультикультурності й багатоетнічності // Історія в школах України. – 2008. – № 9. – С. 23–27; *його ж.* Українська історична освіта на початку XXI ст.: від обмежень етноцентризму до концепції засвоєння “чужого” як “свого” // Історія в школах України. – 2009. – № 5. – С. 3–7; *Шаповал Ю., Гирич І.* Чому необхідно переосмислювати минуле? – К., 2010. – 44 с. – (Серія “Політична освіта”. Фонд Конрада Аденауера. – Вип. 16).

[19] Див., напр.: *Кононов І. Ф., Хобта С. І., Щудло С. А.* Донбас і Галичина в регіональній системі України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 72–85.

допомогло б Л. Адамському переглянути й саму тезу про культовість постаті автора “Історії України-Руси” серед сучасних українців[20].

Отже, чи відповідає змальований Л. Адамським образ М. Грушевського як переконаного полонофоба сучасному стану джерел та історіографічної літератури? Звісно, ні. Можемо впевнено сказати, що український учений був переконаним ворогом ідеї, як він писав, “історичної Польщі”, яка беззастережно утверджувала польськість усіх своїх “кресів” у кордонах першої Речі Посполитої. Він був затятим опонентом польських еліт, котрі поширювали шовіністичні тези про культурно-освітню та політико-державну меншовартість українців (яких вони принципово називали “русинами”). Про це зрештою пише і сам автор, коли намагається нюансувати (хоча й робить це дуже рідко) ставлення М. Грушевського до польського народу та його провідників.

Загалом же книга Л. Адамського написана легко і доступно. Ошатним є також поліграфічне виконання праці. Разом із тим, відзначимо огріхи редакторського плану. Так, подекуди зустрічаємо неточне передавання польською імен і прізвищ українських діячів. Особливо в цьому плані не поталанило учню М. Грушевського Миронові Кордубі, якого у книзі названо то “Myrin Korduba” (с. 252), то “Myron Kurdyba” (с. 302). Назва українського “Клубу русинок” передана як “Ruski rysunek” (с. 153). Редакторські недогляди нерідко трапляються й у польському тексті (див., напр., с. 242). Також не зовсім зрозумілою є авторська логіка у кількаразових повторах одних і тих самих цитат; деякі з них ми бачимо в тексті навіть тричі.

Своєю книгою Л. Адамський загалом заповнив важливу лакуну сучасної історіографії, тим самим реалізувавши своєрідне завдання, котре перед польською наукою поставив видатний історіограф Єжи Матерницький, наголосивши, що “польська історія історіографії повинна здобутись на цілісне опрацювання доробку та ідей Михайла Грушевського”[21].

Неодноразово відзначена нами емоційність викладу Л. Адамського підкреслює актуальність багатьох висловлених М. Грушевським ідей. Вона стимулює також подальше осмислення у польському інтелектуальному середовищі багатоманітної спадщини видатного українця. Одним із важливих кроків на шляху такого пізнання могло б стати видання польського перекладу вибраних праць українського вченого, присвячених українсько-польським відносинам. Це дозволило б широкому колу польської інтелігенції безпосередньо запізнатися з його творчим доробком, склавши власне уявлення про виваженість, а подекуди й проникливість роздумів М. Грушевського щодо стану та перспектив українсько-польських відносин, котрі дають змогу краще зрозуміти їх непростий розвиток у перших десятиліттях XX ст.

---

[20] Див. огляд: *Масненко В. В.* Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 19–34.

[21] *Maternicki J.* Polskie badania nad lwowskim środowiskiem historycznym w XIX i XX wieku // *Maternicki J.* Historia i historycy: Studia i szkice historiograficzne. – Rzeszów, 2005. – S. 122.

Валентина САЄНКО, Євгенія ГЕНОВА (*Одеса*)

ЧИКАЛЕНКО Є., НІКОВСЬКИЙ А. ЛИСТУВАННЯ. 1908–1921 РОКИ / УПОР. Н. МИРОНЕЦЬ, Ю. СЕРЕДЕНКО, І. СТАРОВОЙТЕНКО; ВСТУП. СТ. Ю. СЕРЕДЕНКО, І. СТАРОВОЙТЕНКО. – К.: ТЕМПОРА, 2010. – 448 с.

Зазирнути за лаштунки історичних подій початку ХХ ст. пропонує книга з листуванням, що вийшла друком у видавництві "Темпора" під егідою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Видання впорядковане Надією Миронець, Юлією Середенко та Інною Старовойтенко, праця яких на історичній ниві української культури є справді неоціненною. Цього разу багаторічна кропітка робота науковців завершилася солідним виданням, що містить листування громадсько-політичних і культурних діячів початку минулого століття Євгена Чикаленка та Андрія Ніковського, в якому відображається картина політико-культурного життя Києва та Одеси, а також реалії української літератури й мистецтва, подано оцінку подій тієї пори і визначних постатей тощо.

Листам передує докладна вступна стаття "Євген Чикаленко та Андрій Ніковський: епістолярний діалог", що належить перу кандидатів історичних наук Юлії Середенко та Інни Старовойтенко, в якій не тільки сформульовано засадничі принципи публікації епістолярної спадщини Є. Чикаленка та А. Ніковського, а й репрезентовано спектр суспільних подій, що припадають на час їхнього листування. Так, провідними темами епістолярію є біографічна та просопографічна інформація про авторів, проблеми видання української газети "Рада", місячника "Основа" тощо. Йшлося й про відомих сучасників, серед них: М. Вороний, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Порш, П. Тичина та інші діячі культури та політики. Крім того, листування – вельми інформативне джерело осмислення політико-суспільних поглядів Є. Чикаленка та А. Ніковського, аналізу їхніх реакцій на важливі події у житті країни, їхніх дискусій та плідного співробітництва, яке, на жаль, закінчилося розривом стосунків на ґрунті тих-таки політичних поглядів.

Окрім ґрунтовної передмови, у виданні містяться докладні примітки, що супроводжують кожний лист та покликані пояснити авторські скорочення, охарактеризувати суть подій, про які йдеться у листах, систематизувати фактаж, що послужив підґрунтям для епістолярного обговорення політичних та суспільних подій, обміну інформаційними знаннями, необхідними для розуміння руху історії. Водночас це роз'яснює стосунки між

низкою тогочасних діячів, – одним словом, створює детальне громадсько-побутове тло епохи в особистісному вимірі. Важливою частиною видання є анотований покажчик імен та назв, розміщений наприкінці книги, де подано коротенькі біографічні довідки щодо всіх персоналій, які згадуються у листах та, за необхідності, характеризується їх безпосередній зв'язок з авторами епістолярію, наводяться назви журналів і газет, найбільш знакових публікацій тощо. Завершується книга фотокопіями збірки фейлетонів Андрія Ніковського "Буржуазна рада", виданої 1918 р., а також низки особистих документів публіциста і громадського діяча.

Постать українського мецената, політичного й громадського діяча Євгена Харлампійовича Чикаленка тривалий час зі зрозумілих причин перебувала у незаслуженому забутті та повернулася до нас лише в останнє десятиліття, і в першу чергу через публікацію його листів, "Спогадів" та "Щоденника", здійснену сім років тому. Великоземельний поміщик, який зажив слави палкого патріота та щирого помічника усього нового, талановитого, що з'являлося в українському культурному житті, Євген Чикаленко завжди діяв відповідно до свого відомого вислову: "Мало любити Україну до глибини свого серця. Треба – ще й до глибини своєї кишені", а тому зрозуміло, чому в часи відродження української періодики (1905–1907) саме він узяв найактивнішу участь у виданні газет і часописів, найбільше душі вкладаючи у газету "Рада", якій спершу бракувало здібних журналістів, авторів, котрі б могли піднести її рівень на вищий щабель та забезпечити конкурентоспроможність. Тому й не дивно, що, отримавши в 1908 р. листа з Одеси від молодого дописувача газети Андрія Ніковського, Євген Чикаленко, попри дискусійний характер послання, відразу звернув увагу на щирість і відданість автора ідеї українського державотворення, тож з його легкої руки і почалася їхня багаторічна дружба та спільна робота над виданням "Ради".

Постать одеського публіциста, літератора й критика Андрія Ніковського, редактора української газети "Рада", чиє духовне становлення було безпосередньо пов'язане з роботою у цій газеті, вимальовується на тлі епохи, що дала новий імпульс ідеї українського національного відродження. Останнім часом інтерес до громадського діяча з Одещини значно зріс, що засвідчує і видрукувана 2009 р. монографія Павлини Дунай "Андрій Ніковський: долаючи межі часу", присвячена дослідженню його ідейно-естетичних поглядів на тексти класичної та новітньої української літератури, а також твори світового письменства. Газетярська праця, як переконує епістолярний діалог, сформувала характер людини цілеспрямованої, мужньої і відданої справі. У своєму першому листі до Євгена Чикаленка він писав: "…коли, може, й будуть з мене люде для загального добра на полі газетної праці, то знов таки дякуючи «Раді»". Його творчий доробок склали статті із вдумливими коментарями до соціальних, громадських і культурних подій в Одесі, різноманітного плану рецензії і критичні відгуки про твори художньої літератури, як і наукові дослідження, а також – фейлетони, котрі Андрій Ніковський почав писати на прохання Євгена Чикаленка, хоча й висловлював сумніви щодо цієї справи: "А все-таки ми – юмористи, тільки ж нам або ніколи сміятися, або ми боїмось сміха".

З листування Євгена Чикаленка та Андрія Ніковського стають зрозумілими чимало історико-культурних подій, а також внутрішні процеси у громадському житті української спільноти. Особливо цікавими з цієї точки зору є листи, датовані 1914 – початком 1920-х рр., себто роками воєнних і революційних лихоліть, коли один з адресатів мусив переховуватися від переслідувань нових влад, що почергово змінювали одна одну, а другий опинявся у самісінькому вирі зрушень, ставав їхнім безпосереднім учасником та творцем. Зміни державні справили значний вплив на те, аби давні друзі помінялися ролями: колись впливовий та досвідчений Євген Чикаленко був практично відсторонений від громадсько-політичного життя, а його фактичний учень і підопічний, чий журналістський талант був свого часу відкритий меценатом, став заступником голови Української Центральної Ради, а згодом – міністром закордонних справ екзильних урядів УНР. Події Першої світової війни, становлення української держави та громадянська війна, як і особистості діячів – творців тих подій, не могли не знайти свого віддзеркалення у листуванні. Тому такими опуклими постають суб'єктивні, але від того не менш цікаві міні-портрети Володимира Винниченка, Миколи Вороного, Михайла Грушевського, Дмитра Донцова, Сергія Єфремова, Івана Липи, Павла Тичини, Гната Хоткевича та багатьох інших видатних сучасників. Скажімо, про Михайла Грушевського у листі Андрія Ніковського подибуємо такі оцінкові судження: "Для готового українця – видатний поводир, а щоб виховувати читача, зробити з нього, – поки що часто й густо ні риби, ні м'яса, – зробити українця свідомого і не залякати його… я мало вірю в тактовність професора Грушевського в цій справі". Не менш цікаве судження про Володимира Винниченка: "Тим часом Володимир Винниченко вище всякого признання і похвал. Орієнтується швидко, енергія колосальна, рішучий і простий; єсть просто-таки державна інтуїція і непохитний, правдивий, послідовний демократизм. Це велика радість – бачити розмах цеї людини".

На особливу увагу заслуговують сердечність і щирість тих листів, з яких стає відомо, яку допомогу надав Євген Чикаленко своєму адресатові під час навчання в Новоросійському університеті. Бо без такої підтримки навряд чи Андрій Ніковський завершив би успішно своє студіювання наук історико-філологічного циклу. Це визнавав і він сам, самокритично оцінюючи тимчасові труднощі в освоєнні університетського курсу: "В Вашому відношенні до мене єсть якась помилка. У всякому разі я добре знаю, що Вашого співчуття і просто батьківських турбот за мене я не заслужив. Сподіватися, що з мене взагалі вийде щось цільне і цінне, не слід". Утім, тимчасові труднощі були успішно подолані, і вже за декілька років листи Андрія Ніковського стають справжніми звітами про громадське життя Києва у часи війни та революційних змін. Редакційне життя, новинки книговидання, аналіз українських часописів та громадського буття – все це стає предметом епістолярних оглядів публіциста.

Але цікаві не лише історичні факти у суб'єктивному викладі їх сучасників: описи кризової ситуації, що склалася з посиленням цензури та закриттям "Ради" під час війни, та інших складнощів перших десятиліть

XX ст. стають приводом для ідеологічних розмислів, які дають ключ до розуміння справжніх зрушень та духовних катастроф у свідомості української інтелігенції. Динаміка духовної еволюції і суперечностей простежується у листах Андрія Ніковського: "В мій світогляд контрабандою закрадаються погані думки, котрі бродять, як настрій, і не опанували ще мною через те, може, що надто сильна інерція того ідеалізму, тої громадськости, тої віри в силу доброї основи на світі і т.д. І не тільки я ставлю питання над людськими цінностями взагалі, не тільки над національними, але й над особистими: може, все це єсть помилка благородної меншости, котра вигадала науку, просвіту, мистецтво, національну культуру, красу індивідуального світа. Слід би це все перевірити і рішити – чи й справді це довготривала цінність те, що гине від двох переходів ворожих армій". За деякий час, разом зі змінами у суспільстві, набувають сили і нові думки: "Але назрівають події. І тільки коли ми підемо широкими шляхами, коли будемо тим же темпом наближатись до реалізації автономії, як прийшли до популярності її ідеї, – все буде гаразд". Поступова зміна реалій приводила до зміни настроїв у колах інтелігенції – від надії до песимізму. Документально це підтверджено в епістолах Євгена Чикаленка, котрий був змушений перебувати на периферії суспільних подій. Ось один із промовистих витягів: "Вже час партії П.П.Л. (Партії Порядних Людей), в яку Ви мене закликаєте, вже минув, це вже стало анахронізмом; *тепер вже про етичний ценз згадувать не будуть, тепер ставиться питання тільки про «клясу»*" (курсив наш. – *Є. Г., В. С.*). Чимало ж висловів з цих листів можна без щонайменших правок застосовувати і до нинішнього часу, як-от: "Про грубість нашої преси я давно кажу, але чомусь її ототожнюють з демократизмом, а проти демократизму годі боротись!"; або про передплатників української преси в Одесі: "Не можемо побороти в передплатникові страх перед начальством, а через те нас передплачують тільки герої, а героїв взагалі на світі мало"…

І просто неймовірні почуття викликають рядки з одного із перших листів Євгена Чикаленка 1908 р., пройняті різкістю висновків, хоч і не позбавлені справедливості: "Я давно (між своїми) кажу, що я не вірю в будущність нашої нації, нації рабів. Народ з такою благодатною почвою і кліматом, без натуральних границь, мусить загинути од натиску сусідів. У нього не виробилось самодіяльности, сили противустати ворогам. В самі найкритичніші моменти в історії він починав внутрішню боротьбу, власне, боротьбу особисту, за булаву; се нація не здатна до творчества, се нація, у которої анархизм доведений до абсурда – до абсолютизма…У нас перше всього на думці Я, а громадські інтереси тільки декорація! Але в житті я держусь правила: А ти, Марку, грай! Будем грать, скільки стане сили, а після нас нехай грають инчі, але пісня наша все буде та сама".

Слова Євгена Харлампійовича виявилися пророчими і для його часу, і для майбутніх років. На жаль, доля авторів цих листів була невблаганною: 1929 р. після тяжкої хвороби Євген Чикаленко помер у Празькій загальній лікарні, а його молодший друг Андрій Ніковський, переживши заслання на Соловках, помер під час ленінградської блокади від голоду…

Зрозуміло, що публіцист і політичний діяч Андрій Ніковський та меценат, інтелігент і активіст українського руху Євген Чикаленко якнайкраще розуміли суть, внутрішні процеси становлення українських ідеологічних спілок та політичних утворень, водночас об'єктивно осмислюючи їхню роль. Попри матеріальні, цензурні та політичні негаразди, редакція газети "Рада" невпинно працювала під керівництвом Андрія Ніковського, як згодом працювали й інші часописи, про що свідчить його красномовна розповідь в одному з листів: "…хто не робив у цій кімнатці… С. Васильченко, П. Тичина, Близнюк, Гаєвський, Терниченко, Пахаревський, Селецький, Христюк, Волошин, Матушевський, Леонтович і ще стільки ж, яких зараз не пригадаю. Сяде, напише одну заміточку і піде на службу, чи збори, чи їде на вокзал – на фронт!.. А передплата йде, а газета виходить і мусить виходити". Принцип відданості й саможертовності назавжди визначив долі великих українців, які постають перед нами зараз, через століття, як живі завдяки опублікованим листам – щирим і правдивим віхам історії, обличчя якої завжди твориться з окремих людських облич. Людяність нашої історії, задокументування як її внутрішніх каталізаторів, так і зовнішніх обставин, напевно, слід назвати чи не головним відкриттям опублікованого листування, рекомендуючи його до прочитання кожному, хто відчуває в собі український ген. Бо, хоч як би складалася доля країни, редакція писала, і писалися листи – інтелектуальна хроніка для нащадків. І тим, хто взявся до цієї нелегкої роботи, – велика подяка і шана за відкриття української душі у віках.

Володислав ЖУРБА (*Київ*)

JEVGENIJ PAŠČENKO. OD KIJEVA DO POLJICA. TRAGOM PRASTARIH MIGRACIJA. – ZAGREB, 2010

Книжка відомого українського славіста й кроатиста Євгена Пащенка "Від Києва до Полиці. Шляхом прадавніх міграцій", видана 2010 р. в Загребі хорватською мовою, продовжує цикл наукових праць ученого, у яких він намагається простежити можливі зв'язки хорватського етносу з українським простором – передусім генетичні. Цій монографії передували дві інші роботи цього науковця, видані також у Хорватії: "Походження хорватів і Україна" (Рієка, 2006 р.) та "Етногенез і міфологія хорватів у контексті України" (Загреб, 1999 р.). У них комплексно було розглянуто питання українсько-хорватських етногенетичних зв'язків.

Праця "Від Києва до Полиці. Шляхом прадавніх міграцій" вийшла під егідою Асоціації хорватських україністів, яку очолює Євген Пащенко, та за сприяння Хорватсько-українського товариства. Це вже п'яте видання бібліотечної серії Ucrainiana croatica, яку заснував і веде голова згаданої асоціації.

Тема власного етногенезу є досить-таки актуалізованою в Хорватії. У науковому дискурсі країни присутні різні концепції походження хорватського етносу – як міграційні, так і автохтонні. Проте найпопулярнішою й найбільш обґрунтованою є теорія про прихід давніх хорватських племен на узбережжя Адріатики саме з українських Карпат. Це, безперечно, є одним із головних аспектів великої зацікавленості нашою країною в сучасному хорватському суспільстві.

Варто зазначити, що в хорватському суспільстві завжди був наявний стійкий інтерес до України як до спорідненої держави не тільки в культурному, а й у політичному сенсі. Адже саме Україна була першою країною-членом ООН, яка визнала незалежність Республіки Хорватії 11 грудня 1991 р. А вже слідом за нашою країною цю державу визнали Німеччина, Ісландія, Австрія, Ватикан тощо. Хорвати, для яких вихід із цупких лабетів СФРЮ був доволі непростим, вельми цінують такий учинок, саме тому в Загребі одна з вулиць названа на честь України. Між іншим, Хорватія так само серед перших визнала незалежність нашої держави.

Незважаючи на те, що між двома нашими державами й народами засвідчено взаємний інтерес і навіть взаємну симпатію, тема хорватсько-українських зв'язків серед вітчизняних науковців була досліджена спорадично й переважно неглибоко. У цьому контексті книжки Євгена Пащенка,

зокрема й остання з них – “Від Києва до Полиці. Шляхом прадавніх міграцій”, становлять неабиякий інтерес не лише для хорватських, а й для українських славістів і істориків.

Мета цієї праці – розглянути проблему походження хорватів з української перспективи. Автор ставив собі завдання не лише ознайомити своїх читачів з уже проведеним обсягом наукової роботи по цій темі, а й намітити шляхи для подальших досліджень і відкриттів. Книжка розвиває попередні спостереження автора, висловлені в його більш ранніх роботах, і спонукає хорватських учених до глибшого вивчення зазначеної проблеми. Автор апелює й до студентської аудиторії, прагнучи зацікавити майбутніх науковців іще недостатньо вивченими проблемами, які окреслені в цій роботі.

Уже сама назва тут указує на міграційні процеси, шлях яких умовно позначено, як од Києва до Полиці. Полиця (Poljica) – хорватський регіон при адріатичній смузі, на схід од Спліта. Полицький край зберігав свою самостійність з XIII ст. аж по XIX, коли цей регіон окупували війська Наполеона Бонапарта. А ще саме у Полиці зосереджувалися давні племена слов’янських завойовників, які почали з’являтися тут іще з VI століття. Тоді, підхоплені хвилею так званого Великого переселення народів, ініційованого вторгненням гунів у північну частину Римської імперії, різноманітні слов’янські племена та їх союзи рушили з теренів сучасної України й розпочали колонізацію багатьох візантійських провінцій на Балканах та своє розселення по узбережжю Адріатики.

На завойовницький характер цієї колонізації вказує культ громовержця Перуна, яким позначена хорватська топонімія: гори Перун, Перуни, Перунська навколо Спліта – не єдині тому свідчення. Цьому питанню присвячено перший розділ книжки, що має назву “Відголоси міфологічних уявлень”. У ньому Євген Пащенко поряд з коротким оглядом давніх культур, що мали місце на обширах України, описує й процес слов’янсько-іранської інтерференції, пов’язаної передусім з племенами скіфів та сарматів. Ця взаємодія залишила помітний слід у ономастиці прадавньої України та обумовила появу в слов’янському пантеоні нового солярного божества – Хорса. Від іранського кореня -horv, пов’язаного з ім’ям сонця, можливо, й походить назва одного з давньоруських чи то пак давньоукраїнських племен – білі хорвати.

У розділі “Далматинська Полиця і поляни Києва” автор указує на можливий відгомін племінних зв’язків хорватів і давніх русинів до розселення. Пащенко також аналізує збіги в міфологічній дохристиянській культурі на вкраїнських та хорватських теренах. Цікаво, що ця пов’язаність прадавніх просторів України та Хорватії тривала й у ранньому та пізньому Середньовіччі.

Особливу загадку науки становить вражаюча подібність пам’яток середньовічного права українців і хорватів – Руської правди й знаного в Хорватії Полицького статуту, який, на відміну від свого давньоукраїнського аналога, був чинний аж до XVII ст. Перші тексти статуту датовано 1400 роком, проте вчені не виключають існування й значно давніших його варіантів. До речі, текст статуту написано так званою ікавицею, тобто в ньому

має місце послідовна передача давнього старослов'янського ятя як /і/, що робить його вельми подібним до української мови. До того ж, нашій мові добре знайомі й такі лексеми з Полицького статуту, як vojvoda, gaj (у значенні "ліс"), didić, lito, čovik, rika, toj, vira, viče тощо. Розглядаючи міжнародні зв'язки, які так старанно налагоджував Ярослав Мудрий у всіх напрямках, автор робить припущення про вплив давньоруської пам'ятки на створення цього хорватського законника. Євген Пащенко також не виключає можливості привнесення шляхом активних міграційних процесів на південнослов'янські, зокрема хорватські, обшири певних понять, притаманних ранньому законодавству на українських землях.

Також автор звертає увагу на багато спільних рис у організації суспільно-політичних формацій слов'ян на просторі від Дніпра до Адріатики: українська Запорозька Січ, хорватські міста-республіки Дубровник і Полиця тощо. Євген Пащенко спонукає науковців до більш докладного вивчення цих подібностей.

Український славіст приділяє увагу й не менш дискусійному питанню походження глаголиці, що в хорватській науці має велику історію. Адже глаголиця як жива писемна традиція в друкуванні церковних книг у Хорватії, на відміну від інших слов'янських земель, зберігалася аж до XIX ст. Великий осередок глаголяшів – хорватських друкарів глаголичним письмом – діяв і в Празі з 1348 по 1430 pp. Автор ознайомлює хорватських читачів з поглядами українського історика й археолога Михайла Брайчевського про можливу роль так званих сарматських письмен з північного Причорномор'я в подальшому створенні глаголиці. При цьому, як зазначає Євген Пащенко, Брайчевський виключав можливість тлумачення сарматських письмен як фонетичного письма. Також він не вважав це ані рунічним письмом, ані протоглаголицею, хоча й указував на велику подібність певних знаків у сарматських письменах і глаголичній абетці. Брайчевський також заперечував вплив норманів і готів на створення слов'янської писемності. Разом з тим він визнавав, що книги з Корсуня (тобто Херсонеса), написані невідомою абеткою, безперечно вплинули на одного з творців слов'янської писемності – Кирила. На думку українського історика, на той час на давньоукраїнському просторі вже існувало дві писемні традиції, одну з яких умовно можна назвати протокириличною, а іншу – протоглаголичною.

У розділі "Простори порівняння. Від Істрії до Загор'я" Євген Пащенко звертає увагу й на низку аналогій у міфологічних уявленнях давніх українців і хорватів різних регіонів.

Питання подібності хорватської та вкраїнської топонімії вже бентежить багатьох лінгвістів. Одним з численних прикладів такої спільності, що їх наводить Євген Пащенко, можуть слугувати назви населених пунктів Києво, Кияни, Києвці в Хорватії, а також численні гідроніми Хорватка або Ховратка в Україні. Автор указує на можливі напрямки таких ономастичних досліджень.

У хорватському середовищі певний час актуалізувалася тема пов'язаності хорватського етносу з іранським. Євген Пащенко ознайомлює хорватську аудиторію з наявністю іранського фракталу й у топонімії України. Важливо

наголосити, що автор при цьому основується на найновіших дослідженнях видатного київського мовознавця К. М. Тищенка. До речі, на запрошення кафедри української мови та літератури філософського факультету Загребського університету відомий український лінгвіст перебував з лекціями в Хорватії. Спираючись на дослідження професора Тищенка та таких українських мовознавців, як А. Коваль та І. Желєзняк, автор аналізує результати слов'янсько-іранської інтерференції, які, зокрема, позначилися на вкраїнській й хорватській топонімії.

Міждисциплінарний напрямок досліджень українсько-хорватських паралелей поширюється й на етнологічний та антропологічний аспекти, розглянуті в розділі "Етнологічні порівняння". Тут автор знову розгортає перед читачем низку аналогій, серед яких, приміром, разюча подібність у способі життя, веденні господарства й етнографічних деталях між українськими гуцулами та хорватськими скотарями з Велебита або велика кількість спільних деталей у хорватському та українському орнаменті й прикрасах різних регіонів. Автор наголошує на необхідності глибшого й більш системного вивчення таких збігів.

Не менш цікавим є спостереження про подібності в назвах грошових одиниць у середньовічних Україні та Хорватії. Адже, поряд із гривнею, у Стародавній Русі ходили й дрібніші монети – куни та вивириці. Їхні назви пов'язані зі шкурками звірів куниці та вивирки (білки), які в давні часи були засобом плати. Як відомо, куна нині є державною грошовою одиницею Хорватії, хоча її витоки сягають глибини віків: шкурки куниці (так звана куновина) використовувалися для розрахунку в часи Середньовіччя в різних регіонах цієї країни – Славонії, Далмації та Примор'ї. А зображення куниці на хорватських грошах з'являється ще в XIII ст. Разом із тим у Хорватії були поширені й гривні, згадки про які можна знайти у ділових документах XV ст., однак деякі літописні дані вказують на те, що назва "гривня" на позначення грошей у Хорватії використовувалася й раніше.

Книжка Євгена Пащенка "Від Києва до Полиці. Шляхом прадавніх міграцій" розкриває для хорватів багато сторінок історії України, а також дає цікаві ключі для розуміння власне хорватських історії та етногенезу. Відзначені численні паралелі між Україною та Хорватією впевнено свідчать про те, що між просторами цих країн відбувалися міграційні процеси ще в дослов'янську добу. Поза сумнівом, це відбилося на становленні, а також духовній та матеріальній культурі обох народів. У слов'янський період ці міграційні процеси продовжувалися й мали, очевидно, не одну хвилю. Ця наукова праця знаного українського кроатиста, якого вже можна сміливо називати й хорватським україністом, передусім указує на необхідність подальшого вивчення цих процесів шляхом міждисциплінарного проекту за участі науковців як Хорватії, так і України, а також, можливо, вчених інших країн.

Надія МИРОНЕЦЬ (*Київ*)

ШВИДЬКО Г. МИХАЙЛО КОМАРОВ І КАТЕРИНОСЛАВЩИНА. – ДНІПРОПЕТРОВСЬК: НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2011. – 228 с.

Дослідження про Михайла Федоровича Комарова – видатного діяча на ниві української культури другої половини XIX – початку XX ст. – давно очікуване як науковцями, так і широким читацьким загалом. Було б несправедливо твердити, що ім'я М. Комарова забуте. Про нього писали ще за життя. Російський історик культури, літературознавець, етнограф і археограф О. М. Пипін у своїй праці з історії російської етнографії[1] схвально відгукнувся про публікації М. Комарова "Покажчик нової української літератури" (1798–1883 рр.) (К., 1883) та "Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, замовлянь і шептань" (Одеса, 1890). До біографії М. Комарова вперше звернувся український етнограф М. Ф. Сумцов[2], про нього писав і А. Кримський[3], звернувши увагу на статті М. Комарова, опубліковані в галицькому часописі "Зоря", на його перекладацьку діяльність та літературні нариси про українських письменників.

Цінна інформація про життя і творчість М. Комарова була оприлюднена у присвячених йому некрологах[4] та у статтях, опублікованих невдовзі після його смерті[5], серед яких своєю ґрунтовністю вирізняється публікація Володимира Дорошенка. У його статті означено основні віхи життєвого шляху М. Комарова, відзначено його великі заслуги в розвитку української етнографії, бібліографії, лексикології, літературознавства, у виданні збірок творів українських письменників та поетів, у поширенні природничих знань серед народу.

---

[1] *Пыпин А. Н.* История русской этнографии. – М., 1891. – Т. 3. – С. 411.

[2] *Сумцов Н. Ф.* Современная малорусская этнография // Киевская старина. – 1895. – Кн. 5. – С. 186–198.

[3] *Кримський А.* М. Комар // Зоря. – 1896. – Ч. 18. – С. 358–360.

[4] *Тисяченко Г.* З останніх днів М. Ф. Комарова // Рада. – 1913. – № 173. – 11 серпня. – С. 3; *його ж.* Похорон М. Ф. Комарова // Там само; *Єфремов С.* Пам'яті Михайла Комарова // Там само. – № 187. – 17 серпня. – С. 1–2; *Василько А.* Пам'яті М. Комарова // Там само. – № 194. – 25 серпня. – С. 2–4.

[5] *Корнич Д.* М. Ф. Комаров як громадський діяч // Там само. – 1914. – № 9. – 12 січня. – С. 2; *Дорошенко В.* Михайло Комар (Комаров) // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Т. LXIV. – Кн. 10. – С. 120–131; *Ковальчук Л.* Михаил Федорович Комаров // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. II. – Вып. 7. – С. 323–336.

Інтерес дослідників до різних аспектів діяльності М. Комарова посилився у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. М. Комарову як бібліографу присвятили статті відомий літературознавець і мовознавець Михайло Возняк та бібліограф Михайло Ясинський[6]. Про М. Комарова як одеського культурного і громадського діяча йшлося у статтях С. Козуба та О. Рябініна-Скляревського[7], про його змагання з цензурою – у статті К. Копержинського[8], діяльність М. Комарова як літературознавця дослідив А. Музичка[9].

Зацікавленість постаттю М. Комарова знову проявилася в 60-х – 80-х роках минулого століття, коли почали з'являтися узагальнюючі праці з історії української лексикології, бібліографії та літературної критики, в яких було належно поціновано подвижницьку діяльність М. Комарова у цих галузях[10]. До постаті М. Комарова як упорядника поетичної збірки "Вінок Т. Шевченкові", одного з перших біографів Т. Шевченка та укладача його бібліографії привернув увагу письменник, одеський краєзнавець Г. Зленко[11]. Цьому ж авторові належить ціла низка присвячених М. Комарову статей, написаних у наступні роки[12]. Писали про М. Комарова й інші дослідники, у тому числі й авторка рецензованої монографії[13].

[6] *Возняк М.* До діяльності Михайла Комарова // Бібліографічні вісті. – К., 1927. – № 4. – С. 12–46; *Ясинський М.* До характеристики М. Комарова як бібліографа // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 65–72.

[7] *Козуб С.* М. М. Коцюбинський та М. Ф. Комаров // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1929. – Кн. 23. – С. 245–268; *Рябінін-Скляревський О.* М. Ф. Комаров як культурний одеський діяч 1888–1913 // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 40–49; *його ж.* З життя Одеської Громади 1880-х років // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 161–180.

[8] *Копержинський К.* М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на початку 90-х років // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 50–64.

[9] *Музичка А.* М. Комаров як критик і літературознавець // Літературний архів. – Харків, 1930. – Кн. III–VI. – С. 55–75.

[10] Див.: *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. – К., 1963. – С. 121–124; *Гуменюк М. П.* Українські бібліографи XIX – початку XX століття. – Харків, 1969. – С. 45–59; *Грицюта М. І.* Михайло Комаров // Історія української літературної критики. – К., 1988. – С. 258–264.

[11] *Зленко Г. Д.* Книга пам'яті. Оповіді та розвідки літературного слідопита. – Одеса, 1971. – С. 63–77; *його ж.* Один з перших біографів Шевченка // Вітчизна. – 1978. – № 3. – С. 176–179.

[12] *Його ж.* Михайло Комаров і його роль в історії Одеси // Південь України. Четвертий міжнародний конгрес україністів: Доповіді та повідомлення. – Одеса, 1992. – С. 237–245; *його ж.* Жива спадщина. До 150-річчя від дня народження М. Ф. Комарова і 70-річчя заснування Українського бібліографічного товариства в Одесі // Кур'єр Кривбасу. – 1994. – № 20–21. – С. 9–14; *його ж.* Д. І. Яворницький і М. Ф. Комаров // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 16–18; *його ж.* Сестри Комарови // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – № 1. – С. 114–126; *його ж.* Лицарі досвітніх вогнів: тридцять три портрети діячів одеської "Просвіти" 1905–1909 років. – Одеса, 2005. – С. 15–21; та ін.

[13] *Швидько Г. К.* Михайло Комаров і Катеринославська "Просвіта" (1905–1913) // Сарбеївські читання. – К., 2003. – С. 51–52; *її ж.* Про увічнення пам'яті видатного земляка М. Ф. Комарова // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2003. – № 1. –

Привертала увагу дослідників і величезна епістолярна спадщина М. Комарова, було опубліковано частину його листування з відомими культурними діячами[14].

Але, незважаючи на значну кількість літератури, присвяченої М. Комарову як відомому бібліографу, літературному критикові, видавцю, лексикографу, етнографу, просвітянину тощо, відсутня узагальнююча праця, яка давала б цілісне уявлення про цю багатогранну постать. Існуючу донині лакуну заповнює монографія Ганни Кирилівни Швидько, бо хоч її назва акцентує увагу на зв'язках М. Комарова з Катеринославщиною, зміст її значно ширший, він охоплює увесь життєвий шлях і всі сфери діяльності визначного культурного діяча.

Можна зрозуміти бажання Г. К. Швидько розкрити особистість М. Комарова саме як свого земляка, адже авторка монографії та її герой дитячі роки провели в тому самому селі Дмитрівка – нині Петропавлівського району Дніпропетровської області, навіть навчалися в одній школі, правда, з різницею у сто років. І свою працю про знаменитого земляка Г. К. Швидько присвятила всім поколінням вчителів Дмитрівської середньої школи.

Але, повторюся, дослідження виходить далеко за межі краєзнавчого. Безпосередньо зв'язкам з "малою батьківщиною" присвячена друга частина книги. Перша ж частина – "«Малі справи» великого культурника" – висвітлює основні віхи біографії М. Комарова і його титанічну, самовіддану працю задля відродження української культури. Юрист за освітою, він працював за фахом для заробітку, щоб утримувати родину, а увесь вільний час віддавав численним захопленням і громадським справам, слідуючи своєму життєвому credo, сформульованому в народній мудрості: "Не вважай на врожай, сій жито – хліб буде". Розкрити сутність численних справ і захоплень М. Комарова авторці вдалося завдяки вдалій структурі книги, кожний з підрозділів якої розповідає про його діяльність у різний час у тій чи іншій галузі.

Приваблює вибраний авторкою стиль викладу матеріалу, в якому поєднується доступність із науковістю. У "Вступі" до монографії дається детальний аналіз джерел та літератури, якими послуговувалася дослідниця, а кожний факт, наведений при викладі матеріалу, підкріплений посиланням (нерідко й не одним) на використані джерела. При цьому авторка полемізує зі своїми попередниками, аргументовано вказує на допущені ними неточності,

---

С. 209–212; *її ж.* Михайло Комаров // Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2004 р.: Бібліографічний покажчик. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 59–62; *її ж.* Михайло Комаров і Катеринославщина // Бористен. – 2003. – № 3. – С. 8–11; *її ж.* Василь Гегело та його листування з Михайлом Комаровим // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 62–76; *її ж.* Михайло Грушевський і Михайло Комаров // Бористен. – 2004. – № 2. – С. 9–12; *її ж.* Катеринославські кореспонденти Михайла Комарова // Придніпров'я. Історико-краєзнавче дослідження: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 3. – С. 69–83; *її ж.* Запорозьке козацтво у творчій спадщині М. Ф. Комарова // Січеславський альманах: Зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 5. – С. 21–40; та ін.

[14] Детальніше див.: *Старовойтенко І.* Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка // Спадщина. Літературне джерелознавство, текстологія. – К., 2007. – С. 283–285.

вводить читача у свою творчу лабораторію, розповідаючи про хід наукового пошуку, фіксуючи увагу на тих моментах, які вимагають подальшого дослідження, наприклад, питання про авторство М. Комарова стосовно опублікованої в "Колоколе" статті під псевдонімом "Чаплія", про дати народження і смерті В. Гегела та деякі інші.

Нерідко матеріал про той чи інший епізод життя М. Комарова супроводжується авторським міні-дослідженням. Так, розповідаючи про першу наукову працю М. Комарова – запис і публікацію варіанта думи про Саву Чалого, – авторка подає короткі відомості про цю реальну історичну постать і констатує, що попри наявність про неї деяких документів, фольклорних матеріалів, художньої та наукової літератури, його повна біографія й досі не відтворена, в ній залишається багато прогалин і суперечностей, тому кожний варіант народної думи про Саву Чалого, у тому числі й записаний М. Комаровим, важливий для науки. Аналізуючи останню працю М. Комарова, присвячену П. Морачевському і його перекладу Св. Євангелія на українську мову, Г. Швидько наводить і праці сучасних дослідників, присвячені цій напівзабутій постаті. У сюжеті про В. Гегела дослідниця детально викладає історію пошуку матеріалів про цю напівзабуту постать, фіксує віднайдене попередниками, уточнює дещо у власних попередніх публікаціях і, залучаючи нові джерела, значно доповнює раніше оприлюднені факти.

Подібні приклади можна продовжити.

Іще одну особливість авторського стилю хотілося б відзначити – це прагнення "вписати" кожний період життя М. Комарова у по можливості ширший історичний і географічний контекст, показати, з якими людьми він спілкувався і який був характер того спілкування, взаємні впливи тощо. Так, знайомлячись із дитячими роками Ф. Комарова, який народився 11 (23 ст. ст.) січня 1844 р. у селі Дмитрівка, читач має можливість із наведеного у книзі матеріалу хоч коротко дізнатися й про історію села; висвітлюючи роки навчання М. Комарова у класичній гімназії в Катеринославі (1858–1862), Г. Швидько згадує відомих випускників цього навчального закладу, його вчителів, зокрема Я. Д. Грахова – директора гімназії часів навчання в ній Комарова, – людину дуже освічену, що, звичайно ж, впливало на формування вчительського контингенту, на якість навчання і на загальну атмосферу в гімназії. Деякі вчителі гімназії були членами Піквікського клубу, засідання якого могли відвідувати й гімназисти, і в книзі висловлюється припущення, що на тих зібраннях бував і М. Комаров, бо вже тоді цікавився літературою.

Навчання М. Комарова на юридичному факультеті Харківського університету (1863–1867) збіглося з періодом піднесення суспільної активності студентства. Використовуючи різні джерела, у тому числі й мемуари сучасників М. Комарова – М. Баллїна, який розповів, зокрема, про організацію в Харкові літературного клубу під назвою "Клуб чесних і благородних людей", та А. Воронова, який одночасно з М. Комаровим навчався на юридичному факультеті і детально його охарактеризував, – дослідниця вводить читача в ту атмосферу, яка пробудила у М. Комарова інтерес до української народної творчості. Адже саме у студентські роки він почав записувати фольклорний

матеріал, і першою його публікацією був згаданий запис народної думи про Саву Чалого, вміщений у "Екатеринославских губернских ведомостях" (1865 р., № 22).

Розповідаючи про початок трудової діяльності М. Комарова в місті Острогозьку Воронезької губернії, де він двадцять років прослужив у Окружному суді, а також займався етнографічними дослідженнями, Г. Швидько зауважує, що Острогозьк із середини XVII ст. був центром одного з п'яти козацьких полків Слобожанщини і був заселений переважно українськими козаками; наводить схему розташування Острогозького козацького полку.

На острогозький період припадає друга публікація М. Комарова (на припущення дослідниці, це була стаття "Клеветники", вміщена в 1868 р. в "Колоколе" О. Герцена), а також початок його перекладацької та популяризаторської роботи. Першою перекладеною М. Комаровим українською мовою і виданою у 1874 р. була популярна книжечка історика і громадського діяча О. І. Строніна (О. Іванова) "Рассказы о земле и небе", в перекладі – "Розмова про небо і землю".

Так послідовно авторка розкриває кожний період життя і діяльності М. Комарова, історію написання та публікації його численних праць, відгуки на них, його багатогранну громадську діяльність. Київський період його життя (кінець 1879 чи початок 1880 – 1883 рр.) був тісно пов'язаний зі Старою Київською громадою. На київський період припадає перша публікація М. Комарова про Т. Г. Шевченка (1881) і його унікальна праця "Покажчик нової української літератури. 1798–1882" (К., 1883), якою він голосно заявив про себе як бібліограф. Бібліографічні покажчики, складені ним у наступні роки, зокрема такі, як "Т. Шевченко в литературе и искусстве" (Одесса, 1903), "Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности М. В. Лысенко" (К., 1904), "Бібліографічний покажчик видань Котляревського, творів та писань про його" (К., 1904), "Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815–1907)" (Одеса, 1906) та інші, принесли йому визнання як одному з найавторитетніших українських бібліографів.

У Києві М. Комаров працював адвокатом, організував платну бібліотеку, захопився роботою зі складання російсько-українського словника, яку особливо активно розвинув, працюючи в Умані (1883–1887), і завершив в Одесі.

Роботі над словником у монографії присвячено окремий підрозділ "Словарники", в якому детально розповідається про укладання і видання словника, що було справою усього життя М. Комарова. Результатом його подвижницької діяльності стало видання чотирьох томів словника, які вийшли протягом 1893–1896 рр. загальним обсягом 1134 сторінки під назвою: "Словарь російсько-української мови. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка". М. Уманець – псевдонім М. Комарова, яким він підписав написану в Умані працю "Дещо з історії українського письменства XIX в. (Спомини і замітки)", псевдонім А. Спілка означав "Одеська (Адеська) громада", чим підкреслювався значний внесок її членів у роботу над словником на останньому її етапі.

Закономірно, що найбільша частина першого розділу книги присвячена одеському (1887–1913), останньому і найбільш плідному періоду життя М. Комарова. Про його зміст можна скласти уявлення уже із вдало підібраних назв підрозділів: "Лідер Одеської громади", в якому йдеться про визначну роль М. Комарова в активізації діяльності одеських українців, що дещо була занепала після арештів та переслідувань, і його всебічну діяльність, яка дала привід сучасникам назвати його нервами Одеської громади (її душею вважався Леонід Смоленський); "Словарники", де мова йде про згадувану вже роботу над російсько-українським словником; "Змагання з цензурою", в якому розповідається про наполегливу й послідовну боротьбу М. Комарова як юриста і громадського діяча з цензурою за право на публікацію творів української художньої літератури і перекладів світової класики; підрозділ "Міністр закордонних справ" присвячений зв'язкам М. Комарова з різними галицькими виданнями, куди він намагався вмістити як свої праці, так і твори інших авторів із Наддніпрянської України, які не могли бути опубліковані через цензурні утиски; окремі підрозділи містять розповіді про святкування ювілею Котляревського; про різноманітну культурно-освітню діяльність одеської "Просвіти", одним із найактивніших членів якої був М. Комаров; про його останні дні і справи.

Наприкінці життя, будучи тяжко хворим, Михайло Федорович продовжував наполегливо працювати, листувався з багатьма кореспондентами. Він мав намір підготувати нову редакцію виданого ще в 1883 р. "Покажчика нової української літератури. 1798–1883", проте для завершення цієї об'ємної роботи, для якої знадобилися б зусилля цілого колективу професіоналів, у ентузіаста-бібліографа вже не вистачило сил. В останні роки свого життя М. Комаров працював над підготовкою до друку великого збірника поезій "Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських авторів", який побачив світ у 1912 р. з ґрунтовними коментарями упорядника. Останньою у творчому доробку М. Комарова була брошура "П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову" (1913).

Як позитивну сторону рецензованої монографії слід відзначити наведені в ній відомості про членів родини М. Комарова. Дружина Михайла Федоровича Любов Болеславівна (у дівоцтві Грабовська) походила з польської родини, але добре знала українську мову і була йому вірним помічником у роботі: переписувала рукописи, розкладала словарні картки, вишукувала в літературі потрібні цитати тощо.

Його старший брат Олександр Федорович Комаров (1842–1918) закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету і присвятив свою творчу діяльність поширенню серед народу наукових знань через науково-художній жанр літератури – він був автором багатьох науково-популярних книжечок для народу, виступаючи під псевдонімом Степовик, брав активну участь у діяльності заснованого у Санкт-Петербурзі українськими громадськими діячами "Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг".

Помітний слід в українській культурі залишили дочки М. Комарова: Маргарита (1870–1929) – перекладачка і одна із засновниць літературного товариства "Молода громада" в Одесі, близька приятелька Лесі Українки; Любов (1875–1937) – лікар за освітою і перекладачка за покликанням; Галина (1877–1938) – перекладачка і поетеса ("Комарівна"), також подруга Лесі Українки.

Син М. Комарова Богдан (1881–1975) був українським бібліографом, укладачем термінологічних словників, автором науково-популярних книг про охорону природи та використання природних ресурсів.

Відомими діячами були і зяті Михайла Федоровича. Михайло Дмитрович Сидоренко (1859–1927), чоловік Маргарити, був професором Новоросійського університету, фахівцем у галузі мінералогії і геології, і разом з тим – одним із активних помічників М. Комарова в його роботі над російсько-українським словником. Чоловік Віри – Онисій Іванович Волянський (1867–1932) – також залишив свій слід в історії медицини, лексикографії, просвітянського руху.

Наведені у монографії відомості про велику і дружну родину М. Комарова дають уявлення про те, в якій атмосфері він жив і працював, що було його опорою у творчій і громадській діяльності.

У другій частині книги зв'язки М. Комарова з "малою батьківщиною" (Катеринославщиною) подано через аналіз творчої спадщини М. Комарова, присвяченої запорозькому козацтву, та через його контакти з видатними постатями краю. Г. К. Швидько дає фахову оцінку таким працям М. Комарова, як історичне оповідання "Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар" (Львів, 1891) та цій же постаті присвяченій брошурі "Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська" (СПб., 1901), опублікованій «Благодійним товариством для видання загальнокорисних і дешевих книг», і цим же товариством виданій брошурі "Оповідання про Богдана Хмельницького. Як визволив він Україну від неволі польської" (СПб., 1901). Дослідниця звертає увагу на джерела, якими користувався М. Комаров при написанні цих праць, на їх оцінку сучасниками, і робить висновок, що в них Михайло Комаров виступав як популяризатор історичних знань, а в останній – і як дослідник.

Серед земляків М. Комарова, яким Г. К. Швидько присвячує окремі нариси, зустрічаємо імена досить відомі, такі, як історик Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940), громадський діяч, один з ініціаторів відкриття Катеринославської вченої губернської архівної комісії, директор Катеринославського комерційного училища, активний просвітянин Антін Степанович Синявський (1866–1951), і менш відомі, які, проте, залишили помітний слід у розвитку української культури: Василь Петрович Гегело – близький друг М. Комарова, катеринославський поміщик, що надавав кошти на українські видання, на підтримку музею ім. Поля, з директором якого Д. І. Яворницьким він приятелював, та був почесним членом Катеринославської вченої архівної комісії; робітничий поет і просвітянин Трохим Миколайович Романченко (1880–1930); український художник і графік Василь Онисимович Корнієнко (1867–1904). Сюжети про діячів Катеринославщини, з якими спілкувався М. Комаров, розкрито на основі широкого використання його листування,

причому частина листів подана у книзі в додатках, що додає роботі наукової значущості.

Окремо слід сказати про велику кількість ілюстрацій, вміщених у монографії. Тут і фотографії титульних сторінок перших видань праць М. Комарова, які є бібліографічною рідкістю і не кожному читачеві доступні, і портрети діячів, з якими спілкувався М. Комаров, та багато інших, серед них є й унікальні, як, наприклад, фотографія 1889 р., на якій – Леся Українка, Михайло Косач та Маргарита Комарова. Жаль тільки, що поліграфічне виконання ілюстрацій не зовсім якісне.

До роботи додано списки: "Бібліографія", "Основні праці М. Ф. Комарова", "Переклади на українську мову творів інших авторів", "Публікації творів інших авторів", "Некрологи", а також "Іменний покажчик".

У цілому високо оцінюючи рецензовану монографію, висловимо й деякі побажання, що їх варто врахувати, готуючи книгу до перевидання, у необхідності якого немає сумніву, адже її тираж (150 примірників) у жодному разі не задовольнить читацького попиту. Насамперед впадає в око відсутність редактора, а звідси – чимало повторів, інколи зустрічаються невиправлені помилки, як, наприклад, Валуєвський циркуляр 1863 р. названо "славнозвісний" (замість "сумнозвісний") (с. 47), подана в квадратних дужках дата листа М. Комарова до Д. Яворницького – 1095 (с. 148), при розміщенні листів у додатках не завжди дотримано хронології. У книзі вміщено кілька фотографій М. Комарова у різні періоди життя, бажано було б їх датувати.

Усі ці побажання не носять принципового характеру і можуть бути легко виправлені при підготовці другого видання книги, у якій Г. К. Швидько вдалося відтворити повноцінний просопографічний портрет визначного українського культурного діяча Михайла Федоровича Комарова.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

КУПЧИНСЬКА Л. УКРАЇНСЬКІ МЕЦЕНАТИ ІВАННА І МАР'ЯН КОЦІ: ПОДАРОВАНА КОЛЕКЦІЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА XVIII–XX СТОЛІТЬ: КАТАЛОГ / ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ім. В. СТЕФАНИКА. ВІДДІЛЕННЯ "ПАЛАЦ МИСТЕЦТВ ім. ТЕТЯНИ ТА ОМЕЛЯНА АНТОНОВИЧІВ". – ЛЬВІВ, 2011. – 316 с.; 125 кол. іл.

Праця Лариси Купчинської присвячена каталожному описові малярської і скульптурної колекції Мар'яна Коця, що була за його життя подарована Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, меценатом якої тривалий час було подружжя Коців. Книжка розпочинається біографічним нарисом упорядниці "Видатний подвижник української культури" про життя та діяльність Мар'яна Коця (1922–2011). На сьогодні це найдокладніша наукова біографія одного з найбільших меценатів української культури другої половини XX ст.

У списку видань "Видавництва М. Коця" фігурує до 100 назв книжок. У репертуарі його видавництва переважали наукові та мистецькі й мистецтвознавчі видання. Лариса Купчинська у своїй передмові наводить цілу низку назв книжок, які побачили світло денне завдяки спонсорській підтримці цієї щедрої для української культури людини. М. Коць входив до складу фундації Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського у Філадельфії (був радником СХЕДІЛ) і давав гроші на видання повного зібрання праць В'ячеслава Липинського. У кінці 1980-х – на початку 2000-х років інститут за допомогою М. Коця видав "Україну на переломі", "Листи до братів-хліборобів", "Листування В. Липинського. Том 1". Він підтримував ідею відновлення журналу "Наше минуле" Сергія Білоконя, сприяв виданню збірника документів "Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р." та ін. Особливо меценат підтримував українські періодичні видання: видавництво "Лівий берег"; журнали "Березіль" (Харків), "Бористен" (Дніпропетровськ), "Світовид" (Київ); "Українську газету" (Київ) тощо.

Мар'ян Коць був не лише меценатом культури, а й надзвичайно чуйною людиною, в душі якої знаходило місце співчуття до особистого горя простої людини. Він не залишав наодинці з нещастям жодну особу, якій міг хоч чимось допомогти. Завжди буду вдячний М. Коцеві за організацію та фінансову допомогу при лікуванні мого сина; вважаю 1995 р., коли він потрапив у шпиталь Філадельфії, другим народженням Богдана.

Книга Л. Купчинської по праву може вважатися гідним пам'ятником людині, яка все своє життя віддала служінню українській нації в царині культури. І треба віддати належне авторці, виконала вона свою працю надзвичайно ретельно і якісно, що не так часто трапляється серед літератури цього жанру.

Авторка не лише навела зображення всіх 125 художніх творів, що надійшли з колекції М. Коця, а й подала докладну мистецько-бібліографічну характеристику кожного митця, картини якого були в колекціонера. Всього в каталозі уміщено 62 біографічні довідки про художників, що працювали в Україні або вже як українські митці-емігранти змушені були жити і творити далеко від Батьківщини. Зібрати таку інформацію про митців було нелегко, бо серед досить знаних, видатних працівників різця і пензля, таких як Т. Шевченко, О. Архипенко, В. Кричевський, у книжці йдеться про багатьох інших художників, мало відомих в Україні, і розшукати про них друкований матеріал було зовсім нелегко. Іноді доводилося перегортати сотні чисел рідкісних у нас емігрантських видань, таких, приміром, як газета "Свобода" або журнали "Київ" чи "Нотатки з мистецтва" (обидва виходили у Філадельфії). Усіх художників, чиї твори є в колекції М. Коця, можна розділити на три групи: 1. Стара школа XIX – початку XX ст.: Т. Шевченко. Т. Копистинський, С. Васильківський, П. Левченко, М. Бурачек, І. Труш, В. Кричевський. 2. Митці, що народилися в останніх роках XIX або на початку XX ст.: Я. Гніздовський, Л. Ґец, Д. Горняткевич, Е. Козак, В. Цимбал, О. Кульчицька, Л. Морозова, П. Капшученко, М. Черешньовський та ін. 3. Молодше покоління художників, народжене у середині XX ст.: О. Костецький, Р. Вовк, Р. Демко, П. Ємець та ін. (їхні твори М. Коць почав збирати в останні роки).

У колекції переважають твори українських митців і національна тематика. Хоч є й декілька робіт європейських майстрів. Деякі з картин та скульптур мають значну мистецьку вартість.

М. Коць і сам був скульптором-аматором. У каталозі надруковано три роботи: "Любіть Україну. Відповідальність", "Голодомор в Україні", "Лицемірство".

Опис колекції – основна частина видання. Він побудований за алфавітним принципом згідно з прізвищами художників. Враховуючи специфіку колекції, Лариса Купчинська запропонувала власну схему побудови каталога. Кожному авторові відведено окремий блок, який містить біографічну довідку (з фотопортретом художника), базовану на великій кількості літературних праць, висловлювання митця про творчий процес і мистецтво загалом, вибрані відгуки про його здобутки та англомовний переклад біографічної довідки у скороченому варіанті. До статті входить репродукція одного чи кількох творів (залежно від наявності таких у колекції) і їхні назви українською та англійською мовами. Опрацьований дослідницею матеріал підкреслює вагомість внеску кожного художника в національну культуру. Всі статті суттєво доповнюють відомі сьогодні і часто використовувані науковцями енциклопедичні видання, а саме – "Словник художників України" (К., 1973), "Митці України" (К., 1992), "Художники України" (К., 2006)

та ін. Дослідниці вдалося розкрити великий внесок у розвиток української культури багатьох митців, про яких жодне із зазначених видань навіть не згадує. Цей ряд формують Володимир Бачинський, Олесь (Олександр) Бердник, Мирон Білинський, Ярослав Вижницький, Роман Вовк, Яків Гніздовський (племінник), Ольга Дядинюк, Петро Ємець, Дмитро Ізмайлович, Сергій Кіндзерявий-Пастухів, Олександр Костецький, Дмитро Поторока та Надія Сомко.

У подарованій колекції важко вирізнити якісь окремі твори. Кожна пам'ятка по-своєму неповторна. У каталозі бачимо портрет-гравюру "Барон П. К. Клодт", яку Тарас Шевченко виконав 1861 р. Тут є два краєвиди Сергія Васильківського, чотири олійні пейзажі Миколи Бурачека, акварелі "Хата в селі Сорочинці. Полтавщина" (1945) і "Сільська хата" (1947) Василя Кричевського, а також "Ескіз міської вулиці" Петра Левченка. Каталог репрезентує праці митців-українців, які жили чи надалі живуть у США і Канаді, Бразилії, Аргентині, Франції, Польщі, здобули славу й визнання у світі (Олександр Архипенко, Олекса Булавицький, Яків Гніздовський, Дем'ян-Михайло Горняткевич, Олекса Грищенко, Лев Ґец, Михайло Дмитренко, Софія Зарицька-Омельченко, Петро Капшученко, Едвард Козак, Борис Крюков, Любомир-Роман Кузьма, Сергій Литвиненко, Петро Мегик, Людмила Морозова, Микола Неділко, Галина Новаківська, Володимир Савчак, Віктор Цимбал, Михайло Черешньовський та ін.). У колекції є й твори багатьох митців, які торували шлях українському мистецтву на рідній землі. Їх виконали у різний час Роман Демко, Василь Забашта, Олена Кульчицька, Мар'ян Маловський, Віктор Троценко та Іван Труш. Знаючи збірку М. Коця, яку він подарував Львівській національній науковій бібліотеці, хочемо відзначити, що до каталога увійшли всі без винятку твори.

До каталога додано й досить обширну вибрану бібліографію про художників, твори яких зібрав М. Коць. Окрім багатьох загальновідомих джерел, наводиться багато позицій, рідко використовуваних українськими мистецтвознавцями, що з'являлись у довідкових і періодичних виданнях на різних континентах, передусім у США, Канаді та Німеччині від 1940-х рр. до сьогодення. Крім регестових статей, упорядниця підібрала цікаві вислови визначних мистецтвознавців про твори цих художників та оцінку їхньої творчості. Наводяться вислови і самих митців про власну творчість. Інформативна насиченість біографем художників дає можливість використовувати їх як самостійний за значенням матеріал.

Каталог є значним внеском в українське мистецтвознавство, цінним придбанням для кожного, хто цікавиться історією та культурою українського народу.

Марцін ГЛЕБЬОНЕК (*Торунь*)

СФРАГІСТИЧНИЙ ЩОРІЧНИК / НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ, ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО; ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН МУЗЕЮ ШЕРЕМЕТЬЄВИХ. – К., 2011. – ВИП. І / РЕД. О. А. ОДНОРОЖЕНКО. – 456 с. + VIII с. іл.

Періодичні видання, присвячені проблемам сфрагістики, почали з'являтися в Європі в першій половині XIX ст. Найчастіше сфрагістична тематика в них поєднувалася з питаннями інших спеціальних історичних дисциплін, передусім нумізматикою, геральдикою, генеалогією та дипломатією. Життя тих часописів було переважно коротким. Лише небагатьом з них вдалося витримати випробування часом. Але і в них статті, присвячені давнім печаткам, хоча і торкаються важливих проблем, все ж таки становлять невеликий відсоток. Тут треба підкреслити внесок України, в якій з 1963 р. Академія наук Української РСР видавала збірник "Нумізматика і сфрагістика".

Пожвавлення сфрагістичних досліджень, яке спостерігається останнім часом, спричинило необхідність створення спеціального форуму або форумів для обміну поглядами між дослідниками печаток. З ініціативи Пауля Д. Харвея та Бріджит Бедос Резак у 2011 р. створено інтернет-сайт, призначений для всіх, хто цікавиться різними аспектами досліджень середньовічних печаток. Цей інтернет-портал є єдиним місцем для дискусій, головним чином для дослідників з Західної Європи[1]. У Польщі сфрагісти час від часу зустрічаються на сфрагістичних семінарах, організованих професором Зеноном Пєхом. Матеріали цих зустрічей мають бути поступово опубліковані[2]. В цю течію, яка полягає у творенні платформи для обміну думками, органічно вписується "Сфрагістичний щорічник", перший том якого з'явився восени минулого року.

Як ми дізнаємось зі вступного слова, ідея створення "Сфрагістичного щорічника" народилася під час Міжнародного сфрагістичного семінару, організованого восени 2010 р. Він був присвячений питанням опису печаток та сфрагістичній термінології. Зустріч відбулась під егідою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інституту історії України НАН України, Музею Шереметьєвих та Українського

[1] Див.: http://www.sigillvm.net (доступ: 08.03.2012).

[2] *Piech Z.* Współczesne badania sfragistyczne w Polsce. Osiągnięcia i postulaty // Сфрагістичний щорічник. – К., 2011. – Вип. І. – С. 174–175.

геральдичного товариства. Семінар дав можливість обмінятися досвідом дослідникам печаток з України, Білорусі та Польщі. Наслідком цієї зустрічі саме і є зміст текстів, опублікованих у першому томі "Сфрагістичного щорічника". Останній був доповнений статтями дослідників з України та Литви, які не брали участі у згаданій конференції. Таким чином, "Сфрагістичний щорічник" вийшов за межі формули "збірника матеріалів конференції". Це видання вийшло під грифом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, а також Інституту спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих.

Том складається з п'яти частин, присвячених сфрагістичній термінології, теорії і методиці сфрагістики, інформації про печатки в актових джерелах і відділу "Матеріали", а також хроніки. Відразу слід зазначити, що такий поділ носить умовний характер, а в окремих статтях переплетені різні питання. Однак не дуже зрозумілими є критерії класифікації статей до відділів "Печатки в актових джерелах" та "Матеріали", тому що тексти, опубліковані у другому з них ("Матеріали"), інколи виходять далеко за його межі, приймаючи характер аналізу конкретної категорії печатки. Натомість у відділі, присвяченому печаткам в актових джерелах, на додаток до проблеми вивчення сфрагістики на основі згаданих джерел містяться тексти, для яких кращим місцем, на мою думку, був би саме відділ "Матеріали".

Проблема сфрагістичної або сфрагістично-геральдичної термінології пов'язує між собою майже всі статті, опубліковані в даному томі. Питання, пов'язані з нею, можна поділити на три групи: реконструкція термінології, її створення, а також уточнення вже існуючої. Першому з питань присвячено велику статтю вельми ерудованого дослідника Олега Однороженка "Руська гербова печатка. До питання реконструкції руської (української) сфрагістичної та геральдичної термінології XIV–XVIII ст.". Автор порівняв різні згадки актової документації, гербівників та панегіриків, в яких мова йде про печатки і герби. Таке зіставлення дає підстави для роздумів над можливостями використання вжитих у джерелах понять для історичної реконструкції сфрагістичної та геральдичної термінології, а також над можливостями застосування відтворених таким чином термінів у наш час. Тут я хотів би привернути увагу до питання, на позір другорядного з огляду на весь зміст статті, що стосується проблеми тотожності понять печатки монарха та державної печатки. Це питання є істотним, в першу чергу, для спроб реконструкції давнього понятійного апарату. Руський матеріал, на який спирався автор, досить неясно показує відмінності між обома поняттями. У латинській мові ця диференціація ("sigillum Regis" і "sigillum Regni" – печатка короля та коронна печатка) є хіба що додатковою. "Подвійна" природа монархії, яка поєднувала в собі характер публічної установи з ознаками приватної особи, призвела до того, що печатки правителів могли належати до двох зазначених категорій або ж розміщуватись на їхньому пограниччі. Для устрою тогочасної Речі Посполитої характерною є еволюція, яка йшла в напрямку обмеження королівських прерогатив. Своє відображення це знайшло й у сфрагістиці: від другої половини XVI ст. щораз глибшим ставав поділ на публічні та приватні печатки правителя. При цьому можливості використання королем

публічних печаток, які, щоправда, носили його ім'я та герб, були послідовно обмежені[3]. Це, у свою чергу, знаходить відображення в королівських документах, де велику і малу коронні печатки називають "печатками королівства", а не, як раніше, короля ("sigillum Regis"). Останній термін залишився для позначення кабінетних печаток та сиґнетів. Я вважаю, печатки короля і королівства, з офіційної точки зору, являли собою дві різні категорії. І коли "печатки королівства" можна ототожнювати з державними, не можна цього робити з "печаткою короля". Цей приклад засвідчує, з якою обережністю треба підходити до приписування давнім поняттям сучасних значень і яким важливим у процесі реконструкції системи понять є розпізнавання функцій об'єкта.

Структурам національної сфрагістичної термінології було присвячено дві статті: Віталія Голубовича "Сфрагістыка Беларуси канца XX – пачатку XXI стагоддзя: тэрміналагічная праблема" та Віталія Перкуна "Проблеми термінології української сфрагістики (на прикладі Vocabulaire international de la sigillographie, Roma 1990)". Перший з авторів, окрім огляду стану сфрагістичних досліджень у Білорусії в XX ст., порушує проблему закономірності вживання визначення "білоруська сфрагістика", звертаючи увагу на той факт, що печатки не були явищем специфічно білоруським. Важливим елементом його роздумів є фрагмент, в якому він привертає увагу до неоднозначності самого поняття печатки (це ж питання постає і в декількох інших статтях, наприклад, Раймонди Рагаускенє), а також непослідовного вживання його замінників. Таке явище є характерним не тільки для Білорусії чи України, про нього згадується також у літературі інших країн (Польщі, Німеччини). Ця проблема напевно виникає з того факту, що генетично спільне визначення вживають для позначення матриці та відбитка з неї. Отже, на разі взаємозамінним є вживання визначень "печатка" та "матриця" чи "печатка" та "відбиток". Останні мають служити всього лише для пояснення виду описуваного об'єкта. В разі розрізнення в тексті понять "булла" і "пломба" істотним є перш за все функціональний чинник, потрібно підкреслити, що відповідні функції пломби можуть нести не тільки відтиски печатки, виконані в металі. На полях варто зауважити, що чіткого розмежування цих двох понять ми не знайдемо навіть у "Міжнародному сфрагістичному словнику"[4]. Варто зауважити, що у питанні розуміння поняття легенди для печаток, які пов'язані з західноєвропейським культурним колом, звичним є трактування легенди як напису, що дає змогу ідентифікувати власника, незалежно від місця і способу його застосування[5]. Інші написи, які знаходяться на матрицях та відбитках, польські сфрагісти називають написами на печатках[6]. Фактично

---

[3] *Gumowski M., Haisig M., Mikucki S.* Sfragistyka. – Warszawa, 1960. – S. 174.

[4] Vocabulaire international de la sigillographie. – Roma, 1990. – P. 48–49, 125.

[5] Ibidem. – P. 144. Наприклад, легенди папських булл знаходяться лише на реверсі відтиску: *Lasala F. de, Grisar J.* Aspetti della sigillografia. Tipologia, storia, materia, e valore giuridico dei sigilli. – Roma, 2005. – P. 33–42.

[6] *Baniecki A., Bednarek D., Żygadło D., Forysiak-Wójciński R., Gut P., Leśniewska J., Hlebionek M.* Materiały do polskiego słownika sfragistycznego // Archiwista Polski. – 2010. – № 3 (59). – S. 48, 49.

легенда є "особливим випадком" напису на печатці, який містить у собі особливий вид інформації.

Неодноразово цитований вище "Міжнародний сфрагістичний словник" надихнув на роздуми наступного автора – Віталія Перкуна. Продемонструвавши приклади термінологічних проблем, з якими стикаються українські дослідники, він переходить до обговорення історії та змісту "Міжнародного сфрагістичного словника", а також робить спробу перевірки придатності словника на українському ґрунті. Його стаття торкається принаймні двох принципових питань. Перше з них, порушене автором, стосується справи узгодження термінології, вживаної сфрагістикою, з термінологію спеціальних історичних дисциплін взагалі. Це питання ставиться під час роздумів автора над закономірністю визначення "палеографія печатки" для опису новочасних відтисків. У даному випадку це просто копіювання західноєвропейської термінології. Там широке використання цього терміна для опису характеристик написів на печатках пов'язано з тим, що сфрагістичні дослідження в Західній Європі ґрунтуються на середньовічному матеріалі, для якого цей термін є найбільш відповідним. Дослідження сфрагістики Нового часу, які є характерними для Центрально-східної Європи, очевидно потребують оновлення понятійного апарату. Другою важливою проблемою, до якої привернув увагу В. Перкун, стало питання про те, наскільки національна термінологія, яка використовується дослідниками, відповідає міжнародній. Тут автор не дає однозначної відповіді, і, напевно, це правильно, бо в цьому питанні багато що залежить від самих дослідників, їхньої потреби та мети.

Стаття Анатоля Цітова є прикладом викладу, в якому чергуються між собою теми, які порушувались в різних частинах даного тому. Він зайнявся питаннями термінології, класифікації та каталогізації печаток. Автора зацікавили чотири основні, на його думку, поняття сфрагістики: поле печатки, зображення, легенда, хронологічна складова. Запропоновані ним авторські визначення дещо відрізняються від загальноприйнятих у сфрагістиці. Наприклад, поле печатки він пропонує розуміти подвійно: в широкому значенні – як частину відтиску, обмежену природними краями, та вузькому – як центральну частину відтиску, не зайняту легендою. Тим часом в західноєвропейській сфрагістиці під полем печатки прийнято розуміти центральну частину печатки, яку займає зображення. Отже, таке розуміння збігається з вужчим розумінням цього поняття, запропонованим А. Цітовим[7]. Тут ми повертаємось до питання доцільності узгодження національної сфрагістичної термінології з поняттями, закріпленими в міжнародній практиці. Визначаючи поняття зображення на печатці, автор запропонував свою класифікацію зображень, які поділив за Ф. Гогенлое-Вальденбургом на чотири головні групи: писане, образне, портретне та гербове[8]. Ця класифікація є, однак, цілком застарілою, її відсунули пропозиції, висунуті авторами "Міжнародного сфрагістичного словника", а також авторські пропозиції Тоні

[7] Vocabulaire international de la sigillographie. – P. 141.

[8] *Hohenlohe-Waldenburg F. K.* Sphragistische Aphorismen. 300 mittelalterliche Siegel, systematisch classificirt und erläutert. – Heilbronn, 1882. – S. V–VI.

Дідеріча[9]. Останнім часом дедалі частіше підкреслюються недоліки іконографічної класифікації, що стало наслідком величезної диференціації зображень на печатках. З'явилися тенденції під час опису печатки (наприклад, на потреби архіву) відмовлятись від іконографічної класифікації або користуватись нею в дуже обмеженій сфері[10]. Наступний фрагмент статті автор присвятив проблематиці архівного опису печатки, тут він представив власні методичні рекомендації щодо роботи з печатками в архівах та музеях[11]. Питання методики каталогізації печаток у Західній Європі має значну за обсягом літературу. Розпочата на початку 1960-х рр. робота над пропозиціями стандартизації методу опису сфрагістичного матеріалу закінчилась розробкою Сфрагістичним комітетом Міжнародної ради архівів анкети, з якої випливало, що вже тоді формуляр опису печатки в різних національних архівних об'єднаннях збігався. Складався він з елементів: назва (зрозуміло, як вказівка на власника), дата, розміри, колір, легенда, спосіб прикладання до документа, стан збереження, а також палеографічні характеристики[12]. Пропозиції А. Цітова загалом збігаються з такою практикою. Проте в даному формулярі не вистачило місця для опису способу кріплення печатки до документа, що є істотним у сфрагістичному описі. Також треба звернути увагу на той факт, що автор не роз'яснює методу нумерації контрпечаток або відбитків, що підтверджують печатку (до цієї проблеми повернемося нижче). Однак найбільшим недоліком рекомендацій є те, що автор, зосередившись на методиці опису відбитків, обійшов важливі елементи опису матриці, характеристик її рельєфу (увігнуто-опуклий) або руків'я, також предметів, пов'язаних з матрицею, які свідчать про її функціонування, як, наприклад, годинникові ланцюжки, які часто зустрічаються[13]. В контексті методологічних пропозицій А. Цітова потрібно знову повернутися до поставленого вище питання про рецепцію міжнародних рішень. Насправді існують як міжнародні пропозиції щодо форми опису печатки, так і приклади конкретного вирішення тих чи інших питань, що пов'язані з цим описом. Їх використання в контексті уніфікації формуляра опису печатки, без сумніву, полегшило б обмін між дослідниками з різних країн. Проте така стандартизація може посіяти зрозумілі побоювання щодо збіднення методики, втрати різноманітності, яка є

---

[9] *Diederich T.* Prolegomena zu einer neuen Siegel-Typologie // Archiv für Diplomatik. – 1983. – Bd. XXIX. – S. 242–284; *idem.* Reflexions sur la typologie des sceaux // Janus: Revue archivistique. – 1993. – № 1. – S. 48–68.

[10] Sistema Informativo degli Archivi di Stato. Linee guida alla descrizione e alla gestione del patrimonio documentario. – Vol. II. 3: La scheda sigilli, nuova edizione. – Versione software 4.0.0.2. – P. 9–10. Текст доступний on-line: http://www.archivi.beniculturali.it/Patrimonio/patrdoc-sias.html, (доступ: 08.03.2012). У даній системі залишено місце для іконографічної класифікації печаток, однак її визначено факультативно.

[11] *Цітоў А.* Метадычныя парады па апісанню помнікаў сфрагістыкі для архіваў і музеяў. – Мінск, 1997. – С. 44.

[12] *Frankiewicz B.* Uwagi o gabinecie sfragistycznym w Archiwum Narodowym w Paryżu i o pracowniach sfragistycznych w innych krajach // Archeion. – 1961. – T. XXXV. – S. 137.

[13] Основні складові елементи і типи матриць печаток визначає: Vocabulaire international de la sigillographie. – P. 100 і далі.

цінністю сама по собі, є елементом культури даної спільноти[14]. Голос Анатоля Цітова формально завершує частину тому, присвячену сфрагістичній термінології, проте не є останньою статтею, яка торкається цих питань.

Наступна частина тому стосується теорії та методики сфрагістики. Вона складається з двох статей: Віталія Гавриленка та Зенона Пєха. Стаття В. Гавриленка "Теоретико-методологічні засади сфрагістики" фактично є вступом до питання української сфрагістики, що систематизує знання з історії печатки в Україні на європейському тлі. Істотним і дуже цінним елементом роздумів В. Гавриленка є обговорення зв'язків, які з'єднують сфрагістику з іншими спеціальними історичними дисциплінами. Необхідно наголосити, що при розгляді спроб розмежування смислової сфери понять "сфрагістика" та "сигілографія" варто було б зазначити, що їхнє одночасне використання є характерним не лише для України, бо спостерігається також в інших країнах Європи[15]. Всупереч думці Баскапе, сьогодні в європейському масштабі обидва поняття мають одне і те саме значення, а перевагу одного з них зумовлюють перш за все культурні чинники[16]. В характеристиці способів відбиття печатки, незважаючи на те, що автор приділив значний обсяг свого тексту кустодіям, не вистачає розмежування на печатки, що були відбиті на папері (і пізніше приклеєні до документа), а також – через папір. Отже, ці перші були різновидом сухих печаток, яких також бракує у виконаному автором зіставленні. В роздумах, присвячених методиці сфрагістичного опису, незважаючи на посилання на роботу Сфрагістичного комітету Міжнародної ради архівів, можливо, не вистачає підкреслення дуже помітних останнім часом в міжнародному середовищі тенденцій до контекстуалізації опису печатки.

Інший характер має стаття польського дослідника Зенона Пєха "Сучасні сфрагістичні дослідження в Польщі. Досягнення та потреби", який зосередився на презентації історії польських сфрагістичних досліджень, їх нинішнього стану, а також проблем, які стоять перед дослідниками печаток. У контексті київської зустрічі акценту вимагають рефлексії автора на тему дослідження сфрагістичної спадщини давньої Речі Посполитої обох народів. Варто погодитись з висловленою З. Пєхом думкою, що ці дослідження надзвичайно ускладнені, а на сфрагістах лежить величезна відповідальність, щоб не втратити або не спотворити спадщину наших предків.

Третій тематичний блок, присвячений питанням класифікації, збереженню і опису печатки, відкриває текст Олександра Алфьорова, який містить

---

[14] На цю проблему звертають увагу учасники III Торунської архівістичної конференції, що була присвячена питанням стандартизації роботи архівістів. Див.: *Chorążyczewski W., Leśniewska K.* Gdzie są granice standaryzacji w archiwistyce? (Na marginesie III Toruńskich Konfrontacji Archiwalnych) // Archiwista Polski. – 2011. – N. 4 (64). – S. 89–98.

[15] Також і в Польщі ці поняття трактуються як синоніми. Див.: *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2001. – S. 609.

[16] Саме поняття сигілографії з'явилося в Італії у XVII ст. у праці Антоніо Картарі "Sigillografia universale", позначаючи мистецтво опису. Див.: *Sandri L.* La "sigillografia universale" di Anton Stefano Cartari // Rassegna degli Archivi di Stato. – 1955. – T. XV. – S. 151–188. Проте в пізніші часи це вужче значення забулося.

пропозиції, методологічні поради до опису і каталогізації пломб дорогичинського типу (“Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації”). У вступі автор представив стан досліджень цих об’єктів “малої сфрагістики”, а також пропозиції щодо їх інтерпретації. Далі представлено проект формуляра опису таких пам’яток. Пломби, з огляду на часто неправильну форму, а також позбавлення контексту, який у випадку “звичайних печаток” визначається через пов’язаний з ними об’єкт, мають власну специфіку. Приступаючи до читання цієї статті, я міркував, наскільки у випадку дорогичинських пломб знайде своє застосування традиційний сфрагістичний опис. Здається, що О. Алфьорову вдалося узгодити традиційний сфрагістичний опис зі специфічними запитами цього нетипового матеріалу. Однак я вважаю, що саме з огляду на його специфіку варто було б визначити принципи вимірювання відбитків, що є істотним особливо у випадку аморфних відбитків. Гадаю, що варто було б включити в цьому місці інформацію про товщину пластини, на якій виконано відбиток, що може бути корисним у дослідженнях технології прикладання печатки. На закінчення автор склав словник найважливіших термінів, необхідних для опису об’єктів цього типу. Мені здається, що він дещо необачно ідентифікував булли і пломби, бо, незважаючи на те, що формально ці об’єкти схожі, про що вже зазначалося вище, вони відрізняються з огляду на функції, які виконували[17].

Проблематиці архівного опису печатки присвячено статтю автора цих рядків “Проблеми опису сфрагістичних матеріалів у польських архівах”. У цьому тексті автор розглядає зміни в описі сфрагістичних матеріалів, які сталися в Польщі протягом останніх п’ятдесяти років. Також представлено найновіший проект архівних методичних рекомендацій у цій сфері, узгоджених з міжнародними стандартами архівного опису, при цьому пропонуються нові вирішення, що виникають з послідовного застосування принципів багаторівневого опису. Наприкінці тексту можна знайти приклади запропонованої в цьому проекті класифікації сфрагістичного матеріалу, а також зразок опису печатки, який виконано згідно зі складеним у проекті рекомендацій формуляром.

Андрій Гречило у статті “Розвиток сучасної української сфрагістики та питання про класифікацію й описи печаток і сучасні публікації їх каталогів” привертає увагу до специфіки української сфрагістики, що полягає у великій диференційованості матеріалу, на який мусить опиратися дослідник, чи то йдеться про античні печатки, візантійські та староруські, які належать до візантійського культурного кола, чи середньовічні й сучасні печатки західноєвропейського типу. Порушує він і проблему неточності в українській сфрагістичній термінології, де певні поняття вживаються то у вужчому, то у ширшому значенні. Він слушно зазначає, що при конструюванні термінологічної системи, яка служить дослідженням печаток, варто мати на увазі три аспекти: сфрагістичний, дипломатичний та юридичний. Виходячи з цього,

[17] На обмеження юридичної компетенції пломб звертає увагу: Vocabulaire international de la sigillographie. – P. 125. Див. також: Ibidem. – P. 48–49 (тут поняття булли сформульовано, спираючись виключно на формальні ознаки).

можливо, не найвдалішим є покликання в аналізі на поняття "державна печатка" (наприклад, стосовно польських королівських печаток), оскільки в попередній польській літературі найчастіше не звертали уваги на дипломатичний та юридичний аспекти, створюючи класифікації, які майже виключно спиралися на сфрагістичний аспект. Таким чином, польські дослідники не брали до уваги, про що вже згадувалось вище, що від перелому XVI і XVII ст. у короборацiях королівських актів для визначення великої та малої коронних печаток використовують поняття "sigillum regni", тобто печатка королівства або де-факто державна, а не просто печатка короля. Наступним питанням, яким зайнявся автор, є проблема складання каталогів печаток. Свою увагу він зосередив на окремих питаннях, що пов'язані з формуляром опису поодиноких пам'яток. У даному випадку його пропозиції загалом сумісні з західноєвропейською практикою видання печаток, зі зразковим "Corpus des sceaux français" на чолі[18]. До речі, при нагоді А. Гречило вказує на проблеми, з якими може зіткнутись потенційний видавець печаток. Деякі з них вже вирішені в західноєвропейській видавничій практиці, й тому є сенс розглянути можливості їх використання у виданнях, підготовлених в Україні. Наприклад, матриці сторони печатки при описуванні необхідно визначати згідно з правилами геральдики. Окремі правила транскрипції і опису легенди формулює "Міжнародний сфрагістичний словник". Натомість, якщо йдеться про правила опису іконографії печатки, на проблемі якого "зламав зуби" Сфрагістичний комітет Міжнародної ради архівів, незважаючи на те, що вже давно оголошено про наміри його публікації, до сьогодні не сформульовано цих рекомендацій. Я думаю, що цьому завадили величезне розмаїття зображень, які ми знаходимо на європейських печатках, а також різноманітність інформаційних потреб з боку окремих дослідників. Це останнє відіграє важливу роль у випадку опису іконографії, оскільки якість та розташування акцентів у самому описі багато в чому залежать від суб'єктивних чинників. У разі виникнення сумнівів щодо окремих елементів опису печатки потрібно пам'ятати, що опис зображення завжди є його інтерпретацією. У свою чергу він є суб'єктивним, і повну відповідальність за нього несе його автор (у тому числі й за надінтерпретації гірше збережених фрагментів). Проте найбільш правильним було б сигналізувати знаком питання при виникненні сумнівів. З такою практикою ми зустрічаємось у різних виданнях сфрагістичних матеріалів.

Окремої рецензії вимагає дуже обсягова (с. 259–297) стаття Олександра Груші "Насколько полным должно быть описание печати при издании актовых источников эпохи средневековья?", а також неоднорідність та кількість важливих проблем, порушених автором. Сам текст складається з двох, фактично незалежних одна від одної, частин: першої, в якій автор розкриває питання, пов'язані з функціонуванням печатки на території Великого князівства Литовського, та другої, де опубліковано великий фрагмент видавничої

[18] Див.: Corpus des sceaux français du Moyen Age. – Paris, 1980. – T. I: Les sceaux des villes / Opr. B. Bedos. – P. 548; Paris, 1991. – T. II: Les sceaux des rois et de régence / Opr. M. Dalas. – P. 331; Paris, 2011. – T. III: Corpus des sceaux des reines et des enfants de France / Opr. M.-A. Nielen. – P. 365.

інструкції для рукописних кириличних джерел періоду Великого князівства Литовського, при яких знаходяться печатки[19]. Надзвичайно цікавою є перша частина статті, яка ґрунтується на глибокому вивченні джерельного матеріалу і виходить далеко за межі, окреслені в заголовку. Проте ми не знайдемо в ній відповіді на поставлене саме в заголовку питання, лише сказано, що опис печатки повинен враховувати всі раніше обговорені обставини її функціонування. Отже, вирішення поставленої в заголовку проблеми варто шукати в другій частині тексту. Як вже згадувалось, він містить дуже точні (складаються аж зі 113 пунктів) вказівки, які визначають принципи опису сфрагістичного матеріалу. Проте така точність викликає сумніви: чи насправді видавець буде здатен та матиме бажання користуватися ними? Принципи опису печатки, сформульовані "Міжнародним сфрагістичним словником", складаються приблизно із 30, щоправда, доволі обширних, пунктів. Це здається оптимальним рішенням, бо чим загальнішими є рекомендації, тим легше їх застосовувати на практиці. З точки зору сфрагістики можна висунути декілька конкретних застережень. Наприклад, виникає питання: чому автор, визначаючи принципи черговості опису печатки при документі, не звернув уваги на можливість існування контрпечаток або підтвердження печатки, відбиток якої виготовляється на зовнішньому боці головної печатки (пункт 605). І якщо другий спосіб зустрічається рідко, то перший був досить поширеною практикою як на землях Корони, так і Великого князівства Литовського. Варто поставити питання, чи інформація про форму отворів на документі, які призначено для протягування шнурів, до яких підвішувалася печатка (пункт 613), має бути подана при описі печатки, чи все ж таки – об'єкта, з нею пов'язаного (зазвичай документа). На мою думку, це є елементом опису документа, а не печатки. Інакше з характеристикою самих шнурів, які, всупереч думці автора (пункт 626), якраз належать до елементу опису печатки. Тим більше, що залучену як один зі складників опису документа характеристику кольору шнура автор пропонує описувати далі у випадку, якщо шнур є єдиним залишком по відбитку (пункт 711). При описуванні вінка гербів на великих литовських та маєстатових печатках правителів Речі Посполитої варто хіба що зауважити актуалізацію методу опису, основу для якої можуть скласти результати досліджень З. Пєха. Він встановив, що герби, які творять таку композицію, варто читати почергово[20]. Таким чином можна було б зберегти один з елементів контексту функціонування відбитка. Рекомендація, яка дозволяє не пояснювати скорочення (пункт 658), суперечить міжнародній практиці, що рекомендує роз'яснювати абревіатури, наскільки це можливо[21]. Це особливо важливо у випадку видання печаток, пов'язаних з документом,

[19] *Груша А.* Метадычныя рекамендцыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага). – Мінск, 2003. – С. 112–124.

[20] *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów. – Warszawa, 2003. – S. 45.

[21] Vocabulaire international de la sigillographie. – P. 27–28. Польськомовна версія цього фрагмента доступна онлайн на сторінках Наукового архівного порталу: ArchNet: http:// adacta.archiwa.net/ file/ sceaux/ transceaux. pdf (доступ 08.03.2012).

бо часто саме інтитуляція документа є єдиним ключем до розв'язання скорочення. У випадку подання інформації щодо власників печатки варто враховувати пропозиції "Міжнародного сфрагістичного словника", використання яких напевно полегшило б отримання інформації читачам з Західної Європи.

Зовсім інших питань торкається Іван Сварник у розвідці "Умови і стан збереження вислих печаток". Спираючись на матеріали з Центрального державного історичного архіву України у Львові, автор намагається оцінити стан збереженості сфрагістичного ресурсу даного архіву, а також вказати на можливі загрози для нього. Текст І. Сварника вписується в помітне останнім часом пожвавлення дискусії, яка стосується проблеми консервації сфрагістичного матеріалу. Ще у 1980-х рр. Марія Кармона де Лос Сантос під егідою Сфрагістичного комітету Міжнародної ради архівів підготувала доповідь про стан збереження печаток в європейських архівах[22]. В останні роки під патронатом вищезгаданого комітету пройшло дві конференції, присвячені цій проблематиці[23]. Шкода, що автор не звернув уваги на ці роботи у своїй статті. Результати роботи європейських реставраторів стали б цікавим фоном для його роздумів.

Проблематика репродукції печатки займає значну частину статті авторства Алєксея Шаланди "Глаўныя праблемы фіксацыі і апісання гербавых пячатак". Запропоновані автором методи відображення печатки можна поділити на дві групи, які принципово між собою відрізняються: графічний спосіб та опис. У випадку графічного методу (прориси, графіті[24], фотографії, сканування, ксерокопіювання) А. Шаланда розглядає чинники, які впливають на якість репродукції. Наприкінці він висловлює думку, що найкращою з методик є копіювання, а у випадку сфрагістичної публікації найкращим є шлях, яким пішов Едмундас Римша у своїй роботі, присвяченій міським печаткам Великого князівства Литовського, яка поєднала в собі фотографії об'єкта з його прорисами[25]; взагалі краще поєднувати декілька способів репродукції. Далі представлено формуляр опису сфрагістичного матеріалу. Тут потрібно зазначити, що цей формуляр було створено для потреб геральдичних досліджень і він опускає багато суттєвих моментів печатки з точки зору сфрагістики. Однак це є цікава спроба адаптації опису сфрагістичних матеріалів для потреб інших спеціальних історичних дисциплін. Дослідник торкається також проблеми, пов'язаної з описом клеймових гербів, які часто

[22] *Carmona de Los Santos M. A*. Raport o konserwacji pieczęci / Opr. M. Brzozowska-Jabłońska. – Warszawa, 1989. – S. 28.

[23] 2nd International Round Table of Seal Restorers. Preventive Conservation of Wax Seals: Taking Stock and Future Orientations. Матеріали доступні онлайн: http://www.ica.org/11268/articles-papers-reports-and-proceedings/committee-on-sigillography-2nd-international-round-table-of-seal-restorers-preventive-conservation-of-wax-seals-taking-stock-and-future-orientations.html (доступ: 08.03.2012).

[24] Варто зауважити, що ще в 50-х роках XX ст. такий спосіб репродукції печатки рекомендував польським архівістам Мар'ян Ґумовський: *Gumowski M.* Pieczęcie w archiwum i ich reprodukowanie // Archeion. – 1951. – T. XIX–XX. – S. 409–436.

[25] *Rimša E.* Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 2007. – S. 288–1181.

зустрічаються в геральдиці Великого князівства Литовського. З точки зору сфрагістики найбільш важливими є два питання, тобто репродукція та опис печатки. Про останнє я згадував вище, тепер декілька слів про перше з них. Дозволю собі не погодитись з автором, який переоцінює цінність прорисів. Кожний малюнок печатки включає в себе елементи інтерпретації об'єкта. Інша річ фотографія, яка створює враження об'єктивності, крім того, при вмілому оперуванні світлом та пізнішій цифровій обробці можна розгледіти деталі, які не озброєному апаратом оку не помітити. Також, на відміну від сканера чи ксерокса, об'єктив фотоапарата забезпечує відповідну глибину різкості, яка дає змогу отримати гарне зображення відбитка, розміщеного навіть глибоко у мисці. Тому я вважаю, що фотографія має бути основним засобом репродукції печаток. Очевидно, що фотографія відбитка чи матриці підвищить цінність публікації. Проте це питання залишається відкритим, а спосіб репродукції печатки завжди залежатиме від бажання та технічних можливостей автора й видавця публікації.

Наступний блок текстів має назву "Печатки за актовими джерелами". Серед публікацій цього блоку на особливу увагу заслуговує стаття Раймонди Рагаускенє "Матриці печаток шляхти Великого князівства Литовського в XVI ст. (на основі Литовської Метрики). Матеріали до археології права". Вона чітко показує, які величезні можливості у сфері сфрагістики відкриває для дослідників аналіз актових джерел, які недостатньою мірою використовуються ними, принаймні польськими сфрагістами. А ці джерела дають змогу виявити елементи "життя печаток", які важко реконструювати на основі досліджень самих лише відбитків чи матриць, водночас показуючи місце печатки в юридичній культурі суспільства Великого князівства Литовського, даючи змогу більш точно реконструювати сфрагістичну систему різних категорій розпорядників. Як здається, деякі сумніви авторка могла б розвіяти конфронтацією записів Литовської метрики зі сфрагістичними джерелами. Наприклад, це стосується питань, пов'язаних з вигасанням юридичної сили печатки. А залежала вона не лише від авторитету розпорядника і його спадкоємців, але й від форми зображення та легенди. Якщо вони були персоналізовані, то можна стверджувати, що їхня доказова цінність втрачалася зі смертю номінального розпорядника. Проте Войцех Стжижевський вказує на функціонування в Сілезії анепіграфічних "родових печаток", на яких єдиним елементом, що вказував на розпорядника, був його герб. Матриці цього типу могли бути успадковані й успадковувалися в рамках однієї сім'ї, а користувалися ними декілька поколінь тої чи тої родини[26]. Принагідно можна зазначити, що цікаві роздуми авторки на тему способів захисту матриці перегукуються з дослідженнями польського історика мистецтв Якова Покори, який займався іконографією канцелярських установ[27]. Він помітив, що різні типи покриття матриці, які інколи супроводжують матрицю канцелярської печатки, є ознакою їхньої вагомості.

---

[26] *Strzyżewski W.* Herby i tytuły. Pieczęć szlachecka w księstwie głogowskim (XVI–XVIII w.). – Warszawa, 2009. – S. 61–64.

[27] *Pokora J.* Psy, błazny, dzieci, królowie. Studia nad sztuką XV–XVIII w. – Warszawa, 2006. – S. 85–162.

Чотири інші статті цього розділу – це видання джерел з історії печатки. Тексти Володимира Александровича “Свідчення острозьких золотарів про підроблення печатки 1545 року”, а також Владислава Безпалька “Справа 1581 року про фальшування печаток у записах книг луцького ґродського суду” торкаються дуже цікавих питань фальшування печаток, які як проблема порушуються в сучасній європейській літературі надзвичайно рідко[28]. Натомість Володимир Поліщук (“Заява Яна Якубовича Монтовта про втрату печатки, подана до луцького замкового уряду 1561 року, в контексті герботворення”) та Ігор Тесленко (“Заяви про загублені печатки-сиґнети з книг володимирського ґродського та заславського замкового судів”) публікують записи про втрату або крадіжку матриці печатки, при цьому подаючи короткі нариси про їхніх власників, а також на основі джерел демонструючи спроби реконструкції зображень на цих печатках. У випадку тексту В. Поліщука варто зазначити, що ідентифікація одного з гербів з зображенням лосося як гербу Вадвич породжує певні сумніви. В гербі Вадвич зображено дві риби (згідно з Юзефом Шиманським – форель) у стовп, а джерело в публікації говорить лише про одну рибу[29]. Напевно варто було б звернути увагу на інші герби, що мають одну рибу, такі, як Глаубіч або Голобок, що має півлосося у стовп[30]. В контексті чотирьох згаданих досліджень варто зауважити, що описані в джерелах неординарні обставини можуть стати основою для науково-популярних текстів, спрямованих на популяризацію сфрагістики. А це сфера, до якої рідко вдається професійний дослідник.

Передостанній блок, як уже зазначалося, об’єднаний назвою “Матеріали”, хоча статті, з яких він складається, стосуються печаток, що належать до конкретних груп розпорядників і не тільки їх представляють, але й аналізують. Два з цих текстів написані на основі матеріалів, зібраних Музеєм Шереметьєвих. У першій статті “Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих)” Олексій Артюхін представив проблему іконографії княжих булл Ярослава Мудрого та його синів. У вступі продемонстровано вісім пам’яток з колекції О. Шереметьєва, які становлять основу подальших роздумів автора. Після аналізу зображень він робить спробу визначити спільні риси в іконографії булл Ярослава Мудрого та його синів. У підсумку визначено, що спільними для цього комплексу печаток є використання погрудних зображень святих на аверсі, а також грецькі написи на реверсі. Такий висновок загалом збігається з попередніми спостереженнями дослідників. Проте варто зауважити, що навіть у такому малому комплексі печаток автор помітив аж чотири відступи

[28] Див.: *Dobosz J.* Falsyfikaty jak przedmiot badań polskiej dyplomatyki średniowiecznej // Belliculum diplomaticum IV Thorunense. Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań / Pod red. W. Chorążyczewskiego, J. Tandeckiego, K. Kopińskiego. – Toruń, 2011. – S. 11–22. Тут автор говорить про стан досліджень фальсифікування документів у середньовічній Польщі на європейському тлі.

[29] *Szymański J.* Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku. – Warszawa, 2001. – S. 309 (див. також: *idem.* Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego. – Warszawa, 1993).

[30] *Idem.* Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku. – S. 76, 202–203.

від описаного вище правила (для печаток Ізяслава Ярославовича, у якої на реверсі знаходиться розетка, також для чотирьох печаток Святослава Ярославовича, апелюючи до схеми святий – князь (два випадки) та святий – Христос). Такі зміни, напевно, правильно було б пояснити змінами в іконографії печатки, які сталися в період самостійного правління синів Ярослава на різних територіях або на київському престолі. Натомість спільні мотиви, які посилаються на батьківську печатку, збереглися під час правління тріумвірату. Сумніви, однак, породжує другий висновок автора, а саме визнання розетки як протогеральдичного герба Ярослава та Ярославовичів. На якісних фотографіях аналізованих об'єктів, залучених до тексту, розетка мала б знаходитись на печатці Ярослава Мудрого, проте маємо хіба що елементи окуття щита, а вже на печатці Святослава Ярославовича ми маємо справу з окуттям книги, яке нагадує квітку, проте такий вигляд виникає напевно з композиційних міркувань, а також стану збереження об'єкта. Потрібно відзначити, що на другій з представлених булл цього правителя книга, яку тримає Христос, має зображення окуття, схожого на цвяхи, проте жодним чином розетку вони не нагадують. Проблема зображення протогербів на печатках Ярославовичів вимагає подальших досліджень.

В оперті на колекцію Музею Шереметьєвих виник наступний текст "Подільські печатки 1917–1920 рр. із сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих", автором якого є Андрій Задорожнюк. Ця стаття виникла на підставі роботи, пов'язаної з підготовкою каталога 115 подільських печаток зі згаданої колекції, який було опубліковано в 2010 р.[31]. І хоча ця колекція охоплює пам'ятки періоду з кінця XVIII ст. аж по 50-ті роки XX ст., А. Задорожнюк в опублікованій у "Сфрагістичному щорічнику" статті зосередився на представленні матеріалів з 1917–1920 рр., періоду, безумовно важливого в історії України. Саме печатки послужили йому для висвітлення різних аспектів формування і функціонування установ, пов'язаних з побудовою української державності.

Стаття Ірини Скочиляс "Парафіяльні печатки перемишльської греко-католицької єпархії кінця XVIII – початку XX ст.", подає аналіз сфрагістичної спадщини перемишльської греко-католицької єпархії. Авторка після обговорення джерельної бази представила генезу введення печаток церковних установ на території цієї єпархії, потім поставила питання про час функціонування матриць, вигляд та інформаційну цінність їхніх легенд, а також іконографію. При цьому вона правильно підкреслює вплив світських розпоряджень на функціонування церковних печаток. Це явище є досить характерним для збюрократизованих адміністрацій держав, що здійснили поділи Речі Посполитої. Такий вплив помітний і в сфрагістиці інших конфесій (католики, протестанти)[32]. Саме з управлінням держав, що здійснили поділи,

---

[31] *Задорожнюк А.* Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст.: (За матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). – К., 2010. – 268 с.

[32] *Hlebionek M.* W połowie drogi do herbu. Ze studiów nad pieczęciami gmin wyznaniowych na przełomie XVIII i XIX w. // Polska heraldyka kościelna / Pod red. K. Skupieńskiego, A. Weissa. – Lublin, 2004. – S. 154–156.

І. Скочиляс пов'язує появу кафедральних та парафіяльних унійних печаток. Тут я б хотів звернути увагу на те, що більш ранні джерела про них не згадують, зате маємо підтвердження практики використання особистих печаток для засвідчення документів, які виходять з парафіяльної чи кафедральної канцелярій. Так, у сфрагістичній колекції Оссолінеуму знаходяться відбитки унійних кафедральних печаток (з львівської єпархії), датовані XVI–XVII ст.[33]. Однак, оскільки ці відбитки в основному є відокремленими від документів, нам видається, що видавець надто необачно датує їх таким раннім періодом. Слід зауважити, що така пізня поява парафіяльних печаток є цікавим явищем. У католицьких парафіях розпоряджалися своїми печатками напевно вже в середньовіччі, і напевно рекомендували їх вживати синодіальні статути XVI ст.[34]. Проте часто замість печатки парафії використовувались особисті печатки ксьондзів. М. Адамчевський датує поширення вживання парафіями печаток лише XVIII ст., що цілком збігається зі спостереженнями І. Скочиляс[35]. Проте я думаю, що не можна виключати використання унійною парафією за аналогією з католицькою церквою власних печаток до 1797 р.

Остання стаття авторства А. Сови "Актуальні питання вивчення печаток українських організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Галичині (кінця XIX ст. – 1939 р.)" присвячена сфрагістиці українських громадських організацій. Це питання є надзвичайно цікавим, оскільки в установах цього типу печатки виконували специфічні функції, незважаючи на обмеження юридичної компетенції цих організацій. Отже, крім засвідчення документів, відбитки матриць перш за все містять інформацію про саму організацію. Таким чином її члени шукали відповідну систему символів, яка б найкраще передавала сферу їхньої діяльності, а також ідеологічне значення. Аналіз цих елементів є принциповим у статті А. Сови.

Перший том щорічника завершують короткий звіт зі згаданого у вступі І Міжнародного сфрагістичного семінару, а також інформація про авторів, резюме статей англійською мовою.

Наприкінці XIX ст. навіть у Франції сфрагістика традиційно сприймалася як нова спеціальна історична дисципліна[36]. У випадку з польською сфрагістикою її статус визначив один з найвидатніших дослідників давніх

---

[33] *Fabijański W.* Pieczęcie papierowe z podkładem w zbiorze sfragistycznym Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Wrocław, 2009. – S. 49, n. 41, 43.

[34] Constitutiones synodales nec non ordnationes Dioecesis Culmensis. – Pars I / Ed. A. Mańkowski // Fontes TNT. – 1929. – T. XXIV. – S. 60; *Pakulski J.* O najstarszych, przedherbowych pieczęciach arcybiskupów gnieźnieńskich // Homineset societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. – Poznań, 1997. – S. 443–444; *Hlebionek M.* Okruchy dziejów. Archiwum parafii katedralnej św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu // Dzieje i skarby kościoła świętojańskiego w Toruniu / Pod red. K. Kluczwajd, M. Woźniaka. – Toruń, 2002. – S. 423–424; *Adamczewski M.* Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej. – Łódź, 2010. – Cz. I: Pieczęcie władz kościelnych do poł. XX wieku. – S. 121, 123, 139.

[35] *Adamczewski M.* Pieczęcie urzędowe... – Cz. I. – S. 120–124.

[36] *Maury A.* Une nouvelle science auxiliaire de Histoire: la Sigillographie ou Science des sceaux // Revue des Deux Mondes. – 1874. – Vol. V. – S. 889–928.

печаток Маріан Гумовський, назвавши її “наукою у підгузках”[37]. Перший том “Сфрагістичного щорічника” показав, що сьогодні сфрагістика стоїть на власних ногах. Значно виросла кількість дослідників печаток, а їхні публікації досягли високого рівня. Таке твердження стосується і матеріалів, опублікованих у рецензованому томі. Водночас ці публікації, з одного боку, показують, що в кожній країні, з якої походить той чи той автор, сфрагістика перебуває на різних етапах розвитку, з другого, – виявляють величезний інформаційний потенціал сфрагістичного матеріалу. Таким чином, вони заохочують до обміну думками та досвідом, порушення нових тем для дослідження, до пошуку способів найефективнішого виявлення та відкриття для доступу нових даних різними категоріями науковців. Цьому мають служити як напрацювання принципів опису та класифікації печаток, так і сфрагістична термінологія, які є провідними темами першого тому “Сфрагістичного щорічника”. Потрібно підкреслити істотно високий рівень цього видання. Пред’явлені до деяких текстів зауваження зовсім його не заперечують. Інколи вони є просто наслідком інших поглядів на порушені у статтях проблеми, що, у свою чергу, є результатом іншого дослідницького досвіду рецензента. Але якби всі явища сприймалися однаково, то світ (не тільки печаток) був би надзвичайно нудним.

[37] *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. – 1909. – № 1. – S. 12.

6

MISCELLANEA

ПИСЕМНЕ ДЖЕРЕЛО 1651 РОКУ ПРО ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У наукових дослідженнях з часів Аполлона Скальковського і Дмитра Яворницького досить часто відзначається нетрадиційність духовної культури українського козацтва з його самобутніми традиціями, побутом, характерництвом і християнським віруванням. Однією з особливих сторінок цієї маловивченої поки що ділянки в історичній науці є поховальний обряд українських козаків, який вводить нас у загадкову царину світогляду наших предків, – так званий "антисвіт", як про нього іноді пишуть сучасні дослідники, протиставляючи його звичним соціальним відносинам[1]. Дослідження цього обряду відкриває перед нами широкі можливості щодо вивчення "...архаїчних пережитків, які займали певне місце у духовному житті козаків"[2].

У цій нотатці йтиметься лише про деякі особливості поховального обряду козацтва. Вивчення цієї ділянки дуже промовисто характеризує стан духовної культури цілого народу або його великої соціальної групи (як це ми маємо у випадку з козаками), особливості вірування та обрядів. Наприклад, барвиста розповідь про те, як відбувалося поховання запорозького отамана з Нової Січі Григорія Покотила, що загинув коло Кінбурна під час нападу на турецьку галеру в 1772 р., уже з давніх часів викликала інтерес у багатьох дослідників. Вона була опублікована Скальковським ще у 1847 р., а потім, через п'ятдесят років, передруковувалася в "Киевской старине"[3]. Уже в наш час факсимільний передрук цього джерела було здійснено в Одесі[4].

Великий інтерес викликає також публікація опису, здійсненого військовим писарем Тимофієм Котляревським, похорону в Катеринодарі кошового отамана Захара Чепіги у січні 1797 р.[5].

Дмитро Яворницький справедливо вважається одним з піонерів в археології українського козацтва. Розкопки, що проводилися істориком протягом багатьох десятиліть, дали йому першорядний матеріал не лише для музейної збірки, а й для наукових праць, зокрема про духовну культуру запорожців, чиї могили часто містили в собі предмети зброї та побуту. Як свідчив дослідник, у козацьких похованнях йому траплялися натільні хрестики, воскові свічки, зброя, куски смоли, круги дроту, свинцеві

---

[1] *Балушок В. Г.* Особливості козацьких звичаїв та обрядів // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2. – С. 18.

[2] *Старік О.* До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 100.

[3] *[Скальковский А.]* Похороны запорожца в 1772 году // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 43–47.

[4] Намогильні хрести запорозьких козаків / Ред. кол. О. А. Бачинська, О. Ф. Ботушанська, Л. Ф. Бур'ян та ін.; відп. ред. І. В. Сапожников. – Одеса, 1998. – С. 21–25. – (Серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій: "Невичерпні джерела пам'яті").

[5] Там само. – С. 26.

кулі, ядра, ґудзики, монети, глиняний посуд, люльки, скляні штофи та інше[6]. Пляшки з горілкою, наприклад, Дмитро Іванович представляв у музеї з властивим для нього почуттям гумору. Максим Рильський, який наприкінці 1920-х років мандрував пароплавом по Дніпру, відвідав колишній музей ім. О. Поля (який у 1927–1932 рр. називався Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей). В експозиції він побачив пляшку горілки, знайдену в козацькій могилі, коло якої був надпис: "Запорозька горілка". Поряд з нею експонувалася маленька пляшечка з царської епохи, що супроводжувалася іншим надписом: "А це казенний мерзавчик"[7].

Дмитро Іванович випитував у старожилів про поховальні обряди запорожців під час своїх історико-фольклорних подорожей. Ось, наприклад, його запис розповіді від стошістнадцятилітнього діда Івана Росолоди з с. Чернишівка: "Як умирав козак у Січі, то там було особе кладовище, там і хоронили єго[8], а як умирав на зимовнику, то єго хоронили або серед степу, або на берегу річки, або де в бальці, чи вибальці: де жив, там і хоронили. А хоронили при всім козацькім убранстві: у каптані, черкесці, сап'янах, у шапці, ще й при оружії. Гроби робили із соснини, із дубини, із вербини; у гроб ставляли іноді і пляшку з горілкою, а іноді ще череп'яну люльку. Оце вмер козак. «А ну-мо, товариші, поставимо єму пляшку горілки у гóлови, бо покійник любив її!» Та й поставлють. То з розкоші!.. Зверху насипали високу могилу, а поверх могили ставили кам'яний хрест, зроблений самим покійником ще за живота. [...]"[9].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. фольклорні свідчення з Катеринославщини про поховання, що практикувалися "в старину", занотовували Яків Новицький і Василь Бабенко[10]. За матеріалами Бабенка, наприклад, у гріб клали монети, щоб душа мала чим відкупитися від митарств, а також речі улюбленого заняття. "...а якщо хто любив випити, то ставили в гріб горілку", – писав дослідник[11].

---

[6] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Ред. кол. П. Сохань, В. Смолій, В. Сарбей та ін. – К., 1990. – Т. 1. – С. 134, 254; *Шаповал І.* В пошуках скарбів. – К., 1983. – С. 65; *Телегін Д. Я.* Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – К., 1991. – С. 8. – (Товариство "Знання" України).

[7] *Рильський М.* Запорозький характерник // *Шаповал І.* В пошуках скарбів. – С. 6.

[8] У 1910-х роках засновник і директор Херсонського губернського історичного музею Віктор Гошкевич на основі власних археологічних розкопок Кам'янецької Січі припускав, що цвинтар заможних козаків було відокремлено від поховань козацької сіроми. Див.: *Козловський А. О., Ільїнський В. Є.* Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. – К., 1991. – № 4. – С. 49.

[9] *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. II. – С. 32. Передрук див.: Намогильні хрести запорозьких козаків. – С. 104. Деякі фольклорні перекази про поховальний обряд козаків див. також у спеціальному розділі "Характеристика поховального обряду запорозького козацтва" у дисертації: *Старік О. В.* Матеріальні та культові пам'ятки запорозького козацтва на території Південної України / Дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 132, 139–142.

[10] *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. – Рига, 1990 (репр. з вид.: Екатеринослав, 1911). – С. 106–107 (розділ "Смерть и похороны характерника"); *Бабенко В. А*. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 104 (розділ "Похороны").

[11] *Бабенко В. А*. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – С. 104. Про ці свідчення див. також: *Старік О. В.* Матеріальні та культові пам'ятки запорозького козацтва... – С. 142.

Про пляшку горілки, запечатану сургучем, що була знайдена у 1936 р. під час розкопок козацької могили, засвідчує також Петро Лаврів у своїй монографії[12].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. у зв'язку з проектами будівництва гідроелектростанцій археологи намагалися врятувати бодай одинокі пам'ятки від затоплення. При цьому розкопувалися також і козацькі могили або цілі запорозькі цвинтарі. Так, у 1927–1932 рр. Дмитро Яворницький організовував розкопки в науково-дослідній Дніпровській археологічній експедиції напередодні і під час будівництва Дніпрогесу[13]. У 1930–1932 рр. Федір Козубовський досліджував один із козацьких цвинтарів під час розкопок у Миколаївській обл.[14].

Не можна тут не згадати також і перших археологічних експедицій для вивчення Хортиці на чолі з М. Маркевичем у травні й червні 1941 р.[15], а також післявоєнних, здійснених у 1951 і 1953 рр. для обстеження територій Січей та Великого Лугу перед новим затопленням[16]. Організаторами або учасниками останніх були Федір Копилов, Олена Апанович, Дмитро Телегін та інші археологи або історики[17]. Загалом у цей період радянська влада не сприяла подібним дослідженням. "Така злочинна байдужість режиму до вивчення історії власного народу привела зокрема до того, що в 50-х роках при спорудженні Каховського водоймища на Дніпрі з восьми Січей низового Дніпра п'ять – Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька (Капулівська), Підпільнецька (Покровська) – були затоплені майже без проведення на них будь-яких стаціонарних досліджень", – писав з цього приводу Дмитро Телегін, один із найвидатніших у сучасній Україні дослідників козацьких археологічних пам'яток[18].

---

[12] Дослідник, щоправда, не подав при цьому джерела, з якого він узяв цей факт. Див.: *Лаврів П.* Історія Південно-Східної України. – К., 1996. – С. 56–57.

[13] *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 316; *Сокульський А. Л.* Козацька Хортиця: Історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва. – Запоріжжя, 2008. – С. 124.

[14] *Козубовський Ф.* Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930–1932 рр. – К., 1933.

[15] Згідно з деякими твердженнями, матеріали цієї експедиції були втрачені, а інформація про їх результати береться з коротких повідомлень у тогочасній пресі, див.: *Кобалия Д. Р.* "Городок" Вишневецкого: историография и археология // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф.: (Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – Секція I, II. – С. 27–28.

[16] Одну з кращих, на нашу думку, статей про дослідження Запорозьких Січей у XIX ст. і до початку 90-х років XX ст. див.: *Козловський А. О., Ільїнський В. Є.* Козацькі старожитності пониззя Дніпра. – С. 42–58.

[17] Див., зокр.: *[Копилов Ф. Б.] Копылов Б. Ф.* Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – М., 1955. – Т. 4. – С. 52–53; *Телегін Д. Я.* Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – С. 16; *його ж.* Часи козацькі. Січі запорозькі: За письмовими та археологічними джерелами. – К., 1997. – С. 27, 34, 49, 88, 135; *його ж.* Січі низового Дніпра: зберегти для майбутніх поколінь // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: (Мат-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва: Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3 вип. – К., 1993. – Вип. II. – С. 155, 158; *Козловський А. О., Ільїнський В. Є.* Козацькі старожитності пониззя Дніпра. – С. 48, 50; *Дубровіна Л., Гром В.* Вступ // Апанович Олена Михайлівна: Бібліографічний покажчик: (До 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності) / Упор. С. Даневич. – К., 1994. – С. 7–8; *Мицик Ю. А.* Олена Апанович про українське козацтво // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – С. 193.

[18] *Телегін Д. Я.* Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 5.

У наступних двох десятиліттях проводилися археологічні розкопки Романом Юрою та Арнольдом Сокульським на Хортиці у 1968, 1970–1972 рр., А. Сокульським на Кам'янецькій Січі у 1974 р. та деякі інші[19].

У незалежній Україні археологічні дослідження епохи XVI–XVIII ст. ініціювалися насамперед завдяки, як щойно згадувалося, Дмитрові Телегіну, який ще у 1953 р. обстежував землі Великого Лугу, а саме Кам'янецьку Січ[20]. У 70-х роках, коли ця тема була майже закритою для дослідників, археолог проводив принагідні розкопки козацьких пам'яток, зокрема у 1970 р. т. зв. майдану на кургані (місця для виварювання козаками селітри) або у 1978 р. козацької сторожової землянки в степу під курганом[21]. За безпосередньою участю і під керівництвом Д. Телегіна було видано перший в Україні підручник з козацької археології, а також виокремлено цілий розділ з цієї проблематики у загальному підручнику з археології України[22].

У 1992 р. Арнольд Сокульський продовжив свої історико-археологічні обстеження місць коло Базавлуцької, Чортомлицької і Покровської Січей[23]. Окрім того, у 90-х роках Павло Горішній провів у Чигирині й Суботові значні розкопки, започатковані ним, зрештою, ще в 70-ті. Під час цих археологічних досліджень особлива увага відводилася вивченню поховального обряду українського козацтва і його світогляду. У багатьох могилах дослідник виявляв ритуальні горщики, керамічні підсвічники та інші речі[24].

---

[19] *Юра Р.* Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К., 1971. – С. 245–249. Важливий для дослідників звіт Р. О. Юри за розкопки 1968 р. було опубліковано: *Яценко С. П.* Археологічні дослідження 1968 року Р. О. Юри: Фондове зібрання Запорізького краєзнавчого музею // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – № 9. – С. 56–65. Див. також: *Телегін Д. Я.* Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – С. 3, 16; *його ж.* Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 26, 135; *його ж.* Січі низового Дніпра: зберегти для майбутніх поколінь. – С. 154; *Козловський А.* Археологічні дослідження Кам'янської Січі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип. 2. – С. 143–147; *Ільїнський В.* Запорозькі Січі за матеріалами археологічних досліджень: Хортицька Січ // Там само. – С. 131–134; *Козловський А. О., Ільїнський В. Є.* Козацькі старожитності пониззя Дніпра. – С. 45; *Кобалия Д. Р.* "Городок" Вишневецкого: историография и археология. – С. 28; *Пустовалов С. Ж.* Підсумки й перспективи досліджень на о. Мала Хортиця (Байда) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – С. 51–52. Перелік розкопок у 1876–2006 рр. на о. Хортиці див., зокр.: *Сокульський А. Л.* Козацька Хортиця... – С. 714–716.

[20] *Телегін Д. Я.* Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – С. 16; *його ж.* Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 135; *його ж.* Січі низового Дніпра: зберегти для майбутніх поколінь. – С. 158.

[21] *Його ж.* Козацька сторожа // Пам'ятники України. – К., 1979. – № 4 (42). – С. 61; *його ж.* Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 90–91, 147. Див. також: *Пустовалов С. Ж., Титова О. М.* Життя – подвиг в ім'я науки: Пам'яті Д. Я. Телегіна // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 302–303.

[22] Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: [Навч. посібн.] / Упор. Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Тітова, І. К. Свєшніков та ін. – К., 1997. – 336 с.; *Винокур І. С., Телегін Д. Я.* Пам'ятки козацьких часів // *Їх же.* Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2008. – С. 442–464.

[23] *Старік О. В.* Матеріальні та культові пам'ятки запорозького козацтва... – С. 163.

[24] *Горішній П. А., Рудич Т. О.* Дослідження залишків козацького цвинтаря XVII ст. в Чигирині // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку:

У науці, однак, існує думка, що козаків ховали без супроводжуючого інвентарю. У першому розділі згаданого підручника з козацької археології Д. Телегін, зокрема, писав: "Як відомо, козаки були глибоко віруючим народом. [...] Згідно з християнським поховальним каноном ніякі речі в могилу не клали, за винятком натільного хреста на грудях. Безінвентарність козацьких поховань стверджується, зокрема, розкопками могили Івана Сірка [23–24 листопада 1967 р.] при перенесенні решток отамана на нове місце через розлив берега поблизу Капулівки Каховським водоймищем"[25]. Подібне твердження зустрічаємо і в іншій праці Д. Телегіна: "Як свідчать джерела, Сірко був похований за християнським обрядом, за яким ніяких речей, крім хреста, в домовину класти не передбачалось. Тому відсутність тут булави чи якоїсь там зброї – цілком зрозуміла"[26].

На противагу цій думці археолога слід, насамперед, згадати, що в одному зі своїх попередніх досліджень Д. Телегін все ж побіжно згадував деякий інвентар з козацьких могил. Так, описуючи обстеження Д. Яворницьким решток розмитого Дніпром козацького цвинтаря коло Микитинської Січі, дослідник зазначав, що Дмитро Іванович бачив "...на піску... впереміш з кістками мідні хрестики, іконки, гудзики, персні, а також *скляні штофи* (курсив наш. – *Я. Ф.*)"[27]. Тут варто також зазначити, що різні речі у козацьких могилах були віднайдені під час археологічних досліджень протягом останніх 10-15 років. Окрім того, інвентар з таких поховань описаний також і в польському діаріуші облоги військами Кам'янця-Подільського у 1651 р., про який ітиметься нижче.

З приводу ж могили Івана Сірка, то важливо наголосити, що дніпропетровський археолог Людмила Крилова, яка керувала розкопками під час перепоховання отамана у 1967 р., вважала його могилу пограбованою. Сам Дмитро Якович знав про це, оскільки деталі перепоховання 1967 р. йому були відомі як з її археологічних звітів, так і з особистої розповіді. Згідно з цією гіпотезою, пограбування могили могло статися під час руйнування Чортомлицької Січі російськими військами у 1709 р., "...коли озвірілі солдати тоді розкопували навіть могили на цвинтарі, шукаючи там цінностей, – писав Д. Телегін. – Очевидно, в той час була пограбована і могила Сірка"[28]. Отже, відсутність інвентарю в цій могилі, як виглядає, не пов'язана з поховальним обрядом запорозького козацтва.

У 2008 р. під керівництвом Ганни Швидько у Дніпропетровську було захищено дисертацію Олександра Старіка "Матеріальні та культові пам'ятки запорозького козацтва на території Південної України". Важливість цієї праці полягає в тому, що

(Мат-ли Четвертих Всеукр. істор. читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 116–118; *Горішній П. А.* Розкопки нижнього міста у Чигирині // Там само: (Мат-ли П'ятих Всеукр. істор. читань). – К.; Черкаси, 1995. – С. 189–191; *його ж.* Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького національного ун-ту. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 26. – С. 209–213.

[25] Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – С. 33 (розд. I, § 5 "Поховання, цвинтарі. Надмогильні монументи").

[26] *Телегін Д. Я.* Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 193. Передрук розділу "Про могилу славного отамана Івана Сірка та події навколо неї" з цієї книжки Д. Телегіна див.: Намогильні хрести запорозьких козаків. – С. 186–192.

[27] *Його ж.* Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – С. 8.

[28] *Його ж.* Часи козацькі. Січі запорозькі. – С. 193, 196. Див. також: *Старік О. В.* До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва. – С. 99.

це є перше в українській науці дослідження, в якому узагальнено відомі за станом на той час археологічні пам'ятки духовної культури козацтва на території Південної України (на жаль, ця дисертація й досі не видана друком як монографія, тому вона залишається малодоступною для істориків та археологів). У спеціальному розділі, присвяченому характеристиці поховального обряду запорожців, дослідник описував такі спостереження: "...козацький поховальний обряд має свої як християнські (орієнтація на захід, встановлення хреста тощо), так і архаїчні (наявність предметів у похованні, превалювання червоного кольору тощо) складові. Наявність останніх пояснюється специфічними умовами виникнення та існування запорозького козацтва як військового братства професійних вояків"[29]. На основі узагальнення результатів розкопок археологів різних років і своїх власних, а також фольклорних джерел автор дисертації здійснив аналіз духовної культури українського козацтва, релігійного світогляду, вбрання померлих козаків, інвентарю, що супроводжував їхні поховання, та дослідив інші проблеми.

* * *

Дотепер поховання козаків вивчалися переважно на основі етнографічних, фольклорних і археологічних джерел. Це цілком зрозуміло, бо інформацію в писемних пам'ятках XVI–XVIII ст. про розкопки козацьких могил знайти майже неможливо. І навіть думка про доцільність таких розкопок спершу може видатися дуже дивною, бо хто ж у той час був зацікавлений у тому, аби фіксувати це на папері?

Проте траплялися й такі випадки. Один із них занотовано в польському анонімному щоденнику часів Хмельниччини (ймовірно, якогось єзуїта) про облогу Кам'янця-Подільського українськими військами у травні 1651 р. під час Берестецької кампанії. Цей щоденник, один зі списків якого дійшов до нас у рукописі Мартина Ґолінського, має назву "Diarius iako Chmielniczky sturmował do Kamięncza Podolskiego die 7 may 1651"[30]. У ньому йдеться про те, що в ніч з 11 на 12 травня н. ст. 1651 р. до козацького табору під Кам'янцем-Подільським дійшов універсал Богдана Хмельницького, аби війська покинули місто і якнайшвидше поспішали до нього. Цей наказ було виконано, й облогу міста знято.

Той факт, що під час облоги багатьох міст і фортець козаки ховали загиблих на полі бою одразу неподалік від обложених мурів, не є новим у науці. Одним із найвідоміших таких цвинтарів, що дійшов до нашого часу, можна вважати козацькі могили на П'ятницькому цвинтарі у підніжжі Черчі біля Замкової гори у м. Кременці (Тернопільська обл.). У народній традиції виникнення цього цвинтаря пов'язується зі штурмом замку військами Максима Кривоноса у 1648 р.[31].

---

[29] *Старік О. В.* Матеріальні та культові пам'ятки запорозького козацтва... – С. 148; *його ж.* До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва. – С. 101.

[30] Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II: Рукопис Мартина Ґолінського. – Арк. 496–501; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 240–243. Незважаючи на заголовок документа, сам гетьман не брав участі в цій облозі.

[31] Назва цвинтаря походить від урочища Гора П'ятинка; за станом на 2005 р. збережено 95 могил (у т. ч. 78 надмогильних плит) і 102 хрести, з яких 66 неушкоджених. Див., зокр.: *Михальчишин І.* Козацьке кладовище XVII ст. у м. Кременці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 102–103; *Онищенко В.* П'ятницький козачий некрополь 1648 року // Там само. – С. 175–177.

Отож під датою 11 травня 1651 р. згаданий анонімний щоденник подає інформацію, що такі самі поховання козаки робили й під час цієї облоги Кам'янця-Подільського. Тут знаходимо новини, що після відступу козаків могили загиблих розкопували зубожілі простолюдини, які в розореному краї намагалися знайти якусь поживу, аби вижити. Ось як описує цей епізод автор щоденника: "Iakoz same tak gęste mogiły swiadczą o tim, ze ich tak wielie poginęło, ktore teraz ubostwo odkopuiącz znaiduie na nich suknie dobre y sablye, y strzelbę, a nawet, nie wiem, z iakych superstitiey pogonskych, to hłopstwo przy trupiech grzebli wędzonky, połcie, suhary, borełky z myodem, flyasky z gorzałkamy. Drudzi to sobie tak interpretuią, ze sie znowu pod Kamieniec wroczic obiecali, mowiącz: «Withnicie sobie teraz, Lahowie! znowu was nawiedziemi!»"[32].

Повний текст цього джерела українською мовою М. Грушевський вмістив на сторінках своєї "Історії України-Руси". У його перекладі цей уривок звучить таким чином: "І самі густі могили свідчать, що їх [козаків] багато згинуло. Убогі люде й тепер їх відкопують, і знаходять там добрі сукні, шаблі, рушниці, а навіть – не знаю, з яких уже поганських забобонів – ті хлопи при трупах ховали шинки, солонину, сухарі, барильця з медом, пляшки з горілками. Дехто так то собі толкує, що вони сподівалися назад вернутися під Камінець і говорили: «Одітхніть тепер собі, Ляхи! знову вас навістимо!»"[33].

Цінність цього повідомлення полягає, зокрема, в тому, що воно перелічує предмети в могилах, які не зберігаються в землі довгий час і тому не можуть бути виявлені під час археологічних досліджень (зокрема, якісь харчі або барильця з медом, що були, мабуть, дерев'яними). Автор щоденника наводить нетипове пояснення щодо присутності цих предметів у могилах, яке побутувало у декого зі шляхетського, духовного або міщанського середовища. Мешканці Кам'янця-Подільського, отже, підозрювали, що козацьке військо просто робило запаси і мало намір повернутися під мури міста, використавши закопану зброю та харчі під час нової облоги. Подібна інтерпретація випливала з тієї розгубленості мешканців, які зіткнулися з дивною і незрозумілою для них світоглядною традицією українських козаків.

Отже, кам'янецький щоденник 1651 р. є добрим доповненням до тих фольклорних та археологічних джерел, які ми маємо для вивчення проблематики обрядовості козацьких поховань. В українській історіографії цей документ було використано М. Грушевським ще у 1928 р., хоч і зовсім в іншому контексті. Незважаючи на це, той факт, що він не залучався дослідниками до вивчення світогляду козацтва, наштовхує на деякі роздуми. Це стосується тенденції у науці, коли археологи у своїх дослідженнях не часто послуговуються писемними джерелами, так само, як історики – археологічними. У цьому ж випадку маємо таке добре поєднання, коли рукописне джерело XVII ст. додає істотні відомості до тогочасних археологічних пам'яток.

Ярослав Федорук (Київ)

---

[32] ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 500.

[33] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 242.

ЗАПИСНА КНИГА ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ 1730 РОКУ

Наприкінці червня минулого 2011 р. під час пошуків нових джерел для студій Гетьманщини доби Данила Апостола в Науково-історичному архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук вдалося виявити записну книгу Лубенського полку за 1730 р. Як folio, без початку, загальною кількістю 63 аркуші, вона зберігається у фонді 115: "Колекції рукописних книг" під номером одиниці зберігання 456 як "Записная полковая книга полковника Лубенского полка Апостола"[1]. В архівній довідці зазначено, що "Всього в од. зб. арк. 63 арк. (в т. ч. 63 (в ¼ величини) вкладено окремо. Верхні кути з арк. 25 пошкоджені пліснявою. Початок і кінець (без нумерації) обірвані, кут палітурки обірваний". Після арк. 46 залишилися сліди від вирваних аркушів.

З-поміж усіх полків Гетьманщини Лубенський полк, до складу якого за доби Данила Апостола входило 11 сотень: полкова Лубенська, Глинська, Городиська, Лохвицька, Лукомська, Пирятинська, Роменська, Сенчанська, Смілянська, Чигирин-Дубровська і Чорнуська, був найчисельнішим. Згідно з універсалом гетьмана Д. Апостола від 12 серпня 1731 р., коли відряджали Українську "лінію копати", кількість козаків за табелем у полку сягала 14 236 чоловік[2].

Лубенським полковником середульший син гетьмана – Петро Апостол став у жовтні 1728 р. за "указом монаршим з тайного верховного совета"[3] і утримував полковницький пернач аж до 1757 р.[4]. Натомість його молодший брат – Павло Апостол трохи раніше, ще 8 жовтня 1727 р. прийняв із рук батька майже спадкове полковництво Миргородського полку[5]. Влітку ж 1730 р. обидва брати склали присягу в соборній Миколаївській церкві у Глухові[6]. В одному з листів до гетьмана про це, власне, писав канцлер Г. І. Головкін, що *"двум сыновьям его велено быть полковниками: Павлу – миргородским, Петру – лубенским"*[7]. Обидва брати як полковники внесені до оригінального списку – *"виденї4"* генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів за 1730 р.[8].

---

[1] Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далі – Архив СПбИИ РАН). – Колл. № 115: Коллекция рукописных книг. – Оп. 1. – Ед. хр. № 456. – 63 л.

[2] Материалы для отечественной истории / Изд. Михаил Судиенко. – К., 1853. – Т. I. – С. 98, 113, 118.

[3] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская старина. – 1894. – Т. XLV. – С. 258.

[4] Донесення лубенського полкового обозного Івана Кулябки про призначення його лубенським полковником на місце полковника Петра Апостола, березень 1756 р. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 1827. – Арк. 2.

[5] Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 641.

[6] Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации. – Ф. 124: Малороссийские дела. – Оп. 124/1: 1727–1731 гг. – Д. 30. – Л. 47, 48–48об.

[7] РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 641.

[8] Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów. – Księgozbiór Krzyżanowskich w Czerpowodach. – Sygn. 269 (Krz.): Akta kozackie z lat 1596–1723. – Str. 1. Оригінал; копія: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309: НТШ. – Оп. 1. – Спр. 2496. – Арк. 1.

У "Короткому описі Малоросії" за списком Кирила Розумовського під 1727 р. з цього приводу зафіксовано, що "тогда жъ сину гетманскому, Павлу Апостолу, на мѣстѣ отческомъ дано полковничество миргородское, а меншій сынъ гетманский Петръ Апостолъ, въ Петербургѣ былъ при дворцѣ государевомъ, котораго тогда жъ, по отставкѣ от полковничества Андрея Марковича, въ кандидатахъ на полковничество лубенское полчане просили, но не заразъ получили"[9]. Справа в тому, що свого часу, коли виникла справа наказного гетьмана Павла Полуботка, Петро змушений був залишитися як заручник за батька у Санкт-Петербурзі й відомий як автор франкомовного щоденника за 1725–1727 рр.[10]. За свідченням австрійського історика Йоганна Християна Енгеля – автора "Історії України й українських козаків", що побачила світ у Галле 1796 р., Петро Апостол вільно володів латиною, французькою, німецькою, італійською, польською мовами. Ймовірно, саме він мав безпосередній стосунок, хоча Б. Крупницький не без підстав сумнівався з цього приводу, до німецької публікації біографії батька – новообраного гетьмана (General von Klein-Russland), що вийшла друком на сторінках лейпцизького часопису "Die Europäische Fama"[11], та окремої спеціальної брошури, присвяченої життєпису Д. Апостола, що побачила світ у Берліні того ж таки 1728 р.[12]. Можливо, Петро Апостол також мав якесь відношення і до поданої інформації про батька, яка увійшла до третьої частини спогадів німецького (брауншвейзько-ганноверського) посланника Фрідріха Християна Вебера, що вийшли друком 1740 р. в Ганновері у книзі під назвою "Das veränderte Russland" ("Змінена Росія"). Тут, до речі, згадано, що в серпні 1728 р. цар Петро II подарував лубенський регімент, в якому – 6000 козаків, молодшому синові гетьмана – полковнику Петрові Апостолу[13]. За іншими даними, лубенським полковником він був "пожалован" на гетьманському банкеті у Москві 7 квітня 1728 р., коли перебував з іншою козацькою старшиною з нагоди коронації Петра II, а 9 серпня отримав імператорську грамоту з Колегії іноземних справ на цей уряд "с повеленіемъ" жити у Москві, відтак лише влітку 1730 р. його відпустили в Україну зі старої російської столиці[14].

---

[9] Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі. – К., 2012. – С. 113.

[10] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – Ф. VIII: Київський університет св. Володимира. – № 133 м/79. – Арк. 4–127. Частину цього щоденника переклав російською мовою О. Лазаревський: *Л[азаревский] А.* Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – Июль. – Отд. 2. – С. 100–155.

[11] Die Europäische Fama, welche den gegenwärtingen Stand der vornehmsten Höfe entdecket.– Leipzig, 1728. – T. 315.– S. 217–230; *Крупницький Б.* Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р. // Наук. зб. Українського вільного ун-ту в Празі. – Прага, 1942. – Т. III. – С. 215.

[12] Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kozacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen. – Berlin, 1728. – 8 s.

[13] *Weber, Friedrich Christian.* Des veränderten Ruslands Dritter Theil, die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaysers Petri Secundi, und sonst alle vorgefallenen Merkwürdigkeiten in sich haltend. – Hannover, 1740. – S. 148.

[14] *Лазаревский А. М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в. (Апостолы) // Русский архив. – М., 1875. – № 1. – С. 94; *Модзалевский В. Л.* Апостолы // Малороссийский родословник: В 4 т. – К., 1908. – Т. I: А–Д. – С. 7–8.

Хай там як, але авторство записної книги за 1730 р. приписано саме лубенському полковникові. Певним аналогом до неї може послужити записна книга прилуцького полкового осавула Михайла Мовчана, хоча вона, на відміну від Лубенської полкової книги 1730 р., містить вкраплені окремі літописні уривки[15]. Очевидно, записну книгу все ж таки вів полковий писар Степан Савицький[16] чи під його орудою хтось із канцеляристів Лубенської полкової канцелярії?

У записній книзі Лубенського полку зафіксовано записи від початку серпня 1730 р. Тут містяться різноманітні документи, а саме: вироки, "мненія", супліки, відомості про полкову артилерію по сотнях, кількість дворів козаків та посполитих, табелі порцій та рацій, призначених для забезпечення розквартированих у Гетьманщині полків російської армії, копії листів, грамот і т. п.

13 серпня 1730 р., для прикладу, датовано вирок у справі Івана Свічки з Федором Кобкалом, в якому згадується про участь Іллі Александровича у низовому Сулацькому поході 1726–1727 рр.[17]. "Сулацька" тема звучала і у справі Петра і Василя Савичів з бунчуковими товаришами Федором і Яковом Василієвичами, у якій йшлося "о горѣлка*х*, в Сулацѣ продава*н*них". Савичі продали "дєв4*т* куфъ оковитой, чтири куфи сивухи", а грошей Василієвичам не віддали, звідси і пішла тяжба на 340 рублів[18]. Супліка лохвицьких городових козаків Карпа Черкасця, Матвія Дуза і Микити Ярмоленка до лохвицького сотника Федора Яковича стосувалася забезпечення під час Сулацького походу, за розпорядженням тодішнього лубенського полковника Андрія Марковича, кіньми та волами, яких брали у бездітних вдів та незаможних козаків, а ті тепер вимагали повернути за них гроші. У супліці фігурують колоритні й традиційні українські імена та прізвища козаків: Кирило Слинко, Ілько Гладуненко, Іван Кириченко, Данило Шамкало, Іван Жук, Охрім Горпиненко, Михайло Гарасченко, Каленик Лисак і Семен Овдієнко. Тому козаки спершу звернулися зі скаргою до лохвицького сотника Василя Стефановича й жалобливо просили розгляду і милості[19].

Інший вирок, датований 2 серпня, стосувався родинних суперечок, зокрема справи мачухи Меланії Омелянівни Гамалії з пасинками вдови бунчукового товариша Михайла Гамалії – Федори Думитрашкової – Олександром, Йосипом і Федором Гамаліями. Цікава інформація про юнака Самійла, який із представниками славетного роду Гамаліїв "в Кієвѣ совокупно на ква*р*тєрѣ зостава*л* ради шко*л* латински*х*"[20].

29-м серпня датовані відомості про спірне орне поле, ниву край шляху – "по тракту к Лу*б*н4*мъ* ла*нъ*" в с. Єнківцях Лубенської полкової сотні[21].

Під датою 6 вересня 1730 р., неділі, наприклад, записано, що у с. Волошинівці Глинської сотні Семен Слюз і лохвицький писар Балясний провели слідство з

---

[15] *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – № 1 (январь). – С. 57–84.

[16] *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С. 130.

[17] Архив СПбИИ РАН. – Колл. № 115. – Оп. 1. – Ед. хр. № 456. – Л. 4об.

[18] Там само. – Л. 16–17.

[19] Там само. – Л. 27–27об.

[20] Там само. – Л. 7–8.

[21] Там само. – Л. 2.

приводу кримінального випадку – вбивства глинського сотниченка. Під час розслідування випливли факти пограбування глинським сотником і ротмістром Жуком з компанійцями рухомого і нерухомого майна, а саме худоби, грошей, харчів та інших речей ("прочією р;хлядю") з відповідними грошовими оцінками пограбованого майна[22]. Стосовно згаданого села, то від 4 жовтня 1730 р. відомий лист гетьмана Д. Апостола лубенському полковникові Петру Апостолу про вирішення суперечки за це село між значковими товаришами Афанасієм, Яковом і Петром Жуковськими та їхнім дядьком Афанасієм Жуковським[23].

Відомість, підписана значковим товаришем Гаврилом Роздайбідовським, зафіксувала, що полкова артилерія, яка розміщувалась у Ромнах, мала у своєму розпорядженні 8 спіжових, тобто мідних, гармат на добрих станках, 1 куфу, на п'ядь неповну, пороху, 1052 великих і малих куль, двоє залізних ботв, 5 фунтів залізного дробу, 27 пар кінських підков, 21 залізну загвіздку і двоє "шопел"[24]. Лубенська сотенна артилерія виглядала вже менш престижно, бо, крім 8 спіжових гармат, мала одну залізну, яка однак була "нєугодна к стрєлянію, понєжє запущєна үжє лєжит отдавна под ратушєю спорчєна", а також 1 залізну гаківницю й не мала у своєму розпорядженні жодного коня[25]. У Глинській і Смілянській сотнях гармат не було жодної[26]. У містечку Вереміївці Чигирин-Дубровської сотні було 4 мідних гармати, але й ті – без станків і без окову через те, що прилуцький полковник Гнат Ґалаґан "о*т* арма*т* все желѣзо до своєго вєремѣєвского дворца ;потреби*л*"[27].

На цю тему відомий також лист гетьмана Данила Апостола лубенському полковнику Петру Апостолу від 8 липня 1730 р. із відповіддю на скаргу війта та міщан Ромнів Роменської сотні на обтяження поштовою повинністю та викосами сіна для Генеральної військової артилерії[28].

Наприкінці записної книги поміщені дві таблиці. Перша з них, під назвою "Сколко в ономъ По*л*ку по новоучин*є*н*но*мъ сєго *ж* 1730 году козаковъ и посполити*хъ* люд*є**й* з імєнни*хъ* реє*с*тровъ"[29], що подана тут мовою оригіналу, добре ілюструє соціальну, майнову диференціацію козацтва і поспільства, його поділ на різні станові категорії за майновим цензом: "можних", "середніх", "тягло убогих", "піших, крайнє убогих" (див. таблицю 1). Характерно, що в книзі вміщено інструкцію значковим товаришам Лубенського полку, щоби, складаючи реєстр: 1) козаків і посполитих записувати не хатами, а дворами; і 2) вирізняти, хто "середній", хто "тягло убогий", а хто "піший і крайнє убогий"[30].

---

[22] Там само. – Л. 19.
[23] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 835. – Арк. 3.
[24] Архив СПбИИ РАН. – Колл. № 115.– Оп. 1. – Ед. хр. № 456. – Л. 20, 23.
[25] Там само. – Л. 20об.
[26] Там само. – Л. 21, 21об.
[27] Там само. – Л. 23.
[28] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3493. – Арк. 2.
[29] Архив СПбИИ РАН. – Колл. № 115. – Оп. 1. – Ед. хр. № 456. – Л. 47.
[30] Там само. – Л. 23.

Таблиця 1

Кількість дворів козаків та посполитих, згідно з іменним реєстром 1730 р., в 11 сотнях (полкова Лубенська, Сенчанська, Лохвицька, Глинська, Роменська, Смілянська, Городиська, Чорнуська, Пирятинська, Лукомська, Чигирин-Дубровська) **Лубенського полку**

Число дворовъ козаковъ					*Число дворовъ посполитихъ*				
можныхъ	сєрєдниxъ	т4гло убогихъ	пѣших краинє убогихъ	**Ітого**	можныхъ	сєрєдниxъ	т4гло убогихъ	пѣших краинє убогихъ	**Ітого**
163	201	274	194	*839*	117	168	173	226	*684*
220	405	760	923	*2308*	52	157	490	1097	*1796*
45	221	221	376	*863*	11	107	220	429	*767*
130	387	707	413	*1637*	22	96	716	778	*1612*
63	175	457	254	*949*	2	24	236	332	*594*
245	470	708	544	*1967*	79	246	823	1038	*2186*
87	310	701	283	*1381*	3	31	358	532	*924*
107	210	494	316	*1127*	49	121	805	756	*1731*
74	51	66	143	*334*	70	72	170	466	*778*
144	223	198	196	*761*	33	179	158	606	*1276*
154	397	590	394	*1535*	36	209	1087	1224	*2556*
1432	***3050***	***5176***	***4036***	***13694***	***474***	***1410***	***5536***	***7484***	***14904***

Всєго: 28 598

1730 р. – час розміщення на зимових постоях – вінтерквартирах російських драгунських і кавалерійських полків на території Гетьманщини, які вимагали провіанту, що збирався зазвичай “з обивателів”[31]. З цього приводу збереглася ціла

[31] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3328: Справа про розташування в Малоросії на вінтерквартирах драгунських і ландміліційних полків (1730 р.). – Арк. 2–2зв. Оригінал.

низка універсалів та листів Данила Апостола, і в тому числі до його сина, лубенського полковника про утримання населенням російських полків, порядок видання провізії для особового складу та фуражу для коней – так званих порцій та рацій, сіна etc.[32]. Порції та рації – натуральний податок (харчі для людей, паша для коней), який мусили давати місцеві мешканці російським військам (10 драгунських і піхотних полків), що за наказом Петра I були розквартировані на українській території, й не в останню чергу – для контролю над не до кінця упокореною післямазепинською Гетьманщиною[33]. Певною заслугою гетьмана Д. Апостола було обмеження до шести кількості “консистентів” – розквартированих на постоях у Гетьманщині російських полків, які завдавали їй значних і постійних збитків, невідступно вимагаючи провізії та фуражу. В записній книзі за жовтень 1730 р. вміщена “Табелъ, означающая сколко в Лубенском полку імѣтся дворового числа козаковъ и посполитих и сколко на ихъ видѣлено порцій и рацій” на Тверський і Азовський російські полки[34] (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Табель про кількість дворів козаків і посполитих Лубенського полку із відповідним зазначенням порцій і рацій

<table>
<tr><th rowspan="2">Звання штабу ротам і сотням</th><th colspan="3">Число дворів</th><th colspan="2">Число</th></tr>
<tr><th>козаків</th><th>посполитих</th><th>разом</th><th>порцій</th><th>рацій</th></tr>
<tr><td>в сотні Лохвицькій штабу Тверського полку і одної роти Азовського полку в с. Пісках</td><td>1637</td><td>1612</td><td>3249</td><td>30</td><td>100</td></tr>
<tr><td>в Глинській Тверського полку рота гренадерська</td><td>863</td><td>767</td><td>1630</td><td>114</td><td>136</td></tr>
<tr><td>в Пирятинській Тверського полку 1 рота і Тобольського одна рота</td><td>1535</td><td>1525</td><td>3060</td><td>109</td><td>134</td></tr>
<tr><td rowspan="2">в сотні Чигирин-Дубровській у Вереміївці Тверського полку 2 рота і компаній</td><td rowspan="2">316</td><td rowspan="2">1718</td><td rowspan="2">2034</td><td>105</td><td>133</td></tr>
<tr><td>21</td><td>21</td></tr>
<tr><td>в сотні Смілівській 3 рота Тверського полку</td><td>832</td><td>684</td><td>1916</td><td>105</td><td>134</td></tr>
<tr><td rowspan="2">в Лубенській 4 рота Тверського полку в с. Новаках в с. Вовчку 8 рота</td><td></td><td></td><td></td><td>105</td><td>133</td></tr>
<tr><td>1967</td><td>1796</td><td>4216</td><td>106</td><td>133</td></tr>
</table>

[32] Детальніше про це див.: *Пришляк В*. З листування Данила Апостола // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 400–401; Док. № 3. – С. 407–408.

[33] *Нечипоренко П.* Про “порції” та “рації” на Гетьманщині 1725–1750 рр. Матеріяли про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Чернігівському та Ніженському // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Т. XX. – С. 175–198.

[34] Архив СПбИИ РАН. – Колл. № 115.– Оп. 1. – Ед. хр. № 456. – Л. 55.

в Роменській сотні Тверського полку 5 рота в селі Житньому під городом на Засуллю півроти 7 компаній				106	132
				52	67
	2308	1796	4104	32	32
в повіті Констянтинівському півроти 7		800	800	51	66
в Чорнуському полку полку Тверського рота 7	761	1246	2037	106	133
в Лукомській компанії	283	922	1205	105	132
				11	11
в Сенчанській Азовського полку рота	949	594	1544	105	133
в Городиській того ж полку рота	334	790	1124	53	64
разом у Тверський полк				1094	1434
на Азовський і Тобольський	12102	15247	28149	375	458
на аптеку і компанію				74	80
всіх порцій і рацій на полк				1543	1972

Наприкінці записної книги Лубенського полку вміщено копію грамоти новоспеченої російської імператриці Анни Іоанівни, яка вступила “на всероссійский прародительской нашъ престолъ”, від 17 липня 1730 р. за підписом канцлера Г. І. Головкіна, у якій з великою долею напрацьованої імперської демагогії йдеться про намір “полегчение учинить”, а саме до її імператорського указу “убавит и не собирать” податків до Генерального військового скарбу, зокрема тютюнову десятину, мостове, перевізне та гребельне[35].

Таким чином, полкова записна книга лише за один неповний 1730 р., на прикладі одного Лубенського полку, ніби відслоняє завісу часу, щоби допомогти розгледіти і пізнати в історичній динаміці трохи розмиту, проте доволі цікаву картину еволюції, трансформаційних процесів та суспільної стратифікації соціуму козацької автономії за гетьманування Данила Апостола.

Володимир Пришляк (Луцьк)

[35] Там само. – Л. 62об.

ДО ВИВЧЕННЯ СИБІРСЬКОГО ПЕРІОДУ БІОГРАФІЇ І ТВОРЧОСТІ ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО

1. Чи справді заяву "Русскому правительству" передав до редакції журналу "Free Russia" Михайло Павлик?

У червні 1889 р. Грабовський і ще п'ятеро засланців, які перебували у Балаганську Іркутської губернії, відгектографували і поширили заяву "Русскому правительству"[1], якою протестували проти жорстоких дій влади у перебігу "якутської історії" 22 березня 1889 р.[2]. Як свідчив сам Грабовський у листі до Івана Франка від 1 листопада 1894 р., протест "Русскому правительству" "був передрукований почасти в англійському перекладі в часописі «Free Russia»"[3]. І хоча на підставі цитованого листа письменника ще за його життя про вміщення частини протесту в часописі "Free Russia" було згадано в статті Осипа Маковея[4], звідки, як пише Валентина Поважна, "цей факт перейшов у всі праці про П. Грабовського"[5], аж дотепер його відповідне свідчення залишалося неконкретизованим: згадувану англомовну публікацію не було розшукано[6], що спричинилося до низки хибних тверджень стосовно її характеру та обставин появи друком.

У непідписаній лондонській нотатці "The Balagansk Protest"[7] було наведено два речення із заключної частини заяви "Русскому правительству", описано спосіб її

---

[1] Публікації повного тексту заяви "Русскому правительству" див.: *Кантор Р.* Памяти Вик. Павл. Кранихфельда: (К истории Якутской драмы 1889 года) // Каторга и ссылка. – 1922. – Сб. 4. – С. 185–187; Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях / Упор., вступ. ст. та прим. О. І. Кисельова, В. М. Поважної. – К., 1965. – С. 118–122.

[2] Надія Гаєвська помилково пише, що в заяві "Русскому правительству" "викривалася Карійська трагедія" (див.: *Гаєвська Н. М.* Вивчення творчості Павла Грабовського. – К., 1989. – С. 24; *її ж.* Павло Грабовський: Нарис життя і творчості. – К., 1994. – С. 14).

[3] *Грабовський П.* Зібрання творів: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3. – С. 215. (Далі покликаюся на це видання в тексті, вказуючи том і сторінку).

[4] "Часопис «Free Russia» передрукував частину цього протесту по-англійськи" (*Маковей О.* Павло Грабовський: Дещо про його життя і діяльність // Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. – С. 225).

[5] *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Семінарій. – К., 1966. – С. 12. Також див.: *її ж.* Грабовський у критиці // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 110. Дослідниця, зрозуміло, перебільшила, зазначивши, що йдеться про "всі праці".

[6] Вміщені в російськомовній нелегальній зарубіжній пресі повідомлення про заяву "Русскому правительству" та подальшу долю засланців, які її підписали, публікацію витягів із заяви у виданні "За сто лет (1800–1896): Сборник по истории политических и общественных движений в России" (London, 1897. – Ч. 1. – С. 235–236), укладеному Володимиром Бурцевим за участі Сергія Степняка-Кравчинського, зареєстровано у статті про Грабовського у вид.: Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь. – М., 1934. – Т. III. – Ч. 2. – Стлб. 945–947 (далі – ДРДР). Однак, наскільки мені відомо, біографи Грабовського ніколи до відповідних публікацій не зверталися, їх навіть не включено до бібліографічного покажчика Мирослава Мороза "Павло Грабовський" (К., 1964).

[7] Free Russia: The Organ of the Ehglish "Society of Friends of Russian Freedom". – London, 1890. – June. – No. 1. – P. 16. Як з'ясувала Євгенія Таратута, автором нотатки про балаганський протест (як, власне, і майже всього числа) був організатор і редактор часопису Степняк-Кравчинський (див.: *Таратута Е.* С. М. Степняк-Кравчинский – революционер и писатель. – М., 1973. – С. 421–422). За її даними, перше число щойно започаткованого часопису побачило світ 24 травня 1890 р. (див.: Там само. – С. 423).

поширення та резонанс, названо засланців, які її підписали – зокрема, і рядового Грабовського (“Grabovsky, a private”)[8]. Джерелами, використаними в публікації, були, за свідченням її автора, інформації численних кореспондентів із Сибіру. Тобто лондонська нотатка, про що свідчив і Грабовський, не є власне публікацією заяви засланців Балаганського округу, як твердять – не бачивши самого часопису “Free Russia” – деякі дослідники[9].

Ознайомлення з цією нотаткою дає підстави критично висловитися стосовно узвичаєного уявлення про те, яким чином заява “Русскому правительству” потрапила до редакції лондонського видання. Іван Денисюк, висвітлюючи контакти Михайла Павлика з українськими письменниками, зокрема, зазначив, що він “посилає книги і журнали на каторгу Павлу Грабовському[10], [...] у нього Леся Українка просить подати їй адресу Грабовського, статті якого Павлик друкує у «Народі». З вдячністю Павло Арсенович називає Павлика братом. На нашу думку, саме Павлик постарався надрукувати протест Грабовського «Русскому правительству»[11] за кордоном. Цей протест був надрукований у лондонському журналі «Вільна Росія», органі лондонської організації революціонерів «Товариства друзів вільної Росії». З організаторами цього товариства – Степняком-Кравчинським та М. В. Войничем (чоловіком автора «Овода») – Павлик мав дуже тісні ділові зв’язки. Чимало учасників цього товариства пишуть Павликові листи на редакційних бланках журналу «Вільна Росія». З другого боку, в архіві Павлика зберігаються відбиті на гектографі листи-протести проти Якутської трагедії”[12]. Цю ж аргументацію було повторено у

---

[8] Твердження, що Грабовський був тоді рядовим, є помилковим, оскільки ще до початку балаганського заслання його виключили з військового відомства (див.: Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. – С. 104–105). У матеріалах балаганської справи він фігурував як син псаломника (див.: Там само. – С. 134–135, 141).

[9] Див., напр.: *Кисельов О. І.* Павло Грабовський: Життя і творчість. – Перероб. і доп. вид. – К., 1959. – С. 54; *Денисюк І.* Михайло Павлик. – К., 1960. – С. 82; *Качкан В. А.* Михайло Павлик: Нарис життя і творчості. – К., 1986. – С. 42. Реферуючи в публікаціях 1964 і 1966 рр. відповідне місце статті Маковея, Поважна слушно писала про надрукування в часописі “Free Russia” частини заяви “Русскому правительству” (див.: *Поважна В. М.* Грабовський у критиці. – С. 110; *її ж.* Павло Грабовський: Семінарій. – С. 12). Проте висвітлення цього епізоду в інших її працях дає читачеві підстави гадати, що йдеться про повну публікацію заяви (див., напр.: *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Літературний портрет. – К., 1962. – С. 13; *її ж.* Павло Грабовський // Історія української літератури другої половини XIX ст. – К., 1979. – С. 274; *її ж.* Павло Грабовський (1864–1902) // Історія української літератури другої половини XIX ст. – Вид. 2-е. – К., 1986. – С. 253).

[10] Помилкове твердження: Грабовський ніколи не перебував на каторзі. Воно некритично повторено у вид.: *Качкан В. А.* Михайло Павлик. – С. 42.

[11] Текст заяви склав саме Грабовський, але, як він писав у листі до Сергія Єфремова від 8 червня 1902 р., “за згодою та з припоруки товариства” (Листи Павла Грабовського до Сергія Єфремова / Підгот. М. Сиваченко; вступ. замітка Р. Г[орбовець] // Слово і час. – 1993. – № 9. – С. 39). Тому трактувати цей документ як одноосібний не випадає. Слідом за Денисюком так само некоректно висловлюється в даному питанні Володимир Качкан (див.: *Качкан В. А.* Михайло Павлик. – С. 42). Слушні уваги стосовно помилковості поширеного твердження, що саме Грабовський був ініціатором складання заяви “Русскому правительству”, див.: *Чорновіл В.* Павло Грабовський в іркутській в’язниці (1889–1892) // *Чорновіл В.* Твори: У 10 т. – К., 2002. – Т. 1. – С. 232–239.

[12] *Денисюк І.* Михайло Павлик. – С. 82.

стислому вигляді в літературному портреті Поважної "Павло Грабовський"[13]; в обох випадках ішлося лише про припущення. Відтоді жодних додаткових матеріалів на доказ причетності Павлика до появи аналізованої публікації в журналі "Free Russia" не було оприлюднено. Тому принаймні дивно, що наведене припущення і в пізніших працях Поважної, і в дослідженні Володимира Качкана про Павлика фігурує вже як цілковито доведена теза[14].

З'ясування дати публікації лондонського видання вияскравлює неприйнятність аргументації Денисюка. Дослідник цілком слушно пише про те, що Павлик друкував статті Грабовського на сторінках "Народу", листувався з ним тощо. Але добре відомо, що на час появи в часописі "Free Russia" аналізованої публікації Грабовський ще не мав жодних контактів не лише з Павликом, а й ні з ким у Галичині.

Обставини і хронологію налагодження контактів Грабовського з Галичиною можна відтворити на підставі його автобіографічного листа до Василя Лукича від 10 серпня 1893 р.: "1890 року один приятель прислав мені кілька вирізок про галицько-руське письменство, що друкувалися в «Елизаветгр[адском] вестнике»[15]; і не сказати, як мене тоді обрадували оті вирізки! З них я вперше узнав, які українські часописі видаються в Галичині, і почав надсилати до «Зорі» свої вірші[16]. Трохи пізніше я відібрав збірник д. Франка «В поті чола» і, найшовши на окладці адрес автора, почав і до нього посилати свої твори, яко редактора часописі «Народ». [...] Першим відповів мені з галичан д. Франко [...]" (3, 199)[17].

Власне, лише наведеної цитати з листа Грабовського і коментарів до неї достатньо, щоб відхилити обговорювану версію Денисюка (підтриману й іншими дослідниками)[18]. Існують і додаткові контраргументи. Так само пізнішого часу сто-

---

[13] *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Літературний портрет. – С. 13.

[14] *Її ж.* Павло Грабовський. – С. 274; *її ж.* Павло Грабовський (1864–1902). – С. 253; *Качкан В. А.* Михайло Павлик. – С. 42.

[15] Див.: *Полтавец С.* [*Шелухин С.*]. Что сделала малорусская интеллигенция для своего народа в Австрии? // Елисаветградский вестник. – 1890. – № 87. – 24 апр. – С. 1–2; № 94. – 2 мая. – С. 2–3; № 101. – 12 мая. – С. 2–3; № 105. – 18 мая.– С. 2–3. Рецензія Михайла Комарова на серію статей Шелухина з'явилася в журналі "Зоря" (1890. – Ч. 23. – С. 362–363). Фрагмент рецензії наведено за рукописом Комарова (без вказівки на публікацію в "Зорі") у студії Андрія Музички "М. Комаров як критик і літературознавець" (Літературний архів. – 1930. – № 3/6. – С. 64–65). Про названі статті Шелухина у зв'язку з вивченням творчої біографії Грабовського див.: *Дудко В.* Історія одного перекладу, або Ким виявився "невідомий" автор? // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 183.

[16] Грабовський дебютував у "Зорі" добіркою із шести поезій у листопаді 1890 р. (Ч. 21. – С. 222–223; підпис: Г. А. Панько).

[17] Перший лист від Франка, написаний у вересні 1891 р. ("по одержанні перекладів з Рамшева [Петра Якубовича]", які Грабовський надіслав у квітні), він дістав у листопаді на адресу Андрія Журавського (3, 180–181, 182, 191, 192). Жодні відомості про Журавського (близько 1862 – не раніше 1892 рр.), з яким Грабовський відбував заслання у Балаганську, у коментарях до його епістолярію не подаються, хоча відповідні матеріали давно зібрано (див.: *Рябінін-Скляревський О.* З революційного українського руху 1870–80 рр.: Єлизаветградський гурток // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 113, 116–117; *Тулуб О.* Олександер Тарковський та його "Начерк історії революційного руху в м. Єлизаветі" // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 242; ДРДР. – Т. III. – Ч. 2. – Стлб. 1438–1439).

[18] Інтригує інформація Денисюка про те, що "в архіві Павлика зберігаються відбиті на гектографі листи-протести проти Якутської трагедії" (*Денисюк І.* Михайло Павлик. – С. 82) – не знати, правда, чиї саме. Як випливає з контексту повідомлення дослідника,

суються пов'язані з виданням часопису "Free Russia" та діяльністю Фонду вільної російської преси (а не Товариства друзів російської свободи, як помилково зазначив Денисюк, а за ним і Поважна[19]) контакти Павлика зі Степняком-Кравчинським та Михайлом Войничем. Хоча Павлик познайомився зі Степняком-Кравчинським, коли у 1879–1881 рр. жив у Женеві, про актуалізацію їхніх контактів у період започаткування часопису "Free Russia" нічого не відомо. Прикметно, що "Народ" умістив найпершу інформацію про нове лондонське видання лише в березні 1891 р.[20]. Войнич потрапив до Лондона лише в жовтні 1890 р.[21], а першого листа до Павлика написав 27 липня 1891 р. – через місяць після заснування Фонду вільної російської преси, у справах якого і звертався до адресата, апелюючи до його давніших контактів зі Степняком-Кравчинським[22].

Сказаного, на мій погляд, цілком достатньо, щоб твердити, що заява "Русскому правительству" (чи її фрагмент) потрапила до редакції часопису "Free Russia" не за посередництва Павлика, а іншим, поки не з'ясованим шляхом[23].

2. Стаття "Несколько слов об украинском писателе Порфирии Кореницком" (1891): невисвітлені контексти

1995 р. Євген Нахлік запровадив до наукового обігу першу редакцію статті Грабовського про Кореницького – "Несколько слов об украинском писателе Порфирии Кореницком" (підпис: Панько; авторська дата: 1891 р.)[24], надрукувавши її за

ідеться не про балаганську заяву, відтак ці відомості, якщо вони й відповідають дійсності, не надаються для аргументації обговорюваної дослідницької версії.

[19] Див.: *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Літературний портрет. – С. 13.

[20] Див.: *М. К.* "Free Russia" (Свобідна Росія) // Народ. – 1891. – Ч. 6. – 15 берез. – С. 87–88.

[21] Див.: *Таратута Е.* С. М. Степняк-Кравчинский – революционер и писатель. – С. 448.

[22] Див.: *Денисюк І.* Українські друзі Е. Л. Войнич // Україна. – 1956. – № 6. – С. 15; *Таратута Е.* Зачем Э. Л. Войнич приезжала во Львов? // Огонек. – 1956. – № 15. – С. 27.

[23] Власне, і самі в'язні іркутської тюрми мали змогу передавати матеріали до нелегальної преси поза межі Російської імперії, про що свідчить у спогадах Микола Мєлков (Кочуріхін), який перебував у цій тюрмі восени 1892 р. дорогою на каторгу: "В последние дни Кранихфельд заставил меня и Архангельского написать подробно о нашем деле и процессе. Впоследствии я мог убедиться лично, что записки эти достигли своего назначения. В Акатуе как-то была получена книжка «С родины и на родину», в которой П. Л. Лавров поместил короткую заметку о нашем процессе, а еще позже, в 1904 г., в Нью-Йорке, в старом номере журнала «Прогресс», издававшемся Ис. Гурвичем, я мог прочитать полностью то, что я писал 12 лет тому назад в Иркутской тюрьме" (*Мелков Н.* Путь на каторгу // Нерчинская каторга. – М., 1933. – С. 95).

[24] Невідома редакція статті Павла Грабовського про Порфирія Кореницького / Передм., публ. і прим. Є. Нахліка // Зб. Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1995. – Т. 5. – С. 181–186. У зібраннях творів письменника відтворювано за автографом текст, що зберігається в архіві Івана Франка у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Ф. 3. – Спр. 3238), – "Порфир Кореницький. (Коротенька замітка)"; авторська дата – серпень 1893 р. Нотатку було вперше надруковано у львівському журналі "Зоря" під назвою "Дещо про Порфира Кореницького" (1894. – Ч. 6; підпис: Павло Граб).

автографом письменника, який походить з архіву Павла Житецького[25]. Новознайдений текст, що його дослідник аргументовано потрактував як "ширший та інформаційно й інтерпретаційно багатший, ніж варіант 1893 р."[26], містить редакторські виправлення, які в харківській публікації не відтворено (проте він усе ж наводить у примітках редакторську примітку, полемічну стосовно одного положення студії Грабовського). На обкладинці відповідного рукопису є помітка: "Статья, предназначенная для «Киевской старины»"[27]. У перебігу підготовки рукопису до наукового використання псевдонім автора здогадно було розшифровано як належний Пантелеймонові Кулішеві, що публікатор статті у харківському виданні, покликаючись на словник Олексія Дея, слушно заперечив[28]. Це, безумовно, твір Грабовського, який – що добре відомо – використовував псевдоніми Г. А. Панько, Панько.

Проте в інших випадках Нахлік, не вивчивши гаразд контекстів статті і обмежившись мінімалістичними преамбулою та коментарем, висловив кілька помилкових тез, які належить спростувати.

Зокрема, він зазначив, що стаття "Несколько слов об украинском писателе Порфирии Кореницком" не з'явилася на сторінках "Киевской старины" "з невідомих причин"[29]. Насправді це не так, і відповідні матеріали давно запроваджено до наукового обігу: її не було вміщено в часописі з цензурних причин. Володимир Данилов ще 1925 р. надрукував основну частину подання Санкт-Петербурзького цензурного комітету від 13 жовтня 1891 р., на підставі якого Головне управління у справах друку ухвалило рішення про заборону статті[30]. Однак про її авторство у поданні не йшлося, відтак ні Данилов, ні пізніші дослідники, які зверталися до його студії[31], не знали, хто був автором забороненої статті.

В архіві київського окремого цензора з іноземної цензури збереглася дотепер не запроваджена до наукового обігу верстка статті, яку розглядали в Санкт-

[25] Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 46987. – Арк. 1–8. Цей матеріал, однак, не зареєстровано в описі фонду Житецького (див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 180–184).

[26] Невідома редакція статті Павла Грабовського про Порфирія Кореницького. – С. 181. Розглядаючи статтю 1891 р., Нахлік трактував її то як редакцію, то як варіант замітки 1893 р. На мій погляд, ідеться все ж про редакцію, яку, власне, і слід вміщувати у зібраннях творів Грабовського, подаючи пізнішу версію в розділі "Інші редакції" чи фіксуючи суттєві відмінності текстів у коментарях.

[27] Там само.

[28] Там само.

[29] Там само.

[30] *Данилів В.* "Киевская старина" по цензурним документам // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 64–65. Дослідник не назвав точної дати подання, обмежившись вказівкою року.

[31] *Вербицька Є. Г.* З розшуків про життя Порфирія Кореницького // Українське літературознавство. – Львів, 1966. – Вип. 2. – С. 65 (дослідниця, обізнана зі студією Данилова, наводить ті ж уступи з подання Юзефовича, але за першоджерелом з архіву Головного управління у справах друку; точної дати подання вона також не називає); *Замлинський В. О., Палієнко М. Г.* "Киевская старина" під царською цензурою // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 70; *Палієнко М.* Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 137.

Петербурзькому цензурному комітеті й Головному управлінні у справах друку[32]. Стаття мала з'явитися у жовтневому числі "Киевской старины" за 1891 р. (її передбачалося розташувати на сторінках 98–102 після завершальної частини студії Миколи Шугурова "Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени"). Однак київський окремий цензор з іноземної цензури Борис Юзефович, звернувши увагу на контроверсійність статті, "приостановил печатание её в ближайшем номере" і 4 жовтня 1891 р. надіслав верстку для прийняття остаточної ухвали про можливість появи відповідної публікації до Головного управління у справах друку[33]. Статтю про Кореницького було заборонено, оскільки, як зазначалося у відгукові Санкт-Петербурзького цензурного комітету, її інспіровано "желанием напомнить о движении украинцев 40-х годов", а комітет вважав необхідним "останавливать всякое проявление мысли о самобытности Украины". Стосовно наведеного у статті сатиричного експромту Кореницького було зазначено: "Хотя эстетические произведения на малороссийском языке пропускаются цензурой, но этот отрывок имеет тенденциозное значение и напоминает украинцу те счастливые для него времена, когда и мысль, и самые его действия проявляли преступное влечение к самобытности"[34].

Верстка містить численні зроблені червоним олівцем цензорські підкреслення та відкреслення – їх, публікуючи досліджувану статтю Грабовського у зібраннях його творів, належить уважно вивчити[35].

У преамбулі до публікації аналізованого твору Нахлік звернувся і до вміщеної у жовтневому числі "Киевской старины" за 1899 р. статті Володимира Науменка "Порфирий Кореницкий – забытый малорусский писатель", у текст якої було інкорпоровано стислу нотатку Миколи Петрова про розшукану ним поезію Кореницького "Нехай" і її саму[36]. "Згадки про статтю Панька-Грабовського про Кореницького в цих матеріалах немає", – зазначив Нахлік[37]. Проте уважне паралельне прочитання аналізованого тексту і названої публікації Науменка однозначно свідчить, що, за винятком нотатки Петрова, *всю* іншу наявну в замітці фактичну інформацію про

---

32 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 16зв.–18. Євдокія Вербицька припускала, що верстка загинула (див.: *Вербицька Є. Г.* З розшуків про життя Порфирія Кореницького. – С. 65).

33 Див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 776. – Оп. 12: 1881 р. – Спр. 50. – Арк. 99.

34 Там само. – Арк. 101зв.–102.

35 Інформація про обставини, що стали на заваді появі аналізованої статті в журналі "Киевская старина", доповнює раніше запроваджені до наукового обігу джерела до теми "Грабовський і російська цензура" (докладно див.: *Дудко В.* "...Знову взявся за перо українське...": Балаганська збірка Павла Грабовського: нові матеріали // Книжник. – 1990. – № 5. – С. 10–13; *його ж.* Збірка П. Грабовського "Кобза": (До історії публікації і поширення) // Актуальные проблемы изучения и преподавания славянских литератур: Тезисы докладов региональной научно-практической конференции (23–24 мая 1991 г.). – Измаил, 1992. – С. 129–131; *його ж.* Дві нотатки про Павла Грабовського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 842–844).

36 *Науменко В.* Порфирий Кореницкий – забытый малорусский писатель // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVII. – Окт. – Отд. II. – С. 11–14.

37 Невідома редакція статті Павла Грабовського про Порфирія Кореницького. – С. 181.

життя і творчість Кореницького запозичено – переважно дослівно – зі статті Грабовського[38]. Про джерело відповідних відомостей Науменко повідомив: "Раньше, чем печатать это стихотворение, мы попытались добыть хоть кое-какие данные о жизни П. Кореницкого, что и удалось нам получить от одного из наших сотрудников, сообщающего сведения о нем со слов свящ. Мартыновича, бывшего сотоварища П. Кореницкого по харьковской семинарии"[39]. Саме Грабовський був тим неназваним кореспондентом часопису, інформації якого щедро використав Науменко (на основі розповідей отця Мартиновича[40] постали як досліджувана редакція статті про Кореницького, так і її пізніша істотно коротша версія, надрукована в "Зорі", – обидва тексти містять відповідні вказівки).

Відтак з'являються підстави твердити про некоректність деяких положень студії Вербицької, котра, не знаючи джерел публікації Науменка, потрактувала її як таку, що доповнює свідчення, наявні в замітці Грабовського, опублікованій у "Зорі"[41]. Мало того, вона протиставила наведеним у публікації Грабовського інформаціям відомості про обставини смерті Кореницького, подані без конкретної вказівки на джерело у "Хрестоматії нової української літератури" Миколи Плевака[42] (їх, як цілком очевидно, запозичено з публікації Науменка, зареєстрованої у списковії літератури, який укладач подав після біографічної сильвети Кореницького)[43].

Потребує корекції і теза Нахліка про те, що статтю Грабовського редагував Житецький[44]. На підставі зіставлення тогочасних автографів Житецького й Науменка з редакторськими правками у тексті статті Грабовського можна твердити, що її підготував до друку Науменко[45].

---

[38] Саме тієї редакції статті, яка була в розпорядженні редакції "Киевской старины", а не друкованої в "Зорі" її стислої версії: львівська публікація не містить усіх характеристик і деталей, які подав Науменко. Пор.: Там само. – С. 182–185; *Науменко В.* Порфирий Кореницкий – забытый малорусский писатель. – С. 11–13.

[39] Там само. – С. 12.

[40] Грабовський товаришував із сином свого інформатора Яковом, з яким навчався у Харківській духовній семінарії (див.: *Сапухіна Л.* Невідомі згадки // Слово і час. – 1992. – № 4. – С. 63–64; *Ротач П.* З комори Селегеня: Тростянецька знахідка // *Ротач П.* Рядки за рядками, літа за літами...: Про те, що було дороге й незабутнє. – Полтава, 2005. – С. 163–165).

[41] Див.: *Вербицька Є. Г.* З розшуків про життя Порфирія Кореницького. – С. 61.

[42] Див.: *Плевако М.* Хрестоматія нової української літератури. – [Харків], 1926. – Т. 1. – С. 121.

[43] Див.: *Вербицька Є. Г.* З розшуків про життя Порфирія Кореницького. – С. 64. Відповідна колізія не є аж такою рідкісною. Так, основним джерелом біографічного нарису Грабовського "Микола Гаврилович Чернишевський" були спогади В'ячеслава Шаґанова про Чернишевського, з яких письменник дослівно запозичив цілі фрагменти, переклавши їх українською. Оскільки джерела названого нарису донедавна не було з'ясовано, деякі дослідники, цитуючи чи реферуючи спогади Шаґанова, підкріплюють його свідчення відповідниками з нарису Грабовського, які саме у Шаґанова й запозичено (докладно див.: *Дудко В.* Джерела статті Павла Грабовського "Микола Гаврилович Чернишевський" // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 326–336).

[44] Див.: Невідома редакція статті Павла Грабовського про Порфирія Кореницького. – С. 185.

[45] Для зіставлення було залучено листи Житецького до Василя Гнилосирова від 7 серпня і 1 листопада 1890 р., 22 січня та 10 березня 1892 р. (ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. –

Насамкінець – про нездійснений намір Олександра Тулуба запровадити аналізовану статтю до наукового вжитку. Джерелом її рукописної копії, яку зробив Тулуб[46], була верстка з архіву київського окремого цензора з іноземної цензури. По-перше, ідеться про копію відредагованої версії статті Грабовського[47]. По-друге, поруч із нею у названій архівній справі зберігається скопійований Тулубом інший призначений для "Киевской старины" матеріал – "Устав славянского общества свв. Кирилла и Мефодия" (1885)[48], також заборонений цензурою[49]. Виглядає, що у другій половині 1920-х рр. Тулуб готував до друку за матеріалами архіву київського окремого цензора з іноземної цензури, зокрема, статті, які не побачили світу на сторінках "Киевской старины". Про його інтерес до відповідної проблематики свідчать і детальна, із просторими цитаціями, характеристика документів з архіву київського окремого цензора за 1880-ті та початок 1890-х рр.[50], і підготовлені на їхній основі публікація "Мих. Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х років: (З матеріялів Київського цензурного комітету)"[51] та низка досліджень, яких не було надруковано[52]. Дослідник знав, хто був автором аналізованої редакції статті про Кореницького – відповідний псевдонім Грабовського розшифровано в укладених ним "Матеріялах до «Словника псевдонімів українських письменників»"[53]. Імовірно,

---

Спр. 4401–4404) і листи Науменка до Євгена Ківлицького від 31 грудня 1889 р. (Там само. – Спр. 7734) та до Гнилосирова від 22 вересня 1891 р. (Там само. – Спр. 4427).

[46] Див.: Там само. – Ф. 209. – Спр. 109. – Арк. 1–7. Інформацію про цей документ із розкриттям авторства Грабовського, але з неточною датою (1894 р.), див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису. – С. 557.

[47] Тулуб, однак, не подав відомостей про наявні у верстці цензорські підкреслення та відкреслення, як зробив це в іншому аналогічному випадку (див. далі).

[48] Див.: ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 109. – Арк. 8–12.

[49] Про цю цензурну заборону давно відомо (див.: *Данилів В.* "Киевская старина" по цензурним документам. – С. 64; *Замлинський В. О., Палієнко М. Г.* "Киевская старина" під царською цензурою. – С. 70; *Палієнко М.* Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово. – С. 137). Однак верстку нездійсненої публікації (див.: ЦДІАК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 60–61зв.) – джерело відповідної копії, в якій відтворено і цензорські підкреслення та нотатки, – дослідники ще не розглядали.

[50] Див.: ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 116, 117. Копії документів про цензурну заборону статей "Устав славянского общества свв. Кирилла и Мефодия" та "Несколько слов об украинском писателе Порфирии Кореницком" див.: Там само. – Спр. 117. – Арк. 191–191зв., 195.

[51] Див.: За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 190–195. (У підзаголовку статті дослідник неточно поінформував про джерело використаних матеріалів: Київський цензурний комітет функціонував лише у 1838–1866 рр.).

[52] У списках праць Тулуба кінця 1920-х рр. зареєстровано, зокрема, такі недруковані його дослідження: "Матеріяли до історії цензури на Україні (по архівних матеріялах)" (чимала праця на декілька друкованих аркушів), "Микола Лисенко та цензура (з архівних матеріялів)", "Лев Толстой та київська цензура (по архівних матеріялах)", "Мих. Комаров та цензура (з архівних матеріялів)" (ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 8. – Арк. 3–3зв.). Укладаючи список публікацій і ненадрукованих досліджень Тулуба, сучасний дослідник помилково подав назву останньої в наведеному переліку праці – "Микола Костомаров та цензура (з архівних матеріялів)". Див.: *Ульяновський В.* Олександр Тулуб – "наративіст і наратолог" на тлі власних епізодичних спогадів // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2006. – Вып. 8. – С. 189.

[53] Див.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Т. XVI. – С. 238.

саме аналізованій редакції статті Грабовського про Кореницького було присвячено студію Тулуба "Матеріали до біографії Павла Грабовського", яка не побачила світу[54]; рукопис її не розшукано[55].

3. Кому було адресовано віршовані послання "До О. Б–ої" та "До О–сі Б–ої"?

Звертаючи увагу на недостатню вивченість інтимної лірики Грабовського (виняток становлять хіба поезії, присвячені Надії Сигиді), Микола Сиваченко писав: "Тут мимоволі з'являються асоціації по контрасту, і найперше – змістовні, насичені необхідними фактами коментарі до любовної лірики Пушкіна, Лермонтова, і не тільки коментарі, а й цілі розвідки, серед яких є зразки, гідні наслідування [...]"[56]. Ці міркування, на мій погляд, не є цілком коректними і потребують застереження. Безсумнівно, орієнтація на наявні поза Україною відповідні фундаментальні праці потрібна. Але дослідник залишив поза увагою питання про джерельне забезпечення таких праць, присвячених Грабовському. Власне, про те, чи могли зберегтися так само добре, як щоденники й епістолярій, приміром, пушкінського чи лермонтовського оточення, матеріали особистого характеру різночинця та ще й засланця Грабовського? Висловлене застереження, звичайно, не слід трактувати як обґрунтування принципової неможливості появи досліджень, необхідність яких цілком слушно обстоював Сиваченко. Йдеться лише про реальні можливості джерельного забезпечення таких праць, міру їхньої докладності.

Вирішення сформульованого Сиваченком завдання – лише один з аспектів дослідження поки що загалом незадовільно опрацьованої широкої теми сибірського оточення Грабовського. Її ретельне вивчення принаймні на основі численних спеціальних публікацій з історії сибірського політичного заслання кінця XIX – початку XX ст. та запроваджених до наукового обігу комплексів архівних матеріалів обіцяє істотно збагатити життєпис письменника, а відтак і джерельну базу для документованого з'ясування творчої історії низки його художніх та публіцистичних творів і коментування епістолярію[57].

Навівши міркування Осипа Маковея про те, що поезії Грабовського "потребують деяких пояснень, деяких відомостей з життя поета, щоб їх правдивість і силу розуміли всі читачі"[58], Сиваченко зазначив: "З цього погляду не становлять винятку й

---

[54] Див.: ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 8. – Арк. 6зв.; *Ульяновський В.* Олександр Тулуб – "наративіст і наратолог"... – С. 190.

[55] Див.: Там само. – С. 189–190.

[56] *Сиваченко М. Є.* Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського. – К., 1988. – С. 215.

[57] Див., напр.: *Дудко В.* Про адресата поезії П. Грабовського "До Б. С–го" // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 7. – С. 86–90; *його ж.* Польський адресат поезії Павла Грабовського "До Б. С–го" // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1994. – [Т.] 2. – S. 186–193. У цих публікаціях з'ясовано, що адресатом послання "До Б. С–го" був не міфічний Броніслав Сєрошевський, як помилково вважалося протягом кількох десятиліть, а польський революціонер Броніслав Славінський.

[58] *Маковей О.* Павло Грабовський: Дещо про його життя і діяльність. – С. 224. Пор. висловлене в листі до Івана Франка (листопад 1891 р.) пояснення самого Грабовського стосовно значної кількості послань у його тогочасному творчому доробку: "[...] кілька вже років я не чую ні рідної мови, ні милого гуку, не бачу життя, що одне дає реальний зміст і щиро сучасні мотиви твору. Тим-то хай Вас не вражають усі ті *«До...»*, що стоять

поезії, які склали збірку «З півночі». Є в ній, наприклад, вірш «До О–сі Б–ої» («Бувають дні: кругом неначе / Усе окриє мертва тьма...»). На жаль, досі дослідники не встановили особи, якій Грабовський присвятив цей вірш. А цій же особі поет присвятив вірш і в збірці «Пролісок»: «До О. Б–ої» («Перед тобою шлях неволі...»)”[59].

Обидві поезії, про які йдеться, не мають авторського датування, їхні автографи не збереглися. Оскільки ці твори не належать до найпопулярніших у творчій спадщині Грабовського, варто навести їх у повному обсязі.

До О. Б–ої

Перед тобою шлях неволі,
І що зустріне – хто вгада?
Не раз від мук на яснім чолі
Застигне думка молода.

Потратить міць на дні острога,
Загинуть жертвою хреста...
Болить душа... благаю Бога,
Щоб проминула доля та!

Щоб стиха навіть не торкнулось
Життя пануючого зло,
А знов до серденька вернулось,
Що в йому квіткою цвіло! (1, 157)

До О–сі Б–ої

Бувають дні: кругом неначе
Усе окриє мертва тьма;
Безумно серденько заплаче,
Розваги тугоньці нема.

Та Бог зна відки промінь стрічі
Цілющим сяєвом майне;
Струмцем поллються дружні річі,
Засвітить сонечко ясне...

Отак на мить передо мною
Тюрму твій образ озарив,
З гіркою долею земною,
З життям пекельним помирив! (1, 369)

Тексти аналізованих послань, як на перший погляд, містять небагато інформації, щоб ідентифікувати особу, до якої їх звернено: у назвах творів зафіксовано скорочено позначені її ім’я і прізвище; Грабовський ненадовго запізнався з нею в тюрмі, якою для адресатки поезій “шлях неволі” не закінчувався. Однак з огляду на те, що

в заголовку трохи не всіх моїх віршів, – оті переспіви власних мотивів, котрі сам часом мушу спостерігати” (3, 184).

[59] *Сиваченко М. Є.* Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського. – С. 215.

персональний склад сибірського політичного заслання кінця XIX ст. докладно вивчено, видобутої із текстів творів Грабовського інформації цілком достатньо, щоб з'ясувати конкретне питання, сформульоване Сиваченком.

На мій погляд, обидва послання було звернено до революціонерки Онисі Давидівни Болотіної (1865, Мстиставль Могильовської губ. – не раніше 1920-х рр.)[60], з якою Грабовський зустрівся в іркутській тюрмі. (Як свідчать матеріали про тогочасних сибірських каторжан і засланців, це єдина особа, що може розглядатися як адресатка аналізованих поезій з огляду на відповідність її імені та прізвища наявним у назвах послань криптонімам і на обставини її життєпису).

Болотіну, яка навчалася в Московському училищі живопису, скульптури й архітектури, було заарештовано 31 березня 1886 р. у Москві як учасницю гектографування нелегальних народовольських брошур. Її утримували в Пугачовській башті Бутирської тюрми, відповідно до ухвали Олександра III від 16 липня 1887 р. вислали на 8 років під гласний нагляд до Східного Сибіру (Колимська округа Якутської області). 22 березня 1889 р. брала участь в озброєному опорі засланців у Якутську, у перебігу якого її було поранено багнетом. У червні 1889 р. військово-судова комісія у Якутську засудила Болотіну до позбавлення усіх прав стану і заслання на безстрокові каторжні роботи (після конфірмації вироку 20 липня їх було замінено на 15 років каторги). 26 березня 1892 р. її було відправлено з Вілюйської каторжної тюрми через Якутськ до Карійської жіночої тюрми.

Шлях із Вілюйська на Кару неминуче пролягав через іркутську тюрму, куди Болотіна потрапила орієнтовно у травні 1892 р.[61]. Мєлков (Кочуріхін) свідчив у мемуарах: "Особенно привлекательна для нас была Иркутская тюрьма тем, что здесь почти всегда можно было встретить товарищей и притом с совершенно противоположных мест: прежде всего здесь всегда оставались недели на две, а то и на месяц товарищи, шедшие из России на каторгу и в административную ссылку – в Якутскую область; через Иркутскую же тюрьму частенько проходили и возвращавшиеся из Якутска в Россию отбывшие срок административной ссылки; не миновали, наконец, этого пункта и товарищи, кончившие свои сроки на Нерчинской каторге и пересылавшиеся на поселение, в ту же Якутию. Понятно, что все последние новости о каторге, о ссылке и о революционном движении в России раньше всего концентрировались здесь, а отсюда попадали в Россию и в заграничные эмигрантские центры"[62].

---

[60] Біографічні і бібліографічні матеріали про Болотіну див.: ДРДР. – М., 1933. – Т. III. – Часть 1. – Стлб. 373–375.

[61] Матеріали до біографії Грабовського та інших засланців дають змогу приблизно з'ясувати тривалість переїздів: від Вілюйська до Якутська – близько тижня, від Якутська до Іркутська – близько місяця (див., напр.: *Шебалин М. П.* Клочки воспоминаний. – М., 1935. – С. 208, 219; *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Семінарій. – С. 67).

[62] *Мелков Н.* Путь на каторгу. – С. 94. Описуючи обставини перебування в іркутській тюрмі, Мєлков (Кочуріхін) зазначив: "Хотя камеры и запирались, жизнь и нравы тюрьмы оставались патриархальными" (Там само. – С. 93). Аргументовані міркування стосовно загалом ліберального режиму тогочасної іркутської тюрми див.: *Чорновіл В.* Павло Грабовський в іркутській в'язниці... – С. 244–250. Автор названої студії зокрема, наводить рядки з написаного до тюрми недатованого листа Давида Кобермана до Миколи Ожигова, соузника Грабовського: "Стараюсь удовлетворить всем расспросам о вашей иркутской жизни, представляя ее, как она и казалась мне, в свете совсем не мрачном" (Там само. – С. 248).

Те, що Болотіна і Грабовський були знайомі, засвідчують адресовані йому листи Павлини Браґінської (товаришки Болотіної), що постали вже у перебігу перебування їхньої авторки та Болотіної на Карі. Так, 6 грудня 1892 р. Браґінська писала: "Ходили мы тут с Анисьей Давидовной на кладбище, искать могилу Нади[63]. Мы не расспросили других, где её искать, а потому и вернулись, не повидав могилы. Теперь зима, и всё покрыто снегом. Весной опять пойду искать, тогда А[нисья] Д[авидовна], кажется, срисует её"[64]. В іншому листі (без авторської дати) Брагінська зазначила: "Ваш отзыв об Анисье Дав[идовне] мне очень пришелся по сердцу. Она моя симпатия, и когда кто-нибудь говорит о ней то же, что и я думаю и чувствую к ней, мне очень приятно. С одним я не согласна, с Вашим отзывом о ее литературном таланте. [Вы] слишком, слишком пересолили. Мне некоторые стихи тоже нравятся, но я решительно не могу дать о них какой-нибудь отзыв. Как-то больше ничего не могу сказать, как *ничего себе*[65]. Конечно, Вы в данном случае более компетентный"[66].

Перебуваючи в іркутській тюрмі, Грабовський, як відомо, укладав словник революціонерів[67], що зумовлювало, на додачу до гострої в умовах ув'язнення потреби нових контактів, і спеціальний інтерес до всіх тих каторжан і засланців, які ненадовго ставали його соузниками. Існують ще принаймні дві обставини, які мали стати для Грабовського додатковими спонуками познайомитися з Болотіною: 1) її участь у "якутській історії", з приводу якої Грабовський і його балаганські друзі-засланці підготували й поширили заяву "Русскому правительству"; 2) як з'ясовується із цитованого листа Браґінської, Болотіна писала вірші.

На мою думку, наведені матеріали дають достатні підстави вважати Болотіну адресаткою обох досліджуваних послань.

Сиваченко висловив припущення, що до адресатки послань "До О. Б–ої" та "До О–сі Б–ої" було звернено й один із варіантів поезії Грабовського "Одинокий, весь недужий..." – "Мрія", що має "Посвяту О–сі"[68]. Однак, якщо вважати адресаткою досліджуваних послань Болотіну, припущення Сиваченка належить відхилити на підставі його ж міркувань про час створення поезії "Мрія". Як переконливо показав дослідник, її було написано не пізніше 1890 р.[69], тобто до знайомства з Болотіною. Тож історія створення поезії "Мрія" потребує спеціального дослідження.

Віктор Дудко (Київ)

---

[63] Ідеться про могилу Сигиди.

[64] ІР НБУВ. – Ф. 260. – Спр. 886.

[65] Поезії Болотіної, як і інші свідчення про її літературну творчість, не відомі.

[66] Там само. – Спр. 885. Див. також згадку про Болотіну ще в одному тогочасному (недатованому) листі Браґінської до Грабовського (Там само. – Спр. 889).

[67] Див.: *Фрейфельд Л.* З минулого // Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. – С. 193. Пор. інше свідчення, що стосується пізнішого періоду перебування Грабовського в Сибіру: "Павло Арсенович дуже цікавився питаннями заслання: збирав відомості про нових засланців, про їх біографію, про те, в якій справі були заслані" (*Шетліх О.* Спогади про П. А. Грабовського // Червоний шлях. – 1927. – № 5. – С. 144).

[68] Див.: *Сиваченко М. Є.* Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського. – С. 52.

[69] Там само. – С. 13.

ДВА ЛИСТИ ДМИТРА ІЛОВАЙСЬКОГО З “АВТОБІОГРАФІЇ” ДМИТРА БАГАЛІЯ

В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України (Відділ рукописних фондів і текстології), проглядаючи фонд Д. І. Багалія, випадково вдалося натрапити на сторінку з його “Автобіографії”, яка готувалася для ювілейного збірника історика, але не ввійшла як до видання 1927, так і перевидань 1999 і 2002 рр.[1]. Сторінка містить два листи Д. І. Іловайського до міністра народної освіти І. Д. Делянова з приводу магістерської роботи[2] Д. І. Багалія та можливості підвищення його на посаді у Харківському університеті. Один із рецензентів цього дослідження І. А. Лінниченко дав вкрай негативну оцінку[3], яка мала значний резонанс у науковому середовищі і стала одним із чинників відмови міністерства підвищувати Д. І. Багалія на посаді. Д. І. Іловайський став тим експертом, до якого Міністерство народної освіти звернулося з проханням перевірити його праці і засвідчити профпридатність молодого вченого. Згадані події справили значний вплив на Д. І. Багалія, тому в мемуарах він намагався якомога повніше подати документи, які його реабілітовували: доповідну записку декана факультету В. К. Надлера, відгуки Д. І. Іловайського, К. М. Бестужева-Рюміна, Н. О. Попова, інші матеріали. Тексти відгуків рецензентів магістерської роботи В. Б. Антоновича та В. С. Іконникова, як і цих листів Д. І. Іловайського, в “Автобіографії” не наведено[4].

ДОКУМЕНТ

1) На письмо Ваше относительно Харьковского профессора Багалея имею честь известить следующее. Хотя магистерская диссертация его не представляет выдающегося ученого труда, но, на сколько мне известно, это собственно его студенческая работа, написанная, если не ошибаюсь, на медаль и потом представленная на сте-

[1] *Багалій Д. І.* Автобіографія // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 1–146; *його ж.* Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури // *його ж.* Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / [Упор., вступ. ст., комент. В. В. Кравченка]. – 600 с.; *його ж.* Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури / [Вступ. ст., прим. та комент. А. П. Ярещенка]. – Харків, 2002. – 192 с.

[2] *Багалей Д.* История Северской земли до половины XIV ст. [= Сборник сочинений студентов университета св. Владимира. – Вып. IV] – К., 1882. – 324 с.

[3] *Линниченко И. А.* Сочинения П. Голубовского и Д. Багалея. Критическая оценка Ивана Линниченка. – СПб., 1883. – 43 с.; *його ж.* Рец. на: В. Голубовский. История Северской земли до половины XIV ст. Д. Багалей. История Северской земли до половины XIV ст. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – Май. – Ч. CCXXVII. – С. 163–203.

[4] Детальніше про ці події див.: *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 92–103; *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.; Брянск, 1997. – С. 41–44; *Кравченко В. В.* Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї “Автобіографії” // *Багалій Д. І.* Вибрані праці. – Т. 1. – С. 9–56; *Стариков Г. М.* Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2010. – Вип. 15. – С. 434–475.

пень. Следовательно по ней едва ли можно судить о настоящих ученых достоинствах Б[агалея]. Мне известно несколько его исторических статей и небольших исследований, более или менее дельных. На последнем, т. е. VI археологическом С'езде я имел случай прослушать некоторые его сообщения, которые указывают на его усердные занятия местной историей, т. е. судьбой Левобережной Украины. Что касается собственно его "преподавательских способностей", то я должен сознаться, что пока не имею о них достаточных сведений. Ввиду всего этого я полагал бы, что если Министерство не найдет возможным немедленно возвести г. Багалея в звание экстраординарного профессора, то во всяком случае, чтобы поощрит[ь] этого молодого ученого, следует назначить ему усиленное содержание сравнительно с приват-доцентским, предложив ему приблизительно 3-х летний срок для представления докторской диссертации, после удовлетворительной защиты которой он мог бы получить экстраординатуру.

18 февраля 1885 г.

Через шість днів Іловайський написав ще іншого листа міністру.

На днях я имел честь ответить на Ваш вопрос о моем мнении относительно Харьковского доцента г. Багалея, т. е. ученых достоинств. После того, не далее как вчера, случайно я узнал обстоятельство, которое мне не было известно. А именно: г. Буцинский, б[ывший] приват-доцент[ом], назначен Министерством, как временно исправляющий должность экстраординарного профессора. Долгом считаю к моему предыдущему письму добавить, что сей молодой ученый доселе представил только один труд: диссертацию о Богдане Хмельницком и что Б[агалей] имеет более его прав на кафедру. Последнему не посчастливилось в том отношении, что он нашел себе такого пристрастного и тенденциозного рецензента как Линниченко, который постарался набросить на него много незаслуженной тени. Кроме диссертации г. Б[агалея], мне известно до 10 его ученых работ, большею частью критических и они все более или менее обнаруживают и значительные сведения и дарования. При том он по службе старше г. Буцинского. Поэтому, я полагал бы, что в видах справедливости и безпристрастия, следует г. Б[агалея] утвердить экстраординарным профессором. Раз В[ашему] П[ревосходительству] угодно было обратиться ко мне и спросить моего мнения, я уже счел обязательным для себя взглянуть на вопрос с разных сторон и отнестись к нему по возможности добросовестно, чтобы оправдать Ваше доверие.

[25 лютого 1885 р.]

ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Спр. 497. – 1 арк. Машинопис.

Григорій Стариков (Київ)

СПОМИН ПРО АРХІВ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА У 1960-х – 1970-х РОКАХ

У кінці 50-х років, після смерті Сталіна, почалася відлига. Про сталінізм як явище можна було вже критично висловлюватися. Тріщина в системі влади була очевидною і після страшної зими масових ґулаґівських концтаборів достатньою, щоб з-під снігу потяглися молоді паростки. Весна гуртувала зголоднілі за правдою молоді серця, як магніт притягала все талановите, мужнє, яскраве, надзвичайне. На громадській ниві з'явилися цілі серії особистостей: Драч, Вінграновський, Симоненко, Костенко, Стус, Світличні, Сверстюк, Марченко, Дзюба, Горська.

Виростав "самвидав", творились Клуби творчої молоді. Збиралися по хатах, бурхливо дискутували, співали, колядували, читали нові твори. Осередками стали помешкання Івана і Льолі Світличних, Алли Горської в Києві, Чорноволів, Ірини і Ігоря Калинців, Крип'якевичів, Ґандзі Садовської у Львові. Роман Крип'якевич, мій чоловік, знав їх усіх, бував з ними, часто курсував між Києвом та Львовом. Возив "Самвидав", передруковував, пересилав. Солідарність, конспірація, дружня підтримка і героїчна відданість панували в цьому бурхливому молодому середовищі. Для тих, хто повертався з заслання, організовувалася постійна допомога: дах над головою, місце праці чи лікування. Сьогодні цей період називають "шістдесятництвом".

Арешти після 1965 р. відсіяли обережних, заляканих, тих, що не витримали. Тиск каральних органів був дуже сильним, методи – оббріхування, залякування, шантаж, звільнення з роботи, внесення в "чорні списки", терор цілої родини, арешти. Найвідвертіші, найшляхетніші, найчистіші – в табори. Франків, Крип'якевичів, Коцюбинську, Брайчевського тоді не чіпали, але тиск і нагляд, постійні виклики, намовляння на співпрацю були.

У ці роки в помешканні моїх батьків отця Артемія і Марти Цегельських обшуки були неодноразово. Що таке репресії, моя родина знала з 1949 р. Арешт батька після псевдособору 1946 р., арешт матері, висилка трьох маленьких дітей з бабусею в далекі ліси Сибіру біля ріки Об. Там минуло наше дитинство. У 1956 р. родина повернулася. Батько о. Артемій Цегельський встиг в "останній вагон" законодавства про поновлення на роботі реабілітованих і оформився в Оперному театрі артистом оркестру. Маючи дві вищі освіти – музичну й богословську, в 1942 р. отримав висвячення з рук Митрополита Андрея. Відсидів своїх 10 років, дякуючи Богові за терпіння. Не мав сам і не плекав у дітей ненависті до ворогів. Пімсту залишав Господові. Часто повторював з переконанням: "Побачите, як імперія розвалиться і наша Церква встане во славі". Рішуче і твердо діяв як підпільний священик: хрестив, давав шлюби, готував до свячень. Володіючи іноземними мовами, тримав зв'язок зі світом. Обшуки були часто. Списки конфіскованих речей і книжок у протоколах, які зберігаю, довжелезні і сміховинні, особливо сьогодні. Ми, діти, знали багато таємниць конспірації, допомагали батькові переховувати речі, зберігати таємницю, носили за ним течку з богослужебними речами.

1967 р. Захист мого диплома в Інституті прикладного мистецтва. В той час я була єдиною дівчиною між учнями таємної мистецької школи Карла Звіринського, яка формувала світогляд, вчила думати, аналізувати події, шукати Бога через мистецтво. Знайомство з Романом Крип'якевичем у спільної родички Марії Боцюрків (сестра професора Б. Боцюрківа з Оттави). Смерть матері Романа, Марії

Крип'якевич з Сидоровичів. Тихий підпільний шлюб з Романом. Смерть батька-історика Івана Крип'якевича. Похорон академіка став першим спротивом владі нашої сім'ї. Ми не дали поховати батька як радянського історика, відмовились від почесних варт на червоних килимах університету. Вдома на Острозького, 7, у родинному колі, запечатали гріб підпільні священики о. Артемій і о. др. Ігнатій Цегельські, о. Пахомій Борис ЧСВВ, о. Смаль ЧНІ. Пам'ятаю, як о. др. Ігнатій підійшов і сказав: "Прощай, друже-товаришу, скоро прийду до тебе". Ховали з дому, де мешкав, несли на плечах аж на цвинтар з вишиваним рушником на дубовій труні. Погрози влади поступово почали здійснюватися. Наша сім'я тепер складалася з трьох осіб. Окремо мешкали Олена і Надія Мудрі, Савина Сидорович – сестри Марії Крип'якевич і племінниця. Щоденно приходила Катерина (Катерина Яремчук була хатньою робітницею, вірною і надійною особою, яка виконувала всі таємні доручення родини. Була неписьменною. Її іменем підписувалися посилки політв'язням, які висилав Іван Крип'якевич з дружиною; дехто лише після повернення дізнавався, хто це). Для поліпшення умов побуту брата Богдана, який був інвалідом з 23-х років, Роман вирішує переселитися в помешкання з кімнатою, що має вихід на балкон. Ми переселяємося на вул. Енгельса (тепер вул. Коновальця). Народжується Іванка.

Роман працює у Фізико-механічному інституті АН УРСР керівником відділу, завершує працю над докторською дисертацією на тему "Водень у металах", має низку винаходів у зв'язку з розробкою водневого двигуна, володіє допуском № 1. Часто їздить до Москви, де має зв'язки з багатьма вільнодумцями. Там часто збиралися кошти для політв'язнів. Потрібні були ліки, сухі вітамінні продукти, друкувалися листи на цигарковому папері. Контактними особами для зв'язку з в'язнями були Оленка Чорновіл, Люда Шереметьєва, Зеновій Красівський. Особливо турбувалися тоді станом здоров'я Василя Стуса та Івана Світличного.

Повторна хвиля арештів здійнялася в 1972 р. 19 травня Роман виїжджає до Києва у справі дисертації. "Я лиш на один день". Був завжди точний. Вдома залишилися брат Петро-Богдан (вдома кликали ми його Даньо), я з маленькою 3-річною Іванкою і Катерина. Відсутність Романа більше двох днів насторожила нас. Це був сигнал, що щось сталося. Роман знайшов причину для дзвінка додому в присутності слідчих. Сказав: "У мене все в порядку, чи дзвонив мені Аракезов?". Це було видумане прізвище, яке містило грузинське слово "ара", що означало "ні". (Роман і Богдан, перебуваючи у Грузії на лікуванні, вивчали грузинську мову). Богдан усе зрозумів. Після цього ми "почистили" хату, прибрали "крамолу".

22 травня 1972 р. о 8 год. ранку – дзвінок у двері (пізніше ми дізналися, що в той самий день і годину відбулися масові обшуки). Чую тупіт багатьох ніг на наших рипучих дерев'яних сходах. Богдан, ще не одягнений, сидів у протезах біля печі, допалюючи ще дещо. Дзвінок і стукіт були настирливі. У відчинені двері, не прохаючи дозволу, ввалилося дев'ятеро чоловіків і одна жінка. Показали папір на обшук, спитали, хто в хаті, і моментально розійшлися по кімнатах. Зайшовши до Богданової кімнати і заставши його при печі, почали зі злістю вигортати якісь недопалки. Я просила вийти, щоб дати інвалідові одягнутися. Один залишився. Обшук тривав 13 годин. Так звані поняті виявилися старими друзями тих, що проводили обшук. Наше велике помешкання, наповнене шафами з папками і книжками, шухлядами і шухлядками, коморами і закамарками, майстернями і пивницями стало для них справжньою каторгою. Ми змушені були сидіти, виходити

тільки із супроводом, навіть Катерину з Івасею в магазин випустили з охоронцем. Спочатку все дуже ретельно оглядалося. Час від часу ми вигукували радісно, що знайшлися фіранки чи якась інша річ, яку довго шукалося. Один з каґебістів був автором якоїсь пасквільної книжечки, яку я читала задля того, щоб знати, як очорнюється постать Митрополита Андрея. Зрадів, як побачив її на моєму нічному столику. Шафи з архівом історика були в кімнаті Богдана, який весь час сидів за столом. Пальці його рук легко тремтіли. Час від часу він відповідав на запитання. Група розділилася, до архіву було потрібно більш фахових. Я бачила, з яким великим інтересом перегортали вони папки історика. Особливо один із них (назвімо його "симпатиком") виглядав явно прихильно налаштованим. Йому теж було приємно розмовляти з Богданом, який трактував його з пошаною за цікавість до історії. З архіву академіка вони не мали права нічого вилучити. Не було доказу про поширення. Об'єктом їхнього найбільшого інтересу був "самвидав" або докази зв'язків з В'ячеславом Чорноволом та сучасними дисидентами. На столі росла купка книжок та папірців, які відкладалися для опису. Близько полудня приїхав Роман. Мовчки обняв нас усіх. Обшук тривав. Близько 3-ої години дня. Видно було їхню втому і знеохочення. Катерина запропонувала чай і перекуску. Перезирнулися і радо погодилися. З кухні поверталися з потеплілими виразами обличчя. Жаль мені було частини книжок, які колись дав на збереження Михайло Горинь, особливо альбому "Січові Стрільці", "Історії Українського Війська", які, до речі, не ввійшли в опис протоколу, але були забрані. Коли ввечері вже робився опис конфіскованих речей, ми з Романом зауважили, що "симпатик" згорнув купку записок для протоколу, відсунув їх виразно набік і обернувся спиною. Наші з Романом очі зустрілися. Компромат – на відстані руки. Повільним рухом Роман згорнув усе в долоню, закашляв і вийшов. У туалеті забулькотіла вода.

Опис закінчено. Все підписано. Стомлені, готуються до виходу. Я наївно нагадую їм ще про майстерню, пивницю, гараж. Доручають одному піти зі мною. У майстерні висів закінчений гобелен "350 років Києво-Могилянської академії". Мав претензії до кольорів. Відпарирувала, що всі міліцейські машини жовто-блакитні. Спускаємось у пивницю. А там... стелажі з книжками і знову папки, підшивки газет і журналів. Ноти і ... свіжо заметена цементна долівка. Це його дуже роздратувало. Процідив крізь зуби: "Даже подмели" і вискочив з підвалу. Як описав їм, що побачив, то майже втікали, так швидко гнали по сходах вниз. Всі мали досить того обшуку, всі... крім одного. О 12-й годині задзвонив телефон. Богдан підняв слухавку і, потримавши кілька секунд, мовчки поклав. Невідомий голос: "Я хотел только сказать: даст Бог день, даст Бог пищу". В ту хвилину Господь післав нам "Утішителя".

Важливо було – ми всі разом, архів нерушений. Роман розповідав, як узяли його просто з літака, тримали два дні на допитах. Обшук зроблено теж в робочому кабінеті у Фізико-механічному інституті. Знайдені вірші про любов до української мови були достатнім фактом для "судилища", яке організував перший секретар Ленінського райкому партії Курапов (сьогодні працює в охороні Південного ринку). Тоді Роман став свідком того, як ламали його учнів, аспірантів, дисертантів і друзів – кандидатів наук, примушуючи свідчити проти свого учителя, товариша, колеги. "І заспівав півень. І заплакав Петро".

Коли, вже звільнений за статтею "Аморальний вчинок супроти колективу" (?) він працював у Центральній котельні кочегаром (місце, до речі, підшукав йому

Михайло Осадчий) – тоді приходили до нього з болем і проханням про прощення його учні і друзі. Розраджував, сміявся. Ні до кого не мав зла. Каламбурив: "Що я, дурний, все життя робив? Та тут така Божа робота! Тепло, кіт, телефон, друкарська машинка, і друзі приходять". Підробляв технічними перекладами, за які платили копійки. "Аморальні вчинки" продовжувались. Згодом Роман організував перший осередок Руху між кочегарами. Це було навіть щось вагоміше за Рух творчих спілок, який ми заснували у Спілці художників.

Незважаючи на постійну активну участь членів нашої родини у громадському та політичному житті – від заснування Руху, участі в підготовці перших демократичних виборів, налагодження міжнародних зв'язків до участі в багатьох міжнародних та європейських політичних, релігійних та екуменічних форумах і конгресах, завжди існував пріоритет – "збереження цілості архіву". Важливість цього завдання в родині передавалася дітям і внукам. Повага до книжки і паперу, які творили історію, робилася елементом виховання. А обережність ставала спадковою рисою характеру того, кому приходила черга доглядати цей вогонь.

Леся Крип'якевич (Львів)

НОТАТКИ ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ КЛУБУ ТВОРЧОЇ МОЛОДІ

Останніми роками історія Клубу творчої молоді "Сучасник" викликає посилений інтерес. Досі їй, щоправда, не присвячено жодної спеціальної книжки, але видано багато джерел[1]. Основоположними історичними джерелами до історії шістдесятництва лишається його власна документальна спадщина.

Уже тепер видно, що перед у виданні цієї спадщини вели самі шістдесятники. Провідну роль у видаванні джерел з історії Клубу творчої молоді, а відтак і всього шістдесятництва відіграли вони самі. Важко переоцінити наукове й культурницьке значення цієї археографічної роботи. Найпомітніше тут: усе, що з огляду на цензуру називалось непрямо, тепер одержало імена. Усі персонажі ідентифіковано. Джерельна база для майбутніх досліджень готова.

Треба сказати, що до літератури вже встигли внести певну плутанину, зокрема в саме датування Клубу. Згідно з "Енциклопедією історії України", він виник наприкінці 1959 року[2]. Думається, цю дату взято з розповідей сучасників про організацію ватаг колядників. До речі, як стверджує Галина Шумська, ансамбль Володимира Нероденка "Веснянка" вперше колядував 31 грудня 1960 р. [3].

---

[1] *Корогодський Р.* Брама світла: Шістдесятники. – Львів, 2009. – 656 с., [16] с. іл.; *Білокінь С.* Клуб творчої молоді "Сучасник" // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. – К., 2010. – Вип. 10. – С. 248–298; *Тарнашинська Л.* Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (Історико-літературний та поетикальний аспекти). – К., 2010. – 632 с.; *Білокінь С.* Клуб творчої молоді "Сучасник" очима влади // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2011. – Вип. 16. – С. 39–60.

[2] Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 356.

[3] Будьмо!: Світлій пам'яті Володимира Нероденка: [Док.-худож. вид. / Упор. Г. Шумська, О. Гутянська]. – К., 2010. – С. 76.

Але є й точніша дата. Мене особливо зацікавила згадка в щоденниках першого президента КТМ Леся Танюка про “Блокнот 8Б”. Свій запис про момент заснування Клубу творчої молоді він навів під 8 березня 1960 р.: “О 17-й – збори з приводу 8 березня, слова гарні, а «капусник» слабенький. […] А потім залишились, почекали до сьомої: перші збори нашого клубу, який ми вже ніби створили. Був Костя Кримець і Женя Ганін від музикантів, був Ігор Ткачиков від архітекторів, була вся наша “щедрівна група” з консерваторії, Олесь Бердник представляв письменників. Ну, про це окремо – блокнот 8Б. Звичайно, тон задавав театральний інститут; а полум’яна промова Загоруйка – так просто залп «Катюші». Відчуваєш, що все це дуже потрібно людям, що ідея дозріла, і яблуко от-от відірветься від гілки. Я говорив про аксіому нового циклу й спробував дати огляд загальноукраїнської картинки, по всіх спілках і напрямках. Разом зійшлося чоловік з вісімдесят, майже повен зал. Начальству – директорові ми пояснили, що це комсомольський актив. Розплився в усмішці”[4].

Пошуки цього блокнота виявились успішні, й у 21-му томі щоденника його відтворено в “Додатку”[5] всуміш із іншими текстами. З одного із них, машинопису “Положення про Клуб Творчої Молоді”, додаток і розпочався.

З археографічної точки зору дуже важливо, що свій молодечий почерк Л. С. легко читає, виправляючи невиразно написані слова й помилки. У рукопису маємо запис від 1 грудня 1960 р.: “Зустріч з В. С. та Ерв. у нас. Запросити Світличних”. У виданні це місце відтворено так: “Зустріч з В. С-ком[6] та Ервандом[7] у нас. Запросити Світличних”. У блокноті запис про запрошення Жозефа Линьова в якусь подорож улітку: “Голови у скелях, на всю Україну. Перспектива?”, після чого йдуть явно нерозбірливі слова. У виданні замість цих слів читаємо: “Але вони з Прядком – і про голови комсомольців Трипілля…” (с. 565). Думається, якщо додавати слова, яких немає в оригіналі, важливий коментар ліпше давати багато ширше, причому внизу під рядком.

Збагачення інформації чергується інколи з новими дрібними помилками. У блокноті: “Стаття М. Круш. про Бучму. Міг би написати й не так казенно. А з тими їхніми (!) Леніними (це так непоштиво про улюбленого вчителя! – *С. Б.*) – набило оскому”. У виданні: “Стаття М. Круша про Бучму. Міг би (пропущено слово. – *С. Б.*) й не так казенно. А з тими їхніми Леніними – набило оскому” (с. 565). У рукописних записах дат народження запис, присвячений Симоненкові (8 січня), опинився у восьмому рядку, у виданні – в шостому. Пропущено-бо двоє авторових родичів, а запис “23.V – мама” перетворивсь у виданні на помилкове “6.V – мама” (с. 561). Натомість ніби “виразний” запис “8.01 – В. Силин” слушно виправлено на “8.01 – В. Симоненко”. В іншому місці “Смерть Біленького” теж виправлено на точніше – “Смерть Білецького” (с. 571). Можна тільки уявити, скільки помилок наробили б тут археографи.

---

[4] *Танюк Лесь.* Твори: У 60 т. – К., 2004. – Т. IV: Щоденники 1959–1960 рр. – С. 385.

[5] *Його ж.* Твори. Щоденники без купюр: У 60 т. – К., 2011. – Т. XXI: 1968 р.: квітень–червень. – С. 555–590.

[6] В. Симоненком. Тетяна Близнець, що набирала цей текст, не могла так його розшифрувати.

[7] В іменному покажчику його треба шукати на прізвище – Григорянц Ерванд (с. 637), але це не кожен вгадає.

Звичайно, це не факсимільне відтворення тексту. Відбувається його редагування, проти чого археографи мали б протестувати. Бо й справді наука є наука. Але з історичної точки зору провадиться уточнення й збагачення тексту, і цій роботі можна тільки радіти. У блокноті після виписок із Писарева йдуть записи про перший вечір Клубу:

"8.III.1960.

Спробую відновити, з пам'яті.

Від інституту – Володя Загоруйко, я, Женя Кравченко, Зойка Хижняк, Люда Кушкова, Жанна Єгорова + семеро".

У виданні:

"Того ж вечора я занотував у блокноті (про ці збори).

Спробую відновити, з пам'яті.

Від інституту – Володя Загоруйко, я, Женя Кравченко, Зойка Хижняк, Люда Кушкова, Жанна Єгорова + семеро інших з нашого курсу (Крітенко, Кучерівська, Сидорчук Вол. + Ко" (с. 555).

В іменному покажчику знаходимо:

Крітенко Юрій (1938–1997), актор – 313, 425, 426, 555.

Кучерівська Ольга (1941 р. н.), актриса – 555.

Хижняк Зоя (1939 р. н.), актриса – 555.

Як бачимо, дату перетворено на запис від нинішнього часу: "Того ж вечора…", що полегшує читання, причому розшифровано імена однокурсників, котрі опинились із цієї рації в іменному покажчику.

Аналогічний випадок. У блокноті занотовано: "Б. Дм.:", після чого йде конспект розповіді Бориса Антоненка-Давидовича про сталінського полководця Жукова. У виданні "ничтоже сумняшеся" автор відтворює це місце правильним по суті, але формально зовсім далеким: "Запис за Б. Д. Антоненком-Давидовичем:" (с. 562). Звичайно, в історичній науці такого не роблять.

Ще в іншому місці блокнота: "Іван – негативно про [Олександра Єлисейовича] Ільченка". У виданні: "Іван[8] – негативно про Ільченка".

Сам блокнот вставлений у пластикову палітурку "Спутника москвича" із зображенням Останкінської вежі, важливої для його датування. Під час вставляння в нову палітурку блокнот обернувся догори дригом. Іменний покажчик допоміг з'ясувати, що при цьому втрачено французьку адресу Еміля Крюби, Леоніда Селезненка (Капітанівська, 12, пом. 19), Василя Стуса (Львівська, 62, пом. 1) й Галини Севрук (крім хатньої адреси, наведено також адресу майстерні – Артема, 14), а на звороті – Леоніда Осики й Володимира Прядки (Київ-54, вул. Гоголівська, 9, пом. 45). Усі ці дрібниці мають певне значення для історичної топографії тодішнього Києва.

У блокнотах мають значення записи на початках з обох боків, оскільки кожна така сторінка могла стати початковою. Отже, другий бік блокнота починається з мотто: "Початок завше приємний; саме на порозі слід зупинятися. Гете". Після цього йдуть номери телефонів Сашка Богачука. Оскільки для блокнота, що документує початки КТМ, це виглядає не зовсім гарно, 2011 р. автор переніс його, сумирно в цьому зізнавшись, усередину (с. 578). В іншому випадку виписки з Писарева вичитано за виданням (пор. с. 590), причому правки не відзначено. Наприклад, точніше

[8] І. Світличний.

було б подати вставку в дужках: "сама по себе [вовсе] не заслуживает внимания" (с. 579), але кому потрібна ця точність?

Після відтворення блокнота зі стор. 590 йдуть інші документи тих часів:

"Секція акторів драматичних театрів (рекомендації Міністерству Культури), 1 грудня 1964 р." – с. 590–591.

"Звернення учасників Першої республіканської наради…, 1 грудня 1964 р." – с. 592–593.

"Рекомендації першої республіканської наради…, 2 грудня" (с. 593–595) і так далі.

Як бачимо, тексти щоденників організує хронологія. Але він, без спеціальних студій і коментарів, подекуди заводить. У "Додатку" автор ніде не подає заголовка, з якого читач довідався б, що має справу з публікацією "Блокнота 8Б". Ніби як заголовок можна сприймати хіба що перші рядки цього додатка:

"2011:

З ненадрукованого раніше:".

Відтак, за хронологією відтворено тексти, починаючи з "Положення про Клуб Творчої Молоді", що датується 8 березня 1960 р., й закінчуючи листом Бориса Ступака до автора від 30 червня 2011 р. Такий "заголовок", що за заголовок і не сприймеш ("З ненадрукованого раніше"), виглядає, втім, досить коректно, оскільки блокнот відтворено по суті лише на с. 555–590. Тексти, що містяться між цими сторінками, не обов'язково до нього належали й не конче 1960 р. були в ньому занотовані.

У рукопису блокнота поміж адресами Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Людмили Семикіної, я виявив і свою адресу. Все це дуже зворушливо, але істина дорожча. Думаю, перед першим записом від 1 грудня 1960 р. про Танюкову зустріч із Василем Симоненком у первісному блокноті лишалося порожнє місце. Не казатиму про Юрія Ільєнка й Наталю Кузякіну, але про мене 1960 р. Лесь Степанович записати не міг. Тоді ми були ще не знайомі, а я мав лише 12 років. Скільки пригадую, я вперше побачив його щойно на вечорі Миколи Куліша в Жовтневому палаці у грудні 1962 р., – коли з трибуни він виступив з блискучою промовою, до якої наважився ввести знамениту фразу тьоті Моті: "Прілічнєє бить ізнасілованной, чем украінізірованной". І саме звідти, бо зал був повнісінький, ця фраза, ставши знову популярною, рознеслась по всіх усюдах. А вже безпосередньо ми познайомилися трохи згодом, у Варвари Олексіївни Губенко-Маслюченко, дружини Остапа Вишні. Я прийшов раніше, а коли з'явився з кимось Танюк, виникли якісь проблеми з вимикачем. "Руки не доходять", – спокійно пояснила гостям Варвара Олексіївна. Скоро вже 50 років минуло, а така дрібниця як западе у пам'ять, так чомусь і лишається там.

Таким чином, ніби цільна книжка розпадається на фраґменти, що датуються навіть різними роками. Звичайна джерелознавча робота із внутрішньої критики джерела.

Сергій Білокінь (Київ)

ОСТАННІ ДОКУМЕНТИ ОЛЕКСАНДРА РИБАЛКА (7 ГРУДНЯ 1950 – 5 СІЧНЯ 2009)

Історію нещасть і недоліків нашої державності можна простежити за документами, під текстами яких стоять внизу певні підписи. Як казав у роки терору Каганович, щоправда, в зовсім іншому сенсі, кожна аварія чи вибух мають свої імена, по батькові й прізвища. Ми мали науковий квартальник "Пам'ятки України", присвячений студіюванню культурної спадщини. На початку 1990-х років з виданням почав співпрацювати визначний україніст Олександр Рибалко[1]: спочатку як літературний редактор, з 1991-го – як заступник головного редактора, з 1994-го як перший заступник головного редактора (згодом на цій посаді почав працювати Ігор Гирич), з 2002-го – як головний редактор. Вірним побратимом знаменитого Рибалка був Генеральний директор ДП Павло Ігоревич Рудавський. Щоденні обов'язки відповідального секретаря багато років безвідмовно виконувала Антоніна Василівна Жихорська. Їм приносили, здавалося б, і так непогані матеріали, але з їхніх рук виходило щось надзвичайне. Тісною групою вони видавали поліграфічно довершені томи, що висвітлювали славні сторінки історії нашої спадщини[2]. Чим були б ми без неї сьогодні? У ці томи закладено глибинні думки й широку інформацію – їх вивчатимуть у майбутньому прийдешні дослідники. На такому рівні небагато виходило навіть у часи Розстріляного Відродження, хіба що 1927 р. перший і останній том "Українського музею", присвячений пам'яті М. Біляшівського та Д. Щербаківського. Та ще специфічний перегляд вершинних досягнень 1920-х років зробив року 1930-го Євген Холостенко[3]. Коли після втручання грубих адміністративних сил Рибалків квартальник перестав виходити і не стало його самого, друкувати такі матеріали, та ще й так видавати, стало ніде[4].

Досі не розумію, якщо комусь хотілося видавати і наукові, й популярні речі, а з-поміж других передусім портрети тимчасових міністрів, навіщо було такі різні видавничі проекти зіштовхувати лобами. У великій країні популярна версія "Пам'яток України", поза сумнівом, також потрібна, як тепер потрібна третя версія – електронна, – але навіщо було громити вищі досягення української науки, на становлення яких потрібні були десятиріччя? Але людина, на якій усе трималося, не витримала натиску, як вісімдесят років давніше зламався, здавалося, могутній Щербаківський. У результаті Україна втратила науковий квартальник і не здобула видання популярного. Можливо, комусь це на радість.

---

[1] Докладніше див.: *[Тищенко К.]* Пам'яті Олександра Рибалка // Дивослово. – 2009. – № 2 (623). – С. 63–64; *Гирич І.* Пам'яті Олександра Рибалка // Критика. – 2009. – Ч. 1–2 (135–136). – Січень–лютий. – С. 37; *його ж.* Олександр Рибалко: редактор і науковець // Пам'ятки України. – 2009. – № 1. – С. 109–118; *його ж.* Олександр Леонідович Рибалко // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 810–811.

[2] Бібліографічний покажчик змісту наукового часопису "Пам'ятки України: Історія та культура" за 1989–2001 рр. / Укл. В. Ю. Карпенко // Пам'ятки України: Історія та культура: Науковий часопис. – 2002. – Ч. 1 (134). – С. 1–64; 932 записи.

[3] *Холостенко Е. В.* "Музейные" искусствоведы Украины // Печать и революция. – 1930. – № 4. – С. 80–86.

[4] Стараннями високодостойної родини – Катерини й Мирослави-Марії – з'явився хіба збірник, присвячений пам'яті Олександра Леонідовича: Правдиве українське серце: Олександр Рибалко. – К., 2010. – 832 с.

Ця публікація готувалася торік, навесні 2011 р. Після періоду моторошної порожнечі нещодавно почала виходити нова серія "Пам'яток України", щоправда, значно меншого обсягу. Заслужену славу видання відтворює давній член редколегії, тепер головний редактор – Ігор Борисович Гирич.

Публікую документи, ксерокопії яких одержав з рук самого Олександра Леонідовича напередодні його загибелі. Існують подібні документи, що характеризують становище в економіці, медицині, освіті, фінансах, у музейництві. Сучасники повинні пам'ятати, що люди все бачать і все розуміють.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

19 листопада 2008 р. – Лист заступника міністра культури і туризму Миколи Яковини Генеральному директорові ДП "Редакція журалу «Пам'ятки України»" Павлові Рудавському[*]

Генеральному директору
ДП "Редакція журналу «Пам'ятки України»"
П. Рудавському

Шановний Павле Ігоровичу!

Міністерство культури і туризму представляє Сєрикова Анатолія Никифоровича – співзасновника журналу "Пам'ятки України: історія та культура", якому доручається координація підготовки видання всіх наступних чисел вищеназваного журналу.

Прошу надати Сєрикову А. Н. всю необхідну інформацію та документацію про роботу ДП "Пам'ятки України: історія та культура", а також створити для нього необхідні умови праці. Водночас звертаю Вашу увагу на права Сєрикова А. Н. як співзасновника журналу, відображені в установчій угоді від 23.04.1994 року і дійсні на цей час у повному обсязі.

З повагою
Заступник Міністра М. Яковина

№ 2

21 листопада 2008 р. – Заява головного редактора журналу "Пам'ятки України" Олександра Рибалка генеральному директорові ДП "Редакція журалу «Пам'ятки України»" Павлові Рудавському

Генеральному директору
ДП "Редакція журналу «Пам'ятки
України: історія та культура»"
Рудавському П. І.
головного редактора журналу
Рибалка О. Л.

заява.

Прошу звільнити мене з 15 грудня ц. р. з посади головного редактора журналу "Пам'ятки України: історія та культура" з 15 грудня 2008 р.

21.11.2008 р. Рибалко О. Л.

---

[*] На бланку Міністерства культури і туризму України: 01601, м. Київ, вул. Франка, 19; телефон 235-23-78 факс 235-32-57; E-mail: info@mincult.gov.ua; 19.11.2008 №1324/22.\13-08; На №______

№ 3

12 грудня 2008 р. – Заява Олександра Рибалка Генеральному директорові ДП “Редакція журалу «Пам’ятки України»” Павлові Рудавському

Генеральному директору
ДП “Редакція журналу «Пам’ятки
України: історія та культура»”
Рудавському П. І.
Рибалка О. Л.

заява.

Як мені стало відомо, в макеті ч. 1 / 2009 р. “Пам’яток України”, який самостійно готує п. А. Сєриков, фігурує моє прізвище як головного редактора. Вимагаю зняти моє прізвище з макета, оскільки до роботи над ним я не маю жодного стосунку: підготовка його відбувалася, коли я перебував у відпустці; я не брав участі в доборі й упорядкуванні матеріалів до цього числа, не знайомився з ними й не підписував макет до друку.

Прошу з цією моєю заявою ознайомити п. А. Сєрикова.

12.12.2008 р. О. Л. Рибалко.

P. S. Так само вимагаю зняти моє прізвище з переліку членів редколегії “Пам’яток України” за 1989 р. і 2009 р., оскільки щодо 1989 р. це не відповідає дійсності, а щодо 2009 р. – моїй волі.

О. Р.

Сергій Білокінь (Київ)

Дмитро Якович Телегін (26 жовтня 1919 р. – 1 січня 2011 р.). У 2011 р. пішов з життя патріарх української археології доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України Дмитро Якович Телегін. Довге життя Дмитра Яковича було віддане археології. Останніми роками він був уособленням великого покоління повоєнних археологів, учнями якого є переважна більшість провідних археологів сучасної України. Його відданість науці, надзвичайна працездатність, багатогранність, небайдужість до різноманітних проблем археології України, величезна наукова спадщина, численні учні та послідовники – усе це дає підстави зарахувати Дмитра Яковича до числа видатних археологів України.

Життя і діяльність цього непересічного дослідника знаменує цілу епоху в розвитку вітчизняної археології. Можна впевнено сказати, що його ім’я буде назавжди вписане до історії не тільки української, але й світової археологічної науки.

Народився Дмитро Якович 26 жовтня 1919 р. у селі Плисове Зміївського району на Харківщині у селянській родині. Під час Великого Голоду його родина перебралася до Донбасу, де у 1936 р., скінчивши річні вчительські курси, сімнадцятирічний Дмитро починає викладати у сільських школах. Війну закінчив у званні сержанта в Кенігсберзі. Після звільнення з армії у 1946 р. Дмитро Якович вступив на історичний факультет Чернівецького університету, а після його закінчення – до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Кандидатська дисертація, присвячена неоліту Сіверського Дінця, захищена 1953 р. Головним об’єктом наукових інтересів

Дмитра Яковича упродовж усього життя був неоліт України. Результатом наполегливих досліджень вченого став захист докторської дисертації на тему “Дніпро-донецька неолітична культура” (1967).

Після отримання докторського ступеня Д. Я. Телегін призначається завідувачем відділу археології кам’яної доби Інституту археології АН України, що його він беззмінно очолював майже 20 років. За ці роки відділ здійснив масштабні розкопки ключових пам’яток кам’яної доби України, видав численні статті та монографії, підготував плеяду молодих фахівців, багато з яких стали згодом провідними. Відтак Дмитро Якович був визначальною фігурою у розвитку вивчення кам’яної доби України протягом 70-х – 80-х років ХХ ст.

Різноманітність напрямків творчої активності Д. Я. Телегіна вражає: тут і дослідження пам’яток мезоліту, неоліту й доби міді, і поширення та популяризація знань про археологію та давню історію України за кордоном, і співпраця з американськими та німецькими фахівцями з вивчення проблем доместикації коня і найдавнішого конярства, і фундаментальні роботи з вивчення і систематизації яскравих і самобутніх могильників маріупольського типу, і розв’язання таємниці походження слов’ян, і проблематика співвіднесення ареалів давніх культур з областями поширення архаїчних гідронімів, і багато іншого.

У 1991 р. при Українському товаристві охорони пам’яток історії та культури Д. Я. Телегіним був створений науково-дослідний центр “Часи козацькі”, який чимало зробив у вивченні козацької тематики. Улітку 1990 р. під час експедиції “Січі Запорозькі” дослідник здійснив опис Хортиці й тогочасного стану Січей Великого Лугу, більшість із яких затоплені: Томаківської, Базавлуцької, Микитинської, Чортомлицької, Покровської (Нової Січі), Кам’янецької і Олешківської[1]. На основі цієї експедиції було створено фільм “Часи козацькі”, що тоді ж вийшов на екрани українського телебачення (режисер Т. В. Магар, оператор В. О. Тимченко). Замовником і власником цього фільму стало Українське товариство охорони пам’яток історії та культури. Згодом було видано дослідження Д. Я. Телегіна про Запорозькі Січі[2]. За його редакцією вперше в українській історіографії було підготовлено й видано навчальний посібник з археології козацтва[3], а також у співавторстві з Іоною Винокуром написано окремий розділ “Пам’ятки козацьких часів” до підручника з археології України[4].

Загалом за понад 50 років наукової діяльності Д. Я. Телегін видав близько 450 наукових і науково-популярних праць, опублікованих в Україні і за кордоном, у т. ч. 14 монографій. Його наукові досягнення відзначені Державною премією України, преміями ім. В. Хвойки та “Золотий скіф”.

Науково-дослідницька й організаційна діяльність Дмитра Яковича завжди була тісно пов’язаною з просвітницькою та викладацькою роботою. Протягом 1960-х рр. Дмитро Якович очолював учнівський археологічний гурток при Інституті археології,

---

[1] *Телегін Д. Я.* Січі запорозьких козаків низового Дніпра. – К., 1991. – 24 с.

[2] *Його ж*. Часи козацькі. Січі запорозькі: За письмовими та археологічними джерелами. – К., 1997. – 208 с.

[3] Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навч. посібн. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Тітова, І. К. Свєшніков та ін. – К., 1997. – 336 с.

[4] *Винокур І. С., Телегін Д. Я.* Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – 2-ге вид., доп. і переоб. – Тернопіль, 2008. – С. 442–464.

багато з випускників якого стали фаховими науковцями з кандидатськими та докторськими ступенями. Згодом він понад 20 років викладав у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка та Київському художньому інституті за спеціально складеною ним програмою та створеним ним альбомом ілюстрацій. Набутий досвід був використаний Дмитром Яковичем під час написання спільно з Іоною Винокуром підручника "Археологія України", що витримав декілька видань (1994, 2004, 2008). Під науковим керівництвом і наставництвом Дмитра Яковича сформувалися десятки молодих науковців, що продовжують його справу.

Д. Я. Телегін був одним з ініціаторів створення і провідним діячем Товариства охорони пам'яток історії та культури України, де понад 20 років очолював секцію археології.

Слід також згадати про постійну участь Дмитра Яковича у редагуванні численних наукових видань: журналів "Археологія", "Краткие сообщения Института археологии", "Пам'ятки України", щорічників "Праці Центру пам'яткознавства", "Лаврський альманах" та ін.

Світла пам'ять про видатного археолога України Дмитра Яковича Телегіна назавжди залишиться в історії української науки, в серцях колег, учнів, друзів та близьких.

Леонід Залізняк (Київ)

Мар'ян-Павло Васильович Коць (29 червня 1922 – 2 березня 2011). Ця світла людина належала до діяльних представників українства XX ст., які тісно пов'язали своє життя з розвитком видавничої справи і меценатством науки та культури. Мар'ян Коць народився 29 червня 1922 р. у Львові. Виростав і формувався як особистість у період, коли провідні українські діячі спрямовували свої зусилля на створення основ самоорганізації та розвитку українського народу, який у складних умовах існування прагнув виокремитися серед інших етносів, самоствердитися, відстояти власну історію, культуру, етнічні землі, а отже, реалізувати національну ідею. Під впливом праць І. Франка, А. Шептицького, М. Грушевського, І. Огієнка та інших видатних особистостей дедалі ширше розгорталася боротьба за національні інтереси, що консолідувала зусилля свідомих українців. Здобувши освіту у Львові у філії Академічної гімназії, вихований на засадах цієї боротьби, у 1939 р. з приходом до Львова Червоної армії М. Коць за дорученням професора Володимира Кубійовича переїхав на Підляшшя. Там він протягом трьох років був директором української школи у с. Ганна (тепер – Hanna; Білопідляське воєводство, Республіка Польща). Проте у своїй діяльності не обмежувався господарсько-адміністративними справами. Своїм першочерговим завданням розглядав виховання молодого покоління. "То був найщасливіший період у моєму житті", – писав він згодом[1]. Після повернення до Львова екстерном закінчив гімназію і вступив до Львівського політехнічного інституту.

Із переміщенням фронту на захід М. Коць опинився на території Німеччини, в американській зоні. Тут він став співробітником Української Національної Ради, яка 1948 р. у результаті порозуміння низки українських партій стала широкою політичною базою для реорганізації Державного центру Української Народної Республіки в екзилі. М. Коць услід за Андрієм Лівицьким та Ісааком Мазепою, разом з багатьма

[1] *Коць М*. "Комфорт і блага – то для мене не головне...": Незаплановане інтерв'ю з людиною, яка не любить про себе розповідати // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. – К., 1999. – Вип. 31/32. – С. 380.

іншими свідомими українцями висловив протест проти окупаційної влади більшовиків в Україні. Стверджуючи, що ця влада не має права виступати від імені українського народу, він присвятив себе рішучій і відчайдушній боротьбі за державну незалежність України. Непохитність життєвої позиції стала вирішальною у його виборі праці в Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА, або УНРРА) (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA), чи не єдиної на той час організації, яка допомагала жертвам війни. Її діяльність була спрямована на боротьбу з голодом і безробіттям у світі. У 1945 р. актуалізувалася проблема біженців зі Східної Європи. Порятунок їх став першочерговою справою для ЮНРРА. У цьому зв'язку важливим було рішення, яке Сенат США ухвалив 17 грудня 1945 р., – про виплату організації суми в розмірі 1 млрд 350 млн дол.[2]. У його основі лежала поразка, якої зазнала західна дипломатія в Ялті, де 4–11 лютого 1945 р. керівники трьох союзних держав – Й. Сталін, Ф. Рузвельт і В. Черчілль – підписали договір про взаємний обмін військовополоненими і цивільними особами, які перебували на територіях, визволених союзниками. Цей договір був підставою для передання Червоній армії через пункти обміну у період між травнем і вереснем 1945 р. 2 млн 34 тис. осіб, більшість з яких відправили у в'язниці та концтабори, засудили на смерть або 25 років каторги[3].

У 1945–1947 рр. М. Коць, будучи урядником УНРРА, організовував табори втікачів та дитячі сирітські осередки у Штравбінґу (Straubing; регіон Нижня Баварія), Деґґендорфі (Deggendorf; регіон Нижня Баварія), Ландсгуті (Landshut; регіон Нижня Баварія). Із ліквідацією УНРРА у 1947 р. і переходом таборів для переміщених осіб під опіку Міжнародної організації у справах біженців (ІРО) (International Refugee Organisation; IRO), створеної ухвалою Організації Об'єднаних Націй, М. Коць очолив відділ статистики Головної квартири нової організації. У 1947–1948 рр. з його допомогою багато українців отримали свій новий дім у США та Канаді. Громадська активність та освіта, здобута в Ерланґенському університеті (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg; Erlangen; Баварія, Німеччина), з переїздом М. Коця до США у 1952 р. відкрили перед ним широкі можливості.

У новому світі після тижня роботи на швейній фабриці М. Коць почав працювати фінансистом на тютюновій фабриці й зробив успішну кар'єру – очолив експортний відділ великого підприємства. Згодом працював у банку. Аналізуючи тогочасне життя і діяльність українських емігрантів, М. Коць відзначав їхні успіхи в різних сферах. Ці досягнення стали можливими передусім завдяки сконсолідованості зусиль, що проявилася у поновленні діяльності багатьох організацій, ліквідованих радянською владою, та визнанні їх у світі. Підсумком його роздумів стали слова про те, що майбутнє українців визначається двома чинниками: фінансовою можливістю особистого забезпечення і незгасаючим зацікавленням долею України. Об'єднуючи їх в одне ціле, він говорив про "Залізний капітал" майбутньої держави, з яким не треба зволікати[4].

Першою людиною, яка поділяла погляди М. Коця і підтримала його у всіх починаннях, була дружина – Іванна-Стефанія з дому Беґей, з якою він познайомився

---

[2] Сенат прийняв видатки для УНРРА з засторогою для України й Білорусі // Свобода: Український щоденник. – Джерзі Сити; Ню Йорк, 1945. – Ч. 248. – 19 груд. – С. 1.

[3] Див.: *Горинь Б.* Туга Віктора Цимбала. – К., 2005. – С. 153.

[4] *Коць М.* Справа "Залізного капіталу" // Свобода. – Джерзі Сити; Ню Йорк, 1957. – Ч. 33. – 19 лют. – С. 2.

ще у Німеччині. Вона великою мірою спричинилася до конкретизації напрямів його діяльності, основу яких творили національні пріоритети розвитку українського народу. Так, М. Коць долучився до організації українських фінансових кооперативів, став відомим як директор Українсько-американської федеральної кредитної спілки "Самопоміч" у Джерсі-Сіті, президент кооперативів Східних Штатів, керівник Українського конгресового комітету Америки тощо. Його праця, спрямована на підтримку української еміґрації, була помітна у багатьох її осідках на різних континентах.

Не спиняючись на досягненому, М. Коць розгорнув широку видавничу діяльність. Перші його кроки були спрямовані на популяризацію наукової думки українських діячів. Вони припали на час, коли він очолював Фундацію Української вільної академії наук у США. У цьому велику роль відіграло його знайомство з дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка та Української вільної академії наук у США, членом Міжнародної ради фольклорної музики і від 1961 р. – головою Українського музичного інституту в Нью-Йорку Зіновієм Лиськом, який на той час підготував фундаментальний нотний корпус "Українські народні мелодії". Для його видання М. Коць придбав власну друкарню[5]. З першого дня він цілковито зосередився на підготовці до друку антології української музики: був її технічним редактором і технічним виконавцем[6]. М. Коць усвідомлював, яку велику вагу має цей проект. Корпус видання налічує 11 447 українських народних пісень. Основна частина його складається з матеріалів, узятих з давніших друкованих збірників (до 1961 р.), які вдалося віднайти З. Лиськові в еміґрації. Другим не менш важливим мотивом була довголітня критична й аналітична праця над ними самого упорядника. У різні часи нотні записи здійснювали різні люди: науковці й митці, висококваліфіковані спеціалісти й аматори. Ці записи різнилися як з формального погляду, так і з погляду якості. З. Лиськові вдалося уніфікувати їх, звести до єдиної системи, в основу якої покладено досвід фінського етномузиколога Ільмарі Крона, угорського композитора і етнографа Бели Бартока й українського дослідника народної музики Філарета Колесси[7]. Ще одним мотивом видання "Українських народних мелодій" був відчутний у різних ділянках національної культури брак музично-етнографічних збірників та інших нотних видань з українськими народними мелодіями. У видавництві М. Коця у 1964–1971 рр. з'явилися друком 6 томів цього видання (576 с. кожен), наступні вийшли 1981 р. у Канаді. Згодом, у 1990-х рр., М. Коць ушанував пам'ять З. Лиська виданням ще одного його твору, виявленого у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, – "Піонери музичного мистецтва в Галичині" (Упор., вступ. ст. В. Сивохіпа. – Львів; Нью-Йорк, 1994), фундаментального джерельного дослідження становлення та розвитку на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. професійної композиторської школи. Дослідники переконані, що ніхто досі не зумів перевершити З. Лиська у масштабності осягнення історичного матеріалу в цій ділянці, навіть наблизитися до його рівня історичної об'єктивності[8].

---

[5] *Федорук О. О.* Мар'ян Коць – видавець // Дзвін. – Львів, 1998. – Ч. 7. – С. 150.

[6] *Архімович О.* [Вступне слово] // Українські народні мелодії / Зібр. і ред. З. Лисько: У 10 т. – Нью-Йорк, 1967. – Т. 1: Показники. – С. 5.

[7] *Сивохіп В.* Сторінки, написані Зиновієм Лиськом // *Лисько З.* Піонери музичного мистецтва в Галичині / Опрацюв., упор., вступ. ст. В. Сивохіпа. – Львів; Нью-Йорк, 1994. – С. 11.

[8] Там само. – С. 17.

Проблеми української музики на різних історичних етапах, діяльність її творців і виконавців були актуальними для М. Коця протягом усього життя. Про це свідчить, зокрема, поява у його видавництві фундаментальної праці Василя Витвицького "Максим Березовський. Життя і творчість" (Джерзі-Ситі, 1974). У 1990-х рр. він долучився до друку підручника для вищих музичних навчальних закладів "Історія української музики", який підготувала Лідія Корній (частина перша – від найдавніших часів до середини XVIII ст. (К.; Харків; Нью-Йорк, 1996), частина друга – друга половина XVIII ст. (К.; Харків; Нью-Йорк, 1998), частина третя – XIX ст. (К.; Нью-Йорк, 2001), у 1997 р. – "Словника співаків України" Івана Лисенка, який є першою спробою біографічного словника співаків, життя і діяльність яких пов'язані з Україною, а також тих виконавців, які через обставини працювали на чужині, де пропагували українську вокальну культуру.

Цей аж ніяк не повний список праць з історії музики, які вийшли у видавництві М. Коця, доповнюється численними іншими книжками, які він видавав, наприклад, у галузі історії образотворчого мистецтва. Серед них – монографія Людмили Соколюк "Графіка бойчукістів" (Харків; Нью-Йорк, 2002), яка вийшла до 120-річчя від народження Михайла Бойчука – засновника бойчукізму. Не можна оминути і праці Олександра Федорука "Микола Бутович: Життя і творчість" (К.; Нью-Йорк, 2002), що стала переможцем Всеукраїнського Форуму видавців у Львові 2002 р., або альбому-монографії "Людмила Морозова" (К.; Львів, 2003).

Іншим важливим напрямом діяльності М. Коця стала публікація досліджень, присвячених жертвам голодоморів в Україні. Він зазначав, що його "особливо хвилює тема голодоморів, і не лише 1932–33, а й 1921–22, 1946–47 років"[9]. До цього спричинилася також багаторічна співпраця з Олександром Семененком, головою Фундації Української вільної академії наук у США, при якій він створив Фонд імені Марії й Олександра Семененків – для сприяння дослідженням новітньої історії України та голодоморів, зокрема голоду-геноциду 1932–1933 рр. (згодом діяв при Східноєвропейському дослідному інституті імені В. Липинського у Філадельфії, а М. Коць був його радником). Не менш важливим у цьому сенсі було використання роковин Голодомору 1932–1933 рр., які вшановувала українська діаспора, аби правда про сталінський злочин стала надбанням світової громадськості. Це передусім стосується першого вшанування пам'яті померлих від голоду – 1948 р. в Німеччині та Швеції, згодом, від 1953 р., у багатьох інших країнах на різних континентах. У 1983 р. в Університеті Квебека (Канада) було проведено наукову конференцію, присвячену засадничим проблемам голодомору. Результати її роботи знайшли відображення у книзі "Femine in Ukraine. 1932–1933" (Едмонтон, 1986). 50-та річниця голодомору з багатьох поглядів стала переломною. Події 1932–1933 рр. в Україні почали привертати увагу істориків, політиків, журналістів у всьому світі: при Конгресі США було створено спеціальну комісію для дослідження причин голоду в Україні 1932–1933 рр. Керівником групи став співробітник Українського дослідницького інституту Гарвардського університету Джеймс Мейс. У 1988 р. було опубліковано підсумковий рапорт комісії Конгресу, в ньому об'єктивно проаналізовано всю історіографію проблеми за 1933 р. – січень 1988 р. М. Коць був активним учасником усіх тих подій. У 1983 р. у листі від 21 вересня він, зокрема, звернувся до папи Івана Павла II: "Уклінно прошу Вашу Святість нагадати світові про голодомор семи

[9] *Коць М*. "Робитиму все для допомоги..." // *Слабошпицький М*. Українські меценати. – Б. м., 2001. – С. 270.

мільйонів українців... Листом доручити в одну неділю листопада чи грудня вшанувати пам'ять заморених голодом жертв мого народу"[10]. Однак лист залишився без відповіді. Ставши представником Ради в діаспорі Асоціації дослідників голодоморів в Україні, яку у 1992 р. заснували Володимир Маняк і його дружина Лідія Коваленко-Маняк, М. Коць надіслав папі Івану Павлу ІІ з новим листом три книжки про голодомор в Україні, за які отримав подяку і запевнення у молитвах. 9 листопада 2000 р. напередодні приїзду папи римського в Україну він знову звернувся до нього зі словами: "З щирим молитовним проханням звертаюсь до Вашої Світлості в час відвідин України й Києва проголосити світові, щоб у всіх Християнських Церквах у Єктенії після поминання страждаючих, полонених було моління: «За душі мільйонів дітей, сестер і братів наших, убієнних голодоморами в час безбожницького панування комунізму, щоб станути їм у місці світлому, де всі святі, праведні спочивають, – Господу помолімось»"[11].

Дотримуючись думки, що "державна незалежність України зобов'язує нас не приховувати від народу періоду голодоморів, а ставити цей період у державне будівництво"[12], М. Коць видав низку книжок, присвячених питанню голодоморів. Серед перших побачила світ фундаментальна праця "Голод в Україні. 1946–1947 рр.: Документи й матеріали" (К., 1996). В її основі лежить трудомістка праця науковців Інституту історії України НАН України разом із працівниками державних архівів з виявлення документів, що відображають трагічні події в українському повоєнному селі. До збірника ввійшли матеріали з фондів Політбюро, оргбюро, секретаріату та особливого сектора ЦК КП(б)У (Центральний державний архів громадських об'єднань України), Ради міністрів УРСР, міністерств охорони здоров'я та освіти, уповноваженого Міністерства заготівель СРСР по УРСР, Центрального статистичного управління УРСР (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), а також із фондів Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України, які перебувають на відомчому зберіганні. Їх вагомо доповнюють матеріали, що надходили від населення і об'єктивно відображали тодішній стан справ. Листи голодуючих до Й. Сталіна, М. Хрущова, Л. Брежнєва сповнені величезної емоційної сили і нікого не залишають байдужими. Окрему частину книжки становлять свідчення людей, які пережили голод.

Помітне місце у низці праць, які видав М. Коць, займають ті, що присвячені жертвам 1932–1933 рр. Серед них – книжка "Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих)", яку упорядкувала Тамара Поліщук (К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997). Невдовзі побачили світ книжки Олександра Веселова, Василя Марочка, Ольги Мовчан "Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу" (К., 2000), "Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик" (Одеса; Львів, 2001), підготовлена за фондами Одеської державної наукової бібліо-

[10] *Коць М.* Про поминання Церквою жертв совітських голодоморів в Україні: (Листи до Папи Івана Павла ІІ у 1983–2000 рр.) // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Мат-ли міжнар. наук.-теорет. конф.: (Київ, 25 листопада 2000 р.) / Редкол. В. А. Смолій та ін. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 421.

[11] Там само.

[12] *Коць М.* Голодомори й наше майбутнє // Голод 1946–1947 років в Україні: Причини і наслідки: Мат-ли міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.) / Редкол. С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 47.

теки імені М. Горького, Національної парламентської бібліотеки, Державної історичної бібліотеки, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка, Бібліотеки ім. Івана та Юрія Липи для дітей м. Одеси, Бібліотеки Іллінойського університету.

У видавництві М. Коця друкувалися збірники статей-доповідей міжнародних конференцій. Серед них – матеріали першої і в Україні, і в світі Міжнародної наукової конференції на вшанування 50-річчя народної трагедії – голоду в повоєнні роки: "Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали" (К.; Нью-Йорк, 1998). Видання містить тридцять текстів доповідей дослідників з України, Російської Федерації, США, які вперше за 50 років від часу трагічних подій розкривають комплекс питань повоєнного голоду в Україні, скоєного й утаємниченого тоталітарною системою СРСР. Аналогічне наповнення має збірник "Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали" (К.; Нью-Йорк, 2000). Згодом побачив світ збірник "Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали" (К.; Нью-Йорк, 2003), який висвітлює питання терору голодом, демографічні втрати українського народу, форми, методи і наслідки політичних репресій тогочасної каральної системи.

Усі кошти від продажу книжок свого видавництва М. Коць передавав на потреби Асоціації дослідників голодоморів в Україні. У цьому контексті варто згадати і той факт, що Мар'ян та Іванна Коці були фундаторами циклу музичних вечорів скорботи і молитви у Львівській обласній філармонії, присвячених Голодомору 1932–1933 рр., на яких 30 українських композиторів отримали нагороди[13].

Будучи переконаним у вагомості "доглибинного виховання, без якого не існуватиме модерна українська людина"[14], М. Коць у своїй діяльності зосередився й на інших подіях з історії та культури України. Він підтримав поновлене видання наукового журналу "Наше минуле" (К., 1993) під редакцією Сергія Білоконя – як "журнал незалежної історичної думки", зорієнтований "передусім на те, що не старіє, – тексти першоджерел, документи, а також на публікацію довідкових матеріалів"[15]. Сприяв виданню книжки "Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів" (Упор. О. Лупандін, І. Раллє, Л. Яковлєва. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999). Інші видання М. Коця – неопубліковані до того часу документи й епістолярії: епіграми й дружні шаржі Миколи Бутовича на сучасних йому діячів літератури, науки і мистецтва під назвою "Епіграми Бутумбаса" (Упор. О. О. Федорука. – Львів; Нью-Йорк, 1996), "Пантелеймон Куліш. Листи до М. Д. Білозерського" (Упор., вступ. ст. і прим. О. О. Федорука. – Львів; Нью-Йорк, 1997) та ін. Новітню історію М. Коць

---

[13] *Чавага К.* До 60-ї річниці голодомору. П'ять вечорів скорботи й молитви // За вільну Україну. – Львів, 1993. – Ч. 51 (1 трав.). – С. 1–2.

[14] *Коць М. П.* Від Видавництва // *Самотулка Т.* Історія України в іграх. Захисники рідного вогнища: Історичні ігри для новачат. – К.; Нью-Йорк, 1995. – Т. 1. – С. 6.

[15] *Білокінь С.* Від редактора // Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки. – К., 1993. – Ч. 1. – С. 3.

зафіксував виданням спогадів Галини Журби, Лариси Крушельницької, Ігоря Старосольського.

З-поміж інших на окрему увагу заслуговує меценатська сфера діяльності М. Коця, яку також підтримувала його дружина Іванка. "Все те почалося від 1989 року, – відзначав він. – Я спостерігав за життям людей тоді тільки із вікна автобуса чи автомобіля, але й звідти добре було видно, наскільки бідною і відсталою є наша Україна. І в мене виникло непереборне бажання допомогти країні чим можна"[16]. Допомогу М. Коця відчули передовсім Фонд допомоги і розвитку дітям Чорнобиля, а також школи східного регіону України. У тому році він привіз в Україну цілу друкарню, яка призначалася для видання книжок у Харкові.

В епоху Л. Кучми під час перевезення комп'ютерної техніки для видавництв і українських шкіл Східної України, уже в похилому віці, він зазнавав чимало перепон і навіть принижень на митниці у Києві. Незважаючи на доброчинний, харитативний характер таких вантажів, техніку арештовували, тримали в аеропорту довгий час, обкладали великими поборами й податками. У такі хвилини він з притиском повторював приблизно таке: "Я знаю, що влада в Україні не українська і вона не хоче, щоб я сюди приїжджав. І тому що я це знаю, я буду й далі сюди приїжджати".

Одержимий ідеєю піднесення національної культури, М. Коць фінансував багато видавничих програм, допомагаючи журналам і часописам "Березіль" (Харків), "Бористен" (Дніпропетровськ), "Світовид" (Київ) та іншим. За благодійну діяльність у справі національного відродження Ліга українських меценатів присудила йому Премію імені Євгена Чикаленка.

Могутньою була фінансова підтримка М. Коцем різноманітних культурних проектів у США й Україні, до яких увійшов міжнародний фестиваль "Київ Музик Фест". Пропозиція організаторів проводити в рамках фестивалю конкурс композиторів органічно поєдналася із сильним бажанням М. Коця "віднайти видатного композитора в Україні"[17]. Конкурси композиторів організовували протягом п'яти років (1991–1995). Перший із них мав ретроспективний характер: до нього допущено композиції, написані за останнє десятиліття. Те, що першу премію поділили справді етапні для українського симфонізму опуси – концерт для оркестру "Карпатський" Мирослава Скорика та симфонія № 3 "У стилі українського бароко" Левка Колодуба, а третю – талановиті представники молодшого покоління – Володимир Зубицький та Олексій Скрипник, стало виразним підтвердженням головного завдання конкурсу – підтримати творчі звершення українських композиторів, спрямовані на розвиток самобутнього, національного мистецтва. Другої премії не присуджували. Наступні конкурси були вже міжнародними. До них допускалися лише нові, ніколи не виконувані твори. Однак тематикою вони були більше пов'язані з реаліями України, з її величною і трагічною історією: у 1992 р. звучали композиції, присвячені Голодомору 1932–1933 рр., у 1993 р. – Чорнобильській катастрофі 1986 р. У 1994 р. визначення українського змісту музики знову набуло більш узагальненого плану. П'ятий Міжнародний конкурс композиторів в Україні різнився від попередніх змістом. Вперше у світовій практиці конкурс був присвячений творчості композиторів-жінок.

У той же час М. Коць активно співпрацював як експерт у США з Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей. З його безпосеред-

[16] *Коць М*. "Комфорт і блага – то для мене не головне...". – С. 380.

[17] *Його ж.* "Робитиму все для допомоги..." – С. 270.

нью участю відбулася низка віхових для культурного життя України акцій. Він долучився до перевезення спадщини відомої української художниці Людмили Морозової, учениці Федора Кричевського, і перепоховання її праху на кладовищі в Берківцях у Києві. Завдяки М. Коцю для України відкрито ім'я видатного хореографа Василя Авраменка: було повернено його наукову спадщину, яку передано в Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України (Київ) та Музей Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника, а також перепоховано прах хореографа у рідному містечку Стеблеві (Корсунь-Шевченківський р-н Черкаської обл.). Перевезено архів етнографа, археолога, дослідника Африки Юрія Шумовського і передано до музею Дубнівського державного історико-культурного заповідника (вчений народився у Дубні). До Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України було передано архів видатного письменника Василя Барки. М. Коць допомагав у справі перевезення посмертної маски Симона Петлюри до України. 24 липня 2002 р. вона була офіційно передана Музею гетьманства.

Будучи повноважним представником цієї комісії, М. Коць з початком 1990-х років присвятив багато часу реставрації будинку Івана Мазепи у Києві, оголосив збір коштів на відновлення будівлі. Він став одним із творців "Фонду Івана Мазепи". Долучився до створення Музею гетьманства, відкриття якого відбулося 11 березня 1993 р., здійснив великий внесок у музейну збірку: придбав для неї документи, твори мистецтва, предмети козацької доби, сприяв подальшому поповненню фондів і бібліотеки. Разом із дружиною М. Коць спонсорував встановлення першого в Україні пам'ятника гетьманові у його родинному селі Мазепинці (Білоцерківський р-н Київської обл.). Пам'ятник, виконаний скульптором Євгеном Горбанем, 6 листопада 1994 р. урочисто відкрив Леонід Кравчук.

Наприкінці 1990-х років М. Коць розпочав тісну співпрацю із Львівською національною науковою бібліотекою України ім. В. Стефаника. 1999 р., коли бібліотека отримала у довготривалу оренду будинок на вул. Ковжуна, 8, який є історичною та архітектурною пам'яткою другої половини XIX ст., меценат виділив кошти для його відбудови та реставрації. У 2002 р. М. Коць подарував бібліотеці цінну книгозбірню, яка налічує 8500 примірників унікальних книжкових і періодичних видань української діаспори[18], дотичних до історії та культури українського народу. Наприкінці 2006 р. із власної колекції він передав на постійне збереження твори художників Тараса Шевченка, Василя Кричевського, Олександра Архипенка, Олекси Грищенка, Миколи Бідняка, Миколи Бурачека, Сергія Васильківського, Якова Гніздовського, Любослава Гуцалюка, Лева Ґеца, Михайла Дмитренка, Василя Забашти, Софії Зарицької-Омельченко, Петра Капшученка, Едварда Козака, Теофіла Копистинського, Олени Кульчицької, Сергія Литвиненка, Петра Мегика, Михайла Мороза, Людмили Морозової, Миколи Неділка, Івана Труша, Віктора Цимбала, Михайла Черешньовського та ін.

Окремим словом хотілося б згадати і про співпрацю Мар'яна Коця з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, видання якого він неодноразово підтримував. Розпочалася вона у 1996 р. з його бажання видати друком збірник праць, присвячений 70-літтю Ярослава Дашкевича,

[18] *Романишин Ю*. Науковий відділ періодичних видань ім. Мар'яна та Іванни Коців // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: Зб. наук. пр. – Львів, 2010. – Вип. 2 (18). – С. 506–508.

“Mappa Mundi” (К.; Львів; Нью-Йорк, 1996). М. Коць завжди наголошував на особливій приємності співпрацювати з Ярославом Романовичем, оскільки в далекі роки своєї львівської юності він належав до організації “Луг”, заснованої Романом Дашкевичем у 1920-х роках. У подальшому результатом цієї співпраці стали видання “Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)” (Упор. Г. Сварник; передм. Я. Дашкевича. – Львів; Нью-Йорк, 1998), а також збірник статей Ярослава Дашкевича французькою та англійською мовами “Вірменія і Україна” (Львів; Нью-Йорк, 2001) з окремо виданими покажчиками. На особливу увагу заслуговує фінансова підтримка М. Коцем “Українського археографічного щорічника”, два випуски якого вийшли в його видавництві, – вип. 7 (К.; Нью-Йорк, 2002) і вип. 8/9 (К.; Нью-Йорк, 2004).

Заслуги М. Коця перед українським народом відзначено найвищими нагородами держави: 1998 р. – орденом “За заслуги” III ступеня, 2005 р. – орденом “За заслуги” II ступеня, 2007 р. – орденом “За заслуги” I ступеня. 2002 р. Українська православна церква (КП) вручила М. Коцю орден Св. Володимира. У 2010 р. наказом львівського міського голови А. Садового його удостоєно “Ордена Лева”.

У 2000-х роках після того, як у вічність відійшла його дружина Іванка (похована на цвинтарі у Бавн-Бруку, США), Мар’ян Коць, передавши всі свої збірки до львівської бібліотеки, переїхав на постійне життя в Україну. Тут він мешкав у селі під Львовом.

2 березня 2011 р. його серце зупинилося. Мар’ян Коць хотів, аби його поховали в тому місті, в якому він народився. Він знайшов свій останній спочинок на Личаківському цвинтарі. Сьогодні, вклоняючись могилі Мар’яна Коця, ми все більше усвідомлюємо зміст його життя, переданий ним колись у словах: “Сам факт відновлення української державності зобов’язує кожного українця до надпотужної активності. Але тут не менш істотним мусить стати послідовність у плануванні й витримка в дії”[19].

Лариса Купчинська (Львів)

---

[19] *Коць М.* Голодомори й наше майбутнє. – С. 46.

Світлана Вікторівна Абросимова (20 червня 1953 – 6 березня 2011). Неуникненна, невблаганна, несправедлива й невчасна, надто стосовно доброї людини, смерть нещодавно забрала у своє царство вченого широкої наукової ерудиції, архівознавця, джерелознавця, археографа, одного з найкращих знавців і популяризаторів творчості академіка Д. І. Яворницького, відомого дослідника Литовської метрики, краєзнавця Світлану Вікторівну Абросимову. Скромний науковий титул кандидата історичних наук не співмірний з обсягом її творчості, місця в українській історичній науці і краєзнавстві Подніпров’я. Більше 30-ти років її робочим місцем було підвальне приміщення Рукописного фонду Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, та її світлий образ, випромінювана нею доброта, душевність, щирість, самовідданість, готовність надати допомогу, фонтан ідей, можливих наукових сюжетів тощо не поєднувалися зі звичайним уявленням про музейно-архівного охоронця духовної спадщини предків.

Відразу заявимо, що все життя С. В. Абросимової було подвигом, розтягнутим у часі, але подвигом. Силою духу вона завжди нам здавалася схожою на велику поетесу Лесю Українку. Переборюючи тяжку недугу, неймовірне для її тендітного тіла

фізичне навантаження, вона реалізувала свій творчий потенціал і сприяла науковим пошукам десятків, а може, сотень молодих і вже досвідчених науковців.

Світлана Вікторівна Абросимова з'явилася на світ 20 червня 1953 р. у родині військовослужбовця в м. Кайшядоріс Литовської РСР. Навчалася у м. Шауляй, а з 1965 р. – в Дніпропетровську, де й отримала атестат зрілості у 1970 р. Потім закінчила з відзнакою історичний факультет Дніпропетровського державного університету. Розпочала педагогічну роботу в школі, але швидко зрозуміла, що її стезя інша. У січні 1977 р. перейшла на роботу до Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, який через три десятки років, у значній мірі і завдяки її діяльності, отримав статус національного і визнання не лише на вітчизняних теренах, а й на міжнародному рівні, як установи наукової, важливого культурно-методичного центру, одного з найкращих музеїв України.

Старанну, дисципліновану і розумну співробітницю в музеї, який у той час реорганізовувався, досить швидко помітили і незабаром призначили старшим науковим співробітником відділу фондів, конкретніше – доручили зберігати і вивчати книжково-архівний фонд, котрий сьогодні нараховує 100 тисяч одиниць зберігання. Вона відразу ж взялася за упорядкування фонду, опікувалася збереженням унікальних книг та документів, створенням досконалого довідково-пошукового апарату. Як історик, Світлана Вікторівна розуміла значення не лише зберігання, а й введення до наукового обігу історичних джерел. Тому зосередила свою увагу на каталогізації різних комплексів джерел. У 1985 р. з'явився перший, досить об'ємний, складений нею каталог "Большевистские листовки в Днепропетровском историческом музее". Пізніше у співавторстві вона видасть ще п'ять різних каталогів.

Проте її наукова творчість з оприлюдненням результатів у науковій періодичній пресі розпочалася дещо раніше, у 1980 р. Тепер можна говорити й про символічність першої публікації (нехай і у співавторстві), що була пов'язана з іменем академіка Д. І. Яворницького. Пізніше життя і діяльність визначного вченого-козакознавця, фольклориста, археолога, лексикографа стануть одними з провідних тем наукової творчості С. В. Абросимової. Майже третина назв довгого списку її публікацій у заголовку має ім'я Д. І. Яворницького.

Рано як для молодого науковця Світлана Вікторівна ввійшла до числа "метрикантів", серйозних дослідників і публікаторів Литовської метрики – важливого комплексу історичних джерел, в тому числі й для вивчення різних аспектів історії України. Достеменно не знаємо, кому належить ідея розробки цієї проблеми – Світлані Вікторівні чи її науковому керівнику, тому констатуємо лише факт. У середині 1980-х років вона вступила до заочної аспірантури по кафедрі джерелознавства та історіографії Дніпропетровського державного університету. Її науковий керівник і лідер наукової школи професор Микола Павлович Ковальський мав рідкісну здатність бачити і формулювати актуальні наукові проблеми, враховуючи при цьому бажання і здатність їх досліджувати претендентів на дослідницькі звання. Може, факт "литовського періоду" життя аспірантки та її вже проявлені в публікаціях здібності до джерелознавчого аналізу документів давньої історії стали визначальними для фомулювання теми кандидатської дисертації: "Документи Литовської метрики як джерело з історії міст України першої половини XVI століття"; дисертації, задля якої їй довелося знаходити часові можливості і фізичні сили, щоб працювати в основному архівосховищі для тих, хто працював над історією України феодального періоду, – Центральному державному архіві давніх актів у Москві.

Для молодих науковців зауважимо, що єдиним тоді знаряддям фіксації потрібних архівних відомостей були рука, перо і папір. Очевидно, "каторжне" фізичне навантаження щоденно "від дзвінка до дзвінка" компенсувалося моральним задоволенням, відкриттям нового, спілкуванням зі старшими і молодими колегами по історичному цеху.

Уже у 1988 р. С. В. Абросимова успішно захистила кандидатську дисертацію на вказану тему. Загалом же Литовській метриці присвячено 14 її публікацій. Паралельно Світлана Вікторівна розробляла і тему історії стародруків, книжної культури України, при цьому базуючись на фондах ДІМ, які вона впорядкувала і добре знала ("Записи на старопечатных книгах как исторический источник (по материалам Днепропетровского исторического музея)", "Издания Ивана Федорова в коллекции Днепропетровского исторического музея" та ін.) Наведемо витяг із ненадрукованої довідки про С. В. Абросимову, складеної заступником директора ДІМ з наукової роботи, кандидатом історичних наук В. Б. Бекетовою: "Впродовж 1983–1989 рр. вона послідовно вивчає, систематизує і класифікує музейне книжкове зібрання. Нею були підготовлені і видані музеєм каталоги «Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее 1574–1800 гг.» (1988) та "Книги гражданской печати XVIII века" (1989). Фактично, було підготовлено (в рукописі) також каталог раритетної книги XVIII, XIX і початку XX ст., але оскільки він повинен був охоплювати не тільки фондову книжкову колекцію, а й бібліотечне музейне книжкове зібрання і включати колекції інших музеїв області (ідея Світлани Вікторівни – "Раритетна книга в ареалах Дніпропетровської області"), то ця робота ще не завершена, вона продовжується. Упорядковуючи даний каталог, дослідниця зацікавилася також темою з історії книжкової культури Катеринославщини кінця XVIII – XIX ст., відстеживши і описавши видання різних авторів і друкарень, які існували в Катеринославській губернії в цей період".

З кінця 1980-х років на Дніпропетровщині, як і в Україні загалом, помітно активізується краєзнавчий рух у його організаційному та популяризаторському аспектах. Світлана Вікторівна у цю сферу зробила свій великий внесок. Важливо зауважити, що росіянка за національністю і рідною мовою Світлана Вікторівна чудово освоїла українську мову і опікувалася дослідженнями та пропагандою української духовної спадщини. В цей період головною історичною постаттю, життя і творчість якої досліджувала Світлана Вікторівна, стає академік Дмитро Іванович Яворницький, багатогранний культурний діяч і вчений, своєрідний символ козацького краю, людина, яка мала спілкування з сотнями діячів науки і культури, з пересічними громадянами України. Вона виступає з доповідями на краєзнавчих конференціях, зі статтями в українських часописах і газетах, привертає увагу громадськості до багатющої джерельної спадщини Д. І. Яворницького й інших культурних діячів у фондах Дніпропетровського історичного музею. З-під її пера перед читачами на підставі існуючих документів вимальовувалися образи освітян і просвітян, поставала історія наукових і культурних товариств краю, поверталися із небуття імена краєзнавців, історії цілих родин і їхні сімейні архіви тощо. Історія Катеринославщини – Дніпропетровщини виявилася іншою, ніж було відомо раніше. Не глибока провінція, де життя почало вирувати з кінця XIX ст. завдяки формуванню пролетаріату та діяльності марксистів, революційному рухові під керівництвом більшовицької партії, а край, де в цей же період у своєрідних умовах розгортався культурно-національний рух, де у 1905 р. виникла фактично перша на підросійській Україні "Просвіта".

Світлана Вікторівна сама чи у співавторстві публікує статті про діяльність культурологічних наукових товариств, розкриває суспільно-політичне і культурне життя краю на початку XX ст. Прості підрахунки тільки за заголовками публікацій свідчать, що майже третина праць (великі й малі, наукові й популярні, у вигляді статей і книг, розвідки і документи) присвячені дослідженню життя і творчості Д. І. Яворницького; 35 добре відомих (як-от: В. І. Гіляровський, М. Л. Кропивницький, Я. П. Новицький, В. О. Біднов, М. С. Грушевський, А. С. Синявський тощо), маловідомих і зовсім не відомих на той час постатей стали об'єктами її дослідження – і все це не "переспіви", а обов'язково розглянуті крізь призму наявних у Рукописному відділі ДІМ матеріалів. На жаль, не можна підрахувати, скільком молодим і вже з науковими титулами дослідникам з усієї України, Росії, Білорусії, Литви, Польщі, Німеччини, Франції, США, Канади вона допомогла знайти необхідну інформацію, перш за все, у її "вотчині" – Рукописному відділі музею. Авторові цих рядків також не раз доводилося звертатися за довідками і порадами до Світлани Вікторівни, як і аспірантам автора. Як мовиться, маловірогідно, але факт. Здається, що Світлана Вікторівна тільки й чекала, аби розпочати пошук комусь потрібної інформації, принагідно пошукачеві ще стільки буде підказано фактів, імен, шляхів пошуку, літератури, що можна було просто дивуватися, звідки ця тендітна і хвороблива жіночка все знає, причому не "притримує" іноді унікальні сюжети і факти для своїх публікацій. Нам не доводилося зустрічати нікого з науковців, хто не говорив би про Світлану Вікторівну тільки добрі і вдячні слова, не захоплювався б її знаннями і самовідданістю навіть у справах допомоги іншим. Поступово Світлана Вікторівна здобула визнання громадськості як один із найбільших сучасних знавців історії Придніпров'я. Офіційним визнанням її наукового рівня були ще й часті запрошення Вчених рад ДНУ та ЗНУ по захистах дисертацій виступити опонентом на захисті дисертації.

Окремо зупинимося на археографічних заняттях С. В. Абросимової та розробці питань створення джерельної бази для краєзнавчих досліджень. Вже у 1988 р., на зорі відродження археографії в Україні, Світлана Вікторівна виступила на республіканській нараді з доповіддю "Про можливі напрямки археографічної діяльності музеїв", у наступному році на республіканській науковій краєзнавчій конференції вона говорила про діяльність ДІМ ім. Д. І. Яворницького зі створення джерельної бази історичного краєзнавства.

Знаменним щодо цього вважаємо 1990 р., коли С. В. Абросимова (формально у співавторстві) виступила з невеликою, але програмною статтею "Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького як об'єкт археографічного аналізу" (див. бібліографію праць). З цього часу до кінця своїх земних днів Світлана Вікторівна пірнула у безмежне духовне море, крапельки якого у вигляді листів їй з допомогою співробітників музею довелося опрацьовувати за всіма правилами археографії. Не один рік копіткої праці з опису листів до Д. І. Яворницького більше 1700 кореспондентів та складання науково-довідкового апарату було витрачено, аби з'явився у місцевому видавництві "Пороги" (1992) упорядкований С. В. Абросимовою каталог музейної колекції "Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького" (220 с.). Зауважимо, що в цьому ж 1992 р. з 15-ти публікацій дві з'явилися у солідному академічному виданні – "Українському археографічному щорічнику". Це були публікації у співавторстві з уже тоді авторитетними вченими В. І. Ульяновським ("Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького") і О. І. Журбою ("Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії").

Світлана Вікторівна Абросимова на початку 1990-х років увійшла до Дніпропетровського осередку Інституту української археографії, а після його розпаду, що стався через низку об'єктивних причин, була зарахована співробітником (за сумісництвом) цього інституту. Це надавало ще більшої відповідальності С. В. Абросимовій за обсяг і якість її наукової і, зокрема, археографічної діяльності.

Працюючи над каталогом та публікуючи листування Д. І. Яворницького з окремими діячами науки і культури, звичайними громадянами, які цікавилися історією і культурою запорозького краю, Світлана Вікторівна змогла оцінити наукову і культурну цінність епістолярної спадщини Д. І. Яворницького та ініціювала її видання силами Дніпропетровського історичного музею. В надзвичайно складних фінансових умовах у 1997 р. вдалося видати І випуск задуманої серії "Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького" з підзаголовком "Листи вчених до Д. І. Яворницького" обсягом 888 сторінок. Не применшуючи внеску всього зазначеного в книзі колективу укладачів, для справедливості скажемо, що левова частина роботи виконана С. В. Абросимовою. Принагідно зауважимо одну з рідкісних рис, притаманних не всім науковцям, яку мала Світлана Вікторівна. Вона завжди намагалася підкреслити, що вона тільки одна з тих, хто виконав якусь колективну роботу, причому це звучало абсолютно щиро.

На сьогодні видано вже п'ять об'ємних томів "Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького". В останні місяці свого життя С. В. Абросимова працювала над 6-м томом. Ніби передчуваючи невідворотну смерть, вона заповідала колективу музею, звертаючись до своєї соратниці по роботі і захопленню духовними скарбами історичного музею Н. Є. Василенко, аби був завершений і виданий 6-й том епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького.

Важливо зазначити, що видання листів Д. І. Яворницького та його численних кореспондентів – не "кустарщина", а зразок археографічного видання за всіма науковими правилами.

Над епістолярною спадщиною академіка Д. І. Яворницького С. В. Абросимова працювала на робочому місці менше всього, бо поточні справи забирали майже весь час. Зате її домашній комп'ютер прийняв на себе весь робочий тягар; на ньому Світлана Вікторівна щодня до глибокої ночі працювала задля науки.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького в останні два десятиліття – не єдиний об'єкт уваги С. В. Абросимової. Коли місцевий колекціонер професор А. К. Фоменко передав музею рукопис книги Д. І. Яворницького "Запорожье в остатках старины и преданиях народа", яку автор готував до другого видання, зробивши близько трьохсот доповнень і виправлень, С. В. Абросимова та старший науковий співробітник філіалу ДІМ – музею "Літературне Придніпров'я" – Н. Є. Василенко у 2005 р. доклали значних зусиль до прочитання нерозбірливого почерку Д. І. Яворницького, атрибутування тексту рукопису, змогли видати названу працю Д. І. Яворницького.

Окрему сторінку творчого доробку С. В. Абросимової складають праці, підготовлені за науковими проектами Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та його Запорізького відділення. По-перше, вона була включена до складу головної редакційної колегії 20-томного видання творів Д. І. Яворницького, що свідчить, з одного боку, про визнання її наукового авторитету, з другого – про її реальну (а не парадну) участь у важкій археографічній роботі. Вона входила також до складу редколегій цілої низки серійних видань Запорізького відділення Інституту української археографії. 1997 р. у співав-

торстві з професором А. В. Бойком в серії "Старожитності Південної України" С. В. Абросимова видала дуже цікаву книгу "«Пишу тебе, мой ангельский друг»... (Из эпистолярного наследия начала XIX века)". У тому ж році в серії "Запорозька спадщина" вийшла її брошура "Дмитро Яворницький", розрахована на широкого читача. Унікальним і вже раритетним є упорядковане С. В. Абросимовою видання "Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX ст.)", що побачила світ у 2003 р. в серії "Джерела з історії Південної України".

Паралельно з підготовкою до видання епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького С. В. Абросимова надрукувала в різних збірниках, часописах, енциклопедіях десятки статей. У 1999–2002 рр. в Одесі у співавторстві було видано три випуски "Писем потомков Ивана Максимовича Синельникова".

Епістолярна спадщина багатьох дворянських родин Катеринослава стала для неї об'єктом вивчення і часткової публікації. Її статті бачимо у місцевих виданнях, зокрема Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара та Національного гірничого університету. Зокрема, в щорічнику "Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки" та в "Січеславському альманасі" статті С. В. Абросимової вирізняються ґрунтовністю і новизною. Спільно з дослідниками, що вивчали історію Національного гірничого університету, С. В. Абросимова взяла участь у виданні документів і матеріалів "Академік Д. І. Яворницький і перша вища гірнича школа України» (НГУ, 2004). Останній спільний проект видання джерел до історії козацького краю, розроблений С. В. Абросимовою та науковцями Національного гірничого університету, на жаль, залишився нереалізованим. Свій земний шлях самовіддана трудівниця на науковій і просвітницькій нивах завершила 6 березня 2011 р.

Світла пам'ять Світлані Вікторівні Абросимовій – чудовій Людині, талановитому Вченому, істинному Хранителю духовних скарбів народу!

Ганна Швидько (Дніпропетровськ)

ДОДАТОК

Бібліографія С. В. Абросимової

1980

Абросимова С. В., Серьогіна А. О. З листування Д. І. Яворницького і М. С. Самокиша: За матеріалами Дніпропетровського історичного музею // Архіви України. – 1980. – № 6. – С. 63–64.

1981

Абросимова С. В., Серьогіна А. О. "Букварю" – 280 лет // Днепр вечерний. – 1981. – 15 авг.

1982

Абросимова С. В. Жемчужины древнерусской культуры // Днепровская правда. – 1982. – 20 июля.

1983

Абросимова С. В., Журба О. И. Документы по социально-экономической истории России XVII века в фондах Днепропетровского исторического музея // Исто-

риографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX веков: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1983. – С. 59–64.

1984

Абросимова С. В. Вопросы освободительной борьбы украинского и белорусского народов в трудах В. И. Пичеты // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Историография освободительного движения и общественной мысли России и Украины. – Днепропетровск, 1984. – С. 41–49.

1985

Абросимова С. В. Книги переписей Литовской метрики середины XVI века как источник по истории городов Украины // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. – Днепропетровск, 1985. – С. 123–128.

Абросимова С. В. Книги судных дел Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI века. – Днепропетровск, 1985. – 20 с.

Абросимова С. В. Некоторые методологические аспекты историографии Литовской метрики // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Мат-лы Всесоюз. науч. конф. – Днепропетровск, 1985. – С. 57–59.

Большевистские листовки в Днепропетровском историческом музее 1893–1923: Каталог / Сост. С. В. Абросимова. – М., 1985. – 65 с.

Документы Литовской метрики по истории городского ремесла Украины первой половины XVI века / Сост. С. В. Абросимова. – Днепропетровск, 1985. – 27 с.

1986

Абросимова С. В., Журба О. И. Записи на старопечатных книгах как исторический источник: (По материалам Днепропетровского исторического музея). – Днепропетровск, 1986. – 23 с.

1987

Абросимова С. В. Издания Ивана Федорова в коллекции Днепропетровского исторического музея // Федоровские чтения. 1983. – М., 1987. – С. 206–212.

1988

Абросимова С. В. Документи Литовської метрики як джерело з історії міст України першої половини XVI століття [рос. м.]: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 1988.

Абросимова С. В. Документы ЛМ как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. // Литовская метрика: Тезисы докл. межресп. науч. конф. (апрель 1988 г.). – Вильнюс, 1988. – С. 18–20.

Абросимова С. В. К вопросу об информационном потенциале книг Литовской метрики первой половины XVI века. – Днепропетровск, 1988. – 19 с.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Листи дядька Гіляя // Зоря. – 1988. – 28 травня.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Невідомі листи М. Л. Кропивницького та Н. В. Кропивницької // Радянське літературознавство. – 1988. – № 7. – С. 64–66.

Абросимова С. В., Степаненко Н. О. Про можливі напрямки археографічної діяльності музеїв // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради (грудень 1988 р.) – К., 1988. – С. 214–217.

Абросимова С. В., Боряк Г. В. Разновидности актовых документов Литовской метрики // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 85–89.

Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее 1574–1800 гг.: Каталог / Сост. С. В. Абросимова. – Днепропетровск, 1988. – 42 с.

1989

Абросимова С. В., Ковальский Н. П. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903–1916 гг.) // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52–57.

Абросимова С. В., Заруба В. М. Вінниця в документах Литовської метрики першої половини XVI ст. // Тези доп. 7-ї Вінницької обл. краєзнав. конф. – Вінниця, 1989. – С. 20–21.

Абросимова С. В., Голубицька Г. А. Діяльність Дніпропетровського історичного музею по створенню джерельної бази історичного краєзнавства // 4-а республ. наук. конф. з історичного краєзнавства: Тези доп. і повід. – К., 1989. – С. 570–571.

Абросимова С. В. Книги записей Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. (до Люблинской унии 1569 г.) // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. трудов. – М., 1989. – С. 196–214.

Листи Олени Пчілки до Д. І. Яворницького / Вступ, підгот. текстів і прим. С. Абросимової, Ю. Мицика // Радянське літературознавство. – 1989. – № 7. – С. 37–44.

Книги гражданской печати XVIII века: Каталог музейной коллекции / Сост. С. В. Абросимова. – Днепропетровск, 1989. – 46 с.

1990

Абросимова С. В., Журба О. И. Эпистолярное наследие академика Д. И. Яворницкого как обьект археографического изучения // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 129–135.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Далеко від рідного дому // Зоря. – 1990. – 8 вересня.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Енциклопедист козаччини: До 135-річчя від дня народження академіка Д. І. Яворницького // Прапор юності. – 1990. – 25 жовтня.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Лист з 1933 року... // Там само. – 1990. – 5 червня.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Подвижник // Днепр вечерний. – 1990. – 24 октября.

Абросимова С. В. Пам’ятки книжної культури Дніпропетровського історичного музею імені академіка Д. І. Яворницького // Зб. рефератів доп. обл. наук.-практ. конф. з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 57–59.

Абросимова С. В. ...І Гомер, виданий у Парижі // Зоря. – 1990. – 18 травня.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. “Січ” Катеринославська // Там само. – 1990. – 6 грудня.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. “Таємниця гетьманського золота” // Прапор юності. – 1990. – 23 серпня.

1991

Абросимова С. В. Книга на Запорозькій Січі // Книжник. – 1991. – № 6. – С. 20–21.

Абросимова С. В. Книга Д. І. Яворницького “Історія села Фаліївки-Садової” // Вчений-подвижник. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 46–49.

Абросимова С. В. Внесок академіка Д. І. Яворницького у створення джерельної бази з історії України XVII–XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 89–93.

“Вчуває корінь свій” / Зі слів С. В. Абросимової записав М. Гнатко // Зоря. – 1991. – 18 травня.

Абросимова С. В. Фонди Дніпропетровського історичного музею як джерельна база історичного краєзнавства // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам’яток історії та культури. – К., 1991. – С. 147–155.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є. Просвітянин Іван Труба // Собор. – 1991. – 16 березня. – С. 12.

Абросимова С. В., Журба О. І. З історії суспільного життя Катеринослава на початку XX ст. // Дослідження з історії Придніпров’я: Соціальні відносини та суспільна думка. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 63–67.

Абросимова С. В., Журба О. І. Хранителі історичної пам’яті: Катеринославське історичне товариство на початку XX століття // Борисфен. – 1991. – № 2. – С. 11.

Абросимова С. В., Ульяновський В. І. Повернені із забуття: (Доля архіву та листів Я. П. Новицького) // Наука і суспільство. – 1991. – № 12. – С. 60–66.

Абросимова С. В., Буряк В. В. “Аз, буки, віди...” // Зоря. – 1991. – 24 травня. – С. 1.

Абросимова С. В., Ковальський М. П. Археографическая деятельность академика Д. И. Яворницкого // Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов: Межвузовский сб. науч. тр. – М., 1991. – С. 73–84.

Абросимова С. В. Листування Дмитра Яворницького та Василя Кравченка (1913–1935) // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 3. – С. 67–75.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Д. І. Яворницький у Середній Азії // Борисфен. – 1991. – № 5. – С. 3.

Абросимова С. В., Журба О. І. Діяльність Катеринославської “Просвіти” (1905–1916) та завдання вивчення її історії // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Мат-ли Республ. наук.-практ. конф. 8–10 січня 1991 р. – К., Запоріжжя, 1991. – С. 3–4.

Абросимова С. В., Журба О. І. Перший історик краю // Собор. – 1991. – 17 серпня. – № 34. – С. 4.

Абросимова С. В., Журба О. І. З історії суспільного життя Катеринослава на початку XX ст. // Дослідження з історії Придніпров’я: Соціальні відносини та суспільна думка. – 1991. – С. 63–67.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Гумористичні вірші – листи Володимира Гіляровського // Борисфен. – 1991. – № 4.

"Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии": (1904–1915): Бібліографічний довідник / Уклад. С. В. Абросимова, О. І. Журба, М. В. Кравець. – К., 1991. – 43 с.

1992

Абросимова С. В. Замилування до своєї бувальщини // Вільна думка. – 1992. – № 11–12. – С. 3.

Абросимова С. В. Катеринослав у листах Срезневського // Собор. – 1992. – 4 січня. – С. 7.

Абросимова С. В., Полієнко А. Історія України в книзі та живопису // Там само. – 1992. – 26 вересня.

Абросимова С. В., Перкова А. І. "Люблю Вас мов рідного батька": [Листування Д. М. Ревуцького з Д. І. Яворницьким] // Борисфен. – 1992. – № 4. – С. 9.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є. Сторінки із життя катеринославського письменника Трохима Романченка (1880–1930) // Вільна думка. – 1992. – № 10 (11). – С. 12–13.

Абросимова С. В., Перкова А. І. "Кинь лихом об землю, козаче, не журись": (В. Леонтович і Д. Яворницький) // Книжник. – 1992. – № 4. – С. 17–18.

Абросимова С. В., Ульяновський В. І. Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького // Археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 352–382.

Абросимова С. В., Журба О. І. Д. І. Яворницький в громадсько-культурному житті України початку XX ст. // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.): Друга Всеукраїнська наук.-теор. конф.: Тези доп. – К.; Миколаїв, 1992. – Ч. 1. – С. 4–6.

Абросимова С. В., Журба О. І. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 34–46.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і церква // Вільна думка. – 1992. – № 6.

Абросимова С. В. Остріг у документах Литовської метрики першої половини XVI ст. // Мат-ли I–III наук.-краєзнав. конф. "Остріг на порозі 900-річчя" (1990–1992 рр.). – Остріг, 1992. – Ч. 1. – С. 9–10.

Абросимова С. В., Журба А. С. З історії Переяслава другої чверті XVIII ст.: (За матеріалами Дніпропетровського історичного музею) // Тези Всеукраїнської наук. конф. "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури" (Переяслав-Хмельницький, 21–23 вересня 1992). – 1992. – С. 51–53.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Великий друг Запорожжя // Зоря. – 1992. – 10 листопада.

Абросимова С. В., Перкова А. І. І місяць заховався за обрій // Собор. – 1992. – 31 серпня.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції / Упор. С. В. Абросимова та ін. – 2-ге вид., доп. – Дніпропетровськ, 1992. – 220 с.

1993

Абросимова С. В. Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею: Каталог музейної колекції актових джерел XVIII–XIX ст. / Упор. С. В. Абросимова, А. С. Журба. – Дніпропетровськ, 1993. – 48 с.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і українська еміграція в 20–30-х рр. XX ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 129–140.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і українська колонія в Петербурзі // Скарбниця ріднокраю. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 10–14.

Абросимова С. В. З епістолярної спадщини Д. І. Яворницького // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 41–43.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Хранитель степных сокровищ // Днепр вечерний. – 1993. – 26 августа.

Абросимова С. В. І на Кубані друзів мав // Зоря. – 1993. – 5 серпня. – С. 2.

Абросимова С. В. Катеринославська вчена архівна комісія і напрямки її діяльності // До 90-річчя Катеринославської вченої архівної комісії (1903–1916 рр.). – Дніпропетровськ, 1993. – С. 1–4.

Абросимова С. В. Яворницький та його доба у листах сучасників // Хроніка–2000. – 1993. – № 3–4 (5–6). – С. 128–157.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є. Микола Вороний: "Самим піднестись в небо" // Борисфен. – 1993. – № 12. – С. 19–20.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. "Найдорожче для мене залишилося там, коло Вас...": Листи В. Біднова до Д. Яворницького // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 11–21.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. "Він більше працював, ніж жив...": [Листування Бориса Грінченка з Дмитром Яворницьким] // Слово і час. – 1993. – № 12. – С. 8–15.

Абросимова С. В., Ковальський М. П. Д. І. Яворницький в Петербурзі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Мат-ли наук. читань Д. І. Яворницького: Зб. ст. – Запоріжжя, 1993. – С. 3–14.

Абросимова С. В. Духовна культура запорожців: козацькі бібліотеки // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 36–40.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Громадсько-культурне життя Волині першої третини XX ст. в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького // Мат-ли Шостої всеукраїнської наук. конф. з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993.

Абросимова С. В., Архіпова Т. А., Остапенко Н. О. З історії меценатства та колекціонерства на Катеринославщині (кін. XIX – поч. XX ст.) // Питання історії України: Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 64–71.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Д. І. Яворницький і національна культурна спадщина // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Мат-ли наук. читань Д. І. Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С. 60–62.

1994

Абросимова С. В. Д. Яворницький і церква // Монастирський острів. – 1994. – № 1. – С. 121–128.

Абросимова С. В. Людина духу та вищих, не буденних вимог: (Життя і творчість Василя Біднова) // Там само. – 1994. – № 2. – С. 124–136.

Абросимова С. В., Ковальська Т. М. Катеринославський часопис "Дніпрові хвилі" // Борисфен. – 1994. – № 1. – С. 10–11.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є. Волинь в документах Литовської метрики // Мат-ли міжнар. наук. конф. "Велика Волинь: минуле й сучасне". – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 49–52.

Абросимова С. В., Бекетова В. М. Комплекс генеалогічних матеріалів Дніпропетровського історичного музею // Перша заочна наук. конф. з питань генеалогії і біографістики, присв. 160-річчю з дня народження О. М. Лазаревського. – Вінниця, 1994. – С. 7–10.

Абросимова С. В. Кубань в эпистолярном наследии академика Д. И. Яворницкого // Кубань литературная: Новые доклады и сообщения: Мат-лы науч.-теор. конф. – Краснодар, 1994. – С. 13–20.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Д. Яворницький і Галичина // Другий міжнар. конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Доп. і повід. Історія. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 284–287.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є. Перша катеринославська поетеса Лідія Сохачевська // З любові і муки...: Розповіді про літературу і письменників. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 61–63.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Творчі стосунки І. Ю. Рєпіна з Д. І. Яворницьким // Наук.-практ. конф., присв. 150-річчю від дня народження І. Ю. Рєпіна: Тези доп. та повід. – Харків, 1994. – С. 13–15.

1995

Абросимова С. В. Д. Яворницький і П. Саладилов // Під знаком Кліо. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 165–169.

Абросимова С. В. Ключ к рукописным сокровищам // Северный край [Ярославль]. – 1995. – 8 сент. – С. 3.

Абросимова С. В. Невтомний працівник на ниві історичної науки // Кур'єр Кривбасу. – 1995. – № 39–40. – С. 55–59.

Абросимова С. В. Мицик Ю. А. Листи "дядька Гіляя" // Там само. – № 30. – С. 4–10.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є. В. Щербаківський в епістолярній спадщині Д. Яворницького // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1996. – Вип. 4. – С. 143–148.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і харківські вчені // З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 46–51.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький у культурно-громадському житті України кінця XIX – початку XX ст. // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 4–6.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Д. І. Яворницький і Галичина // З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 51–55.

Абросимова С. В., Перкова А. І. До питання про джерельну базу музеєзнавчих студій: (Історія та історіографія музейної справи на Слобожанщині) // Перші Сумцовські читання: Тези наук. конф., присв. 75-річчю музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 1995. – С. 14–16.

Абросимова С. В., Антонова Г. Внесок О. М. Апанович у розвиток української маргіналістики // Під знаком Кліо. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 15–19.

1996

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Із останніх листів учителя // Борисфен. – 1996. – № 1 (55). – С. 20–21.

Абросимова С. В. З історії книжної культури Катеринославщини кінця XVIII – XIX століття: (За матеріалами маргіналій книгозбірні Дніпропетровського істо-

ричного музею) // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 1996. – С. 95–102.

Абросимова С. В. Присвячено відомому історику: [Рец. на кн.: Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович: Зб. ст. – Дніпропетровськ, 1995] // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 61–64. – С. 45.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Спільна праця на загальну користь України: (Листування Є. Чикаленка і Д. Яворницького) // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 30–39.

Абросимова С. В., Чумак О. М. До історії Нової Сербії: (Документи з архіву канцелярії Новосербського корпусу) // Південна Україна. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 19–27.

Абросимова С. В. Музейне джерелознавство і наукова атрибуція музейних предметів // Мат-ли наук. конф., присв. 110-річниці Харківського художньо-промислового музею. – Харків, 1996. – С. 72–76.

Абросимова С. В. Запорозьке козацтво в культурно-історичній традиції українського народу: (За матеріалами епістолярної спадщини Д. Яворницького) // Третій міжнар. конгрес україністів 26–29 серпня 1996 р. – Харків, 1996. – С. 101–106.

Абросимова С. В. Листи М. Грушевського до Д. Яворницького // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 382–386.

Абросимова С. В. Наукові розвідки Василя Біднова // Козацтво. – 1996. – № 1 (4). – С. 31–33.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Останній лист вчителя // Січеславський край. – 1996. – № 6 (28).

1997

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. З листів українських письменників і вчених до Яворницького // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69–70. – С. 87–98.

Абросимова С. В. Богдан Хмельницький в пам'ятках історії та культури: (З колекції Дніпропетровського історичного музею) // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 3–5.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Любіть одне одного: (З листування священика В. Котляревського з академіком Д. Яворницьким) // Борисфен. – 1997. – № 1.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький – архівіст // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 205–208.

Абросимова С. В. Творчі стосунки Д. Яворницького з діячами російської науки та культури // Українсько-російські культурні зв'язки: історія і сучасність. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 52–54.

Абросимова С. В. Творчі стосунки Д. Яворницького з інтелігенцією Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. // Література та культура Полісся. – 1997. – Вип. 8. – С. 69–72.

Абросимова С. В. Херсонщина у творчій спадщині Д. Яворницького // Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. – Херсон, 1997. – С. 128–130.

Абросимова С. В., Перкова А. І. До Яворницького на Дніпрові пороги // Наше місто. – 1997. – 5 серпня.

Абросимова С. В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997. – 60 с.

Абросимова С. В. “Personalica” у творчому доробку професора М. П. Ковальського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 41–55.

Абросимова С. В. Основні напрямки краєзнавчих досліджень на Катеринославщині на початку ХХ ст. // VIII Всеукраїнська наук. конф. “Історичне краєзнавство і культура”. – К.; Харків, 1997. – С. 32–35.

Абросимова С. В. Запорозьке козацтво в культурно-історичній традиції українського народу кінця ХІХ – початку ХХ ст.: (За матеріалами епістолярної спадщини Д. І. Яворницького) // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури: мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. – Запоріжжя, 1997. – С. 3–9.

Абросимова С. В. “Біблія” Острозька 1580–1581 рр. // Острозька академія / Під ред. проф. М. Ковальського. – Остріг, 1997. – С. 22–23.

Абросимова С. В. Была такая должность – гласный // Днепр вечерний. – 1997. – № 136. – 6 сент. – С. 3.

Абросимова С. В. Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д. Яворницького // Шоста наук. геральдична конф. (Львів, 27–29 березня 1997 р.): Мат-ли. – Львів, 1997. – С. 3–5.

Абросимова С. В. Документы по истории России в собрании Днепропетровского исторического музея // Местные архивы об истории России: Мат-лы Восьмой Всерос. заочной научн. конф. – СПб., 1997. – С. 84–86.

Абросимова С. В. Київська археографічна комісія та діяльність Катеринославської вченої архівної комісії // Мат-ли ювіл. конф., присв. 150-річчю Київської археографічної комісії. – К., 1997. – С. 86–93.

Абросимова С. В. Книга записів Литовської метрики № 23: (Джерелознавчий аналіз) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 109–125.

Абросимова С. В. Людина і вчений: [Слово на пошану проф. М. П. Ковальського] // Там само. – С. 58–60.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. II: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Уклад. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик та ін. – 888 с.

“Пишу тебе, мой ангельской друг...”: (Из эпистолярного наследия начала XIX века) / Сост. С. Абросимова, А. Бойко. – Запорожье, 1997. – 146 с.

1998

Абросимова С. В. Традиции Литовской метрики в документах канцелярий Украины XVII–XVIII вв. // Lietuvos Metrica. 1991–1996 metu tyrinėjimai. – Vilnius, 1998. – С. 172–190.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 7–29.

Абросимова С. В., Могульова (Каюк) С. М. Зимівник останнього військового писаря Івана Глоби: (Документи з архіву Дніпропетровського історичного музею) // Історія та культура Подніпров’я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 3–17.

Абросимова С. В. Д. Яворницький і розвиток краєзнавства в Україні // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1: Мат-ли Першої міжрегіон. істор.-краєзн. конф. – С. 16–22.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 129–135.

Абросимова С. В. До питання джерелознавчого дослідження епістолярних комплексів: (За матеріалами епістолярної спадщини Д. Яворницького) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 180–195.

Абросимова С. В. Чернігівські кореспонденти Д. Яворницького // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 111–116.

Абросимова С. В. Яворницький і Дніпропетровщина // Джерело. – Дніпропетровськ, 1998. – 9 квітня.

Абросимова С. В. Епістолярна колекція в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Музей і майбутнє: Доп. та повід. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв (травень 1997 р.) – Дніпропетровськ, 1998. – С. 44–50.

Абросимова С. В. Відчути пульс життя // Крила. – 1998. – № 1–2. – С. 4–5.

Абросимова С. В. Кирило-мефодіївські традиції у вітчизняних стародруках // Значення внеску св. рівноапостольних Кирила і Мефодія в розвиток слов'янської та світової писемності і культури. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 8–10.

Абросимова С. В. Немцы Приднепровья и отражение их общественной деятельности в рукописном собрании Днепропетровского исторического музея (XIX – нач. XX ст.) // Украина–Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX вв.). – Днепропетровск, 1998. – С. 13–19.

Абросимова С. В. Сподвижник Г. А. Потемкина М. Л. Фалеев и его наследники // Исторические личности России: Мат-лы одиннадцатой Всероссийской заочн. науч. конф. – СПб., 1998. – С. 30–32.

Щира дяка за корисну працю: Вітальні телеграми Д. Яворницькому з нагоди 30-ліття його літературно-наукової діяльності (1913 р.): З музейної колекції / Упор. С. В. Абросимова, А. І. Перкова. – Дніпропетровськ, 1998. – 28 с.

1999

Абросимова С. В. Приватне листування катеринославського дворянства XIX століття: (До питання джерелознавчого дослідження епістолярних пам'яток) // Південна Україна. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 115–124.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є. В. Антонович і катеринославські історики // Четверта академія пам'яті проф. Володимира Антоновича. 26–27.03.1995 року. – К., 1999. – С. 99–104.

Абросимова С. В. Внесок Д. Яворницького у розвиток музейної справи в Україні // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 8–10.

Абросимова С. В. В. Д. Машуков // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 220–221.

Абросимова С. В. Я. П. Новицький // Там само. – С. 245–247.

Абросимова С. В. А. С. Синявський // Там само. – С. 298–301.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький // Там само. – С. 355–358.

Абросимова С. В. Хранитель і дослідник народної творчості: [Про Д. Яворницького] // Народне мистецтво. – 1999. – № 3–4. – С. 3–4.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині // Спадщина. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 21–38.

Абросимова С. В. Музейні колекції як об’єкт археографічного дослідження // Музей на межі тисячоліть: Зб. тез доп. та повід. міжнар. наук. конф., присв. 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 63–65.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Колекція документів з історії запорозького козацтва в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 200–211.

Абросимова С. В. Листи І. Рудичева // Полтавська петлюріана. – Полтава, 1999. – Вип. 3. – С. 140–146.

Абросимова С. В. Діяльність на користь іншим: Нарис // Крила. – 1999. – № 1–2 (3–4). – С. 3–5.

Абросимова С. В. Джерелознавчий аспект історико-краєзнавчих досліджень // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 255–259.

Абросимова С. В. З історії каталогізації колекцій // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. – К., 1999. – С. 6–7.

Абросимова С. В. Адепт джерелознавства: [Присв. проф. М. П. Ковальському] // Осягнення історії: Зб. пр. на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Остріг; Нью-Йорк, 1999. – С. 36–43.

Абросимова С. В. В. О. Біднов // Українська біографістика: Зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 73–75.

Абросимова С. В. Книга Д. І. Яворницького “Історія села Фаліївки-Садової” та генеалогія родини Синельникових-Комстадіусів // Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава. – Одесса, 1999. – Вып. 1. – С. 7–11.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д. Яворницького / Упор. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. Капустіної. – 460 с.

Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава / Сост. С. В. Абросимова, В. В. Синельников. – Одесса, 1999. – Вып. 1. – 40 с.

2000

Абросимова С. В. Академік Д. І. Яворницький і розвиток музейної справи в Україні: (З нагоди 150-річчя Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького) // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 97–105.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький у музейному співтоваристві кінця XIX – першої третини XX сторіччя // Музей і XXI сторіччя. – Херсон, 2000. – С. 105–111.

Абросимова С. В. Епістолярні джерела і методи їх дослідження // Вісник Дніпропетровського університету. – 2000. – Вип. 8. – С. 185–189.

Абросимова С. В., Фаринець А. М. Джерела з історії полтавських церков у творчій спадщині катеринославських архівістів початку XX ст. // 2000-ліття християнства – славна віха в історії людства. – Полтава, 2000. – С. 77–79.

Абросимова С. В. Майбутнього боятися не треба // Крила. – 2000. – № 1–2 (4). – С. 7–8.

Абросимова С. В. Катеринославський часопис “Степ” // Там само. – 2000. – № 5–6. – С. 4–6.

Абросимова С. В. Нове дослідження у царині козакознавства // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 1 (5). – С. 132–134.

2001

Абросимова С. В. Археографічний аспект в епістолярній спадщині академіка Д. І. Яворницького // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 400–415.

Абросимова С. В., Журба О. І. Едиційна археографія в Україні у XIX–XX століттях: плани, проекти, програми видань. Катеринославська учена архівна комісія (1903–1919 рр.) // Там само. – С. 430–453.

Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Документи з особового архіву полтавського бургомістра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Там само. – С. 599–630.

Абросимова С. В. Торжества 1849 года в Одессе глазами очевидца // Летопись Причерноморья. – Херсон, 2001. – № 5. – С. 75–77.

Абросимова С. В., Ковальський М. П. Магістерські іспити Д. І. Яворницького і Варшавський університет // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 313–333.

Абросимова С. В. Історія Катеринослава на сторінках видань Губернського статистичного комітету // Грані. – 2001. – № 3 (17). – С. 9–12.

Абросимова С. В. Катеринославська вчена архівна комісія і її внесок у дослідження історії міста // Там само. – 2001. – № 4 (18). – С. 40–44.

Абросимова С. В. Колекція спеціальних геометричних планів кінця XVIII – XIX ст. в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 52–67.

Абросимова С. В. Археографічний "Ренесанс" Метрики Великого князівства Литовського // Metriciana: Даследванні і матэрыялы Метрык Вялікага Княства Литоўскага. – Мінск, 2001. – Т. 1. – С. 163–166.

Абросимова С. В. Відродження археографічних традицій у царині метриканістики // Гуманітарний журнал. – 2001. – № 2. – С. 123–126.

Абросимова С. В. Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава / Сост. С. В. Абросимова, В. В. Синельников. – Одесса, 2001. – Вып. 2. – 96 с.

Абросимова С. В. Історія рідного краю // Крила. – 2001. – № 1 (10). – С. 161–162.

Абросимова С. В. Дніпрові пороги // Там само. – 2001. – № 2–3 (10). – С. 185–186.

2002

Абросимова С. В. Краєзнавці з кола Д. Яворницького // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 58–61.

Абросимова С. В. Я. Новицький у колі катеринославських гуманітаріїв // Мат-ли Перших новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. – С. 95–99.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Дід і прадід мій були дворянами // Наше місто. – 2002. – 8 листопада.

Абросимова С. В. К истории евангелическо-лютеранской общины колонии Фишерсдорф (Рыбальское) // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 2002. – С. 85–89.

Абросимова С. В., Батура Р. В. Владельцы усадьбы Мурад-Авур Комстадиусы и генеалогия их рода // Мир усадебной культуры: Вторые Крымские междунар. науч. чтения. – Симферополь, 2002. – С. 3–7.

Абросимова С. В., Перкова А. И. “Никогда не забудем Вашей отзывчивости”: (Из переписки П. П. Филевского с академиком Д. И. Яворницким) // Вехи Таганрога. – 2002. – № 14. – С. 25–28.

Абросимова С. В., Сурєва Н. Персоналії в історії Нікопольського краю (кінець XVIII – XIX ст.) // Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття). – К.; Нікополь; Запоріжжя, 2002. – С. 225–240.

Абросимова С. В., Перкова А. І. Видання Києво-Печерської лаври у працях Д. Яворницького і в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Могилянські читання 2001 р.: Зб. наук. пр. – К., 2002. – С. 5–10.

Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава / Сост. С. В. Абросимова, В. В. Синельников. – Одесса, 2002. – Вып. 3. – 84 с.

2003

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 2. – С. 106–121.

Абросимова С. В. Из эпистолярного наследия Синельниковых // Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава. – Одесса, 2003. – Вып. 4. – С. 4–9.

Абросимова С. В. Катеринославські дворяни Алексєєви: (За документами родинного архіву) // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 126–140.

Абросимова С. В. Повседневная жизнь Екатеринослава в семейной переписке Нечаевых 1810-х – 1820-х гг. // Музей і місто. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 4–9.

Епістолярна спадщина Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Упор. С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та ін. – Запоріжжя, 2003. – С. 8–20.

2004

Абросимова С. В., Сурева Н. В. Бутовичівська економія Савицьких // Гуманітарний журнал. – 2004. – № 1–2 (21–22). – С. 132–135.

Абросимова С. В. Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) // Академік Д. І. Яворницький і перша вища гірнича школа України: Док-ти і мат-ли. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 5–12.

Абросимова С. В. На загальну користь українського народу: (До 150-ліття від дня народження акад. Д. Яворницького) // Молода нація: Альманах: [Вид-ва “Смолоскип”]. – К., 2004. – № 3 (32). – С. 5–21.

Абросимова С. В. Я. Г. Гололобов у культурно-громадському житті Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. // Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 82–89.

2005

Абросимова С. В. Дмитро Яворницький: образ ученого в контексті минулого і сучасного // Грані. – Дніпропетровськ, 2005. – № 5 (43). – С. 3–10.

Абросимова С. В. Енциклопедист козаччини: [Про Д. Яворницького] // Український історичний журнал. – К., 2005. – № 4. – С. 4–46.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є., Перкова А. І. З епістолярної спадщини Д. І. Яворницького // Там само. – № 5. – С. 114–165.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є. Ждуть Вас синє небо, Дніпро-батько, степи і їх могили... // Січеслав: Літ.-мистецький та публіцистичний часопис письменників Січеславії. – Дніпропетровськ, 2005. – № 3–4. – С. 69–89.

Абросимова С. В. З історії розробки джерельної бази історичного краєзнавства на Катеринославщині (XIX – початок XX ст.) // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 2. – С. 145–158.

Абросимова С. В., Буряк В. В. Имение "Котовка" и его владельцы Алексеевы // Мир усадебной культуры: III–V Крымские Междунар. чтения: Сб. докл. – Симферополь, 2005. – С. 3–11.

Абросимова С. В. "Как говорят...": Из повседневной жизни екатеринославского дворянства XIX в.: (По материалам эпистолярной коллекции музея) // Скарби музеїв: Мат-ли обл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв 2003 р. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 21–34.

Абросимова С. В. [Рец. на:] Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський: Монографія. – Дніпропетровськ, 2004 // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАНУ. – Нікополь; Запоріжжя, 2005. – Вип. 1. – С. 169–170.

Абросимова С. В. Образ ученого в контексті минулого і сучасного // Нива знань. – Дніпропетровськ, 2005. – № 4. – С. 49–56.

Абросимова С. В., Василенко Н. Є. Перша монографія Д. Яворницького // *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Підгот. тексту і наук.-довід. апарату С. В. Абросимової, Н. Є. Василенко; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – 3-тє вид., випр. і доп. – Дніпропетровськ, 2005. – Ч. 1. – С. 3–22.

Абросимова С. В. Сподвижник Д. Яворницького Василь Строменко // Січеславський альманах: Зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 1. – С. 183–190.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Уклад. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – 740 с.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упор. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. – 500 с.

2006

Абросимова С. В. Академік Дмитро Яворницький: життя і творчість вченого в українській історіографії: (За мат-лами ювіл. конф.) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 429–441.

Абросимова С. В., Гурай Л. Г. А. Чепа і невідомі маргіналії з його бібліотеки // Січеславський альманах: Зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 2. – С. 134–152.

Абросимова С. В. Дослідник ранньої історії Русі: [Рец. на: Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. – Львів, 2003. – 78 с.] // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10–11. – С. 793–795.

Абросимова С. В. Катеринославська класична гімназія: учні першого десятиріччя // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 3. – С. 134–146.

2007

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 5. – С. 20–31.

Абросимова С. В. Людина духу та вищих небуденних вимог (Василь Біднов) // Хроніка–2000. – К., 2007. – № 73. – С. 506–515.

Абросимова С. В. Меценатство в житті і творчості Д. Яворницького // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 4. – С. 44–52.

Абросимова С. В. Перевидання книги Дмитра Яворницького // Січеслав. – 2007. – № 2 (12). – С. 185–186.

Абросимова С. В. Родина Сахно-Устимовичів в документах фамільного архіву // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 328–346.

Митні документи Оренбурзької губернської канцелярії XVIII століття / Упор. С. Абросимова. – К., 2007. – 88 с.

2008

Абросимова С. В. Археографія як підмурок сучасної історичної науки в Україні: ([Рец. на:] "Український археографічний щорічник". Вип. 1–11. 1992–2006) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 424–449.

Абросимова С. В., Ченцова Н. В. Володимир Антонович і Дмитро Яворницький: до історії наукових і особистих взаємин // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 5. – С. 35–41.

Абросимова С. В. Картографічні джерела Запорозького ареалу в приватних архівах Південної України // Там само. – С. 5–15.

Абросимова С. В. Родина Синельникових в житті та творчості Д. І. Яворницького // Видатні особистості: Музейна персоналістика: Мат-ли обл. музейної наук. конф. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 10. – С. 10–24.

2009

Абросимова С. В. Біографія Д. Яворницького в родинному та дружньому контекстах // *Абросимова С. В., Парамонов А. Ф.* Дмитро Яворницький та його родовід. – Харків, 2009. – С. 7–64.

Абросимова С. В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / За ред. О. І. Журби. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 57–115.

Абросимова С. В. Эпистолярные источники на страницах журнала "Киевская старина" // Там само. – С. 126–152.

Абросимова С. В. Документи з історії православної церкви в Україні XVIII ст.: (З колекції Дніпропетровського історичного музею) // Покликання: Зб. пр. на пошану проф. о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С. 343–371.

Абросимова С. В. Д. І. Яворницький в музейному співтоваристві свого часу // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 11. – С. 146–156.

Абросимова С. В. В. Ф. Крупянський та його мемуари // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 6. – С. 53–65.

2010

Абросимова С. В. Колекція картографічних матеріалів у фондах Дніпропетровського історичного музею (історія формування та склад колекції) // Вивчення і збереження картографічної спадщини у музеях України: Мат-ли Всеукр. наук. конф. – Біла Церква, 2010. – С. 15–19.

Абросимова С. В. Особистість і талант Дмитра Яворницького: самооцінка вченого // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 8. – 436 с.

Абросимова С. В. Краєзнавець О. В. Васильєв: під впливом Д. І. Яворницького // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 7. – С. 170–178.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / Уклад. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; заг. ред. Н. Капустіної. – 952 с.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 6: Листи духовних осіб, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького. – (Готується до друку колективом ДНІМ).

Петро Тимофійович Тронько (12 липня 1915 – 12 вересня 2011). Життєвий шлях Петра Тронька, який лише трішки не сягнув 100-річної позначки, є яскравим, гідним найглибшої поваги й наслідування взірцем відданого служіння рідному українському народові. Промовистий перелік його відзнак і титулів – Герой України, академік Національної академії наук України, перший віце-президент Української академії історичних наук, лауреат низки премій, заслужений діяч науки і техніки, почесний архівіст України, кавалер багатьох орденів і медалей, перші з яких бойові, – доповнює хоч і неофіційне, однак доволі часто вживане звання: патріарх українського краєзнавства.

Як відомо, український краєзнавчий рух сформувався на рідній для Петра Тимофійовича Слобожанщині. Наприкінці травня 1925 р. у тодішньому столичному Харкові відбулася Всеукраїнська конференція, що утворила Український комітет краєзнавства – централізовану державну інституцію, покликану організаційно об'єднати всіх дослідників і літописців рідної землі. Десятирічний селянський син із заснованої козаками поблизу Богодухова невеличкої слободи Заброди навряд чи чув тоді про цю подію. Але масштабна діяльність комітету охопила й систему народної освіти. Тож не дивно, що старанний учень Петро Тронько з юних літ пройнявся почуттям безмежної любові до своєї "малої батьківщини", материнської мови, народних пісень, дум і легенд, що оповідали про героїзм і мужність славетних

пращурів, прагнув глибоко вивчити історію України. Та мрію про підкорення наукових вершин довелося відкласти на певний час.

Аби допомогти родині вижити в голодні тридцяті, подався у Донбас, де працював підсобним робітником у підземному забої однієї з шахт. Повернувшись до рідних країв, освічений юнак навчав грамоти дітей Богодухівщини та Лебединщини. Після військового вишколу в закладі морських льотчиків був залучений до комсомольської роботи. На війну пішов із посади першого секретаря Станіславського обкому ЛКСМУ. Воював у складі Південно-Західного, Сталінградського, Південного та 4-го Українського фронтів. Серед перших 6 листопада 1943 р. увійшов до визволеного Києва, де після відкликання з діючої армії очолив обком і міськком комсомолу. Разом з іншими киянами працював на відбудові Хрещатика, але про навчання не забував. У 1948 р. отримав диплом історика в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, у 1951 р. захистив кандидатську дисертацію, а у 1968 р. – докторську.

Від 1961 р. протягом сімнадцяти (!) років обіймав посаду заступника Голови Ради міністрів України, опікуючись питаннями освіти, культури, охорони здоров'я. А першим урядовим документом, розробленим за його участю, стало рішення "Про заходи щодо поліпшення охорони історико-культурного заповідника Києво-Печерська лавра" (1962). Підтримуючи ініціативу наукової та творчої інтелігенції, Петро Тимофійович не тільки підготував постанови вищих органів влади "Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва" (1965), а й спричинився до створення державного заповідника на Хортиці. Тут належало звести меморіал, який гідно б увічнював героїчну звитягу славетного лицарства. Та це не сподобалося апологетам сусловської ідеології. У 1973 р. за підписами В. Маланчука, С. Безклубенка й А. Мяловицького з'явилася брутальна доповідна: "Надмірне розгортання робіт по спорудженню меморіального комплексу запорізького козацтва, підкреслена увага до нього з боку преси та окремих керівних працівників привели до невиправданого перебільшення його місця в культурному житті республіки, ідейно-тематична спрямованість роботи над меморіальним комплексом не відзначалася належною класовою чіткістю і послідовністю, мали місце елементи захоплення козацькою старовиною, ідеалізація січового самоврядування (центральне місце відводили діорамі «Козацька рада», 60 квадратних метрів) та військових доблестей запорожців здатні підживлювати націоналістичні та шовіністичні ілюзії і пережитки. Створювана скульптурна композиція «Козаки в дозорі» домінувала б над панорамою міста Запоріжжя, Дніпрогесу... Основне місце відводили представникам козацької верхівки, класовій боротьбі і ролі народних мас в історичному процесі приділено малопомітне й малозначне місце". Натомість пропонується замість козацького заповідника відкрити "Музей історії Запоріжжя", а на зведеному вже земляному кургані замість скульптурної групи "Козаки в дозорі" встановити монумент на честь... робітничого класу.

ЦК КПУ фактично скасовує свою та урядову постанову від 1965 р. і підтримує маланчуківські пропозиції (щоправда, на кургані пропонували вже встановити не скульптуру робітника, а монумент Дружби народів). На проекті цієї постанови зберігся напис рукою Володимира Щербицького: "Указать товарищу Тронько на неудовлетворительное руководство и самовольство".

Майже двадцять один рік Петро Тимофійович на громадських засадах очолював виплекане ним Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

Разом із його співробітниками та активістами доклав чимало зусиль, аби в пристоличному Пирогові на площі в 150 га постав унікальний Музей народної архітектури та побуту. Хоча й довелося тоді почути чимало нашіптувань "доброзичливців" про любов до збирання "усілякої рухляді", його улюблене дітище знайомить з етнографічною спадщиною України вже майже півстоліття, а старожили з теплотою називають експозицію не інакше, як селом Троньківкою.

Під дбайливою опікою товариства перебували давні фортеці та замки, палаци, муровані й дерев'яні храми, археологічні раритети. Виразними засобами монументалістики було увічнено пам'ять Тараса Шевченка, Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Івана Франка, Лесі Українки, Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського, Марка Черемшини, родини Тобілевичів, Олександра Довженка.... П. Троньковi вдалося оминути всі існуючі на той час бюрократичні нормативні обмеження задля спорудження в Чигирині величного пам'ятника Богданові Хмельницькому. Мережа народних музеїв охопила всі адміністративні райони, та доброчинні акції пам'яткоохоронців далеко не завжди знаходили розуміння. Голова товариства з власною обґрунтованою позицією дедалі більше не влаштовував вищі політичні кола. І, коли П. Тронько рішуче виступив проти рішення уряду та столичної міськради щодо відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври "швидкісним індустріальним методом" без ретельного наукового дослідження та використання його вцілілих автентичних підмурків, реакція на непокору академіка не забарилася. Партійна влада дала вказівку усунути П. Тронька від керівництва товариством. На таємничо скликаний восени 1988 р. позачерговий пленум цієї організації звезли переважно чиновників від культури, які й проголосували за відставку багаторічного голови. Де ці номенклатурники сьогодні? Хто їх згадує добрим словом?

Натомість Петро Тимофійович ще майже чверть століття наполегливо боровся за збереження та популяризацію скарбів національної духовності. У 1990 р. відродив і очолив Всеукраїнську (нині Національну) спілку краєзнавців, що стала гідною спадкоємицею репресованого в 1930-х рр. тоталітарним режимом Українського комітету краєзнавства. Як голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара сприяв упровадженню ґрунтовної Державної програми, завдяки якій на основі наукових принципів здійснення реконструкції постали з руїн та попелу і Успенський собор, і Михайлівський Золотоверхий монастир, і численні архітектурні перлини в усіх куточках України.

Петра Тронька добре знали в багатьох країнах світу, високо шанували в українській діаспорі. Він очолював офіційні державні делегації в Організації Об'єднаних Націй, на "ЕКСПО-67" у Монреалі, брав участь у численних міжнародних форумах. Закарбувалися в пам'яті і його палкі виступи з трибуни Верховної Ради України, депутатом якої він обирався протягом дев'яти каденцій. Сьогодні не зайвим буде нагадати, зокрема, його викривальну оцінку певного прошарку українофобів, виголошену ще 27 жовтня 1989 р.: "Є немало противників надання українській мові державного статусу. Свої позиції вони намагаються обґрунтувати твердженням, буцімто мова є всього лиш «засобом людського спілкування», засобом поінформованості, комунікативності, а отже, немає різниці в тому, якою мовою це спілкування здійснюється на практиці, в роботі й побуті, хай буде, мовляв, переважно російською, як нині найбільш вживаною, доступною... З таким спрощеним,

примітивним і, по суті, принизливим тлумаченням суспільних функцій української погодитись аж ніяк не можна. Бо мова – це не просто засіб повсякденного утилітарного спілкування... Вона забезпечує розквіт і майбутнє самої нації, її самобутність, як спільності людей, що склалася історично. Тож втратити мову – значить втратити духовне обличчя нації, власне зникнути, вмерти самій нації як такій".

Віддаючи багато енергії подвижницькій громадській діяльності, вчений-історик ні на мить не полишав копіткої і продуктивної наукової роботи. Завідував відділами історико-краєзнавчих досліджень і регіональних проблем історії України в академічному Інституті історії України. Чимало часу приділяв пошуку і вивченню архівних документів. З-під його пера вийшло понад 600 наукових праць, з них 17 монографій. Понад дванадцять років життя Петро Тронько присвятив реалізації масштабного проекту з підготовки та випуску "Історії міст і сіл Української РСР" у 26 томах, загальним обсягом 2360 авторських аркушів. 1340 статей містили вичерпну біографію обласних і районних центрів, 8319 – розповідали про селища міського типу та села. У всій серії книг вміщено понад 9 тис. ілюстрацій. Очільник головної редакційної колегії спромігся залучити майже 100 тис. авторів, які дослідили та використали понад 1,5 млн архівних справ, опрацювали бібліотечні фоліанти та місцеву періодику. Незмінним його помічником і співорганізатором цього фундаментального видання був Іван Лукич Бутич.

За значущістю ця колективна праця досі не має аналогів у світовій історіографії. Водночас Петро Тимофійович добре усвідомлював, що "багатотомна «Історія міст і сіл...» не позбавлена вад, породжених умовами тоталітарної системи, яка наклала свій відбиток на історичну літературу і які були характерними для історичної літератури того періоду". Тому ним було розроблено концепцію її перевидання на сучасній джерельній базі, без будь-яких "білих плям" і "чорних дір".

Від 1992 р. Петро Тронько очолював головну редколегію багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". За архівно-кримінальними справами, що зберігаються в Національному архівному фонді України, працівники підпорядкованих Головній редколегії обласних науково-редакційних груп виявили і склали картки на понад 700 тис. репресованих громадян України. Завдяки цьому побачили світ десятки збірників раніше втаємничених від громадськості документів, монографічні дослідження про політичні репресії радянської доби тощо.

Уродженця козацької Слобожанщини по праву вважали своїм земляком на всіх українських теренах. Він був визнаний почесним громадянином міст Києва, Харкова, Богодухова, Кам'янця-Подільського, Канева, Лебедина, Переяслава-Хмельницького, почесним доктором або професором найпрестижніших вищих навчальних закладів Києва, Дніпропетровська, Донецька, Кам'янця-Подільського, Кіровограда, Полтави, Харкова, Хмельницького, Чернігова.

Великий українець Петро Тронько похований на центральній алеї Байкового кладовища. Збережімо ж світлу пам'ять про нього і віднайдімо час, аби вклонитися його могилі!

Анатолій Ситник (Київ)

Микола Васильович Плав'юк (5 червня 1927 – 10 березня 2012). 10 березня 2012 р. в місті Бурлінгтоні, Онтаріо, Канада відійшов у засвіти останній Президент УНР в екзилі, Голова Проводу ОУН Микола Плав'юк. 15 березня його було поховано в Торонто. У червні цього року йому мало виповнитися 85. Микола Плав'юк народився 5 червня 1927 р. в селі Русові (тепер Снятинського району Івано-Франківської області) в родині заможних селян[1]. Батько – Василь, мати – Марія. Рід Плав'юків переселився до Покуття у XVIII ст. з козацької Полтавщини у помазепинський час.

У 1936 р. Микола Плав'юк закінчив у Русові трикласову публічну загальну школу, а у червні 1938 р. – загальну публічну школу 3-го ступеня в Снятині і вступив до Снятинської гімназії. У вересні 1939 р. Снятинську гімназію було реорганізовано на україномовну середню школу. Напередодні початку німецько-радянської війни в червні 1941 р. Микола Плав'юк з похвальною грамотою закінчив 6-й клас Снятинської середньої школи.

Навчаючись у школі, він почав дописувати статті до снятинської районної газети "Сталінська правда". З вересня 1941 р. Микола Плав'юк навчався у Снятинській державній торговельній школі. Тоді ж він вступив до лав Юнацтва ОУН під проводом А. Мельника. Згодом він стає провідником юнацтва, а опісля – організаційним референтом для зв'язку з поодинокими місцевостями у повітовій екзекутиві ОУН. У 1943 р. почалися арешти членів ОУН і Микола Плав'юк змушений був переїхати до м. Косова, де він очолив оселю Виховної спільноти української молоді (ВСУМ). У 1944 р. він був заарештований німцями, але згодом йому вдалося звільнитись із тюрми.

Влітку 1944 р. разом з С. Касіяном та К. Гімельрайхом створює збройний загін ОУН, що дислокувався в околиці села Стопусяни (нині Stuposiany, Подкарпацьке воєводство, Польща). Згодом цей загін увійшов до формування УПА–Захід, але його керівників С. Касіяна та М. Плав'юка бандерівці арештували і збиралися розстріляти як мельниківців. Тому вони втекли з табору і перебралися на Закарпаття, а далі до Відня. У Відні за дорученням ОУН Микола веде жваву діяльність серед українських робітників зі східних і центральних областей України, вивезених на роботу до Австрії, яких намагалися втягнути до РОА генерала Андрія Власова.

Навесні 1945 р. Микола Плав'юк з наказу ОУН вступає до Другої дивізії УНА під командуванням полковника Андрія Долуда і через організаційні зв'язки допомагає десяткам українських старшин і вояків не потрапити до таборів військовополонених і оминути насильну репатріацію до СРСР. Після закінчення війни він переїжджає до Мюнхена, закінчує українську середню школу в таборі ДП Карлсфельд та вступає до університету. Микола Плав'юк був членом Української студентської громади в Мюнхені, членом студентського товариства "Січ". Він брав активну участь у роботі "Пласту" в Німеччині (належав до куреня "Лісові чорти"), був одним з організаторів студентського товариства "Зарево", організаційним референтом проводу Центрального Союзу українських студентів (ЦЕСУС). У липні 1949 р. Микола Плав'юк отримав диплом Мюнхенського університету Людвіга Максиміліана за

[1] У більшості довідників датою народження Миколи Плав'юка подається 1925 р. Але вже після повернення Миколи Плав'юка в Україну йому було надано виписку з метричної книги, де йшлося про те, що датою народження є 1927 р. Фото цього документа, виданого Івано-Франківським обласним управлінням юстиції, Микола Плав'юк опублікував у книзі спогадів: *Плав'юк М.* Україна – життя моє. – К., 2002. – Т. 1. – С. 33.

фахом економіста. В Мюнхені Микола Плав'юк одружився з Ярославою Бойко і прожив з нею довге і щасливе подружнє життя, виховавши двох синів Ореста і Нестора та двох дочок Уляну та Оксану.

Наприкінці 1949 р. Микола Плав'юк разом із сім'єю переїхав до Канади. Тут він 1954 р. закінчив торговельний факультет університету Конкордія в м. Монреаль, працював у м'ясній індустрії, пройшовши шлях від звичайного робітника до президента фірми "Essex Packers".

У Канаді Микола Плав'юк продовжував активну громадську діяльність, проводив плідну роботу в різноманітних молодіжних та студентських організаціях, став членом Українського Національного Об'єднання (УНО) Канади. З 1950 р. він працює у філії УНО в Монреалі, бере участь у крайових конференціях УНО. У 1954 р. його обирають організаційним референтом Крайової Екзекутиви УНО. 21 травня 1956 р. обраний заступником Президента УНО, а в листопаді того ж року він став Президентом УНО Канади і виконував його обов'язки до жовтня 1966 р. У 1966–1971 рр. Микола Плав'юк був членом президії Конгресу українців Канади (КУК), співредактором канадського часопису "Новий шлях" (1970–1973).

У травні 1957 р. на святкуванні 25-ліття УНО Голова Проводу Українських Націоналістів (ПУН) Андрій Мельник закликав провести Світовий конгрес українців та створити Світовий союз українців. Цю ідею довелося реалізувати саме УНО Канади, яке очолював Микола Плав'юк. Протягом 7-ми років він провів величезну працю в складі Підготовчої комісії І Конгресу, виявив великий організаційний хист та вміння полагоджувати справи з людьми різних поглядів. Перший Світовий конгрес вільних українців відбувся в листопаді 1967 р. в Нью-Йорку, і на ньому Миколу Плав'юка було обрано Генеральним Секретарем СКВУ. Цю посаду він обіймав протягом двох років. На ІІ Конгресі СКВУ у 1973 р. Миколу Плав'юка обрали екзекутивним віце-президентом СКВУ, а в 1978 р. на ІІІ Конгресі – Президентом СКВУ. Велику увагу на цій посаді він приділяв підтримці руху опору в Україні, співпраці СКВУ з українськими дисидентами Леонідом Плющем, Петром Григоренком, Надією Світличною, Ніною Строкатою та ін. Це викликало злісну атаку радянського режиму на адресу Миколи Плав'юка, публікацію низки статей і брошур в СРСР з метою знецінити його працю.

Поряд з роботою в УНО, КУК та СКВУ Микола Плав'юк багато сил і енергії віддавав участі в націоналістичному русі. Він був ініціатором створення об'єднання "Ідеологічно споріднені націоналістичні організації" (ІСНО) як центральної надбудови українських громадських націоналістичних організацій у світі, підтримав ідею заснування Конференції українських політичних партій і організацій (КУППО). У 1964 р. на V Великому Зборі українських націоналістів (ВЗУН) він став членом ПУН, а у травні 1979 р. на ІХ ВЗУН Миколу Плав'юка обрали Головою Проводу ОУН.

На Х сесії УНРади в липні 1989 р. Миколу Плав'юка було обрано віце-президентом УНР в екзилі, а в грудні 1989 р. він став Президентом УНР в екзилі. Як Президент УНР Микола Плав'юк доклав великих зусиль щодо співпраці з демократичними силами в Україні і допомоги їм у боротьбі за створення власної держави. Після проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України 24 серпня 1991 р. він розгорнув активну діяльність щодо міжнародної підтримки державної незалежності України. У листах від імені Державного центру УНР в екзилі до лідерів провідних країн світу: Президента США Джорджа Буша, прем'єр-

міністра Канади Брайєна Малруні, прем'єр-міністра Італії Джуліо Андреотті, прем'єр-міністра Великої Британії Джона Мейджора, прем'єр-міністра Японії Тосіко Кайфу, канцлера ФРН Гельмута Коля, держсекретаря США Джеймса Бейкера він домагався підтримки демократичних сил в Україні та допомоги у становленні національної державності українського народу.

У 1992 р. Надзвичайна сесія УНРади прийняла рішення про передачу повноважень ДЦ УНР в екзилі органам державної влади незалежної України. 24 серпня 1992 р. під час проведення Всесвітнього Форуму українців в Маріїнському палаці в Києві керівництво ДЦ УНР в екзилі на чолі з Президентом УНР в екзилі Миколою Плав'юком передало владні регалії УНР Президенту України Леонідові Кравчуку на підтвердження того, що Українська Держава є правонаступницею УНР.

18 травня 1993 р. Микола Плав'юк отримав громадянство України. В 1993 р. ОУН було зареєстровано Міністерством юстиції України як громадську організацію. Під керівництвом Голови ОУН Миколи Плав'юка в Україні відбулися XII (1993), XIII (1994), XIV (1997), XV (2000), XVI (2003), XVII (2006), XVIII (2010) ВЗУН. У 1997 р. Президент України нагородив М. Плав'юка орденом "За заслуги" III ступеня.

Завдяки наполегливим зусиллям Миколи Плав'юка в Україні у 1992 р. було відновлено видання газети "Українське слово", створено Фундацію ім. Олега Ольжича в Україні, засновано видавництво імені Олени Теліги. Багато уваги Голова ОУН приділяв справі перевезення з Канади до України Архіву ОУН. Свого часу полковник Андрій Мельник передав Архів Голови Проводу ОУН на зберігання до Канади, а вже Микола Плав'юк привіз ці документи в Україну. Згадуючи історію мандрів того архіву, Микола Плав'юк в березні 2011 р. писав: "Тільки тепер ми можемо оцінити важливість тих документів, переданих Полковником, що пройшли далеку Канаду і повернулись до Києва. Ними вже користувалися чимало студентів, журналістів і науковців"[2].

Колектив Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України активно співпрацює з Фундацією ім. Олега Ольжича, головою правління якої був Микола Плав'юк, та видавництвом ім. Олени Теліги. У приміщенні інституту працюють бібліотека ім. О. Ольжича та Архів ОУН у Києві. Співробітники інституту беруть участь у дослідженні, впорядкуванні та публікації документів з Архіву ОУН. Фундація ім. О. Ольжича, видавництво ім. О. Теліги та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського започаткували публікацію низки спільних видань. У першу чергу слід згадати багатотомову серію збірників "Документи і матеріали з історії ОУН"[3], праці професора

---

[2] *Плав'юк М.* Андрій Мельник – на тлі історичної доби ХХ ст. // Андрій Мельник. Спогади. Документи. Листування / Упор. О. Кучерук, Ю. Черченко. – К., 2011. – С. 32–33.

[3] На цей час вже вийшло 5 книг з цієї серії: Документи і матеріали з історії ОУН. – К., 2005. – Т. 1: 1927–1930 / Упор. Ю. Черченко, О. Кучерук. – 480 с.; Документи і матеріали з історії ОУН. – К., 2010. – Т. 2. – Ч. 1: 1931–1934 / Упор. Ю. Черченко. – 464 с.; Документи і матеріали з історії ОУН. – К., 2007. – Т. 2. – Ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.) / Упор. Ю. Черченко. – 535 с.; Документи і матеріали з історії ОУН. – К., 2002. – Т. 7: Документи Комісії державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упор. О. Кучерук, Ю. Черченко. – 207 с.; Документи і матеріали з історії ОУН. – К., 2004. – Т. 10. – Ч. 2: Газета "Українське слово" 1941 року / Упор. О. Кучерук. – 304 с.

Надії Миронець, присвячені видатній поетесі і діячці ОУН Олені Телізі[4], монографію Михайла Ковальчука про Миколу Капустянського[5], збірник документів про полковника Андрія Мельника (Микола Плав'юк написав розлогу передмову до цього збірника)[6], збірник документів "Покликані служити Україні"[7] та інші видання.

У своїх споминах про полковника Мельника Микола Плав'юк писав, що для полковника служіння своєму народові було метою життя. Те ж саме хочеться написати і про самого Миколу Васильовича Плав'юка. Він став уособленням цілого покоління борців за державність України, яким випало щастя дожити до здійснення своїх мрій. І, як виявилося, проголошення Української Держави – це тільки ще половина справи. Як писав Микола Плав'юк, "наша державність і національна ідентичність ще не утвердились у глибині нашого чорнозему, загроженого вітрами чужого світу"[8]. І він робив усе, що було в його силах, щоб їх утвердити. Вічна йому пам'ять!

Юрій Черченко (Київ)

---

[4] Теліга Олена. Листи. Спогади / Упор., вступ. ст. Надії Миронець. – 2-ге вид. випр. – К., 2004. – 400 с.; *Теліга О.* О краю мій…: Твори. Документи. Біографічний нарис / Упор., переднє сл., прим., біографічний нарис Н. Миронець. – К., 2006. – 496 с.

[5] *Ковальчук М.* Генерал Микола Капустянський (1881–1969). – К., 2006. – 126 с.

[6] Андрій Мельник. Спогади. Документи. Листування. – 568 с.; іл.

[7] Покликані служити Україні. Фундація імені О. Ольжича, Видавництво імені Олени Теліги, Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги, Об'єднання студіюючої молоді "Зарево": Зб. матеріалів і документів / Упор. О. Веремійчик, М. Ковальчук, С. Кот, Н. Миронець. – К., 2011. – 656 с.; іл.

[8] *Плав'юк М.* Андрій Мельник – на тлі історичної доби XX ст. – С. 33.

Володимир Макарович Яцюк (13 липня 1946 – 2 травня 2012). 2 травня пішов із життя Володимир Яцюк. Макарович, як любовно кликали його друзі в музеї. Володимир Макарович, як за звичкою називав його я. А він мене так, як рідко хто, – Лесик. І оте "Лесик" мені завжди віяло чимось рідним. Це була напрочуд скромна й лагідна людина. Для нього друзі – "Ігорьок", "Олежик"... Я ще довго відчуватиму, що його вже немає між нами. Іще не раз подумки звертатимуся до нього, відвідуючи музей або навіть проходячи повз, пориватимуся зайти до його кімнати, щоб погомоніти, подивитися, як світяться його очі, коли він розгортає щойно набуту до своєї колекції "цяцьку", "панську річ". І не забути мені Яцюка, коли він босоніж стоїть на ґанку музейного фліґеля і тримає в руках крихти хліба, а голуби злітаються до нього зусібіч і беруть із рук їжу.

Моє знайомство з Яцюком порівняно недавнє і, як зазвичай буває, спершу – заочне. 1994 р., тоді студент третього курсу львівського університету, я подав до "України в минулому" – наукового збірника, що його видавало Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, – статтю про Шевченків "Букварь южнорусский". Ярослав Дашкевич, прочитавши статтю, зауважив, що необхідно врахувати публікацію Володимира Яцюка. Наближалося століття від Кулішевої смерті. Творчість Куліша мене приваблювала найбільше, і в Яцюкові я знайшов однодумця. 1997 р. ми зорганізували в музеї Шевченка наукову конференцію, приурочену до цієї дати. Тоді й відбулося наше зближення, яке надалі лише зміцніло.

У Яцюкові мене вабила його широка ерудованість у всьому, що стосувалося Шевченка, заточена під джерелознавство. Він був евристиком. Атрибуція була його стихією. Він досконало знав Шевченкові малярство й графіку, знав не за репродукціями, а за оригіналами, які всі (!) перейшли через його руки. Звідси велика кількість дуже влучних спостережень щодо часу, місця, обставин виконання тих чи тих творів Шевченка. Внесок Яцюка тут без перебільшення співмірний із доробком такого корифея, як Олекса Новицький. Яцюк неодмінно залучав до аналізу розмаїті писемні й документальні джерела. Але джерела переважно друковані. До архівів він волів не ходити, – окрім як до відділу рукописів Інституту літератури, де зосереджено писемну спадщину Шевченка і його малярські альбоми. Зрештою, він того й не потребував, бо матеріалу не бракувало в музеї. А ще ж було й захоплення колекціонерством. З новими надходженнями до власної збірки виникали нові питання, з часом кількість "доказів" переходила в ту якість, коли можна було згрупувати факти й вибудувати переконливу концепцію. Так відбувався поступ, і з-під пера науковця одна по одній з'являлися розвідки. Кожна розвідка була подією в науковому світі. Яцюк не писав всує.

Як рідко хто, Яцюк умів робити відкриття там, де їх найменше можна було сподіватися: у друкованих джерелах, уважно їх прочитуючи. Так він виявив інформацію про Шевченків портрет Віктора Забіли, який уважають втраченим, і його репродукцію (копію-переробку із Шевченкового оригіналу) в хрестоматійно відомій антології "Українська муза"[1]. Або інший приклад. У монографії Павла Зайцева "Життя Тараса Шевченка" йдеться про ранній малюнок Шевченка, відомий під назвою "Погруддя жінки" (у повному зібранні Шевченкових творів – "Жіноча голівка"). Зайцев твердить, що це копія літографії віленського графіка Мощинського "Св. Марія Маґдалина", і Яцюк закликає сучасних дослідників зважити на думку визначного шевченкознавця[2]. Нові джерела свідчать, що наукове чуття Яцюка не підвело. У листі до Володимира Дорошенка від 21 березня 1957 р. Зайцев писав: "[...] дам Міяковському (до річника "Шевченко"; намір не здійснено. – *О. Ф.*) 1) вияснення, що це за «Жіноча голівка» [...] «Św. Marya Magdalena» – віленського графіка Мощинського (це Шевченкова копія з літографії цього майстра). Я мав оригінал у руках (моя власність). Згорів він у Варшаві"[3].

Пригадую, як після чергової "здибанки" у клубі колекціонерів Яцюк схвильовано повідомив мені, що ледь не придбав невідомий уривок чорнового автографа Шевченкових "Неофітів". Ціна виявилася "непідйомною", і автограф "помандрував" за океан. До Яцюка звернулися як до експерта із Шевченкового почерку – потвердити автентичність рукопису, і той за свою послугу зажадав ксерокопію. Інформацію про знахідку Яцюк оприлюднив на шпальтах "Літературної України" (до якої мав сантимент, там з'явилося чимало його статей)[4]. І нині Яцюкова публікація – це найбільше за минулих сорок років відкриття у ділянці виявлення Шевченкових автографів.

---

[1] *Яцюк В., Федорук О.* Портрети Віктора Забіли // Слово і час. – 2009. – № 2. – С. 52–55.

[2] *Яцюк В.* Про назви і зміст деяких творів Шевченкової графіки // Відкритий архів: Щорічник матеріялів та досліджень з історії модерної української культури. – К., 2004. – Т. I. – С. 577–579.

[3] Музей-Архів УВАН у США. – Фонд Володимира Дорошенка.

[4] *Яцюк В.* Віднайдені рукописи Шевченка: Перші враження // Літературна Україна. – 2003. – № 20. – 22 трав. – С. 3.

Нас обох поєднало кулішезнавство. Від другої половини 1990-х Яцюк дбайливо формує нову збірку – Куліш і Ганна Барвінок. Це нове його захоплення на певний час навіть відсунуло на другий план суто шевченкознавчі зацікавлення. Він пише статті про портрети подружжя Кулішів, про мистецькі взаємини Куліша і Шевченка, до нього звертаються по консультації працівники музеїв Куліша у Мотронівці й Шостці, яким він допомагає своїми порадами. Він мріє про відкриття музею Куліша в Києві, сподіваючись (марно!) на допомогу чи то Віктора Ющенка, чи то Івана Плюща, які обоє виявляли приязне ставлення до Яцюка, має намір передати омріяному музеєві свою кулішівську колекцію. У травні–липні 1998 р. в музеї Шевченка організовує велику виставку, присвячену Ганні Барвінок, а невдовзі готує збірник до 170-річчя від дня її народження, де подає цикл дослідницьких нарисів "Барвінкові етюди". Із неймовірним завзяттям він розшукує автографи, прижиттєві видання, листівки. Збірка росте. Від Миколи Шудрі він отримує (в подарунок!) унікум – Кулішеві "Записки о Южной Руси" з дарчим написом Михайлові Максимовичу: видання знакове, через яке обидва приятелі пересварилися, і це вплинуло на хід української історії. Ще один унікум – книжка Ніколая Тихонравова 1854 р., яку автор подарував Кулішеві. Унікум під тим оглядом, що книжок з тогочасної Кулішевої бібліотеки не збереглося – вона згоріла 1885 р. в Мотронівці. І нарешті, колекційний шедевр – відбиток публікації, яку Іван Каманін оправив у ситець – фіранки з будинку Куліша, отримані від Ганни Барвінок.

Ці та інші експонати Яцюк презентував у Національному музеї Тараса Шевченка в січні–лютому 2006 р. на виставці, яку було приурочено до появи першого тому Повного зібрання творів Куліша (виставка мала каталог).

Від самого початку Яцюк узяв активну участь в обговоренні проекту видання повної збірки Кулішевих творів. Він був учасником багатьох обговорень на засіданнях редколегії, планував підготувати зі мною том малярської спадщини Куліша. Мріяв зробити зразкове видання, де прагнув реалізувати принцип збереження цілісності альбомів – Кулішева творчість дає таку можливість.

Якраз тоді вийшов сьомий том Повного зібрання творів Шевченка з мистецькою спадщиною. Колись буде написано історію створення цього приснопам'ятного видання і показано роль кожного фігуранта. Група авторів, серед яких і Яцюк, підготували том, але редагування було передано в інші руки. Нова робоча група цілком змінила концепцію, розбивши альбоми задля примарної хронології, а водночас наробила неприпустимих в академічному виданні помилок, частково приписавши їх авторам "старої команди". "Науковий бандитизм" – так не раз Яцюк усно кваліфікував усе, що відбувалося тоді на очах багатьох. Він вибухнув циклом статей "Погвалтований том"[5]. Я радив Яцюкові зменшити публіцистичний запал його критики, вважаючи, що факти переконливо свідчать самі за себе, а експресивна тональність лише затуманює думку. Проте розумію, що емоції годі було погамувати. Вони зумовлювалися не лише появою сьомого тому, а й перспективами восьмого, який Яцюк із колегами в основному були підготували, але який також було перекроєно. Що з того вийшло – відомо. Нічого.

Через Яцюка відкривався таємничий для мене світ Шевченкового малярства. Я довіряв його професіоналізмові. Коли мене разом із колегами залучили як експерта-консультанта до підготування Шевченківської енциклопедії, я сам звертався до

[5] Літературна Україна. – 2006. – № 19. – 25 трав. – С. 3; № 20. – 1 черв. – С. 3; № 21. – 8 черв. – С. 8; № 23. – 22 черв. – С. 4; № 32. – 24 серп. – С. 4.

нього по консультації. Літера за літерою наша група читала статті, які мали йти на верстання, і коли я мав сумніви щодо статей, присвячених Шевченкові-художнику, то звертався до Яцюка. Він виправляв похибки у датуванні автопортретів, над вивченням яких сам колись тривалий час працював, і я переадресовував його виправлення редакторам. Чи буде їх враховано?..

Якось він спитав, чи є в енциклопедії стаття "Батька портрет", і коли почув у відповідь, що такої статті немає, зголосився написати. Я також передав її редакторам, проте, наскільки знаю, Яцюкову статтю відкинули. Може, помиляюся? Може, її подадуть в останньому томі під незграбною назвою "Се мій батько", під якою твір фігурує (у розділі Dubia!) у сьомому томі ПЗТ?

Праця над академічним зібранням творів Шевченка стимулювала уважне вивчення кожного живописного полотна, кожного аркуша малюнка. Напрацьований матеріал мав лягти в основу коментаря. Так у дослідника зародилася ідея підготувати книжку-альбом про Шевченкові портрети. Над нею він працював останніх декілька років, але не завершив. Повноколірне видання вимагало великих коштів, перспектива публікації була невиразною (хоча знав, що до ювілейного року на такий альбом буде попит – за відсутності повного академічного видання), до того ж на робочому верстаті були інші праці. Роботу відкладав, відкладав...

На щастя, дійшла до завершення інша праця, що нею Яцюк займався років із двадцять, – монографія про Шевченкові світлини. Випущена ще 1998 р. маленька книжечка "Таїна Шевченкових світлин" мала великий розголос у науковому світі. Дослідник уточнив час і місце виконання прижиттєвих світлин Шевченка, оприлюднив нові матеріали про його оточення і про фотографів, які зробили знімки, їхні ательє. Деякі світлини вперше зрепродукував у їхньому первісному вигляді. Яцюк підготував нове видання цієї студії, істотно її доопрацювавши. Воно чекає на видавця.

У гіршому стані перебуває монументальна праця, яку він виконував як планову роботу в музеї протягом кількох останніх років, – альбом-каталог "Шевченко в малій пластиці". Таке видання міг зробити тільки Яцюк із його колосальною збіркою, доповнивши її інформацією з музейних збірок. Масштабність задуму і прагнення до вичерпної повноти – прикмети Яцюка як дослідника – вповні виявилися й у цій його праці. Уривок із неї опубліковано у львівському "Дзвоні"[6].

Про себе Яцюк писав: "У коло моїх зацікавлень як дослідника й збирача шевченкіани поштова картка увійшла 1986 року під час організації виставки й упорядкування каталогу «Філокартична шевченкіана» (переважно з колекції І. В. Бугаєвича). До того я колекціонував лише шевченківські медалі, жетони, значки та деякі інші види малої пластики"[7]. Особисте знайомство із заповзятими колекціонерами – чернігівцем із Полтавщини Ігорем Бугаєвичем та москвичем зі Звенигородки Михайлом Забоченем утвердили в Яцюкові його колекціонерську пристрасть до шевченківської листівки. Два фундаментальні альбоми-каталоги "На спомин рідного краю: Україна у старій листівці" (2000) та "Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури. 1890–1940" (2004; друге, доповнене видання – 2008) були наслідком цих його зацікавлень.

---

[6] *Яцюк В*. Шевченківські відзнаки на Західноукраїнських землях // Дзвін. – 2009. – № 5/6. – С. 118–126.

[7] *Його ж.* Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури. 1890–1940. – Вид. 2-ге, доп. – К., 2008. – С. 9.

Перший альбом підготовано у співавторстві з Михайлом Забоченем та Олександром Поліщуком, і можу сказати напевно, що його наукову частину забезпечив передусім Яцюк. Тут подано інформацію про понад 3700 листівок, більшість із них репродуковано.

На основі переважно Яцюкової збірки постав і другий його альбом. Усі листівки (1186 – у першому виданні, 1382 – у другому) тут відтворено відповідно до їхніх дійсних розмірів. Пояснювальні статті до кожного розділу – це мікростудії з питань авторства, часу та місця друку, уважне вивчення змісту листівок.

Як колись Олександр Лазаревський або Іван Франко вишпортували по антикваріях національні реліквії, так Яцюк щосуботи, рік у рік, десятиліття за десятиліттям ходив до клубу колекціонерів, на “здибанку”. Завжди в пошуку: купуючи, виторговуючи, обмінюючи. Останні сім-вісім років його заполонила нова ідея – зібрати універсальну колекцію автографів, світлин, книжок із власницькими написами і дедикаціями тощо. Колекцію, ясна річ, україноцентричну. Кожну постать він прагнув розкрити в кількох основних іпостасях: портрет, автограф, першодрук. До ідеї він підходив із практичного боку, як музейник-експозиціонер, мріючи в майбутньому зробити велику виставку, в якій явити духовний розвиток України XIX–XX ст. Леліяв і назву майбутньої виставки: «Україна: мозаїка цілости». Врешті він зміг зреалізувати лише частину задуму, провівши на основі своєї збірки виставку (що мала добротний каталог, виданий 2012 р. у “Критиці”) у липні-вересні минулого року – “Тарас Шевченко: мозаїка цілости”.

У колекції Яцюка – його душа, світогляд, інтелект. Вона була частиною його сутності, так само як частина його – це книжки, які він написав. Коли помер Михайло Забочень, я писав у некролозі, що втрата його збірки, яка розчинилася в інших колекціях, змушує замислитися про те, що національна культура має акумулювати в собі збірки колекціонерів, і про сенс колекціонерства як такого[8]. І ось у зв’язку з відходом Яцюка ці думки знову актуальні.

Яцюкова смерть стала повною несподіванкою для всіх, хто знав його близько. Його згасання було раптовим і тривало всього кілька місяців. Потрапивши на початку року до лікарні, він опинився в дантовому колі. Ніколи раніше не відвідував лікарень і поліклінік, ніколи не звертався до лікарів. Смертельну пухлину виявили надто пізно, його вже не можна було врятувати. Володимира Макаровича виписали додому з рекомендаціями “симптоматичного лікування”. По суті, це означало вирок. На початку березня я зателефонував Яцюкові, він, хоч був у лікарні, настрій мав бадьорий, життєрадісний. Очікував, що його ось-ось випишуть. Знову зателефонувавши Яцюкові на початку квітня, після тритижневого відрядження до США, я не впізнав його. Метаморфоза була разюча. Яцюк був уже вдома, знесилений, зболений, ледве міг говорити, проте ще мав надію на видужання. Не мав сил підвестися з ліжка, але ще збирався встати “з понеділка”. “Нічого, Лесику, будем жить”, – такі були його слова, які глибоко запали мені в душу. Слова дуже прикметні. Яцюк буде жити!

Олесь Федорук (Київ)

---

[8] Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 520–521.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Сергій БІЛОКІНЬ (Київ) – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України, керівник Центру культурологічних студій Інституту

Дмитро БУРІМ (Київ) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ольга ВОВК (Київ) – завідувач відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ

Євгенія ГЕНОВА (Одеса) – аспірантка кафедри української літератури Одеського університету ім. І. І. Мечникова

Ігор ГИРИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Марцін ГЛЕБЬОНЕК (Торунь) – доктор історії, ад'юнкт кафедри допоміжних історичних дисциплін Торунського університету, Польща

Юлія ГОЛОВКО (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Запорізького національного університету

Іван ДЗИРА (Київ) – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського національного університету технологій та дизайну

Віктор ДУДКО (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Володислав ЖУРБА (Київ) – мовознавець-славіст, викладач білоруської мови в Інституті філології Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, позаштатний кореспондент Українського центру розвитку музейної справи

Леонід ЗАЛІЗНЯК (Київ) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, керівник магістерської програми "Археологія та давня історія України" Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Ярослав КАЛАКУРА (Київ) – доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

В'ячеслав КОРНІЄНКО (Київ) – кандидат історичних наук, фахівець у галузі давньоруської епіграфіки та історії собору св. Софії у Києві

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Леся КРИП'ЯКЕВИЧ (Львів) – голова Доброчинного фонду св. Володимира

Орест КРУКОВСЬКИЙ (Львів) – науковий співробітник Львівського історичного музею

Лариса КУПЧИНСЬКА (Львів) – кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник Інституту дослідження бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника

Володимир ЛЕНЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерел Новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

Всеволод НАУЛКО (Київ) – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

Надія НІКІТЕНКО (Київ) – доктор історичних наук, професор, фахівець з історії та розписів собору св. Софії у Києві

Світлана ПАНЬКОВА (Київ) – директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Олег ПЕСЧАНИЙ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, учений секретар спеціалізованої вченої ради

Наталя П'ЄХ (Жовква) – магістр архівознавства, завідувач науково-дослідного відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві

Богдана ПЕТРИШАК (Львів) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів

Володимир ПОЛІЩУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир ПРИШЛЯК (Луцьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри Нової та Новітньої історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

Тамара РЯСНАЯ (Київ) – завідувач сектору методичної роботи відділу історичних досліджень Національного заповідника "Софія Київська"

Валентина САЄНКО (Одеса) – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Анатолій СИТНИК (Київ) – заслужений журналіст України, пенсіонер

Григорій СТАРИКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, провідний археограф відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Андрій СТАРОДУБ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Наталя СТАРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олександра СТАСЮК (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Новітньої історії України, завідувач сектору досліджень національно-визвольного руху XX ст. Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Лідія СУХИХ (Київ) – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ

Інна ТАРАСЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Віталій ТЕЛЬВАК (Дрогобич) – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка

Олесь ФЕДОРУК (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел Новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ганна ШВИДЬКО (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор Національного гірничого університету України

Олексій ЯСЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

З М І С Т

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

2. КАРТОГРАФІЯ, ФАЛЕРИСТИКА

3. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

4. ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

5. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

6. MISCELLANEA

TABLE OF CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

2. CARTOGRAPHY, PHALERISTICS

3. STUDIES

4. SOURCE PUBLICATIONS

5. REVIEW ARTICLES

6. MISCELLANEA

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 16/17

Редактори:
Броніслав Адамович, Юрій Буряк
Літературний редактор і коректор
Лариса Білик
Редактори бібліографії:
Катруся Козелецька, Любов Свірська
Редактор англійського резюме
Павло Бродовий
Художній редактор *Георгій Сергєєв*
Комп’ютерний дизайн:
Ярослава Ленго, Ірина Стариковська

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ
e-mail: inst_archeos@ukr.net

Видавництво “Український письменник”
вул. Олеся Гончара, 52
01054 Київ
e-mail: ukrpsm@gmail.com

Підп. до друку 06.11.12. Формат 70×100/16.
Гарн. Times. Офс. друк. Папір № 1. Умовн. друк. арк. 63,7
Наклад 500 прим.